

भारतीय ज्ञानपीठ काशी

ज्ञानपीठ-मन्त्रालय

"सर्वज्ञ ज्ञानपीठ"

कृपया—

- (१) जैसा ज्ञानपीठ पुस्तकको स्वर्ण न कीजिये । जिसपर कागज चढ़ा कीजिये ।
  - (२) नये पुस्तक का कवरिये । पुस्तक प्रयोग न कीजिये ।
  - (३) शिक्षापीठ के नये नये नये, न कोई नयी चीज रखिये । कागज का हुकम काशी है ।
  - (४) शिक्षापीठ निजाम न बनाइये, न कुछ कीजिये ।
  - (५) पुस्तक उलटकर न रखिये, न दोहरी करके रखिये ।
  - (६) पुस्तक को कागज न बनाइये, न कोई नये ।
- "पुस्तकें ज्ञानपीठ हैं, इनकी रक्षा कीजिये"

COMMENTARY
OF
SKANDASVAMIN AND MAHESVARA
ON
THE NIRUKTA

VOLS. III & IV

CHAPTERS VII—XIII

**CRITICALLY EDITED FOR THE FIRST TIME FROM
ORIGINAL MANUSCRIPTS WITH AN INTRODUCTION,
INDICES AND APPENDICES**

BY

LAKSHMAN SARUP M.A. (PANJ.); D. PHIL., (OXON.);
*Professor of Sanskrit Literature at the
University of the Panjab, Lahore*

WITH A FOREWORD BY

A. C. WOOLNER M.A. (OXON.); D. LITT. (PANJ.);
C.I.E.; F.A.S.B.
*Vice-Chancellor and Professor of Sanskrit Language
at the University of the Panjab, Lahore.*

PUBLISHED BY
THE UNIVERSITY OF THE PANJAB.
LAHORE

1934

श्रीस्कन्दस्वामिमहेश्वरविरचिता

निरुक्तभाष्यटीका

(तृतीयचतुर्थभागौ—अध्यायाः ७-१३)

मलयदेवनागरीलिपिलिखितानि प्राचीनजीर्णतालपत्रादर्शपुस्तकानि पर्यालोच्य

पञ्चनदीयविश्वविद्यालयसंस्कृतसाहित्याचार्येण

लक्ष्मण स्वरूप एम. ए. (पंजाब); डी. फिल. (ऑक्सफोर्ड)

इत्येतेन उपोद्धातेन, परिशिष्टैरनुक्रमणीभिश्च सुपरिष्कृत्य

संपादिता

पञ्चनदीयविश्वविद्यालयस्य संस्कृतभाषाचार्यैर्बाइसचान्सलरपदाधिष्ठितैश्च

ए. सी. वुल्नर एम. ए. (ऑक्सफोर्ड); डी. लिट. (पंजाब)

सी. आई. ई.; एफ. ए. एस. बी.; इत्येतैः संहन्धेन प्राक्कथनेन

पुरस्कृता च

सेयम्

पञ्चनदीयविश्वविद्यालयाध्यक्षैः प्रकाशिता

लवपुरम्

१९३४

Published by:—

Dr. A. C. Woolner,
Dean of University Instruction,
University of the Panjab, Lahore.

Vol. III. pp. 1—112 Printed at the Indian Press, Allahabad.

Vol. III. pp. 118—178 }
Vol. IV. pp. 1—550 } Printed at the Bombay Machine
Vol. IV. pp. 599—606 } Press, Lahore.

Vol. IV. pp. 553—598 }
Vol. IV. pp. 607 to end } Printed at the Dayanand Press, by
Introduction. 1—102 } Pt. Nanak Chand Bhanot, M.A.
Lahore.

A few facts, opinions and reviews on the work of Dr. Lakshman Sarup.

The University of Oxford sanctioned a subvention for the publication of the Introduction to the Nirukta. This is the only instance in which the University of Oxford sanctioned a subvention for the publication of the work of an Indian Scholar.

The Secretary of State for India purchased 200 copies of the Introduction to the Nirukta and presented them through the Government of India to learned institutions and societies in India, Burma and Ceylon.

The Hon'ble Sir Fazl-i-Hussain—It does you great credit.

Sir George A. Grierson O. M.—It is a masterly summary of the subject, and is a credit not only to yourself, but to Oxford.

My only regret is that your book was not in existence fifty years ago when I first began to study Sanskrit and I envy modern scholars in their possession of a most instructive aid in their researches.

Dr. Rabindranath Tagore—Those of us in our ashram who are competent to pass their opinion on it have a great admiration for this book.

Gehim-Rat Prof. K. Geldner, Marburg, Germany—Your work will be of lasting importance and give new life to the interest which in Europe has rather receded in the remarkable and in his way erudite old Yaska.

Prof. A. A. Macdonell, Oxford—Mr. L. Sarup, Govt. of India Scholar..... and of Balliol College, Oxford.....has devoted himself assiduously to editing critically the text of the Nighantus and of Yaska's Nirukta, having collated for that purpose a large number of Sanskrit manuscripts, many of which had never been collated before. He has also written an elaborate introduction together with explanatory notes to the text. and has in particular produced a complete translation, of the Nirukta, a task that has not been attempted before. He has further added several appendices to make the work as complete as possible. I consider that the work has been carefully done and will prove a valuable contribution to the advancement of Vedic Philology.

Prof. F. W. Thomas, Oxford—I have carefully considered the work of Mr. Lakshman Sarup. The latter, a laboriously constructed text of Yaska's Nirukta with Introduction, Translation, Notes and Indices is highly creditable to Mr. Sarup's industry and capacity, showing familiarity

with European critical methods as well as a power of dealing with somewhat difficult Sanskrit.

Prof. A. B. Keith, Edinburg—I am familiar with the Introduction to, and translation of, the Nirukta of Yaska, which I have had occasion to study in detail. Both parts of the work show much industry and patient investigation as well as soundness of judgment and the translation constitutes a most valuable contribution towards the difficult task of elucidating the meaning of this old and important text.

A. Terracher, Professor of History of French Language at the University of Strasbourg—I have read in Mr. Sarup's dissertation the part dealing with Philology, etymology etc. and I am glad to state, as far as the history of French is concerned, that Mr. Sarup has a precise and sound knowledge of the facts and methods.

Gehim-Rat Prof. Hillebrandt, Deutsch-Lissa, Germany—You have done excellent work. Your work betrays a very remarkable skill in dealing with Yaska's difficulties. Your translation in its carefulness and clearness will prove to be a very sound adviser in Vedic exegesis.

J. Wackernagel, Prof. at the U. of Basle, Editor of the Encyclopaedia of Indo-Aryan Research—An edition like this is a necessity for the Indological science. Mr. Sarup has, as far as I can see, a very good knowledge of languages.

Prof. H. Skold remarks in his book entitled 'The Nirukta its place in old Indian Literature',

And if my own work should happen to have some merits, this is in a great measure due to the work of my predecessors especially to Roth and Sarup.

London Times Literary supplement Jan. 1926—Mr. Sarup shows a considerable knowledge of English Literature.

Prof. J. Bloch, University of Paris—I have had some opportunity of making use of Dr. Sarup's work and I find them very satisfactory both from the scholarly and practical points of view. That edition of the Nirukta presupposes indeed a huge amount of preliminary work, of which the full and careful translation previously published is only a small part. The text is very handy, easy to read and to consult, the apparatus criticus very complete, though not encroaching too much on the page.....

Prof. Dr. Sten Konow, Oslo, Norway—I congratulate you on this work. There are so many questions pertaining to literary history, compa-

rative folklore, linguistic development etc. which are raised by the text and discussed in your valuable introduction, that the book can be used as a manual for training in all these branches of research. It seems to me that your discussion is extremely well reasoned. I have no hesitation in accepting your views.

Prof. M. Winternitz, Prague, Czechoslovakia—I have read your Introduction with great interest.

Dr. L. D. Barnett in the J. R. A. S. 1922—Altogether this Introduction gives us a high opinion of the writer's learning and critical judgment.

P. Vidhushekhara Bhattacharya in the Modern Review, June 1921—Dr. Sarup deserves our thanks for the work he has accomplished successfully.....

The present edition.....throws a flood of light on the text of both the Nighantu and Nirukta. Dr. Sarup has clearly shown in his Introduction that there are now two recensions of the Nighantu, one shorter and the other longer..... And it is a fact which was hitherto quite unknown to scholars...Indeed it is a great thing found out by the Editor for which every reader will be grateful to him...

Prof. Franklin Edgerton in the J. A. O. S. Vol. 50. 175, 6 (1930)—Dr. Sarup has devoted many years to its study, and is a competent specialist.

Dr. Kalidas Nag in the Modern Review, Oct. 1928—Dr. Sarup's is a work which we Indians may well be proud of. We offer our heartiest congratulations to the learned Editor and recommend his book to all students of Sanskrit Philology and Vedic lore.

Dr. Jarl Charpentier in the Indian Antiquary, Aug. 1932—This most valuable volume forms a worthy conclusion to the great work of Prof. Sarup on the Nirukta...and Prof. Sarup has laid his fellow scholars under a deep obligation....Professor Sarup is certainly entitled to the thanks of all Sanskrit scholars for his painstaking and useful magnum opus.

Prof. E. J. Rapson, Cambridge—I realise that you have made an important contribution to Vedic Scholarship.

Dr. E. Hoepffner, Prof. of Romance Philology at the University of Strasbourg—It is with a lively interest and great satisfaction that I have made the acquaintance of your work devoted to the linguistic and etymological studies of India of the prechristian era. What I have seen

with European critical methods as well as a power of dealing with somewhat difficult Sanskrit.

Prof. A. B. Keith, Edinburg—I am familiar with the Introduction to, and translation of, the Nirukta of Yaska, which I have had occasion to study in detail. Both parts of the work show much industry and patient investigation as well as soundness of judgment and the translation constitutes a most valuable contribution towards the difficult task of elucidating the meaning of this old and important text.

A. Terracher, Professor of History of French Language at the University of Strasbourg—I have read in Mr. Sarup's dissertation the part dealing with Philology, etymology etc. and I am glad to state, as far as the history of French is concerned, that Mr. Sarup has a precise and sound knowledge of the facts and methods.

Gehim-Rat Prof. Hillebrandt, Deutsch-Lissa, Germany—You have done excellent work. Your work betrays a very remarkable skill in dealing with Yaska's difficulties. Your translation in its carefulness and clearness will prove to be a very sound adviser in Vedic exegesis.

J. Wackernagel, Prof. at the U. of Basle, Editor of the Encyclopaedia of Indo-Aryan Research—An edition like this is a necessity for the Indological science. Mr. Sarup has, as far as I can see, a very good knowledge of languages.

Prof. H. Skold remarks in his book entitled 'The Nirukta its place in old Indian Literature',

And if my own work should happen to have some merits, this is in a great measure due to the work of my predecessors especially to Roth and Sarup.

London Times Literary supplement Jan. 1926—Mr. Sarup shows a considerable knowledge of English Literature.

Prof. J. Bloch, University of Paris—I have had some opportunity of making use of Dr. Sarup's work and I find them very satisfactory both from the scholarly and practical points of view. That edition of the Nirukta presupposes indeed a huge amount of preliminary work, of which the full and careful translation previously published is only a small part. The text is very handy, easy to read and to consult, the apparatus criticus very complete, though not encroaching too much on the page.....

Prof. Dr. Sten Konow, Oslo, Norway—I congratulate you on this work. There are so many questions pertaining to literary history, compa-

rative folklore, linguistic development etc. which are raised by the text and discussed in your valuable introduction, that the book can be used as a manual for training in all these branches of research. It seems to me that your discussion is extremely well reasoned. I have no hesitation in accepting your views.

Prof. M. Winternitz, Prague, Czechoslovakia—I have read your Introduction with great interest.

Dr. L. D. Barnett in the J. R. A. S. 1922—Altogether this Introduction gives us a high opinion of the writer's learning and critical judgment.

P. Vidhushekhara Bhattacharya in the Modern Review, June 1921—Dr. Sarup deserves our thanks for the work he has accomplished successfully.....

The present edition.....throws a flood of light on the text of both the Nighantu and Nirukta. Dr. Sarup has clearly shown in his Introduction that there are now two recensions of the Nighantu, one shorter and the other longer..... And it is a fact which was hitherto quite unknown to scholars...Indeed it is a great thing found out by the Editor for which every reader will be grateful to him...

Prof. Franklin Edgerton in the J. A. O. S. Vol. 50. 175, 6 (1930)—Dr. Sarup has devoted many years to its study, and is a competent specialist.

Dr. Kalidas Nag in the Modern Review, Oct. 1928—Dr. Sarup's is a work which we Indians may well be proud of. We offer our heartiest congratulations to the learned Editor and recommend his book to all students of Sanskrit Philology and Vedic lore.

Dr. Jarl Charpentier in the Indian Antiquary, Aug. 1932—This most valuable volume forms a worthy conclusion to the great work of Prof. Sarup on the Nirukta...and Prof. Sarup has laid his fellow scholars under a deep obligation....Professor Sarup is certainly entitled to the thanks of all Sanskrit scholars for his painstaking and useful magnum opus.

Prof. E. J. Rapson, Cambridge—I realise that you have made an important contribution to Vedic Scholarship.

Dr. E. Hoepffner, Prof. of Romance Philology at the University of Strasbourg—It is with a lively interest and great satisfaction that I have made the acquaintance of your work devoted to the linguistic and etymological studies of India of the prechristian era. What I have seen

permits me to certify that your knowledge in the domain of general linguistic science is solid and sure, not merely a knowledge of linguistic facts which are to be found in the principal civilised languages but also of the problems to be found therein and of the scientific methods employed for their solution. I was struck moreover by the reliability of your judgment when it is exercised, for instance, in the domain of philosophy and the maturity of your spirit, which shows a reflective and a very individual mind. Your work is excellent.....from now it places you in a good rank among the scholars—still too rare—who will make known the rich treasures of Indian thought and will contribute to unfold the immense part that India has played in the intellectual development and the religious thought of humanity.

Prof. J. Bloch in the Bulletin of the Linguistic Society of Paris XXII. 2. no. 69—Mr. Sarup defines the place which Yaska holds in the Indian tradition and the general history of grammar.....Yaska is not only the founder of etymology but the most ancient author known who has treated the principles of etymology and therefore also the theory of language ; in this case, the interest of r. Sarup's book passes beyond the frontiers of India.....Yaska is confronted with Breal and his superiority over Plato and Aristotle is shown.....In Greece there was nothing which could be compared to Veda and to the schools of Brahmins. Plato who was not specially a grammarian did not for example recognise that Attic was derived from Ionian....Yaska has formulated several principles which a modern philologist would study with utility, for him the form of words is not based on caprice but is capable of scientific study. He does not attach much importance to onomatopoeics; he understands the relation between nouns and verbal roots but he also admits that verbal roots are not sufficient to explain the meaning of nouns...It is interesting to note that necessity of explanation led him to discover the truth.....The first among the etymologists divined the verity.

TABLE OF CONTENTS

I.	Foreword by Dr. A. C. Woolner M.A., D. Litt; C.I.E; F.A.S.B.	... v
II.	Introduction	1-101
1.	Description of ms.-material	... 1
2.	Letters used as numerical symbols	... 5
3.	Readings of mss.	.. 7
4.	Recensions of the commentary	... 8
5.	Names of Seers of Vedic Stanzas	... 12
6.	Quotations occurring in Skandasvāmin's co- mentary compared with their original source	... 25
7.	Text of Skandasvāmin's commentary improved in the light of Niruktasamuccaya of Vararuci	... 26
8.	Text of Skandasvāmin's commentary improved in the light of the Nighaṇṭubhaṣya of Devarāja Yajvan	... 27
9.	Recensions of the Nirukta known to Skanda- svāmin	... 36
10.	Variants of the Nirukta recorded by Skanda- svāmin	... 43
11.	Date of Skandasvāmin	... 54
	(a) Brief History of Malava	... 56
	(b) Proposed emendation of the text of a verse of Harisvāmin	... 57
	(c) Evidence from the Harṣacaritam of Bāṇa	58, 60-64
	(d) Evidence of Kalhaṇa's Rajatarāṅgiṇī	...
	(e) Evidence of the Madhubana Copper Plate Inscription of Harṣa	... 63
12.	Composite character of Skandasvāmin's co- mentary	... 65
	(a) External Evidence	... 67
13.	Date of Maheśvara	... 78
14.	Work of Maheśvara	... 80

15. Date of Durgācārya	...	81
(a) Durga and Skandasvamin	...	84
(b) Durga and denarius	...	87
(c) Dināra was the official coin of the Guptas		88
(d) Sanchi Stone Inscription no. 62	...	88
(e) Sanchi Stone Inscription no. 5	...	89
(f) Gadhwa Inscription no. 64	...	90
(g) Gadhwa Stone Inscription no. 8	...	91
(h) Gadhwa Stone Inscription no. 9	...	
(i) Damodarpur Copper Plate Inscription no. 1		92
(j) Damodarpur Copper Plate Inscription no. 2		93
(k) Damodarpur Copper Plate Inscription no. 3		93
(l) Damodarpur Copper Plate Inscription no. 4		93, 94
(m) Damodarpur Copper Plate Inscription no. 5		94
(n) Gadhwa Stone Inscription no. 7		95
(o) Evidence of Pliny's Natural History	...	96
16. Place of Durgācārya	...	97
(a) Evidence of the Mahabharata	...	98
(b) Evidence of Periplus Maris Erythaei	...	99
17. Acknowledgment of obligation	...	101

विषयानुक्रमणिका

तृतीयो भागः

III. सप्तमोऽध्यायः १-११२

१. दैवतलक्षणम्	...	१
२. परोक्षकृता ऋचः	...	२
३. प्रत्यक्षकृता ऋचः	...	८
४. आध्यात्मिक्य ऋचः	...	१२
५. मन्त्राणां भिन्नाः प्रकाराः	...	१५
६. देवतोपपरीक्षा	...	२३
७. तिस्र एव देवताः	...	३१
८. देवतानामाकारविचारः	...	३८
९. देवतानां भक्तिसाहचर्यम्	...	४८
१०. मन्त्रादिपदानिर्वचनानि	...	६६
११. देवताभिधानाः	...	७२
१२. अग्निः	...	७३
१३. जातवेदाः	...	८३
१४. वैश्वानरः	...	८६
१५. विद्युदादित्याभ्यामग्न्युत्पत्तिः	...	९४

IV. अष्टमोऽध्यायः ११३-१४२

१. द्रविणोदाः	...	११३
२. आप्रियः	...	१२४
३. तनूनपात्	...	१२५
४. नराशंसः	...	१२६
५. ईळः	...	१२७
६. बर्हिः	...	१२८
७. द्वारः	...	१२९
८. उषासानका	...	१३०
९. दैव्या होतारा	...	१३१
१०. त्वष्टा	...	१३२
११. वनस्पतिः	...	१३४
१२. स्वाहाकृतयः	...	१३८
१३. प्रयाजाजुषाजाः	...	१३९

१४. आप्रीसृकानि ... १४२

V. नवमोऽध्यायः १४३-१७७

१. अश्वः	...	१४४
२. शकुनिः	...	१४५
३. मण्डूकाः	...	१४६
४. अक्षाः	...	१४८
५. भ्रावाणः	...	१४९
६. नाराशंसः	...	१५०
७. रथः	...	१५२
८. दुन्दुभिः	...	१५४
९. इषुभिः	...	१५५
१०. अमीशवः	...	१५६
११. धनुः	...	१५७
१२. इषुः	...	१५८
१३. अश्वजनी	...	१५९
१४. उत्कृष्टलम्	...	१६१
१५. वृषभः	...	१६२
१६. द्रुघणः	...	१६३
१७. नद्यः	...	१६४
१८. आपः	...	१६६
१९. रात्रिः	...	१६७
२०. अरण्यानी	...	१६८
२१. पृथिवी	...	१६९
२२. अण्वा	...	१७०
२३. हन्त्रानि	...	१७१
२४. हविर्धाने	...	१७२
२५. विपाद्भुतद्रव्यौ	...	१७३
२६. आर्क्षी	...	१७४
२७. देवी जोष्ठी	...	१७५
२८. देवी ऊर्जाहुती	...	१७६

चतुर्थो भागः

VI. दशमोऽध्यायः १-५१

१. मध्यस्थाना देवताः	...	१
२. वायुः	...	२
३. वरुणः	...	४
४. रुद्रः	...	६
५. इन्द्रः	...	१०
६. पर्जन्यः	...	१३
७. बृहस्पतिः	...	१४
८. अश्विनस्पतिः	...	१५
९. होत्रस्य पतिः	...	१६
१०. वास्तोष्पतिः	...	१६
११. वायव्यस्पतिः	...	२१
१२. यमः	...	२२
१३. मित्रः	...	२६
१४. कः	...	२७
१५. सरस्वान्	...	२८
१६. विश्वकर्मा	...	२६
१७. तार्क्ष्यः	...	३५
१८. मरुतुः	...	३७
१९. सविता	...	३८
२०. त्वष्टा	...	४०
२१. वातः	...	४१
२२. वेनः	...	४३
२३. असुनीतिः	...	४४
२४. क्रतुः	...	४५
२५. इन्द्रुः	...	४६
२६. प्रजापतिः	...	४८
२७. अहिर्बुध्न्यः	...	४६
२८. सुपर्णः	...	५०
२९. पुंरुषाः	...	५१

VII. एकादशोऽध्यायः ५२-९५

१. इत्येनः	...	५२
२. सोमः	...	५३

३. चन्द्रमाः	...	५६
४. मृत्युः	...	५८
५. विश्वानरः	...	५९
६. घाता	...	६१
७. मरुतः	...	६२
८. रुद्राः	...	६४
९. क्रमवः	...	६५
१०. अङ्गिरसः	...	६७
११. पितरः	...	६८
१२. क्रमवः	...	७०
१३. आप्त्याः	...	७१
१४. अदितिः	...	७२
१५. सरमा	...	७४
१६. सरस्वती	...	७५
१७. वाक्	...	७७
१८. अनुमतिः	...	७८
१९. राकाः	...	७६
२०. सिनीवाली	...	८०
२१. कुङ्कुः	...	८१
२२. यमी	...	८२
२३. उर्वशी	...	८३
२४. पृथिवी	...	८४
२५. इन्द्राणी	...	८५
२६. गौरी	...	८६
२७. गौः	...	८७
२८. अश्व्या	...	८९
२९. पथ्या स्वतिः	...	९१
३०. उषाः	...	९२
३१. इला	...	९४
३२. रोदसी	...	९५

VIII. द्वादशोऽध्यायः ९६-१४६

१. अश्विनौ	...	९६
------------	-----	----

२. उषाः	... १०१	२०. आदित्याः	... १३३
३. सूर्या	... १०४	२१. सप्त ऋषयः	... १३४
४. वृषाकपायी	... १०६	२२. देवाः	... १३७
५. सरण्युः	... १०८	२३. विश्वे देवाः	... १३८
६. सविता	... ११०	२४. साध्याः	... १४१
७. भगः	... ११२	२५. वसवः	... १४२
८. सूर्यः	... ११४	२६. वाजिनः	... १४४
९. पूषा	... ११६	२७. देवपत्न्यः	... १४५
१०. धिष्णुः	... ११७		
११. विश्वामरः	... ११९	IX. त्रयोदशोऽध्यायः १४७-१५९	
१२. वरुणः	... १२१	१. अतिस्तुयः	... १४७
१३. केशी	... १२४	२. इन्द्रस्य	... १४८
१४. वृषाकपिः	... १२६	३. आदित्यस्य	... १४९
१५. यमः	... १२७	४. आदित्यरश्मीनाम्	... १५०
१६. पावीरवी	... १२८	५. वाचः	... १५१
१७. पृथिवी	... १३०	६. अक्षरस्य	... १५२
१८. अज एकपात्	... १३१	७. मन्त्रनिर्वचनम्	... १५७
१९. मनुः	... १३२	८. उपसंहारः	... १५९

APPENDIX I. Parallel passages from the commentaries
of Skandasvamin and Durgacarya ३६३-३६६

APPENDIX II. Passages of Skandasvamin's comment-
ary, preserved as quotations by Devaraja Yajvan
in his Nighaṇṭubhāṣya compared with the former's
commentary on the Nirukta ३६५-३७०

APPENDIX III. Skandasvamin's commentary on the
Nirukta compared with his commentary on the
Ṛgveda. The comparison is confined to the
stanzas of the Ṛgveda occurring in the Nirukta ३७३-३९०

APPENDIX IV. 1. A list of quotations, cited by Skanda-
svamin and Maheśvara, in the commentary on the
Nirukta, arranged in the alphabetical order ३९३-४३३

2. A list of quotations, arranged accord-
ing to the order of the original texts, cited by
Skandasvamin and Maheśvara in the commentary
on the Nirukta ४३३-४६३

3. A list of Untraced Quotations ४६४-४६६

APPENDIX V. Passages from the Nighaṇṭubhāṣya of
Devaraja Yajvan which bear a striking resembl-
ance to the commentary of Skandasvamin on
the Nirukta but which are not acknowledged as
quotations by the former ४६६-४७०

Index of selected words ४७३-४९७

APPENDIX VI. Passages from the Niruktasamuccaya
of Vararuci compared with the commentary of
Skandasvamin on the Nirukta ४६६-६०६

APPENDIX VII. Additions, Corrections, and Revised
Emendations. ६०७

FOREWORD

This volume completes the series which Dr. Lakshman Sarup has devoted to the elucidation of Yaska's Nirukta during the last thirteen years. The series includes a critical edition of the text, an Introduction, an English Translation with Notes, copious Indices and an edition of the commentaries of Skandasvāmin and Maheśvara. The Introduction was published by the Oxford University Press in 1920, all the rest (five volumes) has been published by the Punjab University in its Oriental Series.

We have now an improved text and the first English translation with notes. The Volume of Indices and Appendices gives the whole vocabulary quoted by the Nighaṇṭu and the Nirukta with meanings in English. It gives a list of the Etymologies and of passages of the Nirukta quoted by the R̥gvedic commentators. In this connection Madhava, son of Veṅkaṭa was introduced to the public for the first time—and intimation was given of the fact—that will become all the clearer when the commentary of Udgītha is published—that Sayana was not the first commentator on the R̥gveda after Yaska, as used to be supposed.

The edition of the commentary of Skandasvāmin and Maheśvara breaks new ground. Indeed the subject has developed while the work was in progress and as new manuscript material came to light. Thus what started as "Fragments of the commentaries" has developed into a complete edition of the commentary on the whole of the Nirukta

In the Introduction to this last volume, there is an interesting discussion of the dates of Skandasvāmin and Durgacārya. It is also made clear that Maheśvara merely edited the work of Skandasvāmin.

Thus by his patient application Dr. Lakshman Sarup has thoroughly worked out this mine, which he first attacked more than fifteen years ago. Though he has published other things, this has been his main preoccupation. We may congratulate him on bringing this work to a successful conclusion and wish him further successes in other fields of research.

University Hall,
Lahore.

A. C. WOOLNER.
21-1-34.

INTRODUCTION

In addition to manuscripts B. and C.—already described*—an old palm leaf ms., written in Malyalam characters has been utilised for the commentary on the later half of the *Nirukta*. The ms. belongs to the Adyar Library,† Madras. Its loan was secured through the courtesy of Dr. C. Kunhan Raja, M. A., D. Phil. (Oxon.), Reader in Sanskrit at the University of Madras.

The ms. is so old that every time it is touched, a part of it is rubbed off. Almost all leaves are torn and misplaced. On account of the utter confusion of the ms., I give below the contents of each leaf in the order in which the ms is available to me.

F. 1.	Metaphysical dialogue between a teacher and a pupil, quite irrelevant to the commentary on the <i>Nirukta</i> .	„ 7.	„ 7. 18, 19.
		„ 8.	„ 7. 20.
		„ 9.	„ 7. 21, 22, 23.
		„ 10.	„ 9. 4.
		„ 11.	„ 9. 6.
		„ 12.	„ 7. 23.
F. 2.	Dialogue continued.	„ 13.	„ 7. 24, 25.
„ 3.	The same	„ 14.	„ 7. 26, 27.
„ 4.	„ „	„ 15.	„ 8. 2.
„ 5.	Beginning of the 4th pada of the 12th chapter = N. 7. 14.	„ 16.	„ 8. 9.
		„ 17.	„ 8. 12.
		„ 18.	„ 8. 14.
„ 6.	N. 7. 18.	„ 19.	„ 8. 18.

* Vol. II pp. 12, 13.

† Adyar Library, Oriental Section no. XLI B. 20. । *वेदकालम् । विद्वत्कालम् । एकदशमसिद्धम् ।*

„ 20.	„ 8. 19.	„ 53.	„ 9. 31.
„ 21.	„ 9. 1.	„ 54.	„ 12. 29, 30.
„ 22.	„ 8. 22.	„ 55.	„ 12. 38, 39, 40.
„ 23.	„ 8. 22.	„ 56.	„ 8, 10, 11.
„ 24.	„ 9. 3.	„ 57.	Irrelavent
„ 25.	Irrelavent meta- physical discourse.	„ 58.	Irrelavent.
„ 26.	Discourse continued.	„ 59.	N. 12. 40.
„ 27.	N. 9. 12.	„ 60.	„ 10. 38.
„ 28.	„ 9. 11.	„ 61.	„ 13. 13.
„ 29.	„ 9. 17.	„ 62.	„ 10. 11, 12.
„ 30.	„ 9. 18.	„ 63.	„ 10. 7.
„ 31.	„ 9. 21.	„ 64.	„ 12. 37.
„ 32.	Irrelavent metaphy- sics.	„ 65.	„ 12. 38.
„ 33.	N. 10. 3.	„ 66.	„ 11. 20.
„ 34.	Irrelavent matter.	„ 67.	„ 11. 37.
„ 35.	N. 12. 33.	„ 68.	„ 11. 43.
„ 36.	Metaphysics.	„ 69.	„ End of the 11th and the beginning of the 12th Chapter.
„ 37.	N. 12. 28.	„ 70.	N. 11. 2.
„ 38.	„ 9. 26.	„ 71.	„ 11. 5.
„ 39.	„ 9. 23.	„ 72.	„ 10. 4.
„ 40.	„ 7. 31; 8. 1.	„ 73.	„ 11. 15.
„ 41.	„ 9. 15.	„ 74.	„ 12. 3.
„ 42.	„ 9. 19.	„ 75.	„ 12. 2.
„ 43.	„ 10. 39.	„ 76.	„ 11. 14.
„ 44.	„ 10. 18.	„ 77.	„ 11. 5.
„ 45.	Metaphysics.	„ 78.	„ 11. 13.
„ 46.	N. 10. 11.	„ 79.	„ 7. 25, 26.
„ 47.	„ 10. 32.	„ 80.	„ 8. 20, 21.
„ 48.	„ 11. 7.	„ 81.	„ 7. 30, 31.
„ 49.	„ 10. 8, 9.	„ 82.	„ 12. 8.
„ 50.	„ 11. 6.	„ 83.	„ 10. 10.
„ 51.	„ 9. 37.	„ 84.	„ 9. 3, 4.
„ 52.	„ 12. 1.	„ 85.	„ 9. 7.

„ 86.	„ 10. 5.	„ 112.	„ 12. 5.
„ 87.	„ 11. 41.	„ 113.	„ 12. 6.
„ 88.	„ 7. 28.	„ 114.	„ 12. 7.
„ 89.	„ 10. 27.	„ 115.	„ 12. 8.
„ 90.	„ 10. 27, 28.	„ 116.	„ 12. 9.
„ 91.	Irrelavent matter.	„ 117.	„ 12. 10.
„ 92.	N. 10. 29.	„ 118.	„ 12. 12.
„ 93.	„ 11. 35.	„ 119.	„ 12. 13.
„ 94.	„ 11. 14.	„ 120.	„ 12. 13.
„ 95.	„ 10. 41.	„ 121.	„ 12. 14.
„ 96.	„ 10. 45,	„ 122.	„ 12. 15, 16.
„ 97.	„ 10. 45, 46.	„ 123.	„ 12. 17.
„ 98.	„ 11. 2.	„ 124.	„ 12. 18.
„ 99.	„ 11. 16.	„ 125.	„ 12. 19.
„ 100.	„ 11. 18.	„ 126.	„ 12. 20.
„ 101.	„ 11. 19.	„ 127.	„ 12. 22.
„ 102.	„ 11. 25.	„ 128.	„ 12. 22.
„ 103.	„ 11. 27.	„ 129.	„ 12. 26.
„ 104.	„ 11. 28.	„ 130.	„ 12. 27.
„ 105.	„ 11. 31.	„ 131.	„ 12. 29.
„ 106.	„ 11. 23.	„ 132.	„ 12. 31.
„ 107.	„ 11. 32.	„ 133.	„ 12. 40.
„ 108.	„ 11. 33.	„ 134.	„ 12. 41.
„ 109.	„ 11. 47.	„ 135.	„ 12. 42, 43.
„ 110.	„ 11. 39.	„ 136.	„ 12. 45.
„ 111.	„ 11. 42.	„ 137.	„ 12. 46.

Leaves do not bear any numbering figures. The number assigned by me to a leaf merely indicates the place occupied by it in the ms., in the state in which it has come down to me. A glance at the contents will show that the ms. is in utter confusion, interspersed here and there with metaphysical discourses and irrelavent matter. On account of the confusing disorder, the labour in collating this ms. has been out of all proportion to its size and con-

tents. The question whether it was worth while to spend all this time and labour on it occurred to me again and again, but it is really a good ms. and has preserved the text of the commentary better than B. and C. so, in my opinion, it was worth while to collate it word for word. I therefore do not grudge the time and labour spent on its collation.

The disorder in which the leaves are found at present can however be explained. It is due to two causes. Firstly, the part of the margin bearing the number of a leaf has been, in course of time, rubbed off. As a leaf was thus left without a number, its order became confused and it was misplaced. Secondly, it was inherent in the method of marking the number itself. Numerical figures were not used for numbering. Originally the number was indicated by a letter of the alphabet. Only in a few cases, can the letters be read on the margin. In others, they have become effaced as the part of the leaf has been rubbed off. As the letters are not in the order of the alphabet, nor consequent, their quantity is not known. As the leaves of this particular ms. are not in their proper order, it is not of much use for discovering the value of letters. But their quantity can be discovered with the help of another palm leaf ms. in the Panjab University Sanskrit Library. This ms. gives the commentary of Venkata Mādhava on the R̥gveda. It contains 294 leaves. They are numbered by letters of the alphabet. As the order of the leaves of this ms. is quite correct, the quantity of letters can be easily found out.

I give below a complete list of letters with their quantity as known from this ms. In the ms., letters are written in Malyalam,* but I have given their Devanāgarī form :—

न = 1	यस्य = 25	सद्रे = 49	नुस्य = 75
न = 2	यहा = 26	व = 50	नुहा = 76
न्य = 3	यम = 27	वन = 51	नुम = 77
नक = 4	यम = 28	वस्य = 52	नुम = 78
स = 5	यद्रे = 29	वन्य = 53	नुद्रे = 79
हा = 6	ल = 30	वस्क = 54	ल = 80
म = 7	लन = 31	वस्य = 55	लन = 81
म = 8	लस्य = 32	वहा = 56	लस्य = 82
द्रे = 9	लन्य = 33	वम = 57	लन्य = 83
म = 10	लस्क = 34	वम = 58	लस्क = 84
मन = 11	लस्य = 35	वद्रे = 59	लस्य = 85
मस्य = 12	लहा = 36	न = 60	लहा = 86
मन्य = 13	लम = 37	नन = 61	लम = 87
मस्क = 14	लम = 38	नस्य = 62	लम = 88
मस्य = 15	लद्रे = 39	नन्य = 63	लद्रे = 89
महा = 16	ल = 40	नस्क = 64	न = 90
मम = 17	सन = 41	नस्य = 65	नन = 91
मम = 18	सस्य = 42	नहा = 66	नस्य = 92
मद्रे = 19	सन्य = 43	नम = 67	नन्य = 93
थ = 20	सस्क = 44	नम = 68	नस्क = 94
थन = 21	सस्य = 45	नद्रे = 69	नस्य = 95
थस्य = 22	सहा = 46	नु = 70	नहा = 96
थन्य = 23	सम = 47	नुन = 71	नम = 97
थस्क = 24	सम = 48	नुस्य = 72	नम = 98
		नुस्क = 73	नद्रे = 99
		नुस्क = 74	न = 100

There is no separate symbol for 200.

A few letters in our ms. can be read. They are identical with the letter-symbols, used in the ms. mentioned above. Their proper quantity can therefore be assigned to them in the light of the evidence supplied by the palm-leaf ms. of Venkata Madhava's commentary on the R. V. I append here a list of letters with their quantity :—

नक = 4 थ = 20

प्र	=	8	ल	=	30
द्रे	=	9	स	=	40
म	=	10	ण	=	90
			ञ	=	100

Letter-symbols and their quantity seem to be quite arbitrary. There does not seem to be any underlying principle for assigning a quantity to particular letters or groups of letters. At least, it is not apparent to me. This artificial method of numbering leaves is to a great extent responsible for the great disorder of this ms.

The ms. begins abruptly. The first portion as well as several intermediate leaves are missing. It begins:—

F. 1 r. (sic.) रेवेष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहारं च वाञ्छतः तदुपायं चाजानतः तद्विषय-
मज्ञानं नि.....त शास्त्रं.....नातिमेदं विधत्ते । अनिष्टरूपः संसारो हि स इति
मेददृष्टिरेवाविद्या संसारमूलम् । तस्यामविद्यायां उत्पत्तिरिथितिप्रलययाद्यनेकोपपत्ति-
प्रदर्शनेन etc.....इति शिष्यप्रतिबोधनविधिः इति नामप्रकरणम् ।

1 F. v. सुखमासीनं ब्राह्मणं ब्रह्मनिष्ठं कश्चित् ब्रह्मचारी जन्ममरणात् संसारान्नि-
विशणो मुमुक्षुर्विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ भगवन् कथमहं संसारान्मोक्षिष्ये.....
It ends:—F. 137 (sic) सर्वत्र द्यावापृथिवीवचनः अस्मादाद्युदात्तत्वात्
द्यावापृथिवीवचन एव न रुद्रपत्नीवचनः तथा च पदकारेण द्विवचनान्तत्वं प्रदर्शित-
मिति कर्मणा पाद.....कं वा संबन्धः आकारः शृणोत्विति संबध्यते रोदसी रुद्रस्य
पत्नी वरुणानी

Although this particular leaf is put last, it does not really form the end, which is given on F. 61 v. The real end of the ms. is the following:—

स्येयं निरुक्तविद्या श्रुतिमति वर्तते इति शेषः श्रुतितः उत्कृष्टतरेत्यर्थः कुतः
यत इयं बुद्धिः बुद्धेः कः (N. 13. 13.)

The ms. is thus incomplete. The beginning and the end are both missing. I have called it M. Size = 14" × 1 $\frac{3}{10}$ "
Number of lines on each folio = 6.

A peculiarity of this ms. is to ignore Samdhi. A few such cases are underlined in the passages, quoted above.

M. agrees with B. in a few cases, *e.g.* see foot-note 10 on p. iii. 144, footnote 14 on p. iii. 152. But more often, it agrees with C, *e.g.* see footnote 10 on p. iii. 134, footnote 10 on p. iii. 152, footnote 4 on p. iii. 154, footnote 12 on p. iii. 160, footnote 23 on p. iii. 165, footnote 21 on p. iv. 96, footnote 11 on p. iv. 103. But on the whole, it differs from both B. and C.

M generally preserves better readings than B. and C. but some of its readings are defective and decidedly inferior to those of B. and C. A few examples of inferior readings are cited here :—

M.	B. and C.	Page.
पर्वतानाः	पर्वतानां	iii. 148, footnote 15.
अर्ण	अण्	iii. 149, footnote 2.
अभ्याजिनी	अभ्याजनी	iii. 159, footnote 9.
कशया के मुखे के	कशया मुखाकाशे	iii. 159, footnote 16.
विभ्रतां	विभ्रतां	iii. 174, footnote 16.
कवन्दो	कवन्दो	iv. 5, footnote 4.
द्रष्टव्यः	दृष्टं	iv. 5, footnote 19.
तद्यते	तुद्यते	iv. 9, footnote 10.
शेषस्य	शेषस्य	iv. 10, footnote 1.
बद्धधानान्	बद्धधानान्	iv. 12, footnote 9.
उनकेवाँ	उनसेवाँ	iv. 46, footnote 16.

This list is not exhaustive. There are several more cases which can be detected in footnotes.

But in a very large number of cases, readings of M. are superior to those of B. and C. Reference may be made to foot-notes 1, 2, 3, 15, 17 on p. iii. 133 ; 1, 4, 19 on p. iii. 134 ; 1, 3, 8, 10, 16, 20 on p. iii. 135 ; 3, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 18 on p. iii. 136 ; 7, 12, 18, 19 on p. iii. 137 ; 4, 7, 8, 9, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 26 on p. iii. 138 ; 1, 10, 11, 14, 29, 30 on p. iii.

189 ; 10, 12, 15, on p. iii. 140 ; 1, 4, 15 on p. iii. 141 ; 4, 5, 7, 11, 12, 15, 16, 18 on p. iii. 143 ; 8, 9, 12, 13, 14, 15, 16, 18, on p. iii. 144 ; 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 14, 15, 17, 18, on p. iii. 145 ; 7, 13, 18, on p. iii. 149 ; 2, 5, 8, 15, 16, 17, 18, 20, 23, on p. iii. 151 ; 5, 11, 16, 24 on p. iii. 152 ; 10, 15, 18, 19, 20 on p. iii. 154 and so on.

As a matter of fact, the evidence of M. has been invaluable for clearing up the text of the commentary. Without the help of M., the text of the commentary would have remained unintelligible in several places.

M. quotes passages in their correct form, *e.g.* समिद्धो भजन् Vs. 29. 1. p. iii. 141 while B. C. quote समिद्धो भति भजन्

Recensions of the Commentary.

The manuscripts fall into two groups. One is represented by B. and C. and the other by M.

B. and C. omit single words, *e.g.* समिधः line 13, and कुषाणः line 15 on p. iii. 78 ; उपेति line 17 on p. iii. 79 ; न line 16, इत्येतस्य line 17 on p. iii. 81 ; सेवन्ते line 16, अभिनत् line 20 p. iii. 88 ; धिषेः line 5, इति line 10 on p. iii. 123 ; दुरोणे यज्ञो line 18 on p. iii. 124 ; व्यचस्वतीः line 81 on p. iii. 129 ; अयं line 3 on p. iii. 130 ; पेशः line 2 on p. iii. 131 ; ओकाराः line 2 and स्वाशयेते line 4 on p. iii. 134 ; व्याख्यातः line 15 on p. 143 ; शब्दः line 8 on p. 144 ; उप line 4 on p. 148 ; प्रियदर्शनः line 10 on p. iv. 19 ; वज्रनाम line 18 on p. iv. 23 ; घृतवत् line 14 on p. iv. 26 ; मधुमन्तः line 1 on p. iv. 29 ; परुषि line 17 on p. iv. 47 ; ब्राह्मणाः line 16 on p. iv. 54 ; यस्मिन् line 18 on p. iv. 136 ; आगत line 7 on p. iv. 138 ; त्रिस्थानाः line 5 and सुपथा line 15 on p. iv. 142 and so on. These omissions do not represent a shorter recension. They are rather misleading. In almost every case, the omission leaves a gap behind. An examination of the commentary reveals the fact that in exegesis of Vedic stanzas, the word of the Vedic quotation is first repeated and then paraphrased.

The omission of words of Vedic quotations such as समिधः । जुषाजः । उप । दुरोणे । व्यवस्वतीः । वृतवद् । मधुमन्तः । आगत । सुपथा । is incompatible with the general line of procedure adopted in the commentary. It is also inconsistent with the plan of these mss. themselves, for in other places, words of Vedic quotations are repeated before they are paraphrased. The omission of words सेवन्ते । अभिनत् । यज्ञ० । ब्राह्मणाः । leaves the words of Vedic passages without an explanation, the repetition of which in the commentary without any meaning is absurd. The omission of words अयं । पेशः । ंकाराः । व्याख्यातः । उप । मियदर्शनः । वज्रनाम । पदवि । त्रिस्थानाः leaves the explanation incomplete. The omission of the word यस्मिन् breaks the symmetry of the explanation. The line तिरश्चीनानि बिलानि चक्षुरादीनि यस्मिन् shows that यस्मिन् should also be read in ऊर्ध्वं च बोधकं चक्षुरादी यस्मिन् । The omission of यस्मिन् makes the line unsymmetrical.

In addition to the omission of single words or parts thereof, the following longer passages are also omitted by B. and C. :—(1) अथवा गृणाति भक्षयति नाशयत्यनर्थानिति N. 9. 4. pp. iii. 145, 146. The omission of this line leaves the अथवा read by both the mss. B. and C. meaningless. The presence of अथवा shows the existence of more than one explanation. The omission of the line removes the only alternative explanation and reduces the use of अथवा to an absurdity. The omission is therefore not justified.

(2) The clause युक्तमत्राध्याहरण० in C and युक्तमत्राध्याहरणमिति in B, N. 10. 15. p. iv. 17. is omitted. The partial omission in C seems to be accidental as is shown by the preservation of मिति which would otherwise be meaningless. Its total omission in B. makes the sentence unintelligible. The clause is necessary for the proper understanding of the sentence.

(3) The phrase सौधन्वनाः सुधन्वन आङ्गिरसस्य N. 11. 16. p. iv. 66. is omitted. Its omission leaves पुत्राः alone, which

will be meaningless and absurd without the preceding phrase. The phrase should not therefore be omitted.

These are the only three cases of longer omissions in B. and C. and they are not genuine.

On the other hand, M. also omits a few words, *e.g.* आ line 5 on p. iii. 132 ; अहिर्बुध्न्यः line 10 on p. iv. 49 ; अत्रा and पुरन्धिः line 18 on p. iv. 52 ; आर्षे line 14 on p. iv. 60 ; ओषुदब० line 15 p. iv. 120 ; आर्षे line 9 on p. iv. 130. These omissions seem to be accidental and are not justified as the omitted words are necessary. The remarks made with regard to the omission of single words of B. and C. are equally applicable to M. But such omissions are very few. Apart from the above-mentioned accidental and unauthentic omissions, M. represents a shorter recension. As in the case of the text of the *Nirukta* itself, the shorter recension is expanded by the addition of short passages interpolated throughout, similarly Skanda's text of the commentary as preserved by M. is expanded by the addition of short passages throughout in B. and C. In support of this statement, I give below a list of interpolated passages. All these passages omitted in M. are found in B. and C. only :—
सेनायङ्गलक्षणः—line 4 p. iii. 74 'विस्तो भोगप्रत्यययोः' इति स्मरणात् line 9, वेद् line 10, विद्या line 12, प्रज्ञानं वा line 15 on p. iii. 83.
कुतः ? देवेभ्यः line 1 on p. iii. 84.

'अयं वै त्वत्' । 'त्वमस्मादयं ते योनिस्त्वमस्य योनिः' । line 9 on p. iii. 86.
कुतः ? line 5 on p. iii. 88.

विज्ञानातिशयः line 17 on p. iii. 106.

यज्ञस्य नेतारौ यज्ञन्यौ line 18, 19 p. iii. 110.

था इति वदिति चोपमायाम् । पुराणनाम वा । line 16, 17 p. iii. 118.

अग्ने अह्नां line 17 p. iii. 128.

अग्निपक्षे line 7 p. iii. 129.

'अव्ययास्यप्' 'अविद्वस्योपसंख्यानं छन्दसि' इति line 10. p. iii. 133.

उपावसुज । तस्या समजसीति पाठः line 6 p. iii. 135.

दहनानि दहतां line 10 and निध्वैतमिह line 15 p. iii. 136.

- किं तर्हि line 3 and का सा एवाम् line 8 on p. iii. 139.
 सगुणं कर्म भवति line 20, 21 on p. iii. 141.
 अशितपीतरसपानाद्वरान्धनोदिना वा विजृप्तम् line 6 on p. iv. 11.
 तथात्र मये धातुः line 10 on p. iv. 13.
 स समुद्रमिति line 10 on p. iv. 50.
 रश्मयस्त एव line 6 on p. iv. 55.
 रसहरणार्थेऽपपाठः line 13 on p. iv. 56.
 संस्कारः line 11 on p. iv. 58.
 कतमम् line 1, उत line 4 on p. iv. 59.
 अर्थः line 2, प्रति नमति । अन्तर्णीतव्यर्थो वा नमिः lines 7, 8 on p. iv. 60.
 न कामयमानानाम् line 4 on p. iv. 65.
 अतत्यतिरिक्पाठः line 11 on p. iv. 67.
 अशक्यमप्यवसानुं line 3 on p. iv. 68.
 शत्रुरिति line 1, अङ्गिरः प्रवृत्तीन् line 10 on p. iv. 69.
 सु असा and इति पाठस्तु line 5 on p. iv. 81.
 अप्या line 12, जनिष्ट उ line 13 on p. iv. 83.
 गमनवति line 18 on p. iv. 84.
 संखूर्णाय आदेत्यर्थः line 7 on p. iv. 90.
 वासात्यस्य, निश्चितः line 3, शस्येते line 11 on p. iv. 99.
 ततः, तां वा, स्वपत्यं सन्तनोति वा, अपि on p. iv. 107.
 देवाः line 1, ओहाङ् त्यागे line 4 on p. iv. 109.
 कदम्बं line 5, अनन्तरं line 14 on p. iv. 115.

इत्यभिप्रायः । लुप्तोपमो वा पांसुरशब्दः । यथा पांसु .....ति प्रदेश
 पांसुमिरा .....तं पदं न दृश्यते एवमस्य विद्युदात्मकस्यान्तरिक्षे वा ।

द्वितीये व्याख्याने आदित्यस्यातिमास्वरत्वाद् मध्ये वा दिवः ।
 ऐतिहासिकपक्षे विष्णुपदे यत्पदं तत्र दृश्यते lines 7-10 on p. iv. 119.
 यथा line 15 on p. iv. 120.
 एव line 3, सप्तर्षीणां line 4 on p. iv. 136.
 स्तम्भयन्तः line 18 on p. iv. 144.

Most of these passages do not constitute an integral part of the text and can be easily omitted without disturbing the logical sequence of thought and without affecting the sense of the particular passage. They are interpolations. They represent attempts of later writers at

the nefarious task of expanding the commentary of Skanda. As far as these passages are concerned, M. has preserved a shorter recension.

M. is undoubtedly the best of all the three mss. It has been adopted as the basis. But it is not absolutely faultless. Its obvious errors and grammatical mistakes have been corrected in the light of evidence of the other two mss. As the interpolated passages are not numerous, they are put side by side with the shorter recension within short or long brackets. Their distinct individuality is thus indicated. This will show at a glance, how and to what extent, the text of the commentary has been expanded.

As already stated, ms. M. is better than B. and C. Its evidence has been invaluable for the constitution of the text of the commentary. Notwithstanding the important aid rendered by M., the text of the commentary is not clear and seems to be corrupt in many places. As no other help is available, I have proposed emendations. I have put all my suggestions in the footnotes, which may be consulted.

Names of seers of Vedic Stanzas.

I have compared the names of seers to whom authorship of Vedic stanzas is attributed in Skanda's commentary with the names of seers as given in the introductory remarks appended to the text* of the RgVeda, in the beginning of each and every hymn. The comparison is useful as the text of Skanda's commentary can be improved in several cases, *e. g.* read वत्सगिः line 7 on ii 267. On p. ii. 318, line 15, add पवित्रो वसिष्ठो बोधो वा before ऋषिः । On p. ii. 374 line 4, the proper reading is सोमदेवार्थम् . On p. ii, 504 line 4, read कुक्षुतेः for कुक्षुतेः । On p. iii. 2, line 9 read कवचस्य मौजवतोऽक्षस्य वार्धम् । On p. iii. 121 line 0, read द्यावाभ्यस्य ।

---

*Ajmer Edition. The information is based on the *Sarvānuhramāṇī*.

The correct name is पायोर्भरद्वाजस्य instead of बायो-भरद्वाजस्य on p. iii. 155. Similarly it is प्रियमेघसः instead of वेधसः on p. iii. 165. The correct reading is त्रिशिरसः for शिरस्य on p. iii. 166. It is पायुर्भरद्वाजः instead of बायुर्भरद्वाजः on p. iii. 174. The real name is अर्षन्नाम हैरण्यस्तूपरतर्यार्षम् । on p. iv. 39. As a matter of fact, the name हैरण्यस्तूपः is mentioned further down on the same page. आंगिरसः is evidently a mistake. Or it may be a patronymic of हैरण्यस्तूपः ।

I have noted all cases in which names of seers mentioned by Skanda slightly differ from those recorded in the introductory remarks to each hymn of the RgVeda. The following is a list of them.

Rsi according to Skanda.

P. I. 37. शुनःशेषः (I. 24. 3.)

„ I. 39. करयपुत्रस्यासितदेवलापर-
नाम्नः । Asita is identified
with Devala (IX. 17. 5.)

P. I. 46. मन्युः (X. 84. 2.)

P. I. 48. मेधातिथिप्रियमेधयोरावर्षम्
(VIII. 2. 12.)

P. I. 49. कलिः (VIII. 66. 4.)

P. I. 50. भारद्वाजः (VI. 24. 3.)

P. I. 54. प्रगाथः (VIII. 62. 11.)

P. I. 55. भारद्वाजः (VI. 69. 8.)

P. I. 56. लवरूप इन्द्रः (X. 119. 9.)

Skanda attributes it to
Maruts, माकृतीयमृक्

P. I. 58. कक्षीवान् (I. 125. 5.)

P. I. 59. दिव्यः or दक्षिणा (X.
107. 6.)

P. I. 60. नोधाः (I. 62. 6.)

P. I. 63. कुत्सः (I. 104. 3.)

Rsi according to the RV.

शुनःशेष आजीगतिः कृत्रिमो वैश्वामि-
त्रो देवरात ऋषिः

असितः करयपो देवलो वा ऋषिः

Asita and Devala are two
different individuals.

मन्युस्तापसः

मेधातिथिः काव्यः प्रियमेधश्चाङ्गिरसः

कलिः प्रागाथ ऋषिः

भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः

प्रगाथः काण्व ऋषिः

भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः

लव ऐन्द्रः । The deity is Indra.

कक्षीवान् वैधन्तमस ऋषिः

दिव्यो दक्षिणा वा प्राजापत्या दक्षिणा
तद्वातारो वा

नोधा गौतम ऋषिः

कुत्स आङ्गिरस ऋषिः

P. I. 64. मौजवान् कवचो वा (X. 34. 14.)

P. I. 65. शुनः शेषः (I. 30. 16.)

P. I. 69. गुत्समदस्य तत्पुत्रस्य (कूर्मस्य) वार्षम् (II. 28. 4.)

P. I. 80. शुनः शेषः (I. 30. 4.)

P. I. 100. सूर्या (X. 85. 42.)

P. I. 105. कुत्सः (I. 104. 1.)

P. I. 108. भरद्वाजः (VI. 4. 7.)

P. I. 118. शुनः शेषः (I. 27. I.)

P. II. 10. शुनः शेषः (I. 24. 11.)

P. II. 45. अर्बुदः (X. 94. 9.)

P. II. 49. वसुकः (X. 27. 22.)

P. II. 50. भरद्वाजः (VI. 56. 3.)

P. II. 57. भरद्वाजः (VI. 1. 2.)

P. II. 63. स्वष्टा विष्णुर्वा (X. 184. 1.)

P. II. 73. आर्ष्टिषेण ऋष्टिसेनस्य पुत्र ऋषिः (X. 98. 5).

On p. 72, the hymn is attributed to Devāpi.

P. II. 84. शुनः शेषः (I. 24. 15.)

P. II. 87. श्यावारवः (V. 58. 5.)

P. II. 92, 95. हिरण्यस्तूपः (I. 32. 10, 11.)

P. II. 98. कुत्सः (I. 113. 1.)

P. II. 102. भरद्वाजः (VI. 9. 1.)

P. II. 105. वसुकः (X. 27. 23.)

P. II. 108. भरद्वाजः (VI. 61. 2.)

P. II. 125. विश्वामित्रः (III. 31. 1.)

P. II. 130. कक्षीवान् (I. 124. 7.)

P. II. 132. भुतवित् (V. 62. 8.)

कवच ऐलूव अक्षो वा मौजवान्

शुनः शेष आजीगतिं ऋषिः

कूर्मो गात्समदो वा ऋषिः

शुनः शेषः आजीगतिं ऋषिः

सूर्यास्तावित्री

कुत्स आङ्गिरस ऋषिः

भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः

शुनः शेष आजीगतिं ऋषिः

शुनः शेष आजीगतिः कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरात ऋषिः

अर्बुदः काङ्गवेयः सर्पः

वसुक ऐन्द्रः

भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः

भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः

स्वष्टा गर्भकर्ता विष्णुर्वा प्राजापत्यः

देवापिरार्ष्टिषेणः

शुनः शेष आजीगतिः कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरात ऋषिः

श्यावारव आत्रेय ऋषिः

हिरण्यस्तूप आङ्गिरस ऋषिः

कुत्स आङ्गिरस ऋषिः

भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः

वसुक ऐन्द्रः

भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः

विश्वामित्रः कुशिको वा ऋषिः

कक्षीवान् वैर्धतमस ऋषिः

भुतिविदात्रेय ऋषिः

P. II. 140. प्रगाथः (VIII. 63. 7.)

P. II. 142. अर्बुदः (X. 94. 7.)

P. II. 150. हरिम्बिठिः (VIII. 17. 12.)

P. II. 152. कुत्सः (I. 94. 7.)

P. II. 157. विमदः (X. 21. 1.)

P. II. 166. घोषा ब्रह्मवादिनी (X. 40. 2.)

P. II. 167. सप्तवध्निः (V. 78. 8.)

P. II. 168. प्रस्कण्वः (I. 50. 3.)

P. II. 170. स्यूमरश्मिः (X. 78. 2.)

P. II. 171. कण्वः (I. 41. 9.)

P. II. 171. हविर्धानः (X. 11. 6.)

P. II. 173. भरद्वाजः (VI. 55. 5.)

P. II. 173. काण्वो मेध्यातिथिः (VIII. 2. 40.)

P. II. 175. अवत्सारः (V. 44. 1.)

P. II. 179. प्रस्कण्वः (I. 45. 3.)

P. II. 187. देवातिथिः (VIII. 4. 3.)

P. II. 189. शुनः शेषः (I. 27. 13.)

P. II. 192. भरद्वाजः (VI. 66. 9.)

P. II. 198. त्रिशोकः (VIII. 45. 34.)

P. II. 200. शाक्यस्य गौरिवीतिः (X. 73. 11.)

P. II. 206. अत्रिर्भोजः (V. 39. 1.)

P. II. 209. त्रितः (I. 105. 8.)

P. II. 212. प्रगाथः (VIII. 48. 7.)

P. II. 222. कुत्सः (I. 115. 4.)

P. II. 230. प्रयोगो भार्गवः (VIII. 102. 11.)

प्रगाथः काण्व ऋषिः

अर्बुदः काद्रवेयः सर्पः

हरिम्बिठिः काण्व ऋषिः

कुत्स आङ्गिरस ऋषिः

विमद पेन्द्रः प्राजापत्यो वा वसुकृत्वा
वासुकः

घोषा काक्षीवती

सप्तवधिरात्रेय ऋषिः

प्रस्कण्वः काण्व ऋषिः

स्यूमरश्मिर्भागवः

कण्वो धौर ऋषिः

हविर्धान आङ्गिरऋषिः

भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः

मेधातिथिः काण्वः प्रियमेधश्चाङ्गिरसः

अवत्सारः काश्यप अन्ये च दृष्टलिङ्गा
ऋषयः

प्रस्कण्वः काण्व ऋषिः

देवातिथिः काण्व ऋषिः

शुनः शेष आजीगर्तिर्ऋषिः

भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः

त्रिशोकः काण्वः

गौरिवीतिः

आप्यस्त्रित ऋषि आङ्गिरसः कुत्सो वा
अत्रिः

प्रगाथ काण्व ऋषिः

कुत्स आङ्गिरस ऋषिः

प्रयोगो भार्गव अग्निर्वा पावको बार्हस्प-
त्यः । अथवाग्नी गृहपतिरपिष्टौ
सहसः सुतो तयोर्वाग्यतर ऋषिः

P. II. 232. सौमरिः (VIII. 19. 86.)

P. II. 234. भार्गवः कविः (IX. 75. 5.)

P. II. 236. कक्षीवान् (I. 124. 4.)

P. II. 237. गौतमो राहूगणपुत्रः (I. 87. 6.)

P. II. 241. राहूगणो गौतमः (I. 84. 7.)

P. II. 241. भरद्वाजः (VI. 6. 5.)

P. II. 243. भरद्वाजः (VI. 30. 3.)

P. II. 244. कुत्सः (I. 96. 7.)

P. II. 247. प्रवृषः (V. 2. 9.)

P. II. 249. कक्षीवतो दुहिता काक्षीवती (X. 39. 4.)

P. II. 253. भारद्वाजः (VI. 1. 4.)

P. II. 255. बुधः (X. 101. 10.)

P. II. 261. शंखो यामायनः (X. 15. 4.)

P. II. 264. गौतमः (I. 89. 10.)

P. II. 267. भलन्दन्पुत्रो वत्सप्रिः (X. 45. 1.)

P. II. 269. गौतमः (I. 84. 15.)

P. II. 270. कुत्सः (I. 94. 2.)

P. II. 273. भरद्वाजः (VI. 40. 5.)

P. II. 278. आर्यायाः (X. 85. 39.)

P. II. 288. भारद्वाजः (VI. 70. 2.)

P. II. 289. नाभाकः (VIII. 40. 7.)

P. II. 296. विरवामित्ररेजी (X. 89. 6.)

P. II. 298. मूर्धन्यान् वामदेवः (X. 88. 4.)

P. II. 300. अग्निः (X. 79. 3.)

P. II. 301. वैश्वामित्रः कर्तः III. 17. 5.)

सौमरिः काण्वः ऋषिः

कविक्रिषिः

कक्षीवान् वैधर्म्यमस ऋषिः

गौतमो राहूगणपुत्र ऋषिः

गौतमो राहूगण ऋषिः

भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः

" " "

कुत्स आङ्गिरस ऋषिः

वृशो जार ऋषिः

घोषा काक्षीवती

भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः

बुधः सौम्यः

शंखो यामायन ऋषिः

गौतमो राहूगणपुत्र ऋषिः

वत्सप्रिः

गौतमो राहूगण ऋषिः

कुत्स आङ्गिरस ऋषिः

भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः

सूर्यास्तावित्री

भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः

नाभाकः काण्व ऋषिः

रेतुः

मूर्धनवानाङ्गिरसो वामदेव्यो वा

अग्निः सौचीको वैश्वामनरो वा सप्त-
र्वा वाजन्त्यः

उत्कीलः कात्य ऋषिः

P. II. 302. मेधातिथिप्रियमेधयोरावर्म (VIII. 2. 6.)	मेधातिथिः काण्वः प्रियमेधयोरावर्मः
P. II. 303. नोधाः (I. 61. 7.)	नोधा गौतम ऋषिः
P. II. 304. कुरुसुतिः (VIII. 77. 10.)	कुरुसुतिः काण्व ऋषिः
P. II. 307. राहूगणो गौतमः (I. 88. 5.)	गौतमो राहूगणपुत्र ऋषिः
P. II. 311. श्यावाश्वः (V. 52. 9.)	श्यावाश्व आत्रेय ऋषिः
P. II. 316. प्रतिभानुः (V. 48. 1.)	प्रतिभानुरात्रेय ऋषिः
P. II. 319. अत्रयः (IX. 86. 34.)	त्रय ऋषिगणाः
P. II. 323. आङ्गिरसो अत्रिः (V. 37. 1.)	अत्रिः
P. II. 327. भरद्वाजः (VI. 55. 1.)	भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः
P. II. 329. कुरुसुतिः (VIII. 77. 4.)	कुरुसुतिः काण्व ऋषिः
P. II. 334. नोधाः (I. 61. 1.)	नोधा गौतम ऋषिः
P. II. 335. कुत्सस्त्रितो वा (I. 105. 19.)	आप्यस्त्रित ऋषिः आङ्गिरसः कुत्सो वा
P. II. 339. कुत्सपुत्रो कुमित्रः (X. 105. 1.)	कौत्सः सुमित्रो कुमित्रो वा
P. II. 344. वसिष्ठस्य स्तुतिरिन्द्रस्या- र्वै संवादो वा तेषाम् (VII. 33. 11.)	संस्तवो वसिष्ठस्य सपुत्रस्येन्द्रेण वा संवादः
P. II. 347. भरद्वाजः (VI. 21. 3.)	भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः
P. II. 350. मेधातिथिः (VIII. 3. 21.)	मेध्यतिथिः काण्व ऋषिः
„ „ 350 पाकस्याम्नः (VIII. 3. 22.)	पाकस्याम्नः कौर्याणस्य दानस्तुतिः मेध्यतिथिः काण्व ऋषिः
P. II. 352. विश्वमना ऋषिः (VIII. 25. 22.)	विश्वमना वैश्व ऋषिः
P. II. 353. कुत्सः (I. 101. 4.)	कुत्स आङ्गिरस ऋषिः
P. II. 355. सव्यः (I. 54. 5.)	सव्य आङ्गिरस ऋषिः
P. II. 358. मेधातिथिः (VIII. 32. 4.)	मेधातिथिः काण्व ऋषिः
P. II. 359. गौतमो राहूगणः (I. 84. 8.)	गौतमो राहूगण ऋषिः
P. II. 362. कक्षीवान् (I. 125. 2.)	कक्षीवान् वैधर्मतम ऋषिः
P. II. 363. वसुक्रः (X. 27. 24.)	वसुक्र पेन्द्रः
P. II. 365. त्रितः (I. 105. 18.)	आप्यस्त्रित ऋषिराङ्गिरसः कुत्सो
P. II. 370. भरद्वाजः (VI. 59. 4.)	भरद्वाजो बार्हस्पत्यः

P. II. 370. नृमेधप्रियमेधौ (VIII. 90. 6.)

P. II. 371. कृष्ण आङ्गिरसः (X. 43. 5.)

P. II. 373. विरूप आङ्गिरसः (VIII. 75. 9.)

P. II. 373. श्रुतबन्धुः (V. 24. 3.)

P. II. 374. सौभरिः (VIII. 21. 8.)

P. II. 375. प्रस्कण्वः (I. 46. 4.)

P. II. 375. कृष्ण आङ्गिरसः (X. 42. 7.)

P. II. 398. मेधातिथिः (VIII. 82. 10.)

P. II. 399. गाथः (VIII. 48. 10.)

P. II. 399. अगस्त्यलोपासुद्राग्रहचारि-
रिस्त्वादे ब्रह्मचारिणः (I. 179. 5.)

P. II. 400. वैश्वानरस्यग्नेः सौची-
कस्य वा ऋचे वाजम्भरस्यार्धम् (X. 79. 1.)

P. II. 401. हविर्धानः (X. 12. 2.)

P. II. 402. हिरण्यस्तूपः (I. 32. 6.)

„ II. 406. शिशुराङ्गिरसः (IX. 112. 3.)

„ II. 407. शुक्रः (X. 27. 13.)

„ II. 412. इन्द्रमदस्त्वादे इन्द्रं मदत
आहुः (I. 165. 7.)

„ II. 414. सुमित्रः (X. 70. 10.)

„ II. 415. सुतम्भरः (V. 13. 4.)

„ II. 417. नृमेध आङ्गिरसः (VIII. 99. 3.)

„ II. 433. बुधगविष्टिरौ (V. 1. 2.)

„ II. 435. त्रिशोकः (VIII. 45. 1.)

„ II. 436. इन्द्रस्य सव्यतामापन्नस्य
आर्धम् (I. 56. 3)

नृमेधपुरुमेधावृषिः

कृष्णः

विरूपः

बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुरथ
गौपायना लौपायना वा ऋचयः

सौभरिः काण्व ऋषिः

प्रस्कण्वः काण्व ऋषिः

कृष्णः

मेधातिथिः काण्व ऋषिः

प्रगाथः काण्व ऋषिः

लोपासुद्रागस्त्यौ ऋषिः

अग्निः सौचीको वैश्वानरो वा सप्तितर्वा
वाजम्भरः

हविर्धान आङ्गिरऋषिः

हिरण्यस्तूप आङ्गिरस ऋषिः

शिशुर्ऋषिः

वसुक्र पेन्द्रः

अगस्त्य ऋषिः

सुमित्रो वाध्र्यरवः

सुतम्भर आत्रेय ऋषिः

नृमेध ऋषिः

बुधगविष्टिरावात्रेयौ ऋषी

त्रिशोकः काण्व ऋषिः

सव्य आङ्गिरस ऋषिः

„ II. 437. नृमेधःप्रियमेधसोरावर्षम्
(VIII. 89. 7.)

„ II. 440. अवत्सारः (V. 44. 8)

„ II. 444. अग्नियुतोऽग्नियूपो वा
स्थूरपुत्रः (X. 116. 8)

„ II. 450. सोमाहुतिः (II. 4. 5.)

„ II. 453. रायुः (VI. 44. 21.)

„ II. 454. वाध्र्यश्वः (X. 69. 4.)

„ II. 457. सव्यतामापन्नस्येन्द्रस्या-
र्वम् (I. 54. 3.)

„ II. 460. हिरण्यस्तूपस्य कस्यचित्
(I. 33. 12.)

„ II. 466. नारदः (VIII. 13. 27.)

„ II. 467. कवचः (X. 30. 11.)

„ II. 470. देवातिथिः (VIII. 4. 19)

„ II. 473 विमदः (X. 22. 2.)

„ II. 475. कण्वः (I. 39. 10.)

„ II. 476. मेधातिथिः (VIII. 1. 20.)

„ II. 478. हस्तः (VIII. 61. 11.)

„ II. 482. समन्वपुत्रो मत्स्यरूपः ।

मत्स्यनामैव वा । (VIII. 67. 5.)

„ II. 482. कुत्सस्त्रितः (I. 105. 17.)

„ II. 487. वसुकः (X. 29. 1.)

„ II. 491. विमदः (X. 26. 4.)

„ II. 493. शिरिम्बिठः (X. 155. 1.)

„ II. 499. सव्यतामापन्नस्येन्द्रस्या-
र्वम् (I. 51. 14.)

„ II. 504. कुरुसुतिः (VIII. 77. 11.)

„ II. 506. सौषीकस्याग्नेविश्वेषां च
देवानां संवादे देवानामिदमार्षम् ।
(X. 52. 3.)

नृमेधपुरुमेधावृषी

अवत्सारः कारयप अन्ये च दृष्टमिद्धा
ऋषयः

अग्नियुतः स्थीरोऽग्नियूपो वा स्थीरः

सोमाहुतिर्भागव ऋषिः

रायु बर्हिस्पत्य ऋषिः

सुमित्रो वाध्र्यश्वः

सव्य आङ्गिरस ऋषिः

हिरण्यस्तूप आङ्गिरस ऋषिः

नारदः काण्व ऋषिः

कवच ऐक्ष्वः

देवातिथिः काण्वः

विमद ऐन्द्रः प्राजापत्यो वा वसुकृद्वा
वासुकः

कण्वो घौर ऋषिः

मेधातिथिमेध्यातिथी काण्वी

भर्गः प्रागाथ ऋषिः

मत्स्यः सामदो मान्या मैत्रावरुणिर्बहवो
वा मत्स्या जालनद्धा ऋषयः

आप्यस्त्रित ऋषिराङ्गिरसः कुत्सो वा
वसुकः

विमद ऐन्द्रः प्राजापत्यो वा वसुकृद्वा
वासुकः

शिरिम्बिठो भारद्वाजः

सव्य आङ्गिरस ऋषिः

कुरुसुतिः काण्व ऋषिः

अग्निः सौषीकः

„ II. 507. सौचीकस्याग्ने विरवेदेवा- नाम् (X. 51. 1.)	देवाः
„ III. 4. रेसुर्वैश्वामित्रः (X. 89. 10.)	रेसुः
„ III. 11. प्रगाथः (VIII. 1. 1.)	प्रगाथो धौरः काववो वा
„ „ कण्वः (I. 97. 1.)	कण्वो धौर ऋषिः
„ III. 13. लवरूप इन्द्रः (X. 119. 1.)	लव ऐन्द्रः
„ III. 21. मिधुराक्षिरस्तः (X. 117. 6.)	मिधुः
„ III. 21. प्रजापतेर्दुहिता दक्षिणा (X. 107. 10.)	दिव्यो दक्षिणा वा प्राजापत्या
„ III. 45. अर्बुदः (X. 94. 2.)	अर्बुदः काद्रवेयः सर्पः
„ III. 51. गौतमः (I. 98. 1.)	गौतमो राहूगणपुत्र ऋषिः
„ III. 52. भरद्वाजः (VI. 52. 16.)	ऋजिरवा ऋषिः
„ III. 57. भरद्वाजः (VI. 57. 1.)	भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषिः
„ III. 59. अवस्युः (V. 31. 9.)	अवस्युरात्रेयः
„ III. 62. आक्षिरस्तोऽग्निः (V. 43. 9.)	अत्रिर्ऋषिः
„ III. 63, IV. 128. वसुकर्षः (X. 66. 10.)	वसुकर्षो वासुकः
„ III. 64. सूर्यायाः (X. 85. 18.)	सूर्यांतावित्री
„ III. 87. कुत्सः (I. 98. 1.)	कुत्स आक्षिरस्तः
„ III. 88. मोधाः (I. 59. 6.)	मोधा गौतम ऋषिः
„ III. 92. मूर्धन्वानाक्षिरस्तः (X. 88. 12.)	मूर्धन्वानाक्षिरस्तो वामदेव्यो वा
„ III. 106. मूर्धन्वान् (X. 88. 6.)	„ „ „
„ III. 113. मेधातिथिः (I. 15. 7.)	मेधातिथिः काण्वः
„ III. 118. कुत्सः (I. 96. 1.)	कुत्स आक्षिरस्तः
„ III. 119. सोमाहुतिः (II. 7. 6.)	सोमाहुतिर्माग्वः
„ III. 121. श्यावारवः (V. 60. 8.)	श्यावारव आत्रेयः
„ III. 124. जमदग्निः (X. 110. 1.)	जमदग्नि रामो वा
„ III. 148. कवचो मौजवान् (X. 84. 1.)	कवच ऐक्ष्वसोऽश्वो वा मौजवान्
„ III. 162. मुद्गलः (X. 102. 5.)	मुद्गलो भान्वरवः

- „ III. 166. त्रिशिरस्तः सिन्धुद्वीपस्य
वा (X. 9. 1.)
- „ III. 168. देवमुनिः (X. 146. 1.)
- „ III. 169. अद्वा (X. 151. 1.)
- „ III. 170. अप्रतिरथः (X. 108. 12.)
- „ IV. 6. नाभाकः (VIII. 41.2.)
- „ IV. 11. गातुः (V. 32. 1.)
- „ IV. 19. ऋषभः (X. 166. 5.)
- „ IV. 22. कवचः (X. 30. 4.)
- „ IV. 28. पराशरः (I. 66. 4, 5.)
- „ IV. 24. भरद्वाजः (VI. 59. 2.)
- „ IV. 25. सूर्या (X. 85. 40.)
- „ IV. 27. हिरण्यगर्भः (X. 121.1.)
- „ IV. 35. अरिष्टनेमिः (X. 178.1.)
- „ IV. 39. अर्चन्नामाङ्गिरसः (X. 149.1)
- „ IV. 40. वैश्यामित्रः प्रजापतिः
(III. 55. 19.)
- „ IV. 43. वेनो भार्गवः (X. 123 .1.)
- „ IV. 44. अतवन्धुः (X. 59. 5.)
- „ IV. 50. संप्रेरार्थं धर्मस्य वा
(X. 114. 4.)
- „ IV. 58. संकुसुतः (X. 18. 1.)
- „ IV. 59. वैकुण्ठः (X. 50. 1.)
- „ IV. 68, 132, 137. गौतमः
(I. 88. 1.)
- „ IV. 64. श्यावाश्वः (V. 57. 1.)
- „ IV. 65, 130. कुत्सः (I 110. 4.)
- „ IV. 67. नाभानेदिष्ठः (X. 62. 5.)
- „ IV. 68. शङ्खः (X. 15. 1.)
- „ IV. 70. इन्द्रः (VII. 33. 8.)
- „ IV. 71. बृहद्विः (X. 120. 6.)
- „ IV. 72. गवः (X. 64. 5.)
- „ IV. 77. नेमः (VIII. 100. 10.)
- „ IV. 85, 126. वृषाकपिः (X.
86. 11.)

त्रिशिरास्त्वाङ्गः सिन्धुद्वीपो वाम्बरीच
ऋषिः

देवमुनिरैरम्मदः

अद्वा कामायनी

अप्रतिरथ ऐन्द्रः

नाभाकः काश्य ऋषिः

गातुरात्रेयः

ऋषभो वैराजः शाश्वरो वा

कवच ऐश्वर्यः

पराशरः शाक्यः

भरद्वाजो बार्हस्पत्यः

सूर्यास्तावित्री

हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः

अरिष्टनेमिस्ताद्वयः

अर्चन्हैरण्यस्तूपः

प्रजापतिर्वैश्यामित्रो वाच्यो वा

वेनः

बन्धवाद्यो गौपयः
सन्निर्वैरुपो धर्मः कर्त्तव्यः

संकुसुको यामार्ग्यः

इन्द्रो वैकुण्ठः

गौतमो राहूगणपुत्रः

श्यावाश्व आत्रेयः

कुत्स आङ्गिरसः

नाभानेदिष्ठो मानवः

शङ्खो यामायनः

संस्तवो वसिष्ठस्य सप्तमस्येन्द्रेण वा

संवादः

बृहद्वि आथर्वणः

गवः प्लातः

नेमो भार्गवः

वृषाकपिरैन्द्र इन्द्राजीन्द्रश्च

„ IV. 92. गयः (X. 63. 16.)	गयः प्रातः
„ IV. 104. कवचो वाक्षः (X. 84. 5)	कवच पेक्षोऽक्षो वा मौजवान्
„ IV. „ सूर्या (X. 85. 20.)	सूर्यासावित्री
„ IV. 106. संवादसुक्त इन्द्र आह (X. 86. 13.)	वृषाकपिरैन्द्र इन्द्राणीन्द्रश्च
„ IV. 108. देवश्रवाः (X. 17. 2.)	देवश्रवा यामायनः
„ IV. 116. भरद्वाजः (VI. 58. 1.)	भरद्वाजो बार्हस्पत्यः
„ IV. 121. प्रस्कण्वः (I. 50. 6.)	प्रस्कण्वः काण्वः
„ IV. 124. जूतिः (X. 136. 1.)	मुनयो वातरशनाः
„ IV. 129. विप्रबन्धुः (X. 60 3.)	बन्ध्वाद्यो गौपायनाः
„ IV. 140. विश्वामित्रस्य वैश्वामित्र- स्य प्रजापते वा वाच्यस्य वा विश्वा- मित्रस्य वा (III. 38. 10.)	प्रजापतिर्ऋषिः
„ IV. 145. प्रतिक्षत्रः (V. 46. 7.)	प्रतिक्षत्र आत्रेयः
„ IV. 148. कूर्मस्य गात्सर्मदस्य (II. 28. 6.)	कूर्मो गात्सर्मदो वा
„ IV. 149. इन्द्रः (X. 86. 22.)	वृषाकपिरैन्द्र इन्द्राणीन्द्रश्च

In the *Sarvānukramāṇi*, self same epithets with regard to a particular ṛṣi are repeated again and again, e.g., Bharadvaja Barhaspatya on RV. VI. 1; 4; 6; 9; 24; 40; 55; 56; 61; 69; 70 etc. This leads one to the conclusion that the author of the *Sarva*. was in possession of a uniform tradition. Skandasvāmin is mostly consistent in recording descriptive features of the names of ṛṣis. It is clear that he had also inherited some tradition. Probably this tradition had been handed down to him by means of an oral instruction.

The tradition inherited by Skandasvāmin seems to differ, in a few cases, from that of the *Sarva*. e.g. on p. II. 278, the stanza X. 85. 39 is attributed by Skandasvāmin to Ārya but to Sūrya Sāvitrī in the S. On p. II. 319, Skanda attributes the stanza RV. IX. 86. 34. to Atriś but it is attributed to

Troya rsigana in the S. On p. II. 399, Skanda attributes the stanza VIII. 48, 10. to Gadha but the same is attributed in the S. to Pragatha Kāpva. On p. II. 407, the stanza X. 27. 13 is attributed, by Skandasvamin to Śukra but to Vasukra Aindra in the S. On p. 412, the stanza I. 165. 7 is attributed by Skanda to Maruts but to Agastya in the S. On p. II. 478, the stanza VIII. 61. II. is attributed by Skanda to Hasta but to Bharga Pragatha in the S. On p. III. 52, the stanza VI. 52. 16. is attributed by Skanda to Bharadvāja but to Rjīśva in the S. On p. IV. 44, the stanza X. 59. 5. is attributed by Skanda to Śrutabandhu but to Bandhvādaya Gaupayanās in the S. On p. IV. 124, the stanza X. 136, 1. is attributed by Skanda to Jūti but to Munaya Vātarasanās in the S. On p. IV. 129, the stanza X. 60, 3. is attributed by Skanda to Viprabandhu, but to Bandhavādaya Gaupayanās in the S.

Ordinarily the *Sarva*. tradition is more amplified as the name of a seer is often coupled with patronymics *e.g.* Sūnaḥśepa Ajigarti, Kali Pragatha, Bharadvāja Barhaspatya, Kakṣivān Dairghatamasa and so on, whereas Skanda contents himself with merely the name of the seer. But there are several cases, where the process is reversed *e.g.*, Atri is described as Bhauma by Skanda on p. II. 206 whereas he is just Atri in the S. Kavi is described as Bhargava on p. II. 234 whereas he is simply Kavi in the S. Vatsapri is stated to be a son of Bhalandan on p. II. 267 but the name of the father is not mentioned in the S. Another Atri is a descendant of Aṅgīrasa on p. II. 323 but the patronymic is dispensed with in the S. Kṛṣṇa on p. II. 371, and Virūpa on p. 373, Śīśu on p. II. 406, Nṛmedha on p. II. 417. are all shown to be descendants of Aṅgīrasa but not in the S. Thus the two traditions seem to supplement each other.

In several cases, stanzas are attributed to one seer in one but to alternative authors in the other, *e.g.* stanza III. 31. 1. is attributed to Viśvamitra by Skanda (p. II. 125) but to Viśvamitra or Kuśika in the S., stanza X. 21. 1. to Vimada by Skanda on p. II. 157, but to Vimada Aindra Prajapatya or to Vasukṛta or Vasukra in the S. and so on.

Further, stanzas are attributed to one seer only in one but to several in the other tradition, *e.g.* stanza X. 85. 42 is attributed to Sūrya by Skanda on p. I. 100 but to Sūrya Savitṛi in the S., stanza I. 24. 11 to Śunaḥśepa by Skanda on p. II. 10. but to Śunaḥśepa, Kṛtrima, son of Viśvamitra, and Devarata in the S., stanza VIII. 2. 40 to Kaṇva Medhyatithi by Skanda on p. II. 173, but to Kaṇva Medhatithi and Priyamedha Āṅgīrasa in the S.; stanza V. 44. 1. to Avatsara by Skanda on p. II. 175 but to Avatsara Kāśyapa and other seers in the S. and so on.

In a few cases, particularly in the dialogue hymns, Skanda is definite in attributing a stanza to a particular character whereas in the S. only a general indication of the authorship of the hymn as a whole is given, *e.g.* stanza V. 24. 3. is attributed to Śrutabandhu by Skanda on p. II. 373 but to Bandhu, Subandhu, Śrutabandhu, Viprabandhu, Gaupayanas, Laupayanas in the S., stanza VII. 33. 8. to Indra by Skanda on p. IV. 70 but to Vasiṣṭha, his son, and Indra in a dialogue in the S., stanza X. 86. 11. to Vṛṣakapi by Skanda on p. IV. 85 but to Vṛṣakapi, Indrani and Indra in the S., stanza X. 86. 13 to Indra by Skanda on p. IV. 106, but to Vṛṣakapi, Indrani and Indra in the S. and so on.

Sometimes, the information preserved by Skanda is divergent from that of the S. On p. I. 39, Skanda mentions Devala as another name of Asita but in the S. it is the name of a different seer altogether. According to Skanda (p. II. 398), the stanza I. 179.5 is put in the mouth

of Brahmacaris but according to the S. in the mouth of Lopamudra and Agastya. The tradition inherited by Skanda is thus divergent and supplementary to that preserved in the *Sarvānukramanī*.

As the tradition preserved by Skanda as far as the names of seers are concerned—is shorter, more definite and less cumbersome, I think Skanda has preserved in this case an earlier tradition than the one recorded in the *Sarvānukramanī*.

Quotations occurring in Skanda's commentary compared with their original source.

Quotations, cited in the commentary, are often defective. In several cases, they are past recognition in their quoted form, as their text is not absolutely identical with their original source. I have therefore compared the text of the quoted passages of the commentary with their basis. This comparison furnishes evidence in the light of which the text of several passages can be improved e. g. on p. I. 36 line 9, आ समुद्रादपरात् should really be read as आ समुद्रादवरात् RV. 7. 6. 7. On p. II. 87 line 2, उमादः पुरुषः is उतादः पुरुषे. In the former form, it could not be recognised but in the latter form, it is derived from RV. 6. 56. 3. On p. II. 223 line 12 मोक्ष्यागात् should be read as मोक्ष्यागात्, then it is identical with RV. 2. 38. 3. On p. II. 267 line 14 इतिठनौ for इतिठनौ is identical with Pa. 5. 2. 115. On p. II. 341 line 13 कर्तकत्यो बाहुलेन is corrupt and unrecognisable but as कर्तृकरणे कृता बाहुलम्, it is identical with Pa. 2. 1. 32. On p. II. 359 line 12 अग्निवमेगीत्यगेन नत्यर्थस्य is again corrupt but as अग्निवनिमिनि इत्यगेर्गत्यर्थस्य, it gives a quotation of DP. I. 155-8 and becomes clear. On p. II. 271 line 16 जनयस्यै त्वा संयौमि is untraced but as जनयस्यै त्वा संयौमि it is identical with Vs. 1. 22. On p. II. 402, line 20 जूकपास्वादित्यः कनिष्ठापदि is doubtful and seems to be corrupt but it becomes intelligible when compared with the *Mahabhāṣya*

of Patanjali III. 8. 2. 2. on Pa. 8. 2. 44: स्वादिभ्यः । The correct phrase is the following:—ऋकारस्वादिभ्यः कितानिष्ठावदिति. These are a few cases in which the commentary can be further improved. A few more such cases will be found in Appendix IV.

**Text of commentary of Skanda improved in the light
of the *Niruktasamuccaya* of Vararuci.**

The *Niruktasamuccaya* of Vararuci contains exegesis of one hundred Vedic stanzas. Whether or not the author of the *Niruktasamuccaya* is to be identified with the well known Vararuci, there is no doubt that this commentary on Vedic stanzas is an ancient one. A detailed examination of the internal evidence reveals the fact that more than a dozen authors are quoted. Every one of the authors quoted is ancient. In my opinion, the N. S. is earlier than Skanda. Several passages of the *Nirukta* have also been preserved as quotations. These I hope to utilise for the text of the *Nirukta*, if and when a second edition is published. What is of particular interest is the fact that several passages of the *Niruktasamuccaya* bear a close resemblance to the commentary of Skandasvamin. A comparison of Skanda's commentary with corresponding passages of the *Niruktasamuccaya* shows that the text of the former can be improved in the light of the evidence supplied by the latter. Parallelisms are so remarkable that as far as these correspondances are concerned, the NS. can serve the purpose of a ms. for the commentary of Skanda. I give below a list of improvements which can be effected in the commentary of Skanda as a result of comparison with the *Niruktasamuccaya*.

P.	I. 119.	line 2	read	प्राणिबधन्	for	प्राणिविलन्
„	II. 332.	„ 7	„	अग्निम् उवकान्	„	अग्निम् उवकम्

1. It is being edited by P. Ram Lal and will shortly be published in the Oriental College Magazine.

"	"	"	"	14	read	सर्वेन्द्रियाणामेवंधर्मस्त्वेनापि वचनाद् यथान्यायं कारणपरिग्रहार्थम् for सर्वेषां त्रयमाणानामेवंधर्मकत्वेतिवचनं यथान्यायमरणपरिग्रहम्
"	"	"	"	15	"	मुखनासिकानिरुधारिणं वायुमस्य वारयत for मुखनासिकान्यां वायुं वारय
"	"	338	"	3	"	वंक्रयः (ribs of a horse) for वंदवक्रयः
"	"	"	"	5	"	भक्षितं for भक्षित०
"	"	"	"	6	"	प्रच्छाद्यते ,, प्रजायते
"	"	"	"	7,8	"	इत्यसन्नादेशः for इत्येवसन्नादेशः
"	"	"	"	8	"	संयोजयत ,, संयोजेत
"	"	"	"	13,14	"	धर्म एव सा ,, धर्म एवायं
"	III.	17	"	9	"	न मृत्युरासीत् ,, न मृत्युरादितः ।
"	"	17	"	17,18	"	प्राणयत् स्थितवदित्यर्थः for प्रणीतयन् स्थितवदित्यर्थः
"	"	40	"	7	"	सौचीकमग्निं विश्वेदेवा ऊजुः for सौचकमग्निं देवा ऊजुः
"	IV.	111	"	15	"	केचित्तु for क्वचित्तु

Text of Skanda's commentary improved in the light of the Nighantubhāṣya of Devarāja Yajvan.

Devarāja Yajvan has preserved as quotations a large number of passages from the commentary of Skandasvamin. Collation with the preserved quotations in the *Nighantubhāṣya* throws a good deal of light on the present text of Skanda's commentary. I have utilised the quoted passages for the present edition of Skanda's commentary. I give below a list of passages which can be improved in the light of evidence furnished by the *Nighantubhāṣya* of Devarāja Yajvan.

P. II.	70	Line	3	read	विष्कम्भ० for निष्कम्भ० See Pa. VIII. 3. 77.
"	"	84	"	19	" तद् द्विविधं शुभमशुभं वा वृणोति निबध्नाति for तद् द्वि शुभमशुभं वा वृणोति बध्नाति

P. II	85	,,	2	read	निवृत्तिरूपो हि संकल्पः for निवृत्तिरूपो हि कल्पः
,,	,,	,,	6	,,	निवर्तमानश्च प्रतेन for निवर्तमानश्च प्रकृतेन
,,	,,	108	,,	8,9	विना उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि for विनोपरोपलाभ्यां साधारणानि
,,	,,	,,	,,	9	आ उपरादिति for आ उपरादीनि
,,	,,	,,	,,	10	एकयोगपक्षं च ,, एकयोगक्षेमं च
,,	,,	104	,,	2	तत्संघातश्च पर्वतः for तत्संघातश्च सर्वतः
,,	,,	108	,,	15	सांयोगिकमपि बलं विशेषयति for सांयोगिकं विशेषयति
,,	,,	110	,,	6	दृष्टमिति धननाम for वित्तमिति धननाम
,,	,,	116	,,	12	कर्णशुक्तिकाकारः for कर्णशुक्तिस्वकारः
,,	,,	118	,,	8-12	read the passage as follows:—

नित्यपक्षे.....व्याप्तिमत्स्यः । हरित आदित्यस्य हरितवर्णा रश्मयः प्रातरादित्यस्य । रासभावधिनोः । अधिनोः काले रासभवर्णी.....पदेशः । अजाः पूज्यः । अजा अजनात्.....मेघमाला मरुताम् । अरुणयो गाव उषसः । उषसः काले.....माला गन्धः । श्यावाः सवितुः । सवितुः काले.....बृहस्पतेः । नियुतो वायोः । वायोः प्रवृत्तौ.....पांस्वादेः । Omitted passages indicated by dots are identical.

P. II.	118	Line	16	read	जनं परिभावयति for जनं पराभावयति
,,	,,	120	,,	4	क्रियत इति कर्म ,, क्रियत इति
,,	,,	137	,,	2	देवदत्तादिपञ्चकविषयः for देवदत्तादिमनुष्यविषयः
,,	,,	138	,,	10	इत्यत्र दास्यादेर्व्यापाराद्० ,, इत्यादेर्व्यापाराद्०
,,	,,	139	,,	8	पक्वमिति वा पक्वशब्दस्य पकारलोपं कृत्वा कशब्दं for पक्वमिति वा पकारलोपं कृत्वा शब्दं
,,	,,	144	,,	10	चैतानीति क्षिप्रस्य...सत्त्वस्य नामधेयानि for चैतानि क्षिप्रस्य...सत्त्वस्य
,,	,,	149	,,	19	तस्य सम्बोधनं वियातरिति । विपूर्वस्य यातयते वां शप्रत्यये वियातयेति वा । वियातयितरिति etc. for the passage as printed in the text.

P. II. 156 Line 9 read यदपेक्ष्यमस्य for यदेक्षमस्य
 " " 158 " 19 " सम्बन्धिसम्बन्धात् for सम्बन्धसम्बन्धात्
 " " " " 19,20 " स एष for स एव
 " " 164 " 17 " अभिप्रेतमित्याह for अभिप्रेतमाह
 " " 166 " 6 " वस्तोरित्यपि for वस्तोरपि
 " " 212 " 15,19 " सादृश्येन चात्र वर्तते यथा वेसरो निष्पादक-
 गताभ्यां विरुद्धाभ्यां जातिभ्यामरवजात्या गर्भजात्या च सम्पन्नः । एवं यावद्
 द्वौ निष्पादकौ पूर्वभागापरभागौ तद्गताभ्यां विरुद्धाभ्यां शीतोष्णाभ्यां पूर्वभाग-
 गतेन शीतेनापरभागगतेन चोष्णेन च सम्बन्धाद्वेसरसदृशात्वाद्वासरम् for the
 passage as printed in the text.

P. II. 268 Line 4,5 read यद्यपि नञ्पूर्वाद् अतेः for यद्यपि च अतेः
 " " " " 5 " इतीत्वे च रूपं सिध्यति for इति त्वेवं
 सिध्यति
 " " " " 5,6 " नित्यमवपूर्वत्वादर्थान्वयाच्च for नित्यं
 विपूर्वत्वान्न त्वयाच्च
 " " 271 " 19 " युतं धनमस्य युतं भोजनमस्य for युतं
 धनमस्य भोजनमस्य
 " " 272 " 20 " निगमः for नियमः
 " " 289 " 1 " वनुड्भावो द्रष्टव्यः for वनुष्टापो द्रष्टव्यः
 " " 357 " 19 " } दुर्णमरजुत अत्यर्थं व्याप्नोति.....पचादिके
 " " 358 " 1,2 " } स्यादिति चेद् अरजुत इत्यंशं दुर्णं च तदरां
 च दुर्णांशम् । for the passage printed
 in the text.

" " 441 " 9,10,11 read तेन व्यत्ययेन नपुंसकत्वान्नावगमः । तत्तत्तद्वं
 नाम नाख्यातम् । जनैरन्यस्य वा धातोरेवं भूतस्याख्यातस्यासम्भवाद् निघात-
 प्रसङ्गतम् । अन्ये तु जनैरन्यन्तानवगतमाख्यातमेतदिति मन्यन्ते । for the
 passage printed in the text.

P. III. 112 Line 18 read महासंज्ञाकरणस्य for महासंज्ञाप्रणयनस्य
 " " " " 19 " तेनैवं० for नैवं०
 " " 128 " 7 " यातश्चासावाभयार्थिभिः । आहूताश्चसौ
 शरणार्थिभिः । द्विधातुजत्वं दर्शितम् ।

The second sentence is omitted in the printed text.

" " 188 " 4 " गच्छन्ति याः for गच्छन्ति ये
 " " " " 11 " निर्वचनानि ब्रूमः for निर्वचनानि ब्रूतेः

„	IV.	38	„	15	„	निर्धान्यते for निद्वान्यते
„	„	41	„	7	„	क्षिपत्यनर्थान् for क्षिपत्यनर्थे
„	„	41	„	8	„	उभयमपि प्राप्नोति बन्धनं for उभयमप... तिहातिबन्धनं
„	„	80	„	8	„	क्षुधा विनश्यन्तं for विनश्यन्तं

Although the text of the commentary can be improved in the light of evidence furnished by these external sources, these improvements have not been incorporated in the constituted text itself. There are two reasons for not doing so. Firstly, comparisons with Devarāja etc. were made after the text of the commentary had been constituted with the help of the mss. alone and printed. Secondly, the evidence supplied is not the evidence of mss. in the strict sense of the term. Although the aid rendered by Vararuci and Devarāja etc. is important for the right understanding of the text of the commentary, yet the evidence supplied by them should, in my opinion, be separated and kept distinct, from the evidence of the mss. themselves. On these grounds, these improvements have not been made an integral part of the constituted text.

The following is a list of variants, the result of a collation of Skanda's commentary with the *Nighantubhāṣya* of Devarāja Yajvan in the order of the *Nighantu*.

Skanda.

Devarāja Yajvan.

(गौः)

II. 42. गतिक्रियाव्यवहारः । ..... 1. 1. 1. गतिक्रियाव्यवहारः । ..... इतो
दूरापदेशः ..... गवि पृथिव्यां सादनात् । पदेशः ..... गवि पृथिव्यां सादनात् ।

(इळा)

II. 57. इलाशब्दस्य छान्दसत्वादा- 1. 1. 15. इलछान्दसत्वादाकार-
कारलोपः । लोपः ।

(अन्तरिक्षम्)

II. 70. शरीरेष्वित्यादि-अन्तराशब्दात् 1. 3. 6. पूर्वशरीरेष्वन्तरक्षय-
पूर्वपदम् । मिति वा । अन्तःशब्दात् पूर्वपदम् ।

(साध्याः)

- IV. 141. साध्याः कस्मात् ? साधनात् 1. 5. 14. रसाह (म) रणादिकं
स्वध्यापारस्य स्वध्यापारं साध्नुवन्ति संसिद्धं
कुर्वन्ति ।

(वस्तोः)

- II. 90. न विभक्त्यन्तम् 1. 9. 1. न विभक्त्यन्तरम् ।

(उपर उपलः)

- II. 108. इतरत्र कृत्यमावादेव । 1. 10. 18, 19. आह्नी कृत्याह इतरत्र
प्रत्यंभावादेव ।

(वारूनामानि)

- II. 107. मेघनामभ्यः पराणि । 1. 11. मेघनामभ्य उत्तराणि ।

(स्वाहा)

- III. 188. स्वाहेत्येतत्पूर्वपदं सु 1. 11. 24. स्वाहेत्येतत् स्वाहाकृति-
माहेति वा । शब्दस्य पूर्वपदम् ।
स्वा ह्येनं वागभ्यवदत् एवमिति स्वा ह्येवं वागभ्यवदत् । भावमिति
स्वाहाकाररूपा वाक् । स्वाहाकाररूपा वाक् ।

(मधु)

- IV. 88. मध्वभिप्रेतम् । 1. 12. 11. मध्वित्युच्यते । सरः
सरसवर्णेन स्वर्णेन

(सुखम्)

- II. 158. हेतुता । सम्बन्धयोगे- 1. 12. 44. हेत्वर्थका सम्बन्धयोग-
पदान्तराध्याहारः खेभ्यः । (योग्य) पदार्थान्तराध्याहारः ।
सुखहेतुकमित्यर्थः स्वेभ्यः स्वहेतुकलेभ्यः (अहेतुक
कोहेतुक) मित्यर्थः ।

- धर्माधिकरणत्वाच्च धर्माणाम् । धर्माधिकरणत्वाच्च धर्माणाम् ।
इत्युपक्रम्य 'प्राणान्ते प्राणो भवति' इत्युपलक्ष्य 'प्राणान्ते च प्राणानां
इति' तस्यैवामिधानं दर्शयति भवति' इति तस्यैवामिधानं
दर्शयति ।

(यध्याः)

- II. 271. शब्दस्यापि प्रयोगे प्रतीतिदर्शनात् । केवलस्यापि दर्शनात् ।

(अर्वा)

IV. 38. अर्सेरन्तर्णीतण्यर्थस्य ... इति 1. 14. 3. अर्सेरन्तर्णीतण्यर्थात् ...
 वनिपि रूपम् । इति वनिति रूपम् ।

(दधिक्काः)

II. 116. साधीयः कामति० हर्षाद् 1. 14. 7. साधियः कामति । .....
 हेवारवं करोति हर्षार्थं (र्थे) हेवारवं करोति ।
 दधदाकारी भवति अधिष्ठित ईषद्वन- दधदित्याकारी भवति अधिष्ठितम्, ईष-
 तमध्यभागः ..... दधनतं मध्यभागः । .....

II. 118. सोमपानादिक्रियासाधन- 1. 15. सोमपानादिक्रियायाः साध-
 भूतत्वात् ..... नत्वात् । .....

(जमत्)

II. 118. दीप्त्यामक्षयदिव जमत् । 1. 17. 1. दीप्ता मक्षयति दिव जमत् ।
 अपकालितुमलं कम्मलीकिनम् । ..... अपकालितमलं कम्मलीकिनम् । .....
 तमः पापादिमलं मलभाषान्नयतीति तमः पापादिषद् मलं मलभावं नयति ।
 मल्लमलमवद् मलमल्लायतेऽग्निरिति ..... मलमल्लायते गिरिति (गिरिरिति)
 यथाप्रसिद्धमर्चिरादयः यथात्वं पूर्विरादयः

(घृणिः)

II. 326. अतश्चानेकार्थमपि । ज्वल- 1. 17. 10. ज्वलन्नामसु क्रोधनामसु
 नामसु क्रोधनामसु वा घृणी- च पाठादनेकार्थत्वम् ।
 शब्दस्य पाठात् ।

III. 112. सर्वत्राध्यायन्ते द्विरुक्तिः ..... 1. 17. अन्यत्रापि स एव सर्वत्र यद्वा
 इति आम्नेडितमिति ..... संज्ञाविज्ञानम् ..... द्विरुक्तिः । ..... संज्ञानम् । .....
 द्विषन्नं जायदयत इति ..... द्विषन्नानि जायन्त इति

II. 120. कर्मनामान्युत्तराण्येभ्यः षद् II. 1. कर्मनामान्युत्तराण्येव षद्-
 विंशतिः । ..... कर्मणां नामानि । विंशतिः । ..... कर्मणां नामधेयानि ।

(व्रतम्)

II. 84. प्रकृतेनाभिसम्बन्धः II. 1. 7. व्रतेनाभिसम्बन्धः

II. 356. कर्त्तव्यं कर्म II. 1. 17. कर्त्तव्यमिति कर्मनाम

(मनुष्याः)

II. 136. मत्वेत्यादि, मतेः सिबेक्ष । II. 3. 1. मत्वेत्यादिना मतेः सीबेक्ष ।
 ..... कर्माणि सीव्यन्ति तन्वन्ति ..... कर्माणि सीव्यन्ति सन्तन्वन्ति

न यथा पश्चादयः... कार्ये सौमनस्यं
दृष्ट्वा कारणमनुमास्यते... मनोरपत्यं
जातिश्चेत्येतौ । ... एतदन्तात्

यथा पश्चादयः... कार्ये सौमनस्यं
दृष्ट्वा कारणमनुमास्यते । ... मनो-
रपत्यं जातिश्चेत्येतौ । अतस्तदन्तात्

(पञ्चजनाः)

II. 137. 140. पञ्चशब्दश्च...
अस्य स्यात्

II. 138. स्वरसौष्टवार्थसतत्त्वदेव-
तादिविशिष्टम् । ... किञ्च यूयमपि...
आचार्यस्य मतेन ... निषादस्थपतिः,
इष्टौ निषादानां... प्रतिगृह्णातीत्येव-
मादि... यज्ञियस्त्वमेकीयमतने...
मम होत्रं होतृकर्म जुषध्वं सम्पादयते-
त्यर्थः... ऊर्जादौ ब्राह्मणादयः
यज्ञिया देवगन्धर्वादयः सर्वेऽपि
मम होत्रं

II. 140. मनुष्यमात्रनामत्वं एव...
प्रत्ययोपात्तरुढयर्थं सम्बन्ध-

II. 142. क्यातेः कक्ष्या इत्युक्त-
निर्वचनम् ।

II. 29. क्याते र्वा तस्मिन्नेव प्रत्यये
ऽनर्थको निर्निमित्तकोऽभ्यासः । ...
अभ्यासविकाराश्च द्रष्टव्याः अभ्यास-

II. 3. 28. पञ्चशब्दस्य... अत्र
स्यात्

स्वरसौष्टवार्थसदनत्वं (सदत्वं सद-
त नत्वं) देवताविशिष्टम् । ...
ततश्च यूयमपि ... आचार्य मतेन...
निषादस्थपत्नीष्टौ निषादान...
प्रतिगृह्णातीत्येवमादिना... यज्ञसंपा-
दित्वमेकीयमतने । ... 'मम होत्रं
जुषध्वम्' होतृकर्म सेवध्वम्, सम्पाद-
यतेत्यर्थः... पञ्चजातयो (जातयो)
ब्राह्मणादयो यज्ञियः देवगन्धर्वादयः
सर्वेऽपि (ऽस्य) होतुः

मनुष्यमात्रनामत्वेनैव... प्रत्ययो-
पात्तरुढसम्बन्ध-

II. 5. 10. क्यातेः कक्ष्यशब्दनिर्व-
चनम् ।

II. 5. 10. 'क्या प्रकथने' इत्यस्मात्
स प्रत्यये निरर्थको निर्निमित्तको-
ऽभ्यासः । ... विकाराश्च द्रष्टव्यः

(ऊर्क)

II. 139. ऊर्जयति बलं करोतीति सतः
कर्तरि
संयोगादिलोपे च कृत्वे

ऊर्जयति प्रबलयति (प्राणयति)
बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः
संयोगादिलोपे कृते

(शुष्मम्)

II. 108. परस्य सांयोगिकं

II. 207. राध्नुवन्ति साधयन्ति

IV. 5. कवनमुदकम्

III. 105. परापूर्वस्य वा वेतेर्गति-
कर्मणः

II. 9. 11. परस्परसांयोगिकमपि बलं

II. 10. 17. राध्नुवन्ति साधयन्ते

II. 14. 27. कवनमुदकम् ।

II. 14. 92. परापूर्वस्य बहतेर्गति-
कर्मणः

- II. 488. ईहते वा रथो नरं हरणं वा गमनमात्मनो देवान् प्रतच्छितीत्यर्थः (हरणं) गमनमिच्छतीति
 II. 135. जमतेर्वा गत्यर्थस्य II. 14. 104. जमिर्जमतेर्गतिकर्मणः ।
 IV. 56. द्रवति गच्छति II. 14. 116. द्रमतिर्गतिकर्मा
 II. 144. तद्वतो वा सस्वस्य तथा II. 15. तद्वतो वा नामधेयधेयानि
 च 'भुरण्युः शकुनिः' इति वक्ष्यति तथा च वक्ष्यति 'भुरण्युः शकुनिः' ।
 II. 149. शाकपूणेरतिरिक्ता एते II. 19. व्यातिकर्मसु शाकपूणेरति-
 विव्याक विव्याच उर व्यचाः विप्र रिक्तैव विव्याक विव्याच उरव्यचाः
 इति व्यातिकर्माणः । विप्रः ।

(विघातः)

- II. 149. विघात एतन्नाम इति II. 19. 19. विघात इत्येतदिति
 शेषः । ..... विघातयत इति वा नामेति शेषः । ..... विघातरिति वा
 विघातयेति वा, विविधं याति शत्रू- विघातयेति वेति विविधं यातयति
 निति विघाता ..... शे प्रत्यये विघात- शत्रूनिति विघाता ..... शे प्रत्यये
 रिति विघातयेति वा विघातरिति विघातय इति भवति विघातयेति
 वेति पाठान्तरम् विघातयितरिति वेति पाठान्तरम् ।
 II. 101. मिनोति हिंसाकर्मा II. 19. 32. मिनोति र्धधकर्मा
 इति स एव इति स एव

(ह्रस्वः)

- II. 156. ह्रस्वो ह्रस्वतेः आरोहपरि- III. 2. 2. ह्रस्वत्यारोहपरिणाहा-
 जामाभ्याम् । भ्याम्

(वज्रकः)

- II. 299. वज्रको वज्रकनामायन्मुषिः । III. 2. 7. वज्र ह्रस्वनामैतद्
 अथवा ह्रस्वनामैतत् ह्रस्वप्रमाणको द्रष्टव्यम् । वज्रक इति स्वार्थे कः ।
 वामनक इत्यर्थः । कप्रत्ययान्तं ह्रस्वनामसु पठितम् ।

(महत्)

- II. 156. यदपेक्षमस्य महत्त्वं तान् III. 3. 1. यदपेक्ष्य तस्य महत्त्वं
 जहाति ..... पूजनीय इत्याचार्यः वदत्याचार्यः (कर्मणः हरत्याचार्यः
 कर्मणाहरत्याचार्यः)
 IV. 107. उक्षा उक्षतेर्बुद्धयर्थस्य । III. 3. 5. उक्षतिर्बुद्धयर्थः ।
 IV. 41. तदभाषोऽप्युच्यते न स्यात् III. 9. 6. तदभाषे ह्यमयं न स्यात् ।

II. 419. शंसन् इत्यवगमः

III. 14. 22. शंसत् इत्यवगमः

(कविः)

IV. 111. एवं रूपम् ..... दूरं गतं

III. 15. 10. इति रूपम् ..... दूरगतं

(भरताः)

II. 184. यज्ञद्वारेण कृत्स्नं भरतीति
भरताः

III. 18. 1. यज्ञद्वारेण कृत्स्नं भरति

(तायुः)

II. 266. संस्थानं संगतं ..... पापक-
मितिIII. 24. 7. संस्थानं संगतं .....
पापमितिII. 266. तस्यते वा स्वादपक्षया-
र्थस्य ..... आयुषा यदा राक्षो .....
धर्मेणाधर्मकारित्वात् ।III. 24. 7. यद्वा तसेरपक्षयार्थात्
..... यदा तदा राक्षा ..... धर्मेणाधर्म-
कत्वात्

(तस्करः)

II. 164. तच्छब्देन प्रकरणसाम-
र्थ्यात् ..... प्रेतमाह ..... सुडागमस्तलो-
पक्ष' ..... अहनि पथिIII. 24. 8. तच्छब्देन प्रकरणसामा-
न्यात् प्रेतमित्याह सुद तलोपक्ष' .....
दिवा पथि

(अपीच्यम्)

II. 269. अपेत्य क्षितं स्थितम्

III. 25. 9. अपेत्य क्षितं स्थितम् ।

II. 272. अन्तो द्वावेर्मध्याच्छ-
सततगतो भवतिIII. 30. 28. अन्तो (नो) द्वावेर्म-
ध्याच्छ सततगतो भवति ।

II. 389. परा दृष्ट्या वा लोकपर्यन्तता

III. 30. 24. पुराणदृष्ट्या वा लोक-
पर्यन्तताम् ।

(निष्पत्तिः)

II. 356. नित्योत्थित ..... यस्येति
बहुव्रीहिः ..... स इत्यस्य स्पृहात्यर्थस्य
विपरीतस्य स्पर्शश्चात्र सुरतस्य
सुजातिशयोऽभिप्रेतः । पक्षः पुनः
सपते सपति स्पर्शयति सुजयतीतिIV. 2. 59. नित्योत्थित ..... यस्य
सः ..... इत्यस्मात्स्पृहात्यर्थे वर्तमाना-
द्व्युभि सकारपकाराविपर्ययः स्पर्श-
श्चात्र तद्वारकः सुजातिशयोऽभिप्रेतः ।
रुपति स्पृहाति सुजयतीति पक्षः शेषः

(तृष्णम्)

II. 357. एवं निर्बन्धनेन ..... सकर्म-
कत्वात् कर्मोपपदामावात्IV. 2. 60. एवं निर्बन्धनात् .....
कर्मत्वात् कर्मोपपदामावात्

ताच्छीत्यस्यानवगतिः
तस्मात्पूर्णाशीति भाष्यम्

ताच्छीत्यस्यानवगतिः
तस्मात्पूर्णाशीति भाष्यं (ष्यं) द्रष्टव्यम् ।

Recension of the *Nirukta* known to Skandasvamin.

Like Durga, Skanda also repeats almost every word of the text of the *Nirukta* in his commentary. Thus the text of the *Nirukta* in toto can be reconstructed from the commentary of Skanda. The only exception is the explanation of Vedic stanzas. Skanda writes his own commentary on Vedic stanzas and incorporates Yaska's comment often without repeating his phraseology, but following his view.

In the text of the *Nirukta* thus reconstructed from the commentary of Skandasvamin alone, the following passages are omitted.

- I. 4. [अन्वयार्थः कस्मात्] आचार्य आचारं ग्राहयति । आचिनोत्यर्थम् ।
आचिनोति बुद्धिमिति वा ।
कुत्माषाः कुलेषु सीदन्ति ।
- I. 6. चित्तं चेततेः । आध्यात्ममभिप्रेतम् ।
Skanda remarks, 'शिष्टं भाष्यं निगदव्याख्यातम्'.
- I. 7. वरो वरयितव्यो भवति । भगो भजतेः ।
Skanda remarks, 'निगदव्याख्यातं न व्याख्यायते' ।
- I. 8. शक्नोतेः । 'तद् यदाभिर्बुध्नमशकद्वन्तुं तच्छक्वरीणां शक्वरीत्यम्' ।
इति विज्ञायते ।
- I. 16. पितापुत्रौ ।
- I. 19. [ऋतुकालेषु सुवासाः कत्याणवासाः कामयमानाः] स एनी पश्यति
स शृणोति ।
- I. 20. बलवत्स्वपि ।
- II. 2. [दण्डपुरुषः]
- II. 4. इति निधिः शेषधिः ।
- II. 5. गोभिः संगृह्य पतति प्रवृत्ता ।
- II. 6. [वृत्त्वा ह्यतिष्ठतीति वा । ह्यतिष्ठतेर्मिवात्मकर्मजः]
(चिरिति शकुनिनाम्) वेते र्गतिकर्मजः । अथापीशुनामेह भवत्येत-
त्त्वादेव ।

इत्थौपमन्यवः । इत्थपि निगमो भवति ।

- II. 7. शम्नातेर्वा ।
 II. 10. [इद्वयमर्थं भवतीति वा] अन्तरिक्षं कस्मात् । समुद्रः कस्मात् ।
 II. 11. [त ऋषयोऽभवन्]
 II. 13. [अदितेः पुत्रम्] यदावृणोति शरीरम् ।
 II. 14. इति नैरुक्ताः । नेता रत्नानाम् । यच्चास्यां ज्योतींषि गच्छन्ति ।
 II. 15. विश्वाः कस्मात् । क्रान्त्या स्थितो भवति ।
 II. 20. रुशदिति वर्षनाम रोचते र्व्यक्तिकर्मणः । [अनूच्याविति] इतीतरेत-
 रमभिप्रेत्य । अहः कस्मात् ।
 II. 21. मेघः कस्मात् । इति सतः ।
 II. 22. (प्रथम इति मुख्यनाम) [कृत्तग्रमन्तरिक्षम् । विकतं मेघानाम्]
 (वृषकमित्युदकनाम) (पुरीषं पुणातेः)
 II. 24. पारं परं भवति । ..... [नदीम्]
 II. 25. प्रज्ञया । बभूव ।
 II. 26. (रदतिः स्नानतिकर्मा) इति व्याख्यातम् । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः ।
 देवान् पूजयन्ति । इत्थौर्णवामः ।
 II. 27. निनमा इति वा ।
 III. 1. कर्म कस्मात् । सतः । उत्तराणि । (रेफण इति धननाम ।) पित्र्यस्येव
 धनस्य । (शेष इत्यपत्यनाम) शिष्यते प्रयतः ।
 III. 5. न पतिम् । अप्रसायाः ।
 III. 6. जामपत्यम् ।
 III. 8. तदसुराणामसुरत्वम् ।
 (गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांस्तीत्येके । चत्वारो वर्णा निषादः
 पञ्चम इत्थौपमन्यवः) बाहुः कस्मात् । अंगुष्ठः कस्मात् । [अग्र-
 सारिण्यो भवन्तीति वा ।]
 III. 9. धूरेतस्मादेव । उत्तरे । अन्नं कस्मात् । उत्तरे । बलं कस्मात् । धनं
 कस्मात् इति सतः । उत्तरे । अन्तिकं कस्मात् । उत्तराणि ।
 III. 10. संख्या । संख्या । संख्या । भवति । उत्तरे । [खड्गं खड्गयतेः ।]
 III. 11. उत्तराणि । यज्ञः कस्मात् । उत्तरे । उत्तराणि । इति वा । वा ।
 III. 12. विपक्षप्रज्ञ आदित्यः । विपक्षप्रज्ञ आत्मा ।
 III. 13. बाहुः कस्मात् । इति सतः । उत्तराणि । उत्तराणि । कस्मात् । उत्तराणि ।
 उत्तराणि । सुखं कस्मात् । उत्तराणि । उत्तराणि । उत्तराणि । उत्त-
 राणि । सत्यं कस्मात् ।
 III. 14. [तत्करो भवति] । भवति । वा ।

- III. 15. [देवरः कस्मात् । द्वितीयो वर उच्यते] ।
 III. 16. [वृषलो वृषशीलो भवति । वृषाशीलो वा]
 III. 17. [अश्वनाः] भरणाद् भारद्वाजाः ।
 III. 19. उत्तराणि । उत्तराणि । स्तोता स्तवनात् । उत्तराणि । इति नैरुक्ताः ।
 इत्यौपमन्यवः । उत्तराणि । कस्मात् । उत्तरे । उत्तरे । उत्तरे । उत्तराणि ।
 कूपः कस्मात् । उत्तराणि । कस्मात् ।
 नामधेयान्युत्तराणि षट् [निर्णीतं कस्मात् । निर्णितं भवति] ।
 उत्तराणि । कस्मात् । उत्तराणि । कस्मात् । उत्तराणि । कस्मात् ।
 III. 20. षड्विंशतिः । इत्यपि भवतः । भवति ।
 III. 21. (सुप्रस्तीति) । यस्य शुष्माद्रोदसी अम्यसेताम् । इत्यपि निगमो
 भवतः । उत्तराणि ।
 IV. 2. (मेथतिराक्रोशकमां) ।
 IV. 3. श्यामम् ।
 IV. 5. परगृहाणीति वा । (दुरोण इति गृहनाम्) दुरवा भवन्ति दुस्तपाः ।
 विहृत्यान्येषां बलानि शत्रूणां भवन्तात् ।
 IV. 8. मद्नीयाय ।
 IV. 10. [लप्यमानाद्वा] ।
 IV. 13. हंसा हन्ते र्जन्त्यध्वानम् । अग्निः अयतेः । अज्ममजनिमाजिम् ।
 इत्यपि निगमो भवति ।
 IV. 15. [कमनेनानीयत इति वा] ।
 इदं च मेऽदादिदं च मेऽदादित्युभिः प्रसंख्यायाह ।
 सुग्व तीर्थं भवति । दुर्बमेतदायन्ति ।
 IV. 19. [रजांसि चित्रा विचरन्ति ताम्यवः । इत्यपि निगमो भवति ।]
 असृगहनी हरसी उच्येते । [प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहि । इत्यपि
 निगमो भवति] । [उच्येति च]
 IV. 25. [गातुं कृण्वन्नुपसो जनाय । इत्यपि निगमो भवति ।]
 V. 2. अविर्नदो भवति । नदतेः स्तुतिकर्मणः । 'नदस्य मा रुधतः काम
 कागमत । संकटप्रजननस्य ब्रह्मचारिणः । इत्युचिपुत्र्या विवर्षितं
 वेदयन्ते ।
 V. 11. क्रान्तकानीति वा ।
 V. 12. धुनिर्धुनोते । शक्नोतेवा । शु अरनुत इति वा ।
 V. 13. तदस्यै दत्तमिति वा ।
 V. 14. प्रज्ञा वा ।
 V. 17. अश्वितं भवति ।

- V. 19. शयनाच्च । बुलमित्युदकनाम । ब्रवीतेः शब्दकर्मणः । अंशतेर्वा ।
- V. 22. विजंजपः प्राजितहोषिणौ । कृत्तिवास्ताः पिनाकहस्तो अवततधन्वा ।
- V. 24. विपत्तिं पपुत्तिरिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा ।
- V. 26. कूपकर्मणा संग्राममुपमिमीते । [तन्वकर्मणः]
- V. 27. कल्याणदानः । प्राणाय ।
- V. 28. नियुत्वाप्तिपुतोऽस्याधाः
- VI. 1. शुक् शोचते । शुचिः शोचतेऽर्चलतिकर्मणः ।
- VI. 2. वल्लो वृणोते ।
- VI. 3. तपुषिस्तपते । हेतिर्हन्तेः । (अस्कृधोयुरकृध्वायुः । कृध्विति इत्स्व-
नाम । निकृत्तं भवति ।)
- VI. 5. [इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ दुर्भिह्ने केन जीवतीति । तेषामेकः प्रत्युवाच ।
सकटं शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।
उद्धिः पर्वतो राजा दुर्भिह्ने नव वृत्तयः ॥
इति सा निगदव्याख्याता]
- VI. 7. अस्मे धत्त वसवो वसूनि । अस्मास्वित्यर्थः
- VI. 8. [गुणातिकर्मा वा]
- VI. 11. अद्वेषस इति वा । किमिदानीमिति चरते । किमिदं किमिदमिति वा ।
- VI. 12. पाजः पालनात् । प्रसितिः प्रसयनात् । तरते वा । त्वरते वा ।
प्रपिष्ठतमैरिति वा । भयं वा । अप्ये परेहि । इत्यपि निगमो भवति ।
- VI. 13. ज्वलतिकर्मणः ।
- VI. 16. [अग्रगरयेमेति वा] ... अग्रतिस्कृतः ।
- VI. 17. स्थानयोः ।
- VI. 19. प्रत्यन्तेऽस्मिन् ।
- VI. 21. [आ व ऋजस ऊर्जां व्युष्टिषु । इत्यपि निगमो भवति ।]
- VI. 24. [गत्वा धमनयो भवन्ति । गलनामसु धीयते]
- VI. 26. दर्शनीयौ ।
- VI. 27. जलेशयं वा । ब्रह्महत्या । सुरापानम् ।
- VI. 30. [बिठमन्तरिक्षम्] भारद्वाजः । स्थविरस्य जज्ञे ।
[अपि वा देवं कंचित्कृतदन्तं इष्ट्रवैवमवक्ष्यत]
- VI. 32. तत्स्थं । ... [बिन्दो वा]
- VI. 33. धनुः । साधयिता ते हिरण्यः । उभौ ते बाहू [रथयो] रमणीयौ
संग्राम्यौ [वा] [शब्दपातिनौ दूरपातिनौ] वा । गमनवेधिनौ
[शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ] वा ।
- VI. 36. गणो गणनात् । गुणश्च । यद्वृष्टा ओषधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्या
तदधिगो रूपं तेनैवो स्तौति स्तौति ।

VII. 12. [स्तोमः स्तवनात् ।]

VII. 15. इत्यौर्णवामः । रमणीयानाम् ।

VII. 18. महात्मेति वा ।

VII. 19. जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो न दहाति वेदः ।

स नः पर्यदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥

जातवेदस्त इति जातवेदस्यां वैवं जातवेदसेऽर्वाय सुनवाम सोममिति ।

प्रसवायामिषवाय सोमं राजानममृतमरातीयतो यज्ञार्थमिति स्मोः ।

निदहाति निश्चयेन दहति भस्मीकरोति । सोमं दददित्यर्थः । स नः

पर्यदति दुर्गाणि विश्वानि दुर्गमानि स्थानानि नावेव सिन्धुं नावा सिन्धुं

सिन्धुं नावा नदीं जलदुर्गां महाकूलां तारयति । दुरितात्यग्निरिति

दुरितानि तारयति । तस्यैषा परा भवति ।

VII. 23. महाभाग्यम्, अपाम् ।

[सौर्याणि वा] [वैश्वदेव्यानि वा]

VII. 24. (घृतमित्युदकनाम) जिघत्सेः सिञ्चतिकर्मणः । [खलु]

इत्येष हि विद्वद्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते ।

VII. 25. (एतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यः)

VII. 26. अपामुपस्थ उपस्थाने महत्यन्तरिक्षलोक आसीनाः ।

[पूजनीयमिति वा] [अपि वा]

VII. 30. यज्ञे भूयः, समानख्यानाः

VII. 31. तावदुपधधाति यज्ञमागच्छन् ब्राह्मणो होतास्याग्ने ह्येतुरवरो निषीदन् ।

VIII. 2. पूजयन्तीति वा ।

VIII. 3. धिषणाभवः । धिषणा [वाक्] धीसादिनीति वा । वनं वनोतेः ।

VIII. 8. आहूयमान ईक्षितव्यो वन्दितव्यश्च । आयाह्वाने वसुभिः सहजोषणः ।

(यज्ञ इति महतो नामधेयम्) यातश्च हूतश्च भवति ।

VIII. 9. विस्तीर्णतरमिति वा ।

VIII. 10. वरतरमङ्गमूरु । गृहद्वार इति कात्थक्यः । अग्निरिति शाकपूणिः ।

उवा व्याख्याता । नक्तेति रात्रिनाम । अनक्ति भूतान्यवश्यायेन ।

अपि वा नक्ताव्यक्तवर्णा तयोरेवा भवति ।

VIII. 11. सेष्मीयमाणे इति वा । सुष्वापयन्त्याविति वा । सीदतामिति वा ।

न्यासीदतामिति वा ।

गृहस्थौ महस्थौ । श्रियम् । शुक्रं शोचते उर्वलतिकर्मणः ।

VIII. 12. [मनुष्यस्य] ।

VIII. 15. आविरावेदनात् तस्यः । ऊर्ध्वमुद्घृतं भवति । द्यावापृथिव्याविति

वा । अहोरात्रे इति वा । अरणी इति वा ।

VIII. 19. ऋतपर्ण ।

VIII. 20. [यज्ञे]

VIII. 21. [इति यजन्ति] ।

IX. 2. अथो वोढा सुखं वोढा [रथं वोढा] । सुखमिति कस्याणनाम् । कस्याणं पुण्यं सुहितं भवति । [सुहितं गम्यतीति वा । हसैता वा पाता वा पालयिता वा । शेषमृच्छतीति । वारि वारयति ।] मा नो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ।

IX. 4. पापकमिति नैरुक्ताः ।

IX. 8. वर्तमानाः । अपरता अस्मादोषधय इति वा । निन्दन्त्युत्तराभिः । गृह्णातेर्वा ।

IX. 19. अन्धाय ।

IX. 23. [आजिः] आजयनस्याजवनस्येति वा । राजानम् । 'तत्रेतिहासमाचक्षते । मुद्रलो भान्यश्च ऋषि वृषभं च वृषणं च युक्त्वा संग्रामे च व्यवहृत्याजि जिगाय ।

IX. 24. पिबते वा ।

IX. 26. गच्छतीति वा । गच्छतीति वा । प्रवतीति वा । [भास्वती]

IX. 28. (धामानि त्रीणि भवन्ति । स्थानानि नामानि जन्मानि)

IX. 31. साधु । साधु ।

IX. 32. कण्टकः कन्तपो वा कन्तते वा । [यच्छन्तु] ।

IX. 33. [प्रज्ञानानि]

IX. 42. देवी जोष्टी । देव्यौ जोषयिष्यौ । इति संप्रैषः ।

IX. 43. देवी ऊर्जाहुती । देव्या ऊर्जाह्वान्यौ । द्यावापृथिव्याविति वा । अहो-
रात्र इति वा । सत्यं च समा चेति कात्थक्यः । तयोरेव संप्रैषो भवति ।
यजेति संप्रैषो यजेति संप्रैषः ।

X. 5. गीत्या । ऋषिर्नामाको बभूव ।

X. 7. तनयं तनोतेः ।

X. 8. इरां धारयत इति वा ।

X. 9. [उत्सरणाद्वा] उनस्ते वा । (एतान् माध्यमिकान् संस्त्यायान्)

X. 10. ऋषेः ।

X. 16. मृडयति रुपय्याकर्मा पूजाकर्मा वा । निवासकर्मणः । पालयिता वा ।

X. 17. पालयिता वा ।

X. 20. अनुप्रवदन्ति ।

X. 21. [वलप्रतीका यज्ञःप्रतीका]

X. 22. जुहोति दानकर्मा ।

- X. 23. गिरत्यर्थानिति वा । इति व्याख्यातम् ।
 X. 26. क्रान्तानि वा ।
 X. 29. [वधकर्मणः] मन्यन्त्यस्मादिषवः ।
 X. 42. तत्परुच्छोपस्य शीलम् । सुक्तभाञ्जि हविर्भाञ्जि ।
 X. 44. [इति वा]
 XI. 7. परं मृत्यो । भुवं मृत्यो । भुवं परेहि मृत्यो । कथितं तेन मृत्यो ।
 मृतं व्याश्रयते भवति तेन मृत्यो । मदेवा मुदेवा । तेषामेवा भवति ।
 त्वेषमित्या समरणं .....
 XI. 16. बहुवचनेन चमसस्य च ।
 XI. 28. आदित्यः । 'अदितेर्दक्षो अजायत'... ..
 XI. 29. अनुमति राकेति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः । पौर्णमास्याविति याज्ञिकाः ।
 या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः । योत्तरा सा राका । इति विज्ञायते ।
 XI. 31. सूची स्तीव्यते । सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः ।
 अमावास्या इति याज्ञिकाः । या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा
 सा कुहूः, इति विज्ञायते ।
 XI. 32. 'अदनम्' । काहुतं हविर्जुहोतीति वा ।
 XI. 37. [मेदनम्]
 XI. 40. अवान्तरदिग्भिश्च ।
 XI. 42. मायुमिवादित्यमिति वा ।
 XI. 43. एष हि श्रेष्ठः सर्वेषां सवानाम् ।
 XI. 49. प्रभृतस्य । आयोरयनस्य [मनुष्यस्य] ज्योतिषो बोदकस्य वा ।
 सेवतां नोऽन्नस्य पुष्टेः ।
 XII. 3. आदित्यः ।
 XII. 8. इति च ब्राह्मणम् ।
 XII. 9. [सुखकरं हविः]
 XII. 10. सवर्णायां मनुः ।
 XII. 13. रामा रमणायोपेयते न धर्माय ।
 XII. 14. [वा]
 XII. 19. इत्यौर्णवामः ।
 XII. 25. [प्रकाशनाद्वा]
 XII. 26. [विपूर्वस्य स्नातेः]
 XII. 36. [चिरं जीवनाय]
 XII. 39. ऋतुगामिनामिति वा । सर्वे देवाः ।
 XII. 40. इह ।

- XII. 41. साधनाः ।
 XII. 46. वरुणानी च वरुणस्य पत्नी । व्यन्तु देव्यः कामयन्तां च ऋतुकाको जायमानां च ऋतुकाको जायमानान् । राट् राजतेः ।
 XIII. 4. Skanda remarks “ तदेतद् भाष्यकार आह ‘रिमपोषं पुष्टेषु भूतेषु’ ”. But the reading of the Nirukta is the following :—‘पुष्टेषु पोषेषु’ । The four sections XIII. 5, 6, 7, 8 are missing in the commentary of Skanda.
 XIII. 9. गुहा गृहतेः । मन्त्रः कस्यो ब्राह्मणम् । ऋचो यजूंश्च सामानि । सर्पाणां वाग्बयसान् । After having made the remark ‘अथापि ब्राह्मणं भवति’ Skandasvāmin does not actually quote the Brahmana but merely gives the purport of the last line.
 XIII. 12. Beginning with ‘अयं मन्त्रार्थचिन्ता’ up to the end of the section, a short comment is found in Skanda. The rest is omitted.

It is clear from the passages of the *Nirukta* ignored in the commentary of Skandasvāmin, that the shorter recension of the text of the *Nirukta* has been followed. It was the shorter recension which was studied by scholars like Skandasvāmin and adopted as the basis of the bhāṣya. The authenticity of the shorter recension is therefore established by the evidence of the commentary of Skandasvāmin.

Variants of the *Nirukta* recorded by Skandasvāmin.

Skandasvāmin often discusses variants of the text of the *Nirukta*. I give below a list of the different readings mentioned by Skandasvāmin in his commentary :—

- I. 2. (1) विनश्यतीति पूर्वभावस्यान्तमाचष्टे । अपरभावं नाचष्टे न प्रतिषेधति ।
 (2) अन्येषां पाठः । विनश्यतीत्यपरभावस्यान्तमाचष्टे । नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधति ।
 (3) अन्येषां पाठः । विनश्यतीति च पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति ।
 P. I. 32.

- I. 9. (1) ऋच्छन्ती इव खे उद्गन्ताम् । P. I. 75.
 (2) ये तु, ऋच्छन्तीव खे उद्गन्ताम् इत्येतं पाठमाश्रित्य । P. I. 76.
- II. 2. (1) दण्डमस्याकर्षत, इति ।
 (2) मध्यमपाठेऽपि 'आकर्षतेति दण्डमस्य' । P. II. 28.
- II. 3. (1) पुरि शब्दः ।
 (2) 'पुरि शब्दः' इति तु पाठान्तरम् । P. II. 31.
 (3) पुरुशब्दः ।
- II. 6. शरकाणां भेकुरय इति पाठः । P. II. 52.
 Skanda himself reads 'भेकुरयः' । P. II. 51.
 शरकाणां बषट् इति पाठः । P. II. 52.
 Skanda himself reads 'बाट्' । P. II. 51.
- II. 13. (a) (1) आदीप्तो भासा, इति वा । P. II. 80.
 (2) आदीप्तो भातीति वा पाठान्तरम् । P. II. 81
 (b) (1) आर्षाम्याज्ञाये ।
 (2) अन्ये 'ऋषाम्याज्ञाये' इति पठन्ति । P. II. 81.
 (c) (1) व्रतमिति कर्मनाम, निवृत्ति कर्मनाम । वारयतीति सतः ।
 P. II. 85.
 (2) व्रतमिति कर्मनाम वृणोतीति सतः । इदमपीतरद् व्रतं निवृत्ति-
 कर्म एतस्मादेव, वारयतीति सत इत्यन्येषां पाठः । P. II. 84, 85.
- III. 3. (1) ओक इति निवासनामोच्यते ।
 (2) ओक इति निवासनाम, उच्यतेरिति पाठान्तरम् । P. II. 123.
- III. 5. (1) गर्तः सभास्थाणुः । (2) गर्तः सभास्थानमिति पाठान्तरम् ।
 P. II. 130.
 (1) सत्यसंगरः । P. II. 130.
 (2) 'सङ्करः' इत्यन्ये पठन्ति । P. II. 131.
- III. 10. (1) द्विर्दशभिः ।
 (2) द्विर्दशत, इति पाठान्तरम् ।
 (3) 'द्विर्दशतः' इत्यपि पाठान्तरम् ।
 (4) द्विर्दशेति तु समञ्जसम् । P. II. 148.
- III. 10. (a) (1) अम्बुदो मेघो भवति ।
 (2) अम्बरौ मेघ इति पाठे P. II. 148.
 (b) (1) वियातयत इति वा वियातयेति वा । P. II. 149.
 (2) वियातयेति वा वियातरिति च पाठान्तरम् । P. II. 150.
 (c) (1) संसृष्टकर्म ।
 (2) संसृष्टनामेति पाठान्तरम् । P. II. 150.

- III. 11. (1) सनितः
 (2) सनितम् ।
 (3) समितमित्यन्ये पठन्ति । P. II. 153.
- III. 15. (1) अपि वाप्त इति स्यात् ।
 (2) पाठान्तरम्—अपि वाप्त इति स्यात् । P. II. 169.
- III. 17. (a) (1) प्रियमेधः—प्रियोऽस्य यज्ञः । (2) प्रियमेधः—प्रियास्य मेधा इति पाठान्तरम् । P. II. 179.
 (b) (1) अङ्गारा अङ्गनाः P. II. 179.
 (2) अङ्गारा अङ्गना इति पाठान्तरम् । P. II. 180.
- III. 21. (1) स्वस्तीत्यविनाशिनाम ।
 (2) स्वस्तीत्यविनाशनामेति पाठान्तरम् । P. II. 191.
- IV. 2. (1) मर्यादा मर्यादोः ।
 (2) मर्यादा मर्यादिनोः—इति पाठे । P. II. 199.
- IV. 19. (1) रजःशया ।
 (2) ' चरकाणां तु रजाशया ' इति पाठः । P. II. 251.
- IV. 25. (a) (1) ' अस्या न सातये ' इति पाठः ।
 (2) ' अस्यै न सातये ' इत्यपपाठः । P. II. 277.
 (b) (1) अजा अस्याश्चा अजाताः । P. II. 277.
 (2) ' अजा अस्या अश्वा इत्यपरम् । P. II. 277.
- V. 4. अंगुलय इत्यपपाठः । P. II. 310.
- V. 16. भाष्ये वनानीव धेनानीति पाठान् ..... वा शब्दद्वयस्यापपाठः ।
 P. II. 355. See N. p. 102.
- V. 17. अवस्फुरति शृणोतीति पाठः । अवस्फुरिष्यतीति चेति । P. II. 359.
- V. 22. अर्धनामेत्येकमिति त्वपपाठः । P. II. 372.
- VI. 8. शंसमान इत्यपपाठः । P. II. 419.
- VI. 12. हितार्थस्य सरणकर्मण इति पाठान्तरम् । P. II. 428.
- VI. 31. संशिशयिषुरिति वा पाठान्तरे प्राप्ते । P. II. 498.
- VII. 12. ककुभिनीत्यपपाठः । P. III. 68.
- VIII. 17. त्मन्या समजसीति पाठः । P. III. 135.
- IX. 3. शङ्करोऽस्त्विति चेति पाठान्तरम् । P. III. 145.
- IX. 16. पूजयामीत्यपपाठः P. III. 157.
- IX. 17. प्रजावयति प्रगमयति इहूनि चेति पाठान्तरम् । P. III. 158.
- IX. 20. (1) आजगन्ति सानून्येषामिति वा पाठः । P. III. 160.

- (2) जघनानि चोपगन्तीति पाठः । P. III. 160.
 (3) येषां गन्त्युपगन्तीति पाठः । P. III. 161.
- X. 8. तद्बोधकतया बोधयितरिति वेति पाठः । तां बोधतयेत्यपपाठः ।
 P. IV. 10.
- X. 21. 'अग्निर्मेष्टमथो इमान्' इति च पठन्ति तेषामिदमुदाहरणम् ।
 सोमो ददद्गन्धर्वीयं गन्धर्वो ददद्गन्धे ।
 रविं च पुत्रांश्चाददद्भि र्मेष्टमथो इमाश् । P. IV. 25.
- This is not to be found in the text of the Nirukta.
- X. 31. केचित् 'सर्वस्य प्रसविता' इत्यत्रापि पठन्ति । P. IV. 38.
- X. 32. हिरण्यस्तूप इत्यपपाठः । P. IV. 39.
- X. 34. अन्नवत्त्वमित्यपपाठः । अपि वेत्यपपाठः । IV. 41.
- XI. 5. 'रसहरणायेत्यपपाठः ।' P. IV. 56.
 यद्वा पाठान्तरं चान्द्रं मानं यस्य । P. IV. 57.
- XI. 25. अपीत इति पाठः ।
 आचित इति तु प्रमादपाठः । P. IV. 75.
- XI. 30. Skanda reads इषं तोकाय नो दधः for क्रत्वे दक्षाय नो हिनु ।
 P. IV. 79.
- XI. 41. Skanda reads 'अन्नं क्षरतीति भाष्यम्' । Durga also
 reads 'अभिव्यञ्जयत् क्षरतीति' । But it is not found in
 the *Nirukta*.
- XI. 42. मिषन्तमादित्यमिति पाठः । अनिमिषन्तमित्यपपाठः । P. IV. 88.
- XI. 46. निरमण इति पाठान्तरम् । P. IV. 92.
- XII. 26. सर्वमभिद्रष्टुमिति पाठः । सर्वमभिपश्यतीत्यपपाठः । IV. 125.
- XII. 30. Skanda reads 'अज सुकर्माण आसीदन्तु इत्यतिरिक्तपाठः'
 But it is not found in the *Nirukta*.
- XII. 42. Skanda reads 'सुपथा सुपथानि' । But the reading of
 the *Nirukta* is 'सदनम्' ।
- XIII. 10. (1) व्यमनम् ।
 (2) व्यवनमिति येषां पाठः । P. IV. 154.

The text of the *Nirukta* adopted by Skandasvamin.

The text of the *Nirukta*, adopted by Skandasvamin as
 the basis of his commentary differs in certain respects from

the text of the *Nirukta* constituted by me from a collation of mss. I give below a list of differences :—

स्कन्दे*	मूले*
I. 1. तद्यान्येतानि । P. I. 8.	तद् यानि । P. 27.†
I. 2. युगपदुत्प्रज्ञानां । P. I. 13.	अयुगपदुत्प्रज्ञानां । 29.
वर्धते शरीरेण वर्धते विज- येनेति । P. I. 31.	वर्धते विजयेनेति वा । वर्धते शरीरेणेति वा । P. 29.
I. 3. न्यवेति विनिग्रहार्थीयौ । P. I. 40.	नि अब इति विनिग्रहार्थीया ।
I. 4. प्रतिषेधार्थीयः, पुरस्तादुप- चारस्तस्य, यत्प्रतिषेधति । 'नेन्द्र' देवममंसत' इति । उपमार्थीय— उपरिष्ठादुपचारस्तस्य येनोपमिमीते । 'दुर्मदासोन' इति । P. I. 48.	नेन्द्र देवममंसत । इति प्रतिषेधार्थीयः । पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति । दुर्मदासो न सुरायाम् । इत्युपमा- र्थीयः । उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य येनो पमिमीते । P. 30.
I. 5. विनिग्रहार्थीयौ । P. I. 57.	विनिग्रहार्थीया । P. I. 31.
I. 12. द्रशया वाऽऽ सचनी वा स्यात् । P. I. 84.	द्रशया वा संजनी च स्यात् । P. 36.
I. 14. यथोहि न्वा एतम् । P. I. 87.	यथो हि नु वा एतत् । P. 37.
सर्व एव दृष्टिप्रवादाः । P. I. 90.	सर्व एव दृष्टिप्रवादाः । P. 37.
I. 20. देवताध्यात्मे वा । P. I. 113.	देवताध्यात्मे वा । P. 41.
II. 1. अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्त- र्कवति । अथाप्यादिव्यापत्ति भवति । ज्योतिर्घनो बिन्दु- र्वाट्य इति ॥ P. II. 11, 12.	अथाप्यादिविपर्ययो भवति । ज्योतिः । घनः । बिन्दुः । वाट्य इति । अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोकाः रज्जुः । सिकताः । तर्कवति । P. 44.
II. 2. दण्डो ददतेः । P. II. 27.	दण्डो ददातेः । P. 45.

* Skanda here refers to the text of the *Nirukta* adopted by Skanda-
svāmīn as the basis of his commentary. Mūla here refers to the text of the
Nirukta constituted from a collation of mss. by me and published by the
University of the Panjab.

† Reference is to the pages of my edition of the *Nirukta*, Pub. U.
of the Panjab.

- II. 3. वीति चक्रार्कः इति । वीति चक्र इति । P. 45.
P. II. 33.
- II. 5. अथात उपक्रमिष्यामः अथातोऽनुक्रमिष्यामः P. 46.
P. II. 41. Skanda however uses the words अनुपूर्व्येण क्रमिष्यामः in his commentary, which shows that he was familiar with the reading:—अनुक्रमिष्यामः ।
- II. 7. भूरीति बहुनामधेयम् । भूरीति बहूनो नामधेयम् । P. 48.
P. II. 55.
- II. 8. जानामीति । P. II. 64. जानानीति । P. 48.
- II. 14. नभ आदित्यः । नयतेः । नभ आदित्यो भवति [नेता रत्नानाम्]
अपि वा भन एव स्याद् नेता भासान् । ज्योतिषां प्रणयः ।
विपरीतः । P. II. 89. अपि वा भन एव स्याद् विपरीतः ।
P. 51.
- II. 15. आशदनाद्वा । P. II. 90. आसदनात् । P. 52.
- II. 17. Ts. II. 4. 12. 2. यद्वि- यदावृणोत्तदु वृत्रस्य वृत्रत्वम् । इति
मांस्तोकानावृणोत् तद् विज्ञायते । यद्वर्तत तदु वृत्रस्य
वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञा- वृत्रत्वम् । इति विज्ञायते । यद्वर्धत
यते । यथा यद्वर्तयत् तथा तदु वृत्रस्य वृत्रत्वम् । इति विज्ञायते ।
इयमात्रमवर्धत । P. II. 96. P. 53.
- II. 25. क्षणः क्षिणोतेः । P. II. 112. क्षणः क्षणोतेः । P. 56.
- II. 28. अनुसंतवीत्यत् तवतेः । अनुसंतवीत्यत् तनोतेः । P. 57.
P. II. 117.
Skanda however seems to be acquainted with the reading adopted by me as he remarks, “तनोते-
रिति पाठे तु बहुलश्रेयम् ।

- III. 1. अपततं भवति । P.II.120. अपतितं भवति । P. 59.
- III. 5. तत्राक्षैराघ्नन्ति । P.II.131. तत्राक्षेणाघ्नन्ति । P. 61.
- III. 8. असुरा असुरताः स्थानेषु । असुरा असुरताः । स्थानेष्वस्ताः ।
अस्ता वा स्थानेभ्यः । स्थानेभ्य इति वा । P. 62.
P. II. 138.
- अपि वा असुरिति प्राणः । अपि वा सुरिति प्राणनाम । P. 62.
P. II. 139.
- III. 9. द्वाविंश शतम् । P.II.144. द्वाविंशशतम् । P. 64.
- III. 10. अम्बुदो मेघो भवति । अम्बुदो मेघो भवति । P. 64.
II. 148.
- तद्वदम्बुदम् । P.II. 149. तद्विदम्बुदम् । P. 64.
- III. 11. अत्राप्यस्य वधार्थ एव । अत्राप्यस्य वधकर्मैव भवति । P. 65.
P. II. 153.
- III. 13. चायतिप्रकृतीनि च । P. II. चायतिप्रभृतीनि च । P. 66.
160.
- III. 14. अहोरात्रकर्मा । P. II. अहोरात्रकर्मा वा । P. 67. (वेत्यप-
165. पाठः—इति स्कन्दः)
- III. 15. प्रचर्मेशिराः । P. II. 167. चर्मेशिराः । P. 67.
- III. 17. भृगुर्भृज्यमानो न दग्धः । भृगुर्भृज्यमानो न वेहे । P. 69.
P. II. 179.
- III. 18. हिंसेर्वा विपरीतस्य । P. II. हिंसे वा स्याद् विपरीतस्य । P. 69.
183.
- संहाय हन्तीति । P. II. संहाय हन्तीति वा । P. 69.
183.
- III. 19. मेधा कस्मात् मतौ धीयते । मेधा मतौ धीयते । P. 69.
P. II. 184.
- यज्ञः प्रख्यातं यजतिकर्म । यज्ञः कस्मात् । प्रख्यातं यजतिकर्मैति
P. II. 184. नेरुक्ताः । P. 70.
- बहुकृष्णाजिन इति । P. II. बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्यवः । P.
184. 70.
- स्तेननामानि चतुर्विंश । स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्विंश ।
P. II. 185. P. 70.
- आनीतमिव तद् भवति । आनीतं भवति । P. 70.
P. II. 186.

- III. 21. द्यावापृथिवीनामानि चतु- द्यावापृथिवीनामधेयान्युत्तराणि चतु-
विंशतिः । P. II. 192. विंशतिः । P. 73.
- IV. 4. उभौ समुपलब्धौ भवतः । उभौ समुब्धौ भवतः । P. 76.
P. II. 207.
- IV. 7. विद्यासनानीति वा गमना- विद्यासनानि गमनानीति वा । P. 77.
नीति वा । P. II. 213.
- IV. 8. जैत्राय । P. II. 217. जैत्राय । P. 78.
- IV. 11. वासरमहरवयुवती सर्वस्मै । वेसरमहरवयुवती सर्वस्मात् । P. 79.
P. II. 222.
समनात्सीत् । P. II. 224. समनात्सीत् । P. 79.
- IV. 13. आदित्यादशो निस्तष्टः । आदित्यादशो निरतष्ट इति । P. 79.
P. II. 227.
- IV. 15. वचनवन्तः । P. II. 234. वचनवन्तः । P. 81.
- IV. 16. अधिषवण० । P. II. 239. ०मभिषवण० । P. 81.
- IV. 17. द्यमानः । P. II. 242. द्यमान इति । P. 82.
- IV. 18. वयमकूपरणस्य वरणस्य । वयमकूपरणस्य । P. 82.
P. II. 246.
- IV. 19. वाशीभिररममयीभिरिति वाशीभिररममयीभिरिति वा । P. 84.
वा । P. II. 255.
- IV. 25. अजा अस्याश्वा अजाताः । अजाश्वा अजा अजनाः । P. 88.
P. II. 277.
- IV. 27. गृह्यन्तेऽस्मिन्नस्ताः P. II. ग्रह्यन्तेऽस्मिन्नस्ताः । P. 89.
282.
- V. 1. अमा पुनरमग्रं भवति । P. अमा पुनरनिमित्तं भवति । P. 91.
II. 286.
- V. 4. ब्राह्म्याः प्रैषाः । वराहो मृगमिव ब्राह्म्याः प्रैषाः ॥३॥
मेघो वराहारः ॥३॥ वराहो मेघो भवति वराहारः ।
विध्यद्वराहं तिरो अद्रि- वरमाहारमहावर्षीः । इति च ब्राह्मणम् ।
मस्ता । अयमपीतरो वराह विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता । इत्यपि
पतस्मादेव । वरमाहारमहा- निगमो भवति ।
वर्षीदिति । बृहति मूलानि । अयमपीतरो वराह पतस्मादेव ।
P. II. 302, 303. बृहति मूलानि । P. 94.
- V. 5. तं मरुतः क्षुरवं ? तीक्ष्णधा- तं मरुतः क्षुररपयिना व्ययुः । P. 95.
रया व्ययुः । P. II. 312.

- V. 11. संशास्तीनमेवामिप्रेतं स्यात् । प्रशास्ममेवामिप्रेतं स्यात् । P. 99.
P. II. 830.
तच्छब्दवत्त्वात् । P. II. 831. शब्दवत्त्वात् । P. 99.
अधृतगमन कर्मवत् । P. II. अधृतगमन कर्मवत् । P. 99.
833, 834.
- V. 12. आपादितमन्युः । P. II. आपातितमन्युः P. 99.
336.
- V. 14. पोषयति भूतानि । P. II. पोषति भूतानि P. 101.
845.
- V. 15. अहीतयानः ? P. II. 351. अहीतयानः । P. 102.
- V. 23. उरुष्या णो अघायतः सम- उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो ।
स्मात् । इति पञ्चम्यान् । उतो इति सप्तम्यान् । शिशीतिर्दानकर्मा ।
समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो उरुष्या णो अघायतः समस्मात् । इति
—इति सप्तम्यान् । प्रथमा पञ्चम्यान् । उरुष्यतिरकर्मकः । अथापि
बहुवचने । P. II. 873, प्रथमाबहुवचने । P. 106.
874.
- V. 26. सुहितं जयत । P. II. 879. सुहितं जयथ । P. 107.
आहाव आहवनात् । P. II. आवह आवहनात् । P. 107.
879.
जतेत्यपि पर्यायः । P. II. जतेत्यविपर्ययः । P. 107.
881.
- V. 28. नियुक्तो नियमनाद्वा । P. II. नियुतो नियमनाद्वा । P. 108.
383.
आकुक्षितो वासो भवति । आकुक्षितो भवतीति वा । P. 108.
P. II. 384.
अंकुशाभावात् । P. II. अंकुशादायात् । P. 108.
385.
- VI. 3. सलक्षकं संलुभितम् । P. II. सलक्षकं संलुब्धम् । P. 110.
392.
- VI. 4. मृदुर्वा उदरे अस्त्विति । मृदूदरेष्विति वा । P. 111.
P. II. 398.
जीर्यतेर्वा । P. II. 402. वृनोतेर्वा । P. 112.
- VI. 8. सा मे सत्याशीर्देवान् ..... सा मे सत्याशीर्देवेषु । P. 114.
P. II. 418.
- VI. 9. राजतेर्जाजाः ? P. II. 423. काजा काजतेः P. 115.

- VI. 15. ये रसेन पृथिवीं । P. II. ते रसेन पृथिवीं । P. 118.
439.
- VI. 17. विपरिवृद्धः । P. II. 451. परिबृद्धः । 120.
- VI. 19. तनुं शोभयितारम् । P. II. तनू शोभयितारम् । P. 122.
459.
- VI. 22. पृथमानानह द्वे ..... P. II. पृथमानानहर्द्वे ..... P. 123.
469.
- VI. 28. विभजतीति । P. II. 485. विभजन्तीति । P. 127.
- VI. 30. कणतिशब्दोऽणुभावे । P. कणतिः शब्दाणुभावे । P. 128.
II. 493. अणु कणतीति । अणुकणतीति । P. 128.
P. II. 493.
- VI. 32. ग्रीडयतः । P. II. 502. ग्रीडयति । P. 129.
आणी अरणात् । P. II. आणिररणात् । P. 129.
502.
- VII. 4. आत्मायाः । P. III. 29. आत्मायः । P. 125.
- VII. 8. आग्नावैष्णवं च हविः । P. आग्नावैष्णवं हविः । P. 136.
III. 53.
- VII. 13. समामनेत् । P. III. 72. समामने P. 139.
- VII. 17. अभिहर्यतीति । P. III. 79. विहर्यतीति । P. 140.
समुद्राद्वेषोऽद्वय उदेति । समुद्राद्वेषोऽद्वय उदेति । P. 140.
P. III. 79.
- VII. 23. विश्वानरावेते उत्तरे । P. विश्वानरावित्यप्येते उत्तरे । P. 143.
III. 93.
कथं न्वयमेताभ्याम् । P. कथं त्वयमेताभ्याम् । P. 143.
III. 93.
- VII. 24. यदा वा असावादित्यः । यदा [अणु वै] असावादित्यः । P.
P. III. 99. 145.
- VII. 25. अपप्रयन्त । P. III. 104. अपप्रयन्त । P. 146.
- VIII. 1. यदेनमभिद्रवन्ति । P. III. यदेनमभिद्रवन्ति । P. 150.
113.
- VIII. 19. प्रपिच्छतमैः । P. III. 137. तपिच्छतमैः P. 156.
- IX. 4. गुणाति । P. III. 145. गिरति । P. 160.
- IX. 8. प्रवक्षेजाः P. III. 148. प्रवक्षेजाः । P. 161.

- इरिञ्चं निरिञ्चं रिजातेः । इरिञ्चं निरिञ्चणम् । ऋजातेः । P. 161.
P. III. 149.
- IX. 9. आदरणीयाः । P. III. 150. आदरणीयाः । P. 162.
- IX. 20. सरणस्वभावानि । P. III. 160. सरणानि । P. 165.
जघनानि चोपप्लवति । जघनानि चोपप्लवति । P. 165.
P. III. 160.
- IX. 82. उद्धततरः । P. III. 170. उद्धततमो भवति । P. 169.
- IX. 89. आर्तन्यौ वा । P. III. 174. आर्तन्यौ वा । P. 171.
- IX. 42. वरणीयानि । P. III. 176. वननीयानि । P. 171.
- X. 7. धृतेः । धृतेर्वा । P. IV. 9. धृतेर्वा । [धृतेर्तेर्वा] P. 175.
- X. 15. मृच्छातिरुपदयाकर्मा । P. IV. 17. मृच्छयतिरुपदयाकर्मा । P. 178.
- X. 21. यम एव जातः । P. IV. 24. यम इव जातः । P. 180.
- X. 27. तूर्णमर्थं क्षरति । P. IV. 35. तूर्णमर्थं रक्षति । P. 182.
- XI. 5. चायम् द्रवति । P. IV. 56. चायम् द्रमति । P. 191.
चारु द्रवति चिरं द्रवति । चारु द्रमति चिरं द्रमति । P. 191.
P. IV. 57.
- XI. 25. कथं रसानि । P. IV. 74. कथं रसानि P. 197.
तकतीति सतः । P. IV. 75. तकत इति सतः । P. 197.
- XI. 27. यस्मान्माध्यमिका वाचम् । तस्मान्माध्यमिका वाचम् । P. 198.
P. IV. 77.
- XI. 28. यत्पृथिवीं गच्छति । P. IV. 77. यत्पृथिवीं गच्छतीति वा । P. 198.
- XI. 30. Skanda reads: इषं च तो- for ऋत्वे दक्षाय नो हिनु ।
काय नो दधः । P. IV. 79.
- XII. 14. सुवतेर्वा । P. IV. 114. सुवते वा । P. 211.
- XII. 19. पिशनीयाः । P. IV. 119. पंसनीयाः P. 212.
- XII. 22. स्वर्गस्य लोकस्याभिबोद्धा । स्वर्गस्य लोकस्यापि बोद्धा । P. 218.
P. IV. 122.
- XII. 26. सर्वमभिद्रष्टुम् । P. IV. 125. सर्वमिदमभिधिपरयति । P. 214.
- XII. 80. पेन्द्रायामुचि । P. IV. 180. पेन्द्रायामुचि । P. 216.
- XII. 42. सुगा वो देवाः सुपया अकर्म । P. IV. 142. सुगा वो देवाः सदनमकर्म । P. 220.

- XIII. 4. रश्मिपोषं पुण्डेपु भूतेषु । पुण्डेपु पोषेषु । P. 224.
P. IV. 150.
- XIII. 11. तस्य यदन्यन्मात्राम्यस्तद- तस्य यदन्यन्मन्त्रेभ्यस्तदक्षरं भवति ।
क्षरं भवति । P. IV. 155. P. 226.
प्रत्युतः सर्वाणि भूतानि । प्रत्युतः सर्वाणि भूतानि । P. 226.
P. IV. 155.
प्रत्युतः सर्वाणीन्द्रियाणि । प्रत्युतः सर्वाणीन्द्रियाणि । P. 226.
P. IV. 155.
अविनाशधर्मि । P. IV. अविनाशधर्म । P. 226.
155.
- XIII. 12. वाक्क्षयो भवति । P. IV. वा । क्षयं भवति । P. 227.
156.

Date of Skandasvāmin.

The date of Skandasvāmin depends on the date of Harisvāmin, the commentator of the *Śatapatha Brāhmaṇa*. The latter gives valuable information about himself, his relationship to Skandasvāmin and his date. He was the head of the department of law of Vikramaditya, the Emperor of Avanti or Malava. The verse is the following:—

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमस्य क्षितीशितुः ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यां कुर्वे यथामति ॥*

"I, Harisvāmi, the head of (the department of) law of H. M. the emperor Vikramaditya, lord of Avanti, am going to explain (the) *Śatapatha Brāhmaṇa* to the best of my intellectual effort."

He states that he was a pupil of Skandasvāmin :—

यः सन्नादं कृतवान् सप्तसोमसंस्थास्तथर्कमुक्तिम् ।
व्याख्यां कृत्वाभ्यापयन्मां श्रीस्कन्दस्वाम्यास्ति मे गुरुः ॥*

"Śrī Skandasvāmi is my teacher, who—a sovereign (among scholars)—established the seven Soma-institutions and having written a commentary, taught me the revealed scripture, i.e. the *R̥gveda*."

* See my Indices to the Nirukta, Introduction pp. 29, 30.

The date is given in the following verse :—

Sic. यदादी (=यदा) नां कले जग्मुः सप्तविंशच्छतानि वै ।
 अर्धविंशत्समाश्वास्यस्तदा भाष्यमिदं कृतम् ॥

“This commentary was written when 3700 and another 40 years of the Kali age had passed away.”

The Kali era began on the 18th of February 3102 B.C. The commentary was thus composed in 638 A.D. We do not know how old was Harisvāmin when he wrote this commentary. But if we take into consideration the maturity of spirit, revealed in the commentary, he could hardly have written it say before he was 40 years old, although it may be the work of his old age. But even if we assign the minimum age of 40 years to Harisvāmin in 638 A. D., he would hardly receive instruction in Vedic exegesis from Skandasvāmin say before the age of 20, i.e. c. 618 A. D. At the time of teaching him, Skandasvāmin had written a commentary on the R̥gveda. Skandasvāmin must have been at least a middle-aged man, when he wrote his commentary on the R̥gveda, i.e., he would be c. 40 years old in 618 A. D. So his date will fall in the last quarter of the 6th. century and the first quarter of the 7th century A. D. But if Harisvāmin was older than forty in 638 A. D., the date of Skandasvāmin will be slightly pushed back. This is the only possible conclusion, if we accept the evidence supplied by Harisvāmin. But if this evidence is subjected to a critical examination, it is impossible to accept the statements made by him. Thus according to Harisvāmin, we must assume the existence of an emperor Vikramaditya at Avanti in 638 A. D. But there was no Vikramaditya at Avanti in 638 A. D. And there could not be any emperor assuming the grand title of Vikramaditya at Avanti in 638 A. D., as Harṣavardhana was the undisputed emperor of Northern India from 606 to 647 A. D. The only defeat suffered by him was in 620

A.D., at the hands of Pulikeshin II, when the Narbada was fixed as the Southern boundry of his empire. Avanti, or Malava was therefore an integral part of his empire. After 620 A. D. Harṣa never met with a reverse and reigned peacefully till the end. There could therefore be no Vikramaditya at Avanti in 638 A. D. And there was no Vikramaditya at Avanti even during a period of two or three centuries after the death of Harṣa.

Let us now see if there was a Vikramaditya in Malava before the time of Harṣa. For this, it will be necessary to make a brief survey of the history of Malava for a few centuries previous to the reign of Harṣa.

The Western Satraps ruled over Malava. The Saka Chashtana established his kingdom there in the first century A. D. His grandson Rudradaman I extended his empire, in the second century A.D., over the greater part of Western India, including Surashtra, Cutch and Sind. Chandragupta II Vikramaditya slew the last Satrap Rudrasimha and annexed Malava to the Gupta empire about c. 395 A. D. None of the Western Satraps ever assumed the title of Vikramaditya. So none of them could be identified with the patron of Harisvamin. Chandragupta II, no doubt, assumed the title of Vikramaditya but he was not merely the lord of Avanti but of the whole of Northern India. *He could not be appropriately described as the lord of Avanti* as done in the verse of Harisvamin, quoted above. For him this description is unsuitable as it is not comprehensive enough. It suffers from the fault of *avyapti*. Malava remained a part of the Gupta empire, till it was wrested by the Huns under Tormana, towards the close of the 5th century A. D. Malava was ruled by the Huns till their leader Mihiragula was defeated by Yashodharman in c. 528 A. D. Yashodharman was a king of central India. His inscriptions have been discovered at

Mandasor (ancient वज्रपुर) about 100 miles from Ujjain. His victory over the Huns must have extended his sway over Ujjain and the rest of Malava. As he was able to deliver India from the tyranny of the rule of the Huns, he assumed the title of Vikramaditya. As Avanti formed the home-province of his extensive Empire, he could be appropriately described as the lord of Avanti. In my opinion, Yashodharman is the only king who can be identified with the patron of Harisvamin. The only obstacle which stands in the way of this identification is the date given by Harisvamin himself. Now the text of the verse—which gives the date—is corrupt and has not been properly preserved. I therefore propose an emendation of the text and read the verse as follows :—

यदादौ (=यदा) नां कले जंग्मुः षट्त्रिंशच्छतकानि वे ।
चत्वारिंशत्समाश्चान्यास्तदा माष्यमिदं कृतम् ॥

“ I wrote this commentary when 3600 and another 40 years of the Kali age had passed away.”

This will give the date of the composition of the commentary of Harisvamin as 538 A. D. Yashodharman consolidated his kingdom after his great victory over the Huns in 528 A. D. and could thus be the patron of Harisvamin in 538 A. D.

I may add that after Yashodharman, we do not come across any other Vikramaditya in Malava. Yashodharman had a long reign. He died c. 583 A. D. After his death, his kingdom fell into pieces. Malava seems to have become divided into two independent states, one of the Eastern Malava with its capital at Ujjain and the other of Western Malava, including Valabhi and Saurashtra. Śīladitya, the son of Yashodharman seems to be the ruler of Western Malava only. But he seems to have lost his independence about 593 A. D. There are a few passages in Bana's *Harsha Carita*, which if pieced together give an indication of Śīla-

ditya's loss of independence. Prabhakaravardhana married Yashovati. Although it is not expressly stated, she seems to be the daughter of Yashodharman. This is shown by her very name. There are several cases on record where the Guptas named their daughter after the father, *e.g.* Harṣagupta daughter of Harṣagupta was named after her father. Similarly Mahasenagupta married to Adityavardhana, father of Prabhakaravardhana was a daughter of Mahasenagupta. On the analogy of the practice of the Guptas, it may be presumed that Yashodharman named his daughter after himself. If Yashovati was the daughter of Yashodharman, then her brother would be Śīladitya, who presented his son Bhandi to attend upon the sons of Prabhakaravardhana. Bapa remarks :—*अस्मिन्नेव तु काले देव्या यशोवत्या भ्राता सुतमहर्ष-देशीयं* ..... *अण्डिनामानमनुचरं कुमारयोरपितवान्* । Ch. IV. p. 149.

'At this very time, the brother of Queen Yaśovati* made over his son named Bhandi, eight years old, as an attendant on the princes.'

Bapa does not expressly mention the name of the queen's brother. But as shown above, it must be Śīladitya. Ordinarily an independent king would not suffer the humiliation of surrendering his son to attend upon the princes of another king. From this remark of Bapa, it is clear that Śīladitya must have been defeated by Prabhakaravardhan and must have been compelled to surrender his son as a hostage. In this light, we can now understand another remark of Bapa. In the *Harṣacarita*, Prabhakaravardhana is described as *मालवक्ष्मीलतापरशुः* 'an axe to the creeper in the form of prosperity of Malava.' Ch. IV. p. 182.,

Śīladitya however appears to have lost his kingdom

---

* The name is spelt as Yashomati in Harṣa's *Madhubana* copper Plate, Ep. Ind. I. 72.

altogether. This is indicated by a verse of Kalhana, the author of the *Rājatarāṅgiṇī*.

वैरिनिर्वासितं पित्र्य विक्रमादित्यञ्जं न्यधात् ।

राज्ये प्रतापशीलं स शीलादित्यापरामिधम् ॥ III. 330.

"He (Pravarasena II) put Pratapaśīla Śīladitya, the son of Vikramaditya, on the throne of his paternal kingdom, when he had been driven out by his enemies."

Śīladitya lost his kingdom but regained it with the help of the Hun King Pravarasena, son of Tormana *. But he was finally crushed by Rajyavardhana in 606 A. D. as is shown by the following remark of Bāṇa:—तस्माच्च हेलानिर्जितमालवानीकमपि Ch. VI. p. 208. 'Although he (Rajya-) vanquished the army of the Malava king with the greatest possible ease'. With this defeat, the kingdom of the Western Malava came to an end. This is further supported by the fact that Hiuen Tsang who visited Western Malava in 641,2 A. D. does not mention any king reigning in Malava at the time of his visit or for some time before his visit. His Śīladitya who ruled 60 years before his visit †. and identified by Sylvain Levi with the Buddhist Śīladitya I, must be different from the brother-in-law of Prabhakara-vardhana. Nothing further is heard of Śīladitya or the kingdom of Western Malava. At any rate, Dhruvabhaṭṭa, a nephew of Śīladitya and king of Valabhi was a subordinate king and attended Harṣa's assemblies at Kanauj and Allahabad in 643 A. D. ‡. Thus in Western Malava, there was no king who could assume the title of Vikramaditya in 638 A. D.

* This Tormana seems to be different from the father of Mihiragula. See M.A. Stein, *A chronicle of the kings of Kashmir*, Introduction pp. 82, 141.

† Hiuen Tsang, *Si-yu-ki* translated by Beal, ii. 261.

‡ V. A. Smith, *The Early History of India*, 4th ed. p. 343.

* Let us now turn to the kingdom of Eastern Malava with its capital at Ujjain. After the break up of the Magadha Empire, later Guptas are known to have ruled over Eastern Malava†. They probably kept quiet during the reign of Yashodharman. But after his death, they began to raise their head. They must have thus come in conflict with Prabhakaravardhana who seems, to have inflicted defeat and a humiliating treaty on them. By the terms of this treaty, two princes named Kumaragupta and Madhavagupta were surrendered as hostages by the Gupta king of Eastern Malava and were appointed to attend upon the sons of Prabhakaravardhana. This trend of events is indicated by the following passage from the *Harsacarita* of Bana: परीक्षितौ शुची विनीता विक्रान्तावभिरूपौ मालव-

---

* A word may be said with regard to the cause of enmity between Prabhakaravardhana and his brother-in-law Śīlāditya. Prabhakaravardhana's matrimonial alliance with Yashodharman must have given stimulus to the former's ambition, to which the latter's death must have served as a fillip. Prabhakaravardhana waged a war against the Huns and was probably successful to a certain extent, that is why Bana describes him as 'a lion to the deer in the form of Huns.' (हूणहरिणकेसरी Ch. IV. p. 132.) He also fought and vanquished the kings of S'nd, Gandhāra, Gurjar and Lāṭa (सिन्धुराजज्वरे गुर्जरप्रज गरौ गान्ध्यागधिपगन्धर्विपकूटकपालो लाटपाटवपाटवरः Loc. cit.) Śīlāditya could not look with equanimity on the growing power and prestige of Prabhakaravardhana. As he himself could not offer effective resistance alone, he therefore reversed the anti-Hun policy of his father Yashodharman and cultivated friendly alliance with the foreigners. His pro-Hun tendency is shown by the name Bhandi—a Tannic name—which he gave to his son. This is further proved by the fact that he was restored to his throne by a Hun-king Pravarasena II of Kashmir. The pursuit of a pro-Hun policy by Śīlāditya would explain, in my opinion, the cause of estrangement between him and his brother-in-law Prabhakaravardhana.

† Rama Shankar Tripathi, *Early position of Harsa*, Malaviya commemoration volume p. 265.

राजपुत्रौ भ्रातरौ ..... कुमारगुप्तमाधवगुप्तावस्मामिर्भवतोरनुचरत्वार्यभिर्मौ
निर्विद्वौ । Ch. IV. p. 153.

'I (Prabhakaravardhana) have appointed these two princes, the brothers Kumaragupta and Madhavagupta, sons of the king of Malava, who have been tested, who are pure, modest, spirited and good looking *to attend* upon you.' Both the princes are then brought in. The scene of their entrance is thus described by Bāṇa :—

प्रविश्य च दूरादेव चतुर्भिरङ्गैरुत्तमोङ्गेन च गां स्पृशन्तौ नमस्कृतुः ।
स्निग्धनरेन्द्रदृष्टिनिर्विद्यमुचितां भूमिं भेजाते । मुहूर्ते च स्थित्वा भूपतिरादि-
देशतौ—'अद्यप्रवृत्तिं भवद्भ्यां कुमारावनुवर्तनीयौ' इति । 'यथाज्ञापयति देवः'
इति मेदिनीदीलायमानमोलिभ्यामुत्थाय राज्यवर्धनद्वयौ प्रणेमतुः । .....तत-
श्चारभ्य .....सततपार्श्ववर्तिनौ कुमारयोस्तौ बभूवतुः । Ch. IV. p. 155.

"Having entered, they saluted from afar—their four limbs and head touching the ground. They took their seats in a proper place, indicated by a kindly glance from the king. After a short while, the king gave them instructions: 'From to-day, you should both attend on the princes.' 'As Your Majesty commands', they said and rising, saluted Rajavardhana and Harṣa, with their crowns swaying on the ground. ....From that day.....they both became constant companions of the princes."

From this description of Bāṇa, it is clear that Prabhakaravardhana must have subdued the Gupta king of Malava, who was compelled to surrender his two sons to serve as attendants. But the spirit of the Malava was king riot broken. When Prabhakaravardhana fell seriously ill, the Gupta king of Malava attacked Kanauj, seized and slew Grahavarman, son-in-law of Prabhakaravardhana and imprisoned his daughter Rajyaśrī. Bāṇa's words may again be quoted : देव.....यस्मिन्नहन्यवनिपतिकपरत इत्यभूद्भार्ता तस्मिन्नेव देवो
ग्रहवर्मा दुरात्मना मालवराजेन जीवलोकमात्मनः सुकृतेन सह त्याजितः । अर्ध-
वारिकापि राज्यभूः कालायसनिगडयुगलशुम्भितचरणा चौराङ्गनेव संयता

कान्यकुब्जे कारायां निक्षिप्ता । किं वदन्ती च यथा किलानायकं साधनं मत्वा
जिघृक्षुः स दुर्मतिरेतामपि भुवमाजिगमिषति । इति विज्ञापिते प्रभुः प्रभव-
तीति । Ch. VI. p. 204.

'Your Majesty,.....on the very day on which the rumour that the king is dead, spread about, H. M. Grahavarman was cut off from the world of the living along with his noble deeds by the wicked king of Malava. The princess Rajyaśrī, with her feet kissed by a pair of black iron fetters, was thrown in the prison at Kanyakubja, confined like a common brigand's wife. It is also said that the wicked king is about to invade this land as well, as he is desirous of seizing it for he imagines the army to be without a leader at the moment. This is what I have to report. The matter now rests with Your Majesty.'

On hearing the report of this dreadful calamity, Rajyavardhana immediately marched against the king of Malava and took a terrible revenge. Malava king was probably slain as nothing further is heard of him. His kingdom seems to have been annexed. His treasury and other paraphernalia were forfeited. Although Rajyavardhana routed the Malava army without any difficulty, he was treacherously slain by an ally of Malava, the king of the Gaudas. But the death of Rajyavardhana did not make any difference as far as Malava was concerned. Harṣa later on received all the wealth of the Malava king through Bhandi, who followed Rajyavardhana against Malava. Baṇa states:—कदाचित् राज्यवर्धनमुज्ज्वलोपाजितमशेषं मालवराजसाधनमादायागतं समीप एवावासितं लेखहारकाद् भण्डि-ममृणोत् । Ch. VII. p. 252.

"Once he (Harṣa) heard from messengers that Bhandi, who had arrived—and brought with him all the wealth of the Malava king, acquired through the strength of arms by Rajyavardhana—was encamped not far off."

On the following day, Harṣa inspected the treasures brought by Bhandi. Among other things, there were (1) thousands of elephants अनेकसहस्रसंख्यकान्करिणः (2) horses as swift as antelopes हरिणरहंसो हरीन् (3) wonderful ornaments अलंकाराणां विशेषान् (4) pearl necklaces तारान् हारान् (5) Yak-tail chowries बालव्यजनानि (6) a white umbrella श्वेतातपत्रम् (7) beautiful women चारुविलासिनीः (8) royal paraphernalia like lion—thrones, couches etc., सिंहासनशयनासंदीप्रभृतीनि राज्योपकरणानि (9) all the followers of the Malava king with their feet restrained with iron fetters (10) and chests of treasure laden with hordes of precious stones with their numbers recorded on documents अशेषांश्च ससंख्यालेख्यपत्रान् सालंकारापीडपीडान् कोषकलशान् । Ch. VII. p. 254.

Having inspected the booty, Harṣa ordered his officers to take charge of property according to their respective function. अथालोच्य तत्सर्वमवनिपालः स्वीकर्तुं यथाधिकारमादिश-दध्यक्षान् । This shows that the Malava king was completely crushed.

Baṇa nowhere mentions the name of the Malava king but states that it was a Gupta: स पुनरवादीत् 'देव देवभूयंगते देवे राज्यवर्धने गुप्तनाम्ना च गृहीते कुशस्थले देवी राज्यभ्रीः परिभ्रष्ट्य बन्धनाद्विन्ध्यादर्वी सपरिवारा प्रविष्टा, इति । Ch. VII. p. 253. "He spoke again, 'Sire when H. M. Rajyavardhana had departed to celestial regions, and Kuśasthala (i.e. Kanauj) was captured by a person named Gupta, Queen Rajyaśri escaped from her imprisonment and entered, with her retinue, the Vindhya forest." Baṇa probably felt too great a contempt for the Malava king to mention his name. But his name has been recorded in the Madhubana copper plate inscription of Harṣa in the following verse :—

राजानो युधि दुष्टवाजिन इव भीदेवगुप्तादयः

कृत्वा येन कशामहारं विमुक्ता सर्वे समं संयताः ।

उत्क्राय द्विषतो विजित्य वसुधां कृत्वा प्रजानां प्रियं

प्राणानुज्झितवानरातिमघने सत्यानुरोधेन यः ॥

'By whom all kings like Devagupta and others were vanquished with downcast faces in battle, like wicked horses with a blow of whip, who after uprooting his enemies, conquering the earth and doing what was agreeable to his subjects, gave up his life in the mansion of his foe, through adherence to truth.'*

Rajyavardhana engaged, during his life, in two battles only. In early youth, he was sent by his father against the Huns. This is described by Bana in the following words:—अथ कदाचिद्राजा राज्यवर्धनं कवचहरमाहूय इणा-
न्हन्तुं हरिणानिव हरिहरिणेशकिशोरमपरिमितबलानुयातं चिरंतनैरमात्यैर-
नुरक्तं महासामन्तैः कृत्वा सामिसरमुत्तरापथं प्राहिणोत् । Ch. V. p. 166.

'Now, once upon a time, the king summoned Rajyavardhana clad in armour and sent him to the North to slay the Hunas as a lion sends his whelp to kill deer: He was followed by a great force and attended upon by experienced counsellors and devoted great feudal barons.'

Immediately after his return from the campaign of the North, Rajyavardhana had to march, on a punitive expedition, against the king of Malava. Soon after his conquest of Malava, he was treacherously killed by the Gauda king. So Devagupta, mentioned in the Madhubana copper plate as having been vanquished by Rajyavardhana must be the king of Malava. After the absolute victory of Rajyavardhana, the whole army and treasure of the Malava king was forfeited to Harsha. The line of rulers of Eastern Malava came to an end about 606 A. D. Thus there could be no Vikramaditya in Eastern Malava in 688 A. D. When Hiuen Tsang Visited Eastern Malava in 641, 2 A. D., the state was administered by Brahmana officers of Harsha.

If we accept the statement of Harisvamin as recorded in the verse quoted above, we are confronted with a

---

* Ep. Ind. Vol. i. p. 72.

dilemma. We are asked to believe in the existence of a Vikramaditya in Malava in 638 A. D. which, as detailed above, is out of question. As a solution of the difficulty I have proposed to emend the text of the verse. This will make Harisvamin a contemporary of Yashodharman, who can be the only person to be appropriately identified. with the patron of the commentator of the *Satapatha*. If Harisvamin composed his commentary in 538 A. D., then Skandasvamin, his teacher, can be assigned with justice to the end of the 5th cen. or the beginning of the 6th cen. A. D. *

Composite Character of Skandasvamin's Commentary.

The commentary is described under several titles in the colophons. It is called, *e.g.*, (1) निरुक्तभाष्यटीका (2) निरुक्त-टीका (3) निरुक्तवृत्तिः (4) विवरणसमुच्चयः (5) निरुक्तविवरणसमुच्चयः

---

* The original sources of information for the history of post-Gupta, and Harsa's period are the following :—

(1) Bana, *Harsacarita* Skt. text Bombay, 1892. There is a standard English translation by E. B. Cowell and F. W. Thomas, London 1897., although I have given my own translation throughout as the former in places is not quite literal.

(2) Kalhana, *Rajatarangini*, Skt. text ed. by M. A. Stein, Bombay 1892. It was translated into English by the Editor of the Skt. text.

(3) Hiuen Tsang, *Si-yu-ki*, translated into English by Beal.

(4) The Madhubana Copper Plate of Harsa Ep. Ind. Vol. I. & VII and inscriptions nos. 33, 35, 42, 52, in Fleet's *Corpus Inscriptionum Indicarum*. The Banskher Copper Plate of Harsa, Ep. Ind. Vol. IV. Aihole Ins. of Pulikeshin Ep. Ind. Vol. VI. p. i.

(5) The original sources have been utilised by—

a. A. F. Rudolf Hoernle, *Some Problems of Ancient Indian History*, J. R. A. S. 1903. pp. 545-570.

b. V. A. Smith, *The Early History of India*, Oxford, 1924.

c. Radhakumud Mookerjee, *Harsha*, Oxford, 1926.

d. Rama Shankar Tripathi, *Early History of Harsa*, Malaviya Commemoration Vol. 261-276.

(6) निरुक्तविवरणम् (7) निरुक्तभाष्यविवरणसमुच्चयः (8) निरुक्तभाष्यविवरणम् (9) निरुक्तविवरणभाष्यम् * This multiplicity of titles itself indicates its composite character, as the commentary of a single author is always uniformly described under one title only. I do not know of any other commentary in Sanskrit literature which though the composition of one individual is given several names. Even the work of joint authors is known under one name only, e.g. Jayāditya and Vamana wrote a joint commentary on the *Aṣṭadhyayi* of Paṇini, called the *Kaśikavṛtti*. Skandasvāmin, Udgiṭha and Nārāyaṇa collaborated together in writing a commentary on the R̥gveda and the commentary is called by one name only, i.e., the *R̥gbhāṣyam*. † There are several other instances of joint authorship but their work bears one name only. This long list of titles for one and the same work is rather unusual and indicates in this instance, that the commentary is the work of more than one author. The word *samuccaya* used in colophons of the commentary may lead one to the conclusion that the present work is a collection or conglomeration of several works. This view becomes plausible because the phrase employed is पूर्ववृत्तिसमुच्चयः । But if we take into consideration the evidence of all the colophons, such a conclusion will not be justified. There is a remarkable unanimity in the colophons, which attribute the authorship of the commentary to two persons only, namely, Skandasvāmin and Maheśvara. A few colophons may here be quoted:—

(1) इत्याचार्यमहेश्वरकृतायां निरुक्तभाष्यटीकायां .....

---

* See my Introduction to *Fragments of the commentaries of Skandasvāmin and Maheśvara*, pp. 5-7.

† स्कन्दस्वामी, नारायण, उद्गीथ इति ते क्रमात् ।

चक्रः सौकेयभाष्यं पदवाक्यार्थगोचरम् ॥

Venkata Madhava VI. 4. See my *Indices to the Nirukta*, Introduction p. 68.

- (2) इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तटीकायां.....
- (3) sic. इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तवृत्तौ..... ..
- (4) इत्याचार्यस्कन्दस्वामिकृतौ निरुक्तभाष्यटीकायां.....
- (5) इति महेश्वरविरचितायां निरुक्तभाष्यटीकायां.....
- (6) इति स्कन्दस्वामिकृते विवरणसमुच्चये.....
- (7) इति स्कन्दस्वामिकृते निरुक्तविवरणसमुच्चये.....
- (8) इति महेश्वरविरचिते निरुक्तविवरणसमुच्चये.....
- (9) इति महेश्वरकृते निरुक्तभाष्यविवरणसमुच्चये

Nowhere in the colophons is the authorship of the commentary ascribed to any other individual except Skandasvamin and Maheśvara. The phrase पूर्ववृत्तिसमुच्चयः need not therefore be interpreted in the sense of a conglomeration of several previous commentaries. At the same time it is clear that the evidence of colophons establishes the composite character of the commentary.

External Evidence.

The composite character of the commentary is further supported by the external evidence of Devaraja Yajvan. He utilised the commentary of Skandasvamin for his *Nighantubhasya*. There are passages in the *Nighantubhasya* which bear a striking resemblance to, and are identical in several cases with, the commentary of Skandasvamin but which are not acknowledged as quotations by Devaraja Yajvan. I have collected all such passages. They cover about fifty pages in print and form Appendix V of the present volume.

In other places in the *Nighantubhasya*, however, Devaraja Yajvan has acknowledged his indebtedness to Skandasvamin. The former has preserved quite a large number of passages as quotations from the latter's commentary. I have also made a complete collection of all of

them. They were first published as a part of *Fragments of the commentaries of Skandasvamin and Mahesvara*. At that time, the text of Devaraja Yajvan was available in the Bibliotheca Indica edition only. This particular edition can hardly be called critical, and is rather full of textual errors and other inaccuracies*. It cannot serve as a trustworthy basis of critical studies. It was desirable therefore to collate several mss. of the *Nighantubhasya*. The revised text of Devaraja Yajvan as constituted from a collation of mss. now forms Appendix II of the present volume. For facility of comparison, I have also put the present text of Skandasvamin's commentary along with its quotations preserved by Devaraja Yajvan. A critical examination of Appendix II shows that Devaraja Yajvan quotes not only from Skandasvamin's commentary on the *Nirukta* but also from the latter's commentary on the *Rgveda*. He specifically mentions Skandasvamin's commentary on the *Rgveda*, e.g., ऋगभाष्ये† वाजशब्दोपरि..... अत्र ऋगभाष्यम्†..... । अत्र स्कन्दस्वामिना ऋगभाष्ये†..... । अत्र ऋगभाष्ये†..... ऋगभाष्ये†..... अत्र ऋगभाष्ये† In these cases, it is quite clear that Skandasvamin's *Rghbhasya* is being quoted. But in many cases, Devaraja Yajvan simply mentions Skandasvamin without specifying whether the *Rygbhasya* or the *Nirukta-bhasya* is being quoted. The mere mention of Skandasvamin's name or just स्कन्दस्वामिनाप्यम् is ambiguous. Devaraja Yajvan refers to Skandasvamin in several ways. They are the following:—

- (1) अस्य स्कन्दस्वामी§ (2) इति स्कन्दस्वामी§ (3) अत्र भाष्ये स्कन्दस्वामी§ (4) इत्यादिभाष्यस्य स्कन्दस्वामिग्रन्थो यथादृष्टं लिख्यते§ (5) इति स्कन्दस्वामी व्याख्याति§ (6) अत्र स्कन्दस्वामिना मेघत्वेन

* See my *Indices to the Nirukta* p. 8.

† Appendix II of the present Vol. pp. 328, 329, 331. §. Op. cit. p. 315. §. Op. cit. p. 316.

व्याख्यातम्¹ (7) इत्यादिभाष्यस्य स्कन्दस्वामिग्रन्थः¹ (8) अत्र ..... आभाष्यत
स्कन्दस्वामी² (9) इति भाष्ये स्कन्दस्वामी³ (10) अत्र स्कन्दस्वामिना पठि-
तात्⁴ (11) स्कन्दस्वामिनोक्तम्⁵ (12) इति स्कन्दस्वामिनिर्बंधनामि⁶ (18) इति
स्कन्दस्वामिभाष्यम्⁷ (14) स्कन्दस्वामिना प्रतिपादितः⁸ (15) अत्र स्कन्दस्वामिना
.....नोक्तम्⁹ (16) भाष्ये स्कन्दस्वामी¹⁰ (17) इति स्कन्दस्वामिग्रन्थः¹⁰ (18)
इति स्कन्दस्वामिवचनात्¹¹ (19) अत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम्¹² (20) भाष्यस्य
स्कन्दस्वामी¹³ (21) इति स्कन्दस्वामिना व्याख्यातम्¹⁴ (22) भाष्ये स्कन्दस्वामि-
ग्रन्थः¹⁰ (28) अत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम्¹¹ (24) अत्र स्कन्दस्वामिनोक्तम्¹¹
(25) इत्यादिषु स्कन्दस्वामिभाष्ये¹² (26) इति स्कन्दस्वामिना भाष्यमुक्तम्¹³
(27) इति स्कन्दस्वामिभाष्य उक्तम्¹⁴.

They can be classified under the following categories:—

I. Nos. 1, 2, 5, 6, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 21, 24.

II. Nos. 3, 4, 7, 9, 16, 20, 22.

III. Nos. 13, 19, 23, 25, 26, 27.

Of the first category, several quotations under the name इति स्कन्दस्वामी on pp. 320, 327, 328, 329, 330, 332, 333, 334, 335, 336, 337, of the present volume are not found in Skandasvamin's commentary on the *Nirukta*. As his *Rgbhasya*, except in the case of a few hymns, has not as yet seen the light of the day, it is not possible to say whether or not the quotations are found therein. It is quite possible that they may be there. Other quotations of this category are found in Skandasvamin's commentary on the *Nirukta*. In this manner, it is clear that Devaraja Yajvan means both the *Rgbhasya* and the *Niruktanika* when he simply mentions the name of Skandasvamin.

Of the second category, all the quotations are found in Skandasvamin's commentary on the *Nirukta*.

1. Op. cit. p. 317. 2. Op. cit. p. 318. 3. Op. cit. p. 320. 4. Op. cit. p. 320. 5, 6. Op. cit. p. 321. 7. Op. cit. p. 322. 8. Op. cit. p. 323. 9. Op. cit. p. 324. 10. p. 326. 11. p. 327. 12. p. 330. 13. p. 335. 14. p. 333.

Of the third category, not a single quotation is found in Skandasvamin's commentary on the *Nirukta*. They are probably derived from his commentary on the *R̥gveda*.

The word *bhasya* used by Devarāja Yajvan with regard to quotations of both the second and third categories is ambiguous. It has been used to mean both the *R̥gbhasya* and the *Niruktatīka*. But a closer examination shows that a distinction can be drawn. When the word *bhasya* is put immediately before the name of Skandasvamin, it refers to the *Niruktatīka*, e.g., the passage quoted under अथ माये हकन्वस्वामी on p. 815 and is identical with the text of the commentary on the *Nirukta*. Their divergences are such as may be expected between two different mss. of one and the same text. Similarly, other passages quoted in this manner are all found in the *Niruktatīka*.

It may however be objected that these passages are derived from the *R̥gbhasya*. This point cannot be definitely settled till the publication of the *R̥gbhasya* but in any case, it will have to be conceded that as far as these passages are concerned, the *R̥gbhasya* must be identical with the *Niruktatīka*.

But when the word *bhasya* is used immediately after the name of Skandasvamin, it means the *R̥gbhasya*. In all quotations of the third category, the word *bhasya* has been used immediately after the name of Skandasvamin and none of these quotations is to be found in the *Niruktatīka*, so the presumption should be that they are derived from the *R̥gbhasya*. The word *bhasya* used in this way as e.g., in the phrase हकन्वस्वामिनाच्यम्, means therefore the *R̥gbhasya*. Thus a line of demarcation can be drawn and

the ambiguity cleared up. It is important to note that two works of Skandasvamin, i.e., the *Niruktatīka* and the *Rgbhāṣya* are quoted by Devarāja Yajvan often in an ambiguous manner. It is equally desirable to distinguish the quotations of the former from those of the latter. If no distinction is made and if all quotations are assumed to be derived from the *Niruktatīka*, then the conclusion drawn will be misleading. It could in that case be argued that several passages quoted from Skandasvamin by Devarāja Yajvan are not found in the present commentary, the present commentary is therefore not the work of Skandasvamin. But this argument would be no longer tenable, if it is remembered that several passages are quoted by Devarāja Yajvan from the *Rgbhāṣya* of Skandasvamin. The non existence of several quotations in the present commentary will not therefore affect in any way the authenticity of this commentary on the *Nirukta*.

A comparison of the text of the commentary with that of the quotations preserved by Devarāja Yajvan shows :—

(1) Text of the commentary is identical with the text of Devarāja Yajvan's quotations.

(2) Text of the commentary is more amplified than that of quotations.

(3) Quotations are more amplified than the commentary.

We shall now consider them one by one.

(1) Text of the commentary is identical with the text of Devarāja's quotations.

Devarāja Yajvan's quotations, e.g. अक्षरम् । काहाः । वस्तोः on p. 316 ; उपरः, उपकः on p. 317 ; बाहुनामनि । स्वाहा on p. 318 ;

मधु । सुखम् on p. 319; यादुः on p. 320; दधिक्राः । जमत् । on p. 321; प्रतम् on p. 322, 323; मनुष्याः on p. 323, 324; पञ्चजनाः on p. 324, 325; अन्धः । प्रयः । अरवः । on p. 326; कविः on p. 336, 337; तत्करः on p. 338; दुर्गाशम् । आर्यायि on p. 340 are identical with Skanda's commentary. Several quotations are quite long. Textual identity of such long passages shows that the commentary used by Devaraja Yajvan was in substantial agreement with the commentary as edited in the present volume. This also indicates that Maheśvara who worked over the text of Skandasvamin's commentary refrained from introducing radical modification of the text. He seems to have been a sort of editor of Skanda's commentary.

(2) Text of the commentary is more amplified than that of the quotations in several cases. The following are a few cases of amplification. I have put the text of Skanda in the left column and that of Devaraja in the right column. A blank in the right column indicates that there is nothing corresponding in Devaraja to the text of Skanda :—

(गौः)

Skanda

Devaraja

II. 42. गौरिति पृथिव्या नामधेयम् । 1. 1. 1.

मुख्यत्वाद् भूतपृथिव्या अधिदेवतायाः ।

सर्वशब्दानामाख्यातजत्वप्रतिज्ञानात्प्रवृ-
त्तिनिमित्तमाह यद्

यद्यपि चार्थं गोशब्दः पश्चादावनेकत्र रुढः,

तथाप्यस्य तत्र तत्र मन्त्रवाक्यार्थसमवाय-

सम्भवाद्भिधेयं निमित्तस्य तद्वयवभूतस्य

गमेस्तद्विशेषविषयतैव व्यतिरेकव्यावृत्त्यर्थं

पूर्ववत्प्रदर्शनीयेति । ..... कारकविकल्प-

भावम् । कर्तरि कारकेऽधिकरणे वेत्यर्थः ।

... गौकारप्रत्ययः । आनुविकल्पभावम् ।

गीयते स्तुयतेऽस्त्विति गौः । गीयते स्तुयतेऽस्त्विति ।

(उर्षी)

- II. 118. छादनार्थत्वं च विशिष्टम् । 1. 1. 10. छादनार्थत्वं विशिष्टम् ।
 II. 60. नियमेन रमणात् । 1. 1. 16.

(अन्तरिक्षम्)

- II. 70. क्षान्तं शान्तं स्थितम् ..... 1. 8. 6. क्षान्तं । शान्तं...
 अन्तरा इमे रोदस्यौ र्यावापृथिव्यौ अन्तरेमे रोदस्यौ ।
 अन्तरा इमे क्षोण्याविति वा क्षान्तम् ।... अन्तरेमे क्षोण्याविति वा ।
 अन्तराशब्दात्पूर्वपदम् । .....
 अक्षयशब्दादुत्तरपदमिति विशेषः । अक्षयशब्दादुत्तरपदम् ।

(काष्ठाः)

- II. 90. दिशस्तावत् । 1. 6. 5.

(वासरम्)

- II. 212. वेसरशब्दस्य चायमेकारस्या- 1. 9. 4. वेसरशब्दस्यायमेकारस्या-
 कारश्छांदसः । कारः ।
 कतमानि पुनस्तानि वा
 सन्ति कानि तानि हि

(अश्मा)

- III. 115. अश्मेति मेघनाम पर्वतनाम 1. 10. 8. अत्र स्कन्दस्वामिना मेघ-
 वा । र्यावापृथिव्यौ वा त्वेन व्याख्यातम् ।
 तद्व्यापनयोगात् ।

(वाङ्नामानि)

- II. 107. मेघनामभ्यः पराणि श्लोक 1. 11. मेघनामभ्य उत्तराणि ।
 इत्यादीनि नामानि ।

(स्वाहा)

- III. 138. एवं हि श्रूयते । ..... 1. 11. 24.
 अनेन प्रकारेण प्रदर्शितं भवति । अनेन प्रकारेण दर्शितम् ।

(मधु)

- IV. 38. मधु कस्मात् उच्यते । 1. 12. 11.

(सुतम्)

- II. 159. कथम् ? तद् द्वारेण 1. 12. 44. कथम् ?

(यज्याः)

- II. 271. अयं हि युमिअगो पठ्यते । 1. 13. 2. 'युमिअगो' इति पठ्यते ।
 .....ततोऽर्थान्तरेऽपि वृत्ति
 दर्शयितुमस्य पाठः । मिअग-
 विपरीतपृथक्भावेऽपि दर्शनात् । तथापि पृथक्भावेऽपि वर्तते ।
 II. 120. क्रियत इति कर्मणि कारक II. 1. क्रियत इति कर्म ।
 इत्यर्थः
 II. 138. सौचीकस्याग्नेर्विश्वेषां देवानां सौचीकस्याग्नेर्विश्वेषां देवानां संवादः
 च संवादः..... हे ऊजादः ..... हे ऊजादः
 अज्ञादाः
 II. 207. एतेन धर्मादीन् II. 10. 17. धर्मादीन् ।
 II. 488. तत्प्रेप्सुरिच्छाकर्मसामान्येन II. 14. 93.
 क्यच् प्रकृतिं प्रति निर्दिश्यते.
 II. 334. ओहं बहेरिदं कृतसंप्रसार- II. 17. 25. वेहरिदं रूपम् ।
 णस्य रूपम् ।
 II. 149. तस्य शब्दसमाधिम् II. 19. 19. तस्य समाधिम्
 I. 79. शङ्गाते वा हिंसार्थस्य II. 19. 26. शङ्गातेहिंसार्थस्य ।
 IV. 44. भाष्ये तु रलयोः III. 14. 11. भाष्ये तु
 II. 474. मन्द्रजिह्वं मन्द्रयतिरन्वयति III. 14. 41. मन्द्रयतिरन्वयतिकर्मा
 कर्मा जिह्वेति वाङ्मनाम मन्द्रा जिह्वा स्तुत्यवाचकम् ।
 वाग्यस्य स मन्द्रजिह्वस्तं स्तुत्यवाच-
 मित्यर्थः ।

(नवेदाः)

- II. 216. तत् न न वेत्ति वेत्येव इत्ये- III. 15. 9. न न वेत्ति वेत्येवेतस्मि-
 तस्मिन्नर्थे वर्तते.....वैयाकरणा हि न्नर्थे वर्तते । ..... वैयाकरणा हि
 'नब्राह्मणपात्रवेदा नास्तस्या' इति नवेदा- 'नब्राह्मणपात्रवेदाः' इति निपातयन्ति ।
 शब्दं न न वेत्ति वेत्येव इत्येतस्मिन्नर्थे
 निपातयन्तीति ।

(तायुः)

- II. 266. तायुः स्तेनः III. 24. 7.

(तत्करः)

- II. 164. तत्करः-तत्करोतीति III. 24. 8.

(स्वप्ने)

II. 272. नाम बहुवचनस्यात्र लुक् III. 30. 1. नामानि
नामानि

(जरते)

II. 267. 'यु स्तुतो' इत्यस्य छान्दसो IV. 1. 52. 'यु स्तुतो' इत्यस्य गका-
स्य गकारस्य जकारः रस्य जकारः ।

(निष्पत्ति)

II. 365. न त्वग्निन्द्रियविषयसंस्पर्श- IV. 2. 59.
मात्रकम् ।

With regard to the amplified passages of Skanda-
svamin's commentary, three hypotheses are possible:—a
Devaraja Yajvan utilised a shorter recension of the comment-
ary. The mss. collated by me represent two recensions. The
shorter recension as transmitted by one group of mss. is also
more amplified than the text of the quotations. I am inclin-
ed to think that the text used by Devaraja Yajvan did not
stand for a still shorter recension. b. Devaraja Yajvan
himself abbreviated Skanda's text to suit his convenience.
The former did not quote the latter word for word in its
entirety but only to such an extent as was necessary. This
view is supported by the following statement of Devaraja
himself: तत्तत्कृतञ्च निर्वचनमुपादाय तदेवात्मत्प्रकरणानुरूपं चेदुल्लिख्यते, अन-
नुरूपं तु किञ्चिद् विपरिणम्य.....निरुक्तिः क्रियते * । 'I took the
etymological explanation, given of particular words therein,
and adopted it if it suited my context. If it did not suit,
it was slightly modified.'

It shows that Devaraja slightly modified Skanda's text.
But this modification was made in etymological explanations
only. There also, it was made in such cases only where the
previous explanation did not suit the context. It is therefore
doubtful if Devaraja is responsible for all cases of amplifica-

* निबन्धुभाष्यभूमिका p. 5. Bib. Ind. ed.

tion, particularly the cases which do not pertain to etymology. There is however one quotation, about which no doubt can be entertained as it is cited in the exact words of Skandasvamin by Devarāja. He remarks इत्यादि भाष्यस्य स्कन्दस्वामिग्रन्थो यथादृष्टं लिख्यते on p. 816 under अन्तरिक्षम् । From the words underlined, it is clear that Devarāja has not modified the passage in any way and has given an exact quotation. He does not moreover quote the passage from memory but has actually copied it from the written text itself. There can thus be no doubt about the exactness of the quotation. A comparison of this quotation with Skanda's commentary shows that the text of the commentary has on the one hand been expanded by the addition of short explanatory words *e. g.* स्थितं । आवापृथिव्यौ explaining रोदस्यौ । ज्ञान्तम् । इति विशेषः । On the other hand, it is abbreviated by the omission of a line पूर्वशरीरेष्वन्तरिक्षमिति । It is thus clear that Devarāja is not responsible for all modifications.

c. Amplifications were introduced by Maheśvara who edited the text of Skandasvamin's commentary. Maheśvara appears to have added short notes to further elucidate the meaning of the text or to make the sense complete and incorporated them as integral parts of the commentary itself.

(3) Quotations are more amplified than the commentary. I add a list.

(अदितिः)

II. 268. 'दीङ् क्षये' इत्यस्य 1. 1. 14. 'दीङ्क्षये' इत्यस्यैवेदम्

(वस्तोः)

II. 101. 'दोषावस्तोर्वहीयतः प्रपित्वे' 1. 9 1. 'दोषावस्तोर्हविष्मती घृता-
इति च समस्तस्यापि दर्श- ची' । 'दोषावस्तोर्वहीयतः प्रपित्वे' ।
नात् । इति समस्तस्यापि दर्शनात् ।

(वासरम्)

- II. 212. अश्वत्थजात्या च 1. 9. 4. अश्वत्थजात्या गर्दभत्थजात्या ।
विरुद्धाभ्याम् । पूर्वभागगतेन विरुद्धाभ्यां शीतोष्णाभ्याम् । पूर्वभाग-
गतेन शीतेनापरभागगतेन चोष्णेन च

(मधु)

- IV. 38. धमतेराद्यन्तविपरीतस्येत्याह 1. 12. 11. धमतेराद्यन्तविपरीतस्य
बाहुलकादुप्रत्ययोः । मधु ।

(सुखम्)

- II. 158. नेयं योगलक्षणा चतुर्थी 1. 12. 44. नेयं हितयोगलक्षणाचतुर्थी ।
II. 118. हरितवर्णाः प्रातरादित्यस्य । 1. 15. हरित आदित्यस्य हरितवर्णा
अधिकाले रासभवर्णौ । ... रमयः प्रातरादित्यस्य । रासभावश्विनो
अश्विनोः काले रासभवर्णौ । .....
अजाः—अजनात् ... अजाः पूज्जः । अजा अजनात् .....
उषसः काले ..... अरुणयो गाव उषसः । उषसः काले । ...
सवितुः काले ..... रयावाः सवितुः । सवितुः काले ।
वायोः प्रवृत्तौ नियुतो वायोः । वायोः प्रवृत्तौ ।

(मनुष्याः)

- II. 136. कारणानुविधायित्वात् कार्य- II. 3. 1. कारणानुविधायित्वात् कार्य-
स्य । 'मनोजातौ' इति वैया- स्य वा । 'मनोजातावभ्युत्तौ पुक् च'
करणाः ..... इति वैयाकरणाः । .....
II. 138. पकारलोपं कृत्वा शब्दं पकशब्दस्य पकारलोपं कृत्वा कशब्दं
व्यत्यस्य व्यत्यस्य

(रथयति)

- II. 488. II. 14. 93. इत्वा (डा) भावश्च
पृथोदरादित्वात्

(वियातः)

- II. 149. II. 19. 19. धारयः पारय इति वत्
तस्य सम्बोधनम् ।

(यद्वाः)

- III. 128. यातभासावाभ्याथिभिः III. 3. 13. यातभासाबाहुतश्च बाथि-
भिः, आहुतभासौ शरणाथिभिः ।

(ताडुः)

II. 266.

III. 24. 7. पूर्ववदुणि बाहुलकात्
सकारस्य यकारः ।

(तस्करः)

II. 164. तस्करः

III. 24. 8. तुकि स्करः

(स्वधे)

II. 272.

III. 30. 1. स्तोतुम्यः । (कश्चन इति
व्यञ्जत इवेति)

II. 272.

III. 30. 23. दुःखेन गम्यते दूरम्

(तूर्णांशम्)

II. 357. तूर्णमंशुते व्याप्नोति

IV. 2. 60. तूर्णमंशुते अत्यर्थं
व्याप्नोति

Cases of expansion in quotations again are not etymological but explanatory. I think it stands to reason to suppose that Devarāja did not amplify the commentary of Skanda and pass the amplified passages as quotations from Skandasvāmin. Devarāja's quotations represent the genuine commentary of Skandasvāmin, which has been deliberately abbreviated in such cases and, in my opinion, this abbreviation is the handiwork of Maheśvara. It transpires that Maheśvara edited the commentary of Skandasvāmin on the *Nirukta*, adding short notes, and omitting a few words here and there. In its present form, the commentary is of composite character.

Date of Maheśvara.

Skandasvāmin is assigned in a previous section to the end of the fifth or the beginning of the sixth century A.D. He therefore could not have quoted authors who flourished in the seventh or the beginning of the eighth century A.D. As the *Kavyalankara* of Bhāmha (c. 650 A.D.), the *Vākya-pādīya* of Bhartṛhari (who died c. 651 A.D.), the *Ślokavartika*

and the *Tantravartika* of Kumārilabhaṭṭa* (c. 700 A.D.) are quoted in the commentary, it is clear that Skandasvamin could not be responsible for these quotations. They did not exist in his time. To quote them would be an impossibility for him. It may therefore be presumed that these quotations were incorporated in the commentary by Maheśvara, the upper limit of whose date will thus be settled. He must be later than Kumārilabhaṭṭa.

Let us now try to fix his lower limit. A line सर्वे विद्य-यश्चन्द्रसि विकल्प्यन्ते is twice quoted on pp. I. 87; II. 82. The line is identical with the thirtyfifth *Paribhāṣa*,† a list of which was compiled by Nagojibhaṭṭa, under the title of *Paribhāṣendūśekhara* c. 1700 A.D. These *paribhāṣas* were not composed by him but simply gathered together. Now the question is whether or not Maheśvara derived his quotation from Nagoji's compilation? If the former borrowed it from the *Paribhāṣendūśekhara*, his date would be later than 1700 A.D. and he would have to be assigned to the 18th cen. A.D. If he did not borrow it from the *Paribhāṣendūśekhara*, his date would be earlier than Nagoji. Maheśvara however does not seem to be indebted to Nagoji. The former has quoted another line अपवादविषये कचिदुत्सर्गो दृश्यते on p. II. 82. It bears resemblance with the fiftyeighth *Paribhāṣa* but is not absolutely identical with it. Had Maheśvara borrowed it from the work of Nagoji, we could have reasonably expected the quotation to be indentical with the text of the *Paribhāṣendūśekhara*. As it is not identical, it shows that Maheśvara did not borrow it from Nagoji. The *Paribhāṣas* were common property and Maheśvara could have made use of it without being indebted to Nagoji's compilation.

---

* See Appendix IV pp. 433-485.

† See Nagojibhaṭṭa, *Paribhāṣendūśekhara* p. 84.

Further the palm leaf Ms. called by me M. and utilised for this edition is so old that every time it is touched, a part of it is rubbed off. It must be at least 400 years old. The evidence of this ms. shows that Maheśvara is earlier than Nagoji. The evidence supplied by ms. M. fixes the lower limit of Maheśvara, who thus cannot be later than the 15th cen. A.D.

Maheśvara also quotes the following line एतया निवाद-
स्वपति याजयेत् (N. II. 139.) from Karka's commentary on the *Katyāyanasrautasūtra* (I. 1. 12. pp. 7, 8, Benares ed.). The date of Karka is not definitely known but he may be assigned to the 11th, cen. A.D. as he is quoted by Trikaṇḍa Maṇḍana (I. 130, 135) which itself is quoted by Hemadri* (18th cen. A.D.). Maheśvara may therefore be assigned to the 12th cen. A.D.

Work of Maheśvara.

The work of Maheśvara can in certain cases be distinguished from that of Skandasvamin. There are three ways in which it can be done.

1. Comparison with quotations preserved by Devaraja Yajvan shows, as already pointed out, that he is responsible for additional notes and abbreviations.†

2. He introduced quotations from later writers like Bhamaha, Kumārilaḥṭṭa etc.

3. A few lines in the commentary can be detected to have been written by him. On p. iii. 20, we read:—एवमुपाध्याये
न यदिचेति तुल्यायां संहितायां यदीति इकारान्तं चेति च इत्येवं रूपद्वयमपोद्घृत्य
व्याख्यातम् । तत्रेदं युक्तमासीद् वक्तुम्—यद्येति इव चेति चकार शाकल्य इति ।
तत्रा यममिप्रायः शाकल्यस्येति । इव शब्दो वाशब्दार्थे यच्छब्दो यद्यर्थे । अर्थस्तु
स एव ।

* *Caturvargacintāmaṇi*, Kalanirṇaya pp. 219, 922. See Bhagvad-
datta, *A History of Vedic Literature* Vol. 2. p. 40.

† See pages pp. 76, 78.

These lines refer to the explanation of यदि वेदम् occurring in R.V. I. 164. 37 on the same page. The explanation is the following:—नाहं विज्ञावामि यदि वा इदं शरीरमात्रकमेवास्मि नातो व्यतिरिक्तः । यदि वेति विकल्पश्रुतेः । यदि वा अतो व्यतिरिक्त इति शेषः । अथवा इदमिति करणनिर्देशः । यदि वा विकाररूपम् ।

This is the explanation of Skandasvamin who is referred to as upadhyaya by Maheśvara. The lines, quoted above, constitute the latter's gloss on the commentary of the former. In this manner, the work of Maheśvara in places can be distinguished from the commentary of Skandasvamin.

Date of Durgacārya.

In my *Introduction to the Nirukta** I assigned Durga, or to quote his name in full Durgasimha, to a period later than Devaraja Yajvan, the commentator of the *Nighantu*. The argument adduced there is no longer tenable. It is true that Devaraja Yajvan does not mention the name of Durga in the long list of authors used by him, but he quotes Skandasvamin, in whose commentary on the *Nirukta*, Durga is mentioned as a previous commentator : तस्य पूर्वटीकाकारे-
र्बर्बरस्वामिमगवद्दुर्गप्रभृतिभिर्विस्तरेण व्याख्यातस्य.....दृष्टिः क्रियते† ।

'Of it—explained at length by previous commentators, Barbarasvamin, Rev. Durga and others—a (new) commentary is composed'.

It shows that Durga is earlier than Skandasvamin and ipso facto earlier than Devaraja Yajvan.

It may however be objected that Skandasvamin's commentary on the *Nirukta* is of composite character and we cannot be certain that the line quoted above was necessarily written by Skandasvamin himself. The names mentioned therein could have been easily introduced by Maheśvara. As far as the passage quoted above is concern-

* Oxford University Press, p. 50, 1920. † i. 4.

ed, it looks like a later addition. The line is placed between two sentences. The first sentence is the following:—
 “समाज्ञायः समाज्ञातः” इति भगवतो यास्कस्य भाष्यम्” । The sentence immediately following the line is ‘समाज्ञायः—समित्येकीभावे, आह आमिसुख्ये’ etc. After introducing the word *Samamnyaya*, it was natural to give its etymological explanation. And the etymology is actually given. But the sentence containing the derivation is put after the line quoted above. The line in question therefore separates two sentences which should not be separated. It stands like an artificial barrier between two sentences which should have immediately followed each other. The logical sequence of thought is also broken. If the intervening line is omitted altogether, the sense of the passage is not affected in the least. On the contrary, the omission of the line rather improves the text, as the order of sentences becomes more natural and logical.

Secondly, the statement of the line अल्पश्लोकाभ्याससिद्धयर्थमल्पग्रन्था वृत्तिः क्रियते ‘a short (*alpagantha*) commentary is composed with little effort for the sake of practice’ does not tally with actual facts, for the commentary is not short. It covers 965 printed pages in my edition. And its composition must have entailed enormous labour. Apart from elaborate expositions, critical examination of the original text etc., more than seventy authors* are quoted. The commentator must have burnt the midnight oil and lived laborious days. In my opinion, the line in question is the work of Maheśvara and was inserted by him.

Authorship of this particular line, however, does not affect the date of Durga. This is shown by the following remarks.

It has already been pointed out above† that Maheśvara simply acted as an editor of the commentary of Skanda-

---

* See Appendix IV. pp. 373-493. † Composite character of the commentary, pp. 65-78.

svamin and introduced minor changes only. Notwithstanding the composite character of the present commentary, the original work of Skandasvāmin has been preserved in a substantial form. Elaborate discussions and critical observations must therefore be attributed to Skandasvamin himself.

On p. i. 12, Skanda remarks:—अस्मिन्स्तु व्याख्याने अद् इति सत्त्वानामुपदेशः सामान्येन, गौरश्चः पुरुषो हस्तीति विशेषेण । भवतीति भावस्य सामान्येन, अस्ति शेते व्रजति तिष्ठतीति विशेषेण इति । 'सामान्येन' 'विशेषेण' इत्येतौ वाक्यशेषावध्याहार्यौ जायेते । न चैतस्य प्रतिपादने किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् । अतोऽप्यव्याख्यानमेतत् ।

Some previous commentator explained *adas* as an *ordinary* reference of beings but as a *particular* reference of 'cow,' 'horse,' 'man,' 'elephant,' etc., *bhavati* as an *ordinary* reference of a becoming but as a *particular* reference of 'he sits,' 'he sleeps,' 'he goes,' 'he stands' etc. The two words *ordinary* and *particular* have been imported from outside the original text but no useful purpose is served by importing these words. Skandasvamin characterises the explanation of the previous commentator as worthless. These remarks of Skanda are applicable to the following comment of Durga, who seems to have supplied the basis of criticism: तत्राद् इति सत्त्वानामुपदेशः सामान्यत इति वाक्यशेषः।..... विशेषोपदेशः कथमिति ? उच्यते—गौरश्चः पुरुषो हस्तीति सत्त्वानां विशेषोपदेश इति वाक्यशेषः । भवतीति भावस्य सामान्येनोपदेशः ..... विशेषनिर्देशः कथमिति ? उच्यते—अस्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति । N. 1. 1. p. 18. Rajwade's ed.

There is no doubt that the object of Skanda's criticism here is Durga for otherwise it will have to be assumed that Skanda's basis of criticism is the commentary of some hitherto unknown commentator. If this assumption is made, it will have to be conceded that Durga's explanation of *adas* must be identical with the comment of the unknown commentator. On the face of it, it will be an idle assumption.

It will be more reasonable to assume that Skanda's criticism is directed against Durga.

Further, this is not an isolated case where Skanda-svamin has criticised Durga. I give below a list of a few passages in which Durga's remarks serve as basis of criticism. For facility of reference, I have put Durga's comment along with the text of Skanda.

दुर्गः

N. I. 9. P. 59. कच्छन्तीवैतौ कर्णौ
केऽभिष्यक्ताः सन्तः शब्दाः । एताव-
पि बोदगन्तां प्रत्युद्गच्छत इव
ग्रहणाय ।

N. II. 1. P. 124. न तेषु संस्कारमा-
द्रियेत । आह । किं कारणमिति ।
उच्यते । विशयवत्यो हि वृत्तयो
भवन्ति हिरयं हेत्वर्थे । यस्माद्विशय-
वत्यो बहुसंशयवत्यः शब्दानामर्थेषु
वृत्तयो भवन्ति ।

P. 126. अथापि वर्णलोपो भवति
तस्मा यामीति । अत्र चकारलोपः ।
याचामीत्येवमेतद्वद्ब्रह्मण्यम् । अयं च
छान्दस एव ।

स्कन्दः

P. I. 76. ये तु 'कच्छन्तीव के उदग-
न्ताम्' इत्येतं पाठमाभित्यास्येममर्थं
व्याचक्षते कच्छन्तीवैतौ कर्णौ प्रति के
व्यक्ताः सन्तः शब्दा एतावपि बोद-
गन्तां प्रत्युद्गच्छत इव ग्रहणाय तान्
शब्दान् इति तेषां कच्छन्तीत्यर्थं प्रति
शब्दानामिह कर्तृत्ववचनात् कर्णयोस्ते-
नासम्बन्धत्वादुच्यतेः कर्ण इत्यस्यार्थ-
स्य दर्शनमेवैतज्जायते । के शब्दस्य
सप्तम्येकवचनान्तत्वेन प्रगुह्यत्वाभावात्
'के उदगन्ताम्' इति प्रकृतिभावेन पाठो
नोपपद्यते, अ उदगन्ताम्' इति स्यात्,
अतः पूर्वं एव पाठोऽर्थश्च ।

P. II. 6. विशयवत्यो हि वृत्तयो भव-
न्तीति द्विशब्दभ्रुतेर्न संस्कारमाद्रियेतेति
संस्कारानादरस्य हेतुवचनमेतत् । नेति
ब्रूमः संस्कारानादरस्य तदर्थसंभवो
हेतुः न विशयवत्त्वं वृत्तीनाम् । अत एत-
दक्षरवर्णसामान्याभिर्वचनस्यातिप्रसक्त-
स्यापवादवचनम् । द्विशब्दस्तु वाक्य-
पूरणः ।

अत्र केचिद् व्याचक्षते यामीत्यत्र याचा-
मीति चकारस्य वर्णस्य लोप इति । .....
एतदपव्याख्यानम् । याच्यार्कर्मणु यामी-
ति पठ्यते—'ईमहे, यामि, मम्महे' इति ।

.....तत्तच्च यामीत्येतच्च याचतेर्वर्णलो-
पेन रूपम्, किं तर्हि ? यातेः । यदि च
स्यात्, द्वयोर्वर्णयो लोपोऽयं स्यात्,
अकारस्याकारस्य च । .....तत्त्वा'
इत्येतदत्रोदाहरणं न 'यामि' इति । ...
तत्त्वा यामीति लौकिकं वाक्यम्, तन्नि-
त्वा गच्छामीत्यर्थः ।

N. II. 2. P. 135. एतेष्वेकपर्वसु
चानेकपर्वसु च तद्धितसमासेषु पूर्वं
पूर्वमेव निर्गत्यादपरमपरमेव प्रथिमज्य
विगृह्येत्यर्थः ।

P. II. 26. एवमादिपूर्वपदं पूर्वं निर्ग-
यात् प्रथिमज्यापरमपरं निर्ग्यात् पञ्चा-
दित्यर्थ एव केचित् । न त्वयं नियमः ।
इत्येते हि—अध्वरविधवादिषु 'ध्वरति-
र्हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधः, 'अपि वा धव
इति मनुष्यनाम, तद्वियोगाद् विधवा'
इति च परस्य पूर्वं निर्वचनदर्शनात् ।
अतोऽन्यथा व्याख्यायते ।

N. IV. 25. P. 372. 'अस्याः' इति
'अस्य' इति च एतत्पदद्वयं स्त्रीपुंसवि-
षयं स्वरकृताद्विशेषात्प्रधानार्थमि-
धायि वा भवति गुणामिधायि वा ।
आह । कथमिति । उच्यते । प्रथम इति
मुख्यनाम । मुख्यश्च प्रधानमित्युच्यते
प्रधानं कंचिदर्थमभिदधदेतत्पदद्वय-
मुदात्तं भवति । 'अनुदात्तमन्वादेशे'
प्रधानमर्थमनु यो वर्तते गुणभावेन
तस्यैतत्पदद्वयमन्वादेशे वर्तमानमनु-
दात्तं भवति ।

P. II. 274. अपरे वर्णयन्ति । प्रथमं
प्रधानं तस्यादेशः प्रथमादेशस्तद्विषय-
मुदात्तम् । गुणोपदेशविषयमनुदात्तम् ...
अन्यत्र व्यभिचार एव । 'गुणो अस्या
दन्तुः' इति प्राधान्यमनुदात्तत्वं चेति ।
'गुन्वो अस्य रशनाम्' इति प्राधान्यम-
नुदात्तत्वं च । 'त्वं नो अस्य वर्षसः'
'अस्य कुर्मो इरिवः' इत्यप्राधान्यऽप्यु-
दात्तत्वात् । तस्मात्पूर्ववच्च वक्तव्यमेतद्
व्याख्यानम् ।

P. 584. एवमत्र ज्योतिः समूह उद-
कसमूहश्च वक्रुराश्वेनोच्यते ।

N. VIII. 2. P. 735. अर्षिषोऽत्र
मरुतः । अन्यथा ह्यनुदाहरणमेवैव
मन्त्रोऽग्नेः सोमपाने स्यादितरैर्मरुभिः
सम्बन्धात् । ऋत्विजो वा ।

P. II. 471. केचिद् वाशब्दं चार्थं
वर्णयन्ति ज्योतिषा बोद्धेनेति च ।

P. III. 122. अन्ये तु 'अग्ने मरुभिः'
इत्यत्र, अग्नेरर्षिष ऋत्विजो वा मरुत
इति मन्वन्ते । इतरथा पार्थिषस्य मन्व-
मैः सह सोमपानेऽनुदाहरणमेव मन्त्रो

ऽग्नेः स्यादिति । तदसत् । मरुतां गुण-
भावात् सहस्तुतेऽग्निविरोधात् ।

Skandasvamin does not always criticise Durga. The former often approves of the latter's explanation and quotes the same in support of his own statement. I append here a list of a few such cases.

स्कन्दः

दुर्गः

P. I. 84. केचित्तु संविज्ञातशब्दपर्याय इत्येवं मन्यमानाः.....ननु यत्र संविज्ञातानि रुढिशब्दा इत्यर्थः । यथा गौरश्चः पुरुषो हस्तीति ।

P. II. 152. वर्जयति प्राणैरिति केचिद् वाक्यशेषमध्याहरन्ति ।

P. II. 319. अन्ये तु व्यत्वात् प्रीति-प्रतीतस्य—

पर्वमानं मद्यणो विधावसि सरो न चित्रो अव्ययानि पर्वया । गर्म-
स्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो महे
वाजाय धन्याय धन्वसि इत्युदाह-
रन्ति ।

P. III. 38. अथाकारचिन्तनं देव-
तानां—..... आनन्तर्याद् याक्षिक-
पक्ष एव विचार इति केचिन्मन्यन्ते ।

P. III 70. अन्ये भूयिष्ठवचनमस-
माज्ञात परमेष्ठिग्रहनक्षत्रसर्पलाङ्गल-
प्रवृत्त्युपसंग्रहं मन्यन्ते ।

P. III. 153. अन्ये तु उपकरणा-
नि राजसम्बन्धात् । राजा यज्ञसम्ब-

P. 70. संविज्ञातपदमिह शास्त्रे रुढि-
शब्दस्येयं संज्ञा ।

P. 238. वज्रः कस्मात् । उच्यते ।
वर्जयति वियोजयति प्राणैः प्राणिनः ।

P. 421. 'पर्वमानं मद्यणो विधाव-
सि सरो न चित्रो अव्ययानि पर्वया ।
गर्मस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो महे
वाजाय धन्याय धन्वसि' एतं मन्त्रं
व्याचक्षते.....

P. 646. एवमस्याभिन्ताया याक्षिक-
पक्षो विषयः । 'अपि वा पृथगेव स्युः'
इत्यत एव याक्षिकपक्षार्थनन्तरमिदमार-
ब्धम् । अथाकारचिन्तनमिति ।

P. 677. भूयिष्ठग्रहणाच्च दर्शयत्यस-
माज्ञाता अपि सन्ति ता अप्युपेक्षितव्याः
यथा लक्षणं त्रिषु स्थानेषु कस्याः ।
तद्यथा परमेष्ठिग्रहनक्षत्रसर्पलाङ्गलकु-
सुम्भप्रवृत्तीनि ।

P. 786. स एव हि व्यापी स्तुतिसंक-
मन्याम् आचार्येणोपदर्शितः । तद्यथा—

न्धात् । यज्ञो देवतासम्बन्धात् । देवतात्मसम्बन्धात् । सोऽयमात्मैव सर्वावस्थः स्तूयत इति मन्यन्ते । तथा ऋक् 'स्थाने स्थाने स्तुतिः सर्वा स्थानाधिपतिभागिनी । आत्म-प्रतिष्ठा बोद्धव्या तथोपकरणस्तुतिः' । इति स्तुतिसंक्रमन्यायमिमं मन्यन्तेऽभ्यात्मचिन्तकाः ।

P. IV. 106. नैरुक्तपक्षे च साविता सुषुन्नायः सूर्यरश्मिस्तत्कृतां ज्योत्स्नां दुहितृभूतां सोमाय राज्ञे प्रायच्छत् । यदा प्रजापतये तदा मध्यमा योषा उक्कप्रत्यज्ञो न दीयत इति योजयन्ति केचित् ।

P. IV. रजसा मध्यमः । रजसा वृष्टिलक्षणेनोदकेन वैद्युतः । गूढो वायुरित्यपरे ।

In all these passages Durga is nowhere mentioned by name. He is always spoken of in the third person which is the Indian mode of courteous address or reference. However there can be no doubt that Skandasvamin is either criticising or quoting Durga. The latter is therefore earlier than the former i.e. earlier than the sixth century A. D.

Durga and dinara.

Durga counts wealth in terms of denarii. In explaining the word *artha* (N. I. 18.), he remarks:—यदा ह्यस्य स्वान्वरति गच्छतीतो लोकादसुं लोकं तदायमिदं तिष्ठति नामेनैव सहसुं लोकं गच्छति । दीनारदिर्यः । (p. 109 Rajwade's ed.)

'When indeed its owner passes over i.e. goes to that (next) world from this world then it remains in this very world. With him it does not go to that world. Wealth is *dināra* etc.'

To Durga, *dināra* is a synonym of wealth. The word *adi* shows that he must have been familiar with other

युद्धोपकरणानि राजसंयोगास्तुतिः लभन्ते तस्य ताम्यज्ञानीति तत्सम्बन्धास्तूयन्ते । राजापि यज्ञसंयोगाद्यज्ञोऽपि देवतासम्बन्धादेवता अभ्यात्मसंबन्धात् तदुक्तं 'स्थाने स्थाने स्तुतिः सर्वा स्थानाधिपतिभागिनी । आत्मप्रतिष्ठा बोद्धव्या तथोपकरणस्तुतिः' इति । एष स्तुतिसंक्रमन्यायः सर्वत्रोपसन्धेयः ।

P. 948. नैरुक्तपक्षे ज्योत्स्नां सोमाय ददाति । यदुक्तं—'आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवति' इति । प्रजापतये वेति । उषसं वा मध्यमस्थानाय प्रजापतये ददाति ।

P. 966. रजसा च मध्यमः । असावप्यमूर्तत्वादप्रकाशः सन् रजसोद्भूते प्रकाशतेऽसौ वायुरागच्छतीति ।

current coins also but *dinara* was the most popular or prominent. He mentions *dinara* only and relegates others to etc. He considers wealth in terms of *denarii* as a modern Indian would count wealth in terms of rupees, or an Englishman in pounds, a Frenchman in francs and a German in marks. This indicates that *denarius* must have been the current coin of the country in the time of Durga.

Dinara was the official coin of the Guptas.

Epigraphic evidence shows that *denarii* were used as coins during the Gupta period. I quote the following lines from the Sanchi Stone Inscription no. 62 of the (Gupta) year 131 = 450 - 1 A. D.* सिद्धम् । उपासकस्तन-
सिद्धभार्यया उपासिकाहरिस्वामिन्या मातापितरमुद्दिश्य कानादबोटग्रीमहावि-
हारे चातुर्दिशायार्यसंचाय अक्षयनीवी दत्ता दीनारा द्वादश । एषा दीनाराणां या
बुद्धिरुपजायते तथा दिवसे दिवसे संघमध्यप्रविष्टकभिद्धरेको भोजयितव्यः । रत्नगृहे-
ऽपि दीनारत्रयं दत्तम् । तद् दीनारत्रयस्य बुद्ध्या रत्नगृहे भगवतो बुद्धस्य दिवसे
दिवसे दीपत्रयं प्रज्वालयितव्यम् । चतुर्बुद्धासनेऽपि दत्तो दीनार एकः । तस्य
बुद्ध्या चतुर्बुद्धासने भगवतो बुद्धस्य दिवसे दिवसे दीपः प्रज्वालयितव्यः । .....

"Perfection ! Twelve *denarii* are given for the sake of her parents as a permanent endowment to the noble brotherhood collected from the four quarters of the world, at the great vihara of Kakanadabota, by the upasika Harisvaminī, the wife of upasika Sanasiddha. One monk, who joins the brotherhood, should be fed day by day from the interest which accrues to these *denarii*. Three *denarii* are also given at the Ratnagrha (Jewel house). With the interest of the three *denarii*, three lamps should be daily lighted before the holy Buddha at the Jewel house. One *denarius* is also given at the seat of the four Buddhas. With its interest, a lamp should be lighted day by day before the holy Buddha at the seat of the four Buddhas."

These lines show that *denarii* were used by private individuals and were offered to the Buddhist brotherhood.

* J. F. Fleet. *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol. III. 261.

As they could be invested and interest secured on them, they must have been freely used by the common people. But it was not the common people only who used them. Nobles of the household of Gupta Emperors also made use of them. This statement is supported by the Sanchi Stone Inscription* no. 5 of Chandragupta II. of the year 98 = 412-13 A. D.

सिद्धम् । काकनादबोटभीमहाविहारे शीलसमाधिप्रज्ञागुणभावितेन्द्रियाय परमपुण्यं चतुर्दिगन्ध्यागताय भ्रमणपुङ्गवावसत्थायार्थसंचाय महाराजाधिराज-भीचन्द्रगुप्तपादप्रसादाप्यायितजीवितसाधनः अनुजीवितस्फुरवस्तद्भावः.....जगति प्रख्यापयन् अनेकसमरावाप्तविजयशस्यताकः सुकुलिदेशनटी वास्तव्य उन्दा-पुत्राभ्रकाईवो मजशरभङ्गाभ्ररातराज्यकुलवृत्त्यकीर्तः.....ईशरवासकं पञ्चमयदत्तं प्रणिपत्य ददाति पञ्चविंशतिञ्च दीनारान् यदर्थेन महाराजाधिराजभीचन्द्रगुप्तस्य देवराजः.....तस्य सर्वगुणसंपत्तये यावच्चन्द्रादित्यौ तावत्पञ्च भिक्षवो भुञ्जताम् । रत्नगृहे च दीपको ज्वलतु । मम चापरार्धात्पञ्चैव भिक्षवो भुञ्जतां रत्नगृहे च दीपक इति । तदेतत् प्रवृत्तं य उच्छिन्ध्यात् स गोब्रह्महत्याया संयुक्तो भवेत्.....

“Perfection! In the the great Vihara of Kakanada-boṭa—to the noble brotherhood whose senseorgans are subdued by the virtue of character, meditation, discrimination, of highest spiritual merit...come together from four quarters of the world and in which most excellent monks live,—Amrakarddava, the son of Undāna—whose means of livelihood have been swelled by the favour of the feet of the glorious Emperor Chandragupta II, who is making known, in the world, the amiable virtues of the noble dependents, who has won banners of victory and glory in many battles and who is an inhabitant of Śrī? in the Sukali country,—prostrates himself before the five village elders, gives (the village) Íśvaravasaka, purchased with the endowment of Maja, Śarabhaṅga and Amrarāta of the royal household and also gives twenty denarii. With one half (of the interest accruing on this endowment) let five monks be fed and a lamp be lighted at the Jewelhouse as long as the sun and

* Fleet, *Corpus. Ins. Ind.* iii. 31.

the moon (endure) for the perfection of all the virtues of Devaraja.....of the glorious Emperor Chandragupta (II). With the other half—which is mine—let five monks be fed and a lamp be lighted at the Jewelhouse.

So it has been set forth. Whosoever interferes with it, shall incur the guilt of the slaughter of a cow or of a Brahmana.....”

The Gadhwā Inscription* no. 64 may belong to the time of the Gupta king Kumāragupta. The date has not been preserved. A few words or phrases can only be read. The word *dinara* is mentioned in line 8. [न]... दीनारैः । This part of the inscription records a grant in denarii to a *Sattrā* for providing food (सत्त्रसामान्यभोजन...) and clothes वास्त्रो...). The word *dinara* occurs again in lines 10 and 11. This part of the inscription shows that the endowment was made in denarii.

But the second part of the same inscription, which is slightly better preserved than the first part, records an endowment to a *Sattrā* for providing food. But the endowment is not made in terms of denarii but in *Suvarṇas*. I quote the fragment of the inscription which has been preserved :—

Line 15.....सत्त्रसामान्यभोजने.....

„ 16 प्रति सुवर्णैरेकात्रविंशतिभिः.....[=०५५कोन०]

„ 17 कारितः । The use of plural and the specified number (19) show that *suvarṇa*, here does not mean gold in general. It is used here in its technical sense of a gold coin called *suvarṇa*, which was the ancient name given to the currency in India from the earliest time. This shows that both denarii and *suvarṇas* were current coins under the Guptas.

---

* Fleet, op. cit. p. iii. 265.

The Gadhwa Stone Inscription* no. 8 belongs to the reign of Kumāragupta. The name of the Emperor is preserved in full. It records two gifts. Both the gifts are made in denarii. The text is broken. Fragments of the text are the following :—

जितं भगवता । [परमभागवतमहाराजाधिराज] श्रीकुमारगुप्तराज्य—[संवत्स].....दिवसे १० दत्ता दीनाराः १० (line 6).....सत्त्रे च दीनाराण्य (line 7).....

“Victory to the divine lord ! Ten denarii have been given on the tenth day.....of the year of the reign of the glorious Emperor Kumāragupta, the most devout worshipper of the divine lord...and three denarii have been donated to the *Sattrā*.....”

The Gadhwa Stone Inscription no. 9, † dated in the year 98 of Kumāragupta also records a gift of twelve denarii. The words दीनाराः द्वादश occur in the seventh line.

Both the Sanchi Stone Inscriptions nos. 5 and 62 show that endowments at the Buddhist Viharas were made in denarii. The evidence of the Gadhwa Stone Inscription no. 8 and the first part of the Gadhwa Stone Inscription no. 64 shows that endowments at a *Sattrā*—which was probably a non-Buddhist institution—were also made in denarii. From the evidence of these inscriptions, it can be concluded that religious and charitable endowments were usually made in denarii. But at the same time, they were not exclusively made in denarii. As the second part of the Gadhwa Inscription no. 64 shows, endowments to a *Sattrā* were also made in *suvarnas*. As the Guptas minted their own coins—which bear their emblems, they must have been different from the Roman denarii—one of their name must have been *suvarnas*, as indicated by the second part of the Gadhwa Inscription no. 64. But the

* Fleet, op. cit. p. 40.

† Op. cit. p. 41.

use of denarius was permitted particularly for religious and charitable purposes. Further, it is plausible to conclude—from the epigraphic evidence, quoted above—that denarii were exclusively used for religious and charitable endowments and were not used, under the Guptas, by the mercantile communities for trade, commerce, other secular objects and transactions. Such a conclusion will not be justified for we find that secular transactions are also recorded in terms of denarii under the Guptas.

The inscriptions* on the five Damodarpur Copper Plates may be quoted to show that official land transactions were made in terms of denarii.

Plate no. 1 is dated in the Gupta era 124 = 443–44 A. D. and belongs to the time of Emperor Kumāragupta.

A Brahmana named Karpaṭika applies for a permanent grant of land to him at the rate of three dinaras per a *Kulyavapa*. His application is granted by the Local Government of Emperor Kumāragupta. The words are the following:—यतः ब्राह्मणकपटिकेन विहापितं अर्ह्य मनाग्निहोत्रोपयोगाय अग्रदाप्रहृतखिलक्षेत्रं त्रैदीनारिक्यकुस्यवापेन शशदाचन्द्रार्कतारकभोग्यतया जीवी-धर्मेण दातुमिति एवं दीयतामित्युत्पन्ने त्रीणि दीनाराण्युपसंगृह्य... डोङ्गाया उत्तर-पश्चिमोद्देशे कुस्यवापमेकं दत्तम् †

“As a Brahmana Karpaṭika applied, ‘deign to give me fallow land hitherto unploughed and undisposed off in perpetuity at the rate of three dinaras per *Kulyavapa* for the convenience of my *agnihotra* with eternal possession till the moon, the sun, and the stars endure’, it was ascertained that the land could be so given. Three dinaras were collected and a *Kulyavapa* of land was given in the north western region of Doṅga.”

The word *dinara* here occurs in an official land transaction.

* Epigraphia Indica Vol. XV. pp. 113-145.

† Op. cit. p. 130.

Plate no. 2 is dated in the Gupta era 122 = 441-49 A.D.

A person approaches the Local Government for a gift of fallow land at the rate of three dinaras per one *Kulyavapa*. His prayer is granted:.....विज्ञापितं 'अर्हथ मम पञ्चमहायज्ञ-प्रवर्तनायानुवृत्ताप्रदाक्षयनीवी...मर्यादया दातुमिति...धारणया दीयतामित्युत्पन्ने पतस्माद्यथानुवृत्तत्रैदीनारिक्त्यकुत्थवापेन द्वयमुपसंगृह्य...पंचद्रोणा...पश्चिमदिशि...दत्ताः*।

"...applied, 'deign to give me land hitherto not given and unploughed in perpetuity for the performance of my five daily sacrifices', it was ascertained that the land could be so given. Having collected from him two at the rate of three dinaras per *Kulyavapas*, five dronas were given in the western direction."

Here also an official land transaction is made in terms of dinaras.

Plate no. 3. records a sale of land purchased by a person named Nabhaka. The price was paid in dinaras. It belongs to the reign of Buddhagupta:.....विज्ञापयतीतो ग्रामिकनाम-कोऽहमिच्छये...तदर्थं ग्रामानुक्रमविक्रयमर्यादया मत्तो हिरण्यमुपसंगृह्य समुदय-बाह्याप्रदखिलक्षेत्राणां प्रसादं कर्तुमिति यत.....अवधारितं युक्तमनेन विज्ञापितं...अवधृत्य नामकहस्ताद् दीनारद्वयमुपसंगृह्य...कुत्थवापमेकमस्य...दत्तम्†

"From here the villager Nabhaka applied, 'I desire... deign to favour me with the fallow land hitherto undisposed off and free of revenue in exchange for gold collected from me'....it was ascertained that his prayer was just..... Having ascertained and collected two dinaras from the hand of Nabhaka,.....one *Kulyavapa* was given to him..."

The word *hiranya* has been used as a synonym of dinara.

Plate no. 4. records a sale of land. It also belongs to the reign of Buddhagupta:.....श्रेष्ठिरिमुपासेन विज्ञापितं.....देवकुल-

* Ep. Ind. Vol. XV. p. 133.

† Op. cit. p. 136.

इयमेतत्कोटिकाद्वयं च कारयितुमिच्छामि । अर्हथ वास्तुना सह कुत्यवापान् यथा-
क्रममयादया दातुमिति.....अवधृतं.....युक्तमेतद्विज्ञापितं क्रमेणः तत्क्षेत्रसामीप्य-
भूमौ वास्तु दातुमित्यनुवृत्तत्रिदीनारिक्यकुत्यवापविक्रयमयाद् .... दत्ता *

“ The merchant Ribhupāla applied, ‘... I wish to build two temples with two store rooms..... deign to give me fallow land for building in accordance with the custom’. It was ascertained.....that his application was just. In accordance with custom of selling land at the rate of three dināras per *Kulyavapa*, a building site in the vicinity of his field... was given.”

Payment is again made in terms of dināras.

Plate no. 5. dated in the Gupta era 214 = 533-34 A. D. also records a sale of land.

“...आयोध्यककुलपुत्रकअमृतदेवेन विज्ञापितमिहविषये समुदायवाद्याप्रहत-
खिलक्षेत्राणां त्रिदीनारिक्यकुत्यवापविक्रयानुवृत्तः तदर्थं मत्तो दीनारानुपसंगृह्य...
अप्रदाधर्मेण तान्नपट्टीकृत्य क्षेत्रस्तोकं दातुमिति...इत्यनेनावधारणक्रमेण पतस्मा-
दमृतदेवात् पञ्चदशदीनारानुपसंगृह्य...खिलक्षेत्रस्य वास्तुना सह पञ्च कुत्यवापाः
अप्रदाधर्मेण...दत्ताः† । ...

“A nobleman of Ayodhya Amṛtadeva applied, ‘there prevails in this district the custom of sale of fallow land, undisposed off and free of revenue at the rate of three dināras per one *Kulyavapa*. Deign therefore to give me some land on receipt of dināras from me...in perpetuity,—it being recorded by a copper plate’.....Having ascertained in this manner and having collected fifteen dināras from the said Amṛtadeva,... five *Kulyavapas*, together with building site of the fallow land, have been given in perpetuity.”

Denarii were therefore used in the sale transactions of land.

It may be objected that denarii were freely used under the Kushans and that the Guptas inherited the

* Op. cit. p. 139.

† Op. cit. p. 143.

dināra as a legacy from their predecessors. To this, we can reply that the inscriptions of the five Damodarpur copper plates record land transactions in the districts of Koṭivarṣa and Caṇḍagrāma, situated in the province of Puṇḍravardhana, i.e. Bengal. This province never formed a part of the Kushan empire. As far as Puṇḍravardhana is concerned, the Kushans could not have introduced any currency into it. There could therefore be no question of the inheritance of a legacy on the part of the Guptas. Further, this province constituted the easternmost part of India. The influence of Rome would penetrate here last of all and should be the least. Even in this easternmost province of Bengal, denarius was well established under the early Guptas, as is shown by the evidence of Damodarpur copper plate inscriptions. Further the Gadghwa stone Inscription no. 7*, dated in the Gupta era 88=407-8 A.D., of the reign of Chandragupta II. records a gift made by a citizen at the capital of the Gupta Empire. The word Paṭliputra occurs in line 12.

.....सत्त्रसामान्यब्राह्मण ... दीनारैर्दशभिः १० .....पूर्वायां पाटलिपुत्र
.....गृहस्थस्य भाग्या .....सदासत्त्रसामान्यब्राह्मण .....दीनाराः दश १० ...

Ten dināras are mentioned in line 7 and again in line 16. The gift was made by the wife of a citizen of Paṭali-putra. Dināras were used at the very capital of the Gupta Emperor Chandragupta II.

It is difficult to understand how could foreign i.e. Roman currency circulate at Patna in the 5th cen. A.D. when Northern India was not carrying on any brisk trade with the Roman Empire and particularly when the Guptas minted their own coins. I think the difficulty can be solved if it is assumed that dināra was one of the names, under which the Gupta coins were known. The word dināra was no longer a foreign word.

---

* Fleet, op. cit. pp. 37. 38.

By the time of the Guptas, it had become naturalised and applied to the indigenous currency of the Guptas. This is further shown by the fact, that the term *dināra* continued to be applied to the gold currency of the Guptas in the sixth cen. A.D. even after the Roman Empire had been overthrown by the Huns under Attila and when it was no longer possible to import Roman *denarii* into India. As the weight of the Gupta coin was identical with the Roman *denarius*, no difficulty would be felt in applying the name *dināra* to the Gupta coin.

At any rate *dināra* freely circulated under the Guptas and it was possible for an individual to count wealth in terms of *denarii* during the Gupta period. It has already been pointed out that Durga is earlier than Skandasvamin so the fifth century A.D. is the lower limit of Durga. The upper limit of Durga would be the first century A.D. when Roman specie was imported into India in huge quantities and Roman *denarii* circulated in India just as they were imported without being reminted. The Roman specie was brought in exchange for Indian manufactured goods like muslins and prints, which were in great demand in the Roman fashionable society. Beryls and pearls were exported in great quantities from Indian ports. Indian spices, condiments and cosmetics were highly prized in Rome. Pepper was sold at 15 *denarii* a pound.* India received *denarii* as the price of the exported goods. As a result of this trade, there was a severe and serious drain on Roman finance. Pliny says† that India, China and Arabia absorbed between them one hundred million sesterces per annum, of which more than half went to India. The sum according to Mommsen's calculation represents £ 1,100,000. § This huge

---

* Pliny, *Natural History* XII. 14.   † Op. cit. XII. 18. (41).

§ A Cunningham, *Coins of Ancient India* p. 50; Rawlinson, *Inter-course between India and the Western World*, p. 103.

sum was absorbed in India. It was not reminted. The Roman coin circulated as it came. In support of this statement, a remark of Major-General Sir A. Cunningham may be quoted. "In south India *the gold coin circulated just as it came*, which satisfactorily accounts for the frequent finds of Roman gold coins at the present day, and the total absence of any early Indian gold coins."* As the Roman denarii had no indigenous rival in the South, wealth there would be counted in their terms, particularly in the first century A.D., as Indian trade reached its zenith in the time of the first five Roman Emperors, *i.e.*, Augustus 29 B.C. – 14 A.D., Tiberius 14 A.D. to 37 A.D., Caligula 37 A.D. – 41 A.D., Claudius 41 A.D. to 54 A.D., and Nero 54 A.D. to 68 A.D. After Nero, it began to decline.

In the first century A.D., Bharoch or Barygaza was a famous port on the Narbada on the western coast of India. It was a great centre of the Indian export trade. It declined as a port after the first century A.D. As Durga lived at a place in the vicinity of Bhroach, I am inclined to assign him to the first century A.D. It is therefore necessary to examine carefully Durga's place of residence.

Place of Durga.

Colophons of Durga's commentary describe him as a resident at a hermitage at Jambumarga. In my *Introduction to the Nirukta* (pp. 50, 51.) I identified Jambu with Jammu, the winter capital of the Indian State of Jammu and Kashmir. I accordingly translated *Jambumargāsrama* as 'a hermitage on the road to Jammu.' This is incorrect as the identification of Jambu with Jammu is no longer tenable. The word Jambumarga is not to be explained as a compound. It is a single word and a proper noun. It is the name

---

* *Coins of Ancient India*, p. 50.

of a place of pilgrimage. It is mentioned in the *Puranas** and the *Mahabharata*. In XIII. 166, the great epic mentions it amongst various holy places. In III. 82, it is described just after Pushkar. In XIII. 25 it is located on the Narbada as is shown by the following verses:—

नर्मदायामुपस्थस्य तथा शूर्पारकोदके ।
एकपक्षं निराहारो राजपुत्रो विधीयते ॥
जम्बूमार्गे त्रिभिर्मार्गैः संयतः सुसमाहितः ।
अहोरात्रेण केकेन सिद्धिं समधिगच्छति ॥

But more definite information is given in III. 89

मानर्तेषु प्रतीच्यां वै कीर्तयिष्यामि ते दिशि ।
यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥
मित्रक्ष्वाहवर्णोपेता वागीरफलमालिनी ।
प्रत्यक्षं सोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत ॥
तत्राल्पेनैव सिध्यन्ति मानवास्तपसा विभो ।
जम्बूमार्गे महाराज कृषीणां भावितात्मनाम् ॥

It is thus clear that Jambumarga, a sacred place, was situated on the western part of the Narbada. It thus would not be very far from Bhroach, a well known seaport and a centre of Indian export trade. Bhroach is identified with Barygaza of the *Periplus Maris Erythraei*†—a work of the first century A. D. A detailed and interesting account of Indian seaports, visited by the author, is given therein. Passing the Ran of Katch, the author of the *Periplus* came to the ancient harbour of Barygaza (= Bhṛgukṣetra§ or Bhṛgu Kaccha the modern Bhroach), the most famous of

* See *Viṣṇu Purāṇa* II. 13; *Agni Purāṇa* places it between Pushkar and Abu; *Skanda Purāṇa* locates it in mt. Abu, see *Arbuda Kāṇḍa Ch. 60. Geographical Dictionary* by N. L. Dey.

† Translated into English by W. H. Schoff.

§ Ms. Wilson 475 of the commentary of Durga on the *Nirukta* at the Bodleian Library, Oxford and dated 1387 A.D. was copied at Bhṛgukṣetra, see, my Introduction to the *Nirukta*, p. 50.

the Indian ports trading with the western countries. It was situated on the river Narbada. It is thus described by the mariner: 'Those sailing to Barygaza pass across this gulf... straight to the very mouth of the river of Barygaza and this river is called Nammadus (Narmada) .....the mouth of the river at Barygaza is found with difficulty, because the shore is very low and cannot be made out until you are close upon it. And when you have found it the passage is difficult because of the shoals at the mouth of the river. Because of this, native fishermen in the King's service, stationed at the very entrance in well manned large boats .....go up the coast.....from which they pilot vessels to Barygaza.

Now the whole country of India has very many rivers, and very great ebb and flow of the tides. .... But about Barygaza it is much greater, so that the bottom is suddenly seen, and now parts of dry land are sea, and now it is dry where ships were sailing just before; and the rivers, under the inrush of the flood tide,.....are driven upwards more strongly against their natural current, for many stadia.

For this reason entrance and deparure of vessels is very dangerous to those who are inexperienced or who come to this market town for the first time. For the rush of waters at the incoming tide is irresistible and the anchors cannot hold against it; so that large ships are caught up by the force of it, turned broadside on through the speed of the current, and so driv^{en} on the shoals and wrecked; and smaller boats are overturned; and those that have been turned aside among the channels by the receding waters at the ebb, are left on their sides, and if not held on an even keel by props, the flood tide comes upon them suddenly and under the first head of the current they are filled with water. For there is so great force in the rush of the sea at the new moon, especially during the flood tide at night, that if you begin the entrance at the moment when the waters

are still, on the instant there is borne to you at the mouth of the river, a noise like the cries of an army heard from afar; and very soon the sea itself comes rushing in over shoals with a hoarse roar.

Inland from this place and to the east, is the city called Ozene (Ujjain), formerly a royal capital; from this place are brought down all things needed for the welfare of the country about Barygaza, and many things for our trade: agate and carnelian, Indian muslin and mallow cloth, and much ordinary cloth. Through this same region and from the upper country is brought the spikenard .....also costus (kuṣṭha) and bdellium*."

"Sailing through the mouth of the Gulf,.....there is another market town of Persia called Ommara. To both these market towns large vessels are regularly sent from Barygaza, loaded with copper and sandalwood and timbers of teakwood and logs of blackwood and ebony†."

"There are imported into this market town, wine ..... gold and silver coin, on which there is a profit when exchanged for the money of the country§."

Its trade was most flourishing in the first century A.D. Roman specie in payment of Indian goods exported to Rome was brought in to this port. Roman coins circulated as they came. They had no indigenous rival. As Jambumārga, the place of residence of ^{guz} Durgacārya lay in this region, he would be in a position to ^{sh}ok on wealth in terms of denarii. Thus he was in a position to make the statement quoted above दीनारादिरयः । On account of the dangers and difficulties so graphically described by the author of the *Periplus*. Bhroach declined as a seaport and a centre of Indian export and import trade after the first century A.D. and the quantity of Roman coins must have consequently decreased.

---

* The *Periplus of the Erythræan sea* trans. by W.A. Schoff pp. 39-42.

† Op. cit. p. 36.

§ Op. cit. p. 42.

An inhabitant of the country round about Bhroach therefore would not reckon wealth in terms of denarii after the first cen. A.D. Durga can thus be appropriately assigned to the first century A.D.

Acknowledgment of obligation.

I have to thank Dr. A. C. Woolner M.A., D. Litt., C. I. E., F. A. S. B., Vice-Chancellor and Professor of Sanskrit Language at the University of the Panjab, for contributing a Foreword and for including the present volume in the P. U. O. P. S. My old pupil, Mr. Jagan Nath M.A., at present lecturer in Epigraphy at the U. of the Panjab read a portion of my introduction in the ms. and made several useful suggestions. My pupil P. Shuchi Vrat Lakhanpal Shastri M.A., M. O. L., is working, under my supervision, on the constitution of a critical text of the commentary of Devarāja Yajvan on the Nighaṇṭu. He has collated a large number of mss., many of which have not been hitherto utilised. He has given me the result of collation of mss. and consequently an improved text of Devarāja Yajvan's *Nighaṇṭubhāṣya*. This text has now been incorporated in Appendix II. He has further traced several passages in the Nighaṇṭubhāṣya of Devarāja Yajvan, which bear a striking resemblance to the commentary of Skandasvamin on the Nirukta but which are not acknowledged as quotations by the former. These passages form the basis of Appendix V. Paṇḍits Udaya Vira Śāstri Nyayātirtha and Ram Lal Śāstri have helped me in correcting proofs and have saved me from many errors of printing.

Oriental College,
LAHORE.
19-2-34.

Lakshman Sarup

VOLUME III.
CHAPTERS VII—IX.

अ० ७, प० १ }
अ० ७, प० १, ल० १ }

{ दैवतलक्षणम्

अथ द्वादशस्या-[सप्तमस्या-] अध्यायस्य

प्रथमः पादः^१ ।

अथातो दैवतम् ।

^२यत्समान्नायक्रमेण यथाप्रतिज्ञातं नैषण्डुकैकपदिकप्रकरणद्वयं निरुक्तम् । इदानीं^३ यत् पुरस्तादुक्तं^४ 'तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः' इति वृत्तीयं प्रकरणं तस्य प्राप्तोऽवसर इत्याह । अथातो दैवतमिति । अथशब्द आनन्तर्येऽधिकारे वा । ऐकपदिकानन्तरं यद्वा दैवतमधिकृतं प्रस्तुतं वेदितव्यमित्यर्थः ।

केचित् संविद्रवतेऽथ कालादावपि^५ वर्तते ।

येन तेन भवेत् सो विकल्पवन्मङ्गले तथा ॥

ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं^६ भित्वा विनिर्यातौ तेनेमौ मङ्गलौ स्मृतौ^७ ॥

अतः शब्दो हेत्वर्थे । अग्न्यादिगणसमूहात्मकस्य प्रकरणस्य शेषतया गुणपदसमवायात्मकं प्रकरणद्वयं व्याख्याय तच्छेषितयावस्थितं दैवतं व्याख्यायत इति वाक्यशेषः^८ ।

अथ किमिदं दैवतम् । उच्यते ।

तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां

तदैवतमित्याचक्षते^९ ।

१ सर्वोऽन्वयमध्यायपादादभ्यात्मकः

पादो नास्ति ०

२ वे समा ०

३ इदानीं वेत् ०

४ यत्र 'उक्तं' इति श्रुतिः पादो

भवेत् । उक्तं इति [वि०

१।२०]

५ यत्र वर्तते ०

६ कथं भित्वा ०

७ अथवा 'तस्मान्मात्राधिकानुसौ'

इति पाठः । अग्नौमुखं गोपक-

व्यम् ।

८ इति विशेषः B

९ इदं सूत्रार्थं नास्ति ०

तथानीत्यादि । तदिति वाक्योपन्यासार्थम्^१ । प्राधान्यस्तुतीनां^२
प्राधान्येन स्तुतिर्यासां देवतानां तासां यानि नामान्यग्न्यादीनि देवपत्न्य-
न्तानि । तदिति प्रकरणाभिप्रायो नपुंसकनिर्देशः । दैवतं प्रकरणाभा-
वक्षते पूर्वाचार्याः । नेवमन्वर्षसंज्ञा । किन्तुहि । ऋषिरिति पूर्वाचार्यप्रसिद्धता
दर्शयति ।

ननु ब्रह्मान्ते^३ 'तथानि^४ नामानि' इत्युक्तमेव प्रकरणास्वरूपं किं
पुनरुच्यते तत् । इहानुवादक उत्तरविवक्षया । इह वा प्रदर्शितस्वरूपस्य
दैवतस्य तत्रोत्कर्षप्रविज्ञानार्थोऽनुवादः ।

सैषा देवतोपपरीक्षा ।

सैषेत्यादि । सा एषा नामवत्या देवतायाः प्राधान्यस्तुतिभाजः सामान्य-
लक्षण्येन^५ 'संख्यास्थानाकारभक्तिसाहचर्यनिर्वचनोदाहरणप्रदर्शनादिना
चोपगम्योपगम्य^६ सर्वप्रकारमीक्षा^७ ईक्षणं निश्चयाधानं^८ प्रकरणेनैव
करिष्यत^९ इति शेषः ।

तत्र सामान्येन देवतालक्षणं सद्दारेण नामादिनाचष्टे ।

[यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्यपत्यमिच्छन्

स्तुतिं प्रयुक्ते तदैवतः स मन्त्रो भवति]^{१०}

यत्कामो यस्मिन् यस्मिन् स्वर्गायुरैरवर्थादौ काम इच्छा यस्य स यत्काम
ऋषिर्द्रष्टा मन्त्रस्य । यस्यां^{११} देवतायां विषयभूतायां स्तुतिं प्रयुक्ते आर्य-
पत्यमर्थपतित्वमिच्छन् अर्थस्यैरवर्थादेः पतिः स्यामिति तदैवतः स मन्त्रो
भवति । सा तस्य मन्त्रस्य देवता । तथा च शौनकोऽप्याह 'अर्थमिच्छन्
ऋषिर्देवतम्^{१२}' इत्यादि ।

१ व्यासार्थः ०

२ 'प्राधान्यस्तुतीनां' इति त्रुटितम् ०

३ 'न' ति त्रुटितम् B वि कप्रथमा-
व्यापान्त इत्यर्थः [वि० ११२०]

४ लक्ष्याणि वादि नामानि B ०

५ संख्यास्थाना ०

६ चोपगम्योपगम्य ०

७ ०कारनीत्याम् B

८ 'विज्ञानाचार्य प्रकरणेनैव करि-

ष्यत इति शेषः । तत्र सामा-
न्येन देवतालक्षणं' इत्येतावान्
पाठस्तद्विधः B

९ करिष्यन्त ०

१० इदं सूत्रवाक्यं नास्ति B ०

११ यस्या दे (दे ०) यस्यान्त
(वा B) B.O.

१२ [इ० दे० ११६] 'अर्थमिच्छन् ऋषि-
र्देवं पत्य' इति सूत्रे पाठः

[तात्त्विकविधा कर्मः । परोक्षकृताः

प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च]^१

तात्त्विकविधा शब्दो वक्ष्यमाणं त्रैविध्यं तद्वैवर्तः^२ स मन्त्र इतिमात्रं प्रस्तुत्य गृह्यन्तां त्रैविध्यप्रदर्शनं^३ बाहुल्यात्तिरोहितार्थतरत्वाच्च ।

[तासां^४ परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभि-
र्युज्यन्ते । प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य]^५

तासां परोक्षकृता इत्यादि । उक्तं त्रिप्रकारत्वमाचष्टे । परोक्षं स्तुत्य-
मर्थं प्रकृति^६ कृताः,^७ करोतिःक्रियासामान्यवचनत्वाद् विशेषं लक्ष्यम्
प्रयुक्तेरर्थे द्रष्टव्यः, कृताः प्रयुक्ताः । एवमेव प्रत्यक्षं प्रति प्रयुक्ताः प्रत्यक्ष-
कृताः । आध्यात्मिक्य इति 'आध्यात्मादिभ्यः' उपसंख्यानम्^८ इत्यौप-
संख्यानिकपुष्पं^९ तद्विज्ञातव्यः^{१०} प्रत्ययः । तद्विज्ञातव्यत्तिप्रयोगेण तद्विज्ञातार्थं
दर्शयाम्बकार । याऽऽसां मन्त्रकृदात्मानमेव ब्रवीति । आत्मविषया
इत्यर्थः ।

तत्र तस्मिन् त्रैविध्ये परोक्षकृता नाम^{११} याः सर्वनामविभक्तयः स्वाद-
यस्तामिर्युज्यन्ते । न केवलं स्वादिभिरेव । किन्तुर्हि । प्रथमपुरुषैश्चा-
ख्यातस्य । आख्यात^{१२} तिङ्समुदायस्तस्य प्रथमैकिकैः । कुत एतत् ।
व्याकरणे 'तिङ्श्रीणि त्रीणि'^{१३} इति संज्ञानात् । बहुवचनं तु वातुमेदा-
भिप्रायम् । विभक्तियोगस्य क्रमेणोदाहरणानि दर्शयति स्म ।

[इति द्वादशस्था-(सप्तमस्था-) ध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।]^{१४}

१ इदं सूत्रवाक्यं नास्ति ०

२ तद्वैवर्तम् B

३ गृह्यन्तां त्रैविध्यप्रदर्शनात् ०

४ 'तत्र' इति दुहितव्युत्पत्तेः पाठः ।
अत्रापि टीकायां 'तत्र' पदस्यैव
व्याख्यानम् ।

५ इदं सूत्रवाक्यं नास्ति ०

६ कर्म 'प्रति' इत्येव 'युक्तः' पाठः ।

७ अत्र विसर्गो न कः B.C.

८ आध्यात्मा ०

९ [पा० ७ । १ । १० । इति सूत्रे
आध्यात्मादिभ्यश्च' इत्येव नास्ति-
कम् ।

१० कपूङ् ०

११ तात्त्विकप्रत्यय B

१२ कृतानां वाः B

१३ 'व्याप्' इत्येव B

१४ [पा० ११७ । १००] त्रीणि त्री B

१५ नास्ति B.C.

[अथ द्वितीयः खण्डः ।]^१

इन्द्रो^१ दिव इन्द्र^२ ईशे पृथिव्या
इन्द्रो^३ अपामिन्द्र इत्यर्वातानाम् ।
इन्द्रो^४ वृषामिन्द्र इन्मेधिराणा-
मिन्द्रः क्षेमे योगे इव्य इन्द्रः^५ ॥

रेणुर्नाम वैश्वामित्रस्तत्पार्षम । इन्द्रो दिव इन्द्र एव पृथिव्या ईशे ।
व्यत्ययेनोत्तमः प्रथमस्य स्थाने ईष्टे । इन्द्र एवापाम् । आप इत्यन्तरि-
चक्षनाम^३ अन्तरिक्षस्य । इन्द्र एव पर्वतानाम् । इत् पदपूरणः । इन्द्र
एव वृषां^४ वृक्षानां महता यज्ञानामन्येषां वा^५ कषाचित् । इन्द्र एव
मेधिराणां^६ मेधो यज्ञः । रो मत्वर्थे । अकारस्येकारेण व्यापत्तिः ।
यज्ञवर्ता^७ यजमानानामित्यर्थः । इन्द्र एव क्षेमे योगे च । निमित्ते सप्तमी ।
अलब्धलाभो योगः । लब्धपरिरक्षा क्षेमः । 'निमित्तात् कर्मसंयोगे
सप्तमी'^८ इत्येवान्ये वार्थावबन्धकः । वयं तु खलु ब्रूमः निमित्तसप्तमीति
कर्मसंयोगस्य मृग्यत्वात् । क्षेमार्थं योगं^९ चेत्यर्थः । इव्य^{१०} आह्वातव्यः ।
इरां दृष्टावतीत्यादि^{११} क्रियायोगादिनिमित्तः पर इन्द्रशब्दः । अनन्तोऽत्यन्ते-
श्वर इत्यर्थः ।

इन्द्रमिदगायिनो^१ बृह-
दिन्द्रमर्केभिरर्किणः ।
इन्द्रं वाणीरनूषत^{१२} ॥

१ आवाहंयुस्तकेष्वत्र अण्डस्य
समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न
दृश्यते ।

२ [अ० १०।८२।१०] 'इन्द्रो
दिव इन्द्र ईशे पृथिव्याः' इति
प्रतीकः B 'इन्द्रो दिवः' इत्येव
प्रतीकः O

३ रिचे नाम O. [वि० १।३]

४ वृषाः B.C.

५ नाम कषाचित् O.

६ मेधिराणाः (वा O.) B.C.

७ 'यज्ञवर्ता' इत्यस्मात् पूर्व 'इरोवा

प्रत्ययं (वात् C.) तन्नेवार-
वाभ्यामिरन्वी (वी C.) रागिति'
इति पाठः B.C. अवमधिक
एव प्रतीयते ।

८ महाभाष्ये २।३।३६ वा०

९ 'योगार्थम्' इति युक्तः पाठः ।

१० इयं B.C.

११ [वि० १०।८] 'क्रियायोगादि'
इति मुद्रितम् C.

१२ [अ० १।०।१] 'इन्द्रमिदगा-
यिनो बृहत्' इति प्रतीकः B
'इन्द्रमिदगायिनः' इत्येव
प्रतीकः C.

मधुच्छन्दसः । इच्छन्द एवार्थे^१ । इन्द्रमेव गायिना गेयत्वात्
गायानि सामानि तद्वन्त उद्गातारः । बृहत् अत्र रुतीयाया अलुक्^२
बृहत् बृहन्नान्ता सान्ता महत्ता वा । इन्द्रमेवार्कैभिः अर्कैर्मन्त्रैः^३
अगाध्यैः । अर्किणो मन्त्रवन्तो होतार इत्यभिप्रायः । इन्द्रमेव वाणीः^४
द्वितीया व्यत्ययेन रुतीयाथे वाणोभिर्वाग्भिर्मयुराख्याभिरध्वर्यवः । अनूषत^५
'यु स्तुतौ'^६ इत्यस्य रूपम् । एताभिः स्तुवन्तीत्यर्थः ।

इन्द्रयैते तत्सवो वेविषाणा
आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः ।
दुमित्रासः प्रकलुबिन्मिमाना
जहुर्विश्वानि भोजना सुदासे^७ ॥

पुरस्ताद् व्याख्यातम् ।

इन्द्राय सामं गायत विषाय बृहते बृहत् ।
धर्मकुते विपदिचते^८ पनस्यवे^९ ॥

नृमेघस्त्यार्षम् । इन्द्राय सामं गायत हे उद्गातारः । कीदृशाय
विषाय 'प्रा पूरये'^{१०} इत्यस्यैतद्रूपम् । वृष्ट्या विविधमापूरयित्रे । बृहते
महते । बृहत्संज्ञकं^{११} महद्वा । धर्मकुते धर्मशब्देन कर्मोच्यते^{१२} इत्यादि-
क्रियाविशेष इति यावत् । कर्मणो वृत्रवधादेर्वृष्टिद्वारेण वा यागादेर्धर्मस्य
सर्वस्य कर्त्रे । विपदिचते मेधाविने । पनस्यवे पनतेः^{१३} स्तुतिकर्मणः

१ अर्थः (अ C,) वार्थे B.C.

२ अत्र 'लुक्' इत्येव युक्तः पाठः ।

३ अर्कैर्मन्त्रैः B.

४ वाणीः C.

५ अनूषत C.

६ [पा० २।२२] यु स्तुतौ C.

७ [अ० ७।१।१२] 'इन्द्रयैते
तत्सवो वेविषाणा' इति प्रतीकः
B. 'इन्द्रयैते' इत्येव प्रतीकः C.

८ [वि० १।१]

९ [अ० ८।१।१] 'इन्द्राय साम
गायत' इति प्रतीकः B. 'इन्द्राय
साम' इत्येव प्रतीकः C.

१० [पा० २।२१]

११ संज्ञकमहद्वा C.

१२ इत्यादि B.

१३ [पा० १।४४] 'पनते' इति
द्विविधित्वं B.

पनः स्तुतिस्वामिच्छसीसि^१ क्यच् । 'क्याच्छन्दसि^२' इत्युप्रत्ययः । तस्मै^३
स्तुतिकामायेत्यर्थः ।

सूर्यस्येव रश्मयो^४ द्रावयित्त्वो^५
मत्सरासः प्रसुपः साकमीरते ।
तन्तु^६ ततं परि सर्गास आश्रयो
नेन्द्रादृते पवते धाम किं चन^७ ॥

हिरण्यस्तूपस्य । यथा सूर्यरश्मयस्तमसां द्रावयित्त्वो विद्रावयितारः
सह गच्छन्ति । एवं मत्सरासः मत्सरास्सोमाः^८ प्रसुपः^९ सपतेरर्चसि-
कर्मणः क्विप् उपधाया उकारः प्रकर्षेण स्तुत्या । अथवा स्वपेरन्तर्णी-
तण्यर्थस्य क्विप्^{१०} सम्प्रसारणम् । अतिमुखकरत्वात् पीयमानाः^{११}
प्रकर्षेण स्वापयन्तीवेति प्रसुपः । साकमीरते सह गच्छन्तीन्द्रं प्रतीति
शेषः । तन्तुं तन्यतेऽसाविति तन्तुर्यङ्गः तन्तुं परीति परिस्सर्वतोभावे
तस्य तत्स्य^{१२} परित आश्रयः^{१३} सर्वतो व्याप्ताय इत्यर्थः । सर्गासः
सर्गो वेगः । अर्श आदित्वाक्^{१४} । वेगवन्तः^{१५} । नेन्द्रात् न चेन्द्रात् ऋते
इन्द्रमुक्त्वा^{१६} पवतेर्बहुवचनस्य^{१७} स्थान एकवचनम् । पवन्ते ऋरन्ति
धाम स्थानं किञ्चन किञ्चित् प्रति पीयमानानां सोमानां स्थानं पात्री देवता
नान्यं प्रति देवतान्तरमित्यर्थः । इन्द्रमेव गच्छन्तीत्यर्थः ।

इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रवौचं
यानि चकार प्रथमानि वृज्री ।

१ स्वामिच्छ B. स्वामिच्छ C.

२ [पा० ३।२। १००]

३ इत्युप्रत्ययः B.

४ तस्मै तु स्तुति C.

५ [ख० ३। १३।१] 'सूर्यस्येव'
इत्येव प्रतीकः B.C.

६ सोमः C.

७ सुपतेरर्च B. [निघ० ३।१३]

८ न्तर्णीत B.

९ 'प्' इति ऋटित्व C.

१० माता B. मातः C.

११ तन्तुस्य B. C.

१२ आश्रयः B.

१३ 'क्' इति ऋटित्व B. दित्वात्
C. [पा० ३।२। १२० अर्शआदि-
ज्योऽच्]

१४ 'न्तः' नेन्द्रात् इति ऋटित्व B.

१५ इन्द्रमुक्त्वा C.

१६ पवतेर्बहु C.

अइहहिमन्वपस्ततर्दं न
वज्ञाणां अभिनत् पर्वतानाम् ॥

हिरण्यस्तूपस्य । इन्द्रस्य^२ तु इति क्षिप्रनाम^३ क्षिप्रं वीर्याणि
वीरकर्मणि प्रबोचं प्रबोधि । यानि चकार कृतवान् करोति वा प्रथमानि
अन्येनाकृतपूर्वाणि^४ उत्कृष्टानि वा । वज्री गृहीतवज्रः सभित्यर्थः ।
अइहहि^५ इतवान्^६ मेघम् । अन्वपस्ततर्दं^७ अन्वित्यपरभावे पश्चाद्-
भावे वा तर्दतिर्हिसार्थः । मेघवधोत्तरकार्त्तं^८ तदीया अपो हिंसितवान् ।
भूमौ^९ पातितवानित्यर्थः । सा हि तासां हिंसा । केषितु तर्दतिं
विस्तारार्थं व्याचक्षते पृथिव्यामपो विस्तारितवानित्यर्थः । ताभिश्च पाति-
ताभिर्विस्तारिताभिर्वा प्रोपसर्गोऽभिनदित्येतेन सम्बध्यते । वज्ञाणां^{१०} इति
नदीनाम् नदीश्च कुलिशपातेन^{११} प्राभिन्त् । पर्वतानां सम्बन्धिनीस्तेभ्यो
हि ताः प्रभवन्तीति सम्बन्धः ।

अथवा वज्ञाणाः पर्वतान्^{१२} प्राभिन्त्^{१३} । पर्वतानां मेघानामेकं मेघं
...कवान् ।^{१४} अन्येषां चापि पर्शून्^{१५} भग्नवानित्यर्थः । अथवा पशुवच-
नेन^{१६} वज्ञाणाशब्देन तत्सामीप्यात् पक्षोऽत्र^{१७} प्रतिनिर्दिश्यते^{१८} । पर्वत-
शब्दस्तु महीधरवचन एव । महीधराणां पञ्चान् प्राभिन्त् भिन्नवानित्यर्थः ।

१ [अ० १।३२।१] 'इन्द्रस्य तु
वीर्याणि प्रबोचम्' इति प्रतीकः
B. 'इन्द्रस्य तु वीर्याणि' इत्येव
प्रतीकः C.

२ 'इन्द्रस्य' इति नुटितम् B.
३ 'क्षिप्रनाम' इति नुटितम् C.
[विच० २।११२]

४ 'कृतपूर्वाणि' इति द्विक्रितितम् B
५ 'अइहहि' इत्यारम्भ 'विस्तारित-
वानित्यर्थः' इत्यन्तः पाठस्तु-
टितः C.

६ अइतवाद् B

७ अन्वित्यपदकावेपदकभूतावः B

८ कावस्तदीया B.

९ वसित B

१० प्रवचणा B. [विच० १।११३]

११ क्षपातो न B.

१२ पशवः B, C.

१३ अभिनत् C.

१४ अत्र करचन पाठस्तुटितः B
C. अथवा 'इतवान्' इति
पाठोऽत्र भवेत् ।

१५ पशुसंग B. C.

१६ पशुवच B. C.

१७ क्त्वोऽत्र B. क्वोऽत्र C.

१८ वति निर्दि B.

एवं चरकाध्वर्यूणां ब्राह्मणे इतिहासः श्रूयते—“प्रजापतेर्वा एतज्ज्येष्ठं लोकं^१
यत्पर्वतास्ते पक्षिण आसन् ते परापातमासन् यत्र यत्राकामयन्त । अथवा
इयं तर्हि शिथिरासीत्^२ । तेषामिन्द्रः पञ्चानच्छिनत् तैरिमामदृहदिति^३ ।

इन्द्रे कामा अयंसत

दिव्यासः पार्थिवा उत ।

त्यमू षु गृणता नरः^४ ॥

ये दिव्या दिवि भवा ये च पार्थिवाः । “यच्छब्दश्रुतेस्तच्छ-
ब्दोऽध्याहार्यः । ते सर्वे इन्द्रे कामा अयंसत यमिर्वन्धनार्थः । इन्द्रे
निबद्धा^५ इन्द्र आयत्ता इत्यर्थः । एतज्ज्ञात्वा त्यमू षु^६ त्यं कं उ इति
पादपूरणः । गृणत^७ स्तुतेत्यर्थः । नरः सर्वे मनुष्याः ।

परोक्षकृतानन्तरं प्रत्यक्षकृतानां लक्षणमाह—

मध्यमपुरुषयोगास्त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना ।^८

मध्यमपुरुषयोगाः— मध्यमेन त्रिकेण योगो यासाम् । क्वचिच्चा-
मन्त्रितेनेति शेषः । ताः प्रत्यक्षकृतास्त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना योगो यासां
ताश्च । इह प्रत्यक्षकृतादिलक्षण एव क्वचिदामन्त्रितयोगः क्वचित् सर्व-
नामयोगः क्वचित् समुच्चयः । अन्यतरस्य^९ योगोऽन्यतरदध्याहार्यमाकां-
क्षितत्वादेकवाक्यतायै । उदाहरणम्^{१०}—

त्वमिन्द्र बलादधि सहसो जात ओजसः ।

त्वं वृषन् वृषेदसि^{११} ॥

१ छतोकं B. छतोकं C. अग्रे

‘यत्र’ इत्यस्मात्पूर्वं ‘परापात-
मासन्’ इति झुटितम् B. C. ।

२ शीखा आ C. शिखा आ B.

३ [मैत्रा० सं० ११०।१३]

४ अस्य मूलमद्यापि नेपथ्यम् ।

५ अत्रोदाहरणवचने यच्छब्दः
क्वापि न दृश्यते । अतश्चिन्त्य-
मिदं व्याख्यातम् ।

६ निबन्धाः B. C.

७ न्यमू षु B.

८ गृणन्तः B. गृणन्त C.

९ इदं प्रतीकवाक्यं नास्ति C.

१० ‘र’ इति झुटितम् C.

११ उदाहरणम् C.

१२ [अ० १०।१५।३] ‘त्वमिन्द्र
बलादधि’ B. ‘त्वमिन्द्र बलात्’
C. इत्येव प्रतीकः ।

इन्द्रमातरो देवजामयश्च तासामार्षम् । त्वं हे इन्द्र बलात्^१ । किं विशिष्टात्^२ । सहस्रोऽभिभवितुं^३ जात उत्पन्नः । 'अधिशीङ्'^४ इति कर्मप्रवचनीयः^५ सः पादपूरणः । ओजसः बलस्यैवैतद् विशेषणम् । उजतेर्वा^६ उब्जतेर्वा^७ । उजतिश्च वृद्धार्थः वृद्धना महत्^८ इत्यर्थः । यदो-
ब्जतेस्तदा न्यग्भावयितुः शत्रूणामित्यर्थः । किं च त्वं हे वृषन् वर्षयितः^९ वृषा वर्षिता । इत् पदपूरणः । असि भवसि । एवशब्दस्यार्थे वा, येनोक्तलक्षणात् बलाज्जातो^{१०} वर्षितैव त्वमसि ।

वि न इन्द्र मृधो^१ जहि
नीचा यच्छ पृतन्यतः ।
यो अस्मां अभि दास-
त्यधरं गमया तमः^{११} ॥

शासस्य भारद्वाजस्य^{१२} । विविधं नोऽस्माकं हे इन्द्र मृधो मृधं करोती-
त्याद्युक्तनिर्वचनम्^{१३} । संभ्रामकारिण^{१४} इत्यर्थः । मृधं कुर्वन्तीति विगृह्य
तत्करोतीत्यादिना णिच् प्रत्ययदावसंख्यानिलरणाविष्के^{१५} वदति देशाहि-
लोपः । ततो धातोः 'अन्येभ्यः'^{१६} इत्यादिना क्विप् ततश्च द्वितीया-

- १ स्ववान् B. न्व (व) खात C.
- २ छान् सः सह B. छातर सह सह C.
- ३ भि भवतु C.
- ४ [पा० १।४।४६] C. पुस्तके 'अक्रिधिशीङ्गिति' इति पाठः । अत्र 'अधिपरी अनर्थकौ' पा० १।४।६३ इति पाठो युक्तः ।
- ५ ०नीय सः C. अत्र 'कर्मप्रवचनीयसंज्ञः' इति वा युक्तः पाठो भवेत् ।
- ६ 'उज' इति श्रुतितम् B. C.
- ७ अउजतेर्वा B. उब्जतेर्मा C.
- ८ 'त' इति श्रुतितम् B.
- ९ वर्षं इति वृष C.

- १० बल ज्यातो C.
- ११ [अ० १०।१२।२।४] 'वि न इन्द्र मृधो जहि, B. 'वि न इन्द्र' C. इत्येव प्रतीकः ।
- १२ भरद्वा० C.
- १३ ०कनृवचनम् C.
- १४ ०करिणा C.
- १५ 'प्रत्ययदावसंख्यानिलरणा विष्के वदति देशाहिलोपः,' इत्ययं पाठः सन्दिग्धः । C. पुस्तके 'प्रत्ययभावासेख्याणिकरणाविष्के वदति दशाष्टील्लोपः,' इति पाठः ।
- १६ [पा० ३।२।७२, ७६]

बहुवचनम् । शत्रून्^१ जहि भिन्धि मारयेत्यर्थः^२ । नीचा^३ नीचैः ।
यच्छ^४ नियच्छ बधान प्रणमयेत्यर्थः । पृतन्यतः पृतनेति संग्रामनाम
तस्मादिच्छार्था^५ क्यच् । संग्रामं य इच्छन्त्येव^६ केवलं^७ न त्वध्यव-
स्यन्ति^८ कर्म । किञ्च यस्त्वस्मानभिदासति^९ आभिमुख्येनोपक्षयति ।
यच्छतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तमधर^{१०} कुलोत्सादलक्षणिं^{११} गमया तमः^{१२}
साहितिकं दीर्घत्वं गमय तमः ।

अथापि अपि वाऽयमपरो मन्त्रप्रकारो यत्र—

प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति
परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि^{१३} ॥

प्रत्यक्षकृतेत्यादि^{१४} । पुरस्तादेव व्याख्यातः^{१५} । स्तोतव्यानीन्द्रा-
दीनि दैवतानि । अत्र हि मध्यमत्रिकामन्त्रितयोगश्च^{१६} प्रेष्याणां
^{१७}नामविभक्तिप्रथमत्रिकयोगश्च^{१८} स्तुत्यानाम् । अतोऽयमन्य एव प्रैष-
मन्त्रप्रकार इति उदाहरणैर्दर्शयति^{१९} । ^{२०}ससमुक्षयप्रकारान्तरं वा ।

मा चिदन्यद्वि शंसत
सखायो मा रिषण्यत ।
इन्द्रमिस्तौता वृषणां सचा
सुते मुहुर्दुक्था च शंसत^{२१} ॥

- १ शत्रून् B. C.
- २ बन्ध B.
- ३ न वा B.
- ४ यश्च नियश्च विबधान C.
- ५ दिशचाया क्यस् C.
- ६ इच्छ (श्च C.) त्येव B. C.
- ७ केवलान् B. C.
- ८ 'वस्यन्ति' इति भ्रुदितम् C.
- ९ यस्त्वस्मा B. C.
- १० तद् (म C.) ध (धा C.)
राम् B. C.
- ११ लक्षणीम् B. 'लक्षणीम्' इति
युक्तः स्यात् ।

- १२ 'त' इति भ्रुदितम् B. C
- १३ इदं मूलवाक्यं नास्ति C
- १४ यत्र प्रत्यक्ष B. चकृता हेत्यादि C.
- १५ देव सख्याख्या C
- १६ प्रकामन्त्रिकयो B.
- १७ 'वि' इति भ्रुदितम् B.
- १८ 'ग' इति भ्रुदितम् B. C
- १९ रयौतदर्श C
- २० 'स' इति नास्ति C
- २१ [अ० ८।१।१] 'मा चिदन्यत्'
इत्येव C । 'मा चिदन्यत् वि
शंसत' B

प्रगाथस्यार्धम् । मा चित्पादपूरणः । त^१ इन्द्रादन्यदेवतारूपं विशंसत
विविधं^२ स्तोष्टेत्यर्थः । हे सखायः समानख्याना ऋत्विजो मा रिषण्यत^३
रिषण्यतिर्हिसार्धः^४ । विफलेनान्यदेवतास्तुतिपरिश्रमेणात्मानं हिसिषः ।
स्तुत्यर्थो^५ वा रिषण्यतिः । अन्यदेवतं मनसापि मा शंसिष्ट । इन्द्रं
इदेवार्थे^६ इन्द्रमेव स्तोता । छान्दसत्वाद् गुणः साहितिकं^७ दीर्घत्वम् ।
कं^८ स्तुतेत्यर्थः । कीदृशम् । वृषणं वर्षितारम् । सचा^९ सह । सुते^{१०}
अभिष्टुते सोमे मुहुर्मुहुः पौनःपुन्ये पुनः प्राप्ते काले उक्था च उक्थानि
चास्य शंसत^{११} ।

क्रीळं वः शर्धो मारुत-

मनर्वाणं रथेशुभम् ।

कण्वा अभि प्र गायत^{१२} ॥

कण्वाख्य ऋषिः पुत्रान् पौत्राश्च.....^{१२} । क्रोडनस्वभावतो^{१३} वः
छान्दसत्वात् प्रथमा बहुवचनस्यायं वसादेशः । शर्धो बलं सेनाख्यं
मारुतं मरुतां स्वभूतम् । अनर्वाणमप्रत्यूतगमनपूर्वमन्यं प्रत्याश्रिततया
अपराश्रितमित्यर्थः । रथेशुभं रथेनैकस्मिन् स्थितं शोभित् । कण्वाः
कण्वस्य पुत्राः पौत्राश्च । अभिप्रगायत^{१४} प्रकर्षेणाभिष्टुतेत्यर्थः ।
अथवा कण्व इति मेधाविनाम । कण्वा मेधाविन ऋत्विज उच्यन्ते । प्रकर्षेणा-
भिष्टुत इति ।

उप प्रेतं कुशिकाश्चेतयध्व-

मश्वं राये प्र मुञ्चता सुदासः ।

१ अत्र 'न' इति युक्तः पाठः ।

२ विविधां C

३ माषण्यत B

४ ति हिसान्धः C

५ स्तुत्यर्थे वा B

६ 'साहितिकं दीर्घ' इत्येव C

७ 'कं' इत्यधिक एव आति ।

'तं' इति वा स्यात् ।

८ समा C. 'समास' इत्येव B.

९ स्तुते B.

१० शंसयतः B. C.

११ [अ० १।३।१] 'क्री' वः'
इत्येव प्रतीकः B. 'क्रिभुं वः' C.

१२ अत्र कश्चन पाठस्त्रुटितः । कदा-
चिदत्र 'प्रत्याह' इति पाठो भवेत् ।

१३ कि इन स्वभा C.

१४ अभिप्राय B. अभिप्रायक C.

राजा वृत्रं जंघनत् प्रागपागु-
दगथा यजाते वर आ पृथिव्याः^१ ॥

विश्वामित्रस्य । पुत्रान् पौत्राश्चाह । उप प्र इत उपस्थाय प्रकर्षेण
इत गच्छत । कौशिका^२ मम^३ पितामहस्य कुशिकस्यापत्यभूता
यक्षीयाः^४ पुत्राः पौत्राश्च । अथवा क्रोशतेः शब्दकर्मणः कुशिका
ऋत्विजः । चेतयध्वं मा विक्षिप्तचेतसो^५ भवत । उप प्रगम्य चार्श्वं^६
राये अश्वमेधफललक्षणाय धनाय प्रमुञ्चत उत्सृजतेत्यर्थः । 'संवत्सरा-
योत्सृजन्ति'^७ इति श्रुतेः । सुदासः सुदा इत्येवं नामकस्य कल्याणदानस्य
वा राज्ञः स्वभूतं राजा हयं यस्माद् वृत्रं शत्रून्^८ जंघनत् अत्यर्थं^९ हत-
वान् । प्राक् प्राच्यां दिशि अपाक्^{१०} प्रतोच्यां दिशि उदक् उदीच्यां च
सर्वासु दिक्षु शत्रुनिकायं हतवानित्यर्थः । अथेति हेतौ । एतस्मात् कार-
णात् यजाते अश्वमेधेन^{११} यजते । वरे श्रेष्ठे स्थाने । आ यजिना
सम्बध्यते । पदपूरणो वा । पृथिव्याः ।

अथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा
अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना^{१२} ।

अथानन्तरमध्यात्मविषया ऋचो वक्ष्यन्त इति शेषः । उत्तमेत्यादि,
उत्तमत्रिकेण योगो यासाम् । अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना इत्युक्तार्थम् ।
यथैतद्^{१३} वक्ष्यमाणं सूक्तद्वयमप्युदाहरणम् । तस्य त्वेकैकामृचमाद्यां

- १ [अ० ३।५।११] उप प्रेत
कुशिकारचेतयध्वम् इति B
'उप प्रेत' इत्येव C.
- २ काशिकाः C. 'कुशिका' इति
सम्यक्पाठः ।
- ३ यम B.
- ४ 'तदीयाः' इति पाठः सम्यक्
- ५ चेत सूत C.
- ६ चारवः B. C.

- ७ [अनुपलब्धमूलमिदं वाक्यम्]
- ८ अत्र 'शत्रु' इत्येकवचनान्तः
पाठो युक्तो भवेत् ।
- ९ त्यर्थेति C.
- १० अपाक् B. अपात् C.
- ११ 'न' इति भ्रुटितम् C.
- १२ 'अथाध्यात्मिक्यः' इत्येव
प्रतीकः C.
- १३ 'तद्' इति द्विविधितम् C.

व्याचक्ष्महे । यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठो लवसूक्तं वागाम्बृणीयमिति^१ इन्द्रो वैकुण्ठ इत्येतेन^२—अहं भुवमिति सूक्तं लक्ष्यते । कथम् । द्रष्टृदृश्ययोरभेदात् । द्रष्टा दृष्टश्च^३ निर्दिश्यते । विकुण्ठनामा^४ “काचिदिन्द्रादधिकबलं सुतमन्वेष-
माणा उग्रेण तपसा ब्रह्माणमाराध्य तस्माल्लब्धवरा कृतमङ्गलस्वस्त्ययना
भर्त्रा संबभूव । विदित्वैतद्वृत्तान्तं चेन्द्रस्तस्याः स्वयमेवापत्यतां जगाम ।
तस्येदं वैकुण्ठस्य^५ ब्रह्मा^६ प्रादुरासीत् । स^७ एते सहिमानमासीत् ।

अहं भुवं वसुनः पूर्यस्पति-
रहं धनानि सं जयामि शश्वतः ।
मां हवन्ते पितरं न जन्तवो-
ऽहं दाशुषे वि भजामि भोजनम्^८ ॥

छान्दसत्वादङ्गभावो^{१०} हस्वत्वं च । अभूवमित्यर्थः । वसुनो धनस्य
पूर्यः पूर्वः पुराण एव पतिः स्वामी । अहं धनानि संजयामि सम्यग्ज-
यामि । शश्वतः^{११} शश्वदिति बहुनाम ततः षष्ठी बहुः^{१२} शत्रोः स्वभू-
तानि । मामेवार्ताः सन्तः प्राणिनो हवन्ते^{१३} आह्वयन्ति । पितरं
न पितरमिव जन्तवो मनुष्याः । अहं दाशुषे^{१४} अहमेव हवींषि दत्तवते
यजमानाय सर्वस्मै विभजामि भागशो ददामि भोजनं धनम् ।

लवसूक्तम्^{१५} । लवरूप^{१६} इन्द्रस्तस्मात् त्वयाल्पेन^{१७} सता बहुसोमः
पीत^{१८} इत्युपिभिरुक्तः सन् तान्प्रत्याह—

१ ‘यथैतत्’ इत्यारभ्य अयं पाठो B.
पुस्तक एव । [निब० ३।१]

२ इत्यनेन C.

३ द्रष्टा दृष्टश्च C. अयं पाठः
सन्दिग्धः । ‘द्रष्टा दृश्यश्च’ इति
स्यात्

४ विकुण्ठमाना B.

५ ‘काचि’ इति त्रुटितम् B. C.

६ ‘वैकुण्ठस्य’ इत्यारभ्य भूयान्
पाठस्त्रुटितः C.

७ ब्रह्मा B.

८ अयं सन्दिग्धः पाठः । कदा-
चिद्ब्र ‘स पुतेन महिमानमतिहो’
इति पाठः स्यात् ।

९ [अ० १०।४८।१] ‘अहं भुवं’
इत्येव प्रतीकः B. अस्य मन्त्रस्य
सर्वमपि व्याख्यानं त्रुटितम् C.

१० वसुभावो B.

११ शश्वत् B.

१२ बहोः शत्रोः B.

१३ मामेवातस्तस्यः स्तृणानो
भवन्ते B.

१४ अहनाशुषे B.

१५ लम्बनसूक्तम् B.

१६ लवरूप B.

१७ तयाल्पेन B.

१८ पीत B.

इति वा इति मे मनो
गामश्वं सनुयामिति^१ ।
कुवित् सोमस्यापामिति^१ ॥

एवमर्थे^२ चैवार्थे^३ । परस्य च इतेः परो द्रष्टव्यः । एवमेव^३ च मे मम मनः^४ । गामश्वं च सनुयां दद्यामस्मै^५ यजमानाय । कुवित् बहु सोमस्याहमपां पीतवानिति । इतिशब्दो हेतौ । अस्माद्धेतोः प्रत्युपकारकरणादित्यभिप्रायः ।

वागाम्भृणीयं सूक्तम् । वाक् वैदिकीयम् । आम्भृण्यस्य^६ महतः फलस्य हेतुभूतेति^७ तत्सम्बन्धिन्याम्भृणी च सा वागाम्भृणी चेति विशेषणसमासः । वागाम्भृणीसम्बन्धि वागाम्भृणीयम् ।

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरा-
भ्यहमानित्यैरुत विश्वदेवैः ।
अहं मित्रावरुणोभा बिभ-
र्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा^८ ॥

वागाम्भृणी^९ आत्मनो महिमानमाचष्टे^{१०} । असत्यां सम्बन्धिभूता-
यामपि रुद्रादयश्चरन्तः कथं भवेरन् मूकास्तिष्ठेयुरित्येवमर्थे^{११} स्तुतिभूता वा तेषाम् । अहं रुद्रेभी रुद्रेर्वसुभिश्च सह चरामि । अहमादित्यैरुत विश्वदेवैः अपि सर्वदेवैः । अहमेव मित्रावरुणौ^{१२} हविस्सम्प्रदानं कुर्वन्तौ

१ [अ० १०।११६।१] अस्य मन्त्रस्य सर्वमपि व्याख्यानं त्रुटितम् C.

२ 'इति एवमर्थे' इति युक्तः स्यात् ।

३ एवमेव च B.

४ 'न' इत्येव B.

५ दद्याः अस्मै B.

६ आमन्त्रणस्य B.

७ 'तत्सम्बन्धिन्यां अग्नीवसा वां अग्नीत्येति विशेषणसमासो वागां अग्नीसम्बन्धि वागां अग्नीयं' इत्यादयोऽस्तुतकपाठः ।

८ [अ० १०।१२५।१] 'अहं रुद्रेभिः' इत्येव प्रतीकः B. अस्य मन्त्रस्य 'अहमादित्यैरुत विश्वदे' इत्यन्तं व्याख्यायै त्रुटितम् C.

९ 'वा' इति त्रुटितं 'गां अग्नी' इत्येव पाठः B.

१० मानमाचष्टे B.

११ वरुण इविस्सम्प्रदानं कुर्वन्ति उभा B,

अ० ७, ख० ३.
अ० ७, पा० १, ख० ३. }

१५

{ मन्त्राणां भिन्नाः प्रकाराः

उभा उभावपि विभर्मि पुष्पाणि । अहमेव इन्द्राग्नी^१ । अहमेवाश्विनौ
उभा उभौ । सर्वत्राकारो द्विवचनस्य स्थाने ।

[इति द्वादशस्या-(सप्तमस्या-) ध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।]^२

[अथ तृतीयः खण्डः]^३

परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठाः ।

अल्पश आध्यात्मिकाः^४ ।

परोक्षकृता इत्यादि । मन्त्रस्वभावप्रदर्शनपरं भाष्यम् । अचि प्रकृ-
तायां मन्त्रा इति मन्त्रवचनं यजुराद्युपसंग्रहार्थम् । भूयिष्ठा अतिशयेन
बहवः । अल्पशः क्वचित् क्वचिदाध्यात्मिकाः प्रत्युक्तविषयत्वेन ये के
अभिप्रेताः ।

स्तुत्याशिषोरन्यतरदर्शनेनान्यथापि मन्त्रप्रवृत्तिं दर्शयितुमाह—

अथापि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वादः^५ ।

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वीचं
यानि चकार प्रथमानि वज्री ।

अहन्नहिमन्वपस्तर्द्धं प्र
वक्षणा अभिनत् पर्वतानाम्^६ ॥

इन्द्रस्य नु वीर्याणीति व्याख्यातो^६ मन्त्रः ।

अथाप्याशीरेव न स्तुतिः^७ ।

आशीरेव न स्तुतिः । आशीरेवेत्यस्यैवावधारणार्थं^८ कथनं न स्तुति-
रिति । उदाहरणम्—

सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं

सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति^९ ।

१ 'इन्द्राग्नी' इति त्रुटितम् B.

२ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य
समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न
दृश्यते ।

३ इदं मूलवाक्यं नास्ति C.

४ इदं मूलवाक्यं नास्ति C.

५ [अ० १।३।१]

६ [नि० ७।२]

७ इदं मूलवाक्यं नास्ति C

८ ०यार्थं कल्प न B. ०यार्थं
कथ न C

९ [मान० गृ० १।३।२५] इदं
मूलवाक्यं नास्ति C

सुचक्षा अहं शोभनस्य तपस्य^१ द्रष्टा अहमस्मीभ्यां भूयासमित्या-
शिषि लुङ् । सुवर्चा मुखेन वर्चस्वीत्यर्थः । सुश्रुत् शोभनस्यैव
शब्दस्य श्रोता कर्णाभ्यां भूयासमित्यनुषङ्गः ।

[तदेतद् बहुलमाध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु^२]

तदेतदाशीः प्रायस्त्वं बाहुल्येनाध्वर्युवेदे याज्ञेषु च करणमन्त्रेषु । अन्य-
स्मिन्नविच्छेदे । 'तच्चक्षुरिदमाप^३' इत्याद्यनेकमुदाहरणम् । अन्यतरसद्भा-
वेऽपि च स्तुत्याशिषोरन्यतरदध्याहर्तव्यम् । साकाङ्क्षत्वादेकवाक्यतायै ।

[अथापि शपथामिश्रापौ^४]

अथापि अपि च शपथामिश्रापौ । एकमेवोदाहरणम्—

अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि

यदि वायुस्ततप पूरुषस्य ।

अद्या स वीरैर्दशभिर्वि यूया

यो मा मोघं यातुधानेत्याह^५ ॥

विश्वामित्रप्रयुक्तैः कैश्चिद् राक्ष^६ सस्त्वमित्यभिप्रयुक्तो^७ वसिष्ठ आह ।
अद्या^८ मुरीय साहितिकं दीर्घत्वम् । अद्याहं मुरीय त्रिये यदि यातुधानो
राक्षसोऽस्मि भवामि । यदि वा आयुर्जीवितलक्षणं ततप^९ तपिरत्र विना-
शोपलक्षणार्थः^{१०} । विनाशितवान् अपहृतवानित्यर्थः । पूरुषस्य^{११} पुरुषस्य
कस्यचित् । अद्या^{१२} अथ एतदलीकम्^{१३} । ततः स वीरैः पुत्रैर्दशभि-
र्वियूया मध्यमः प्रथमस्य स्थाने यौतिर्मिश्राण्यर्थः । विदगमेऽपि^{१४} .....मि...

१ अयं पाठः संदिग्धः । 'तपसा'
इति स्यात् ।

२ इदं मूलवाक्यं नास्ति । B.C.

३ [Cf. का० सू० ३.३.१४]

४ इदं मूलवाक्यं नास्ति । B.C.

५ [अ० ७.१.१०.१२] 'अद्या

मुरीय यदि यातुधानो अस्मि' B.

'अद्या मुरीय' इत्येव C

६ राक्षसीत्येव B.C.

७ प्रयुक्तौ B.C.

८ अद्या सु B.

९ ते तवप B. ततव C.

१० जगार्थम् B.

११ पुरुषस्य B. C.

१२ 'अद्या' नास्ति B. अथ C.

१३ दलीकम् C.

१४ गमेवि C. अयं पाठः सन्दिग्ध-

स्तुटितरच

पृथग्भवेद् विद्युज्येतेत्यर्थः । यो मा^१ मां मोघं वृथैव^२ यातुधानेति राक्षसे-
त्येवमाह । पूर्वार्धेन शपथः । उत्तरार्धेनाभिशापः ।

अथापि कस्यचिद् भावस्य वस्तुतः पदार्थस्यात्यन्तपरोक्षस्याख्यातुमिच्छा ।

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि

न रात्र्या अहं आसीत् प्रकृतः ।

आनीदवातं स्वधया तदेकं

तस्माद्दुन्यन्न परः किञ्चनास^३ ॥

प्रजापतेः परमेष्ठिनः परमर्षेः । अवान्तरप्रलयादूर्ध्व^४ प्राग् जग-
त्सृष्टेर्वावस्था । तामियमृक् पराचष्टे । न मृत्युरादितः^५ मर्तृणाम-
भावान्मृत्योश्चाभावात् । प्रतिद्वन्द्विरूपत्वाच्चामृतस्य^६ अमृतं न अमृतमपि
नैवासीत् । तर्हि तस्मिन् काले न रात्र्या नापि रात्रे अहः
अहो वासीत् प्रकृतः प्रज्ञानमियं रात्रिरिदमहरिति । अथवा प्रकृतः
प्रज्ञापयिता आदित्यः स ह्युदयास्तमयाभ्यां रात्र्यहनी विभजते । स
नासीत् । आनीत् 'अन प्राणने'^७ इत्यस्यैव लुङि रूपम् । अजीवीत्
केवलमित्यर्थः । अवातं^८ शरीरस्याभावात् मुखनासिकाभावे ताभ्यां यो
नाभिप्रदेशात् प्रयत्नः प्रेरितो नुगच्छति तद्रहितम् । एतदुक्तं भवति ।
अलौकिकमेतत् प्राणनं यतः स्वधयान्नेन तत्रैव शक्त्यात्मना लीनेन प्रणीत-
यन्^९ स्मितवदित्यर्थः । तदेकं कारणमात्माख्यम् । इः पादपूरणः ।
अन्यन्न परं पदं किञ्चन किञ्चित् आस बभूवेत्यर्थः ।

तम आसीत् तमसा गुच्छमग्रै-

ऽप्रवेतं सलिलं सर्वमा इदम् ।

१ यदपाया B. यदपामां C.

२ वृथैव B. पृथैव C.

३ [अ० १० । १२३ । २] 'न
मृत्युरासीत्' इत्येव प्रतीकः B. C.

४ अपान्तर प्रहयादूर्ध्व C.

५ 'रासीत्' इति पाठोऽत्र कदाचित्
स्यात् ।

F. 3

६ ०द्वन्द्वीरूप सत्त्वा C

७ [अ० २।६०।४।६६]

८ अवात B. C.

९ प्रणीतयत् C. सन्दिग्धमिदं
पदम् । 'प्राणयन् स्थितवदि-
त्यर्थः ।' अयमत्र युक्तः पाठः ।

तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीत्
तपसस्तन्महिनाजायतैकम् ॥

तमः सादृश्याज्जगत्कारणमाह । किं सादृश्यम् । यथा तमसि
मन्दा घटादयः सन्तोऽपि नोपलभ्यन्ते एवमस्मिन् विकाराः^२ । अतस्तम इव
तमः । अनभिव्यक्तविशेषणं^३ जगतः कारणं तदासीत्^४ । तेन तमसा^५ गूढं
संवृतमग्रे प्राक् पुरस्सृष्टेः^६ । अपकेतं अप्रज्ञातम् । सलिलं सति सत्ता-
लक्षणे कारणात्मनि^७ शक्त्यात्मना लीनम् । सत्तेवतद्रूपं सरिरं सलिलं
सरणशीलमित्यर्थः । सर्वं विकाररूपम् । आः अस्तेरेतद्रूपं 'बहुलं
छन्दसि'^८ इतीडभावः । आसीदित्यर्थः । इदं यदिदानीमुपलभ्यते
तुच्छेन स्वल्पेन सूक्ष्मेण । अगुरित्येतदपठितमपि^९ पदान्तरसम्बन्धसा-
मर्थ्यान्महन्नाम^{१०} । महत् स्थूलं सर्वमेव विकारजातम् । अपिहि
आपिहितं स्थगितं यत्तदानीमासीत् । तपसः तपो व्रतोपवासादिमाधनो
धर्मविशेषः । तेनात्र धर्मसामान्यं लक्ष्यते । तेन यथा सर्वोपभोगहेतु-
त्वाविशेषादधर्मोऽपि । तेनैतदुक्तं^{११} भवति । अतीतसृष्टिकृतधर्माधर्मयो-
स्तन्महिम्ना माहात्म्येन कालान्तरावस्थायिना फलप्रसवसामर्थ्येनेत्यर्थः ।
अजायत जातं स्वेन विश्वरूपेण विकारात्मना कार्यरूपेण परिणतमित्यर्थः ।
एकं सत् प्राक्परिणामात् कारणात्मना एकतामापन्नं^{१२} सदित्यर्थः^{१३} ।

अथवा आभिवति^{१४} महन्नाम्ना महदाख्यं प्रथमं बुद्धितत्त्वमुच्यते ।
यत् सांख्यैरहङ्काराणां तन्मात्राणां च कारणत्वेन प्रतिज्ञायते तदेकम-
जायत नान्यत् किञ्चित् । तमश्चास्मिन् पक्षे^{१५} प्रकृत्यव्यक्तादिपर्यायं
प्रधानमुच्यते ।

१ [अ० १०।१२।३] 'तम आसीत्'

इत्येव प्रतीकः B. C.

२ विकारः अतस्तम इव C.

३ 'न' इति अटितम् C.

४ यदासीत् C.

५ 'सा' इति अटितम् C.

६ पुरस्सृष्टेः C.

७ कारणात्मने C.

८ आस्तेरेत B,

९ [पा० ७।३।६७।

१० आहु इत्येत C. 'आहु' इति
स्यात् ।

११ महानाम C.

१२ तेनैव तदुक्तं C.

१३ 'क' इति अटितम् B.C.

१४ स्यादित्यर्थः B.

१५ आह्विति C.

१६ प्रकृत्या व्यक्ता B.

[अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्भावात्^१]

अथापीत्यादि । परिदेवना अनुकूलशब्दादिविषयोपभोगभ्रंशहेतु-
कमात्मनिन्दादि च विलपितं^२ यत्र । आह कस्माच्चिद्^३ भावात् ।
अर्थवादादार्थात्^४ कारणमित्यर्थः । उदाहरणम्—

सुदेवो अत्र प्रपतेदनावृत्
परावर्त परमां गन्तुवा उ ।
अथा शयीत् निर्ऋतेरुपस्थे-
ऽधेनं वृका रभसासो अद्युः^५ ॥

उर्वश्या वियुक्तस्य पुरुरवसः परिदेवनैषा । शोभना अनुग्राहका देवा
यस्य सुदेवः । कः पुनरसौ । योऽन्यभृगुशृङ्गात् कर्मारितगाद्वा^६ प्रप-
तेत्^७ । अनावृत् अनावर्तिना अचेतसाऽनिश्चितमना इत्यर्थः । परावर्तं
परावच्छब्दो^८ दूरवचनः स्त्रीलिङ्गः । परमां प्रकृष्टामत्यन्तदूर इत्यर्थः ।
गन्तवै गन्तुम् । अचुमित्यभिप्रायः । अथानन्तरं च मृतः^९ सन् शयीत
दीर्घनिद्रालुठित आसीतेत्यभिप्रायः । क्व । निर्ऋतेः^{१०} पृथिव्या उपस्थे
अवयवभूते स्थाने । अथानन्तरं च एवं वृका रभसासो महन्नामैतत्
महान्तो वेगवन्तो वा अद्युः भक्षयेयुः ।

न वि जानामि यदि वेदमस्मि
निण्यः संनद्धो मनसा चरामि ।
यदा मार्गमथमजा ऋतस्या-
दिद्वाचो अश्नुवे भागमस्याः^{११} ॥

१ इदं मूलवाक्यं नास्ति B. C.

२ द्विलपितं C.

३ तस्माच्चिद् भावात् C.

४ अत्रार्थं सन्दिग्धः पाठः ।

५ [अ० १०।३५।१४] 'सुदेवो
अद्य' इत्येव प्रतीकः B. सुदेवा
अन्य C.

६ अयं पाठः सन्दिग्धः ।

७ प्रदेवतेत् C.

८ पापच्छब्दो B. C.

९ कृतः सन् B.

१० निरुतेः C.

११ [अ० १।१६४।३७] 'न वि
जानामि' इत्येव प्रतीकः B. C.

संसारे परिवर्तमानस्य गर्भवासजन्मजराव्याधिमरणदुःखाभिभवनिमित्तस्यानुज्ञानाभावमोक्षं^१ प्राप्तवतो दीर्घतमसः परिदेवना^२ । नाहं विजानामि यदि वा इदं शरीरमात्रकमेवास्मि नातो व्यतिरिक्तः । यदि वेति विकल्पश्रुतेः । यदि वा अतो व्यतिरिक्त इति शेषः । अथवा इदमिति करणनिर्देशः । यदि वा विकाररूपम् । निष्पद्यः अन्तर्हितः । सन्नद्धोऽज्ञानेन सम्यग्बद्धः । अविद्यायोगिना मनसा चरामीव^३ चरामि संसारे । यदा यस्मिन् काले मा माम् । आगन्^४ आगमिष्यति ममोत्पद्यत इत्यर्थः । प्रथमजा^५ तत्त्वोत्पत्तौ प्रथमजातत्वात् प्रथमजा बुद्धिः सा ऋतस्य सत्यस्य सर्वत्र वा^६ गतस्यागतस्यात्मनः । षष्ठीश्रुतेः सम्बन्धिनी महीवृ इत्यर्थः । अतो इत्^७ पदपूरणः । यदेति श्रुतेस्तदेत्यध्याहार्यम् । तदा वाचो ऋग्वज्रुस्सामलक्षणाया अस्या उपनिषत्तत्त्वज्ञानं भागं भजतीयं परमात्मनः । अनुवे प्राप्स्यामि मोक्षं वा यास्यामीत्यभिप्रायः ।

एवमुपाध्यायेन यदिवेति तुल्यायां संहितायां यदीति इकारान्तं वेति च इत्येव रूपद्वयमपीदृश्यं व्याख्यातम् । तत्रेदं युक्तमासीत् वक्तुः^८ । येचेति^९ इव चेति चकार^{१०} शाकल्य इति । तत्रायमभिप्रायः^{११} शाकल्यस्य इति । इवशब्दो वाशब्दार्थे यच्छब्दो यद्यर्थे । अर्थस्तु स एव ।

अथापि निन्दाप्रशंसे ।

उदाहरणम्—

मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः

सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य ।

- १ मोक्षप्राप्त C. 'मोक्षमप्राप्त'
इति पाठः स्यात् ।
- २ परिदेवानाहं C. परिदेवनामहम् B
- ३ चरामि न B. 'चरामीव' इत्यधिक एव पाठो आति ।
- ४ आगमन् R. C.
- ५ प्रथमजाम् B. C.

- ६ सर्वत्रावगतस्या B.
- ७ इति पद C.
- ८ रूपं द्वय B. रूपद्वय C.
- ९ अत्र 'वक्तुम्' इति युक्तं स्यात् ।
- १० येचेति B. येचेति C.
- ११ चकारः B. C.
- १२ प्रार्थं शाकल्य इति B. C.

नार्यमणं पुष्यति नो सखायं
केवलाघो भवति केवलादी' ॥

भित्तुर्नामाङ्गिरसस्तस्यार्षम् । मोघं व्यर्थम् । अन्नं विन्दते लभते ।
अप्रचेता अभू' इत्यर्थः । सत्यमविपरीतं ब्रवीमि । वध इत् एवार्थे वध
एव सोऽन्नलाभः । तस्य तस्येति श्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यो नार्यमणं
अर्यमा तत्प्रकाराणां^२ वैश्वदेवे चोदितानामुपलक्षणार्थम्^४ । अर्यमप्रकारं
देवं पुष्यति नो नापि सखायं समानाख्यानं मनुष्यं यो देवताभ्यो
नाप्यतिथिभ्यो ददातीत्यर्थः । केवलाघः^५ केवलपापो भवति केवलादी
केवलभोजी ।

प्रशंसायामुदाहरणम्—

भोजायाश्च सं मृजन्त्याशुं
भोजायास्ते कन्या ३' शुभममाना^६
भोजस्यैदं पुष्करिणीव वेश्म
परिष्कृतं देवमानेव चित्रम्^७ ॥

प्रजापतेर्दुहिता दक्षिणा नाम तस्या आर्षम् । दानप्रशंसो^८ भोजो
भोजो दाता तस्मै । अश्च परिचारकाः संमृजन्ति उद्धृतयन्ति । आशुं^९
शीघ्रम् । भोजायास्ते कन्या कन्यात्वेनात्र सन्निकर्षादिभिनवं यौवनं
लक्ष्यते^{१०} । अभिनवयौवना स्त्री शरीरावयवसन्निवेशावशेषशोभया वस्त्रा-
लंकारशोभया च^८ शुभममाना शोभमानेत्यर्थः । भोजस्यैवेदं पुष्करिणीव
विचित्रहंससारसानुयातं हृदयाह्लादजननं हृदय^९वेश्म गृहं^{१०} परिष्कृतमधोव-
लम्बितवितानां शुक्लकुसुमस्तवकादिना विभूषितम् । देवमानेव प्रथमैकवचनस्य

१ [अ० १०।११०।६] 'मोघमन्नं'
इत्येव प्रतीकः B. C. 'मोघं'
इति द्विलिखितम् B. C.
२ सान्दिग्धमिदं पदम् । अत्र
कदाचित् 'अङ्गः' इति पाठो भवेत् ।
३ 'त' इति श्रुतितम् C.
४ केवलान्यं केवलपाप एव
भवति C.

५ [अ० १०।१००।१०] 'भोजाया-
श्च' इत्येव प्रतीकः B. C
६ आशु B. C.
७ यौवने लक्ष्य C,
८ प C.
९ अत्र 'हृदय' इत्यधिकमेव भाति ।
१० ऋतु अघो B. C.

स्थाने 'सुपां सुलुक्^१' इत्याकारः । देवमानमिव चित्रं मनोहरं
कुट्टिमचित्रकर्मादिना विचित्रम् ।

एवमेवात्तसूक्ते 'प्रावेपाम्^२' इत्येतस्मिन् द्यूतनिन्दा^३ कृपेश्च प्रशंसा
यस्मिन् मन्त्रे तमुदाहरिष्यामः ।

अ॒क्षैर्मा दी॒व्यः कृ॒षिमि॒त् कृ॒षस्व
वि॒त्ते र॑मस्व बहु॒ मन्य॑मानः ।
तत्र॒ गावः॑ कित॒व तत्र॑ जा॒या
तन्मे॒ वि च॑ष्टे स॒विता॒यम॒र्यः^४ ॥

कवलस्यार्षम् । मौजवतोऽक्षस्य^५ । अक्षैर्मा दीव्यः दैवीः^६ मा स्या
इत्यर्थः । कृषिमित् इदं वार्थे कृषिमेव कृषस्व^७ कर्षणं कुर्वित्यर्थः । वित्ते स्व
एव धने रमस्व तदेव बहु मन्यमानः । न किञ्चित् परवित्तेन द्यूतोपार्जि-
तेन । यस्मात् तत्र तस्यां कृषौ गावः^८ । हे कितव तत्रैव जाया^९ कृषिं
कुर्वतो गावो भार्या च भवतीत्यर्थः । तथा च वसिष्ठः 'लाङ्गल-
मसीः^{१०}' इति मन्त्रं व्याकरोत् । 'तदुद्वृपति गां^{११}' चापि वेत्यादिना ।
तन्मे मद्यं वि चष्टे विविधमाचष्टे सवितायमर्यः^{१२} ईश्वरः ।

मन्त्रवैचित्र्यमसङ्गमुपसंहरन्नाह—^{१३}

[एवमुच्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति^{१४} ।]

१ [पा० ७।१।३६]

२ [अ० १०।३४] प्रावेपामि B

३ ण्यूतनिन्दा B. तस्मिण्यूत-
निन्दा C.

४ [अ० १०।३४।३३] 'अक्षैर्मा
दीव्यः' इत्येव प्रतीकः B. C.

५ वतोवाक्षस्य C. 'मूजवतो
वाक्षस्य' इति पाठोऽत्र युक्तः
स्यात् ।

६ अर्यं सन्दिग्धः पाठः । अत्र
करचन पाठस्त्रुटितः ।

७ 'स्व' इति द्विर्लिखितम् B.

८ आवः C.

९ जाला C.

१० [अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

११ [बा० सं० १२।७१] गां वा एव
इत्या C.

१२ 'स' इति त्रुटितम् C.

१३ प्रसंगोपसंहर (इ B.) तजायाह
B, C.

१४ इदं मूलवाक्यं नास्ति B. C

एवमुच्चावचैबहुप्रकारैः 'कामक्रोधभयहर्षादिभिर्निर्मितैर्ऋषीणां द्रष्टृणां मन्त्रदृष्टयो मन्त्रविषयाणि दर्शनानि भवन्ति । तदेतत् 'साक्षात्कृतधर्माणः'^१ इत्यत्र सप्रपञ्चं मन्त्रदर्शनं नित्यत्वाविरोधेन प्रदर्शितम् ।

[इति द्वादशस्या-(सप्तमस्या-) ध्यायस्य तृतीयः खण्डः]^२

[अथ चतुर्थः खण्डः^३]

श्रूयमाणदेवतासंविज्ञानपदेषु मन्त्रेषु देवतालक्षणमुक्तम् । येषु कृतं नास्ति तदर्थमाह—

[तद्येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा^४]

तद्य इत्यादि । तदित्युपन्यासार्थम् । अनादिष्टा अप्रदिष्टस्तुत्यदेवतालङ्गा मन्त्रा यस्मिन् अग्निष्टोमादौ यज्ञे श्रुत्यादिविनियुक्ता अग्न्यादिदेवता एव विज्ञेयाः । तथा च वक्ष्यति 'प्रकरणश एव निर्वक्तव्याः' इति प्राकारणिकी^५ देवता कल्प्यत इति युक्तम् । प्रधानदेवताश्चोररीकृत्यैतदुच्यते ।

[यदेवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तदेवता भवन्ति^६]

यदेवत इति । 'ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम्'^७ इति श्रूयते 'माहेन्द्रं वा' इति तच्छेषभूताः शाखाच्छेदनादिषु सान्नाय्यसंस्कारत्वेन विनियुक्ता इषेत्वादयस्तदेवत्याः । तथा चैन्द्रवायवग्रहणादिसंस्कारा मन्त्रा इन्द्रवायुदेवत्या एव यज्ञाङ्गं 'पतीयमेमे'^८ इत्याद्याधारमन्त्राभिप्रायम् ।

येषां यज्ञे विनियोगो नास्ति तेषु कथमित्याह—

अथान्यत्र यज्ञात् [प्राजापत्या इति याज्ञिकाः^९]

ननु अविनियुक्तो मन्त्रो नैवास्ति । वाचःस्तोमे हि सर्वा ऋचः प्रयुज्यन्ते इति ऋगादीनां^{१०} सर्वेषां प्रयोगः श्रूयते । उच्यते । प्रसिद्ध-प्रयोगज्योतिष्टोमादियज्ञाभिप्रायमेतत् । अथान्यत्र प्रसिद्धात् ज्योतिष्टोमा-

१ कामतादभय C.

२ [निह० १।२०]

३ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तोक्तस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

४ इदं मूलवाक्यं नास्ति B. C.

५ प्राकारणिकी B, प्राकरणी C.

६ इदं मूलवाक्यं नास्ति B. C.

७ [अनुगच्छन्मूलमिदं वचनम्]

८ अयं पाठः सन्दिग्धस्तुटितश्च

९ 'अथान्यत्र यज्ञात्' इत्येव प्रतीकः B. C.

१० ऋगादिनां C.

देर्यज्ञादित्यर्थः । वाचःस्तोमा यज्ञात्^१ सन्नप्रयोगानादीयते । अपि च वाचस्तोमाश्चिनविकृत्यादिषु विज्ञातदेवतालिङ्गानामपि प्रयोज्यदेवता^२ इत्यनेन विरोधः स्यात् । तस्माद् वाचस्तोमादीनामविवक्षा^३ युक्तेति । अथवा उपाकरणब्रह्मजपप्रायश्चित्तादिस्मृतिविनियोगाभिप्रायम् । अथान्यत्र यज्ञात् प्राजापत्या इति याज्ञिका मन्यन्ते । अतिरिक्तो वै प्रजापतिः । अज्ञातलिङ्गश्च मन्त्रोऽप्यनुक्त इति । अतो निरुक्तसामान्यात् प्राजापत्या भवितुमर्हन्ति ।

नाराशंसा इति नैरुक्ताः ।

नाराशंसं च यज्ञ इति^४ कोऽर्थः । यज्ञश्च^५ विष्णुः 'यज्ञो वै विष्णुः'^६ इति संस्तवात् । अग्निरिति शाकपूणिः^७ । अग्निरिति भूयिष्ठभाग् देवतानाम् । 'अग्निः सर्वा देवताः'^८ संस्तुतेः^९ । तेनास्य^{१०} श्रेयस्त्वम् । उभयथापि नैरुक्तपक्षः ।

[अपि वा सा कामदेवता स्यात्^{११}]

अपि वा एतस्य मन्त्रस्य कामत इच्छातो या इष्टा देवता सा स्यात् । ऋग्भिप्रायो^{१२} वा खालिङ्गनिर्देशः । सा ऋग् यथेष्टदेवता स्यात् । एतदुक्तं भवति । गुणपदात्मकत्वादेवविधस्य मन्त्रस्य ऐश्वर्याच्च देवतार्या सर्वेषां गुणानां सर्वदेवतासाधारणत्वादविरोधे सति सम्भवाद् युक्तं यथेष्टदेवताकल्पनम् ।

प्रायोदेवता वा ।

प्राय इति प्रकरणमभिप्रेतम् । प्रायिकी प्राकरणीकी^{१३} तस्य मन्त्रस्य देवता सा ऋक् । उक्तस्यार्थस्य^{१४} लोकेऽपि प्रसिद्धतां दर्शयति—

१ यस्तृन्

२ देवत C.

३ मपिपक्षा B. मपि वपक्षा C.

४ 'नाराशंसश्च यज्ञ इत्येकोऽर्थः' इति पाठोऽत्र समीचीनो भवेत् ।

५ रश्च इव वि B. रश्च रश्च वि C.

६ [श० ब्रा० १ [१॥८॥१११२॥ १३॥३॥२११३८॥ कौ० ४२॥ १८८, १४॥ता० ३६११०]

७ [वि६० ८६]

८ [ऐ० ब्रा० २१३॥ तै० ब्रा० ११ ४१४१०]

९ संस्तुतेः C. 'इति संस्तुतेः' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

१० तेनाश्रयत्वं B. तेनाश्रयत्वम् C.

११ इदं मूलवाक्यं नास्ति B. C.

१२ ऋग्भिः प्रायो C.

१३ प्राकरणीकी C.

१४ 'स्य' इति द्रुतितम् C,

[अस्ति ह्याचारो बहुलं लोके देवदेवत्य-
मतिथिदेवत्यं पितृदेवत्यम्^१]

अस्ति हि द्विशब्दो यस्मादर्थे^१ । यस्मादस्त्ययमाचारो बहुलं बाहु-
ल्येन लोके यथा, इदं देवेभ्य इदमतिथिभ्य इति निर्दिष्टे यदन्यदनिर्दिष्टं
प्रकृतत्वात्तेषां न साधारणम् । एवमनिरुक्तो^२ मन्त्रो यद्देवतप्राये मन्त्रगणे
पठितस्तद्देवत इति युक्तं प्राकरणिकत्वेन लोके दृष्टान्तः । अथा^३विशेषे-
णानुद्दिश्य यदन्नं सिद्धं भवति तद्देवत्य^४मग्न्यादिहोमाद् भवति, तत्कालोप-
स्थितातिथिदेवत्यं तस्यां प्राणोद्यत्वाद् भवति, पितृदेवत्यं तत एव स्वधानिनय-
नाद्, बलिहरणाच्च भौतिकमपि^५ । एवं विशेषेणानुद्दिष्टदेवताको^६
मन्त्रोऽपि वैश्वदेवो भवितुमर्हतीति द्वितीये व्याख्या^७ दृष्टान्तयोजना^८ ।

अथैकस्मिन्ननेकविकल्पे देवताकल्पे कः स्थितः पक्ष इत्याह—

याज्ञदैवतो मन्त्र इति ।

इतिरेवार्थे^९ । याज्ञदैवत एवेत्यर्थः । यज्ञो^{१०} विष्णुः स चादित्यः ।
वक्ष्यति^{१०} 'अथ यद्विषितः^{११}' इति । तेनानादिष्टदेवता तर्हि^{१२} तद्देवतो मन्त्रः ।
अन्तर्हितस्य चादित्यः प्रकाशयितेति अत^{१२} आदित्यदेवतः । यतो
वक्ष्यति 'यश्च किञ्चित् प्रवहितमादित्यकर्मैव तत्^{१३}' इति । देवता देवता
यस्य स देवदैवतः । देवताशब्देनाग्निरुच्यते । तस्य सर्वदेवतासंस्तुतेः^{१४} ।
आग्नेयो वेत्यर्थः । एवं सति नाराशंसा इति यः पुरस्तान्नैरुक्तपक्ष उक्तस्मिन्
देवावस्थापितमिति याज्ञदैवतो^{१५} मन्त्र इति स्थितिरिति^{१६} शेषः ।

प्रसिद्धदेवतासंविज्ञानपदेषु गुणपदात्मकेषु च मन्त्रेषु देवतालक्षणमुक्तम् ।
अथेदानीं येषु गुणगुणिसम्बन्धावगममस्ति । न च गुणिनो देवतारूपत्वेन
प्रसिद्धिः । तेष्वपि देवतानिश्चयिषयाह^{१७}—

१ इदं मूलवाक्यं नास्ति B. C.

२ एवं निरुक्तो B.

३ अथ विशेषे B.

४ तद्देवत्य C.

५ भौतिकमपि C.

६ विशेषेणानुद्दिष्टदेवताको C.

७ 'व्याख्याता' इति पाठः स्यात् ।

८ 'न्त' इति द्रुतितम् B.

९ यज्ञं C.

१० न वक्ष्यति C.

११ [अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

१२ अन्त आदि C.

१३ [निरु० ७/११] 'प्रवहित' इति
मूले पाठः ।

१४ संस्कृतेः B.

१५ याज्ञं दैवतो B. C.

१६ स्थितमिति C.

१७ निश्चयिषया C.

[अपि अदेवता देवतावत् स्तूयन्ते ।

यथाश्वप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि^१]

अपि^२ हीत्यादि । अपिशब्दोऽथशब्दस्यार्थे^३ । हिशब्दो यस्मादर्थे । अथ यस्माददेवता^४ देवतारूपत्वेन लोके वेदे वा प्रकरणे च हविषां न प्रसिद्धा^५ । अथ देवतावत् यथा^६ प्रसिद्धा^६ अग्न्यादिका देवता नामाङ्गद्रव्यसंयोगात् कर्मादिभिस्तद्वत् स्तूयते यथाश्वप्रभृतीनि चेतनावन्ति । अचेतनानि चाक्षादीन्योषधिपर्यन्तानि देवताधिकारे च समाम्नातानि ।

[अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि^७]

अथशब्दस्तथाशब्दस्यार्थे^८ । अपिशब्दश्चार्थे^८ । तथा चाष्टौ द्वन्द्वानि उलूखलमुसले इत्यादीनि स्तूयन्त इत्यनुषङ्गः ।

[स न मन्येतागन्तूनिवार्थान् देवतानाम् ।

प्रत्यक्षदृश्यमेतद् भवति^९]

देवता चाणिमादिगुणा^{१०} स्तोतुर्यथामिलषितार्थसम्पादनसमर्थेभ्यते । अश्वादयश्चात्मनो विसंवादनेन^{११} समर्थाः । किं पुनः परस्यापि वाश्वादयः^{१२} ससंज्ञाः । अक्षादिष्वेतदपि नास्ति । तस्मात् श्रूयमाणानामपि मन्त्रेषु अश्वप्रासादीनां गुणत्वेन स याज्ञिको नैरुक्तो वा^{१३} मन्त्रस्य देवतायाश्चिन्तक आगन्तूनिव । आगन्तुत्वेऽनित्यतामप्राधान्यं च दर्शयति । यथा पुरुषस्य गवाश्वरासभादय उपकरणभूता^{१४} अपायिन उपायिनश्च । एवमेव अर्थानश्वादीन् देवतानामनित्यानुपकरणभूतांश्च प्रतीत्य स्वतन्त्रा एतास्स्तुत्या देवता इति न मन्येत नावबुध्येत न श्रद्धांतेति यावत् । अदेवता देवतावदित्यादि

१ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

२ अपिहिंत्यादि C.

३ यस्मादेवता B.

४ प्रसिद्धाः C.

५ अथ B.

६ प्रसिद्ध अग्न्या C.

७ इदं मूलवाक्यं नास्ति B. C.

८ 'अपिशब्दश्चार्थे' अयं पाठस्तु-
दितः B.

९ अयं मूलपाठो नास्ति B, C.

१० गुणाः स्तो B.

११ विचोदिसम्पादनेन C.

१२ वपारवादयः B.

१३ 'वा' इति त्रुटितम् B.

१४ भूतः अपा C.

आगन्तूनिवेत्यादि च सर्वप्रत्यक्षदृश्यमेतद् भवति । अस्मिंश्चोके न शक्यं निहोतुम् । यथा चास्मिन्नेवं देवेष्वित्यतश्च^१ अश्वान्यनित्यसंयोगादिष्वप्यनाश्वासः ।

एतदुक्तं भवति । अश्वान्नादीनां वा प्रत्यक्षविरुद्धमभिलषितकामप्रदायित्वं कल्पयितव्यम् । अशवादिवदेव अग्नीन्द्रादिदेवतानामदेवतात्वम् । उभयेषां मन्त्रेषु गुणगुणिसम्बन्धाविशेषात् ।

केचित्त्वनादिष्टदेवता^२ मन्त्रा इत्यादिशेषतया अपि^३ ह्यदेवता इत्यादिकं ग्रन्थं वर्णयन्ति । अपिः^४ संभावनायाम् । “अतश्चरेष्व-
श्वादिषु तावता^५ कल्पनम् । किं पुनर्गुणपात्मकेषु^६ मन्त्रेषु यत्र विरोधोऽपि नास्तीति । अतो युक्तं तेषूक्तेन प्रकारेण देवताकल्पनं स^७ न मन्येतेत्युक्तम् । असति विरोधे देवताकल्पनम् । अश्वानां तु देवतारूपत्वेन विरोधात् स न मन्येतेत्यादि समानं पूर्वेण ।

अस्य समाधिः—

माहाभाग्याद्देवताया [एक आत्मा बहुधा स्तूयते ।

एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति^८]

भज्यतेऽसाविति भागः पुण्यानुभावः कश्चित् । महान् भागो यस्यासौ महाभागः । तद्भावो माहाभाग्यं तस्माद् धेतोः^९ पञ्चमी ।^{१०} निरतिशयपुण्यानुभावादिणिमादिलक्षणादैश्वर्यात्^{११} कारणादित्यर्थः । अथवा भाग्यशब्दः पुण्यवचनः प्रसिद्धः । महान्ति भाग्यानि यस्येत्यादि^{१२} समानम् । कस्याः । देवताया एक आत्मा बहुधा वैश्वरूप्येण परिणतोऽन्यादिभावेनावस्थितः सन्नित्यर्थः । स्तूयते मन्त्रैः । एतस्मादेव^{१३} च कारणाद् महाभागलक्षणा-

१ देवेष्वप्यतश्च अश्वान्यनित्य-
संयोगाद्वेष्वनाश्वासः C. अथं
पाठः सन्दिग्ध एव ।

२ केचित् (त C.) नादिषु देवता
मन्त्रः B. C.

३ अविद्यादे B. C.

४ अविर्भावनायाम् B. C.

५ अतिशब्दे B. C.

६ अत्र ‘देवता’ इति वा पाठो भवेत् ।

७ अत्र ‘गुण्यात्मकेषु’ इति ‘गुण

गुण्यात्मकेषु’ इति वा युक्तः
पाठो भवेत् ।

८ सह मन्ये B. C.

९ ‘माहाभाग्याद्देवताया’ इत्येव
प्रतीकः B. C.

१० अत्र ‘हेतौ पञ्चमी’ इति युक्तः
पाठः ।

११ निरतिशय B. C.

१२ अनुभावा B.

१३ ‘यस्य’ इति त्रुटितम् C.

१४ एतस्मै देव C.

देवस्य देवतात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । अङ्गान्येव प्रत्यङ्गानि
अथवा अङ्गान्यपेक्ष्य प्रत्यङ्गम् । हस्तादीन्यङ्गम्, अङ्गुल्या^१दीनि प्रत्यङ्गम् ।
अनेन चाङ्गप्रत्यङ्गभावा.....रिक्तानि । एवमेकस्माद्देवतात्मनोऽन्ये देवा
अव्यतिरिक्ता इत्यभिप्रायः । तथा च 'इन्द्रं मित्रं वरुणम्^२' इत्यत्रैकमात्मानं
बहुधा मेधाविनो वदन्तीत्यनन्यत्वं वक्ष्यति ।

न च केवलं देवतात्मन एव माहाभाग्यादन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति ।
किन्तुहि—

[अपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमिर्ऋषयः स्तुवन्तोऽत्याहुः^३]

अपि च सत्त्वानामन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । यत्प्रकृतेर्देवतात्म-^६
भूताया ये भूमानस्तैर्भूमिर्महत्त्वैरित्यर्थः । ऋषयो मन्त्राः 'द्यौस्ते पृष्ठम्^७'
इत्यादयः । मन्त्रदृशो वा स्तुवन्तीत्येवमाहुर्न्येऽपि ब्रह्मवादिनः । अरवः स्तूयते ।
द्यौरिति द्युस्थाना देवताः । ते तव पृष्ठं पृथिवो पृथिवोस्थाना सभास्थान-^८
मित्यादि ।

किं पुनः कारणं प्रकृतिभूमिर्ऋषभिरश्वादीनि^९ सत्त्वान्यृषयः स्तुवन्ति ।
उच्यते ।

प्रकृतिसार्वनाम्न्याच्च^{१०} ।

प्रकृतिर्देवतात्मनमन्नं नाम परिणाम इत्यर्थः । सर्वत्वेन कात्स्न्येन
जगद्वैचित्र्यरूपेण नाम^{११} सर्वनाम तद्भावः सार्वनाम्न्यं प्रकृतेः सार्वनाम्न्यं
तस्मात् । एतदुक्तं भवति । माहाभाग्यं सार्वनाम्न्ये हेतुः । सार्वनाम्न्यं
बहुधा स्तुतः^{१२} । तच्चैतत्^{१३} सार्वनाम्न्यं 'आत्मैवैषां रथः' इत्यादीनां^{१४}
स्पष्टं दर्शयिष्यति । सार्वनाम्न्याच्चेति च शब्दो^{१५} हेतुसमुच्चये उक्तेन

१ 'दी' इति त्रुटितम् C,

२ चाङ्गप्रत्यङ्गभावा...रिक्तावि C.
अत्र कश्चन पाठस्तुटितः । अर्था-
नुसारी पुनः 'अनेन चाङ्गप्रत्य-
ङ्गभावात्मना यथा हस्तादीन्य-
ङ्गुल्यादीनि चाव्यतिरिक्तानि' इत्या-
नुपूर्विकः पाठोऽत्र भवेत् ।

३ [अ० १।१६४।४६॥]

४ क्रोपल C.

५ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

६ देवात्मभूताया B.

७ [मैत्रा० सं० २।७।२]

८ सभस्थान C.

९ भूमिभिरश्वभि C. अयं सन्दिग्धः
पाठः ।

१० 'च' इति नास्ति B. सुव्रित-
पुस्तके 'सार्वनाम्न्याच्च' इति पाठः ।

११ नामः सर्वनामः B. C.

१२ अत्र 'स्तुतिः' इति स्यात् ।

१३ तच्चेत् B.

१४ इत्यादीनां B. C.

१५ हेतुः समु B. C.

प्रकारेण न सम्भवति । अतः^१ समुच्चये द्रष्टव्यः प्रकृतिसार्वनाम्न्याद् बहुधा स्तुतिश्च ।

देवताधर्मश्च वक्ष्यमाणः । कोऽसौ ।

इतरेतरजन्मानो [भवन्तीतरेतरप्रकृतयः ।

कर्मजन्मानः । आत्मजन्मानः^२]

किमुक्तम्—इतरेतरजन्मान इति । एतस्यैव व्याख्यानम्—इतरेतरप्रकृतयः परस्परप्रकृतयः । आदित्यादिभिः सायं जायते । अग्नेरप्यादित्यः^३ प्रातरिति । तथा आदितेर्दक्षो^४ दक्षाच्चादितिः । 'अदितिद्यौः'^५ इत्यादि च । सोऽयं देवधर्मः । तथा च वक्ष्यति^६ 'अपि वा देवधर्मेण'^७ इति । कर्मजन्मानो विशिष्टकर्मनिमित्तजन्मानः । एतदुक्तं भवति । यत्^८ पुरस्तात्माहाभाग्यमुक्तं देवताया न तदनेनित्तिकं^९ नाप्यन्यनिमित्तम्^{१०} । किं तर्हि । विशिष्टकर्मनिमित्तमेवेति । ननु मनुष्या अपि कर्मजन्मान एव । अतो विशिनष्टि । आत्मजन्मानः आत्मेच्छया^{११} जन्म येषां त आत्मजन्मानः । एतदुक्तं भवति । ईदृशं तेषामत्यन्तविशिष्टं कर्म येन यस्मिन् काले यथादश^{१२} च कार्यकरणमिच्छन्ति तस्मिंस्तथा तादृशमेवोत्पद्यते योनावयोनौ च ।

यतश्चैतदेवमतः—

[आत्मैवैषां रथो भवति । आत्माश्वाः ।

आत्मायुधम् । आत्मेष्टवः । आत्मा सर्वं देवस्य^{१३}]

आत्मैवैषां रथादि भवति । किं बहुना । योगैश्वर्यबलात् सर्वनामैव भवति देवस्य । यावान् कश्चित् देवस्य^{१४} सर्वस्येत्यभिप्रायः । ततोऽश्वप्रावादयो नादेवाः । नाप्यागन्तव^{१५} इति सिद्धम् ।

अन्ये वर्णयन्ति । यथा एकस्मान्मृतपिण्डाद् घटशरावादयः क्रियाभेदानुविधायिनो नानारूपा जायन्ते । एवमेकस्माद्देवतात्मनो^{१६}ऽधिकरणधर्मणो

१ हेतुः B. हेतु C.

२ 'इतरेतरजन्मानः' इत्येव प्रतीकः B. C.

३ अग्नेरित्यादित्यः B. C.

४ अदितिर्दक्षो B. C.

५ [अ० १।८६।१०॥ निह० ४।२३]

६ 'वक्ष्य' इत्येव B. C.

७ [निह० १।१।२३]

८ यः पुर B.

९ 'कं' इति त्रुटितम् B. C.

१० न्यञ्जिभि B. C.

११ आच्छन्नाया C.

१२ यथादर्शनं च B.

१३ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

१४ देवतास्य B. देवतस्य C.

१५ गन्तव्य B. C.

१६ तात्मना B. तात्मकिना C.

मृत्पिण्डस्थानीयादग्न्यादयोऽश्वादयश्च संकल्पलक्षणक्रियाभेदानुविधायिनः
प्रसूयन्ते ।

यद्येकः कुम्भकारस्थानीयः क्रियाभेदेहेतुः कश्चित् कारणात्मनोऽपि परः
कल्पनीयः प्राप्नोतीत्याह—

आत्मजन्मानः ।

स्वात्मेच्छया प्रतिलब्धजन्मान इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । उक्तविशेषणो
देवतात्मा माहाभाग्यात् प्रतिलब्धसर्वनाम्नो^१ विश्वरूपं विन्दतः कल्पानु-
विधानात् ^२तिरोधीयद्रानैकत्वं प्रादुर्भवद्भेदावस्थं^३ ^४भेदेतरेतरजन्मानः
कर्मजन्मान आत्मजन्मानो देवा अश्वा इत्यादिभिरभेदेनाभिरश्च इत्यादिभिः
सर्वाभिधानैर्गीयन्त^५ इति पूर्वकर्मनिमित्तत्वमुक्तम् । अस्मिन् पुनर्व्याख्याने
क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः^६ पुरुषविशेषः कश्चिदीश्वरोऽभ्युपगत^७ इति
भेदः । सोऽयं माहाभाग्यादित्यादिग्रन्थ आपादपरिसमाप्तेरध्यात्मविन्नैरुक्त-
याङ्गिकपरिकल्पितेषु ^८देवतैकत्वानित्यवृत्त्यभिधानदेवताभेदपक्षेषु^९ त्रिष्वपि देव-
ताया^{१०} माहाभाग्याभ्युपगमाद्योजयितुं^{११} शक्यः । प्रायेण^{१२} तु व्याख्यातृभिर-
ध्यात्मवित्पक्षेणैव^{१३} योजयितव्य इति ।

इति महेश्वरविरचिते निरुक्तविवरणसमुच्चये

द्वादशस्य [सप्तमस्याध्यायस्य^{१४}]

प्रथमः पादः समाप्तः^{१५} ।

१ सर्वनाम्नो C.

२ अयं पाठः सन्दिग्धः ।

३ प्रादुर्भवद्भेदावस्थः C.

४ हेदेतरे C.

५ नैर्गीयत B.

६ [पात० यो० १।२४] सूत्रस्या-
यतोऽनुवादः

७ 'भ्यु' इति श्रुतिम् C.

८ क्वच वक्ष्य C.

९ 'भेद' इति नास्ति B.

१० देवताया माहभा C.

११ व्याख्युपगमजो B.

१२ 'य' इति नास्त्यादशपुस्तकेषु ।

१३ मध्येयैव B. मध्येनैव C.

१४ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो
नास्त्यादशपुस्तकेषु ।

१५ 'समाप्तः' इति नास्ति C.

अथ द्वादशस्य [सप्तमस्याध्यायस्य^१]

द्वितीयः पादः ।

इह देवताविकल्पं प्रति त्रयो वादिनोऽध्यात्मविन्नैरुक्तयाज्ञिकाः^२ । तत्राध्यात्मविदामेकैव^३ देवता । तच्च दर्शनमुक्तं माहाभाग्यादेकस्यात्मन इति । याज्ञिकदर्शनमपि परस्ताद् वक्ष्यते । अपि वा पृथगेव स्युरित्यादिना । सम्प्रति स्वमतमुपन्यस्यति ।

[तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः^४]

तिस्र एव देवता इत्यादि । एवशब्दोऽवधारणे । नैकधाप्यभिधान-सम्भताः । किं तर्हि । तिस्रः । कुत एतत् । तिसृणां प्राधान्येन 'सूर्यो नो दिव-^५ स्पातु^६' 'अग्निमेवास्माल्लोकादसृजत' इत्याद्यनेकत्र^७ लिङ्गप्रतिपादितस्थानत्र-^८ याभिसम्बन्धात् ।

कास्ताः । केन स्थानेन सम्बद्धा^९ इत्याह ।

अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो बान्तरिक्षस्थानः

सूर्यो द्युस्थानः । इति ।

वायुर्वेन्द्रो वेति नायमिन्द्रवायवोः^{१०} स्थानाधिकारो विकल्पेन^{११} नापि समुच्चयेन त्रित्वविरोधात् । अन्तरिक्षस्थान इति चैकत्वनिर्देशात् । द्वे अन्त-रिक्षस्थानावित्यवक्ष्यत्^{१२} । तस्मादेकस्यैव^{१३} देवतात्मनो मध्यमस्थानस्य पर्या-यावेताविति निश्चयः । तथा च 'आसृखाणासः'^{१४} इत्यत्रैकविषयतामभिधानद्वयस्य दर्शयिष्यति । सत्यपि तु पर्यायत्वे क्वचित्तु काचित् प्रसृततरा^{१५}

१ अयं कोष्ठकान्तरगतः पाठो

नास्ति B. अयं सर्वोऽप्यध्याय-

पादारम्भात्मकः पाठो नास्ति C.

२ याज्ञिकाः C.

३ तत्राध्यात्मवतामे B.

४ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

५ दिवप्सातु C.

६ [अ० १०। १२८। १।]

७ इत्यद्यने C.

८ स्थानं त्रयोभि B. C.

९ सम्बन्धा C.

१० मिन्द्रवायो वयो स्था C

११ विकलेन C.

१२ नादित्यवक्ष्यात् C.

१३ 'एकस्यैव' इति B. पुस्तके 'व' इत्येव

१४ [अ० ६। ३७। ३ । निरु० १०। ३]

१५ 'त' इति त्रुटितम् C.

भवति । इन्द्रशब्देनैवाभिधानं मध्यस्थानस्य प्रसिद्धतरत्वात्^१ । सुप्रसिद्धि^२-
मुररीकृत्य वक्ष्यति 'वायुवा याहि दर्शत'^३ इत्यत्र 'कमन्य'^४ मध्यमादेवमवक्ष्यत्^५
इति । तुल्यायां हि प्रसिद्धौ कमन्यमित्याशङ्का नोपपद्यते । यथा चेन्द्रशब्देन
मध्यमस्थानस्य सम्बन्धो मुख्यः । एवमग्निः सूर्यशब्दाभ्यां पृथिवीद्युस्थानयोः ।

यद्येवमग्निशब्दविन्द्रसूर्यशब्दयोरपि प्रथमसमाम्मानं^६ युक्तं मुख्य-
त्वात् । सत्यमेवम् । तथापि तु इन्द्रस्य रसानुप्रदानलक्षणं^७ कर्म प्रधानम् ।
तच्छासौ वायुरूपेण कर्मात्मना साधयतीति वायुशब्दस्यैव^८ प्रथमः पाठः ।
वायुनैवावृता आन्तरिक्ष्य आपः । वरुणः स एव । स्तनयितुलक्षणत्वात् शब्द-
नाद् रुद्रः । तस्मात्तेनैव कर्मक्रमेण वृष्टिं साधयति । तेनैव तदवस्थाभिधायिना-
मभिधानसमाम्मानं युक्तम् । तथा सूर्यस्य प्रधानकर्म प्रविहितं^९ प्रकाशनम् । तच्चो-
र्ध्वमर्धरात्रात्^{१०} क्रियात्मना भवतीति । सूर्य एव प्रकाशनकर्मा अश्वि-
शब्दवाच्यः । तथा स्फुटतरप्रकाशावस्थः स एवोषा सूर्या वृषाकपायित्यादि-
शब्दवाच्यो भवति । अतस्तेनैव क्रमेणाभिधीयत इति^{११} युक्तम् ।

यदि तिस्र एव देवताः किमग्न्यादिसाहचर्येण जातवेदोवरुणाश्विप्रभृतोनां
समाम्मानम् । उच्यते । तासां माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधे-
यानि भवन्ति । तासां माहाभाग्यात् कारणादेकैकस्या जातवेदा वैश्वानरो
वरुणो रुद्रोऽश्विना^{१२} उषा इत्यादीनि बहूनि नामधेयानि भवन्ति । एतदुक्तं
भवति । स्थानभेदेन तासामेव पर्याया एते । सत्यपि च पर्यायत्वे परः परः
पूर्वस्माद् विप्रकृष्टतरसम्बन्धः । प्रतीति विप्रकर्षात् । एवं च सत्यग्निरेव तेन
क्रियायोगेन विशिष्टो जातवेदा वैश्वानर इत्यादिभिरभिधीयते । तथाश्विनाउषा^{१३}
इत्यादिभिरुत्तरोत्तरावस्थः सूर्योऽभिधीयते ।

ऐश्वर्ययोगादिविकरणधर्मत्वे^{१४} सति

[अपि वा कर्मपृथक्त्वात् । यथा होताध्वयु-

र्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतः^{१५}]

१ तरतां च B. C.

२ सुप्रसिद्धि B. सिप्रसिद्धि B. C

३ [अ० १।२।१ ॥ विर० १०।२]

४ किमन्यं B. C. [विर०
१०।२]

५ 'स' इति नास्ति B.

६ दाने लक्ष B

७ 'वा' इति ऋटितम् C.

८ 'प्रविहितं' इति पाठः स्यात् ।

९ ध्वं (ध्वं C.) धर्मात्मात्मना B. C

१० इत्युक्तम् B.

११ रुद्रोऽश्विना (नो C.) रुद्रा उष्या
इत्या B. C.

१२ नावृषा C.

१३ दि द्विकरण B. 'द्वि' इति
नास्ति C. अत्र 'अधिकरण'
इति युक्तः पाठः ।

१४ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

अपि वेत्यादि । अपिशब्दोऽथशब्दस्यार्थे । अथवा कर्मपृथक्त्वात् । यतः कर्माणि^१ पृथग्भूतानि । एकत्वेऽपि सति कर्मनिमित्तानि बहूनि नामधेयानि । यथा कौण्डपायिनामयने गृहपतिसप्तदशा दीक्षन्ते । तेषां होतृप्रभृतयः पञ्च त्रीणि त्रीणि कर्माणि कुर्वन्ते । तन्निमित्ताश्च तेषामाख्याभेदा भवन्ति । यो होता सोऽध्वर्युः स वोद्गातेत्यादयः^२ । यथा च लोके एको देवदत्तः पञ्च पाचको, लुनन् लावकः, स्तुवन्^३ स्तावक उच्यते । एवमिहापि योऽग्निः^४ स जातवेदाः स वैश्वानरस्तथा य इन्द्रः स वायुः स वरुणः । एवं यः सूर्यः सोऽश्विनौ^५ स उषा इति ।

एवं स्वपक्षे त्रित्वमभिधाय याज्ञिकपक्षे^६ प्रदर्शनायाह ।

अथवा^७ पृथगेव स्युः ।

अग्नेर्जातवेद आदयोऽन्ये वेद्याः^८ । तथैवेन्द्राद्^९ वाय्वादयः । सूर्यादप्यश्व्युष^{१०} आदयः ।

पृथक्त्वे हेतुमाह ।

पृथग्वि^{११} स्तुतयो भवन्ति

द्विशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात् पृथक्स्तुतयो [भवन्त्यग्न्यादयः । अतस्तेषां^{१२} भिन्न-] रूपता एव भवति । तथा^{१३} हि ।

अग्निमीळे^{१४}

इत्याग्नेयमेवोपदिश्यते ।

म नूनं जातवेदसम्^{१५} ।

इति जातवेदसीयम् ।

वैश्वानराय^१ पृथुपार्जसे विपः^२ ।

१ 'वि' इति त्रुटितम् B. C.

२ 'द्वा' इति त्रुटितम् B. C.

३ सवन् C.

४ योनिः स B. C.

५ 'स' इति द्विर्लिखितम् B. C.

६ याज्ञिकपक्षे C.

७ मुद्रितपुस्तकेषु 'अपि वा' इति मूलपाठः ।

८ वेद्यायाः B. वेद्याया C.

९ वेन्द्रवाय्वा (यवा C.) दयः B. C.

१० 'प्य' इति नास्ति B. दप्यु-
श्व्युष C.

११ पृथग्वि C.

१२ 'भवन्त्यग्न्यादयः । अतस्तेषां भिन्न' इति पाठोऽस्माभिरेवात्रावश्यकत्वात् सङ्गिवेशितः । 'रूपता' इत्यस्य स्थानेऽपि B. पुस्तके 'रूपता' इति C. पुस्तके च 'रुवाता' इति पाठः ।

१३ तथापि B. C.

१४ [अ० १। १। १]

१५ [अ० १०। १८८। १]

१६ [अ० ३। ३। १] विवः B.

इति वैश्वानरीयमिति । तथा ऐन्द्रं वायव्यं वारुणमिति । तथाऽऽश्विनमुषस्यं सौर्यमिति प्रतिनियता स्तुतिचोदना । स्तुतिभेदाच्च स्तुत्यभेदेन भवितव्यम् ।
किञ्च—

तथाभिधानानि^१ ।

तथाऽनेनैव^२ प्रकारेण पृथगेवेत्यर्थः । अभिधानादिचोदना हविर्भाजो देवताया 'आग्नेयोऽष्टाकपालः' 'वैश्वानरीयो द्वादशकपालः' इति व्यवस्थितैव । चोदनाव्यतिरेके हि प्रायश्चित्तश्रवणात् । अन्याभ्यो गृहीते अन्यासु चाहितासु चोदिताभ्यः^३ प्रयच्छेत् 'आज्येन वा हविषा^४ वा यजेत्' इति च कर्मणि विशेषात् ।

तथा गुणद्रव्यकर्मसंयोगनियमो दृश्यते । यथा हिरण्यपाणित्वात्^५ सवितुः । अदन्तकत्वं पूष्णः । कपर्दित्वं रुद्रस्य शितिकण्ठनीललोहितत्वादिगुणयोगश्च^६ । तथा ऋष्टयो^७ मरुताम् । पाशो^८ वरुणस्य । हरी^९ इन्द्रस्य इत्यादिद्रव्ययोगः । तथा कर्मयोगोऽनेवैहानानि । वैश्वानरस्य सर्वस्य^{१०} प्राप्तिः । इन्द्रस्य वृत्रवधादि । वरुणस्य पाशविमोचनादि^{११} । सूर्यस्य रसादानादि^{१२} । पूष्णः पथि रक्षणेति^{१३} । अतो^{१४} यथोक्तस्तुत्यभिधानाभिनियमलक्षणांल्लिङ्गात् स्तुत्यभिधेयभेदेनाप्यवश्यं भवितव्यमिति ।

यथे एतत्

[कर्मपृथक्त्वादिति बहवोऽपि विभज्य कर्माणि कुयुः^{१५}]

अथ यदेतदुक्तम् । कर्मपृथक्त्वादेकस्य^{१६} बहुनामधेयत्वमित्यर्थः । नैकान्तिकत्वमित्याह । बहवोऽपीत्यादि । एकदन्तेनाचष्टे^{१७} । यथैकस्य

१ कथाभिधानानि C.

२ तथा नैव प्रका B. C.

३ चोदिताभ्यः C.

४ आज्येन (ना C.) वा हिना यजेत् B. C.

५ 'त' इति ऋटिदम् C. अत्र 'हिरण्यपाणित्वं' इति युक्तः पाठो भवेत् ।

६ कर्षं (ख) नीललोहितत्वादि C.

७ ऋष्टयो C.

८ पाशो वरु C.

९ हरि इन्द्र C.

१० सर्वस्याप्राप्तिः C.

११ विमोचना C.

१२ दानादिर C.

१३ रक्षणेति B. C.

१४ अथो B. C.

१५ 'यथे एतत्' इत्येव प्रतीकः B. C

१६ 'कर्म' इति नास्ति B. C.

१७ अयं सन्दिग्धः पाठः । अथवा 'इत्ये- तदन्तेनाचष्टे' 'तदेवाचष्टे' इति पाठः भवे ।

कर्मपृथक्त्वान्नामपृथक्त्वं दृष्टम्^१ । एवं बहूनि कर्माणि विभज्य कुर्वतां बहूना-
मपि नामपृथक्त्वं दृष्टमेव । तत्र कुत एतत्—एकस्य बहूनीति न पुनर्बहूनामेवे-
दमस्येदमस्येति^२ विभज्य कुर्वतां बहूनि नामधेयानीति । तस्मादयमसाधको हेतुः ।
अपि च प्रत्यक्षे पृथिव्यादावर्थेऽभिधेये प्रयोगप्रतीतिवशात् पर्यायत्वं पदं^३ प्रती-
येत । यथा नैघण्टुके^४ प्रकरणे गवादीनाम् । इह शब्दव्यतिरेकेण न देवता-
र्थस्य^५ । अतीन्द्रियत्वात्^६ । किं जातवेद आदयोऽग्नेरेव पर्याया उत पृथ-
गर्थपदानीति^७ ।

नायमनेकान्तः^८ । नहि देवतायाः संख्यादिविशिष्टस्तुतिसत्त्वावधा-
रणे^९ किञ्चित् प्रमाणमस्ति । ऋते मन्त्रार्थवादलिङ्गात्^{१०} । दर्शनभेदः परस्पर-
विरोध्यध्यात्मविन्नैरुक्तयाज्ञिकानाम्^{११} । अनेकजन्मान्तराभ्यासवासना-
परिपाकवशात् प्रतिभानव्यवस्था द्रष्टव्या ।

तत्राध्यात्मविदस्तावत् सन्मात्रनिबद्धबुद्धयः^{१२} शिथिलीभूतकर्मग्रहग्रन्थयो
भिन्नाविषयभवसंक्रमस्थानवैराग्याभ्यासवशात्^{१३} समासादितस्थिरसमाधयो
निरस्तसमस्ताधयो निरस्तबाह्यविषयैषणा^{१४} निरुद्धान्तःकरणवृत्तयो निष्कम्प-
दीपकल्पाः क्षेत्रज्ञज्ञानमननाः^{१५} प्रकृतिविरक्तं विरजसं प्रध्यायन्तः^{१६} किं
केन^{१७} पश्यति^{१८} किं केन शृणोतीत्यात्मैकत्वेनास्तद्वितेनान्यं^{१९} न पश्यन्ति न
शृण्वन्तीति । इममेवागममुररीकृत्याह^{२०} ।

सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न स बध्यते ।

दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते^{२१} ॥

इति । तथा—

१ दृष्टम् B. C.

२ मेवेदमिदमस्यै विभ B. C.

३ अत्र 'पदानां प्रतीयेत' इति
'पदानां प्रतिपद्येत' इति वा
पाठो भवेत् ।

४ चौणादिके B.

५ 'प्रतीतिः' इति शेषः ।

६ अत्र 'देवतायाः' इति शेषः ।

७ पतिरणीति B. C.

८ नान्याप्यनेकान्तः B. C.

९ स्तुतिसत्त्वाव B. स्तुतिसत्त्वाव C.

१० 'लिङ्ग' इत्येव B. C.

११ ध्यात्मभिन्नैह B. ध्यात्म-
विन्नैह C,

१२ सन्मान (B.) निबन्ध B. C.

१३ क्रम (मा C.) स्थानं वैरा B. C.

१४ वैषिण्या B. C.

१५ ज्ञयोगनाममना B. ज्ञागयान-
नाममना C.

१६ श्रद्धायन्तः श्रद्धायान्तः C.

१७ केह B. C.

१८ पश्यन्ति B. C.

१९ स्वात्म (स्मै C.) कायेनास्ततेना
B. C.

२० अमागेवागममुर B. इमामेवाव
मुर C.

२१ [अनुपपन्नमूलमिदं वचनम्]

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज^१ ॥

इत्यादि । नैरात्म्यवादिनान्तु^२ विशेषः ।

तेनमेव^३ हि संसारो रागादिवलेशवासितम्^४ ।

तदेव^५ तैर्विनिर्मुक्तं न भदन्त^६ इति कथ्यते^७ ॥

इत्यादि सांगताः प्रतिजानते इति ।

नैरुक्ता अपि मन्त्रदेवतानिर्वचनेन तावद्द्रव्यमनुबुभूषन्तोऽन्यादिभ्य-
स्त्रिभ्यो^८ नान्यं पश्यन्ति न शृण्वन्ति ।

याज्ञिका अपि तेन तेन फलेन नाधिनः सन्तस्तस्मिन्तस्मिन् कर्मणि देव-
तायाः संप्रदानत्वेन चोदनालक्षणात्वात्^९ तदुद्देशेन व्यवदानानि । द्रव्यत्यागो
यागस्तस्य फलसाधानत्वेनाभ्युपगमात्^{१०} । दशपूर्णमासाभ्यामित्यादिवाक्यस्य
दर्शपूर्णमाससंज्ञकेन यागेन स्वर्गं भावयेदित्यर्थस्य^{११} प्रपञ्चनप्रतिपादना-
द्यागस्य फलं, न देवताया इति निश्चितम् । अतस्तस्याश्च गुणभूतत्वाद्
यागनिर्वृत्तौ^{१२} स्रुगादिवदङ्गभावोपगमात् । सा च यागनिर्वृत्तिश्चोदना-
लक्षणेऽन्याद्वा शब्दमात्रे देवतायां सिद्धेति वस्तुसदसद्भावाकारविचारः^{१३}
कर्मणि मन्दोपयोग इति कृत्वा शब्द^{१४} व्यातिरिक्तां देवतां^{१५} न पश्यन्ति न
शृण्वन्ति । शुद्धयाज्ञिकास्तु^{१६} शब्दव्यतिरिक्तामितिहासपुराणप्रसिद्धां^{१७}
'तुविप्रोवः'^{१८} इत्यादिमन्त्रप्रत्यायितरूपां^{१९} प्रतिजानते स्तुवते ध्यायति^{२०} वेति
सर्वदर्शनेषु च सर्वं मन्त्रा योजनीयाः । कुतः । स्वयमेव भाष्यकारेण सर्वमन्त्राणां
त्रिप्रकारस्य विषयस्य प्रदर्शनाय 'अर्थं वाचः पुष्पफलमाह'^{२१} इति यज्ञादीनां

१ [अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

२ 'दिनास्तुवि' इत्येव । 'शेषः' इति
नास्ति B. C.

३ अर्थं सम्बिद्भवः पाठः ।

४ क्लेशावासि C.

५ तदैव B.

६ 'न वदन्त इति कथ्यन्त' इत्येवा-
दर्शपुस्तकपाठः ।

७ ताद्राष्य C.

८ त्रिभ्यो C.

९ ज्ञायात्वात् C.

१० नाथ पगमाः C.

११ विलस्यार्थस्य B. C.

१२ यागविहृत्या B. C.

१३ वाक्तर B.

१४ शब्दस्य व्य C.

१५ तिरिक्तां देव B. C.

१६ याज्ञिकाः स B. C.

१७ रिक्तमितिहासः पुराणं प्रसि B. C.

१८ [अ० २।२।१२।।।१०।।।।।
६४।७]

१९ प्रत्ययित B. C.

२० 'ध्यायन्ति', इति वा स्यात् ।

२१ [बिह० १।२०]

पुष्पफलत्वेन प्रतिज्ञानात् । अधिदेवादिविषयेणैव श्रुतेः^१ न श्रुतप्रवृद्धतायाः स्मरणात्^२ ।

तत्रात्मविदामेकत्वं पारमार्थिकमौपचारिको भेदः । स च पुरस्तादुप-
प्रदर्शितः । स्थानमस्य आब्रह्मभुवनानात्^३ चतुर्दश भुवनानि । प्राजापत्यं^४
कृत्स्नं कार्यम् । तथा च लिङ्गम् 'तस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्'^५ इति षष्ठे^६
मन्त्रो व्याख्यातः । पारमार्थिकादन्यदौपचारिकम्^७ । याज्ञिकानां प्रत्यभि-
धानं भेदः पारमार्थिकः । भाक्तमन्यत् ।

इदानीं^८ यथौपचारिकमेकत्वं तथा दर्शयति—

[तत्र सस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं चोपेक्षितव्यम्^९]

तत्रेत्यादि । तास्मिन् भेदपक्षे स्थानैकत्वं पृथिव्यादिस्थानगतमेकत्वं स्थानि-
पूषचारेणोपेक्षितम्^{१०} । न च केवलं स्थानैकत्वमेव सम्भोगैकत्वं च । भुजिः
पालने । सहभोगे^{११} पालने कर्तव्ये स्थित्यर्थे विश्वस्यानुग्राहकत्वेनेकत्वं
सम्भोगैकत्वं च ।

उदाहरणम्

यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वम् ।

यथा पृथिव्यां मनुष्यादयः तात्स्थ्यादभेदेन पृथिवीशब्देनाभिधीयन्ते ।
पृथिवी च यथा 'भूर्भुवः स्वः'^{१२} इति लोकशब्दलौकिका एकत्वेन । एवमग्नि-
रित्यभेदाभिधानम्^{१३} । जातवेद आदीनां स्थानैकत्वात् । एवमेवांतरयोरपि
स्थानयोर्योजनीयम् । यदेकत्वं^{१४} दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोः ।

अपि—

सम्भोगैकत्वं च दृश्यते ।

उदाहरणम्—

१ अनेन C.

२ ताया स्मरणाः C.

३ ब्रह्मावना चतु B. C.

४ पत्न्यः कृत्स्नः कार्यः । तथा च
लिङ्गः C.

५ [तै० आ० १०।१०।३ सु०
१०।४] 'तस्मात्परं' इति मूले
पाठः ।

६ [विह० २।३]

७ धिक्कमन्य B. C.

८ मिन्दानीं यथो औप C.

९ इदं मूलवाक्यं नास्ति B. C.

१० 'उपेक्षितव्यम्' इति युक्तः स्यात् ।

११ 'सम्भोगे' इति पाठो युक्तः स्यात्

१२ [वा० सं० ३।५] सुवः B.

१३ धानात् B. धानात् C.

१४ यमेकत्वं B. C.

[यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च
सम्भोगः । अग्निना चेतस्य लोकस्य^१]

यथेत्यादि । यथा पृथिव्या धृत्यादिस्वव्यापारं कुर्वन्त्याः पर्जन्यादिभिः
स्वव्यापारेण द्वारेण । यथोक्तम् 'देवानां माने' प्रथमा^२ ' इत्यस्मि-
न्मन्त्रे^३ ऽनुग्राहकत्वाविशेषात् संभूय पालने एकत्वं दृश्यते । एवमग्न्यादीना-
मप्यौपचारिकमेकत्वं^४ द्रष्टव्यमित्यभिप्रायः^५ । अग्निना चेतस्यान्तरिक्षस्य^६
लोकस्य च सम्भोगः । यथा वक्ष्यति 'अग्निर्वा इतो वृष्टिम्^७' इति । 'भूमिं
पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्रयः^८' इति च ।

इदानीं यथोक्तस्य भेदाभेददर्शनस्य दृष्टान्तमाह^९ ।

[तत्रैतन्नरराष्ट्रमिव^{१०}]

तत्रैतद्^{११} भेदाभेददर्शनं नरराष्ट्रमिव । नरशब्दोऽस्मात्पुत्रजनपदादिप्रकृत्युप-
लक्षणार्थः । पृथा^{१२} देवा इति । तदेवार्थवस्तु भेदेनाभिधीयते राष्ट्रमित्यभेदेन ।
एवमुक्तेषु भेदेनैकस्याभेदेन चानेकस्य । तत्रैतद् भेदाभेददर्शनं यथायोगमभि-
धानं द्रष्टव्यमिति ।

[इति द्वादशस्या- (सप्तमस्या-) ध्यायस्य पञ्चमः खण्डः^{१३} ।]

[अथ षष्ठः खण्डः^{१३} ।]

अथाकारचिन्तनं देवतानाम् ।

संख्याविचारानन्तरमाकारः संस्थानं तद्विषयचिन्तनं विचारो देवतानां
वर्तिष्यत इति शेषः । आनन्तर्याद् याज्ञिकपक्ष एष विचार इति केचिन्-

१ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

२ [अ० १०।२७।२३]

३ स्मिन्नन्ते B. C.

४ 'मेक' इति त्रुटितम् B. C.

५ 'ह' इति त्रुटितम् C.

६ 'त' इति त्रुटितम् C.

७ [वि० ७।२५॥ तै० सं०
२।४।१०]

८ [अ० १।१६४।२१॥ वि०
६।२२॥७।२३]

९ 'दृष्टान्तता' इत्येव B 'दृष्टन्त'
इत्येव C.

१० इदं मूलवाक्यं नास्ति B. C.

११ 'त्रैत' इति त्रुटितम् B.

१२ अथ पाठः सन्दिग्धः । अथवा
'प्रकृतय इति' इति पाठोऽत्र
भवेत् ।

१३ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य
समाप्तेरारम्भस्य च विदेशो न
दृश्यते ।

मन्यन्ते^१ । इतरथोरपि विकारधर्मत्वाद् भाक्तस्य भेदस्याभ्युपगमात् प्रकृति-
भूतस्य च विकारभूतस्य^२ च देवतात्मनोऽत्यन्तपाराध्याद्^३ [इदमाकार-
चिन्तनं^४ युक्तम् ।

तत्र—

पुरुषविधाः स्युरित्येकम् ।

पुरुषविधा अस्मदादि-] रूपाः^५ स्युरित्येकं दर्शनम् ।

कुतः —

[चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्ति^६]

चेतनावदित्यादि । भूमादिस्मरणात्^७ प्रशंसायां मतुप् । तदन्तात्
'तेन तुल्यम्'^८ इति वतिः । हि शब्दे हेत्वपदेशे । प्रशस्तेन दृष्टानुश्रविकफल-
कर्मविवेकविशिष्टेन गवादिभ्यो व्यावृत्तेन चैतन्येन चेतनावद्विस्तुल्यं यस्मात्
स्तुतयो गुणगुण्यभिधानरूपा मन्त्राः चाटुश्लोका इव राजादीनां भवन्ति ।
तस्माद् विशिष्टपुरुषविधा इति ।

न च केवलं स्तुतयः । किं तर्हि ।

तथाभिधानानि ।

यथा प्रकृष्टचैतन्यविशिष्टानां पुरुषाणां परस्परस्याभिधानानि तथेन्द्र-
मरुदादीनामपि कथाशुभीयादिषु संवादिषु भवन्ति । अतो^९ऽपि पुरु-
षविधाः^{१०} ।

पौरुषविध्ये साध्ये चेतनावदिति य उक्तो हेतुस्तस्यैव—

अथापि [पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते^{११}]

१ केचित् । अन्यतर B. 'न्ते, इ' इति
द्वित्वम् C.

२ 'विकारभूतस्य च', इति
नास्ति B.

३ पराध्यादि C.

४ 'इदमाकार' इत्यारभ्य 'अस्मदादि'
इत्यन्तः पाठो नास्त्यादर्शपुस्त-
केषु । अथवाद्यादस्माभिरेवात्र
योजितः ।

५ रूपस्वरित्ये B. C.

६ इदं मूलवाक्यं नास्ति B. C.

७ 'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगे-
तिशायने । संसर्गेऽस्तिविविध्यायां
भवन्ति मतुबादयः ॥' [पाठ०
म० आ० १।२।१४] इति
स्मृतेरित्यर्थः ।

८ [पा० १।१।११५]

९ एतोऽपि B. C.

१० रूपो विद्याः B. C.

११ 'अथापि' इत्येवं प्रतीकः B. C.

इत्यादिः^१ परः प्रपञ्चः । अङ्गादिभिः स्तुतिविशेषस्य प्रदर्शनात् । अथ शब्दस्तथार्थे । अपि शब्दो ह्यर्थे । तथाहि^२ पौरुषविधिकैः पुरुषविधेयस्तुति-भावानि बाहुमुष्ट्यादीन्यङ्गानि तैः स्तूयन्ते । उदाहरणम् ।

उरुं नो^३ लोकमनु^४ नेषि विद्वान्

स्वर्वज्ज्योतिरभयं स्वस्ति ।

ऋष्या तं इन्द्र स्थविरस्य बाहू

उप स्थेयाम शरणा बृहन्ता^५

गर्गस्यार्षम् । उरु विस्तीर्णमसंबाधम्^६ । नो^७ऽस्मल्लोकं स्वर्गाख्यमिन्द्रलोकाख्यं वा । अनुनेषि अनुपूर्वस्य नयतेर्लटि^८ रूपम् । आनुपूर्व्येण नयेत्यर्थः । पश्चाद्वा मरणस्य मरणोत्तरं^९ कालमित्यर्थः । विद्वान् जानन् भक्ततामस्माकम् । यतः स्वर्वत्^{१०} स्वकादित्यादिवदित्यर्थः^{११} । तेन कर्तृभूतेन तद्वदादित्यकर्तृकमित्यर्थः । ज्योतिः । लोकविशेषां^{१२} वा लिङ्गव्यत्ययेन स्वर्वन्तं सर्वेणाभिलषितेनार्थेन तद्वन्तं लोकम् । अभयं च स्वस्ति चाविनाशश्चेत्यर्थः^{१३} । किञ्च ऋष्या ऋष्यो महन्नामैतत् महान्तौ^{१४} प्रभावतः रेषणौ^{१५} वा । ते तव हे इन्द्र स्थविरस्य भूतः^{१६} बाहू^{१७} यौ तयोः उप समीपे स्थेयाम तिष्ठेम तव समीपे निवसेमेत्याशास्महे । स्तुतिर्वोपस्थानम् । तव बाहू स्तूयामेत्यर्थः । बाहूपस्थानेन च तद्वत्^{१८} उपस्थानं लक्ष्यते । कीदृशौ । शरणा 'श' हिंसायाम्^{१९} शरितारौ^{२०} शत्रूणाम् । शरण्यौ वा । बृहन्ता सर्वत्राकारो द्विवचनस्य^{२१} स्थाने । महान्तौ प्रमाणतः ।

१ 'इ' इति त्रुटितम् B. C.

२ तथाहि पौरुषमधिकैः B. C.

३ [वि० ६।४७।८] 'नो' नो लोकम्' इत्येव प्रतीकः B. C.

४ 'म्' इति त्रुटितम् B, C.

५ नमस्मल्लो B. C. 'नोऽस्मा-ल्लोकं' इति युक्तः पाठो भवेत् ।

६ तेर्लिटि' C तेर्लिटि इति युक्तः स्यात् ।

७ 'मरणोत्तरकालं' इति समस्तपाठः स्यात् ।

८ स्वर्वक् C.

९ 'स्वरादित्यादि' इति पाठः स्यात् ।

१० कोकवि B. C.

११ 'नाशक्ये' इति पाठः स्यात् ।

१२ महान्ते B. C.

१३ रेषणौ वा B. C.

१४ अत्र 'बृहत्' इति 'महत्' इति वा पाठः स्यात् ।

१५ बाहौ B.

१६ तन्वत् B. C.

१७ [चा० ३।१६] मे हिंसा C.

१८ शरितारः B.

१९ 'स्य' इति नास्ति C.

उताभये पुरुहूत श्रवाभि-

रेको^१ हृक्हर्मवदो वृत्रहा सन् ।

इमे चिदिन्द्र रेदसी अपारे

यत्सं गृभ्णा मघवन् काशिरित्तै^२ ॥

इति द्वितीयमुदाहरणं पुरस्ताद्^३ व्याख्यातम् ।

[अथापि पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः^४]

अथापीत्यादि^५ । तथा चेत्यर्थः । पुरुषप्रकारेषु ये [द्रव्यसंयोगास्तैः^६]
सांयोगिकैरश्वजायादिभिर्भोग्यैर्द्रव्यैः सम्बन्धाः स्तूयन्त इत्यनुषङ्गः ।

उदाहरणम् ।

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहा

चतुर्भिरा षडभिर्हूयमानः ।

आष्टाभिर्देशभिः सोमपेय-

मयं सुतः सुमत्सु मा मधस्कः^७ ॥

गृत्समदस्य । आ इत्युपसर्गो याहीत्यनेन सम्बध्यते । द्वाभ्यां हरिभ्यां
हे इन्द्र आयाहि । आ चतुर्भिरयाहि । आषडभि रयाहि^८ । हूयमानो-
ऽस्माभिरयाहि । आष्टाभिर्देशभिर्वा प्रभूतत्वादश्वानाम^९ । यावद्भी रोचते
तावद्भिरयाहीत्यर्थः । सोमपेयं सोमपानमस्मदीयं^{१०} प्रतीत्यध्याहारः । किमर्थ-
मुच्यते आयाहीति । यस्मादयं सुतः सोमः हे सुमत्सु सुयज्ञ आगच्छ ।
अन्तरा कैश्चित् सह मा मधः संग्रामान् कः मा^{११} कार्षीरित्यर्थः । अवि-
लम्बितमित्यभिप्रायः ।

अपाः सोममस्तमिन्द्र प्र याहि

कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते^१ ।

१ [अ० ३।३।१५] 'उताभये
पुरुहूत' इत्येव प्रतीकः B. C.

२ [वि० ६।१]

३ इदं मूलवाक्यं नास्ति B. C.

४ अथापत्यादि C.

५ 'द्रव्यसंयोगास्तैः' इत्ययं पाठो
नास्ति B. C. अर्थवशादस्मा-
भिरेवात्र योजितः ।

६ [अ० २।१।८।४] 'आ द्वाभ्यां
हरिभ्याम्' इत्येव प्रतीकः B. C.

७ 'या' इति श्रुतितम् C.

८ प्रहूत B. C.

९ पान अस्म B. C.

१० 'मा' इति श्रुतितम् C.

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं
विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥

विश्वामित्रस्य । अपाः^२ पीतवानसि सोममभि । अस्तं गृहं हे इन्द्र
प्रयाहि । कस्मादेवमुच्यते । यस्मात् कल्याणीः छान्दसत्वाद् धल्क्यादि-^३
लोपाभावः^४ । कल्याणीः प्रशस्तरूपा जाया सुराणां^५ सुष्ठु रमणीयं^६ यत्
परिभोगयोग्यं पर्याकास्तरणादि गृहे ते तव । यत्रा यत्र च रथस्य बृहतो
महतो^७ निधानं स्थानं यजनशालाख्यम् । विमोचनं^८ विमोचनस्थानं च
मन्दराख्यम्^९ । वाजिनोऽश्वस्य दक्षिणा दानं वासयोग्यमशनादि तेन
तद्धत् ।

[अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः^{१०}]

अथापीत्यादि^{११} । अथवोक्तविशेषणैरेव^{१२} कर्मभिः । उदाहरणम्—

इदं हविर्मघवन् तुभ्यं रातं

प्रति सम्राट् हृणानो गृभाय ।

तुभ्यं सुतो मघवन् तुभ्यं

पक्वो र्द्वीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य^{१३} ॥

अग्निपुत्रस्य स्थौरस्य अग्निपुत्रस्य^{१४} वार्षम्^{१५} । प्रत्यक्षं व्यपदिशति ।
इदं हविरिति सामान्येन^{१६} हविर्मात्रमनूद्य उपरिष्ठाद् विशेषं वक्ष्यति ।
हे मघवन् धनवन् तुभ्यं^{१७} रातं 'रा दाने'^{१८} दत्तमस्माभिः । प्रत्युपसर्गो गृभाये-
त्याख्यातेन सम्बध्यते । तत् हे सम्राट् सम्यग्दीप्त अहृणानः कण्ड्वादिरयम् ।

१ [अ० ३।२३।६] 'अपाः सोमम्'

इत्येव प्रतीकः B. C.

२ अपः पीत B.

३ [पा० ६।१।६८]

४ भावात् कल्या B.

५ सुमरणां सुष्ठु चरम C.

६ शीयत्वं यत् B. C.

७ 'महतो' इति त्रुटितम् B.

८ 'विमोचनं' इति त्रुटितम् B.

९ अत्र 'मन्दुराख्यम्' इति पाठः

स्यात् ।

१० इदं मूलवाक्यं नास्ति B. C.

११ यथावीत्यादि C.

१२ रेवत कर्म C.

१३ [अ० १०।१।६।७] 'इदं हविः'

इत्येव प्रतीकः B. C.

१४ अग्निपुत्र B. C.

१५ 'वा' इति त्रुटितम् C

१६ 'न' इति त्रुटितम् B. C.

१७ कृत्यं C.

१८ [पा० २।४७]

अ० ७, सू० ६
अ० ७, पा० २, सू० २ }

४३

{ देवतानां पौरुषविध्यस्योपसंहारः

अहणीयमानो^१ ऽकृष्यन् प्रति गृभाय^२ प्रतिगृहाणेत्यर्थः । तुभ्यं सुतस्त्वदर्थमेव^३
सुतः सोमः हे मधवन् तुभ्यं पक्वः सवनीयपुरोडाशः । एतज्ज्ञात्वा अग्निं
भक्ष्य हे इन्द्र पुरोडाशादि । पिब च सोमस्य प्रस्थितस्य^४ त्वां प्रति स्थितस्य
प्रस्थितसंज्ञकस्य वा । षष्ठीश्रुतेरेकदेशमिति शेषः । द्वितीयार्थे वा षष्ठी
प्रस्थितम् ।

आश्रुत्कर्णं श्रुधी हव
नू चिदधिष्व मे गिरः ।
इन्द्र स्तोममिमं मम
कृष्वा युजश्चिदन्तरम्^५ ॥

मधुच्छन्दसः । आभिमुख्येन ओतारौ कर्णौ यस्य तस्य सम्बोधनं हे
आश्रुत्कर्णं श्रुधी शृणु हवमाह्वानम् । नु इति क्षिप्रनाम । चिदिति चार्थे
क्षिप्रं च दधिष्व धारय । मे गिरः^६ स्तुती^७र्याज्यानुवाक्यादिलक्षणाः^८ हे
इन्द्र स्तोमं च शस्त्राख्यम् । इमं मम स्वभूतम् । कृष्वा कुरुष्व युजः युज्यत
इति युक् सहायः^९ । चिदप्यर्थे । सहायादपि कुत्साद्वा विष्णोर्वा मतिशायि-
कोऽयमासन्नतरमित्यर्थः^{१०} ।

एवमुक्ताभिर्युक्तिभिः पौरुषविध्यं प्रसाध्यार्थान्तरमुपन्यस्यति^{११} स्म^{१२} ।

अपुरुषविधाः स्युरित्यपरम् । अपि तु यद् दृश्यते ।

पुरुषाकारेभ्योऽन्याः स्युर्देवताः । न^{१३} पुरुषसद्भाव^{१४} देवता इत्यभि-
प्रायः । तथा चोक्तम् 'तत्रोपमार्थेन वा^{१५}' इत्युपप्रतिज्ञाय^{१६} प्रत्यक्षेण प्रसिद्ध-

१ 'शी' इति त्रुटितम्

२ गृभाय प्रतिगृहायेत्यर्थः C.

३ तत्तद्वर्थं C.

४ 'प्रस्थितस्य' इति नास्ति B. C.

५ [अ० १।१०।६] 'आश्रुत्कर्णं'
इत्येव प्रतीकः B. C.

६ गिरः C.

७ स्तुतिर्यां B. C.

८ अत्रायः B. C.

९ सहायः B.

१० अयं सन्दिग्धः पाठः ।

११ साध्यमर्षां B. C.

१२ न्यसति स्म B.

१३ नापुरुष B.

१४ अत्रेदं क्लीबत्वं चिन्त्यम् ।

१५ [निरु० २।१६] मूलं 'वा' इति
नास्ति ।

१६ 'य' इति त्रुटितम् B.

देवत्वेनापुरुषाकारेण अग्न्यादिदेवतानां^१ पूर्वोक्तं पौरुषविध्यत्वं^२ व्यभिचरितु-
माह । अपि तु यद् दृश्यते उपलभ्यते ।

[इति द्वादशस्या- (सप्तमस्या-) ध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।]^३

[अथ सप्तमः खण्डः^४ ।]

[अपुरुषविधं तद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति^५]

अपुरुषविधं तद्यथाग्निरित्यादि । तत्र वायुः स्पर्शनः । अन्ये दर्शनाः ।
एतदुक्तं भवति । यथैव च^६ धनधान्यपशुहिरण्यादि पुरुषस्योपकरणम् ।
एवं कर्माङ्गानि देवता अप्यग्न्यादयः । तत्सामान्यार्थमिन्द्रादिशब्दवाच्या अप्ये-
वंविधा^७ भवितुमर्हन्तीति ।

एवं प्रत्यक्षेण सामान्यतादृष्टेन चापौरुषविध्य^८ उक्ते पूर्वोक्तसमी-
करणायाह ।

[यथो एतच्चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्तीति ।

अचेतनान्यप्येवं स्तूयन्ते । 'यथाक्षप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि^९ ।]

यथो एतच्चेतनावद्वद्धिति । अस्य समीकरणमचेतनात्मन्यपि^{१०} द्रव्या-
ण्यक्षादीन्योषधिपर्यन्तानि 'मित्रं कृणुध्वम्'^{११} इति चेतनावद्विस्तुल्यं स्तूयन्ते ।
एवं सामान्येन समीकृत्य विशेषेण^{१२} समीकरिष्यन्नाह ।

[यथो एतत्पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्त इति, अचेतनेष्वप्येतद्
भवति । अभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभिरिति ग्रावस्तुतिः^{१३}]

एतत्पौरुषविधिकैरङ्गैरिति । अस्य समीकरणमचेतनेष्वप्येतद् भवति ।
अभिक्रन्दन्तीत्युदाहरणम् ।

१ 'देवतानां' इति नास्ति B. C.

२ पौरुषं विध्यत्वं B. C. 'पौरुष-
विध्यं' इत्येव युक्तः पाठः ।

३ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समा-
प्त्येव न दृश्यते ।

४ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

५ 'च' इति नास्ति C.

६ 'एवं विधा' इति द्विर्ल्लिखितम्
B. C.

७ पौरुषविध्य B. C.

८ [विद्य० २।३।४-२२]

९ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

१० तनात्मन्यपि B. C.

११ [ख० १०।३४।१४]

१२ 'विशेषेण' इति नास्ति B. C.

१३ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

एते वदन्ति शतवत् सहस्रव-
द्भि क्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः ।
विष्टो ग्रावाणः सुकृतः सुकृत्यया
हेतुश्चित् पूर्वे^१ हविरद्यमाशत^२ ॥

अर्बुदस्य^३ । एते वदन्ति महान्तं शब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः । शतवत् सह-
स्रवत् शतमिव सहस्रमिव वा क्रन्दन्ति अभ्याहूयन्ति चेन्द्रम् । हरितेभि-
हरितवर्णैः । आसभिरास्यैः । छान्दस आस्यशब्दस्यासन्नादेशः । विष्टो 'विष्टु
व्याप्तौ^४ ' इत्यस्यैतद्रूपम् । ईत्वमपि सा ..... दत्वा^५ व्याप्येत्यर्थः ।
ग्रावाणः सुकृतः^६ शोभनकर्मकारिणः । सुकृत्यया शोभनक्रिययाभिष्वाख्यया^७ ।
हेतुश्चित् हेतुरपि सकाशात् पूर्वे हविरद्यमदनीयं^८ सोमाख्यमाशत आशित-
वन्तः^९ । ग्रावणः^{१०} स्तुतिरिति सुप्रसिद्धम् ।

पौरुषविधिकै^{११} द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि पूर्ववत् कल्पितोपमारूपमित्याह ।

[यथो एतत्पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि^{१२}] तादृशमेव^{१३} ।

उदाहरणम्—

सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनं-
तेन वार्जं संनिषदस्मिन्नाजौ ।
महान् हास्य महिमा पनस्यते-
ऽदब्धस्य स्वयंशसो विरश्चिनः^{१४} ॥

१ [अ० १०।११।२] 'एते वदन्ति'
इत्येव प्रतीकः B. C.

२ अर्बुदस्य C.

३ [पा० ३।१३]

४ अयं सन्दिग्धः पाठः ।

५ सुकृताः B. C.

६ भोगक्षीयया C.

७ हविरद्यमद C.

८ 'आशितवन्तः' इति द्विजि-
लितम् B.

९ तावतुः B. सावतु C.

१० विषकै B. C.

११ प्रतीकत्वेन 'तादृशमेव' इत्येव
पाठः B. C.

१२ [अ० १०।७५।३] 'सुखं रथं
युयुजे' इत्येव प्रतीकः B. C.

सिन्धुक्षिप्राम प्रैय्यमेधस्तस्यार्धम्^१ । सुखं सुखयानं रथं^२ युयुजे
युक्तवान् । सिन्धुर्नाम नदीविशेषः । अश्विनं^३ अश्ववन्तम् । तेन वाज-
मन्नम् । संनिषत् संभक्तवान् । अस्मिन्नाजौ संग्रामे । महान् हास्य
महिमा पनस्यते स्तूयते^४ स्तोतृभिः । अदब्धस्यानुपहिंसितस्य^५ केनचित्
स्वयशसः स्वाश्रयशसः । विरप्तिनः^६ विरमणशीलस्य महन्नाम वा महत्
इत्यर्थः । नदीस्तुतिरित्याद्युक्ताभिप्रायम्^७ । कर्मसंयोगैरित्येतदपीति कृतव्या-
ख्यानम् । अङ्गकर्मसंयोगयोरकमेवादहरणम् ।

[अपि बोभयविधाः स्युः^८]

अपि वेत्यादि । अपिरथार्थे । अथवा उभयविधा द्विप्रकारा अपि
स्युः । उभयथापि मन्त्रदर्शनात् ।

[अपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मान एते स्युः^९]

अपि वेति च दर्शनान्तरम् । सर्वदेवतानामेव^{१०} द्वयात्मकत्वमिष्यते ।
तत्रैते कर्मात्मानः पृथिव्यादयो धृतिसंग्रहपक्षथादि शीतोष्णवर्षादि च विद-
धानाः कृत्स्नं जगत् त्रायन्ते^{११} । अन्ये त्वधिष्ठातारः पुरुषविधास्तेषामेव
पृथिव्यादीनां स्युः । एवमेव च सति अग्निस्तुतिरित्यादि^{१२} स्थानविभागेन
च बलिहरणस्मरणं समञ्जसतरं जायते । ऐश्वर्यातिशयवशाच्च कदाचिद-
मूर्त्या सद्रूपतयावस्थिता^{१३} देवता मन्त्रेषु स्तूयते । कदाचिद् प्रावादिद्रव्य-
रूपापन्ना । कदाचित् पुरुषविधा । ^{१४}सर्वाभिधानव्यतिरेकेण देवतायाः सद्-
भावे रूपविशेषे च मन्त्रशब्द एव प्रमाणमिति सर्वथाप्यविरोधः सिद्धः ।

अस्य च द्वयात्मकत्वस्य दृष्टान्तं^{१५} दर्शयितुमाह ।

[यथा यज्ञो यजमानस्य^८]

यथा यज्ञः कर्मरूप आत्मा यजमानस्य कर्मक्षामनुष्ठानुः^{१५} । यज्ञ-
शब्दश्चात्र कार्यकारणयोरभेदोपचारात् श्रौतस्मार्ताग्निहोत्राष्टकादिकर्मानुष्ठान-

१ प्रियमेधस्त B.

२ कथं B. C.

३ आश्विनं C.

४ स्तूयन्ते B. C.

५ अनुपहिंसित C.

६ विरप्तिनः C.

७ त्यादीन्युक्ता B. त्यान्युक्ता C.

८ इदं मूलवाक्यं नास्ति B. C.

९ मेवाध्यात्मक C.

१० त्रायते B. C.

११ अग्निस्तुष्टित्या B. C.

१२ तयावास्थिता B.

१३ सर्वथाभिधान C.

१४ दृष्टान्तु C.

१५ अनुष्ठानु B.

अ० ७, ख० ७
अ० ७, पा० २, ख० ३ }

४७

{ देवतानां द्वयात्मकत्वोपसंहारः

हेतोः संस्कारराशेरपूर्वाख्यस्य फलदानावस्थायिनः समुपलक्षणार्थम् । तद्वशेन हि पुनः शरीरात्मनोर्ग्रहणम् ।

एतदेव च दर्शनं ब्रूयन्नाह—

[एष चाख्यानसमयः^१]

एष चेत्यादि^२ । इतिज्ञासपुराणादिष्वख्यानेषु समयः^३ सिद्धान्तः प्रसिद्ध इति ।

इति निरुक्तविवरणसमुच्चये द्वादशस्य [सप्तमस्याध्यायस्य^४]

द्वितीयः पादः ।

[सप्तमश्च खण्डः समाप्तः^५]

—:०:—

१ इदं मूलवाक्यं नास्ति B. C.

२ एष चेत्यादि B.

३ समवायि O.

४ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठ आदर्श-
पुस्तकेषु नास्ति ।

[अथ^१] तृतीयः पादः [अष्टमः खण्डः^१]

किञ्चिद् वक्तव्यमवशिष्यते । तद्विवक्षया^२ स्वपक्षेणोपक्षेपः^३ ।

तिस्र एव [देवता इत्युक्तं पुरस्तात्^४]

इत्यादि । एवमुपक्षिप्याह ।

[तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः^५]

तासां तिसृणां देवतानाम् । भक्तिसाहचर्यं भज्यतेऽसाविति भजेः कर्म-
साधनः किन् भजनीयो भक्तिः । सहचरभावः साहचर्यं भक्तिश्च साहचर्यं
चेत्यर्थः । यो यस्य भजनीयस्तं भक्तिम् । येन च यस्य स्तुतौ हविषि वा
सहभावोपगमनलक्षणं साहचर्यम् । तच्च विविधमाख्यास्यामः । किमर्थम् ।
यानि यद्भक्तीनि^६ तेषामन्यतमस्याप्याश्रयणे [मन्त्रस्याग्नेयादित्वं^७ यथा
विज्ञायेत । नन्वन्यतमस्याश्रयणे] ऽप्याग्नेयादित्वं कथमुन्नीयेतेति । यथा
'अयं लोकः प्रथमच्छन्दोमयः'^८ इतीदंलोकसंस्तवात्^९ प्रथमस्य च्छन्दोमयस्या-
ग्नेयत्वम् । तथाह 'अग्नये वासन्तिकाय गायत्राय^{१०}' इत्यादि । 'प्रथममह-
रयमेव^{११} लोक आयतनेनाग्निर्गायति'^{१२} इत्यादि^{१३} च ब्राह्मणान्युपपन्न-
रूपाणि कथं स्युरित्येवमर्थ^{१४} भक्तिव्याख्यानम् । साहचर्यं^{१५} तु मन्त्र-

- १ अथ^१ कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति
B. अयं सर्वोऽप्यध्यायाचार-
म्मात्मकः पाठो नास्ति C.
- २ तद्विवक्षया C.
- ३ पक्षे वो (यो C.) पक्षेपः B. C.
- ४ 'तिस्र एव' इत्येव प्रतीकः B. C.
- ५ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.
- ६ योनि यत् भक्ति नि C.
- ७ 'मन्त्रस्याग्नेयादित्वं यथा विज्ञा-
येत । नन्वन्यतमस्याश्रयणे' इति
पाठो नास्त्यादर्शपुस्तकेषु । अर्थ-

- वशादस्माभिरेवान्न सन्नियोजितः ।
८ [अयं वै लोकः प्रातः सवनम्
शा० ब्रा० १२।८।२।८॥ गो०
४० ३।१६] मयी B. C.
- ९ संस्तवात् B. C.
- १० [अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]
- ११ अयं पाठः सन्दिग्धः ।
- १२ इत्यादिबत् B. 'इत्यादीनि च'
इति पाठोऽत्र युक्तो भवेत् ।
- १३ रितीत्येव B.
- १४ सावाच्यन्तु B. C.

स्वभावोपप्रदर्शनमात्रफलम्^१ । अथवा भावसाधनो^२ भजनं भक्तिस्तया कृतं साहचर्यम् । समानमन्यत् । अस्मिन् व्याख्याने^३ 'अथास्य संस्तविका' इत्याद्यप्रस्तुतोपव्याख्यानं प्रासङ्गिकं द्रष्टव्यम् ।

अथैतानोत्पादि व्याख्यानं प्रतिज्ञायानन्तरं व्याचष्टे ।

[एतान्यग्निभक्तीनि । अयं लोकः प्रातःसवनं वसन्तो

गायत्री त्रिवृत्स्तोमो रथन्तरं साम ये च देवगणाः

समाग्नताः प्रथमे स्थाने । अग्रायी पृथिवील्लेति स्त्रियः^४]

एतान्ति वक्ष्यमाण प्रतिनिर्देशः । अग्निर्भक्तियेषामित्यग्निभक्तीनि^५ । अग्निविषयं वा भजनमेषामिति । नपुंसकनिर्देशश्च लिङ्गसर्वनामत्वे सत्य-विरोधात् । तस्य वक्ष्यमाणैः स्त्रीलिङ्गैः^६ ... । लोकानां मध्ये अयमिति प्रत्यक्षं पृथिवीलोकमपि दर्शयति । एवं प्रातःसवनादिष्वपि योज्यम् । ये च देवगणाः देवा जातवेद आदयो देवगणाश्चाक्षादयः^७ पाठताः प्रथमे पृथिव्याख्येऽग्नेः स्थाने । अग्रायो पृथिवो इल्लेति च याः स्त्रियः । ये च समाग्नताः प्रथमे स्थान इत्येव^८ वा सिद्धे^९ देवगणादिनुवादः । प्रपञ्चमात्रमन्यत् ।

ननु नद्य आप इत्यादीनामग्निभक्तित्वे सत्यग्नेः प्रतीतिः । इच्छायाः पुनः प्रत्यक्षमपठिताया अपि आप्रीषु^{१०} 'तिस्रो देवोः^{११}' इत्यनेन सामान्यशब्देनो-पात्तायाः पृथिवीस्थानत्वविशेषणं लिङ्गतो दर्शयितुम् । तथा चोदाहरिष्यति— 'आ नो यज्ञं भारती^{१२}' इत्यत्र 'इच्छा मनुष्वदिह^{१३}' इति प्रत्यक्षस्थाननिर्देशात् । तथा 'द्यां भारत्यादित्यैरस्पृक्षत् सरस्वतीमं रुद्रैर्यज्ञमावीदिहैवेळ्या वसुमत्या^{१४}' इति । इहेति पूर्वस्थाननिर्देशाद् वसुमत्या इति चाग्निः । 'प्रथमो वसुभि-र्नोऽव्यात्^{१५}' इत्यादिलिङ्गादग्निः । वसुभिर्वा वसव^{१६} इति समाख्या । तस्मात्^{१७} पृथिवीस्थाना इति च भाष्यकारेण प्रतिज्ञातम्^{१७} । प्रथमस्थानसम्बन्धैर्वसुभि-

१ भावो वा प्र B.

२ भजसा B. भवसा C.

३ व्याख्याने' इति त्रुटितम् C.

४ अयं मूलपाठो नास्ति C. B.

५ वामन्यग्नि C. वान्यग्नि C.

६ अत्र करचक्ष पाठस्तुटितः ।

'पुलिङ्गादिभिरथ संवन्धः' इति

पाठः स्यात् ।

७ आक्षेपः B. C. न इत्येवमन्ता C.

८ सिध्ये B. C. १० आप्रीषु B.

F. 7

११ [अ० १०।११०।८]

१२ [अ० १०।११०।८॥ वि०

८।१३]

१३ [मैत्रा० सं० ४।१३।८॥ तै० ब्रा०

३।६।१३।७]

१४ [ऐ० ब्रा० १।२४॥ अग्निर्वसुभिः]

वासुभि B. C.

१५ पसव B. १६ तः स्यात् B.

१७ प्रतिज्ञापितम् C.

स्तद्वच्छ्रवणात् । तत्र यथादित्यैः^१ सम्बन्धाद् भारत्याद्युत्थानत्वम् । सर-
स्वत्याश्च रुद्रैर्मध्यस्थानत्वम् । एवमिच्छायाः पृथिवीस्थानत्वं सिद्धम् ।

[अथाऽस्य कर्म । वहनं च हविषामावाहनं च

देवतानाम् । यच्च किञ्चिदार्ष्टविषयिकमग्निकर्मैव तत्^२]

अथास्येत्यादि । अपठितानां लोकादीनां पठितानां च देवगणानां^४
भक्तिसाहचर्यमुक्तम् । अनन्तरं साहचर्यमाह । अस्याग्नेः कर्म वहनं देवान्
प्रति सरसभूतानां हविषां प्रापणम्^५ । ‘अग्निर्देवो होता^६’ इति होतृत्वा-
दावाहनं^७ च देवतानाम्^८ । एतत् तावदष्टविषयत्वादागमाच्छ्रद्धीयेत^९ । यत्तु^{१०}
दृष्टविषयभवं वा^{११} दृष्टविषयप्रयोजनं वा वक्ति सन्तमसापनोदनादि^{१२} तद्दार्ष्टि-
विषयिकमग्निकर्मैव तत् तदपि । ननु दृष्टत्वादवाच्यम् । उच्यते । दृष्टार्थं भविष्यति ।

अन्ये वर्णयन्ति । भावे निष्ठा । दृष्टं दर्शनं समवेक्षणमालोचनं^{१३} तस्य
विषयो दृश्यः सूक्ष्मः कश्चिदात्मादिपदार्थः । तत्र भवस्तत्प्रयोजनं वा । ज्ञान-
प्रकाशरूपत्वाविशेषादग्निकर्मैव तदित्युच्यते^{१४} ।

पुरस्तात् स्तुतौ हविषि च साहचर्यं प्रतिज्ञातम् । तत्केनेत्याह—

[अथास्य संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्य ऋतवः^{१५}]

अथास्येत्यादि । अनन्तरमस्याग्नेः संस्तविकाः सह स्तवनं^{१६} संस्तव-
स्तत्प्रयुक्ता देवा यक्ष्यन्ते इति शेषः । इन्द्रः सोम इत्यादयः । क्रमशः संस्तवो-
दाहरणानि प्रदर्शयन्ते ।

अग्न इन्द्रश्च दाशुषो दुरोणे

सुतावतो युद्धमिहोष यातम् ।

अर्मर्धन्ता सोमपेयाय देवाः^{१७} ॥

१ यथादित्यैः B.

२ मिच्छायां B.

३ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

४ देवगणां C.

५ प्रापणम् C.

६ [अग्निर्वै देवानां होता ऐ० प्रा०
१।२८।३।१४] ‘होता’ नास्ति
C. अत्र ‘अग्निर्देवानां होता’
इति पाठो भवेत् ।

७ दावाहनं B. C.

८ देवानाम् B.

९ स्वाद्भागमाच्छ्रद्धी B. स्वाभा-
गमा C.

१० यत्त्वदृष्ट B. C.

११ न B. C.

१२ न तमसा B.

१३ मालोकनं B.

१४ ‘तद्’ इति द्विर्लिखितम् B. C.

१५ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

१६ स्तवचर्चनं C.

१७ [अ० ३।२।२।४] ‘अग्न इन्द्रश्च’
इत्येव प्रतीकः B. C.

विश्वामित्रस्य । हे अग्ने इन्द्रश्च कर्मोपसंग्रहार्थाय च^१ श्रुतेस्त्वं चेति शेषः । दाशुषो दत्तवतो^२ हवीषि यजमानस्य स्वभूते दुराणो^३ हविर्धान-लक्षणे यज्ञगृहे । सुतवतः छान्दसं दीर्घत्वं सुतवतः सोमात् । यज्ञमिहास्मिन् काले । उपयातमुपगच्छतम्^४ । अमर्धन्ता मृधेर्हिसार्थस्येदं रूपम् । आकारो द्विवचनस्य स्थाने । अनुपहिंसन्तौ परस्परम् । संग्रामनाम वा मृध इति ततो णिच् । अमृधयन्तौ अन्तरा संग्राममकुर्वन्तौ केनचिदित्यर्थः । सोमपेयाय सोमपानार्थं देवा देवौ ।

अग्नीषोमाविमं सु मे'
शृणुतं वृषणा हवम् ।
प्रति सूक्तानि हर्यतं
भवतं दाशुषे मयः^५ ॥

गौतमस्य^६ । हे अग्नीषोमौ इमं^७ सु मे शृणु मे मम शृणुतम् । वृषणौ हे वषितारौ । हवमाह्वानम् । प्रतिधात्वर्थानुवादी^८ । सूक्तानि च स्तुतिरूपाणि हर्यतं हर्यतिः प्रेप्साकर्मा^९ प्रेप्सतं^{१०} कामयेथाः । किञ्च भवतं दाशुषे हवीषि^{११} दत्तवते यजमानाय मयः सुखौ ।

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्
देवस्य हेळोऽव यासिसीष्ठाः ।
यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो
विश्वा द्वेषीसि प्र मुमुग्ध्यस्मत्^{१२} ॥

वामदेवस्य । त्वं नोऽस्माकम् । हे अग्ने विद्वान् जानन् । किम् । सामर्थ्यात् भक्तताम् । वरुणस्य व्यवहितसम्बन्धः । देवस्य देवनशीलस्य^{१३} हेळः क्रोधनामैतत् । योऽस्माकमुपरि^{१४} क्रोधः । अव यासिसीष्ठाः अवशब्दो-

१ यतः श्रु B. यतश्च C.

२ 'द' इति ऋदितम् C.

३ दुराणो B. दुराणो C.

४ यान्तमुपगच्छन्तम् B. C.

५ [अ० १।६३।१] 'अग्नीषोमावि-मम्' इत्येव प्रतीकः B. C.

६ गौतमस्य C.

७ इमे C.

८ प्रतिधात्वर्थानुवासी B. C.

९ प्साकर्म B. C.

१० प्रेप्सतं कामयेथाः C.

११ हविषि B. C.

१२ [अ० ४।१।४] 'त्वं नो अग्ने' इत्येव प्रतीकः B. C.

१३ देवत C.

१४ 'रि' इति ऋदितम् B. C.

ऽपेत्येतस्यार्थः^१ यातेर्लिङि अन्तर्नीतएयर्थस्य, प्रत्यक्षेण मोचयापनय । अस्मत् पञ्चम्येषा अस्मत्त इत्यर्थः । किञ्च यश्च त्वं यजिष्ठो होतृत्वादतिशयेन यष्टा । वह्नितमः बोद्धतमश्च^२ सः । शौशुचानः शुचैर्यङ्गीदम् । अत्यर्थं दीप्यमानः^३ । विश्वा विरवानि सर्षाणि द्वेषांसि द्वेष्याणि^४ द्वेष्टूणि वा रक्ष-
आदीनि प्रमुमुग्धि मुचेरन्तर्णीतएयर्थस्य^५ प्रत्यक्षेण मोचयापनय । अस्मत् प ३ म्येषा अस्मत्त इत्यर्थः ।

अग्नीपर्जन्यावर्ततं धियं मे-

ऽस्मिन् हवे सुहवा सुष्टुतिं नः ।

इळामन्यो जनयद् गर्भमन्यः

प्रजावतीरिष आ धत्तमस्मे^६ ॥

भरद्वाजस्य । हे अग्नीपर्जन्यौ । अवर्ततं गच्छतम्^७ । धियं कर्म-
नामैतत् कर्म मे मम^८ श्रुतम्^९ । अस्मिन् हवे आहाने सुहवा^{१०} स्वाहानौ ।
सुष्टुतिं शोभनां च स्तुतिं चास्माकं^{११} स्वभूतां गत्वाच्चेळामन्नम् । अन्यो^{१२}
युवयोरेकः । जनयत् जनयत गर्भमन्यः । एवं प्रजावतीरिषः^{१३} प्रजासन्नि-
हितान्यन्नानि । आधत्तमस्मे आभिमुख्येन स्थापयतमस्मासु । चतुर्थ्यर्थे
वा श आदेशः । आभिमुख्येन दत्तमस्मभ्यमित्यर्थः ।

अग्ने देवा इहा बह

सादया योनिषु त्रिषु ।

परि भूष पिब क्रतुना^{१४} ॥

१ पेत्येतस्या B. C.

२ 'बोद्धतमश्च' इति वृत्तितम्
B. C.

३ मानं B. C.

४ द्वेष्यत्वाच्चि B. द्वेष्यत्वाच्चि C.

५ मेचेरन्त B.

६ [अ० ६।२२। १६] 'अग्नी-
पर्जन्यौ' इत्येव प्रतीकः B. C.

७ 'विषं' इत्यस्मात् पूर्व 'वि' इति B
पुस्तके 'वि' इति च C. पुस्तके
ऽधिकः पाठः ।

८ 'म' इति वृत्तितम् C

९ अत्र 'श्रुतम्' इति पाठो भवेत् ।

१० 'सुहवा' इत्यस्मात्परं 'महे'
इत्यधिकः पाठो वर्तते B. C.
स्वाहानौ B.

११ 'च' इत्यत्र नास्ति C. अत्र 'नो
ऽस्माकं' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

१२ अस्य B.

१३ प्रजापतिरिषः C.

१४ [अ० १।१५।४] 'अग्ने देवान्'
इत्येव प्रतीकः B. C.

अग्ने देवान् इहास्मदीये वज्रे । आवह आहूय । आहूय च सादय
उपवेशय । योनिषु सवनालयेषु । उपविष्टाश्च सतः^१ परिभूष यो यथा परि
ग्रहीतव्यस्तं तथा परिगृहाण यागाय स्वयमपि च पिब सोमं ऋतुना सह ।

[आग्नावैष्णवं च हविर्न त्वृक् संस्तविकी दशतयीषु विद्यते^२]

आग्नावैष्णवं चेत्यादि मन्त्रस्वभावकथनमात्रमेव । विष्णुना सह
भाक्ता^३ हविष्कृतैवाग्नेः केवलम् । न त्वृक्^४ संस्तवप्रयोजना शास्त्रानुव-
चनगता दशतयीषु^५ दश मण्डलाख्या अवयवो यासां ता दशतय्यः^६ ऋग्वे-
दस्य शाखास्तासु विद्यते^७ । तु शब्दोऽवधारणे^८ तास्वेव । अन्यत्र वेदे
स्यादपि । अभियुक्तोपदेशाच्च श्रद्धाभाषेणमेवेति । उदाहरणम्—

अग्नाविष्णु सजोषस-

मा वर्धन्तु वां गिरः ।

द्युम्नैर्वाजभिरा गतम्^९ ॥

वामदेवस्य । हे अग्नाविष्णु सजोषसा क्षमप्रोयमाणौ । इमा वर्धन्तु
वर्धयन्तु वां गिरः^{१०} स्तुतयोऽस्मदीयाः । युवामपि च द्युम्नैर्धनैः । वाजंभि-
र्वाजैश्चाजैः सहयोगलक्षणे^{११} तृतीया । यान्यस्मभ्यं^{१२} देयानि तैः सहागतमा-
गच्छतम् ।

[अथाप्याग्नापौष्णं हविर्न तु संस्तवः^{१३}]

अथापीत्यादि । अग्नेः पूष्णा सह^{१४} हविरेव^{१५} केवलं न तु संस्तवः ।
अन्यस्मिन्नपि वेदे । कुत एतत् । पूर्ववत् प्रतिषेधविषयस्यानवधारणात् ।
अतश्च संस्तवः । येन

[तत्रैतां विभक्तस्तुतिमृचमुदाहरन्ति^{१६}]

१ सतं B, C.

२ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

३ 'ता' इति नास्ति B. C.

४ तत्पृथक् B. C.

५ दशतयीषु B.

६ दशतय्यः B. दशतयः C.

७ विद्यन्ते B. C.

८ उदो यधारणे B. C.

९ [मैत्रा० सं० ४।१०।१॥ ४।११-
२॥ तै० सं० ४।०।१]

१० गिरयः B.

११ [पा० २।३।१६]

१२ अस्मभ्यं B. C.

१३ इदं मूलवाक्यं नास्ति B. C.

१४ 'ह' इति त्रुटितम् B.

१५ 'व' इति त्रुटितम् B. C.

तत्र तस्मिन्नपि पूष्णा सह ^१हविस्सापर्ये प्रदर्शनायोदाहरन्तो विभक्त-
स्तुतिमेतां वक्ष्यमाणामृचमुदाहरन्त्यभियुक्ताः ।

[इति द्वादशस्या-(सप्तमस्या-) ध्यायस्य अष्टमः खण्डः^२ ।]

[अथ नवमः खण्डः^३ ।]

पूषा त्वेतश्च्यवयतु प्र विद्वा-
ननष्टपशुभुवनस्य गोपाः ।
स त्वैतेभ्यः परि ददत् पितृभ्यो-
ऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः^४ ॥

देवश्रवसो यामायनस्य । शुनः कर्णस्तोमे प्रमीयमानोऽनयाऽभिमन्त्रयते ।
प्रमितस्य शाचीः^५ । 'देवयानाः पितृयाणाश्च'^६ लोकाः सर्वान लोकाननृणाः
सञ्चरेम' इति^७ । पूषा त्वा त्वामितोऽस्माल्लोकात् । च्यावयतु 'छन्दसि
परेऽपि'^८ प्रच्यावयतु । विद्वान् जानन्^९ सर्वत्राय^{१०} मनन्तर्हितज्ञान^{११} इत्यर्थः ।
अनष्टपशुः । कुतः । यतो भुवनस्य भूतजातस्य गोपाः गोप्ता । प्रच्याव्य च
स एव त्वा त्वाम् । एतेभ्यश्चन्द्रमण्डलोपान्तवर्तिभ्यः परि ददत्^{१२} परिद-
दातु पितृभ्यः । तथा चोक्तम् 'दक्षिणायनात् पितृलोकम्'^{१३} इति । एवमत्र
त्रयः पादाः पौष्णाः पर आग्नेयः । अग्निरपि पितृलोकादुत्कृष्य देवेभ्यः ।
चतुर्थीश्रुतेः ददात्वित्यनुषङ्गः । चन्द्रादित्यर्थः । तदप्युक्तम् 'पितृलोकाच्चन्द्र-
मसम्'^{१४} इत्यादि । किं विशिष्टेभ्यो देवेभ्यः । सुविदत्रियेभ्यः^{१५} सुविदत्-

- १ 'ह' इति त्रुटितम् B. C.
- २ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समा-
प्तेरात्मस्य च निर्देशो न दृश्यते ।
- ३ [ख० १०।१७।३] 'पूषा त्वेतः'
इति प्रतीकः C. 'पूषा श्रवसः'
इति पाठः B.
- ४ शाचीः C. अत्र 'प्रमीतस्य
चाशीः' इति युक्तः पाठः
- ५ [मान० औ० २।१।१।२२]
यामादय B. याद्याम् C.

- ६ [पा० १।१। ८०]
- ७ 'जा' इति त्रुटितम् B. C.
- ८ 'त्रा' इति त्रुटितम् B. C.
- ९ तज्ज्ञानमित्यर्थः B.
- १० परिददाति B. परिददात् C.
- ११ [निह० १४।८]
- १२ [निह० १४।८]
- १३ 'सुविदत्रियेभ्यः' इति नास्ति B.C.

शब्दाद् धनवचनान्मत्वर्थीयो घः शोभनेन शोभनविचित्रेण वा^१ धनेन धनवद्भ्यः ।

अथवा स त्वैतेभ्य^२ इत्यनेन तच्छब्देन^३ उपरिष्ठाभिर्देव्यमाणा^४ ऽग्निरेवोच्यते । पूषणा प्रच्यावित^५ त्वामग्निः स त्वामेतेभ्यः परिददातु पितृभ्यः । अभिर्देवेभ्यश्च सुधनेभ्यः सुविचित्रधनेभ्यो वेति । अस्मिन् व्याख्याने पूर्वार्धं पौष्णम्^६ । उत्तरार्धमाग्नेयमिति विभक्तस्तुतित्वम् । व्याख्यातॄणां संशयमापन्नस्तृतायः पादः । पौष्णस्तदन्वादेशादित्येकं दर्शनम् । अग्नेः प्रकीर्तनमित्यपरम् । विन्दतेर्वा सु इत्येकोपसर्गपूर्वात् । ददातेर्वा सुवीति^७ द्व्युपसर्गयुक्तात् । शेषं भाष्यमृग्याख्याने गतम् ।

[इति द्वादशम्या- (सप्तमस्या-) ध्यायस्य नवमः खण्डः^८]

[अथ दशमः खण्डः^८] ।

[अथैतानीन्द्रभक्तीनि । अन्तरिक्षलोको माध्यंदिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुप् पञ्चदशस्तोमो बृहत्साम ये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने । याश्च स्त्रियः । अथास्य कर्म । रसानुप्रदानं वृत्रवधो या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत्^९]

अथैतानीत्यादि पूर्वेण कृतव्याख्यानम् । ये च देवगणाः । देवा वरुणादयो देवगणाः पुनर्मरुदादयश्च । याश्च स्त्रियो दित्यादयः । रसानुप्रदानं वृष्टिः । वृत्रवधो^{१०} मेघवधः । या च का च बलकृतिः यावत् किञ्चिद् बलेन क्रियते कीटपतङ्गादिभिरपि कर्म इन्द्रकर्मैव तत् । कुतः । बलं हि प्राणः प्राणश्च वायुर्वायुरचेन्द्रः ।

- १ बाधनेन B. C.
- २ सत्वेतेभ्यः B. C.
- ३ वदेभ्य उप B. C.
- ४ मायातिरेवोच्यन्ते B. C.
- ५ वितस्त्वामग्निं B. C.
- ६ वैष्णवम् B. C.

- ७ सुवीपीति B.
- ८ द्वादशपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।
- ९ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.
- १० 'वृत्रवधः' इति नास्ति B. C.

[अथास्य संस्तविका देवाः । अग्निः सोमो वरुणः पूषा
बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः पर्वतः कुत्सो विष्णुर्वायुः^१]

अथास्येत्याद्यपि कृतव्याख्यानम् । उदाहरणानि क्रमशः प्रदर्शयन्ते ।

इन्द्राग्नी रोचना दिवः

परि वाजेषु भूषथः ।

तद्वां चेति प्र वीर्यम्^२ ॥

विश्वामित्रस्याद्यम् । इन्द्राग्नी रोचना दिवः सम्बन्धोति । पर्युपसर्गो
भूषथ इत्यनेन सम्बध्यते । वाजेषु बलनामैतत् । तृतीयार्थे चात्र सप्तमी । बलैः
परिभूषथः परिगृहीतवष्कम्भेण^३ तेजसा चानुगृहीथ इत्यर्थः । ग्रहनक्षत्रा-
दीनि । तच्च वां युवयोः स्वभूतं चेति^४ चेत्यते छन्दसि वर्तमाने कर्मणि
लुङ्यङभावः । प्राप्तेति^५ प्रकर्षेण चेत्यते जिज्ञासितवोर्यै सामर्थ्यं सर्वेण लोकेन ।

इन्द्रासोमा समघर्षंसमभ्य^६ १ घं

तपर्ययस्तु अरुग्निवां इव ।

ब्रह्मद्विषं क्रव्यादे^७ घोरघ्नसे

द्वेषा धत्तमनवायं किमीदिने^८ ॥

इति^९ ।

इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो

विशे जनाय महि क्षमं^{१०} यच्छतम् ।

दीर्घमयज्युमसि यो बनुष्यति

वयं जयेम घृतनासु दूढयः ॥^{११}

१ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

२ [अ० ३।१२।६] 'इन्द्राग्नी
रोचना दिवः' इत्येव प्रतीकः
B. C.

३ होताविष्क B.

४ 'चेति' इति झुटितम् B.

५ अत्र 'प्रेति' इति पाठः स्यात् ।

६ [अ० ७।१०।३।२] 'इन्द्रासोमा
समघर्षंसम' इत्येव प्रतीकः
B. C.

७ 'इति' इति नास्ति B. C

८ [अ० ७।८।२।१] 'इन्द्रावरुणा
युवमध्वराय' इत्येव प्रतीकः
B. C.

इति च पुरस्ताद्^१ व्याख्यातम् ।

इन्द्रा नु पूषणा वयं
सख्याय स्वस्तये ।

हुवेम वाजसातये^२ ॥

भरद्वाजस्य । नु इति क्षिप्रनाम । इन्द्रशब्देन पूषाशब्देन चेन्द्रः ।
कुतः । द्विवचनस्थानादिकारश्रुतेरङ्गान्दसत्वाद् विरूपैकशेषो^३ द्रष्टव्यः ।
इन्द्रापूषणौ नु क्षिप्रं युवां वयं सख्याय^४ स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणाय स्वस्तये
अविनाशाय हुवेम नित्यमाह्वयेमेत्याशास्महे । वाजसातये वाजमन्नं सातिः
संभजनम् । अन्नसंभजनाय चात्मनः युवयोर्वा ।

इदं वामास्ये^५ हविः

प्रियमिन्द्रावृहस्पती ।

उक्थं मदश्च शस्यते^६ ॥

वामदेवस्य^६ । इदं वां युवयोः । आस्ये अग्न्याख्ये मुखे प्रक्षिप्तं सत्
हविः प्रियमस्त्विति शेषः । हे इन्द्रावृहस्पती उक्थं मदकरत्वान्मदः^७ होत्रा-
दिभिर्यच्छस्यते^८ तदुक्थम् । त्वदर्थं तदपि प्रियमस्त्वित्यनुषङ्गः ।

विश्वं सत्यं मघवाना युवोरि-

दापश्च न प्र मिनन्ति व्रतं वाम् ।

अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पती हविर्नो-

ज्जन् युजैव वाजिना जिगातम्^९ ॥

गृत्समदस्य । विश्वं बहु सत्यं मघवाना मघवन्तो^{१०} । युवोः
युवयोः । इदिति पदपूरणः । अथवा सत्यमेतत् सर्वं जगद् युवयोः स्वभूतम् ।

१ [निरु० १।२॥६।११]

२ [अ० ६।२७।१] 'इन्द्रा नु पूषणा'
इत्येव प्रतीकः B. C.

३ द्विरूपैक B.

४ सख्याय B. सख्युय C.

५ [अ० ४।४१।१] 'इदं वामास्ये'
इत्येव प्रतीकः B. C.

६ 'वामदेवस्य' इत्यारम्भ 'शेषः ।

हे इन्द्रा' इत्यन्तस्य पाठस्य

F. 8

स्थाने 'वामदेवेति पदपूरणः अथवा
सत्यमेतत् सर्वं जगद् युवयोः
स्वभूतं आपश्चनेति नि' इति
पाठो वर्तते C.

७ त्वान्मदं B.

८ 'वि' इति श्रुतितम् C.

९ [अ० २।२४।१२] 'विरवं
सत्यम्' इत्येव प्रतीकः B. C.

१० मघवन्ता B.

आपश्चनेति^१ निपातोऽन्यत्राप्यर्थे । इह तु प्रतिषेधे । द्वेधा पदे पदकारेण नाश्रितेऽप्याश्रयितव्ये । आपश्चन प्रमिनन्ति व्रतं^२ मेघहननादिकम् । वां युवयोः फलाभावो हिंसाकर्मणः । अत एतदुक्तं भवति । हतमात्र एव मेघे आपश्चन प्रमिनन्ति^३ न हिंसन्ति । अत्रैकवाक्यतायै यत्तच्छब्दा-
ध्याहारः । यावीदृशौ स्थस्तौ । अच्छ अभेरर्थे^४ जिगातमित्येतेन सम्ब-
ध्यते । हे इन्द्राबृहस्पती इविर्नोऽस्माकं स्वभूतमन्नं योग्याशनादि युजेव
यथा युजौ सहयोगिनौ^५ वाजिना वाजिनावश्वौ । एवमभिजिगातमभिग-
च्छतम् ।

इन्द्रापर्वता बृहता रथेन
वामीरिष् आ वहतं सुवीराः ।
वीतं हव्यान्ध्वरेषु देवा
वर्धेथां गोभिर्लिप्ता मदन्ता^६ ॥

विश्वामित्रस्य । इन्द्रापर्वता^७ हे इन्द्रापर्वतौ बृहता महता रथेन । वामीः
वननीयाः प्रशस्त्याः । इषोऽन्नानि । आवहतमस्मान् प्रत्यानयतम् । किं-
विशिष्टाः । उच्यते । सुवीराः शोभनैर्वीरैः पुत्रैः पौत्रैश्च सहिताः^८ । किञ्च
वीतं^९ भक्षयतम् । हव्यानि^{१०} हवींषि पुरोडाशादोनि । अश्वरेषु यज्ञेषु । देवा
हे देवौ । वर्धेथां च गोभिः स्तुतिभिः । लिप्ताऽन्नेन च हविराख्येन मदन्ता
माद्यन्तौ^{११} तृप्यन्तावि-यथः ।

इन्द्राकुत्सा वहमाना रथेना
वामत्या अपि कर्णे वहन्तु ।

१ 'बृहस्पती इव' इत्यारभ्य 'आप-
श्चनेति चि' इत्यन्तः पाठो द्विलि-
खितः C.

२ व्रतं C.

३ 'नन्ति' इति नास्ति B. C.

४ हरेरर्थे B. C.

५ योगिना B. C.

६ [अ० ३।५।३] 'इन्द्रापर्वता'
इत्येव प्रतीकः B. C.

७ 'इन्द्रापर्वता' इति त्रुटितम् B.

८ सहितः B.

९ पीनं B. C.

१० अग्न्यानि C.

११ माद्यन्तौ C.

निः सीमद्भयो धर्मयो निः वधस्थान्
मघोनो हृदो वरयस्तर्मांसि' ॥

अवस्योः । हे इन्द्राकुस्तौ बहमाना बहमानौ प्रापयन्तौ रथेनात्मानम् ।
आ^२ इत्युपसर्गो वहन्त्वित्येतेन सम्बध्यते । वामत्या अरवा^३ अपि कर्णे
अपठितमपि कर्मनामैतत् । करणमित्यस्य वा कर्मनाम्नश्चान्दसोऽकारलोपः
कर्मण्यस्मदीये आवहन्तु । किञ्च निः^४ सीमद्भ्यो निर्धमथः । निरुपसर्गा-
भ्यासाद्वाख्यातस्याप्यभ्यासो^५ द्रष्टव्यः । अभ्यासाच्चार्थभूयस्त्वम् । सीमिति
परिग्रहार्थीयः सर्वपर्यायः । अद्भ्य इति द्वितीयार्थे चतुर्थी पञ्चमो वा
अपः । एतदुक्तं भवति । सुष्ठु सर्वान् निर्धमथो^६ निर्गमयथः । अपो वृष्टि-
लक्षणाः । कुतः । सधस्थान् सहस्थानाम्मेधात्^७ । एतच्च कुर्वन्तौ^८ मघोनो
हविराद्येन धनेन धनवन्तौ यजमानस्य हृदो हृदयात् । वरथो वरयथो^९ऽप-
नयथः । तर्मांसि तमरूपाणि असत्यां वृष्टौ कथं^{१०} जीविष्यामः कथं पुत्राः
कथं पौत्रा इत्येवमादीनि मानवानि दुःखानि ।

अथवा मघोन इत्याद्यन्यथा योज्यते । उदकलक्षणेन^{११} धनेन धनवतो
मेघस्य । हृदः हृच्छब्देन सामीप्यादुदकं लक्ष्यते । उदकाद् वरथो^{१२}ऽपनयथ-
स्तर्मांसि तमरूपाणि तमस्थानि यान्यावरणानि ।

इन्द्राविष्णु दंडिताः शम्बरस्य
नव पुरो नवतिं च शनधिष्टम् ।
शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं
इथो अप्रत्यसुरस्य वीरान्^{१३} ॥

वसिष्ठस्य । हे इन्द्राविष्णु दंडिता दंडीकृताः शम्बरस्य स्वभूताः । नव
पुरो नवतिं च शनधिष्टं शनयतिर्वधकर्मा हतवन्तौ स्थः । तांश्च शनयन्तौ
तत्रस्थान् शतं वर्चिनो दोषिमतोऽन्नवतो वा । सहस्रं^{१४} च साकं सह

१ [अ० २।३।१।६] 'इन्द्राकुस्ता'

इत्येव प्रतीकः B. C.

२ 'आ' इति नास्ति B. C.

३ वामरवः अरवा B. वां आरवः
अरवाः C.

४ गण्डी धमथः C.

५ क्वागस्या B. C.

६ इन्धमथः C.

७ स्थानामो (मे C.) चात् C.B.

८ कुर्वन्तो B. C.

९ 'वरयथः' इति नास्ति B.

१० रथं C.

११ उदकलक्ष B. C.

१२ वरयथो C.

१३ [अ० ७।६।१।६] 'इन्द्राविष्णु'

इत्येव प्रतीकः B. C.

१४ सवर्कं च C.

अ० ७, सू० १० } ६० { इन्द्रस्य विष्णवादिना संस्तवः
अ० ७, पा० ३, सू० ३ }

इयो^१ हतवन्तौ स्थः । अपति^२ प्रतीत्युपसर्गः । उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मका
यत्र क्रियावाची^३ शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः । यत्र न प्रयुज्यते तत्र
ससाधना^४ क्रियामाहुः^५ । तेनात्र प्रतिशब्दः^६ ससाधनक्रियावचनत्वात् प्रत्य-
वतिष्ठमानशब्दस्यार्थे । अप्रत्यवतिष्ठमानान् । असुरस्य शम्बरस्य वीरान्
पुत्रान् पौत्रांश्च ।

इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयाभिरा गतम् ।

इन्द्रो वा मुञ्चन्ति हि ॥^७

इति षष्ठे^८ व्याख्याता ।

ननु नैरुक्तपक्षे इन्द्रस्य वायुना संस्तवानुपपत्तिरभिधेयस्याभेदात् । उच्यते ।
द्वावात्मानौ । अन्तरात्मा शरीरात्मा^९ चेति । अनेन प्रकारेणाधिष्ठात्रधिष्ठेय-
भेदादविरोधः ।

प्रकृत्यव्यतिरेकेणापि प्रसङ्गादाह ।

[अथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते^{१०}]

अथापि मित्रो वरुणेन सह स्तूयते । उदाहरणम्—

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यं तिमिषतम् ।

मध्वा रजांसि मुक्रतु^{११} ॥

जमदग्नेः विश्वामित्रस्य वा । आ इत्युपसर्ग उन्नतमित्यनेन^{१२} सम्ब-
ध्यते । नोऽस्माकं स्वभूतम् । मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ । घृतैरुदकैः ।
गव्यं गौ गो यानि मार्गेण चरन्ति तमुक्षतम् । आसिञ्चतमित्यर्थः । न च

१ इयोः C.

२ अपती C.

३ वाचि शब्दं C.

४ ससाधनाः C.

५ क्रियामाह B. C. 'उपसर्गाश्च'

इत्यारभ्य 'क्रियामाहुः' इत्यन्तः

पाठो महाभाष्यादुद्धृतः १.२.१.

पृ० ३७६.

६ पति शब्दः B.

७ [अ. १.२.४] 'इन्द्रवायू' इत्येव
प्रतीकः B. C.

८ [चिह्नं ११२]

९ महाभाष्ये १.३.२. पृ० २६२.

१० इदं मूलवाक्यं नास्ति B. C.

११ [अ० ३.६.२.१६] 'आ नो मित्रा-
वरुणा' इत्येव प्रतीकः B. C.

१२ इक्षत C.

केवलं गव्यूतिमेव । किं तर्हि । मध्वा उदकेन वृष्टिलक्षणेन । रजांसि
सर्वानिव^१ लोकान् । हे सुक्रतू सुकर्माणो ।

पूषणा रुद्रेण च सोमः ।

उदाहरणम्—

सोमापूषणा जनना रयीणां
जनना दिवो जनना पृथिव्याः ।
जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ
देवा अकृष्वन्नमृतस्य नाभिम् ॥^२

हे सोमापूषणौ^३ जनना जननौ जनयितारवित्यर्थः । कस्य । रयीणां
धनानाम् । कस्य । सामर्थ्यात् स्तोतुर्यष्टुश्च यजमानस्य^४ च दातारवित्यर्थः ।
वृष्टिद्वारेण जनना जनयितारौ दिवो द्युलोकस्य । 'इतः प्रदानस्य'^५ उपजी-
वन्ति' इति श्रुतेः । एवमेव जनना जनयितारौ पृथिव्याः पृथिवीलोकस्य ।
जातौ जातमात्रावेव च^६ सन्तौ युवां विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य^७
गोपौ गोप्तारौ । देवा अकृष्वन्नं कृतवन्तः । अमृतस्योदकस्य नाभिमाश्रयम् ।

सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे
विश्वं तनूषु भेषजानि धत्तम् ।
अव स्यतं मुञ्चतं यन्नो अस्ति
तनूषु बद्धं कृतमेनो^८ अस्मत् ॥

हे सोमारुद्रौ युवं युवाम् । एतान्यस्मे अस्माकम् । विश्वा विश्वानि
सर्वाणि । तनूषु शरीरेषु रोगोपशमकराणि^९ भेषजानि औषधानि धत्तम्^{१०} ।
अरोगशरीरानस्मान्^{११} कुरुतमित्यर्थः । किञ्च अवस्यतं स्यातिरुपसृष्टो विमोचने
विमुञ्चतमपनयतं वास्मत् इत्यर्थः । अपनीय चान्यत्र नीत्वा मुञ्चतम् । यत्

१ सर्वादेव लोकात् B. C.

२ [अ० २।४०।१] 'सोमापूषणा'
इत्येव प्रतीकः B. C.

३ 'हे सोमापूषणौ' इति श्रुतितम् B.

४ मानश्च B. C.

५ [अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

इतः प्रदान B. 'स्य' इति श्रुति-
तम् C. 'वृष्टिप्रदानेनास्व' इति
पाठोऽत्र स्यात् ।

६ 'च' इति नास्ति B.

७ 'जात' इति द्विलिखितम् C.

८ [अ० ६।७४।३] 'सोमारुद्रा'
इत्येव प्रतीकः B. C.

९ काराणि C.

१० दत्तम् C.

११ रीरादस्मात् B. C.

अ० ७, ख० १०
अ० ७, पा० ३, ख० ३ }

६२

{ अग्निबायुभ्यां पूष्णः संस्तवः

नोऽस्माकमस्ति तनूषु बद्धं निबद्धम् । अस्यैव विवरणं कृतम् । किं तत् ।
एनः^१ पापमस्माभिरिति शेषः । अस्मत् पञ्चम्यन्तं पुरस्तात् कृतसम्बन्धम् ।

अग्निना च पूषा ।

इत्यपपाठः । 'न तु संस्तवः^२ ' इति प्रतिषेधविरोधात् ।

वायुना च पूषा ।

इत्यस्ति^३ पाठः । उदाहरणम्—

प्र तव्यसो नमउक्तिं तुरस्या-

हं पूष्ण उत वायोरदिशि ।

या राधसा चोदितारा मतीनां

या वाजस्य द्रविणोदा उत त्मन्^४ ॥

आङ्गिरसो^५ ऽत्रिरपश्यत् । प्रेत्ययमदिक्षीत्यनेन^६ सम्ब्रध्यते । तव्यस^७
इति तवतेवृद्धयर्थस्य लुचि 'तुरञ्जन्दसि^८ ' इतीयसुनि 'तुरिष्ठेमेयस्सु^९ ' इति
लोपः । छान्दसत्वाद्येयसुन^{१०} आदिलोपेन रूपम् । तवोयसो^{११} ऽतिशयेन
वर्धितुः । तवशब्दस्य^{१२} बलनाम्नो मत्वन्तस्यापकर्षणेन बलवत्^{१३} इत्यर्थः ।
नमउक्तिं स्तुत्युक्तिम् । तुरस्य त्वरणस्य । तुपूर्वस्य रिषतेर्वा^{१४}
हिसार्थस्य हिसितुस्तमसाम् । अहं पूष्णः उत वायोः प्रादिशि 'दिश अतिस-
र्जने^{१५} प्रकर्षण दिशाम्यतिसृजाम्युक्तवारयामोत्यर्थः^{१६} । या^{१७} यौ राधसा धनेन
[चोदितारा^{१८}] चोदितारौ मतीनां स्तुतीनाम् । धनं ददतौ^{१९} तरतिक्रियायां
स्तोत्रं चोदयत इत्यर्थः । या^{२०} यौ वाजस्यान्नस्य साकाङ्क्षत्वाद् दातारविति

१ एनं पाप B.

२ [निह० ७।८]

३ इत्यस्ति पाठः B. C.

४ [अ० २।४३।३] प्रतप्य
सोम उक्तिं (किः C.) B. C.

५ अङ्गिरसोऽग्नि (ति C.) रप
B. C.

६ पेत्ययमदीक्षित्य B. C.

७ तव्यस B. C.

८ [पा० २।३।२६]

९ [पा० ६।७।२४]

१० यमुत् (य C.) B. C.

११ तपायसो B. C.

१२ तपः शब्द B. तवरशब्द C.

१३ बलवन्त B. C.

१४ [धा० १।६३२।१३।२२] 'स्य
रिष' इति ब्रुवितम् B. C.

१५ [धा० ६।३]

१६ जायुष्वा B, C.

१७ यो B. C.

१८ 'चोदितारा' इति नास्ति B. C.

१९ अस्य वाक्यस्य पाठः सम्बिम्बः ।

२० य B. C.

शेषः । द्रविणोदा^१ द्रविणसो^२ धनस्य दातारो^३ । उतशब्द एवार्थः ।
त्मन्^४ 'मन्त्रेष्वक्वि'^५ इत्यादिलोपः । तृतीयायाश्च^६ लुक् । आत्मना
आत्मनैवेत्यर्थः ।

वातेन च पर्जन्यः ।

उदाहरणम्—

धर्तारो^१ दिवः ऋभवः सुहस्ता^२
वातापर्जन्या महिषस्य^३ तन्यतोः ।
आप ओषधीः प्र तिरन्तु नो गिरो
भगो रातिर्वाजिनो यन्तु मे हवम्^४ ॥

वसुकर्णस्य^५ । उदकदानप्रकाशकरणादिना केनापि स्वेनोपकारेण
धर्तारो धारयितारो दिवः । ऋभवो^६ देवविशेषाः । सुहस्ताः शोभन-
हस्ताः । वातापर्जन्या वातापर्जन्यौ^{१०} च । महिषस्य महतः । तन्यतोः^{११}
स्तनयितुलक्षणास्य शब्दस्य । नित्यं धनं^{१२} धर्तारावित्यनुषङ्गः । आप
ओषधीः प्रथमार्थं द्वितीया । ओषधयश्चाभिलषितफलप्रदानेन^{१३} प्र तिरन्तु^{१४}
तरतिर्दृढ्यर्थः प्रवर्धयन्तु । नोऽस्माकम् । गिरः स्तुतोः । भगश्च रातिः
दातः^{१५} । वाजिनश्च देवाः । यन्तु गच्छन्तु मे मम हवमाह्वानम् ।^{१६}

[इति द्वादशस्या- (सप्तमस्या-) ध्यायस्य दशमः खण्डः ।]^{१७}

—:०:—

१ 'दा' इति त्रुटितम् B.

२ द्रविणसा B. C.

३ दाता लो B.

४ 'त्मन्' इति नास्ति B. C.

५ [पा० ६।४।१४१]

६ वायां च B. C.

७ [अ० १०।६६।१०] 'धर्तारो

दिवः ऋभवः' इति प्रतीकः B.

'धर्तारो दिवः' इत्येव C.

८ वसुतरस्य C

९ ऋभवो C.

१० 'वातापर्जन्यौ' इति त्रुटितम् B

११ तद्यतोः C.

१२ धनधर्ता B.

१३ 'न' इति नास्ति B. C.

१४ प्रकिरन्तु C.

१५ 'दातिः' नास्ति B. 'दातिः' इति

द्विलिखितम् C.

१६ इविषामाह्वा B.

१७ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य
समाप्तेर्निर्देशो न दृश्यते ।

[अथैकादशः खण्डः^१]

[अथैतान्पादित्यभक्तीनि । असौ लोकस्तृतीय-

सवनं वर्षा जगती सप्तदशस्तोमो वैरूपं साम

ये च देवगणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने याश्च स्त्रियः^२ ॥

अथैतानीत्यादि^३ । सूर्यभक्तीति वक्तव्ये आदित्यभक्तीति वचनं स्वे पक्षे सूर्यपर्यायतामादित्यस्य दर्शयितुम् । शेष^४ पूर्ववद् योज्यम् । देवगणा आदित्यादयः । याश्च स्त्रियः—उषाः सूर्या वृषाकपायीत्यादयः^५ ।

[अथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसधारणं

यच्च किञ्चित् प्रवह्णितमादित्यकर्मैव तत्^६ ।]

कर्म तस्योदकस्यादानं^७ ग्रहणम् । रश्मिभिश्च रसधारणम् । अस्थाने यः पतितः । गृहीतरसधारणं च मण्डले । प्रवह्णितं चान्तर्धानकर्म^८ । रात्रिग्रह-
नक्षत्रादिप्रच्छादनम् । तच्चचासौ प्रकाशेनान्तर्धत्त इति । प्रवह्णितं^९ प्रका-
शनमादित्यकर्मैत्यर्थः । अविद्यापनयेनात्मादिप्रकाशनम् ।

[चन्द्रमसा वायुना संबत्सरेणेति संस्तवः^{१०}]

चन्द्रमसेत्यादिसंस्तवः । अल्पत्वादथास्येत्यादिना प्रपञ्चो^{११} न कृतः ।
उदाहरणम् ।

पूर्वापरं चरतो माययैतौ

शिशू क्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम् ।

विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्ट'

ऋतूरन्यो विदर्धज्जायते पुनः^{१२} ॥

सूर्यायाः । एकः पूर्वोऽपर इत्येवं चरतो गच्छतः । मायया स्वया
प्रमथ्या । एतौ सूर्याचन्द्रमसौ शिशू इव तौ^{१३} क्रीळन्तौ परि यातः

१ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्यारम्भस्य
विदेशो न दृश्यते ।

२ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

३ तानित्यादि । सूर्यदत्तीति C.

४ शेषः पूर्व C.

५ यी (यि C.) स्वादयः B. C.

६ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

७ अत्र 'रसस्योदकस्य' इति युक्तः

पाठो भवेत् ।

८ 'च' इति नास्ति C.

९ प्रवह्णितं B. C.

१० इदं मूलवाक्यं नास्ति B. C.

११ प्रपञ्चे न B. C.

१२ [अ० १०।८१। ६८ ।] 'पूर्वा-
परम्' इत्येव प्रतीकः B. C.

१३ तौन्वतौ C.

परिगच्छतश्च । अध्वरं यज्ञम् । विश्वानि सर्वाणि । अन्य एको भुवनानि
भूतजातानि । अभिचष्टे अभिदर्शयति प्रकाशकरणेन सूर्यः । ऋतूनन्यश्च-
न्द्रमा आत्मनो वृद्धिचयाभ्यां विदधत् कुर्वन् जायते । पुनः भूयो भूयो मासि
मासीत्यभिप्रायः ।

वायुना संस्तुतिं वक्ष्यति—

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे

सप्त रक्षन्ति सद्मप्रमादम् ।

सप्तापः स्वपतो लोकमीयु-

स्तत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ ॥

इत्यत्र । तत्र जागृतो^१ अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ वाय्वादित्या-^२
विति ।

संवत्सरेण संस्तुतिरुक्ता—

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्र-

मेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभि चक्रमजरमन्व-

यत्रेमा विश्वा भुवनार्धितस्थुः^३ ॥

इत्यत्र । संवत्सरे प्रधान उत्तरोऽर्धर्च इति ।

इदानीमनिर्दिष्टभक्तीनां शरदादीनां भक्तिप्रदर्शनायाह—

[एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्टुच्छन्दः स्तोम-

पृष्ठस्य भक्तिशेषमनुकल्पयति^४]

एतेष्वेवोक्तेषु 'अयं लोक' आदिस्थानसम्बन्धेन व्यूहेषु प्रातस्सवन-
वसन्तादि रचनाविशेषेषु ऋतुशब्द^५ इत्यादि द्वन्द्वैकवद्भावः । भक्तिशेषं
यदत्रानुक्तभक्ति^७ तदानुपूर्व्येण कल्पयेत् ।

१ [यजु० ३४।१२] 'सप्त ऋषयः
प्रतिहिताः शरीरे' इत्येव

प्रतीकः B. C.

२ जाग्रते B. C.

३ [निरु० १२।३७] वाय्वादित्या-
दिति B. C.

४ [ऋ० १।१६४।२ निरु०
F. 9

४।२७] 'सप्त युञ्जन्ति' इत्येव
प्रतीकः B. C.

५ अयं मूलपठो नास्ति B. C

६ अत्र 'ऋतुच्छन्दः' इति युक्तः
पाठः ।

७ अनुक्तभक्ति C.

[शरदनुष्टुबेकविंशः स्तोमो वैराजं सामेति पृथिव्यायतनानि ।
हेमन्तः षष्ठिस्त्रिणवः स्तोमः शाक्वरं सामेत्यन्तरिक्षायतनानि ।
क्षिशिरोऽतिच्छन्दास्त्रयस्त्रिंशः स्तोमो रैवतं सामेति द्युभक्तीनि^१]

शरदनुष्टुबित्यादि । पृथिव्यायतनानि आयतनं स्थानम् । स्थान-
सम्बन्धेन च लक्षणयाग्न्यादिस्थानभक्तित्वमुच्यते । तथा च द्युभक्तीनीत्याह^२
भक्त्यन्वाख्यानं वार्षिकेवहस्सु 'अहश्चतुर्थेनाह्वाप्नुवन्ति अनुष्टुभं छन्द एक-
विंशति स्तोमं वैराजं साम उदोचीं दिशं शरदमृतनाम्'^३ इत्यादीनां ब्राह्मण-
वचनानामुपपन्नरूपत्वाच्च^४ । असंविज्ञानपदेषु च मन्त्रेषु उक्तान्यतमसाहचर्येण
देवतासंविज्ञानायेत्युक्तं पुरस्तात् ।

इदानीं देवतातद्भक्तिसाहचर्यव्याख्यानप्रसङ्गेन मन्त्रादिशब्दानां निर्वच-
नानि दर्शयति । कथं नामान्यत्र मन्त्राणां^५ मन्त्रत्वम् 'तस्माद्यज्ञात् संवृद्धुत्
ऋचः सामानि'^६ इत्यादावुक्तनिर्वचना^७ एते स्युरिति ।

[इति द्वादशस्या-(सप्तमस्या-) ध्यायस्य एकादशः खण्डः^८ ।]

[अथ द्वादशः खण्डः^८]

मन्त्रा मननात् ।

मन्त्राः कस्मात् । मननात् । मन्तव्या हि ते, मन्यन्ते तैरधिदैवादि-
विषया इति मन्त्राः ।

छन्दांसि च्छादनात् ।

छदिव्याप्त्यर्थः । न ह्यव्याप्तछन्दसा मितास्वरः कश्चिन्मन्त्रोऽस्ति^९ । आ-
वरणार्थस्यैव वा^{१०} ब्राह्मणोक्तनिर्वचनम्^{११} 'यदेभिरात्मानमाच्छादयन् देवा
मृत्योर्बिभ्यतस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्'^{१२} इति विज्ञायते ।

१ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

२ भक्तिनीत्यादिह B. C.

३ [कौ० ब्रा० २२।६]

४ त्वा च B. त्वाय C.

५ मात्राणां B. C.

६ [छ० १०।६०।६]

७ द्युभक्तिवि B. C.

८ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य
समाप्त्येवार्थस्य च निर्देशो

न दृश्यते ।

९ कस्मिन्म C.

१० या B. C.

११ योक्तिवि B. C.

१२ शत० ब्रा० दा२।२।३ तान्वास्मै
अच्छदयंस्तावि यदस्मा अच्छद-
यंस्तस्माच्छन्दांसि ॥ छं० ४५०
१।४२ यदेभिरच्छादयंस्तच्छन्दसां
छन्दस्त्वम् ।

यजुर्यजतेः ।

प्रायेण हि याजुष्या होममन्त्राः^१ । ऋगुक्तनिर्वचनाच्चेति^२ ।

साम सम्मितमचा ।

यावदृक् तावदेव साम । समः सकारः । ऋचेति तृतीयान्तादाकारः । मिमीतेर्भकारः^३ । अस्यतेर्वा क्षेपणार्थस्य^४ क्षिप्तं^५ हि तदृगक्षरेषु । 'ऋच्य-
ध्यूढं साम गार्यात'^६ इति श्रुतेः । स्यतेर्वा^७ ऽवसानार्थस्य । ऋच्येव हि
तदवस्थितं तिष्ठितं भवति । उभयत्र मे नामकरणः ।

आद्यमेव निर्वचनमागमेन द्रढयन्नाह ।

[ऋचा समं मेन इति नैदानाः^९]

ऋचा समं मेने ज्ञातवान् प्रजापतिः सोमैवमात्मानं^{१०} तत्साम्नः सामत्व-
मिति । एवमादीनां^{११} नामग्रन्थः तद्विदो मन्यन्त इति शेषः ।

[गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणस्त्रिगमना वा विपरीता

गायतो मुख्यादुदपतदिति च ब्राह्मणम्^{१२}]

गायत्री गायतेः स्तुत्यर्थस्य । स्तूयते हि तया देवता । त्रिगमना^{१३} वा त्रिभिः
पादैर्गमनं वर्तनं सा त्रिगायेति^{१४} विपरीताक्षरा गायत्री । ब्राह्मणेक्तं वा निर्व-
चनम् । गायतः प्रजापतेर्वा मुख्यादुत्पत्तिस्तस्मान्निःसृता^{१५} ।

[उष्णिगुत्सनाता भवति । स्निह्यतेर्वा स्यात् कान्ति-

कर्मणः । उष्णीषिणीवेत्यौपमिकम् । उष्णीषं स्नायतेः^{१६}]

१ 'म' इति त्रुटितम् B. C.

२ 'इति' द्विविधं B.

३ मिमीते मृकारः B. C.

४ [घा० ४।१०३] वेक्षणां B. C.

५ क्षिप्तं B.

६ [आ० ४० १।६-७]

७ [घा० ४।३१]

८ अत्र 'विष्ठितं' इति युक्तः पाठः ।

९ इदं मूलवाक्यं नास्ति B. C.

१० अत्र 'सोमैवमात्मानं' इति पाठः
स्यात् ।

११ अत्र 'एवं निदानो नाम ग्रन्थः'
इति पाठो युक्तः ।

१२ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

१३ पा (वा C.) त्रिगमना पा
(वा C.) त्रिभिः B. C.

१४ सा त्रिगायेति त्रिपरीता B.

१५ 'तस्मात्' इति द्विविधि-
तम् B. C.

१६ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

उष्णिगुत्सनाता 'ष्णौ वेष्टने'^१ गायत्रीतश्चतुर्भिरक्षरैः^२ पूर्वं वेष्टितेव ।
आह च 'उष्णिग्गायत्रौ जागतश्च'^३ इति । चतुरक्षराणि चोत्तरच्छन्दांसि ।
स्निह्यतेर्वा स्यात् । 'कान्तमेतद्देवानां च्छन्दः । अथवा चत्वार्यक्षराण्यति-
रिच्यमानान्यस्या'^४ उष्णीषस्थानीयानि । अत उपमाप्रयुक्तमेतदभिधानम् ।
उष्णीषिणी बोष्णिगिति । प्रसङ्गादाह उष्णीषं शिरोवेष्टनं स्नायतेः शौचार्थस्य
वेष्टनार्थस्य वा । उभयार्थस्यापि^५ तत्र सम्भवात् ।

ककुप् [ककुदिनी भवति । ककुप् च कुञ्जश्च कुजतेर्वा । उञ्जतेर्वा^७]

एतदप्यौपमिकम् । मध्यमस्य जागतत्वात्^८ । चतुरक्षरं ककुदस्थानीय-
मस्याम्^९ । तेन तद्वती ककुदिनी^{१०} भवति । तदकारस्य पकारापत्त्या^{११} पर-
लोपेन^{१२} च ककुप् । ककुद्^{१३} स्वरविषाणार्थस्य रूपम् । 'ककुदस्यावस्थायां
लोपः'^{१४} । 'मुमोद् गर्भो वृषभः ककुद्भान्'^{१५} इति लोके वेदे च गौरवविशेष-
विषयत्वेन ककुदशब्दस्य प्रसिद्धेः । ककुभिनीत्यपपाठः^{१६} । ककुभशब्दस्या-
र्थान्तरे क्वचिद् ग्रन्थे स्मरणात् । 'काकुभं दन्तधावनम्'^{१७} इति । मुमोद् गर्भ
इत्यादौ निरुक्तस्यातिप्रसङ्गादाह । ककुप् च कुञ्जश्च कुजतेः कौटिल्यार्थस्य ।
उञ्जतेर्वा न्यग्भावार्थस्य । ईषद्भग्नभावात् । उभयार्थोपपत्तेः ।

अनुष्टुबनुष्टोभनात् । [गायत्रीमेव त्रिपदां सतीं

चतुर्येन पादेनानुष्टोभतीति च ब्राह्मणम्^{१८}]

स्तोभतिवृद्धार्थः^{१९} । पादवृद्धेः । तथा च ब्राह्मणम् । गायत्रीमेवेत्यादि ।

अनुष्टोभति^{२०} अनुसंवर्धयति ।

१ [छा० १।४।४८] वै ष्णौ वेष्टने B.

२ यत्रीति कश्च B. C.

३ [पिङ्ग० ४।१८ [उष्णिग्गा-
यत्रौ जागतश्च B. C.

४ का तद्वर्त्यतेदेवानां B. C.

५ मानास्यानुष्णी B. C.

६ उभयस्यापि C.

७ 'ककुप्' इत्येव प्रतीकः B. C.

८ जागतायात् B.

९ ककुमस्थानीयमस्याः C.

१० ककुभिनी B. ककुदीनि C.

११ परावत्या B.

१२ 'न' इति श्रुतितम् C.

१३ अत्र 'ककुद्' इति पाठः स्यात् ।

१४ [पा० १।४।१४६]

१५ [ऋ० १०।८।२] द्रुतः ककु B
वृषभः ककु C,

१६ कुमनी B. नीत्यपपा C.

१७ [अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

१८ 'अनुष्टुबनुष्टोभनात्' इत्येव
प्रतीकः B. C.

१९ तिर्विध्यर्थः C.

२० अनुष्टोभति C.

बृहती परिवर्हणात् ।

बृहिवृद्ध-वर्थः । सर्वपादेष्वेकाक्षरवर्धनादित्यर्थः^१ ।

पङ्क्तिः पञ्चपदा ।^२

अस्या इत्यर्थः ।

त्रिष्टुप् [स्तोभत्युत्तरपदा । का तु त्रिता स्यात् ।

तीर्णतमं छन्दः । त्रिवृद् वज्रस्तस्य स्तोभनीति

वा । यत् त्रिस्तोभत् तत् त्रिष्टुभस्त्रिष्टुप्त्वम् । इति विज्ञायते^३]

प्रविभज्य^४ दर्शयति । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा उत्तरपदमस्या बह्व्रीहिः ।

पूर्वपदस्य त्रिशब्दस्य किं प्रवृत्तिनिमित्तमिति पृच्छति । का पुनस्त्रितेति ।

तीर्णतमं पूर्वभ्यो महत्त्वात् तीर्णतमम्^५ । तरनेस्तृणातेर्वा पूर्वपदम् । उभयथा-

र्थोपपत्तेः । तरणात्^६ स्तोभनाच्चेति द्विधातुजत्वम्^७ । त्रिवृत्^८ शब्दाद्वा

पूर्वपदमित्याह । त्रिवृद्^९ वज्र इति । उभयतस्त्रिकोटित्वात् त्रिवृत्त्वम्^{१०} ।

तस्य स्तोभनी स्तोभति^{११} स्तौति । तथा च ब्राह्मणं दर्शयति । अस्ते भदि-

त्यादि^{१२} । यस्मात् त्रिष्टुत्य तया^{१३} वज्रमस्तोषत ।

[इति द्वादशस्या- (सप्तमस्या-) ध्यायस्य द्वादशः खण्डः]^{१४}

[अथ त्रयोदशः खण्डः ।^{१५}]

जगती [गततमं छन्दो जलचरगतिर्वा ।

जलालयमानोऽसृजत् । इति च ब्राह्मणम्^{१६}]

पूर्वभ्यो महत्त्वादतिशयेन गतम् । अनवस्थितत्वाद्वा^{१७} जलतरङ्गचला गतिः प्रस्तारो यस्याः । बहुप्रकारप्रस्तारेत्यभिप्रायः^{१८} । जलालयमानः । आवि-

१ वध्यर्थः C.

२ वृद्धना C.

३ पञ्चवेदा C.

४ 'त्रिष्टुप्' इत्येव प्रतीकः B. C.

५ 'भ' इति श्रुतितम् C.

६ तमः B. तमं पा C.

७ स्तरणात् B. 'तरणा' इत्येव C.

८ द्विधा भुजत्वम् B. C.

९ वृष्टत् C.

१० वृष्टत् C.

११ वृष्टत्वम् C.

१२ स्तौति भति C. अत्र 'तस्य स्तोभति स्तौति' इत्येतावानेव पाठः साधीयान् भवेत् ।

१३ रः स्तोभन्नित्यादि C.

१४ स्तथा B. C.

१५ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तरेरारम्भस्य वा निर्देशो न दृश्यते ।

१६ 'जगती' इत्येव प्रतीकः B. C.

१७ 'त्व' इति श्रुतितम् B.

१८ कारः प्रस्ता B. C.

शलोदा^१ धर्म्यादिषु पठ्यते । अत्यर्थं ग्लायन् प्रजापति^२निर्विण्णः सन्
सृष्टवानिति^३ ब्राह्मणमाह^४ ।

[विराड् विराजनाद्वा विराधनाद्वा विप्रापणाद्वा । विराजनात्सम्पूर्णा-
क्षरा । विराधनादूनाक्षरा । विप्रापणादधिकाक्षरा । पिपीलिका-
मध्येत्यौपमिकम् । पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः^५]

विराडित्यादि निगदव्याख्यातम् । अन्ते च विराजो निर्वचनं श्रैष्ठ्यात् ।
अन्तं वै श्रेष्ठो भवत इति श्रैष्ठ्यां च ब्राह्मणवेदाभ्यः श्रौर्वै विराज्यं नाद्यं^६ चेति ।
पिपीलिकामध्येत्युपमाभ्युक्तं नाम । अपाक्षरमध्यमपादत्वात् । पिपीलिका-
मध्यमिव मध्यं यस्या इत्युत्तरपदलोपो समासः । प्रदर्शनं चेदं यवमध्यादीनां
छन्देनान्तां निर्वचनस्य । पिपीलिका न^७ ह्यसौ क्षणमप्युदास्ते ।

[इतीमा देवता अनुक्रान्ताः । सूक्तभाजो
हविर्भाज ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः^८]

इतीमा इत्यादि । एवमनेन^९ प्रकारेण इमा अग्न्याद्या^{१०} देवता देवप-
त्यन्ताः सामान्येन लक्षणेनानुक्रान्ताः । ताः^{११} पुनः काश्चित् सूक्तं भजन्ते
काश्चित्^{१२} हविः । काश्चिदुभयम्^{१३} । काश्चिद्वचम् । यथा सूर्यः^{१४} । सर्वा-
तिशयेन बह्वयः । अन्ये^{१५} भूयिष्ठब्रह्मन्नसमाम्नातपरमेष्ठिग्रहनक्षत्रसर्पला-
ङ्गलप्रभृत्युपसंग्रहं^{१६} मन्यन्ते । चशब्दादर्थर्चभाजः^{१७} पादभाजश्च । तथा
तस्याह एकान्तराया अर्थर्चोऽन्त्यो द्विदेवत्यः । ह्यामोत्याग्नेयः पाद इत्यादि
शौनकाचार्यदर्शनम् । अयमपि च वक्ष्यति 'आदित्यदैवतो द्वितीयः पादः'^{१८}
इति ।

१ अस्य वाक्यस्य पाठः सन्दिग्धः ।

२ पतिं नि B. C.

३ पृष्टवा B. C.

४ ग्लायनिति B.

५ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

६ अयं पाठः सन्दिग्धः ।

७ तदसौ B. तदसौ C.

८ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

९ मदेकेन C.

१० अग्न्याद्या B. C.

११ 'ताः' इति नास्ति B. C.

१२ कां (का C.) चित् प्रविः B. C.

१३ 'काश्चिदुभयम्' इति त्रुटितम् C.

१४ यथा आर्यः C.

१५ मेष्टी गृह B. C.

१६ सर्वलाङ्ग (ङ्ग B) ल B. C.

१७ 'च' इति नास्ति B. C.

१८ [विह० ११।६] देवतो द्वितीय-
पादः B. C.

[काश्चिन्निपातभाजः^१]

काश्चिदेवाल्पा इत्यर्थः । निपातभाजः समाम्नाताः । निपातशब्दश्च शुद्धोऽपि संपूर्वार्थे^२ द्रष्टव्यः । साधारणस्तुतिस्त्वान् । अत एतदुक्तं भवति । देवतान्तरेण सद् स्तुतिसन्निपातभाजः । तथा च वक्ष्यति । 'विधाता धात्रा व्याख्यातः । तस्यैष^३ निपातो भवति बहुदेवतायामुचि^४ । 'सोमस्य राज्ञः^५ इति । न तु पुनर्नैघण्टुकत्वेन निपातभाक्त्वं देवते कारणं समाम्नातानामवकल्पते^६ । 'तद्यानि^७ नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानाम्'^८ इत्यनेन विरोधात् ।

[अथेताभिधानैः संयुज्य हविश्चोदयति । इन्द्राय वृत्रघ्न इन्द्राय वृत्रतुर इन्द्रायां होमुच इति । तान्यप्येके समामनन्ति^९]

अथेत उतशब्दश्चार्थः । अनन्तरं च परेषामतिप्रसङ्गमात्मनश्च व्युदासं^{१०} दर्शयितुमिदमुच्यते । अभिधानैर्गुणानामिति शेषः । वृत्रहादिभिर्गुणपदैरित्यर्थः । संयोगैर्गुणिनं हविश्चोदयति श्रुतिः । इन्द्रायेत्यादि प्रदर्शनं चेदम् । अग्नये पवमानाय मरुद्भ्यः^{११} क्रौलिभ्य इत्यादीनाम् । तान्यपि गुणाभिधानानि एके नैरुक्ताः पठन्ति । इन्द्रो वृत्रहा इन्द्रोऽहोर्मागिति^{१२} । श्रूयमाणगुण-^{१३} विशिष्टाया एव देवतायाः सम्प्रदानत्वमभिमन्यमानो^{१४} भाष्यकार आह । तदयुक्तम्—

[भूयांसि तु समाम्नानात् । यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात् प्राधान्यस्तुति तत्समामने^{१५}]

भूयांसि तु । तु शब्दो हेतौ । भूयस्त्वं प्रभूतोपलक्षणार्थम् । यस्मात् भूयांसि प्रभूतान्यपर्यन्तानि तेषां समाम्नानात् स्युः । ऐश्वर्यात्

१ इदं मूलवाक्यं नास्ति B. C.

२ संपूर्णे B. पीसपाये C.

३ तस्यैव B. C.

४ [वि० १११ ११]

५ [अ० १०१३६७३॥ वि० १११२]

६ मयक B.

७ नद्यादिनामानि B. C.

८ [वि० ७११]

९ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

१० उत व्युदासे C.

११ मरुद्भ्यः कीलिभ्यः B.

१२ इन्द्रो होर्मागिति B.

१३ 'गुण' इति श्रुतितम् C.

१४ दायस्व C.

१५ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

अत्र 'समामने' इत्यस्य स्थाने 'समामनेत्' इति पाठः स्यात् ।

गुणिनि गुणविशिष्टानां^१ संख्यानासम्भवात् । ततश्चानवस्थाप्रसङ्गादध्येतारः शास्त्रात् पराभङ्ग्येन । तस्माद् यदेव संविज्ञानभूतं^२ रूढितामापन्नं स्यात् प्राधान्यस्तुति च । एतदुक्तं भवति । यद् गुणित्वेनैव दृष्टं न कदाचिच्छेषभूतं तत्समामनेत् पठेदित्यर्थः । एवमेव च कृत्वा दैवतस्य मया स्वरूपं दर्शितं तद्यानि नामानि ।

[अथोत कर्मभिर्ऋषिर्देवताः स्तौति वृत्रहा पुरन्दर इति ।

तान्यप्येके समामनन्ति । भूयांसि तु समाम्नानात् ।

व्यञ्जनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति^३]

अथोत एवमेवेत्यर्थः । कर्मभिः कर्मशब्दैः क्रियानिमित्तैरित्यर्थः । ऋषिर्वेदो देवतामिन्द्रं स्तौति । वृत्रं हतवान् वृत्रहा । पुरो दारितवान् पुरन्दर इति न^४ पठेत् । प्रदर्शनं चेद् ‘अग्निं होतारं’ ‘अग्निं पुरोहितम्’ इत्यादेः । एवमत्रापि क्रियापदनिमित्तपदसमाम्नानात् भूयस्त्वमेव केवलं स्यात् । कुतः । यतोऽर्थविशेषस्याभिव्यञ्जनमात्रं^५ गुणकर्मोपनिधानमात्रेण हि तत्तस्य संविज्ञानभूतस्येन्द्रादेरभिधानस्य भवति ।

अस्य दृष्टान्तः—

[यथा ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि ।

स्नातायानुलेपनं, पिपासते पानीयमिति^६]

यथा ब्राह्मणायेति । अस्य सामान्यविशेषवचनस्य संविज्ञानभूतस्य सम्प्रदानत्वेन श्रुतस्य च बुभुक्षितायेत्यादि समानाधिकरणं विशेषणं गुणक्रियोपनिधानेनार्थस्य व्यञ्जनमिति ।

इति महेश्वरविरचिते^७ निरुक्तभाष्यविवरणसमुच्चये^८ द्वादशस्य

[सप्तमस्याध्यायस्य^९] तृतीयः पादः ।

[त्रयोदशश्च खण्डः समाप्तः^{१०}]

१ ‘दानां’ इति C. पुस्तके ‘नां’

इति B. पुस्तके च त्रुटितम् ।

२ नरुक्तं C.

३ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

४ ‘न पठेत्’ इति नास्ति C.

५ स्यापयञ्जन B. स्योपयञ्जन C.

६ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

७ श्वरकृते C.

८ रथे समु B.

९ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्यादर्शपुस्तकेषु ।

अथ चतुर्थः पादः ।^१ [अथ चतुर्दशः खण्डः]

अथातोऽनुक्रमिष्यामः ।

^२ सप्तमद्वितीयपादादावथातः^३ शब्दावुक्तार्थैः । एवं^४ तावत् सामान्येन सर्वदेवतानां लक्षणं सप्रपञ्चमभिधायानन्तरं प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्याकाङ्क्षा-
स्तीति । अतस्तद्विवक्षयानुपूर्व्येण^५ यथासामान्नायमनुक्रमिष्यामौ व्याख्यानेनेति
शेषः । कथम् । भूयो निर्वाच्यस्योद्देशः । तन्निर्वचनम् । प्राधान्यस्तुति-
प्रदर्शनार्थं^६ मुदाहरणम्^७ । ‘स न मन्येत’^८ इत्यादिविचारः । ‘यस्तु सूक्तं’^९
भजते^{१०} इत्यादि । ‘अयमेव’^{११} इत्यवधारणम् । एवं प्रकारया^{१२} ।

[अग्निः पृथिवीस्थानः । तं प्रथमं व्याख्यास्यामः । अग्निः कस्मात् ।
अग्रणीर्भवति । अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते । अङ्गं नयति संनमयानः^{१३}]

अग्निः पृथिवीस्थान इत्यादि^{१४} स्वपक्षमनूय तं मुख्यत्वात् प्रथमं
व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञापुरस्सरमग्नेः^{१५} प्रवृत्तिनिमित्तमाह । अग्निरग्रणीः
प्रधानो देवतानाम् । मुख्यसंस्तुतः^{१६} । सेनानीत्वाद्वा । ‘अग्निर्देवतानां

१ अयं सर्वः पाठो नास्ति C. M.

२ निरुक्तद्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादा-
दावित्यर्थः ।

३ ‘दा’ इति त्रुटितम् C. वयाद्यः
B. C.

४ ‘एवं’ इत्यारभ्य ‘लक्षणं स’
इत्यन्तः पाठस्त्रुटितः M.

५ ‘वक्ष्या’ इत्यारभ्य ‘व्या’ इत्यन्तः
पाठस्त्रुटितः M.

६ ‘स्तुति’ इत्यारभ्य ‘नार्थम्’ इत्यन्तः
पाठस्त्रुटितः M.

७ मुदाहरणमित्यर्थानन्तरम्—
‘अग्निमीळे इत्यादि स न
मन्येतेत्यादिविचारः’ M.—तन्नि-
र्वचनम् स न...विचारः B. C.

F. 10

८ [निरु० ७।१६]

९ ‘ते’ इत्यारभ्य ‘पृथिवी’ इत्यन्तः
पाठस्त्रुटितः M.

१० [निरु० ७।१८] ११ [निरु० ७।१८]

१२ प्रकाय B. C. ‘एवं प्रकायेण’
इति पाठस्त्रुटितः स्यात्

१३ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.
त्रुटितः M.

१४ ‘दि’ इति त्रुटितम् B. C.
इति M.

१५ ‘पुरस्सरं’ इत्यारभ्य ‘प्रधानो दे’
इत्यन्तः पाठस्त्रुटितः M.

१६ मुख्य संस्तुतम् C. मुख्यसंस्कृतम्
B.

सेनानीः^१ ' इति हि विज्ञायते^२ । अग्नोपपदात् 'सत्सुद्विष^३ ' इत्यादिना
क्विप् । यद्वा अग्रं अयमं यज्ञेषु कर्तव्येषु तादर्थ्येन^४ प्राणीयते । अग्रशब्दादेव
नयतेश्च पूर्ववत्^५ प्रत्ययः स एव^६ । अपरभागे^७ केवलं साधनभेदः पूर्व
कर्तरि^८ अग्नौ कर्मणि । विषयभेदश्च (सेनायज्ञसंज्ञः^९ ।) यद्वा अग्रं
शरीरं यज्ञस्य तन्नयति । सन्नममानः^{१०} कर्मकर्तरि^{११} शानच् । सम्यक्
स्वयमेव प्रह्वीभवन् । हविषा वा करणत्वेन साधनभावं प्रतिपद्यमान इत्यर्थः ।
अग्निम् पक्षे अङ्गशब्दात्^{१२} पूर्वभागः । सन्नमतेः परभागः । इकारोऽन्त-
करणः^{१३} । सर्वत्र वाक्यार्थपदवचनं^{१४} श्रोत्रियवत्^{१५} । यत्र पादादौ^{१६} सन्नमन्नेव
गच्छति^{१७} तदङ्गं नयति आत्मसात्करोति अधिकरोतीति यावत् । एवमर्थस्या-
न्यत्वं व्युत्पत्तिः सैव ।

अक्नोपेनो^{१८} भवतीति स्थौलाष्टीविः । न क्रोपयति न स्नेहयति^{१९} ।

नवोऽकारः क्नोपयतेः स्नेहार्थस्य ककारनकारौ । ककारस्य गकारापत्तिः ।
इकारोऽन्तकरणः । स्थौलाष्टीविः कश्चित् । स च^{२०} बाह्यादिषु^{२१} द्रष्टव्यः ।
तदपत्यं स्थौलाष्टीविराचार्योऽन्यते । किमिदमक्नोपेन^{२२} इति ।

१ [अ० १०।११।११।११।१२०
दे० अ० ६।१४। अग्निना वै मुखेन
देवा असुरान् विजिज्ञः ।

२ 'यते' इत्यारभ्य 'अग्रं' इत्यन्तः
पाठस्त्रुटितः M.

३ [पा० ३।२।६१]

४ पूर्वेषु न B.

५ 'वैवत्' इत्यारभ्य 'कर्मणि'
इत्यन्तः पाठस्त्रुटितः M.

६ 'पूर्ववत्' इत्येव पाठः B. C.

७ अपरभागौ B. C.

८ क (कृ C.) सवित्यधुना B. C.

९ अथा C. सेनायज्ञसंज्ञ-
अथा B. कोष्ठकान्तर्गतः पाठो
नास्ति M.

१० ममाह कर्म B. C.

११ 'कर्तरि' इत्यारभ्य 'हविषा वा'
इत्यन्तः पाठस्त्रुटितः M.

१२ 'शब्दात्' इत्यारभ्य 'सर्वत्र'
इत्यन्तः पाठस्त्रुटितः M.

१३ न्त प्रकर B. C.

१४ ०र्थे M.

१५ श्रोत्रियावत् C.

१६ पादास्मादौ B. C. अथवा 'बागादौ
सन्नमन्नेव गच्छति' इति पाठोऽत्र
भवेत् । पादास्मादौ M.

१७ 'गच्छति' इत्यारभ्य 'अधिकरोः'
इत्यन्तः पाठस्त्रुटितः M.

१८ 'न क्नोपेन इत्यादि' एव प्रतीकः
B. C. 'अक्नोपेनो' इत्यारभ्य
'स्नेहार्थस्य' इत्यन्तः पाठस्त्रुटितः
M.

१९ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

२० 'स च' इति स्त्रुटितम् B.

२१ [पा० ४।१।६६] बाह्यादि C.

२२ एवम् इति B. C.

न कनोवयति । एवमपि न गृह्यते । ज्ञेयस्यतेरध्वन्तरे प्रसिद्धत्वात् । अने-
कानां वास्तव इत्याह । न हनेहवति । नक्वविशिष्टस्नेहवतेः स्नेहनविपरिणं विरु-
द्धत्वं खल्यते । विरुद्धयतीत्यर्थः । दग्धव्यस्यैवादेः शोभयद्बन्धनोपने विरु-
द्धत्वा इत्यर्थः ।

[त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिः ।

इतात् । अक्ताद्गधाद्वा । नीतात् । स खल्वेते-

रकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परः^१]

त्रिभ्य आख्यातेभ्यो धातुभ्यः^२ । तत्र^३ वाच्यक्रियाक्षरानुगमवि-
त्यभिप्रायः । कतमेभ्यस्त्रिभ्य इत्याह । इतादित्यादि । एतेरञ्जेर्देहेवेति वक्तव्ये
कान्तानामुपादानं^४ रूपप्रत्यासत्तिप्रदर्शनार्थम्^५ । अञ्जेर्जकारस्य दूहेश्च
हकारस्य निष्ठायां गकारापत्तिर्दृष्टेति । इतामीता^६ इति तु तस्माद्वच्योत्^७ । किं
कुत इत्याह । स खलु शाकपूणिर्गनिशब्दो वा एतेः अथनमित्यादिरूप-
त्वेन परिणतस्माकारमादत्ते । गकारं विकल्पेन । नीः नवतिः परो द्विप्रत्य-
यान्तः । इतश्चात्रायमभिव्यक्तश्च^८ सुप्रकाशत्वाद्गहात्मकत्वेन^९ वा नवति
इविर्देवान् प्रतीत्यग्निः ।

[तस्यैषा भवति^{१०}]

तस्य प्राधान्यस्तुतिप्रदर्शनार्थैषा प्रथमातिक्रमे कारणभावात् समर्था
भवति ।

[इति द्वादशस्या- (सप्तमस्या-) ध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ।]^{११}

[अथ पञ्चदशः खण्डः^{१२} ।]

अग्निमीळे पुरोहितं

यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रज्ज्वातमम्^{१३} ॥

१ अर्थं मूलपाठो नास्ति B. C.

२ अन्धः या सन्न B. C. 'अन्धो वा
तन्न' इति वा स्वात् ।

३ चरासुगम B.

४ नाडुमादानं C

५ सक्ति B. C.

६ इतामीता B. C.

७ 'त' इति ऋटिद्वय C.

८ रचान्त्राय B. C.

९ गहाद्वाद्गहात् B. C.

१० इदं मूलवाक्यं नास्ति B. C.

११ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समा-
प्त्योरन्धस्य च निर्देशो न भवति ।

१२ [अ० ११११३] अग्निमीळे' इत्येव
प्रतीकः B. C.

मधुच्छन्दसः परा च । अग्निमीळे ईडं स्तुतौ^१ याचवायां^२ वा ।
यद्वा अभ्येषणायाम्^३ । स्तौमि याचे । अभ्येषणायामिति^४ । पूजाकर्मा वा ।
कीदृशम् । पुरोहितं शान्तिकपौष्टिकाभिचारिकैः कर्मभी राजानं सर्वापद्रु-
ह्नायते यः स पुरोहित उच्यते तत्स्थानीयम् । कस्य । यज्ञस्य आपदामपहर्तार-
मित्यर्थः । कुत एतत् । यद्धि^५ होतारो यज्ञस्येत्यादि सर्वं तदग्निर्देवो होता-
नुर्लक्षणं करोति श्रुतेः । देवं देवेभ्यो मनुष्येभ्यश्चाग्निर्ददाति तदायत्तत्वात्तस्य ।
दीपयति च । न च यज्ञस्य देवमेव केवलम् । किन्तर्हि । ऋत्विजश्च^६
कतमम् । होतारं 'अग्निर्वै देवानां होता'^७ इति श्रुतेः । अथवा ऋत्विगू-
होतृशब्दावपि क्रियाशब्दावेव । ऋतावृतौ काले काले^८ यो यागकालस्त-
स्मिन् यशरसृत्विजम् । होतारमाह्वतारम् । कस्य । सामर्थ्यादेवानाम् । यद्वा
जुहोतेर्होता^९ होमकारिणं तदधिकरणत्वप्रतिपत्त्या । रत्नधातमं रत्नानाम-
तिशयेन दातारम् ।

पुरोहितो व्याख्यातः सप्तमे^{११} 'पुर एनं दधति' इति । यज्ञश्चाष्टमे^{१२} व्या-
ख्यातः 'यजतिकर्मेति' । दीपनात् द्योतनाद्धेति धात्वन्यत्वमात्रम् । युस्थानसा-
मान्येन वा देवशब्दस्य निर्वचनादविरोधः । हविर्वहनकर्मणा वा पृथिवीस्था-
नत्वम् । अधिष्ठात्रात्मना युस्थानत्वमित्यभिप्रायः । यो देवः सा देवता देवा-
त्तलोऽनर्थकवृत्तित्वस्मरणात् । इत्येवाह^{१३} आचार्यः ।

[तस्यैषा परा भवति^{१४}]

तस्याग्नेरेषा वक्ष्यमाणा पूर्वस्याः परा अनन्तरा सर्वान्नेयीत्वादुदाहरणं
भवति ।

[इति द्वादशस्या-(सप्तमस्या-)ध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ।]^{१५}

१ [जा० २।६]

२ याज्ञायां C.

३ 'अभ्येषणायाम् स्तौमि याचे' इति
भिल्लितम् C.

४ वयावेति B.

५ अस्य वाक्यस्य पाठः सन्दिग्धः ।

६ जरच B. C.

७ [ऐ० ब्रा० १।२८॥३।१४]
अधिदै C

८ ऋत्विजोत्रया C.

९ 'काळे' इति नास्ति C.

१० जुहोतिर्होता B. C

११ [निरु० २।१२] 'सप्तमे' इत्या-
रम्य 'चाष्टमे व्याख्यातः' इत्यन्तः-
पाठस्तुटितः B

१२ [निरु० ३।१६] अथवाऽत्र
'यज्ञश्चाष्टमे ।' 'प्रख्यातं यजति-
कर्मेति' इति पाठो भवेत् ।

१३ इत्येवाह B. इत्येवाह C.

१४ इदं सूत्रवाक्यं नास्ति B. C.

१५ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य
समाप्तेर्निर्देशो न दृश्यते ।

[अथ षोडशः खण्डः ।]^१

अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत ।
स देवाँ एह वसति^२ ॥

सर्वत्र यत्तदोर्नित्यसम्बन्धसूचनाय स देवताग्निः परस्तात् प्रतिनिर्देशार्थतच्छब्दश्रुतेर्भाष्यकार उद्देशार्थं यच्छब्दमध्याजहार^३ । अग्निर्यः पूर्वेभिः पूर्वेभृग्वङ्गिरःप्रभृतिभिर्ऋषिभिरीड्यः ईडितव्यः । नूतनैः नवनामैतत् । उत्तरशब्दोऽप्यर्थे । अपिशब्दः समुच्चये । नवैरस्मत्प्रभृतिभिः । स देवान् । आ इत्युपसर्गो व्यवहितेनापि वक्षतीत्यनेन^४ सम्बध्यते । इह प्रकृते कर्मणि आ वक्षति लोडर्थे पञ्चमः आवहत्तु । वन्दितव्य इत्यनिरुक्तपाठः । अथवा पर्यायप्रदर्शनमस्तु । नवतरैरिति^५ स्वार्थिकस्तरप् । यावदुच्चैस्तरामिति यथा ।

इदानीं चोदकमुखेनाशङ्कां व्युदसितुमाह^६ ।

स न मन्येत । [अयमेवाग्निरिति । अप्येते उत्तरे
ज्योतिषी अग्नी उच्येते । ततो नु मध्यमः^७]

स चोदको^८ न मन्येत न प्रतिजानीयात् । किम् । उच्यते । पृथिवीस्थानो ज्योतिर्विशेषोऽग्निरिति । किन्तहिं । नु पश्चान्मध्यमो ज्योतिर्विशेषोऽग्निशब्दवाच्यत्वेनोदाह^९ । उत्तरे ज्योतिषी विद्युदादित्याख्ये अग्नी । एषा^{१०} शेषप्रवृत्तिरुच्यते क्वचिन्मन्त्रे । ततस्तस्य पृथिवीस्थानस्य ज्योतिषोऽग्निशब्दवाच्यत्वेन प्रदर्शितोदाहरणस्यामित्वं^{११} न प्रदर्श्यत इति शेषः ।

[इति द्वादशस्या-(सप्तमस्या-)ध्यायस्य षोडशः खण्डः ।]^{१२}

१ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्या-
रम्भस्य निर्देशो न दृश्यते ।

२ [अ० १।१।२] 'अग्निः पूर्वेभिः'
इत्येव प्रतीकः B. C.

३ क्वं तम B. क्वन्तम C.

४ वक्ष्यती B.

५ नवतरैरिति B. C.

६ दसितुमा C.

७ 'स न मन्येत' इत्येव प्रतीकः B. C.

८ चोदकं B.

९ अत्र 'उदाहृतः' इति पाठः स्यात् ।

१० एषाशेष B. एकादेश C.

११ मित्वे न B. C.

१२ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमा-
प्तिनिर्देशो न दृश्यते ।

[अथ वामदेवः खण्डः^१]

अभि प्रवन्त समनेव योषाः

कल्याण्यः^२ स्मर्यमानासो अग्निम् ।

घृतस्य धाराः समिधो नसन्त

ता जुषाणो ह्यति जातवेदाः^३ ॥

वामदेवस्य । प्रवतेगतिकर्मणश्छान्दसत्वाद् वर्तमाने लङि प्रवन्त^३ इति ।
अभि प्रवन्ते^४ अभिगच्छन्ति । समनेव समाने पुंसि अननं प्राणनं मनो वा यासां
ताः समाननाः समनसो वा । तत्र समननशब्दस्य समननशब्दस्य वा इवे
छान्दसो नकारस्य सकारस्य वा लोपः । समना इव समनस इव वा । यथा ता
एकमर्तुका बह्व्यो योषाः स्त्रियः कल्याण्यो दर्शनीयाः । स्मर्यमानास ईषद्व-
सन्त्यः । स्मर्यनेन चात्र संभोगकारकत्वं लक्ष्यते । भर्तृदर्शितसम्भोगाभिलाषा
इत्यर्थः । ता युगपदभिगच्छन्ति । तद्वदग्निं वैद्युतं घृतस्योदकस्य मेघस्य
धाराः । समिध^५ उदकेन्धनत्वात्तस्य समिन्धनकारिण्योऽभिगच्छन्ति ।
अभिगम्य च नसन्त.....नसतिराप्नोतेर्नमतेर्वार्थे । आप्नुवन्ति नमन्ति वा
तं प्रति । असावपि न जुषाणो^६ जुषमाणः प्रीयमाणो भावानुवृत्त्या सेव-
मानः । ह्यति पुमानिव कामयते^७ । जातवेदाः जातविद्यः ।

कस्मात् पुनरत्र पार्थिव एवाग्निर्न गृह्यते । घृतं बाहुतिलक्षणम् । आज्य-
माहवनीयम् ।^८ आहुतिलक्षणस्याज्यस्य धारा अभिगच्छन्ति । उच्यते ।
बहूनां धाराणां युगपदभिगमनवचनात् । क्रमत्वाच्चाहुतीनां घृतधाराणां युग-
पदग्निं प्रत्यभिगमनस्यासम्भवात् । वैद्युते तु^९ सम्भवति ।

कृतान्तलोपमेव समनःशब्दं निर्ब्रवीति^{१०} । संपूर्वादनतेर्मनोतेर्वा । तथा
चोक्तम् 'मनो^{११} मनोतेः' इति । औपमिकमुपमाप्रयुक्तम् । ह्यतिर्गतिकान्त्योः ।

१ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भ-
विदेशो न दृश्यते ।

२ [ख० ४।५८।८] 'अभि प्रवन्त
(वन्तं C.)' इत्येव प्रतीकः B. C.

३ वर्तन्त इति B. C.

४ अभि प्रवर्तन्ते B. C.

५ 'समिधः' इति नास्ति B. C.

६ 'जुषाणः' इति नास्ति B. C.

७ कामयन्ते C.

८ तस्मात् B.

९ व्याहृती लङ् B. व्याहृतीलङ् C.

१० 'घृ' इति त्रुटितम् B.

११ विप्रन् पूर्वस्ति C.

१२ [वि० ४। ४] मनोते
मनोतेः B.

कान्तिश्च प्रेप्सा । अभिर्ह्यतीति^१ प्रसिद्धप्रयोगप्रदर्शनम् । 'समुद्रादूर्मिः'^२
इत्यत्र मन्त्रे उदेध्यस्तमेषि^३ पर्येषीत्युदयकर्मणा लिङ्गेनादित्येन प्रसिद्धेनादित्य-
मुक्तं मन्यन्तेऽभियुक्ताः । तथा चास्मिन्नर्थे ब्राह्मणमपि दर्शयति 'समुद्राद्ध्ये-
षोऽद्भ्यः^४ उदैर्त' इति । उदैर्त उदेतीत्यर्थः । यथेवमकः^५ किमुच्यते ।
सूक्तादित्वादस्या ऋचो य एवस्यामुक्तः स्वधीर्यः^६ स एव परास्वपि^७ ऋन्तु
वक्तव्यः । तेन 'अभि प्रवन्त' इत्यत्राप्यादित्य एवाभिर्ह्युच्यते । न पार्थिवो
वैद्युतो वेत्यभिप्रायः । आदित्यमपि हि रश्मिभिराह्नियमाणस्योदकस्य धारा
अभिगच्छन्ति । अभिरुत्तरं ज्योतिरादित्यमौपमिकं च समानम् । तारच
सम्प्रीयमाणः कामयते । अत आदित्योऽभिर्ह्युच्यते ।

अत्रापि चेदमेवोदाहरणमित्यनेनाभिप्रायेण

समुद्रादूर्मिर्मधुमां उदार-
दुषांशुना सममृतत्वमानट् ।
घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति
जिह्वा देवानाममृतस्य नाभिः^८ ॥

इत्युपन्यासः । वामदेवस्य । समुद्रादूर्मिस्तेजःसंघात आदित्याख्यः ।
मधुमान् मध्वित्युदकनामैतत् । उदकवानित्यर्थः । उदारत् उद्गच्छति ।
एकवाक्यतायै यत्तच्छब्दाध्याहारः^९ । उपेत्युपसर्ग^{१०} आनङित्याख्यातेन सम्ब-
ध्यते । अंशुना चन्द्रमसाहारभूतेनामृतत्वमानट् 'अशू^{११} व्याप्तौ' अश्रुते
उपसंख्याप्रोतीत्यर्थः । कुत एतत् । 'यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति'^{१२} इति मन्त्रान्तरे
दर्शनात् । न च केवलमंशुना । किन्तर्हि । घृतस्याहुतिलक्षणास्याज्यस्योद-

१ मुद्रितविरुद्धपुस्तके 'विह्य-
तीति' इति पाठः । पूनामुद्रित-
पुस्तके इदमपि पाठान्तरम् ।

२ [अ० ४।२८।१]

३ व्यस्त्वमेषि B.

४ [कौषी० ब्रा० २।११] 'समु-
द्रादि' इत्येव प्रतीकः B. C.

५ अत्र करणन पाठकुटित आदर्श-
पुस्तकेषु ।

६ सन्दिग्धमिदं पदम् ।

७ स्वव्युच्च वक्तव्यः B. स्वव्यञ्ज्य
वक्तव्यः C.

८ [अ० ४।२८।१] 'समुद्रादूर्मिः'
इत्येव प्रतीकः B. C.

९ उदावज्या C.

१० 'उपेति' इति नास्ति B. C.

११ [अ० २।१८] अश्रु व्याप्तौ C.

१२ [यजु० २।७॥ शिव० २।११ ।

कस्य वा रश्मिभिराहृतस्य । गुह्यं नाम^१ गुह्यत्वेन सारवत्तां दर्शयति । नामशब्दोऽपि निपातोऽप्रकाशनायामन्यत्र । सारभूतमप्रकाशकं यदस्ति तेन चामृतत्वमानडिति सम्बन्धः । जिह्वा जिह्वाभूतः । देवानां दीप्तानां रश्मीनां तदायत्तप्रवृत्तिर्वा तेषाम् । अमृतस्योदकस्य च नाभिराश्रय इत्यर्थः । य एवं विशिष्टोऽमृतत्वमानशे^२ स समुद्रादुदारदिति सम्बन्धः ।

न केवलमुत्तरे ज्योतिषी अग्निः । किन्तुहि । सर्वा^३ देवता अग्नि-शब्देनोच्यन्ते^४ । तथा च ब्राह्मणम् 'अग्निः सर्वा देवताः'^५ इत्यादि ।

[तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय^६]

तस्य ब्राह्मणोक्तस्यार्थस्य उत्तरा ऋक् भूयसे अभिव्यक्तावत्र भूय-स्त्वम्^७ । विशेषेणाभिव्यक्ततरायेत्यर्थः ।

[इति द्वादशस्या-(सप्तमस्या-) ध्यायस्य सप्तदशः खण्डः]^८

[अथ अष्टादशः खण्डः ।^९]

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहु-
रथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्य-
ग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः^{१०} ॥

दीर्घतमसः । इन्द्रं मित्रं वरुणं चाग्निमाहुः । अग्निशब्देन ब्रुवन्तीत्यर्थः । परस्तात्तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः^{१०} । अथशब्दश्चार्थः । यश्चायं दिव्यो दिवि भवः । सुपर्णः^{११} रश्मिनामैतत् । अन्तर्णीतमत्वर्थः ।

१ 'गुह्यं नाम' इति नास्ति C.

२ मानर्श C.

३ सर्वदेवता B. C.

४ नोच्यते B. C.

५ [ऐ० ब्रा० ६।३॥ मैत्रा० सं० १।४।१३]

६ इदं मूलवाक्यं नास्ति B. C.

७ वृषस्त्वम् C.

८ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च विदेशो न दृश्यते ।

९ [आ० १। १६४।४६] 'इन्द्रं मित्रम्' इत्येव प्रतीकः B. C.

१० ध्याहार्यः C.

११ सुपर्णः B. C.

सुपर्णवानित्यर्थः^१ । शोभनं वा पतनं गमनं यस्य स^२ सुपतनः सुपर्ण^३
आदित्यः । गरुत्मान् गरुत् गरुणं^४ भौमानां रसानां^५ रश्मिभिर्गरणेन तद्वान् ।
छान्दसत्वादभावः^६ । गरितेत्यर्थः । अथवा गुर्वात्मा सन् गरुत्मान् । सः
द्वितीयार्थे तु प्रथमा । तं चाग्निमाहुरिति सम्बन्धः ।

परेऽर्धर्चे भिन्नं वाक्यम् । किञ्च एकं सत्कारणमात्माख्यं वस्तु । विप्रा
मेधाविनः । बहुधा बहुभिः प्रकारैर्वदन्ति । अग्निं यमं मातरिश्वानं
चाहुरिति प्रदर्शनमात्रं चेदम् । सर्वैर्हि शब्दैस्तेन तेन विकारात्मनावस्थितः
कारणात्मैवोच्यते । एवमस्या ऋचः पूर्वार्धर्चे इन्द्रादयोऽग्निशब्देनोच्यन्ते
इत्येतदाह । परः सर्वशब्दकारणात्मेति ।

कस्मात् पुनः पूर्वार्धर्च एव न व्याख्यायते ? इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमेवा-
हुरिति । उच्यते । एवं व्याख्यायमाने इन्द्रादिशब्दानामग्नौ प्रवृत्तिः प्रदर्शिता
स्यान्नाग्निशब्दस्येन्द्रादिषु । अग्निशब्दस्य (च) देवतान्तरेष्वपि प्रवृत्तिप्रदर्श-
नार्थमस्या ऋच इहापादानम् । पार्थिवज्योतिर्वर्धभिचारदर्शनं^७ परत्वादुप-
न्यासस्य ब्राह्मणवादाच्च । तेनात्र पूर्वार्धर्चो नरुक्तपक्षपरिचोदनाप्रसङ्गाद-
ध्यात्मविदर्शनेन^८ व्याख्यातो भाष्यकारेण ।

ततश्च इममेवाग्निमित्यादिना [न^९] समुदायनिर्वचनम् । किन्तर्हि ?
परस्यैवार्धर्वस्य 'बहुधा वदन्ति' [इत्येतस्य^{१०}] विवरणम् । कथम् ? एव-
शब्दोऽवधारणे । महान्तमित्येतस्माच्च परो द्रष्टव्यः । योऽप्यग्निशब्दान्^{११} ।
एकमात्मानमित्यात्मशब्दो वस्तुवचनः । 'मायामाधर्मिदं द्वैतमद्वैतं^{१२} परमा-
र्थतः' इति निश्चितमतयः^{१३} एकं सर्वं वस्तु यस्मान्नापरमस्तीत्यादि प्रतिपादित-
महिमानं महान्तमेव अन्यस्या^{१४} ह्यापादात्मानं करणख्यमशिवं पार्थिवमिन्द्रं
मित्रं वरुणमग्निं वैद्युतं दिव्यं च सूर्याख्यमग्निं यमं मातरिश्वानमित्यनेन
प्रकारेण सर्वशब्दैर्बहुधा वदन्तीति योज्यम् ।

१ सुवर्णं वा B. C.

२ 'स' इति श्रुतिम् ।

३ सुवर्णं C.

४ गरुणं C.

५ 'रसानां' इति श्रुतिम् B.

६ सत्त्वादभावः B. 'सत्त्वाद्भावः'
इति स्यात् ।

७ 'दर्शन' इति श्रुतिम् B.

८ द्वेनो प्रसंगे C.

९ 'न' इति नास्ति B. C.

१० 'इत्येतस्य' इति नास्ति B. C.

११ 'परः' इति शेषो योज्यः ।

१२ [अनुपलब्धत्वादिदम्] मिदं
चेतदद्वैतं B.

१३ मनसः C मनसः M.

१४ सा ह्यापादात्मानं C. अत्रार्थं
कियानपि पाठः सन्दिग्ध एव ।

एवं तु परार्धशेषतया सर्वस्मिन् भाष्ये योज्यमाने 'अग्निः सर्वा देवताः' इति प्रकृतोदाहरणविषयत्वं भाष्ये न प्रदर्शितं स्यात् । तस्मादिममेवाग्निमित्यादि वदन्तीत्यन्तं भाष्यं परस्यार्धर्चस्योदाहरणप्रकारेण विवरणम् । अग्निं चेमं यमं च मातरिश्वानं चेत्येवमादिभिर्वदन्तीति । इन्द्रं मित्रमित्यादि तु पूर्वार्धर्चविवरणमेव द्रष्टव्यम् । यथा मन्त्रे^१ 'नैरुक्तपक्षपरिचोदनापरिहारायोच्यते । सत्यम् । उत्तरेणापि ज्योतिषि अग्निशब्दप्रयोग उच्यते ।

'समुद्रादूर्मिः' इत्यनेकदेवताविकल्पमेतत् सूक्तम् । यथाह शौनकः 'यथाल्पलिङ्गं वामदेवस्य^२' इत्यादिना । तद्यदा^३ मध्यमोऽग्निरादित्यो^४ देवतेति पक्षः । तदाग्निशब्दस्य गौणी वृत्तिः । अथ त्वाज्यसूक्तत्वात् पार्थिवोऽग्निर्देवता तदा जातवेदः शब्दस्येत्याह ।

[यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यते । अयमेव सोऽग्निः ।
निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते^५]

निपातमेव न स्तुतिर्न हविरित्यर्थः^६ । एतेन अग्निनामधेयेन भजेते । एतदुक्तं भवति । मध्यमे उत्तमे च ज्योतिष्यप्रणीत्वाङ्गनयनादिक्रियायोगाद् गौणी वृत्तिः शब्दस्य । ततश्च तद्विषयं सूक्तं हविर्वाग्नेयमिति (न) व्यपदिश्यते । किन्तर्हि ? यैव तत्र मुख्या तयैवेति । एवं च सति पार्थिवज्योतिर्विषयमेव सूक्तं हविर्वाग्नेयमिति व्यपदिश्यते । चोदनासु^७ लोकप्रसिद्धस्य मुख्यस्य पदार्थस्य ग्रहणादग्निशब्दस्य व्यभिचार इति सिद्धम् ।

इति निरुक्तभाष्यविवरणे द्वादशस्थ [सप्तमस्याध्यायस्य]^८ चतुर्थः पादः

[अष्टादशश्च खण्डः समाप्तः ।]^८

—:०:—

१ मन्त्रनैरु C.

२ [अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

३ तद्यथा M.

४ 'आदित्यो' इत्यनन्तरं 'वा'

इत्यधिकः M.

५ अयं मूलपाठो नास्ति B.C.M.

६ इन्विदि B.

७ चोदनासु C.

८ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।

इति निरुक्तविवरणे द्वादशस्थ

चतुर्थः पादः M.

अथ पञ्चमः पादः^१ ।

अग्निशब्दं विशेषतो व्याख्याय क्रमप्राप्तं जातवेदसमाह ।

[जातवेदाः कस्मात् ? जातानि वेद । जातानि वैनं विदुः । जाते जाते विद्यत इति वा । जातवित्तो वा जातधनः । जातविद्यो वा जातप्रज्ञानः^२]

अर्थप्रधानत्वाच्च नैरुक्तस्य सर्वत्रार्थप्रधानस्यैव पर्यनुयोगो निर्वचनं च । अग्निः कस्मात् ? जातवेदाः कस्मादिति ? जातानि सर्वाणि भूतानि वेद लोकपालत्वात् । जातानि वा तिर्यगादीन्यप्येनं^३ विदुः । कारकभेदः केवलम् । सर्वस्मिन् वा भूतजाते विद्यते । 'विद सत्तायाम्'^४ सर्वत्रास्तीत्यर्थः^५ । जातवित्तो वा ['वित्तो भोगप्रत्यययोः'^६ इति स्मरणात्^७] विदेर्लाभार्थस्य [वेद] वित्तं धनं हविल्क्षणमैश्वर्यादि इतरद्वा^८ । 'धनमिच्छेद्दुताशनात्'^९ इति च प्रवादः । जातविद्यो वा 'विद विचारणे'^{१०} इत्यस्य, वेदो विचारणं (विद्या)^{११} जाता विद्या यस्य वैश्वानरविद्यायामिह च कृतविचार इत्यर्थः । द्युतेर्वोत्तरपदं जातमात्रं^{१२} एव विद्योतते प्रज्ञानस्वभावत्वाद् जातविद्योतन इत्यर्थः ।

[प्रज्ञानं वा]^{१३} ब्राह्मणोक्तमपि जनेर्विन्दतेश्च निर्वचनमिति दर्शयति ।

'यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो

जातवेदस्त्वम्' इति ब्राह्मणम्^{१४} ।

१ अयं सर्वोऽपि पाठो नास्ति C.M.

२ अयं मूलपाठो नास्ति B.C.M.

३ विविर्वागादिरपि C. विर्यागादिरपि B.

४ [धा० ४।६५]

५ स्तीत्यत्र B. C.

६ [पा० ८।२।५]

७ M. पुस्तके कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति ।

८ तरद्वा B. C.

९ [अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

१० [धा० ७।१३]

११ कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति M. पुस्तके ।

१२ जातमित्यत्रैव B.

१३ [मैत्रा० सं० १।८।३] 'यत्तज्जातः' इत्येव प्रतीकः B. C. यत्तज्जातः पशून्विद्यादि M.

अविन्दत अलभत ? [कुनः ? देवेभ्यः]^१ कुत एतत् ? 'पुरुषं
चौषधीनाम्'^२ इति मन्त्रलिङ्गात् । 'यन्नार्थं पशवः सृष्टाः'^३ इति च स्मरणात् ।
यस्माच्चैवम्—

'तस्मात् सर्वावृत्तून् पशवोऽग्निमभिसर्पन्ति'^४ इति च ।
सर्वावृत्तून् सर्वकालमित्यर्थः । 'स्वामित्वाद्ग्निसमाभिमुख्येन'^५ सर्पन्ति^६ इति
च ब्राह्मणम् ।

[तस्यैषा भवति^७ ।]

तस्य जातवेदसः प्राधान्यस्तुत्युदाहरणमेवा^८ भवति ।

[इति द्वादशस्या- सप्तमस्या-) ध्यायस्य एकानविंशः खण्डः^९]

[अथ विंशः खण्डः ।]^{१०}

प्र नूनं जातवेदसमुपश्रु^{११} हिनोत वाजिनम् ।

इदं नो वहिरासदे^{१२} ।

श्येनस्याग्निपुत्रस्य । प्रोपश्रुतां व्यवहितेनापि^{१३} हिनोतेत्याख्यातेन सम्ब-
ध्यते । नूनमिति पादपूरणः । जातवेदसमुक्तनिर्वचनम् । अश्वं 'अशू
व्याप्तौ'^{१४} व्याप्तामत्रपक्त्यादिना^{१५} स्वकर्मणा कृत्स्नस्य जगतः । लुप्तोपमो
वाश्वशब्दः । अश्वमिव शीघ्रकारित्वात् । हिनोत^{१६} 'हि गतौ वृद्धौ च'^{१७}
ऋत्विजामयं प्रेषः प्रहिणुत उपगच्छतेत्यर्थः^{१८} । प्रवर्धयत वा स्तुतिभिः ।
वाजिनं वाजेनान्तेन हविर्लक्षणेन तद्धन्तम् । वेजनवन्तं^{१९} वाचालत्वादचिषाम्^{२०} ।

१ कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति M.
पुस्तके ।

२ [अ० १०।२।१।८]

३ [मनु० २।३६।C. शत० ब्रा०
३।१।४।६ पशवो हि यज्ञः ॥३।२।३।
११ पशवो यज्ञः ॥ ११।६।३।६
कतमो यज्ञ इति पशव इति ।

४ [मंत्रा० सं० १।८।२] 'तस्मात्'
इत्येव प्रतीकः B. C. M.

५ मित्रादग्नि C.

६ सर्वम् B. C.

७ इदं मूलवाक्यं नास्ति B.C.M.

८ मेव अ B. मेव अ C.

९ द्वादशपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समा-
प्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

१० [अ० १०।१।८।१३] 'प्र नूनं जात-
वेदसम्' इत्येव प्रतीकः B. C. M.

११ व्यवस्थितेनापि M.

१२ [धा० २।१।८]

१३ पत्यादिना C.

१४ हिनोतेः B. C.

१५ [धा० २।१।१]

१६ गच्छातत्य C.

१७ वैजन C.

१८ वाचाल० B. C.

किमर्थमेवमुच्यते । इदं नोऽस्माकं स्वभूतम् । बर्हिशासदं 'तुमर्थे सेसेन' इत्यादि विधानात् । आसत्तुमासादनायेत्यर्थः^२ । कथं नामायं जातवेदाः । 'वेदिस्तरं बर्हिशासीदेत्'^३ इति प्रसङ्गात् । सुहृद्भूत्वाऽऽह स्वपक्षे वा पर्यायत्वं दर्शयितुम् ।

तदेतदेकमेव जातवेदं गायत्रं तृचं दशतयीषु
विद्यते । यत्तु किञ्चिदाग्नेयं तज्जातवेदसानां
स्थाने युज्यते^४ ।

इत्यादि । एतदेवैकं जातवेदः शब्दं गायत्रच्छन्दोयुक्तं तृचं सूक्तं दशत-
यीषु^५ न सर्वशाखास्वित्यर्थः^६ । अन्यच्छन्दोयुक्तमन्यदपि^७ स्यात् । यद्ये-
वमतः किम् । यत्तु किञ्चिदाग्नेयं गायत्रं तज्जातवेदस्य शासतीति चोदना-
सम्पादनार्थं^८ जातवेदःशब्दसम्बन्धिनां सूक्तानां प्रसङ्गे प्रयुज्यते । नान्यच्छ-
न्दोयुक्तं जातवेदोल्लिङ्गमपि । एवं च ब्रुवता पर्यायत्वं दर्शितं भवति ।

स न मन्येतेत्यादि कृतव्याख्यानम् । केवलं तूदाहरणगताग्निजात-
वेदःशब्दावुक्तविपरीतगुणप्रधानभावौ द्रष्टव्यौ । पूर्वत्राग्नेः सम्प्रति जातवेदसो
विचार्यत्वेन प्राधान्यात् ।

अथासावादित्योऽग्निशब्देनेव^९ जातवेदःशब्देनोच्यते । पूर्वोक्तयैवोदा-
हरणकल्पनयेति द्रष्टव्यः । तथेदमपरमुदाहरणं 'उदु त्यं जातवेदसम्'^{१०}
इति । तदुपरिष्ठात् सप्तदशे^{११} व्याख्यास्यामः ।

यस्तु सूक्तमित्यादि समानम् ।

इति निरुक्तविवरणभाष्ये

द्वादशस्या-[सप्तमस्या-^{१२}] ध्यायस्य

पञ्चमः पादः ।

[विंशश्च खण्डः समाप्तः]^{१२}

१ [पा० ३।४।३]

२ आसत्तुं आसदपाये ० B. C.

३ [अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

४ 'तदेतत्' इत्येव प्रतीकः B.C.M.

५ दशतयीषु B.

६ 'र्थः' इति त्रुटितम् C.

७ अन्यच्छन्दो B. C.

८ सम्पातनार्थं B. C.

९ श्योनि शब्दे C.

१० [अ० १।५०।१]

११ [नि० १२।१५]

१२ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो
नास्ति B. 'इति द्वादशस्य
पञ्चमः पादः' इत्येव पाठः C.M.

अथ षष्ठः पादः^१ । [एकविंशः खण्डः^२ ।]

वैश्वानरो वक्तव्यः ।

[वैश्वानरः कस्मात् ? विश्वान्नरान्नयति । विश्व एन
नरा नयन्तीति वा । अपि वा विश्वानर एव स्यात्
प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि, तस्य वैश्वानरः^३ ।]

स कस्मात् ? समासवृत्तिः कृद्वृत्तिस्तद्धितवृत्तिश्चेति तिस्रो हि वृत्तयो
वैयाकरणनिकायप्रसिद्धाया शब्दशास्त्रे प्रसिद्धास्तत्र^४ तद्धितवृत्तिं दर्शयति ।
सर्वान् नरानितो^५ लोकान्तरं नयति^६ । कुत एतत् ? 'परिददत् पिहृ-
भ्योऽग्निः'^६ ['अयं वै त्वत्^७ 'त्वमस्मादयं ते योनिस्त्वमस्य योनिः'^८]^९ 'जात-
वेदो वहस्वैनं सुकृतां यत्र लोकः'^{१०} 'गैनमग्ने'^{११} इत्यादिमन्त्रलिङ्गात् । तेन^{१२}
विश्वानराणां नेतृत्वेन सम्बन्धी^{१३} वैश्वानरः । इदमर्थेऽण्^{१४} । विश्व एनमि-
त्यादि कर्मार्थे^{१५} प्रणयति कारकविपर्यासमात्रेणान्यत्वम् । अपि वा विश्वान्
जन्तून् अरः^{१६} 'ऋ गतौ'^{१७} इत्यस्य छान्दसत्वाद् भूते पचादित्वाद्^{१८} ।
उपपदविभक्तेश्चालुक् । एवशब्दोऽवधारणे । सर्वाणि भूतानि अरः प्रत्यृतः^{१९}

१ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति
B. अर्थं सर्वोऽप्यध्याध्याचारम्भा-
त्मकः पाठो नास्ति C. M.

२ अयं मूलपाठो नास्ति B. C. M.

३ प्रसिद्धा B. C.

४ नराहयति लो B. नराक्रिता C.

५ नयन्ति C.

६ [अ० १०।१७। ३॥ निहृ०
७।६]

७ [शाङ्खायनश्रौतसूत्रे ४।१४।३६]

८ शाङ्खायनश्रौतसूत्रे ४।१४।३६।

९ कोष्ठकान्तर्गतः पाठः M पुस्तके
न दृश्यते ।

१० अ० श्रौ० सू० ४।१४।३६॥

तै० अ० जातवेदो वहेमं सुकृतां
यत्र लोकः । जैमिनीयब्रा० १।४७
जातवेदो नया ह्येनं सुकृतां
यत्र लोकः]

११ [अ० १०।१६।१]

१२ केन B.

१३ सम्बन्धि C.

१४ मर्थे अर्थे C.

१५ कर्मार्थे M.

१६ पुरः B. C.

१७ [अ० १।६६।१३।१६]

१८ [पा० ३।११।३४] पचात्वाच्च
C. पचाच्च M.

१९ आरः प्रसृतः B.

प्रविष्ट इति वैश्वानरः । इयमेव व्युत्पत्तिः । स च सामर्थ्यात् प्राणाख्यो वायुः । तेन^१ जन्यमानत्वात् तस्यापत्यं वैश्वानरः ।

[तस्यैषा भवति ।]^२

तस्य प्राधान्यस्तुत्युदाहरणमेषा^३

[इति द्वादशस्या- [सप्तमस्या-] ध्यायस्य एकविंशः खण्डः^४]

[अथ द्वाविंशः खण्डः^४]

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम
राजा हि कं भुवनानामभिथ्रीः ।
इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे
वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥^५

कुत्सस्य । उक्तनिर्वचनस्य वैश्वानरस्य सुमतौ शोभनायामनुग्रहबुद्धौ स्याम भवेम वयमित्याशास्महे ? कीदृशस्य ? राजा 'अत्रैकवाक्यतयै यत्तच्छब्दाध्याहारो भाष्यकारेण लोकवच^६ स्तुतिपूर्वकत्वाद् याच्नायाः प्रथमः पादः पश्चाद् योजितः स्वामी यः । द्विकौ^७ पादपूरणौ । भुवनानां सर्वेषां भूतजातानाम् । अभिथ्रीः श्रयतेरेतद्रूपम् । अभ्याश्रयणीयश्चोपकार- कत्वात् । इतो जात इतश्च पार्थिवाल्लोकादोषधिवनस्पतिभ्योऽरणिभ्यो वा जातः सन् । विश्वं सर्वमिदं भूतजातं वि चष्टे प्रत्यवेक्षणाद् विविधं पश्यति । अन्तर्णीतएयथो^८ वा विविधं दर्शयति प्रकाशयतीत्यर्थः । वैश्वानरो यतते 'यती प्रयत्ने^९' प्रयत्नेन चात्र तत्पूर्वकं गमनं लक्ष्यते सङ्गच्छते च सूर्येण सह । कथम् । सूर्यस्य रश्मयः पृथिवीमागच्छन्ति । अग्नेरप्यर्चिष ऊर्ध्वं गच्छन्ति । तयोर्भासोर्यः संसर्गस्तदभिप्रायमिदं सङ्गतवचनम् ।

१ केन C.

२ नास्त्यादृशपुस्तकेषु ।

३ मेषां B. C.

४ द्वादशपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरावस्थेय च विवेक्षो न दृश्यते ।

५ [अ० १।३८।१] 'वैश्वानरस्य सुमतौ' इत्येव प्रतीकः B.C.M.

६ लोकवचः B.

७ अभिकौ B. भिकं C.

८ 'रणिभ्यो' इति द्विविहितम् C.

९ [अ० १।३०]

तत् को वैश्वानरः ।

तदिति वाक्योपन्यासे । क इति प्रश्नः कः सन्देहः ? आचार्यविप्रति-
पत्तेरात्मेति वैश्वानरविद्यायामात्माविदः ।

मध्यम इत्याचार्याः ।

पूर्वे नैरुक्ता^१ मन्यन्त इति शेषः । [कुतः]^२

[वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौति^३ ।]

वर्षकर्मणा यस्मादेनं वैश्वानरं स्तौति^४ ।

[इति द्वादशस्या- (सप्तमस्या-) ध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः ।]^५

[अथ त्रयोविंशः खण्डः ।]^६

प्र नू महित्वं वृषभस्य दोचं

यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते ।

वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वा

अधूनात् काष्ठा अब शम्बरं भेत् ॥^६

नोद्यसः । प्रोपसर्गो वोचमित्यनेन^७ सम्प्रध्यते । नु क्षिप्रम् । महित्वं
महत्त्वम् । वृषभस्य वर्षितुः प्र दोचं प्रत्रवोम्यहम् । यं पूरवो मनुष्य-
नामैतत् मनुष्या वृत्रहणं मेघस्य हन्तारं सचन्ते [सेचन्ते]^८ वर्षकामा इति
शेषः । किं रूपं पुनस्तन्महित्वम् ? उच्यते । वैश्वानरोऽग्निर्दस्युमुपक्षयितारं
रसानां कर्मणां वा^{१०} वृष्ट्यायत्तानां जघन्वान्^{११} । अधूनात्^{१२} कम्पित-
वान् कम्पयति^{१३} वा काष्ठा अपो घ्नन् मेघस्थाः । अबेत्युपसर्गोऽधोभावे^{१४} ।
अध^{१५} [तत्] एव च शम्बरं मेघम् भेत् [अभिनत्]^९ ।

१ पूर्वे नैरुक्तं B.

२ नास्ति M.

३ इदं मूलवाक्यं नास्ति B.C.M.

४ स्तौमि B. C.

५ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समा-
प्त्येवार्गस्य च निर्देशो न
दृश्यते ।

६ [अ० १।२।६] 'प्र नू महि-
त्वम्' इत्येव प्रतीकः B.C.M.

७ मित्यनेन C.

८ यत् M.

९ नास्ति B. C.

१० वापवृष्ट्या B. पापवृष्ट्या C.

अत्र 'वापां वृष्ट्या' इति वा पाठो
भवेत् ।

११ जघनात् C.

१२ अधूनात् B.

१३ ० ती वा C. ० तीव B.

१४ थो० M.

१५ अथ M.

पूरयितव्याः कामानाम् । दस्यतेः 'तसु उपक्षये दसु च' इत्यस्य क्षयार्थे वर्तमानस्येति शेषः । अर्थानुगमं दर्शयति । उपदस्यन्त्यस्मिन् स्थिता वाग्यमना^२ वा रसा उदकानि । अन्तर्णीतण्यर्थो वा ।

[अथासावादित्य इति पूर्वे याज्ञिकाः^३]

असावादित्य इति नेदीयसो विदेशकेनादसा^४ साभिनयं दर्शयति । याज्ञिका इति । यज्ञसहचरितं यज्ञस्थमधीयते^५ विदुर्वाये ते याज्ञिका भण्यन्ते^६ । कुत एतदिति चेत् ? वैयाकरणस्मरणात् । तथाहि 'तदधीते तद्वेद^७' इत्यधिकृत्य 'क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्टक्' इत्यभ्येतुविदुषोस्तद्धितं स्मरन्ति । पूर्ववचनात् षाष्टिकानां^८ साक्षात्कृतधर्माणामुपलक्षणार्थं वा । ते हि चोदनाल^९ ... सवनक्रमं शास्त्रक्रमं च दृष्ट्वा वैश्वानरशब्दस्यादित्यविषयामूहां चक्रिरे । कथम् ?

[एषां लोकानां रोहेण सवनानां रोह
आम्नातः । रोहात् प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितः^{११}]

एषामग्न्यादिभक्तीनां पृथिव्यादीनां लोकानां रोहेण । रोह उपर्यु-
परिभावः पृथिवीलोकस्तस्योपर्यन्तरिचलोकस्तस्योपरि^{१२} शुलोकः^{१३} । एतेन रोहेण तुल्य एवमेवोक्तभक्तीनां सवनानां रोह उपर्युपरिभाव आम्नातो ब्राह्मण-
पठितः । किम् ? उच्यते । प्रातः सवनादिक्रमेण^{१४} शुलोकसंस्तुति-
स्तृतीयसवनसमारोहात्^{१५} । अनन्तरं क्रमेणैव प्रत्यवरोहः प्रत्यवरोहणमवतारः
कर्तुमिष्टः ।

कल्पनामात्रं चैतदित्याह ।

तामनुकृतिं [हेताग्निमास्ते अस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन
प्रतिपद्यते । सोऽपि न स्तोत्रियमाद्रियेत । आग्नेयो हि भवति]^{१६}

१ [धा० ४।१०६, १०७] दसू-
क्षये दर्शि च B. C. दसू० M.

२ अयं पाठः सन्दिग्धः ।

३ अयं मूलपाठो नास्ति B. C. M.

४ व्यसोपि देशकेनादसः C.
व्यसोपदेशकेनादसा M.

५ यज्ञस्थम C. ग्रन्थमधीयते M.

६ भरण्यते C.

७ [पा० ४।२।२३]

८ [पा० ४।१।६०]

७. 12

९ अयं सन्दिग्धः पाठः ।

१० चोदनास० M.

११ अयं मूलपाठो नास्ति B. C. M.

१२ ० लोकोस्त्योपर्यन्त० M.

१३ 'तस्योपरि शुलोकः' इति त्रुटि-
तम् B.

१४ सवनातिक्रमेण B. C.

१५ संस्तुतीः B.

१६ 'तामनुकृतिमिति' इत्येवं प्रतीकः
B. C. M.

तस्य प्रत्यवरोहस्यानुकरणमनुकृतिर्या^१ तां होता आग्निमाकृतसंज्ञके
शक्ने चिकीर्षन्निति^२ शेषः । वैश्वानरदेवत्येन सूक्तेन प्रथमे^३ प्रतिपद्यते
प्रवर्तत इत्यर्थः । 'वैश्वानराय पृथुपाजसे^४ विपः^५' इत्येतेन । तस्मान्मन्यामहे
वैश्वानर आदित्यः । सोऽपि अपिशब्दोऽपि चेत्यस्य^६ निपातसमुदायस्यार्थे
पुरस्ताच्च द्रष्टव्यः । अपि च स होता विधिसामर्थ्यादेव शस्त्रान्तरेष्विव
प्रतिपन्नौ^७ न स्तोत्रियं प्रतिपद्यद्भिद्येत । नाद्रियत^८ इत्यर्थः । किं
कारणम् ? आग्नेयो हि^९ हिशब्दो हेतौ यस्मादाग्नेयः स्तोत्रियः । तेन
तमनादृत्य वैश्वानरीय एव प्रतिपद्यते ।

[तत आगच्छति मध्यस्थाना देवता रुद्रं च मरुतश्च ।

ततोऽग्निमिहस्थानमत्रैव स्तोत्रियं शंसति^{१०}]

एवं वैश्वानरमादित्यं स्तुत्वा ततो घुलोकाद्वागच्छति अन्तरिक्षलोकां
मध्यस्थाना देवताः स्तोतुं रुद्रम् । 'आ तं पितः^{११} मरुतश्च^{१२} 'प्रत्यक्षसप्त-
तवसः^{१३} इति । ततोऽन्तरिक्षलोकादग्निं स्तोतुमिहस्थानमागच्छतीत्यनु-
षङ्गः । अत्रैव^{१४} पृथिव्यां न विधीत्यभिप्रायः । 'यथायज्ञा वो अग्नये^{१५}' इति
स्तोत्रियमाग्नेयं शंसति^{१६} । अतो यथायतनं^{१७} स्तुतिदर्शनादसावादित्य
इति याज्ञिकदर्शनम् । याज्ञिकानामपि च स्थानकल्पना गौणी प्रदर्शितैवेत्य-
विरोधः ।

१ कृतिं वा तां B. C.

२ चिन्तयति B. C.

३ प्रथममेव M.

४ ० वाजसे M.

५ [अ० ३।३।१] विपः M.

६ चेत्येतस्य M.

७ प्रतिपन्नौ B. प्रतिपन्नौ M. प्रतिपन्नौ
न स्तोत्रीयं प्रतिपद्यद्भादीयेत
नादीयेत इत्यर्थः C.

८ नादीयेत M.

९ इति B. C. 'किं कारणम्'
इत्यारम्भे 'तस्मादग्नेयः सं०' इत्यन्तः
पाठस्फुटितः M.

१० अर्थं मूलपाठो नास्ति B. C.

११ [अ० २।३।१] पितरं B.

१२ मरुतरश्च C.

१३ [अतः ७।० सप्त वै मरुतो
गणः । १।३।३।१०॥ कौ० ७।०
२।२ घोरा वै मरुतः स्वतवसः]
प्रत्यक्षसः प्रतपस C.

१४ अत्र वै B.

१५ [ऐ० ७।० १।३।१]

१६ 'सं' इति सुदृढम् C.

१७ यथा यतनं C.

अथापि [वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति ।

एतस्य हि द्वादशविधं कर्म^१]

अपि च 'वैश्वानरं^२ द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति'^३ इति श्रूयते । अतः किम् ? उच्यते । अत एतद्वैश्वानर आदित्यः । कस्य हेतोः ? द्वादशत्व-सम्बन्धात् । एतस्यादित्यस्य यस्मात् द्वादशविधमुदयास्तमयाभ्या महोरात्रादि-क्रमेण द्वादशमासप्रविभागप्रकारं^४ कर्म । द्वादश मासाः संवत्सरः । तथा द्वादशत्वसम्बन्धात् द्वादशाक्षरा जगतो जागतोऽसावादित्य^५ इति ।

अथापि [ब्राह्मणं भवति^६]

अपि च ब्राह्मणं वक्तव्यमेवास्यार्थस्य^७ प्रतिपादकं भवति । 'असौ वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानरः'^८ इत्यादि ।

अथापि [निवित् सौर्यवैश्वानरीभवति^९]

अपि च निवित् निविदिति केषाञ्चिन्मन्त्राणां समाख्या । अथ निविदं शंसतीति येषां विनियोगः । सूर्यवैश्वानरसम्बन्धात् सौर्यवैश्वानरी । कीदृशो यो वैश्वानर उच्यते ? प्रकृतार्थप्रतिपादने समर्थो भवति । तां दर्शयति ।

आ यो द्यां भाल्या पृथिवीम्^{१०}

इति । अस्य व्याख्यानम्—

एष हि [द्यावापृथिव्यावाभासयति^{११}]

यस्मादेव एवाभिमुख्येन प्रकाशयति त्वेन तेजसो^{१२} महिम्ना । नाग्निः पाथिवोऽल्पदेशप्रकाशनात्^{१३} । य इति श्रुतेः स इत्यध्याहारः । सांऽग्निर्वैश्वानरः । इह श्रु^{१४}.....मत्सदिति च सम्बन्धसामञ्जस्याद् वैश्वानर आदित्यः ।

अथापि [छान्दोगिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति^{१५}]

१ 'अथापि' इत्येव प्रतीकः B. O.

२ वैश्वानरं B.

३ [छत० ब्रा० ५।२।१।१३॥ तै० ब्रा० वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति १।७।१।२]

४ मात्र प्रवि O.

५ जगतो B.

६ 'अथापि' इत्येव प्रतीकः B. C.

७ 'वक्तव्य' इति ऋटितम् । 'वक्तव्यार्थस्य' इत्येव पाठः B.

८ [मैत्रा० ब्रा० २।१।२] 'असौ वादित्यः' इत्येव B. O.

९ 'अथापि' इत्येव प्रतीकः B. O.

१० [श० औ० ८।२।१]

११ 'एष हीत्यादि' एवं प्रतीकः B. O.

१२ तेजसा B.

१३ प्रदर्शनात् B.

१४ अत्र कश्चन पाठस्तुटितः ।

१५ 'अथापि' इत्येव प्रतीकः B. O.

अपि च छन्दोमसंज्ञके हमिहवः^१ सूक्तं सूर्यवैश्वानरसम्बन्धि वैश्वानर-
शब्दस्यादित्यविषयत्वप्रख्यापने समर्थं भवति । कतमत् ।

दिवि पृष्ठो अरोचता-
ग्निर्वैश्वानरो बृहन् ।
क्षमया वृधान ओजसा चनो
हितो ज्योतिषा बाधते तमः^२ ॥

दिवि^३ शुलोके पृष्ठः स्पर्शनेन स्थानं लक्ष्यते । तत्र स्थित इत्यर्थः ।
अरोचत अद्योतिष्ट^४ रोचते वा दीप्यते । कोऽसौ ? अग्निर्वैश्वानर आदित्यः ।
बृहन् महान् । रोचमानश्च ज्योतिषा बाधते तमः । एष ह्रीत्यादिनोक्तार्थ-
विषयं सामर्थ्यमुपदर्शयति ।

[अथापि हविष्यान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति]^५

अथापोत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् । तत्र हविष्यान्त^६ इति^७ शब्दवति^८
सूक्ते प्रकृतार्थप्रतिपत्तये मन्त्रः^९ ।

विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा
वैश्वानरं केतुमहामकृण्वन् ।
आ यस्तुतानोषसा विभाती-
रपो ऊर्णोति तमो अर्चिषा यन्^{१०} ॥

मूर्धन्वत आङ्गिरसस्य । विश्वस्मै भुवनायेति तादर्थ्ये चतुर्थ्यो^{११} । स
सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्यार्थाय । अग्निमग्रयन्^{१२} देवा वैश्वानरमादित्यम् ।
केतुं कर्तारम् । कस्य ? अहो स ह्युदयास्तमयाभ्यामहानि करोति । तेन

१ अयं पाठः सन्दिग्धः ।

२ [अष्टु० ३३।६२॥ आश्व०
औ० ८।१०] 'दिवि पृष्ठो
अरोचत' इत्येव B. 'दिविष्टो
अरोचत' इत्येवम् C.

३ 'दिवि शु' इति द्रष्टव्यम् B. C.

४ इत्याद्यादिष्ट B. अत्याद्यादिष्ट C.

५ अयं मुक्तपाठो नास्ति B. C.

६ विविष्यान्त C.

७ वति B. वति C.

८ वति B.

९ मन्त्राः B.

१० [अष्टु० १०।८८।१२] 'विश्वस्मा
अग्निम्' इत्येव प्रतीकः B. C.

११ चतुर्थ्यो B.

१२ अग्निमग्र C.

तस्मिन्नधिकारे अकुण्वन् कृतवन्तः^१ । कीदृशो वैश्वानरः ? उच्यते । आ
इत्युपसर्गस्ततानेत्येतेन सम्बध्यते । यो वैश्वानर आततान विस्तारितवान् ।
उदयगिरिशिखरोपकण्ठं वर्तमानः । किम् ? उषसो विभातीः विविधं दीप्य-
मानः । एकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनम् । किञ्च आप^२ उर्योति अपच्छा-
द्यतीत्यर्थः । किम् ? शार्वरं तपः स्वेनार्चिषा । यत् उत्पूर्वार्धे द्रष्टव्यः ।
उद्यत् । एवमह्नां कर्तृत्वमादित्य^३ एवोपशेते नाग्नाविति^४ । अतोऽसावादित्यो
वैश्वानरो नाग्निरिति^५ याज्ञिकः^६ पक्षः ।

अयमेवाग्नि [वैश्वानर इति शाकपूणिः^७]

नेदीयसोपदेशकेनो^८ समासाभिनयं दर्शयति । एवोऽवधारणं । अय-
मेव पार्थिवो नेतरावित्यर्थः । शाकपूणिग्रहणं स्वमनीषिकानिवृत्त्यर्थं^९ दाढ्यार्थं
वा । प्रतिज्ञैषा । हेतुस्तु^{१०} विश्वानरशब्दयोर्विषयभेदः । स कथमिति चेत् ।
आह ।

[विश्वानरावेते उत्तरे ज्योतिषी । वैश्वानरोऽयं

यत्ताभ्यां जायते । कथं न्वयमेताभ्यां जायत इति^{११}]

विश्वानरावेते^{१२} उत्तरे ज्योतिषी मध्यस्थानेव समाप्नानात् । विश्वात्
प्रकाश्यात्^{१३} प्रत्यते गते प्राप्ते तेन वैश्वानरोऽयं यद् यस्मात् ताभ्यां पञ्च-
म्येषा तयोः सकाशादित्यर्थः । जायत इत्यलक्षणतद्वितार्थनिर्देशः । कथं
न्वित्यनुपृष्टे प्रतिवचनम् ।

[यत्र वैद्युतः शरणमभिहन्ति यावदनुपात्तो भवति
मध्यमधर्मैव तावद् भवति उदकेन्धनः शरीरोप-
शमनः । उपादीयमान एवायं सम्पद्यत उदकोप-
शमनः शरीरदीप्तिः^{१४}]

१ अकृतवन्तः C.

२ आप C.

३ कतुल्य C.

४ नानाविति B. C.

५ नागिति B.

६ याज्ञिकपक्षः C.

७ 'अयमेवाग्निरित्यादि' इति प्रतीकः
B. C.

८ अयं सन्दिग्धः पाठः ।

९ विद्वत्पर्यं C.

१० 'तु' इति नास्ति B.

११ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

१२ नावेते उत्तरो C.

१३ प्रकाश्यात् C.

१४ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

यत्र यस्मिन् काले वैद्युतो विद्युत्सम्बन्धितेजोऽजः^१ क्षरण-
माश्रयमात्मनः काष्ठादि हिंसितव्यं वा^२ हन्तिर्गतिकर्मा अभिगच्छति
यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दाभ्याहारः । तत्र तदा यावदसावनुपात्तोऽपरिगृहीतः
केनचिद्भाण्डेन भवति मध्यमधर्मेव तावद् भवति । का^३ पुनस्तस्य मध्यमधर्मे-
तेत्याह^४ । उदर्कामन्धनमस्योदकेन^५ क्षीप्यते । शरीरं काष्ठादि उपशमनं
निर्वापणम् । अग्नौ^६ काष्ठादिना शाम्यतोत्यर्थः । स खलुपादीयमान^७
एवायं पार्थिवः सम्बध्यते^८ पार्थिवधर्मा भवतीत्यर्थः । पार्थिवधर्मता^९ च
प्रसिद्धा कथ्यते उदर्कोपशमन इत्यादिना । एवं तावद् वैद्युतात् ।

[अथादित्यात् । उदीचि प्रथमसमावृत्त आदित्ये
कंसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र
शुष्कगोपयमसंस्पर्शयन् धारयति तत् प्रदीप्यते ।
सोऽयमेव सम्पद्यते^{१०}]

अथादित्यात् कथं जन्मेत्याह । उदीचीति सप्तम्येकवचनम् । आदित्या-
धिकरण उत्तरस्यां दिशि समावृत्तमात्र एवादित्ये उद्गयनमुखमात्र एवेत्यभि-
प्रायः । कंसः प्रसिद्धो मणिः सूर्यकान्तः । प्रतिस्वरोऽपि रश्म्युपतापादयः^{११} ।
यत्र यदा । असंस्पर्शयन्निति स्पर्शप्रतिषेधेन परं सन्निकर्षं दर्शयति । तच्च
प्रदीप्यते तदनेकाकारेण^{१२} । स आदित्याद्यमेव पार्थिवः सम्पद्यते^{१३} ।

[अथाप्याह । वैश्वानरो यतते सूर्येण^{१४} । इति ।

न च पुनरात्मनात्मा संयतते । अन्येनैवान्यः
संयतते । इत इममादधात्यमुतोऽमुष्य रश्मयः
भादुर्भवन्ति । इतोऽस्यार्चिषः । तयोर्भासोः
संसङ्गं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत्^{१५}]

१ अजक्षरञ्च B.

२ व्याहन्तिर्गतिकर्मा C.

३ कः पुन B.

४ 'धर्मो योह' इत्येव B. धर्मज्जोह C.

५ 'म' इति भ्रुटितम् C.

६ अग्नौ C.

७ खलु वा दी C.

८ अत्र 'सम्पद्यते' इति पाठो शुष्कः
स्यात् । मृजेऽभ्ययमेव पाठः ।

९ धर्मका च C.

१० अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

११ तापव यत्र C.

१२ 'का' इति भ्रुटितम् B. C.

१३ सम्पद्यते C.

१४ [अ० १।६८।१]

१५ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

एवं तावद् विषयभेदादादित्यादस्यात्वे^१ हेतुमभिधाय हेत्वन्तरमप्याह ।
अथापि अपि चाह मन्त्रः । वैश्वानर इत्यादि । एतदनेनाह । यद्यादित्या-
दन्यो वैश्वानरः स्यात्, अस्मिन् मन्त्रे स्वात्मनि क्रियाविरोध आपद्येत, न चैत-
दिष्टम् । तस्मादन्यः^२ संयतते संगच्छत इत्यर्थः । पुरस्तान्मन्त्रो^३
व्याख्यातः । तत्र संगतिर्न प्रदर्शितेति भाष्यकारो दर्शयति । इतः काष्ठादेरिमं
पार्थिवं पृथिव्यामादधाति । अमुतो ब्रुलोकादादित्यरमयः^४ । इतो (पृथिवी)
लोकादस्याग्नेरर्चिषः^५ प्रादुर्भवन्तीत्यनुषज्यते । अवध्यन्मन्त्रो मन्त्रदृग्वा ।

किञ्च—

[अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि सूक्तानि भागानि वा
सावित्राणि वा पौष्णानि वा वैष्णवानि वा तेषु
वैश्वानरीयाः प्रवादा अभविष्यन् । आदित्य-
कर्मणा चैनमस्तोष्यन्निति । उदेषीत्यस्तमेषीति
विपर्येषीति^६]

अथ यानीत्यादि^७ । औत्तमिकानि^८ । धूमादि द्रष्टव्यम्^९ । उत्तम-
स्थानदेवतास्तुतिविषयाणि । भागानि भगदेवत्यानि^{१०} सावित्रादिदेवत्यानि वा ।
तेषु वैश्वानरीया वैश्वानरराब्दसम्बन्धिनः^{११} । अभविष्यन्नित्यादि क्रियाति-
पत्तौ^{१२} लृट् । एवमस्तोष्यन्^{१३} मन्त्राः । इतिरेवमर्थे । एवमुदेष्येवमस्तमेषि^{१४}
विपर्येषीति^{१५} पर्यन्तम्^{१६} । यद्यादित्यादन्यो^{१७} वैश्वानरः स्यात् तत एवं स्याद्
यद्योक्तं यतस्तु खल्वेव विपर्ययः^{१८} ।

१ स्यात्वे ० अत्र 'अस्योत्पा-
द्यत्वे' इति 'अस्य जन्यत्वे' इति
वा पाठः स्यात् ।

२ 'तस्मादन्यः सं०' इत्यन्तः
पाठस्त्रुटितः M.

३ [चिक० ७।२२]

४ ० दिव्यस्य र० M.

५ अत्र 'आदित्यस्य' इत्यधिकः
पाठः B. C.

६ अयं मूलाग्रे नास्ति B.
C. M.

७ अथावातीत्यादि ०.

८ औत्तमिकानि M.

९ द्रष्टव्यः C.

१० 'भगदेवत्यानि' इति ब्रुक्तं
स्यात् ।

११ निबन्ध B. C.

१२ लृट् B. वक्तौ लृट् ०.

१३ एवं वैश्वानरं स्तोष्यन् B. C.

१४ मस्तमेषि C.

१५ 'वि' इति त्रुटितम् ०.

१६ एवं पर्यन्तमिति B. C.

१७ त्यादन्यो ०.

१८ खल्वेव विपर्ययः B. C.

[आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा
भवन्ति । अग्निर्मर्यादा चैनं स्तौतीति ।
वहसीति । पचसीति । दहसीति^१]

आग्नेयेष्वेव हीत्यादि निगदव्याख्यातम् । अत उक्तविपर्ययादन्यो वैश्वानर
आदित्यादिति सिद्धम् ।

एवं युक्तिभिः स्वपक्षमवस्थाप्य परपक्षोक्तयुक्तिसमीकरणायाह^२ ।

[यथो एतद् वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौतीति ।
अस्मिन्नप्येतदुपपद्यते^३]

यत्तावदेतद् वर्षकर्मणेति अस्मिन्नपि पार्थिवेऽग्नावेतदुपपद्यते यथा तथेद-
मुदाहरणम् ।

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः ।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः^४ ॥

दीर्घतमसः । समानमेवैतदुदकं उच्चैति ऊर्ध्वं गच्छति च^५ । अवचा^६
शब्दोऽधोभावे । अथ एति^७ पततीत्यर्थः^८ । अहभिरह्वान्दसत्वाद् वर्णलोपः ।
तृतीया च सप्तम्यर्थे^९ । अहस्तु उदगयने यान्यहानि तेषूर्ध्वं गच्छति ।
दक्षिणायने यानि तेष्वधः । अत्रोत्तरेणार्धर्चेन सहैकवाक्यतायै योग्यविभक्ति-
युक्तौ यत्तदावध्याहार्यौ । येनोदकेन दृष्टिरूपतामापन्नेन भूमिं भूलोकं पर्जन्याः
पार्जयितारो रसानां माध्यमिका देवगणा जिन्वन्ति^{१०} प्रीणयन्तीत्यर्थः । तत्परिण-
मत्वात्तद्रूपतामापन्नेन^{११} तेनैवोदकेन दिवं द्युलोकं^{१२} जिन्वन्ति प्रीणयन्त्यग्नयः ।
'इतः प्रदानं देवा उपजिन्वन्ति अमुतो मनुष्याः^{१३}' इति श्रुतेः । 'अग्नौ प्रास्ता-
हुतिः^{१४}' इति च स्मृतेः । इत्येवमग्नेर्वर्षकर्मस्तुत्यर्था या ऋक् सेयं स्वनिगद-
व्याख्याता ।

१ अयं मूलपाठो नास्ति B.C.M.

२ परपक्षे युक्तिः M.

३ अयं मूलपाठो नास्ति B.C.M.

४ [अ० १।१६४।२१] 'समान-

मेतत्' इत्येव प्रतीकः B.C.M.

५ नास्ति B. C.

६ अवच अवशब्दो C. 'अवचशब्दो'

इति वा स्यात् ।

७ अयं एति O. अथ एति B.

८ वतती C.

९ सप्तम्या अर्थे B. C.

१० जीवन्ति O.

११ आरमात्वाद्भवतामा O. M.

१२ 'द्युलोकं' इत्यारम्भे 'तद्देव-
नरत्वे यथा' इत्यन्तः पाठस्तु-
टितः । M.

१३ [अनुपपन्नमूलमिदं वचनम्]

१४ [मनु० ३।७६]

अ० ७, अ० २३
अ० ७, पा० ६, अ० ३

३७

{ पार्थिवेऽप्यग्नौ वर्षकर्मणा स्तुतिः

यथा चाग्नेरेवमादित्यस्यापि वर्षकर्मस्तुतिं दर्शयति पूर्वपक्षस्य^१ सुतरामनै-
कान्तिकत्वप्रसिद्धये ।

इति निरुक्तविवरणभाष्ये द्वादशस्या-[सप्तमस्या-]^२ध्यायस्य

षष्ठः पादः ।

[त्रयोविंशश्च खण्डः समाप्तः^२ ।]

१ पूर्वपक्षोस्तुतारामनै B.

पूर्वपक्षोस्तुतारामनै C,

२ अर्थं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो

नास्यादर्शपुस्तकेषु । C. पुस्तके

पु 'इति द्वादशस्य षष्ठः पादः'

इत्येव पाठः ।

[अथ सप्तमः पादः^१ ।]

कृष्णं नि॒यानं॑ हर॒यः सु॒पर्णा
अ॒पो वसा॑ना दि॒वमु॒त्प॑तन्ति ।
त आ व॑वृ॒त्रन्त॑स॒दना॑दृ॒त्स्या-
दि॒द् घृ॒तेन॑ पृथि॒वी व्यु॑द्यते^२ ॥

दीर्घतमसः । कृष्णं कृष्णवर्णं देवतानां रात्रित्वेन^३ स्मरणाद् मेघनील-
त्वाच्च । नि॒यानं नियमेन यानं प्रायणमस्मिन् सर्वप्राणिनामिति यानशब्दो^४
नियमनवचनः । स दक्षिणायने द्रष्टव्यः । विशेषणसम्बन्धेन^५ कृष्णत्वेन
सम्बन्धात् । प्रथमा द्वितीया वा सप्तम्यर्थे द्रष्टव्या । कृष्णेऽयने दक्षिणायन
इत्यर्थः । त आ^६ ववृ॒त्रन् इत्येतेन वास्य^७ सम्बन्धः । हर॒यो ह॒तरो॑ रसानाम् ।
सु॒पर्णा रश्मयः । अ॒पो व॒स॒स्थानीयाः । व॒साना आ॒त्मन्या॑सजन्तः । दि॒व-
मु॒त्प॑तन्ति । परस्तात्तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । ये ते कृष्णनियाने आववृ॒त्रन्
आववर्तन्ते^८ । स॒दना॑त् स्थानात् । ऋ॒तस्यो॒दक॑स्य आदित्यमण्डलादित्यर्थः ।
आदि॒त् आ॒च्छब्दोऽथे॒त्यस्यार्थे॑ । इ॒च्चेति॑^९ । अनन्तरं^{१०} च घृ॒तेनो॒दकेन॑
पृथि॒वी व्यु॑द्यते ‘उन्दी क्लेदने^{११}’ स्विद्यत^{१२} इत्यर्थः ।

क्षणां^{१३} नियमनमित्यस्यार्थकथनम् । रात्रिः । कस्य ? सामर्थ्यात्
आदित्यस्येति । हर॒य इति वा सम्बन्धः । अमुत आदित्यमण्डलात् ।
अर्वाच्चोऽधोमुखाः पर्यावर्तन्ते । सहभूतस्योदकस्य स्थानादित्यर्थः । एवमा-
दित्याद् वृष्टिः ।

१ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो
नास्ति B. C.

२ [ऋ० १।१६।४७] ‘कृष्णं
नियानम्’ इत्येव प्रतीकः B. C.
‘नियानं’ इत्यस्यानन्तरं ‘कृष्णं’
इत्यधिकः पाठः C.

३ रात्रि येन स्मरणात् B. C.

४ अत्र ‘नियानशब्दो’ इति पाठः स्यात् ।

५ ‘यसम्बन्धेन’ इति पाठो नास्ति C.

६ आप वृत्र C.

७ वास्य B.

८ अत्र वकारोऽधिक एव । ‘आव-
तंते’ इत्येव युक्तः पाठो भवेत् ।

९ ‘इत्’ इति ‘च’ इत्यस्यार्थ इत्यर्थः ।

१० आनन्तरं च B. C.

११ [धा० ७।२०] क्लेदने C.

१२ विसद्यत C. ‘क्लिद्यते’ इति स्यात् ।

१३ ‘कृष्णं विरयया’ इति युक्तः स्यात् ।

अथापि ब्राह्मणमुक्तमन्त्रद्वयार्थानुवादी^१ भवति ।

अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति^२ ।

अग्निर्वा इतो वृष्टिमपः सम्यगोरयति आहुतिद्वारेण । यद्वा दग्धद्रव्या-
न्तर्गता आपो दह्यमाना धूमरूपतामापन्ना ऊर्ध्वं गच्छन्ति । तदुक्तम् 'अग्नर्वै
धूमोऽध्रम्^३ ' इति विज्ञायते ।

अथापरं ब्राह्मणम् ।

धामच्छदिवि^४ खलु वै भूत्वा वर्षति

मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति ।

सम्यक्त्यर्थे धामशब्दस्तेजोरूपत्वाद्रश्मिवचनः । धामभी रश्मिभिर्भीमरस-
लक्षणस्योदकस्याच्छादनात् । अष्टौ मासानात्मन्यासञ्जनाद्^५ ग्रीष्मान्तर्वर्ती
सन्नादित्यो धामच्छदुच्यते^६ । तदा धामच्छद् भूत्वा चतुरो मासान् वर्षति ।
मरुतो मध्यमस्थाना वायवः । तेन धामच्छता सृष्टां वृष्टिमुदकं भूमिं नयन्ति ।

तथेदमपरं ब्राह्मणम्

यदा वा असावादित्यो [ऽग्निं रश्मिभिः

पर्यावर्ततेऽथ वर्षति^७]

न्यङ्क्वाचिनः^८ रश्मिभिरधोमुख इत्यर्थः । सर्वत आभिमुख्येन वर्तते ।
अनन्तरं वर्षति । एवमुक्तस्यार्थस्य द्रढिम्नोऽनुवादी यथासम्भवं योजनीयः ।

यथो एतद् [रोहात् प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित

इत्याम्नायवचनादेतद् भवति^९]

यदप्येतद् अस्यादित्यस्य वैश्वानरत्वे कारणमुक्तं रोहादिति । तत्राप्यु-
च्यते । आम्नायवचनादिति । एतदुक्तं भवति । चोदनालक्षणेऽर्थे सति
कल्पनामात्रमौपचारिकमेतद् वैश्वानरत्वं निपातभाक्त्वेन तच्चाग्नेर्वक्ष्यति ।

१ मुक्तं मन्त्र B.

२ [काठ० सं० ११।१०]

३ [श० ब्रा० २।३।२।१०]

४ 'धामच्छदिवि' इत्येव B. धाम-

च्छदिवः C.

५ सम्जनासु ग्री B. C.

६ 'धामच्छदुच्यते । तदा' इत्येता-

वान् पाठस्त्रुटितः B.

७ 'यदा वा असावादित्यो' इत्येव
प्रतीकः B. C.

८ निङ्क्वाचिनः B. C.

९ 'यथो एतद्' इत्येव प्रतीकः B. C.

यथो एतद् [वैश्वानरीयो द्वादशकपालो
भवतीति अनिर्वचनं कपालानि
भवन्ति । अस्ति हि सौर्य एककपालः
पञ्चकपालश्च^१]

^२अनिर्वचनमनुदाहरणं^३ कपालानि । कथम् ? उच्यते । यदि सूर्यो
वैश्वानरः स्याद् वैश्वानरीयवत् सूर्योऽपि द्वादशकपालः स्याद् द्वादशविधकर्म-
त्वात् । यतस्तत् सव्यभिचारमेककपालत्वादिना तस्मादयमप्यहेतुः ।

[यथो एतद् ब्राह्मणं भवतीति । बहुभक्तिवादीनि
हि ब्राह्मणानि भवन्ति । पृथिवी वैश्वानरः^४ ।
संवत्सरो वैश्वानरः^५ । ब्राह्मणो वैश्वानरः^६ । इति^७]

बहुभक्त्या उपचारेण वदन्ति एवंस्वभावानि । तच्च बहुभक्तिवादित्वं^८
दर्शयन्ति । पृथिवी विश्वान्नरान्नयतीति वैश्वानरः । एवंसंवत्सरब्राह्मण-
वादीति^९ ।

[यथो एतत् निवित्सौर्यवैश्वानरी भवतीति ।
अस्यैव सा भवति^{१०}]

यदप्येतत्^{११} निविदिति । अस्यैव पार्थिवस्य वैश्वानरत्वे^{१२} यथा सा
भवति तथाप्याचक्ष्महे ।

अग्निवैश्वानरः सोमस्य मत्सत् ।

विश्वेषां देवानां समित् ।

अजस्रं दैव्यं ज्योतिः ।

यो विद्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेत् ।

१ 'यथो एतदित्यादि' इत्येवं

प्रतीकः B. C.

२ अनिर्वच B. C.

३ अनुदाहरणं B.

४ [अ० ब्रा० १३।३।८।३]

५ [अ० ब्रा० २।२।२।१२।१।६।
१।२]

६ [तै० ब्रा० ३।७।३।२]

७ अयं सूर्योऽपि मूलपाठो नास्ति-
दर्शपुस्तकेषु ।

८ भक्त्यादि B.

९ 'एवं संवत्सरब्राह्मणवादिनि' इत्या-
दर्शपुस्तकपाठः ।

१० अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

११ यदस्यैतत् B. यदस्येतत् C.

१२ त्वेव यथा B. C.

द्युषु पूर्वासु दिद्युतानः ।
अजर उषसामनीके ।
आ यो द्यां भात्या पृथिवीम् ।
उर्वन्तरिक्षम् ।
ज्योतिषा यज्ञाय शर्म यंसत् ।
अग्निर्वैश्वानर इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् ।
मेवां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया ।
मेदं ब्रह्म मेदं क्षत्रम् ।
मेमं सुन्वन्तं यजमानमवतु चित्रश्चि-
त्राभिरूतिभिः श्रवद्ब्रह्माण्यावसागमत्^१ ।

विश्वामित्रस्यार्षम् । सोमस्य मत्सद्^२ मदेः पाञ्चमिकं रूपं कृष्यतु ।
विश्वेषां देवानां मध्ये समित् सन्दीपिता । अजस्रं नित्यं दैव्यं । दिव्यानां
सम्बन्धि ज्योतिः । यो विद्भ्यो मनुष्यजातिभ्यस्तासामर्थ्यायेत्यर्थः^३ । किम् ?
अदोदेत्^४ दीप्यते । एतच्च निवित्पदं विशेषतो हेतुत्वेन भाष्य उपन्यस्तम् ।
द्युषु^५ पूर्वासु पूर्वेष्वप्यहस्तिवत्यर्थः । अग्निहोत्रार्थं दिद्युतानः^६ कानजयं^७
द्योतितवानित्यर्थः । अजरो जरावर्जितः । उषसामनीके^८ मुखे उष—उदयवे-
लायामित्यर्थः । आकारो भाति नान्तर्णीतस्यर्थेन^९ सम्बध्यते । तस्य चार्थं
भासयतिनाचष्टे यश्चाभासयति^{१०} द्यां दिविष्ठां देवा हविर्वैश्वानादिना । आ
पृथिवीं भातिरुक्तार्थेऽनुषज्यते आभासयति पृथिवीम् । आ उरु विस्तीर्णमन्त-
रिक्षमदर्शितसम्बन्धम्^{११} । ज्योतिषा च स्वेन^{१२} रक्ष आदि निघ्नं यज्ञाय
शर्म सुखं यंसत्^{१३} छान्दसत्वाद् वर्तमाने लेट् अवभावश्च^{१४} प्रयच्छति ।

- १ [शां० औ० सू० ८।२१।१ कौ०
ब्रा० २।८] 'उर्वन्तरिक्षम्'
इत्यत्र 'ओर्वन्तरिक्षम्' इति
पाठः स्कन्दस्वामिभ्याख्या-
सम्मतः । अथश्वेव पाठो विवि-
क्तान्तापे पठ्यते ।
- २ 'द्' इति श्रुतिम् । B. C.
- ३ श्वः मत्साम B. श्वः तत्साम C.
- ४ अदीः दे B. अदीर C.
- ५ न्युषु B. C.
- ६ दिन्मृताहः B. C.

- ७ अयं सन्दिग्धः पाठः ।
- ८ 'नीके मुखे' इति श्रुतिम् B.
- ९ मन्तीतप्य B.
- १० यश्यामा B. C.
- ११ शितं सम्बन्ध B. C.
- १२ 'स्वेन' इति श्रुतिम् B.
- १३ 'यत्' इत्येव B. C.
- १४ अत्र 'अडभावश्च' इति पाठः स्यात् ।
'वभावश्च प्रयच्छति' इत्यत
आरभ्य 'संबध्यते । इमां च
देवः' इत्यन्तः पाठश्चरितः C.

नित्यमेव चाग्निर्वैश्वानरः इहास्मिन् यज्ञे श्रवत् पञ्चमलकारे विकरणव्यत्ययेन शप् । न^१ च लोडर्थे शृणोतु । किम् । सामर्थ्यात् स्तुतीः । इहैव सोमस्य मत्सत् 'मद तृप्तौ'^२ इत्यस्य पाञ्चमिकरूपं तृप्यतु । प्रशब्दे व्यवहितेन अवत्वित्येतेन सम्बध्यते । इमां च देवो देवहूतिं देवा हूयन्ते यस्यां सा देवहूतिर्यागक्रिया तां प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु । देव्या देवानां स्वभूतया धिया^३ प्रज्ञया । प्रेदं ब्रह्म ब्राह्मणास इत्यर्थः^४ । अवत्वित्यनुषङ्गः सर्वत्र । प्रेदं क्षत्रं क्षत्रियाश्चेत्यर्थः । प्रेमं^५ मुन्वन्तं यजमानं चावतु । चित्रश्चायनीयश्चित्राभिरूतीभिः पालनैः श्रवत् शृणोतु च नित्यमेव ब्रह्माणि स्तुतिलक्षणानि^६ । आवासेत्याकारो^७ गमदित्येतेन सम्बध्यते । अवसा अवसित्यन्नाम^८ । अतो^९ हेतो^{१०} तृतीया । प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा । अनेन च सोमाख्येन हेतुभूतेन सोमं पातुमित्यर्थे, आगमत् पाञ्चमिकं रूपम् । आगच्छत्वित्याशास्महे ।

[यथो एतच्छान्देमिकं मृतं सौर्यवैश्वानरं
भवतीत्यस्यैव तद् भवति^{११}]

यदप्येतच्छान्देमिकमिति । अस्यैव पार्थिवस्य तद्वैश्वानरत्वे यथालिङ्गं^{१२} भाष्यकारेण प्रदर्शितं तथा व्याचक्ष्महे ।

वृषा पावक दीदिहि
अग्ने वैश्वानर द्युमत् ।
जमदग्निभिराहुतः^{१३} ॥

वामदेवस्य । प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य वृषादेशचानामन्त्रितत्वाद् यच्छब्दा-
ध्याहारकल्पना^{१४} । यस्त्वं^{१५} हविर्वहनद्वारेण वृषा^{१६} वषिता सः । हे पावक^{१७}

१ अत्र 'स च' इति पाठः स्यात् ।

२ [आ० १०।१७२]

३ 'धिया' इति श्रुतिम् C.

४ 'ह' इति श्रुतिम् C.

५ प्रेमा B. प्रेमः C.

६ 'ति' इति द्विर्लिखितम् C.

७ कारे गम B.

८ अव इत्यस्य नाम B. अवयित्यस-
नाम C.

९ 'अ' इति श्रुतिम् C.

१० हेतोः B. हेतो C.

११ अयं मूलपाठा नास्ति B. C.

१२ 'तद्वैश्वानरत्वे यथा०' इत्यन्तः
पाठश्श्रुतिः M.

१३ [आश्व० श्रौत० ८।१६] 'वृषा
पावक' इत्येवं प्रतीकः B.C.M.

१४ कपनयास्त्वया C.

१५ यस्त्वया B. C.

१६ वृष्टा B.C.

१७ पावक C.

शोधक दीदिहि दीप्यस्व^१ । हे अग्ने वैश्वानरं द्युमत् क्रियाविशेषणमेतत् । दीप्रिमत् । प्रभूतया दीप्या भृशं दीप्यस्वेत्यर्थः । यश्च त्वं जमदग्निभिर्ऋषिभिराहुतो^२ मर्यादया यथाशास्त्रं हुतः^३ ।

लिङ्गदर्शनप्रसङ्गेन जमदग्निशब्दं निराह^४ । जमदग्नयः 'चमु छमु' जमु भमु अदने^५ 'प्रजमिताः प्रयोजिता अग्नयो यैः । बहुव्रीहिः । ज्वलतेर्वा नित्यमेव प्रज्वलिता अग्नयो येषामिति ।

[यथो एतत् हविष्पान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं
भवतीत्यस्यैव तद् भवति^६]

यदप्येतद्^७ हविष्पान्तीयमिति । तदप्यस्यैव वैश्वानरस्य पार्थिवत्वे लिङ्गं भवति । कुत एतत् ? सूक्ताद्यस्य^८ मन्त्रस्याग्नेयत्वात् पराचीनानामप्याग्नेयत्वमेव । वैश्वानरश्रुतिश्चाग्नेरेव विशेषणं प्रकरणान्न^९ सूर्यस्येति दर्शयति ।

[इति द्वादशस्या-(सप्तमस्या-) ध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ।]^{१०}

[अथ पञ्चविंशः खण्डः^{१०}]

हविष्पान्तं मज्जरं स्वविदि
दिविस्पृश्याहुतं जुष्टं मग्नौ ।
तस्य धर्मणे भुवनाय देवा
धर्मणे कं स्वधया पप्रथन्त^{११} ॥

मूर्धन्वत आङ्गिरसस्यार्षम् । परस्तात्तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । हवि-
र्यत् सोमाख्यम् । पान्तं पिबतेरर्हार्थे^{१२} ऽन्तोनामकरणः^{१३} पानार्हम् । अजरं

१ दीप्यस्व C.

२ हुतं B.

३ निराह B.C.

४ शमु M.

५ [आ० १।४७०-४७३]

६ अयं मूलपाठो नास्ति B.C.M.

७ प्यतर्धविष्वा C.

८ सूक्तादि यस्य B.

९ प्रकरणं न B.C.

१० आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समा-
प्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

११ [आ० १०।८८।१] 'हविष्पा-
न्तम्' इत्येव प्रतीकः B.C.M.

१२ तेरहार्थे B.C.

१३ करणं C.

जरावर्जितम् । स्वर्विदि स्वरादित्यस्तस्य वेत्तरि^१ । दिविस्पृशि दिवं^२
च स्पष्टरि^३ । हविर्नयनद्वारेण^४ द्वेऽप्येतेऽग्निविशेषणे । आहुतं मर्यादया यथा-
शास्त्रं हुतम् । जुष्टं प्रियं देवानाम् । अग्नौ आहवनीयाख्ये । तस्य भर्मणे
भर्म भरणं सम्भूतत्वात् करणं तदर्थम् । भुवनाय भावनाय भावनं देवतायोग्य-
त्वापादनं तदर्थं च देवाः । धर्मणे धारणाय चाविच्छेदेन । कमिति पाद-
पूरणः । स्वधयाऽन्नेन प्रयाजानुयाजहविराख्येन इममेव पार्थिवमग्निं
पप्रथन्त^५ क्षीणं सन्तं वीर्येण प्रथितवन्तः । तदेतत्—अथ प्रयाजानुयाजा^६ इत्य-
न्तरिक्ष आसत इति ।

[इति द्वादशस्या- (सप्तमस्या-) ध्यायस्य

पञ्चविंशः खण्डः ।^७]

—:०:—

[अथ षड्विंशः खण्डः^८]

अपामुपस्थं महिषा अगृभ्णत
विशो राजानमुप तस्थुकृग्निर्यम् ।
आ दतो अग्निर्मभरद् विवस्वतो
वैश्वानरं मातरिक्वा परावतः^९ ॥

महिषा महन्नाम [वा] महान्तो माध्यमिका देवगणाः । अगृभ्णत^१
परिगृह्णन्ति परिचारयन्तीत्यर्थः । परिचार्य^{१०} च विशो मनुष्यनामैतन् लुप्तो-
पमं च मनुष्या इव । राजानमुपतस्थुः उपपूर्वस्तिष्ठतिः स्तुतौ^{११} स्तुतवन्तः

१ वेत्तेरिव B. C.

२ दिविस्पृ C.

३ स्पष्टरि B.

४ 'ह' इति द्विर्लिखितम् B.

५ विर्म प्रथमन्तविधिं C.

विर्मपप्रथन्त B.

६ अत्र M. पुस्तके 'किं देवता
प्रयाजा इत्यत्र वक्ष्यते महत्यन्त-
रिक्षे' इति पाठो वर्तते ।

७ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समा-
प्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

८ [अ० १।८।४] 'अपामिति'
इत्येवं प्रतीका केवलं B. पुस्तके ।
M. पुस्तके प्रतीको नास्ति ।

९ अगृभ्णन् B. अगृह्णन् C.
अगृह्णन् M.

१० 'वार्थ' इति द्विर्लिखितम् C.

११ स्तुतेन M.

स्तुवन्ति वा । ऋग्मियं^१ अर्चतेः स्तुतिकर्मणो ऋक् ततो मत्वर्थीयो^२ नाम-
करणः । तथा ऋचा तद्वन्तं स्तुतिमन्तमित्यर्थः । अर्चाहं वा स्तुत्यमित्यर्थः^३ ।
अत्रैकवाक्यतायै भाष्यकारेण तच्छब्दोऽध्याहृतः^४ । तच्छ्रुतेश्च यच्छब्दो^५
अध्याह्रियते । यमुपतस्थुः । आकारोऽभरदित्येतेन^६ सम्बध्यते । तं दूतः ।
कस्य ? सामर्थ्याद् देवानाम् । अग्निमभरत् हरतेर्हकारस्य भकारः ।
[आहरत्^७] आहृतवान् । कुतः ? त्रिवस्वत आदित्यस्य सकाशात् ।
वैश्वानरमग्निविशेषणमेतत् । कतमो दूतः ? उच्यते, मातरिद्वा वायुः ।
परावतः दूरनामैतत् दूरादर्चनीयमित्यर्थार्थ^८ दर्शयितुं कृत्यः^९ ।

विवासनमपनयनं तमसाम्^{१०} । तेन तद्वान् । प्रपूर्वस्येरयतेः^{११} परा-
पूर्वस्य वा^{१२} वेतेर्गतिकर्मणः परावच्छब्द इति दर्शयति प्रेरितवत्^{१३} इत्यादिना ।
'पञ्चम्यास्तसिल्'^{१४} प्रकर्षेणेरितादादित्यात् परागतादस्याग्नेरित्यादिना ।

आह्रियमाणस्य^{१५} चाग्नेर्वैश्वानरत्वविशिष्टस्य यतश्चाह्रियते विवस्वत-
स्तेषामन्यत्वमाह मन्त्रः । अतश्च मध्यमोत्तमाभ्यामन्यत्व^{१६} सिद्धं वायुरि-
त्यभिधेयवचनम् । मातर्यन्तरिक्षे^{१७} श्वसितिः^{१८} शब्दकर्मा, मातर्युपपदे^{१९} श्वसे-
र्धातोः^{२०} 'श्वन्नुन्नपूषन्'^{२१} इत्यादिनिपातनात्^{२२} [वैयाकरणाः^{२३}] यद्वा
मातरिण्यु शब्दे चोपपदे अनितेर्गतिकर्मणो विच् । अयं शु शब्दस्य वा शु
शब्देनार्थवचनम् ।

इदानीं शुस्थानस्य वैश्वानरत्वे यदुक्तं लिङ्गम् 'वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्'
इति । तदप्यन्यभिचारप्रदर्शनायाह^{२४} ।

- १ ऋग्वियं C.
- २ वा यो B. वायोर् C.
- ३ सास्तुत्य B.C.
- ४ तच्छब्दोऽध्याहृत्य B. रच्छब्दोऽध्याहृत्यं C.
- ५ यच्छब्दे ह्रियते C.
- ६ रोऽभ्युदित्ये B.C.
- ७ त इतं B. तदूतं C.
- ८ नास्ति M.
- ९ 'द' इति ऋटितम् B.
- १० कृत्यं B.
- ११ 'तमसा' इत्येव B.C.
- १२ स्य रयतेः B.
- १३ स्वावगतेः B. वावगतेः C.

- १४ प्रेरितेय B. प्रेरिततम C.
- १५ [पा० ५।३।७]० तसिद् C. तसिः M.
- १६ 'हन्तुम्यात० C. हन्तुर्मातरिखना B.' इत्यधिकः पाठः ।
- १७ त्वा सिद्धं वा (वो C.) यु B.C.
- १८ मातान्तरिख० C. मातान्तरिखं M.
- १९ शर्चावति शब्द C.
- २० वाक्युपपदेश च सेधति C.
- २१ ० स्सति M.
- २२ [उया० १।१५६] अलुक्त्व-चन् B.C. M.
- २३ निपातादान् B.C.
- २४ नास्ति M.
- २५ तस्य० य० M.

अथैनं [एताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तौति^१]

पार्थिवमग्निं^२ एताभ्यां वक्ष्यमाणाभ्यामृग्भ्याम् । सर्वाणि पृथिव्यादीनि स्थानानि^३ । अभ्यापादं 'विशिपतिपदिस्कन्दा'^४ इति णमुल् । क्रिया-विशेषणं चैतत् । सर्वस्थानाभ्यापादनेन सर्वस्थानासेवनेन^५ वा । सर्वस्थानाभ्यापादनविशिष्टं स्तवनमित्यर्थः ।

[इति द्वादशस्या—(सप्तमस्या-) ध्यायस्य षड्विंशः खण्डः]^६

[अथ सप्तविंशः खण्डः^७]

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्
ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।
मायाम् तु यज्ञियानामेताम्
अपो यत्तूणिश्चरति प्रजानन्^८ ॥

मूर्धन्वत एवार्षम्^९ । परश्च । यथा सर्वावयवेभ्यो मूर्धा शिरः प्रधानम् । एवं सर्वतः प्रधानभूतत्वात् मूर्धा । कस्य ? भुवो भूलोकस्य भूतजातानामित्यभिप्रायः । भवति आलोकस्यावशितपाकैश्चाधीनत्वात्^{१०} । कदा ? नक्तं^{११} विशेषेण रात्रावग्निः । ततो रात्रावतीतायां सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् स एवाग्निः । मायां प्रज्ञानामैतत्^{१२} । ऊ तु पादपूरणौ । छद्मवचनो^{१३} वा मायाशब्दो^{१४} [विज्ञानातिशय] कोऽप्ययमिन्द्रजालः । यज्ञियानां यज्ञार्हाणाम् । केषाम् ? सामर्थ्याद्देवानाम् । एतामिति मायाप्रतिनिर्देशः । द्वितीया निर्देशाच्च वेदविदो मन्यन्त इति शेषः । कुत एतन् स एवं^{१५} सूर्य इति ? उच्यते ।

१ 'अथैनं' इत्येव प्रतीकः B. C.M.

२ र्थवत्वमग्निं B.C.

३ स्थानादीनि B.

४ [पा० ३।४।२६]

५ 'सर्वस्थानासेवनेन' इति ऋटितम् B.

६ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तोरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

७ [ऋ० १०।८।६] 'मूर्धा भुवो' इत्येव प्रतीकः B.C. M.

८ 'एव' नास्ति M.

९ ० कस्याशित० ० कस्याशितपाकादेश्च तदधीन० M.

१० नक्तं B.C.

११ प्रतिज्ञानमैतत् C.

१२ छद्म० B.C.

१३ शब्दोऽपि ज्ञाना B.C. कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति M.

१४ स एवं सूर्य C.

अपो यत् अप इति कर्मनाम । यदिति^१ यस्मादर्थे । यस्मादसौ अस्मिन् काले
इदं कर्तव्यमस्मिन्निति कर्म, आत्मीयं लोकस्य वा प्रजानन्निति व्यवहितेन
सम्बन्धः । तूष्णिः क्षिप्रनामैतत् । क्षिप्रं चरति पृथिवीतो दिवं दिवश्च पृथिवीम् ।
अन्यानि च सर्वाणि स्थानानि मूर्धायं मस्तकवचनः^२ ।

तत्र मूर्ते पिण्डं शरीरं तदस्मिन् धीयते ध्रियत इत्यर्थः । तद्भावभावित्वेन
मूर्तशब्दाद् दधातेऽथ मूर्धेत्येतद्दर्शयति । अग्नौ तु प्राधान्यमङ्गीकृत्य प्रवृत्तिः
सम्भवति । तत्राप्ययमर्थः । सर्वप्राणिनां शरीरमस्मिन् सति ध्रियत इति ।
तथा 'अग्निरायुर्मेनुष्याणाम्'^३ इत्यायुर्वेदस्मरणात् ।

[तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय^४]

भूयस्त्वं स्थानत्रयसम्बन्धात् ।

[इति द्वादशस्या-(सप्तमस्या-) ध्यायस्य
सप्तविंशः खण्डः]^५

[अथाष्टाविंशः खण्डः^६ ।]

स्तोमेन दि दिवि देवासो अग्निम्

अजीजनच्छक्तिभी रोदसिप्राम् ।

तम् अकुण्वन्त्रेधा भुवे कं

स ओषधीः पचति विश्वरूपाः^७ ॥

स्तोमेन स्तुत्या । परस्तात्तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दस्याध्याहारः । यम् । हीति
पदपूरणः । आदित्यात्मना दिवि देवासो देवा इन्द्रादयो हविषो दातारो
ऋत्विग्यजमाना वा । अग्निमजीजनन् जनितवन्तः । शक्तिभिः कर्मना-
मैतत् । न केवलं स्तुतिभिः । किन्तुहि । कर्मभिश्च विष्टपस्थानसम्बन्ध-
हेतुभिः । तथा च ब्राह्मणम्, 'एष नोदियात् यद्यंतामग्नाबाहुति न जुहुयात्'^८

१ 'ति' इति त्रुटितम् B.C.

२ नायमस्तकवचना (नां C.) B.C.

३ [शत० ब्रा० ६।७।३।७ आयुर्वा
अग्निः ।]

४ अर्थं मूलपाठो नास्ति B.C. M.

५ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समा-
प्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

६ [ख० १०।८८।१०] 'स्तोमेन'
इत्येव प्रतीकः B.C.

७ [शत० ब्रा० १।२।१५] यदेतामा-
हुत्या न C. 'एष नोदियात्'
इत्यस्मात्पूर्वं B. पुस्तके 'गश्च-
द्धवा' इति, C. M. पुस्तके च
'गद्ध वा' इति पाठः । अयमप्यथा
भूतः पाठः । अत्र कदाचित्
'शश्च ह वा' इति पाठः स्यात् ।

इति । 'आहुतिभ्य एवैनं जनयन्ति^१' इति च । रोदसिमां 'प्रा पूरणे^२' इत्येतस्मिन् 'आतो मनिन्^३' इत्येवं विच् अयम् । रोदस्योर्धावापृथिव्योरापूरयितारं स्वेन तेजसा । तम् ऊकारः^४ पादपूरणः अकृण्वन् अकुर्वन् कृतवन्तः । त्रेधा भुवे त्रेधाभावायेत्यर्थः । पृथिव्यामन्तरिक्षभावाय अन्तरिक्षे द्युभावाय दिवि आहुतिभ्योऽप्यादित्यभावाय । कमिति पादपूरणः । स एव त्रिधाभूतस्तेन तेन स्थानाधिकारसंनियुक्तेनोपकारेण ब्रह्मादिका ओषधीः पचति^५ विश्वरूपाः । तेन तेन तस्य तण्डुलाशितपीतादिना^६ रूपेणावस्थिता इत्यभिप्रायः ।

शाकपूर्णग्रहणमस्यैव पक्षस्य दृढीकरणम्^७ । अस्मिन्नर्थे ब्राह्मणमपि दर्शयति ।

‘यदस्य [दिवि तृतीयं तदसावादित्यः^८] इति
हि ब्राह्मणम् । तदग्नीकृत्य स्तौति^९]

यदस्याग्नेः^{१०} पाथिवस्य दिवि तृतीय^{११} कृतवन्तः । तदसौ तदेवासावादित्यः । न ततो व्यतिरिक्तः । एवं ब्राह्मणमाह । तच्चादित्यरूपं तृतीयमग्नीकृत्येत्यभूततद्भावं दर्शयति । अग्निरूपतामापाद्य स्तौति ।

अयमेव 'तम् अकृण्वन्' इति मन्त्रो मन्त्रदृष्ट्वा ।

[अथैनमेतयादित्यीकृत्य स्तौति^{१२}]

अथैनमग्निमेतया वक्ष्यमाणया ऋचा आदित्यीकृत्य स्तौति ।

[इति द्वादशस्या- (सप्तमस्या-) ध्यायस्या-
ष्टाविंशः खण्डः]^{१३}

१ [अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

२ [अ० २।५१]

३ [पा० ३।२।७४]

४ उत्तारः B. उक्तारः C.

५ पचति C.

६ शिलतपीता C.

७ द्रष्टुम्ना करणं B. दृष्टुम्नो करणं

C. द्रष्टुम्नः M.

८ अस्य मूलमद्यापि नेपलब्धम् ।

९ 'यदस्येत्यादि' इत्येवं प्रतीकः
B.C. M.

१० यदि स्याग्नेः C.

११ तृतीयां B.

१२ अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

१३ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेर्निर्देशो न दृश्यते ।

[अथैकोनत्रिंशः खण्डः^१ ।]

यदेदेनमदधुर्यङ्गियासो
दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् ।
यदा चरिष्णु मिथुनावभूताम्
आदित्वापश्यन् भुवनानि विश्वा^२ ॥

यदा इत्पादपूरणः^३ । एनमिति पूर्वस्यामृच्यादिष्टस्याग्नेरन्वादेशः ।
एनमग्निमदधुर्निहितवन्तः । यङ्गियासो यज्ञार्हाः । क्व^४ ? दिवि देवाः
इन्द्रादयो ऋत्विग्यजमाना वा । सूर्य सन्तं (सूर्यत्वेन) सूर्यत्वमापन्नमित्यर्थः ।
आदितेयमदितेः पुत्रम् । यदा यदा निहितः स एकः स एवाद्वरतत्कृष^५ एतौ
द्वावपि मिथुनौ समाभ्यन्तौ स्त्रीपुंसौ चरिष्णु चरणशीलौ^६ । अभूतां प्रादु-
र्भूतौ । नभसा^७ गन्तुं प्रवृत्तावित्यर्थः^८ । आदित्यवधौ ततः^९ प्रभृति
तत्कृतेन प्रकाशेन प्रापश्यन् प्रपश्यन्ति भुवनानि भूतानि विश्वा सर्वाणि ।

लोकेऽयं मिथुनशब्दो नपुंसकैकवचनान्तः । सारङ्गमिथुनम् । चक्रवा-
कमिथुनम् । 'यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः'^{१०} इति स्त्रीपुंसयुगले प्रसिद्धम् ।
इह तु भाष्यकारो यथा पठितद्विवचनान्तमेव^{११} । 'डुमिब् प्रक्षेपणे'^{१२} इत्येत-
स्मात् श्रयत्यर्थात् थु इति प्रत्ययः । शब्दसारूप्यप्रसक्तमिथश्शब्दनिर्विव-
क्ष्याह^{१३} । थकारो^{१४} वा । मिथः शब्देनानिर्विवक्षितेन^{१५} तत एव धातोः
थकारप्रत्यय इत्यभिप्रायः । मिथुनार्थमाह । नयतिः परो वनिर्वेति^{१६} ।
नयतेर्वनेर्वा^{१७} नकार इत्यर्थः । अथ मिथुनशब्दविषय एव प्रत्ययविकल्पः ।
तत्र यदा थुः तदा नयतिः परः । यदा थः तदा वनिः कृतसम्प्रसारणः ।^{१८}
छान्दसत्वं चापरपूर्ववत् पूर्वत्वमपरत्वमपि द्रष्टव्यम् ।

१ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्यारम्भस्य
निर्देशो न दृश्यते ।

२ [अ० १०।८८।११] 'यदेदे-
नम्' इत्येव प्रतीकः B. C.

३ अटपदपूरणः B. C.

४ क्वचित् B.

५ अयं सन्दिग्धः पाठः । अत्र
कदाचित् 'स एव वा द्वौ तत्कृता-
वेतौ' इति वा पाठः स्यात् ।

६ चरणभूतौ शीलौ B.

७ 'न' इति भ्रुतितम् C.

८ वृत्ता इत्य B.

९ तत्र प्रभृति B.

१० [राम० बाहकण्ठे० २.१५.]

११ अत्र 'पठति' इति शेषो योज्यः ।

१२ [आ० १।४]

१३ तर्कं मिथ B. C.

१४ एकारो वा B. C.

१५ अत्र वाक्ये वृत्तीयान्तपाठस्य स्थाने
सप्तम्यन्तपाठः साधीयान् भवेत् ।

१६ वनिर्वेति B.

१७ 'वनेः' इति भ्रुतितम् B.

१८ 'स' इति भ्रुतितम् B. C.

अर्थमाह समाश्रितौ संसेवमानावन्योऽन्यं नयतः कालम् । वनुतो वा सम्भजतः प्राचीम् । तथा च 'पूर्वे अर्धेरजसः'^१ इति मन्त्रवर्णात् । मनुष्यमिथुनावप्येतस्मादेव धातुप्रत्ययसमुदायात् । केवलं तु मिनोतिर्मेधतिकर्मा । तथा च दर्शयति । मेधन्तावाक्रोशन्तावन्योन्यं नयत इत्यादि समानं पूर्वेण ।

अस्यैव तद् भवतीति हविष्पान्ती यस्य सर्वस्याग्निप्रधानत्वप्रतिज्ञां निर्वादुमाह ।

अथैनं [एतयाग्नीकृत्य स्तौति^२]

अनन्तरमेनमिति मध्यमस्य आचार्यस्य मतेन वैश्वानरत्वेन प्रदिष्टस्यायमन्वादेशः^३ । एनं मध्यममुत्तमपदे^४ ताभ्यां वक्ष्यमाणाभ्यामृग्भ्यामनग्निं सन्तमग्नीकृत्य स्तौति ।

[इति द्वादशस्या-(सप्तमस्या-) ध्यायस्यैकोनत्रिंशः खण्डः]^५

—:०:—

[अथ त्रिंशः खण्डः^६]

यत्रा वदेते अवरोः परश्च
यज्ञन्याः कतरो नौ वि वेद ।
आ शंकुरित् सधमादं सखायो
नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वाचत्^६ ॥

यत्र^७ वदेते । आत्मनेपददर्शनाद् विप्रलापो गम्यते । विवदेते । अवरोऽयं पार्थिवोऽग्निः, परश्च [मध्यमः]^८ । एतौ द्वौ^९ दैव्यौ होतारौ [यज्ञस्य नेतारौ यज्ञन्यौ^{१०}] तयोर्यज्ञन्योः यज्ञस्य नेत्रोः । कतरो नौ आवयोर्विवेद

१ [अ० १।१२।१॥ चिक० १२।७]

२ 'अथैनमित्यादि' इत्येवं प्रतीकः B. C.

३ अनन्तरमाचार्यस्य मतेन, वैश्वानरत्वेन प्रदिष्टस्य मध्यमस्यायमेनमित्यन्वादेश इत्यन्वयः ।

४ मरूपदेताभ्यां C. अत्र 'उत्तमपदेनाभ्यां' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

५ द्वादशपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य सप्तारम्भस्य च विदेशो न दृश्यते ।

६ [अ० १०।८८।१७] 'यत्रा वदेते' इत्येव प्रतीकः B. C.

७ यत्ररच वदेते C.

८ नास्ति B. C.

९ द्वौ दैव्यौ B. C.

१० 'यज्ञस्य नेतारौ' इति ऋटितम् C. कोष्ठकान्तर्गतः पाठो न दृश्यते M.

विशेषेण वेद जानाति । सम्यग्यज्ञं^१ नेतुमिति शेषः । यत्रेति श्रुतेस्तत्रेत्य-
ध्याहारः । तत्र आशोकुः । आकारोऽत्र प्रतिषेधे । न शेकुर्न शक्नुवन्ति ।
इत् एतयोः सधमादं सहमादं^२ सहस्पर्धां सधर्षमपनेतुमिति शेषः । के ?
सखाय ऋत्विजः । कुत एतत् ? यदाह । नक्षन्त नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा^३
व्याप्नुवन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः । यज्ञं ये^४ तेषामित्यनेकाध्याहारकल्पनयैकवा-
क्यता^५ योज्या ।

[तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय^६ ।]

अस्यामृचि मध्यमसाधारण्येन स्तुतिः । उत्तरस्यां केवलस्यैवेति भूयस्त्वम् ।

[इति द्वादशस्या-(सप्तमस्या-) ध्यायस्य त्रिंशः खण्डः ।]^७

[अथ एकत्रिंशः खण्डः^७]

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं

मुपुण्यो^८ देवसते मातरिष्वः ।

तावद्दधात्युप^९ यज्ञमायन्

ब्राह्मणो होतुरवरो नि षीदन्^{१०} ॥

यमृजुमिति^१ मातरिष्वना पृष्टे प्रतिवचनमेतत् । यावन्मात्रं यावत्
प्रमाणम् । उषसः षष्ठीश्रुतेर्भागमिति शेषः । भागमवयवम् । नशब्दः
सम्प्रत्यर्थे । प्रतीकं^{१०} अङ्गेर्गत्यर्थस्य^{११} रूपम् । प्रत्यक्तं^{१२} प्रतिगतमित्यर्थः ।

१ सम्यग्यज्ञेनेतुमिति B. C.

२ सहमादं B. C.

३ व्यपास्तिकर्मा B. व्यवासिकर्मा C.

४ येते M.

५ एतत् एक C.

६ अयं मूलपाठो नास्ति B.C.M.

७ द्वादशपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समा-
प्तेरारम्भस्य च विदेशो न दृश्यते ।

८ [अ० १०।८।१३] 'यावन्मा-
त्रम्' इत्येव प्रतीकः B. C. M.

९ ऋत्विजं M.

१० प्रतीकं B.

११ अङ्गेः M.

१२ प्रत्यक्तं M.

क्व ? आत्मनि । अथवा उषसः स्वभूतं प्रतीकं दर्शनं कतिराख्यम् । सुपण्यः सुपतना रात्रयः । वसते आच्छादयन्ति स्वेन तमसा । हे मातरिश्वन्^१ वायो । तावत्परिमाणं हेतुज्ञानमत्यन्ताल्पमित्यर्थः । तस्मिन् प्रयोगो लोकेऽस्ति उपमानस्येवादेः^२ 'इहेव निधेहि' इति । यावत्तावदेवेहेति तत्प्रतिपाद्यस्य सादृश्यस्य वाक्यार्थे समवायासम्भवादुपजनमात्रं तज्ज्योतिष उषसो वर्णस्य प्रकाशस्य । एवमुपक्रमोपसंहारयोरसन्दिग्धाग्निसंस्तुतेर्वैश्वानरशब्दोप्यग्निविषयः^३ एवेत्याग्निवैश्वानरीयमेतत् । न सौर्यवैश्वानरीयमिति स्थितम् ।

हविष्पान्तीयस्याग्निवैश्वानरीयत्वमुपपाद्य अग्नेर्वैश्वानरत्वमुपदर्शयितुं मन्त्रान्तरमुपन्यस्यति । हेतुजप इत्यादि । तुरवधारणे । हेतुजप एव नाग्निवैश्वानरो यस्मिन् । किन्तुहि ? मध्यम उत्तमो वा । देवसवितरित्यादि जपस्तं^४ व्याचष्टे । इममेव पार्थिवमग्निं सर्वस्याग्निहोत्रादेः कर्मणोऽग्निप्रणयनपुरस्सरत्वात् प्रसवितारं प्रेरयितारम् । सह पित्रेतिभेदोपदेशाद् मध्यमं वा वैश्वानरं पितरमाह मन्त्रः । एवमाचार्यमतेन पूर्वयाज्ञिकमतेन चानेकान्तं पुनः परिचोद्य शाकपूणिमतेन प्रतिसमाधत्ते । यस्त्वित्यादि समानं पूर्वेण ।

एवं परपक्षोक्तसमीकरणात् स्वपक्षोक्ताभिरुपपत्तिभिरयमेवाग्निवैश्वानरः^५ उच्यत इति सिद्धम्^६ ।

सर्वत्राध्यायान्ते द्विरुक्तिः पदस्य वाक्यस्य वा शब्दशास्त्रे 'तस्य परमाश्रेष्ठितम्'^७ इति आश्रेष्ठितमिति^८ महासंज्ञाप्रणयनस्य प्रयोजनं वर्णितमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानम् । आश्रेष्ठ्यतेऽधिकमुच्चार्यते । नैवजातीयकं द्विर्वचनं^९ जाघट्यत इति शब्दविदां विदाञ्चक्रुः । यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति ।

इति महेश्वरविरचिते निरुक्तविवरणसमुच्चये द्वादशो-(सप्तमो-)^{१०}ऽध्यायः ।

१ मातरिश्वं C. मूलमन्त्रादे 'मातरिश्वः' इत्येवं पदम् ।

२ उपमार्थस्येवादेः M.

३ संस्कृतैः B. संस्तुतेः C. M.

४ जप तं B. C.

५ स्वपक्षोक्तमि B. स्वपक्षोक्तमि C. 'परपक्षोक्तं' इत्याख्य 'स्वपक्ष' इत्यन्तः पाठस्त्रुदितः M.

६ सिद्धिम् B.

७ [पा० ८।१।२]

८ 'तमिति महासंज्ञा' इति पाठस्त्रुदितः M.

९ '००र्वचनं जाघट्यत इति' इति पाठस्त्रुदितः M.

१० अयं कौष्ठिकान्तर्गतः पाठो नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।

अथ त्रयोदशस्या-[अष्टमस्या-] ध्यायस्य प्रथमः पादः ।

एवमन्यादिशब्दानभिधायानुना क्रमप्राप्तद्रविणोदशब्दनिर्विवक्षयाह । द्रविणोदाः कस्मात् । प्रविभज्य निर्ब्रूयादित्याह । धनं द्रविणमुच्यते । यदेतत् । [कुतः ?] कर्मभूतस्यान्वादेशः । अभिद्रव्यति तदर्थिनः । अभिद्रूयत इति द्रविणं पठ्यमानस्यैवाभिधेयनिर्विवक्षया । निर्विवक्षा पुनरर्थान्तरेऽपि प्रयोगोपपत्तेः । तच्चार्थान्तरं दर्शयत्येव । वलं वेति । करणकारके इति विशेषः । यस्माद्धं धनयुक्ता अभिगच्छन्ति अभियोज्यस्य जिगीषवः । तस्य धनस्य बलस्य वा दाता । तस्य प्राधान्यस्तुत्यर्थे वा ।

[इति त्रयोदशस्या-(अष्टमस्या-) ध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।]

[अथ द्वितीयः खण्डः ।]

द्रविणोदा द्रविणसो प्रावहस्तासो अश्वरे । यज्ञेषु देवमीळते ॥

मेधातिथेः । अत्र यथाश्रुतसंस्मरणानुपपत्तेरेकवाक्यतायै यच्छब्दाध्याहारः प्रदर्शितो भाष्यकारेण । द्रविणोदायस्त्वमिति । द्रविणसो द्रविणं धनं दक्षिणालक्षणं हविराख्यं वा तस्मिन्निमित्तभूते कर्तृत्वेन वा तस्य सत्तारः । तस्य वा संभक्तारो ऋत्विजः । अथवा सकारान्त एव धनवचनः । ततश्च द्रविणस इति पञ्चमी । तच्छ्रुतेष्वपि बलित्विति शेषः । तेनैयमर्थो भवति । द्रविणोदा नाम देवः । द्रविणसो धनार्तं सोमाख्यादेकदेशं स्वांशालक्षणं पिबतु । यमृत्विजो प्रावहस्तासो अश्वरे । व्यत्ययेनैकवचनं बहुवचनस्य स्थाने । अश्वरतिर्हि साकर्म्यं तत्प्रतिषेधः । अवैगुण्याद्रक्षणादिभिरर्हिसितेष्वित्यर्थः । यज्ञेषु ज्योतिष्टोमादिषु । अथवा-अश्वरे ज्योतिष्टोमादौ ये प्रतीतिसवचनं यागाभ्यासास्तेषु देवं दानादिगुणं ईळते योचन्ते स्तुवन्ति वर्धयन्ति वा सः ।

१-अर्थं कोष्ठवार्तातः पाठो नास्ति B. C. अर्थं

सर्वोऽपि पाठो नास्ति M. २-तस्मात् C.

३-यम एनम् B. C. 'कुतः' नास्ति M.

४-तस्मा दनेन B. यस्मा दतन C.

५-तस्य धनस्य इत्यारम्भ 'द्रविणोदा इन्द्रः

पिबतु द्रविणोदसः' इत्यन्तः पाठस्तुटितः M.

६-आदर्शपुस्तकेऽत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च

निर्देशो न दृश्यते ।

७-[ऋ० १ । १५ । ७] 'द्रविणोदाः' इत्येव प्रतीकः B. C.

८-मेधातिथोऽत्र B. मेधातिथि अत्र C.

९-श्रुतं सम्ब B. C.

१०-द्रविणो यस्तमिति B. C.

११-'द्रविणसः' इति द्विलिखितम् C.

१२-केनायमर्थो B. केनयमर्थो C.

१३-धनान् B. C. १४-वाचन्ते C.

तस्यो द्रविणोदाः ? इन्द्र इति क्रौष्टिकः । स बलधनयोर्दातृत्वतः ।

तस्य च सर्वा बलकृतिः ।

तदिति वाक्योपन्यासे । के इति प्रश्ने । द्रविणोदशब्दस्याभिधेयं विचार्यते । किं प्रकृतोऽग्निरेव आहोस्विदेवतान्तरमिति । इन्द्र इति क्रौष्टिकराचार्यो मन्यते । हेतुमाह । स बलस्य धनस्य चातिशयेन दाता विशिष्टैश्वर्ययोगाद् बलसम्बन्धाच्च या च का च बलकृतिरित्युक्तम् । बलसम्बन्धं दर्शयति । तस्य च सर्वा बलकृतिरिति ।

एतदुक्तं भवति । इन्द्रविषयत्वेनैव द्रविणोदःशब्दस्योक्तनिर्वचनसामञ्जस्यादिन्द्रो द्रविणोदा इत्युक्तफलसम्बन्धेनापि दर्शयति । 'ओजसो जातम्' इति चेन्द्रमाह मन्त्रः ।

अश्वदियायेति यद् वदन्योऽसौ जातमुत मन्य एनम् ।

मन्योरियाय हर्म्येषु तस्थौ यतः प्रजज्ञ इन्द्रो अस्य वेद ॥

गौरिवीतिराह । यतो यो जातस्तद्धर्माणां तत्र दर्शनाद् वेगवत्तायाश्चेन्द्रे मन्त्रलिङ्गस्यो वाक्यात्मनि वा दर्शनात् वेगवतोऽश्वदयं जात इत्येवमवधार्य अश्वदयमियाय एतिरेव शुद्धोपि उत्पूर्वार्थे उदियाय उद्गतो जात इत्यर्थः । इतिश्चैवमर्थः । यदिति व्यत्ययेन नपुंसकं पुल्लिङ्गस्य स्थाने । एवं यमित्यर्थः । यं वदन्ति । यच्छ्रुतेस्तच्छब्दाध्याहारः । तमहमोजसो जातम् । उतशब्दोऽप्यर्थे ओजसश्च परो द्रष्टव्यः । बलादपि जातं मन्ये । एवं बलमपि ह्यस्मिन् दृश्यत एव । मन्त्रोः मन्त्र्यं रोषो दीप्तिर्वा । रोषाहीप्तिर्वा अयमियाय उत्पन्नो जातः । तस्याप्यस्मिन् दर्शनात् । यश्च हर्म्येषु गृहेषु सामर्थ्याच्छत्रूणां स्वभूतेषु यज्ञगृहेषु तस्थौ तिष्ठति । किं बहुना । यतो यतो वा प्रजज्ञे जातोऽयम् । तदिन्द्र एवात्मजन्मनस्तत्त्वं वेद नान्यो वेदितुमर्हति । 'विदो लटो वां' इति णलं ।

अथापि चायमपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे —

अग्निं द्रविणोदसमार्ह ।

मन्त्रो मन्त्रहृत्वा । उदाहरणं मृग्यम् । अथवा 'द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसं' इत्येतदुदाहरणमुक्तं कल्प्यम् ।

ननु च पूर्वपक्षवादिन इन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वाद् द्रविणोदःशब्दसामानाधिकरण्याच्च

१- 'तत्क इत्यादि' इत्येवं प्रतीकः B. C.

२- 'क' इति त्रुटितम् B. C. ३- प्रदं B. C.

४- विधायते B. C. ५- अहोस्विदेव C. ६- यावकाच्च B.

७- [ऋ० १० । ७३ । १०] 'अश्वदियाय' इ-

त्येव प्रतीकः B. C. ८- गौरिवीतिराह C.

९- सुरु दर्शनात् B. C. १०- वेगवत्त्वाया B.

११- मश्वदय B.

१२- एभिरेव B. C.

१३- यच्छ्रुते यस्तदध्याहारः C. १४- मनुरोषो C.

१५- नाशो B. C. १६- [पा० ३ । ४ । ८३]

१७- 'णल्' इति त्रुटितम् B.

१८- अग्निं द्रविणो B. अग्निं द्रविणोदास C.

१९- [ऋ० १ । ३७ । ४]

द्राविणोदसशब्दस्यास्मिन्मन्त्रे इन्द्र एव द्राविणोदस उच्यते नाग्निः । सत्यम् । गौण्या वृत्त्या न मुख्यया । मुख्यया त्वग्निरेव द्राविणोदस इन्द्राज्जायमानत्वात् सादृश्यान्मन्त्रे [यथाकथाञ्चिद् गौण्या वृत्त्या इन्द्रो द्राविणोदस उच्यते । मुख्याभिधानान्यां च का च गौणी वृत्तिः । अतो यदस्या गौण्या वृत्त्या द्वारभूतमुख्याभिधानं तमभिप्रेत्यैतदुच्यते । तथाप्येभि द्राविणोदसमाहेति न दोषः ।

अथवा नैव सामानाधिकरण्येन सम्बन्धः । किन्तिहि ? वैयाधिकरण्येर्नाध्याहारेण । यस्यापत्यं द्राविणोदसोऽग्निः स द्राविणोदा इत्यर्थः । एतस्य चायमपत्यम् । यत आह एषं पुनरग्निरेतस्मादिन्द्राज्जायते । कुत एतदिति चेत् ? 'यो अश्मनोरन्तः' इति मन्त्रवर्णनात् ।

यो हत्वाहिमरिणात् सप्त सिन्धून् यो गा उदाजदपथा बलस्य ।

यो अश्मनोरन्तर्गमि जजान संवृक् समत्सु स जनास इन्द्रः ॥

गृत्समद आह पेन्द्रं रूपमास्थितः । इन्द्रोऽयमिति मन्यमानैरसुरैर्हन्यमानस्तानाह स्मेत्याख्यानम् । यो हत्वा अहिं मेघं अरिणात् रिणातेर्गतिकर्मणोऽन्तर्णीतेत्यर्थस्येदं रूपं अगम-यत् । सप्त सिन्धून् व्यत्ययेन पुल्लिङ्गम् । सिन्धून् नदीः । नदीनां मध्ये याः प्रधानभूता गङ्गाद्याः सप्त नद्यस्ताः प्राधान्यान्निर्दिशता मन्त्रदशा । अन्तैरिक्ष्मनदीर्वा सप्त अम्बा चाम्बाला चेत्येव-माद्योः । यश्च गा उदाजं उद्गमयतीत्यर्थः । अपथा अपेयेतेषां अपेत्येतस्य स्थाने । आत्मनो धा निधानेन स्थापनेन । मेघमात्मनोऽधो निधाय तावत्पादाभ्यां मृदूनाति यावदुदकमस्मिन् जातमित्यर्थः । अवघातेनैव बिलोद्घाटनेनैव बलस्य मेघस्य । यश्चाश्मनोः । अश्मेति मेघेनाम पर्वतनाम वा । द्यावापृथिव्यौ वा तं द्रव्यापनयोगात् । अन्तरित्यव्येयमधिकरणभूतं मध्यमा-चष्टे द्यावापृथिव्यौ धा । अत्राघेयवंशयोस्तस्याखयोर्वा वायुना संघर्षाज्जायते । तं दावरूपं मेभि वैद्युतं वा जजान जनयति । संवृक् सम्यक् च्छेत्ता हन्ता शत्रूणां समत्सु संग्रामेषु सः । जनासः हे असुरजनाः । इन्द्रो नाहमिति ।

१-द्राविणोदस C.

२-मुख्या B. ३-मुख्याभ्यग्निरेव B C.

४-'धानादस्या च काचन गौणी' इति पाठोऽत्र स्यात् । ५-प्यानि द्रावि C.

६-रण्येन संवन्धोऽध्याहा B. रण्येनास्यां हारे C.

७-एषा पुन C. B.

८-[ऋ० २ । १२ । ३] 'यो हत्वाहिम्' इत्येव प्रतीक B. C.

९-मानास्तानाहस्तेत्या C

१०-'अरिणात्' इति त्रुटितम् C.

११-न्तर्णीतण्यत्वस्येदं C. १२-सिन्धू नदिः C.

१३-'न्त' इति त्रुटितम् C.

१४-अम्बा (म्बा C.) चाम्बाला B. C.

१५-मान्याः यश्च B. C. १६-उदाजः C.

१७-मेघानां पर्वतानामयां B.

१८-तद्यापने (न C. योगात् B. C.

१९-स्यध्यय B. २०-व्यौ वा व्यौश्वा C.

२१-धाव कृपमभि B. C. २२-संवृक् C.

[अथापृतयाजेषु द्रविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति । तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवति]

अपि चान्यो हेतुः । ऋतुयाजेषु द्रविणोदःशब्दसम्बन्धो द्रविणोदसः पात्र्या देवतायाः प्रवादाः सन्ति । अतः किम् ? उच्यते । तेषां पुनः ऋतुयाजानां पात्रस्य ऋतु-
पात्रमिति समाख्या भवति । ततः श्रुतार्थापत्त्या उपपन्नमिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वम् । ते च
प्रवादां यस्मिन्मन्त्रे स व्याख्यायते ।

होता यक्षेहेवं द्रविणोदामपादोत्रादपात्पोत्रादपात्रेष्टातुरीयं पात्रममृतममर्त्यं-
मिन्द्रपानं देवो विणोदा द्रविणोदसः स्वयमायूयात् स्वयमभिगृह्यात्
स्वयमभिगृह्यता होत्रय ऋतुभिः सोमस्य पिवत्वच्छावाकं यजाम

विश्वामित्रस्य । 'ऋतुभिः प्रेष्य' इति अध्वर्युणा प्रेषितो मैत्रावरुण अच्छावाकं प्रति
प्रेषमाह । होता यक्षत् । होतेति तत्कार्यापत्तेरच्छावाक उच्यते । होतृकार्यापन्नोऽच्छावाको
यजतु । यक्षदित्यस्याभियजत्वित्यर्थः सर्वमन्त्रेषु विज्ञेयः । कुतस्त्योऽयमर्थ इति चेत् ? इहत्य
एवेति ब्रूमः । छान्दसत्वादमुष्य प्रयोगस्य । छन्दसीत्यधिकृत्य हि 'लिङ्ये लेट्' इति
पञ्चमैलकारस्मृत्यः । देवं दानादिगुणमिन्द्रम् । द्रविणोदामपादोत्रात् । अत्रैकवाक्यतायै यत्तद-
ध्याहारः । यः पीतवान् होत्रात्, होतुः स्वभूतात् पात्रात् । अपात् पीतवान् । नेष्टात् नेष्टृस्वभूतात् ।
स च भवता इज्यमानस्तुरीय 'चतुरदक्षयनावाद्यक्षरलोपश्च' इति पूरणप्रत्ययस्मरणाच्च चतु-
र्थमुच्यते । चतुर्थमिदं पात्रममृतम् । अमृतशब्दस्यायं छान्दसः ककार उपजनः । अमृतसदृशं
दृष्टं हिततमं चैयमिप्रायः । अमर्त्यं मरणवर्जितम् । इन्द्रपानं इन्द्रः पिवति येन चषकस्थानीयेन
तत् । देवो द्रविणोदाः उक्तनिर्वचनाद् द्रविणोदसः । द्रविणोदसो द्रविणोदस इन्द्रस्य पुत्रोऽग्निः ।
दीप्त्या तैक्ष्येन वा तत्सदृश इत्यर्थः । गौण्या वृत्त्या इन्द्रे द्रविणोदसशब्द इत्युक्तं पुरस्तात् ।
स्वयमायूयात् मिश्रयित्वा आलोड्येत्यर्थः । स्वयमभिगृह्य अमृतमुद्यम्य स्वयमुत्क्षिप्येत्यर्थः । स्वयमभि-
गृह्यता स्वयमेवाभ्युद्यंतया स्वयमुच्चारितयेत्यर्थः । होत्रया वाङ्मामेतत् । वाचा अहो मृष्ट इति
वर्णयित्वेति शेषः । ऋतुभिः सह सोमस्य पिवतु स्वांशम् । द्वितीयार्थे वा पृष्टो सोमम् ।
त्वमपि हे अच्छावाक यज मा विलम्बिष्ठाः ।

१-अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

२-द्रविणोदःशब्दयुक्तश्चाहारः प्रवादाः । तेष्व-
यमनुपदं पठ्यमानश्चतुर्थः । [ऐ०ब्रा० २०।४]

३-[प्रेषः ५१] 'होता यक्षत्' इत्येव प्रतीकः B. C.

४-प्रेष्ययेतु B. ऋतुमिदं प्रेष्येतु C.

५-'प्रेषितो' इति द्विलिखितम् C.

६-[पा० ३।४।७] ७-पञ्चमो लकार C.

८-[पा० ५।२।५१] इति सूत्रे वार्तिकम् ।

९-एतन् B. हितनं चत्य C.

१०-अमृत्युं B. अमर्त्युं C. ११-इत्यस्य B.

१२-'इन्द्रे' इति त्रुटितम् B. १३-आलोड्येत्यर्थः C.

१४-गृह्याभिभ्युद्यम्य C. १५-नेष्टृशब्दे B.

१६-'स्वयम्' इति नास्ति C. उच्चार्यतेत्यर्थः B.

१७-मुष्ट B.

अथाप्येनं सोमपानेन स्तौति ।

अपि चायमन्यो हेतुः । यस्मादेनमभिर्गूर्यापकृतं द्राविणोदसं सोमपानेन स्तौति । 'मन्दस्व होत्रात्' इत्यादिमन्त्रोऽत्रैव सूक्ते । उदाहरणं प्रदर्शयिष्यते । सोमपानं चेन्द्रस्योचितम् । सोमाप्यायनमन्त्रेषु 'अंशुरंशुस्ते' इत्यादिषु इन्द्रार्थतयैव सोमस्य प्रतीतौ सामान्येन चेन्द्रः सोमो मीयते गृह्यते चेति सोमसम्बन्धभ्रवणात् । यादर्थ्येन च संस्कारस्तस्यैव सम्प्रदानत्वं युक्तमिति सेयमर्थापत्तिः । वेदे च प्रायेण श्रुतार्थापत्तिर्भवति । तथा चोक्तं भट्टारकेणापि ।

पीनो दिवा न भुंक्ते चेत्यादि....वचः श्रुतौ ।

रात्रिभोजनविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यते ॥

इति ब्रह्मेऽपि लोकावद् भवितुमर्हतीति चूर्णिकारो ब्रूते 'य एव लौकिकाः शब्दाः' इत्यादि पूर्वब्रुपन्यस्तादस्मादिन्द्रो द्रविणोदा इति ।

अथाप्याह मन्त्रः । द्रविणोदाः पिबतु उज्ज्वलेनोदिना द्राविणोदसोऽग्निसदृशः । यस्य वा द्राविणोदसोऽग्नित्वम् ।

ननु पुरस्तादप्येतदुपन्यस्तम् । सत्यम् । न तु भाष्यकारेण । किन्तु हि ? व्याख्यातुभिः । तदपि द्राविणोदसंशब्दस्याग्निविषयत्वप्रदर्शनायोदाहरणत्वेन । तत्र तु भाष्यकारस्य 'एष पुनरेतस्मात्' इति तद्धितार्थोपपत्तिमात्रमिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे हेतुत्वेन विवक्षितम् । इह तु द्रविणोदःशब्देनेन्द्रस्य साक्षाद्व्यपदेशहेत्वन्तरत्वेन स्वयं मन्त्रमुदाजहार ।

अपाद्धोत्रादुत पोत्रादमत्तो त नेष्टुर्दंजुषत प्रयो हितम् ।

तुरीयं पात्रममृतममर्त्यं द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः ॥

गृत्समदस्य । अपात् पीतवान् होत्रात् होतृस्वभूतात् पात्रात् । उत पोत्रेन अपि च हेतुस्वभूतात् । अमत्त 'मद तृप्तौ' इत्यस्यैतद्रूपम् । छान्दस्त्वाद्विक्रियाभावः । तृप्त इत्यर्थः । उत नेष्टात् नेष्टृस्वभूतात् । अजुषत सेवितवान् । प्रयोऽग्नं सोमाख्यम् । हितमुर्पकारकमात्मनः । ददातेर्वा दानार्थस्य निष्ठायामिदं रूपम् । हितं दत्तं सदस्माभिः । तुरीयं चतुर्थमिदं पात्रम् ।

१-‘अथापि’ इत्येव प्रतीकः B. C.

२-देनं गूर्यापकृतं C.

३-[ऋ० २।३७।१]

४-[मै० सं० १।२।७ ॥ ३।८।२]

५-‘इन्द्रादिषु B. C. ६-भग्नं भारकेणापि C.

७-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

८-चूर्णिकारो B. ९-मन्त्रं B.

१० उज्ज्वलन्तो दिना B.

११-‘य’ इति त्रुटितम् C.

१२-[ऋ० २।३७।४] ‘अपाद्धोत्रात्’ इत्येव प्रतीकः B. C.

१३-पत्रात् C. ‘उत पोत्रात्’ इति त्रुटितम् B.

१४-हेतु स्वभूतात् B. १५-[धा० १०।१७१]

१६-मुपाकरकिस C.

अमृत्कममृतसदृशम् । ककार उपजनः । अमर्त्यममरणधर्मम् । द्रविणोदा इन्द्रः पिबतु द्रविणोदसः । द्रविणोदसोऽग्निः । लुप्तोपमं चैतत् । तैक्षण्यादिना [अग्निः] सदृश इत्यर्थः । यस्यासावपत्यम् । तस्मादिन्द्रो द्रविणोदा इति पूर्वः क्रीष्टुकिपक्षः ।

अतः परं सिद्धान्तमाह ।

अयमेवाग्निद्रविणोदा इति शाकपूणिः । आग्नेयेष्वेव हि

सृतेषु द्रविणोदसाः प्रवादा भवन्ति

एवशब्दोऽवधारणे । नेन्द्रो नापीन्द्रो वाग्निर्वा द्रविणोदाः । किन्तर्हि ? अयमेव पार्थिवोऽग्निः । शाकपूणिग्रहणं नैरुक्तसिद्धान्तसम्प्रदायाविच्छेदप्रदर्शनाय । प्रतिज्ञामात्रमिदम् हेतुस्तु 'अयं यान्येतान्यौत्तमिकानि' इति पूर्वोक्त एवैवमनुसन्धातव्यः । माध्यमिकानीति तथा ऐन्द्राणि वा वायव्यानि वा वारुणानि वा बार्हस्पत्यानि वेति । तेषु द्रविणोदसा इत्यादि समानम् । इन्द्रकर्मणा रसानुप्रदानादिना यत् तान् स्तुवन्ति, आग्नेयेष्वेवैन्द्रां द्रविणोदसाः प्रवादाः सन्ति । उदाहरणम् ।

स प्रनथा सहसा जायमानः सद्यः काव्यानि बलधत् विधा ।

आपंश्च मित्रं धिषणां च साधन् देवा अग्निं धास्यन् द्रविणोदाम् ॥

कुत्सस्य । 'स' इति तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यः पूर्वेषामप्यङ्गिरःप्रभृतीनामधत् आधारयत् सः प्रनथा प्रजमिति पुराणनाम । [था इति वैडिति बोधमायाम् । पुराणनाम वा] उपमानश्रुतेरुपमेयाध्याहारः । इदानीन्तनानामपि यजमानानाम् । सहसा बलेन मध्यमानाभ्यामरणिभ्यां जायमानः सद्यस्तस्यामेव बलायाम् । काव्यानि मेघांवि-

१-अमृतममृ B. C.

२-'पिबतु द्रविणोदसः' इति द्विलिखितम् B. C.

'पिबतु द्रविणोदसः' इत्यन्तः पाठस्तुटितः M.

३-द्रविणोद B. ४-नास्ति B. C.

५-यस्या वासवपत्यं C. 'वपत्यम् । तस्मादिन्द्रो द्रविणोदा' इति पाठस्तुटितः M.

६-'अयमेवाग्निरित्यादिना' इत्येव प्रतीकः B.C.M.

७-'नेन्द्रो नापीन्द्रो वाग्निः' इति त्रुटिवम् M.

८-'विच्छेद प्रदर्शनाय । प्रतिज्ञाम्' इति पाठस्तुटितः M.

९-ऐन्द्रियार्ण B. ऐन्द्रीधारिणि C. 'मिकानीति तथा ऐन्द्राणि वा वाय' इति पाठस्तुटितः M.

१०-'मैना रसानुप्रदानादिना यत्' त्रुटितम् M.

११-स्तुवत्यामे B. यतनस्तुवत्यामेयेष्वेन्द्रा C.

१२-'ऐन्द्रा' नास्ति M.

१३-द्रविणोदसः B. एष्वेन्द्राद्रविणोदसः C.

१४-[ऋ० १ । १६ । १] 'स प्रनथा' इत्येव प्रतीकः B. C. M.

१५-'स' इति त्रुटितम् C. 'त्सस्या । 'स' इति तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थ' इति त्रुटितम् M.

१६-'यः' इति नास्ति B. C. १७-पचेति C.

१८-कोष्ठकान्तर्गतः पाठो न दृश्यते M.

१९-'बलेन' इत्यारभ्य '०भ्यां' इत्यन्तः पाठस्तुटितः M.

२०-वेचापि C.

कर्माणि हविर्नयनादीनि । बलवत् इत्यादीनि धायरति करोतीत्यर्थः । [विश्वं] विश्वानि सर्वाणि । किञ्च आपश्च फलस्थापनात् [आपं] आहुतयोऽत्राभिप्रेता नोदकोनि । आपश्चाहुतयः । धिषणा च वाङ्मनामैतत् । वाक् च स्तुतिलक्षणा व्यवहितसम्बन्धः । मित्रमुपकारकमग्निम् । कस्य ? सामर्थ्याद् यजमानानाम् । सार्धेन सघेरन्तर्णीतण्यर्थस्येदं रूपं साधयन्ति कुर्वन्ती-
त्यर्थः । [क्रिञ्च] देवा अग्निं धारयन् । छान्दसत्वादङ्भावः । अर्घारयन् धारितवन्तो निहित-
वन्तः । द्रविणोदां हविराख्यस्य धनस्य दातारम् । ऊर्ध्वमर्पयितारमित्यर्थः । तदेव वक्ष्यति ।
'अथा देवा दधिरे हव्यवाहम्' इति ।

एवं स्वपक्षहेतुमभिधायाधुना परपक्षोक्तहेतुसमीकरणयाह—

यथो एतत् स बलधनयोर्दातृनमः—इति सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं विद्यते'

उक्तार्थम् । दातृतमं इत्यनेकान्तम् । यतः सर्वा ईश्वरा दातारश्च देवताः । अग्ने-
रप्येतद्विशिष्टम् ।

[यथो एतत्—ओजसो जातमुत मन्य एनमिति चहेति । अयमप्यग्निरोजसा बलेन
मध्यमानो जायते । तस्मादेनमाह सहस्रस्युत्रं सहस्रः स्रुतं सहस्रो यहुम्^{११} ॥

तथा ओजसो जातत्वं चाविशिष्टमित्याह । अयमपीत्यादिना । तस्मादेवमाह
मन्त्रो मन्त्रहृत्वा । सहस्रस्युत्रमित्यादि । क्रमेणोदाहरणानि ।

द्वयः सर्पिरासुतिः प्रजो होता वरेण्यः । सहस्रस्युत्रो अद्भुतः ॥

सोमाहुतेः । 'दार्ध्वन्नः सवाशनैः' इति शतपथे विवरणात् । आसुतिशब्दोऽशनवचनः ।
दारणं चाक्षस्यै भेदेनोपादानात् सलक्षणमशनमाह न त्वर्शनमात्रम् । हुशब्दो दारुपर्यायः ।
दार्ध्वन्नः सर्पिरासुतिः सर्पिर्वा यो रसो यस्य सः । प्रजः पुराणः । होता वरेण्यः सहस्रो बलस्य
पुत्रः । अद्भुतो महान् । 'अथापि स्तुतिरेव भवेति' इति स्तुतिमात्रं मन्त्रार्थः ।

१—बलसक्तं B. बलसत् C. बलवत्...करोतीति

पाठस्तुटित M. २—नास्ति M.

३—'नोदत्.....नमै०' तुटितः M.

४—साधन् B. C. 'जमानानाम् । साधन् सघेरन्तर्'

इति पाठस्तुटितः M.

५—ददभावः C.

६—अथाधारयन् B. अमतः पाठस्तुटितः M.

७—धातारम् C.

८—[ऋ० १० । ५२ । ३ ॥ निरु० ६ । ३५]

९—पक्षोक्षहेतु B. C.

१०—'यथो एतदिति' इत्येवं प्रतीकः B. C.

११—दातृतम B. C.

१२—अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

१३—बमहामन्त्रो B.

१४—[ऋ० २ । ७ । ६] 'द्वयः सर्पिरासुतिः,
इत्येव प्रतीकः B. C.

१५—[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्] दार्ध्वन्नः
सपाशनः B. १६—चानस्य C.

१७—दानः त सल १८—त्वसशन C.

१९—[निरु० ७ । ३]

त्वं ह यद्यविष्य सहसः सनबाहुत । ऋतावां यज्ञियो भुनः ॥

विरूपस्य । त्वम् । हः पादपूरणः । यत् व्यत्ययेन नपुंसकं पुल्लिङ्गस्य स्थाने । 'स्थूल-
दूरं' इत्यादिना इष्टानि तद्धितेऽस्तिपायिके यविष्ठशब्दस्य व्युत्पादितत्वाद् यः यविष्ठय ।
यविष्ठ अतिशयेन युवन् । शब्दविदोऽप्युचुदछन्दसीत्यधिकृत्य 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यत्र ।

सुसिद्धप्रहलिङ्गनराणां कालहलचस्वरकर्तृयङां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृद्देवां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥

इति । सहसो बलस्य ..... ।

अग्रे वाजस्य गोमेत ईशानः सहसो यदो । अस्मे धेहि जातवेदो रुहि श्रवः ॥

.....। यदो यदुस्तिथ्यपत्यनामं तस्य सम्बोधनं यदो पुत्र । अरमे अस्मासु धेहि निधेहि
स्थाप्य । अस्मभ्यं वा देहि । हे जातवेदः जातप्रज्ञान । महि महत् । श्रवोऽक्षंम् ।

[यथो एतत्-अग्निं द्राविणोदसमाह- इति । ऋत्विजोऽत्र द्राविणोदस उच्यन्ते ।

हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति]

यथो वां यत् पुनः—अग्निं द्राविणोदसमाह-इत्युक्तम् । ऋत्विजोऽत्राधिकारके लोके
समन्त्रदशो वा हविलक्षणस्य धनस्य दातृत्वादुच्यन्ते । ते चैनं विधिसामर्थ्याज्जनयन्ति
यथा तथैव निरामः ।

अमावमिश्रति प्रविष्टं ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः ॥

तस्मै जुहोमि हविषा धृत्वेन । मा देवानां मोमुहं भागधेयं स्वाहा ॥

कल्पजोऽयं मन्त्रः ।

कल्पनाद्धि प्रयोगाणां कल्पोऽनुष्ठानसाधनः ।

स्वप्नन्तु सूचनोत्तिपां स्वयं कल्प्यं प्रयोगकम् ॥

१-[ऋ० ८ । ७५ । ३] 'त्वं ह यद्यविष्य'

इति प्रतीकः B. त्वाह यद्यविष्य C.

२-[पा० ६ । ४ । १५६]

३-[पा० ३ । १ । ८१]

४-हलः (व C.) स्वर P. C. ५-यजां च B.

६-[पा० ३।१।८५] इति सूत्रस्थमहाभष्ये कारिका ।

७-अत्र भूयान् पाठस्तुष्टित आदर्शपुस्तकेषु ।

तत्रास्य मन्त्रस्याश्लेषा व्याख्या, अग्रिममन्त्रस्य

च 'सहसः' इति पदपर्यन्ता व्याख्या नास्ति ।

८-[ऋ० १ । ७९ । ४]

९-यदुरापत्य B. यदुरिपत्य C.

१०-'नाम' इति द्विलिखितम् C.

११-श्रवः महिमन्त्रम् C.

१२-अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

१३-यथोपायत् B.

१४-दुच्यते B. C.

१५-[Cf. अथर्व० ४ । ३९ । ९ ॥ यजु० ५ । ४]

१६-देवानां मुहB. 'मियुया' इति पाठः आर्श०सूत्रे ।

'युयुषाम' ते सं०

१७-[आश्वलायनश्रौतसूत्रे ८ । १४ । ४]

१८-सत्रन्तु C. १९-[अनुपलब्धमूलभिदं वचनम्]

अ. ८, ख. २.
अ. ८, पा. १, ख. २.

(१२१)

[अग्नि सोमपानेन स्तौति

इति भट्टमट्टारकैरभ्यधायि ।

वामदेवस्य । अस्य विवरणम् । अग्नौ आहवनीयाख्ये । अग्निर्मध्यश्चरति सङ्गच्छते । प्रविष्टः सन् ऋषीणां द्रष्टृगामुत्विजां पुत्रः । अधिराजोऽधिकं दीप्तः स्वामी वा सर्वस्य एषः । परस्तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यस्तस्मै तदर्थं जुहोमि होमं करोमि इविषा । केन ? घृतेन । मा च देवानां बहुनामप्यस्मिन् हुतं मोमुहत् मोहमागमत् । भागधेयं स्वार्थिकोऽयं धेयः । मा-
ऽस्माकं देवैर्दत्तमानीर्यमानं यजमानान्तरभागधेयैः सह मोमुहद् भागधेयम् । स्वाहा इति प्रदानार्थो निपातः ।

यदि तर्हि ऋत्विजो द्रविणोदसः । कथं द्रविणोदा अग्निरिति ? सोमं पूर्वपक्षोदा-
हरणम् । तैद्व्याभिचारः प्रदर्शितः ।

[यथो एतत्-तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवति इति भक्तिमात्रं तद् भवति । यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपात्राणाम्]

यत् पुनस्तेषां पुनः पात्रस्येति । भक्तिमात्रं तदेव गुणवादन्यायेन समाख्यामात्रम् । दुर्बला च समाख्या । 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थ-
विप्रकर्षात्' इति न्यायविद्वचनात् । यतः कुतश्चिद् गुणान्तरमस्ति । यथा वायव्यानीति
'वायव्यानुपपत्तिष्ठते' इति सर्वसोमपात्राणां समाख्या ।

[यथो एतत्-सोमपानेनैव स्तौति-इति । अस्मिन्पानेनैव स्तौति-इति]

सोमपानस्तुतिश्चास्मिन्नप्रावप्युपपद्यते यथा यथा दर्शयति ।

अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिः ऋक्भिः सोमं पिब मंदसानो मोदमानो गणभिः

पावकेभिर्विश्वमिन्वेभिर्गयुभिर्वैश्वानरं प्रदिवा केतुना संपूय

आवास्थेयस्य । अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिः रात्रिमात्रं रुक्माभिराभरणविशेषैर्मण्डयद्भिः ।
ऋक्भिः, अचर्तृभ्युक् स्तुतिस्तया तद्वद्भिः सह सोमं पिब मंदसानो मोदमानो गणभिर्गणत्वमा-

१-मत्यश्चरन्ति C. '० मध्यमान०' इति स्यात्

२-'हुतं' इति त्रुटितम् B.

३-मो अस्मः B. C.

४-'नीयमा' इति त्रुटितम् C.

५-मानन्तर B. C.

६-धेये सह B. धेये सह C.

७-'त' इति त्रुटितम् B. C.

८-अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

९-'यत्' इति त्रुटितम् C.

१०-'तत्' इति त्रुटितम् B.

११-[मी० सू० ३।३।१४]

१२-समाख्या इति शेषः ।

१३-अर्थं मूलपाठो नास्ति B. C.

१४-[ऋ० ५।६०।८] 'अग्ने मरुद्भिः' इत्येव

प्रतीकः B. C. द्विलिखितः प्रतीकः B.

१५-चावःस्य B. C.

१६-'ऋक्भिः' इति त्रुटितम् B. ऋक्भिः C.

१७-सोमं वि C.

ध्रितैः । पावकेभिः पावनैः । विश्वमिन्वेभिः इन्वेतेर्व्याप्ति कर्मण एतद्रूपम् । सर्वव्यप्तिभिः । आयु भिर्गन्तुमिच्छेत्यर्थः । वैश्वानरं प्रदिवा पुराणेन देतुना प्रज्ञानेन चरितंया प्रज्ञयेत्यर्थः । सज्जः संसे-
वमानः । आत अस्माद्धां संप्रीयमाणो वाः ।

अन्ये तु अग्ने मरुद्भिरित्यत्र, अग्नेरर्चिष ऋत्विजो वा मरुत इति मन्यन्ते । इतरथा पार्थिवस्य मध्यमैः सह सोमपानेऽनुदाहरणमेष मन्त्रोऽग्नेः स्यादिति । तदसत् । मरुतां गुण-
भाषात् सहस्तुतेश्चाविरोधात् ।

शौनकस्तु मारुतत्वात्मान्मन्त्रस्य मरुतः संसेव्यमानो न स्वतन्त्र इत्येवमग्नेरप्राधान्यं मन्यते ।
सर्वथा त्वग्नेः सोमपानसम्बन्धोऽस्तीत्येतावान् प्रकृत उपयुज्यत इति भाष्यकाराभिप्रायः ।

[यथो एतद् द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इति । अस्यैव तद् भवति]^{१०}

यदपि द्रविणोदाः पिबत्विति । तदपि ऋत्विग्दर्शने प्रतिविहितम् । ततश्चास्यैवाग्ने-
द्रविणोदस्त्वे लिङ्गं तद् भवति । न च तदेव केवलम् । किन्तर्हि ? वनस्पतेरग्नित्वादिदं च ।

[इति त्रयोदशस्या-(अष्टमस्या-) ध्यायस्य द्वितीयः खण्डः]^{११}

[अथ तृतीयः खण्डः]^{१२}

मेघन्तु ते वद्वयो येभिरीयसे ऽरिषण्यन् वीळ्यस्वा वनस्पते ।

आयूयां वृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रास्वोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः^{१३} ॥

गृत्समदस्य । मेघन्तु सिद्ध्यन्तु । ते प्रथमाबहुवचनमेतत्, न पष्ठ्येकवचनम् । येभि-
रिति यच्छब्दसम्बन्धात् छांदसत्वाच्च निघातः । पष्ठीपक्षेऽपि वा यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दा-
ध्याहारः । ते तव स्वभूतास्तेऽर्धाः । येभिर्यैः । किम् ? इयं गच्छसि । अरिषण्यन् अहिंसंश्च
कश्चित् वीळ्यस्व संस्तम्भयस्व दृढो भव । हे वनस्पते वनानां पात अग्ने । हृदीभूय च आयूया
आलोड्य । वृष्णो हे धर्षितः । तमसामभिगूर्या अभ्युद्यम्य च त्वं नेष्ट्रा नेष्ट्रस्वभूतात् पात्रात्
सोमं हे द्रविणोदः धनस्य बलस्य वा दातः पिब ऋतुभिः सह ।

१-मित्येवभिः C.

२-चरितन्या P. C.

३-सबू C.

४-अस्माद्या B. ५-अग्ने ऋत्विर्चिषः B. C.

६-मन्यते B. ७-भावा स स्तुते B. C.

८-मारुतस्त्वान्म B. C. ९-न न्वतन्त्र B. C.

१०-अयं मूलपाठो नास्ति E. C ११-विणोः पिब C.

१२-स्त्वैव लिङ्गं B. C.

१३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरगम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१४-[ऋ० २ । ३७ । ३] 'मेघन्तु ते' इत्येव
प्रतीकः B. C.

१५-स्तेश्चाद येभि C १६-यौसि C.

१७-आरिष B.

१८-हिंसश्च C B. १९-मभिगुह्य C.

मानग्रहणसंस्कारादिभ्यः विशेषो भवतीत्येन्द्रत्वेऽहेतुः । ऐन्द्रः सोम इति च सामान्यस्य लतारूपस्याविरोधात् । नेष्टीयाद् धोत्रादिधिषण्याग्निशाला विशिष्टस्थानविशेषः । 'धिषण्यानुपस्थाय' 'स्वस्य धिषण्यस्य' इति च प्रयोगात् स्थानेन सम्बन्धादर्थप्रसक्तस्य निर्वचनम् । धिषण्यः सन् आकारलोपेन धिषणमुक्तं भवति । धिषणकस्तोत्रं शस्त्रादि लक्षणम् । सा देवान् प्रति नीयमाना भवति यस्मिन् प्रदेशे । स धिषणशब्द 'धिषेः' इत्यस्य दधात्यर्थे वर्तमानस्य । सा ह्यर्थान् धारयति । सम्बन्धस्य नित्यत्वात् ।

यद्वा धीरिति प्रज्ञा कर्म वा तथा संभजति । वनस्पत इत्येनमाहुः प्रकृतं द्राविणोदस्याः । तस्मादग्निरित्यभिप्रायः । अन्तरनुप्रविष्टोऽपि यतो निर्भवति । अतः पातेति व्यपदिश्यते । पिबतेऽतद्रूपमिति । ततश्चार्थभेदोऽपि । अतः सूक्तहविर्भाक्त्वेनाग्निर्द्राविणोदाः । निपातभाक्त्वेन क्वचिन्मध्यम [इति] सिद्धम् ।

अग्न्यादिषु प्रतीत्यविप्रकर्षाभिप्रायः क्रम इत्युक्तम् । इध्मादिषु व्यवधानात् कीता विप्रकर्षः । अश्वादि वार्तिककारः पठति । "क्रमप्रयोजनं नाम्नां शाकपूणिरुपलक्षितम् । प्रकल्पयेदन्यदपि न प्रज्ञामवसादयेत् ॥" इति शौनकस्याप्ययमेवाशय इत्यध्यगीष्महि ।

अयमाप्रियशब्दः 'आप्रीणामुत्तमा याज्या' इत्यृशु प्रसिद्धसम्बन्धात् तदेव तास्वपि प्रवर्तते । तदेतदेवां देवतानां च साधारणं गुणामिधानमिति । अत एतेनाश्वादिदेवता निर्विवक्षयोपक्रमत इति ।

इति निरुक्तविवरणसमुच्चये त्रयोदशत्या- (अष्टमस्या-) ध्यायस्य प्रथमः पादः ।

१-दि च विवेशा B. C.

२-तीत्येतन्त्रत्वे B.

३-नेष्ट्रियात् C.

४-अकारणलोपेन B. C.

५-नियमाना C.

६-सदधिषण C.

७-'धिषेः' इति नास्ति B. C.

८-धात्यर्थे C.

९-सां ह्यर्थं C.

१०-वारयति B. C.

११-नित्यर्थत्वात् C.

१२-प्रकृतव्रावि C.

१३-पादेति व्यपदिशते B. C.

१४-भेदेऽपि B. C.

१५-'इति' इति नास्ति B. C.

१६-व्यवधाभिधानात् तर्कीतापि विप्रकर्षः C.

१७-मप्रिय B. माप्रीय C.

१८-मुक्तमा B.

१९-'तदे' इति त्रुटितम् B.

२०-'त्रयोदशस्य प्रथमः पादः' इत्येव पाठः C.

अथ द्वितीयः पादः । [अथ चतुर्थः खण्डः ।]

अथात आप्रियः । [आप्रियः कस्मात् ? आप्रोतेः ।

प्रीणातेर्भा । 'आप्रीमिराप्रीणाति' इति च ब्राह्मणम् ।]

अथशब्द आप्रीणां विशेषाधिकारार्थः । अतःशब्द आनन्तर्ये । आप्रियोऽधीता अनन्तरं वक्ष्यन्त इति शेषः । आप्रोतेरित्यादि ऋक्पक्षे करणसाधनः । तथा च ब्राह्मणम् 'आप्रीमिः' इति ऋक्पक्ष एव । देवतापक्षे तु आस्रव्या तर्पितव्या भवति क्रमसाधनः । आप्रीसूक्तेषु च क्रमनियमो दृष्टः । सर्वस्य प्रथममिध्मस्येत्यादि । स एवानुविधीयत इत्याह । तासाम् [इध्मः प्रथमागामी भवति । इध्मः समिन्धनात् तत्त्वैषा भवति ।]

प्रथमं श्रुतिर्पथमागच्छत्येवंशीलः । सर्वाप्रीसूक्तेषु तथा दर्शनात् । इध्मः समिन्धनात् । कात्यक्यपक्षे करणसाधनः । शाकपूणेर्भावसाधनः कर्मसाधनो वा । तस्य प्राधान्यस्तुत्युदाहरणमेवा ।

[इति त्रयोदशस्या- (अष्टमस्या-)ध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।]

[अथ पञ्चमः खण्डः ।]

समिद्धो अथ मनुषो दुरोणे देवो देवान् यजसि जातवेदः ।

आ च वह मित्रमहश्चिक्त्वान् त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥

जमदग्नेः सूक्तम् । समिद्धो अथ मनुषो मनुषशब्दो मनुष्यपर्यायः । यत आह 'मनोरपत्यं मनुषो वो' इति । सामर्थ्याच्चान्नान्तर्णीतवीप्सार्थः । तेनायमर्थः । मनुष्यस्य मनुष्यस्य यष्टुर्दुरोणे यज्ञगृहे देवः । प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य समिद्धो देव इति वाऽनामन्त्रितत्वादेकवाक्यतायै यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । यस्त्वं समिद्धो देवो होतृत्वाद्देवान् यजसि ।

१-अयं पादारम्भात्मकः पाठो नास्ति C. कोष्ठका-
न्तर्गतः पाठो नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।

२-[ऐ० ब्रा० ६ । ४]

३-'अथात आप्रिय इति' इत्येवं प्रतीकः B. C.

४-शेषोषिका B. ५-न्तर्येयं C. ६-सर्वत्र C.

७-'तासामित्यादि' इत्येवं प्रतीकः B. C.

८-श्रुतिप्रथमा C.

९-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरागमस्य च

निर्देशो न दृश्यते ।

१० [ऋ० १० । ११० । १] 'समिद्धो अथ'
इत्येव प्रतीकः P. C.

११-[निरु० ३ । ७]

१२-चान्तर्णीतवी B.

१३-'मनुष्यस्य' जुष्टितम् B. मनुष्यस्य C.

१४-'दुरोणे यज्ञ' इति नास्ति B. C.

हे जातवेदः स ममापि आ च वह ओस्थाने चः पठितः । आवह चं । किम् ? सामर्थ्याद्दिवा ।
चं भुतेर्यज चेति शेषः । मित्रमहः मित्राणां पूजयिता । चिकिवान् जानन्न स्वमधिकारं भक्तानां
वास्माकम् । कस्मादेवमुच्यते ? यस्मात् त्वं दूतः सर्वयजमानानाम् । कविरसि मेधावी चासि ।
प्रचेताः प्रवृद्धप्रज्ञानः । सर्वैर्दूतगुणैर्युक्त इत्यर्थः ।

[यज्ञेध्म इति कात्थक्यः । अग्निरिति शाकपूणिः]

यज्ञेध्म उच्यते । योऽयमधीयते प्रतिप्रवर्णमिध्मो यज्ञे स एवायमिति । समिधा-
मिध्मत्वमुपगतानामग्नीनां सन्दीप्तानाम् । अतो यज्ञेध्मे आधेयधर्माणामाधाराधेयस्य व्य-
पदेशः । समिद्ध इति मञ्चाः क्रोशन्तीति यथा । यदाग्निः । तैः समञ्जसमेव । समिच्छन्दस्य
समिद्धिः प्रेष्ठ्यसमित्वसमित्सुमना इत्यादिष्विध्मपर्यायत्वात् । विशिष्टकाष्ठकलापवचनो
वा । तत्सम्बन्धादग्निवचनो द्रष्टव्यः । भाष्यं निगदव्याख्यानम् ।

तनूनपात् [आज्यमिति कात्थक्यः । नपादित्जनन्तरायाः प्रजाया नामधेयम् । निर्णततमा भवति ।
गौरत्र तनूच्यते । तता अस्यां भोगाः । तस्याः पयो जायते । पयस आज्यं जायते । अग्निरिति शाकपूणिः ।
आपोऽत्र तन्व उच्यन्ते । तता अन्तरिक्षे । ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते । ओषधिवनस्पतिभ्य एष
जायते । तस्यैषा भवति]

प्रविमज्य दर्शयति । अनन्तरायाः । एकेन व्यवहितायाः पौत्रलक्षणायाः । सा हि
पुत्रापेक्षया निवैस्तेराश्रिता कात्थक्यपक्षेऽभिप्रेता । परस्तात् पक्षान्तरस्योपन्यासात् । तनोते-
स्तनूरुभयत्र । केवलं कारकभेदः । भोगाः क्षीरादयः । आज्यं पौत्रस्थानीयम् । एष इत्यग्नि
व्यपदिशति ।

[इति त्रयोदशस्या- (अष्टमस्या-) ध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ।]

१-अस्थाने (B.) यः पठितः B. C.

२-'च' इति नास्ति B. व C.

३-'च' इति त्रुटितम् B.

४-मित्रवहः B.

५-जनान् B.

६-अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

७-प्रणव B. प्रवण प्रभि C.

८-सानाम C.

९-आनो B. अनो C.

१०-'ज' इति त्रुटितम् C.

११-समुच्छन्दस्य समिद्धयः C.

१२-'त' इति नास्ति B. C.

१३-'तनूनपात्' इत्येव प्रतीकः B. C.

१४-अनन्तराया C.

१५-अयं सन्दिग्धः पाठः ।

१६-का (पा) र्थेक्य C.

१७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तेर्निर्दिष्टो न दृश्यते ।

[अथ षष्ठः खण्डः ।]

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान् मध्वां समञ्जन्त्स्वदया सुजिह्व ।

मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन् देवत्रा च कृणुष्वध्वरं नः ॥

यदा तावदाज्यं तनूनपात् तदैवं व्याख्येयम् । हे तनूनपात् गवां पौत्रस्थानीयान् पथः
द्वितीयावहुवचनमेतत् । ये पन्थानः ऋतस्य यज्ञस्य यानान् । कतमे ? हवींषि । तैर्हि यज्ञो
याज्जन् सर्पति तान् यानान् हविराख्यान् । मध्वा मधु स्वादेनात्मनः समञ्जन् सन्धुक्षयन्
स्वदय आस्वादय । स्वाशब्दात् तत्करोतीति णिच् छान्दसं ह्रस्वत्वम् । स्वादय स्वादून्
कुर्वित्यर्थः । सुजिह्व शोभनजिह्व मृष्टेत्यर्थः । मन्मानि मननानि यानि चास्माकं परिधिप्रस्तर-
प्रभृतीनि । धीभिः कर्मभिरञ्जनादिभिः । उत यज्ञं उपस्तरणोभि धारणादिभिः ऋन्धन् सम-
ध्वयन् । देवत्रा च देवेषु कृणुहि कुरु ज्ञापयेत्यर्थः । देवान् प्रति गमयेत्यर्थः । देवत्रेति द्वितीया-
सप्तम्योरर्थे त्राप्रत्ययः । अध्वरं यज्ञम् । नोऽस्माकं स्वभूतम् । चशब्दस्तु हवींषि स्वादये
देवत्रा च यज्ञं कुर्वित्येवं समुच्चयार्थः ।

यदा त्वग्निस्तनूनपात् तदैवं योजना । हे तनूनपादैरे पथ ऋतस्य यानान् तान्
हविराख्यान् मधुना वाग्जैर्नितेन रसेन समञ्जन् सम्यग्गमयन् सम्यग्वाचयन्नित्यर्थः ।
स्वादू कुरु । सुजिह्व वाङ्मामैतत् । हे सुवाक् । मन्यतेरर्चतिकर्मणो मन्म स्तोत्रमत्राभि-
प्रेतम् । मन्मानि च स्तोत्राणि । धीभिः स्वाभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा समन् ह्वयन् । देवत्रा
चेत्यादि समानम् ।

नराशंसो [यज्ञ इति कात्यक्यः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तिः । अग्निरिति शाकपुणिः । नरैः
प्रशस्यो भवति । तस्यैषा भवति]

१—आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२—[ऋ० १०।११।०।२] 'तनूनपात्' इत्येव
प्रतीकः B. C.

३—पौत्रस्थानीयान्य पथः C.

४—तैर B. तैर्हि C.

५—सन्दिग्धमिदं पदम् ।

६—सर्पितान्यानात् C.

७—रणादिभिर्वा C.

८—'द्वितीया' इति द्विलिखितम् C.

९—अध्वरः C.

१०—चञ्चुशब्दस्तु B.

११—यदयं B. C.

१२—कुर्वन्त्येवं B.

१३—अपाः पौत्राभि ब (वा C.) थ ऋतस्य यथा-
नान् तान् B. C.

१४—त्राकं जनि B. वाक्कं जनि C.

१५—भिः C.

१६—सन्दिग्धमिदं पदम् । 'ऋन्धन्' इति स्यात् ।

१७—चेत्यर्थादि B. C.

१८—'न (ना B.) राशंसः' इत्येव प्रतीकः B. C.

नरो होतृप्रभृतयोऽस्मिन् प्रकृते आसीनाः शंसन्तीति यज्ञोऽन्यपदार्थः । अग्निर्वा ऋत्विष्यजमानैर्नरैः प्रशस्यत्वान्नाराशंसानि । अस्य च सूक्तस्य तनूनपातं चात् वासिष्ठीं नाराशंसीमुदाजहार ।

[इति त्रयोदशस्या-(अष्टमस्या-) ध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।]

[अथ सप्तमः खण्डः ।]

नराशंसस्य महिमानमेवामुपं स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।

ये सुकृतवः शुचयो धियन्धाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥

नराशंसो यज्ञो अग्निर्वा तस्य महिमानं माहात्म्यम् । एषामृत्विजां देवानां वा वक्ष्य-
माणानां वा । षष्ठीश्रुतेः सम्बन्धित इति शेषः । उपस्तोषाम उपस्तुमः । यजतस्य यजेरय-
मर्थाय अतप्रत्ययो यजनार्हस्य । यज्ञैः सप्तम्यर्थे तृतीया ज्योतिष्टोमादिषु यज्ञेषु । यज्ञपक्षे
यज्ञार्हस्य महाफलस्य जगतः स्थितिहेतोर्ज्योतिष्टोमादेः । यज्ञैरिति इत्थंभूतलक्षणे तृतीया ।
अभ्यासापेक्षं बहुवचनम् । यागाभ्यासैरित्यंभूतस्य । उपस्तुते चास्मिन् वा ये सुकृतवः क्रतु-
रिति कर्मनाम, सुकर्माणाः । शुचयो दीप्ताः । धियन्धाः कर्मणः प्रज्ञाया वा धारयितारः ।
यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दाध्याहारः । ते स्वदन्ति लोड्ये पञ्चमः । आस्वादयन्त्वित्यर्थः । देवाः कर्म-
ज्ञभूताः । उभयानि हव्या हवींषि सौमिकानि धार्शुकानि च । अथवा तान्त्राण्यङ्गहवींषि
आवापिकानि च प्रधानहवींषीत्यर्थः ।

[ईळ ईष्टेः स्तुतिकर्मणः । इन्धतेर्वा । तस्यैषा भवति ।]

ईळ ईष्टेः स्तुत्यर्थस्य । इन्धतेर्वा दीपनार्थस्य । इळोऽग्निः । तस्यैषा ।

[इति त्रयोदशस्या- (अष्टमस्या-) ध्यायस्य सप्तमः खण्डः ।]

१-तेरासीनाः B.

२-अत्र सन्दिग्धः पाठः ।

३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

४- [ऋ० ७ । २ । ३] 'नराशंसस्य' इत्येव प्रतीकः B. C.

५- [पा० २ । ३ । २१] क्षणतृती B.

६-अत्र 'पाशवानि' इति श्यात् ।

७-अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

८- [धा० २ । ९]

९- [धा० ७ । ११]

१०-इळोऽग्निः C. 'ईळोऽग्निः' इति श्यात् ।

११-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेर्निर्देशो न दृश्यते ।

[अथाष्टमः खण्डः ।]

अजुह्वान ईद्व्यो वन्वाश्वा याह्यमे वसुभिः सजोशः ।

त्वं देवानामसि यहू होता स एनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥

प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य जुह्वान इत्यादिनामन्त्रितत्वात् एकवाक्यतायै यस्यच्छब्दा-
ध्याहारः । यस्त्वं देवानां यहू महन् होतासि व्यवहितसम्बन्धः । स एनान् यक्षि यच्छ । इषितेः
प्रेषितोऽसि । ईद्वो वास्माभिः । यजीयान् अतिशयेन यष्टा । यहू इति पठ्यमानस्यैव निर्वच-
नायोपन्यासः । यातश्चासावाश्रयार्थिभिः । द्विधातुजत्वं दर्शितम् ।

[बर्हिः परिवर्हणात् । तस्यैषा भवति]

बर्हिः परिवर्हणात् । उद्यच्छमाना ।

[इति त्रयोदशस्या- (अष्टमस्या-) ध्यायस्याष्टमः खण्डः ।]

[अथ नवमः खण्डः ।]

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्र अह्नाम् ।

व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥

प्राचीनं प्रागञ्चितं प्राङ्मुखमित्यर्थः । किं तत् ? बर्हिः । स्वस्यार्थस्य प्रदेशकर्त्तृत्वात्
प्रदिशति वाक्यम् 'प्रागुदग्वा बर्हिरास्तीर्यते' इत्यादि । मन्त्रो वा 'ऊर्णम्रदा वि' इत्यादिः ।
तेन प्रदिशा पृथिव्याः । वस्तोर्वसनाय आच्छादनायेत्यर्थः । अस्या वेदिलक्षणायाः । वृज्यते प्रवृ-
ज्यते लूयते प्रस्तीर्यते वा । [अग्रे अह्नां] अग्रः प्रथमो भागोऽह्नां तस्मिन् पूर्वाह्ण इत्यर्थः ।
स्तीर्यमाणां च तत् व्युप्रथते । उकारः पादपूरणः । विप्रथते । वितरं विकीर्णतरं वा । वरीयो
वरतरमङ्गान्तरेभ्य उरुतरं वा । देवेभ्यश्चादितये पृथिव्यै वेदिलक्षणायै स्योनं सुखकारत्वात्

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० १० । ११० । ३] 'आजुह्वान' इत्येव
प्रतीकः B. C.

३-'हू' इति वुटितम् B. ये महन् C.

४-अत्र 'यज' इति स्यात् । ५-ऋषितः B. C.

६-विपद्य C. ७-अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

८-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य
च निर्देशो न दृश्यते ।

९-[ऋ० १० । ११० । ४] 'प्राचीनं बर्हिः'
इति प्रतीकः C. प्रतीको नास्ति B.

१०-प्रदेशक B. प्रदेशकत्वा C. ११-प्रदिशती B.

१२-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

१३-[ऋ० ५ । ५१४] ऊर्णाम्रदसम् B. C. १४-वाट B. C.

१५-'अग्रे अह्नां अग्रः' इत्यस्य स्थाने 'अग्रतः
(त C.)' इत्येव पाठः B. C. नास्ति M.

१६-उरुतर नो C.

सुखमित्यर्थः । विस्तीर्णे बहिषि देवाः सुखतरं निषीदन्ति । वेदिरपि तैर्निषीदद्भिर्न दुःख्यते ।
अत एव च परत्वम् ।

स्योनं स्यते^१ । अवस्यन्ति^२ अन्तादनुभवन्तः । तत्र सामि भुक्त्वन्तमन्तरा मुञ्चति
अभिमुखीभूतं वा । तथा चाह ।

पर्यवस्थितकालस्य सुखस्य परिवर्जनम् । अनागतसुखेच्छा च नैष बुद्धिमतां नयः ॥

एतद् व्याख्यातव्यं गच्छन्ति तत्र सक्ता विनश्यन्ति । सेवनाहं वा प्रयाजानाम् ।

आग्नेयस्तुतिपक्षे [अग्निपक्षे] बहिरग्निः परिवृद्धत्वात् प्राच्यां दिशि प्रणयनात्
प्राग्निः प्रणयनार्थः । वस्तोः 'वस निवासे' देवानां वसनाय । प्रणीतं च सदग्न्याख्यं बहिर्वि-
प्रथते आचारादिभिः । विस्तीर्णतनु ज्वालादिभिः । वरीयो र्यज्ञसाधनत्वात् । स्योनं देवे-
भ्यो हविर्वहनेन । अदितये च पृथिव्यै आहुतिद्वारेण वृद्धिहेतुत्वात् ।

[द्वारो ज्वतेर्वा । द्रवतेर्वा । वारयतेर्वा । तासामेषा भवति]^३

द्वारः कस्मात् ? ज्वतेर्गतिकर्मणः । जकारस्य दकारापस्या । द्रवतेर्वा रेफलोपे । तदुभयैत
द्वारो नामकरणः । वारयतेर्वा दकार उपजनः । अनभिमतो हि तास्वेव निवार्यते । तेषामेषा ।

[इति त्रयोदशस्या- (अष्टमस्या-) ध्यायस्य नवमः खण्डः ।]^४

[अथ दशमः खण्डः]^{२२}

व्यचस्वतीरुषिया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः ।

देवीद्वारो बृहतीविश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥^{२३}

व्यचस्वतीः । वि अञ्जनं विगमनं परस्परतः प्रविशतां निर्गच्छतां च तेन तद्व्यत्यो

- १-सुखं निषी C. M. २-स्यते B. C.
३-अवस्यति B. C. स्यन्ति अन्ता M.
४-पर्यवस्थित C. ५-गते सुखे C.
६-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्] ७-प्रयजानाम् B.
८-क्षतादिभि C. ९-नास्ति M.
१०-बहिरग्निः B. C. ११-प्रणयनात् B. C.
१२-प्राग्निः B. प्राजितः C. वृजिः M. १३-[पा० ११०३०]
१४-प्रणितां च B. C. प्रीणीतं स्सन्गस्थाख्यं M.
१५-विस्तीर्णत उवा० B. C.
१६-परीयो B. C.

- १७-अहुति B. आहूति C.
१८-अथ मूलपाठो नास्ति B. C. M.
१९-ता उभयत उकारो B. C. M.
२०-गकार B. C. उकारः M.
२१-अत्र 'तासामेषा' इति स्यात् ।
२२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते । २३-[ऋ० १०।११०।५]
'व्यचस्वतीः' इत्येव प्रतीकः B. C.
२४-'व्यचस्वतीः' इति नास्ति B. C.
२५-उद्वत्या B. C.

द्वितीया प्रथमार्थे व्यञ्जनवत्यः । उर्विया उरुवाब्दोऽत्रान्तर्णीनप्रकर्षार्थः । प्रथमाय च 'इया-
डियाजीकाराणामुपसंख्यानमे' इति ईयादेशः । क्रियाविशेषेण चैतद् विस्तीर्णतरम् । भाष्ये
उरुत्वेनेत्यर्थः । विचरणं, उरुत्वेन युक्ता विवृततमित्यर्थः । विश्रयन्तां प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः ।
प्रथमपुरुषश्चायम् । अत एकवाक्यतायै भवच्छब्दोऽध्याहार्यः । भवत्यो विश्रयन्तां विपुलं
विवृतमात्मानं कुर्वन्त्वित्येतदाशास्महे । पतिभ्यो नानापतिनामिति वार्था याति सम्भोगकाले
जनयो जायाः शुम्भमाना इति शेषः । पतञ्ज ज्ञात्वा देवीः । हे देव्यो द्वेरो यज्ञगृहस्य ज्वाला बहेः ।
वृंहतीः बृहत्यः । विश्वमिन्वा इन्वतेर्गतिकर्मण एनद्रूपम् । सर्वगमना इत्यर्थः । व्याप्तिकर्माणो
वा सर्वव्यापिन्यः । देवेभ्यो देवानामर्थाय भवत सुप्रायेणाः सुप्रगमनाः सुविवृता इत्यर्थः । शुम्भ-
माना शुशोभिषमाणा इत्यर्थः । अग्निपक्षे ज्वाला द्वारो हविषां सुप्रायेणा इति ।

उपासानक्ता देवता द्वयमिति दर्शयति । उपाश्च नक्ता चेति । तत्र चोषस उपासा
आदेश औत्तरपदिके स्मर्यते ।

[इति त्रयोदशस्या-(अष्टमस्या-) ध्यायस्य दशमः खण्डः ।]

[अथैकादशः खण्डः ।]

आ सुप्रयन्ती यजने उपांके उपासानक्ता सदतां नि योनौ ।

दिव्ये योषणे बृहती सुरकुमे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥

..... । ओमदत्तां योनौ स्थाने वेद्याख्ये । दिव्ये दिवि भवे । योषणे स्त्रियै । सुरकुमे

- १-यऽपि अञ्जन B.
- २-उर्विया B. C.
- ३-प्रकर्षार्थं C.
- ४-याजिकारणा B. C.
- ५-[पा० ७।१।३९] इति सूत्रे वार्तिकम् ।
- ६-तयादेशः B. C.
- ७-'अयं' इति नास्ति B C.
- ८-'विवृतं' इति नास्ति । 'विपुलं' इत्येव
द्विलिखितम् M.
- ९-अयं सन्दिग्धः पाठः । अत्र 'पतिभ्यो न पती-
नामिव' इति पाठो भवेत् ।
- १०-इति B. C.

- ११-द्वारा B. C.
- १२-बृहस्पतीः B. बृहस्पतिः C.
- १३-सुप्रायाणा B.
- १४-'शु' इति त्रुटितम् B. अग्रे 'शोभीषमाणाः'
इति पाठः B. C.
- १५-सुप्रायाणा B.
- १६-० द्वन्द्वेऽयम् B. C.
- १७-अत्र कश्चन पाठस्तुटित आदर्शपुस्तकेषु ।
- १८-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते । १९-[ऋ० १०।११०।६]
- २०-अत्र क्रियानपि पाठस्तुटित आदर्शपुस्तकेषु ।
- २१-आदत्तां B. अदत्तां C. असीदतां M.

सुष्ठु दीप्ति । अग्निर्देवान् इत्येतेन सम्बध्यते । अग्रिम । कीदृशम् ? शुक्रपिबं शुक्लं दीप्तिः रो मत्वर्थः ।
पेश इति रूपनाम दीप्तिर्मेदूयाम् । अग्निर्देवान् अस्माकमुपरि निदधति अस्मभ्यं ददत्तित्यर्थः ।

यजने शास्त्रव्याख्यानं यज्ञिये इति । उर्गके इत्यस्य उपक्रान्ते । दिव्ये द्योतने योषणे
योषे सम्मिलते परस्परतो विविक्ते इत्यर्थः । विपिशितं अवयवशो विभक्तमित्यर्थः ।

अग्निपक्षे दीप्तिरुपेक्षितमसौ विवासानात् । आहुतिर्नैका अनक्त्यग्निमिति स्मर्यते ।
अयं मन्त्रार्थ उपपन्नतरः । आहुतिसंपाते प्रकाशप्रकर्षात् । यन्नाहत्वमुपक्रमं चावि-
शिष्टम् । योनिराहवनीयः । योषणे आत्मना मिधयन्तौ परस्परतो यज्ञफलभूताः ।

देव्या होतारा आर्कारो द्विवचनस्य स्थाने । पार्थिवमध्यमावभिधेयौ । तयोरेषौ ।

[इति त्रयोदशस्या-(अष्टमस्या-) ध्यायस्यैकादशः खण्डः ।]

[अथ द्वादशः खण्डः ।]

देव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यजथ्ये ।

प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥

देव्या देवानां स्वभूतौ होतारौ । प्रथमा प्रथमौ मनुष्यहोतृसंकाशात् । सुवाचा शोभन-
वाचौ । मिमाना मिमानौ यज्ञं मनुष्यैः पितृशब्देन पुत्रस्याभिधानं मनुष्यस्य यष्टुः सर्वस्य ।
यजथ्ये यागनिर्वृत्तये । प्रचोदयन्ता प्रचोदयन्तौ । विदथेषु यज्ञेषु । किम् ? सामर्थ्याद् ऋत्विजो
यजमानाश्च । कारू कर्तारौ स्तुतीनाम् । प्राचीनं ज्योतिराहवनीयाख्यम् । प्रदिशा प्रदेशकेन
वचनेन दिशन्ता अत्र यष्टव्यमित्येवं प्रदिशन्ताविव । साकांक्षत्वाद्यज्ञ इति शेषः ।

तिष्ठो देवीः प्रथमार्थे द्वितीयेति दर्शयति तिष्ठो देव्यः । तां सामेषा ।

[इति त्रयोदशस्या-(अष्टमस्या-) ध्यायस्य द्वादशः खण्डः ।]

१-अग्निर्देवान् B. अग्निर्देवान् C. २-शुक्रपिबं B.C.

३-शुक्रो B. शुक्र C. ४-'पेश' इति नास्ति B.C.

५-रूपं नाम B. C. ६-उपान्ते B. C.

७-उपक्रमान्ते B. ८-दीप्ये C. दीप्ति B.

९-रुषां तम B. १०-हुतिं नक्ता B.C. हुतिं नक्ता M.

११-अनक्त्यग्निमिति B. C.

१२-हुती सं B. हुती संवादे C. 'तरः । आहुतिसं-

पा' इति वृत्तितम् M. १३-काशं प्रक B

प्रकाशः प्रकाशात् C. प्रकाशप्रकर्षात् M. १४-प्रक्रमं B

१५-विशिष्टः B १६-अर्कारो B.C. १७-तयोरेषाम् B.C.

१८-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरगम्यस्य च
निर्देशो न दृश्यते । १९-[५०१०/११०/७]

'देव्या होतारा' इत्येव प्रतीकः B. C. M.

२० 'प्रथमा' इति वृत्तितम् C. २१-होतृ सका C.

२२-'सु' इति वृत्तितम् B. २३-मनुष्यः B. C.

२४-० निर्वृत्तये M. अत्र 'निर्वृत्तये' इति युक्तः

स्यात् । २५-तासामेषा C.

२६-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तेर्निर्देशो न दृश्यते

[अथ त्रयोदशः खण्डः] ।]

आ नो यज्ञं भारती तृयमेतिह मनुष्यदिह चेतयन्ती ।

तिष्ठो देवीर्बहिरेदं स्थेनं सरस्वती स्वपयः सद्यन्तु ॥

आकार एत्वित्येतेन सम्बध्यते । नोऽस्माकं स्वभूतं यज्ञम् । भारती भरत आदित्यस्तस्य स्वभूता मा दीप्तिस्तृयं प्रकर्षमेतु [आ] गच्छतु । इळा इळा च मनुष्यैः पृथिव्यां स्वात्रीति शेषः । पृथिवीस्थानेत्यर्थः । चेतयन्ती जानन्ती आर्गमनकालं भक्ततां वास्माकम् । आगत्य च तिष्ठो देवीः तिष्ठोऽप्येता देव्यः । आ इत्युपसर्गः सद्यन्त्वित्येतेन सम्बध्यते । इदमस्मदीयं बहिः सुखं सरस्वती सरस्वत्या सह तिष्ठो देव्य इत्यर्थः । स्वपयः सुकर्मणः सद्यन्तु आसीदन्त्वित्यर्थः ।

त्वष्टा मध्यमस्थानं आप्रीत्वादिह समाज्ञातः । तूर्णशब्दादश्रोतेर्भ्यं त्विषेर्वा स्याद्दीप्त्यर्थस्य । त्वक्षतेर्वा करोत्यर्थस्य 'तक्षू त्वक्षू तनूकर्णे' इति । यद्व्यापारस्त्वष्टा तस्यैषा ।

[इति त्रयोदशस्या-(अष्टमस्या-) ध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥]

[अथ चतुर्दशः खण्डः ।]

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिंशद् भुवनानि विश्वा ।

तमद्य होतरिषितो यजीयान् देवं स्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥

देवताद्वन्द्वे दिवो द्यावादेशो द्विवचनस्य पूर्वसवणदेशो द्यावापृथिव्यौ । जनित्री जनयित्री सर्वस्य [कर्स्थ] रूपैर्नानाप्रकारैर्युक्तः । अपिंशत् पिंशतिरत्र करोत्यर्थे अकरोत्

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भस्य निर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० १०।११०।८] 'आ नो यज्ञम्' इत्येव प्रतीकः B. C. M.

३-दीप्तिर्जन्य B. C. ४-'आ' इति नास्ति M.

५-मनुष्यवत् C.

६-आगत C. 'नकालं भक्ततां' इत्यारभ्य च 'आप्रीत्वादिह समाज्ञातः' इत्यन्तः पाठस्तुटितः C.

७-अस्मद्भक्ततां वा M.

८-'बहिः' इति त्रुटितम् B. C. अग्रे 'सुखां सार' इति पाठः M.

९-'सुकर्मणः' B. C.

१०-स्थाने आप्रीत्वा B.

११-श्रोतेर्यक्ष चिथे (क्षे C.) या वैद्युत् B. C.

१२-तेव्याकरो P.

१३-[षा० १।६।६-५७] तन्त्रः करणे C.

१४-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

१५-ऋ० [१०।११०।९] 'य इमे द्यावापृथिवी' इत्येव प्रतीकः B. C. M.

१६-[पा० ६।३।२९] १०-द्विवचनं च B. C.

१८-नास्ति M. १९-अत्र करोत् B. C.

करोति वृष्टिप्रदानेन भुवनानि भूतजातानि च विधा सर्वाणि । तमश्च होतः अग्नेरन्तरात्मा वा
अस्मदीय इषितोऽन्विष्टः प्रेषितो वा मया । यजीथान् अतिशयेन यष्टा । देवं त्वष्टामिह यज्ञे
यक्षि यज । विद्वान् यज्ञं स्वाधिकारं वा ।

माध्यमकस्त्वष्टेत्याहुर्नैरुक्ताः । तथा मन्त्रे वाक्यार्थोपपत्तेः । मध्यमस्थाने चास्त्रा-
नात् । पार्थिवोऽग्निरिति शाकपूणिः । तस्याग्नेः पार्थिवस्य त्वष्टृशब्द[त्वं]प्रदर्शनार्थेऽपरा ।

[इति त्रयोदशस्यः- (अष्टमस्या-) ध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः]

[अथ पञ्चदशः खण्डः ।]

आविष्टयो वर्धते चारुनासु जिह्वानामूर्ध्वः स्वयंशा उपस्ये ।

उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात् प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥

कुरस्स्य । आविष्टय इति स्वार्थे ल्यप् ['अव्ययात्पर्य' 'आविष्टस्योपसंख्यानं छन्दसि
इति ।] आविष्टेव आविष्टयः प्रकाश इत्यर्थः । सर्वलोकप्रकाशो वर्धते । चारुः शोभना ।
आसु । कासु ? उच्यते । जिह्वानां गर्भं इति पूर्वस्यामृच्यादिष्टानामोषधीनामयमन्वादेशः ।
तेन सामर्थ्याद्यस्यां गर्भभूतस्तास्वोषधीष्वित्यर्थः । जिह्वानां जिह्वाः कुटिलाः सप्तम्यर्थे चात्र
षष्ठी कुटिलासु तिरश्चीष्वपि सतीष्वित्यर्थः । ऊर्ध्वं ऊर्ध्वज्ज्वालः । अग्नोरूर्ध्वगतित्वात् ।
'अग्नोरूर्ध्वज्ज्वलनं वायोस्तिर्यग्गमनमित्यदृष्टकारितमं' इति वैशेषिकाः । स्वयंशाः स्वनिमित्त-
कीर्तिः । उपस्ये यत्रायमुपगम्य तिष्ठति तस्यामुपस्ये तत्र । किञ्च उभे द्यावापृथिव्यौ बाहो-
रात्रे वारणी वा । अतिप्रवृद्धः संजयं कदाचिदावां दहेदित्येवं त्वष्टुर्मेविभ्यतुर्जायमानादुद्गच्छत
एव भीतेव । प्रतीची तमेव प्रति परिचारकत्वेन गते तत्परिचर्यापरे इत्यर्थः । सिंहं तमेव सहन-

१-सर्वायति अथ B, सर्वायां तं अथ C.

२-स्त्व (स्त्वे C.) द्वा B, C.

३-मत्ससि स्थाने चास्त्रानात् C, मध्यमे च स्थाने
समास्त्रानात् B, C.

४-'त्वं' इति नास्ति M.

५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

६-[ऋ० १ । ९५ । ५] 'आविष्टयो वर्धते' इत्येव
प्रतीकः B, C, M.

७-०वायं B, C. ८-[पा० ४ । २ । १०४]

९-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्] कोष्ठकान्तर्गतः
पठो नास्ति M.

१०-यस्यांगभूत C. ११-सदिष्वत्यर्थः C.

१२-ऊर्ध्वज्ज्वालः C. १३-गतीत्वात् C.

१४-वैशेषिकदर्शने ५. २. १३ः—०तिर्यक्पवन-
मणूनां मनसश्च यं कर्मादृष्टं]

१५-'०पस्यं' B, C. १६-सल्यं B.

१७-०एव B, C.

१८-मे विभ्यतु याजमाना C.

१९-तमेव C.

ममिमवितारं भयानकं प्रति जोषयेते तैस्तैरुपकारैः प्रति सेवेत इत्यर्थः । तस्य प्रकाशस्येत्येवं दर्शयता भाष्यकारेण तेऽप्याहता व्याकरणस्मृतिकाराः ।

चारुं सामान्येन निर्वर्त्ति । चारुतयैवाग्यत्रान्यत्र गच्छति । जिह्वां 'ओहोङ् गतौ' इत्यस्य इतश्चेतश्च गतमित्यर्थः । स्वाशयेते स्पशिर्बाधने । तेन च सेत्रौलक्षणं बन्धनं लक्ष्यते । तथा च जोषत्यर्थः प्रदर्शित इति सिद्धम् ।

इति निरुक्तविवरणसमुच्चये त्रयोदशस्या-[अष्टमस्यां]-ध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः । [अथः षोडशः खण्डः]

वनस्पतिरवसरं प्राप्तः । स पुनरयमभिधेयतोऽभिधानतश्च व्याख्यातः 'एष हि वनानोम' इति । तस्यैषा ।

[इति त्रयोदशस्या-(अष्टमस्या-) ध्यायस्य षोडशः खण्डः ।]

[अथ सप्तदशः खण्डः]

उपावसज्ज त्मन्या समञ्जन देवानां पार्थ ऋतुया हवीषि ।

वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वर्दन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥

उपावसज्जेति प्रैषे लोट् । वनस्पतेश्चायं प्रैषः । कुत एतत् ? अन्येष्वप्रीसूक्तेषु 'अवसृज्जा वनस्पते' 'वनस्पतेऽवसृजोप देवान्' इत्यादिषु दर्शनात् । हे वनस्पते उपोपसर्ग-श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । उपगस्यावसज्ज देहीत्यर्थः । त्मन्या आत्मनैव समञ्जनं संगच्छमानः ।

- १-भयोर्हिकं B. भयाहक C. २-रूपकापरः C.
३-'काराः' इति नास्ति B.C.
४-चारुः सामान्येन निर्वचनम् । तस्य B. C.
५-[आ० ३।७] 'जिह्वा ओहोङ् ग' इति त्रुटितम् B.C.
'तौ इत्यस्य' अस्य स्थाने 'ताषी' यस्य' इति पाठः C.
६-स्पशिन्यन्थने B. न्मथने C. 'स्वाशयेते' नास्ति B.C.
७-सेनालक्षणं C. ८-यन्धनं B.
९-०र्थः प्रदर्शितमिति M. 'इति सिद्धम्' इति नास्ति B.
१०-अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति B. 'इति त्रयो-
दशस्य द्वितीयः पादः' इति पाठः C. M.

- कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।
११-अयं पादगम्भात्मकः पाठो नास्ति C.
१२-'१' इति त्रुटितम् C. १३-स सुनय्य C.
१४-[निरु० ८।३] एष भुवनानाम् M.
१५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।
१६-[ऋ० १०।११०।१०] 'उपावसज्ज' इत्येव प्रतीकः B. C. M. १७-[ऋ० १।१३।११]
१८-[ऋ० ३।६।१०] जोषदेवात् C. ० जोषदेवात् B.
१९-०त्यर्थात्मना B. C.

केन सह ? यदि यूपो वनस्पतिस्ततः पशुना । अथाग्निंस्तन आहुतिभिः कर्माङ्गदेवैर्वा ।
देवानां चतुर्थ्यर्थे षष्ठी देवेभ्यः । पाथोऽन्नम् । ऋतुथा ऋतावृतौ काले काले यो यो याग-
कालस्तस्मिन् तस्मिन्नित्यर्थः । किं हवीषि पाशूकानि दीयमानश्च तद्भवतैव । वनस्पतिः शमिता
शमिता च शामित्रोऽग्निः । देवो देवश्चाग्निराहवनीयाख्यः । त्रयोऽप्येते स्वेन स्वेनानुग्राह-
केण स्वदन्तु स्वादुकुर्वन्तु । हव्यं हविर्मधुनोदकेन च प्रोक्षणादिगतेन घृतेन चोपस्तरणादि-
गतेन [उपावसृज । मन्यां समजसीति पाठः] तस्य यूपस्याग्नेर्वापेक्ष ।

[इति त्रयोदशस्या- (अष्टमस्या-) ध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ।]

[अथाष्टादशः खण्डः ।]

अजन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन ।

यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद् यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥^{१२}

विश्वामित्रस्य । अजन्ति म्रक्षयन्ति त्वाम् । अध्वरे यज्ञे । देवयन्तो देवान् येषुमिच्छन्तः ।
छान्दसत्वाद्यच्च ईत्वाभावः । वनस्पते हे वनस्पतिविकार यूप । मधुना दैव्येन 'एतद्वै दैव्यं
मधुदैव्यं' यदाज्यम्' इति श्रुतेः । आज्यमत्र मधु दैव्यमुच्यते । तेन यूपपक्षे स्वर्कम् ।
'स्वयमेव यजमानः कुर्वीता' इति श्रुतेः । अग्निपक्षे आहुतिलक्षणेन । यत् लिङ्गव्यत्ययेन
यः । ऊर्ध्वस्तिष्ठा लृङ्ङर्थे पञ्चमः स्थास्यति । द्रविणा द्रविणानि धनानि यज्ञफलभूतानि

१-अथाधिस्तत B. C.	निर्देशो न दृश्यते ।
२-'देवेभ्यः' इति त्रुटितम् B.	१२-[ऋ० ३।८।१] 'सजन्ति त्वाम्' इत्येव
३-वाथत्व अन्नम् C. पाथस्त्वन्नम् B.	प्रतीकः B. C. M.
४-'काले यो' इति त्रुटितम् C.	१३-अजयन्ति C. न्ति मृक्ष M.
५-क्तमन् B. C.	१४-यष्णुमि C.
६-वा शुक्रानि C. वाशूकानि B. अत्र 'पाशवानि' इति पाठः स्यात् । इतः परं 'दीयमानश्च तद्भ- वैव' B. C.	१५-नास्ति M.
७-देवयामिरा B. ८-०णोपायनादि० B. C.	१६-[cf. ऐ०ब्रा० २।२ एतद्वै मधु दैव्यं यदाज्यम् । 'यदाज्यतीति B. C.
९-'मन्या' इति स्यात् । कोष्ठान्तर्गतः पाठो नास्ति M.	१७-स्वयक्त B. स्वव्यक्त C.
१०-यूपस्य (स्या C.) हे द्रवापारः B. C.	१८-[अनुपलब्धमूलमिदम्] कुर्वीति B.
११-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च	१९-'आहुति' इति द्विलिखितम् B. C.
	२०-वृद्धे B. C.
	२१-द्रुतानि C.

यज्ञाङ्गमापद्यमानोऽस्माकं भक्ता दास्यसि । यत् प्रथमा वष्टयर्थे वाशब्दभ्यर्थे । यस्य च ते क्षयो निवासोऽवदाख्यः कृत इति शेषः । मातुः मातृभूताया अस्या वेदिसम्बन्धिन्या उपस्थे उपस्थाने उत्तरवेद्यामित्यर्थः । एवमयं यूपः स्तुतः । अग्निरिति शाकपूणिः । पूर्ववत्स्यैषापरा ।

[इति त्रयोदशस्या- (अष्टमस्या-) ध्यायस्याष्टादशः खण्डः ।]

[अथैकोनविंशः खण्डः ।]

देवेभ्यो वनस्पते हवीषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् ।

प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय ऋतस्यं वक्षि पथिभीरजिष्ठः ॥

वामदेवस्यार्धम् । देवेभ्यो देवानामर्थाय । हे वनस्पते यूप अग्रे वा । एतानि हवीषि । हिरण्यपर्णं तक्षणेनापहतानि वलिंशभूतानि [दहनानि दहतां] वनस्पतीनां पर्णानि येनासौ हिरण्यपर्णः । अथ वा हिरण्यपर्णानीचं ज्वालालक्षणाणि पर्णानि यस्य स हिरण्यपर्णः । तस्य सम्बोधनं हे हिरण्यपर्ण । प्रदिवः पुराणनामैतत् । अयमित्येतेन सम्बध्यते । ते छान्दसत्वाद् द्वितीयैकवचनस्य स्थाने स्वादेशः । पुराणमनादिकालप्रसिद्धमिममर्थं त्वां ब्रूम इति शेषः । एतच्च ज्ञात्वा प्रदक्षिणिद्रशनया रज्ज्वीं नियूय निर्वध्य । यूपपक्षे आत्मानं परिर्व्येणार्हमाचं गत्वेत्यभिप्रायः । इतरत्र [निध्यैतमिह] हवीषि । ऋतस्य यज्ञस्य ये पन्थानस्तैः पथिभिः । कीदृशैः ? रजिष्ठैः अतिशयेन ऋजुभिः । उदकं वा रजस्तेन तद्वद्भि-

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरात्मस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

२-[मित्रा० सं० ४।१३।७] 'देवेभ्यो वनस्पते' इत्येव प्रतीकः B. C. M.

३-रण्यवर्णं B. C.

४-वह्नभूतानि M.

५-वहतानि B. दहतानि C.

६-वहतां B. कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति M.

७-वर्णानि B. C.

८-रण्यवर्णः B. C.

९-अग्निं हिर B. C.

१०-रण्यवर्णानिव B. C.

११-वर्णानि B. C.

१२-रण्यवर्णः B. C.

१३-रण्यवर्णं B. C.

१४-'न' इति त्रुटितम् C.

१५-नस्यायने आदेशः B. C. नस्यायन्ते M.

१६-वृद्ध..... रशनया B. C.

१७-रज्ज्वादि (ना) B.

१८-निर्वध्य B. C.

१९-अयं पाठः सन्दिग्धः ।

२०-नास्ति M.

यैः । सच्छेत्तश्रान्तस्य पातव्यमुदकमस्नीत्यभिः । रञ्जकैर्वा प्रीतिकरस्वरूपैः [इत्यर्थः] ।
पिष्टनमैः, पिष्टमिति रूपनाम, प्रकृष्टनमरूपैरित्यर्थः । एवंविशिष्टैश्चि वह । यज्ञाङ्गभावो-
पगमनेन यूपस्य हविर्ब्रह्मप्रयोजनम् । एषापरा ।

[इति त्रयोदशस्या-(अष्टमस्या-) ध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ।]

[अथ विंशः खण्डः ।]

वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।

वह देवत्रा दिधिषो हवीषि प्र च दातारममृतेषु बोचः ॥

हे वनस्पते रशनया रज्ज्वा नियूय निबध्य । पिष्टतमया पिष्टमिति रूपनाम । सामर्थ्या-
च्चात्रान्तर्णीतमत्वर्थः । रूपवत्तमयाऽतिशयेन रूपवत्तयेत्यर्थः । वयुनानि स्वानि प्रज्ञानानि
अस्मदीयानि वा भक्तीर्येवाणि विद्वान् जानन् वह देवत्रा देवान् प्रति । दिधिषैः हे स्वकर्मणः
कृत्स्नस्य वा जगतो धारयितः । हवीषि प्रोक्तसर्गो बोच इत्येतेन सम्बध्यते । प्रबोचः प्रब्रूहि
च । दातारं यजमानम् । अमृतेषु भरणवर्जितेषु देवेषु । अमुना यजमानेनैतानि हवीषि
दत्तानीत्येवं देवेभ्यः कथयेत्यर्थः ।

मन्त्रवाक्यसङ्गतिर्न तथा यूपे यथाङ्गं विति शाकपूणिः । चिद्धतादस्यार्थप्रति-
पादनार्थमत्रोदोहरणम् ।

स्वाहाकृतय इत्यभिधानतोऽभिधेयतश्च वक्तव्या इति शेषः । 'प्रविभज्य निर्ब्रूयात्' इत्यभिधानर्थः । अत आह ।

१-अयं सन्दिग्धः पाठः । अत्र 'गच्छतः श्रान्तस्य'

इति वा पाठो भवेत् । २-वातव्य C.

३-नास्ति M. ४-'पिष्टतमैः' इति त्रुटितम् C.

५-प्रविष्टमिति C.

६-सामर्थ्याच्चात्रा रूपे C. ७-यजांग B.C.

८-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समासेगारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

९-[मंत्रा० सं० ४ । १३ । ७] 'वनस्पते रशनया'

इत्येव प्रतीकः B. C. M.

१०-वष्टकमया C विष्टतमया M.

११-त्रान्तर्णीत B. १२-रूपवत्कमया B. C.

१३-रमवाणि C. अयं सन्दिग्धः पाठः । १४-न्दिविषः C.

१५-'प्र' इत्येव B. प्रो० C अत्र 'पसर्गो' इति पाठस्तुटितः B. C.

१६-दातर स्व जमान C. १७-तेष्ण रमण C.

१८-मानेन तानि B. मानेनेतानि C.

१९-यथात्राविति B. C.

२०-अयं सन्दिग्धः पाठः । कदाचिदत्र 'वृद्धकात्थ-
क्यार्थप्रति' इत्यादि पाठो भवेत् ।

२१-धर्मन्त्रोदा B. २२-'तय इ' इति त्रुटितम् C.

२३-[निर्द० २१२] निर्ब्रूयात् B.

२४-'नम्' इति त्रुटितम् C.

[स्वाहेत्येतत् सु आहेति वा । स्वा वागाहेति वा । स्वं प्राहेति वा । स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा । तासामेषा भवति ।]

स्वाहेत्येतत्पूर्वपदं सुं आहेति वा । स्वाहाकारान्तो होममन्त्राणां कर्तव्यः । 'न ह वै ता आहुतयो देवान् गच्छन्ति ये' अवषट्कृतौ वा अस्वाहाकृता वा भवन्ति" इति श्रुतेः । स्वाहाकारस्य सम्प्रदानत्वेन मन्त्रान्तोऽवश्यंभावित्वादयमर्थो यस्यान्ते भूयते स होममन्त्रः शोभनमर्थमाह । अथवा प्रजापतेः स्वं आत्मीया वागाहेति स्वाहा । एवं हि भूयते 'स्वां ह्येनं वागम्यवदत् तत् स्वाहाकारस्ये जन्मं' इति । एवमिति स्वाहाकाररूपा वाक् प्रजापतेर्निसृष्टेत्यर्थः ।

अथवा स्वं प्राहेति यजमानस्य स्वेयं हविर्देवतायै दत्तं तदुद्देशेन त्यागार्तं तस्य यजमानस्येत्येवं प्राहेति स्वाहा । सम्प्रदानत्वं स्वाहाकारस्य स्पष्टमनेन प्रकारेण प्रदर्शितं भवति । स्वाहुनमित्यादि । अथवा यदनेन स्वाहाकारेण जुहोति तदेव सुष्ठु मर्यादया जुहोतीति । एवं च सति पूर्वकाणि निर्वचनानि ब्रूतेः । इदं जुहोतेरिति । अत्र स्मरणार्थमुक्तं मस्य प्रयाजस्य वक्ष्यमाणदेवतासंकीर्तनकृतत्वात् स्वाहेति । एवं पूर्वार्कितिकरणमुच्चारणं वा समीक्ष्य वक्ष्यमाणदेवतानां ताः स्वाहाकृतय उच्यन्ते । भाष्यकारेण तु प्रसिद्धमभिधेयमिति कृत्वा नोक्तम् । तासां स्वाहाकृतीनामेषा ।

[इति त्रयोदशस्या-(अष्टमस्या-) ध्यायस्य विंशः खण्डः ।]

[अथैकविंशः खण्डः ।]

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत् पुरोगाः ।

अस्य होतुः प्रदिश्युतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविर्दन्तु देवाः ॥

सद्य एव जायमानः सन् व्यमिमीत^१ निर्मिमीते यज्ञम् । अग्निर्देवानामभवत् भवति पुरोगा

- १-अयं मूलपाठो नास्ति B. C. २-सुहोति C.
३-'ये' इति त्रुटितम् B. C. ४-कृत्वा वा B. C.
५-[शत० ब्रा० ९।३।३।६, १४] ६-सम्प्रदत्त्वेन B.
७-यस्या ने B. यस्य ने C.
८-स्वाहा आत्मीया स्वाहेति B. C. ९-सा ह्येनं B. C.
१०-'तत्' इति त्रुटितम् B. C.
११-'स्य' इति त्रुटितम् B. C.
१२-[मैत्रा० सं० १।८।१] १३-स्वयं प्राहेति B. C.
१४-स्वाहा हवि B. C. १५-इदं B. C.

- १६-स्य (स्या C.) तस्य B. C. १७-पदान्तं B. C.
१८-ब्रूमः B. C. १९-होतेतरति C. २०-मुक्तमस्य B.
२१-'त' इति त्रुटितम् B. C. संकीर्तकत्वात् M.
२२-० कृतिः M. २३-'तु' इति त्रुटितम् C.
२४-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डरय समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।
२५-[ऋ० १०।११०।११] 'सद्यो जातः' इत्येव प्रतीकः B. C. M.
२६-सत्यव्यमिमीत C. स सद्योऽव्यमिमीत B.

अग्रतो गामी । अस्य होतुः प्रदिशि प्रकृष्टायां दिशि प्राच्यामित्यर्थः । ऋतस्य गतस्यात्मना ।
वाचि वाचात्राधारभूतमास्यं लक्ष्यते । आस्ये स्वाहाकृतं वषट्कारप्रदानत्वात् प्रयाजादीना
स्वाहाकारशब्दोऽत्र न स्वाहाकारवचनः । [किन्तर्हि] शोभनस्य वा करोतिरपि क्रिया-
सामान्यवचनत्वाद् जुहोत्यर्थे । शोभनेन हुतं हविरदन्तु भक्षयन्तु उत्तमप्रयाजदेवताः ।

इतीमा [आग्नीदेवता अनुक्रान्तः] । अथ किदेवताः प्रयाजानुयाजाः । आग्नेया इत्येके]

एवमिमा आग्नीणामृचां देवतानिर्वचनोदाहरणविचारयुक्तमार्तुपूर्व्येण यथासामान्यां
व्याख्याता इत्युक्तोपसंहारवचनम् । उत्तरविवक्षयानन्तरं विचारः सन्देहप्रश्नपुरस्सरः ।
[का सा एषांम] किं देवताः प्रयाजानुयाजा इति । इदमैयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् ? प्रयाज-
देवता इति विचार्य ता एव सन्निहिता अनुपृच्छति किदेवता इति । सोऽयं घोटारूढस्य
विस्मृतो घोटस्तत्रैतत् स्यात् ।

इह [हि] क्वचित् समुदायावयवैर्विसम्बन्धित्वेनाश्रयतो द्रष्टव्या । यथैन्द्रवार्यवादि-
यागानां प्रत्येकं देवताभेदे सति तत्समुदायस्य प्रातः सवनसंज्ञकस्याग्नेयत्वं प्राप्तम् ।
आग्नेयं प्रातःसवनमिति । तद्वदिहापि स्यात् । उक्तार्थेपि प्रतिप्रयाजं देवतासु समुदाय-
देवताभिप्रायः प्रश्न इति ।

तत्र चोदनालक्षणत्वाद्देवतायाः । न च कल्पितप्रयाजसमुदायस्य काचिद्देवता
श्रयते । दृष्टान्तानुपपत्तिश्च । यतः प्रातःसवनस्याग्नेयत्वं भक्तिमात्रम् । यथा वायव्या-
नीति सोमपात्राणि ।

एवं तर्हि यज्ञ इति कार्थक्यं इत्यादिप्रदर्शितोच्चार्यविप्रतिपत्तेः । 'छन्दोदेवता
इत्यपरम् । छन्दांसि वै प्रयाजाः' इत्यादिर्वक्ष्यमाणवैदेभ्यश्च देवतासन्देहे सति निश्चय-
माधास्यामीति प्रश्न इति किदेवताः । [तत्प्रति]र्वचनम्—

१-हेतुः प्रदिशि B. होतुः प्रदिशि C.	१५-नास्ति M.	१६-'व' इति नास्ति B.
२-'प्रकृष्टायां दिशि' इति त्रुटितम् B.	१७-०यतो द्रष्टव्यः C. ०यतो दृष्टम् M.	
३-प्राच्यामित्य M.	४-मतस्य C.	१८-वायवादि B.
५-वाविरवा (वाचि) चात्रा B.	६-नास्ति M.	१९-स्त्ववि प्रतिप्रयाजदेव C.
७-'इतिमा इत्यादि' एवं प्रतीकः B. C. M.		२०-दृष्टानुप० M. २१ वनमाग्नेय B.C. वनाग्नेयM.
८-अग्नीणा B.	९-पाठस्तुटितः B. C.	२२-वायव्यानीति B.
१०-विचार आहु० B. C.	११-०नुकामन्ता B.C.	२३-०पात्राणां M.
१२-'कासा एषाम्' इत्यधिक एवात्र पाठो भाति B. C. नास्ति M.		२४-कार्यक्यस्य B.
१३-'म' इति त्रुटितम् C.	१४-विस्तृते B. C.	२५-क्षितः आवा B.
		२६-त्यपरः C. २७-[नि६०८।२२] २८-इति B.C.
		२९-वक्ष्यमाणा वा B. C. ३०-देवेभ्यश्च B. C.
		३१-'तत्प्रति' इति नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।

आग्नेया इत्येके मन्यन्त इति शेषः । कुतः ? मन्त्रलिङ्गात् । सिद्धान्तोपक्रमश्च विचारः । अन्ते वक्ष्यति 'आग्नेया इति तु स्थितिः' इति ।

[इति त्रयोदशस्या-(अष्टमस्या-) ध्यायस्यैकविंशः खण्डः ।]

[अथ द्वाविंशः खण्डः ।]

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त भागम् ।

घृतं चापां पुरुषं चौषधीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः ॥

संवादसूक्तमेतत् । सौचैकमग्निं देवा ऊचुः । हव्यं नो वहेति । स ताननयर्चा भागं ययाचे । प्रयाजान्मे मह्यम् । अनुयाजांश्च केवलानसाधारणान् । ऊर्जस्वन्तं हविषो दत्त भागं त्विष्टं कृदाह्यं घृतं च प्रयाजाज्यं भार्गादि अपां सम्बन्धीति शेषः । अद्भ्य उत्पन्नानां विकारभूतमित्यर्थः । पुरुषं चौषधीनां पुरुषशब्देनात्र पुल्लिङ्गत्वादाग्नेयः सवनीयः पशुरुच्यते । तं चौषधीनां सम्बन्धिनं भक्षयितारमित्यर्थः । अथवा पुरुर्बहु कर्म सनोतीति पुरुषं पुरोडाशस्तं च दर्शपूर्णमासादिषु कर्मसु ओषधीनां विकारतया सम्बन्धिनमग्नेश्च तद्धवींषि वहतो दीर्घमायुरस्तु देवाः ।

एवं याचिते भागे तं देवाः परयर्चा प्रत्यूचुः ।

तत्तं प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः ।

तथाग्ने यज्ञोऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः ॥

केवलं असाधारणाः । ऊर्जस्वन्तो बलवन्तः । हविषो मध्ये सन्तु भागाः । अनुज्ञाता अस्माभिरित्यर्थः । तैवेवं च हे अग्ने यज्ञोऽयं स्तु भवतु सर्व एव । किं बहुना तुभ्यमेव नमन्तां प्रदिशः प्रकृष्टा दिशश्चतस्रोपि । अथवा प्रागर्गतादिभिः प्रदिशोऽवान्तरदिश उच्यन्ते तान्श्च तान्श्च दिशः । तादर्थ्याच्च विश्वं भुवनमुच्यते दिक्शब्देन ।

१-‘चा’ B. C. २-[निर० ८।२.]

३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निदर्शो न दृश्यते ।

४-[ऋ० १०।५१।८] ‘प्रयाजान्मे’ इत्येव प्रतीकः B. C. M.

५-सौचीक० M. ६-‘ति’ इति त्रुटितम् B. C.

७-नास्ति B. C.

८-भागानि होविषु B. C.

९-‘उत्’ इति त्रुटितम् C.

१०-तश्चौ C. अतश्चौ० B.

११-पुरुष बहु C.

१२-न्विनामग्ने B. C. १३-तद्धवींषि C.

१४-[ऋ० १०।५१।९] ‘तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवले’ इत्येव प्रतीकः B. C.

१५-तैवेव B. C.

१६-प्रगन्ता C प्रगन्तादिशीति M.

एवं मन्त्रलिङ्गादाग्नेयत्वमुपपद्य ब्राह्मणमपि दर्शयति ।

आग्नेया [वं प्रयाजा आग्नेया अनुयाजाः । इति च ब्राह्मणम् ।

छन्दोदेवता इत्यपरम् ।

छन्दांसि वै प्रयाजाश्छन्दांस्यनुयाजाः । इति च ब्राह्मणम् ।

ऋतुदेवता इत्यपरम् ।

ऋतवो वै प्रयाजा ऋतवोऽनुयाजाः । इति च ब्राह्मणम् ।

पशुदेवता इत्यपरम् ।

पशवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजाः । इति च ब्राह्मणम् ।

प्राणदेवता इत्यपरम् ।

प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजाः । इति च ब्राह्मणम् ।

आत्मदेवता इत्यपरम् ।

आत्मा वै प्रयाजा आत्मा वा अनुयाजाः । इति च ब्राह्मणम् ।

अनुयाजादीनां प्रसङ्गाद्देवनाभिधानं निगदव्याख्यानम् । तत्र सिद्धान्तम् ।

[आग्नेया इति तु स्थितिः । भक्तिमात्रमितरत् ।]

आग्नेया इत्येषा स्थितिः पक्ष इत्यर्थः । भक्तिमात्रमितरत् छन्दांसि वा इत्येवमादि-
ब्राह्मणम् । विचारप्रयोजनाभिधितस्याह ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

इत्यादि ।

यस्यै देवतयि हविर्पृथीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेत्, वषट्करिष्यन् । इति ह विज्ञायते ।

ऋज्वर्थं ब्राह्मणम् । निश्चिते च देवतासतत्वेऽध्यवसानस्य संभवात् [सगुणं कर्म
भवति] निवृत्ते च विचारे सुहृद्भूत्वा कथयति ।

[इतीमान्देकादशाग्रीसूतानि ।]

यानि वेदे पठ्यन्ते तान्येतान्येकादश । संख्यावधारणमृग्वेदीभिर्प्रायम् । यजुर्वेदे
'समिद्धो अङ्गर्दे' इत्यादीन्यन्यानि पठ्यन्ते । पञ्चमेधे विनियोगः । बहुचानां त्वेकादशैर्बे ।

१-०यस्वमुपपादिने B. C.

२-आग्नेया इत्यादि' इत्येव प्रतीकः B. C. M.

३-अनुयाजानां M. ४-०पत सिद्धान्तम्. सिद्धान्तः B.

५-अयं मूलपाठो नास्ति B. C. M.

६-यस्यै इत्यादि' इत्येव प्रतीकः B. C. M.

७-ब्राह्मणमृग्वेदम्' इत्यानुपूर्विकः पाठः M.

८-अध्यवसानसंभवात् M.

९-क्रम B. C. कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नोपलभ्यते M.

१०-अयं मूलपाठो नास्ति B. C. M. ११-ग्वेदादिभिर्प्रा. B. C.

१२-[यजु. २९।१] समिद्धो' इत्यस्मात्पूर्वे 'अति'

इत्यधिकः पाठः B. C. १३-इत्याद्यन्यानि M.

१४-पञ्चवध मेधे B. १५-शेषम् B. C.

तथ च शौनकः पठति 'एकादश संप्रवैर्यानि जानीमश्छन्दांसि' इति ।

[तेषां वसिष्ठमंत्रेयं वायूश्च गार्त्समदमिति नाराशंसवन्ति ।]

तेषामेकादशानां मध्ये वसिष्ठम् 'जुषस्व नः समिधमग्ने अद्य' इति । अत्रेयम् 'सुसमि-
द्धाय शोचिर्वे' इति । वायूश्चम् 'इमां मे अग्ने समिधं जुषस्व' इति । गार्त्समदम् 'समिद्धो अग्नि-
निहितः [पृथिव्यामै]' इति । एतानि चत्वारि नाराशंसवन्ति । वसिष्ठशुर्नकादीनां नाराशंस-
याजिनामाप्यः प्रयोज्याः । ['यदां' यो यजमानः' इति वचनाद्याज्यत्वेन द्रष्टव्यानि ।

[मैधातिथं दैर्घतमसं प्रेषिकमित्युभयवन्ति ।]

मैधातिथं 'सुसमिद्धो न आ वंह' इति । दैर्घतमसं 'समिद्धो अग्र आ वंह' इति । प्रेषिकं
प्रेषेषु भवं 'होता यक्षदग्निं समिधा सुषमिधा समिद्धम्' इत्यादीनि । एतानि त्रीणि तनून-
पाता नाराशंसेन चोभयवन्ति ।

[अतोऽन्यानि तनूनपातवन्ति तनूनपातवन्ति ।]

अतोऽन्यानि चत्वारि 'समिद्धो अद्य राजसि' 'समित्समित् सुमना [बोध्यस्मे]'
'समिद्धो विश्वतस्पतिः' 'समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे' इत्येतानि तनूनपाद्वन्ति । वसिष्ठादि-
व्यतिरिक्तानां तनूनपाद्याजिनाम् । सर्वेषु प्रत्यृचमेता देवताः । तथा चाह 'सर्वत्र
प्रयिताम्यः स्वस्य' इत्यादि सिद्धम् ।

इति निरुक्तविवरणसमुच्चये त्रयोदशा-[अष्टमौ]-ध्यायः समाप्तः ।

[इति द्वाविंशः खण्डः समाप्तः]

- १-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]
- २-अयं मूलपाठो नास्ति B, C, M.
- ३-[ऋ० ७, २, १] 'श' इत्येव पाठः B, C.
- ४-अत्रेयम् B, C.
- ५-[ऋ० ५, ५, १]
- ६-[ऋ० १०, ७, ०, १]
- ७-[ऋ० २, १, १] 'पृथिव्याम्' नास्ति M.
- ८-शुनका B.
- ९-० याजि जिनमाप्यः C, यजिनामाप्यः B.
- १०-नास्ति M.
- ११-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]
- १२-अयं मूलपाठो नास्ति B, C, M.
- १३-ऋ० [१, १, ३, १]

- १४-[ऋ० १, १, ४, २, १]
- १५-[मे० सं० ४, १, ३, १, ३॥ का० सं० १, ५, १, ३]
- १६-नाराशंसेन B, नाराशंसेन C.
- १७-अयं मूलपाठो नास्ति B, C, M.
- १८-[ऋ० १, १, ८, ८, १] 'अन्य' B, C.
- १९-[ऋ० ३, ४, १] बोध्यम् C, सुसमा बोध्यम् B.
'बोध्यस्मे' इति नास्ति M.
- २०-[ऋ० ९, ५, १]
- २१-[ऋ० १०, १, १, ०, १]
- २२-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्] स्वस्य B, C.
- २३-अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति B, C. त्रयो
दशराध्यायः C.
- २४-नात्स्यादर्शपुस्तकेषु ।

अथ चतुर्दशो [नवमो]ऽध्यायः । [प्रथमः खण्डः ।]

अथ यानि [पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि स्तुतिं लभन्ते तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः]

आग्नीदेवतापदं समास्त्रायानन्तरं यानि तानि । उद्देशपतिनिर्देशार्थं यत्तच्छब्दौ । पृथिवी आयतनं स्थानं येषाम् । सत्त्वानि सत्त्वशब्दोऽयं यद्यपि प्राणिबचनोऽप्यस्ति सर्वे सत्त्वाः सुखिनो भवेन्तीति । तथाप्यत्र वस्तुमात्रबचनो गृह्यते । अतो लिङ्गसंख्यायोगि वस्तु द्रव्यं सत्त्वमुच्यते । कुत एतत् ? अक्षादीनामचेतनानामपि परस्तादुपन्यसिष्यमाणत्वात् । ईतरथा ह्यश्वादिप्राणिप्रकरणादक्षादीनामप्रकृतोपन्यासः । तदर्थो वा विशेषाधिकारः पुनः कर्तव्यः स्यात् । स्तुतिं लभन्त इति हेतुवचनमेतत् । मन्त्रेषु गुणित्वेन भूयन्त इति कृत्वा देवतावत्समास्त्राये पठितानि । अतो हेतोरनुक्रमिष्यामो व्याख्यास्यामः ।

[तेषामश्वः प्रथमागामी भवति । अश्वो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ।]

तेषां चैतन्यान्मनुष्येभ्यश्चानन्तरमश्वानामुत्पत्तिः भूयते । 'प्रजापतिः प्रथमो माहुतिमजुहोत् । तैत एतस्या आहुतेः पुरुषोऽजायत । स द्वितीयामजुहोत् ततोऽश्वा अजायन्त' इत्येवमश्वस्येतेरेभ्यः प्राधान्यात् प्रथमागामित्वम् । माहाभाग्यादेवताया इत्यत्र चोत्कर्षक्रमनियमोः स्तुतिर्लभहेतवः प्रपञ्चेनोक्ताः । अग्न्यादीनामिवाश्वादीनामपि । अश्वो व्याख्यातः । अश्नुतेऽश्वानमिति । तस्यैषा प्राधान्यस्तुतिः ।

[इति चतुर्दशस्या- (नवमस्या-) ध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।]

१-अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति P. अयं सर्वो-

प्यध्याय द्यारम्भात्मकः पाठो नास्ति C. M.

२-'अथ यानीत्यादि' इत्येवं प्रतीकः B. C.

३-पदसमास्त्रायादनन्तरं B. C. M.

४-बन्धशब्दो B. C.

५-भवन्तु B. C. यथाप्यत्र B.

६-अतरथा C.

७-गुणितेन B. C.

८-अथतो हेतो C.

९-[निरु० १।२७]

१०-अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

११-प्रथममाहुतीमजु B. C.

१२-अत B. C.

१३-[मैत्रा० सं० १।८।१] 'ततोऽश्वोऽजायत' इति पाठोऽन्यत्र ।

१४-गमित्वान् B.

१५-माहाभाग्य B. C.

१६-नियमः स्तुतिलोभ B. C.

१७-'नामिवाश्वादी' इति द्विलिखितम् C.

१८-नास्ति B. C.

१९-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तेर्निर्देशो न दृश्यते ।

[अथ द्वितीयः खण्डः ।]

अश्वो वोढा सुखं रथं हसनामुपमन्त्रिणः ।

शेषो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन् मण्डूक इच्छतीन्द्रायेन्दो परि ख ॥

[इति चतुर्दशस्या- (नवमस्या-) ध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।]

[अथ तृतीयः खण्डः ।]

मा नो मित्रो वरुणो अयमायुरिन्द्र ऋभुक्षा मरुतः परि ख्यन् ।

यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विद्ये वीर्याणि ॥

न त्वत्राश्वशब्दोऽस्ति । माभूत् । तस्य पर्यायो वाजिर्नशब्दोऽस्ति । परासु च बहुशो-
ऽश्वशब्दोऽपि । अश्वसूक्तमिति च समाख्यायते । तस्यैषा प्रथमा भूता । अंशाभितष्टीयादि-
ष्वेकलिङ्गेऽपि तदेवत्वमिष्यते । किमङ्ग पुनरनेकलिङ्गत्व इत्यदोषः ।

दीर्घतमस आर्यम् । मा इति प्रतिषेधार्थीयः परिख्यन्नित्येतेन सम्बध्यते । नो-
ऽस्माकम् । परस्ताद्यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दाध्याहारः । तौमित्रो वरुणोऽयमा । आयुः अयनस्वभाव-
कत्वाद्वायुः । छान्दसो वकारलोपः । इन्द्र ऋभुक्षा महन्नामैतत् महान् । अथवा उरु भातीति
ऋभुर्विस्तीर्णमन्तरिक्षम् । तस्मिन्यः क्षयति वसति स ऋभुक्षाः । अथवा ऋभवः
सौधन्वनास्तेषां यः क्षयति राजति ईष्ट इत्यर्थः स ऋभुक्षाः । मरुतश्च मा परिख्यन् परिख्येयानं
परिवर्जनम् । अनुमदन्तमाकाङ्क्षुः । यद्वाऽनुमन्यन्तामित्यर्थः । यद्वयं वाजिनोऽश्वस्य देव-
जातस्य 'स' प्रथमामाहुतिमजुहोत् ततो मनुष्या अजायन्त । स द्वित्यामजुहोत् ततो-
ऽश्वैः इति श्रुतेर्देवादग्नेराहुत्या जातस्य । अथवा 'सूरादश्वं वसवो निरतष्टे' इति दर्शनात् ।

१-आदशपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते

२-[ऋ० १११२।४] अयं अश्वो वोढा इति द्वितीयः
खण्डो महेश्वरेण न व्याख्यातः । न च दुर्गणं
व्याख्यातः ।

३-[ऋ० १११६।१] 'मा नो मित्रो वरुणः' इत्येव
प्रतीकः B. C. ४-शब्दो नास्ति B. C.

५-'जिन' इति त्रुटितम् B. C. ६-'व' इति नास्ति B. C.

७-अश्वसप्तमिति B. ८-प्रथममूला B. C.

९-एवपि देवत्व B. एवपि तदेवत्व C.

१०-नेस्तद्व्याह B. M. ११-तमित्रो C.

१२-'व' इति त्रुटितम् C. आयनस्वभाव B. C.

१३-परिख्या (ख्य C.) तं B. C. ०-ख्यानं वर्जं B. M.

१४-'ननु मन्मदन्तमाकाङ्क्षुः (क्षः B.)' इति पाठः B. C.

१५-यद्वमन्यन्ता B. C. १६-सप्तेः प्रथममाहु B. C.

'स' नास्ति M. १७-[मैत्रा० सं० १।८।१]

१८-हुताजातस्य B. C.

१९-[ऋ० १११६।२] वसवोऽग्निरतष्ट B. C.

देवैर्वस्तुभिरादित्याज्जातस्य । सतेः सरणस्य प्रवक्ष्यामो विदेये यज्ञेऽश्वमेधादौ वीर्याणि । भाष्य-
कारेण परोऽर्चः प्रथमं व्याख्यातः । तथाहि^१ प्रतिषेधेन प्रतिषेधस्य सुखः सम्बन्ध
इति कृत्वा ।

शकुनिः कस्मात् ? शक्रेः शकारः ककारश्च उकारश्च । नयतेर्निः । एतदाह शकुनोऽ-
नेतुम् । कम् ? सामर्थ्याद्वात्मानम् । नदितुमिति नदतेर्निः । तर्कितुं वान्तरिक्षेण गन्तुम् । तत्कते-
र्वर्णव्यापत्येत्यर्थः । सर्वत इत्यादिना वाशीर्नोमकत्वं दर्शयति । शकुनोऽस्तिवेति वेति
पाठान्तरम् । शकुनोतेवेति वैयाकरणः । शकुनोत्युन्नेतुमिति । तस्यैषा ।

[इति चतुर्दशस्या-(नवमस्या-) ध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।]

[अथ चतुर्थः खण्डः ।]

कनिक्रदन्तुषं प्रब्रुवाण इयति वाचमरितेव नावम् ।

सुमङ्गलश्च शकुने भवासि मा त्वा काचिदभिभा विख्या विदत् ॥^१

गृत्समदस्य । अर्धेर्चयोरेकवाक्यतायै यत्तच्छब्दाध्याहारः । प्रत्यक्षकृतत्वाच्च मन्त्रस्य ।
कनिक्रददिति प्रथमपुरुषस्यैकवाक्यतायै भवच्छब्दो योज्यः । भवान् कनिक्रदत् अत्यर्थं शब्दं
कृतवान् करोति वा । जलुषं जन्म जातिस्तामं । प्रब्रुवाणः प्रायेण शकुनिर्नाम्नां शब्दानुं कृति-
निमित्तत्वात् तस्य शब्दस्य तन्नाम्नाश्च सादृश्यात् ते जातिमात्मीयां प्रब्रुवाणो इव । न च
सकृदेव । किन्तर्हि ? सनतमेव इयति प्रेरयति वाचम् । अरितेर्वैगमयितेव नाविको नावम् ।
स त्वं सुमङ्गलश्चास्माकं प्रशस्तः । हे शकुने भवासि भवसि^२ । मा च त्वा त्वां काचिदभिभा कश्चि-
त्पराभिर्भवः । अभिभूतिर्विधा सर्वप्रकारा विदत् विदिर्लाभार्थः, लभेत प्रापदित्यर्थः ।

मङ्गलं निराह । गिरतेः । गृणातिः स्तुतिकर्मा तदर्थं वर्तमानस्य । भाविनो हि
कल्याणस्य प्रसूचकं निमित्तं मङ्गलमुच्यते । अतः स्तुत्यं तद्भवति । अथवा गृणाति

१-विदधे B. C. २-तदभिप्रहि B. C.

३-तरितुं B. C. ४-तरते B. C.

५-शिर्नामकत्वं C. वा शिनमिकत्वं B.

६-ऽस्तु विवेति B. C. ७-स्तुजयति B. C.

८-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

९-[क० १ । ४१ । १] 'कनिक्रदत्' इत्येव
प्रतीकः B. C.

१०-०च्छब्दो भवान् B. C. ०ब्दः यो० M.

११-जानीताम् B. C. १२-शकुनिना नाम्नां B. C.

१३-'तु' इति त्रुटितम् B. १४-प्रब्रुवाण B. C.

१५-अरिते अवगमयिते नावि B. अरितेय
गमयितेव C. १६-'सि' इति नास्ति B.

१७-पराभिहः B. C. १८-विख्या B. D.

१९-'अथवा' इत्यारभ्य 'नर्थानिति । अथवा'
इत्यन्तः पाठो नास्ति B. C.

भक्षयति नाशयत्यनर्थानिति । अथवा स्तुनस्य वा भक्षयति नाशयति गोरोचनादधिमध्व-
क्षतादिभिर्वाधियवैस्तद्वदङ्गं रेफस्य च लत्वेनाङ्गलं सन्मकारोपजनेन मङ्गलम् । अथवा
मज्जयन्ति तिरोभवति । मज्जलंकारप्रत्ययो वर्णव्यापैत्तिश्च । मामेव गच्छत्वित्येवमाशास्यते ।

गृत्समदमृषिमर्थे प्राप्नुमन्युत्थितमभिप्रस्थितं कपिञ्जलः शकुनिविशेषोऽभिशाब्दि-
तवान् । शब्देनोत्माहितवानित्यर्थः । तस्यार्थस्याभिवादिनी ।

[इति चतुर्दशस्या-(नवमस्या-) ध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।]

[अथ पञ्चमः खण्डः ।]

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद । भद्रं पुरस्तातो वद भद्रं पश्चात्कपिञ्जल ॥

गृत्समदस्यार्थम् । भद्रं कल्याणं वद दक्षिणतः स्थित इति शेषः । भद्रमेवोत्तरतः । भद्र-
मेव पुरस्तात् । नोऽस्माकं वद । भद्रमेव पश्चाद् वद । हे कपिञ्जल पठितत्वाभिगोदव्याख्यातेति ।

इतिहासप्रसक्तमृषिनामं निराह । गृत्सो मेधावी गृणातेः । स्तुन्यो ह्यसौ लोकस्व ।
स्तोता वा देवानां मदनः कर्तरि ल्युट् । सोमेन स्तुतिमिश्रं मदनं कर्तेति समानाधि-
करण इत्यर्थः ।

मण्डूका मज्जूका इति प्राप्तिवचनम् । मज्जनादिति धात्वर्थस्यानुगमप्रदर्शनम् । मस्जे-
हं कप्रत्यये जत्वोत्वाभ्यां मज्जूका इति प्राप्ते छादसन्वाज्जकारस्य [डकौरः] । झल्यपि
छान्त्यात्पूर्वो नुम् । मन्दतेर्वा भौवादिकस्य मोदतिकर्मणः । धेत्यवधारणार्थः । मन्दतेर्वा
चौरादिकस्य 'मद तृप्तिर्धने' इत्यर्थस्य तृप्तिकर्मणः । धेत्यवधारणार्थमेव । नित्यमदत्वा-

१-'व' इति नास्ति B. C. भिर्वापैवेति C.

२-वर्जयति B.

३-व्यावर्तिश्च C.

४-०च्छत्वे व० B. C.

५-प्राप्तमन्युपस्थितं B. प्राप्नुमन्युत्थितं अभि-
प्रस्थितं C.

६-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

७-[खेलिके सुक्ते ३।१] 'भद्रं वद' इत्येव
प्रतीकः B. C.

८-'व' इति वृद्धितम् C.

९-'ग' इति वृद्धितम्

१०-नामा (म C.) भिगाह B. C.

११-मदन (य C. कालेति B. C.)

१२-नास्ति B. C.

१३-मदेरुष (मदेरुवरुष C.) प्रत्यये जत्वयुत्वाभ्यां
B. C. मदेरुप्रत्यये M.

१४-मण्डू (ण्डु C.) का B. C.

१५-'डकारः' इति नास्ति B. C.

१६-पूर्वगदम् B. पूर्वद C. अत्र 'महिजनशोकेलि'
[पा० ७।१।६०] इति नुम् ।

१७-[पा० १०।१७६] इति सोमने B. C.

क्षित्यतुप्तत्वं क्षित्यदृष्टत्वाद्वा मण्डूकाः । 'शलिमण्डिम्यामूकण्' इति मण्डयतेत्यपत्ति-
लाघवादिनि वैयाकरणाः । रेखांमकिविचित्रकत्वान्मण्डिता इव । मण्ड उदर्कम् ।
तस्मिन्नोको निवास एषामिति वा । प्रसङ्गादाह मरेहर्षार्थस्य । दृश्यन्ति हि ततस्त्रानपाना-
वगाहार्थिनः । मुदेश । धात्वन्त्यत्वमात्रम् । तेषामेषा ।

[इति चतुर्दशस्या-(नवमस्या-) ध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ।]

[अथ षष्ठः खण्डः ।]

संवत्सरं शंशयानां ब्राह्मणां व्रतचारिणः । वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूकां अवादिषुः ॥

वसिष्ठस्य । अवैकवाक्तायै येन चच्छब्दाध्याहारः । ये 'संवत्सरं शंशयानाः शयितवन्तः ।
लुप्तोपममेतन् । सुप्ता इव वाष्टौ मासान् । निःशब्दा बभूवुरित्यर्थः । ब्राह्मणां ब्रुवन्तेरेतद्रूपम् ।
वचनसमर्था अपि सन्तो व्रतचारिणः । अथवा व्रतमिति कर्मनाम । स्वस्य कर्मणश्चरितारो
गन्तार इत्यर्थः । ते वर्षासु वाचं पर्जन्यजिन्वितां, जिन्वतिः प्रीतिकर्मा, पर्जन्येन प्रीताम् ।
प्रशब्दोऽत्रादिषुरित्येतेन सम्बध्यते । मण्डूकाः प्रावादिषुः वर्तमाने लुङ् । प्रवदन्ति । ब्राह्मणा
इति लुप्तोपम । ये संवत्सरं शयितवन्तस्ते यथा ब्राह्मणाः कृतस्वाध्यायोपकरणा व्रतचारिणः
स्वाध्यायमेवं वाचं पर्जन्येन प्रीतां मण्डूकाः प्रवदन्तीति ।

शिश्यानां इति अवोचः । ब्राह्मणा इत्यस्य व्याख्यानं ब्रुवाणा इति । अनावृष्ट्युपहते
किल जीवलोके वसिष्ठो वर्षार्थी पर्जन्यमस्तीषीत् । तन्मण्डूकां अन्वमोदन्तं अन्वदृष्यन्तं वर्ष-
हेतुकं शब्दमकृण्वन्तेत्यर्थः । तत्प्रमोदश्च भाविनो वर्षस्य सूचक इति कृत्वा । दृष्ट्वा उपलभ्य
भुत्वेत्यर्थः । स एष मण्डूकस्तुतेर्निदानामितिहासः ।

[इति चतुर्दशस्या-(नवमस्या-) ध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।]

१-[उणा० ४।४२] श (झ B.) लिमण्डिभ्य मूक-
न्तीति B. C.

२-रेवा भक्ति B. C. ३-मण्डिका B.

४-न (प C.) दकर्म B. C. ५-येषां B. C.

६-०स्तानतपा C. ०स्तानातपानावनाहार्थिनः B.

७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

८-[ऋ० ७ । १०३ । १] 'संवत्सरम्' इत्येव

प्रतीक B. C.

९-यच्छब्दा B. C. १०-हे संव B.

११-गयाना C.

१२-ब्रुवन्ते एत B. C.

१३-प्रीता मण्डू B. C.

१४-कादच B. तदाच C. कान्च M.

१५-कृषते B. C.

१६-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तेर्निर्देशो न दृश्यत

[अथ सप्तमः खण्डः]

उप प्र वद मण्डकि वर्ष मा वद तादुरि ।

मध्ये हृदस्य प्लवस्व विगृह्य चतुरः पदः ॥

उपोपसर्गभ्रुतेः क्रियापदाध्याहारः । इह उपगम्य प्रवद । हे मण्डकि । किम् ? वर्षे 'नपुंसके भावे क्तः' इति वृत्त्यर्थोऽप्युपसंख्यायते । वर्षमावद अभिमुख्येन वृष्टिनिमित्तं यत्तद्वद । मा मैवावारयतीत्यर्थः । तादुरि तरणशाले यावच्छरीरं तावदुदके वावर्दित्वा च देववृष्टे । मध्ये हृदस्य प्लवस्व तर । विगृह्य प्रसार्य चतुश्चतुरोऽपि पादात् ।

अक्षाः । अश्रोतेः कर्मभूता व्याप्नुवन्ति गृह्णत्येनां देवितारः । करणभूता वा अभिव्याप्नुवन्त्येभिः परस्परमित्यर्थः । तेषामेषा ।

[इति चतुर्दशस्या-(नवमस्या-) ध्यायस्य सप्तमः खण्डः]

[अथाष्टमः खण्डः]

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे ववृतानाः ।

सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जाण्विर्महमच्छान् ॥

कवचस्य मौजवतो वा । प्रावेपाः प्रवेपनस्वभावा अक्षाः । मा माम् । बृहतो महतः । सामर्थ्याद् विभीदकस्य । वृष्टीभ्रुतेः फलत्वेन सम्बन्धिन इति शेषः । महतो विभीदकस्य फलानीत्यभिप्रायः । मादयन्ति हर्षयन्ति । प्रवातेजाः प्रचुरवाते काले वर्षासु प्रवणे वा प्रदेशे जाताः । इरिणे निरुदके असारप्रदेशे पर्वतानाम् । न च मनाक् । किन्तर्हि ? सोमस्येव यथा सोमस्य मौजवतस्य मौजवति पर्वते जातस्य भक्षः । एवं विभीदको विभीदकविकारोऽक्षाख्यो जये पराजये च हर्षेण शोकेन च । जाण्विः जागरणकर्मी । महं वष्टुचर्ये चतुर्थी मम । अच्छान् छादयति । किम् ? सामर्थ्यान्मनः । अत्यन्तं प्रीतिं करोतित्यर्थः ।

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते

२-[खैलिकं सूक्तं १६॥ अथर्व० ४ । १५ । १४]

'उप प्र वद' इत्येव प्रतीकः B. C.

३-'उप' इति नास्ति B. C.

४-मण्डकाः B. C. ५-[पा० ३।३।१४]

६-अत्र 'कृदर्थो' इति युक्तः स्यात् ।

७-अमामेषा वारतीत्यर्थः C. ८-अदुहे C.

९-अयं संदिग्धः पाठः । १०-तुरो विवर्दC. पदः M.

११-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य सम त्तरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

१२-[क० १०।३४।१] 'प्रावेपा मा' इत्येव प्रतीकः B. C.

१३-कवचस्य B. C. १४-अनतः B. ममतः C.

१५-पर्वतानाः M.

१६-०रणवामी C. ०रणकारी M. १७-अच्छान् B.

प्रवणेजा इति पाठे उभयत्र 'सप्तम्यां जनेर्देः' बहुलवचनाच्चालुक् । हरिणातिर्गति-
कर्मा । हरिणं निरिणं सन्नकारलोपेन । निशब्दादिकारः । रिणातेरिकारः । अण्शब्दा-
णकारः । अपगतोऽकमिरिणमित्याह । तत अपेत्य जीवितौ । अन्यत्र सा हि शरस्कन्वशो
निर्गता भवति । अमुञ्जः कथम् ? स हि मुच्यते । ईषीकया कथम् ? ईषतेर्गतिकर्मणः ।
सा हि निर्गता भवति मुञ्जात् । ईयमपीषीका अपरेषीका तस्मादेव । विमीदको भेदनात् ।
जागृविरच्छान् अवच्छन्दन् । प्रथमया सूक्तस्याद्यया । परिद्यूनस्याश्वविजिगीषोः । वैध्व-
स्ताक्षविजातृषोऽग्निवर्णस्येत्यर्थः ।

प्रावाणोऽभिषवपाषाणाः । इन्तेर्वर्णव्यापस्या । हन्यते हि तैः सोमः । गृणातिः
स्तुतिकर्मा । प्रावस्तुद् प्रावस्तोत्रमिति च समाख्या ।

[इति चतुर्दशस्या-(नवमस्या-) ध्यायस्याष्टमः खण्डः ।]

[अथ नवमः खण्डः ।]

प्रंते वदन्तु प्र वयं वदाम प्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः ।

यदद्भ्यः पर्वताः साकमाशवः श्लोकं घोषं भरथेन्द्राय सोमिनः ॥

अर्बुदस्य । एते उद्गातारः प्रवदन्तु । वयमपि होतारः प्रवदाम । प्रावभ्यो वाचं स्तुतं-
लक्षणाम् । यूयमप्यध्वर्यवो वदतं वदद्भ्योऽभिषवशब्दं कुर्वद्भ्य इत्यर्थः । परोर्धेचं प्रत्यक्ष-
कृतत्वाद्भिन्नं वाक्यम् । यत व्यत्ययेन नपुंसकैकवचनं पुल्लिङ्गबहुवचनस्य स्थाने । हे यूयं
हे अद्भ्यः पर्वताः पर्वतावयवाः साकं सह । आशवो होमस्याभिषवकाले व्यासार्ः । यच्छ्रुते-
स्तच्छब्दाध्याहारस्ते । अथवा आशुरिति क्षिप्रनाम क्षिप्रास्ते सह श्लोकं अर्धवर्णीयं घोषमभि-
षवशब्दं भरथ हरथ प्रापयथ । इन्द्राय इन्द्रं प्रोपयितुं तत्समीपं नयथेत्यर्थः । सोमिनः सोम-
वन्तो वा सोमवतो वा यजमानस्य गृहेष्विति शेषः ।

१-[पा० ३।२।९७] २-अर्ण M.

३-पिता B. हीविता ४-भवन्ति C.

५-अत्र 'अ' कारोऽधिक एव भाति ।

६-ऋषिकया C.

७-यमपीषिका प (पा C.) लेषिका B. C.

८-अत्र 'अवच्छदत्' इति स्यात् । ९-क्षतिजि B.

१०-वर्धस्ताक्ष विजातृषोऽग्निवर्णस्येत्यर्थः C. अयं

पाठः सन्दिग्धः ।

११-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेः गार्म्मभस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१२-[ऋ० १०।९४।१] 'प्रंते वदन्तु' इत्येव
प्रतीकः B. C.

१३-वेदनवद्भ्यः B. C. १४-व्यापारः B.

१५-तेस्तदथाहा C.

१६-'प्रावणीय घोषं' इत्यपि पाठः C.

१७-प्रापयितुं C. १८-वन्तो नो वा B. C.

अथ इत्यस्य निर्वचनं आदरणीयाः । सोमा इत्यतिरिक्तपाठः । आस्यलघ्नेन सोमेन सोमिनः । ऊर्ध्वं षष्ठ्येकवचनं वा ।

नाराशंसः नरान् शंसतीति कर्मोपपदे 'अन्येषामपि दृश्यते' इति औत्तरपदिकं दीर्घत्वं जलादूर्ध्वान्तः श्वादूर्ध्वेत्येवमादिवत् । नरशंसः सन् नराशंसः । ततः स्वार्थिकः प्रज्ञादिवाद्वाङ् । नराशंस एव नाराशंसः । मन्त्रोऽभिधेयः । येनै नराः प्रशस्यन्त इति तु भाष्यकारः । तस्यैषा इति प्राप्तार्थवचनं द्रष्टव्यम् ।

अत्र चोदयति । यदि मन्त्रोऽभिधेयो नराशंसशब्दस्य देवतापदसमाह्वये पाठोऽनुपपन्नः । यतो नासौ स्तुत्यः । करणं ह्यसौ स्तुतौ । यदपि चोदाहरणं 'अमन्वान् स्तोमार्ने' इति नाराशंसलिङ्गं न चासौ स्तुत्यः । कस्तर्हि ? भावयव्यः । अतोऽयं नाराशंसोपन्यासः ।

उच्यते । नैष दोषः । इह हि भावयव्यस्य पौरुकुत्स्यायो बाहुल्येन राजानः स्तुतिविषयत्वेन दृश्यन्ते । तत्र यदि तावत्ते स्वशब्देन पठ्यन् भूयस्तावल्लक्षणे दोषः स्यात् ।

अथ राजानः । नरा इति वा सामान्येन स्तुत्यसम्भवादुदाहरणाभावः ।

एवं तर्हि सामान्यस्यैव पाठः कर्तव्यः । सै सामान्ये विशेषार्थमपि विज्ञास्यते । यथा शकुनिः समाह्वातो विशेषस्यापि कपिजलादेर्लक्षणम् । तथा चोभयमुदाहृतम् 'कनिक्कदत्' 'भद्रं वद' इति च । एवमिहापि कचित् सामान्येन राजत्वेन स्तुतिः सा च संगृहीता भविष्यति या विशेषेण भावयव्यादीनाम् ।

यच्चोक्तं सामान्येन स्तुत्यसम्भव इति । साहसमात्रं तत् । बहुशास्त्रत्वाद्धेदानाम् । सामान्येन योऽभिषिक्तो राजा आ त्वाहोर्षमभिवर्त्तन हविषां' इति सूक्ताभ्यामनुमर्यते । तथा च 'देवताधिकारे द्वे परे राज्ञोर्म' इति शौनकः पपाठ । तथा 'ब्रुवो राजा विद्यामयमै' इति सामान्येन लिङ्गम् ।

१-'निर' इति त्रुटितम् B.

२-सोमिने यूध्वं B. C. ३-[पा० ६।३।१३७]

४-जलादूर्ध्वान्तः(B.)श्वादूर्ध्वान्तःB.C.अर्थ पाठःसन्दिग्धः।

५-नराशंसः सन्त (B. C.) रणाशंसः B.

६-[पा० ५।६।३८]७-'न' इति त्रुटितम् B. C.

८-कारस्यैषा B. कारस्यार्था C.

९-'इति' इति नास्ति B.C. १०-प्राप्त्यर्थवचनं B.

११-द्रष्टव्यःC. १२-यापि C. १३-[ऋ० १।१२६।१]

१४-अत्र 'अयुक्तः' इति शेषो योज्यः ।

१५-कुत्स्यायो C. अत्र 'पौरुकुत्स्यादयो' इति

पाठो भवेत् ।

१६-हरा इति C.

१७-सा C. अत्र 'सति' इति युक्तः स्यात् ।

१८-याव B. C. 'य च' इति वा भवेत् ।

१९-'सामान्येन' इति त्रुटितम् B.

२०-सामान्येन यभिषिक्तो C.

२१-द्वाष B. द्वर्षमभिवर्त्तेन C.

२२-[Cf. ऋ० १०।१७३।१ आ त्वाहोर्षमन्तरेषि]

२३-सन्दिग्धमिदं पदम् । 'अनुस्तूयते' इति स्यात् ।

२४-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

२५-[ऋ० १०।१७३।४]

तस्मादुभयार्थत्वेन राजशब्द एव पठितव्यः ।

सत्यम् । सिध्यत्येवं किन्त्वयं नाराशंसशब्दो मन्त्रे सोमे च रुढः । 'नाराशंसी नरेभिः कारव्या इतीदं जना उपभृतेति नाराशंस्यं तथा विपर्यस्ये' इति । नामानेदिष्टीये सूक्त उच्यते 'इदमित्या' । 'ये यज्ञेन' इति । होमोऽद्याज्यप्रयोगैर्नाराशंसः । तेषां च मक्षमन्त्रः 'देवोऽसि नराशंसः' इति । स्वयमेव वक्ष्यति 'नाराशंसानमिप्रंयै' इति । तस्मादयमक्ष निरुक्तो भविष्यति । शक्यामि वै न व्युत्पत्तिद्वारेण राजमात्रस्य तद्विशेषस्य च भावय-
व्यादेरुपलक्षणार्थत्वेन सोमविषयत्वेन च वर्णयितुमिति नाराशंसशब्द एव मन्त्रवचनः
समाज्ञातः । तस्य च सामान्येन च विशेषेण च राजोपेस्तुतिविषयाः सर्वमन्त्रां एवो-
दाहरणम् । अतो विस्मयमाह । येन नराः प्रशस्यन्ते स^३ नाराशंसो मन्त्रः । तस्यैषा भवति ।

[इति चतुर्दशस्या- (नवमस्या-) ध्यायस्य नवमः खण्डः ।]

[अथ दशमः खण्डः i]

अमन्दान्स्तोमान् प्र भरे मनीषा सिन्धावधि^१ क्षियतो भाव्यस्य ।

यो मे सहस्रममिमीत सवान्त्वृतो राजा श्रवं इच्छमानः ॥

अमन्दानिति स्तोमविशेषणम् । तत्कथमुपपद्यते । विषयविषयिणोरभेदात् । मन्दो बालिशो मूर्खः । तद्विपरीतोऽमन्दोऽबालिशोऽमूर्खः । तद्विषयाः पण्डिता वेदनीयास्तद्योग्या-
नेताः । अँल्पो वा मन्दः । अँनलगात् वा स्तोमात् । प्रभरे प्रभरामि प्रापयामि । मनीषा तृती-
यायाः सह योगलक्षणाया अत्र लुक् मनीषया स्तुत्यर्थप्रज्ञया वा यावत्प्रज्ञमित्यर्थः । सिन्धावधि
सिन्धुर्नदी तँसम्बन्धो वा देशः । अधिरुपरिभावे । सिन्धोर्नद्यास्तत्सम्बन्धस्व वा देशस्यो-
परि । क्षियतो निवसतः । भाव्यस्य भावयव्यस्य । भावयव्यशब्दस्यायं छान्दसोऽक्षरद्वयलोपः ।
पर्यायान्तरं वा भावयव्यस्य राज्ञः । यो मे मम प्रभूतस्त्रैदानेन सहस्रममिमीत निर्मितवान् सवान्

- १-नरेभिः C. २-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]
३-[कृ० १०।६।११] ४-[कृ० १०।६।२।१]
५ होमाव्याज्य प्रगेयोर्नारा C.
६-[शांखायनश्रौतसूत्रे ७।५।२०।१।८।२१।१२]
७-[निरु० ११।५] ८-सोमदर्शत्वेन च P.
९-चनसमा B.C. १०-राजावः स्तुति B. ११-मन्त्र एवो B.
१२-स' इति नुटितम् । अग्रे 'नराशंसः' इति B.C.
१३-आदर्शपुस्तकेऽत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भत्व च

- निर्देशो न दृश्यते ।
१४-[कृ० १।१६२।१] 'अमन्दान्' इत्येव
प्रतीकः B. C. १५-रीतममन्दो B.C.
१६-योग्यायेतान् B. योग्यायेतात् C.
१७-अपो वा B. C. १८-अनवात् वा C.
१९-मनीषा स्तु B. २०-तत्तत्स B. कर्तरि स C.
२१-क्षीयतो C. २२-'मे' इति नुटितम् B. C.
२३-प्रभूता जव (न C.) दानेन B. C.

स्तुत्यानित्यर्थः । अतः तुर्वतिर्हिंसाकर्मा । अत्यन्तशूरत्वाद्विंसितपूर्वः केनचित् ।
त्वरतेर्वा, अत्वरमाणो राजा । श्रवः श्रूयत इति श्रवः कीर्तिः प्रशंसा नामात्मन इच्छन् ।

सारूप्यप्रसक्तं बालं निराह । बालो बलवर्ती बलेन वर्तत एवंप्रसीदः । बलशब्दात्
तृतीयासमर्थाद् वर्तन इत्येतस्मिन्नर्थे तद्धित इत्यभिप्रायः । स ह्यमनस्कतया महतोऽपि
सकाशादीप्सितमर्थं क्रीडनकादिकं शक्तिर्युक्तिनिरपेक्षं जिघृक्षति । पित्रोर्ज्येष्ठस्य वा
भतेव्यः । श्रियत इति भारः सन् भकारेफयोर्बकारलकारापर्या बालः । अम्बा माता सा
अस्मै अलम् । अभ्यञ्जनमर्दनस्तनपानादिषु तदर्थेषु पर्याप्तं भवतीति वा । अम्बा बलमस्यावयव-
द्वितादेर्बालः । अम्बायास्य बलं निमित्तं पित्रादिकैर्बलात् । उत्तरोऽर्धो नालमिति शेषः ।
बलो धा प्रतिषेधेन प्रतिषेधार्थेन आदितोऽपनीतेनानुप्रविष्टेनाकारेण व्यवधानादबलो बालः ।
अविद्यमानबल इत्यर्थः । अत्र मरणसर्वार्थेषु अबलोः ।

इति निरुक्तविवरणे चतुर्दशस्या- [नवमस्या-] ज्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयः पादः । [अथैकादशः खण्डः]

नाराशंसशब्देनोपक्षिप्तस्य सतः सामान्येन स्तुत्यतया राज्ञः संप्रति स्तुतिलाम-
हेतुमाचष्टे ।

यज्ञसंयोगाद् [राजा स्तुतिं लभेत । राजसंयोगाद्युद्धोपकरणानि । तेषां रथः प्रथमागामी भवति]

यज्ञेन संयोगात् । यज्ञोऽयमेव । तत्संयोगाद्वा राजा सर्वयुद्धोपकरणोपेतं रथमधि-

- १-पूर्वं केन B. २-त्माना इच्छन् C.
३-यालो बल C. ४-सं ह्यम C. ५-कारिकं B.C.
६-C. पुस्तके 'शक्तिं निरपेक्षन्ति घृक्षति' इति
पाठः । 'जिघृक्षति' इत्यस्य 'जि' इति
ब्रुटितम् B.
७-स्तुयत इति B. ८-कारावक्या B.
९-अस्मे अलम् C.
१०-०ञ्जोमर्दन C. ०ञ्जोमर्दन रनानापाना० M.
११-अम्बालमन्यवयवद्विकालं बालः B. अलमन्य-
वयवद्वितादे बालः C.
१२-अयं सन्दिग्धः पाठः ।
१३-दिकं बलात् B. १४-उत्तरार्धो B. M.

- १५-अबालो वा B. C. 'वा' इति ब्रुटितम् B.
१६-आदितो सवनीते B. C.
१७-व्यवजाताप्ययनो B. प्युपजाताप्यवनो C.
व्यवहितो M.
१८-मानञ्च बल C.
१९-'अत्रवला' इति पाठः C.
२०-'निरुक्तविवरणे' इति नास्ति B. C.
२१-अयं कोष्ठकान्तर्गतः पादो नास्ति P. C. M.
'इति चतुर्दशस्य प्रथमः पादः' इत्येव पाठः C.
२२-अयं पादो नास्ति C.
२३-'यज्ञसंयोगादित्यादि' इत्येव प्रतीकः B. C.
२४-यज्ञोऽयमेव B. C.

रुढः । स इन्द्रो राजा जीमूतस्येति स्तूयते । तत्संयोगाद्रथादीन्युपकरणानि । स्तुतिलाभाच्च
रथादीनां देवतात्वम् । एष यज्ञाभिःसम्बन्धात् स्तुतिसंक्रमः पूर्वाचार्यैः प्रदर्शितः ।

अन्ये तु उपकरणानि राजसम्बन्धात् । राजा यज्ञसम्बन्धात् । यज्ञो देवतासम्बन्धात् ।
देवतातेमसम्बन्धात् । सोऽयमात्मैव सर्वावस्थः स्तूयत इति मन्यन्ते । तथा चोक्तम् ।

स्थाने स्थाने स्तुतिः सर्वा स्थानाधिपतिभौगिनी ।

आत्मप्रतिष्ठा बोद्धव्या तथोपकरणस्तुतिः ॥

इति स्तुतिसंक्रमन्यार्थमिमं मन्यन्तेऽध्यात्मचिन्तकाः । तदेतदात्मविदां दर्शनं
'माहाभाग्याद्देवतायाः' इत्यादिना 'आत्मैवैषां रथः' इत्येवमन्तेन^१ प्रदर्शितम् । तेषामाधार-
भूतत्वाद् रथः प्रथममाज्ञातः ।

[रथो रंहतेर्गतिकर्मणः । स्थिरतेर्वा स्याद् विपरीतस्य । रममाणोऽस्मिंस्तिष्ठतीति वा ।

रपतेर्वा रसतेर्वा । तस्यैषा भवति ।]^२

स कस्मात् ? रंहतेः रथः । स्थिरंतेर्वा विपरीताक्षरस्य । रममाणो विस्त्रब्ध इत्यर्थः ।
द्विधातुजत्वमत्र । रमतेरेवेति वैयाकरणाः । 'हानिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन्' इति कथन्^३
स्मरणात् । रसतेर्वा शब्दार्थस्य । भवति हि तस्यागच्छत उपलब्धिः । तस्यैषा ।

[इति चतुर्दशस्या- (नवमस्या-) ध्यायस्यैकादशः खण्डः ।]

१-ज्ञादिस B. C.

२-चार्यैः क्रमः प्रद B. C. ०ऽर्थैः क्रमद० M.

३-रूपकर C.

४-नास्ति B. C.

५-देवतात्र सम्ब B. C. 'देवतात्मसम्बन्धात्'

इति त्रुटितम् M.

६-स्थानस्तानि C. स्थानस्थानि M.

७-भागीनि C.

८-तथा चोपरस्तुतिः C. चोपरवस्तुतिः M.

९-अत्रैव दुर्गेणाप्युद्धतोऽयं संदर्भः ।

१०-'य' इति त्रुटितम् C. 'यमिमं मन्यन्तेऽध्यात्म-

चिन्तकाः' इत्येतावान् पाठस्तुटितः B.

११-[निरु० ७।४]

१२-मन्तोन B.

१३-प्रदर्शितः B.

१४-अयं भूलपाठो नास्ति B. C. M.

१५-विरथेर्वा C.

१६-[उणा० २।२] इतिरुधिरमिकाशिभ्यां (भ्याः C.)

कथन् B. C.

१७-कथन स्मर B. C.

१८-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ द्वादशः खण्डः ।]

वनस्पते वीडूङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।

गोभिः सन्नद्धो असि वीळ्यस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥

गर्गस्य । हे वनस्पते वनस्पतिविकार रथ । वीडूङ्गः वीडु इदमङ्गमवयवो यस्य स द्वादशवयवः । दिशब्दो यस्मादर्थे गोभिः सन्नद्ध इत्येतेन सम्बध्यते । भूया भव । एवमस्मत्सख अस्माकं सखिभूतो मित्रमिव व्यसर्नपात इत्यर्थः । प्रतरणः संग्रामाणां निर्वोदित्यर्थः । सुवीरः शोभनवीरयुक्तः । कस्मादेवमुच्यते द्वादशो भवेति ? यस्माद् गोभिर्गोविकारैश्चर्मभिः श्लेष्मणा च सन्नद्धः सम्यग्बद्धोऽसि तस्माद् वीळ्यस्व इदीकुंर्वात्मानम् । तथा वीडूङ्गतया आस्थाता आरोढा च ते तव जयतु जेत्वानि कृत्यार्थे त्वंप्रत्ययः । जेतव्यानि शत्रूणां वृन्दानि घनानि वा तेषाम् ।

दुन्दुभिः शब्दानुकरणनिमित्तमेतन्नामं । द्दुमशब्दस्य वा रेफलोपः । भिदेश्चाद्यन्तैर्विपर्ययः । उकारश्चोपेजन इत्याह । दुभो मित्र इति वेति । भिक्षो निष्कुषितः । दुन्दुर्भ्यतेर्वा स्यान्नैरुक्तघोतोः । ताव्यते ह्यसौ युद्धसमये । तस्यैषा ।

[इति चतुर्दशस्या-(नवमस्या-) ध्यायस्य द्वादशः खण्डः ।]

[अथ त्रयोदशः खण्डः ।]

उप श्वासय पृथिवीमुत थां पुरुत्रा ते मनुजां विष्ठितं जगत् ।

स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूराद्वीयो अपं सेष शत्रून् ॥

गर्गस्यैव । उप आ इत्येतस्य स्थाने । त्रैवसिः सामर्थ्यात्पूरणे । आपूरय स्वेन

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते

२-[अ. ६।४७।२६] 'वनस्पते' इत्येव प्रतीकः

B. C. 'वनस्पते विचक्ष' इति M.

३-स्य इहवन B. स्येह वन C.

४-विचक्षः C. M. ५-इदोवयवः C.

६-एवमस्मिन् सखा C. ७-भूतं मित्र C. M.

८-व्यसने पाते (इ) त्यर्थः B. व्यसने वातेत्यर्थः C.

९-द्वादशनेवेति B. C. १०-शुष्मणा च B. C.

११-इदीकुर्वा C. १२-विचक्षतया C. वीचक्षतयाम्.

१३-वाप्रत्ययः B. १४-'म' इति त्रुटितम् C.

१५-रेफान लोपः (पा. C.) B. C. १६-चात्यन्त विप B. C. M.

१७-चोपिजन इत्यहि C. ०यज इत्या० M.

१८-भ्यतेप्या (व्या. C.) B. C. 'स्थात्' नास्ति B. C.

१९-घातुः B. C. २०-तस्या ते B. तास्यते C.

२१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

२२-[अ. ६।४७।२६] 'उप श्वासय' इत्येव

प्रतीकः B. C. M. २३-त्वसि C. असि C. असिः M.

ध्वनिना । किम् ? पृथिवीमुत वा दिवञ्च । पुनत्रा बहुधा ते तैव शब्दं मनुतां शृणोत्वित्यर्थः ।
विहितं विविधं स्थितं स्थावरमित्यर्थः । अतिशयप्रदर्शनं च विधितशब्देन स्थावरस्थेयो-
पादानम् । इतरथा भोजामावाद् घोषमनेनमनुपपन्नं स्यादित्यभिप्रायः । जगत् जङ्गमं च ।
परस्तासच्छ्रुतेर्यदध्याहारः । य एवमुक्तोऽस्ति सः । हे दुन्दुभे सज्जः सम्प्रीयमाण इति । इन्नेण
देवैश्च सह । दूराद्दीयो दूरतरैश्च । अर्पसेध अर्पगमय शत्रून् । तथा नदत् एव शब्दं भूत्वा
तव शत्रवो नश्यन्तीत्यभिप्रायः ।

इषुधिः कस्मात् ? इषवो निधीयन्ते यस्मिन्द । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किं । तस्यैषां ।
[इति चतुर्दशस्या- (नवमस्या-) ध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ।]

[अथ चतुर्दशः खण्डः ।]

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्वाकुंणोति समनावगत्य ।

इषुधिः सङ्गाः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनदो जयति प्रसृतः ॥

वायोर्मरुद्वाजस्य । परतैश्च युद्धोपकरणस्तुतयः । अत्रैकवाक्यतायै यत्तदध्याहारः ।
बह्वीनामिषूणां पिता पितृस्थानीयः पालयिता वा । यस्य चास्य बहुरिषुगणः पुत्रः पुत्रस्थानीयः
पुत्रवद्रस्येत इत्यर्थः । यश्च चिश्वाकुंणोति चिंश्चेति निपातो हासवचनः । हासंमतिकरोत्यु-
त्साहमानः । उज्ज्वलपुङ्खत्वाद् । शब्दानुकरणश्चिंश्चेति । एवंपरुषं शब्दं करोति । समना
समनानि समराणि । अवगत्य अवेति उपेत्येतस्य स्थाने । उपगम्य स इषुधिः सङ्गाः पृतनाश्च
सर्वाः । द्वे अप्येते संप्रामनामनी । स्पर्धामात्रेण लक्ष्येण्यवधानार्थं यत्रेषवः क्षिप्यन्ते तद्विषय-
मेकम् । वधार्थं यत्र तद्विषयमन्यद् । ये स्पर्धार्था लक्ष्यवेधमात्रार्थाः संप्रामाः । ये च
वधार्थास्तान् सर्वांश्च योऽसुं पृष्ठे निनदो नितान्तं बहो जयति जयतु प्रसृतः प्रेरितः ।

- १-दिवश्च B. C. २-'द' इति त्रुटितम् B. C.
३-'त' इति त्रुटितम् C. ४-०-रस्यैषोपा० B. C.
५-घोषमननुप M. ६-स्तानाच्छ्रुते C.
७-दूरतरा B. C. ८-अव C.
९-धिः इषवः कस्मा B.
१०-यस्मात् B. C. ११-[पा० ३ । ३ । १३]
१२-निः B. किं C. १३-तस्याषा C.
१४-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

- १५-[अ० ६ । ७५ । ५] 'बह्वीनां' इत्येषं
प्रतीकः B. C.
१६-परश्च C. १७-रक्षत C.
१८-चिश्वाकु B.
१९-चिश्चेति B. २०-हासमिति C.
२१-चिश्चेति B. २२-अवेत्य B. C. २३-पार्था C.
२४-अत्र 'लक्ष्य' इति युक्तः स्यात् ।
२५-वधार्थं B. C.
२६-स्पर्ध (धां C.) याव लक्ष्यवेधमात्रार्थाः B. C.

यसु तत्स्थानमिपूणा प्रेरणमिषुधयः । सैङ्गुनः सचतेर्गतिकर्मणः सङ्गच्छन्ते वा तत्र
योद्धारः संकीर्त्यन्ते वा ।

हस्तघ्नः कलापी गोघेति प्रसिद्धः । हस्ते हस्तसमीपे स्थितो हन्यते ज्यया शरपुङ्गेन । तस्यैषा ।

[इति चतुर्दशस्या-(नवमस्या-) ध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ।]

[अथ पञ्चदशः खण्डः ।]

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां हेति परिवाधमानः ।

हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान् पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥

यथा सपौ मुखे गृहीतो भोगैः । भोगास्तस्यैव कुटिलाः शरीरावयवास्तैः । अर्धचर्मयो-
रेकवाक्यतायै यत्तदध्याहारः कार्यः । यः पर्येति परिगच्छति परिवेष्टयतीत्यर्थः । बाहुं ज्यायां
स्वभूतां हेति वधं ताडनं ज्याकृतं प्रहारमित्यर्थः । परिवाधमानः सर्वतो निरुन्धन् स हस्तघ्नो
यथा विश्वा विश्वानि सर्वाणि वयुनानि प्रज्ञानानि विद्वान् प्रजानन् पुमान् कश्चिदिवेमं योद्धारं
पुमांसं परिपातु यक्षतु विश्वतः सर्वतः । हस्तघ्नस्यैव वा विशेषणम् । वयुनानि स्थानि कर्माणि जानन् ।

पुमान् 'पातेर्द्धमसुं' इति वैयाकरणाः । [स्त्री न^{१२} पुरुषना इति नैरुक्ताः । पुंसतेर्वा
पौरुषार्थस्य । तथा च पुंसंतेः । पौंस्यं बलम् ।

'अमीशवोऽभ्यश्नुवन्ते' इति व्याख्याता अङ्गुलिनामत्वेन । इह रश्मयोऽभिधेयाः । तेषामेषा भवति ।

[इति चतुर्दशस्या-(नवमस्या-) ध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ।]

[अथ षोडशः खण्डः ।]

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र यत्र कामयते सुषाधिः ।

अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः ॥^{१६}

अत्रैकवाक्यतायै यत्तदध्याहारः । यो रथे तिष्ठन् तिष्ठतिरत्र सत्तायां नोर्ध्वतायाम् ।

१-मिपुरयः C. २-चिह्न B. C. ३-पुंखेण C.

४-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते । ५-[ऋ० ६।७५।१४]

'अहिरिव' इत्येव B. 'हविरिव' इति पाठः C.

६-'पर' इति त्रुटितम् C. ७-ज्याहाः C.

८-निरुद्धन् C. ९-युवनानि C. १०-युवनानि B.

११-[उणा० ४।१७८] पुमाने सुराविति B. C.

१२-स्त्री नः C. B. 'स्त्री न' नास्ति M.

१३-पुंवतेः पौख्य (ह्य C) म B. C.

१४-[निरु० ३।९] नोऽभ्यश्नुवन्तेः B. C. ०ऽभ्यश्नुवन्ते
कर्माणि M. १५-ममिति व्याख्याता (काC.) रः B. C.

१६-[ऋ० ६।७५।६] रथे तिष्ठन् इत्येव प्रतीकः B. C.

संग्रामे तिष्ठतीति यथा । रथ एव सन्नयति वाजिनोऽश्वान् पुरोऽग्रतः । यत्र यत्र कामयते
सुषारथिः । अमीशूनां महिमानं पनायत । पनतेः स्तुतिकर्मणः । पनायत स्तुत हे स्तोतारः । यच्च
मनोऽश्वानाम् । पश्चात्सन्तोऽनुयच्छन्ति अनुषध्नि सारथिमनसम् । सारथीच्छावशेन गमन-
चित्तमश्वानां कुर्वन्तीत्यर्थः । रथमनोऽश्वानाम् । पूजयामीत्यपपाठः ।

धनुः । धन्वतेर्गत्यर्थस्य वधार्थस्य वा । उभयार्थोपपत्तेः । तथा च दर्शयति । धन्वन्यस्माद
प्यन्ति अस्मात् । अप्यन्तश्च धन्तीषवः । अपादानत्वाच्चास्योभयोपपत्तिवम् । तस्यैषा ।

[इति चतुर्दशस्या- (नवमस्या-) ध्यायस्य षोडशः खण्डः ।]

[अथ सप्तदशः खण्डः ।]

धन्वना गा धन्वानां जि जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।

धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥

केवलस्यापि धनुषश्छान्दसत्वादङ् । धन्वना धनुषा गाः शत्रूणां स्वभूताः । धन्वना
धनुषैव । आजि यः स्पर्धयैव लक्ष्यवेधफलमात्रं क्रियते तं संग्रामं जयेम । धन्वना धनुषैव ।
तीव्राः परस्परवधरूपाः । समदः संग्रामनामैतत् । लिङ्गं शत्रुवधफलसंग्रामं जयेम । धनुः
धनुरेव च शत्रोरपकामं मध्यमपदलोपी समासः । अपगतं काममस्मज्जयविषयं कृणोति लोड्यै
लट् करोतु धन्वना । किं बहुना धनुषैव वयं सर्वाः प्रदिशः प्रगतादिभिरवान्तरदिशो जयेम ।

पठिता सा खनिगदेनैव व्याख्याता । समद इति बहुवचनान्तं संग्रामनाम । प्रथमं
व्याख्येयत्वेनोपात्तम् । तस्य निर्वचनं द्वितीयम् । संपूर्वादत्तेः सम्पदादि किपि । संमक्ष-
णात् परस्परस्यायुष्णाम् । समदन्तीति समदः संग्रामा उच्यन्ते । मदतेर्वा किपि हर्ष-
कर्मणः पूर्ववत् संहृष्यन्ति हि तत्र योद्धारः ।

१-०नुगच्छन्ति M.

२-दवयन्ति C.

३-अवयन्त C.

४-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समासेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

५-[ऋ० ६ । ७५ । २] 'धन्वना गा' इत्येव
प्रतीकः B. C. M.

६-लक्षवेधार्थफल B. लक्षवेधफल C. लक्षवेध M.

७-संग्रामं C. ०मात्रं संग्रामं क्रियते तं M.

८-अत्र 'लिङ्ग' इति पदं सन्दिग्धमेव । अत्र
कश्चन पाठस्तुटित इति भाति ।

९-'प्र' इति नास्ति B. अग्रे 'प्रगतादिभिः' इति
पाठः सन्दिग्ध एव ।

१०-'प्रथम' इति द्विलिखितम् C.

११-व्याख्यायत्वेन C. व्यख्ययेय० M.

१२-'स्याय' इत्येव पाठः B. । अग्रे च 'संग्रामा'
इत्यन्तः पाठस्तुटितः B.

१३-समद तप्तता C.

ज्या वक्तव्या । जयतेर्जयसाधनत्वात् । जिनातेर्वा 'ज्या वयोहानौ' इत्यस्य । सांभि-
प्रायेण हेतुभावं प्रतिपद्यमाना वयो भावयति । जयतेर्वा गत्यर्थस्यान्तर्णीतप्यर्थस्य ।
प्रजावयति प्रंगमयति इपूनिनि वेति पाठान्तरम् । तस्या पषा ।

[इति चतुर्दशस्या- (नवमस्या-) ध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ।]

[अथाष्टादशः खण्डः ।]

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णे प्रियं सखायं परिष्वजाना ।

योषेव शिके वितताधि धन्वन् ज्या इयं समने पारयन्ती ॥

अत्रैकवाक्यतायै यत्तदध्याहारः । या वक्ष्यन्तीव यथा वदिष्यन्ती । इत् पादपूरणः ।
कश्चित् काचित् स्त्री आगच्छेत् तद्वत् । आगनीगन्ति पुनः पुनरागच्छति आकृष्यमाणा कर्णे
प्रति । प्रियं लुप्तोपममेतत् । प्रियमिव सखायं कश्चित् काचित् स्त्री परिष्वजाना परिष्वजन्ती ।
किम् ? सामर्थ्यादिषुं शिष्यन्तीत्यर्थः । सा योषेव सुरतंसमये शिके अत्र्यक्तं शब्दं करोति ।
वितताधि धन्वन् धनुष उपरि ज्या इयं समने संग्रामे पारयन्ती । किम् ? सामर्थ्यादिषून् । इषु-
गमनेन वा पालयन्ती योद्धारम् ।

इषुंशिकेतेः । इषंति हन्तीति गतिकर्मणो वधार्थस्य वा । उभयार्थोपपत्तेः । तस्यैषा ।

[इति चतुर्दशस्या- (नवमस्या-) ध्यायस्याष्टादशः खण्डः ।]

[अथैकोनविंशः खण्डः ।]

सुपर्णे वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसृता ।

यत्रा नरः सं च वि च इवन्ति तत्रात्मभ्यमिषेवः शर्म येसन् ॥

युग्मावयवभूतान् वाजानिषुराच्छादयति । इषोर्हि विमया पक्षा भवन्ति । तानभि-

१-[धा० ९ । २७] २-स्वामि० B.

३-भाव इति B. वयवो भाव C. 'वयो हापयति' इति
युक्तः स्यात् । ४-न्तर्नीत B. ५-प्रवगमयति C.

६-आदर्शस्तपुकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते । ७-[ऋ० ६ । ७५ । ३]

'वक्ष्यन्तीव' इत्येव प्रतीकः B. C.

८-किञ्चित् B. कश्चित् C. ९-च्छन्ती B. ०-च्छन्ति C. M.

१०-कश्चित् B. C. ११-परिष्वजन्ती C. B. परिष्वज० M

१२-सुरत समये B. C. १३-इषुमतः B. 'इषु' इति
त्रुटितम् C. १४-इषति B. १५-हनतीति B. C.

१६-[ऋ० ६ । ७५ । ११] 'सुप (व C.) णे वस्ते'
इत्येव प्रतीकः B. C. M.

१७-विजानीषु B. विदानीषु C.

१८-पक्षजा B. C.

अथ संविज्ञानपदसंभूतोऽश्वकशाशब्द एव कस्मान्न पठितः ? उदाहरणाभावात् ।
यद्युदाहरणाभावो हेतुः कथमिधमः प्रथमाङ्गामितया तन्न कचिदाप्रीसूक्तेष्विधमः पठ्यते ?
उच्यते । एकादशत्वसंख्यानुरोधात् । यदि हि योऽस्ति स पठ्यते ततः समित्समिद्धशब्दौ
पठ्ये(या)ताम् । यथा पाठेन पर्शावेकादशत्वचोदनालक्षणत्वं बाध्येत । शक्नोति सोऽयं
रूढिसंयोगानां दर्शनभेदेन समित्कलापान्यर्चिविषयेण समित्समिद्धशब्दौ बोधयितुम-
बाधेन प्रतिक्षार्याः प्रयाजसंख्याया इत्युक्तमिधमस्य प्रथमगामित्वं देवतापदसमान्नाय इति ।
उक्तश्चेधमः समिन्धनादिति ।

[इति चतुर्दशस्या-(नवमस्या-) ध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ।]

[अथ विंशः खण्डः ।]

आ जंघन्ति सान्वेषां जघनां उप जिघ्रते ।

अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्तसत्सु चोदय ॥

एषामिति भूतेर्येषामित्यध्याहारः । येषामेषां रथे नियुक्तानां तोत्रेणा जंघन्ति अत्यथ
पुनः पुनर्वा हन्ति । कः ? सामर्थ्यात् सारंथिः । सा तु समुच्छ्रितमंसप्रवेशं जघनान् जघन-
प्रदेशांश्च । उपजिघ्रते उपाकृता अत्यर्थं पुनः पुनर्वा घ्नन्ति । अत्रापि सामर्थ्यात् पृष्ठसादिनो-
ऽश्ववाहोः । यच्छ्रुतेस्तदध्याहारः । तानेतान् हे अश्वाजनि प्रचेतसः प्रकुष्ठप्रज्ञानान् गृहीत-
शौलिहोत्रोपदिष्टनयानित्यर्थः । अश्वान् समस्तु संग्रामेषु चोदय प्रेरय ।

आजर्गन्ति सानून्येषामिति वा पाठः । सात्त्वित्यस्य व्याख्यानं सरणस्वभावानि
सक्थीनीति । सचतेरिति धातुनिर्देशः । आर्सेक्तोऽस्मिन् काय इत्यर्थोपपत्तिवचनम् । जघनानि
चोपघ्नन्तीति पाठः । जघनं हन्तेर्यङन्तस्य । प्रायेण ह्यश्वान् शिष्यान् वा पुत्रादीन्

१-यदु (दू C.) दाहर B. C.

२-पृथगामि याचता न B. १.

३-पठ्येतम् M. ४-वशादेका C. B.

५-'समित्कलापान्यर्चिविषयेण' इति त्रुटितम् B.

६-'याः प्र' इति त्रुटितम् B. C.

७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते

८-[कृ० ६।७५।१३] 'आ जंघन्ति' इत्येव
प्रतीकः B. C. M.

९-कम् B. C.

१०-सारथि B.

११-जिघ्रते B. C.

१२-अत्रादि सा C. M.

१३-श्ववाकाः B. C.

१४-प्रवृद्धप्रज्ञानात् C. प्रवृद्धज्ञानात् M.

१५-शाली हो C.

१६-'आ जंघन्ति' इति पाठः स्यात् ।

१७-मूले 'सरणानि' इत्येव पाठः ।

१८-आ (अ C) सक्तमस्मिन् का (काल C.) य B. C.

१९-यन्तन्तस्य C. 'यङ्लुगन्तस्य' इति पाठः स्यात्

पृष्ठप्रदेशे ताडयन्ति । येषां घ्नन्त्युपघ्नन्तीति पाठः । केषाम् ? अश्वादीनि । समानाधिकरणे स्त्रियामामन्त्रितान्त पते पदे द्रष्टव्ये । इकारस्य च व्यत्ययेन एकारः ।

उलूखलं कस्मात् ? उरु विस्तीर्णं खं सुषिरमस्य । ऊर्ध्वं वा उपरि भागे खं मुखमस्य । ऊँ अक्षं तत्करोतीत्युक्तमुलूखलम् । सर्वनिर्वचनेषु वर्णव्यापस्यादि वाच्यम् । ततः शब्दानुकरणनिमित्तत्वाद्धर्णव्यापस्यादिना उलूखलमभवादिति । तस्मादनुकरणनिमित्तकमेवाङ्गीकृत्य ब्राह्मणमपि दर्शयति । 'उरु मे कुरं' इति । एवमुक्तमेतत् । ततश्च ब्राह्मणोक्तनिर्वचनं ज्ञात्वा वर्णव्यापस्यादिकृतेन परोक्षेण वृत्तेन तदुलूखलमित्याचक्षते लौकिकाः । तस्यैषा ।

[इति चतुर्दशस्या-(नवमस्या-) ध्यायस्य विशः खण्डः ।]

[अथैकविंशः खण्डः ।]

यच्चिद्वि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे ।

इह शुभतमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥

शुनःशेषस्य । विद्व्यर्थे । हीति पादपूरणः । यद्यपि 'त्वं गृहे गृहे सर्वस्मिन् यज्ञगृह इत्यर्थः । हे उलूखलक ब्रीह्याद्यवघाताय युज्यसे । शुद्धोऽपि सोपसर्गार्थं द्रष्टव्यः । विनियुज्यसे । तथापीह यज्ञे मया शुनःशेषेन विनियुज्यमानः सन् शुभतमं क्रियाविशेषणमेतत्, दीप्तिमत्तमं वद गम्भीरं शब्दं कुर्वित्यर्थः । जयतामिव योर्धेनां दुन्दुभिव्याजेन च । सौ निगदव्याख्याता-युषः प्रकरणादिति ।

इति निरुक्तविवरणसमुच्चये चतुर्दशस्या-[नवमस्या-] ध्यायस्य द्वितीयः पादः ।^{१६}

१-ताडयते B. C.

२-०षामघ्नं C. ०षां घ्नं B.

३-'अश्वादीनाम्' इति युक्तः स्यात् ।

४-'येषामाघ्नन्त्युपघ्नन्ति' इत्यारभ्य 'एकारः' इत्यन्त-

मिदं कस्य मूलभागस्य व्याख्यानमिति न ज्ञायते

५-ऊरत अंगं B. C.

६-त्युक्तमुसलम् B. C.

७-[शं ब्रा० ७ । ५ । १ । १२] ऊ६ मे C.

८-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

९-[ऋ० १ । २८ । ५] 'यच्चिद्वि त्वम्' इत्येव प्रतीकः B. C. M.

१०-त्वत् C.

११-योधान C.

१२-वा M.

१३-स B. C.

१४-'०नायुषः' B. C.

१५-अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति B. C.

१६-'इति चतुर्दशस्य द्वितीयः पादः' इत्येव पाठः C. M.

अथ तृतीयः पादः [अथ द्वाविंशः खण्डः ।]

[वृषभः प्रजां वर्षतीति वातिबृहति रेत इति वा । तद्वर्षकर्म वर्षणाद् वृषभः । तस्यैषा भवति]^१

वृषभः पाठक्रमप्राप्तो वक्तव्यः । स कस्मात् ? सर्वत्र व्याख्येयपदोपन्यासः । एतद् व्याख्यानम् । प्रजां प्रजाहेतुभूतं बीजं वर्षति सिञ्चति । बृहेर्वातिशयेन [रेतः] सेक्तुं बृहति उद्यच्छत्यात्मानम् । प्रसङ्गात् पर्यायं निराह । पयसि प्रकृते 'क्षीरं क्षरतः' इति यथा । तदेव रेतःसेकलक्षणं वृषणकर्मैव कर्म यस्य । आर्षणात् स्त्रीगव्याभिगमनाद् वृषभः । तस्य वृषभस्यैषा ।

[इति चतुर्दशस्या- (नवमस्या-) ध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः ।]^२

[अथ त्रयोविंशः खण्डः ।]

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनममेहयन् वृषभं मय्य आजेः ।

तेन सूभर्वं शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय ।।

अस्मिन् सूक्ते वृषणस्य वृषभस्य च स्तुतिलाभहेतुमितिहासं वक्ष्यति । मुद्गल आह न्यक्रन्दयन्ते तेनेति । तच्छब्दभ्रतेर्यदध्याहारः । यं हुङ्कारसूत्कारादीनां प्राप्सोह । केन ? शब्देन शब्दितवन्तः । उपयन्ते उपागच्छन्तः । के ? सामर्थ्यात् सारथयो व्राजकाः । एनं वक्ष्यमाणम् । अमेहयन् मूत्रपुरीषोत्सर्गं च विश्रमार्थं कारिवन्तो वृषभम् । क ? मय्य आजेः रथ-
चाहनभूमेः । तेन सूभर्वं भवतिरस्ति कर्मा शोभनमोदकादिभक्षमेनं सुखोपजीव्यं वा । वक्ष्यमाणोसहस्राविशेषणं वा । सूभर्वं सुयवसम् । शतवत् शतेन सहितं सहस्रं गवां मुद्गलोऽहं प्रधने संग्रामे जिगाय जितवानस्मि ।

१-अयं सर्वोऽपि पादारम्भात्मकः पाठो नारित C.

२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

३-अयं मूलपाठो नास्ति B. C. M.

४-येन केः सेक्तुं B. C. 'रेतः' नास्ति M.

५-'बृहति' इति त्रुटितम् C. ६-[नि० २।५]

७-वृषभकर्मा (सं C. M.) कर्म यस्य B. C. M.

८-वर्षणात् स्त्रीगव्याभिगमनावृषभः B. C.

९-[ऋ० १०।१०२।५] 'न्यक्रन्दयन्' इत्येव

प्रतीकः B. C. M.

१०-'च' इति त्रुटितम् B. ११-मुत्तमल C.

१२-०न्दिधितेनेति B. C.

१३-'यद्वात्कारस्तत्कारा B. C.

१४-अयं सन्दिग्धः पाठः ।

१५-'उपयन्त' इति त्रुटितम् B. १६-प्राजकाः C.

१७-भवतिः रक्तिकर्मा B. भवति रक्तिकर्मा C.

सुभर्वं राजानं भवति भवतिरस्ति M.

१८-'सुभर्व' नास्ति B. C.

न्यक्रन्दयन्नित्येतेन व्याख्यातं क्रन्दतिः शब्दकर्मा परनिर्गदनेन । आज्ञवनं यत्र परिणते घटादौ क्षिप्तमनोक्षावा गृह्यन्ते आजवनो यत्र स्पर्धया । प्रधान इत्यपठितमपि सामर्थ्यात् संग्रामनाम । प्रकीर्णान्यस्मिन्निति ग्रहणकरूपेणोपक्षिप्तानीत्यभिप्रायः । यत्र तु परस्परं जिघांसतां प्रवृत्तिस्तत्रोपपन्नतरं निर्वचनम् । चूडामणिमुकुटकटकादिविक्षेपात् ।

द्रुघणो ह्रमविकारकाष्ठखण्डः । यत्र चार्यं संज्ञाभूतकः 'करणोऽप्योद्दिहृषु' वयाकरण-
स्मृतेः । तत्र द्रुघणः । स्तुतिप्रकरणे द्रुघणश्च योगबन्धेन प्रविश्योक्तलक्षणे संग्रामे व्यवहृत्य
पूर्णं कृत्वा जिघांस जितवान् । तदर्थमभिधायिन्येषा ऋक् ।

[इति चतुर्दशस्या-(नवमस्या-) ध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ।]

[अथ चतुर्विंशः खण्डः ।]

इमं तं पश्य वृषभस्य युजं काष्ठाय मध्ये द्रुघणं शयानम् ।

येन जिगायं शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु ॥

एकस्तव वृषभस्तेस्य कः सहायो येन त्वमेजैषीरिति पृष्टः सन्नाह । इमं तं पश्य वृषभस्य युजं युज्यत इति युक् सहायस्तर्भ । काष्ठाय दिशः अथवा भूमेरितो मध्ये द्रुघणं शयानमपविद्ध-
मवतिष्ठमानम् । येन द्रुघणेन जिगायं जितवान् शतसंहितं गवां सहस्रं मुद्गलोऽहं पृतनाज्येषु उक्त-
लक्षणे संग्राम इत्यर्थः ।

पठ्यमानस्य निर्वचनार्थ उपक्षेपः । पृतनाः सेनास्तासां गमनार्थम् । यत्र योद्धुं संगच्छन्ते । जयार्थं वा । मुद्गान् लातीति मुद्गलः । ततस्तैस्तद्गान् लो मत्वर्थो वा । मुद्गं च

१-न् क्रन्द M.

२-'व्याख्यातं' इति त्रुटितम् B. C.

३-निगदेन C. ४-आजयनं M.

५-क्षितो B. C. 'मनोक्षावा' इति सन्दिग्धं पदम् ।

६-'आजवनो यत्र' इति पदद्वयमत्र व्यर्थमेव ।

७-'द्रुघणः' इति त्रुटितम् B. C.

८-काष्ठखण्डं B. C. खण्डः M.

९-स [सं C.] शोभूतकः B. C.

१०-[पा० ३।३।८२] करणयो विप्रु (पू. C.) वी
(षि C.) ति B. C. योविभूष M.

११-अप हस्य C.

१२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

१३-[ऋ० १०।१०२।९] 'इमं तं पश्य' इत्येव प्रतीकः B. C.

१४-'स्त' इति नास्ति B. C. १५-मजीषिरिति C.

१६-'तम्' इति नास्ति B. C. M.

१७-कः कायुज्यं तस्य B. C.

१८-आज्यन्तस्य रथवाहन B. C. ['इन' इति त्रुटितम् C.]

१९-'द्रुघणेन' त्रुटितम् B. C.

२०-जिघांसन्तितवान् C. २१-शतवत्सहस्रं गवां B. C.

गलो वा मुद्रलान् । मुद्रा वा गले अस्य । यस्य च मुद्रा गले मुद्रेषु तस्य गलो भवति । ततो मुद्रेषु गलोऽस्येति मुद्रलो मुद्रकषायभोजन इत्यर्थः । मदनः कामस्तं गिलति नियच्छति । हंसं ख्यानमदं पदार्थमुत्सेकं मुदं वा हर्षम् । इष्टानिष्टविषयोपपत्तौ न हृष्यति ग्लायति वा गभीरधीरित्यर्थः ।

भूम्यश्वो नामर्षिः । भ्रमणा अश्वो यस्य । नित्यमुद्धतमण्डः । अथवा भूमिरग्निः । तथा वा तेजस्विन इत्यर्थः । बिभर्ति वा अश्वान् । ततः ऋष्येण ।

पितुरित्यन्तेऽप्रसिद्धत्वादभिधेयवचनम् । निर्वचनार्थं पठ्यमानस्यैव पातेर्वा रक्षणा-
र्थस्य । रक्षितव्यं हि तत् । प्यायतेर्वा । तस्य शरीरवृद्धिहेतुत्वात् । तस्यैवा ।

[इति चतुर्दशस्या-(नवमस्या-) ध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ।]^{११}

[अथ पञ्चविंशः खण्डः ।]^{१२}

पितु उ स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् । यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥

अगस्त्यस्य । परस्ताद्यच्छब्दभ्रुतेस्तच्छब्दाध्याहारः । तं पितुमन्नं उ क्षिप्रं स्तौमि । महो महान्तं धर्माणं धारयितारम् । तविषीं बलनामैतत् षष्ठ्यर्थे द्वितीया तविष्या बलस्य । यस्येत्यन्नस्य अपदेशसम्बन्धलक्षणा च षष्ठी यस्यान्नस्य सम्बन्धिना ओजसा बलेन यत्कृते-
नेत्यर्थः । त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रः । त्रिस्थानत्वं च वाय्वात्मना बलकृतिरूपेण वा सवन-
सम्बन्धेन वा । वृत्रं शत्रुं मेघं वा । विपर्वं विगैतपर्वाणं विशिष्टावयवसम्बन्धिनं कृत्वेति
शेषः । पूर्वो विदोऽर्दयंतिना वर्धकर्मणा सम्बध्यते व्यर्दयत् विविधं हतवान् हन्ति वा ।
तवतेवृद्ध्यर्थस्य तवस्तविष इति महन्नामनी ।

नद्यो व्याख्याताः । 'नदना भवन्ति शब्दवत्यः' इत्यत्र । तासां प्राधान्यस्तुत्युदाहरणमेषा ।

[इति चतुर्दशस्या-(नवमस्या-) ध्यायस्य पञ्चविंशः खण्डः ।]^{१३}

१-मलो वा B. C. २-अयं पाठः सन्दिग्धः ।

३-मुद्रान B. C. ४-को मुद्रलेषु B. C.

५-मुत्सेकः C. अस्य वाक्यस्य पाठः सन्दिग्धः ।

६-हृष्यति B. C. ७-भूम्यश्वो C.

८-अत्र 'दण्डः' इति वा पाठो भवेत् ।

९-'भूमिरग्निः' इति पाठः स्यात् १०-[पा० ४।१।१४]

ऋष्येण C. ११-विकृतिरित्यप्रसि B. C.

१२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च

निर्देशो न दृश्यते ।

१३-[ऋ० १।१८ ७।१] 'पितु उ स्तोषं' इत्येव

प्रतीकः B. C. १४-तविषि लल C.

१५-अवादेश B. १६-यः स्यात्तस्य B. यस्यात् नस्य C.

१७-'वि विगतप' इति नास्ति B. C.

१८-ण हविः द्वि B. णहेविद्वि B.

१९-पूर्वोपि ध B. C.

२०-द्वो दयति B. २१-[निर० २। २४]

[अथ षड्विंशः खण्डः ।]

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या ।

असिकन्या मरुद्वृधे वितस्तयार्ज्जुनीये शृणुष्या सुषोमया ॥

वेधसः पुत्रः सिन्धुक्षिदाह । इमं मे मम स्वभूतं स्तोमम् । हे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि परुष्णि च । आर्कारः सचतेत्यनेन व्यवहितेनापि सम्बध्यते । असचत आसेवध्वं यूयम् । असिकन्या सहार्थे तृतीया असिकन्या च सह वितस्तया च सह मरुद्वृधे हे मरुद्विर्वर्धनीये आर्ज्जुनीये त्वमपि । पर आकारः शृणुहीत्येतेन सम्बध्यते । आभिमुख्येन शृणु सुषोमया च सह ।

एवं समस्तार्थवचनानन्तरमेकैकस्य पदस्य निर्वचनं विशिष्टं गमनमङ्गीकृत्याह । गङ्गा गमनादिति । गमयति वा प्राणिनो विशिष्टं स्थानमिति । यमुना प्रयुवती प्रकर्षेण मिश्रयन्ती आप्लावयन्ती नद्यन्तराणि । प्रविशुतं क्रियाविशेषणमेतत् । विस्तीर्णमित्यर्थः । सरस्वती सर इत्युदकं सततं स्तद्वती । शुतुद्रि शुश्रूषिणीति निर्वचनम् । शु इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रद्राविणीत्यर्थवचनम् । आशुशब्दात् तुदेः[च] शुतुद्रि । तुमेव प्रतोदेन । अप्रसिद्धां परुष्णीं प्रसिद्धेनाह । तां च इरावतीमृजुत्वादतिक्रम्य परुष्णीं निराह । परुषि पर्वाणि तैस्तद्वती । उक्ताथोपपत्तिवचनं कुटिलमिनीति । परुषि चास्याः कुटिलानीत्यभिप्रायः । असिकनी 'वर्णादनुदात्तात्' इतीकारप्राप्तौ 'असितपलितयोः प्रतिषेधः' असिता पलिता । 'छन्दसि क्रमेके' इत्यसिक्नीरित्युपहतय इत्यपि भवति । असिक्नीत्यस्य निर्वचनमसितेति । तत्पययिणाच्चेष्टे अशुक्लेति । उक्तोपपत्तिवचनं सितमिति शुक्लवर्णनामेत्यादि ।

मरुद्वृध इति सर्वासां विशेषणम् । तुल्यकारणत्वात् । अवितस्ता सती अकारलोपेन

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते

२-[ऋ० १२ । ७५ । ५] 'इमं मे' इत्येव प्रतीकः B. C.

३-महः स्व B. महस्यमूर्त C. ४-अकारः C.

५-तेत्येतेन B. C. ६-हितानापि C.

७-युयम् B. C.

८-मरुद्विपूर्वनीये आर्ज्जुनीये य त्वम् C.

९-अकारः B. १०-'ते' इति त्रुटितम् C.

११-प्रविशती B. C. प्रविशतमिति क्रि० M.

१२-विस्तीर्णमर्थः B. C. मर्थ M.

१३-सरस्वति B. C.

१४-दकनाम B. C.

१५-तद्वति B. C. 'तद्वती' त्रुटितम् M.

१६-शुतुद्रि B. C.

१७-तुषेत्यङ्गी B. C. 'व' नास्ति M.

१८-च स्युः B. C. १९-[पा० ४।१।३९]

२०-[पा० ४।१।३९। इति सूत्रे वार्तिकम्] 'प्रतिषेधः' इति त्रुटितम् B.

२१-[पा० ४।१।३९। इति सूत्रे वार्तिकम्]

२२-असिक्नीरित्युपहतय B. C.

२३-करणत्वात् C. M.

२४-असितस्ता B. C.

वितस्ता । 'तसूपक्षे' अनुपक्षीणा महाप्रवाहेत्यर्थः । महाकूलेत्युक्तार्थोपपत्तिवचनम् ।
यां विपाडित्याहुः सा आजीकीया । ऋजीकः पर्वतस्तत्र भवा । ऋजु अकुटिलं गच्छति
एवं शीलाया । प्रसक्तं पर्यायमाह । विविधं कूलपाटनात् । विपाशनाद्वा यथा तथा वक्ष्यति ।
विविधदेशप्रापणाद्वा । उदकस्योत्थानत्वात् । सारप्रियो भवतेत्यभिप्रायः । विपाशनादि-
त्युक्तस्योपपत्तिवचनं व्यपार्थ्यन्त व्यपास्ता विक्षिता हतपुत्रस्योद्भूततमोवृत्तेर्वसिष्ठस्येति-
हासः । पूर्वमुल्लिरा नामासीत् । सुषोमा नोप्रसिद्धा अत आह सिन्धुरिति । यस्मादेनाम-
भिप्रसुवन्ति आत्मानं प्रेरयन्ति गच्छन्ति पतन्तीत्यर्थः । अन्या नद्यः पर्वतस्यन्द्वात् ।

आपः कस्मात् ? आप्रोतेः कृत्वां तामिव्याप्तिम् । आप्रोतेः संप्रहर्कमेत्वात् । अथ 'चाय-
वर्णभ्रुतिः' सर्वे वा इदमम्मयमे' इति । तासामेषा ।

[इति चतुर्दशीत्या-(नवमस्या-) ध्यायस्य षड्विंशः खण्डः ।]

[अथ सप्तविंशः खण्डः ।]

आपो हि ष्ठा मथोभुवस्तु^१ न ऊजं दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥

शिरस्य सिन्धुद्वीपस्य वा । हे आः । हिः पादपूरणः । परस्तात्तच्छब्दभुतेर्यद्दध्याहारः ।
या यूयं मथोभुवः भवतिरन्तान्तेर्णीतण्यर्थः सुखस्य भावयिष्यः स्थ भवथ तां नोऽस्मान् ऊजं
अन्नाय दधातन स्थापयत । अन्नप्राप्तियोग्यानस्मान् कुरुतेत्यर्थः । महे महते च रणाय रमणीयाय
चक्षसे दर्शनाय । महान्तं कालं पुत्रपौत्रसुहृद्विषयस्य दर्शनं धत्तेत्यर्थः ।

ओषधयो घ्रीह्याद्याः । ओषद् दाहं क्षुधं धयन्ति पिबन्ति नाशयन्तीत्यर्थः । ओषतेः

१-[धा० ४ । १०६]

२-'महा' इति द्विलिखितम् C.

३-योः विवामित्याह सा आजीकीया B. यो विपा-
मित्याहुः सा आजीक्रिया C.

४-'ऋजु अकुटिल' इति द्विलिखितम् M.

५-लायाः B. ६-स्योक्तान C.

७-अयं सन्दिग्धः पाठः । ८-व्यपास्यन्त B. C.

९-स्योभृत B. C. १०-नाः प्रसिद्धा B. C.

११-अथान्नाय C.

१२-[Cf. गो० ब्रा० १।२ तद् यदब्रवीद् आभिर्वा
अहमिदं सर्वमाप्स्यामि यदिदं किंचेति तस्मा-

दापोऽभवंस्तदपामपत्रमाप्नोति वै स सर्वान् कामान्

यान् कामयते । शत० ब्रा० ६।१।१।९ सेदं सर्वमा-

प्नोद् यदिदं किंच यदाप्नोत्तस्मादापः । शत० ब्रा०

४।५।७।७ अद्विर्वा इदं सर्वमाप्तम् । सर्वं वाज इदं C.

१३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य सम तैरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१४-[ऋ० १० । ९ । १] 'आपो हि ष्ठा' इत्येव
प्रतीकः B. C.

१५-न्तर्नीत B. १६-था त अस्मा C.

१७-ग्यानं तस्मात् B. अन्तं प्राप्तिं योन्या तस्मात् C.

१८-'च' इति नास्ति B. १९-दर्श B. C.

पूर्वपदं ध्यतेरुत्तरपदं कर्तरि कारके । ओषति ध्येन्ति ज्वरादावेनाः पिबन्तीति वा वैद्यो-
पदेशेनातुराः । निर्दिष्टिकाद्यभिप्रायं चैतत् । दोषं वातपित्तादिकं वा । तासां ॥

[इति चतुर्दशस्या-(नवमस्या-) ध्यायस्य सप्तविंशः खण्डः ।]

[अथाष्टाविंशः खण्डः ।]

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।

मनै नु वभ्रणामहं शतं धामानि सप्त च ॥

आर्यैर्वणो भिषक् । या ओषधीः प्रथमार्ये द्वितीया ओषधयः । पूर्वाः प्रथमजाताः ।
कुतः ? देवेभ्यः । न चाल्पेन कालेन पूर्वाः । किन्तर्हि ? त्रियुगं युगत्रयेण पुरा । युगत्रयस्य च
प्रथमं कृतयुगं तेन कृतयुग इत्यर्थः । पुरस्ताद्यच्छ्रुतेस्तदध्याहारः । तासां मनै मन्वे जानामि ।
है इति पादपूरणः । किं विशिष्टानाम् ? वभ्रणां पिशङ्गवर्णानां भर्तृणां वा कृत्स्नस्य जगतः ।
भर्तृणां वाप्याधीनाम् । अहं शतं धामानि जन्मानि जातिविशेषाणीत्यर्थः । सप्त च सप्ताधिक-
जातिशतमित्यर्थः । स्थानानि वा धामानि यानि पुरुषस्य शरीरे वर्मणि तेषु सुखार्थं
दुःखोपशान्त्यर्थं वैनाः संदधत्योषधिरूत्वेन । धामशब्दोऽर्थत्रयवाचो ।

रात्रिव्याख्याता । “प्रैरमयति भूतानि” इत्यादिना तस्यां षष्ठा ।

[इति चतुर्दशस्या-(नवमस्या-) ध्यायस्याष्टाविंशः खण्डः ।]

[अथैकोनारिंशः खण्डः ।]

आ रात्रिं पार्थिवं रजः पितुरप्रापि धामभिः ।

दिवः सदासि ब्रह्मती ब्रिहस्पति आ त्वेषं वतंते तमः ॥

कुशिकस्य राजेर्वा । आकारः अप्रायीत्येतेन सम्बध्यते । हे रात्रि । पार्थिवं रजो लोक-

१-ब्रह्मति B. C. २-न दिग्धि C. सन्दिग्धमिदं पदम् ।

३-आदर्शपुरतस्केष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

४-[ऋ० १० । १७ । १] ‘या ओषधीः’ इत्येव
प्रतीकः B. C. ५-अथर्वणोऽभिषक् B.

६-नियुगं C. ७-तु इति B. C. ८-वाप्याधीनाम् B.

९-गतं B. C. १०-वानीत्यर्थः C.

११-अत्र ‘मर्माणि’ इति युक्तः पाठः ।

१२-थं पैनाकं दध B. थं पैनाकं दध C.

१३-न्दोर्थेन्द्रिय C.

१४-[निरु० २ । १८] ‘ख्या’ इति वृद्धितम् C.

१५-परमयति B. C. १६-तस्य षष्ठा C.

१७-[खैलिकं सूक्तं २५ । अथर्व० ११ । ४७ । १] ‘आ रात्रि’

इत्येव प्रतीकः B. C. १८-कशीकस्य C.

वचनोऽयं पार्थिवं लोकमित्यर्थः । पितुः पिताऽत्र मध्यमस्तस्य धामभिः स्थानैरन्तरिक्षप्रदेशैः सहेति शेषः । आप्रायि 'प्रा पूर्णे' इत्यस्यैतच्छान्दसत्वात् कर्तरि णिच् रूपां पूरयसि त्वम् । केन ? सामर्थ्यात्तमसा । दिवो द्युलोकस्यावयवभूतानि सदासि स्थानानि । बृहती महती त्वं तमसा वितिष्ठसे विविधं गच्छसि विष्टम्य वा तिष्ठसि स्थापयसीत्यर्थः । आकारो वर्तत इत्येतेन सम्बध्यते । पूरयित्वा च तत्रासम्भवात् ततो द्युलोकात् त्विष 'त्विष दीप्ति' सन्दीप्या महत्त्वलक्षणया दीप्तमावर्तते पुनरिमं लोकं प्रति तमस्तव स्वभूतम् । आप्रायी-त्यस्य व्याख्यानमापूपुरः । प्रातेरर्थं पूरयतिनाहं ।

अरण्यानी अरण्यस्य पालंयित्री अधिदेवता काचिदिति नैरुक्ताः । 'महद्वरण्यम्' इति वैयाकरणाः । अपारणमपगतम् । कुतः ? ग्रामादिति पूर्वस्यैव निराकाङ्क्षतायै । अरमणं वा नहि तद्रमणमिति भयहेतुत्वात् । तस्या एषा ।

[इति चतुर्दशस्या (नवमस्या-) ध्यायस्यैकोनत्रिंशः खण्डः ॥]

[अथ त्रिंशः खण्डः ।]

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि । कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीर्यं विन्दती ३ ॥
देवमुनेरार्षम् । हे अरण्यानि अरण्याधिदेवते । अरण्यानि कान्ताराणि वनानि अटवी-रित्यर्थः । द्वितीयाधुतेः प्रतीति शेषः । असौ या त्वं प्रेव नश्यसि अस्थानेऽयमिवः पठितः प्रणश्यसीव । यच्छ्रुतेस्तदध्याहारः । सा कथा कथं ग्रामं न पृच्छसि । नूनं न त्वा भीर्यं विन्दति । इवस्तु संप्रत्यर्थं परिभयार्थं वा । सर्वतो भयं परिभयम् । पराची पराङ्मुखी ।

१-पितु न पिता C.

२-[धा० २।५१] ३-स्यैकछा C.

४-ब्रवाणी महन्ती C.

५-विष्टकं बोतिषुसि स्थाप C.

६-'त ततो' इति त्रुटितम् C.

७-त्वेषणं B. वेषणं C.

८-[धा० १।१०२६]

९-अप्रायी B.

१०-मपूपुरः B. C.

११-यतिनाच B. C.

१२-वाचयित्री B.

१३-[पा० ४।१।४९] इति सूत्रे 'हिमरण्ययोमहत्वे' इति वार्तिकम् । तदुदाहरणत्वेन महाभाष्ये-
ऽयं पाठः ।

१४-तनूमयमिति B. C.

१५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समातेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

१६-[ऋ० १०।१४६।१] 'अरण्यानी' इत्येव प्रतीकः B. C.

१७-प्रणश्यति B, प्रणश्यति C.

१८-विन्दतीव B. C.

१९-संप्रत्यतः (त C.) B. C.

श्रद्धा कस्मात् ? श्रद्धानां तु श्रुत् सत्यं तस्मिन् धीयते । तथा च मन्त्रे 'अश्रद्धामनुते-
ऽद्धात् श्रद्धा सत्ये प्रजापतिः' इति । सा च धर्मार्थिसुखादिवर्गे यथाशास्त्रमधिकृत-
पुरुषस्य कर्मानुष्ठानहेतुभावप्रदा बुद्ध्याधिदेवता श्रद्धा । तस्या एषा ।

[इति चतुर्दशस्या- (नवमस्या-) ध्यायस्य त्रिंशः खण्डः ।]

[अथैकत्रिंशः खण्डः ।]

श्रद्धयामिः समिध्यते श्रद्धया ह्रियते हविः ।

श्रद्धां भगस्य सूर्यनि वचसा वेदयामसि ॥

श्रद्धायाः आर्षम् । अत्रैकवाक्यनार्थं सुखप्रतिपत्तये यत्तच्छब्दाध्याहारः । श्रद्धा यः स
एवार्थः सत्यम् । समिध्यते नेतरः फलाभावात् । श्रद्धैव च यदेव सत्यं ह्रियते हर्षनेतरत् ।
अथ च 'यः श्रद्धानो जायते तस्येष्टं न क्षीयते' श्रद्धयेष्टं च पूर्णं चै' इति धुनिस्मृतिदर्शनात् ।
अतः श्रद्धां भगस्य भागधेयस्य । भागधेयशब्देन पुण्यमुच्यते तस्य सूर्यनि सप्तमी द्वितीयाथं
सूर्यस्थानीयं प्रधानमङ्गं श्रद्धाख्यम् । वचसा वचनेनानेन मन्त्रवादाख्येन तथा च ब्राह्मणवा-
दाख्येन स्वार्थेन च वयमावेदयामसि आभिमुख्येन वेदयामः प्रतिपादयाम इत्यर्थः ।

पृथिवी व्याख्याता प्रसङ्गेन । 'प्रथनार्त्त' इति । तस्या एषा ।

[इति चतुर्दशस्या- (नवमस्या-) ध्यायस्यैकत्रिंशः खण्डः ।]

[अथ द्वात्रिंशः खण्डः ।]

स्योना पृथिवि भवावृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥

मेधातिथेः । स्योना सुखनामैतत् । सुखा हे पृथिवि भव अवृक्षोर्गो अकण्टका । निवेशनी
निवेशयोग्या । यच्छ नः प्रयच्छ [वाँ] अस्मभ्यं शर्म सुखम् । सप्रथः संवतः पृथुं विस्तीर्णम् ।

१-शृङ्गनाम् B. श्रनत्त C.	२-[वा० सं० १९. १. ७७]	११-[मनु० ४।२.२६]	१२-[नि० १।१३.१४]
३-०वायवर्गे B. C.	४-प्रस्था० B. C.	१३-[क्र० १।२२।१५]	'स्योना पृथिवि' इत्येव प्रतीकः P. C. 'स्यो...' इत्येव M.
५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समासं गारम्भाय च निर्देशो न दृश्यते । ६-[क्र० १०।१५.१।१]		१४-अवृक्षरा B. १५-'नि' इति द्विलिखितम् B. C.	१६-वेशाय योग्या C. १७-'वा' इति नास्ति M.
'श्रद्धयामिः' इत्येव प्रतीकः B. C. M.		१८-शं सुखम् B. C.	१९-सप्रथुः C.
७-श्रद्धयार्षम् C. ८-एवा एवार्थं स० B. C. ९-नेकरः C.		२०-कुर्वतः B.	२१-पृथि विस्ती C.
१०-[कौ० ब्रा० ७।१.] जायते नाक्षी (क्षि B. 'यने B. C.			

कण्टक इत्यभिधेयवचनम् । ऋच्छतेरिति प्रत्ययार्थस्य । कण्टतेर्वा 'कण्टनि, विस्यति'
इति पाठात् गतिकर्मसु । संहान्यावयवेभ्य उद्गततरः । शरणमाश्रयः । सुखं सुखा-
श्रयत्वात् सर्वभूतानाम् ।

अथवा व्याख्याता । 'व्याधिर्वा भयं वा यदेनया विद्धोऽपवीयते' इति । तस्या एषा ।

[इति चतुर्दशस्या (नवमस्या-) ध्यायस्य द्वात्रिंशः खण्डः ।]

[अथ त्रयस्त्रिंशः खण्डः ।]

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृह्णाणान्यप्ये परेहि ।

अभि प्रेहि निर्दह हसु शोकैरन्धेनाभिप्रास्तमसा सचन्ताम् ॥

अप्रतिरथस्य । अमीषामेतेषामस्मच्छज्ज्वालां चित्तं प्रतिलोभयन्ती विमोहयन्ती । गृह्णाणानि
अप्ये भो व्याध्यधिदेवते भयदेवते वा । तच्च चिकीर्षन्ती परेहि परागच्छ । एतान् प्रत्यति-
याहीत्यर्थः । परागत्य चाभिप्रेहि अभिप्रगच्छोपसर्पेत्यर्थः । उपसृत्य 'च शरीरं निर्दह । हसु,
द्वितीयाबहुवचनस्य स्थाने सप्तमी, हृदयानि । शोकैर्दुःखैः । अन्धेन च तमसा मरणलक्षणेन
चास्मदभिप्राः सचन्तां सेवन्तां संसेवन्तामित्यर्थः ।

अमाथी सा पुनरग्नेः पत्नी । तथा च पूतकर्त्तृणादीनां पुंयोगैर्लक्षणेन प्रत्ययस्मरणम् । तस्या एषा ।

[इति चतुर्दशस्या- (नवमस्या-) ध्यायस्य त्रयस्त्रिंशः खण्डः ।]

१-‘कण्ट’ इति त्रुटितम् B. C.

२-[निघ० २।१४]

३-सं ह्यटव्या अवय B. C. स ह्यटव्या M.

४-‘प्या’ इति त्रुटितम् C. अव्या M.

५-[निघ० ६।१२] तत्र ‘अप्या यदेनया विद्धो-
ऽपवीयते । व्याधिर्वा भयं वा’ इत्येव पाठः ।

६-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

७-[ऋ० १०।१०३।१२] ‘अमीषां चित्तम्’ इत्येव
प्रतीकः B. C. M.

८-‘अ’ इति त्रुटितम् B. C.

९-‘अप्ये’ इति त्रुटितम् B. C.

१०-भो (मे C.) व्याध्यदि वेद (भ C.) बते तव
देवते वा B. C.

११-उपसृत्यश्च C.

१२-‘न्तां’ इति त्रुटितम् C.

१३-‘संसेव्यन्ताम्’ इति मूलनिरुक्ते पाठः ।

१४-[पा० ४।१।३६-३८]

१५-पुत्र योग B. C.

[अथ चतुस्त्रिंशः खण्डः ।]

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणा नी स्वस्तये । अग्नार्यो सोमपीतये ॥

मेघातिथेः । इह यज्ञे इन्द्राणीमुपह्वये । वरुणानीं स्वस्तये । अग्नार्यो च सोमपीतये सोम-
पानार्थम् । यथैव चाग्नेः सोमपानसम्बन्धः । एवं तत्पत्न्या अपि । मन्त्रलिङ्गा देवताऽग्नार्यी ।
तत्स्तुत्यर्था या सा निगदेन पाठेनैव व्याख्याता ।

इति निरुक्तविवरणसमुच्चये चतुर्दशस्य [नवमस्याध्यायस्य] तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः । [अथ पञ्चत्रिंशः खण्डः ।]

अथातोऽष्टौ द्वन्द्वानि ।

अथशब्दो द्वन्द्वविशेषाधिकारार्थः । आनन्तर्ये वा । अतः पृथिवीस्थानतया द्वन्द्व-
पदान्येवावशिष्यन्ते । अष्टौ पाठादेव निर्द्दितायां संख्यायामष्टवित्त्वधारणार्थं संख्यापदैश्च ।
अन्यान्यपि द्वन्द्वपदानि सन्ति । यानि त्विह पठ्यन्ते तान्यष्टौ द्वन्द्वानीति निर्वचनानीत्य-
भिप्रायः । उषासानकादीनामाप्रीत्वेन समाम्नानादिह पाठः । मित्रावरुणादीनां पृथगापि
स्तुत्युपपत्तेर्द्वन्द्ववृत्तित्वस्य व्यभिचारित्वादिहापरैः पृथिवी । उलूखलमुसलयोः क्षौदन-
कारणत्वेन सन्निपत्योपकारकत्वे सति मुख्यत्वात् प्रथमकारित्वं भाष्यकारेणानुक्तमपि
दृष्टव्यम् ।

उलूखलमुसले । उलूखलं व्याख्यातम् । मुसलं मुहुः सरम् । तयोरेषा भवति ॥

तयोर्लूखलं व्याख्यातम् । उपेत्येनेकनिर्वचनप्रदर्शनेन । मुसलं मुहुर्मुहुः सरणात् ।
उत्क्षिप्योत्क्षिप्य निपातान्मुहुः सरणम् । तयोरेषा ।

[इति चतुर्दशस्या- (नवमस्या-) अध्यायस्य पञ्चत्रिंशः खण्डः ।]

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भप्रमातिनिर्देशो न

दृश्यते

२-[अ० १ । २२ । १२] 'इहेन्द्राणीम्' इत्येव

प्रतीकः B. C. ३-न्द्राणी उप C.

४-अविC. ५-देवामा C. ६-मान्यस्तुत्यर्था B. C.

७-अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।

८-'इति चतुर्दशस्य तृतीयः पादः' इत्येव पाठः C.

९-अयं पादारम्भात्मकः पाठो नास्ति C. १०-शिष्यते C.

११-निज्ञातायां C. 'विज्ञाताया' इति वा स्यात्

१२-सख्यो पदम् C. १३-यन्ति B. C. १४-द्विवचनानी C.

१५-अयं सन्निधः पाठः । अथवा 'व्यभिचारित्वा-
दिहापाठः' इति स्यात् । तथा सति 'पृथिवी'
इति पदमत्र व्यर्थमेव ।

१६-सले योक्षादनकरणत्वेन C.

१७-अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

१८-[निर० १ । २०] 'उर्वित्येनेक' इति पाठो भवेत् ।

[अथ षट्त्रिंशः खण्डः ।]

आयजी वाजसार्तमा ता ह्युच्चा विजर्भतः । हरी इवान्यासि वापसा ॥^१

पुनः शेषस्य । ता इति परस्तात्तच्छब्दश्चुनेर्यच्छब्दाध्याहारः । हे उलृग्वलमुसले आयजी मर्यादया यष्ट्ये । वाजयन्तसा वाजानां चाक्षानामवर्हन्नेन संभक्तं मे । ता द्विवचनस्य स्थाने आकारः । ते । हीति पादपूरणः । उच्चा उच्चंमुसल उत्क्षिप्यमाणे । विजर्भतः हरतेर्यङ्लुगन्तस्य कर्मणां व्यत्ययेन परस्मैपदम् । पुनः पुनर्विहिते । इन्द्रस्य स्वभूतौ हरी इव यथा ऋजीषं धानांश्च संभागमिन्द्राद्यौ भक्षयतः । एवमन्यासि अवहन्यमानान्यन्नानि । वपसा 'वभस्तिरत्तिकर्मा' भक्षयन्त्यश्वेतीत्यर्थः ।

अत्रधमवत् स्तुतिरसत्यपि लिङ्गयोगे । आयष्ट्ये मर्यादया पूजयितव्ये । पूजा चात्र 'आदिरसि वानस्पते' इत्यातिमन्त्रवद् अत्रे द्रष्टव्या । ये विजर्भतस्तं आयजी इति च सम्बन्धः । संभक्तुं मे अश्वेभ्योऽन्नाकारेभ्योऽतिशययोगा ।

हविर्धाने । शकटे सोमलक्षणाणि हवींषि निधीयन्ते यथोः । सामीपिकं चाधिकरणम् । कृपे गर्गकुलमिति वत् । तयोरेषा ।

[इति चतुर्दशस्या- (नवमस्या-) ध्यायस्य षट्त्रिंशः खण्डः ।]

[अथ सप्तत्रिंशः खण्डः ।]

आ वामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः । इहाय सोमपीतये ॥^१

गुत्समदस्य । आकारः सीदन्त्वित्येतेन सम्बध्यते । वैनोपस्थं पर्वनोपस्थमित्यादौ

१ आदशीपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भसमाप्तिनिर्देशो न दृश्यते

२-[ऋ० १।२।७] 'आयजी वाजसा मा' इत्येव प्रतीकः B. C. 'आ' इत्येव M.

३-शेषस्य M. ४-मर्हन्नेन

५-संभक्तमे B. संभक्तनमे C.

६-स्थाने न आकारः B. C. ७-विजह्यता C.

८-विप्रियते B. C.

९-धनना इव B. धननाश्च संभाग C.

१०-'ना' इति ब्रुवितम् C.

११-[निर० ५।१२]

१२-०न्त्यप्रन्ती C. ०न्त्यवप्रन्ती M.

१३-[अनुपपद्यदमूलमिदं वचनम्]

१४-'अत्र' इत्यस्य स्थाने 'पृथगमन्त्रा' इति पाठः B. C.

१५-समाभर्तते मे B. C.

१६-'मया' इति नास्ति C. अयं सन्दिग्धः पाठः ।

१७-करणरूपे गर्ग B. C.

१८-[ऋ० २।४।१।२१] 'आ वामुपस्थम्' इति

प्रतीकः C. M. 'आ वाम्' इत्येव B.

१९-वामुपस्थं C.

दर्शनादुपस्थशब्देन समीपमुच्यते । वां युवशोरुपस्थं समीपम् । अद्भुतं हे अद्भोग्ध्वं हवि-
र्धाने । देवा आसीदन्तु । यज्ञिया यज्ञार्हा यज्ञसंपादिन इन्द्रादयो यज्ञाङ्गदेवता इत्यभिप्रायः ।
इह प्रकृते । अथ अस्मिन्नहनि । सोमपीतये सोमपानाय । उपस्थमुपस्थानमुपेत्य स्थीयते यस्मिन् ।
द्यावापृथिव्यौ । द्यावाशब्दः प्रसङ्गेन 'द्यावौ द्योतनात्' इति पृथिवी 'प्रथनात्' इति
व्याख्याते । तयोरेषा ।

[इति चतुर्दशस्या- (नवमस्या-) ध्यायस्य सप्तत्रिंशः खण्डः ।]

[अथाष्टात्रिंशः खण्डः ।]

द्यावा नः पृथिवी इमं क्षिप्रमद्य दिविस्पृशम् । यज्ञं देवेषु यच्छताम् ॥

गृहसमदस्थैव । द्यावा पृथिवीशब्दयोः सत्यपि व्यवधाने परस्परसत्यपेक्षत्वात् प्रत्येकं
द्विवचनम् । अतो यः समुदिनयोः प्रत्येकमप्यन्वावेवार्थः । द्यावापृथिव्यौ नोऽस्माकं स्वभूतम् ।
क्षिप्रं साधनं फलानाम् । अथ अस्मिन्नहनि सादृगुण्यौ दिविः पृथं दिवः संप्रष्टारं गन्तारमित्यर्थः ।
यज्ञं देवेषु यच्छतां प्रापयतामित्यर्थः ।

विपाट्छतुर्द्वयो 'इमं मे गेङ्गे' इत्यत्र व्याख्याते । उभयोरेषा ।

[इति चतुर्दशस्या- (नवमस्या-) ध्यायस्याष्टात्रिंशः खण्डः ।]

[अथैकोनचत्वारिंशः खण्डः ।]

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादस्वै इव विषिते ह्यर्धमाने ।

गावैव शुभ्रे म तर्गं गिहाणे विपाट्छतुद्वी पर्यसा जवेते ॥

'तद्यद् द्विवत्' इति यद्योचं तस्यायं प्राप्तोऽर्धसरः । विश्वामित्रस्तुष्टाव । प्रशब्दो

१-अद्भुतो हे अद्भोग्ध्वे B. C. २-न देवा B.

१०-सन्दिग्धमिदं पदम् । अथवा 'साहज्या' १

३-संपादिन B. C. ४-पृथिवी B.

इति स्यात् ।

५-[निरु० २।२०] द्यावा द्योतनात् B.

११-स्पृष्टारं B. C.

६-[निरु० १।१४]

१२-छतुद्वी B. छतुद्वेमा C. १३-[निरु० १।२६]

७ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१४-[क्र० ३। ३३। १] 'प्र पर्वतानाम्' इत्येव
प्रतीकः B, C.

८-[क्र० २।४।१२०] 'द्यावा नः पृथिवी' इत्येव

१५-[निरु० २।२४] तद्य द्विवदिति B. C.

प्रतीकः B. C. ९-सिद्धं C.

१६-प्रावोवसरः B. प्रायोवधरः C.

जवेते इत्येतेन सम्बध्यते । पर्वतानामुपस्थात् समीपात् । उशती कामयमाने । किम् ? साम-
र्थ्यात् समुद्रगमनम् । अश्वे इव यथाश्वे वडवे । विविने विमुक्ते मन्दुरातः । अथवा विविध-
वहनकर्मणि षेण्या रथे नियुक्त इत्यर्थः । तद्वद् हैसमाने स्पर्धमाने परं हृष्यन्ती वा । गावेव
गाविव च शुभ्रे शोभने । मार्तण मातरौ । एकस्य वत्सस्य पुत्रस्य ज्ञेहात् तं रिहाणे । अन्तर्णीत-
सनर्थे लिहिः । जिह्यालेदु मिच्छन्त्यौ । विपाद्भुतुद्री द्विवचनस्य पूर्वसत्रणौ विपाद्भुतुद्रथौ
पयसा उदकेन प्रजवेते प्रकृष्टेन जवेन गच्छतः ।

आर्त्ता धनुषः कोटी । आर्तन्त्यौ 'ऋ गतौ' इत्यस्य । ते हि ज्ययाकृष्यमाणे सङ्गच्छतः ।
'कृती छेदने' इत्यस्य वा । तेष्वेवासंयोगाद् विविधमात्मानं कृतवन्तः । 'ऋष' गतौ' इत्यस्य
वा 'रिष हिंसायाम्' इत्यस्य वा । हिंसायां हि ते साधने भवन्ते । तयोरेषा ।

[इति चतुर्दशस्या-(नवमस्या-) ध्यायस्यैकोनचत्वारिंशः खण्डः ।]

[अथ चत्वारिंशः खण्डः ।]

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्र बिभृतामुपस्थे ।

अप शत्रून्विध्यतां संविदाने आर्त्ता इमे विष्कुरन्ती अमित्रान् ॥

वायुर्भरद्वाजस्तस्यार्थम् । ते ज्ययाकृष्यमाणयाकृष्यमाणे आचरन्ती आगच्छन्त्यौ
ये द्वारं प्रति । समनेव समाने भर्तरि मनो ययोस्ते इव योषा योषितौ स्त्रियौ भर्तारं प्रति ।
मातेव पुत्रं यथा माता पुत्रमुपस्थे अङ्के धारयेदेवं बिभृतां धारयताम् । ये द्वारमप विध्यताम् ।
अपनयतां च शत्रून् । संविदाने सम्यक् जानन्त्यौ स्वकर्म । आर्त्ता धनुष्कोटी इमे विष्कुरन्ती ।
स्फुरतिर्वधकर्मा । निघ्नन्त्यौ अमित्रान् । अपपूर्वो व्यधिरपनयने द्रष्टव्यः । अपविद्धो
निरस्त उच्यते ।

१-जपेत् B.

२-षेण्यौ C. अत्र 'षण्णे' इति मूलानुसारी युतः
पाठो भवेत् ।

३-भासमाने B. C. ४-'मातरा' इति त्रुटितम् B.

५-अन्तर्णीत B.

६-मुद्रितमूले 'अर्तन्त्यौ' इति पाठः

७-[पा० १।९६।१॥३।१६] ८-कृष्यमाने C.

९-[पा० ६।१५।४] १०-[पा० ६।७]

११-[पा० १।६९।५।१।१२५]

१२-भवन्तः B. C.

१३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते।

१४-[ऋ० ६।७५।४] 'ते आचरन्ती' इत्येव
प्रतीकः B. C.

१५-यौ B. यो C.

१६-विघ्नतां M.

१७-यौ B. यो C.

१८-अपपूर्वो B. C.

शुनासीरौ । अप्रसिद्धत्वादभिधेयस्याह शुनो वायुः । क्षिप्रं चांतीति निर्वचनम् ।
अन्तरिक्ष इत्यर्थे प्राप्तार्थवचनम् । सीरः सरणात् । तयोरेषा ।

[इति चतुर्दशस्या- (नवमस्या-) ध्यायस्य चत्वारिंशः खण्डः ।]

[अथैकचत्वारिंशः खण्डः ।]

शुनासीराधिनां वाचं जुषेथां यद्वि चक्रयुः पयः । तेनेमामुप सिञ्चतम् ॥

वामदेवस्य । हे शुनासीरौ इमां स्तुतिलक्षणां वाचम् । जुषेथां सेवेयाम् । यद् यच्च दिवि
चक्रयुः कृतवन्तौ सः । पय उदकम् । तेनेमां पृथिवीमुपगम्य सिञ्चतम् । एतद्धि कर्म युवयोः ।
तथा चोक्तम् 'द्वा वृबूकं बहतः पुरीषं वाय्वादिर्ल्यौ' इति निगदव्याख्याता ।

देवीजोष्ट्री वक्तव्ये । देव्यौ जोषयिष्याविति निर्वचनेन प्रथमाद्विवचनस्य स्थाने
पूर्वसर्वेण इति । अभिधेयमाचष्टे । यावापृथिव्याविति बाहोरात्रे वा अन्ये नैरुक्ताः । सस्यं
ब्रीह्यादि । सर्मा संवत्सरः । एतद्देवीजोष्ट्रीशब्दवाच्यमिति कात्यक्यो नैरुक्तविशेषो मन्यत
इति शेषः । तयोर्देव्योरेष संप्रैषः प्राधान्यस्तुत्युदाहरणं न'ऋक् न यजुर्न सामास्ति ।

[इति चतुर्दशस्या- (नवमस्या-) ध्यायस्यैकचत्वारिंशः खण्डः ।]

[अथ द्विचत्वारिंशः खण्डः ।]

देवी जोष्ट्री वसुधीती यथोरन्याद्या द्वेषांसि युयवदान्या-

बक्षद्भुसु वार्याणि यजमानाय वसुवने वसुषेयस्य वीतां यज ॥

वसुधीती वसुनो धनस्य निधानभूते दांथ्यौ वा । यथोरन्या एका अर्धौ अद्यानि पापानि ।
द्वेषांसि द्वेष्याणि खौदीनि । युंथवत यौतिमिभ्रणेऽन्यत्र । इह तु सामर्थ्यात् पृथग्भावे । पृथक्-

१-मुद्रितमूले 'शु एति' इति पाठः ।

२-इत्यर्थः प्राप्तार्थं B. C.

३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते

४-[ऋ० ४ । ५७ । ५] 'शुनासीरौ' इत्येव
प्रतीकः B. C.

५-चक्रतुः C. ६-[निर० २।१२]

७-सत्यां E. C. ८-मसा B. C.

९-त्रार्थक्यो B. C.

१०-'न ऋक्' इति त्रुटितम् B.

११-[काठ० सं० १९।१३॥ मैत्रा० सं० ४।१३।८॥

तै० ब्रा० ३।६।१३] 'देवी जोष्ट्री वसुधीती'

इत्येव प्रतीकः B. C.

१२- न भूमेः B. न भूमे C. १३-धात्र्यौ वा C.

१४-'अघा' इति त्रुटितम् C.

१५-सन्दिग्धमिदं पदम् ।

१६-युयवत C.

रोत्यपनयनीत्यर्थः । आकारो यक्षदित्येतेन सम्बध्यते । अन्या एका आवक्षन् आवहति ददतीत्यर्थः । वसु वसूनि । वार्याणि वरणीयानि । कस्मै ? यजमानायेति अन्तर्णीतवीप्सायां याताः कश्चियजमानः सर्वस्मै । किमर्थम् ? वसुवने 'वन पण संभक्तौ' वसूनां तेषां वननाः संभजनाय भोगायेत्यर्थः । वसुधेयस्य भोगातिरिक्तानां वसूनां निधानाय । पुरस्ताद्यच्छ्रुते तत्तदध्याहारः । ते वीतां पिबेतां कामयेतां वा । इदं हविः । त्वमपि हे होतर्यज मां विलम्बिष्यः ।
[इति चतुर्दशस्या-(नवमस्या-) ध्यायस्य द्विचत्वारिंशः खण्डः]

[अथ त्रिचत्वारिंशः खण्डः]

देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्यावक्षताग्निं सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम ।

पुराणेन नवं तामृजमुर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥

अत्रैकवाक्यतायै यत्तदध्याहारः । ये उक्ताभिधेये व्याख्याते ते देव्यौ ! ऊर्जाहुतं ऊर्जनं हविलक्षणं प्रेत्याह्वातव्ये तयोः । ईषमूर्जं उभयोरक्षनामत्वे पौनरुक्त्यप्रसङ्गादूर्जशब्दे रसवचनः । अन्नरसं चान्या एका आवक्षन् आवहतु । सग्धिं सपीतिमन्या सहभोजनं सैग्धिः यत्तेरिदं रूपम् । समानांग्निः सग्धिः । सहपानं संपीतिः । सग्धिश्च ज्ञातिभिः सह अन्या एका आवक्षदित्यनुषङ्गः । तयोश्च प्रसादेन नवेन यथा ब्रह्मादिना पूर्वं पुराणं दयमानं रक्षन्तो धर्मं स्याम भवेमेत्याशास्महे । पुराणेन च नवं अक्षीणेषु पुराणेषु नवं स्यादित्यर्थः ।

१-नयन्तीत्य C.	ते० ब्रा० १।१।१३] 'देवी ऊर्जाहुती' इत्येव
२-'ते' इति वृद्धितम् B.	प्रतीकः B. C.
३-एतमाव B. एता आव C.	१३-धेयेऽप्याख्या B.
४-अन्तर्णीत B.	१४-'प्रत्या' इति वृद्धितम् B. 'प' इति वृद्धितम् C.
५-सर्वस्मै B. C.	१५-इषमूर्जं B. C.
६-[धा० १।४६४, ४६५]	१६-सन्धिं सविति अव्या C.
७-तिगितां B. C.	१७-सन्धिः C. १८-नाद्वि सन्धिः C.
८-'वसूनां' इति द्विलिखितम् C.	१९-सवीतिः C.
९-पिबेतां B. विन्वेतां C.	२०-एता अवक्ष B. C.
१०-माना विल B.	२१-प्रसादेत B. C.
११-आदेशेषुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।	२२-पुराणं B. C.
१२-[काट० सं० १९।१३॥ भैत्रा० सं० ४।१३।८॥	२३-नयमाना C.
	२४-हवेमे C.

अ. १, अ. ४३. }
अ. १, पा. ४, अ. १. }

(१७१)

[देवी ऊर्जाहृती

आशासानेभ्यश्च तमूर्जे तदेव रूपमन्नमित्यर्थः । ऊर्जाहृती ऊर्जे प्रत्याह्रातव्ये । ऊर्जयमाने बलं कुर्वन्त्यौ । अथातां दत्तामस्मभ्यम् । वसुवने...त्यस्यान्नलक्षणस्य धनस्य वनाय संभज्जनाय । वसुधेयस्य तस्यैव च भोगातिरक्तस्य च निधानाय । पीतां पिबतां कामयेतां वा । इदं हविः । त्वमपि होतर्यज मा विलम्बिष्ठाः । द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः । तथा भृतौ दर्शनादिति सिद्धम् ।

इति निरुक्तविवरणसमुच्चये चतुर्दशो [नवमो]ऽध्यायः समाप्तः ।

१-ऊर्जा उप इति B. C.

२-अथातां C.

३-अत्र पाठस्त्रुटितः । कदाचिदत्र 'भोग्यस्यान्न'
इति पाठो भवेत् ।

४-वधाय B.

५-निधनाय C.

६-पीतां C.

७-अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।

८-'इति चतुर्दशोऽध्यायस्समाप्तः' इत्येव पाठः C

PART IV

अथ पञ्चदशा- [दशमा-] ध्याये प्रथमः पादः ।

[अथातो मध्यस्थाना देवताः । तासां वायुः प्रथमागामी भवति । वायुवर्तिः । वेतेर्वा
स्याह्नतिकर्मणः । एतेरिति स्थौलाष्टीविः । अनयंको वकारः । तत्सैवा भवति]

समास्त्रायकमेणैवानन्तरं मध्यस्थाना देवताः । तासां वायोः प्रथमगम्यन्ति कारण-
मुक्तं द्वादशे वर्षकर्मप्राधान्यादिति । वायुः पुनर्वर्तिः । 'कृपापाञ्चि' इत्युष्प्रत्त्वयाम्बस्य ।
वेतेर्वाऽनेकार्थत्वाद् गतिकर्मणः । एतेरिति स्थौलाष्टीविपचार्यो मन्यते । 'छन्दसीर्षः'
इत्येवमायुः सन्न वकारोपजनेन वायुः । ऋषमो वृषंम इतिवत् । सहामिधानात् । अत्र
हि एकोऽनयंको वकारः । तस्य वायोरेवा ।

[इति पञ्चदशस्या- (दशमस्या-) ध्यायस्य
प्रथमः खण्डः]

- १-अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति B, अयं सर्वो-
प्यध्यायाक्षारम्भात्मकः पाठो नास्ति C.
- २-अयं मूलपाठो नास्ति B, C.
- ३-० वत्सा दत्ता C.
- ४-[नि०७ । २१-२३] दो वर्षे कर्म B.
- ५-नर्वायुतः B, C.
- ६-[उणा० १।१] कृपावाडि B, C,

- ७-कौ एतेरिति B, कैरिति C.
- ८-[उणा० १ । २] सीर्षः C.
- ९-वृषत B, वृषत C.
- १०-ए (ऐ B.) कावनयंको व (प C.) कारः B, C.
- ११-अदशपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तेर्निर्देशो न
दृश्यते ।

अ. १०, ख. २
अ. १०, पा. १, ख. २

}

(२)

[वायोरपरा

[अथ द्वितीयः खण्डः ।]

वायवायाहि दशतेमे सोमा अरकृताः ।

तेषां पाहि शुषी हवम् ॥

मधुच्छन्दस आर्षम् । हे वायो आयाहि आगच्छ । दर्शत दर्शनीय । इमे सोमाः श्रयणै-
रलङ्कणैरलंकृता भूषिता इत्यर्थः । पर्याप्ता वा कृताः । तेषां पृष्ठी श्रुतेरेकदेशस्यांशलक्षण-
मिति शेषः । द्वितीयार्थे वा पृष्ठी तां पाहि पिबतेरेतद्रूपं न पातेः । छान्दसत्वात् शपो लुक्
पिबे । शुषि शृणु । अस्माकं हवमाह्वानम् । मानादरं कथ्योः । 'दिविस्पृग्यात्यरुणानि
कृण्वन्नतो एति पृथिव्या रेणुमस्यर्च' इत्यादि लिङ्गदर्शनात् स्थानान्तरसम्बन्धेऽपि ।

कमन्यं मध्यमौदिन्द्रादेवं सोमपानसम्बन्धस्तुतिविषयत्वेन वायुमवश्यत् । यन
इन्द्रस्योचितं सोमपानम् । तस्मादिन्द्र एव वायुः स्थानान्तरसम्बन्धेऽपि नान्य इति ।
न चेन्द्रवन्मध्यमे प्रसिद्धं वाय्वभिधानम् । अतः सन्देहव्युदासोपन्यासः । तथा च 'वायु-
र्वेन्द्रो वां' इति पर्यायत्वमुक्तम् । तस्य वा एषा । ऐन्द्र एव सूक्ते इन्द्रपर्यायत्वप्रतिपाद-
नार्था परं ।

[इति पञ्चदशस्या- (दशमस्या-) ध्यायस्य

द्वितीयः खण्डः ।]

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० १ । २ । १] 'वायवा याहि' इत्येव

प्रतीकः B, C.

३-परितः P, C. ४-विप B, C.

५-दरं कथा C.

६-[ऋ० १० । १६८ । १]

७-मध्यादिन्द्रा B.

८-मवक्षत् B. मवक्ष्यन् C.

९-वाय्वभिधानः B, C.

१०-[निरु० ७ । ५]

११-'पर्य' इति द्विलिखितम् C.

१२-परान् C.

१३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ तृतीयः खण्डः ।]

आसस्त्राणासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचके रथ्यासो अम्बाः ।

अभि श्रव ऋज्यन्तो वहेयुर्नू चिन्नु वायोगमृतं विदसेत् ॥

भरद्वाजस्य । अत्रैकवाक्यतायै वस्तुदध्याहारः । आसस्त्राणासः सतैः कानजयम् । आगतवन्तैः । शवसानं शवः शब्दात् बलवचनादन्तर्नीतमत्वर्थात् 'उपमानादाचारे । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् प्रत्ययः । तदन्तात्ताच्छील्ये शानच् । छान्दसत्वादाधेयानुक-
त्वम् । अतो लोपयलोपौ । शवसानं बैलाचरणशीलम् । तद्वच्च अमेरथे । अभिप्रनीन्द्रं सुचके
रथे योगादात्मन इति । रथ्यासो रथस्य वोळहारस्ते । अभिः कर्मप्रवचनीयः प्रतिना समानार्थः ।
श्रवः सोमार्थमग्नं प्रति ऋज्यन्तः ऋजु गच्छन्तो वहेयुरिन्द्रम् । किञ्च शुचि नूचिदिति
नु शब्दो नववचनः । चिच्छब्दश्चाथे । अद्याचिन्नूचिदिति यथा । चार्थश्रुतिसामर्थ्याच्च
द्वितीयो उशब्दः पुराणवचनः । यच्चेदानीं गृह्यते तन्नवम् । यत्पूर्वं गृहीतं नत्पुराणम् ।
तदुभयमपि नवं च पुराणं चास्य वायोर्योगं नुतिन्द्रस्य स्वभूतममृतममृतसदृशं हृष्टं मरण-
वर्जितं वा सोमार्थमग्नं विदसेत् । विशब्दो विगमे दस्यतिः क्षयार्थः । विगतक्षयं भवेत् ।
प्राक् प्रदानात् क्षयं मा गमदित्यर्थः ।

वायोश्चास्य भक्षो यथा न विदस्येत् तथा वहेयुरित्यस्य विवरणम् । शीघ्रमित्य-
भिप्रायः एवमिन्द्रप्रधानेयमुगित्येके मन्यन्ते । निहतमात्रत्वेन वायुकर्म वायुरित्यर्थः । न
पृथक्कर्मात्मना वायुः स्तुत्य इत्यभिप्रायः । उभयप्राधान्येन परमन्यदर्शनम् । अधिष्ठात्रधिष्ठेय-
भेदेन । 'अपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मनः' इत्येवं भेदमुररीकृत्याह । वायोश्चास्यै

- १-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते
- २-[ऋ० ६ । ३७ । ३] 'आसस्त्राणासः' इत्येव
प्रतीकः B. C.
- ३-'न्तः' इति त्रुटितम् B.
- ४-दन्तर्णीत C.
- ५-[पा० ३ । १ । १०-११]
- ६-बलवदाचरण B. C.
- ७-तद्वच्च B. C. ८-'सु' इति त्रुटितम् B.
- ९-रथ्यासः B. C.
- १०-सोमाप इदं B. सोमाख इदं C.
- ११-शुचि नूचिदि B. शुचि अनूचिदि C.

- १२-नवचनः B. C. १३-द्व्यर्थे C.
- १४-चार्थः श्रुति B.
- १५-थ्याचिदिति यो B.
- १६-वावो गन्तु B. वावोः गन्तु C.
- १७-'ममृत' इति त्रुटितम् B.
- १८-'हृ' इति त्रुटितम् C.
- १९-तिक्षयार्थं B. C.
- २०-'इत्य०' इति त्रुटितम् B.
- २१-वरमन्य० B. ०मन्यदर्शनम् B. C.
- २२-[निरु० ७ । ७] 'त्मा' इति त्रुटितम् B. C.
- २३-चासाद्विरू B. C.

अ. १०, ख. ३
अ. १०, पा. १, ख. ३

}

(४)

[वरुणः

द्विरूपोऽपि सोममक्षः क्षयं माणादिनि । भूयत इति कर्मणि कारके । अक्षं वर्ण्यमानं भूयते ।

वरुणः । अन्तरिक्षे उदकस्यावरणाद्वायुंरेव । तस्य वरुणस्यं होषा ।

[इति पञ्चदशस्या- (दशमस्या-) ध्यायस्य
तृतीयः खण्डः ।]

१-पण्यमार्त्तं B, C.

२-०स्यावरणायायुरेवम B, C.

३-वरुणावस्य B, C.

४-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ चतुर्थः खण्डः ।]

नीचीनबारं वरुणः कबन्धं प्र संसर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।

तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्बुध्नति भूमिम् ॥

नीचीनमधोमुखं बारं द्वारं सदादिलोपेन वर्णव्यापत्या च बारमुदकनिर्गमम् । नीचं बारं यस्य स नीचीनबारोऽधोमुखबिलस्तम् । वरुणः कबन्धं कबन्धो मेघः कवतेर्गति-
कर्मणः । कवनमुदकं तस्मिन् धीयत इति । द्वितीयाभ्रुतेः कृत्वेति शेषः । अधोमुखबिलं
कृत्वा वरुणः प्रसर्जं प्र इत्येष वीत्येतस्य स्थाने विसृजति विक्षिपति । किम् । सामर्थ्या-
बुदकम् । अथवा कबन्ध इत्येतेनोदकमेवोच्यते । उदकनामसु पाठात् । नीचीनबारमित्येषा
द्वितीया पञ्चम्यर्थे नीचीनबारमेघाद् वरुणः कबन्धमुदकं मुञ्चति । रोदसी द्वितीयाभ्रुतेरेत्र
कर्मप्रवचनीयप्रतिशब्दाध्याहारः । द्यावापृथिव्यां प्रति । अन्तरिक्षं च । यत्नेन चोदितेन
विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य राजा ईश्वरो वरुणः । यवं न यैवप्रहणमत्र यवैर्विधान्य-
बीजस्योपलक्षणार्थम् । यथा यवादिधान्यबीजं वृष्टिरेवं व्युनक्ति विविधं क्लेदयति । भूमि भूमि-
शब्दपर्यायोऽयमत्र द्रष्टव्यः । बहुशब्दपर्यायो वा । भूमिं समस्तां बहुधा यावत् किञ्चित् ।

प्रसङ्गात् पञ्चमानस्यैव निर्वचनार्थ उपक्षेपः । उदकमपीति । निभृतो निश्चलः ।
अतोऽन्यदनिभृतञ्चलं । कं च तदनिभृतं चलं चेत्यर्थः । महत्वेनेत्यर्थप्राप्तार्थवचनम् । तस्य
महानेतत् शक्नुयात्कर्तुम् । परेति । परामिधानं किमर्थं यदि वर्षकर्म वरुणामिधानं
चोत्तमेऽपि दृष्टम् । परस्यां तु व्यक्तं शब्दत एव तमूष्विति मध्यमामिधानम् ।

[इति पञ्चदशस्या- (दशमस्या-) ध्यायस्य

चतुर्थः खण्डः ।]

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[क. ५ । ८५ । ३] 'नीचीनबारम्' इत्येव
प्रतीकः B. C.

३-निर्गमनम् B. C. ४-कबन्धो M.

५-उदकमस्मिन् B. C.

६-प्रकृत्येष वीत्येकस्य B. C.

७-[नि. १ । १२] ८-नीचं बार B. C.

९-'बागन्मेघात्' इति युक्तः स्यात् ।

१०-मुञ्चि B. C

११-भ्रुतेः अतः B. भ्रुतेरत C.

१२-प्रतीति शेषः ।

१३-'व' इति त्रुटितम् B. C.

१४-ववाधोन्यबी.णार्थः C.

१५-धान्यं बीजं वृष्टिमेवं B.

१६-बुध्नति C.

१७-चलकं (चकलं O.) च तदनिभृतं B. C.

१८-'किमर्थम् ! यदि' इत्यादि 'मुष्टु स्तोमीत्यर्थः'

इत्यन्तः पाठस्तुटितः B.

१९-धानकोत्तमे C. २०-धानको...पि द्रष्टव्यः M.

२०-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न दृश्यते ।

[अथ पञ्चमः खण्डः ।]

तमू षु समना गिरा पितृणां च मन्त्रभिः ।

नाभाकस्य प्रशस्तिभिः सिन्धूनामुपोदये सप्तस्वसा स मध्यमो नभन्तामन्यके संमे ॥

नाभाकस्य । तं प्रकृतं वरुणम् । उ इति पदपूरणः । सुष्ठु अभिष्टौमीनि शेषः
स्तुतिकर्मा भाष्यकारेण सम्बन्धसौकर्यायाध्याहृतः । सुष्ठु स्तौमीत्यर्थः । समना समान-
शब्दात् तृतीया लुक् ह्रस्वं च । समानया योग्यया गिरा स्तुत्या । पितृणां च मदीयानां
योग्यैर्मन्त्रभिर्महनीयैः पूजनीयैः स्तोमैः । तथैव च नाभाकस्य नाभाकनाम्न ऋषेयोंग्याभिः
[प्रशस्तिभिः] प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिः । यः सिन्धूनामुपोदये सिन्धव आपस्तां उपगम्योद्यन्ति
उद्गच्छन्त्युत्पद्यन्ते यस्मिन् [सं] सिन्धूनामुपोदयोऽन्तरिक्षं तत्र । सप्तस्वसा स्वसृशब्दो
भगिनीपर्यायः । गर्जितलक्षणाभिर्वीग्मिर्महनीयस्थानीयाभिः सप्तभगिनीकः । कतमः पुनः
सः । उच्यते । 'स' मध्यमः । स्तुतस्य चास्य प्रसादेन नभन्तां न भवन्तु माभूवन्नित्यर्थः ।
नभन्तीति वचकर्मसु पाठात् । नभन्तां हन्यन्ताम् । अन्यके [कुत्सितैः] अन्ये [अन्यके] अस्मद्
द्विवः । समशब्दः सर्वपर्यायः सर्वैः ।

एनमाह मन्त्रो मन्त्रद्वया । निरुच्यते मन्त्रपदेन । असत्यपि लिङ्गे वारुणत्वात्सूर्यस्य
वरुण एव मध्यमो भवति । ये नो द्विवन्तीत्यर्थप्राप्तं वचनम् । दुर्धिष इत्यस्य व्याख्यानं
पापसंकल्पा इति ।

रुद्रः । रौति स्तनयितुलक्षणं शब्दं करोतीति । अत्यर्थं वा शब्दं कुर्वन्मेघोदरस्थो

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० ८ । ४१ । २] 'तमू षु' इत्येव प्रतीकः C.

३-नाभागस्य C.

४-अभिरुहामिति शेषः स्वति C. ० भिरीहामिति
M.

५-समानशब्दा M.

६-'या' इति त्रुटितम् C.

७-भिः स्तोमैर्महनीयैः B. भिर्महनीयैः M.

८-नाभागस्य नाभागनाम्न C.

९-'प्रशस्तिभिः' इति नास्ति B. C. M.

१०-आपतता B. C.

११-'स' इति नास्ति B. C. M.

१२-भिर्वा वागिम C. भिर्वाभि M.

१३-सुमध्यमः B.

१४-नाभावस्तु B. C.

१५-[निघ. २ । १९] न भवतीति B.

१६-'अन्यके अन्ये अस्मद्द्विवः' इत्येव पाठः M.

१७-'सर्वे' इत्यस्मात्पूर्वं 'सर्वाभिः' इति B. पुस्तके
'सर्वादिः' इति च C. पुस्तके पाठोऽधिक एव ।

१८-त्वात्सर्वस्य M.

१९-यतो द्विषतीय B. C.

२०-'धिष' इति त्रुटितम् B. दुडीय C.

२१-स्य यत् व्या B.C.

अ. १०, ख. ५

अ. १०, पा. १, ख. ५

}

(७)

[रुद्रः

द्रवति । रोदर्यतेर्वा इतीतिहासाश्रयं निर्वचनम् । स हि शत्रुकलत्राणि रोदयति । ब्राह्मणो-
क्तमपि निर्वचनं दर्शयति । यदरुददिति काठकं प्रवचनम् । यदरोदीदिति हारिद्रविकं मैत्राय-
णीयानाम् । रुद्रः किल पितरं प्रजापतिमिषुणा चिच्छेद । तर्मेनुशोचन्नरुदत् । लुङि आङि
च [अरुदत्] । 'रुद्रश्च पञ्चम्यः' इति [चेटि] रूपमरोदीदिति । तस्यैषा ।

[इति पञ्चदशस्या- (दशमस्या-) ध्यायस्य

पञ्चमः खण्डः ।]

१-को कौ (को C) दय B. C.

२-अयनिर्व B.

३-मैत्रावरुणीया B. C. द्रवकं मैत्रावरुणी M.

४-तदनु B. C.

५-लुङि आङि C. 'अरुदत्' इति नास्ति M.

६-[पा० ७।३।९८]

७-चेति रूपः अरो C. 'चेटी' इति नास्ति M.

८-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न दृश्यते ।

[अथ षष्ठः खण्डः ।]

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रैषवे देवाय स्वधान्ने ।

अषाब्धाय सहमानाय वेधसे तिग्मायुधाय भरता शुणोतु नः ॥

वसिष्ठस्य । परा च । इमा वक्ष्यमाणा गिरः स्तुतीः । रुद्रायेत्याद्याः सर्वास्तादर्थ्य-
चतुर्थ्यः । रुद्राय रुद्रस्य स्थिरधन्वने दृढधनुषः । क्षिप्रैषवे क्षिप्रैषो देवाय देवस्य स्वधान्ने स्वधा अन्नं
[तेन] तद्वान् स्वधावान् ततश्चतुर्थी अन्नवत इत्यर्थः । अषाब्धाय असोढाय सहिरभिभवे ।
अनभिभूतस्यान्यैः । सहमानायाभिभवतोऽन्यान् । वेधसे विधातुः । तिग्मायुधाय तीक्ष्णायुधस्य
[चै] अर्थाय । भरत प्रहरत प्रापयत कुरुतेत्यर्थः । स शुणोतु नोऽस्माकं स्वभूताः ।

तीक्ष्णं ह्यायुधं योद्धारमुत्साहयति । आभिमुख्येन युध्यतेऽनेनेत्यायुधम् । तस्यैषा-
परा किमर्था । पूर्वस्यामृचि विधातुरित्युक्तम् । तत्र कैस्य विधातुरित्यपेक्षायां परया
रोगाणां भेषजानां चेति प्रतिपाद्यते ।

[इति पञ्चदशस्या-(दशमस्या-) ध्यायस्य

षष्ठः खण्डः ।]

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० ७ । ४६ । १] 'इमा रुद्राय' इत्येव

प्रतीकः B. C.

३-क्षिप्रैषोः M.

४-नास्ति M.

५-सामिः B.

६-युधाय B. युधसार्थाय M.

७-स्वभूताम् B.

८-तीक्ष्णां B. C.

९-'प' इति न्रुटितम् B. C.

१०-तस्य B. ११-भेषजा C.

१२-प्रतिपद्यते C.

१३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ सप्तमः खण्डः ।]

या ते दिशुदवस्रष्टा दिवस्परि क्षमया चरति परि सा वृणक्तु नः ।

सहस्रं ते स्वपिवात मेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः ॥

या ते तव स्वभूता दिशुत वज्रनामैतत् लुप्तोपमं चात्र द्रष्टव्यं दिद्युदिव वज्रमिव [ते तव] प्राणिहननी । कासौ ? पुरस्ताद् मेवज्जुतेः सामर्थ्याद् रोगजातिः । दिवस्परि दिव उपरि सती अवस्रष्टा त्वयैवाधः क्षिता । क्षमया सप्तम्यर्थे तृतीया सहार्थे वा पृथिव्यां पृथिव्यां वा सह । अथवा 'क्षमायी विधूने' इत्यस्य । क्षमा हिंसा तथा सह क्षमापयती घ्नती प्राणिन इत्यर्थः । चरति परि सा वृणक्तु नः परिवर्जने परिवर्जयतु सास्मान् । किञ्च सहस्रं सहस्रसंख्याकानि ते तव स्वभूतानि । स्वपिवात हे स्वाप्तवचन मेषजा मेषजानि औषधानि तान्यस्मभ्यं देहीति शेषः । मा नः मा चास्माकं तोकेषु पुत्रेषु तनयेषु पौत्रेषु च रीरिषो हिंसीः ।

यतेः खण्डनार्थस्य युतेर्वा उज्ज्वलत्वात् । अपौनरुक्त्याय विषयभेदप्रदर्शनं पुत्रेषु पौत्रेषु चेति । तुद्यते हि तत् तनयमात्मन एव विकाररूपम् । अग्निरपीत्यादि स न मन्येतेत्यादिविचारानुस्मृतये संकरव्युदासाय सिद्धस्तु यस्तु सूक्तमित्येव द्रष्टव्यम् । तस्याग्रे रुद्रशब्दवाच्यत्वे एषा उदाहरम् ।

[इति पञ्चदशस्या-(दशमस्या-) ध्यायस्य सप्तमः खण्डः ।]

[अथ अष्टमः खण्डः ।]

जराबोधं तद्विविद्धि विशेविशे यज्ञियाय ।

स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० ७ । ४६ । ३] 'या ते दिशुत' इत्येव

प्रतीकः B. C. M. ३-वज्रमिव C.

४-'ते तव' इति पाठोऽत्राधिकः B. C.

५-अपस्रष्टा C.

६-[षा० १ । ४८७]

७-वृणक्तु C.

८-'सहस्रं' इति नास्ति B. C.

९-औषधानि C.

१०-'हि' इति त्रुटितम् B. तद्यते हि M.

११-रूपं सावमि (न्दि B.) रपी B. C.

१२-विकारः अस्तृतये B. विकारः अनुस्मृतये C.

१३-सिद्धस्तुतयस्तु B.

१४-शब्द एवाद्यत्वे B. C.

१५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

१६-[ऋ० १ । २७ । १०] 'जराबोध' इत्येव

प्रतीकः B. C. M.

शुनःशेषस्य । जरा स्तुतिः । जरतेरर्चति कर्मसु पाठात् । तां योऽग्निबुध्यते बोधयति वा देवान् होतृत्वात् स जराबोधः । तस्य सम्बोधनम् । विशेषे मनुष्यस्यार्थाय । यज्ञियाय यज्ञसम्पादिने तत् प्रार्थ्यमानं विचिद्भि कुरु, देहीत्यर्थः । तुभ्यं स्तोमं रुद्राय दावरूपाय धग्धर्कशब्दकारिणे । दृशीकं दर्शनीयं अवणीयमित्यर्थः ।

तद्बोधकतया बोधयितरिति वेति पाठः । तां बोधतयेत्यपपाठः । तथा बोधयिता देवान् । यजनायेति होतृत्वे वर्तमानोऽग्निरेव यजनी यज्ञसम्पादि तस्मै । बहुलवचनात् कर्तरि ल्युट् ।

इन्द्रः कस्मात् । इरा अन्नं तेन सम्बन्धात् तद्धेतुभूतमुदकं लक्ष्यते । लक्षितलक्षणया तेनापि तदाधारभूतो मेघः । इराहेतुभूतोदकाधारमपर्यन्तधारात्मना दृणाति विदारयति मेघम् । बीजं बीजदुःखात्मना ग्रीष्मादि । तदसौ वृष्टिप्रदानेन विदारयति । अङ्कुरोद्भेदाभिप्रायं च विदारणम् । तेन इरादारः सञ्चिन्द्रः । एवमुत्तरेष्वपि निर्वचनेषु । इरा ददातीति वा । तदेव पूर्वपदम् । ददातेरुत्तरपदम् । वर्षद्वारेणापीरोमन्नं ददाति । सोऽयमिरादः सञ्चिरादानादिन्द्रः । इरा ददातीति वा । तदेव पूर्वपदम् । ददातेर्दानार्थस्य धारणार्थस्य बोत्तरपदम् । सोऽयमिराधः सञ्चिरादानादिन्द्रः । इरा दारयति इति वा । तदेव पूर्वपदम् । दारयतेरुत्तरपदम् । सोऽयमिरादारः सञ्चिरां दारयितेन्द्रः । इन्वे द्रवति । द्रवतिर्गतिकर्मा । गच्छति सोमं पातुमित्यर्थः । तस्मिन्नेवं वा रमेते प्रियत्वाञ्ज्वेन इति । इन्वे दीपयति भूतानि शरीरमध्यवर्ती पञ्चवृत्तिः प्राणो वायुः । शरीरभूतानि तेन विनाशादात्मनो वेपयन्ति । अत इन्धनादिन्द्रः ।

अधुनास्यैव धातोर्ब्राह्मणोक्तनिर्वचनं दर्शयति । तदित्यादि । तदित्युपन्यासे । यदित्युद्देशः । इन्धेन एनं मध्यतो वा स्थितं शरीरे मध्यमप्राणभावेन^२ क्षेत्रज्ञसंज्ञकं प्राणैरि-

१-शेषस्य M.

२-स्तुतिः इत्यस्मात्परं 'अपराधेरिति' इति B. पुस्तके 'अपराधेति' इति च च C. पुस्तके पाठोऽधिक एव प्रतीयते ।

३-[निष० १ । १४]

४-'विशेषे' इति त्रुटितम् B. C. अत्र 'तद्वि-विद्भि' इति पदव्याख्यानमपि त्रुटितम् B. C.

५-पातितैः तुभ्यं B. C. ६-धक्धकशब्द० M.

७-तां बोधयतीत्यपि पाठः C. नास्त्येवायं पाठः B.

८-यजमानो B. यजानो C. ९-भूतेन मेघः B. C.

१०-०दकधार० B. C. ११-०मपर्यन्त० C.

१२-०धारामना दृणाति B. C. १३-विधारयति C.

१४-बीजं बाहुराग्रीष्मादि B. C.

१५-'पि' इति त्रुटितम् B. च्वि C.

१६-०णावीरा B. ०णापि रामन्दाराति C.

१७-०मिकायः C. १८-'र' इति त्रुटितम् B. C.

१९-'व' इति त्रुटितम् B. C.

२०-बाहुमते B.

२१-०भावत B. अयं सन्दिग्धः पाठः ।

२२-भावो क्षेत्र B. C.

तरैर्वागादिभिः । वदन् वाक् पश्यन्श्चक्षुः भवणात् श्रोत्रमित्यनेकेत्वोपासनाभिः माहाभाग्य-
सम्पादनेन 'यद्दं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसि' इत्यादिना समैन्धन् समदीपयन् ।
आत्मोपासका योगबलेन । सम्यग्गाभिमुख्येन दीपितवन्तो दीपयन्ति वा । सर्वत्रैकत्वेन
जातं इत्यर्थः । तच्छब्दप्रतिनिर्देशार्थो यच्छब्दः । यत्समैन्ध्वस्तदिन्द्रसेति । एवं विचार्यमाणे
विज्ञायते । इदम् करोतेत्येवाप्रायण आचार्यो मन्यते । इदं कृत्वा जगत् । वृष्टिप्रदानद्वारेण
करोतीति । [अशितपीतरसपानद्वारान्धनोदिना वा विजृतम्] । दृष्टवोत्तरपदं लोकपालत्वा-
दस्य । सर्वस्य शुभाशुभकर्मणो दर्शनादेवौपमन्यवो मन्यते । इन्ध्वतेर्वा पूर्बपदम् । ईश्वर
इन्द्रः । 'ह मे' इत्यस्य ऋदोरपि द्रोमयं तत्करोतीति णिच् । इन्द्रासौ दारयिता चेति ।
द्रावयतेवोत्तरपदम् । आदरयिता वा यज्वनाम् । तस्येन्द्रस्यैषा ।

[इति पञ्चदशस्या-(दशमस्या-) ध्यायस्य अष्टमः खण्डः ।]

[अथ नवमः खण्डः ।]

अदददृत्समसृजो वि खानि स्वमर्णवान् बद्धधानाँ अरम्णाः ।

महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्वः सृजो वि धारा अबं दानवं हन् ॥

गातोरौषम् । अददौ दारयसि । उत्सं 'उत्सं दुहन्ति स्तनयन्तम्' इत्यादौ दर्शना-
दुत्सशब्दोऽपठितमपि मेघनाम् । मेघं दारयित्वा चासृजो विसृजसि विवृणोषि छान्दस-

१-०त्येन्येकत्वो B.C.

२-चाहं B. C.

३-[छा० उ० ५ । १ । १३]

४-स वृगाभि B. C.

५-'जात इत्यर्थः' इत्यारभ्य 'वा विजृतम्' इत्यन्तः
पाठस्त्वुटितः B.

६-'इति' इति नास्ति B. C.

७-अयं पाठः सन्दिग्धः । कदाचिदत्र 'अशितपीत-
रसदानद्वारेन्धनादिना वापि कृतम्' इति पाठो
भवेत् । इदं वाक्यं नास्ति M.

८-शर्वोत्त B. नशेर्वोत्त C.

९-इन्द्रतेर्वा B. C.

१०-इन्द्रः B. C.

११-[धा० १ । ८ । १०]

१२-[पा० ३ । ३ । ५७]

१३-रयिया वा C.

१४-'तस्यैषा' इत्येवं B. अतस्ये० C.

१५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१६-[ऋ० ५ । ३२ । १] 'अदददृत्सम' इत्येव
प्रतीकः B. C. M.

१७-गातोः कावम् B. गातो कावम् C.

१८-[ऋ० १ । ६४ । ६]

१९-अदृणोषि B. C.

त्वात् परो विः पुरस्ताद्द्रष्टव्यः । खानि आकाशान् मेघस्य यैरुदकं निर्गच्छन्ति । उदकनिर्ग-
मनविलौनीत्यर्थः । विवृत्य च त्वमर्णवान् भूम्नि त्वयं मत्वर्थीयो द्रष्टव्यः । 'अर्णसो लोपश्च'
इति । अर्ण उदकमवयवभूतं बहुदो येष्वस्ति ते अर्णर्वाः । के पुनस्ते ? मेघाः । ते महार्णा
उदकसंघातास्तान् । बहुधानान् निर्गमननिरोधं कुर्वता मेघेनात्यर्थं बाध्यमानान् । अरम्णा
रम्णातिः संयमनकर्माऽन्यत्र 'सञ्चिता यन्त्रैः' इत्यादौ । इह तु विसर्जनकर्मा विसर्जयसि
क्षारयसीत्यर्थः । गृह्णन्तं हे इन्द्र पर्वतं मेघम् । वीर्यैवाख्यातेन सम्बध्यते । 'येदिति लिङ्गव्य-
त्ययः । यस्त्वं विरेः 'मन्त्रे घंसहूर' इत्येवं लेलुकि रलोकैरूपम् । 'पूर्वेष्वपि कालेषु विवृत-
वानसि । विवृत्य च रुजो विपूर्ववदुपसर्गः । मेघाद् विसर्जितवानसि धारां उदकस्य ।
अवेत्ययं हन्तित्येतेन सम्बध्यते । दानैर्ब दानोः पुत्रो दानवोऽसुरो वृत्रोऽन्यो वा कश्चिन्मेघस्य
रक्षिता । तं चार्वेहैन हतवानसि । अर्थेवा दानव दानारं च । उदकस्य महान्तमपि मेघं
सर्वमधो हतवान् ।

उत्पूर्वात् सदेः । स्यन्दते वा सर्वासां क्रियाणां तत्रोपपत्तेः । किं परा ? बलप्रदर्शनार्था ।

[इति पञ्चदशस्या-(दशमस्या-) ध्यायस्य नवमः खण्डः ।]

१-परोऽपि B. परो पिः C.

२-निर्गच्छन्ति B. C. M. 'यैरुदकानि गच्छन्ति'
इति वाऽत्रपाठो भवेत् ।

३-विलानित्यर्थः C.

४-[पा० ५ । २ । १०९ इति सूत्रे वार्तिकम्]

५-अण् उद B.

६-अर्णकपा B.

७-मेघण् सू B. मेघः C.

८-थ (त C) महार्ण उद B. C.

९-बलवधानान् M.

१०-ना (न B.) त्वत्यर्थं B. C.

११-[ऋ० १० । १४९ । १] मन्त्रैः B.

१२-हे इति त्रुटितम् B.

१३-विताख्यानेन B. C. १४-यदि तु B. C.

१५-विवम् B.

१६-[पा० २ । ४ । ८०] मन्त्रौ B. मन्त्रैः C.

१७-रलाक C. संदिग्धमिदं पदम् । 'रलोप' इति
स्यात् ।

१८-अपूर्वेष्वकालेषु B. C.

१९-घृणुपः सर्ग B. वष्टपः सर्गम् C.

२०-धाः उद C.

२१-हन्तीत्ये B. आपेत्यं हन्तीत्ये C.

२२-दानव (प C) दानोः (नो B)पुरो दानवो B. C.

२३-चापाहन् हतवान् C.

२४-'थ' इति त्रुटितम् C. 'अव' इत्येव B.

२५-'च' इति नास्ति M.

२६-सतेः B. सतेः C. 'सदेः' इत्यस्मात्परं B.
पुस्तके 'सन्देस' इति C. पुस्तके च 'सन्देस'
इत्यनर्थकः पाठोऽधिक एव ।

२७-सन्देतर्वा B. C.

२८-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ दशमः खण्डः]

यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषण ।

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां वृष्णस्य मद्रा स जनास इन्द्रः ॥

गृत्समदस्य । गृत्समद ऐन्द्रं रूपमास्थित इन्द्रोऽयमिति मन्यमानैरसुरैर्हन्यमान-
स्तानाह । यो जात एव जातमात्र एवेत्यर्थः । प्रथमः उत्कृष्टः । मनस्वान् प्रशंसायां मनुष्य मनस्वी
मनस्विनां मध्ये कश्चित् प्रत्यनुपनैतेन शौर्योत्कर्षविशेषयोगिना मनसा तद्वान् । देवो
देवनादिगुणयुक्तः । देवानन्यान् क्रतुना कर्मणा वृत्रवधवृष्टिप्रदानादिना । पर्यभूषण परिपूर्वो
भवतिः परिग्रहे परिरक्षायामतिक्रमे वा । केन परिगृहीतवान् परिरक्षितवान् वातिक्रान्त-
वान् वा माहात्म्येन । यस्य च शुष्माद् बलाद् रोदसी द्यावापृथिव्यावपि । अभ्यसेतां 'भ्यंस्ते
रेजत इति भयवेपनयोः' । [तथात्र भये घातुः ।] अबिभ्रंताम् । वृष्णस्य नृमनस्य तस्य
बलस्य । मेढ्रा महत्त्वेन हेतुना । स जनासो जनो हे असुरजना इन्द्रः । नाहमिन्द्रः ।

दृष्टार्थस्य न्यग्भूतैर्तन्मन्त्रार्थस्य वृद्ध्या देवतासतत्वस्य भावितान्तकरणस्य
प्रीतिरूपद्यते । तद्गुह्यतृणाख्यानसमन्वयात् । यतोऽस्मिन् सूक्ते पुनः पुनराह स जनास
इन्द्र इति ।

पजन्यस्तुपेः । कथम् । अन्तेर्नीतण्यर्थस्य किपि अन्तार्धक्षरविपर्ययेण । तर्पयति
तुप् । ततः परो जनशब्दो हितार्थे यो नामकरणः । छान्दसत्वाद् गुणरूपत्वे तकारस्य
जकारापत्तिः । तुपेर्जनशब्दस्येत्याह तर्पयिता चासौ जन्यश्चेति जनार्थं हितो जन्यः । पर
शब्दस्याकारलोपे जयतेर्ञ् न्यप्रत्ययः । ईकारस्याकारापत्त्या प्रकृष्टो जनः । जनयिता

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते

२-[ऋ० २ । १२ । १] 'यो जात एव' इत्येव

प्रतीकः B. C. M.

३-'गृत्समदस्य' इति त्रुटितम् C. M.

४-'गृत्समद' इति त्रुटितम् B. C.

५-मानास्ता B. मानास्ता C.

६-येजत एव C. ७-पनतो शौ B. C.

८-तत्वान् B. C. ९-रक्षणाया B. C.

१०-[नि० ३ । २१] अभ्यसते B. C.

११-यातुम् B. अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति M.

१२-अत्र 'अविभीताम्' इति युक्तः पाठो भवेत् ।

१३-बहुलस्य B. १४-मवगा C.

१५-'जनाः' इति त्रुटितम् B.

१६-भूतस्तन्म० B. १७-अन्तर्णीत C.

१८-अन्तान्यक्षर C. १९-टो B. दो C.

२०-गुणपरत्वेन B. C. M.

२१-तर्जयिता B. C.

२२-जनायाय हितं B. जनाः याः यः हितः C.

'जन्यः' नास्ति B. C.

२३-तेश्च प्रत्य B. तेश्च त्य प्रत्य C.

२४-उकारस्या B. C. M.

२५-जना B. C.

अ. १०, ख. ११ }
अ. १०, पा. १, ख. ११ }

(१४)

[बृहस्पतिः

वेत्युत्तरपदधानुविकल्पः । यश्च नामकरणः । अथवा प्रेत्यस्य रेफलोपेनार्जयतेश्चाकारयोः
पररूपत्वेन न्यप्रत्ययः । एवं तदाह प्रकर्षेणार्जयिता वा संगृहीता वा रसानामिति । तस्यैषा ।

[इति पञ्चदशस्या- (दशमस्या-) ध्यायस्य दशमः खण्डः ।]

[अथ एकादशः खण्डः]

वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं विभाय भुवनं महावधात् ।

उतानागा ईषते वृष्यावतो यत्पजन्यः स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः ॥

वि वृक्षान् विविधं हन्ति । उतै अपि च हन्ति रक्षसो रक्षांसि । विश्वं सर्वमस्माद् विभाय ।
भुवनं त्रिभुवनं भूतजातं न केवलं हन्यमानानि रक्षांसि । स महावधात् महान् दृढो वधः
प्रहारो यस्य तस्माद् दृढप्रहारादित्यर्थः । उतशब्दोऽपि चेत्यस्यार्थः । अनागा अनपराधोऽपि
चास्माद् ईषते ईषति हनतीति गतिकर्मोणौ । इह भीतिपूर्विकायां गतौ पलायने वर्तते
भीतः सन् पलायते गच्छतीति । वृष्यावतः वृष्यं वर्षकर्म बलं वा तेन तद्धतः । कंदैतत्
सर्वं भवति ? उच्यते । यन् यदा पजन्यः स्तनयनं गर्जितलक्षणं शब्दं कुर्वन् अशनिपातैर्हन्ति
दुष्कृतः पापकृतः पापकारिणः ।

बृहस्पतिः । बृहतः पातौ वाय्वात्मना शोषयिता भौमस्य रक्षिता वान्तरिक्षे रसस्य
महतो जगतो वा । पिबतेर्वा प्यन्तस्य । णिचि युगांगमस्मरणादित्यभिप्रायः । अन्यथा
धात्वन्त्यत्वमात्रं स्यात् । तस्यैषा ।

[इति पञ्चदशस्या- (दशमस्या-) ध्यायस्य एकादशः खण्डः ॥]

१-प्रधास्य B. C. २-त्यप्रत्ययः B.C.M.

३-‘वा’इति नास्ति B. चा C.

४-हीतसारसा B. C.

५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

६-[५० ५ । ८३ । २] ‘विवृक्षान्’ इत्येव
प्रतीकः B.C.

७-‘उत’ इति त्रुटितम् B. C.

८-हन्तीति B. C.

९-विभतः सर्वस्मात् B. विश्वः सर्वस्मान् C.

१०-‘भुवनं’ इति त्रुटितम् B. C.

११-ति भुवनं C.

१२-रक्षसां स B. रक्षससे C.

१३-चास्मान् B. C.

१४-तीति चेति गति B.

१५-कर्मणः B. C.

१६-‘इति’ इति नास्ति C.

१७-वृषवन्तः B. वृष्यवन्तः C.

१८-तदैतत् B. C. १९-परता C.

२०-णिचि लुगागमः सरणा B. C.

२१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेर्निर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ द्वादशः खण्डः ।]

अज्ञानपिनद्धं मधु पर्यपश्यन् मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् ।

निष्ठब्रम्भार चमसं न वृक्षाद् बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥

अयास्यस्य । अज्ञा 'अशू' व्याप्तौ । केन ? सामर्थ्यान्मेधेन । अपिनद्धम् । मधु उदकम् । परि सर्वतोऽपश्यत् दृष्टवान् । मत्स्यं न मत्स्यमिव यथा मत्स्यं दीने क्षीणे उदनि उदके । उदक-स्थायमुदन्नादेशः सप्तम्येकवचने । उदके क्षियन्तं निवसन्तमपश्यत् तर्च्च दृष्ट्वा निष्ठब्रम्भार निर्जहार निहृतवान् ततो मेधात् । चमसं न चमसमिव यथा तक्षा वृक्षं स्थं चमसं तद्वत् । कोऽसौ ? बृहस्पतिः । विरवेण रवः शब्दो विविधशब्देन शब्दयित्रा । केन ? सामर्थ्याद् वज्रेण विकृत्य मेघम् । भाष्ये त्वित्थंभूतलक्षणा तृतीया । विविधेन रवेण शब्देनेत्यंभूतं मेघं चमन्ति भक्षयन्त्यस्मिन्निति चमसः सोमपात्रम् ।

ब्रह्मणस्पतिः । ब्रह्मणोऽञस्य 'वृष्टिप्रदानादिना पीता रक्षिता । धात्वन्त्यत्वमात्रम् । हविषो वा पीता रक्षिता । तस्यैषा ।

[इति पञ्चदशस्या- (दशमस्या-) ध्यायस्य द्वादशः खण्डः ।]

[अथ त्रयोदशः खण्डः ।]

अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसार्णत् ।

तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दशो बहु साकं सिंसिचुकुत्समुद्रिणम् ॥

गृत्समदस्य । अश्मोतेराङ्गपूर्वस्य वा स्यन्वेर्मनिर्नृडौ भावे औणादिकौ द्रष्टव्यौ ततश्चाकारो मत्वर्थे । तदाह भाष्यकारः । अशौनैवन्तमास्यन्दनवन्तमिति । व्याप्तारं स्थापितारं चेत्यर्थः । कम ? वक्ष्यमाणमुत्संम् । अवतं अवतितमधोगतमात्मनोऽधः स्थितमि-

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० १० । ६८ । ८] 'अश्रापिनद्धम्' इत्येव

प्रतीकः B. C. M. ३-अयान्यस्य C.

४-[धा० ५ । १८] अश C. आशु M.

५-'दीने' इति त्रुटितम् B. द्वि C.

६-'उदनि' इति त्रुटितम् C. ७-वचनम् B.

८-तद्वत् B. C. ९-'स्थं' इति त्रुटितम् B. C. चमसं B.

१०-'न शब्द' इति त्रुटितम् C.

११-दृष्टि B. C. १२-पान C. १३-पापानां C.

१४-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

१५-[ऋ० २ । २४ । ४] 'अश्मास्यमवतम्' इत्येव

प्रतीकः B. C. १६-मन्थो B. मन् डो C.

१७-'शन' इति त्रुटितम् B. अश्ववन्त C.

१८-'म' इति त्रुटितम् B. १९-अवन्तं B. C.

२०-अपातित B. C. २१-मामनोऽधःस्थितः समित्यर्थः C.

अ. १० ख. १४ } (१६
अ. १०, पा. २, ख. २ }

[बृहस्पतिः

त्यर्थः । ब्रह्मणस्पतिर्मधुघारं 'कर्मण्यपि' उदकस्य सम्बध्यते । यमोजसा बलेनाभ्यतणत् । 'तृदि हिंसायाम्' । हलोपेनार्जयतेश्चाकारयोः विधे । के ? सामर्थ्याद्ब्रह्मणः । परिरे पीतवन्तः पिबन्ति वा ? सानामिति । तस्यैषा । यच्च तत्प्रवापस्योदकस्य स्वीकरणं तदेव तस्य पानमुच्यते 'डः ।]
वीर्यं सह सिसिचुः सिञ्चन्ति । उत्तं मेघम् । द्वितीयाश्रुतेः प्रतीः ।
तेनैवोदकेन भावितवन्तः ।

इति निरुक्तविवरणसमुच्चये पञ्चदशस्या-[दशमस्या-] ध्याः

अथ द्वितीयः पादः ।

क्षेत्रस्य पतिः । 'प्रविभज्य निर्भूयात्' इत्याह क्षेत्रम् । क्षेत्रं कस्मात् ? हटो वधः
हि तेन हेतुभूतेन तत् क्षेत्रम् । तस्य पाता वा पालयिता वेति पतिः । पराधोऽपि
तस्यैषा ।

[इति पञ्चदशस्या-(दशमस्या-) ध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः कदैतत्
वर्तते
पातैर्हन्ति

[अथ पञ्चदशः खण्डः ।]

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि ।

रसस्य

गामर्धं पोषयित्वा स नो मृळातीदृशे ॥

न्यथा

वामदेवस्य । परा च । आ इत्युपसर्गश्रुतेर्हरेति मध्यवपुरुषैकवच

१-[पा० ३ । २ । १] ष्यन् B. ष्यण C.

२-य ओजसा B. C.

३-[घा० ७ । १] ऋते B. C.

५-'पिबन्ति' इत्यस्मात्पूर्वं 'के' इत्यधिकः पाठः
आदर्शपुस्तकेषु ।

६-'साकं' इति त्रुटितम् B. ७-सिसिचिचुः C.

८-अयं कोष्ठकान्तगतः पाठो नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।

९-'इति पञ्चदशाध्यायस्य प्रथमः पादः' इत्येव
पाठः C.

१०-अयं सर्वोप्यध्यायाधारम्भात्मकः पाठो नास्ति C

११-[नि० २ । २] विप्रविन्त

निर्भूयात् B.C. १२-क्षियन्ते B.

१३-वाता वा सालयिता C.

१४-'वेति' इति त्रुटितम् B.

१५-'पतिः' इति त्रुटितम् C. १६-यात्

१७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारं
निर्देशो न दृश्यते ।

१८-[ऋ० ४ । ५ । १] 'क्षेत्रस्य पतिना वयम्'
प्रतीकः B. C.

१९-हरन्ति B. हरति C.

अ. १०, ख. १७
अ. १०, पा. २, ख. ४

[क्षेत्रस्य पतिः

योगक्षेमं व आदायाहं ध्याहरणमिति प्रदर्शितम् । अतो वाक्यैकवाक्यत्वाय
या क्षेत्रस्य पतिना सहानु^{मधु} वेति वाक्यशेषाध्याहारः । वयं हितेनेव यथा हितेन
हन्निन्मित्रेण कञ्चित् तद्वज्ज^{मधु} शत्रूनि । किञ्च गामदं गोजातमश्वजातं च पोषयितुं
पोषयतेः कर्म तद्धर्मत्वे ई अं च पोषणधर्मसामर्थ्यात् स्वयञ्च पुष्टमस्माकं च पोषयितुं
त्यर्थः । आ हरेति शेषः । स च नोऽस्मात् । मृळति मृडानिरुपदयाकर्मा । उपदया रक्षा ।
रूजाकर्मा वा । आशिषि लोडर्थे च पञ्चमः रक्षतु । केन? सामर्थ्याद् बलेन स्वेन । पूजयंतु
या धनप्रदानेन । ईदंशे ईदशाय कामाय ईदशं कामं प्रापयितुमित्यर्थः ।

परं च वर्षकर्मभ्रवणेन मध्यमत्वे हेतुर्भवतीत्याह । तस्यैषापरं भवति ।

[इति पञ्चदशस्या-(दशमस्या-) ध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ।]

[अथ षोडशः खण्डः ।]

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्ध्नि घेजुरिव पयो अस्मात् धुक्व ।

मधुद्वुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृळयन्तु ॥

हे क्षेत्रस्य पते मधुमन्तं मधूदकं भूजि मतुप् बहुनोदकेन तद्धन्तम् । रसवचनो वा
मधु स्वादुर्तेमम् । ऊर्मिमुदकसंघातम् । घेजुरिव यथा घेजुः पयः क्षीरं धार्यते तद्वदस्मात्
नेमित्तभूतेषु धुक्व क्षारंय । कम ? सामर्थ्यान्मेघम् । द्विकर्मको हि दुहिः । कीदृशम् ?
मधुद्वुतं मधु स्वादुं स्यात् स्वादूदकस्य क्षरितारम् । कीदृशम् ? घृतमिव याजे कर्मणि ।
उपूतं पवित्रं निर्मलं चेति भावः । किञ्च य पते त्वदनुचरा माध्यमिका देवगणा मरुदादय
स्तस्योदकस्य पतयः पातारस्ते च नोऽस्मान्नित्यमेव मृळयन्तु सुखं ददतु सुखयन्त्वित्यर्थः ।

१-‘युक्तमत्राध्याहार’ इति नास्ति B. C. ‘मिति’

इत्यपि नास्ति B. २-हितेनैव B.

३-चिन्मित्रेण कञ्चित् B. C. ४-तद्वर्जयेम C.

५-अत्रायं संदिग्धः पाठः । ‘ईदञ्च’ इति पाठो भवेत्

६-पोषणयितु C. ७-‘नः’ इति झुटितम् C.

८-‘रक्षतु’ इति झुटितम् B.

९-प्रजयतु B.

१०-‘ईदंशे’ इति झुटितम् B. C.

११-वराय B.

१२-‘मध्यमत्वेन’ इति तृतीयान्तपाठः B. C.

१३ पाठा C.

१४-आदर्शपुस्तकेऽत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१५-[४० ४ । १७ । २] ‘क्षेत्रस्य पते’ इत्येव
प्रतीकः B. C.

१६-स्वादुक्तम् B. C.

१७-‘घेजुरिव’ इति झुटितम् B. C.

१८-‘धार्यते’ इति क्रियापदमत्रासङ्गतम् ।

१९-कारय B. काय C. ‘धारय’ इति पाठो भवेत् ।

२०-स्वादुस्वादुदकस्य B. मधुस्वादुदकस्य C.

अ. १०, ख. १६

अ. १०, पा. २, ख. ३

(कस्य ६)

[बृहस्पतिः

अतः परं मधुश्चतुर्न मधुमन्तमिति प्रसक्तं वा यस्य रेफलोपेनार्जयते आकारयोः
जामित्वं च त्रिविधं दृश्यते । एकं तावत् नमुच्यते इति वा रसानामिति । तस्यैषा ।
रेजति' इति । प्रतिविधानासम्भवाद् यत्रेदमुच्यते शमः खण्डः ।]
अन्यत्तु शब्दपुनरुक्तम् । तस्यै तद्यमकस्थानीयम् । अर्थमेदादपुन-
र्यतामंजाश्व' इति यथा । आह च

तुल्यश्रुतीनां.....अभिधेयैः परस्परम् ।

वर्णानां यैः पुनर्वादो यमकं तैश्चिरुच्यते ॥

इति । यत्र त्रैर्थपुनरुक्तं किञ्चित्समानश्रुतिवर्णं तत्रायं विचारः । तद्यत्सामेन्याना-
मिति प्राप्ते छन्दोवत् कल्प्येते भाष्यकारः । एकस्यामृचि समानाभिव्याहारः समानमभि-
व्याहरत्यर्थव्यभेदेन । यथास्यामृचि । मधुश्चतुर्न मधुमानप्यसौ भवति । न ह्यमधुश्च्योतन-
मवकल्पते । तज्जामेति एकं मतम् । तत्समानपादगतं च जामीत्यपरं मतम् । इतरत्रार्ध-
चावसाने पदान्तरव्यवहिते पूर्वपदस्मृत्यनुसन्धानार्थतया सप्रयोजनमेवेत्यपुनरुक्तम् ।
यत्रैकस्मिन् पादे यत्रैतदपि नास्ति स्मृतिविच्छेद इति तदेव जामीति मतान्तरम् ।
उदाहरणम् 'हिरण्यरूपः' इति यथा । यो हिरण्यरूपः सोऽवश्यं हिरण्यमिव सन्दृश्यते ।

यथा कथा च शब्दो निपातः यथा कथा च हस्ताभ्यामिति भिन्नप्रकृतित्वेन स्मरणात् ।
यथा कथञ्चिदित्यल्पो विशेषः । अजाम्यपुनरुक्तं भवतीत्यपरं दर्शनम् । एतदुक्तं भवति ।
प्रकृतवाक्यार्थपरिसमाप्तौ पुनः श्रुतिर्गत्यन्तराभावात् पदपूरणार्थं हि कल्प्यते । तत्र
सत्यं गतौ च यथा कथा चेति । नास्मात्परं दर्शनमस्तीत्यपरं भाष्यकार उदाहरणेन स्वमतं
दर्शयति ।

मण्डूका इवोदकान्मण्डूका उदकादिव ।

इति । यथाशक्ति सर्वत्र विशेषो वक्तव्य इति भावः ।

१-रभन्ते B. C. २-जातिमित्वं B. C.

३-एतन्तावत् C. ४-[ऋ० १।१२।६]

५-[निरु० १०।४०]

६-'तस्य' इति पदमत्र सन्दिग्धमेव ।

७-मकास्थानी B. C.

८-[ऋ० १।१३।६] स्यात्त्वामजात्वेति B. C.

९-तुल्यश्रुती P. C. १०-यैः B.

११-'त' इति द्विलिखितम् B.

१२-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्] १३-त्वर्थः B. C.

१४-'समानायामिति प्राप्ते' इति युक्तः स्यात् ।

१५-तत्र य इति B. कलय इति C. 'कल्पते' इति वा स्यात् ।

१६-एतस्या B. १७-तजातिमित्येकमेव B. तजामित्येकं C.

१८-मानवातगतं B. C. १९-हितः पूर्वं B. C.

२०-[ऋ० २।३।१०]

* "तेन यथाकथा च हस्ताभ्याम्" पा० ५।१।९८ ।

२१-हस्ताभ्याम् B. M.

२२-णार्थो हि B. C. २३-'सत्यामागतौ' इति युक्तः स्यात् ।

२४-[ऋ० १०।१६।५] 'मण्डूका इव' इत्येव B. C.

योगक्षेमं व आदायाहं भूयासमुत्तम आ वो मूर्धानमक्रमीम् ।

अधस्पदान्म उद्वदत मण्डूका इवोदकान्मण्डूका उदकादिव ॥

ऋषभस्य । शत्रव उच्यन्ते । अलब्धलाभो योगः । लब्धस्य रक्षणं क्षेमः । योगक्षेमं च वो युष्माकं स्वभूतमादायात्मानं यत्कीर्तयेत्यर्थः । अहं भूयासमुत्तमः । आकारः क्रमिन सम्बन्धः । पादयोश्च पतन्तां वो युष्माकं मूर्धानमक्रमीम् आर्कमिष्यामीत्यर्थः । अधस्पदात् अधश्च पादयोर्मै पर्यैः प्रदेशस्तस्मात् प्रसादाकाङ्क्षया मन्मुखं निरीक्षमाणा यूयमुद्वदत ऊर्ध्वं वदत मण्डूका इवोदकात् । मण्डूका उदकादिवेति पुनरुपमानश्रुतेः साकाङ्क्षत्वात्ततो जीवतेति शेषः । यथा मण्डूका उदकाज्जीवन्ति.....वन्यार्थं कुतश्चित्स्वातन्त्र्येणेति । एवमजा-मित्वं पूर्वयोरपि भवति । कश्चिन्मधुमात्र मधु अर्णवपि इच्योतेति । तत्र मधुना बहुना तद्वान् । तथा हिरण्यरूपश्च न प्रियदर्शनः । प्रियदर्शनश्च कश्चन नै हिरण्यरूप इति ।

वास्तोष्पतिः । निर्ब्रवीति वास्तुर्वसतेः 'वसेरंगारे णिच्च' इति । सामर्थ्यात्तच्च वास्त्वन्तरिक्षम् । तस्य पाता अंधिष्ठातृत्वेन ।

[इति पञ्चदशस्या-(दशमस्या-) ध्यायस्य षोडशः खण्डः ।]

[अथ सप्तदशः खण्डः ।]

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् ।

सखां सुशेवं एधि नः ॥

वसिष्ठस्य । अमीवा हिंसिता सर्पादी रोगो वा नस्य हन्ता 'बहुलं छन्दसि' इति किप् । हे वास्तोष्पते विश्वा सर्वाणि रूपाणि यैः सो हन्यते नकुलविडालादिरूपैः । ओषध्यादि-

१-[ऋ० १०। १६६। ५] 'योगक्षेमं व (च B.

C.) आदायाहं' इत्येव प्रतीकः B. C.

२-कृत्येत्यर्थः C. ३-अक्रमिना B. आक्रमिना C.

४-पवततां C. ५-मक्रमिन B. मक्रमि C.

६-आक्रम्यामित्यर्थः C. ७-मयः प्रदेश B. C.

८-'उदकात्' इत्यस्मात्पूर्वं B. पुस्तके 'उदकान्'

इति, C. पुस्तके च 'उदका' इत्यधिकः पाठः ।

९-अटवय B. अटव C.

१०-श्चोतन्ति B.

११-'प्रियदर्शनः' इति नास्ति B. C.

१२-'न' इति त्रुटितम् B. C.

१३-[उणा० १। ७०] वसेस्तु अगारे B. वसेस्तु-गारे C.

१४-णिवष्मातृत्वेन B. वाताविष्ठातृत्वेन C.

१५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरगम्भस्य च निदर्शो न दृश्यते ।

१६-[ऋ० ७। ५५। १] 'अमीवहा' इत्येव प्रतीकः B. C.

१७-[पा० ३। २। ८८]

१८-विलानि रूपैः B. विलाळानि रूपैः C.

रूपैर्वा तानि । आविशन् आविशमानो जहि तमित्यर्थः । सर्वा चसुशेवः सुसुखः । एषि भव ।
नोऽस्माकम् ।

अमीवाभ्यमनमिति पर्यायवचनम् । शेषः शिष्यतेर्बकारो नामकरणः । शिष्य
इत्यस्य पुनरन्तस्थान्तरोपलिङ्गी । अस्य धातोर्नन्ते स्थितः वकारस्तस्यान्तरं स्थानं लि
प्यं शीलः । वकारस्थाने वकारः प्रविशतीत्यर्थः । विभाषितगुणत्वाच्च शिष्योऽपि सिद्ध
'सर्वनिघृष्टरिष्वलष्वशिवपदब्रह्मेष्व' इति निपातनाद्वैयाकरणाः । अन्तस्थशब्दः क्रिया-
वाची न यरलववाची ।

विश्वरूपावेशप्रतिपादनायाह । यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्देवतां ऐश्वर्यवशाद् भवति ।
तथा च मन्त्रान्तरम् ।

रूपरूपं मयवां बोभवीति मायाः कृष्णानस्तन्वं १ परि स्वाम् ।

त्रिर्यदिनः परि मुहूर्तमागात् स्वैमन्त्रैरनुपा ऋतावा ॥

विश्वामित्रस्य । यत्किञ्चित् प्राणिनो वा सर्वमिन्द्रो बोभवीति पुनः पुनर्भवति प्रति-
पद्यत इत्यर्थः । मायाः प्रजोस्तास्ताः कृष्णानः कुर्वन् । यद्वा कृष्वति कृन्ततीति कृतेर्हिसार्थस्य
रूपम् । माया अप्ससर्त्वाभ्यामसुराणां हिंसन् । तैव शरीरलक्षणम् । परिः प्रतिना समानार्थः
प्रतिस्त्रीप्रत्मीयां स्त्रां स्त्रां तनुमित्यर्थः । त्रिर्यः व्यत्ययेन नपुंसकं यः । दिवो द्युलोकं वा ।
परि मुहूर्तं प्रत्येकेन मुहूर्तेनेत्यर्थः । स्वभूतां यजमानानां यागसिद्धयर्थमागात् आगच्छति ।
स्वैमन्त्रैरनुपाहूयमानः रतूयमानो वेति शेषः । ऋतुकालो वसन्तादिः । अनृतावकालेपि 'यद-
हरेन ब्रह्मोपनमति' इत्येव यदैव दीयते तदैव पाता सोमस्य । ऋतावा ऋतं सत्यमुदकं
यज्ञो वा तैस्तर्ह्यनिति ।

- १-मानः रूपितमित्यर्थः B. C.
- २-'सखा च' इत्याभ्य 'वकारः प्रविशतीत्यर्थः'
इत्यन्तः पाठस्तुटितः B.
- ३-सुसुखसुखं C. ४-भावास्माकम् C.
- ५-०वाभ्यम० C. ६-वः' इति त्रुटितम् C.
- ७-[उणा० १ । १५३] सर्व निघृष्टलष्व(ष्ठ B.)
शिषं ह्रस्वेति B. C.
- ८-नयनयरलवाची B. C.
- ९-वेशवृत्तिवादना B. C. १०-वता ये ऐश्व B. C.
- ११-[ऋ० ३ । ५३ । ८] 'रूपरूपम्' इत्येव
प्रतीकः B. C.

- १२-सर्वमिन्द्रे B. १३-बोभवतीति C.
- १४-प्रजास्तास्ताः C.
- १५-कृवेः [घा० १ । ५९९]' इति पाठो युक्तः स्यात्
- १६-अर्थं संदिग्धः पाठः । १७-तद्वत् B. C.
- १८-प्रतिस्व (स B.) मात्मी B. C.
- १९-स्वा वा तद्वत्यर्थः B. C.
- २०-'लो' इति त्रुटितम् B.
- २१-'मुहूर्त' इति द्विलिखितम् B.
- २२-स्वमन्त्रैरनुपाहूयमानः C. २३-वेति विशेषः B.
- २४-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]
- २५-मीयते २६-तैस्तसा (न्वाC.) नि ति B. C.

वाचस्पतिः प्राणात्मनेन्द्रः । स हि 'तया द्वैपुरुषो वा मनाग्गन्तुं शक्नोति प्राणं तदा वाचि जुहोति' इत्येवं प्राणः । यज्ञेन वाचः सम्भवात् प्राणस्य वाग्रूपतया व्यवस्थानात् प्राणो वाचः पातेति व्यपदिश्यते । तथा च 'वाग्वो इन्द्रः' इति श्रूयते । तस्यैषा ।

[इति पञ्चदशस्या-(दशमस्या-) ध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ।]

[अथ अष्टादशः खण्डः ।]

पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह ।

वसोष्पते नि रामय मय्येव तन्वं १ मम ॥

कृतपाप्मा अतः सम्बन्धादपगतप्राणमिवात्मानं मन्यमानः कृतनिर्णेजनः सन्नाह । पुनरेवागच्छ हे वाचस्पते प्राण । देवेन द्योतनात् सर्वविशेषाणां द्योतयित्रा मनसा सह । हे वास्तोष्पते धनस्यान्नाद्यस्य स्वाभिन् । अहं च 'प्राणस्यान्नमिदं सर्वम' इत्यादि । निरामय नियमेनै रमय त्वम् । मय्येवं ममान्तरेव निषीदे । तन्वं तनुं शरीरं मम स्वभूतं चिरं मा जीवेय मा शीघ्रं मिमेरै इत्यर्थः । इति निगदव्याख्याता ।

अपां नपात् मध्यमः । अद्भ्य आदित्य आदित्यादयम् । अपि च 'यश्च वा असावादित्यो न्यङ् रश्मिभिः' इत्येवमस्यादित्याज्जातत्वम् । तत्र मध्यमो जात इति । एवमयं तनूनपत्रा व्याख्यातैः तस्यैषा ।

[इति पञ्चदशस्या-(दशमस्या-) ध्यायस्य अष्टादशः खण्डः ।]

१-यज्ञेषणवाचा B. C.

२-[कौषी० ब्रा० २।७।१३।१॥ वागिन्द्रः शतः ब्रा० ८।७।२।६]

३-इन्द्रतिः (ति C) श्रू B. C.

४-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

५-cf अथर्वसंहिता १ । १ । २ मैत्रायणी संहिता ४ । १२ । १ । 'पुनरेहि' इत्येव प्रतीकः B. C.

६-कृतवास्या B.

७-'प' इति त्रुटितम् B. C.

८-कृतदीर्घजनः C.

९-देवो न B. C.

१०-शेषयाणां C. ११-अहं च B. अहं च C.

१२-[महाभारते शांति० १५।२२] १३-मेना नामय B. C.

१४-मध्येम मन्तरे B. मध्येम मामन्तरे C.

१५-नियस्त्रीः B. C. १६-'य' इति त्रुटितम् B. C.

१७-मीमरु इत्यर्थः B. C.

१८-व्याख्यानम् B. M.

१९-'च' इति नास्ति B. C. M.

२०-[तै० सं० २।४।१०] २१-'म' इति त्रुटितम् C.

२२-पाता व्याख्याता न (न C.) B. C.

२३ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तेर्निर्देशो न दृश्यते ।

[अथ एकोनविंशः खण्डः ।]

यो अनिष्पत्तौ दीदयदप्त्वं १ तर्था विप्रास ईळते अचरेषु ।

अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिग्निद्रो वावृथे वीर्याय ॥

कवयस्य । इन्धनैवर्जितो दीदयत् दीप्यते । अप्स्वन्तोऽपां मेघस्थानां मध्ये । यश्च भवेन्तं विप्रासो मेघाविन ईळते स्तुवन्ति अचरेषु । यच्छ्रुतेः स त्वं पुनर्हो अपां नपात् अपां पौत्र मधुमतीर्मधुस्त्रावुयुक्ता वृष्टिलक्षणा अपो दा देहि । याभिर्वसतीर्वयैकधाना लक्षणाभिर्मिश्रिताभिः सोमेन इन्द्रो वावृथे वर्धते वीर्याय वीरकर्मणे वृत्रवधादिकाय । अभिषवायेत्यर्थ-प्राप्तवचनम् ।

यमो मध्यस्थानो वायुरित्युक्तम् । स च शरीरिणां वाय्वादिमहाभूतात्मकत्वात् सर्वजातिं प्रति प्रातः । सर्वजानिशरीरेषु विद्यत इत्यर्थः । अत उच्यते ।

[इति पञ्चदशस्या- (दशमस्या-) ध्यायस्य एकोनविंशः खण्डः ।]

[अथ त्रिंशः खण्डः ।]

परोयिवांसं प्रवतो महीरतुं बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशन्म् ।

वेवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषां दुवस्य ॥

परोयिवांसं पर्यागतवन्तं प्राप्तवन्तमित्यर्थः । प्रवतः । कान् प्रवतः 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इत्येवं वतिस्ततो बहुवचनम् । प्रकृष्टेन गमनेन तद्वतीः प्रकृष्टगंतीरित्यर्थः । पुनस्ता मनुष्यजातीः । प्रदर्शनार्थं ग्रहणम् । उद्धतश्च देवजातीः । निवतश्च तिर्यग्जातीः । मही महतीः । अनुलक्षणे कर्मप्रवचनीयः प्रतिना समानार्थः । ताः प्रति । बहुभ्यस्तादर्थ्ये [चतुर्थी] । निवृत्त्या च तादर्थ्यम् । मशकार्थो धूम इतिवत् । अतोऽयमर्थः । बहूनां

१-आदशपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० १० । ३० । ४] 'यो अनिष्पत्तौ' इत्येव प्रतीकः B. C. M.

३-इन्धवर्जितं C. वर्जितं B.

४-'मेघस्थानां' इति त्रुटितम् B.

५-भवतः B. भवतं C. ६-दृष्टिः C.

७-सती (ति C.) पर्वे B. C. वयैकधाना M.

८-णादिमिश्रि B. मिश्रितोभिः C.

९-त्यर्थः प्राप्त B.

१०-शरीरिणा B C M.

११-आदशपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

१२-[ऋ० १० । १४ । १] 'परोयिवांसम्' इत्येव प्रतीकः B. C.

१३-परोजिवांसं M. १४-[पा० ५ । १ । ११८]

१५-कृष्टनतिरित्य C. १६-[पा० १ । ४ । ८३]

१७-'चतुर्थी' इति नास्ति B. C. M.

१८-दर्थ्य B. ददर्थ्य C.

प्राणिनां निवृत्त्यर्थं मरणार्थमित्यर्थः । वृथा जीवितलक्षणानामेषां पन्थानमनुपपन्नानं अनु-
विशद्वाद्यो निबध्नन्तं निरुध्यन्तमित्यर्थः । वायुर्हि प्राणरूपः शरीरात् स्वयमुत्क्रामन्निरुणद्धि
जीवितम् । वैवस्वतं विवस्वत आदित्यस्यापत्यभूतं मध्यमम् । संगमनं सम्यग्गतिं गमयितारं
जन्म, यमं राजानमीद्वरं हविषा दुवस्य परिचर । आप्नुहि यज्ञान् हे वायो हे अन्तरात्मन्
यजमानं वा ।

अग्निर्पीत्यादि विचारोपन्यासो मन्त्रे मनस्यग्न्यादिरूपोऽयमस्य मध्यमस्थानस्य व्यभि-
चारनिवृत्त्यर्थः । तमग्निमेता वक्ष्यमाणा ऋचः । तासु यजमानत्वाद् यमशब्देनाग्निरुच्यते
प्रयच्छति स्तोतृभ्यः कामानिति ।

[इति पञ्चदशस्या-(दशमस्या-) ध्यायस्य विंशः खण्डः ।]

[अथ एकविंशः खण्डः ।]

सेनेव सृष्टा^१ दधात्यस्तुर्न दिद्युत्वेषप्रतीका ।

यमो ह जातो यमो जन्तित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् ॥

तं वक्षराथा वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षन्त इदम् ॥

पराशरस्य । सेनेव यथा सेना सेनापतिना सृष्टाऽवसृष्टाऽभ्यनुज्ञाता सतो याद् प्रति
गच्छति तेषां भयं दधाति । एवमभिप्रज्वलितोऽग्निरपि अयं अमशब्दोऽत्र भयवाची ।
'न्यावा जज्ञानः पृथिवी अमेधो' इति यथा । भयं दधाति जनयतीत्यर्थः । ..... स्य
निर्देशात् कृत्स्नस्य जगतो रक्षसां वा । बलवांची वामशब्दः बलमादधाति । अस्तुर्न दिद्युत्
इदमपि भयाधानस्यैव द्वितीयमुपमानम् । दिद्युदिति वज्रं नाम । वज्रनामानि त्वायुधमा-
त्रवचनान्येव । तेनात्र दिद्युत् शक्तिरभिमता । यथा चास्तुः क्षेपणशीलस्य स्वभूता शक्तिः
शत्रुं प्रतिक्षिप्यते तथास्य भयं दधाति तद्वत् । कीदृशी शक्तिः ? त्वेषप्रतीका प्रतीकं दर्शन-
मुच्यते 'त्वेष दीप्तो' दीप्तदर्शनोज्ज्वलित्यर्थः । भयवाची वा त्वेषशब्दः । भयदर्शना भया-

१-'मरणार्थमित्यर्थः' इति कुटितम् P. ०रर्थः

मर० M. २-पृथा C.

३-'ना' इति नास्ति B. C.

४-यजमानो वा B. *'मन्यते' इति पाठो भवेत्

५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

६-[ऋ० १।६६।४-५] 'सेनेव' इत्येव प्रतीकः B.

'सेनेव सृष्टा' इति प्रतीकः C.

७-'अवसृष्टा' इति नास्ति B. ८-न्यदा B.

९-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

१०-ज्वलत्वा अपशब्दः बलमाधात C.

११-'वज्रनाम' इति नास्ति B. C.

१२-प्रीतिकं C. १३-[पा० १।१०२६]

१४-भय वा विप्रात्वेव C.

नकेत्यर्थः । महत्त्ववचनो वा त्वेषशब्दो महादर्शना । यमो ह जातः युगपज्जातत्वाद्यमोऽत्र भिद्यते । केन पुनः सहाभिर्युगपज्जातः ? इन्द्रेण । कुत एतत् ? ब्राह्मणमन्त्रनिगमात् ब्राह्मणं तावत् 'यमो ह जातेः' इन्द्रेण सह सङ्गतः । युगपदित्यर्थः । मन्त्रञ्च 'यमाविहे' इत्यस्य शेषः ।

वक्षिथा महिमा वामिन्द्राग्नी पनिष्ठ आ ।

समानो वां जनिता भ्रातरा युवं यमाविहेह मातरा ॥

भरद्वाजस्य । वक्षिथेति द्वे अपि सत्यनामनी 'अभ्यासे भूयांसमर्थे मन्यन्ते' इति अथ भूयस्त्वेनापौनरुक्त्यम् । सत्यम् । महिमा माहात्म्यम् । वां युवां युवयोः । इन्द्राग्नीणिष्ठ 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः । ओंकारः पूरकः समुच्चये च 'देवेभ्यश्च पितृभ्ये' आ' इति वैत् । अहैरपेक्षया च समुच्चयः । महत्त्वं चातिशयेन स्तुतं च । समानञ्च वां युवयोरजनिता जनयिता आदित्यः प्रजापतिर्वा । ततश्च समानपितृकत्वाद् भ्रातरौ युवाम् । न च क्रमजन्मानौ । किन्तर्हि ? यमौ युगपज्जन्मानौ । इहेह मात इहप्रदेशे मातरौ ययोस्ताविहेह मातराविति । इहेह' इति च वीप्सा सन्निहिताशेषजगतप्रदेशप्रतिनिर्देशार्था । सर्वजगत्प्रदेशमातरावित्यर्थः । माता चेन्द्राग्न्योर्धाना सर्वजगत्प्रकृतित्वात् । अदितिर्वा देवमातृत्वात् । तौ चोभावपि सर्वत आत्मनः सर्वगतत्वात्, अदिर्देवमाता अग्निरेन्द्रेण संह जायमानत्वादर्शनाद्यमोऽग्निः ।

अथवा प्रयच्छति स्तोत्रभ्यः कामानिति यमः । हेति विनिग्रहार्थे । यम एव जातो य एव जित्वं कृत्यर्थं व्यत्ययेन कर्तरि 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः' इति भविष्यति त्वन्प्रत्ययः जात जनिष्यमाणं यत्किञ्चित्तत्सर्वमग्न्यायत्तत्वादग्निरेवेत्यर्थः । किञ्च जारः कनीनां जर्जरि कन्यानाम् । अग्निसन्निधौ व्यूढानां कन्यात्वं व्यावर्तते । एतदत उच्यते जारः कनीनामिति पतिर्जनीनां जनयो भार्यास्तासां पतिः । सर्वस्यैः स्त्री प्रथममग्निः पञ्चान्मनुष्यः । पालयिदवाची वा पालयिता च युद्धयज्ञसंयोगेनावाम् । .....तत्परत्वाद्भेः पतित्वे निगमं दर्शयति

१-[ऋ० १।६६।४]

२-'मन्त्रश्च' इति युक्तः स्यात् । ३-[ऋ० ६।५९।२]

४-[ऋ० ६।५९।२] 'वक्षिथा' इत्येव प्रतीकः B.

'वक्षिथा महिमा वां' इति प्रतीकः C.

५-[नि० १०।४२] ६-'सत्यम्' इति द्विलिखितम् C.

७-वो युवां B. वा युवां C. ८-इन्द्राग्निर्विष्टः C.

९-[पा० १।४४०] १०-अकारः B. C.

११-[ऋ० १०।१६।११।नि० १।४] अथ आ B. C.

१२-इति यावत् B. C. १३-अय सन्दिग्धः पाठ

१४-समानश्च B. C.

१५-इहेह मातरा B. मातरा C. १६-मातरा B.

१७-हेह इति B. हेह इति C.

१८-संजाय B. संग जाय C. १९-जनितः B.

२०-कृत्यर्थे B. २१-'न' इति नास्ति B. C

२२-[पा० ३।४।१४] २३-जनयिता B. जयिता ।

२४-अवं सदिग्धः पाठः 'सर्वाः स्त्रीः' इति पाठे भवे

सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः ।

तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तृतीयस्ते मनुष्यजाः ॥

सूर्यायाः । वधूदृष्टमानोच्यते । प्रथमोऽनुपज्ञातपुरुषसम्भोगेच्छावत्सां त्वां विविदे
विश्ववान् लब्धवान् परिगृहीनवानित्यर्थः । ततो गन्धर्वो विश्वावसुर्नाम विविदे ईषदुपज्ञातपु-
रुषसम्भोगेच्छावत्सां त्वामुत्तरः सोमात् । तृतीय उद्गाहकाले अग्निः । तत ऊर्ध्वमूढाया सत्या-
रीयश्चतुर्थस्ते पतिर्मनुष्यजाः । यस्मात् पितृमनुष्याज्जातं इति ।

‘अग्निर्मह्यमथो इमाम्’ इति च पठन्ति । तेषामिदमुदाहरणम् ।

सोमो ददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो दददग्र्ये ।

रयि च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥

सोमः प्रथमं भुक्त्वा ददत् अडभावं ह्रस्वत्वे लङि अददात् दत्तवान् गन्धर्वाय विश्वा-
वसवे । स चाग्रे दत्तवान् । रयि च पुत्रांश्चादात् दत्तवान् । अग्निरपि मह्यमथो इमामग्निर्वधूम् ।
एवं मन्त्रदर्शनाज्जायानां भवत्येषाग्नि पतिः स परं योच्यते ।

तं वैश्वराया य एवमुक्तं गुणस्तं व इति व्यत्ययेन त्वामिति त्वां चराथाः । चरतीति
चरथः पशुस्तत्प्रभवो हृदयाद्यवदानाहुतिरपि करणधर्मः कार्याणामपदेशनाच्चरथेत्युच्यते ।
तृतीयाया आकारः । चराथा चराथया वयं वसत्या वसतीति वसतिः स्थावररूपा ब्रीहियवा-
द्योषधिः । तत्प्रभवा पुरोडांशाद्याहुतिरपि वसतिस्तस्या च । तदाह भाष्यकृत । चरन्त्या
पश्वाहुत्या वसत्या निवसन्त्यौर्ध्व्याहुत्येति । पश्वाहुत्या पुरोडाशोहुत्या चेत्यर्थः । अस्तं न
गावोऽस्तमिति गृहनाम । यथा गृहं गावो व्याप्नुवन्ति उपगच्छन्ति वा तद्वन्तः । नक्षन्ते
‘इन्वति नक्षन्ति’ इति व्याप्तिकर्मा । उक्तमंस्थाने प्रथमः । नक्षेमहि व्याप्नुयाम इत्येतदाशा-
स्महे । अथवा ‘तृक्षस्तृक्ष णक्ष गतौ’ शुद्धोऽपीह सोपसर्गार्थे द्रष्टव्यः । इदं आहवनीया-

१-[ऋ० १०।८५।४०] ‘सोमः प्रथमो विविदे
गन्धर्वः’ इत्येव प्रतीकः B. C.

२-विन्दवान् B. M ३-त्तरं सोमात् B.

४-जातयतु B. C. ५ मथो इमा B मथो इमाम् C.

६-[ऋ० १०।८५।४१] ‘सोमो ददत्’ इत्येव
प्रतीकः B. C.

७-अडभावः ह्रस्वत्वे B. ८-असौ चाग्न C.

९-अत्र ‘अग्निः’ इत्यधिकमेव भाति ।

१०-स परं यान्यते B.

११-तवैश्वराया B. तं वश्वराया C.

१२-मुक्तो गुणोसि तं B. C. १३-चरतः पशुत B.

१४-भवो हृद् B. C. १५-दानाहुतिरपि B.

१६-चरथया B. C. १७-‘म’ इति त्रुटितम् B. C.

१८-शाद्या इतिरपि B. पुराधाषाशाद्या C.

१९-वसती तथा B. C. २०-सत्योष्या B. C.

२१-डाश इत्या चेत्य B.

२२-गां वा B. २३-तन्वत् B. C.

२४-[निघ० २।१८] इन्धती नक्षतीति नक्षति-
व्याप्ति B. C. २५-उत्तरस्थाने B.

२६-[घा० १।६६१-६३] तृक्षतृक्षण् (B) क्ष गतौ B. C.

त्मना दीप्तं सन्तम् । भाष्ये तु इहमिति गृहविशेषणं भोगसमृद्धं गृहं गोमक्तादिलिङ्गम् । गावो नक्षन्ते । द्विपदा इति वाक्यभेदाभिप्रायम् ।

मित्रः कस्मात् । प्रमीतेः प्रमीतिः प्रमरणं ततः प्रमरणाद् वृष्टिद्वारेण त्रायते । संमिन्वानो द्रवतीति वा 'दुमिञ्' प्रक्षेपणे' सम्यक् प्रक्षिपन् वृष्टिम् । विधिमिव सेचेते वा सम्यक् सिञ्चन् द्रवत्यन्तरिक्षे । भेदयतेवा स्नेहनार्थस्य सर्वमसावुदकेन स्नेहयति । तस्यैषा ।

[इति पञ्चदशस्या-(दशमस्या-) ध्यायस्य एकविंशः खण्डः ।]

[अथ द्वाविंशः खण्डः ।]

मित्रो जनान्यातयति भुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत धाम् ।

मित्रः कृष्टोरनिमिषाभि चेटे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥

मित्रो जनान् कर्षकजनान् यातयति 'यती प्रयत्ने' कृष्यादिकर्मसु प्रयत्नं कारयति । भुवाणः शब्दं स्तनयितुलक्षणं कुर्वन् । मित्र एव दाधार वृष्टिप्रदानद्वारेणाञ्च यागैश्च जनयन् धारयति पृथिवीं द्युलोकमपि । कृष्टयो मनुष्याः । मित्र एव मनुष्यान्निनिमिषा अनिमेषेण सततमित्यर्थः । यत्नानुग्राह्यतयाऽभिचटे पश्यति । अत एतज्ज्ञात्वा हे ऋत्विजः पुत्रपौत्रा वा मित्रायै हव्यं चर्वादि हविः । घृतवैत घृतसंयुक्तं जुहुत ।

कृष्टय इति मनुष्यनाम । कर्म यतो भवतीति । 'नैव कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्म-कृतं' इत्याह । कर्मवन्तो भवन्तीति विकृष्टदेहा वा विविधं कृष्टो विक्षिप्तः परिकण्डूयनाद्यभिलषितक्रियानुष्ठानसमर्थो देहो येषाम् । तेन पश्वादयस्तु न कामतः कण्डूयनादिसमर्थाः । तदपेक्षया विकृष्टदेहत्वम् । मित्रायेति व्याख्यातमिति खनिगाद्व्याख्यातमित्यर्थः ।

१-'नक्षन्ते द्विपदा' इत्याश्रय 'स्नेहनार्थस्य सर्व'

प्रतीकः B. C.

इत्यन्तः पाठस्तुटितः B.

१०-कर्षक जनान् B. C.

२-विवदा इति C.

११-[धा० १।३०] यति प्र C. १२-यागैश्च C.

३-प्रमितेः प्रमितः प्रमाणं ततः प्रमाणाद् C.

१२-स्या अनि B. स्या मिति C.

४-समिन्धानो C.

१४-मित्रादि B. C.

५-[धा० ५।४] दुमिणं प्रक्षेप C.

१५-'घृतवत' इति नास्ति B. C.

६-अयं सन्दिग्धः पाठः ७-मसा उद B.

१६-[अ. गी. ३।५] मुद्रितपुस्तके 'न हि'

८-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य

इत्येव पाठः ।

च निर्देशो न दृश्यते ।

१७-कर्मभवन्तो B.

९-[अ० ३।५९।१] मित्रो जनान् इत्येव

१८-भवतीति C.

अ. १०, ख. २३ }
अ. १०, पा. २, ख. १० }

(२७)

[कः

कः कस्मात् ? कमनात् । कमनो वेनामितकृगमिति भुंते । 'प्रजापतिरकामयते' इति बहुकामत्वात् कः । क्रमणो वा क्रामत्यन्तरिक्षे । यद्वा कमिति सुखनाम । अत एवाह सुखो वेति । सुखो वा वृष्टिप्रदानादिना । तस्यैषा ।

[इति पञ्चदशस्या-(दशमस्या-)ध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः ।]

[अथ त्रयोविंशः खण्डः ।]

हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

हिरण्यगर्भस्य । हिरण्यश्चासौ गर्भश्चेति प्रजापतिस्तत्पुरुषः । अथवा हिरण्यं गर्भोऽस्येति बहुव्रीहिः । हिरण्यगर्भः समवर्तते संवृत्त उत्पन्न इत्यर्थः । अत्रै सर्वस्मादन्यस्मात् प्रथमम् । किं कारणम् ? वृष्टेर्हिरण्यगर्भाधीनत्वात् । वृष्ट्यधीनत्वाच्चान्यस्य सर्वस्य स एव प्रथममजायत । स च भूतजातस्य सर्वस्य जातं उत्पन्नः सन् वृष्टिप्रदानद्वारेण पतिः पालयिता । एकः एक एवासीत् । न केवलमासीदेवं । किन्तर्हि ? स एवेदानीमपि दधारं वृष्टिद्वारेणाश्रं यागांश्च जनयन् धारयति । पृथिवीमित्यन्तरिक्षनाम । यां द्युलोकम् । उतेमामिमां च पृथिवीं प्रत्यक्षं साभिनयमपदिशति । अत एतज्ज्ञात्वा कस्मै प्रजापतये देवाय हविषा हविरिति । विदधातिर्दानार्थः । हविः दद्याम । चतुर्थी वा द्वितीयायै । विदधातिः परिचर्यायाम् । कं देवं हविषा परिचराम ।

विग्रहप्रसक्तं गर्भशब्दं निराह सामान्येन ग्रहेः । 'ग्रह उपादाने' इति वा कृतसम्प्र-

१-क्रमनोत् B. कमनोत् C.

२-क्रमणं वेनामितकृत मिति B. अयं पाठः सन्दिग्ध एव ।

३-[ता० ब्रा० ६।१।१] पतिः काम B. C.

४-क्रमेणो या (प C.) क्रमयत्यन्त B. C.

५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

६-[ऋ० १०।१२।११] हिरण्यगर्भः इत्येव प्रतीकम् B. C.

७-अमे सर्व B. C.

८-वृष्टिः (छि C.) हिरण्य B. C.

९-'मजा' इति वृद्धितम् B. १०-जगत B.

११-सीदेकं तर्हि B.

१२-'दाधार' इत्यस्मात्परं 'न' इत्यधिकः B. C.

१३-तस्मै B.

१४-'प्रथमार्थे तृतीया' इत्यग्रे पाठः स्यात् । शेषो वार्यं योज्यः । ततः परं 'विधतिर्दानार्थः' इति युक्तः पाठो भवेत् ।

१५-'दया' इति नास्ति B. C. 'ददाम' इति वा स्यात् ।

१६-या B. C. १७-वा दधतिः B. C.

१८-'चरेम' इति वा स्यात् । १९-महणे B. C.

२०-[धा० १।६।१]

सारणस्य । ग्रहणं गर्भः । गृमेरिति गुणात्यये वर्तमानस्येति वर्णव्यापत्त्या गर्भः प्रधानम् । प्राधायादेव च स्तुत्यो गर्भः । अनर्थानामलामहेतुः सन् । इदानीं स्त्रीगर्भे प्रति विशेषमाह । 'यदा हि स्त्री गुणान् गृह्णाति गुणाश्चास्यां गृह्णन्ते' नोच्यन्ते । ग्रहणं मिश्रीकरणम् । आत्मना मिश्रीकरोति । गुणाश्चास्यास्त्वगादिभाविविर्कारप्रकृतित्वेनावस्थितो अवयवभेदोपहितभेदाः शोणितरूपाः पुरुषबीजेन गृह्णन्ते आत्मना मिश्रीक्रियन्ते । पतवुकं भवति । स्त्रीपुंभावयवभूतयो रक्करेतसोः परस्परसंमूर्च्छनानन्तरं गर्भो भवति । गृहेरेव गर्भ इति भावः । अथवा गुणा इति प्रथमप्रमोदानुरागवशाद् गुणवत्तया परस्परा-नुध्यानं गुणग्रहणमत्राभिप्रेतम् । तथा प्रीतिपूर्वात् तत्प्रमोदाभिगमः । आह च—

यदि हि स्त्री न रोचैत पुमांसं न प्रमोदयेत् ।

अप्रमोदात्युनः पुंसः प्रज्जनं न प्रवर्तते ॥ इति ।

सरस्वान् व्याख्यातः सरस्वत्या । सर इत्युदकनामेति । लिङ्गभेदः केवलम् । तस्यैवा ।

[इति पञ्चदशस्या- (दशमस्या-) ध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः]^{१४}

[अथ चतुर्विंशः खण्डः]^{१५}

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतच्युतः ।

तेभिर्नोऽविता भव ॥

वसिष्ठस्य । छान्दसं रूपं हे सरस्वन् ये ते तव ऊर्मयः कल्लोलाः । उदकस्य सामर्थ्यात् । मधुमन्तः स्वादुयुक्ताः । घृतच्युतः घृतमिव क्षरितारः । अथवा ऊर्णोतेरूमयो मेघाः । ये ते तव हे सरस्वन् ऊर्मय आच्छादयितारोऽनर्थानामभावहेतवः कृत्स्नस्य नभसो मेघाः ।

१-स्तुरो गर्भः B. C. २-चास्य गृ B. C.

३-नोच्यते C. अत्रेदं क्रियापदं न युज्यते ।

निरुक्ते 'अथ गर्भो भवति' इत्येव पाठः ।

४-विकारि प्रकृतत्वे B. C.

५-अत्र 'च' इत्यधिकः B. C. ६-वणीजेन C.

७-अत्र 'ग्रहेरेव' इति स्यात्

८-थमो प्रमो C. थमः अप्रमो B.

९-तथापीति B. १०-भिगतः B.

११-नरो वेति B. १२-प्रजननं B.

१३-[मनु० ३ । ६१ ॥ महा० अनु० ४६ । ४]

१४-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

१५-[ऋ० ७ । १६ । ५] 'ये ते सरस्व ऊर्मयः'

इत्येव प्रतीकः B. C.

१६-'नृ' इति व्रुटितम् C.

१७-'ते' इति नास्ति B. C.

१८-'मन्तः' इति व्रुटितम् B. C.

१९-युक्तं B. युक्तः C.

२०-घृतच्युतं B.

२१-क्षीरतारं B. C. २२-ऊणति B.

२३-सरस्वः C.

मधुमन्तो मधूदकवन्तः । घृतमित्युदकनाम । उदकस्य । क्षरितारः । तेभिस्तेनोऽस्माकमविता
वर्षिता रक्षिता वा भवेति । एवं सरस्वान् निगदव्याख्यातो ।

इति निरुक्तविवरणसमुच्चये पञ्चदशस्य [दशमस्याध्यायस्य] द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

[विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता । तस्यैषा भवति]

विश्वकर्मा मध्यस्थानो वायुर्बृष्टिद्वारेणावस्थितः शम्बरः । सर्वचेष्टानां तल्लीनत्वात्
सर्वस्य कर्ता । तस्यैषा ।

[इति पञ्चदशस्या-(दशमस्या-) ध्यायस्य पञ्चविंशः खण्डः ।]

[अथ षड्विंशः खण्डः ।]

विश्वकर्मा विमना आद्विद्वाया धाता विधाता परमोत्तमोत्तमः ।

तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्तऋषीन्पर एकमाहुः ॥

भौर्वैनस्य विश्वकर्मेण आर्षमिदम् । परे च । स हि विश्वकर्मा बृष्टिद्वारेण सर्वस्य
कर्ता मध्यमः । विमना विविधं भूतजातमुत्पन्नं मनो यस्य सः । आत् अप्यर्थे । विहाय मह-
ज्जामेदम् । अपि च महान् धाता विधाता दधौतेर्दानार्थस्य रूपद्वयं दाता बृष्ट्युदकस्य
विभागेन च दाता अहृष्टकारितेन च । अथवा बृष्टिद्वारेणोत्पादयिता सर्वस्य । उत्पाद्य
च स्थितेरप्यस्य विधाता । प्रथमैकवचनस्याकारः । परम उतापि परमश्च सन्दक् सम्यक्
प्रविभागेन द्रष्टा । परस्तात् तेषामिति तच्छ्रुतेर्येषामध्याहारः । कस्यायमपदेशः ? सामर्थ्या-
ज्जनानाम् । येषां भूतानां द्रष्टा तेषामिति प्रियाणि । कानि पुनस्तानि । भौमलक्षणा-युद-

१-‘मधुमन्तः’ इति नास्ति B. C. अस्याग्रे ‘मधू-
दकं तद्वन्तः’ इति वा पाठो भवेत् ।

२-रक्षितार B. C. ३-सरस्वन C.

४-निगदव्याख्यातः’ इति पुल्लिङ्गपाठो भवेत् ।

५-अयं कोष्टकान्तगतः पाठो नास्ति B. C.

६-अयं सर्वोऽपि पादारम्भात्मकः पाठो नास्ति C.

७-अयं मूलपाठो नास्ति B. C. ८-स्थानेवायु B. C

९-वेष्टान्तर्लीन B. धानान्तर्लीन C. ‘वेष्टानां तद-

न्तर्लीन’ इति वा पाठो भवेत् ।

१०-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

११-[॥ १०।८२२] ‘विश्वकर्मा’ इत्येव प्रतीकः B. C

१२-भौमनस्य C. १३-मियम् C. १४-विमाः C.

१५-भूतं जातमु C. १६-ददाते B.

१७-‘अहृष्टकारितेन च’ इति द्विलिखितम् B. त्रिश्च

लिखितम् C. १८-‘प्र’ इति नास्ति B,

कानि । अथवा इषिर्गत्यर्थोऽनुमानार्थो वा नमेवार्थः । तेषां सम्बन्धीनि गतान्यादित्य-
मण्डलम् । अनुमानानि वादित्येन । प्रह्वीभूतानि वादित्यमण्डलेऽनुप्रविष्टानीत्यर्थः । तानि
समिषा मदन्ति सह मोदन्ते एकीभवन्ति । एकेन सुषमिषा अन्नभूतेनादित्यस्य पूर्वस्थितोद-
केन सह । कः ? यत्र यस्मिन्नादित्यमण्डले सप्तर्षीन् ऋषिश्चादेनात्र दर्शनाद्भ्रमय उच्यन्ते ।
प्रथमार्थे द्वितीया सप्तसंख्याका ऋषयो रश्मयः । परः परश्चाधिष्ठाता आदित्यः । तच्चैत-
त्सर्वमुदकमण्डलं रश्मीन् परश्चादित्यैकमविभक्तमाहुः । के ते ? ब्राह्मणास्तत्त्वविदः ।
आदित्यस्यवोदकादित्वेनावस्थानात् । तदुक्तम् । 'आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माऽवमात्मायुध-
मात्मैवात्मा सर्वदेवस्य महिमा' इति निरुक्तपक्षः ।

अथाध्यात्मं तु—विश्वकर्मा क्षेत्रं चात्मा स विमनाः । अपि च महान् व्याप्ता
सर्वस्य । विधाता विभागेन दाता शुभानामशुभानां च । इन्द्रियशक्तिक्षेपस्य वा । परश्च
सम्यग्दृष्टा शब्दादीनां सुखादीनां च प्रकाशयिता येषामिन्द्रियाणां तेषां वीं नी । कानि
पुनस्तानि ? प्रकाश्यः शब्दादयः सुखादीनि च सामर्थ्यात्तानीन्द्रियाणामिष्टानीत्यादि
पूर्ववद्योज्यम् । तानि इषां अन्नभूतेन शरीरेण योग्येनेत्येभिप्रायः । अनेनैव वा सह मोदन्ते ।
यत्र क्षेत्रज्ञे मतिश्चोत्रत्वकचक्षुर्जिह्वाघ्राणमनांसि विद्यासंस्तमानि । ऋषयैः दर्शनात् सप्त ।
इन्द्रियाणि पञ्च [मनोबुद्धिश्च] जगतः कारणभूतः परमात्मा त्वेविकारः । सर्वकारणस्यै
भावात् । क्षेत्रज्ञस्य तद्विकारत्वात् तदेकमाहुः । तच्चैतत्सर्वमविभक्तमाहुर्ब्रह्मविदः । जगतः
कारणत्वात् परमात्मनः शब्दादिशरीररूपेणावस्थानादित्यध्यात्मपक्षः ।

पेतिहासिकास्तु एवमितिहासमाचक्षते । विश्वकर्मा नाम राजा.....देर्कार्षिः
भुवनस्य पुत्रः । सर्वमेधे सर्वमेधो नाम दशरात्रः । अग्निस्तु दिन्द्रस्तु द्वैश्वदेवस्तु दित्येव-

- १-मनन्ति C. २-भवति B.
३-समिषा C. अयं सन्दिग्धः पाठः । कदाचित्
'समिषा' इत्येव वा भवेत् ।
४-तोदोदकेन C. 'स्थितेनोदकेन' इति वा स्यात् ।
५-त्वं ६-परश्चा B. ७-दित्य एकमपिभक्त B.C.
८-त्मात्मा B. ९-तमैवमात्मा B.
१०-[निरु. ७ । ५.]
११-सर्वस्या C. सर्वस्यापि धाता B.
१२-अयं सन्दिग्धः पाठः । अत्र कश्चन भागस्तुटितः
१३-उषा B. C.
१४-'ने' इति नास्ति B. C. 'भोग्येन' इति वा स्यात्

- १५-मतिः ओत्र B. मतिरत्र बुद्धिः ।
१६-अयं सन्दिग्धः पाठः । कदाचिदत्र 'मनांसि ह्ये
तानि सप्त तानि ऋषयः' इति पाठः स्यात् ।
१७-यो दर्शया दर्शनात् B. C.
१८-'मनो बुद्धिश्च' इति नास्ति B. C.
१९-त्वविकारे B. C.
२०-कारणस्याभावात् B. कारणस्य भावात् C.
२१-तदैव मातुः B. तदैवमाहुः C.
२२-अत्र 'आसी' इति त्रुटितं स्यात् ।
२३-'सर्वमेधे' इति त्रुटितम् B.
२४-स्तुद्वैश्व देव B,

मादिरूपः । तस्याप्तोर्यामः सप्तममहर्भवति । तस्मिन् सप्तमेऽहनि 'सर्वस्याप्त्यै सर्वस्या
वर्ह्यै' इति वचनात् सर्वाणि भूतानि जुहवाञ्चकार । सर्वशब्देन चात्मनोऽपि ग्रहणात्
तस्यापि होतव्यत्वात् शरीरान्तरमन्त्रेण होतुमशक्त्योगैश्वर्यबलाच्च योगिनां युगपच्छ-
रीरग्रहणस्य सम्भवात् योगित्वाच्च तुल्यरूपौ द्वाधात्मानौ कृत्वा एकेन परमात्मानमन्ततो
जुहवाञ्चकारेति । तत्रैवैमृग्याख्येया ।

विश्वकर्मा राजर्षिर्विभूतमना इत्यादिगुणकः । येषां भूतानां स द्रष्टा ! इष्टानि
यजेरयं करणे कप्रत्ययश्छान्दसत्वात् । इज्यते एभिरितीष्टानि यागसाधनानि सर्वमेधे
यान्याह्नातानीत्यर्थः । तान्यनेनामृताख्येन संमोदन्ते । यत्र सप्त ऋषयः परञ्चोत्कृष्टः सर्व-
स्मादादित्यः । तत्र हि सप्तर्षय आदित्यश्च । कथं पुनस्तानि तत्र संमोदन्ते ? द्यौः स्वर्गः
पशुश्च यो यज्ञे मार्यते स स्वर्गं गच्छति एवं हि श्रूयते 'पशुर्वै नीयमानः सन्मृत्युं प्रापश्यत्
न देवा अब्रुवन्नेहि स्वर्गं वै त्वा लोकं गमयिष्यामः' इति । तथा च मन्त्रवर्णः । 'न वा उ
एतन्म्रियते' इत्यादि । तच्चैतत्सर्वमविभक्तमाहुः । जगत्कारणभूतस्य परमात्मनः सर्वेणानेन
रूपेणवस्थानादिति ।

तदभिवादिनी तस्य चेतिहासस्याभिवादिनीयमृग् भवति ।

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदृषिर्होता न्यसीदत् पिता नः ।

स आशिषा द्विविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवर्गं आ विवेश ॥

सर्वमेधे इमानि सर्वाणि भूतजनानि जुह्वत् यथाशास्त्रमग्नौ प्रक्षिपन् । ऋषी राजर्षि-
विश्वकर्मा नाम मदीयोऽन्तरात्मा होता प्रयोजकत्वादाह्वानाच्च देवानाम् । न्यसीदत् निषण्णो
वेद्याम् । पितो नो धर्माधर्मोत्पादनद्वारेण शरीरस्य जनकत्वात् पिता पालयिता वास्माकम् ।
स आशिषा मनसाऽभिलषितार्थप्रार्थना आशीस्तया आशिषा द्विविण धनं सर्वमेधस्य यत्फलं
तदिच्छन् 'यथैवैतद्यजमानः सर्वमेधे सर्वान्मेधान् हुत्वा सर्वो (?) सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं

१-[शा० श्रौ० १६।१५।१०]

२-सर्वव्याप्त्यैव B. C.

३-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

४-'च' इति नास्ति B. ५-तरमा C.

६-'ह' इति त्रुटितम् C. ७-तत्रैवैमृग् C.

८-विभूतमना B. विभूतमना C.

९-'इष्टा' इति त्रुटितम् B. C.

१०-समोदन्ते B. C. ११-श्रूयन्ते C.

१२-स मृत्युत् B सम्मृत्युत् C.

१३-स देवा अब्रु (ब्रू C.) वनेदि B. C.

१४-[ऐ० ब्रा० २।६] गमिष्यामः C.

१५-वे (पे C.) तन्नि (तन्नि B.) यसे B. C.

१६-[ऋ० १०।८१।१] 'य इमा विश्वा' इत्येव
प्रतीकः B. C.

१७-अथर्वमेधे B. धर्वमेधे C.

१८-देवना B. C. १९-वितानो B. C.

२०-जगत्त्वात् B. C.

२१-'सर्वा' इति पदमत्राधिकम्

साम्राज्यमाधिपत्यं पर्येति' इत्येवमादि तत्फलमत्र धनमभिप्रेतम् । तदिच्छमानो व्यत्ययेनात्मनेपदम् । इच्छन् । प्रथमच्छत् प्रथममुत्कृष्टं छादयिता स्तुतिभिर्हविर्भिश्च देवानां व्याप्तेत्यर्थः । अवरान् योऽवर्गिवर्तिनो माहात्म्येन विश्वकर्माणमप्राप्ता विश्वकर्मेणः सकाशान्माहात्म्येन न्यूना इत्यर्थः । के ते ? अन्ये सर्वे प्राणिनः । तानाविवेश । आवेशो व्याप्तिः । आधिपत्येन व्याप्तवानित्यर्थः ।

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय । सुतरां निश्चयाभिधानाय ।

[इति पञ्चदशस्या-(दशमस्या-) ध्यायस्य षड्विंशः खण्डः ।]

[अथ सप्तविंश खण्डः ।]

विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत धाम ।

मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनास इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु ॥

हे विश्वकर्मन् मदीयन्तरात्मन् हविषानेन सर्वमेधिकेन वावृधानो वर्धमानो हविर्वृद्ध्या वर्धमान इत्यर्थः । स्वयं यजस्व पृथिवीमुत धाम च तात्पर्यात्ताच्छब्दं पृथिवीस्थां धुस्थां च देवताम् । यावन्ती काचिद्देवता क्वचित्तां सर्वामित्यर्थः । मुह्यन्त्वन्ये मुह्यन्तु चान्ये । अभित उभयतः । यागतः स्तुतितश्च । मा यागं कर्तुं ज्ञासिधुः । मा च स्तोतुमित्यर्थः । के ? जनासो जनाः परिपन्थिमनुष्याः । इहास्माकमस्मिन् कर्मेणि अस्माकं स्वभूतोऽन्तरात्मा मघवा हविलक्षणेन धनेन धनवान् । सूरिः स्तोतृनाम् । स्तोतो देवानाम् ।

अथर्वीजनयो ऋचोरधिदैवतमध्यात्मं चोच्यतेऽर्थः । अधिदैवतं तावत्पूर्वस्या ऋचोऽर्थः ।

य इमा विश्वा यो विश्वकर्मा मध्यम इमानि सर्वाणि भुवनानि । भुवनमित्युदकनाम

१-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

२-'प्रथमच्छत्' इति त्रुटितम् B. C.

३-प्रथममुद्दिष्टान् कृष्ट घाद B. प्रथम उत्कृष्ट-
च्छान्द C. ४-०वान् वृत्तिनः

५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

६-[ऋ० १०।८।१।६] 'विश्वकर्मन् हविषा वावृ-
धानः' इत्येव प्रतीकः B. C.

७-हे विश्व' इत्यारभ्य 'सर्वमेधिकेन' इत्यन्तः पाठ-

स्तुटितः B. 'सर्वमेधिकेन' इति युक्तः पाठः ।

८-हविषा वृद्ध्या B.

९-धृधा (था C.) स्थां च देवान् B. C.

१०-यावति C. ११-ताः सर्वा C.

१२-यागतर ('र' नास्ति C.) स्तुतिश्च B. C.

'यागतः स्तुतेष्व' इति वा स्यात् ।

१३-ज्ञासिष्ठ B. १४-स्तोत्रं B. स्तोतृन् C.

१५-अथवा योन्म (ऋ० C.) चो परिदैवतमध्यात्म

स्य (इव C.) तोऽर्थः B. C.

उदकानि वृष्टिलक्षणानि जुह्वत प्रक्षिपन् । ऋषिर्द्रेष्टा लोकपालत्वात् कृताकृतस्य लक्षणः ।
होता आह्वाता मेघानाम् । आह्वातग्र्यो वा । न्यसीदत् निषण्णोऽन्तरिक्षे । पिता पितृस्थानीयः
पालयिता वा नोऽस्माकम् । स आशिषा जनस्य प्रार्थनया द्रविण सस्यलक्षणं धनमिच्छन् ।
प्रथमच्छत् उत्कृष्टं छादयित्वा मेघैरन्तरिक्षस्योदकैर्वा भूमेः । अवरोहन् वृष्टिस्थानादवर्गवर्तिनः
प्रदेशानन्तरिक्षदेशांश्च । आविवेश वृष्ट्या व्याप्तवानित्यर्थः ।

उत्तरस्या अप्यधिदैवतम् ।

विश्वकर्मेन हविषा वावृधानः । हे^१ विश्वकर्मेन हविषाऽनेनास्मत्प्रत्तेन उदकर्त्तामा हविःशब्दो
वृष्टिलक्षणेनोदकेन । वावृधानो वर्धमानस्त्वम् । स्वयं यजस्व पृथिवीमुत वाम् । द्वितीया चतुर्थ्यर्थे ।
यजिर्दानायः । दिवे च पृथिव्यै च वृष्टिलक्षणमुदकं देहि । अन्तर्नीतण्यर्थो वा यजिः ।
द्यावापृथिवीभ्याश्च तत्सुखलक्षणेवृष्टिप्रदानद्वारेण स्वयं याजय पृथिवीस्थान् द्युस्थांश्च यष्टुन् ।
यावान् कश्चिद्यथा तं सर्वमित्यर्थः । मुह्यन्तु चान्ये । अभित उभयतः । यागतः स्तुतितश्चै
मा यैष्टुं मा च स्तोतुं श्राप्तिपुरित्यर्थः । जनासो जनाः मनुष्योः सपत्नैर्भूताः । इह कर्मण्यस्माकं
स्वभूतोऽन्तरात्मा यजमानो मयैवा हविलक्षणेन धनवान् नित्यं सुरिस्तव स्तोता अस्तु ।

अध्यात्ममपि पूर्वस्या अर्थः ।

प्रलयकाले विश्वकर्माणि जगतः प्रलये सृष्टिकाले च तत एव पुनः सृष्टिरित्येतदुच्यते ।
यो विश्वकर्मा क्षेत्रज्ञः प्रलयकाले इमानि सर्वानि भूतजातानि प्रक्षिपन् । क्व ? आत्मनि ।
कुत एतत् ? 'ब्रह्म वै स्वयम्भू तपोऽतप्यत तदैक्षत न वै तपस्यानर्त्यमस्ति हन्ताहं भूते-
ष्वात्मानं जुह्वानि भूतानि चात्मेनि' इति श्रुतेः सर्वभूतान्यात्मनि प्रलयं नयन्नित्यर्थः ।
ऋषिर्द्रेष्टा विश्वस्य । होता चात्मनि सर्वभूतानि । न्यसीदत् निषण्णः प्रलीन आत्मनापि

१-लक्षणं C. अत्र 'कृताकृतलक्षणस्य' इति पाठो
युक्तः स्यात् । कृताकृतलक्षणस्य द्रष्टा इत्यन्वयः

२-मेतानाम् B. C. ३-निषीदन् B. C.

४-'न' इति त्रुटितम् C.

५-अपरान् B. ६-'हविषा' इति त्रुटितम् B. C

७-ते विश्वकर्मे हवि B. C. ८-कनाममाह C.

९-'अन्तर्नीत' इति त्रुटितम् । अग्रे 'न्यर्थो' इति
पाठः B. C.

१०-क्षणं वृष्टि B. क्षणावृष्टि C.

११-स्व याजय B. C.

१२-स्तुतिश्च B. C. 'स्तुतेश्च' इति वा स्यात् ।

१३-'मा' इति नास्ति । अग्रे च 'यष्टुर्मा'
इति पाठः B. C.

१४-'मनुष्याः' इति नास्ति B. १५-सप्त अभूता C.

१६-'मघ' इति त्रुटितम् B. C.

१७-'सर्गाणि' इति द्विलिखितम् C.

१८-० नन्यमस्मि B. C. ।

१९-[शत० ब्रा० १३।७।१। १ A fragment
is also quoted by Durga]

२०-नयन्तीत्यर्थः B.

२१-'ऋषिर्दे' इति त्रुटितम् B. C.

२२-'नि' इति त्रुटितम् B. C.

प्राणिनः कारणात्मनावस्थित इत्यर्थः । पिता उत्पादयिता नोऽस्माकम् । स आशिषा आशीः-
शब्देनात्राशीःफलत्वादतीतायां सृष्टौ यत्कृतं कर्मानुपभुक्तफलं तदुच्यते । हेतौ तृतीया ।
तेन हेतुना । फलभोगार्थमित्यर्थः । द्रविणं धनं पुनः सृष्टिरूपमिच्छन् । उत्कृष्टं छादयिता
सर्वस्य । विकारैरवरान् अर्वाग्वर्तिनः । वर्तमानायां सृष्टौ येऽपि हितास्तानित्यर्थः । आविवेश
स्वत उत्पादनेन व्याप्तवानित्यर्थः ।

यद्यपि प्रलयकाले परमात्मा सर्वभूतान्यात्मनि प्रलयं नयति । क्षेत्रज्ञं च सृष्टिकाल एव
स्वत उत्पादयति । संक्षेत्रज्ञः । तथापि परमात्मविकारत्वात् क्षेत्रज्ञस्य तत्प्रकृतिभूतः परमात्मा
यत्करोति तदत्र स एव करोतीत्युच्यते । उक्तं च 'अपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिर्ऋषयः
स्तुवन्तीत्याहुः' इति । एवमनया तावत् प्रलयकाले विश्वकर्मणि जगतः प्रलयः सृष्टिकाले
चैव पुनः सृष्टिरित्येवमुच्यते ।

हे विश्वकर्मेन क्षेत्रज्ञ इविषा वावृधानः । हविःसम्बन्धाद्यार्गेः कर्मोच्यते । तच्च प्रदशनार्थं
वृद्धिरपि सामर्थ्यवृद्धिरभिप्रेता न रूपवृद्धिः । अयमर्थः । हविःसम्बन्धयागदानप्रभृतिना
ऽतीतसृष्टौ कृतेनानुपभुक्तफलेन स्वफलोपभोगार्थमाविर्भूतसृष्टिसामर्थ्यम् । स्वं यजवेति यज्ञैः
करणार्थः । 'यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु' इति । तदयमर्थः । स्वयं कुरुत्पादयेत्यर्थः ।
यद्यपि परमात्मोत्पादयति न क्षेत्रज्ञः । तथापि प्रकृतिभूतेन्द्रं विकारस्य पूर्ववद्वचनम् ।
किं तदुत्पादयामीति चेत् । उच्यते । पृथिवीमुत वां द्वयञ्च । मुह्यन्वन्त्ये अभित उभयतः स्वतः
परतश्च । मा त्वां स्वयं ज्ञासिंषुः । मा चैनान् पर आचार्यादिः कश्चिदजिज्ञापदित्यर्थः ।
[जनोऽसौ] जनाः मनुष्याः सपत्नभूता अस्माकम् । क्व मुह्यन्त्वित्याह । इह त्वन्माहात्म्ये ।
अस्माकं तु स्वभूतोऽयमन्तरात्मा मध्वा योऽन्नेन धनेन धनवान् । अस्य त्वन्माहात्म्यस्य सूरि-
रिति स्तोतृनाम स्तुत्या चात्र सम्बन्धात् प्रज्ञा लक्ष्यते प्रज्ञाता अस्तु ।

१-भूतजातस्येत्यर्थः । २-नावास्थित B.

३-'न' इति त्रुटितम् C.

४-जादयिता B. छादयिता C. उत्कृष्टमित्यसो-
त्कर्षमित्यर्थः ।

५-रवतात् B. C.

६-अर्वावर्तिनः B. 'अर्वाग्वर्तिनः' इत्यारभ्य
'विकारत्वात् क्षेत्रज्ञस्य तत्' इत्यन्तः पाठस्त्रु-
टितः C.

७-येऽपि तास्तानि B. योपि तास्तानि C.

८-'न' नास्ति B. C. ९-'न' B. C.

१०-प्रभूतभूमि (त B.) ऋषयः B. C.

११-[नि६० ७ । ४]

१२-वा प्रधानः M.

१३-योगकर्मो B. C. १४-त ह्यौ C.

१५-यजकरणा B. C

१६-[धा० १ । १० २७] पूजासहत्करणदानेषु C.

१७-'उच्यते' इति त्रुटितम् B.

१८-स्वयं ज्ञासिष्ठ B.

१९-जातासो C. 'जनासः' नास्ति M.

२०-'रि' इति त्रुटितम् C.

अत्रोपन्यस्तयोः को विशेषः ? उच्यते । परमात्मा विज्ञानसत्त्वमात्रं विज्ञानवतः सविशेषविज्ञानप्रसवबीजमिष्यते । क्षेत्रज्ञास्तु तदंशाः प्रच्युता वसन्तोऽविद्याव्यवधानादन्यत्वं प्रतीयन्तः प्रतिशरीरं शास्त्रेण तादभाव्यायानुशिष्यन्ते । एवं च परमात्मनः क्षेत्रज्ञस्य च कारणाभावः सर्वोपनिषत्सु गीतासु च गीयते ।

तार्क्यो वक्तव्यः । स पुनस्त्वष्ट्रा समनिर्वचनत्वात् तूर्णमश्नुते इत्यादिना [त्वष्ट्रा] व्याख्यातः । अथर्वा तीर्णोऽन्तरिक्षे क्षियति निवसति । तूर्णमर्थं क्षरतीति वा । तूर्णं वार्थमुदकाख्यं क्षरति । अत्रोतेर्वा तूर्णमर्थमित्यनुषङ्गः । तूर्णशब्दात् पूर्वपदम् । रक्षतेरश्रोतेर्वोत्तरपदमित्यर्थः । तस्यैषा ।

[इति पञ्चदशस्या-(दशमस्या-) ध्यायस्य सप्तविंशः खण्डः ।]

[अथ अष्टाविंशः खण्डः ।]

त्यम् पु वाजिनं देवजुतं सहावानं तरुतारं रथानाम् ।

अरिष्टनेमिं पृतनाजमांशुं स्वस्तये तार्क्यमिहा हुवेम ॥

अरिष्टनेमेरार्थम् । तच्छ्रुतेर्यद्दध्याहार । यमन्येऽपि सर्वं ह्वयन्ति त्वं तम् । उ इत्यनर्थकं वचनेनम् । सु वाजिनं हविलक्षणेन वाजेनाग्नेन वोदकजन्येन वा सुष्ठु तद्वन्तम् । देवजुतं जैव-तिर्गतौ प्रीतौ वा देवैर्मरुदादिभिर्गतं प्रीतं वा । सहावानं सहो बलं सहस्वन्तमित्यर्थः । तरुतारं तारयितारं गमयितारमित्यर्थः । कान् ? मेघान् प्रति शङ्खन् वा । रथानामात्मीयानाम् । अरिष्टनेमिं नेमिरिति वज्रनाम । अरिष्टोऽहिंसितो नेमिर्वज्रो यस्य तमहिंसितवज्रमित्यर्थः । पृतनाजं अन्येभ्योऽपि दृश्यते इत्येवं जयतेर्द्विप्रत्ययो न जनेः । पृतनानां संग्रामाणां जेतारम् । आंशुं शीघ्रम् । स्वस्तयेऽविनाशाय तमनः । तार्क्यं मध्यमस्थानम् । इह हुवेम नित्यमेवं हुवे-मेत्याशास्महे ।

१- क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः इत्यर्थः ।

२-दन्यत्वप्रतीयतः B. C.

३-कार्यकारणभावः इति वा पाठो भवेत् ।

४-[निरु० ८ । १३] ५-‘त्वष्ट्रा’ नास्ति M.

६-अथवास्तीणि C. M. ७-रचते C.

८-अश्रुते वा M. ९-मित्यौषङ्गः C.

१०-क्षरतेर्वा B. C. ‘अश्रुतेः’ त्रुटितम् B. C.

११-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च

निर्देशो न दृश्यते ।

१२-[कृ० १० । १७८ । १] ‘त्यम् पु वाजिनम्’

इत्येव प्रतीकः B. C. M. १३-ह्वयन्ति B. ह्वयन्ति C.

१४-नर्थके B. C. ‘वचने’ इति त्रुटितम् B. C.

१५-जयति C. १६-समावानं C.

१७-[पा० ३ । २ । १७८ ॥ ३ । ३ । १३०]

१८-जयते B. जयतेर् प्र C. जयतेर्ब प्रत्य M.

१९-‘एव’ इति नास्ति B. C. ‘वे’ इति त्रुटितम् C.

पूतनाजमित्यस्य पूतना वर्तमानं किञ्चित्प्रदर्शनम् । जयतेः केवलं किपि पूतना-
जितम् । सोऽयं ताक्ष्यसाधारणशब्दत्वाद् गल्लमता सन्दिह्यते । तद्वृत्त्यर्थमाह । कमन्यं
मध्यमादेवमवस्यदिति । बलकृतिः प्रकाशिता । वर्षकर्म प्रदर्शनीयमिति । तस्यैवापरं ।

[इति पञ्चदशस्या- (दशमस्या-) ध्यायस्य अष्टाविंशः खण्डः]

[अथ एकोनत्रिंशः खण्डः ।]

सद्यश्चिद्यः शर्वसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान् ।

सहस्रसाः शतसा अंस्य रंहिर्न स्मा वरन्ते युवति न शर्याम् ॥

अरिष्टनेमेराषम् । सद्यः समानेऽहनि समानेनाह्वा वर्तमानकालो लक्ष्यते चिदप्यर्थे ।
सद्योऽपि वर्तमानकाले नं पुरैव केवलमित्यर्थः । यः शवसा बलेन पञ्च कृष्टीः जात्यपेक्षः
स्त्रीलिङ्गनिर्देशः पञ्च मनुष्यजातीः प्रतीति शेषः । निषादपञ्चमान् वर्णान् प्रतीत्यर्थः । सूर्ये
इव ज्योतिषा द्वितीयाथे तृतीया । यथा सूर्यस्य [यज]ज्योतिः सर्वत्र तनुयाते तद्वत् । अपो
वृष्टिलक्षणा अपस्ततान् तनोति । यच्छ्रुतेस्तद्ध्याहारः । तस्यास्य सहस्रसाः शतसाः सहस्र-
शतैर्योरुपपदयोः 'जनसनखनक्रमगमो विदे' । 'विड्वनोरनुनासिकस्याते' इत्यात्मम् । सहस्र-
संख्यानां शतसंख्यानां च मेघानां समकत्री । काऽसौ ? रंहिः रंहतेर्गतिकर्मणो रंहतिः ।
न स्मा वरन्ते साहितिकं दीर्घत्वं न चैनं वारयन्ति स्म । न च केचिद्धारयितुं शक्नुवन्ती-
त्यर्थः । युवति न 'यु मिश्रणे' मिश्रयन्तीमिवात्मानम् । केन ? सामर्थ्याच्छ्रुशरीरैः ।

१-पूतनो B.

२-मानमागजिनमिति विव B. मानमातगजिन-
मिति विव C.

३-जयन्ते के C. यजतेः M.

४-सन्दीप्यते B. C. सन्निह्यते M.

५-तनुद्वृत्य C. तनुद्वृत्य M.

६-तस्यैवा वरा C.

७-आदर्शपुस्तकेऽत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

८-[श्रु० १० । १७८ । ३] 'सद्यश्चिद्यः' इत्येव
प्रतीकः B. M. 'सद्यश्चिद्यः शर्वसा पञ्च कृष्टीः'
इत्येव प्रतीकः C.

९-वपु वै C. खलु वै B.

१०-सूर्य इत B. सूर्यमिव C.

११-अत्र 'सूर्यः स्वज्योतिः' इति 'सूर्यः स्वयं ज्योतिः'
इति 'सूर्यः स्वां ज्योतिः' इति वा पाठो युक्तो
भवेत् । 'यत्' इति नास्ति M.

१२-तनुयत् B. १३-'स्य' इति वृद्धिर्दृष्टम् C.

१४-'शतसाः' इति वृद्धितम् B. C. M.

१५-सहस्रोरुपपदयोः B. सहस्रशतोरुपपदयोः C.

१६-[पा० ३ । २ । ६७] १७-[पा० ६ । ४ । ४१]

१८-संख्याकानां M.

१९-'शतसंख्यानां' इति वृद्धितम् B.

२०-रंहतिः न स्या परान्ते C. २१-[पा० २ । २३]

अ. १०, ख. ३०
अ. १०, पा. ३, ख. ६

(३७)

[मन्थुः

कामं ? शयां धनुक्षता क्षितां शत्रुशरीरेषु प्रविशन्तीं शरविकारभूतामिषुम् । निर्वचनं
निगमव्याख्यायाम् । सूर्य इव ज्योतिषा त्रैलोक्यमिति भाष्यकाराभिप्रायः ।

मन्थुः कस्मात् ? मन्थतेर्धातोर्दीप्त्यर्थस्य । क्रोधार्थस्य वा । तस्यैषा ।

[इति पञ्चदशस्या- (दशमस्या-) ध्यायस्य एकोनत्रिंशः खण्डः ।]

[अथ त्रिंशः खण्डः ।]

त्वया मन्थो सरथमारुजन्तो हर्षमाणासो धृषिता मरुत्वः ।

तिग्मेष्वेव आयुधा संशिक्षाणा अभि प्र यन्तु नरो अमिरूपाः ॥

तपसः पुत्रो मन्थुस्तस्यार्षम् । त्वया हे मन्थो सरथं समानं रथमेकं द्वितीयाश्रुतेरा-
रुह्येति शेषः । त्वदनुग्रहादारुजन्तः..... यन्तः । कान् ? शत्रून् । तद्दर्शनाच्च हर्षमाणासो हृष्यन्तः ।
धृषिताः कर्तरि क्तप्रत्ययः । धर्षितारोऽभिभवितार इत्यर्थः । शत्रूणां बलम् । हे मरुत्वः
मरुत्वानिन्द्रस्तस्य सम्बोधनम् । तिग्मेष्वस्तिग्मास्तीक्ष्णा इपवो येषां ते । आयुधा आयु-
धानि खड्गादीनि । संशिक्षाणाः सम्यक् क्लिश्यन्तः । अभिप्रयन्तु प्रकर्षेण गच्छन्तु शत्रून् ।
नरो मनुष्या अस्मदीया योद्धारः । अमिरूपा अग्निसदृशाः सादृश्यं च कर्मणां निर्मूलविना-
शनेन दीप्तरूपत्वेन वा । यथाग्निर्मस्मस्तात्करणाग्निर्मूलं विनाशयति तद्वत् । यथा चाग्नि-
र्दीप्तरूपस्तद्वत् । उज्ज्वलैः सन्नह्नैः कवचैश्च सन्नद्धैः इव दीप्तरूपा इत्यर्थः ।

दधिक्रा व्याख्यातः 'दधत् क्रामेति' इत्यादिना । तन्मध्यगतमपि योज्यम् । 'तद्यत्
देवतावत्' इति यदुक्तं तस्यावसरः । तस्यैषा ।

[इति पञ्चदशस्या- (दशमस्या-) ध्यायस्य त्रिंशः खण्डः ।]

१-कामशय्या B. C.

२-निगमन C. 'निगद' इति युक्तः स्यात् ।

३-स्यातोषार्थं C.

४-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

५-[क० १० । ८४ । १] 'त्वया मन्थो' इत्येव
प्रतीकः B. C.

६-अत्र कदाचित् 'अभिवन्तः' इति पाठो भवेत् ।

७-तद्गमाच्च C. 'तद्गमाश्च' B.

८-मूले 'अधृषिताः' इति पाठो वर्तते ।

९-सम्यक्क्लिष्यन्तः C.

१०-'अमिरूपाः' इति त्रुटितम् B. C.

११-नाशन्देन C.

१२-'वत्' इति त्रुटितम् B.

१३-ब्राह्मादीप्त C. १४-[निर० २ । २७]

१५-मवीयोज्यं C. १६-[निर० २ । २७] तद्वत् B.

१७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

[अथ एकत्रिंशः खण्डः ।]

आ दधिका शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान ॥

सहस्रसाः शतसा वाज्यर्वा पृणक्तु मध्वा समिमा वचांसि ॥

वामदेवस्य । आकारस्य ततानेत्येतेन सम्बन्धः । दधिका मध्यमस्थानैः । शवसा बलेन स्वसामर्थ्यातिशयलक्षणेन । आततान तनोति । किम् ? वृष्टिलक्षणा अपः । पञ्च कृष्टीः निषाद-पञ्चमा मनुष्यजातीः प्रनीति शेषः । सूर्य इव ज्योतिषा द्वितीयाथे तृतीया । यथा सूर्यः स्वज्योतिः सर्वत्रातनुयात् तद्वत् । किञ्च सहस्रसाः शतसाः सनो विट् आत्वे च रूपम् । सहस्रादिसंख्यानां मेधानां संभक्ता । वाजी हविलक्षणेनोदकजन्येन वाजेन तद्वान् । वेजनवान् वा । वाय्वात्मना चलनस्वभावकत्वात् । अर्वा ईरणवान् वृष्टिलक्षणस्योदकस्थेरणेन तद्वान् गमयिता प्रेरयितेत्यर्थः । उपरिष्ठस्य समः पृणक्तु इत्येतेन सम्बन्धः । संपृणक्तु मिश्रयतु । मध्वा मधुनोदकेन ईमा इमानि स्तुतिलक्षणानि वचांसि स्तुवद्भ्योऽस्मभ्यमुदकं ददात्वित्यर्थः ।

मधु कस्मात् ? उच्यते । मेघोदरवर्ति सलिलं मध्वभिप्रेतम् । तच्च पुनर्वैद्युदात्मना दह्यमानसरसवर्णेन तद्वतेनैव वायुना धर्मायमानं धमनि । अतो धात्वयं सम्बन्धासम्भवाद् धमतेराद्यन्तविपरीतस्येत्याह । नैरुक्तधातुर्वा धर्मतिर्गतिकर्मान्तर्नीतार्थेभ्यो निष्कालने द्रष्टव्यः । निद्धौभ्यते हि तन्मेघान् निष्कालयत इत्यर्थः । अर्धेत्यर्त्तरन्तर्नीतण्यर्थस्य 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिषि रूप न मन्थे । ईरणवानिति भाग्ये त्वर्थप्राप्तवचनं द्रष्टव्यमिति ।

सविता वक्तव्यः । स पुनः 'इममेवाग्निं सवितारमाह' इत्यत्राभिधानतो व्याख्यतः । इह त्वर्यात् प्रकरणाच्च मध्यमोऽभिधेयः । केचित् 'सर्वस्य प्रसविता' इत्यत्रापि पठन्ति तस्यैवा ।

[इति पञ्चदशस्या (दशमस्या) ध्यायस्य एकत्रिंशः खण्डः ।]

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते	१४-ध्यायमानं B. C.	१५-वमति B.
२-[ऋ० ४। ३८। १०] 'आ दधिकाः' इत्येव प्रतीकः B. C.	१६-न्तर्नीतस्यर्थो C.	
३-स्थानम् B	४-मर्थ्यादतिशः B.	१७-'निर्धाम्यते' इति युक्तः स्यात् ।
५-सज्योतिः C.	६-लिट् B. C	१८-पञ्चम्यन्तमिदं पदम् । 'न' इति त्रुटितम् C.
७-सहस्रसादि B. C.	८-वानेन B. C.	१९-'सैर' इति त्रुटितम् B. C.
९-ओ वरिष्ठस्य B. १०-'इमा' इति त्रुटितम् B. C.		२०-[पा० ३। २। ७५]
११-'वि' इति त्रुटितम् C.		२१-मन्येण B. C. 'मन्ये' इति सन्दिग्धः पाठः ।
१२-लिल मूर्ध्वाभिप्रेत C.		२२-एष्येत्यर्थः B. एष्येऽर्थे C.
१३-'सरः स्वर्णेन' इति वा पाठः स्यात् ।		२३-[नि० ७। ३१]
		२४-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तेर्निर्देशो न दृश्यते

[अथ द्वात्रिंशः खण्डः ।]

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णादस्कम्भने सविता धामंदहत् ।

अश्वमिवाधुक्षद्वनिमन्तरिक्षमतूर्ते बद्धं सविता समुद्रम् ॥

अर्चन्नामांगिरसस्तस्यार्षम् । सविता मध्यमस्थानः । यन्त्रे यन्त्रस्थानीयैर्वृष्टिप्रदानादिमिरूपकारैः कर्मभिः पृथिवीमरम्णात् रम्णातिः संयमैनकर्मा संयतवान् बद्धवान् वैशे कृतवानित्यर्थः । अथवा यन्त्रैरेवं वायुमयैः संयतवान् निर्बद्धं कृतवानित्यर्थः । अस्कम्भने स्कम्भनं पदप्रतिबन्धकरमालम्बनं तद्रहिते चान्तरिक्षे । सविता सवितैव च धामपि । अहंहत् इद्वीकृतवान् । अश्वमिव यथाश्वं पालयन्नश्ववान्नरः क्लेशयेदायासयेत् तद्वदधुक्षत् 'धु'क्ष धिक्क्ष सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । क्लेशयति वृष्टिवेलायामायासयतीत्यर्थः । धुनि 'धू'ञ् कम्पने' कम्पयितव्यं कम्पयितारं वा । अर्थान्मेघम् । अन्तरिक्षमिति प्रथमा सप्तम्यर्थे अन्तरिक्षे । कोदृशे ? अतूर्ते तुर्वतेस्वरतेर्वैतद्रूपम् । अहिंसिते अत्वरिते वा सर्वगतत्वात् प्राप्तव्याभावात् । वैशं बद्धं वायुपाशैः सन्ततम् । सविता सवितैव समुद्रं समुदितारं क्लेदयितारमिति ।

कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् मेघबद्धेदिति । कुतो वा संशयः ? अन्योऽपि मध्यमादुच्यते यतः । आशंकाहेतुं स्वयमेवाह । आदित्योऽपि सवितोच्यत इति । यथा चैतदेवं तथास्मिन्नेव हैरण्यस्तूपसूक्ते इह यथा स्तुतिस्तत् एवोत्प्रेक्षा । कथमेतत् हैरण्यस्तूपमिति चेत् ? अत आह अर्चन्नाम हिरण्यस्तूपपुत्रो हैरण्यस्तूप इदं सूक्तं प्रोवाच । अतश्च हिरण्यस्तूप इत्यपपाठः । तस्यैतस्यामिवादिनी एषा ऋक् ।

[इति पञ्चदशस्या-(दशमस्या-) ध्यायस्य द्वात्रिंशः खण्डः ।]

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० १० । १४९। १] 'सविता यन्त्रैः' इत्येव प्रतीकः B. C. ३-'म' इति त्रुटितम् C.

४-वशं कृत B. ५-रेवावायु B. ६-निवर्त्त C.

७-'स्कम्भने' इति त्रुटितम् B. C. अस्तम्भने स्तम्भनं M.

८-'अपि' इति नास्ति B. अवि C.

९-अहंहत् B. C.

१०-[धा० १ । ६०३, ६०४] अधु धुक्ष B. अक्ष धिक्क्ष C.

११-[धा० ९।१५॥१०।३०२] धूर्तं कम्पने C.

१२-बलं B. १३-समुन्नितारं B. मसमृन्नितारं C.

१४-बद्धादिति C. बन्धादिति M.

१५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेर्निर्देशो न दृश्यते ।

[अथ त्रयस्त्रिंशः खण्डः ।]

हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजे अस्मिन् ।

एवा त्वार्चन्नवसे वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहम् ॥

मतपिता हिरण्यस्तूपः । हे सवितर्यथा त्वां त्वामाङ्गिरसोऽङ्गिरसः पुत्रो जुह्वे आहूतवान् ।
८-स्मिन्नन्ने हविर्लक्षणेऽस्मिन्नुपकल्पित इति शेषः । एवं त्वां त्वामेवांशुं त्वामाहमवसे तर्पणाय ।
वन्दमानः स्तुवन्नाह्वयामीति शेषः । आहूय च सोमस्येवांशुं यथाभूतस्य सोमस्येव । अंशुशब्दो
ऽन्तर्नीतवीप्सार्थः । अंशुमंशुं प्रति जाग्रति यष्टारः । एवं त्वां प्रति जागराहं जागर्मि । अहं
त्वत्परिचर्यायां प्रमादं न करोमीत्यर्थः ।

हिरण्यस्तूपः कस्मात् ? हिरण्यस्तूपो वर्चस्विंतेया हिरण्य इव स्तूपः संघातः । तप्त-
काञ्चनगौरः प्रियदर्शनो वेत्यर्थः । हिरण्यः स्तूपोऽस्य विद्यत इति वा । हिरण्यविविचित्रं
इत्यर्थः । स्यायेति संघाते ।

तथा व्याख्यातौ प्रसिद्धे । त्वष्टा ।

[इति पञ्चदशस्या-(दशमस्या-); ध्यायस्य त्रयस्त्रिंशः खण्डः ।]

[अथ चतुस्त्रिंशः खण्डः ।]

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुषोष प्रजाः पुषधा जजान ।

इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥

वैश्वामित्रस्य प्रजापतेरार्षम् । देवो दानादिगुणस्त्वष्टा मध्यमस्थानः । सविता वृष्टिप्रदा-
नद्वारेण सर्वस्य प्रसविता विश्वरूपः । तथा च 'रूपंरूपं मघवां बोर्मेवीति' मन्त्रः । पुषोष

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[क्र० १० । १४९ । ५] 'हिरण्यस्तूपः' इत्येव
प्रतीकः B. C. M.

३-'त्वा' इति व्रुटितम् B. अग्रे 'त्वामंगिर' इति
पाठः ।

४-स्मिन्नव कल्पि० B. C.

५-एवं त्वां B. एवन्तान्त्वां C.

६-त्वामवमघना C. 'त्वमेवमघन्न' इति स्यात् ।

७-'अंशुमंशु' इति नास्ति B. C.

८- 'ति जागराहं' इति व्रुटितम् B. C.

९-करोतीत्यर्थः C. १०-वर्चस्वतया C.

११-'त्रि' इति नास्ति C.

१२-स्यैधातुः संघाते B. १३-[निरु० ८ । १३]

१४-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य
च निर्देशो न दृश्यते ।

१५-[क्र० ३ । ५५ । १९] 'देवस्त्वष्टा सविता'
इत्येव प्रतीकः B. C.

१६-[क्र० ३ । ५३ । ८] वायोम B. C.

वृष्टिप्रदानद्वारेण पुष्पांति प्रजाः । पुरुषा जज्ञान बहुधा च जनयति । इमा च विश्वा भुवनानि
इमानि च सर्वाणि भुवनानि । उदकनामेतत् । उदकान्यस्य स्वभूतानि नान्यस्य कस्यचित् ।
महदेवानामसुरत्वमेकं महत्त्वास्य देवानां मध्येऽसुरत्वम् ।

असुरिति प्रज्ञानाम रो मत्वर्थीयः प्रज्ञावत्वम् । अनन्तत्वं वाऽनः पुनः प्राणस्तेन नृदन्तं
बलवन्तमित्यर्थः । अन्नैवत्वमित्यपपाठः । असुशब्देनान्नस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अ
वसुदत्त्वमादिलुप्तं वसुवत्वं धनवत्वमित्यर्थः । धनमसाधारणं नान्यस्य कस्यचिदीदृशान्-
त्यर्थः । अपि वेत्यपपाठः । असुरिति पठ्यमानस्यैव प्रदर्शनार्थं उपन्यासः । अस्यति क्षिपत्यनर्थं
अस्ताः क्षिप्ता अस्यामर्था इत्यर्थमाप्त्यनर्थपरिहारात्मकमुभयमप ..... तिज्ञातिबन्धनं
तदभावेऽप्युभयं न स्यात् । आदिलुप्तं वा ।

वातो मध्यमस्थानः । कर्तरि कारके कप्रत्यय इति दर्शयति । वातो वातीति सत
इति । तस्यैषा ।

[इति पञ्चदशस्या-(दशमस्या-) ध्यायस्य चतुस्त्रिंशः खण्डः ।]^{१२}

[अथ पञ्चात्रिंशः खण्डः ।]^{१२}

वात आ वातु मेषजं शंभु मयोमु नो हृदे ।

प्र ण आर्युषि तारिषत् ॥

उल्लेख्य वातायनस्यार्षम् । वात आभिमुख्येन वात । किम् ? मेषजम् । कीदृशम् ?
शंभु । शमिति सुखर्णम् परेणापौनरुक्त्याय तदात्व इति शेषः । मयोमु सुखस्य भावयितुं
भौयतित्व इति शेषः । नोऽस्माकं हृदे हृदयाय । किञ्च प्र तारिषत् तरतेवृद्धचर्यस्य पञ्चमः ।

१-‘पुष्पांति’ इति द्विलिखितम् B, C.

२-‘ज’ इति त्रुटितम् C.

३-‘उदकनामेतत्’ इति त्रुटितम् C.

४-‘प्र’ इति त्रुटितम् C. ज्ञाननाम B.

५-‘वत्व’ इति त्रुटितम् C.

६-‘अनः’ इति नास्ति B, C. ७-अन्तवत्व B, C.

८-असुरशब्देनान्नस्य वक्तुं शक्यत्वात् B, C.

९-‘र’ इति नास्ति B, C.

१०-त्यवपाठः C.

११-पातो मथ्य C.

१२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१३-[ऋ० १० । १८६ । १] ‘वात आ वातु’
इत्येव प्रतीकः B, C.

१४-उल्लेख्य B. १५-‘कीदृशम्’ इति त्रुटितम् B, C.

१६-हे मे षजभूतं च (प C.) एवयितुं सुख (B.
‘क’ इत्यपि B.) करं चेत्यर्थः B, C.

१७-मु मृत्सुख B. १८-भावयितुत् C.

१९-अयात B, C. २०-हृदये B, C.

२१-पञ्चमा B, C.

अ. १०, ख. ३७
अ. १०, पा. ३, ख. १३ }

(४२)

[अग्निः

यश्चैवं स नोऽस्माकमायुषि प्रवर्धयतु चायुरिति ।

अग्निर्याख्यातो द्वादशोऽध्याये । इह मध्यमोऽभिधेयः । तस्यैषा ।

[इति पञ्चदशस्या- (दशमस्या-) ध्यायस्य पञ्चत्रिंशः खण्डः]

[अथ षट्त्रिंशः खण्डः ।]^३

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे ।

मरुद्भिरम आ गहि ॥

मेघातिथेः । त्वच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । त्वं तं चारु शोमनमध्वरं यज्ञं प्रति गोपीथाय गोशब्देनात्र सोम उच्यते । पीथं पानं सोमपानाय प्रकर्षेण हूयसे । एतज्ज्ञात्वा मरुद्भिः सह हे अग्ने अगहि आगच्छेति ।

सोमपानं मरुद्भिः साहचर्ये चोक्तं मध्यमस्येत्याह । कमन्यमिति । उदाहरणभूय-
स्त्वेनाग्नेर्मध्यमस्थानत्वं द्रढयन्नाह । तस्यैषापरेति ।

[इति पञ्चदशस्या- (दशमस्या-) ध्यायस्य षट्त्रिंशः खण्डः ।]^३

[अथ सप्तत्रिंशः खण्डः ।]^३

अभि त्वां पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।

मरुद्भिरम आ गहि ॥

मेघातिथेरेव । अभिः कर्मप्रवचनीयैः प्रतिना तुल्यार्थः । अभि त्वां त्वां प्रतीत्यर्थः । पूर्वपीतये अनेदि कालप्रवृत्ताय पानाय । सृज मि सृजिरन्यार्थोऽत्र उत्सृजामि । सोम्यं सोममयं मधु । एतज्ज्ञात्वा मरुद्भिः सह हे अग्ने अभ्यागच्छेति ।

इति निरुक्तविवरणसमुच्चये पञ्चदशस्य (दशमस्याध्यायस्य) तृतीयः [पादः]

१-सतः अस्मा B C. २-[निरु० ७।१४]

३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

४-[ऋ० १।१९।१] 'प्रति त्वं चारुमध्वरम्' इत्येव प्रसीकः B. C. M.

५-तच्छब्द M. ६-पीथः पानं C. M.

७-प्रभूयसे C. ८-सोमपानाय B

९-[ऋ० १।१९।९] 'अभि त्वा' इत्येव प्रतीकः B. C. M.

१०-अग्निः कर्म B.

११-नीयः (यं B.) प्रति न तुल्य B. C.

१२-'त्वा' इति वृद्धितम् C.

१३-अन्वादि C.

१४-अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो बास्ति E. C.

अथ चतुर्थः पादः ।

वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः । [तस्यैषा भवति ।]

वेनो वेनतीति कान्तिकर्मसु पाठात् । वेनतेः कान्त्यर्थस्य । कान्तो दीप्तो मध्यम-
स्थानः । तस्यैषा ।

[इति पञ्चदशस्या- (दशमस्या-) ध्यायस्य अष्टात्रिंशः खण्डः ।]

[अथ एकोनचत्वारिंशः खण्डः ।]

अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायु रजसो विमाने ।

इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिर्भा रिहन्ति ॥

वेनस्य भार्गवस्यार्थम् । अयं वेनो मध्यमस्थानः । चोदयत् चोदयति प्रेरयति । काः ?
पृश्निगर्भाः पृश्निरादित्यस्तस्य गर्भभूता गर्भत्वमापन्नाः । अथवा प्राप्तोज्ज्वलवर्णा रश्मयः
पृश्नीनामन्तः स्थितत्वाद् गर्भभूता आपो वृष्टिलक्षणास्ताः प्रेरयतीति^१ । कीदृशो वेन ?
ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्वैद्युतं तस्य मेघमनुप्रविष्टस्य वेष्टकत्वाज्जरायुस्थानीयं यस्य ज्योति-
र्जरायुः । रजसो विमाने रज उदकं तस्मिन्मीयते उत्पद्यते यस्मिन् तद्रजसो विमानमन्त-
रिक्षम् । तस्मिन्नायतने स्थितमिति शेषः । इमं वेनमपां संगमे सूर्यस्य वृष्टिलक्षणा आपः सूर्य-
रश्मिद्वारेण संगच्छन्ते यत्र सैः संगमस्तस्मिन् । अपां सूर्यस्य च संगमनेऽन्तरिक्ष इत्यर्थः ।
सप्तमीश्रुतेः स्थितमिति शेषः । शिशुं न शिशुमिव यथा शिशुं बालकमतिप्रियं बान्धवा
देवोरक इत्यादिना प्रियवचनेन स्तुयुस्तद्वत् । विप्रा मेधाविनः । मतिभिर्मतयः स्तुतयो
मन्यतेर्चतिकर्मत्वात् । मतिभिः स्तोत्रशस्त्रलक्षणादिभिः । रिहन्ति पर्येन्ति । रहतीत्यर्च-
तिकर्मसु पाठात् । स्तुवन्तीत्यर्थः ।

१-अयं सर्वोऽपि पादारम्भात्मकः पाठो नास्ति C.

२-‘तस्यैषा भवति’ इति मूलपाठोऽत्र नास्ति B.C.

३-[निघ० २ । ६]

४-कान्तेर्दीप्तो B.

५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

६-[ऋ० १० । १२३ । १] ‘अयं वेनः’ इत्येव

प्रतीकः B. C. M.

७-‘इति’ इति नास्ति C. M. ८-तन्मेघ B. C.

९-नीयः यस्य B. C. १०-स्मिन्नन्तायत C.

१-सूर्यस्य रश्मि B. १२-‘स’ इति त्रुटितम् C.

१३-सङ्गमेनन्तरि C.

१४-‘स्तुतयः’ इति त्रुटितम् B.

१५-पर्यन्तीति क्रियापदमत्र संदिग्धम् । कदाचिदत्र
‘पूजयन्ति’ इति पाठः स्यात् ।

१६-[निघ० ३ । १४]

भाष्ये तु रलयोः समानवृत्तित्वप्रदर्शनपरं लिहन्तीति पर्यायवचनम् । स्तुत्यर्था-
ल्लिहेर्धातोः । स्तुवन्ति वर्धयन्तीत्यर्थः । अर्चनमात्रस्य विवक्षितत्वात् पूजयन्तीत्यर्थः
प्राष्टर्वर्णगर्भा आप इति पाठः । प्रकर्षेणानेनाष्टौ वर्णाः । अदनोतेरष्टशब्दः । जरायुः कस्मात् ?
जरया गर्भस्य जरया यूयत इति वा । जरया हेतौ तृतीया । यथा जीर्यति परिणमते उपचयरूपेण
गर्भस्तथा तथा जरतीति जरायुर्गर्भस्य वेष्टकः । अथवांगपरिणत्या । यूयते मिथीयते
परिणममानं गर्भं वेष्टयतीत्यर्थो जराशब्दो धौतेश्च जरायुः । शिशुः शंसनीयः सर्वर्णवोप-
लार्थ्यते । शिशोर्वैर्नवगतधातोर्दानार्थस्य । दीयते ह्यसौ पुरुषेण स्त्रियै । तथा च प्रवादः
स्त्रीणां प्रत्यग्रगृहीतगर्भाणां चिरलब्धो मे गर्भ इति ।

असुनीतिर्वाच्यः । असूत्रयतीति निर्वचनम् । स च मध्यमः प्राणः । प्राणश्च वायुः ।
स हि शरीरादुत्क्रामन्नन्यानसूत्रयतीति । विज्ञायते हि 'प्राणमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा
अनूत्क्रामन्ति' इति । तस्यैषा ।

[इति पञ्चदशस्या- (दशमस्या-) ध्यायस्य एकोनचत्वारिंशः खण्डः ।]^{११}

[अथ चत्वारिंशः खण्डः ।]^{१२}

असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा न आयुः ।

रान्धि नः सूर्यस्य सन्दशि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ॥

श्रुतबन्धोर्धारम् । हे असुनीते प्राण । अस्मदीयं मनोऽस्मासु धारय । किमर्थम् ? जीवातवे
चिरजीवनाय । सु प्र तिर तिरितिरन्यत्र वधकर्मापि सामर्थ्यादिह वृद्धिकर्मा । तरतेर्वा
प्रसिद्धवृद्धिकर्तृत्वस्य च छान्दसमित्वं सुष्ठु प्रवर्धय च । नोऽस्माकमायुः । रान्धि 'राध
साध संसिद्धौ' संसाधय च नोऽस्मान् योग्यानविकलेन्द्रियान् कुर्वित्यर्थः । सूर्यस्य सन्दशि
सप्तमी चतुर्थ्यर्थे । सूर्यस्य सन्दर्शनार्थं । सर्वेन्द्रियविषयप्रदर्शनार्थं चेदम् । स्वविषये

१-वचनस्तुल्यावय (नास्ति C.) वद्धे B. C.

२-प्राष्ट (४ C.) ४ वर्णा गर्भा B. C.

वर्णा गर्भा M.

३-नाष्टो वर्णः B. C. ४-वेष्टकम् B.

५-जरायुशब्दः ज्योतेश्च जरायुः (युम् B.) B. C.

६-लान्येते C. ७-तेर्मानव B.C. ८-मेघगर्भ B.C.

९-तिर्वाच्या B. १०-नयन्तीति B. C.

११-[बृहदा० उप० ४ । ४ । २]

१२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१३-[ऋ० १० । ५९ । ५] 'असुनीते मनः' इत्येव
प्रतीकः B. C.

१४-धारयति C. १५-'रति' इति द्विलिखितम् C.

१६-'वृद्धित्वस्य' इति 'वृद्धिकार्थस्य' इति वा
पाटोऽत्र भवेत् ।

१७-[धा० ५ । १६, १७] १८-अनात्सर्वे B.

सर्वेन्द्रियवृत्त्यविच्छेदायेत्यर्थः । वृतेनोदकेन । न हविलक्षणस्य वाचकम् । असुनीतेऽहवि-
र्भाक् त्वं वृष्टिलक्षणेन चोदकेन तन्वं शरीरं वर्धयस्वात्मनोऽस्माकं च ।

प्रसङ्गाद्वाच्यतेरर्थान्तरम् । रध्यतिर्वशगमनेऽपीति ।

देवीः षड्वीरु नः कृणोत विश्वे देवास इह वीरयन्म ।

मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते सोम राजन् ॥

देवीः षड्वीरित्युभयत्र द्वितीया प्रथमार्थे । देव्यः षट्संख्याकाः । उर्व्यो विस्तीर्णाः ।
द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापञ्चौषधयश्चेत्येताः । कुत एतत् ? सामिधेनीनां पुरस्ताज्जपे
'षण्मोर्वीरहसस्पान्तु' इत्यादौ दर्शनात् । उच्यते । हे देव्यः षट्संख्याका विस्तीर्णा उरु बहु
प्रार्थितम् । नोऽस्माकम् । कृणोत कुरुत । हे विश्वेदेवा यूयमिह कर्मणि लोके वा वीरयन्
तत्करोतीति णिच् वीरान् शूरान् वीरवतो वा पुत्रवतोऽस्मान् कुरुतेत्यर्थः । किञ्च मा हास्महि
हानिः क्षयस्तमाप्नुयाम प्रजया । कष्टं हि पुत्रमरणम् । मा च तनूभिः शरीरैः । मा रधाम मा
च वशं गच्छाम द्विषते । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । द्विषतः शत्रोः । हे सोम राजन्निति ।

ऋतो वाच्यः । स पुनः पुरस्ताद् व्याख्यातः । 'ऋतमिदत्युदकनाम प्रत्युतं भवेति'
इति । मध्यमोऽभिप्रेतो गन्ताऽन्तरिक्षे । तस्यैषा ।

[इति पञ्चदशस्या- (दशमस्या-) ध्यायस्य चत्वारिंश खण्डः ।]^{१२}

[अथ एकचत्वारिंशः खण्डः ।]^{१३}

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वोऽर्द्धतस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति ।

ऋतरय श्लोको वधिरा ततर्द कर्णा बुधानः शुचिमान् आयोः ॥

वामदेवस्य । ऋतस्य मध्यमस्थानस्य । इति पदपूरणः । शुरुधो वृष्टिलक्षणा आपः

१-‘न’ इति नास्ति B. C.

२-वृत्तमितिपदमिति शेष । वाचकः C.

३-तद्वच्छरीरं B. C.

४-प्रसागद्वृत्त्येते C.

५-[ऋ० १० । १२८ । ५]

६-संख्याताः C.

७-षण्मूर्वीह B.

८-शत० त्रा० १ । ५ । १ । २२ ॥ आ० औ०

सू० ६ । २३ । १ ॥ शां० औ० सू० १ ।

६ । ४ ॥ आश्व० औ० सू० १ । २ । १ ॥

९-किञ्च व हाति क्षय B. C.

१०-‘व’ इति वृद्धितम् C.

११-[निरु० २ । २५] ‘इति’ इति नास्ति B. C.

१२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१३-[ऋ० ४ । २३ । ८] ‘ऋतस्य हि’ इत्येव

प्रतीकः B. C. M.

१४-शुरुधं B. शुरुधः C.

सन्ति पूर्वाः पूर्वाधिरन्तन्यः । ऋतस्यैव चैव धीतिः वृष्टिप्रदानविषया प्रज्ञा । वृजिनानि पापानि दुर्मिक्षादीनि हन्ति । ऋतस्यैव श्लोकः स्तनयितुलक्षणो बधिरा । षष्ठ्या आकारः । बधिरस्यापि । ततदं तृदिहिसार्थः । तृणसि [दिनस्ति] स्फोटयतीत्यर्थः । किम् ? कर्णा कर्णौ । बुधानो बोधयन्नात्मानम् । शुचमानो दीप्यमानः । ऋतविशेषणमेतत् । प्रथमा षष्ठ्यर्थे । शुचमानस्य विद्युद्दीप्या दीप्यमानस्य । आयोर्मनुष्यनामैतत् । बधिरस्येत्येतेन सामानाधिकरणम् ।

अथवा अयनमायुज्योतिरुदकं वा । यदा ज्योतिस्तदा ऋतस्य विशेषणम् । कीदृशस्य ऋतस्य ? आयोरयनस्वभावकस्य ज्योतिरात्मकस्येत्यर्थः । यदोदकं तदा ऋतस्येत्युदकवचनोपचीयमानव्यातिरेकनिबन्धना षष्ठी । आयोरिति श्लोकसम्बन्धना । ऋतस्य सम्बन्धि यदायुदकं तस्योदकस्यायोर्यः श्लोकैः सम्बोधयन्नात्मानं बधिरस्यापि कर्णा-वातृणसीति सम्बन्धः । निर्वचने तिरोहितमिव किञ्चिन्नास्ति ।

इन्दुः कस्मात् ? इन्धतेर्दीप्तिकर्मणः । उनत्तेर्वा क्लेदनार्थस्य । मध्यमस्थानः । तस्यैषा ।

[इति पञ्चदशस्या-(दशमस्या-) ध्यायस्य एकचत्वारिंशः खण्डः ।]

[अथ द्विचत्वारिंशः खण्डः १०]

प्र तद्बोचेयं भव्यायेन्दवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति ।

स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरेजेत दुर्मतिम् ।

अवं खवेदधशंसोऽवतरमवं क्षुद्रमिव खवेत् ॥

पुरुच्छेपस्य । प्रबोचेयमिति सम्बन्धः । यच्छुनेस्तदध्याहारः । यदिष्टं स्तुतिरूपं

- १-सन्निपूर्वः पूर्वाधिर C. 'पूर्वाः' नास्ति B.
- २-धितिः (विधिः B.) वृष्टि प्रदायविषया B. C.
- ३-वृजिनादीनि पापानि B.
- ४-श्लोकं तनलक्षणं B. श्लोकः कनल C.
- ५-तृदिहिसार्थः B. तृति हिंसार्थः C. तृदि हिंसायाः M.
- ६-'णसि' इति त्रुटितम् B.C. 'दिनस्ति' नास्ति M.
- ७-विदिप्या C. 'त्रिद्युद्दीप्या' इति त्रुटितम् B.
- ८-'त्ये' इति त्रुटितम् C. स्येत्यनेन M.
- ९-ऋतस्य सामानाधिकरण्यविशेषणं B. C.
- १०-तदा जतस्ये B. C.

- ११-श्लोक B.
- १२-बधिरव्यापि C.
- १३-तृणविति B.
- १४-तिरा (र C.) हित B. C.
- १५-'दीप्ति' इति त्रुटितम् B. C.
- १६-उन्दतेर्वा B. उनत्तेर्वा M.
- १७-आदशंपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।
- १८-[ऋ० १ । १२९ । ६] 'प्र तद्बोचेयम्' इत्येव प्रतीकः B. C. M.
- १९-पुरुच्छेपस्य B. C. पुरुच्छेवस्य M.

तत् प्र बोधेयं प्रब्रवीमि । भव्याय एकैकस्याः कलाया वृद्ध्या हान्या वा युक्तेन तेन रूपेण भवितव्यम् । इन्दवे चन्द्रमसे । हवैनमर्हतीति हव्य इन्दुः । नशब्द उपमार्थः । हव्य इव यः । अहविर्मैत्तत्रादेवमुच्यते । इषान् छान्दस्तत्रादिषः इल्ले स्तुतिं प्रतीच्छन् वा । अन्नं वा इह् अकार आगमइछान्दस्तद्वान् स्तोत्रभ्यो देयेनाग्नेन स्तुतीच्छया तद्वानित्यर्थः । मन्म मन्यते रचति कर्मण एतद्रूपम् । मननं स्तवनमस्मदीयं प्रेरजति कम्पते चलति गच्छतीत्यर्थः । यश्च रक्षोहा रक्षसां हन्ता । मन्म मननं रक्षसां चेतस्त्रेजति । अन्तर्नीतण्यर्थोऽत्र रेजतिः । रेजयति कम्पयति । कथं पुनश्चन्द्रमा रक्षसां हन्ता चेतो वा कम्पयति ? उच्यते । रक्षांसि हि तमश्चराणि । चन्द्रमाश्च तमोऽपनयनेन तेषां सञ्चारं निरुद्धन् हन्ता । चेतश्च बलेनोद्यन् कम्पयति । अत उच्यते । रक्षोहा मन्मेति रेजतीति ।

किञ्च स्वयमात्मनेव सः । अस्मदिति । षष्ठ्यर्थे पञ्चमी । अस्माकमिति । औनिदः निन्देः किप् । आकारोऽभिंशब्दार्थः । अभिनिन्दोऽभिनिन्दितृन् आभिमुख्येन निन्दितृन् । वधेः प्रहरैः । अजेत जयेत । दुर्मेति पापबुद्धिम् । किञ्च त्वत्पसादाच्चावसवेत् अधोगच्छेत् क्षीये-
तेत्यर्थः । अवशंसोऽधं पापं तद्योऽस्माकं जनेभ्यः शंसति कथयति स्फीतं करोति 'सोऽध-
शंसः । स चापस्ततोऽप्यवतरं सवेत् पुनरपि सुतरामवसवेत् । किमिव ? क्षुद्रमिव द्रव्यमुदकादि तद्वदवसवेत् ।

अवसवेदवसवेदित्यभ्यासः । परुच्छेप ऋषिरित्यभिधेयवचनः । स कस्मात् परुच्छेपः ? पर्वर्वन्महच्छेपोऽस्येति । परुषि परेषु वा सर्वाङ्गसन्धिषु शेषस्थानीयानि गङ्ङ्गस्येति । शेषांस्येव वा । तथा च कौषीतकिब्राह्मणम् 'असुरिन्द्रं प्रत्यक्रमत पर्वन्पर्वन् मुष्कान् कृत्वा तामिन्द्रः प्रतिजिगीषन् पर्वन् पर्वञ्छेपांस्यकुरुत । इन्द्र उ वै परुच्छेपः' । अत्र ब्राह्मणे मुष्कराब्देन स्त्रीन्द्रियमुच्यते ।

१-हव्योय B. हव्याय C.

२-भवनमर्हतीति भव्य इन्दुः B.C. ३-भव्य इव B.

४-अह (म) विक्रवदिव B. अहवीकत्वादेव C.

५-इल B. अयं सनदिग्धः पाठः । अत्र कश्चन पाठस्तुडित इति प्रतीयते । कदाचित् 'छान्दस-
त्त्रादिष इहेः स्तुत्यर्थस्य स्तुति' इति पाठो-
ऽत्र भवेत् ।

६-मित B. ७-तद्विद्वानित्य B. ८-च तत् तत्रे B.

९-अत्र 'इति' इत्यधिक एव । मस्मेति C.

१०-आदिषः C. ११-कारो हि शब्दा B. C.

१२-नितक् आभि C.

१३-मेघशंसः B. सेषशंसः C.

१४-'व' इति त्रुटितम् B. C. 'पर्वन्महान् शेषो-
ऽस्येति' इति युक्तः स्यात् ।

१५-'परुषि' इति नास्ति B. C.

१६-गळ्ळन्मस्येति B. गळ्ळस्येति C.

१७-[कौषी० ब्रा० २३ । ४] परुच्छेपः C.

'असुरिन्द्रं प्रत्यक्रमत पर्वन् मुष्का कृपा का मित्रः
प्रतिजीष पर्वन् पर्वन् शेषां (B. C.) स्य कुरुत
इन्द्र उपैव परुच्छेपम्' इति पाठः B.

इतीमानि सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रान्तानि ।

इति । वाय्वादीनि इन्दुपर्यन्तानि सप्तविंशतिर्यथा समाम्नायमनुक्रान्तानि । निय-
मार्थमिदम् । तद्विशेषप्रदर्शनायाह । तेषामेतानि चत्वारि वेनादीनि अहविर्भाञ्जि स्तुतिमेव
भजन्ते न हविः । मन्त्रस्वभावप्रदर्शनार्थम् ।

प्रजोपतिः प्रजानां पाता वा पात्वयिता वेति धात्वन्वयत्वमात्रम् । तस्यैषा ।

[इति पञ्चदशस्या- (दशमस्या-) ध्यायस्य द्विचत्वारिंशः खण्डः ।]

[अथ त्रिचत्वारिंशः खण्डः ।]

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥

प्राजापत्यस्य हिरण्यगर्भस्यार्षम् । हे प्रजापते । नैशब्दः परिभवतिना सम्बध्यते ।
एतत् त्वत् इत्यर्थः । अन्यः कश्चित् । एतानि भूतानि विश्वा विश्वानि जातान्युत्पन्नानि यानि
तानि । परि बभूव परिपूर्वो भवतिः परिग्रहे परिरेक्षायां वा । परिगृह्णाति परिगृहीतुं शक्नोति
रक्षितुं वेत्यर्थः । त्वमेव परिगृह्णासि रक्षसि वा । यत् ईदृशोऽसि अतो ब्रूमः । यत्कामा वयं
ते तुभ्यं त्वदर्थमित्यर्थः । जुहुमो होमं कुर्मः । तन्नोऽस्माकमस्तु सर्वदैव । वयं स्याम पतयः
स्वामिनो रयीणां धनानामित्याशीर्मन्त्रगतैव । यत्रापि नास्ति तत्राप्येकवाक्यतायै कल्प्येति
भाष्यकाराभिप्रायः । अन्यथा किमाशिष आध्यानेन ।

अहिव्याख्यातः । 'अहिरयनात् । एत्यन्तरिक्षे' इति । इह त्विन्द्रो मध्यमोऽभिधेयः । तस्यैषा

[इति पञ्चदशस्या- (दशमस्या-) ध्यायस्य त्रिचत्वारिंशः खण्डः ।]^६

१-नुक्रोशादिति B. C.

२-भजते B. C. ३-शनम् B. शीना C.

४-'प्रजा' इति त्रुटितम् C.

५-'प्रजानां' इति त्रुटितम् B. C.

६-धात्वर्थमात्रम् B. त्वन्यत्रमा C.

७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

८-[ऋ० १० । १२१ । १०] 'प्रजापते' इत्येव
प्रतीकः B. C.

९-'न' इति त्रुटितम् B. C.

१०-'विश्वा' इति त्रुटितम् ।

११-परीक्षायां B. C.

१२-परिग्रहितुं B.

१३-शक्नोति C.

१४-होमकर्मा B. C.

१५-[निरु० २ । १७]

१६-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेर्निर्देशो
न दृश्यते ।

[अथ चतुश्चत्वारिंशः खण्डः ।]

अञ्जामुक्थैरहिं गृणीषे । बुध्रे नदीनां रजःसु सीदन् ॥

वसिष्ठस्य । अप्शब्द उपपदे जनेः 'जनसनखनक्रमगमः' इति विटि 'विङ्ङनोरनुना-
सिकस्य' इत्यात्वे द्वितीयैकवचनमञ्जामिति । यैः कर्मात्मना वृष्टिलक्षणास्वप्सु जायते
तमञ्जाम् । उक्त्यैः स्तोत्रैः । अहिं मध्यमस्थानमहिं गृणीषे गृणातेः स्तुतिकर्मण आत्मनेपदं
मध्यमो व्यत्ययेन परस्मैपदोत्तमयोः स्थाने । गृणीषे गृणामि स्तौमीत्यर्थः । बुध्रे बन्धने नदीनां
नदीशब्देन शब्दकारिणीनामपां स्थानेऽन्तरिक्षे रजःसुदकेषु सीदन् मनसोदकानि ध्यायन्
कामयमान इत्यर्थः । बद्धा अस्मिन् धृता आपः । इदमपीतरद् बुध्नं शरीरमुच्यते । बद्धा
अस्मिन् धृताः प्राणा इति ।

[अहिर्बुध्न्यः] योऽहिः स एव बुध्न्यः । इयांस्तु विशेषः । बुध्नंमन्तरिक्षं तत्र भवो बुध्न्यः ।
अहिश्चासौ बुध्न्यश्चेति समानाधिकरणावहिर्बुध्न्यशब्दावसमस्तौ । तथापि अहि बुध्न्यं
शंसतीति श्रुतौ लिङ्गं भवति । बुध्नमन्तरिक्षं तन्निवासादिति भावार्थप्रदर्शनं भाष्ये । तस्यैषा ।
[इति पञ्चदशस्या-(दशमस्या-) ध्यायस्य चतुश्चत्वारिंशः खण्डः ।]

[अथ पञ्चचत्वारिंशः खण्डः ।]

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धान्मा । यज्ञो अस्य स्विधृतायोः ॥

वसिष्ठस्यैव । भिन्नस्तुतिवादर्धचर्योरुदाहरणम् । मां नोऽस्मान् । अहिर्बुध्न्य उक्तनि-
र्वचनः । रिषे रेपणाय हिंसनायै । धात् दात् कस्मैचिदपि मा दादिति सम्बन्धः । मां

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते

२-[ऋ० ७ । ३४ । १६] 'अञ्जामुक्थैः' इत्येव
प्रतीकः B. C. ३-[पा० ३ । २ । ६७]

४-'इति' इति नास्ति B. C. ५-पिदि C.

६-[पा० ६ । ४ । ४१] ७-लयः कर्मा B. C.

८-'तम्' इति त्रुटितम् B. C. ९-अहिर्मध्य B. C.

१०-पदं मध्यमा (मो C.) B. C.

११-पदम्(योC.)तम B. C. १२-नद शब्देन M.

१३-शरीरमन्यते B. १४-'अहिर्बुध्न्यः' इति नास्ति C. M.

१५-बुध्यमन्त M. १६-वहिर्बुध्न्यावसमस्तौ B.

१७-'अपि' इति नास्ति B. C. १८-बुध्न्यं B.

१९-०-रिक्षमवं नि वा B. ० रिक्ष नि वा C.
तन्निवास इति M.

२०-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

२१-[ऋ० ७ । ३४ । १७] 'मानोऽहिर्बुध्न्यो रिषे
धान्मा' इत्येव प्रतीकः B. C.

२२-'मा' इति त्रुटितम् B. म नो C.

२३-नाथे धान् दान् C. २४-'दात्' इति त्रुटितम् B.

२५-वा चास्मा B. C.

चास्माभिः क्रियमाणो यशोऽस्य सस्त्रन्धी विधत् कैवत् मा विनशदित्यर्थः । कीदृशस्याहेर्बु-
ध्यस्य कृतायोर्यज्ञकामस्य । उखापीको यज्ञ एवोखा रूपकमेतत्कल्पितं भार्ये
कैवतेरौचित्यादिति ।

सुपर्णो व्याख्यातः 'वयः सुपर्णीः' इत्यत्र सुपतना आदित्यरश्मयैः' इति । इह
मध्यमोऽभिधेयः । तस्यैषा ।

[इति पञ्चदशस्या-(दशमस्या-) ध्यायस्य पञ्चचत्वारिंशः खण्डः ।]

[अथ षट्चत्वारिंशः खण्डः ।]

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।

तं पाकेन मनसापश्यमन्तिस्तं माता रेळिह स उ रेळिह मातरम् ॥

सञ्चेरार्थं धर्मस्य वा । [सं समुद्रमिति] परस्तात्तच्छ्रुतेर्यद् व्याहारः । यो वक्ष्यमाणगुणः ।
एको सहायवान् । असहायो यैः सर्वकार्येषु सहायान्तरं नापेक्षत इत्यर्थः । कोऽस्ती ? सुपर्णो
मध्यमस्थानः । स समुद्रमन्तरिक्षनामैतत् । तद्विवेश आविशति । आविश्य च सः स एव
इदं विश्वं सर्वम् । किं पुनस्तत् ? भुवनं भूतजातं वि चष्टे पश्यतिकर्मायम् । अभिपश्यत्येनुग्राह-
तया । तमेनमेव रूपं पीकेन मनसा परिपश्येन मनसाऽहमपश्यं दूरस्थमपि सन्तमन्तितोऽन्तिकं
सन्निधौ । तं च माता निर्मात्री उदकानां मार्ध्यमिका वाक् । रेळिह 'लिह आस्वादेन' इत्यस्य
रूपम् । आस्वादेन [च] अत्रोपजीवनमात्रं लक्ष्यते । वृष्टिप्रदानकर्मणि साहाय्येनोपजीवती-
त्यर्थः । स उ रेळिह मातरम् । उ इति पदपूरणः । स मातरं तामेव माध्यमिकां वाचमुपजी-
वन्ति नान्यत् किञ्चित् । सुपतनं वायुमपश्यमिति ऋषिर्देष्टवता संततः कस्मैचिदाचष्टे ।
तदास्थानाच्चास्य प्रीतिर्भवतीति ।

१-‘सम्बन्धी’ इति त्रुटितम् B. अग्रे ‘सुधत्’ इति

पाठः C. २-स्राविह B. C.

३-अयं सन्दिग्धः पाठः । उखापीठिका B. C.

४-भार्य B. ५-सुवते B.

६-[ऋ० १० । ७३ । ११] ७-[निरु० ४ । ३]

८-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डः य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

९-[ऋ० १० । ११४ । ४] ‘एकः सुपर्णः’ इत्येव
प्रतीकः B. C. M.

१०-धर्मस्य C. M. ११-‘स समुद्रमिति’ नास्ति M.

१२-यवाची B. C. १३-‘यः’ इति त्रुटितम् B.

१४-मां योऽभि B. C. १५-स्थिता ग्राह्य B. स्थितुः C.

१६-वा केन B. C. १७-निर्माति B. C.

१८-मा (म B.) ध्यमिति B. C.

१९-[घा० २ । ६] २०-‘च’ इति नास्ति M.

२१-स रेळिह C. २२-जीवन्ति B. C.

२३-पश्यदिति M. २४-वतार्थं सत० B. C.

२५-‘भवतीति’ इति द्विलिखितम् C.

पुरूरवा मध्यमस्थानः । विज्ञायते हि 'वायुः प्राण एव पुरूरवाः' इति । स कस्मात् ? बहुधा रोरुयते । अनेकविधमत्यर्थं स्तनयितुलक्षणं शब्दं करोतीति पुरूरवाः । तस्यैषा ॥
[इति पञ्चदशस्या-दशमस्या-ध्यायस्य षट्चत्वारिंशः खण्डः ।]

[अथ सप्तचत्वारिंशः खण्डः ।]

समस्मिन् जायमान आसत् प्रा उतेमवर्धयन् १ स्वगूर्ताः ।

महे यत्त्वा पुरूरवो रणायवर्धयन् दस्युहत्याय देवाः ॥

उर्वदया आर्षम् । सम्भूयपतने सैम् । जायमान आसत् आसंतेऽस्मिंस्त्वयि वृष्टिप्रदानाय कर्मात्मना जायमाने । काः ? प्राः स्त्रिय आपो मेघस्था वा । उतापि चैनं त्वामन्नरसप्रतर्पणेनावर्धयन् वर्धितवत्यः । नद्य इत्युदकसञ्चारणत्वसामर्थ्याद्द्रव्यमय उच्यन्ते ताः । स्वगूर्ताः 'गुरी उद्यमने' ताः प्रतिगन्तुं स्वयमेवोद्यतोः स्वयंगामिन्य इत्यर्थः । कदा ? 'महे महते यत् यदा त्वा त्वां पुरूरवो रणाय मेघेन सह संग्रामाय अवर्धयन् वर्धयन्ति मध्यमस्थानं देवगणाः । दस्युहत्याय दस्युभूतस्य च दुर्मिक्षादेर्हननाय । देवा मध्यमस्थाना मरुदादयः ।

ऐतिहासिकानां तु-पुरूरवा नाम ऐलो राजा । तं प्रत्युर्वर्द्धयाह । संभूयासत् आसितवत्यस्तस्मिंस्त्वयि इलातो जायमाने । प्राः स्त्रियो देवानां पत्न्यः । ता एव देवानां पत्न्यो गङ्गाद्या वा नद्यः । स्वगूर्ताः स्वयंगामिन्य इत्यर्थः कदा ? महते यस्मात् त्वां हे पुरूरवः असुरैः सह संग्रामाय सर्ववीर्यैरवर्धयन् वर्धितवन्तः । दस्यूनां हननाय च देवा इन्द्रादयः । 'गच्छन्त्येनोः' इति यदुक्तं तदेवात्रानुसारयति गमना इति । देवा देवा इत्यध्यायपरिसमाप्तिप्रज्ञापनफलोऽभ्यासः सिद्धः ।

इति निरुक्तविवरणभाष्ये पञ्चदशो [दर्शमो] अध्यायः ।

१-['पुरूरवा असीति प्राण एव तत्' मैत्रा० सं०
३।९।५]

२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते । ३-[ऋ० १०।९।७]

'समस्मिन् जायमाने' इत्येव प्रतीकः B. C. M.

४-'त ने सजा आसत्' इत्येव पाठः B. C.

५-आसते ते स्मि M. ६-'काः' इति त्रुटितम् B.

७-स्था आपः B. ८-उतापि कम्पार्थे । अपि B. C.

९-स्ववर्ता C. १०-[धा० ६।१११] गुरि

उद्यमानै C. ० मने त्वां प्रति M. ११-द्यतां स्वयं B. C.

१२-'महे' इति त्रुटितम् B. C. M.

१३-'अवर्धयन्' इति त्रुटितम् B. 'न वर्धय' इति
त्रुटितम् C. १४-'च' इति नास्ति B.

१५-दया असंभू B. C. १६-न B. ना C.

१७-गामिन्यः कस्मात् ० तस्मात् महे महते B. C.

१८-वीर्यवर्ध B. C. १९-[निरु० ३।२१] नावन्त्येनाः B. C.

२०-अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति B. C. इति

निरुक्तविवरणसमुच्चये पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः M.

[अथ षोडशो (एकादशो) ऽध्यायः । प्रथमः पादः ।]

इयेनो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ।

‘इयेनः शंसनीयं गच्छति’ इति व्याख्यातः । इह तु मध्यमोऽभिधेयः । तस्यैषा ।

[इति षोडशस्या- (एकादशस्या-) ध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।]^३

[अथ द्वितीयः खण्डः ।]^३

आदाय इयेनो अंभरत् सोमं सहस्रं सर्वो अयुतं च साकम् ।

अत्रा पुरन्धिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥

वामदेवस्य । आदाय गृहीत्वा इयेनो मध्यमस्थानः । अंभरत् अहरत् स्वमास्यं प्रापि-
तवान् पीतवानित्यर्थः । कम ? सोमम् । सहस्रं सवान् सवशब्दः सुत्यानामह्नामुपलक्षणार्थः ।
यत्र सहस्रं सुत्याः कुर्वन्तीति शेषः । सहस्रसाव्यसंज्ञके सत्र इत्यर्थः । तत्र हि सहस्रं
सुत्याः कुर्वन्ति । अयुतं च साकं सह । कस्य ? अयुतमिति सामर्थ्याद् भक्षणाम् । कथम् ?
प्रतिष्ठुत्य हि दशानां चमसानां भक्षः । दशके सहस्रे सुत्यानामयुतं भवति । दशसहस्राणी-
त्यर्थः । अथवा अयुतं च साकमित्ययुतं दक्षिणानाम् । कथम् ? सहस्रसंख्ये हि यद्यपि
सत्रत्वाद् ऋत्विजो दक्षिणा नास्ति तथापि सदस्यदक्षिणास्ति ‘यां सदस्येभ्यो दंदाति
सोमपीथं तथा निष्क्रीणीते’ इति सोमपीथार्थवादाद् यावन्तः सोमपीथास्तावत्या भवि-
तव्यम् । ते चायुतम् । अतस्तत्सम्बन्धेन दक्षिणा अप्ययुतम् । बहुत्वमात्रप्रतिपादनार्थो
वायुतशब्दः । सहस्रशब्दोऽपि ।

[अत्रा^{१५} अत्रशब्दस्तत्रार्थे तत्र तत्रैव च [पुरन्धिः] बहुप्रज्ञो बहुकर्मा वा । कोऽसौ ?

१-अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति B. अयं सर्वो-
प्यध्यायादारम्भात्मकः पाठो नास्ति C.M.

२-[निरु० ४ । २४]

३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

४-[ऋ० ४ । २६ । ७] ‘आदाय इयेनः’ इत्येव
प्रतीकः B. C. M.

५-स्वमास्यं B. स्वमासः C.

६-सहस्रा C.

७-साव्यसनज्ञके नत्र B. C.

८-सुताः B. C.

९-भक्षणाम् C. १०-साप्ये हि B. C

११-ऋत्विग्दक्षिणा B. C.

१२-ददानि B. C.

१३-[मैत्रा० सं० ४.८।३] तन्निष्क्री (भि M.)
णीथ B.C.

१४-अतस्तत्र शब्दं B. C. ‘अत्रा’ नास्ति M.

१५-पुरन्धीः C. ‘पुरन्धिः’ नास्ति M.

प्रकृतः इयेनः । अजहात् हन्तेर्जहातेर्वा ण्यर्थस्य रूपम् । हतवान् त्याजितवान् वा । अरातीः स्त्रीलिंगध्रुतेः शङ्कुसेना इति भावः । अथवा रातिर्दानम् । [अरातयो]ऽदानबुद्धयोऽनधि-
कृतपुरुषर्जातीः । अजहात् स्वयमेव त्यक्तवान् । मदे सोमस्य सोमसम्बन्धिमदे 'यस्य च
भावेन भावलक्षणम्' इति सप्तमी । तच्छ्रुतेर्लक्षणयोग्यक्रियापदाध्याहारः । मदे सति
प्राप्ते मदे । मूरा अरातिविशेषणं मूर्धा अज्ञाः । अमूरोऽमूर्ढोऽतिरोहितज्ञानः इयेनः । अतिरा-
त्रसंहस्रं सहस्रसाम्यं नाम सत्रम् । [इयेनः पक्षी अत] 'एने [च] सुक्ते इत्यादि । इयेन-
स्य मध्यमस्थानत्वं युक्तवचनम् ।

सोमो वक्तव्यः । उच्यते । ओषधिरित्यभिधेयवचनम् । सुनोतेरिति धातुनिर्देशः । यदेन-
मिति तत् साधनत्वप्रदर्शनम् । सूयत इति सोमः । मध्यमस्थानभाक्तया समानातस्य
सतः सोमस्य प्रसंगादोषधि [विषय] विशेषविषयत्वं प्रदर्श्यते । अथ तस्यापि मध्यमतया
[प्र] योजनं तत्रार्थवादयोजना कार्या । 'यत्ते सोम दिवि ज्योतिः' तथा 'सोमो वै वाज-
स्तस्य चन्द्रमास्तुतोयमयं यः पवते स तृतीयमिति स तनूकरणे तं सर्वं स्वतनूभूतमाप्या-
ययति' इति तस्यैवैषां स्वतनूश्चन्द्रमा यद्वायुरिति रसात्मकत्वादशोषणाच्च । सोऽयं मध्या-
त्मापद्यते । [तस्यै] नैघण्टुकेन प्राधान्येन निदर्शनार्थमुदाहरामः । निपातभाक्त्वेन तौवत् ।
[इति षोडशस्या- (एकादशस्या-) ध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।]

- १-अरातीन् B. २-शन्दसेना B C.
- ३-अरातिर्दानमदानबुद्धयो M.
- ४-जातिः C. M.
- ५-[पा० २ । ३ । ३७]
- ६-तेच्छल C.
- ७-दूरात् B. दूराः C.
- ८-मूरा अज्ञ मः मूरं अमूरः (ढं ?) अतिरोहित
ज्ञानं इयेनं B.
- ९-अतिरात्रसहस्रमहाद्ये सहस्रासाम्यं नाम सत्रं B. C.
- १०-'नास्ति' M.
- ११-'त्वं' इति नास्ति B. C. M.
- १२-कर्म साध० B. C.
- १३-'सूय' इति वृत्तित्म B. C.
- १४-'विषय' नास्ति M.

- १५-'प्र' इति नास्ति M.
- १६-[मैत्रा० सं० १ । ३ । ३]
- १७-[मैत्रा० सं० ४ । ५ । ६] 'सोमो वै वासस्तस्य
चन्द्रमाः स्तुतिरियं अयं यः (C.M.) तृतीयतः
सर्वस्वतनू (न्त्र B.) भूतया पा (प C.) चयति'
B. C. पवते तृतीयः सर्वस्य तनूभूतया
पवयतीति M.
- १८-वैष स्वतनुश्चन्द्र M.
- १९-सोममयमध्या B. C.
- २०-'तस्य' इति नास्ति M.
- २१-प्र...न्यन निद C.
- २२-वावत् B.
- २३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेर्निर्देशो
न दृश्यते ।

[अथ तृतीयः खण्डः ।]

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया ।

इन्द्राय पातवे सुतः ॥

मधुच्छन्दस आर्षम् । अतिशयेन स्वाद्व्या मदिष्ठया अतिशयेनैव मदीयत्र्या ।
पवस्व क्षर हे सोम धारया सन्ततया । किमर्थम् ? इन्द्राय पातवे इन्द्रार्थं यत्पानं तदर्थम् ।
कैतरि वा छान्दसस्तवेत् प्रत्ययः । इन्द्रस्य पातुमर्थयित्यर्थः । सुतोऽभिषुतः संस्कृतः
सञ्चित्यर्थः । सोमस्य नैघण्टुकत्वेन योदाहृता सा निगदेनैव व्याख्याता ।

अथैषापरेत्यत्रायशब्दः स्तुत्यतिरेकार्थः । प्राधान्यस्तुतिप्रतिपादनार्था भवति ।
कस्य ? चन्द्रमसो वा एतस्य [वा] प्रकृतस्यौषधिसोमस्य ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।]

[अथ चतुर्थः खण्डः ।]

सोमं मन्यते पविबान् यत् संपिषन्त्योषधिमम् ।

सोमं यं ब्रह्मणो विदुर्न तस्याभ्राति कश्चन ॥

सूर्याया आर्षम् । परे च । परस्ताद्यच्छब्दश्चुतेस्तदध्याहारः । तं सोमत्वेन मन्यते
जानाति पविबान् पाता । यत् व्यत्ययेन यम् । संपिषन्त्योषधिमोषधिरूपम् । के ? सामर्थ्याद्
सौसायनिकाः । न च सौ सोमः । कस्तर्हि सोमः ? सोमं हितं मन्यन्ते यं ब्रह्मणो ब्राह्मणाः ।
ब्रह्मणो ब्रह्मणशब्दपर्यायोऽस्ति । कुतः ? अनुचरसि ब्रह्मभिति प्रयोगाद् ब्राह्मणा इत्यर्थः ।
ते च ऋत्विग्यजमानः । यागसाधनभूतं संस्कृतं विदुर्जानन्ति । न तस्य षष्ठ्या एकदेशं

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[४०९।१।१] 'स्वादिष्ठया' इत्येव प्रतीकः B. C. M

३-स्वद्व्या मदिष्ठया C. ४-मदीयत्रिया C. मादीयत्र्या B.

५-'प' इति त्रुटितम् C. ६-तवे य इन्द्रा C.

७-'स' इति त्रुटितम् B. C.

८-भिषुतः संस्तुतः सभि B.

९-एकस्य B. C. 'वा' नास्ति M.

१०-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

११-[४० १० । ८५ । ३] 'सोमं मन्यते' इत्येव

प्रतीकः B. C. M.

१२-तत् B. त C. १३-पविबान् C.

१४-संपिष B. संपिषन्त्योषधीमोष C. संपिष M.

१५-सामयनिकाः B. C.

१६-'स' इति त्रुटितम् B. C.

१७-'कस्तर्हि सोमः' इति त्रुटितम् C.

१८-ब्राह्मणं C. 'ब्राह्मणाः' इति नास्ति B. C.

१९-ब्रह्मणशब्दो B. २०-'ऋत्विजो यजमानश्च इत्येवं B. C.

स्वांशलक्षणम् । द्वितीयार्थे वा तमन्नाति कश्चन न कश्चिदयज्वेति शेषः । यज्वैतद्भक्षितु-
मर्हेति नान्य इत्यर्थः । एवमौषधे सोमैर्ध्ययोजना ।

चन्द्रमसि त्वधिदैवतं योज्यते । तं सोमं मन्यते पविर्वा न पीतवान् पातां यजमार्तः ।
यत् सर्पिषन्त्यभिषवप्रावमिः क्षुन्दन्त्योषधिं लतारूपं याज्ञे कर्मणि ऋत्विजो यजमानाश्च ।
न चै स सोमः । कस्तर्हि सोमः ? सोमं हि तं सत्त्वं मन्यन्ते यत् ब्रह्माणो ब्राह्मणा अंधि दैवज्ञा
विदुर्जानन्ति चन्द्रमसम् । न च तस्यान्नाति कश्चनोदेवो देवेभ्योऽज्यः । देवा ह्यत्र [रश्मयस्त एव]^१
रश्मयस्तं क्रमेणाश्नन्ति । यजुंषु न निन्दया इतरस्य स्तुतिः ।

अथानन्तरं चैषापरा पूर्ववद्विकल्पेन प्राधान्यस्तुतिप्रतिपादनार्था भवति चन्द्रमस
इतरस्य वा । केचित् तां च.....^२र्थप्रतिपादनार्था भवतीति मन्यन्ते ।

[इति षोडशस्या- (एकादशमस्या-) घ्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।]^३

[अथ पञ्चमः खण्डः ।]^४

यत्त्वा देव प्रपिबन्ति तत् आ प्यायसे पुनः ।

वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ॥

यत् यद्वा त्वा त्वां हे देव सोम ओषधिरूपं प्रपिबन्ति सवने सवने प्रकर्षेण पिबन्ति
सामर्थ्याद् ऋत्विग्यजमानाः । ततोऽनन्तरमेव त्वमाप्यायसे आप्यायस्व । “सं ते पयांसि”
इति प्रातः सवने । ‘सं ते पयांसि’ इत्युत्तरयोः सवनयोराप्यायसे । किञ्च वायुस्तव सोमस्य
रक्षिता साहचर्यात् सखिभावादित्यर्थः । रसाहरणाद्वा सति शोषणसामर्थ्ये त्वदीयस्य
रसस्याशोषणात् । किञ्च समानां समर्शब्दः संवत्सरपर्यायः संवत्सराणाम् । मासो मास-

१-‘क्षण’ इति त्रुटितम् B.

२-‘न’ इति नास्ति B.

३-क्षिज्वे B. श्विदज्वे C. ४-पीविवान् C.

५-पात B. C. ६-मानम् B.

७-‘न च’ इति त्रुटितम् B.

८-‘सोमः’ इति नास्ति B. C. ९-ब्राह्मणो B. C.

१०-अपि दैवज्ञा B. C. ११-श्चन देवो B.

१२-‘रश्मयस्त एव’ नास्ति M.

१३-यजुष्यु न निन्द C.

१४-‘अनन्तरा चैषा’ इत्येव B. C.

१५-अत्र ‘वाध्वर्ये’ इति सात ।

१६-भवन्तीति B. C.

१७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१८-[ऋ० १० । ८५ । ५] ‘यत्त्वा देव प्र पिबन्ति’
इत्येव प्रतीकः B. C. M.

१९-अतो B. नास्त्येवेदं पदम् C.

२०-‘सत’ इति B. C.

२१-[ऋ० १ । ९१ । १८]

२२-समाशब्दः B.

शब्दात् सकारान्तात् षष्ठी मासस्य च त्वमाकृतिः आभिमुख्येन कर्ता एकैकस्य वर्गस्योप-
जनेनापगमेन च युक्तै रूपविशेषैः । ओषधिसोमस्य हि प्रत्यहं शुक्लपक्षे एकैकं पर्णमुप-
जायते द्रक्ष्येत इत्यभिप्रायः । अथवा वायुः सोमस्य यानि पत्राणि ग्रहचमसादीनि तेषां
रक्षिता । तेषां वानस्पत्यत्वात् । 'वायुगोपा वै वनस्पतयः' इति श्रुतेः । अतोऽस्मिन्
व्याख्याने सोमस्येति सम्बन्धे षष्ठी न कर्मणि । कृष्णपक्षे त्वपैति । तदपेक्षया च विशेषै-
रिति वचनम् । एवमौषधे सोमयोजना ।

चन्द्रमसि तु—यदा त्वा त्वां हे देव सोम प्रै पिवन्ति रश्मयोऽपरपक्षे । ततोऽनन्तरमेव
पूर्वपक्ष आप्यायसे पुनः । तर्हि 'या एताश्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति' इत्यत्र दर्शितम् ।
वायुश्च तव सोमस्य रक्षिता साहचर्याद्रसाहरणाद्वेत्युक्तम् । किञ्च समानां संवत्सराणाम् । मार्सस्य
चाकृतिराभिमुख्येन कर्तुं प्रत्यहमेकैकस्याः कलाया उपजनेर्नापगमे । च युक्तै रूपविशेषैः ।

नाराशंसानभिप्रत्येति । आप्यायिताः सोमा आज्यादिषु शस्त्रेषु नाराशंसा उच्यन्ते ।
तदभिप्रायमाप्यायनवचनमोषधिपक्षे । चन्द्रमसः पक्षे तु पूर्वपक्षापरपक्षावभिप्रेत्य । तथा
च मन्त्रवर्णः 'यथा देवा अंशुम्' इत्यादि । [रसहरणायेत्यपपाठः] रूपविशेषैरिति । चन्द्रमाः
शुक्लकृष्णयोरुपचर्यापेक्षयाभ्यामुदकस्य कर्ता पौर्णमास्यमावास्ययोः पञ्चदशपर्णत्वाभ्याम् ।
एवं च रसायनाधिकारे रूपविशेषणमायुर्वेदस्मरणेणादिति ।

चन्द्रमा वक्तव्यः । स कस्मात् ? चायन् द्रवैति चार्थेन पश्यन् लोकपालत्वात् । द्रवति

१—अत्र 'वर्णस्य' इति 'पर्णस्य' इति वा स्यात् ।

२—नावगमेन B. C. ३—वर्णमुप B. C.

४—न (रक्षि) क्षीतेत्य B. नक्षितेत्य C.

५—अथवा यः सोम B. अथवायुः C.

६—वायुगो वै B. ७—[अनुपलब्धमूलमिदम्]

८—'इति' त्रुटितम् B. ९—कर्मणि षष्ठी B. C.

१०—षधो सोम B. C.

११—'तु' इत्यत्र 'न' इति पाठः B. C.

१२—'प्र' इति त्रुटितम् B. १३—स्मयः पर B.

१४—तन्म (न्य C.) एता B. C.

१५—[निरु० ५।११] १६—'स' इति त्रुटितम् C.

१७—अत्र 'कर्ता' इति युक्तः स्यात् ।

१८—नावगमेन B. C.

१९—'चन्द्रमसः पक्षे' इति त्रुटितम् C. चन्द्रस्य पक्षे B.

२०—[यजु० ५।७] अयमधीत्यांशुम्' इति पाठः

B. 'यमादित्या अंशुम्' इति पाठः C, M.

२१—अयं पाठो नास्ति M

२२—'पचया' इति त्रुटितम् C.

२३—वर्णत्वा B. C.

२४—तथा चायुर्वेदे स्मरन्ति—

'सर्वेषामेव सोमानां पत्राणि दश पञ्च च ।

तानि शुक्ले च कृष्णे च जायन्ते निपतन्ति च ॥

एकैकं जायते पत्रं सोमस्याहरहस्तथा ।

शुक्लस्य पौर्णमासां तु भवेत्पञ्चदशच्छदः ॥

शीर्यते पत्रमेकैकं दिवसे दिवसे पुनः ।

कृष्णपक्षक्षये चापि लता भवति केवला ॥'

[सुश्रु० २९।२०—२२]

२५—द्रमति B. २६—चयत् B. च सत् पश्यत् C,

गच्छति । यद्वा चन्द्रो माता चन्द्रासाँ माता च निर्माता वा । यद्वा चन्द्रं मानमस्येति वा । चन्द्रो ह्लादकं मानं निर्माणमात्मनः कर्मणां वास्येति चन्द्रमाः । यद्वा पाठान्तरं चान्द्रं चन्द्रसम्बन्धि मानं मासस्य युगस्य वा यस्यास्य चन्द्रमाः । स ह्रस्वत्वेन चन्द्रमाः । तथा च श्लोकः—‘सोऽप्यसाधनचन्द्राणाम्’ इत्यादि । मासयुगपरिमाणप्रसङ्गादाह चन्द्रम् । यदि हिरण्यमथापि ह्लादकरं ज्योतिष्मत्वात् सर्वथा चन्द्रेतेर्घातोः कान्त्यर्थस्य । कान्तं हि तद् भवति । चन्द्रेशब्दोऽप्यत एव धातोः प्रसङ्गादुक्त्वा प्रकृतस्यैव च निर्वचनान्तरमाह । चारु द्रवति शोभनं गच्छति । मन्दगतित्वाद्वा चिरं द्रवति चिरं गच्छति च । चंमेर्वा पूर्वं चम्यमानो रश्मिभिरर्धमानो द्रवति । चारुशब्दं प्रसङ्गाभिराह । चारु रुचेर्विपर्ययेण । आकारश्च नामकरणो मध्यानुप्रवेशेन । तस्यैषा ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ।]

[अथ षष्ठः खण्डः ।]

नवोनवो भवति जायमानोऽहो केतुरुषसामेत्यग्रम् ।

भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥

सूर्याया आर्षम् । नवो नवो भवति जायमानश्चन्द्रमा माँसस्य पूर्वपक्षादौ । अर्परपक्षान्ते त्वहो केतुः केतुरिति चिन्हभूत इत्यर्थः । कर्ता वा । उपसामेति गच्छत्यग्रम् । उपसामिति पूजार्थं बहुवचनम् । उपसः प्रकाशात् प्रथममुदेतीत्यर्थः । एवं पौर्णमासीममावास्यां च निष्पादयन् दर्शपौर्णमासयोर्भागं देवेभ्योऽन्यादिभ्यो वि दधाति निष्पादयत्यायन् । प्रशब्दस्तिरतिना वृद्धार्थेन सम्बध्यते । चन्द्रमाः प्रतिरते प्रवर्धयति दीर्घमायुः । कस्य ? सामर्थ्याद् यष्टृणाम्

१-चन्द्रः (न्द्र C.) ह्लादकर्मा न निर्माण B. C.

२-‘यस्यासौ’ इति युक्तः स्यात् ।

३-अर्थ सन्दिग्धः पाठः । ४-चन्द्रतेर्घा० M.

५-वनशब्दो B. C. ६-‘प्र’ इति नास्ति B. C.

७-‘च’ नास्ति B. C. ८-संगच्छति M.

९-‘मन्दगति’ इत्यारभ्य ‘गच्छति’ इत्यन्तः पाठ-
स्तुटितः B.

१०-ममेर्वा C.

११-भिरन्यमो (मा M.) B. C.

१२-चारु चर्दि C.

१३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

१४-[ऋ० १० । ८५ । १९] ‘नवो नवो भवति’
इत्येव प्रतीकः B. C. M.

१५-‘मा’ इति त्रुटितम् B.

१६-‘अ’ इति द्विलिखितम् C.

१७-‘गच्छति’ इति त्रुटितम् B.

१८-निष्पादयन् C. १९-दर्शपूर्णमास B. C.

२०-दिभिः विद B. दिभिर्दि C. २१-प्रतिरति B.

२२-यष्टृणाम् B. C.

यदा त्वादित्यदेवतो द्वितीयः पादः । तदाहं केतुरादित्यः । स उषसां गच्छेत्प्रथमः ।
अप्रशब्दोऽन्तवचनः । अन्तं प्रत्युषसामन्त उदेतीत्यर्थः । 'पूर्वापरं चरतो' इति पूर्वस्यामपि
ऋच्युभयोः स्तुतिदर्शनादत्राप्यादित्यदेवत इति । यद्यपि चादित्यस्य पुरस्तात् पुराणे
चन्द्रमसः स्थानं कथ्यते तथापि रसानुप्रदानसामान्याच्च स्थानवत्त्वं तावदुपपन्नम् । सर्व-
स्थानत्वे सति वायोरिव बलकृतिदर्शनात् । अनश्च कर्मप्राधान्यात् पौराणिकस्थानोपलब्धि-
स्मरणमनन्त्रम् ।

मृत्युर्वक्तव्यः । स कस्मात् ? मायतीति सत इति स्त्रियतेरन्तर्नीतण्यर्थस्य 'भुजिमृङ्म्यां
युक्त्युक्तौ' इत्येवमौणादिकस्त्युक्तप्रत्ययः । मृतं च्यावयतीति वा मृतमिति वर्तमानसामीप्ये ।
आसन्नमृत्युञ्जं चरमोद्धासकाले शरीराच्छ्यावयतीति । शतशब्दो बहुनाम बहुश्लान्यक्षाणि
यस्य षडिन्द्रिय इत्यर्थः । मुद्गलस्य पुत्रो मौद्गल्यः स मन्यत इति शेषः । च्यावयतेर्वर्णव्या-
पत्या चकारस्य तकार इत्यभिप्रायः । अथवा मृतः क्षीणायुः [संस्कारः] उच्यते । तं मृतं
मध्यमः प्राणः शरीराच्छ्यावयति । तथा च श्रुतिः 'प्राणमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा उत्क्रामन्ति'
इति । तस्यैषा ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।]^{११}

[अथ सप्तमः खण्डः ।]^{१२}

परं मृत्योऽनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।

चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् ॥^{१३}

संकुसुकस्यार्पम् । परशब्दोऽन्यवचनः । परमन्यं हे मृत्योऽनु परेहि अनुपैरागच्छ ।

१-यद्यत्त्वादि B.

२-केतुमादित्य स B C.

३-गच्छन्प्रथमे B. गच्छन्प्रथमं C.

४-[ऋ० १० । ८५ । १८]

५-नादित्यत्राप्यादित्यदेव इति B.

६-[ब्रह्मपुराणं २३ । ५]

७-कश्यते C. वक्ष्यते B.

८-रणं तन्त्रम् B.

९-[उणा० ३ । २१] त्युक्तामियेव B.

१०-मृत्युश्च B. C. M.

११-मुतगलस पुत्र मौतगल्य स C.

१२-'संस्कारः' इति नास्ति M.

१३-श्रुतिप्रमाणं उत्क्रामन्तं B. C. प्राणमनूत्क्रामन्ति M.
प्राणा अनुत्क्रामन्ति B. C.

१४-[बृहदा० उप० ४ । ४ । २] मनिति B C.

१५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य रा त्तरागमस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१६-[ऋ० १० । १८ । १] 'परं मृत्यो' इत्येव
प्रतीकः B. C. M.

१७-'अनु' नास्ति M.

पन्थां पन्थानम् । [कतमम्] येस्ते तव स्व आत्मीयः । इतरोऽन्यो देवयानात् पितृयाणं इत्यभि-
प्रायः । पितृयाणे पथि स्थितास्तां जहसि । देवयाने पथि स्थिता अतो माऽस्मान् जिघांसीरि-
त्यभिप्रायः । न चास्मानेव केवलान् । किन्तर्हि ? चक्षुष्मते गृण्वते ते तुभ्यमित्यर्थः । ब्रवीमि
कथयामि मा नोऽस्माकं प्रजां दुहितृप्रभृति मा रीरिषो मा हिंसीः । मोत [उत] चार्थे मा च
वीरान् पुत्रपौत्रांश्च ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यायस्य सप्तमः खण्डः ।]

[अथ अष्टमः खण्डः ।]

त्वेषमिथा समरणं शिमीवतो रिन्द्राविष्णू सुतपा वामुरुष्यति ।

या मर्त्याय प्रतिधीयमानमिच्छानो रस्तु रसनामुरुष्यथः ॥

निगदव्याख्याता ।

विश्वानरो व्याख्यातः । विश्वानरः प्रत्येतः । वाय्वात्मकत्वेन सर्वभूतानीत्यभिप्रायः
एवमिह मध्यमोऽभिप्रेतः । तस्यैषा ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यायस्य अष्टमः खण्डः ।]

[अथ नवमः खण्डः ।]

प्र वो महे मन्दमानायान्धसोऽर्चा विश्वानराय विश्वामुवे ।

इन्द्रस्य यस्य सुमुखं सङ्गे महि श्रवो नृभ्यं च रोदसी सपर्यंतः ॥

वैकुण्ठस्यार्षम् । प्रीचंति सम्बन्धः । न इनि प्रथमांस्थाने यूयमित्यर्थः । महे महते ।

१-‘य’ इति ऋटितम् C. ‘कतमम्’ नास्ति M.

२-‘याण’ इति ऋटितम् B.

३-अत्र ‘पथि ये स्थितास्तान् जहसि’ इति पाठो
युक्तः स्यात् । ४-स्थिताः अतो B.C.

५-‘ते’ इति ऋटितम् B. ६-त्यर्थे ब्रवीमि B.

७-मारिषः B. C. ८-‘उत’ नास्ति M.

९-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य
च निर्देशो न दृश्यते ।

१०-[ऋ० १।१५।१२] इयमुक् व्याख्याकृता महे-

श्वरेण न व्याख्याता नापि दुर्गेण । ‘इति सा

निगदव्याख्याता’ इत्येतद् वाक्यं तु भाष्ये ‘परं
मृत्यो अतु परेहि’ इत्यस्यः ऋचोऽनन्तरमेव
युक्तम्’ संकुसुकस्य’ इत्यादिभ्य ‘रसनामुरुष्यथः’
इत्यन्तः पाठो लेखकप्रमादात्, अन्यथा वा
भाष्यमध्य आपतित इति ।

११-प्रत्यातः B. विश्वानरः प्रत्यातः C.

१२-भूतान्नित्य C.

१३-[ऋ० १०।५०।१] ‘प्र वो महे’ इत्येव प्रतीकः B. C.

१४-प्राच्चेति B. C.

१५-प्रथमायाः स्थाने B. C. M.

अ. ११, ख. १०
अ. ११, पा. १, ख. १०

(६०)

[विश्वानरः

मन्दमानाय मोदमानाय । शब्दक्रियो वा महिः । शब्दाय्यमानाय । अन्वसोऽज्ञस्य दात्रे इति शेषः । अत्र च्छान्दसत्वात्तल्लोपः । [अर्च] बहुवचनस्य वा स्थाने एकवचनम् । सामर्थ्या-
च्चात्रार्चतिरुच्चाणार्थः प्रोच्चारयत ऋत्विजां प्रैषः । किम् ? सामर्थ्यात् स्तुतिम् । विश्वानराय
मध्यमस्थानाय । विश्वामुवे सर्वत्र विविधं भूताय । प्राप्त्यर्थो भवति । विश्वं प्राप्ताय । इन्द्रस्ये-
श्वरस्य यस्य सुमुखं सुमहत् सहो बलं शरीरम् । महि महत् । श्रवः श्रवणीयं यशः । नृष्णं च
सेनालक्षणं बलम् । रोदसी द्यावापृथिव्यौ ते अपि सपर्यतः परिचरतः किमुतान्यः ।

शब्दाय्यमानाय स्तोतृभिः । प्रीतावित्यतिरिक्तः पाठः । नृष्णं नृन् शत्रुभूतान् [प्रति
नमति । अन्तर्णीतप्यर्थो वा नमिः] नमयति प्रह्वीकरोति । यं इत्यतिरिक्तः पाठः । इन्द्रस्य
यस्येति प्रत्यवमर्शनान्मध्यमस्थानं निश्चित्य कमन्यमित्याह । एवं पृथिवीस्थानादन्यत्वं उक्ते
विष्णुर्विश्वानरो वरुणः केशीति द्युस्थानादपि च विश्वानरादवच्छेत्तुम् । परापि भवति ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यायस्य नवमः खण्डः ११]

[अथ दशमः खण्डः ११]

उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यं । विश्वानरः सविता देवो अश्रेत ॥

वसिष्ठस्य [आर्षम्] । उच्छब्दोऽश्रेदित्यनेन सम्बध्यते । उकारः पदपूरणः । ज्योतिरा-
दित्याख्यम् । अमृतं मरणवर्जितम् । विश्वजन्यं विश्वस्मै जनाय हितम् । विश्वानरो मध्यमस्थानः
सविता स एव सर्वस्याभ्यनुज्ञानात् । देवो दानादियुक्तः । उदश्रेत उदश्रयदुच्छितं कृतवान्
करोति वा । उद्गमयतीत्यर्थः । कुत एतत् ? निष्क्रियत्वात् सर्वज्योतिषां वायुना प्रेर्यमाणा-
नामुद्गमनात् । वायोश्च विश्वानरत्वात् । कथं ज्ञायते ? यतः क्रत्वादिकर्मणा देवानां रश्मी-

१-शब्दाय्यमानाय B. C.

२-सत्वाल्लोपः B. C. 'अर्च' इति नास्ति M.

३-प्राप्तय C.

४-सुमुखं B. सुमुखं खं C.

५-'ह' इति त्रुटितम् B. C.

६-ब्दाय्य (र्थं C.) माना B. C.

७-रिक्तपाठः B. C.

८-अर्थं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति M.

९-अत्र 'व' इति युक्तः पाठः ।

१०-स्थानानिदच B. C.

११-०दपि विश्वानरानयच्छे० B. C.

१२-'अपि' इति नास्ति B. परवि भवति C.

१३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१४-[ऋ० ७ । ७६ । १] 'उदु ज्योतिः' इत्येव
प्रतीकः B. C. M.

१५-'आर्षम्' इति नास्ति M.

१६-'पद' इति त्रुटितम् C. M.

१७-'र' इति त्रुटितम् C. पीनत्वात् B.

अ. ११, ख. १२ }
अ. ११, पा. १, ख. १२ }

(६१)

[धाता

नामजनिष्ट जातम् । किं तत् ? उष आख्यं चक्षुर्जनिता आविरक आविष्करोति । भुवनं भूतजातं विश्वं सर्वमुषाः ।

धाता मध्यमस्थानो वर्षकर्मणा सर्वस्य विधाता । तस्यैषा ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यायस्य दशमः खण्डः^१]

[अथ एकादशः खण्डः ।]

धाता ददातु दाशुषे प्राची जीवातुमक्षिताम् ।

वयं देवस्य धीमहि सुमति सत्यधर्मणः ॥

वामदेवस्यार्षम् धाता मध्यमो ददातु दाशुषे दत्तवते हवींषि यजमानाय । प्राची आगाद्यामिनि प्रवृद्धामित्यर्थः । कां पुनस्ताम् ? जीवातु जीवेन जीविकामित्यर्थः । कीदृशीम् ? अक्षितां क्षयवर्जिताम् । कस्मादेवं ब्रूमः ? यदेते वयं तस्य देवस्य धीमहि ध्यायामः कर्तुमिति शेषः । दधातेर्वैतद्रूपं न ध्यायते । धारयामस्तदीयं कर्मेत्यर्थः । किम् ? सुमति शोभनां मतिम् । मन्यतेरर्चतिकर्मणो मतिः । स्तुतिरिह [मंतिर्] अभिप्रेता । स्तुति सत्यकर्मणः ।

विधाता धौंश्चा व्याख्यातः । तस्यैषा । देवतान्तरैः सह स्तुतिसन्निपातो बहुदेवतायामृचि ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यायस्य एकादशः खण्डः]

[अथ द्वादशः खण्डः ।]

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मणि ।

तवाहमद्य मधवन्नुपस्तुतौ धातर्विधातः कलशां अभक्षयम् ॥

विश्वामित्रजमदग्न्योरोर्षम् । सोमस्य राज्ञो दीप्तत्वेन राजत्वेनासंस्तुतस्य वरुणस्य च सम्बन्धिनि धर्मणि यज्ञाख्ये वर्तमान इति शेषः । यागं कुर्वन्नित्यर्थः । बृहस्पतेरनुमत्या^२ । उकारः

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

२-[अथर्व० ७।१७।२ ॥ मैत्रा० सं० ४।१२।६]

‘धाता ददातु’ इत्येव प्रतीकः B.C.M.

३-प्रजामिनीम् B. C. ४-‘वृद्धा’ इति त्रुटितम् B.

५-जीवनकं B.C. ६-‘क्षिता’ इत्येव C. ‘अ...

क्षयवर्जिताम्’ इति त्रुटितम् C.

७-यदेवता B. यदेता C.

८-दीया कर्मे B.C. ९-‘मतिः’ नास्ति M.

१०-धाता C.

११-[ऋ० १०।१६७।३] ‘सोमस्य राज्ञः’ इत्येव प्रतीकः B. C. M. १२-‘आर्षे’ नास्ति B. C.

१३-याग (गः C.) कुर्वन्तीत्यर्थः B.C.

१४-मत्या च B.

अ. ११, ख. १३ }
अ. ११, पा. २, ख. १ }

(६२)

[मरुतः

[पाद] पूरणः। शर्मणि शरण आश्रये वर्तमान आश्रित इत्यर्थः। तव चाहमद्य हे मधवन् धनवन्।
उपस्तुतौ वर्तमानः। त्वां च स्तुवन्नित्यर्थः। युवयोश्च हे धातर्विधातश्च। अभक्ष्यं भक्षितवान्।
इत्येतामिरिति समस्तार्थवचनम्। चमसाः सोमकलशा इहाभिप्रेताः। कला अवयवाः
शेरतेऽवतिष्ठन्ते समुदाये हि अवयवाः समुदायवृत्त्या वर्तन्ते। शब्दसारूप्यात् प्रसक्तस्य
कलेर्निर्वचनम्। कलिश्च कलाश्च किरतेः। सर्वशास्त्रव्यवस्थाविक्षेपात् कलिः कलाविशेषः।
समुदायाद् विक्षिप्ता मात्राः कला इति।

इति निरुक्तविवरणभाष्ये षोडशस्या-[एकादशस्या-] ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥ [अथ त्रयोदशः खण्डः]

अथातो मध्यस्थाना देवगणाः। तेषां मरुतः प्रथमगामिनो भवन्ति। मरुतो मितराविणो वा
मितरोचिनो वा महद्ब्रून्तीति वा। तेषामेवा भवति ॥

अथेति गणाधिकारः। मरुतां प्रथमगामित्वं वायुवत्। इयांसु विशेषः। आश्रित-
भेदो वायुर्बहुवचनान्तेन मरुच्छब्देनाभिधीयते। सर्व एव च मध्यमस्थाना देवगणा मरुतः।

सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान्वायुश्च सर्वैर्गः।

गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनम् ॥

१-‘पाद’ इति नास्ति B. C. M

२-तथा चाह M. ३-धनवान् B. C.

४-मानं त्वां च B.

५-इत्यादिभि B. इत्यामि C.

६-येह्यवय B. तिष्ठते समुदायेह्यवय C.

७-विक्षिप्त मात्रा B. ८-कल इति C.

९-अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति B. C.

१०-‘इति षोडशस्य प्रथमः पादः’ इत्येव पाठः। C.

इति निरुक्तविवरणसमुच्चये षोडशस्य

प्रथमः पादः M.

११-अयं सर्वोऽपि पादाद्वारम्भात्मकः पाठो नास्ति C. M.

१२-नास्ति B. C. M.

१३-‘अथातो इत्यादि’ इत्येव प्रतीकः B. C. M.

१४-य सर्वा B. य सर्वे C.

१५-‘पुमान्’ इत्यस्मात्पूर्वं ‘वाक्’ इत्यधिकः

पाठः B. C. M.

१६-सर्वशः B. C. M.

१७-[बृहदेवता ५। ४९] दुर्गणान्नैवार्थं पद्य-

मित्यं पठ्यते-उक्तं च वार्तिके-

मध्यमा वाक् स्त्रियः सर्वाः पुमान् सर्वश्च मध्यमः।

गणाश्च सर्वे मरुतो ग (गु)णभेदाः पृथक्कृते ॥’

[बृहदे० ५। ४८] पूनामुन्नितपुस्तके

तु टिप्पण्यमरंयव-

‘मध्यमा वाक् स्त्रियः सर्वाः पुमान्सार्धं च मध्यमः।

गणाश्च सर्वे मरुतो गुणभेदात्पृथक्पृथक् ॥’

इति पाठान्तरं प्रदर्शितम्। एवं च दुर्गकाले

महेश्वर लेकाच्च बृहदेवताग्रन्थे भिन्नाः पाठा

आसन्निति प्रतीयते।

पौराणिकास्तु मारीचात्काश्यपादित्यां जज्ञिरे मरुतां [सप्त] सप्तका गणा इत्याहुः । मरुतो मितराविणो वा [मरुं] मितं प्राप्य च ख्वन्ति स्तनयितुलक्षणं शब्दं कुर्वन्ति । अमितं वा बहु च । बहु प्रकारं शब्दं कुर्वन्ति । ख्वणशीलाः । ख्वेवोत्तरार्थः । विद्युदात्मना पूर्ववन्मिमतममितं वा महदूखन्तीति वा । महदुच्चैर्द्रवन्तीति वा । महदन्तरिक्षं द्रवन्तीति वा । तेषामेषा ।
[इति षोडशस्या-(एकादशस्या -) ध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ।]

[अथ चतुर्दशः खण्डः ।]

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वकै रथैर्भियात ऋष्टिमद्भिर्ऋषणैः ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पतता सुमायाः ॥

गौतमस्य । आ यात इति सम्बन्धः । विद्योतनं विद्युत्तया तद्वद्भिर्विद्योतनवद्भिः । हे मरुतः स्वकैरञ्जनमर्कः स्वञ्जनैः शोभनगमनैरित्यर्थः । अर्चनं वीर्कः स्वर्चनैः सुस्तुतिभिरित्यर्थः । अर्चिर्वीर्कः स्वर्चिभिः सुदीप्तिभिरित्यर्थः । कैः ? रथैर्भो रथैः । आयात अस्मान् प्रति । ऋष्टिमद्भिः । अत्र सर्वाणि तृतीयान्तानि रथविशेषणानि । ऋष्टयः शक्तयः स्थूणा वा तद्वद्भिः । अश्वपणैः अश्वाः पतन्ति गच्छन्ति यैस्तैः । अथवा रंहतेर्गतिकर्मणः । रंहितृत्वाद्वा मेधा उच्यन्ते । विद्युता संयुक्तैर्मधैः सहायातं । स्वकैरिति पूर्ववद्योजना । ऋष्टी रेपणं हिंसा । दुर्मिक्षादीनां हन्तृभिरित्यर्थः । अश्वपणैरित्यपि 'अश्व व्योत्तौ' नभसो व्याप्यैर्भिः पतनैः ।

१-पादित्यादि जज्ञि B. C.

२-मरुतां सप्तसप्तकत्वमन्यत्रापि-

'सप्तकपाला भवन्ति सप्तसप्त मारुता गणारत-
स्मात्सप्तकपाला गणेन गणेन जुहोति गणश्च एव
मरुतः प्रीणाति' [मैत्रा० सं० ३।१।१०] 'सप्त-
कपालो भवति सप्त हि मरुतः' [मैत्रा० सं० २।१।८]
'मरुतां सप्तका' एवं पाठः M.

३-'मरु' इति नास्ति M. 'च' नास्ति B.C.

४-'अमितं' इत्यारभ्य 'शब्दं कुर्वन्ति' इत्यन्तः
पाठस्तुठितः B.

५-प्रकारः कुर्वन्ति C.

६-मितिति वा B. C.

७-'महदन्तरिक्षं द्रवन्तीति वा' इति तुटितम् B.

८-तेषामेषा B.

९-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य
च निर्देशो न दृश्यते ।

१०-[ऋ० १।८८।१] 'आ विद्युन्मद्भिः' इत्येव
प्रतीकः B. C. M.

११-वाक् B. अग्रे 'स्वर्चनैः सुस्तुतिभिरित्यर्थः' इति
तुटितम् B.

१२-अर्चिर्वीर्क B. C.

१३-'पतन्ति' इत्यस्मात्परं 'ये' इत्यधिकः पाठः B.C.

१४-सहायतः (त C.) B. C.

१५-रिष्टिः रेपणा (णः C.) B. C.

१६-[धा० ५।१८]

१७-व्यप्य पत B. नहसोर्व्यप्य यत C.

अकारः पततेत्याख्यातेनान्वीयते । आयातृत्वं वर्षिष्ठया अतिशयेन प्रवृद्धया [बृहत्या] इषा
अग्नेन । न एषा चतुर्थी तादर्थ्ये अस्मदर्थेन हेतुभूतेन वृद्धतममन्नमस्मभ्यं दातुमित्यर्थः ।
वशे न वयांसीव पक्षिण इव शीघ्रं पतता आपतत । सुमायाः मायेति कर्मवचनं प्रज्ञानाम वा
सुकर्माणः सुप्रज्ञा वा । विद्युन्मद्भिरिति सत्त्वम् ।

रुद्रा व्याख्याताः । 'रुद्रो रौति' इत्यादिना । वचनकृतो विशेषः । तेषामेषा ।

[इति षोडशस्या- (एकादशस्या-) ध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ।]

[अथ पञ्चदशः खण्डः ।]

आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्यरथाः सुवितायं गन्तान् ।

इयं वो अस्मत्प्रति ह्येतं मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥

इयावाश्वस्य । आ गन्तनेति सम्बन्धः । रुद्रासो हे रुद्राः । इन्द्रवन्त इन्द्रेण संयुक्ता
इन्द्रेण सहिता इत्यर्थः । सजोषसः सन्प्रीयमाणाः । तेनैवं परस्परतो वा । हिरण्यस्थास्ते
हिरण्यवर्णरथाः । हितरंमणरंहणा वा । सुविताय 'इण् गतौ' अधिकरणेऽत्र कप्रत्ययः ।
सुवितायै सुविगमनाय यज्ञकर्मणे यज्ञसमाप्त्यर्थमित्यर्थः । आगन्तान् आगच्छत । कस्मा-
देवमुच्यते आगच्छतेति ? यस्मादियं वो अस्मत् षष्ठ्यर्थे पञ्चमी । अस्माकं स्वभूता मतिः ।
प्रतिशब्दो घात्वर्थानुवादी । ह्येतं प्रेप्साकर्मा । प्रतिह्येतं कामयते तृष्णजे न नशब्द उपमा-
र्थीयः । तृष्णा पिपासा यस्मिन् काले जायते तथा वा यो जयति स तृष्णजो ग्रीष्मान्तः ।
तस्मिन्निव काले । दिवः सम्बन्धिन इति शेषः । उत्सा द्वितीयार्थे प्रथंमा मेघनामैतद् द्रष्ट-

१-तपतेत्या C. २-वहत्या B. C.

३-'न ए' इति त्रुटितम् B. C.

४-'थ्ये अस्मद्' इति त्रुटितम् C.

५-सप्रज्ञा B. C.

६-ति त्त्वम् C. विद्युत्त्वदिः सत्त्वम् M. अयं
पाठः सन्दिग्धः ।

७-[निरु० १०।५]

८-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

९-[ऋ० ५।५७।१] 'आ रुद्रासः' इत्येव प्रतीकः
B. C. M.

१०-आगन्तेत्यन्वनेनेति B. आगन्नेनेति C.

११-तेनैव सपर B. C.

१२-रमण (ण B.) रंहणाः या B. C.

१३-[धा० २।३५] इण् गतौ M.

१४-शोभ सुविताय सुवि B. C.

१५-'न' इति त्रुटितम् B.

१६-'पद' B. C. १७-षष्ठ्यत्ये C.

१८-'यते कामयते तृष्ण' इत्ययं पाठो नास्ति B. C.
अत्र 'ज न नश इति पाठः B.C.

१९-'जायते' नास्ति B. C.

२०-'प्रथमा' इति त्रुटितम् B.

अ. ११, ख. १६
अ. १६. पा. २, ख. ४

}

(६५)

[ऋभवः

व्यग्र । उत्सान् मेघान् । उदन्यवे प्रथमार्थे चतुर्थी । उदन्युरुदकेन्धुः । यथा मेघान् कामयन्ते तद्वत् ।

अथवा उत्सा इति प्रथमा उदन्यव इति चतुर्थीश्रुतेर्व्यवहितस्यागमनस्येदमुपमानं [न कामयमानानाम् ।] यथा ग्रीष्मान्ते दिवो घुलोकात् । उत्सा मेघा उदन्यवे उदककामस्य जनस्यार्थायागच्छन्ति तद्वदागच्छते [इति] तृष्णकृशब्दनिर्वचनात् तृष्णजेशब्दश्च-तुल्यः । उदन्यवे इत्यनेन समानाधिकरणम् । पिपासाशीलस्योदककामस्य जनस्यार्थाय यथा च उत्सा आगच्छेयुस्तद्वदागच्छतेति भाष्यकाराभि-प्रायः । एवं तु व्याख्यायमाने तृष्ण.....हमेतत् तदभिप्रायाद् भाष्यम् । शाकल्यस्य तृष्णोपपदस्य जनेरधिकरणसाधनः कर्तृसाधनो वा डप्रत्यय इत्यभिप्रायः । कुत एतत् ? अवग्रहात् । तथा च मन्त्रो व्याख्यातः । उदन्युः 'अशनायोदन्य' इति क्वचिदुदकस्य ।

ऋभवो वक्तव्याः । विद्युतप्रकाशनमुरु विस्तीर्णं भान्ति । उरुशब्दात् ऋकारो रेफोऽ-जभक्तिश्च । भातेराकारलोपः । ऋतेन वोदकेन दीप्यन्ते सञ्चितेनैः सहाविर्भवन्तीति वा । तेषामेषा ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः १^१]

[अथ षोडशः खण्डः १^१]

विष्ठी शमी तरणित्वेन बाधतो मर्तसिः सन्तो अमृतत्वमानशुः ।

सौधवना ऋभवः सुरवक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ११

कुत्सस्य । विष्ठीति नेदं कर्मनामात्र गृह्यते^{१२} । किन्तु विषेर्व्याप्यर्थस्य क्रियाशब्दोऽयम् ।

१-‘चतुर्थी । उदन्युरुदकेन्धुः’ इत्येतावान् पाठ-
स्तुटितः B. C.

२-‘नाम्’ इति नास्ति B. C. ‘न कामयमानानाम्’
नास्ति M.

३-‘र्थाय गच्छति B. C.

४-‘ते’ इति नास्ति B. C. ‘इति’ नास्ति M.

५-‘द’ इति त्रुटितम् C. ६-तुल्यन्त B. C.

७-प्रायं तद्भाष्यम् B.

८-[पा० ७।४।३४] उदन्युशनायो B. C.

९-दकस्योद्गा (त्वा C.) लेव्याः विद्युत् B. C.

१०-शब्दाः (व्वा C.) ऋ B. C.

११-‘फोडज्’ इति त्रुटितम् B. C. रेफभुक्ति M.

१२-तेन वाःतः सहावि भव B. C.

१३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१४-[ऋ० १।१।१०।४] ‘विष्ठी शमी’ इत्येव प्रतीकः
B. C. M.

१५-‘ते । किन्तु विषेर्व्या’ इति त्रुटितम् B. C. अग्रे
‘स्यर्थस्य’ इति B. पुस्तके ‘तथस्य’ इति च
C. पुस्तके पाठः ।

क्लाव्यादित्वादीकारः । विष्ठी विष्ठा व्याप्य कृत्वेत्यर्थः । शमीति कर्मनाम कर्माणि प्रख्या-
तानि । तरणिरिति क्षिप्रनाम क्षिप्रत्वेन शीघ्रमित्यर्थः । वाषतो यद्यप्येतद् ऋत्विङ्नाम
तथाप्यत्र सामर्थ्याद्बहेकस्य बोद्धारः । मेधाविनो वा मर्तासो मरणधर्माणः क्षणविनाशिनः ।
सन्तोऽमृतत्वमविनाशित्वमान्शुराप्तवन्तः । सौधन्वना धन्वान्तरिक्षं शोभनं च धन्व सुधन्व
तस्मिन् धन्वनि भवास्ते ऋभवो वैद्युता ज्योतिर्विशेषाः । कीदृशाः ? सूरचक्षसः सूर्यसमानदर्श-
नाः कृत्स्नस्य प्रकाशकाः । कथं ज्ञायतेऽमृतत्वमानशुरिति । संवत्सरे गते इति शेषः । पुन-
रपि समपृच्यन्त सम्बध्यन्ते ते धीतिभिः स्वभिरुदकवर्षणैः कर्मभिः । पुनरपि वृष्टिं कुर्वन्त्येवे
त्यर्थः । इयं नैरुक्तपक्षयोजना ।

ऐतिहास्यानि वा देवैरुक्तानि 'एकं चमसं चतुरस्कृणोतमं' इत्यादीनि कर्माणि ।
तरणित्वेन शीघ्रम् । बोधतः ऋत्विङ्नामैतत् सामर्थ्याच्चात्रान्तर्नीतमत्वर्थः । यष्टार इत्यर्थः ।
मर्तासो मनुष्याः । सन्तोऽमृतत्वं देवत्वमानशुः । सौधन्वनाः सुधन्वन आङ्गिरसस्य पुत्राः । ऋभवः
ऋभुप्रभृतयः । साहचर्याद्भव उच्यन्ते । 'अर्धर्चाः पुंसि चै' इति यथा । ऋभुर्विभवा वाजं इति ।
सूर्यसमानदर्शना अत्यन्तं तेजस्विनस्तादृशप्रज्ञा वा । प्राप्य च देवत्वं संवत्सरे या धीतयः
ष्विज्यमानत्वान्नागार्हं प्राप्ता इत्यर्थः ।

तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां ऋभु वाजाभ्यां बहुवत् बहुत्वयुक्ता निगमा उदाहरणानि विद्यन्ते
न तथैव विभ्वना मध्यमेन । तदेतदार्भवानि 'किमु श्रेष्ठ' इत्यस्य सत्कृतस्य संस्तवेन युक्तानि
सर्वग्वेदशास्त्रासु बहूनि सूक्तानि विद्यन्ते । तद्यथा 'इदं तृतीयं सघनं कवीनामृतेन ये
चमसमैरयन्तं' इति ।

मन्त्रस्वाभाव्यमुपलक्षणीयं मन्त्रव्यभिचारप्रदर्शनायाहं 'आदित्यरश्मयोऽप्यृभव
उच्यन्ते' इति उदाहरणम् ।

१-[पा० ७।१।४९] स्तद्व्यादित्यादिकारः B. C.

२-'क्षिप्रनाम' इति द्विलिखितम् C.

३-अयं सन्दिग्धः पाठः । कदाचिदात्र 'बहे रूपं
यज्ञस्य बोद्धारः' इति पाठः स्यात् ।

४-धनुः सुधन्वा B. ५-'तस्मिन्' इति त्रुटितम् B.

६-ते ऋभवः' इति द्विलिखितम् B. C.

७-'सूरचक्षसः सूर्यस' इति पाठो नास्ति B. C.

८-वरे गते C. 'सं...त्स...' इति त्रुटितम् । C.

९-'धीतिभिः स्वभिरुदकवर्ष' इति त्रुटितम् B. C.

१०-[ऋ० १।१६।१।२] ११-वायतः C.

१२-'सौधन्वनाः सुधन्वन आङ्गिरसस्य' इत्ययं पाठो
नास्ति B. C.

१३-[पा० २।४।३१] १४-विभवा B. C.

१५-'ज इति' इति नास्ति B. 'वाज इति' नास्ति C.

१६-अत्र कश्चन पाठस्त्रुटित इति प्रतीयते । कदा-
चित् 'कर्माणि तेष्वि' अयं पाठोऽत्र भवेत् ।

१७-तथापि सुवना B. C. १८-इत्यस्य C.

१९-सर्ववेदशा B. २०-[तै० सं० ३।१९]

२१-'याह' इत्याभ्य 'उदाहरणम्' इत्यन्तः पाठ-
स्त्रुटितः B. C.

उद्वत्स्वस्मा अकृणोतना तृणं निवत्स्वपः स्वपस्यया नरः ।

अगोक्षस्य यदसस्तना एहे तदद्येभृभवो नातुं गच्छथ ॥

दीर्घतमसः । उद्वत्सु 'उपसर्गाच्छन्दसि घात्वैर्ये' इति वतिः । उद्वत्तेषु उद्वत्तेषु । केषु ? सामर्थ्याद्भूप्रदेशेषु । अस्मै जनाय । अकृणोतन छन्दसि सर्वोपाधिव्यभिचारदर्शनात् सेलाट-
दातादिकं । निवत्सु निर्गतेषु पार्त्वावगाहनक्षमा अपो उदकौनि । स्वपस्यया अप इति कर्मनाम
शोभनमपः स्वपस्तत इच्छाक्यजन्तादकारप्रत्ययो भावे ततष्टाए तृतीया हेतौ । रणेच्छा-
हेतुना रश्मिनां च भूतलगतास्याहीन्या व्यभिचरति इत्यार्थवर्णे व्यापारदर्शनादुपपन्नं
तृणादिकरणम् । किञ्च अगोक्षस्य गूहितुमशक्यं स्यादित्यस्यै यत् यदीं रात्रावित्यभिप्रायः ।
असस्तन सस्वैते । एहे मण्डलाख्ये । तत् तदा । अथ रात्रिलक्षणे वर्तमानकाले । इदं जगत् ।
हे ऋभवो रश्मयः । नातुगच्छथ यावत्तत्र भवथ न तावदत्र । ततश्च युष्मद्विना निरालोको-
ज्यं लोके । एतद्वो माहात्म्यमिति स्तुतिः । [अतित्यतिरिक्तपाठः]

अङ्गिरसः 'अङ्गारेष्वङ्गिरीः' इति व्याख्याता । वचनकृतो विशेषः ।

[इति षोडशस्या- (एकादशस्या-) ध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥]

[अथ सप्तदशः खण्डः ॥]

विरूपास इदृषयस्त इहम्भीरवेपसः । ते अङ्गिरसः सुनवस्ते अमेः परि जज्ञिरे ॥

नामानेदिष्टस्य । परस्तात्तच्छ्रुतेयोगैर्यसम्बन्धाय यच्छ्रुतेरिदं ह्यहारः । ये पूर्वास्तुष्टु

१-[ऋ० १।१६।१।१] 'उद्वत्स्वस्मै' इत्येव प्रतीकः

B. C. M.

२-[पा० ५।१।१।१८]

३-'उद्वत्तेषु' इति कुटितम् C.

४-सर्वोवाधि C. 'सर्वविधि' इति स्यात् ।

५-एतादिकं C. M. अयं पाठः सन्दिग्धः ।

६-त्रावावगा C. वनावगा B. ७-जलानि B.

८-'स्वपः' इति नास्ति B. C.

९-'रणेच्छा हेतुना' इति कुटितम् B. C.

१०-रति चाथ B. C.

११-अगोभ्यस्य C.

१२-कयत्वादि० B. C.

१३-यदारात्ययावित्य II. ययदा रात्रा C.

१४-सत्वमे M. १५-राती रक्षणे B. C.

१६-तावतात्र B. १७-लोके C.

१८-इतीत्यतिरिक्तपाठः' इति युक्तः स्यात् । अयं
पाठो नास्ति M. १९-[निर० ३।१०]

२०-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

२१-[ऋ० १०।६१।५] 'विरूपासः' इत्येव प्रतीकः

B. C. M. २२-'दि' इति कुटितम् C.

२३-योगार्थसम्बन्धात् B.

२४-यच्छब्दाध्या M.

२५-स्तुष्टुः प्र B. स्तुष्टुः प्र C.

प्रकृता विरूपासो विविधरूपाः । इतौ [पादं] पूरणौ । ऋषयो द्रष्टारो मन्त्राणामतिमेधसः । ते गम्भीरवेधसः वेधस् इति कर्मणः प्रज्ञार्यो नाम वा भाष्ये वचनात् । गम्भीरं दुरवगाहमन्येन [अशक्यमध्यवसातुं] वेधः कर्म प्रज्ञानं वा येषां दुरवगाहकर्मणो दुरवगाहप्रज्ञा वा त अङ्गिरसोऽङ्गिरा नाम ऋषिस्तस्य सुनवः पुत्रास्ते अग्नेरङ्गितः सकाशात् परिजङ्गिरे पारंपर्येण जाताः । अग्नेः सकाशादङ्गिराः । तस्मादपि ते अङ्गिरसो जाता इत्यङ्गिजन्म पुरस्तादष्टमे व्याख्यातम् ।

पितरो व्याख्याताः । 'पाता वा पालयिता वेति' । वैचनकृतो विशेषः ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यायस्य सप्तदशः खण्डः]^{१५}

[अथ अष्टादशः खण्डः]^{१५}

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुर्वृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥^{१६}

शङ्खस्यार्षम् । उच्छेद ऊर्ध्वतायाम् । ईरता ईरतेर्गच्छतिकर्मणो लोणमध्यमपुरुषस्य 'आत्मनेपदेष्वन्तः' इति । ऊर्ध्वं पितृलोकमीरतां गच्छन्तु । अंबरेऽवस्थाः पृथिवीस्थाः । उत्परास ऊर्ध्वमेव परे दुष्टा इत्यर्थः । उन्मध्यमा ऊर्ध्वमेव मध्यमा अन्तरिक्षस्थाः । पितरः सोम्यासः 'पैत्रीश्च यामीश्च शंसती' इत्यादि स्तुतिकर्मत्वेन सर्वेऽपि सोमसम्पादिनः । किञ्च असुं प्राणं य ईयुर्गताः । स्थूलं विग्रहं त्यक्त्वा सूक्ष्माः प्राणरूपतामापन्ना इत्यर्थः । अवुका वृकस्यै

१-‘पाद’ इति नास्ति B. C. M.

२-ऋद्रष्टा B. ऋ अष्टा C.

३-वेधसः वेधस् B. वेधः पेध C.

४-‘या’ इति नास्ति B. C.

५-‘अशक्यमध्यवसातुं’ नास्ति M. अग्ने ‘वेधः’ इति B. C. M.

६-‘दुरवगाहकर्मणः’ इति त्रुटितम् B.

७-प्रज्ञा ह B. C. ‘दुरवगाहप्रज्ञा वा’ त्रुटितम् M.

८-आंगिर B. C.

९-‘अग्नेः’ इत्यस्मात्परं ‘अग्निकः’ इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते B. C.

१०- पराता (‘ता’ नास्ति C.) त्पर्येण B. C

११-ष्टमो C. व्याख्यातः B.

१२-[निरु० ४।११]

१३-‘वच’ इति त्रुटितम् B. C.

१४-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

१५-[ऋ० १०।१५।१] ‘उदीरताम्’ इत्येव प्रतीकः B. C. M.

१६-‘च्छ’ इति त्रुटितम् C. १७-इतैर्गतिक M.

१८-[पा० ७।१।५] १९-इतीद् B.

२०-गच्छन्ति B. C.

२१-अपरे पर C.

२२-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्] मीश्वरं सति C.

२३-प्राणरूपनामाप B. C. त्यक्त्वा सूक्ष्माः प्राण M.

२४-अवृक B. अरीवृक C.

साहस्य्याद् वृको हिंसकः [शत्रुरिति] तद्वर्जिताः । अनुप्राहका इत्यभिप्रायः । तथा च 'अक्रोधनाः शौचपरा' इत्यादि स्मरणम् । ऋतज्ञाः सत्यस्य यज्ञस्य वा ज्ञातारः । ते नोऽस्मान् द्वितीयाश्रुतेः प्रतीति शेषः । अस्मान् प्रति । अवन्तु अवतिर्गतिकर्मा गच्छन्तु । पितरो हवेषु आह्वानेषु सन्तु । आह्वताः सन्त इत्यभिप्रायः ।

सोमसम्पादिनः कर्मण्यंगमात्रं गच्छन्तः सोमं सम्पादयन्ति । अनभिन्नाः परं सत्यमुपगताः । अपरेषां परेषां च मध्यस्थानत्वप्रतिपादनायाह माथ्यमको यमः । स च तेषां राजा पितृपतिरुच्यते । तत्सम्बन्धात्सर्वानेव मध्यमान्मन्यन्ते नैरुक्ताः ।

अतः परावथर्वाणो भृगव इति द्वौ देवगणौ समाज्ञातौ । न च तयोर्व्यस्तयोः समस्तयोर्वा स्तुतिरस्ति । अस्ति त्वंगिरसः पितृसाधारण्येन तत्प्रदर्शनायाथर्वाण इत्यस्यापौ-नरुक्त्यामं [अङ्गिरः प्रभृतीन्] कृत्याख्यानाननूद्याथर्वण निराह । अथनवन्त इति । नैरुक्ता-धातुश्चरत्यर्थः । तस्यार्थव इत्येवं रूपस्यार्थेण छान्दसो वकारलोपः । गमनवन्त इत्यर्थः । तत्प्रतिषेधोऽथर्वणमंगमनम् । तेनाथर्वणेर्नंगमनेन तद्वन्तोऽथर्वन्तः सन्तोऽथर्वाणः । अथर्वी अथर्वतेरनिप्रत्ययः । अथर्वाणो गन्तारः । यस्तु भाष्येऽथनशब्दः । असावथर्वशब्दस्यैवार्थ-विवरणम् । भृगुर्भज्यमानो न देहेन वचनकृतो विशेषः । तेषामेषा समानस्तुतिः ।

[इति षोडशस्या- (एकादशस्या-) ध्यायस्य अष्टादशः खण्डः]

[अथ एकोनविंशः खण्डः]

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

तेषां वयं सुमतौ यज्ञ्यानामपि भद्रे सोमनसे स्याम ॥

यमस्यार्थम् । अङ्गिरसो नोऽस्माकं च पितरः । कीदृशाः ? नवग्वा मासे मासे पिण्डपितृ-यज्ञे गतिर्येषाम् । नवनीते वा मनसो गतिरभिलाषो येषां ते । अथर्वाणश्च भृगवश्च सोम्यासो

१-शत्रुतिः त B. C. 'शत्रुरिति' नास्ति M.

२-ननुप्राहिका B. अननुप्राहका C.

३-[मनु० ३। ११२] ४-अगच्छन्तु M.

५-सवनेषु B. C. ६-प्यनभार्त्तं B. प्यनवभार्त्तं C.

७-माध्यमिको यमः B. ८-गिरः पितृ B. C.

९-रुक्त्यम् B. C. अभ्रे 'अंगिरः प्रभृतीन्' इति नास्ति M.

१०-तस्या धर्म B. C. ११-स्यथर्वं C.

१२-तच्छान्दसो B. C.

१३-वर्णं गम B.

१४-गेन गम B. C. १५-'व' इति नास्ति C. M.

१६-अथर्वा धर्वते C.

१७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारभ्यस्य च निर्देशो न दृश्यते

१८-[ऋ० १०। १४। ६] 'अंगिरसो नः' इत्येव प्रतीकः B. C. M.

ये सोमसम्पादिनस्तेषां वयं सुमतौ शोभनायामनुग्राहकबुद्धौ यज्ञियानां यज्ञार्हणाम् । अपि-
त्रार्थो भद्रशब्दाच्च परो द्रष्टव्यः । भदे च सौमनेसे कल्याणे सौमनस्ये प्रीतावित्यर्थः । स्याम
भवेमेत्याशास्महे ।

नवनीतगतय इति । विज्ञायते हि 'स्वयं विलीनमाज्यं पितृणाम्' इति । भेदनीये स्तुत्ये ।
भाजनवति वा येन मनसा भाजयन्ति अभिमतैः कामैः सम्बन्धयन्तीत्यर्थः ।

अङ्गिरा इत्यादि मध्यमैस्त्वानो देवगण इति नैरुक्ताः । तदधिकारे समाज्ञानार्थात् ।
पितर इत्याख्यानविदः पौराणिकाः स्मरन्ति । ते सनत्कुमारादयो देवविशेषा एव । तथा
चाह 'मेने हैरेण्यगर्भस्य' इति । पितृगणा इव 'पसं हरन्नाह य एते गुणमुख्याः पितृणा-
मिति । 'ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवदानवाः' इति च । प्रसङ्गादाह । अथापृषयः
स्तूयन्त इति ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-)ध्यायस्य एकोनविंशः खण्डः ।]

[अथ विंशः खण्डः ।]

सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गम्भीरः ।

वार्तस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः ॥

इन्द्रस्यार्चम् । सूर्यस्येव वक्षथो वचनस्य ज्योतिः प्रकाशः । एषां गुप्ताकं वसिष्ठानाम् ।
समुद्रस्येव महिमा माहात्म्यम् । महिम्नो विशेषणं गम्भीर इति । गम्भीरमोजस्विं दुरवगाहोर्षे

१-आप्यो द्रशब्दा B. C.

२-'न' इति त्रुटितम् C. ३ हंवेमे C.

४-[मैत्रा० सं० ३ । ६ । २]

५-भजनीये B. C. M. ६-यतीत्यर्थः B. C.

७-'व्यम' इति त्रुटितम् B. C.

८-'नो' इति त्रुटितम् C. ९-तेन B. C.

१०-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्] हैरिण्य C.

११-पितृगणा इव मि.....पसंहारं नाह (पसंहार-
यन्नाह C.) । य एते गुणमुख्याः पितृणा-
मिति B. C.

१२-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

१३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च

निर्देशो न दृश्यते ।

१४-[ऋ० ७ । ३३ । ८] 'सूर्यस्येव' इत्येव प्रतीकः

B. C. M.

१५-यथा C. M.

१६-अत्र 'स्ये' इत्यस्मात्परं 'व' इत्यस्माच्च पूर्वं
'तिपितृगणा इव मि.....पसंहारना । ये इते
गुणमुख्याः पितृणामि' इति पाठो B. पुस्तके,
'मि पितृगणा इव मि' इति च C. पुस्तके पाठो
ऽधिक उपलभ्यते । अयमेतावान् पाठोऽत्राऽ-
संगतार्थ एव ।

१७-गमि गम्भीर B. C. १८-जस्विनः दुर B. C.

१९-'ह' इति त्रुटितम् B.

च युष्माकं वचनमित्यर्थः । वातस्येव च प्रजवः प्रकृष्टो जवो वेगो यस्य नान्येन केनचित् स्तोमः हे वसिष्ठा अन्वेतवे आनुपूर्व्येन । तुमर्थे तवेन्प्रेत्ययः । अनुगन्तुं शक्यत इति शेषः । किम् ? अयं स्तोमः । नो युष्माकं स्वभूतः ।

आप्त्या इन्द्रसहचारिमध्यमस्थानो देवगणः । सर्वव्यापित्वादाप्नोतेः । एकतादय इत्यास्थानम् । ऋषीणामेव सताम[पर्षां]मन्त्रेषु स्तुतिदर्शनादिन्द्रसाचर्यान्मध्यमे च स्थाने समाज्ञातमेतदङ्गिरः प्रभृती ऽ द्रष्टव्यम् । तेषामेष स्तुतिसन्निपातो भवति ऐन्द्रयामृचि ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यास्य विंशः खण्डः ।]

[अथ एकविंशः खण्डः ।]

स्तुपेथ्यं पुरुषर्षसमृभ्रंभिनतंममाप्यमाप्यानाम् ।

आ दर्षते शर्वसा सत दानू प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि ॥

बृहद्विषयार्थम् । स्तौतेः कृत्यार्थे सेर्यक् । स्तुपेथ्यं स्तोतव्यमित्यर्थः । अत्र चैकवाक्य-त्वाय भाष्यकारेण परस्तादृच्छब्दोऽध्याहृतः । यच्छ्रुतेस्तच्छ्रुतिरध्याहार्या । तमिन्द्रमहं स्तौमीति वाक्यशेषः । कीदृशम् ? पुरुषर्षसं र्षं इति रूपनाम बहुरूपम् । ऋभ्रं उरुभूतं महान्तमित्यर्थः । इनतमं इन्नं ईश्वरोऽतिशयेनेश्वरम् । आप्यमाप्येयं च स्तुतिभिः । केषांम् ? आप्यानामाप्तव्यानामृषीणाम् । 'कृत्यानां कर्तरि र्षा' इति षष्ठी । औ दर्षते आदारयति । यः र्षवसा बलेन । किमादांरयति ? सत दानू दातृनुदकस्य मेघान् । दानवचनो दानुशब्दः । नमुचिप्रभृतीन् दानवानित्यर्थः । किञ्च प्र साक्षते साक्षतिराप्नोतेरर्थे प्रकर्षेण च व्याप्नोति । प्रतिमानानि उपमानानि । भूरि प्रथमोबहुवचनस्यलुक् 'सुपां सुलुक्' इति । भूरीणि हि बहूनि ।

१-[पा० ३।४।९]

२-स्वभूतम् B. ३-आप्त्यो B. C.

४-'एषां' इति नास्ति M.

५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

६-[ऋ० १०।१२०।६] 'स्तुपेथ्यम्' इत्येव प्रतीकः B. C. M.

७-स्तौर्येत् B. सन्दिग्धः पाठः

८-स्तात् तत्तश्च M.

९-पुरुषर्षसं B. पुरुषवर्षसं C.

१०-सर्प B. पर्ष C. ११-ऋभ्रं C.

१२-इनमीश्वरमिति B. १३-आप्य B. C.

१४-'अप्तव्यं' इति द्विलिखितम् B. C.

१५-तेषाम् C १६-[पा० २।३।७१]

१७-आददते आदारयति C.

१८-'यः' नास्ति B C. 'श' इति त्रुटितम् । अग्रे 'यसा' इति पाठः C.

१९-दारेति C. २०-'प्रति' इति नास्ति B. C.

२१-'उपमानानि' इति त्रुटितम् B.

२२-प्रथम बहु B. २३-[पा० ७।१।३९]

एतदुक्तं भवति । यान्यस्योपमानान्युपादीयन्ते तेभ्योऽधिकतर इन्द्र उणः । सप्त दानुद् 'दामाभ्यां नुः' इत्यौणादिको ददातेनुः । दानुर्दाता । भाष्ये तु दानानीत्ययमेवाथो बहुवचनात् कर्तरि ल्युट् प्रदर्शितः । ददातीति दानम् । तद्दानित्यर्थः ।

इति निरुक्तविवरणसमुच्चये षोडशस्या-[एकादशस्या-]ध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः । ^{१०}[अथ द्वाविंशः खण्डः]

[अथातो मथ्यस्थानाः स्त्रियः । तासामदितिः प्रथमागामिनी भवति ।

अदितिर्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ।]

अथातः शब्दावुक्तार्थो । प्रथमागामित्वं चादितेरैदीनत्वाद् देवमार्तत्वाच्च । तस्या एषा ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः ।]

[अथ त्रयेविंशः खण्डः]^{११}

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि ।

अनृतपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विषुरुपेषु जन्मसु ॥^{१२}

गयस्यार्षम् । अदितिः प्रातस्तनी सन्ध्या । सा चावश्यायलक्षणरसानुपूर्वदानसम्बन्धान्मध्यमस्थाना वोच्यते । हे अदिते दक्षस्य 'दक्ष वृद्धौ' इत्यस्य । दक्षः प्रबुद्धप्रज्ञ इहादित्योऽभिप्रेतस्तस्य । वाशब्दो जन्मनि व्रते वेत्यर्थः । उदयोऽत्र जन्माऽभिप्रेतः । व्रतमिति कर्मेनाम् ।

१-भ्योऽतिक B. C. २-सन्दिग्धमिदं पदम् ।

३-[उणा० ३ । ३२]

४-'दामाभ्यां नुः । इत्यौणादिको' इति पाठ-
स्त्रुटितः B. C.

५-ददात्यानुः B. ददभ्याभ्यानुः C. ६-शिकः C.

७-दानः C. ८-अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो
नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।

९-इति षोडशस्य द्वितीयः पादः' इत्येव पाठः C.

१०-अयं सर्वोऽपि पादाधारमभात्मकः पाठो नास्ति C.

११-अयं मूल पाठो नास्ति B. C.

१२-मगामि B. मगामीत्वं C.

१३-चातोऽदी B चादितो अदी C. १४-मात्रत्वा B. C.

१५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१६-[ऋ० १० । ६४ । ५] 'दक्षस्य वा' इत्येव
प्रतीकः B. C.

१७-'अदितिः' इति त्रुटितम् B.

१८-प्रधान सम्बन्धा मथ्य B. C.

१९-[धा० १ । ६०९] वृ...दित्यस्य B. पृ
क्यस्य C.

२०-'वे' इति त्रुटितम् B. 'ि व्रते वेत्यर्थः' इति
त्रुटितम् C. २१-मिमतः C.

उदयाख्ये जन्मनि कर्मणि 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति द्वे अपि सप्तम्यौ । उदयाख्ये कर्मणि सति उद्यदादित्य इत्यर्थः । वा शब्दभ्रुतिसामर्थ्याद्वा दक्षस्य वा जन्मनि त्वत्तत्त्व वा जन्मनि दक्षादित्येवमध्याहार्यम् । त्वत्तो जायमान आदित्ये आदित्याद्वा त्वयि जायमान इत्यर्थः । राजाना मित्रावरुणा 'अहर्वे मित्रो रात्रिर्वरुणः' इति भ्रुतेरहोरात्रावत्र मित्रावरुणाबु-
च्यते । तौ विवाससि विवसतिः परिचर्यायां परिचरसि । कथम् ? तदनुप्रवेशोर्नाथं हि सन्ध्यायां रात्रिमुपविशति अर्धमहः । लोकेऽपि हि 'योऽयं परिचरति स तद्भावानुप्रवेशेनैव ।

ऐतिहासिकानां त्वदितिर्देवमाता सोच्यते । उद्यदादित्ये तं प्रजानामुपकुर्वन्तं दृष्ट्वा दीप्यमानौ मित्रावरुणौ विवाससि । अत्र व्याख्याने विवासतिराशासतेरर्थः । तत्राश्रयमर्थः । आशास्ते अध्येतावपि प्रजानामेवोपकुर्वतामिति ।

परोर्धर्चो दक्षस्य विशेषणार्थः । अतूर्तपन्थास्त्वरतेस्तूर्तोऽनूर्तस्त्वरार्जितः पन्था यस्य स नियतगतित्वाच्चेदमुच्यते । त्वरमरणो ह्यनियतगतिर्भवति । पुरुषो रथो रंहतेः । प्रत्यहं भुक्तिभेदात् बहुरंहणः । अयमा अरीणां तमसां यन्ता नियन्ता । सप्तहोता जुहोतेः । सप्तर्षयः यस्मिन् रसान् जुहति प्रक्षिपन्ति सः । अथवा सप्तहोतेति न जुहोतेः । ह्यतेरर्चति कर्मण इदं रूपम् । सप्तर्षयो भरद्वाजादयो होतारो यस्य । विषुरूपेषु विषमरूपेषु जन्मसु उदयाख्येषु कर्मसु । सप्तर्षीभ्रुतेर्वर्तत इति शेषः । विषमरूपत्वं चोदयानां दक्षिणायणे उत्तरायणे चानि-
यतगतित्वेन प्रत्ययादेन्यस्मिञ्च प्रदेशे नभस उन्मनात् । योऽतूर्तपन्था इत्यादिगुणस्तस्य दक्षस्य जन्मनीत्येवं यत्तदावध्याहृत्यैकवाक्यता योग्या । 'हविर्मान् आविवासति' इति परिचर्यामित्यस्य सिद्धये दृष्टान्तः ।

यो अग्निं देववीतये हविष्मां आविवासति । तस्मै पावक मृच्य ॥

मेघातिथेः । यो भवन्तमग्निं देववीतये वीतिर्गतिर्देवान् प्रति वीतये गमनाय । अश्वनाथौ

१-[पा० २ । ३ । ३७]

२-'यस्य च भावेन' इत्याख्य 'कर्मणि' इत्यन्तः

पाठस्तुटितः B.

३-शब्दः भ्रुति B. ४-'स्य' इति त्रुटितम् B. C.

५-आदित्ये C. ६-दित्या वा त्व B. C.

७-'यमा' इति त्रुटितम् B. C.

८-[ऐ० ब्रा० ४ । १० । अहमित्रः तां ब्रा०

२५ । १० । मैत्रं वा अहः ते० ब्रा० १ । १० । ११]

९-विवासति B. C. १०-सन्ध्या च रात्रि B. C.

११-लोकोपि B. C. 'हि' इति नास्ति B.

१२-इत्यदादित्ये दं प्रजा C. इत्यादित्ये B.

१३-अरुर्धपन्थाः C.

१४-बहुरहणे B. १५-अरितानां B. C. M.

१६-'जुहोतेः' इत्यस्य च स्थाने 'जुहोता' इति पाठः B. C.

१७-सप्त योयरम् B. १८-'मी' इति त्रुटितम् B.

१९-प्रत्ययमन्य B. C. २०-इमानात् B. उपमानात् C.

२१-हविष्मां आवि C.

२२-[ऋ० १ । १२ । ९] 'यो अग्निं देववीतये'

इत्येव प्रतीकः B. C. M. २३-मग्निर्देव B. C.

वा चीतिः । देवैर्मक्षणाय । हविष्मोऽन आविवासति परिचरति । तस्मै द्वितीयार्थे चतुर्थी तम् ।
हे पावक पावयितः मूलय सुखय ।

अथ कोऽयं दक्षः ? अदितेः पुत्र आदित्यो दक्ष इत्याहुर्ब्रह्मविद् । आदित्यमध्ये च
स्तुत इति । च शब्दो हेतौ । यस्मादादित्यमध्ये स्तुतो दक्षः । 'इमा गिर आदित्येभ्यः' इत्यत्र
इदं तर्हि कथं यदैतिहासिका आहुः । अदितिर्दाक्षायणीति । उभयमपि चेदं निगमे भूयते ।
आदित्यो दक्षोऽदितिर्दाक्षायणीति । तद्यथा 'अदितेर्देक्षो' अजायते' इत्युदाहरणम् । ...

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ।]

[अथ चतुर्विंशः खण्डः ।]

यस्मै त्वं सुद्वविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वतांता ।

यं भवेण शर्वसा चोदयासि प्रजावता राधंसा ते स्याम ॥

.....

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ।]

[अथ पञ्चविंशः खण्डः ।]

किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमान् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ।

कास्मेहितिः का परितक्म्यासीत् कथं रसाया अतरः पर्यासि ॥

.....

तीर्णवत्यसि । पर्यासि उदकानि । अथवा कथंरसा इत्येतावदेकं पदं प्रथमा-
बहुवचनान्तम् । या इत्येतदपि पदान्तरं द्वितीयाबहुवचनान्तम् । कथंरसानि किं प्रकाराणि
रंसानि यानि त्वमन्तरं उदकानीति शास्त्रान्तरापेक्षमेतद् भाष्यकारस्य व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

१-मत् सन् आवि C.

२-ळ्या सु B. C. ३-ब्रह्मवादाः B. C.

४-[ऋ० २।२७।१] ५-[ऋ० १०।७२।४]

६-अत्राखण्डपरिसमोत्तेभूयान् पाठस्तुटित आदर्श-
पुस्तकेषु ।

७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

८-[ऋ० १।९४।१५]

९-यस्मै त्वमिति ऋचः सर्वमपि व्याख्यानमत्रा-
दर्शपुस्तकेषु नुटितम् ।

१०-[ऋ० १०।१०८।१]

११-अस्यापि मन्त्रस्य भूयान् व्याख्यानभागस्तु-
टितः B. C.

१२-इदं वाक्यं नुटितम् B.

१३-प्रकार रसानि C.

१४-त्वमन्तर उदकानिति B. C.

अपीत इति पाठः । अचित इति तु प्रमादपाठः । परितक्ष्या रात्रिः । कस्मात् ? तैकति ईषतीति तक्ततेर्गतिकर्मणः । सर्वतो गच्छतीति । अथवा तैकमोष्णं तत्परित उभयत एनं परिगृह्य वर्तेत इति । तदुक्तं तक्मेत्युष्णनाम तर्कतीति सत इति । तेन परिमितकर्मा स..... परितक्ष्येति । अथवा परितक्ष्या परितकनं परिभ्रमणम् । कीदृशमासीत् भ्रमणकरेणेति ? रसा नदी भवति योजनशतविस्तीर्णा । सव.....लक्षणेन रसेन शब्देन शब्दवती । समूदे समुदितवती संवादं कृतवतीत्यर्थः । एवमियमाख्यानपक्षे योजना ।

यदा तु माध्यमिकवाक् सरमा तदैवम् । अनावृष्ट्या पीडितो नदीन्तं स्तनयितुमुप-
भृत्य सासूर्यं मन्त्रहगाह । किमिच्छन्ती सरमा मध्यमस्थाना वाक् । इदमस्मच्छ्रोत्रं प्राणद् । समा-
नमन्यत् । परितक्ष्या परितकनं अतीते कालेऽस्मान्मुक्त्वा क्वान्यत्र परिभ्रमणम् । तत्
किमासीत् ? केन वा कारणेनेत्यर्थः ।

सरस्वती नदीवत् 'इमं मे गङ्गे' इत्यत्र व्याख्याता । देवतावद् व्याख्यायते । तथा च
'तत्र सरस्वतीत्येतस्य' इत्यादिनोत्कृष्टस्य देवतापदस्यायमवसरः ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यायस्य पञ्चविंशः खण्डः ।]

[अथ षड्विंशः खण्डः ।]

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥

मधुच्छन्दसः । परा च । पावका पंचैतिरत्र सामर्थ्यात् क्षरणार्थो [द्रष्टव्यः] 'सोमः'

१-आपीत B.	१३-ख्यातपक्षे B. C.	१४-मिकवान् B.
२-साम्प्रतं मुद्रितनिरुक्तपुस्तकेषु 'अचित' इति पाठ उपलभ्यते ।	१५-नदतः B. नदत् C. १६-न्तीति रसमा मध्य B.	
३-परितक्ष्या राति क (त) स्मा B. परितक्ष्या रातिः C. ४-'त' इति त्रुटितम् B.	१७-च्छेत्रं प्राक् B. च्छेत्रं प्राट् C.	
५-वा क्वोष्णं B. वा त्वोष्णं C.	१८-परितक्ष्या परितकनं (लं) B. C.	
६-एनान् B. एना C. ७-तक्ते मन्त्युष्णनाम B. C.	१९-स्मान् दुक्त्वा C.	
८-साम्प्रतं मुद्रितनिरुक्तपुस्तकेषु 'तक्त इति सतः' इति पाठः ।	२०-[निरु० २ । २३]	
९-तक्ष्येति B. C. १०-परितक्ष्या B. C.	२१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।	
११-अयं पाठः सन्दिग्धः ।	२२-[ऋ० १ । ३ । १०] 'पावका नः' इत्येव प्रतीकः B. C. M.	
१२-'समूदे' इति त्रुटितम् B.	२३-'प' इति त्रुटितम् ।	
	२४-'द्रष्टव्यः' इति नास्ति M.	

पवते जनिता मतीनाम' इति यथा । क्षरित्री उदकानाम् । 'नोऽस्माकं स्वभूतं यज्ञमिति सम्बन्धः । सरस्वती मध्यमस्थाना वाक् । कीदृशी ? बाजेभिर्वाजिनीवती वाजो बलं वेगो वा तद्वती वाजिनी । कासौ ? सरस्वत्याः स्वभूता सेना तद्वती वाजिनीवती सरस्वती । अथवा वाजं हविलक्ष्णमबं तद्यस्या अस्ति सा वाजिनी यागसन्ततिस्तद्वती वाजिनीवती सरस्वती । सा यज्ञं बहु 'वश कान्तौ' कामयताम् । कामनेन चात्रागमनं सम्भजनं च लक्ष्यते । यो हि यत्कामयते [सं] तदागच्छति सम्भजते च । आगच्छतु सम्भजतां चेत्यर्थः । धियावसुः धीरिति कर्मनाम । वसिति धननाम । कर्म यागलक्षणं [वसुं] धनं यस्याः सा कर्मधना प्रज्ञाधना वा ।

अथर्वा वसेराच्छादनार्थस्य वसुशब्दः । 'शृस्वस्त्रिहि' इत्यादिना उप्रत्ययान्तः । धिया कर्मणा वृष्टिलक्षणेन प्रज्ञया वा छादयित्री धार्यानाम् । तस्या एषापरं व्यक्ततरा मध्यम-लिङ्गप्रदर्शनार्थी । पूर्वस्थां तु पावका पावयित्रीत्येपि स्यात् ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यायस्य षड्विंशः खण्डः १३]

[अथ सप्तविंशः खण्डः १३]

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना ।

धियो विश्वा वि रजन्ति ॥

महद् बहु अर्णो मेघस्थमुदकम् । सरस्वती मध्यमस्थाना वाक् । प्र चेतयति प्रज्ञापयति । केतुना कर्मणा गर्जिताख्येन । गर्भीरं हि गर्जितं श्रुत्वा महदत्र मेघ उदकमिति प्रज्ञायते । केतुशब्दोऽपठितोऽपि कर्मनाम प्रज्ञानामैव वै । कुत एतत् ? 'वैश्वानरस्य विमितानि चक्षुर्लो' इत्यत्र मन्त्रे प्रयोगदर्शनात् । अत्र हि चक्षुर्लोकेत्यनेन प्रज्ञाया उपात्तत्वादसन्दिग्धं केतुशब्दस्य कर्मवचनत्वम् । प्रज्ञया वा ययौ गर्जन्ति वर्षन्ति च । धियः कर्माणि प्रज्ञा वा ।

१-[ऋ० ९।९६।५]

२-नीवती याग B. C. ३-[धा० २।७०]

४-'स' इति नास्ति M.

५-वा B. C. 'वसु' नास्ति M. ६-यद्व। B.

७-[उणा १।१०] शृ...सिष्ठ नहि B.

८-धिया वा कर्मणा वा लक्षणेन B.

९-धार्यानाम् B. C.

१०-'परा' इति त्रुटितम् B. ११-नार्थः B. C.

१२-पावयतीत्यपि B. C.

१३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तरात्म्यस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

१४-[ऋ० १।३।१२] 'अहो अर्णः' इत्येव प्रतीकः B. C. M.

१५-पतेयति C. १६-गभित्सहि B. C.

१७-'वा' इति त्रुटितम् B. C.

१८-[ऋ० ६।७।६] पक्षसा B. C.

१९-मन्त्रप्रयोग B. C.

२०-ससेत्यनेन B. C. २१-यया वा गर्जन्ति B.

विज्ञा सर्वा । वि राजति राजतिर्दीप्यर्थः । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतण्यर्थः । विविधं दीपयति
वृष्टिद्वारेण यागकर्माणि । प्रज्ञां वा दीपयति तृप्तस्योन्मीलयति प्रज्ञाम् । बुभुक्षितस्य न प्रति-
भाति किञ्चित् । अत उच्यते । तस्य निष्पत्तिद्वारेण धियो विराजतीति । अथवा धिय इति
तद्वदुपलक्षणम् । धीमन्ति सर्वाणि भूतानि प्रतीत्यर्थः । विराजति विविधं दीप्यते ईष्टे ।

कथं पुनरवगम्यते मध्यमस्थाना सरस्वतीति । उच्यते । वागर्थेषु विधीयत इति । वाग-
र्थेषु वाचो मध्यमस्थानाया अर्थेषु साध्येषु वर्षक्षरणस्तनयितुलक्षणेषु स्तुतिहेतुभूतेषु सर-
स्वती साधकत्वेन विधीयते विविधं स्थाप्यते उदाह्रियते । यस्मात् माध्यमिकां वाचं
मन्यन्ते नैरुक्ताः ।

वाग् व्याख्याता । 'वाक् कस्मार्त् ? वच्चे' इत्यत्र । तस्या एषा ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यायस्य सप्तविंशः खण्डः ।]

[अथ अष्टाविंशः खण्डः ।]

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्त्रा ।

चतस्र ऊर्जं दुदुहे पर्यासि क्व स्विदस्याः परमं जंगम ॥

नेमस्य । परा च । यद् यदा वाक् माध्यमिका वदन्ति अविचेतनानि अप्रज्ञातार्थानि
स्तनयितुलक्षणानि शब्दरूपाणि । गच्छी ईश्वरनामैतत् ईश्वराः [प्राहुः] कस्येश्वराः ?
देवानां माध्यमिकानाम् । निषसाद दिषीदति वर्धितुमन्तरिक्षे । मन्त्रौ स्तोतव्या हर्षयित्री वा ।
यच्छ्रुतेस्तदध्याहारः । तदौ चतस्रो दिशः प्रतीति शेषः । ऊर्जं दुदुहे क्षरन्ति । पर्यासि उदकानि
उदकलक्षणं रसमित्यर्थः । अथवा ऊर्जमित्यङ्गनाम । कारणे च कार्यशब्दः । ऊर्जोऽर्जस्य
कारणभूतानि पर्यासि । क्षरितस्य चेतनस्य अस्याः स्वभूतस्य यत् परमं श्रेष्ठं तत् कर्जंगम
कापि जगति न दृश्यत इत्यर्थः । तदाह भाष्यकारः । यत्पृथिवीं गच्छति यदादित्यरश्मयो हरन्तीति

१-इदं वाक्यं त्रुटितम् B.

२-'प्रज्ञा' इत्येव B. C. ३-किञ्च C.

४-ध्यम' इति त्रुटितम् B. C.

५-यन्ते B. अस्मात्परं 'इति वाचो म स्थानया

अर्थेषु साध्येषु' इत्यधिकः पाठः B.

६-यस्मान्माध्यमिका नैरुक्ताः B. C.

७-'ख्या' इति त्रुटितम् C.

८-[निर० २ । २३] 'त व' इति त्रुटितम् C.

९-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य
च निर्देशो न दृश्यते ।

१०-[५० ८ । १०० । १०] 'यद्वाग्वदन्ती' इत्येव
प्रतीकः B. C. M.

११-वदन्ती B. C. १२-'प्राहुः' नास्ति M.

१३-मन्त्रा B. C. १४-'तदा' इति त्रुटितम् M.

१५-ऊर्जित्यत्र B. 'ऊर्जित्यत्र C. १६-करणे B. C.

१७-ऊज्यो न्यस्य C. १८-जन्म B. C.

वा । मन्त्रो मदना । अनुः प्रतिना समानार्थः ।

तस्यैषापरा । किमर्था ? इयमेव माध्यमिका वाक् सर्वपाण्यन्तर्गता धर्माधर्माभि-
वादिनी भवतीति विभूत्युपदर्शनार्था भवतीति ।

[इति षोडशस्या- (एकादशस्या-) ध्यायस्य अष्टाविंशः खण्डः]

[अथ एकोनत्रिंशः खण्डः ।]

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।

सा नो मन्त्रेषमूर्जे दुहाना धेनुर्वागस्मातुप सुष्ठुतैतु ॥

तच्छ्रुतेर्यद्दध्याहारः । यां देवीं मध्यमस्थानां वाचमजनयन्त जनयन्ति । के ? देवा
माध्यमिकाः । विश्वरूपाः सर्वरूपाः । पशवो वदन्ति ये च व्यक्तवाचो ये चेतरे । तत्पूर्वकत्वाद्-
वाक् प्रवृत्तेः । सां नो मन्त्रा मदना स्तुत्या हर्षयित्री वा वृष्टिप्रदानद्वारेण इषमन्नमूर्जे च
पयो घृतादिकं च रसं दुहाना क्षीरती । धेनुस्थानीया वागस्मातुपैतु उपगच्छतु वर्षितुं प्रवर्त-
तामित्यर्थः । सुष्ठुता सुष्ठु स्तुतास्माभिः ।

अनुमतिर्देवता काचिद्द्रष्टव्या । अनुमतिः कस्मात् ? अनुमननात् । अनुमता किलासी
देवैर्ऋषिभिश्च चतुर्दशके पक्षे । चतुर्दश्यपि सत्यस्त्विद्यं पौर्णमासीति तिथ्यादानविच्छेद-
कृतं पूर्वोत्तरत्वम् । केचिन्मन्यन्ते । यदा चतुर्दश्या मानं पञ्चदश्यां विच्छेदः । तदा तयोः
पूर्वोत्तरत्वम् । परमपि पञ्चदश्या मानं प्रतिपदि विच्छेदः । तदा तयोः । यदोभयं पञ्चद-
श्यां न पूर्वा नोत्तरा । तदा च 'यां पर्यस्तमयं प्राण उद्विंथात्' इत्यादि लक्षणं पौर्णमास्य-
मावास्यायोः पूर्वोत्तरत्वे । तदेतत्पूर्वोत्तरं पूर्वोक्तं ऋतुविकारपक्षे पौर्णमास्यमावास्यायोश्चतु-

१-किमर्थम् B. २-य इमे वा माध्य C.

३-भवन्तीति B.

४-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

५-[ऋ० ८ । १०० । ११] 'देवीं वाचम्' इत्येव
प्रतीकः B. C. M.

६-'व' इति त्रुटितम् B. C.

७-वर्षा वा B. पशं वा C.

८-तरत्पूर्व B. ९-पूर्वतत्वा C.

१०-'सा नो' इति त्रुटितम् B.

११-'व' इति नास्ति C.

१२-रक्षतीति B. C. १३-अनुमानात् C.

१४-श्चतुर्द B. C. १५-सीनि तिथ्या B. C.

१६-यथा B. १७-मानानं B. C.

१८-पञ्चदश्या B. C. १९-तरात्वम् B. C.

२०-'नो' इति त्रुटितम् B.

२१-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्] उद्विंथात् B.

२२-'पूर्वोत्तरं' अस्मात्परं 'पूर्वोक्तं पूर्वोक्तत्वं' इति
पाठः C. पुस्तके । B. पुस्तके तु 'पूर्वोक्तत्वं'
इत्येव पाठः ।

द्दशीपञ्चदशीप्रतिपद्विषयत्वेन विहितं च प्रसिद्धं च । तस्या एषा ।

[इति षोडशस्या-(एकदशस्या-) ध्यायस्य एकोनत्रिंशः खण्डः १]

[अथ त्रिंशः खण्डः ।]

अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृषि ।

क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आर्धुषि तारिषः ॥

वामदेवस्य । इत् पदपूरणः । अनुमन्यासै अनुमन्यस्व यदनुमन्तव्यम् । हे अनुमते त्वं शं [च] सुखं च नोऽस्माकं कृषि । इषमन्नं च तोकायापत्याय नोऽस्माकं स्वभूनाय दधो देहि । प्रतारिष इति सम्बन्धः । तरतिश्च वृद्धार्थः । प्रवर्धर्थं च नोऽस्माकमाधुषि ।

पञ्चदशके पक्षे राकेत्युच्यते पञ्चदशी प्रतिपदा । राका कस्मात् ? रातेर्दानार्थस्य । दीयते हि तैस्यां देवेभ्यो हविः । तस्या एषा ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यायस्य त्रिंशः खण्डः १]

[अथ एकत्रिंशः खण्डः ।]

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शुणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।

संव्यत्वर्पः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥

गृहसमर्पस्य । राकां मध्यमस्थानां कालविशेषाधिदेवतां वा । अहं सुहवां सुहोनाम् ।

१-‘हि’ इति त्रुटितम् C.

२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

३-[तै० सं० ३। ३। ११] ‘अन्विदनुमते’ इत्येव प्रतीकः B. C. M.

४-उत्पद B. C. ५-‘च’ नास्ति M.

६-‘क्रत्वे दक्षाय नो हिनु’ इत्यस्य स्थाने ‘इषं तोकाय नो दधः’ इति पाठः काठकसंहितायां [१३। १६] वर्तते । अयमेव पाठो भाष्यकारस्याप्यभिमत इति प्रतीतः । यतो भाष्ये यास्काचार्यः ‘अन्नं च नोऽपत्याय धेहि’ इति

व्याख्यति । दुर्गमहेश्वरावपीममेव पाठं विवृणुतः । एवं च काठकसंहितापाठस्य स्थाने ऽयं सर्वमुद्रितपुस्तकेषु समुपलभ्यमानस्तैत्तिरीयसंहितापाठः कथंचित् प्रमादादन्यथा वात्र सन्निविष्ट इति निश्चितम् । ७-प्रतिरिष B. C.

८-य त नो C. ९-राका C.

१०-उस्या B. तस्या देवेत्यो C.

११-[ऋ० २। ३२। ४] ‘राकामहम्’ इत्येव प्रतीकः B. C. M.

१२-‘दस्य’ इति त्रुटितम् C.

१३-स्त्राहवानाम् C. स्वाह्वानाम् B.

सुष्ठुती तृतीयैकवचनस्य पूर्वसंवर्णः शोभनया स्तुत्या । हुवे ह्वयेतेर्लेटि आत्मनेपदोत्तमैक-
वचने 'बहुलं छन्दसि' इति सम्प्रसारणे शर्पेच्च लुकि कृत एतत् । हुवे ह्वयामि । सा च
ह्वयमानो शृणोतु नोऽस्माकम् । सुभगा सुधना । श्रुत्वा च बोधतु बुध्यतु त्वना आत्मनेव यद्-
स्माकं कर्तव्यम् । किं पुनस्तत् ? उच्यते । सीव्यतु सन्तनोतु । अपः कर्मनामैतत् । कर्म
प्रजोत्पत्तिलक्षणम् । स्या पुत्रपौत्रादिसन्ततिलक्षणया । अच्छिद्यमानया । ददातु वीरं पुत्रं शतदार्यं
शतानां दातारमर्थिभ्यः । उक्त्यम् वक्तव्या प्रशंसा यस्य तं वक्तव्यप्रशंमनुपक्षीणकीर्तिमित्यर्थः ।

सिनीवालीत्यादि पूर्वेण कृतव्याख्यानम् । प्रविभज्य निराह । सिनमन्त्रम् । सिनाति
बध्नाति । विनश्यन्तं धारयतीत्यर्थः । बालं पर्वं अमावास्याख्यम् । पर्वं कस्मांत ? वृणोतेः ।
वृण्वन्ति हि तत्र देवता हवींषि तस्मिन् पर्वणि । अत्रेन हविलेक्षणेनार्धवती वालिनी वा ।
तस्यां केशदमभ्रवपनश्रुतेः । बालैस्तद्वती वॉलिनी । सिनी चासौ वालिनी चेति 'सिनी
वाली देवपत्नी । पक्षे चैतन्निर्वचनम् । पृथुशस्तुक्त्वाहुंपमानाद्वा । कथमुपमानम् ? बालेनेवे-
त्यादि । सेवितव्यः सम्बद्धव्यः । दृष्टचन्द्रा चेत्यम् । तथा चोत्तरस्यां 'गृहपतेः' इत्यादि-
निगमोपपत्तिः । तस्या एषा ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यायस्य एकत्रिंशः खण्डः ।]

[अथ द्वात्रिंशः खण्डः ।]

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।

जुपसं ह्वयहुते प्रजां देवि दिदिङ्गि नः ॥

गृत्समदस्य । हे सिनीवालि मध्यमस्थाने देवपत्नि पूर्वामावास्याधिदेवते वा । पृथुष्टुके

१-'स' इति त्रुटितम् B. C.	२-घयते C.	वालिनि M.
३-[षा० ६ । १ । ३४]	४-शञ्जुकि B.	१४-'वालिनी' नास्ति B. C.
५-मान शृणो B.	६-सन्तनोत C.	१५-'चेति सिनी' इति त्रुटितम् C.
७-प्रजोपपत्ति M.		१६-पक्षेति चेत C.
८-'सिनिवा' इति द्विलिखितम् C.		१७-स्तुक्तं चादुप B. स्तुतं चादुप C.
९-कुषा विनश्यसति B. C.		१८-[आप० औ० सू० १२ । २७ । ६]
१०-'कस्माद्' इति द्विलिखितम् C. 'पर्व' इति नास्ति B. C.		१९-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।
११-वृणोतेः C. १२-प्रणवन्ति C. M.		२०-[ऋ० २ । ३२ । ६] 'सिनीवालि' इत्येव प्रतीकः B. C. M. २१-देवपत्नी B. C.
१३-नातवती पालिनि वा C. ०णेन तद्वती सिनी-		

स्तुकः स्त्यायतेः संघातो नितम्बः केशपाशरूपो वा । यद्वा स्तुकरादेन स्तुतिरुच्यते ।
तेनायमर्थः । पृथुनितम्बे पृथुकेशपाशे पृथुस्तुके । या त्वं देवानामसि स्वसा साहचर्याद्
भगिनीस्थानीया । सा त्वं जुषस्व सेवस्व । इदं हव्यं हविः । आहुतं मर्यादया हुतम् । प्रजां
प्रजा च हे देवि दिदिर्द्धि प्रदिश देहि । नोऽस्मभ्यम् ।

स्वसा कस्मात् ? [सुं असा] सुष्ठु पतिकुले क्षेप्तव्या । [ईति पाठस्तु] सुखावबोध-
नार्थः । स्वेषु सीदतीति वा । सुशब्दः स्वशब्दो वा पूर्वपदम् । अस्यतेः सदेवोत्तरपदम् ।

कुहः कस्मात् । गृह्तेर्धातोः । गृहो ह्यदृश्यश्चन्द्रमास्तत्र तत्र भवति । अतश्चन्द्र-
मसो गृहनाद्वर्णव्यापत्या कुहः । कर्वाभूदिति वा । तस्यामप्रत्यक्षत्वाद्वितर्क्यश्चन्द्रमा भवति ।
क पुनरसावभूदित्येवम् । अतः कुहः । सैव वा देवतारूपत्वादप्रत्यक्षत्वात् क्व सती वर्त-
माना ह्यत इति कुहः । उभयत्र वाक्यार्थे पदवचनम् । नैरुक्तपक्षेऽपि यथासम्भवमनुम-
त्यादीनां निर्वचनानि योज्यानि । तस्या एषा ।

[इति षोडशस्या- (एकादशस्या-) ध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः]

[अथ त्रयस्त्रिंशः खण्डः]

कुहमह ९ सुकृतं विद्यनापसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि ।

सा नो ददातु श्रवणं पितॄणां तस्यै ते देवि हविषां विधेम ११

वामदेवस्य । कुहं भवतीम् । अहं सुकृतं वर्तनं वृत्त शोभनं वर्तनं यस्याः । शोभनं वर्तते
गच्छतीत्यर्थः । शोभनं यौ वृणोति ताम् । विद्यनापसं अपः कर्म विद्यनाशब्दो विदितशब्द-
स्यार्थे विदितकर्मणम् । अस्मिन् प्रकृते यज्ञे । सुहवां सुह्वानाम् । जोहवीमि पुनः पुनर्ह्वयामि ।
सा च भवती नोऽस्मभ्यं ददातु । श्रवणं श्रवणीयम् । पितॄणां सम्बन्धि पितृभ्य आगतं पित्र्य-

१-तिमुच्य C. २-‘सा’ इति त्रुटितम् B.

३-प्रजाः प्रजां B.

४-दिदी प्रदर्शं देहि C. ‘प्र’ नास्ति B.

५-‘सु’ इति नास्ति B. C. ‘सु असा’ नास्ति M.

६-विति... धनार्थे B. C. ‘इति पाठस्तु’ नास्ति M.

७-सुशब्दो C. ८-त्वमभूदिति तस्या B.

९-‘वा’ इति नास्ति C.

१०-‘नैरुक्तपक्षेऽपि’ इत्यारभ्य ‘विद्यनापसं’ इत्यन्तः

पाठस्तुटितः B.

११-आदर्शोपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१२-[मै० सं० ४ । १२ । ६] ‘कुहमहं’ इत्येव
प्रतीकः B. C. M.

१३-‘सुकृतं’ इत्यस्य स्थाने बहुत्र ‘सुवृत्तं’ इति पाठो
दृश्यते । अत्र स एव पाठो महेश्वरेणाङ्गीकृत्य
व्याख्यातः ।

१४-वर्तिते B. C. १५-शोभनया वृणोति B. C.

१६-शब्दो B. C. १७-भवति B. C.

मित्यर्थः । किं तद् ? सामर्थ्याद्धनं यशो वा । तस्य ते तुभ्यं हे देवि हविषा द्वितीयायै तृतीया हविर्विधेम विदधतिर्दानार्थः । दत्तः ।

अथवा तस्यै ते इति द्वे अपि चतुर्थ्यौ द्वितीयायै । हविषेति [तुं] तृतीया स्वार्थ एव । तां त्वां हविषा विधेम परिचरेम । भाष्ये सुन्दुत्या शोभनया स्तुत्या अर्थप्राप्तार्थवचनम् । विदधतिर्दतिकर्मेति व्याख्यातम् ।

यमी व्याख्याता यमेन । तस्या एषा ।

[इति षोडशस्या- (एकादशस्या-) ध्यायस्य त्रयस्त्रिंशः खण्डः]

[अथ चतुस्त्रिंशः खण्डः ।]

अन्यमू पु त्वं यम्यन्य उ त्वां परि भजते लिबुजेव वृक्षम् ।

तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुमेधाम् ॥

यमी यमं चकमे । तौमसावनया प्रत्याचचक्षे । एवं संवादसूक्तशेषः । ऊ स पद-
पूरणौ । एवशब्दस्यार्थे वा । अन्यमेव त्वं हे यमि परिष्वंस्यसे न मामित्यर्थः । अन्य उ त्वाम-
न्यश्च त्वां परिष्वजते लट्स्थाने पञ्चमः परिष्वंस्यते नाहम् । लिबुजेवं वृक्षं व्रततिरिव वृक्षम् ।
तस्य वा वाशब्दस्यार्थे तस्य च । त्वं मन इच्छा वशावर्तिनी भवेत्यर्थः । स वा त्वं स च तव ।
अर्धौ अधानन्तरं च तेन सह कृणुष्व संविदं परस्परार्थयोगलक्षणपरिभाषां सुभद्रां कल्याणीम् ।

यदा नैरुक्तपक्षे मध्यमस्थाना यमी । तदा मध्यमस्थानो यमो वायुवैद्युतो वा ।
वर्षकाले व्यतीते तामाह । प्रागस्माद् वर्षकालोदद्यौ मासान् । अन्यमूषु त्वमित्यादि ।
एवमुभयथा योज्यम् ।

इति निरुक्तविवरणसमुच्चये षोडशस्या- [एकादशस्या-] ध्यायस्य तृतीयः पादः ।

१-विदधतिर्दानार्थः C. विदधतिर्दा B.	प्रतीकः B. C. M	११-तमसा B. C.
२-दद्यः दम B दध्यः दमः C. ३-द्वितीयात्वे M.	१२-त्वं विगममि B. त्वा हे यमि C. १३-जादेलेट्.	
४-'तु' इति नास्ति M. ५-त्वा त्वां B.	१४-लिबुजेव वृक्षीरिव C. वृक्षं नास्ति B.	
६-अत्र खण्डे नेदं भाष्यमस्ति ।	१५-तस्य व C. १६-स वा क्व C.	
७-'इति' इति नास्ति B. 'व्याख्यातम्' नास्ति B. C.	१७-'अथ' नास्ति B. 'अधा' नास्ति C.	
८-[निरु. १० । १९]	१८-रापियोगलक्षणं परि C. १९-कालाद्वर्षौ मासान् B. C.	
९-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।	२०-अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्यादर्शपुस्तकेषु ।	
१०-[नृ. १० । १० । १४] 'अन्यमूषु' इत्येव	२१-'इति षोडशस्य तृतीयः पादः' इत्येव पाठः C.	
	'अध्यायस्य' इति M. पुस्तके नास्ति ।	

अथ चतुर्थः पादः । [अथ पञ्चत्रिंशः खण्डः]

उर्वशी व्याख्याता उरु अभ्यश्नुते' इत्यादिना । तदिहापि यथासम्भवं योज्यं निर्वचनम् । तस्या एषा ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यायस्य पञ्चत्रिंशः खण्डः]

[अथ षट्त्रिंशः खण्डः]

विशुभ या पतन्ती दविशोऽभ्रन्ती मे अप्या काम्यानि ।

जनिष्ठो अपो नर्यः सुजातः प्रोवशी तिरत दीर्घमायुः ॥

उर्वशीपुरुषसोः संवादे पुरुरवा मध्यस्थान ऐळो वा । नैरुक्तपक्षे मध्यमस्थानः स्तनयितुलक्षणाया वाचोऽधिष्ठात्री या देवता तामाह । विशुभ या नशब्द उपमार्थत्वात् सम्प्रत्यर्थे । अथवा स्वार्थ एव । विशुदिव या स्तनयितुलक्षणाया वाचोऽधिदेवता । पतन्ती गच्छन्ती दविशोऽद्योतते भ्रन्ती हरन्ती प्रापयन्ती मां प्रति । मे मम । अप्या आप्तव्यानि । काम्यानि कामयितव्यान्युदकानीति शेषः । अपशब्दः समूहवचनो वा । [अप्या] अपसंघातरूपाणीत्यर्थः । यच्छ्रुतेस्तदध्याहारः । तस्याः सकाशात्तत् इत्यर्थः । [जनिष्ठ उ] जनिष्ठ उकारः पदपूरणः । छान्दसत्वाद्वर्तमाने लुङ् अडभावश्च जायते । कः ? सामर्थ्यादुदकसंघातः । अपः अप इत्यन्तरिक्षनाम । बहुवचनस्य स्थाने इदमेकवचनं पञ्चम्याः षष्ठ्या वा । यदा पञ्चम्यास्तदाऽङ्गोऽन्तरिक्षादित्यर्थः । यदा षष्ठ्यास्तदा अंधीति शेषः । अपोऽधि अन्तरिक्षस्योपरीत्यर्थः । तद्भाष्यकार आह । यदा नूनमयं जायेताङ्गोऽध्यप इति । कीदृशः संघातः ? नर्यो नृम्यो हितः । सुजातः संजानः सुसम्भूत इत्यर्थः । यदेति भाष्ये श्रुतत्वात् तदेत्यध्याहारः । अथ तदा तेन संघातेन सत्यनिष्पादनद्वारेण प्रतिरतेत्यन्वयः सोर्वशी प्रतिरत प्रवर्धयति दीर्घमायुः सर्वमनुष्ठानाम् । यस्मात् 'अन्नमयाः प्राणोः' । 'सर्वमन्ने प्रतीतेम' ।

१-अयं सर्वोऽपि पादाद्यारम्भात्मकः पाठो नास्ति C M.

२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

३-[निर० ५ । १३] उर्वष्यन्तुत C.

४-[ऋ० १० । १५ । १०] विशुभ या' इत्येव प्रतीकः B. C. M.

५-'उर्वशीपुरुषसोः संवादे' अयं पाठस्तुटितः B. C.

६-मध्यमस्थानस्थावन्नैरुक्तपक्षे B. C.

७-'या' इति नास्ति B. C. ८-पतन्ति गच्छन्ति C.

९-तेभ्रन्ती C. १०-अप्यशब्दो वा समूहवचनः B. C.

११-अप्या C, 'अप्या' नास्ति M.

१२ इ जनिष्ठ इकारः B. C. 'जनिष्ठ उ' नास्ति M.

१३-आसीति B. C. १४-अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्

१५-अत्र 'प्रतिष्ठितम्' इति स्यात् । तथा चेदमर्द्धे पथस्य भवति 'यस्मादन्नमयाः प्राणाः सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम्' इति ।

यदा त्वैतिहासिकपक्षस्तदा उर्वद्वयस्तरौ पुरुरवाश्चैलः । विद्युदिव योर्वशी पतन्ती
गच्छन्ती दैविद्योत् विद्योतते । भरन्ती प्रापयन्ती च रतिकाले मे मम । आप्तव्यानि कामानि
च मधुरशिञ्जितानीति । अत्रापि यच्छ्रुतेस्तदध्याहारः । तस्याः सकाशादाहितगर्भाया यदा
जनिष्टो जनिष्यते आयुर्नाम । अर आप्नोते । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । आप्नोतीत्यापः पचाद्यच्चि
रूपम् । आप्ता सर्वकर्मणामित्यर्थः । नयौ नरस्यापत्यं मम । सुजातः सम्पूर्णवयवः । अथ
तदास्य सोर्वशी पुत्रस्त्रेहेन प्रवर्धयिष्यति दीर्घमायुरित्येव योज्यम् ।

नयौ नृभ्यो हितः । मनुष्य इत्यतिरिक्तपाठः । अन्तरिक्षलोकस्येत्यपि । नरापत्य-
मिति चेत्यैतिहासिकरक्षाभिप्रायः ।

पृथिवी व्याख्याता 'प्रथनात् पृथिवी' इति । इह तु मध्यमस्थानाभिधेया । तस्या एषा ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यायस्य षट्त्रिंशः खण्डः ।]

[अथ सप्तत्रिंशः खण्डः ।]

बळित्या पर्वतानां खिद्रे विभर्षि पृथिवि ।

प्र या भूमिं प्रवत्वति महा जिनोषि महिनि ॥

अत्रेवार्थम् । बळिति सत्यनाम । इत्याशब्दोऽमुत्रेत्यस्मिन्नर्थे । सत्यममुत्रान्तरिक्षे वर्त-
मानानां पर्वतानां मेघानामैतत् मेघानाम् । खिद्रे खेदनकरम् । किं तत् ? सामर्थ्याद् बलम् ।
विभर्षि धारयसि हे पृथिवि विद्युत्स्तनयित्तुलक्षणाया वाचोऽधिदेवते । प्रजिनोषीति
सम्बन्धः । या त्वं भूमि हे प्रवत्वति प्रवर्त्यस्य प्रवत इति । प्रवद्गोत्रोदकम् । प्रवर्णे चागम-
नम् । तेन तद्वति हे उदकवति [गमनवति] वेत्यर्थः । महा महता उदकेन । जिनोषि
जिन्वतेः प्रीतिकर्मण इदं रूपं प्रजिन्वसि प्रकर्षेण प्रीणयस्येत्यर्थः । हे महिनि महो महत्व-

१-सिकस्तदा B. 'पक्ष' इति श्रुतितमत्र ।

२-स्तरसां B. ३-शीव पत B. C.

४-तविद्योत् द्योतते C. ५-हरन्ति प्रापयन्ति C.

६-मम मे B. ममम C

७-जनिष्ट इतिष्यते B. जनिष्टो इतिष्यते C.

८-[निरु० १।१४]

९-स्थायाभिधेया B.

१०-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

११-[ऋ० ५।८४।१] 'बळित्या' इत्येव प्रतीकः B. C.

१२-मेघानामै (मे B.) तत् B. C.

१३-खीन्द्रं खिद्रे C.

१४-यिवि युस्तन B. यिवी विद्युस्तन C.

१५-प्रजिनो C. १६-अर्थ पाठः सन्दिग्धः ।

१७-प्रवद्गोत्र उदकम् B. C.

१८-गवत्यागम B. प्रवणव्यागम M.

१९-'गमनवति' नास्ति M.

२०-प्रजिद्वसि B. C.

२१-महनी C.

मुदकं वा प्रभूतं तेन तद्वति । तदाह भाष्यकारः । महतीत्युदकवती वेति ।

बलमित्यध्याहृतम् । इत्येतस्यामुत्रेत्यर्थवचनम् । प्रवर्तवतीत्यस्य व्याख्यानं प्रवणवतीति ।

इन्द्राणी माध्यमिका । इन्द्रस्य वा पत्नी । तस्या एषा ।

[इति षोडशस्या- (एकादशस्या-) ध्यायस्य सप्तत्रिंशः खण्डः ।]

[अथ अष्टात्रिंशः खण्डः ।]

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगां भगशब्दो धनवचनम् ।

न ह्यस्या अपरं चन जरसा मरते पतिः विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

वृषाकपेराषम् । इन्द्राणी माध्यमिकामिन्द्रस्य वा भार्याम् । आसु नारिषु निर्धारणे सप्तमी । आसां नारीणां मध्ये । सुभगां भगशब्दो धनवचनः । उदकलक्षणेन धनेन सुधनाम् । इन्द्रभार्यापक्षे सौभाग्ययुक्ताम् । अहमश्रवं श्रुतवानस्मि । हि शब्दोऽप्यर्थः । अपरं चन अपरमपि संवत्सरं प्राप्येति शेषः । यो यः संवत्सरो वर्तते ततस्ततः संवत्सरान्तोऽपीत्यर्थः । जरसा वयःपरिणामेन । मरते म्रियत इति प्राप्ते व्यत्ययेन शर्पे म्रियत इत्यर्थः । पतिर्विश्वस्मात् सर्वस्मादुत्तर इन्द्रः । तमेतमिन्द्रमधिकृत्यैतद्भूम इत्याह भाष्यकारः ।

तस्याः प्रकृताया एषापरा । किमर्थमिति चेत् । उच्यते । नेह प्रसिद्धो वृषाकपिः ऋषिः । किन्तिहि ? युष्यानोऽभिप्रेतः । नैरुक्तानां तु तदुपप्रदर्शनायेन्द्रो ब्रवीति ।

[इति षोडशस्या- (एकादशस्या-) ध्यायस्य अष्टात्रिंशः खण्डः]

[अथ एकोनचत्वारिंशः खण्डः ।]

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्कृते ।

यस्येदमर्थं हविः प्रियं देवेषु गच्छति । विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

नेति प्रतिषेधार्थीयो रारणेति सम्बध्यते । अहं हे इन्द्राणि न रारण रणते रमतेरर्थे वर्त-

१-इत्येस्यामुत्रे B २-वत्त्ववतीत्य B.

३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

४-[ऋ० १० । ८६ । ११] 'इन्द्राणीमासु' इत्येव प्रतीकः B. C. M.

५-इन्द्राणी...मिका...भार्या B.

६-वदोषवचनः C. वदोर्थवचनः B.

७-शर्प मरते म्रियत M.

८-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

९-[ऋ० १० । ८६ । १२] 'नाहमिन्द्राणि' इत्येव प्रतीकः B. C. १०-रणतेति B. C.

मानाद् वर्तमानकाले लुट्शुभमैकवचनमेतत् । न रम इत्यर्थः । सख्युर्वृषाकपेक्षते सख्या वृषा-
कपिना आदित्येन ऋषिणा विनेत्यर्थः । यस्यादित्यस्य वृषीभूतेरर्थायेति शेषः । ऋषिपक्षे तु
स्वभूतमिच्छति । इदमप्यं अप्सु कृतं च व्याख्यातम् । अद्भिर्वा संस्कृतं सोमाख्यं हविः । प्रियं
देवेष्विति वृष्ट्यर्थे देवानां प्रियं गच्छति आहवनीयप्रदेशम् । विश्वस्मात्सर्वस्मादिन्द्र उत्तरः ।
इन्द्रोऽहं न रमं इति सम्बन्धः ।

अत्र नैरुक्तपक्षप्रदर्शनायोच्यते । किं योऽयमिति वृषाकपिरिति प्रसिद्धो मनुष्येषु ।
नेत्युच्यते । यस्येदमप्यं हविरिति । देवतायाश्च हविषा सम्बन्ध [इति] नैरुक्ताः । ऐतिहासिक-
पक्षे तु यस्य स्वभूतमिति स्वस्वामिसम्बन्धः प्रदर्शितः । तदेतद्भूतमस्याह भाष्यकारः पूर्ववत् ।

गौरी मध्यमस्थाना स्तयितुलक्षणा वाग् विद्युद्वा । या दीप्या दीप्तत्वाद्रोचते-
ज्वलतिकर्मण इत्याह । प्रसंगादाह वणोऽपि गौर एतस्मादेव धातोः । स हि प्रशस्यो
भवति कृष्णादिभ्यः । तस्या एषा ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-)ध्यायस्य एकोनचत्वारिंशः खण्डः]^{११}

[अथ चत्वारिंशः खण्डः ।]^{१३}

गौरीमिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।

अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥^{१४}

दीर्घतमसः । परा च । गौरीः छान्दसत्वात् हल्ङ्वादिलोपाभावः । गौरी मध्यम-
स्थाना । मिमाय 'माङ् मीने' इत्यस्य छान्दस लटि रूपम् । निर्मिमीत इत्यर्थः । किम् ?
सामर्थ्यात् कृत्स्नं जगत् । किं कुर्वती ? उच्यते । वृष्टिलक्षणानि सलिलानि तक्षती करोति-
कर्मायं कुर्वती ददतीत्यर्थः । एकपदी पदमाश्रयो वृष्टिकर्मणि सहकारिकारणम् । एकं

१-मानः B. मानाः C.

२-मेतन्नामे, म इ C.) त्यर्थः B. C.

३-सखा B.C. ४-अत्र 'कृते' इति युक्तः स्यात् ।

५ 'स्य' इति वृद्धितम् C.

६-'शेष' इति नास्ति B. C. ७-हन्नरमिति C.

८-अत्र 'इति' इत्ययमधिक एव ।

९-'हविषा' इति द्विलिखितम् B.

१०-'इति' इति नास्ति B. C. M.

११-तमेतत् C. तमेतं M.

१२-विधर्वा B. विधर्वा C.

१३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्वंशो न इत्यते ।

१४-[॥ १ । १६४ । ४१] 'गौरीमिमाय' इत्येव
प्रतीकः B. C. M.

१५-गौरी छान्दसत्वात् हल्यादि M.

१६-[॥ ३ । ६॥ ४ । ३६]

१७-कुर्वन्ति C. कुर्वन्ती B.

१८-कुर्वन्ती B. C. १९-अथवृष्टि B. C.

पदमांशयः सहकारि कारणमस्याः सा । केनैकेन ? मध्यमेन एकपदीत्युच्यते । द्विपदी
द्वाभ्यां सहकारिकारणाभ्यां मध्यमेन चादित्येन द्विपदी । सा चतुपदी चतसृभिर्दिग्भिः ।
दिशोऽपि ह्यवकाशदानेन सहकारिकारणत्वं प्रपद्यन्ते । अष्टापदी दिग्भिश्च । नवपदी आदि-
त्यमध्यमयोरन्यतरेण । नवपुष्पी एकपद्यात्मना भवन्ती । यद्यद्वृष्टिकर्मणि सहकारिकारणं
यदधीनं वृष्टिकर्म यत्र वा तत्सर्वमाश्रयन्तीत्यर्थः । सहस्राक्षरा सहस्रमिति बहुनाम अक्षर-
मित्युदकनाम बहूदकेत्यर्थः । परमे प्रकृष्टे व्योमन् अन्तरिक्षनाम लुक् सप्तम्याः व्योमन्यन्त-
रिक्षे सप्तमीश्रुतेः स्थितेति शेषः ।

व्योमन्नित्यस्य निर्वचनं व्यवने 'अव' गत्यादिषु विविधमवेनं यस्मिन् । तस्या
एषापरा अनन्तरं एव । मध्यमैव गौरी न गुणयोगादन्या काचिदित्यर्थः ।

[इति षोडशस्या- (एकादशस्या-) ध्यायस्य चत्वारिंशः खण्डः]

[अथ एकचत्वारिंशः खण्डः ।]

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।

ततः क्षरत्यक्षरं तद्विज्वमुप जीवति ॥

तस्या गौर्या अधि उपरि । समुद्राः समुद्र इत्यन्तरिक्षनाम । तात्स्थ्याश्च ताच्छब्दश्च ।
समुद्रस्याः समुन्दनकारिणो वा मेघाः । वि क्षरन्ति विविधं क्षरन्त्युदकम् । तेन च क्षरितेन
जीवन्ति । प्रदिशः प्रकृष्टा दिशश्चतस्रः । दिङ्निवासिषु च भूतेषु जीवन्तु दिशो जीवन्ती-
त्युच्यते । तेन चैतत् सङ्गदेव भवेति । किं तर्हि ? ततः क्षरति प्रतिवर्षम् । अक्षरमुदकम् ।
तद्विश्वं सर्वं जगदुपजीवति । अङ्गर्द्धं क्षरतीति भाष्यम् । अङ्गसा वामिव्यङ्ग्यन् सर्वम् ।
गौर्व्याख्याता । 'गौरिति पृथिव्या नामधेयर्द्धं' इत्यादिना । इह तु मध्यमोच्यते । तस्या एषा ।

[इति षोडशस्या- (एकादशस्या-) ध्यायस्य एकचत्वारिंशः खण्डः ।]

१-पदाश्रयः B. C. २-मध्यमेकेन C.

३-अवदानदानेन B. C. ४-सहकारिकारणत्वं C.

५-प्रतिपद्यन्ते B. C.

६-'ण' इति नास्ति B. C. अन्येतरे C.

७-पद्यात्मन्यात्मना भवन्ती (न्ति C.) B. C.

८-कर्मणः सह B. ९-'नं व्यव' इति वृत्तितम् B.

व्यवमने C. १०-[धा० १।६०१]अन गत्यादिषु B.

०. अयमपि 'अय' [धा० १।४६६]इत्यत्र वर्तते ।

११-मननं B. C. 'ममनं' इति वा स्यात् ।

१२-'अन्तरा' इत्येव B. C.

१३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते । १४-[ऋ० १।१६४।४२]

'तस्याः समुद्राः' इत्येव प्रतीकः B. C. M.

१५-भवदिति B. १६-अङ्गन B. C.

१७-[निरु० २। ५] पृथिवीनाम B. C.

१८-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न दृश्यते ।

[अथ द्विचत्वारिंशः खण्डः ।]

गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्गुकृणोन्मातवा उ ।

स्रक्वाणं घर्मममि बावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥

गौर्मध्यस्थाना वाक् । अभीमेदनु मीयतिः शब्दकर्मा अन्वमीमेत् । स्तनयितुलक्षणोऽनेन शब्देनानुशब्दयति । वत्सं रसहरणसामान्यादात्मनो वत्सं वत्सभूतमादित्यम् । मिषन्तं पश्यन्तं जगत्सर्वम् । मूर्धानं चास्य रदम्याख्यं मध्यमस्थानमागतं प्राप्येति शेषः । हिङ्गुकृणोर्ते हिङ्गुरोति । मातवा उ उकारः पदपूरणः । मातवै मातुं मन्तुं वा ज्ञातुम् । ज्ञानायोदैकस्थे-
त्यर्थः । न च स्रक्वनुशब्दयति । किन्तर्हि ? स्रक्वाणं सतरेतद्रूपम् घर्मं हरतेरेतद्रूपम् । हतारं च रसानामादित्यम् । अमि बावशाना अत्यर्थमभिशब्दयन्ती । मिमाति पुनः पुनर्मीयते । मायुं स्तनयितुलक्षणं शब्दम् । पयते प्यायतेवृद्धचर्यस्येदं रूपं । प्यायते प्रवर्धयते च । केन ? पयोभिः स्वेन दंसैरुदकैः ।

गौरन्वमीमेद् वत्सं मिषन्तमादित्यमिति पाठः । अनिमिषन्तमित्यपपाठः । प्रप्यायते पयोभिः । बावोषा माध्यमिकेति नैरुक्ताः । घर्मधुगिति याज्ञिकाः । अतस्तदभिप्रायेणान्यथा मन्त्रस्य योजना । गौरं घर्मधुक् सानुशब्दयति वत्सं मिषन्तं तामेव मातरं निरीक्षमाणम् । मूर्धानं चास्य जिघ्रतीति शेषः । हिङ्गुरोति मातवै ज्ञानायात्मनः । स एवायं मैदीय उताम्य इति । स्रक्वाणमित्यादि समानयोजनम् । पयते प्यायते वर्धयते च । पयोभिः प्रस्तुतपीवरस्तनी बहुक्षीरा भवन्तीत्यर्थः ।

धेनुर्मध्यमस्थाना धर्यतेर्वा पानार्थस्य । पीयते हि सा तत्प्रवृत्तवृष्ट्युदकद्वारेण । धिनोतेर्वा प्रीणनार्थस्य । प्रीणयति हि सा कृत्स्नं जगत् । याज्ञिकपक्षे स्वक्षीरक्षरण-
द्वारेण । तस्या एषा ।

[इति षोडशस्या- (एकादशस्या-) ध्यायस्य द्विचत्वारिंशः खण्डः १]

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भस्य निर्देशो
न दृश्यते ।

२-[ख० १ । १६४ । २८] 'गौरमीमेद' इत्येव
प्रतीकः B. C. M.

३-स्रक्वनं(द C.) यति B. C.

४-'वत्सं' इत्यत्र 'कर्मा' इति पाठः B. C.

५-निङ् कृणोत् मिङ् करोति C.

६-'उ' इति त्रुटितम् B. ७-योदयक B. ८-स च B. C.

९-यति B. यन्ति C १०-स्वेन भवेत्तै B.

११-मायुमादित्यवस्तुख पाठः B. C.

१२-दौ घर्म B. C. १३-'म' इति त्रुटितम् B.

१४-णं निमित्या B. स्रक्वाणि मित्या C.

१५-'वयते' इति द्विलिखितम् C.

१६-कृत्स्नस्यजगत् C.

१७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेर्निर्देशो

न दृश्यते ।

[अथ त्रिचत्वारिंशः खण्डः ।]

उप ह्ये सुदुषां वेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम् ।

अष्टं सर्वं सविता साविषन्नोऽभीबो धर्मस्तदुषु प्र वोचम् ॥

अहं तावदुपह्वये । सुदुषां सुदोहनाम् । वेनुमुक्तनिर्वचनामेतां मार्घ्यमिकां वाचं धर्म-
बुहं वा । सुहस्तः शोभनहस्तः कुशल इत्यर्थः । गोधुक् गोर्माध्यमिकाया दोग्धा इन्द्रः । धर्म-
दुहो वाध्वर्युः । उँतशब्दोऽप्यर्थः । गोधुगपि दोहत् दोग्धु क्षारयत्वेनाम् । किं दोग्धु ? अष्टमतिश-
येन प्रशस्यम् । सर्वं सूयतेऽभ्यनुज्ञात इति सव उदकलक्षणः पयोऽलक्षणो वा तम् । अभ्य-
नुज्ञात इत्यर्थः सविता आदित्यो यजमानो वा । असाविषत् सुवर्तुं अभ्यनुजानातु । नोऽस्माकमे ।
कस्मात् ? [यस्माद्] अभीबोऽतिदीप्तो धर्मो ग्रीष्मसन्तापो महावीरो वा । ततस्तस्मादहमे ।
उकारः पादपूरणः । सुप्रवोचं सुष्ठु ब्रवीमि । अभ्यनुजानात्विति ख उदकम् ।

धर्मधुक्पक्षे पयो यजुभिः साविषत् [अभि] सुवर्तु अभ्यनुजानातु संश्रयमाणं पयो
यजुष्मदिति संस्कारेण यजुषा तद्वत् । सुप्रब्रवीमीति पाठः ।

अभ्यो मध्यमस्थाना । कस्मात् ? अघघ्नी अघस्य दुर्मिक्षादेर्हन्त्री । अदन्तव्या वा ।
धर्मधुक्पक्षे स्पर्शनेनाघस्य पापस्य हन्त्री । तस्या एषा ।

[इति षोडशस्या- (एकादशस्या-) ध्यायस्य त्रिचत्वारिंशः खण्डः]

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० १ । १६४ । २६] 'उप ह्ये' इत्येव

प्रतीकः B. C. M.

३-मुक्तिनि C.

४-'माध्यमिका' इति त्रुटितम् B.

५-गौर्माध्य B. गौर्माध्य C.

६-दुघो वा B.

७-वे शब्दो C.

८-दोग्धुम् B. C.

९-दोग्धुः B.

१०-आसूयते B.

११-'वा' इति नास्ति B. C.

१२-सुवसु असतु जानातु B. C.

१३-नोऽस्माकम्' इति द्विलिखितम् C.

१४-'यस्मात्' नास्ति M.

१५-स्मादेहं B. स्मादेहं C.

१६-'ष' इति त्रुटितम् C.

१७-विषाडाभिषु B. विषक् भिषुखतु C. 'अभि'
नास्ति M.

१८-संस्कारकेण B. C.

१९-अध्यमस्थाना C.

२०-देः (दे C.) अहन्त्री (न्ती C.) B. C.

२१-धर्मधुक् C. धर्मार्थे या पयो दुग्धे सा धर्मधुक्
धर्म इति दर्शयागार्थस्य पयसो नाम ।

२२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तिनिर्देशो
न दृश्यते ।

[अथ चतुश्चत्वारिंशः खण्डः ।]

सुयवसाद्भगवती द्वि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।

अद्वि तृणमध्ये विश्वदानीं पिवं शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥

शोभनं यवसं सुयवैसम । साहितिको दीर्घः । किं तत् ? रश्म्युपहृतमुदकम् । तस्यात्री सुयवसादिनी सुयवसात् । भगवती भगं धनं तेनैव रश्म्युपहृतोदकाख्येन धनेन धनवती । हिशब्दः पदपूरणः । भूया भव । अथोऽनन्तरं तेनैव त्वत्प्रवृत्तेन धनेन वयमपि भगवन्तो धनवन्तः । स्याम भवेम । अद्वि भक्षय च । [संचूर्णय खादेत्यर्थः] किम् ? तृण तर्दनीयं मेघम् । अज्ये माध्यमिके वाक् । विश्वदानीं छान्दसत्वाद्विश्वशब्दादपि दानीं सर्वदा । पिवं रश्म्युपहृतम् । शुद्धमकलुषम् । हे अज्ये घर्मधुग् विश्वदानीं सर्वदा पिवं च शुद्धमकलुषितमुदकम् । आचरन्ती आभिमुख्येन मर्यादया वा चरन्ती गव्यूतौ ।

तस्या एषापरा वसुसम्बन्धत्वान्माध्यमिकत्वप्रदर्शनार्था ।

[इति षोडशस्या- (एकादशस्या-) ध्यायस्य चतुश्चत्वारिंशः खण्डः]

[अथ पञ्चचत्वारिंशः खण्डः ।]

हिंकृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।

दृढामश्विभ्यां पयो अज्येयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥

हिङ् इत्येवं रूपं स्तनयित्नुलक्षणं कुर्वती । वसुपत्नी वसु धनं वृष्ट्युदकाख्यं तस्या-

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[कृ० १ । १६४ । ४०] 'सुयवसात्' इत्येव

प्रतीकः B. C. M.

३-'य' इति त्रुटितम् B.

४-इति का दीर्घः B.

५-तमुक्तम् B. C. ६-सादीनि B. C.

७-हने उद B. C. ८-'व' इति त्रुटितम् C.

९-'पद' इति नास्ति B. C. M.

१०-अपि भक्षय च संचूर्णय वादेत्यर्थः C. 'च' नास्ति B. 'संचूर्णय खादेत्यर्थः' नास्ति M.

११-'अपि' इति नास्ति B.

१२-'व' इति त्रुटितम् B. C. १३-द्वमे कलुषः C.

१४-पि च B. C.

१५-वा आचरन्ती B. अस्मात्परमादर्शपुस्तकेषु 'गव्यूतौ' इति पदं दृश्यते । तच्चिन्त्यम् ।

१६-'माध्यमिकत्व' इति B. पुस्तके 'माध्यमिक' इति च C. पुस्तके त्रुटितः पाठः ।

१७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

१८-[कृ० १ । १६४ । २७] 'हिंकृण्वती' इत्येव प्रतीकः B. C.

१९-हि इत्येवं कृपस्तन C.

धिपतिभूता । वसूनां वसव आर्दित्यरश्मयो मरुतो वां तेषाम् । रसहरणाद्वत्सं वत्संभूतमादित्यमिच्छन्ती मनसा । अभ्यागात् अभ्यागच्छन्ति । दुर्धा दुग्धां दोग्धि वेत्यर्थः । अश्विन्यां तादर्थ्यं चतुर्थी । अश्विनैवत्र द्यावापृथिव्यौ सूर्याचन्द्रमसौ वा उच्येते । कुत एतत् ? कावाश्विनौ इति प्रकृत्य एवमाद्यर्थप्रदर्शनात् । तयोरश्विनोरथयित्यर्थः । किं दोग्धि । पयः उदकं वृष्टिलक्षणम् । अभ्या माध्यमिका वाक् । इयं पश्चात्सा वर्धतामिति तच्छ्रुतेर्यद्दध्याहारः । या सा रूपेण विद्योतनालक्षणेन वृष्टशुदकेन वर्धताम् । तत्प्रवृत्त्योदकजन्याय महते सौमगाय सुभगत्वाय अस्मोकमित्यर्थः ।

इतरपक्षे अर्ध्यां धर्मधुक् सा हीत्येवं रूपं शब्दं कुर्वती । वसुपत्नी पथ आदर्ध-नस्याधिपतिभूता । वसूनां वसवो हविर्भिः स्तुतिभिर्वा देवानामाच्छादयितार ऋत्विग्यजमाना इहामिमतास्तेषाम् । षष्ठीश्रुतेः स्वभूतं वत्समात्मीयमिच्छन्ती मनसाभिगच्छन्ती दोग्धि च प्रवर्ये अश्विनामश्विन्यो वार्थाय । किं दोग्धि ? पयः । अर्ध्या धर्मधुक् । इयं गौः सर्वकर्मणि अध्वर्युणा दोहार्थयाहूयमाना पयसा वर्धताम् । महते सौमगाय सुभगत्वायास्माकमिति । पठित्वाह इति सा निगदव्याख्याना ।

पथ्या स्वस्तिः प्रकरणौन्मध्यमस्थाना । तन्निवासात् । पथ्यन्तरिक्षे भर्वा पथ्या स्वस्तिशब्दोऽप्युक्तेर्निर्वचनः । प्रायणीयायां 'पथ्यां स्वस्ति प्रथमां प्रायणीये यजति' इति ययौ इष्टे द्वे पदे पैथं समास्राते । स्वस्तिशब्देन अन्तरिक्षविषयपथिशब्दसम्बन्धेन मध्यमस्थानोच्यत इत्युदाहरणम् ।

[इति षोडशस्या- (एकादशस्या-) ध्यायस्य पञ्चचत्वारिंशः खण्डः ।]

- १-पतिभूता B.
- २-तो मुदकतेषाम् B. C.
- ३-सहरणात् संभूत B.
- ४-'वत्स' इत्येव वृटितम् C. ५-गच्छन्ती B.
- ६-दुग्धा हां दोग्धि C.
- ७-'अश्विनौ' इति वृटितम् B.
- ८-सौ सा सा उच्यते C. ९-[नि० १२ । १]
- १०-ततः प्रवृत्त्यो B.
- ११-'अरसा' इति वृटितम् B. C.
- १२-अर्ध्याधर्मधुक् B. C.
- १३-'कुर्वती । वसुपत्नी' इति वृटितम् C.

- १४-अर्ध्याधर्मधुक् B. 'अर्ध्याध' इत्येव । अथे वृटितम् C.
- १५-'यं' इति द्विलिखितम् B. 'इयं' इति वृटितम् C.
- १६-मुद्रितपुस्तकेषु 'व्याख्याता' इति पाठः C.
- १७-रणमध्य B. रणा मध्य C.
- १८-भवत्या B. C. १९-[नि० ३ । २१]
- २०-सोमयागे प्रायणीया नामेष्टित्तर ।
- २१-[कौ० ब्रा० ७ । ८] २२-'यथा' इति नास्ति B. C.
- २३-पदमेव समास्रातं B. C.
- २४-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्ति निर्देशो न दृश्यते ।

[अथ षट्चत्वारिंशः खण्डः ।]

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे अष्टा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति ।

सा नो अमा सो अरणे नि पांतु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥

गयस्यार्षम् । स्वस्तिः । इदवधारणे । स्वस्तिरेव नान्या काचिद्देवता । दिशब्दो वाक्या-
लङ्कनार्थः । प्रपथे प्रकृष्टः पन्था अन्तरिक्षं तस्मिन् प्रपथे । अष्टा अतिशयेन प्रशस्या ।
रेक्णस्वती रेक्ण इति धननाम । वृष्ट्युदकाख्येन धनेन धनवती । अभ्येतीति सम्बन्धः । अभ्ये-
त्यभिगच्छति च । या वामं या वननीयं सम्भजनीयम् । प्रशस्यनाम वा प्रशस्यम् । किं
तत् ? सामर्थ्यात् प्रायणीयं हविः । द्वितीयाश्रुतेः प्रतीति शेषः । स्वकर्म प्रायणीयं हविः
प्रति । सा नोऽस्मान् । अमा गृहनामेदं गृहे । सप्तमीश्रुतेर्वर्तमाना मिति शेषः । सा उ सो
उकारः पदपूरणः । सैव अरणे अर्तेर्गतिकर्मणः शुद्धस्याप्युपसृष्टार्थं वर्तमानस्येदं रूपम् ।
निररंणे निर्गमने गृहाद् बहिश्च गृहादिभ्य इत्यर्थः । निपांतु नियमेन रक्षतु । स्वावेशा स्वा-
वेशना सुखोपसर्पणा भवतु । देवगोपा देवी चासौ गोप्त्री च देवानां सा गोप्त्री च । देवा
वा गोप्तारो यस्या इत्येवमाशास्यते या सा देवगोपा ।

निरमण इति 'अम गत्यादिर्बु' इत्यस्येदं रूपम् । निरमण इति पाठान्तरम् ।

उषाः 'उच्छतीति' व्याख्याता । तस्या एषा ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यायस्य षट्चत्वारिंशः खण्डः ।]

[अथ सप्तचत्वारिंशः खण्डः ।]

अपोषा अनसः सरत्सपिष्टादहं विभ्युषी । नि यत्सीं शिश्रथद्वृषां ॥

वामदेवस्य । परा च । अपोसरदिति सम्बन्धः । अपसर्पति । कुतः ? अनसः अनिते-
रनो वायुस्तस्मात् । सपिष्टौ पिवेर्वर्तमानार्थं कर्तरि निष्ठा छान्दसत्वात् । अहेति विनिग्रहा-

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भस्य च निर्देशो
न दृश्यते ।

२-[ऋ० १० । ६३ । १६] 'स्वस्तिरिद्धि' इत्येव
प्रतीकः B. C.

३-परमा C. ४-निः करणे B. निकरणे C.

५-निवा उ C.

६-देविगोपाः दवी वासौ श्रेस्तीव देव.नां सा गोस्ती

च C. ७-[धा० १ । ४६६]

८-[नि० २ । १८] उच्छन्तीति B. C.

९-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१०-[ऋ० ४ । ३० । १०] 'अपोषा' इत्येव

प्रतीकः B. C. ११-अपसर C.

१२-तस्याः B. तस्यात् C १३-संविष्टन् विवेर्ते C.

यीयः । संपिषत एवेत्यर्थः । कम ? सामर्थ्यान्मेघम् । अथवा अनः शकटम् । लुप्तोपमं चात्र द्रष्टव्यम् । संपिष्टादित्यधिकरणे वर्तमाने निष्ठा । अनस इव यथा कश्चिदनस शकटात् स्तेनादिना संपिष्टात् संपिष्यमाणादित्यर्थः । शाकटिकोऽपसर्पेत् तद्वत् । मेघो वा एतस्मादेवानितेरनः । तस्मात् संपिष्यमाणादेव बिभ्युषी वर्तमाने लिटि क्वसावेतद्रूपं बिभ्यति । कदा ? उच्यते । निशिश्नयदिति सखन्धः । यत् यदा सीं सर्वतः । निशिश्नयत् अथतिर्वर्धकमा निहन्ति मेघम् । वृषा वर्षिता मध्यमो वा । उषा मेघोदरकोटरगोचरा संपिष्यतः संपिष्यमाणाद्वा बिभ्यति नश्यतीति ।

शकटमनः कस्मात् ? आनन्दमस्मिन्धीवरम् । चीवरशब्दो लोहवचनः । आभिमुख्येन नद्धं बद्धं सुदृढत्वाय । नाभिकण्ठवत् न मण्डलाख्यं चीवरं लोहमस्मिन् स नह्यत इत्यर्थः । अथवा 'संप्रेधानेऽग्निषु अस्मिन् दक्षिणे युक्त उपोह्य चीवरम्' इति वस्त्रं किं परिच्छेदसूत्रचीवरशब्दवाच्यम् । तस्मिन्नानकैमासिकं भवतीति । अनितेर्वा 'अन प्राणने' प्राणनं जीर्वनम् । उपजीवन्त्येनैदित्यनेर्जीवनकर्मण इति । अत्र आह मेघमप्युपजीवन्ति सर्वप्राणिनः । तस्या एवापरा । किमेर्था ? उक्तमाप्युषा आदित्यसंश्रया । इयं तु मध्यमा मेघसंश्रया इति प्रदर्शनायाह ।

[इति षोडशस्या-(एकादशस्या-) ध्यायस्य सप्तचत्वारिंशः खण्डः]

[अथ अष्टचत्वारिंशः खण्डः ।]

एतदस्या अनः शये सुसंपिष्टं विपाश्या ।

ससारं सीं परावतः ॥

एतदिति वृष्ट्युदकं भूमिगतं प्रदर्शयन्नाह । अस्या उषस आधाराघेयसम्बन्धेन

१-अपवा B. C.

२-संपिष्टानित्य M ३-बिदसनस श C.

४-कटस्यादिना B. C कटात् स्त्र्यादिना M.

५-मेघा वा B. C. M. ६-सीत् स B. C.

७-तिर्व्यथाकर्मा B. C ८-बिभ्यती B.

९-आनन्दमस्मिन्धीवरं चीवरशब्दो C.

१०-नानिकण्ठ B. C.

११-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्] सपधाने B.

१२-इति वस्त्रं परिच्छेद B. इति पत्रं किं परिच्छेद C.

१३-अत्र 'आनन्द' इति वा स्यात् १४-वेति M.

१५-[धा० ४ । ६९, ७० ॥ २ । ५९, ६०]

१६-प्राण (णि) न स्तीवन उप B.

१७-वन्त्येदमित्यनः B. C.

१८-'अन आ' इत्येव M.

१९-किमर्थम् B. C. २०-उक्तमा C.

२१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च

निर्देशो न दृश्यते ।

२२-[ऋ० ४ । ३० । ११] 'एतदस्याः' इत्येव प्रतीकः B. C. M.

सम्बन्धि । अन्ः शकटं मेघाख्यम् । अर्धचान्तर आकारः शय इत्यत्र सम्बध्यते आशये 'शीङ् खंमे' आशेते अभिमुख्येन भूम्यां तिष्ठतीत्यर्थः । सुसंविष्टमुदकभूतम् । विपाशि पाशि बन्धनं विगतं पाशि यस्मात् तद्विमुक्तपाशं विच्छिन्नसर्वसम्बन्धनमित्यर्थः । ससार यत् इति शेषः । यतो वायुना संपिप्यमाणादपसृतवती सी सर्वत उषाः । पगवतः दूरनामेदं दूरात् प्रेरित इति । परावत इत्यस्य निर्वचनं प्रकर्षेणेतितात् परार्गतात् प्रदेशाद्वा ।

इळा 'ईष्टेः स्तुतिकर्मणः' इत्यत्र व्याख्याता । तस्या एषा ।

[इति षोडशस्या- (एकादशस्या-) ध्यायस्य अष्टचत्वारिंशः खण्डः ।]

[अथ एकोनपञ्चाशत्तमः खण्डः ।]

अभि न इळा यूथस्य माता स्मन्नदीभिर्बुधशी वा गृणातु ।

उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणानाम्यूर्णाना प्रभूथस्यायोः ॥

सिषंत न ऊर्जव्यस्य पुटः ॥

अभि गृणात्विति सम्बन्धः । नान्ये ईदृशः स्तोतार इत्येवम् । अभिगृणातिः स्तुतिकर्मा । अभिष्टौतु नोऽस्मात् । का गृणातु ? इळा माध्यमिका वाक् । यूथस्य माता गजदेः पशुजातस्य यत्किञ्चिद् यूथं तस्य सर्वस्य मातृभूता । मेघयूथस्य वा निर्मात्री । स्मच्छब्दः सहोर्थे सह नदीभिर्गङ्गाद्याभिः । उर्वशी वा उर्वशीशब्दश्चाश्रोतेः क्रियाशब्द इळाया विशेषणार्थः । वाशब्दः समुच्चये । यूथस्य मातेत्येतदपेक्षश्च समुच्चयः । यूथस्य माता उर्वशीति या बह्वाकाशव्यापिनी चेत्यर्थः । अभिष्टौत्विति दर्शितः सम्बन्धः । न च केवला इळा । किन्तर्हि ? उर्वशी वा अयमपि वाशब्दः समुच्चय एव । उर्वशी मध्यमस्थाना विद्युत् । बृहद्दिवा दिवाशब्दो दीप्तिवचनः । बृहद् इति दीप्तिर्यस्याः सा महादीप्तिरित्यर्थः । गृणाना कर्मणि

१-[धा० २ । २२]

२-तिष्ठन्तीत्यर्थः C. ३-इदं वाक्यं त्रुटितम् B.

४-परावगतात् B. C.

५-[निरु० ८ । ७] रादेर्गतिकर्मणः B. C.

६-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

७-[ऋ० ५ । ४१ । १९, २०] 'अभि न इळा' इत्येव प्रतीकः B. C.

८-'अभि' इत्यस्मात्पूर्वं 'न' इति B. पुस्तके 'अनः'

इति C. पुस्तके पाठोऽधिकः ।

९-जगादेः C.

१०-निकर्माती B. C.

११-यैन सह B. १२-उन्दस्या श्रोतेः B. C.

१३-शी नित्य B. शी न नित्य C. १४-अभिष्टौत्विति B. C.

१५-'वा' इति नास्ति B. C. १६-एवम् B.

१७-अत्र 'बृहदति' इति 'बृहद्दिवा' इति वा पाठः साधीयान् भवेत् ।

१८-यस्यां सा B.

कर्तृप्रत्ययः । गीर्यमाणा स्तूयमानोऽस्माभिः । अभ्यूषीना 'ऊर्णुञ् आच्छादने' आभिमुख्येन छादयन्ती अस्मान् कृत्वा वा पृथिवीम् । प्रभृत्स्य पुष्टेः षष्ठी चतुर्थ्यर्थे पुष्ट्येऽस्माकमन्नस्य वृक्षस्य इत्यर्थः ।

रोदसी मध्यमस्थाना । मध्यमस्थानस्यैव रुद्रस्य पत्नी । तस्या एषा ।

[इति षोडशस्या- (एकादशस्या-) ध्यायस्य एकोनपञ्चाशत्तमः खण्डः]

[अथ पञ्चाशत्तमः खण्डः ।]

रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे ।

आ यस्मिन् तस्थौ सुराणामि विभ्रन्ती सचा मरुतु रोदसी ॥

इयावाश्वस्य । रंहितैर्गति कर्मणो रथस्तं मेघम् । नु क्षिप्रम् । मारुतं मरुतां सम्बन्धिनम् । तेन सम्बन्धेन घर्णे कलकलक्षणेन वयं श्रवस्युं श्रवणोपयम् । आहुवामहे ह्यः सैम्प्रसारणम् बाहुल-
केन गुणाभावेन तत उवङ् आह्वयामहे । आ तस्थाविति सम्बन्धः । यस्मिन् रथे आभिमुख्येन तिष्ठति । सुराणामि सुष्ठु रमणीयानि । कानि ? सामध्यादुद्कानि । विभ्रन्ती धारयन्ती । सचा सह । मरुतु सप्तमी तृतीयार्थे मरुद्भिः सह । का ? रोदसी रुद्रस्य पत्नी माध्यमिका वाक् । अध्यायपरिसमाप्तिसूचनार्था द्विरुक्तिरिति सिद्धम् ।

इति निरुक्तविवरणसमुच्चये षोडशो [एकौदशो] ऽध्यायः समाप्तः ।

१-अयं पाठः सन्दिग्धः 'कृतप्रत्ययः' इति स्यात् ।

२-माणः (ण C.) स्तूयमानो B.

३-अमूर्णवाना C. ४-[धा० २ । २९]

५-यतः B. यतः अस्मात् C.

६-कृत्वा (त्वा C.) वा पृथिवी B. C.

७-प्रभृति य (य C.) स्य B. C. अत्र भूयान् पाठ-

स्तुटित इति भाति । अत्र 'स्य' इति 'ऊर्ण-

व्यस्य' इति पदस्यैकदेशः । एवं च 'प्रभृत्...

.....ऊर्णव्यस्य पुष्टे' इति पाठः स्यात् ।

अत्र मध्यगतः सर्वोऽपि पाठस्तुटितः ।

८-पुष्टिः B. पुष्टि C. ९-पुष्ट्ये B. C.

१०-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च

निर्देशो न दृश्यते ।

११-[ऋ० ५ । ५६ । ८] 'रथं नु मारुतम्' इत्यव
प्रतीकः B. C.

१२-इद्वते C. १३-'तं' इति नास्ति B. C.

१४-'घन' इत्यस्मात्पूर्व 'यान्' इति B. पुस्तके 'यदत्'
इति च C. पुस्तके पाठोऽधिकः ।

१५-[प० ६ । १ । ३२] हुवः B. भुवः C.

१६-'केन' इत्यस्मात्परं 'गविदय' इत्यधिकः पाठः B. C.

१७-सुराणामि C.

१८-विभ्रन्ती C. १९-सूचनार्थं B. C.

२०-अयं क्रोष्टकान्तर्गतः पाठो नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।

२१-'समाप्तः' इति नास्ति C.

अथ सप्तदशा-द्वादशा-] ध्याये प्रथमः पादः ।

अथातो द्युस्थानदेवताः ।

अथातो द्युस्थाना देवतां मध्यमस्थानानन्तरं समाह्वयक्रमेण लिङ्गवचनविभागेन व्याख्यायन्त इति शेषः ।

तासामश्विनौ प्रथमगामिनौ भवतः ।

कुतः ? तयोर्हि द्युस्थानानां विभागो विवक्षितः । तयो च वक्ष्यति । 'तयोः कालैः' इति । तयोश्चैतयोर्द्वन्द्वभावादश्विनौ दक्षौ नास्त्यत्वियेकैकशः स्तुत्यभावात् । ननु यद्य-
विभक्तस्तुतित्वमश्विनोस्ततः संविभागे प्राथम्यात् प्रथमस्य स्थाने समाह्वानं प्राप्तम् ।
उच्यते । तत्काले मध्यमस्थानस्य हीयमानरूपत्वाद् द्युस्थानस्य च प्रतिक्षणमुपचीयमान-
रूपत्वात् । तदनन्तरं क्रमेणोपचीयमानप्रकाशद्युस्थानदेवनारूपौ तु सन्तानादन्यत्रासंभव-
सन्निवेशयोरुपचीयमानतयोर्द्वन्द्वमध्यमाद्व्यनुरोधेनोपचीयमानज्योतीरूपोत्तमाद्व्यनु-
रोधेन च द्युस्थानस्यैव [वा] अश्विनोर्युक्ततरः पाठ इति कृत्वा निश्चित्याह । प्रथमगामिनाविति ।

अश्विनौ यद्वयस्तुवाते स्वम् । रसेनान्यः ।

उयोतिषान्यः । अश्विरश्विनावित्यौर्णवाभः]

अश्विनौ कस्मात् । यस्मादश्विनोवाते व्याप्नुतः कृत्स्नं जगत् । [केन?] रसेनावश्या-
यरसेनैको मध्यमः तेजसाऽन्य उच्यते । अश्वैस्तद्वन्तावित्यौर्णवाभो मन्यत इति शेषः ।

अश्वैश्च शब्दे निरूप्याभिधेयं निरूपयिष्यन्नाह ।

- १-अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति B. अयं सर्वो-
प्यथापादारम्भात्मकः पाठो नास्ति C.
- २-'अथातो द्युस्थाना देवता' इति नास्ति C. अथातो
द्युस्थाना देवता B.
- ३-यमगामि B. C. ४-यथा च B.
- ५-[निरु० १२ । १]
- ६-'दक्षौ' इति नास्ति B.
- ७-स्तुत्यवाक्यम् B. स्तुत्यवान् C.
- ८-'ननु' इति त्रुटितम् B. ननु यद्यपि भक्त M.
- ९-सविभा B. सन् विभा C.
- १०-'य' इति त्रुटितम् B. C. M.
- ११-ध्यमानस्थान C.

- १२-'स्य' इति त्रुटितम् C. नस्य प्रतिलक्षण B.
- १३-अस्य वाक्यस्य पाठः सन्दिग्धः ।
- १४-'दन्यत्रासं' इति त्रुटितम् B.
- १५-तनोरूप B. C. 'अपचीयमानतमोरूप' इति
पाठो युक्तः स्यात् ।
- १६-ध्यमाद्व्यनुरो C. मानुरो B.
- १७-पोन्तमान्या (न्य C.) नुरो B. C.
- १८-'वा' नास्ति M. १९-यततरः B. युततरः C.
- २०-यमगामि B. C.
- २१-'अश्विनौ' इत्येव B. नास्त्येवायं मूलपाठः C. M.
- २२-'केन' इति नास्ति C. M. 'केन वश्यायरसेनैको'
इति पाठः B. २३-अश्वशब्दं B. C.

[तत्कावश्विनौ । द्यावापृथिव्यावित्यैके । अहोरात्रावित्यैके । सूर्याचन्द्रमसावित्यैके ।

राजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिकाः ।]

तत्कावश्विनाविति । तदिति वाक्योपन्यासे । किं प्रश्ने । द्यावापृथिव्यावश्विना-
वित्यैके आचार्या मन्यन्ते । विश्वायते हि 'तौ यौ प्रत्यक्षावश्विनाविमे एव ते द्यावापृथिव्यौ' ।
द्यौर्ज्योतिषा व्यहनुते पृथिवी रसेनाग्निलक्षणेन । अहोरात्राविति । अहर्ज्योतिषा रात्रिरवश्यायेन ।
सूर्याचन्द्रमसाविति । सूर्यो ज्योतिषा चन्द्रमा रसेन ह्लादिना । राजानावित्यौर्णवाममतेन ।

तयोः काल ऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानविष्टम्भम् ।

इति कालविभागप्रदर्शनं देवताविभाग-[प्रदर्शन-] प्रतिपत्तये । विष्टम्भो व्याप्तिमेदः
परस्परतो ज्योतिस्तमसोः ।

[अनुतमो भागो हि मध्यमो ज्योतिर्भाग आदित्यः ।]

अनुलक्षणे कर्मप्रवचनीयः । परस्परव्याप्तिमनुविष्टम्भमनु तं प्रतीत्यर्थः । ततश्च
कालविभागोद् देवताविभाग इति प्रदर्शितं भवति । तच्चैद्विति सामर्थ्याद् दुर्नीयते । यत्तत्
प्रभृत्याश्विनं स्तोत्रं शस्त्रकर्म । आश्विनस्य प्रातरनुवाककालातिदेशात् । प्रातरनुवाकस्य
[च] महारात्रैकालश्रुतेश्च । 'महारात्रे प्रातरनुवाकायामन्त्रितैः' इति । तत्र च कालेऽनुतमो
भागो हि ज्योतिषा मध्यमः । ज्योतिर्भागमेवानुगतस्तमसा उत्तम आदित्योऽश्विशब्द-
वाच्यः । एवं च भुवता एकत्र तमोभागस्य प्राधान्यमनुगममन्वैत्र ज्योतिषः । अन्यत्रैतदेव
विपरीतम् । ततश्चाश्विशब्दवाच्याविशेषे सत्यभिधेयगतो विशेषः प्रदर्शितो भवति ।

तैत्तिरीयशब्दयोस्तमोज्योतिर्भागयोरश्विशब्दवाच्ययोरेषा समर्थताय ऋग्भवति ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।]

१-अयं मूलपाठो नास्ति B. C. M.

२-'तौ' इति वृद्धितम् C. M.

३-दुर्गवृत्तौ 'प्रत्यक्षदैवतमश्विना' इति पाठः ।

४-[शत० ब्रा० ४।१।५।१६। इमे ह वै द्यावा-
पृथिवी प्रत्यक्षमश्विनाविमे]

५-'सूर्याचन्द्रमसौ' इति द्विलिखितम् B.

६-णैनाम B. णैवाह C.

७-'०भाग' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

८-'प्रदर्शन' इति नास्ति M.

९-स्परयोज्योतिस्त० B.

१०-अयं मूलपाठो नास्ति P. C. M.

११-[पा० १।४।८३]

१२-'विष्टम्भमनु परस्परव्याप्तिमनु' इत्यानुपूर्विकः

पाठः M. १३-भागो देव B. भागादेव C.

१४-सचेदिति सामर्थ्यादुभियते B. १५-स्तोत्रं शस्त्र B.

१६-'रात्र' इति वृद्धितम् B. कस्य महारात्रकाल श्रुतेश्च M.

१७-[अनुपलब्धमूलमिदम्] वा कायमतीत B. C.

१८-अनुमतो भागो ज्यो० B. C.

१९-भागमेवमेवानु C. २०-एकत तवो भागस्य B. C

२१-गममत्र B. C. २२-'त' इति वृद्धितम् C.

२३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेर्निर्देशो

न दृश्यते ।

[अथ द्वितीयः खण्डः ।]

वसातिषु स्म चरथोऽसितौ पेट्वाविव ।

कदेदमश्विना युवमभि देवौ अंगच्छतम् ॥

वामदेवस्य । आगच्छन्तावश्विनावदृष्ट्वा आगतौ च सहसैव दृष्ट्वा वामदेव एव-
माह । वसातिषु वसन्ति प्राणिनो यासु ता वसन्तयो रात्रयस्तासु । स्मशब्दः पूरणः । यौ
चरथः । असितौ पेट्वाविव कृष्णौ पेट्वशब्दो मेघवचनः । मेघाविव वर्णसारूप्येण केनचिद्दृश्य-
मानाविति भावः । 'तौ कदा इदमस्मत्कर्म हे अश्विनौ [वां] युवं अभि देवान ये चात्रागता-
स्तानभ्यगच्छन्तं आगतवन्तौ स्तः । एवं यत्तदध्याहारेण योजना । निगदव्याख्यातैषा ।

तयोरेतस्यामृच्छ्युपवर्णितयोरूर्ध्वमर्धरात्रादित्येवं समानकालयोस्तथा 'अश्विना वायुना
युवं सुदक्षौ' 'अयं सोमः सुदानवैः' इत्यादिश्विनेषु सोमविशेषणत्वेन तिरो अह्वय-
दर्शनात् । तार्तीयसवनिकेत्वाद्वा । तथा तिरो अह्वयः 'सोमे आश्विनः पुरोडाश आश्वि-
नेर्यं' इत्येवमादि हविःसाधनं यद्यागकर्म तदपि समानं ययोः संस्तुतप्रायोस्तथा संस्तुतः
संहस्तवस्तप्रायोः । प्रायोर्वचनं कचिद् व्यभिचारात् । तंश्च व्यभिचारं दर्शयति ।
असंस्तवेनेति । पृथक्स्तवेनेत्यर्थः । एष वक्ष्यमाणोऽर्धर्चः । तस्य च पूर्वस्मिन्मन्त्रे वसातैर्यो
रात्रयो न जनपदौः । अश्विनौ च मध्यमोत्तमौ न राजानौ पुण्यकृताविति । अस्तीर्थस्य
प्रतिपादनार्थमस्तीर्थस्योपादानम् ।

वामात्यो अन्य उच्यते । उषःपुत्रस्तवर्त्ये इति ।

- १-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्यारम्भस्य निर्देशो
न दृश्यते ।
- २-अस्य मूलमद्यापि नोपलब्धम् ।
- ३-च्छतावशि B. C.
- ४-एव वाह B. C.
- ५-'प्राणिनः' इति त्रुटितम् M.
- ६-वसतयो B. वसातयो C. ७-पूरण B. C.
- ८-पेट्व शब्दो मेघवचनः मेघमिव B. वेदवशब्दो C
- ९-केन कदा B.
- १०-वां युवं P. 'वा' इति नास्ति M. युवामभि M.
- ११-गच्छः आग C. च्छतां M.
- १२-तस्या (स्य B.) वृच्छुपवर्णि तयो B. C.

- १३-[ऋ० ३।५८।७] [ऋ० १।४५।१०]
- १४-सवनीकत्वा C. २५-सोमा B. C.
- १६-आश्विनोय B.
- १७-सहसंस्तवः B. C.
- १८-प्रायवचनं B. C. M.
- १९-तन्त्र B. 'तन्व' इत्येव C.
- २०-स्तुतेनेत्यर्थः B. C.
- २१-वासतयो B. C.
- २२-जनपदः B. C. M.
- २३-'अर्थस्य' इति नास्ति B.
- २४-नार्थस्योर्ध्वस्योपादानम् C.
- २५-'वामात्यो अन्यः' इत्येव प्रतीकम् B. C.

अ. १२, ख. ३
अ. १२, पा. १, ख. ३

(९९)

[अश्विनौ

वसाते रात्रेः पुत्रोऽन्यं एक उच्यते जनैर्मध्यमः । उषसः पुत्रोऽन्य उत्तमः । तदनन्तरं
जन्मत्वात् । पृथक्स्तुतित्वं च । एकैकस्याभिजनसम्बन्धप्रदर्शनात् । उषसः पुत्रत्वेन
सूर्येण सह समानख्यानाद् [वासात्यस्य ।] असंशयं मध्यमो वासात्यो रात्रेः पुत्रः [निश्चितः]

तयोरेषापरा भवति ।

मध्यमोत्तमावश्विनावित्यस्यैव द्रष्टव्यः कारणं संस्तवप्रदर्शनाय च ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।]

[अथ तृतीयः खण्डः ।]

इहेह जाता समवावशीतामरेपसां तन्वा ३ नामभिः स्वैः ।

जिष्णुर्वामन्यः सुमखस्य सुगिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे ॥

अगस्त्यस्यार्षम् 'इहेहेति वीप्सोर्द्विर्वचनेनान्तरिक्षं द्यौश्च निर्दिश्यते इह चान्तरिक्षे
इह च दिवि । जाता जातौ भवन्तौ । समवावशीतां सम्यगत्यर्थं पुनः पुनर्वावशेते [शंस्येते]
स्तूयेत इत्यर्थः । अरेपसा रेपः पापं अपांपया तन्वा अपांपेन स्वेन शरारेण नामभिः अश्विनौ
नासत्यौ दक्षौ इत्येवमादिभिश्च स्वैजिष्णुः जयशीलः वां युवयोरन्यः एको मध्यमः । सुमख-
स्य सुमहतोऽपिशश्रुबलस्य सूरिः सुष्ट ईरयिता । दिवो अन्यः अन्यस्तु सुभगः सुधनः
उत्तमः पुत्रः । ऊहेः कर्मणि प्रथमपुरुषैकवचनस्य स्थाने व्यत्ययेन कैर्तेरि उत्तमैकवचन-

१-वासते B. C.

२-त्रोऽय ए B.

३-मध्यमहे उष B.

४-एकैकस्या

५-पुत्रेण B.

६-समाख्यानान्यासत्यस्य B. C. 'वासात्यस्य'

इति नास्ति M.

७-मो सत्यो रात्रेः C.

८-निश्चितः C. 'निश्चितः' इति नास्ति M.

९-'तयोरेषा' इत्येव B. 'तयोरेषापरा' इति C.

१०-'कारणं' इति त्रुटितम् M.

११-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च

निर्देशो न दृश्यते ।

१२-[ऋ० १ । १८१ । ४] 'इहेह जाता' इत्येव

प्रतीकम् B. C.

१३-'०स्यार्षम् । इहे' इति त्रुटितम् M.

१४-ति द्वीप्सा C.

१५-निदिश्यते B. C.

१६-वान्तरि B. C.

१७-गस्त्येते B. 'शस्येते' इति नास्ति M.

१८-अपया B. अपाया C.

१९-'अपापेन' इत्यारभ्य 'उत्तमः पुत्रः' इत्यन्तः

पाठस्तुटितः B. C.

२०-अपहे B. ऊहे B. C.

२१-कर्तु उत्त B.C.M.

मेतत् । ऊह्यते विततेः साहचर्यात् । अथवा वहेरेतद्रूपम् । ऊह्यते रथेन स्वैरश्वैर्वायुना वा
उदयास्तमयाय । तयोरेषापरौ संस्तुतप्रायं दर्शयितुम् ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।]

[अथ चतुर्थः खण्डः ।]

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छताम् ।

अस्य सोमस्य पीतये ॥

मेधातिथेः । प्रातर्युजौ प्रातर्यावश्चिनावाश्विनयागेन युज्येते तौ प्रातर्युजौ प्रातर्योजना-
वित्यर्थः । तौ वि बोधय अमुष्य यजमानस्य यज्ञे गन्तव्यमिति । आत्मन एवान्तरात्मनः प्रैषः ।
हे अन्तरात्मन् । होतृत्वाच्चैतयोः । हे होतरग्रे । विबोधिनी च सन्तावश्चिना विहास्मदीये
यज्ञे गृहे वा आ गच्छताम् । किमर्थम् ? अस्याश्विनस्यं ग्रहाख्यस्य सोमस्य पीतये पानाय ।

तयोरेवैषापरा । प्रातरेवानयोर्यागोपीति प्रायमेव दर्शयितुम् ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।]

[अथ पञ्चमः खण्डः ।]

प्रातर्यजध्वमश्विनां हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टम् ।

उतान्यो अस्मद्यजते वि चावः पूर्वःपूर्वो यजमानो वनीयान् ॥

अंत्रेः । प्रातरेव यजध्वं हे ऋत्विजः । 'कौ ? अश्विनौ । तदर्थं च हिनोत 'हि गतौ'

१-वहेत रूपम् B. २-'या' इति त्रुटितम् M.

३-'परा' इति नास्ति B.

४-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

५-[ऋ० १।२२।१] प्रातर्युजा इत्येव प्रतीकम् B.C.M

६-योगीयुज्यते B. योगी युज्यते C.

७-'गन्तव्य' इति त्रुटितम् B. गन्तव्य B. C.

८-त्मना प्रैषः B.C.

९-'वा आ' इति त्रुटितम् B.C.

१०-'स्य' इति नास्ति M.

१-'स्य' इति त्रुटितम् B. C. 'पीतये' इति
त्रुटितम् M. 'पानाय' इति त्रुटितम् B. C.

१२-यागेपीति B. यागोवीति C.

१३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१४-[ऋ० ५।७७।२] 'प्रातर्यजध्वम्' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

१५-अत्रैव B. अत्रैः C. अत्रे हे ऋत्विजः प्रातरेव
यजध्वम् इत्याहुपूर्वाकः पाठः M.

१६-तौ C

१७-[पा० ५।११]

हिनुत गच्छताहवनीयं प्रति मा विलम्बध्वम् । कस्मादेवमुच्यते प्रातर्यजध्वमिति ? यतो न सायं प्रातरस्ति । किम् ? देवता देवावश्विनौ तयोर्या यानं गतिर्देवयाः । यजेर्वा न योतेः । देवयोरश्विनोर्योगो देवयाः । यतः प्रातरश्विनोर्यज्ञं प्रति गतिरिज्या वा नास्तीत्यर्थः । कुतः ? यद् अजुष्टं लिङ्गव्यत्ययः । अजुष्टा अप्रिथ्याऽसावश्विनोः । अन्येकालत्वात् । अन्याद्य-सेवितं पूर्वा वा ताभ्यामित्यर्थः । उतान्योऽन्योपि । अस्मदस्मत्तः । यजते यजत एवाश्विनौ । वि चावः वि चं आवः । विविधं चाधितर्पयति सोमेन । बहूनां च यजतां मध्ये पूर्वैः पूर्वो यज-मानो वर्नायोनं अश्विनोः संभक्तृतरो बहूनां यजमानानां मध्ये यश्च यश्च पूर्वो यजते स चाश्विनौ यजते । सादरत्वाच्च तस्यैव यज्ञमश्विनौ गच्छतो नेतरस्येत्यर्थः । एतदुभयं ज्ञात्वा प्रातरेव यजध्वम् । तयोः कालः प्रागुक्तः । ऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाशीभावस्योन्युविष्ट-म्भमिति । सम्प्रति तु परावधिप्रदर्शनाय तयोः स्तुतिकाल ऊर्ध्वमर्धरात्राद्यः सूर्योदय-पर्यन्तो द्रष्टव्यः । उदितो यागकालः । तत्रं बोधसां प्रकाशप्रभृति यावत्सूर्योदयस्ताव-दन्या देवता आशि मे शस्त्रे स्तुतिं लभन्ते । ता अप्यन्ते । स तासामावापकालः । कैः पुनस्ताः ? उषः प्रभृतयः । तत्रोषोः प्रथममुच्यन्ते ।

उषाः कस्मात् ? वष्टेः कैन्त्यर्थस्य । कान्ता ह्यसौ । उच्छन्तेर्वा । यथोक्तं 'उषाः कस्मात् उच्छन्तीति सत्योः' इति द्युस्थानायो विकल्पः । मध्यमस्थाना उच्छन्तेरेव । तदाह उच्छन्ते-

१-‘देवमुच्यते’ इति त्रुटितम् M.

२-यजतः न सायं B. यतः न सायं C.

३-‘देवा’ इति त्रुटितम् B. देवायावश्वि C.

४-ते । देवयो’ इति त्रुटितम् M

५-नोर्योगो B. C.

६-यतोः प्रातः B. यतो प्रातः C.

७-यजुष्टं C. ‘यत्’ नास्ति B. C.

८-प्रियं सःव B. ९-अश्वकालत्वात् B. C.

१०-अनादिसविता पूर्वा वा B. अनादिसवितपूर्वा

पाताभ्यामित्यर्थः C

११-वि च अवः B. विव आवः C.

१२-चाति तर्प B. च आवति तर्प M.

१३-‘सोमे’ इत्येव ‘न’ इति त्रुटितम् B. C.

१४-वदीयात् C. १५-‘यश्च’ इति नास्ति B.

१६-श्विनो यज B. C.

१७-‘तस्यै’ इत्येव, ‘व’ इति त्रुटितम् B. C.

१८ गच्छतः B. C.

१९ [निरु० १२।१] स्यावष्टम्भ B. स्याविष्टम्भ C.

२०-ततो स्तुति C.

२१-तत बोधसां B. C.

२२-तदप्यन्ते B. C.

२३-रा पुन C.

२४-ततोषः B. C.

२५-मोच्यन्ते B. मोष्यते C.

२६-उष्टेः कान्तां (न्तिः B.) B.C. उष्टेः का M.

२७-इच्छा वा B. इच्छयेर्वा C.

२८- [निरु० २।१८] ‘कस्मात्’ इति नास्ति B. C. उच्छन्तीति M.

२९-ना वा विक B. C.

३०-तच्छतेरेव C.

अ. १२, ख. ७

अ. १२, पा. १, ख. ७ }

(१०२)

[उषाः

रितरेति । सा ह्युदकानि विवासयति विवास्यते वा मेघान्मध्यमेन । तस्या एषा प्रकृत-
त्वात्तस्या उत्तमस्या उत्तमाया एषा ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य पञ्चमः खण्डः]

[अथ षष्ठः खण्डः ।]

उषस्तच्चिःमा भेगस्मभ्यं वाजिनीवति ।

येन तोकं च तनयं च धामहे ॥

गौतमस्य । हे उषः । तच्चित्रं विचित्रं पूजनीयं वा । किं तत् ? सामर्थ्याद्धनमज्ञं वा ।
आभर आहर देहीत्यर्थः । अस्मभ्यं हे वाजिनीवति वाजमज्ञं तद्वती वाजिनीवती । कासौ ?
अवयवभूतेनाज्ञेन संहतिर्वाजिनी तथा वाजिन्याज्ञसंहत्या तद्वती वाजिनीवती उषास्तस्याः
सम्बोधनं हे अज्ञसंघातवतीत्यर्थः । द्वौ वा एतौ मत्वर्थीयौ । तयोरेकः स्वार्थिकोऽथो
मत्वर्थीयः । अज्ञवतीत्यर्थः । येन धनेनाज्ञेन वा । तोकं च तनयं चेति द्वे अप्येते अपत्य-
नामनी । पुत्रविषयमेकं पौत्रविषयमपरम् । पुत्रान् पौत्रांश्च धामहे धारयामः [सम्यक्
पुण्यामं इत्यर्थः] तस्या एषापरा उत्तमसम्बन्धलिङ्गप्रदर्शनार्था ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य षष्ठः खण्डः]

[अथ सप्तमः खण्डः ।]

एता उ त्या उषसः केतुमक्रत पूर्वं अर्धे रजसो भानुमंजते ।

निष्कृष्टाना आधुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽर्धपीर्यन्ति मत्तगः ॥

गौतमस्यैव । उंः पादपूरणः । एतच्छ्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धार्थं यदध्याहारः । याः

१-सां द्वादकादि C. २-इदमधिकं पदे प्रतीयते ।

३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

४-[ऋ० १ । ९२ । १३] 'उषस्तत्' इत्येव
प्रतीकः B. C. M.

५-'वा' इति नास्ति B. C.

६-'वती' इति त्रुटितम् M.

७-उषस्तस्याः B.C.M. C-केक स्वा B.C.

९-'अन्यः' इति त्रुटितम् B. C.

१०-अनववती B. अनवती C.

११-पुरीषC. इदं वाक्यं नास्ति M १२-सम्बन्धिB.

१३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१४-[ऋ० १ । ९२ । १] 'एता उ त्या' इत्येव
प्रतीकः B. C.

१५-त्रुः पद B. व उ पद C.

पूर्वेष्वप्यहःस्वकार्षुः एतास्ता उषसः । एकस्या एवोषसः पूजार्थं बहुवचनम् । भवन्तो मे गुरव इति यथा । अवयवभेदापेक्षया भिन्नेष्वप्यहस्त्वेषोभेदाद् बहुवचन एवोषस केतुं कर्तुं प्रज्ञानं प्राणिनाम् कृत अकृषत कुर्वन्ति । केन प्रकारेण ? पूर्वं अवंऽस्मिन् भागे रजसः । रजः-शब्दो लोकावचनः । हुं शोकस्य [वां] अन्तरिक्षस्य वा । सप्तमीश्रुतेः स्थिता इति शेषः । भानुमज्जते भानुमिति द्वितीया तृतीयार्थः । अङ्गिर्व्यक्त्यर्थः । भानुना व्यञ्जयन्ति स्वयां भासा सर्वे व्यक्तीकुर्वन्तीत्यर्थः । कथम् ? निष्कृष्वाना आयुधनीव । कृणोतिरत्र सामर्थ्यात् कर्षणार्थः । निष्कर्षेतं आयुधानीव धृष्णवो धर्षयितारो योद्धारः कोशेभ्यः खड्गादीनि कर्षन्तो व्यक्तीकुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः ।

अथवा पूर्वं अर्धे रजसो भानुमज्जत इत्यञ्जतिर्गत्यर्थः सामर्थ्याच्चान्तर्णीतण्यर्थः । पूर्वं अर्धे द्युलोकस्य वान्तरिक्षस्य वा भानुं दीप्तिं गमयन्ति प्राणिनां प्रकाशद्वारेण श्रोपनं कुर्वन्ति । पूर्वार्धे द्युलोकस्यान्तरिक्षस्य दीप्तिं कुर्वन्तीत्यर्थः । कथम् ? निष्कृष्वाना आयुधानीव । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । संस्कुर्वीणा आयुधानीव धृष्णवो यथा भस्मगोमयपरिमर्जनादिभिः संस्कारैः संस्कुर्वन्ति आयुधानि योद्धारो दीप्तिमन्ति कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः । कृत्वा चैतत् प्रति गावोऽरुषीरन्ति प्रतिर्यन्ति यत् आगतास्तत्रैव प्रतिगच्छन्ति । यत् आदित्यादुत्पन्नारतत्रैव प्रलीयन्त इत्यर्थः । गाव उषसोऽत्र गांवकृष्णा 'यद् गोवृ-रुंणीषु सीदन्ते' इति यथा । उपसः कीदृश्यः ? अरुषीः । अरुषतिर्गतिकर्मा गमनस्वाभाविकाः । मातरो भानुस्थानीयाः स्वस्या भासो निर्मात्र्योऽर्था कृत्स्नस्य जगतः ।

उपसर्गव्यत्ययस्य मन्त्रान्तरेऽप्यर्थं दर्शयितुमाह 'एमां देवां निष्कृतं जारिणीव' इति ।

१-व्य (व्य C) इव्य कार्षु B. C.

२-षोभेदात् B. C.

३-'यु' इति त्रुटितम् B. C.

४-'वा' इति नास्ति M.

५-श्रुतिः B. श्रुति C.

६ 'तृतीया' इति त्रुटितम् B. C.

७-अङ्गिर्व्य M.

८-व्य (व्य B.) जन्ति B. C.

९-स्वयं भासा स्वयं दत्ती B.

१०-अत्र 'निष्कर्षन्तः' इति पाठः स्यात् ।

११-खड्गादि निष्कर्षन्तो (न्तौ C.) C. M.

१२-न्तर्णीत B.

१३-भानुदीप्ति B. C. भानुं दी...न्ति M.

१४-ज्ञापना C. प्रज्ञापना B.

१५-धानिव B. C. १६-संस्कुर्वन्ति आयु B. C.

१७-गाव आकुषीर्य (यB.) न्ति B. C.

१८-'यन्ति' इति त्रुटितम् C. १९-चतः M.

२०-गाः कृष्णा B. 'गाव' इति त्रुटितम् M.

२१-रुषी B.

२२-[ऋ० १०।३।४]

२३-गगन B.

२४-मिर्मात्रवो कृत्स्न B. निर्मात्र्यो वा कृत्स्न C.

२५-सर्गस्य व्यत्यय B. C.

२६-[ऋ० १०।३।५]

यदादीध्ये न दविषाण्येभिः परायद्रघोऽव हीये सखिभिः।

न्युताश्च बभ्रवो वाचमक्रत एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥

कवचस्य वाक्षस्य वर्षम । यदाक्षैर्जितो हारितसर्वस्वः कुत्स्यमानश्च खैरहमा-
दीध्ये ध्यायामि संकल्पयामीत्यर्थः । कथम् ? न दविषाणि न पुनर्देविष्याम्येभिरिति ।
संकल्प्य च परायद्रघ आस्फारदेशं प्रतिगच्छद्रघोऽवहीयेऽधोहीयेऽपसर्पामीत्यर्थः । सखिभ्यः
सखिभूतेभ्यः । यच्छ्रुतेस्तदध्याहारः । तदा न्युताश्च चशब्दो यदेत्यस्यार्थे यदा न्युताः सन्तो
बभ्रुवर्णा अक्षा वाचमक्रत शब्दं कुर्वन्तीति तदा तां भ्रुवाक्षव्यसनेन परिभूयमानः परित्यज्य
संकल्पमेभि इदेवार्थे एष्येव गच्छाम्येव । एषामक्षाणां सम्बन्धिनं निष्कृतं संस्कृतं प्रदेश-
मौस्फाराख्यं जारिणीव यथा जारि [णी खी] चारित्रक्षासंकल्पं परित्यज्य स्त्री संकेतस्थानं
प्रतियन्तीति क्रियायोगं दर्शयति । गमनादर्शयति च दर्शितसम्बन्धः । आरोचनाद्वा ।

सूर्या । एषैवोषा सूर्या सम्पद्यते आदित्योदयकालं प्रत्यभिर्मुर्तकालतमा । तस्या एषा ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य सप्तमः खण्डः]

[अथाष्टमः खण्डः]

सुकिशुकं शल्मलि विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृत्तं सुचक्रम् ।

आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये बहत्तुं कृणुष्व ॥

सूर्याया आर्षम् । सुष्टुं किशुकं प्रकाशनं दीपनम् । शल्मलि शलिति शलेर्गत्यर्थस्य

१-[ऋ० १०।३४।५] 'यदादीध्ये' इत्येव
प्रतीक आदर्शपुस्तकेषु ।

१-कुत्स्यमदान...स्वैः आदी B. कुत्स्यमदानश्चस्वै
आन्दी C.

३-ध्ये त्य ध्याया M.

४-'कथम्' इति त्रुटितम् B. C.

५-'च' इति त्रुटितम् B.

६-परागच्छ B. O.

७-वसीये C. ८-य आतेस्तथा C.

९-तथा B. १०-यदा ह्युताः C.

११-B. C. पुस्तकयोः 'मि इदे' इति च । M.
पुस्तके त्रुटितम् ।

१२-मास्तारा B. 'शमा' इति त्रुटितम् M.

१३-'णी खी' इति नास्ति M. 'यथा' इत्यारभ्य
'परित्यज्य' इत्यन्तस्य पाठस्य स्थाने केवलं
'खी' इति पदं वर्तते B. C.

१४-योगादर्श C.

१५-'दरुषी' इति त्रुटितम् B. गमनाः कुषीरित च C.

१६-सष्टतमा B.

१७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेगारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१८-[ऋ० १०।८५।२०] 'सुकिशुकम्' इत्येव
प्रतीकः B. C.

१९-सुष्टु शुक्रं प्रकाशनं C. प्रकाशेन B.

रूपम् । छन्नो नष्टो मलो यस्मात् तच्छन्नमलं निर्मलमित्यर्थः । अथवा शल्मलिमिति प्रसिद्धो वृक्षविशेष एवोच्यते । तद्विशेषणं सुकिंशुकमिति । लुप्तोपमं चेतत् । किंशुक-
मिति यद्यपि पलाशकुसुमं प्रसिद्धं तथापीह लोहितत्वसामान्यात् पुष्पत्वसामान्याच्च
किंशुकशब्देन शाल्मलिपुष्पमुच्यते । सुपुष्पितमिव शाल्मलि लोहितायमानमित्यर्थः ।
विश्वरूपं विश्वानि सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयतया सम्बन्धीनि यस्य तम् । हिष्यवर्णं सप्त
सुवर्णवर्णमित्यर्थः । सुर्वृतं सुवर्तनं वृद्धमनं सुगमनं शोभनगमनमित्यर्थः । सुवक्रं चक्रं
चक्रनं दीप्तिः सुदीप्तिं च । आ रोह अनुप्रविशेत्त्यर्थः । हे सूर्य उषसः प्रभैव । इयमप्यु-
द्यादूर्ध्वमेवैवाविष्टकालतमा उपचीयमानतरप्रकाशा प्रागरुणोदयात् सूर्योच्यते तस्याः
सम्बोधनम् । अमृतस्य उदकनामैतत् । उदकस्य भीमरसाख्यस्य । लोकं [स्थानवचनः]
स्थानमादित्यम् । आरुह्य च स्थानं सुखनामेदं सुखमस्मै पत्ये पतिभूतायादित्याय बहव
प्रवेशमित्यर्थः । कृण्व कुरुष्व । एवं नैरुक्तपक्षे योजना ।

अनैरुक्तपक्षे—सविता स्वदुहितरं सूर्यां प्रायच्छत् सोमाय राज्ञे प्रजापतये वा ।
सोह्यमानोच्यते । सुकिंशुकं शोभनकिंशुकमिव पलाशम् । शल्मलि 'अथापि ताद्वितेन'
इत्येवं शल्मलिशब्दः शल्मलिविकारभूते रथे वर्तते । विचित्रवर्णारूपं शल्मलिविकारभूतं
रथम् । बहुभक्तविचित्रपुत्रिकासनौटकरचनाविशेषयोगोद्दिष्टरूपम् । सुवर्णेन चैचित्तत्वा-
द्विष्यवर्णम् । सुर्वृतं सुगमनम् । सुवक्रं रथमारोह । हे सूर्य अमृतस्यामृततमकस्य मरणवर्जितस्य
सोमस्य राज्ञः प्रजापतेर्वा लोकं रथाख्यं स्थानं समारूढः प्रथमतैरैः सोमः प्रजापतिर्वा ।
तत्र च स्थानं सुखं पत्ये भवे सोमाय राज्ञे प्रजापतये वा बहव समुद्राहं कुरुष्वेति ।

- १-शन्नो यते नष्टो B. C.
२-शल्मली C. शल्मली पुष्प० B.
३-शल्मली C. ४-सुवर्तं सवर्तनं C.
५-दीप्तिं B. चक्रं चक्रं दीप्तिः सुदीप्तिं च M.
६-'इत्यर्थः' इति नास्ति B.
७-सूर्योच्यत इत्येतेनाग्निप्रत्ययेन सम्बध्यते ।
८-'इवि उदयात्' B.C. ९-कालसा उप B.C.
१०-'सम्बोधनम्' अस्मात्परं 'रो' इति पाठ उप-
लभ्यते B.C. तूयोद्यते तस्याः सम्बोधनम् M.
११-लोकः स्थानवचनः B. C.
१२-बहव वशमि० M.
१३-'एवं नैरुक्त०' इति त्रुटितम् M.

- १४-सविताया स्वदु B. C.
१५-'सोह्यमानोच्य' इति त्रुटितम् M.
१६-पलाशः B. पलाश C.
१७-शल्मलिः B. शल्मलः C.
१८-[नि०२१५] अथापि (वि. C.) ताद्विते B.C.
१९-'लभ' इति त्रुटितम् B. C. २०-वर्णाभरणं B.
२१-सहाटक B. C. २२-योगं विश्व B.
२३-कवचित्वा M. २४-सुवर्तं B. C.
२५-'सोमस्य राज्ञः' इति त्रुटितम् B.
२६-यमा B. C. 'रुढः' इति त्रुटितम् B.
२७-'यम' इति त्रुटितम् B.
२८-तस्य च B. २९-गुह्यं C.

किंशुकं क्रशतेरिति । क्रशतिर्नैरुक्तधातुः प्रकाशनार्थः । शल्मलिः सुशरः सुहिंस्रो मृदुत्वात् । शरवान् वा कण्टकप्रायत्वात् । नैरुक्तपक्षे च सविता सुषुम्नाख्यः सूर्यरश्मिस्तत्कृतां ज्योत्स्नां दुहितृभूतां सोमाय राज्ञे प्रायच्छत् । यदा प्रजापतये तदा मध्यमा योषा उदक-प्रत्यङ्गो न दीयत इति योजयन्ति केचित् ।

वृषाकपायी वृषाकपेरादित्यस्य पत्नी । एषैव सूर्या । अभिसृष्टकालतमा अरुणो-दयावस्थां उषः प्रमैव सूर्यावस्थानौ अभिसृष्टकालतमा पूर्ववद्वृषाकपाय्युच्यते । तस्या एषा ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्याष्टमः खण्डः ।]

[अथ नवमः खण्डः ।]

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्तुषे ।

घसत् इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

संवादसूक्ते इन्द्र आह । हे वृषाकपायि रेवति रयिशब्दाद्धनवचनान्मतौ 'रयेर्मतौ बैहुलम्' इति प्रसारणे मतोर्वत्वे चैतैर्द्रुपं सम्बुद्धौ हे धनवति । सुपुत्रे मध्यममेस्याः पुत्रमाह सादृचर्याद्रसहरणाद्वा माध्यमिकां च स्तुषां ताभ्यां सुपुत्रे सुस्तुषे च । आदिति पादपूरणः । आङ्ग्ये वा घसदित्यनेन सम्बध्यते । अवेष्टायं घस्लादेशः पञ्चमलकारे छान्दसत्वात् । आघसत् आभिमुख्येन भक्षयतु आपिबतु उद्गम्य शोषयतीत्यर्थः । ते तैव स्वभूतान् । कोऽसौ ? इन्द्रोऽप्यन्तमीश्वरभूत आदित्यः । कदा पिबतु ? उक्षणः छान्दसत्वादलोपाभावः । उक्षणः 'उक्ष सेचने' सेकनृन् भूमेरेतान् माध्यमिकानुदकसंघातानवश्यायाख्यान् । ये तु तत्कालेऽवश्यायकणाः पतन्ति तानित्यर्थः । त्वमपि काचित्करं कं सुखं तस्यांचयनं काचित्

१-तद्गतां B. तत्कतां C.

२-वस्थावैः प्रमैव B. C.

३-वस्थानमविसृष्ट B. वस्थानः अविसृष्ट C.

४-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

५-[श्रु० १०। ८६। १३] 'वृषाकपायि' इत्येव प्रतीकम् B. C. M.

६-इन्द्रस्य B. 'इन्द्र' इत्येव C.

७-[६। १। ३४] इति पाणिनीयसूत्रे वार्तिकम् ।
रयेर्यं मतौ B. रयेम्मतौ C.

८-प्रासार M. 'णे मतोर्वत्वे' इति त्रुटितम् M.

९-एतद्रू B. येतद्रू C. १०-मध्यमस्याः B. C.

११-'स्तुषां ता' इति त्रुटितम् M. १२-नव B. C.

१३-उक्षणं B. उष्णः C.

१४-उष्णं B. उष्णः C.

१५-[धा० १। ६५८]

१६-भूतान् मे एमान् B. भूमे एतान् C.

१७-'ता' इति त्रुटितम् B. C.

१८-येतु काले B. येतु काले C.

१९-तस्य चयनं B.

तस्य कर्तृभूतं सुखाचयंकरं काचित्करं प्रभूतसुखमित्यर्थः । किं पुनस्तत् ? हंविः उदक-
नामेदम् । उदकमवश्यायाख्यम् । द्वितीयाश्रुतेः कुरुष्वेति शेषः । विश्वस्मादिन्द्रोऽत्यन्तमीश्वर
उत्कृष्टतरश्चान्यैरपि गुणैः ।

घसैदित्यनेन चास्य व्यवहितेनापि सम्बन्धः । तदेतद् भाष्यकार आह । सर्वस्माद्य
इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यमिति । एतच्छब्देनात्र घसदित्येतत् प्रतिनिर्देशयति
घसदित्येतदिति ब्रूम इति व्यवहितेनास्य घसदित्येतेन सम्बन्धः । यदि तु प्रियं काचित्करं
हविरिति घसदित्यनेन व्यवहितेन सम्बन्ध्यते । अवश्यायं घसत् । उक्तविशेषलक्षणं हवि-
रुदकं नदीतटार्कादित्यं सोमरसाख्यमिति तद् घसत् । [ततः] तत्कुरुष्वेति व्राक्यशेषो-
ऽध्याहर्तव्यो जायते । न च विश्वस्मादिन्द्र उत्तर इति व्यवहितकल्पनयोः ।

स्तुषा कस्माद् । साधुसादिनी [इति] वा साधौ शोभनेऽर्थे श्वशुरस्य सन्तान-
लक्षणे परिचर्यालक्षणे वा सीदत्येवंशीला । साधुसानिनीति वा [तां वा] संभजत
एवंशीला । [स्वपेत्यं सन्तनोति वा] अथवा स्तुशब्दो [अपि] अपत्यनाम तत्सन्तनोति ।
यं प्रति स्तुषाव्यपदेशस्तस्यापत्यं संभजत इति ।

उक्षां उक्षतेर्बृद्धवर्धस्य । वर्धयन्ति हि त ओषधीरवश्यायाः । अत एव वा बहुत्वाद्
बृद्धा भवन्ति । स्वार्थ एव वा उक्षन्ति सिञ्चन्ति सर्वमधोभागवर्त्युदकेनेति ।

१-करत् B. C. अत्र 'काचित्करं' इति पाठो

नारित B. C.

२-'हविः' इति त्रुटितम् P. C.

३-घसमत्यनेन C. 'घसदित्यनेन' इत्यारभ्य 'इति
व्यवहितेनास्य' इत्यन्तः पाठस्तुटितः M.

४-[निरु० ११।१०] आदित्य इति C.

५-'घ' इति त्रुटितम् B.

६-घसतीत्यनेन B.

७-अवश्यं B. M. ८-तडागादि B.

९-तदघसत् M. 'तद् घसत्' इति नास्त्येव B. C.

१०-तदस्तत् B. C. 'ततः' इति नास्ति M.

११-जयते B. १२-कल्पनायाः B.

१३-'कस्माद् । साधुसा' इति त्रुटितम् M.

१४-दिनी वा B. M.

१५-शोभनार्थे B.

१६-अश्र.....क्षणे M.

१७-सादिनी (नि C.) वा B. M.

१८-'तां वा' इति नास्ति M.

१९-स्तु अपत्यं B. 'सु अपत्यं' इति स्यात् । 'स्वपत्यं
सन्तनोति वा' इति नास्ति M. 'सन्तनोति'
इत्यस्य स्थाने 'तत्सन्तनोति' इति पाठः स्यात् ।

२०-स्तुशब्दो B. C.

२१-०ब्दोव्यप० B. 'अपि' इति नास्ति M.

२२-उक्ष B. C.

२३-वर्धयते वर्धयति हि B.

२४-भवति B. C.

२५-'घ' इति त्रुटितम् B. C. M.

२६-उक्षति B. C. 'सिञ्चति' इत्येकवचनान्त
एव पाठः B.

२७-०भागवत्पदके B. C.

सरण्युः । सैव यदा सूर्यं प्रत्यात्मानं सरणेन नयति तेदोषः प्रमारुणोदयावस्याभि-
सृतकालतमा सरण्युर्कथ्यते । तस्या एषा ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य नवमः खण्डः ।]

[अथ दशमः खण्डः ।]

अपागूहणमृतां मत्यभ्यः कृत्वा सर्वणमिददुर्विस्वते ।

उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहाद् द्वा मिथुना सरण्युः ॥

देवध्रुवस आर्षम् । अपगूहन्ते रश्मयोऽपनयन्तीत्यर्थः । काम ? अमृतममरणधर्मिणीं
वृषाकपायैशब्दवाच्यामरुणोदयावस्यामुषःप्रभाम् । कुतोऽपागूहन् ? मर्त्येभ्यो मनुष्याणां
दृष्टिपर्यादित्यर्थः । कृत्वा धान्यां तत्सवर्णां सरण्युनांस्त्रीमुदितेऽरुणे यस्याः प्रमा ताम-
दुर्द्वेदंति । विस्वत उद्यत आवित्यर्थे सन्निकृष्टतरां कुर्वन्तीत्यर्थः । सा च दत्ता सती उत
अपि च । अश्विनावभरत बिभर्सेतिदं रूपं न भेरतेः । अश्विनावात्मनि धारयति तमोभागं
ज्योतिर्भागं चेत्यर्थः । यत्तदासीद् वृषाकपाय्यो रक्तं रूपं तच्च क्रमेणोपजायमानप्रकाशप्रकर्षा
अजहाज्जहाति । उकारः पादपूरणः । द्वा मिथुना द्वौ मिथुनौ स्त्रीपुंसौ मध्यमश्च तमोभागं तद्-
न्तर्गतं च माध्यमिकां वाचं चञ्च तदासीद् वृषाकपाय्यो रक्तं रूपं तेन रूपेण सह
त्रितयमपीत्यर्थः ।

ऐतिहासिकपक्षे [तु] सरण्युनामि त्वष्टुर्दुहितौ । तां देवतारूपत्वाद्देवताममरणधर्मिणीं

१-तद्दोषप्रभा B. C.

२-सरण्युर्कथ्यते C. सरण्यूरित्युच्यते B.

३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

४-[३० १० । १० । २] 'अपा गूहन्' इत्येव
प्रतीकम् B. C. M.

५-'आर्षम्' इति नास्ति B. C.

६-वर्माणं B. C.

७-०यायिश्च० B. C.

८-दृष्टिपातादि B.

९-क्षतिव कृत्वा C.

१०-चान्यां B. C.

११-सरण्युनामानं B. सरण्युनामन C.

१२-यस्यां प्रभा B. १३-दहती M.

१४-'स्य' इति त्रुटितम् B. C.

१५-भवतेः B. C.

१६-कृपार्यां C.

१७-'तच्च' इति त्रुटितम् B.

१८-क्रमेण बोध B. C. १९-अजहात् C. M.

२०-मध्यमश्च B. C. २१-कृपार्यां C.

२२-'तु' इति नास्ति M.

२३-'ता' इति त्रुटितम् M.

२४-'द' इति त्रुटितम् C.

२५-'वर्णिणी' इति युक्तः स्यात् ।

मर्त्येभ्यः सर्वमनुष्येभ्यो [देवा] अपागूहन् नाशितवन्त इत्यर्थः । कृत्वा चान्यां तद्वर्णामद-
दुर्विवस्वते । सा च तदाश्वं रूपं कृतवत्युत्तरेषु कुरुषु विवस्वतोऽश्वरूपादश्विनावात्मनि
गर्भभूनावमरत् धारितवती जनितवतीत्यर्थः । यत्तदासीदाश्वं रूपमस्यास्तत् स्वेन रूपेणा-
जहात् [‘ओहाक् त्यागे’] त्यक्तवती च विवस्वत एव सकाशाद् द्वौ मिथुनौ खपुत्रौ यमं च
यमी च सरण्यू इति । इतिहासदर्शनाभिवादिन्येषा ऋग्भवति ।

[इति सप्तदशस्या-(द्वादशस्या-) ध्यायस्य दशमः खण्डः ।]

[अथैकादशः खण्डः ।]

त्वष्टा दुहित्रे बह्वं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति ।

यमस्य माता पयुष्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ॥

त्वष्टा देवः । दुहित्रे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी स्वस्या दुहितुः सरण्यूनान्मर्त्याः । बह्वं बह्वनं विवाहं
कृणोति करोतीति । एतेन कारणेन संपरिहृणारार्थम् । इदं विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं समेति ‘समि-
त्येष आ इत्यस्य स्थाने । भूते च लट् समागच्छति स्म । सा च पयुष्यमाना ऊढा च सती
यमस्य यम्याश्च माता महो महतो विवस्वतो जाया भार्या तस्माद् यमं च यमी च जनयित्वा
त्यर्कश्च ननाश नष्टा ।

नैरुक्तपक्षे त्वस्यामृचि त्वष्टा मध्यमस्तमोभागस्तस्य दुहिता उषाः । तेन रात्रिरूपेण

१-‘देवा’ इति नास्ति M.

२-‘अपागूहन् अश्वरूपं कृतवतीमुत्तरेषु नाशीदि-
वान्त इत्यर्थः (‘इत्यर्थः’ नास्ति B.) कृत्वा
चान्यां तद्वर्णामददुर्विवस्वते सा वादाश्विनौ
आत्मनि’ इति पाठक्रमः B. C.

३-मस्यास्तेन रूपे B. C.

४-[‘आ० ३।८] त्यागे इत्युक्तः B. ‘ओहाक् त्यागे’
इति नास्त्येव M. ५-सकाशे B. C.

६-यमश्च यमी च B. C.

७-‘ऋग्’ इति नास्ति B. C.

८-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

९-[‘ऋ० १०। १७। १] ‘त्वष्टा दुहित्रे’ इत्येव

प्रतीकः B. C.

१०-नाम्ना J. स्वरण्यूनान्ना C. ११-बहुतं वचनं C.

१२-संपरिहृणारार्थं B. C. अयं सन्दिग्धः पाठः ।

अत्र ‘संपरिहृणाहारार्थं’ इति वा पाठः स्यात् ।

१३-सर्वजातं B. C.

१४-‘समेति समागच्छति स्म । सा च पयुं (युं C.)

ह्यामाना समित्येषादित्येतस्य स्थाने भूते च
लट् तेनायमर्थः पयुष्यमानेति ऊढा च सती’
इति पाठक्रमः B. C.

१५-यमश्च यम्या च B.

१६-‘च’ इति नास्ति B.

१७-त्यक्त B. त्यक्त C. ‘ततो’ इति स्यात् ।

१८-रात्रिरूपेण B.

स्वैरुदये जन्यमानत्वात्तस्या वहनं प्रापणमनुपवेश आदित्ये तं स मध्यमस्त्वष्टा रात्रिरूप आत्मापगमनेन करोति । एतेन कारणेनेदं सर्वं भूतजातं समेति संगच्छते स्वैः कर्मभिः सम्बध्यते । उदितायां ह्युषसि अपैतौदानीं तम उदेत्यादित्य इत्येवं मन्यमाना सर्वप्राणिनः स्वकर्माणि कर्तुं प्रारभन्त इत्यर्थः । सापि यम आदित्यस्तस्य माता साहचर्याद्रसहरणाद्वा मातृभूता । तं प्रति पर्युह्यमाना च ने केवलं मातृभूता । किं तर्हि ? महो महतो विवस्वतो ऽभिगमनसामान्याज्जायाभूता विश्वरूपेण ननाश नश्यति । उद्यत्यादित्ये लीयते तदात्म-कैवेत्यर्थः । अभिसमागच्छतीति स्वैः कर्मभिरिति वाक्यशेषः । रात्रिरादित्यस्येति च रात्रिशब्देन रात्रेरेकदेशत्वादुषा एवोच्यते सम्बन्धत्वात् । सा च देवधर्मेणादित्यस्य माता । जा...न दानयेन्तर्धीयत इति सिद्धम् ।

इति निरुक्तविवरण समुच्चये सप्तदशस्य [द्वादशस्य]^{१३} प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीय पादः ^{१४}

सविता व्याख्यार्तः । सर्वस्य प्रसवितेति । इह तु द्युस्थानोऽभिधेयः । किमेवस्यः उच्यते तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति । तस्यैषा भवति^{१५} ।

द्यौरिव न भूमिः । आविर्भूतप्रकाशा उदेष्येतादित्येन कीर्णा रश्मयो यस्यां एवमस्यः । तस्यं सवितुरेषा ।

[इति सप्तदशस्या-(द्वादशस्या-) ध्यायस्य द्वादशः खण्डः]^{१६}

१-‘सुर्योदये’ इति पाठः स्यात्

२-हवनं C. ३-दं C.

४-नेदि सर्वं C.

५-‘ते’ इति नुटितम् B. C.

६-सम्बध्यन्ते C.

७-आनेसिदानीं C.

८-सर्वे प्राणिनः B.

९-‘न’ इति नुटितम् B. C. ‘केवलं’ इत्यत्र ‘केवला’ इति पाठः B.

१०-रात्रेरेव केवलात्वादुषा B. C.

११-अयं सन्दिग्धः पाठः

१२-‘द्वादशस्य’ इति नास्ति आदर्शपुस्तकेषु । ‘इति सप्तदशस्य प्रथमः पादः’ इत्येव पाठः C. M.

१३-C. पुस्तके पादारम्भनिर्देशो नास्ति ।

१४-[निरु० ७।३।१।१।३१]

१५-कमवस्यः C.

१६-‘तस्य कालो यदा द्यौः’ इत्येव प्रतीकम् B.C.M

१७-उदेष्यता B.

१८-‘यस्यां’ इति सप्तम्यन्तपाठो युक्तः स्यात् ।

१९-तस्या M.

२०-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तेर्निर्देशो दृश्यते ।

[अथ त्रयोदशः खण्डः ।]

विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीन्द्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुपसो वि रोजति ॥

इयावाश्वस्य । यान्यनेन संगच्छता तमसा पिहितान्यनुपलभ्यमानत्वादगृहीतानि विश्वं तानि विश्वाणि सर्वाणि रूपाणि घटपटस्तम्भादीनि प्रतिमुञ्चने मनाक् क्रमापनयेनोपलभन् प्रतिमुञ्चतीव । कविर्मेधावी । प्रासावीन्द्रं प्रसवोऽभ्यनुज्ञा अभ्यनुजानाति च । भद्रं खं खं कर्म । द्विपदे मनुष्याय । चतुष्पदे गवाद्ये । च सर्वेभ्यो द्विपाद्भ्यश्चतुष्पाद्भ्यश्च । सर्वे हि भद्रं कर्मोदिते सवितरि क्रियते नानुदिते तदुदयेनानुजानातीव । किञ्च वि नाकमख्यत् व्यख्यत् खंयातिरन्तर्नीतिण्यर्थः । विख्यापयति प्रकाशयतीत्यर्थः । नाकं दिवम् । कः ? सविता वरेण्यो वरणीयः । किञ्च अनु प्रयाणमनु पश्चात् प्रयाणस्योपसः उपसि व्यतीतायामित्यर्थः । विराजति विशेषेण दीप्यते ।

माध्ये सर्वाणि प्रज्ञानानीति घटपटादिरूपाविष्कृतेस्तद्विषयाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चतीत्याह । कविः कस्मात् ? क्रान्तदर्शन इत्यादि क्रमतेः । क्वचतेर्वा गतिकर्मण इदं रूपम् । क्रान्तं दूरं गतं दर्शनं प्रकाशरूपं विज्ञानमस्यै । यदा क्वचतेस्तदा कविर्गन्तां गच्छत्यसौ नित्यम् । अवगन्ता वा सर्वस्य ज्ञाता । क्वचित् क्वचतेः शब्दकर्मणः । अस्मिन्नेव नामकरणे शब्दकारी कविरुच्यते ।

विनाकमख्यदिति सवितुः कालोपलक्षणार्थं मन्त्रलिङ्गम् । तत्पशुगुणसामान्येन समर्थयन्नाह । 'अधोरामः' इत्यादि ब्राह्मणं । पशुविधानार्थः समाज्ञायः पशुसमाज्ञायः । तत्र 'अधोरामं सावित्रमालभेत । कृकवाकुं सावित्रमालभेत' इति श्रूयते । तत्

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० ५ । ८१ । २] 'विश्वारूपाणि' इत्येव प्रतीकम् B. C. M.

३-विहिता B. C. ४-त्रास तानि B. C. M.

५-क्रमणा (नात्) क्रममपनये B. मना क्रममपनये C.

६-मेधावि प्रासावित् M.

७-प्रासवो C. ८-भद्रत् C. भद्रः M.

९-व्याख्यत् B. C. १०-ख्यतिर C. M.

११-न्तर्नीति B. १२-प्रज्ञानीति M.

१३-'नि' इति वृत्तितम् M.

१४-क्रमतेर्वा C. 'क्वचतेः' इति वृत्तितम् M.

१५-नमयस्य B. C. १६-क्वचतेस्तदा B.

१७-कविर्गता गच्छत्यसौ B. C.

१८-विनत (क C.) मख्य B. C.

१९-[काठक सं० ५।८।२॥ तै० सं० ५।५।२॥ वाज० सं० २९।५८]

२०-रामः सावि B. तन्नाधोराम सोवि C.

२१-[Cf 'वा० सं० २९।५९ अधोरामः सावित्रः

॥२४।३५। कृकवाकुः सावित्रः ।]

अ. १२, ख. १४

अ. १२, पा. २, ख. ३

(११२)

[भगः

कस्माद् गुणसामान्यादिति चेत् । अर्धस्तात्तद्वेलायां तमो भवतीति । तद्वेलायां तस्यां वेलायाम-
धत्तम उपरिष्ठाज्ज्योतिर्विकीर्णरश्मित्वात् । एतस्मात्सामान्यात् एतस्माद्देवतागुणसामान्यात्प-
शुरपि सावित्रस्तद्रूप एवाबोराम इति । अर्धस्ताद्रामोऽधस्तात्कृष्ण इति स्याद्रामः कृष्णो वर्णः ।
कस्मात्सामान्याद्रामः कृष्णवर्ण इति चेत् ? शृणु । विज्ञायते हि 'अग्निं चित्वा' इत्यादि । का तत्र
रामा ? शूद्रोच्यते कृष्णजातीया । कृष्णो ह्यप्रशस्तो वर्णः । कस्मात् सामान्यात् ? पशावपि
रामशब्दः प्रवृत्तः ।

एवमेव कृकवाकुर्इत्यादि । कालनुवादं परीय सावित्रं कालं ह्यसौ वदति । परीत्य
हात्वा । तत्सम्बन्धेन सावित्रमित्यर्थः । कृकवाकुशब्दस्य पूर्वं कृक इत्येतत् तच्छब्दोऽनुकर-
णनिमित्तम् । वचोहत्तरम् । कृक इत्येवं ह्यसौ ब्रवीतीति कृकवाकुः । एतदर्थानुवादिन्येव
व्याकरणस्मृतिः 'कृकं वचः कश्च' इति ।

भगो वक्तव्यः स पुनर्निर्दक्षः । भजनीयो भूतानां स्वकार्यप्रयुक्तानां सावित्रा-
त्कालादनन्तरवर्तिज्योतिर्विशेषो भगाख्योऽत्यन्तमास्वः प्रकाशः प्रागुपसर्पणादनौर्विभू-
तमण्डल इत्यर्थः । तस्यैषा ।

[इति सप्तदशस्या-(द्वादशस्या-) ध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः]

[अथ चतुर्दशः खण्डः ।]

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेन वयं पुत्रमदितेयो विधर्ता ।

आध्रुविद्यं मन्यमानस्तुरध्विद् राजां चिद्यं भगं भक्षित्याहं ॥

प्रातर्जितं संपदादित्वात् किञ्चिद् प्रातस्तमांसि जयति यस्तं प्रातरेव तमसां जेतारमि

१-'कस्मात्' इति त्रुटितम् B, C.

२-अथ तत्तद्वेला B, C. ३-कृष्णोद्वर्णः

४-कृष्णे वर्णे इति C.

५-'हि अग्निं चित्वा' इति त्रुटितम् B. यतेभ्यध्विञ्चि

C. यतेभ्यध्विञ्चि M.

६-[काठ० सं० २१।७]

७-का तव रामा B, C. का० के रामा M.

८-'त्मा' इति त्रुटितम् B. तरमात् B, C.

९-अन्यसौ B, C. १०-प्रावित्रस्व० B, C.

११-कृत इत्ये C, M. १२-'वद्' इति त्रुटितम् C.

१३-तुक् इत्ये B.

१४-प्रवीति कृक M.

१५-[उणा० १।६] कृके (ते C.) वचकश्च B, C.

'के वचः' इति त्रुटितम् M.

१६-[निर० ३।१३]

१७-गादाविभू B. दाविभूः त C.

१८-आदेशेपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१९-[ऋ० ७।४।१२] 'प्रातर्जितं' इत्येव प्रतीकम्

B, C, M,

२०-क्षि C.

त्यर्थः । भगमुक्तावस्थं ज्योतिः । उपमप्रसंख्यं उद्गर्णायोत्सर्पणाय हुवेम ह्वयेम वयम् । पुत्रमदिते-
र्वेवमातुः प्रातस्तन्यां वा सन्ध्यायाः । कीदृशं भगम् ? यो विधर्ता धारयिता सर्वस्य खेनानु-
ग्रहेण । आध्र आध्यालुराख्यत्वकामो द्रिद्रः । चिच्चार्थे द्रिद्रश्च । यं मन्यमानो मन्यतिः कान्ति-
कर्मा यं कामयमानम् । किम् ? सामर्थ्याद्धनार्थं पर्यागमनम् । तुरश्चित् तूर्णगतिश्च । कोऽसौ ?
सामर्थ्याद्यम् इत्याह प्राणिनामायुषः क्षयार्थम् । राजा चित् राजा च प्रजानां व्यवहारादिद-
र्शनाद्यर्थम् । यं भगं भक्षीयाह । भक्षीति भजतेदृच्छान्दसत्वात् परस्मैपदमध्यभैकवचने भज-
स्वोदयमित्यलम् । यमो राजा चे स्वकार्यप्रसिद्धये समुद्यतमिच्छतीत्यर्थः ।

आध्यालुर्द्रिद्र इति वाक्यार्थे पदवचनमाध्रं आध्यालुरिति 'आध्याध्यालुच उपसंख्या-
नम्' अस्मादेव विशिष्टप्रयोगात् । तुरस्त्वैरण इत्यस्य तत्तेर्वां लुवनार्थस्य त्वत्तेर्वां शीघ्रार्थे
वर्तमानस्य तुरः । तुरोऽपि यं भगमाहेति सम्बन्धः । ज्योतिर्भग [उच्यते] इत्यस्यैवार्थस्य
द्रिद्रिभः कारणमाह । अन्यो भग इत्याहुर्ब्रह्मवादिनः । तत्कथमे ? नास्मिन् द्रष्टृणां ध्यानदर्श-
नमस्तीत्यर्थः । अनुक्तः सूर्याभावमनागतो मण्डलाकारतया न दृश्यत इत्यर्थः ।

अथवा प्राशित्रस्येक्षणं भक्षणादीनि मन्त्रवन्ति कर्तव्यानीति । अस्य विधेः स्तुतिपरे-
र्थावादे तद्भगाय परिजहुः । तस्य 'अस्याक्षिणी निर्जघाने' इत्यादौ भगस्य सिद्धमन्धत्वमैति-
हासिकपक्षे, तैत्तु मन्दप्रयोजनम् । 'जनं भगो गच्छति' इत्यादि ब्राह्मणम् । तच्चादित्य एव
एवैवमवस्थो भगशब्दो वाच्य इति प्रतिपत्त्यर्थम् । तस्य विवरणं जनं गच्छत्यादित्य उदयेनेति ।

१-प्रसा (सां C.) हं B. C.

२-प्रातस्तः (B. C.) वा सन्ध्या वा B.

३-'आध्र आध्यालुः' इति वृद्धितम् B. C. आध्र
आढ्या M.

४-'द्रिद्रश्च' इति वृद्धितम् M.

५-'कामयमानः' इति स्यात्

६-भक्षित इति आह C. M.

७-वचनं B.

८-मालदरिद्रोयमो B. मालरिद्रो यमो C.

९-'च' इति नास्ति B.

१०-नमान्य इति B.

११-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

१२-'वि' इति नास्ति B. C.

१३-तुर त्वरणं B. C.

१४-'उच्यत' इति नास्ति M.

१५-न कथम् B.

१६-नास्ति द्रष्टृ M.

१७-अत्र 'ध्यानदर्शन' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

१८-सूर्याभावमागतो B. C.

१९-प्राशित्रमस्ये० B.

२०-भक्षणानि B. C.

२१-परिवभ्रुः B. C.

२२-[कौवी० ब्रा० ६।१३] 'अत्य' नास्ति B. C. M.

२३-स्वहमन्दप्रजनं B. तत्त्वमन्द C.

२४-[मैत्रा० सं० १।६।१२]

२५-'एव' इति वृद्धितम् B. C.

२६-शब्दो वाच्य M.

२७-'तिप' इति वृद्धितम् C.

सूर्यो वाच्यः । स पुनः सत्तैः प्रागवस्थातः सरणात् । स्रुवतेर्वा सुकर्मसु जगतः
प्रेरणात् । स्वीर्यतेर्वा वायुना ह्ययं सुष्ठु सर्वदैवोदयास्तमयौ प्रतीयतेऽतः सूर्यः । तस्यैषा ।

[इति सप्तदशस्या-(द्वादशस्या-) ध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः]

[अथ पञ्चदशः खण्डः ।]

उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥

प्रस्कण्वस्य [आर्षम्] । तच्छब्दसमानार्थत्यङ्कुनेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यं जना नमस्यन्ति
तं जातवेदसं जातप्रेज्ञानं देवं दानादिगुणम् । वहन्ति आद्य उच्छब्द इह द्रष्टव्यः । उद्वहन्ति
ऊर्ध्वं वहन्ति । के ? सामर्थ्यादश्वाः । कीदृशाः ? केतवः केतुरिति प्रज्ञानम् । प्रज्ञानसतत्त्वाः ।
सूर्यस्यै स्वयं प्रज्ञानस्वभावत्वात् । अथैरपि प्रज्ञानसतत्त्वैर्[एवं] भवितव्यम् । अथवा केतैवो
रश्मयः प्रज्ञानसतत्त्वास्तं उद्वहन्ति । किमर्थम् ? दृशे द्रष्टुं दर्शनार्थमित्यर्थः । कस्य ? विश्वाय
षष्ठ्यर्थेऽत्र चतुर्थी । सर्वस्य भूतजातस्य । उदिते हि सूर्ये सर्वं भूतजातं द्रष्टुं समर्थं भवति
नानुदिते । कं वेहन्ति ? सूर्यं रश्मयो वायवौविष्टाः ।

सौर्ये सुक्ते जातवेदस्पदसन्निधानं शङ्कनव्यावृत्त्यर्थमाह कमन्यमिति । परा च यत्र
जातवेदेदशब्दो [अपि] नास्ति ।

[इति सप्तदशस्या-(द्वादशस्या-) ध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः]

१-स्थानः B. C.

२-सुवतेर्वा B. सुपतेर्व C. मुद्रितनिरुक्तमूलेऽपि
'सुवतेर्वा' इत्येव पाठः । ३-सूर्याः M.

४-आर्षपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो नास्ति

५-[ऋ० १।५०।१] 'उदु त्वं' इत्येव प्रतीकम्
B. M. उदित्यं C.

६-'आर्षम्' नास्ति M. 'प्रस्कण्वः' इत्येव C.

७ जातब्रह्मज्ञानं B. C. ८-केन B. C.

९-ते केतु B. १०-तत्त्वात् B.

११-सूर्येन्दहि स्वयं B. C.

१२-'एव' इति नास्ति B. M.

१३-केनवो C.

१४-तत्त्वात् उद्व B.

१५-कर्मकृद्भवति B. कर्मद्वहति C.

१६-'सूर्ये' इति त्रुटितम् B. C.

१७-वायवाविष्टाः (ष्ठाः B.) B. C. वायाविष्टाः M.

१८-धानाशंका C.

१९-'वेदस्' इति त्रुटितम् B. C.

२०-'अपि' इति नास्ति M.

२१-आर्षपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तेर्निर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ षोडशः खण्डः ।]

चित्रं देवानामुद्गादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणास्यामेः ।

आ प्रा धावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तत्स्थुषश्च ॥

कुत्सस्यार्षम् । चित्रं प्रातर्मध्यन्दिनापराह्णेषु नानारूपत्वाच्चित्रं चायनीयं वा पूज्यं ज्योतिः । उदगात् उदितम् । किं रूपम् ? देवानां रश्मीनामनीकं समूहः [कदम्बं] रश्मिसमूह इत्यर्थः । चक्षुश्चक्षुस्थानीयं च प्रकाशकत्वात् । कस्य चक्षुः ? मित्रस्य वरुणास्यामेः । मित्रादि-ग्रहणं च प्रदर्शनार्थं देवानां मनुष्याणामन्येषु च प्राणिनामित्यर्थः । उद्गम्य च आ प्राः 'प्रा पूरणे' इत्यस्यान्तर्णीतण्यर्थस्य पुरुषव्यत्यय आपूरयति धावापृथिव्यावन्तरिक्षं च । केन ? सामर्थ्यान्मदत्वेन रश्मीनाम् । महद्भी रश्मिभिरित्यर्थः । कतमदीदृशं ज्योतिः ? उच्यते । सूर्यो योऽयं सूर्यो नामात्मा जगतस्तत्स्थुषश्च जङ्गमस्य स्थावरस्य चात्मभूतः सर्वानुप्रवेदित्वात् । तथा च विज्ञायते रहस्यब्राह्मणे सर्वानुप्रवेदित्वम् 'सूर्य आत्मा जगतस्तत्स्थुषश्चेत्येतदुद्दे-वोपेक्षेते' इति । उपासीतेत्यर्थः । चक्षुर्मित्रादीनामित्यत्रापि विज्ञायते 'असावादित्यो देवानां चक्षुः' इति ।

[अनन्तरं] पूषा वक्तव्यः । सँ कस्मात् ? यद्गदिमपोषं पुष्यति । यद्यदा रश्मिभिः परिविष्टो भवति तदा पूषा भवति । तस्यैषा ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य षोडशः खण्डः]

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डाः (भभिर्दिशो न दृश्यते ।

२-[क्र० १।१५।१] 'चित्रं देवानाम्' इत्येव प्रतीकम् B. C. M.

३-या C. यत् B.

४-समूहं B. C.

५-'कदम्बं' इति नास्ति M.

६-[धा० २।५१] आ पूरणे B. C.

७-रश्मीनां महत्वेन M.

८-यते इ रद् B, C.

९-[ऐ० आ० २।२।४] 'त, इ' इति झुटितम् B. C.

१०-[Cf. चक्षुरादित्यः शत० ब्रा० ३।२।२।३॥ जै० उ० ३।२।७ यत्तच्चक्षुरसौ स आदित्यः शत० ब्रा० १०।३।३।७॥ तथत्तच्चक्षुरादित्यस्यः जै० उ० १।२८।७]

११-'अनन्तरं' इति नास्ति M.

१२-'सः' इति नास्ति B.

१३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तेर्निर्दिशो न दृश्यते ।

[अथ सप्तदशः खण्डः ।]

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद् विष्णुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।

विश्वा हि माया अवसि स्वभावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥

भारद्वाजस्य । शुक्रशब्दोऽत्र शुक्लपर्यायः शुक्लं ते तव । अन्यत् एकम् । किं पुनस्तत् ? सामर्थ्यादुपम । यजतं ते अन्यत् । यजतशब्दोऽत्र शुक्लप्रतियोगित्वाद्धोहितपर्यायः । लोहितं ते अन्यदपरं रूपम् । पूषाण्यादित्यः । तस्य मध्यन्दिने शुक्लं रूपं, लोहितमुदयास्तमर्यायोः । अथवा शुचेर्दीप्त्यर्थस्य शुक्लं रो मत्वर्थायः । शुक्रं दीप्तिमदुच्यते । दीप्तिमत् ते तवैकं रूपं मण्डलाख्यम् । यजतं यद्यव्यमन्यन्मण्डलस्याधिष्ठायकम् । तं चैते विष्णुरूपे परस्परं भिन्नरूपे शुक्लोहिततत्त्वरूपेण । ते वा अहनी अहोरात्रे एते त्वमसि । तव चैते कर्मणि यतस्त्वत्कर्तृके एते अतस्त्वमसि । द्यौरिवैसि द्यौरिव च त्वमसि यथा द्यौर्व्यापिनी तथा त्वमसीत्यर्थः । विश्वा हि हिरन्न चार्थे सर्वाश्च मायाः । अवसि प्रज्ञाहेतुभूतप्रकाशदानेन त्वं पालयसि । हे स्वधारणं स्वधेत्पुदकनाम वा रश्म्यांहृतेनोदकेन हविलक्षणोनात्रेन वा तद्वत् । किञ्च भद्रा कल्याणी ते तुभ्यं हे पूषन् इहास्मदीये यज्ञे रातिर्हविषो दानमस्तु कृणु ।

अथवा भद्रा ते इति तेशब्दः 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्तृलक्षणवृत्त्यन्तः । कल्याणी ते त्वत्कर्तृका रातिरिहास्तु । कल्याणं दानमिहास्मभ्यं देहीत्यर्थः । द्वितीये व्याख्याने यज-
तमिह भाष्ये भोजनं स्वपानपात्रं तेन तद्वती ।

'इयं वै पूषा' इति पृथिवीनो व्यवच्छेदाय पथि रक्षितृत्वाधिकारप्रदर्शनाय वा पूष्णः परा च ।

[इति सप्तदशस्या-(द्वादशस्या-) ध्यायस्य सप्तदशः खण्डः]

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।	११-'त' इति त्रुटितम् M. १२-कर्मणि B. C.
२-[अ० ६।५८।१] 'शुक्रं ते अन्यत्' इत्येव प्रतीकम् B. C. M.	१३-द्यौरिवासी C. द्यौ दिवासि M.
३-शुक्रः के तव C. M.	१४-'हि' इति नास्ति B. C. M. १५-स्वभावत् C.
४-शुक्रप्रति B. C. ५ हित उदया B. C.	१६-रश्मयाहते B. १७-'दा' इति त्रुटितम् M.
६-'य' इति त्रुटितम् C.	१८-'अ' इति त्रुटितम् C. १९-[पा. २।३।६५]
७-शुक्लः रो B. शुक्लः रो C.	२०-'तः' इति त्रुटितम् C. लक्षणा षष्ठी M.
८-दीप्तिमन्तेन वैकं B. C. ९-यजन्तं C.	२१-द्वितीयव्याख्याने B. २२-होजनं C.
१०-ये वैक (के C.) B. C.	२३-[मैत्रा० सं० २।५, ५]
	२४-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तेर्निर्देशो न दृश्यते ।

[अथाष्टादशः खण्डः]

पथस्पर्थः परिपति वचस्या कामेन कृतो अभ्यानकर्म ।

स नो रासच्छुरुषश्चन्द्राग्रा धिर्यधियं सीषधाति प्र पूषा ॥

ऋजिभवन आर्षम् । स नो रासदिति तच्छ्रुतेर्यदध्याहारः । यं पथस्पर्थः परिपति यावान् कश्चित् पन्थास्तस्य सर्वस्य । परिपति परीत्येषोऽधीत्येतस्य स्थाने, अधिपति स्वामि-
नम् । पूषा हि मर्हति पथि संप्रैतीत्यतः पथोऽधिपतिरुच्यते । वचस्या तृतीयैकवचनस्य याजादेशः । स्वार्थिको वा यकारो वच एव वचस्या ततस्तृतीयाया अलुक् तथा वचस्यय स्तुतिलक्षणेन वचसेत्यर्थः । कामेन कृतः करोतिः क्रियासामान्यवचनः सामर्थ्यादिह प्रेरणे वर्तते । अभिलाषेच्छया प्रेरितः । अभ्यान्द् अभिव्याप्नोति स्तौतीत्यर्थः । अर्कं देवं पूषणम् । स नोऽस्मभ्यम् । रासैत रासतिर्दानकर्मा ददातु । शुरुषेऽन्यत्र शुरुध आपो भवन्ति शुचं कन्ध-
न्तीति । इहतु सामर्थ्याद् धनानि शुरुध उच्यन्ते । तान्यपि हि शुचं मनोदुःखमुपभोगसा-
धनामावाकृतं सुतरां संरुधन्तीति । कीदृशीः शुरुधः ? चन्द्राग्राः चन्द्रं चन्दतेः कान्तिन्कर्मेणः । कान्तं प्रियमग्रं यासां ताश्चन्द्राग्राः । आयत्यामपि हि तानि धनानीत्यर्थः । किञ्च धिर्यधियं कर्मैकम्रं ज्योतिष्टोमादिकं तदपि सीषधाति लोडर्थं पञ्चमो लकारो व्यत्ययेन विकरणं प्रसाधयतु पूषा ।

अभ्यानडित्यस्य व्याख्यानमभ्यापन्न इति । चातिरिक्तः पाठः । चन्द्राग्रा इति बहुव्रीहिः । भाष्ये तु समानाधिकरणः प्रदर्शितः । चायनीयान्यग्राणि चायनीयानि च तान्यग्राणि चेति ।

अनन्तरं विष्णुर्वक्तव्यः । स किमवस्थः ? यद्विषितो भवति यदा विविधं सितो

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ. ६।४९।८] 'पथस्पर्थः' इत्येव प्रतीकम्
B. C. M.

३-पथस्पर्थं B. पथस्पर्थं C.

४-'इ' इति त्रुटितम् B. C.

५-संप्रतित्यतः C. 'त्यतः' 'इत्येव' अन्यत्र
त्रुटितम् M.

६-अभ्याद् C. अभ्यान्द् M.

७-'स' इति त्रुटितम् C.

८-'अन्यत्र शुरुष' इति त्रुटितम् B.

९-रातीति B. रादतीति C.

१०-सरुधति B. C. संरुधतीति M.

११-मपि एतानि B. C.

१२-'कर्म' इति त्रुटितम् B.

१३-ददपि M. १४-विकरणः B. C.

१५-नधीत्यस्य M.

१६-रिक्तपाठः B. C.

१७-यानि यानि यानि तान्य B. यानि यान्य
च तान्य C.

१८-'स' इति नास्ति B.

रश्मिभिर्यात इत्यर्थः । सर्वत्र चात्र कालविभागो नाम निर्वचनं तदेव द्रष्टव्यम् । विष्णुः कस्मात् ? विरातेस्तीव्ररश्मिद्वारेण सर्वत्र व्यावेशात् । व्यञ्जोतेर्वा विश्वं रश्मिभिर्यातुत इति । तस्येवा ।

[इति सप्तदशस्या-(द्वादशस्या-) ध्यायस्याष्टादशः खण्डः]

[अथैकोनविंशः खण्डः ।]

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । समुलङ्घ्यस्य पांसुरे ॥

मेधातिथेरार्षम् । विष्णुरादित्यः स इदं सर्वं वि चक्रमे अह्न्यह्नि विक्रमते । कथम् ? त्रेधा नि दधे पदं स्थानमेदप्रकारेण त्रिप्रकारं निर्वचं पदम् । पृथिव्यामन्यात्मना । अन्तरिक्षे विद्युदात्मना । दिव्यादित्यात्मना । एतच्च शाकपूणिमतम् । तथा चैकमेवेदं ज्योतिस्त्रेधा विभक्तमित्येतन्मूर्धस्थानमवोचत् 'तमु' अकृण्वन् त्रेधा भुवे 'कम्' इति ।

अथवा त्रेधा निदधे पदमिति प्रातरुदयगिरौ । मध्यन्दिने मध्ये शुलोकस्य । सायाह्नेऽस्तगिरौ । नैरुक्तपक्षे देवादय एव समारोहणादिभिः शब्दैरुच्यन्ते ।

अथवा बलिबन्धनकाले विष्णोर्भगवतो नारायणस्य यद्विक्रमणं तदब्रवीत्यत इत्येति-हासिकाः । समारोहणादीन्यपि तु तत्र यानि पदनिधानस्थानान्यासन् तान्युच्यन्ते । समुलङ्घं 'वह प्रीपणे' इत्यस्य रूपम् । तच्च त्रिविधमपि सम्यग्गूढं प्राप्तं सम्यक्प्रतिष्ठापितमित्यर्थः । अस्य भगवतः स्वभूतं पदम् । कथमेतं पांसुरे पांसवो यस्मिन् स सन्ति पांसुरो रो मत्वर्थीयः ।

१-द्रष्टव्यः C. M.

२-तेः किल रश्मि B.

३-मिर्वा अत इति B. भिर्यास्तुत C.

४-आदशेषुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

५-[ऋ० १ । २२ । १७] 'इदं विष्णुः' इत्येव प्रतीकम् B. C. M.

६-निदधे B.

७-महात्मना C.

८-'दिव्यादित्यात्मना' इति त्रुटितम् B.

९-मू (म C.) धेनवानवो B. C. धंस्थानवो M.

१०-तमुक्त कृण्वन् M,

११-[ऋ० १० । ८८ । १०] त्रेधा वै कम् B. C.

१२-'द' इति त्रुटितम् B. C.

१३-'स्ये' इति त्रुटितम् C.

१४ दीत्यपि B. C.

१५-तु त्रयाणि B. C.

१६-निधान्य C. निधन M.

१७-समुलं M.

१८-[घा० १ । १० २९]

१९-'तः' इति त्रुटितम् C.

२०-भूतपदम् B. C.

२१-'कथम्' इति नास्ति B.

२२-'पांसवो यस्मिन् सन्ति स' इति त्रुटितम् B,

लुप्तोपमं चेदं द्रष्टव्यम् । पांसुर इव यथा पांसुरंप्रदेशे सुप्रतिष्ठितं पदं भवेत्तद्वदित्यर्थः ।
अथवा पांसुरंशब्दः पृथिवीवचनः । पांसुरे पृथिव्यां यत्समारोहणं नाम तत्र यत्पदमस्य
विष्णोस्तत्समूहं सुप्रतिष्ठापितम् । अथवा मुहुरेतद्रूपं न बहेः । समूहं विवेकेनाप्राप्तं
न दृश्यत इत्यर्थः ।

अस्येति प्रथमे व्याख्याने विद्युदात्मकस्यायमन्वादेशः । त्रेधा निदधे पदं यद्विद्यु-
दात्मकस्य पदं तत्समूहं छिन्नं नित्यं न दृश्यत इत्यर्थः । क ? पांसुरे व्यायने वर्धने वान्तरिक्षे
[इत्यभिप्रायः । लुप्तोपमो वा पांसुरंशब्दः । यथा पांसु^{१२}.....ति प्रदेश पांसुमिरा.....
तं पदं न दृश्यते एवमस्य विद्युदात्मकस्यान्तरिक्षे वा ।

द्वितीये व्याख्याने आदित्यस्यांतिभास्वरत्वाद् मध्ये वा दिवः । ऐतिहासिकपक्षे
विष्णुपदे यत्पदं तत्र दृश्यते] इत्यर्थः । पादैः सूर्यन्ते जन्त्यन्ते । यन्नाः शेरतेऽवतिष्ठन्ति ।
पिंशनीर्यो ध्वंसनीयाः शिरंसो वाससो वा ।

इति निरुक्तविवरणसमुच्चये सप्तदशस्य [द्वादशस्य] द्वितीयः पादः^{१३} ।

[अथ तृतीयः पादः । अथ विंशः खण्डः ।]^{१४}

विश्वानरो निरुक्तः 'प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि' इति । इह तूत्तमोऽभिधेयः । तस्यैवं
निपात ऐन्द्रचामृचि ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य विंशः खण्डः]^{१५}

१-रमि [रामे C.) ति प्रदेशे B. C.

२-'सु' इति नास्ति B. स्वप्रति M.

३-पांसुराब्दः B. C. ४-मुहुरेत C.

५-समूहं B. C. ६-'न' इति त्रुटितम् B.

७-अस्य' द्विलिखितम् B. C. ८-छिन्नं M.

९-सुरप्या (व्या C.) य B. C.

१०-'इत्यभिप्रायः' इयारभ्य 'विष्णुपदे यत्पदं तत्र
दृश्यते' इत्यन्तः पाठो नास्ति M.

११-'र' इति नास्ति B. C.

१२-अत्र 'पांसुरे पांसुमिति प्रदेशे पांसुमिराकीर्ण-
त्वात्तत्र निहितं पदं' इति पाठः स्यात् ।

१३-स्यादी भास्व C.

१४-वासनिया यंसनीयाः C. 'पांसवीयाः' इत्येव
'ध्वंसनीयाः' इति त्रुटितम् M.

१५-तिरसो B.

१६-इति सप्तदशस्य द्वितीयः पादः C. इति
सप्तदशस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः M.

१७-पादखण्डः रम्भनिर्देशो नास्ति C. M.

१८-[निर० ७ । २१]

१९-इह रुतमो C.

२०-सत्यैव पोत C.

२१-आदर्शोपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तेर्निर्देशो न दृश्यते ।

[अथैकविंशः खण्डः]

विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शवसः ।

एषैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानाम् ॥

‘आ त्वा रथम्’ इति ऐन्द्रं सूक्तं प्रैर्यमेघसं तत्रेयमृक् । विश्वानर आदित्यस्तस्य ।
बो व्यत्ययेन द्वितीयैकवचनस्य स्थाने षष्ठीबहुवचनं वस्त्वामिन्द्रमिति भावः । पतिमधि-
पतिं राजानमित्यर्थः । वृष्टिद्वारेण यागनिवृत्त्या सर्वस्य स्थितेतिहेतुत्वात् पतिं पातार-
मित्यर्थः । न चादित्यस्यैव केवलम् । किं तर्हि ? अनानतस्य कस्यचित्प्रत्यप्रणतपूर्वस्य ।
शवसः स्वस्य सेनालक्षणस्य बलस्येत्यर्थः । द्वे अप्यनानतस्य शवस इति विश्वानरविशे-
षणे एते पदे मन्यन्ते । तेन नैघण्टुकत्वं विश्वानरस्य परिहृतम् । शवस इति वान्तेर्णी-
तमत्वर्थो बलवैत इत्यर्थः । एवैः अवतेः कान्तिकर्मणो रक्षणकर्मणो वो गतिकर्मणो वा ।
पूर्वा. काम्यानि पालनानि गमनानि वा तैरेतैर्निमित्तभूतैः । बे.षाम् ? चर्षणीनां यजमान-
भूतानां स्वभूतैः । एवैश्चेति चकारादुत्था चेति वाक्य रोषाध्याहारः । अर्ध्याहतेनोतिशब्देन
तर्पणमत्रोच्यते । भूयमाणेनोतिशब्देनास्यं प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा । तेन काम्यो-
द्यन्यतमार्थं तर्पणार्थं चेत्यर्थः । ऊती ऊतिशब्दात् पथिवचनात् तृतीयैकवचनस्य पूर्व-
सवणविशः । ऊत्या [यथा] हुवे हूयतेर्लङात्मनेपदोत्तमपुं. षैकवचने ‘बहुलं ऊर्द्धसि’
इति शब्दुक्प्रसारणोवङ्देशेषु रूपम् । अस्मिन् यज्ञे हूयामीत्यर्थः । कस्य पथा ? रथानां

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० ८ । ६८ । ४] ‘विश्वानरस्य व-
(वन BC.) स्पतिम्’ इत्येव प्रतीकम् B.C.M.

३-[ऋ० ८ । ६८ । १] आ इवा रथम् M.

४-प्रियमेघसं B. प्रथमेघसं C.

५-‘बो’ इति त्रुटितम् B. C.

६-‘मा’ इति त्रुटितम् B.

७-‘स्थिति’ इति त्रुटितम् B.

८-केवलस्य B. C.

९-प्रवणत (क M.) पूर्व C. M.

१०-कव B. घण्टुकता M.

११-परिहृतः B. C.

१२-स्तनीति B.

१३-बलवति C.

१४-णः क्षण B. कर्मणे क्षण C.

१५-‘वा’ इति नास्ति B. C.

१६-एवा न काम्याः पाल F. C.

१७-चर्षाणां C. यर्षिणीनां M.

१८-अतिशब्देनाध्याहतेन M.

१९-न्देन व (प M.) स्या प्रयो C. M.

२०-कामान्यन्यतमा B. C.

२१-यथा B. C. ‘यथा’ इति नास्त्येव M.

२२-‘पुरुष’ इति नास्ति M.

२३-[पा० २ । ४ । ७३ ॥ ६ । १ । ३४]

२४-रणो वसा B. C. M.

युष्मदीयानां रंहितृणां देवानां यः पन्थास्तेन । अनानतस्यैतथैवचनं महत् इति । यद्धि महत्तदनानतमिति ।

वरुणो निरुक्तो 'वृणोति' इति मध्यमस्थानः । इह तु द्युष्यानोऽभिधेयः । तस्यैषा ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य एकविंशः खण्डः]

[अथ द्वाविंशः खण्डः ।]

येनां पावकं चक्षसा भुरण्यन्तं जनां अनु ।

त्वं वरुण पश्यसि ॥

प्ररुक्णवस्यार्थम् । भुरण्यतीति गतिकर्मा पठितश्चासौ न केवञ्च गत्यर्थः । किं तर्हि ? शीघ्रकरणार्थोऽपीति । एतत्प्रतिपादनार्थं 'भुरण्युरिति क्षिप्रनाम' इत्यादि भाष्यम् । तस्यार्थः भुरण्युरिति क्षिप्रनामसु पठ्यते । दृश्यते च प्रयोगः । भुरण्युरिति शीघ्रशकुनिरुच्यते । स कस्मात् ? भूरिमध्वानं नयति । अतो भूररध्वनं आत्मनो नयनात् कतमः शकुनिरित्याह । स्वर्गस्य लोकस्याभिघोढेति । अभिघोढा प्राप्ता गन्तेत्यर्थः । कतमः पुनरसौ ? योऽयं 'लोके सुपुर्णे' इति प्रसिद्धः । स हि 'सोमो वै राजामुष्मिन् लोके' इत्यादावैतरेयब्राह्मणे । 'अमुनो लोकाद् गायत्री सुपुर्णो भूत्वा सोममाहरत्' इति श्रुतेः स्वर्गस्य लोकस्य गन्ता ।

अथवा योऽयं स्वर्गकामस्य सुपुर्णनामांश्चिञ्चायते सोऽत्र शकुनिशब्देनोच्यते । स हि

१-इदित् C.

२-'त्वं' इति त्रुटितम् C. तस्यार्थं B.

३-[निरु० १० । ३]

४-आदशपुस्तकेष्वत्र खण्डस्यसमाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

५-[ऋ० १ । ५० । ६] 'येनां पावक' इत्येव प्रतीकः B. C. M.

६ ण्यति गति B. हुरण्यती गति C.

७-हुरण्यु C. अत्र प्रकरणे प्रायः सर्वत्र 'भुरण्यु' इत्यस्य स्थाने 'हुरण्यु' इत्येव पाठः C. पुस्तके ।

८-शीघ्रं शकुनि B.

९-'अञ्चानं' इति त्रुटितम् B. भूचयति C.

१०-रङ्गुन C. ११-'लो' इति त्रुटितम् B. C.

१२-सुवर्ण C.

१३-प्रसिद्धम् B.

१४-[ऐ० बा० १ । १३ । यत्सोमो राजा । १ । ८ ।

उत्तरा इ वै सोमो राजा । शत० ब्रा०

१४ । १ । ३ । १२ । राजा वै सोमः । तै० ब्रा०

२ । ५ । ७ । ३ । सोमो राजा राजपतिः]

१५-[(गायत्री) इत्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरत्

शत० ब्रा० १ । ८ । २ । १० । यद्गायत्री इत्येनो

भूत्वा दिवः सोममाहरतेन सा इत्येनः शत० ब्रा०

३ । ४ । १ । १२ ॥ तृतीयस्यामितो दिधि

सोम आसीत् । तं गायत्र्याहरत् तै० ब्रा०

१ । १ । ३ । १० ॥] सुवर्ण C.

१६-नामा निधौ M.

स्वर्गकामस्य विधानात् क्षिप्रं यजमानं स्वर्गलोकमभिवदति । अतः स्वर्गलोकस्याभिवोदो-
त्युच्यते । एवं भुरण्युशब्दस्य क्षिप्रनामसु पाठात् शकुनौ च सुपर्णे क्षिप्रे प्रयोगदर्शनादौह ।
भुरण्युरिति क्षिप्रनामेति । नामानि च सर्वाण्याख्यातजैत्वात् क्रियायोगमनुविधियन्ते ।
क्षिप्रे च शीघ्रकरणं नाम क्रियास्ति । अतो भुरण्यतिः शीघ्रकरणार्थोऽपि गत्यर्थ एव गम्यते
अतः किम् ? इदं भवति । तत्सम्बन्धादितरोऽपि सुपर्ण इव यः शीघ्रकारी पुरुषः सोऽपि
भुरण्युरिव भुरण्युः । अतोऽयमर्थः ।

येन हे पावक पार्वयितः पापनाशन । चक्षसा अनुग्राहकात्मनेन दर्शनेन । भुरण्यन्तं
'भुरेण' इति कण्डूदिरयमुक्तेन प्रकारेण क्षिप्रकारिवचनः । क्षिप्रं यानं स्तुतीश्च कुर्वन्त-
मित्यर्थः । कम ? सामर्थ्याद् यजमानमे । जनाननु मनुष्यान् प्रति वर्तमानमिति वाक्यशेषः ।
मनुष्याणां मध्ये स्थितमित्यर्थः । त्वं हे वरुण ज्योतिषा कृत्स्नस्य जगतः । आ परितः पश्यसि
अनुगृह्णासि । येनेति यच्छ्रुतेः साकांक्षत्वात् तैत्ते [३] वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ।

अथवा येनेत्येतत्समानाधिकरणं तच्छब्दमध्याहृत्य परयचैकवाक्यता योज्यते ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः]

[अथ त्रयोविंशः खण्डः ।]

येनां पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनो अनु ।

त्वं वरुण पश्यसि ॥

वि ग्रामेषु रजस्तृध्वहा मिमानो अक्नुभिः ।

पश्यन् जन्मानि सूर्य ॥

तेन वि ग्रामेषु येन चक्षसा भुरण्यन्तं पश्यसि तेन पश्यन्निति सम्बन्धः । व्येधि

१-'यजमानं' इति त्रुटितम् B.

२-'स्वर्गलोकं' इति त्रुटितम् M.

३-'ह' इति त्रुटितम् B. C. ४-० जन्मत्व B.

५-सुपर्ण M. ६-पापयितः पपना C.

७-[पा० ३ । १ । २७ सूत्रे गणोऽयं द्रष्टव्यः]

भुरणं भुरणेति B. C. भुरणेति M.

८-वचनं B. C. ९-योगं B. यागं C.

१०-कुर्वन्तीत्यर्थः (यां C.) B. C.

११-यजमानाननु यजमानं मनु B. C.

१२-मनुष्यं B. १३-पठितः आ (अC.) प B. C.

१४-'नुगृह्णासि, ये' इति त्रुटितम् M.

१५-'तत्' इति त्रुटितम् B.

१६-'अत्र' इति नास्ति B. M.

१७-इदमात्रमप्या B. C.

१८-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१९-[ऋ० १ । ५० । ६, ७]

२०-'न पश्य' इति त्रुटितम् M.

विविधं गच्छसि यां शुलोकम् । रजस्पृशु लोकां रजांस्युच्यन्ते लोकं चान्तरिक्षम् । पृथुशब्दाद्
द्वितीयैकवचनस्य लुक् । पृथुं मशान्तम् । अहौ अहानि । मिमानो निर्माणं कुर्वन् । अक्तुभी
रात्रिनामैतत् । सहाय्ये तृतीया । रात्रिभिः सह । केन निर्मिमानः ? सामर्थ्यादुदयास्तम-
याम्याम् । उदयेन ह्यादित्योऽहानि करोति । अस्तमयेन रात्रिर्म । पश्यन् अनुग्राह्यतमाननु-
गृह्णन्नित्यर्थः । जन्मानि जननधर्मणि । हे सूर्य तेनैव मां ज्येषि । अथवा तच्छब्दमात्रेऽध्या-
हारेण पूर्ववैकवाक्यप्रतीं योज्यते ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः]

[अथ चतुर्विंशः खण्डः ।]

येनां पात्रक चक्षसा भुरण्यन्तं जनां अदु ।

त्वं वरुण पश्यसि ॥

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्मुदेषि मानुषान् ।

प्रत्यङ् विशं स्वर्दशे ॥

तेन प्रत्यङ्देवानामुत्तरग्रहणम् । तत्प्रत्यङ्ङित्येतस्य उद्देशीत्यनेन सम्बन्धः । उद्देतुं-
शब्दे सूर्यस्य विशेषणं नोदयक्रियायाः । कुत एतत् ? पुल्लिङ्गत्वात् । क्रियाविशेषणं हि
नपुंसकं स्यात् । प्रतोच्यां दिशि सूर्योदयस्यासम्भवात् तेन प्रत्यङ्मुदेषि प्राच्यां दिशि
प्रत्यङ्मुखः स्थित्वा त्वमुद्देशीत्यर्थः । किमर्थम् ? देवानां विशः साकाङ्क्षत्वात् दशे इत्येतत्
परस्ताच्छ्रुतं सर्वत्रानुषक्तव्यम् । दशोशब्दश्च द्रष्टुमित्यस्यार्थे वर्तते । 'दशे विष्ये च'
इति तुमर्थे निपातनश्रवणात् । देवानां स्वभूता या विशस्ता दशे द्रष्टुम् । पुरस्तादुदितस्य

१-लोको रजां B. C. २-० रिक्षाख्यम् B. C.

३-अहः अहा B. ४-मानं कु B. C.

५-'सह' इति त्रुटितम् B.

६-'रात्रिम्' इति त्रुटितम् M. ७-धर्मकाणि B. C.

८-'वा' इति त्रुटितम् B.

९-'मात्र' इति नास्ति B. १०-ध्याह्वरण M.

११-पूर्ववचैक B. C. पूर्ववचैक M.

१२-वाक्यतया योज्य B. C.

१३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च

निर्देशो न दृश्यते ।

१४-[श्रु० १ । ५० । ६, ७]

१५-उद्देतुं चेदं सूर्यविशेषणं B. C.

१६-'त्वं' इति त्रुटितम् C.

१७-प्रान्दिशि C. प्राग्दिशि B.

१८-'प्रत्यङ्मु' इति त्रुटितम् M.

१९-स्थितत्वा त्व M.

२०-'त्रानुषक्त' इति त्रुटितम् M.

२१-[पा० ३ । ४ । ११] पिष्ये B. पिष्ये C.

२२-'निपा' इति त्रुटितम् B. C. २३-स्मरणं B. C.

२४-'वानां स्वभूता' इति त्रुटितम् M

भगवतः पञ्चादवस्थितान् सर्वदेवान् द्रष्टुमित्यर्थः । न देवविश एव केवलाः । किं तर्हि ? प्रत्यङ्मुखादेषि मानुषान् मनुष्यान्पि द्रष्टुम् । प्रत्यङ् विश्वं, सर्वं जगत् द्रष्टुम् । स्वैशब्दश्चात्रं गुणान् सुलोकं च द्रष्टुम् । अथवा दिवश्च यावत् किञ्चित् पञ्चादवस्थितमेतद्द्रष्टव्यं द्रष्टुम् । पूर्वपञ्चान्मुखस्त्वमुदेषि । उन्नत्य च पश्यसीति समस्तार्थः । अथवाऽत्रैव ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः]

[अथ पञ्चविंशः खण्डः ।]

येनां पावक चक्षसां भुरण्यन्तं जनां अतु ।

त्वं वरुण पश्यसि ॥

येन भुरण्यन्तं पश्यसि तेनास्मानपि मनुष्यान् पश्यसीत्येतस्यामेवैकस्यामेवैकवाक्यता । तेन नो जनानभिपश्येतांशीरर्थो वाक्यं..... इत्यादिनैकवाक्यताप्रकारप्रपञ्चनम् । अन्येषामपि मन्त्राणां साक्षात्क्षत्वे सति प्रदर्शनं द्रष्टव्यम् ।

केशी वाच्यः । स पुनरिहादित्य एव नभसो मध्यमासीन एवमवस्थ उच्यते । कथम् ? केशा रश्मय इत्यादिनिरुक्तेस्तैः प्रकृष्टैस्तद्वाङ् । प्रकाशेनाद्वा तस्यैवा ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य पञ्चविंशः खण्डः]

[अथ षड्विंशः खण्डः ।]

केश्य १ मि केशी विषं केशी विभर्ति रोदक्षी ।

केशी विश्वं स्वर्हो केशीदं उद्योतिरुच्यते ॥

जुतेरार्षम् । केश्यमि विभर्ति धारयति । दीपकमेतत् । कथं विभर्ति? अङ्ग्रेः स्थितिहेतु-

१-तत दे (ए B.) व B.C. विशास्त एव M.

२-'किं तर्हि । प्रत्यङ्मुखादे' इति त्रुटितम् M.

३-यद्वृष्टेस्तद् (द्वं C.) च वा. व B. C.

४-'दिवश्च यावत् किं' इति त्रुटितम् M. 'दिवश्च यावत्' इति पाठः स्यात् ।

५-'प्रष्टुम्' इति त्रुटितम् B. C.

६-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

७-[अ. ११ । ५० । ६]

८-'पश्येत्याशीरर्थो' इति पाठः स्यात् ।

९-अत्र पाठस्त्रुटित आदर्शपुस्तकेषु ।

१०-तद्वत् B. C. ११-प्रकर्षकाश C.

१२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य निर्देशो न दृश्यते ।

१३-[अ. १० । १३६ । १] 'केश्यमि' इत्येव प्रतीकः B. C. । प्रतीको नास्ति M. पुस्तके ।

१४-दूतेरा C. १५-वारयति M.

१६-अनेस्थानि हेतु C.

भूताश्चरुपुरोडाशसोमाद्या आहुंती रसादानादिपारम्पर्येण येनानुग्रहविशेषेण निष्पादयन् ।
केशी विषं केश्येव विषमुदकं रश्मिमिराहृतं सत् । केश्येव रोदसी द्यावापृथिव्यौ उक्तेनैव
प्रकरणेन । केशी विद्वं विश्वमिति बहुनाम बहु प्राणिजातम् । स्वः स्वशब्दः सर्वपर्यायः
केश्येव सर्वं जगत् । दशे द्रष्टुं अर्भ्यधाद्रष्टव्यम् । अन्तर्णीतण्यर्थो वा दृशिः । भोग्यतया
भोक्तृणां दर्शयितुमित्यर्थः । कः पुनरसौ ? केशीदं ज्योतिरुच्यते इति । इदमादित्याख्यं
ज्योतिरुच्यते ।

विष्णातेः शौचार्थस्य । तद्धि प्रथमं शौचसाधनम् । विपूर्वस्य संचतेर्वा । तद्धि
ज्ञानपानावगाहार्थिभिः सेव्यते । सर्वमभिद्रष्टुमिति पाठः । सर्वमभिपश्यतीत्यपपाठः ।

अथापीति विचारः । एते ईतरे आदित्यादयः । धूमेन केशस्थानीयेन पार्थिवोऽग्निः ।
काशनाम्ना । तेनैव ह्यसौ प्रकाश्यते । अव्यभिचारात् । रजसा मध्यमः । रजसा वृष्टिलक्षणेनोद-
केन वैद्युतो गूढो वायुरित्यपरे । तत्स्थं तु ज्योतिरुत्तमं स्थानसामान्यात् । तेषां त्रयाणामेषा

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य षड्विंशः खण्डः]^{१५}

[अथ सप्तविंशः खण्डः ।]^{१५}

त्रयः केशिनं ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वषत एकं एषाम् ।

विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ग्राजिरकस्य ददशे न रूपम्^{१६} ।

ऋतुर्थी ऋतुशब्दः कालवचनः । शब्दो वीणसायाम् । ऋतावृतौ खेस्मिन् खस्मिन्
काले खेन खेनोपकारेण जगत् विचक्षतेऽभिपश्यन्त्यनुगृह्णन्तीत्यर्थः । तेषामेषामेको दाव-
रूपोऽग्निः संवत्सरे संवत्सरे ग्रीष्मकाले पृथिव्या रोमस्थानीयानि तृणाणि दाहेन वषते दहती-

१-अपुरोडाशौ माया B, C.

२-'आहुतिरसा' इत्यादर्शपुस्तकेषु पाठः ३-स्वं B, C.

४-'यथाभिद्रष्टव्यम्' इति पाठः स्यात् ।

५-'तया भो' इति त्रुटितम् M.

६-केशीदृष्ट्योत्रिरुच्य C. केशीदं M.

७-ते जौदवा C. 'विष्णातेः' इति त्रुटितम् M.

८-स्य च सच B. चसतेर्वा C. ९-तद्धितस्नान C.

१०-'सर्वमभिद्रष्टुमि' इति त्रुटितम् M.

११-विचारः B. १२-उत्तरे B, C.

१३-तत्स्थस्तु M.

१४-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१५-[ऋ० १ । १६४ । ४४] 'त्रयः केशिनः'
इत्येव प्रतीकः B, C, M.

१६-'ऋतुथा' इति त्रुटितम् B.

१७-'था' इति त्रुटितम् B.

१८-'ऋता' इति त्रुटितम् B. वृतौ वृतौ C.

१९-यस्मिन् B, C.

२०-मिः त्रि (मौ C.) संवत्सरः (रो C.) B, C.

२१-पवते C.

त्यर्थः । अग्रेष्वपवनं मन्त्रान्तरेऽपि प्रसिद्धम् । 'वसेव इमं धुं वपसि' इति । विश्वं सर्वम् । एक आदित्यः । अमि चष्टे अभिविपश्यत्यनुगृह्णाति । केन? शचीभिः कर्मनामेदं प्रकाशनरसा-
दानादिभिः कर्मभिरित्यर्थः । प्राजिर्गतिः । एकस्य वायोस्तृणपर्णधूल्यादिचालनेनानुमानेना-
र्थापत्त्या वा ददृशे दृश्यत उपलभ्यन्ते न रूपम् ।

वृषाकपपिर्वाच्यः । तदर्थमाह । अथ यद्रक्षिमभिरुपसंहृतं प्रायभूताभिः प्रकम्पयन्नेति
गच्छति तत् तस्माद्वै वृषाकपिः । वर्षिता चासाववर्षयायानाम् । कम्पमानेन स्वयमेवास्तं
गच्छन् कम्पयते । दिवाचारीणि भूतानि भयान् कम्पयति । तस्यैषा ।

[इति सप्तदशस्या-द्वादशस्या- ध्यायस्य सप्तविंशः खण्डः]

[अथाष्टाविंशः खण्डः ।]

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहे ।

य एष स्वप्नं शनोऽस्तमेवि पथा पुनर्विश्वस्तमादित्र उत्तरः ॥

वृषाकपेरौषम् । सामि समाप्ते यज्ञे अस्तं धियासुमादित्यं दृष्ट्वा वृषाकपिराह । पुनरेहि
आगच्छ उदेवीत्यर्थः । हे वृषाकपे सुविता सुवितानि सुप्रसूतान्यभ्यनुज्ञातानि विहितानी-
त्यर्थः । कानि ? अस्मद् यागादीनि कर्माणि । त्वं चाहं च कल्पयावहे उदिते त्वय्यनुष्ठा-
नेन । किञ्च य एष स्वप्नं शनैः स्वप्नानामुदयेन नाशयिता । यच्छ्रुतेस्तदध्याहारः । 'सोऽस्तमेवि

१-इत्थं पवनं B. C. अग्रेष्वपवनं M.

२-सप्तेव B. ३-[ऋ० १०। १४२। ४]पवसि C.

४-एकमादित्यः B. ५-'वि' इति नास्ति B.

६-रसादा.....दिभ्य.....नी (मी C.) B. C.

७-प्राग्भिर् C. प्राजिर्ग M. ८-एतस्य B. C.

९-मानेन प्लष्टि.....प्र (व C.).....तेन चानुमा-
नेनार्था B. C.

१०-'ते' इति द्विलिखितम् 'रूपम्' इति त्रुटितम् B. C.

११-हृता प्रायभूता अभिप्ररु B. अत्र 'संहृतप्रायैर्भू-
तान्यभिप्रकम्पयन्' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

१२-'गच्छति तत्' इति त्रुटितम् M.

१३-तस्मादपो B. C. M.

१४-ध्यायतां B. वपध्यायतां C. ववध्यायं M.

१५-कम्पयंश्च B. C. 'म्पनश्च स्व' इति त्रुटितम् M.

१६-गच्छतः पयतेर्दिवा B. गच्छ कम्प C.

१७-हयाकं प्रैति B. C.

१८-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१९-[ऋ० १०। ८६। २१] 'पुनरेहि' इत्येव
प्रतीकः B. C. M.

२०-'पेरावम् सामि समा' इति त्रुटितः M.

२१-अस्ताधिसुरादि B. यासुरादि C.

२२-अप्रसूता B. C. २३-अन्यागादी B. C.

२४-मुदिते B. C.

२५-प्रनाशनः C. M.

२६-'सः' इति त्रुटितम् B.

गच्छसि । पंथा नियतमार्गेण । पुनर्विश्वस्मत् सर्वस्माच्च । उत्तर उत्कृष्टतर इन्द्र इन्द्र इव
इन्द्रसदृश इत्यर्थः । अत्यन्तेश्वरो वा ।

अथेन्द्रशब्दादपहोतुमाख्यानके च वृषाकपिर्ऋषिस्तन्निवृत्त्यर्थं तमेतद् ब्रूम आदित्यमिति ।
यमो निरुक्तः 'यच्छतीति सत्तः' इति । इह त्वादित्योऽस्तमयावस्थः सन्नुच्यते । तस्यैषा
[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्याष्टाविंशः खण्डः]

[अथैकोनविंशः खण्डः ।]

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबन्ते यमः ।

अत्र नो विष्यतिः पिता पुराणोऽर्जु वेनति ॥

कुमारो नाम यामायनस्तस्यार्थम् । अहोरात्रादिजीवितकालातिगमनेन प्राणिनामा-
युषो ब्रश्चनात् पुण्यकृद्भिर्वा वृतः क्षयो निवासो यस्मिन्स्तद्ब्रश्चनेनाद् व्रंतनिवासत्वाद्वा वृक्ष-
शब्देनात्रादित्यमण्डलमुच्यते । यस्मिन् वृक्षे उदयास्तमयाभ्यामायुषोब्रश्चने व्रंतनिवासे वादि-
त्यमण्डले । किं विशिष्टे ? सुपलाशे सुष्ठु पराशीर्णमले । अथवा लुप्तोपममेतत् । वृक्ष इव
यथा वृक्षे सुपलाशे शोभनपणं कश्चित् पथिकः ध्रान्तः पथिकान्तरेण शकुनिर्वा शकुन्य-
न्तरेण संगच्छते तद्वद् यस्मिन् मण्डले । देवै रश्मिभिः संपिबन्ते पिबतिरत्र सामर्थ्याद्
गत्यर्थः । सहाय्यं तृतीया सह संगच्छतेऽस्तं गच्छन् । कोऽसौ ? यमः आदित्योऽस्तं गच्छन्ने-
कीभवति । त्रैलोक्यप्रसूतान् रश्मीन् यच्छतीत्यर्थः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् यस्मिन्निति
यच्छुतेरशब्दस्तत्रशब्दार्थं द्रष्टव्यः । तत्र तस्मिन् मण्डले । नोऽस्मान् । सं'कः ? विष्यतिः
सर्वस्याधिपतिः । पिता स्वेनानुग्रहेण पालयिता च । पुराणैर्न लुप्तोपममेतत् पुराणानि च तस्मि-
न्वासिनः । अथवा पुराणान् जीर्णान् कृतकृत्यान् प्राप्तप्रापणीयान् हंष्टानुभविकविषयवितृष्णा-

१-यथा B. C.

२-त्यर्थमेतद् B. त्यर्थं तमेतं विब्रूम M.

३-दित्य इति B. ४-[निरु० १० । १९]

५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

६-[ऋ० १० । १३५ । १] 'यस्मिन्वृक्षे' इत्येव

प्रतीकः B. C. M. ७-नामुयुषो प्रश्न C.

८-कृति (मि C.) वा प्रकृतः B. C.

९-ब्रश्चनः B. १०-अत्र 'वृत' इति पाठः स्यात्

११-कस्यान्तः C.

१२-'शकुनिर्वा शकुन्यन्तरेण' इति नुटितम् C.

१३-'स्मि' इति नुटितम् B.

१४-'तत्र तस्मिन्मण्डले । नोऽस्मान्' इत्यत्र 'तत्र
...मिगतान्' इत्येव पाठः । अन्यत् नुटितम् B. C.

१५-सतः B. C.

१६-विष्यतिः C. विपतिः M.

१७-पुरस्तात्लुप्तो B. C. १८-दृष्टानु B. C.

१९-'वि' इति नास्त्यादर्शपुस्तकेषु । यन्, ३ ण्णा C.

त्मन इत्यर्थः । अनुजनेति वेनतिः कान्तिकर्मा । लोडर्थे च लट् । अनुमन्यन्तामित्यर्थः ।

अज एकपाद्वक्तव्यः । स च किलास्तमितावस्थ आदित्यः । द्वैपदं चैतत् । अजनो गमन एकश्च पादः । कस्य ? ब्रह्मणः । कुन एतत् ? विज्ञायते हि 'अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः' इति । तेनाजश्चासावेकपाद्वेति । उत्तरपदमनेन विकल्पं दर्शयितुमाह । एकेन पादेन पातीति वा एकेन पादेनांशेन सर्वमिदं जगज्ज्योतिरात्मनानुप्रविष्टा-
श्नत् पाति । एकेन पादेः पिबतीति वा एकेनांशेनोदकं सर्वस्य जगतः पिबति । एकोऽस्य पाद इति वा एकोऽस्य पादो जीवभूतः कृत्स्नं जगदनुप्रविष्ट आस्त इति वा । अस्मिन् पक्षे निगमं दर्शयति

एकं पादं नोत्खिदति सलिलाखं स उच्चरत् ।

स चेदुत्खिदत्पादं न मृत्युर्नामृतं भवेत् ॥

इति । अस्यार्थः । एकमेकः किलादित्यस्य पादो जीवभूतः कृत्स्ने जगत्यनुप्रविष्टस्तमयं नोत्खिदति खिदिरत्र हरत्यर्थो नोद्धरति । कुतः ? सलिलान् सामुद्रादुदकात् । कोऽसौ ? हंस आदित्यः । हंससदृशो वा हन्ता वा तमसाम् । उच्चोन्मुद्धच्छत् स चेदुत्खिदत् पादं स चेज्जीव-
भूतमुद्धरेत्पादं न मृत्युर्भवेत् प्रतिबन्धीभूतानां मर्त्येणामभावात् । मृत्योश्चाभावात् तत्प्रतिबन्धि-
रूपत्वाच्चांमृतत्वस्यामृतत्वमपि नैव भवेदिति । तस्यैव निपातो वैश्वदेव्यामृचि ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य एकोनविंशः खण्डः]

[अथ त्रिंशः खण्डः ।]

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिन्धुगर्गः समुद्रियः ।

विश्वे देवासः शृण्वन्वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुगन्ध्या ॥

वैसुकर्णस्यार्थम् । अत्र पावीरवीशब्दनिर्वचनप्रसङ्गेन पावीरवानिन्द्र उच्यते यस्मिन्नि-

१-वैपदं B. C.

२-'विशः' इत्यादर्शपुस्तकेषु पाठः । [छा. उप-

३ । १८ । २] ३-श्यान्न C. M.

४-न पादेनोद B. ५-कृत्स्नं (ने M.) जगत्यनु C. M.

६-लार्धं स C. लार्धं स M. ७-स चेतमुद्धरेदङ्ग B.

८-[अनुपलब्धमूलमिदम्] ९-एक एङ् B. C.

१०-विदिरत्र C. ११-समुद्रोदकात् B.

१२-हंसदृशो B. C. १३-मनसां B. C. M

१४-उच्य M. अतः पर भूयान् पाठस्तुटितः M.

१५-मन्त्राणां B. C. १६-त्वञ्च मृत B. C.

१७-'त्वं' इति ऋटितम् B.

१८-तत्त्वं विनैव B. तत्त्वं पिनैव C.

१९-आदर्शपुस्तकेष्व खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

२०-[ऋ० १० । ६५ । १३] 'पावीरवी तन्यतुः' इत्येव प्रतः B. C. M. २१-'व' इति ऋटितम् C.

२२-पावीरशब्द B. बावीरविशब्द C.

२३-पावीर B. बावीर C.

अ. १२, ख. ३० }
अ. १२, पा. ३, ख. ११ }

(१२९)

[पावीरवी

गमे स'तावद्वे व्याख्यायते ।

यो जनान्महिषां इति तस्यौ पवीरवान् ।

उतापवीरवान् युधा ॥

विप्रबन्धोराधम । य इन्द्रो जनान्महिषानिव । इव शब्दः संप्रत्ययेऽप्यर्थे वा । महिष इति महन्नाम । महतो महतोऽपि वा । अति तस्यौ अतीत्येति त्रुति । कीदृश इन्द्रः ? पवीरवान् पवीरमायुधं तेन तद्वानायुधवानित्यर्थः । उतापवीरवान् न चावाद्यं गृहीतायुध एव सन् । किं तर्हि ? अनायुधोऽपि । युधा युच्छब्दात् सप्तम्या आकारः । युधि युद्धे । अनायुध इत्यभिप्रायः यच्छ्रुतेः साकाङ्क्षत्वात् 'तं स्तुम इति वाक्यशेषः ।

एवमिन्द्रस्य पवीरवत्त्वं उपपादिते पावीरवीति व्याख्यायते—

पावीरवी पविः शल्यः कण्ठादिवर्लः यद् यस्माद् विपुनाति विभजति विपाटयतीत्यर्थः । भूमिं कायं वा । तेन पविनां तद्वत् कण्ठमल्लकाद्यायुधं पवीरं रो मत्वर्थे । तद्वानिन्द्रः पवीरवान् वा यस्याः सा [च] आयुधवत् इन्द्रस्य स्वभूतेत्यर्थः । का पुनरसौ ? वाक् । भाष्यकार आह । दिव्या वाक् माध्यमिकायां स्तनयितुलक्षणाया अधिष्ठात्री । तन्यतुस्तंनित्री स्तनयितुलक्षणाया वाचोऽन्यस्याः । स्तनयितुलक्षणैव वा पावीरवी दिव्या वाक् । तन्यतुस्तंनित्री वाचोऽन्यस्या लौकिकया वर्णद्वारेण । सा च एकपादज एकपाञ्चाज आदित्यः । कीदृशः ? दिवो धर्ता खेनानुग्रहेण दिवो धारयिता । सिन्धुर्गङ्गाया नद्यः । अम्बाया वाग्भगननद्यः । आप आपश्च समुद्रियः समुद्रे भवो वरुणः । विश्वे देवासः सर्वे च देशाः । शुगर्वने लोड्ये लेट् शृण्वन्तु । किम् ? वचांसि स्तुतिलक्षणानि मे मम स्वभूतानि । किं केवलान्येव शुष्काणि वचांसि ? नेत्युच्यते । धीभिः धियः कर्माणि यागाख्यैः कर्मभिः । तृतीयाश्रुतेर्युक्तानीति शेषः । सरस्वती सरस्वती च सह बुद्ध्या बहुप्रदयोषसा ।

१-स एतावद् B. C. २-[ऋ० १० । ६० । ३]

'यो जनान्महिषान्' इति प्रतीकः B. 'यो जनान्महिषां इव' 'यो जनाद्' M. ३-द्विप्रबन्धो C

४-अतित्य C. ५-तान् B. तां C.

६-अर्थं संदिग्धः पाठः । अत्र 'काण्डमल्लादिः' इति 'काण्डमल्लादयः यस्मात्' इति वा पाठो युक्तः स्यात् । ७-भूमिकायं (यां B.) वा B. C.

८-काण्वमल्ल B. C. ९-पावीर B. C.

१०-सा ता B. C. 'च' नास्ति M. ११-मिका वा स्तन B.

१२-स्तुतदिति स्तन B. C. तस्यास्तु स्तन M.

१३-गाया पापोय स्तन B. C.

१४-क्षणे वा पावी B. C.

१५-'रवी' इति द्विलिखितम् C.

१६-तन्यस्तनिति वाचो B. C.

१७-गेति वो धा B. हेगेनेति वो धा C.

१८-वानेका नद्यः B. C.

१९-शृणुवन् C.

२०-श्रुतिल B.

२१-ती व स M.

२२-अत्र 'पुरन्ध्या' इति युक्तः पाठः स्यात् ।

अत्र सुकर्माणं आसीदन्वित्यतिरिक्तपाठः । तत्र कर्म तन्यंतुप्रयुक्तानि विहितानि न मुक्तानीत्यभिप्रायः । सह पुरन्धयेति सम्बन्धः ।

पृथिवी वक्तव्या । सा तु प्रथनादिति निरुक्ता । इह तु विशेषणसम्बन्धाद् घोरवा-
भिधीयते । तस्या निपात ऐन्द्रचामुचि अभिधेयत्वेन न स्तुत्यर्थेन ।

[इति सप्तदशस्या-द्वादशस्या- ध्यायस्य त्रिंशः खण्डः]

[अथैकत्रिंशः खण्डः ।]

यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥

कुत्सस्य [आर्षम्] यदिन्द्राग्नी परमस्यां परमायामुत्तमायां पृथिव्यां दिवीत्यर्थः ।
मध्यमस्यां यदि मध्यमायामन्तरिक्षे पृथिव्याम् । यदि वाऽवमस्यां अवम इत्यन्तिकनाम सन्नि-
कृष्टायामवमोऽयामस्यामेव भूमौ पृथिव्यां स्थो भवथः । अतोऽस्मात् स्थानाच्च [परि] सर्वतो
वृषणो कामानां वर्णितारौ । इहास्मद्यज्ञे आयातमागच्छतम् । अथागमनानन्तरं सोमस्य पिबतं सुतस्य
द्वितीयार्थं षष्ठी सोमं पिबतं सुतम् । षष्ठीभुतेर्बैकदेशमिति शेषः । सोमस्य सुतस्याभि-
र्षुतस्यैकदेशं स्वांशं लक्षणमित्यर्थः ।

योदाहरणत्वेन पठिता सा निगदव्याख्याता ।

समुद्रोऽपि प्रदर्शितोऽनेकनिर्वचनः । इह तु युस्थानोऽभिधेयः पावमान्यामुचि ।

[इति सप्तदशस्या-द्वादशस्य- ध्यायस्य एकत्रिंशः खण्डः]

१-रिक्तपाठः B. C.

२-तथातु B. तथातु युक्ता C.

३-'विहितानि' इति द्विलिखितम् B. त्रिलिखितम् C.

४-[निरु० १ । १४]

५-'ऐन्द्राग्न्यां' इति युक्तः स्यात् ।

६-धेया (य C. M.) केन स्तुत्य B. C. M.

७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

८-[ऋ० १ । १०८ । १०] 'यदिन्द्राग्नी' इत्येव
प्रतीकः B. C. M. ९-'आर्षम्' इति नास्ति C. M.

१०-'म' इति जुटितम् C. 'मस्यां प' इति जुटितम् M.

११-वाममस्यां C. १२-'अवमाया' इति जुटितम् M.

१३-'अतोऽस्मात्' इत्यारभ्य 'अथागमनानन्तरं' इत्य-
न्तः पाठस्त्रुटितः B. C. १४-'परि' इति नास्ति M.

१५-'सुतस्य' इति जुटितम् M. १६-भिष्टुत B.

१७-स्वं लक्ष B. स्वां लक्ष C.

१८-स एव निगदव्याख्यातः B. C.

१९-द्रः अप्रद B. द्रोः वि प्रद C.

२०-स्थानाभिधे B. C.

२१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तेर्निर्देशो न दृश्यते ।

[अथ द्वात्रिंशः खण्डः ।]

पवित्रवन्तः परि वाचमासते पितॄणां प्रजो अभि रक्षति व्रतम् ।

महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेकुर्वरुणेष्वात्मम् ॥

पवित्रस्यार्थम् । अत्रैकवाक्यतयि यदा तदेत्यध्याहार्यम् । पवित्रशब्देनात्र रश्मय उच्यन्ते । यदा उदकं मध्यमायामर्पयितुमन्तरिक्षप्राप्तैः पवित्रै रश्मिभिस्तद्वन्तः । के ? साम-
र्थ्यान्मरुदादयो माध्यमिका देवगणाः । परि वाचमासतेऽशनिं पर्युपासते । पिता ज्ञेयां प्रजैः
पुराणोऽभिरक्षति व्रतं स्वकर्म दृष्टिलक्षणं वर्षतीत्यर्थः । महः समुद्रं वरुण आपरीता मध्यमस्थान
इन्द्रस्तिरोदधे । तदा धीरा इदेवार्थे तदैव धीमन्तः । के ? सामर्थ्याद्यजमानाः शोकः शक्नु-
वन्ति । धरुणेषु धरुणमित्युदकनाम उदकेषु सत्सु । आरम्भारम्भं कर्मण इति शेषः । आरब्धुं
वा सोमादि यागकर्म ।

अज एकपादादित्यः । अजस्यैकपदं प्रदर्शितस्तुतेः पृथ्वीसमुद्रयोश्च निपातमात्र-
भाक्त्वेन प्रदर्शितोदाहरणयोः समासप्रयोजनं दर्शयितुमेषां त्रयाणां देवतान्तैः सह
स्तुतिसाधारण्येन निपातो भवत्यन्यस्यां बहुदेवतायामृचि ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य द्वात्रिंशः खण्डः]

[अथ त्रयस्त्रिंशः खण्डः ।]

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्युधिवा समुद्रः ।

विश्वेदेवा ऋतावृधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्यु ॥

ऋजिभवन आर्षम् । उतशब्दोऽप्यर्थे समुच्चयलक्षणे । नोऽस्माकम् । अहिर्बुध्न्यश्च
बुध्न्यमन्तरिक्षं तस्मिन् भवः । शृणोत्वाह्वानम् । कुत एतत् ? हुवाना इति परस्ताच्छ्रवणात् ।
आह्वय मां । ननु चाह्वानस्य श्रूयमाणत्वात् च केवलोऽहिर्बुध्न्यः । किं तर्हि ? अज एकपात्

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते

२-[ऋ० ९ । ७३ । ३ ।] 'पवित्रवन्तः' इत्येव
प्रतीकः B. C. M.

३-'केन' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

४-'सते शिन परि आशित' आशत पिता B. C. M.

५-प्रजैः पुराणं B. ६-'आवरीता' इति स्यात् ।

७-तदेव B. C. ८-'आरम्भे' इति नास्ति C.

९-आदित्यं C.

१०-पदं प्रद B.

११-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१२-[ऋ० ९ । ५० । १४] 'उत नोऽहिर्बुध्न्यः'
इति प्रतीकः B. 'उत नो' इति C. 'उतनोहि' M.

१३-अहिर्बु शब्दश्च C. १४-'भुवाना' B. C. बहुना M.

१५-मानेबुचा C. M.

अ. १२, ख. ३४

अ. १२, पा. ३, ख. १५

(१३२)

[दध्यङ्, अथर्वा, मनुः

अजश्च एकः पादो यस्य स एकपाद । पृथिवी समुद्रः पृथिवी च समुद्रश्च द्यौश्चादित्यश्चे-
त्यर्थः । विश्वे देवाः सर्वे देवाः । कीदृशाः ? ऋतावृधः सत्यस्योदकस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः ।
हुवाना हूयमानाः । श्रुत्वा चाह्वानमागताः सन्तः स्तुता अस्माभिः । मन्त्रास्तृतीयार्थे प्रथमा
मन्त्रैः । कविशस्ता अन्यैरपि मेधाविभिर्नित्यमेव स्तुता अवन्तु पालयन्तु । मन्त्रा इत्यतिरिक्तपाठः ।

दध्यङ् कस्मात् ? प्रत्यक्तो ध्यानमिति वा । प्रत्यक्त इत्यञ्चेर्निष्ठानत्वे रूपम् । प्रतिगतो
ध्यानं रसादानादिस्वकर्माधिकारानुष्ठानादिविषयचिन्ताम् । अथवा ध्यानं लोकस्य
कृत्याकृत्यविषयं लोकपालत्वात् । तद् ध्यानं प्रत्यक्तः प्रतिगच्छतः । प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति
वा । कारकविन्यासमात्रमेतत् ।

अथर्वा 'थर्वतिश्चरतिकर्मा' इत्यत्र निरुक्तः । इह तु युस्थानो वाच्यः । न ह्ययं स्वा-
धिकारं व्यभिचरति रसादानादिकम् । नित्यमनुतिष्ठेतीत्यर्थः ।

मनुः । मननोदिति मनुः । 'शृस्वस्त्रिहि' इत्यादिस्मरणादुपप्रत्ययान्तः । मननाद् बोध-
नादर्चनाद्वा आदित्यः । तेषां दध्यङ्ङादीनामेष स्तुतिसाधारण्येन निपात ऐन्द्र्यामृचि ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादस्या-) ध्यायथस्य त्रयस्त्रिंशः खण्डः]

[अथ चतुस्त्रिंशः खण्डः ।]

यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमन्त्रत ।

तस्मिन् ब्रह्माणि पूर्वधेन्द्र उक्त्वा सभगमताध्वननु स्वाप्यम् १६

गौतमस्याथर्वम यां धियं यत्कर्मैत्यर्थः । अथर्वा मनुश्च पिता पालयिता वा स्वापत्यानां
मानवानाम् । दध्यङ् च एते त्रय आदित्यतेजोऽवस्थाविशेषाः । अग्निनाहुंषस्सूर्येत्यादिवत् ।
अभिनिर्वृत्तिलक्षणं कर्मोदयास्तमयाम्याम् अन्त अतनिषत तन्वन्तो यदिदमहं कृतवन्त

१-य M.

२- सर्वे देवाः' इति नुटितम् B. ३-कीदृशाः C.

४-‘ऋतावृधः’ इति नुटितम् B. ऋतावृद्धः C.

५-यामथर्वप्रतिमा B. ६-‘त्य’ इति नुटितम् C.

७-नानिस्वक B. नानिस्वर्गक C. ८-नानिविष B. C.

९-ऋताकृत्य C. १०-[मिह ०१११८] अन्यत्र । C.

११-‘ति’ इति नुटितम् C.

१२-‘ति’ इति नुटितम् B.

१३ [उणा० १।१०] शृण्वन्ति हि B. C.

१४-‘द’ इति नुटितम् C.

१५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

१६-[ऋ० १।८०।१६] ‘यामथर्वा’ इत्येव प्रतीकः B. C.

१७-‘गौतम’ इति स्यात् ।

१८-‘पिता’ इति नास्ति B. C.

१९-अग्निनापू (वृ C.) षस्सू B. C.

२०-निर्वृत्ति B. C.

२१-महं कृत B. C.

इत्यर्थः । तस्मिन् ब्रह्माणि हविराख्यान्यान्नानि । पूर्वा पूर्वेष्टिवाहस्तु । इन्ने उक्त्वा उक्त्यानि चास्मदीयानि स्तोत्राणि । समग्रतः संगच्छन्ते । अथर्वाऽथर्वाद्य आदित्यसहचारिण ऋषयस्ते यां धियं यत्कर्म यागाख्यमज्ञत ततवन्तः । तस्मिन् हविरक्ष्यान्यान्नान्युक्त्यानि स्तोत्राणि चेन्ने समग्रतः संगतार्थभूवन् । कीदृशोऽयं इन्द्रः ? उच्यते । अर्चन् पूजयन् । एकवाक्यता प्रसिद्धयेऽयं इति शेषः । अनूपोऽस्ति इति शेषः । किं पूजयन् ? स्वाज्यं स्वमाधिपत्यम् ।

का पुनराधिपत्यस्य पूजा ? यां आश्रितोपकारक्रिया । यो ह्याश्रितानामुपकरोति स आत्मन आधिपत्यं पूजयति । येऽस्तु नोपकरोति । किं तस्यात्मैर्मरेराधिपत्यमिति ।

भेदेऽपक्षे चाथर्वाद्य ऋषय इति व्याख्यानम् । नैरुक्तानां तु पूर्वमिति सिद्धम् । इति निरुक्तविवरणसमुच्चये सप्तदशस्या-[द्वादशस्या-] ध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

[अथातो युस्थाना देवगणाः । तेषामादित्याः प्रथमागामिनो ।

भवन्ति । आदित्या व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥

अथातो युस्थाना देवगणा इति भेदाभेदाभ्यां मन्त्रेषु स्तुतिदर्शनात् भेदेनोक्तं स्तुत्वा सम्प्रत्यभेदेन सर्वावस्थं तुष्टुषमाण आह । अथातः इत्यादि । कृतव्याख्यानम् । तेषामादित्याः प्रथमोऽगामिन इति । प्रत्यक्षत्वेन मुख्यत्वात् । सप्तर्षय इत्यादयस्तु नोच्यन्ते । आदित्या व्याख्याता इति । 'आदत्ते रसोदे' इत्यादिना । इह वचनकृतस्तुतिविशेषः । तेषामेषा ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य पञ्चत्रिंशः खण्डः]

१-न्यन्यानि C.

२-'उक्त्वा' इति त्रुटितम् C. ३-समन्मन्त C.

४-'अथर्वा' इत्येवात्र त्रिखितम् B. C

५-अक्तन् तपन्तः B. अक्तन्त C. ६-कस्मिन् C.

७-न्युक्ताणि C. ८-संगत्यान्यहूवन् C

९-श य B. 'कीदृशः स इन्द्रः' इति स्यात् ।

१०-द्वय इति B. द्वय य इति C. ११-अनूवास्त C.

१२-यामाभि B. १३-वस्तुनोप B. C.

१४-स्यात्सं (स B.) हरे B. C. १५-हेदपक्षे C.

१६-कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति B. C. M.

१७-'इति सप्तदशस्य तृतीयः पादः' इत्येव पाठः C.

१८-अयं पादारम्भनिर्देशो नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।

१९-अयं मूलपाठो नास्ति B. C.

२०-'भेदा' इति त्रुटितम् B. C.

२१-नोक्तं स्तुत्वा C. २२-तुष्टुषमा C.

२३-याति इत्या C.

२४-थमगामि C.

२५-[निरु० २ । १३]

२६-स्तुतिविशे B.

२७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तेर्निर्देशो न दृश्यते

[अथ षट्त्रिंशः खण्डः ।]

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्त्रूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि ।

शृणोतु मित्रो अर्थमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥

गृत्समदस्यार्षम् । तत्पुत्रस्य वा कूर्मस्य । आदित्येभ्यो घृतस्त्रूः 'स्तु प्रस्रवणे' घृतं स्तुवन्ति प्रस्रवन्ति सारयन्ति संभजन्ति वा यास्ता घृतप्रस्राविण्यः । काः पुनस्ताः ? सामर्थ्यादाहुतयः । सनात् चिरपर्यायोऽयं चिरमित्यर्थः । राजभ्य आदित्यविशेषणमिदं दीप्तिभ्यः । जुह्वा सुग्विशेषेण जुहोमि । विरमिति जुह्वा जुहोमीत्यनेन सम्बध्यते । राजभ्य इत्यनेन वा । चिरं जुहोमि चिरं वा दीप्तिभ्य इति । एतज्ज्ञात्वा इमा गिरः स्तुतीः शृणोतु । मित्रो अर्थमा भगश्च नोऽस्माकं स्वभूताः । तुविजातस्तुविजातं प्रभूतं जातं यस्य सः । बहुजातो बहुप्रज इत्यर्थः । के ते ? सामर्थ्याद् धाता वरुणो दक्षोऽश्वश्च । अंशोऽशुना निरुक्तः । 'अननाये' शं भवति' इति ।

प्रत्येकमप्येते मित्रादयो द्युस्थानत्वेनोपलक्षितव्याः । शास्त्रगौरवप्रसङ्गाच्च न समाज्ञातैः ।

सप्त ऋषयोऽप्यवयवनिर्वचनेन निरुक्ताः । 'सप्त स्त्रूता संख्या' । 'ऋषिदर्शनात्' । रश्मयोऽभिधेयाः । इन्द्रियाणि वा । तेषामेवा ।

[इति सप्तदशस्या-(द्वादशस्या-) ध्यायस्य षट्त्रिंशः खण्डः]^१

[अथ सप्तत्रिंशः खण्डः ।]^२

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सप्तप्रसादम् ।

सप्तापः स्वर्पतो लोकमीयुस्तत्र जायते अल्पप्रजौ सप्तसदौ च देवौ ॥

हिरण्यगर्भस्य । परा च । अत्रैकवाक्यतायै यत्तदध्याहारः । ये सप्तसंख्याका रश्मयः

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते

२-[ऋ० २ । २७ । १] 'इमा गि (हि C.) रः' इत्येव प्रतीकः B. C.

३-पुरस्य B. C. ४-घृतस्यः C.

५-[धा० २ । २८] ६-विशेषणं B. C.

७-'प्रभूतं जातं' इति त्रुटितम् B. 'प्र' इति नास्ति 'भूतजातं' इत्येव पाठः C. ८-प्रज्ञ इत्य B.

९-के ता C. १०-[निर० २ । ५]

११-अहनाय B. C. १२-ज्ञातः B. C.

१३-[निर० ४ । २६] सप्त B. C. 'सप्ता' इति त्रुटितम् M.

१४-[निर० २ । ११] ऋषि दर्शना' इत्येव B. C.

१५-इति याणि (नि B.) वा B. C.

१६-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

१७-[यजु० ३४ । ५५] सप्त ऋषयः इत्येव प्रतीकः B. C.

१८-'च' इति त्रुटितम् B. C.

ऋषयो द्रष्टृत्वाद् द्रष्टारल्लोक्यस्य । प्रतिहिताः प्रतिनिहिताः । शरीरे 'शु हिंसायाम्' इत्यस्य रूपम् । हिंसितारं तमसामादित्यमण्डलमित्यर्थः । ते सप्तमी आहारभूतभौमरसो विनयद्वारेण रक्षन्ति । सदैव । अप्रमादं क्रियाविशेषणमिदम् । कथं रक्षन्ति ? प्रमादवर्जितम् । तथा चोक्तम् । 'ऋतं सिन्धुवो वरुणस्य यन्ति न भ्राम्यन्ति न विमुच्यन्त्येके' इति । किं रक्षन्ति ? भाष्यकार आह । संवत्सरमिति संवत्सरकारिणमादित्यमित्यभिप्रायः । योऽसौ मण्डलान्तरपुरुषो 'हिरण्यदमधुहिरण्यकेशः' इति विज्ञायते तं [सं] रक्षन्ति । सप्त सप्तापि चैते । आप आसारो व्यासल्लोक्यस्य । स्वतोऽस्तमयादूर्ध्वं शयानस्य अदृश्यमानव्यापारस्येत्यर्थः । कस्य ? सामर्थ्यादादित्यस्य । लोकं लोकशब्दः स्थानवाची स्थानं मण्डलाख्यं प्रत्यस्तमयम् । ईयुर्वर्तमाने लिङ् गच्छन्तीत्यर्थः । मण्डलमनुप्रविशन्तीत्यर्थः । गतेषु च तत्र मण्डले जायतेः स्वव्यापारमनुतिष्ठतु इत्यर्थः । कौ ? अस्वप्नौ अविद्यमानः स्वप्नो जन्म च ययोस्तौ स्वप्नजन्मवर्जितौ सप्तसदौ च सप्तशब्दः सदापर्यायः सदासादिनौ च । देवौ वायुश्च योर्मण्डलमुदयाय प्राङ्मुह्यति । आदित्यश्च यः प्रातरुदेति । इयमाधिदैवयोजनेना ।

अध्यात्मं तु सप्त ऋषयः सप्तसंस्थानि । कानि ? अर्षेणानि स्वं स्वं विषयं प्रति गन्तृणि मनषष्ठानीन्द्रियाणि विद्यासप्तमानि । विद्या विज्ञानं तत्सप्तमानि । प्रतिहितानि प्रतिनिहितानि शरीरे शरीरात्मनि । तानि सप्तापि स्वविषयप्रकाशनेन तं शरीरात्मानं रक्षन्ति । सर्वदैवाप्रमाद्यन्ति प्रमादवर्जितानीत्यर्थः । सप्तापि चैतानि आप आपनानि स्वस्वविषयस्य व्यापनानि । स्वपत उपसंहृतेन्द्रियप्रवृत्तेः । लोकं स्थानमीदृगच्छन्ति । स्वविषयेभ्य उपरम्य शरीरमेवानुप्रविश्य तिष्ठन्तीत्यर्थः ।

अन्ये वर्णयन्ति । अस्तमीयुः स्वप्राचस्यायामात्मनो भोक्तार्येव भावनारूपेण लीयन्ते । यद्भावनोपादानं भोक्तुः स्वप्नदर्शनं भवति । तत्रै जायतस्तत्रेति शरीरात्मना सम्बध्यते ।

१-द्रष्टृत्वाद् B. C.

२-'ति' इति वृटितम् B. C. ३-[पा० १।१६]

४-सप्तमी C. ५-भूतभौ रसोविनय B. C.

६-सिन्धु वा B. सिन्धु वा वरु C.

७-[ऋ० २।२८।६]'के' इति नास्ति B. च्यन्ते ते C.

८-[छा० उ० १।६।६]

९-'सं' इति नास्ति M. १०-'ति' इति वृटितम् (1).

११-'व' इति वृटितम् C. १२-यन्मण्ड B. C.

१३-त्यञ्च B. आत्यञ्च C.

१४-दैवयोजसा B. C. 'दैवतम्' इत्यपि पाठः B.

१५-गन्तुं नि मन B.

१६-'विद्याविज्ञानं तत्सप्तमानि' इति वृटितम् B.

१७-'प्रतिनिहितानि' इति वृटितम् B. 'प्रतिहितानि' इति वृटितम् 'प्रतिनिहितानि' इत्येव द्विलिखितम् M.

१८-'स्वविषय' इति द्विलिखितम् M.

१९-अस्तमयं B. C.

२०-स्था (स्थ B.) यात्मनः B. C.

२१-भोक्तव्ये भाव B. C. M.

२२-भावेनो B. भावेना C. M.

२३-ता जायतः B. C.

अ. १२, ख. ३८
अ. १२, पा. ४, ख. ४

(१३६)

[सप्तर्षयः । देवा

तत्र शरीररुमानं जागृतः स्वव्यापारमनुतिष्ठत इत्यर्थः । अस्वप्नजौ सप्तसदौ चेति' क्वा
व्याप्य अमेतत् । देवौ प्राज्ञश्चात्मा चितिमात्रेण यः शरीरं व्याप्य वर्तते । यस्यावेशादे
च्छन् न दुष्यति । तस्य व्यापारो भोगस्तमसौ करोति [एव] तैजसश्च य आहारं पचति
शृणोति [सप्तर्षीणां] परा । रश्मय एव सप्तर्षय इति स्फुटतायै ।
रश्मि [इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य सप्तत्रिंशः खण्डः]

[अथाष्टात्रिंशः खण्डः ।]

तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुधो यस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् ।

अत्रासत् ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः ॥

तिर्यक् तिरश्चीनानि बिलानि रश्मिच्छिद्राणि मध्वोपूर्णस्येव यस्य सः । चमसं
अपां भौमरसलक्षणानां रश्मिभिराहतानां चमनोच्चमसः । ऊर्ध्वबुधः ऊर्ध्वं दिवि बुधं
बन्धनमधिकारलक्षणं कर्म यस्य । ऊर्ध्वं वोत्थितो बोधयेति सुप्तानि ऊर्ध्वबुधः । तच्चात्रैवं
विशिष्टं मण्डलमभिप्रेतं सामर्थ्यात् । यस्मिन् यशः यशं इत्युदकनाम भौमरसलक्षणमुद-
कम् । निहितं विश्वरूपं सर्वप्रकारम् । अत्रासत् ऋषयः सप्त अत्रादित्यमण्डले सप्तसंख्यका
रश्मयः । साकं सह । ये अस्य गोपा महतो बभूवुः येऽस्य जगतो गोप्तारो महतो भवन्तीत्य-
धिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुधः शिर इहामिप्रेतम् । तिरश्चीनानि बिलानि
चक्षुरादीनि यस्मिन् । आहारस्य चमनात् । ऊर्ध्वं च कायस्य बन्धनस्थानात् । ऊर्ध्वं च
बोधकं चक्षुरादि यस्मिन् । यस्मिन् यशो निहितमिन्द्रियजन्यं विज्ञानं निहितम् । विश्व-

१-तिष्ठन्तीत्यर्थः B. C.

२-‘प्र’ इति त्रुटितम् C. ३-वेति B. C.

४-प्रा (प्र C.) ज्ञात्मा विति B. C.

५-योनावेशा B. C.

६-कारोत्येव त्वेव C. ‘एव’ नास्ति M.

७-तैजसं च B. ८-‘सप्तर्षीणां’ इति नास्ति M.

९-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेराम्भयं च
निर्देशो न दृश्यते ।

१०-[अथर्व० १०।८।९] ‘तिर्यग्बिलः’ इत्येव
प्रतीकः B. C. M.

११-बिलानि C.

१२-मध्वा आपस्येव B. C.

१३-‘चमसः’ इति त्रुटितम् B.

१४-चमसाच्चमसः B.

१५-यन्ति C. ‘यति’ इत्यारभ्य ‘तच्चात्रैवं’ इत्यन्तः
पाठस्तुटितः B.

१६-शय C.

१७-‘श्व’ इति त्रुटितम् C.

१८-बल-B. १९-आह आहार B. C.

२०-‘यस्मिन्’ इति नास्ति B. C.

अ. १२, ख. ३९ }
अ. १२, पा. ४, ख. ५ }

(१३७)

[देवाः

रूपं बहुप्रकारम् । अत्रासते ऋषयः सप्तर्षिणानि सप्तेन्द्रियाणि । साकं ये अस्य गोपा सह
ध्यान्यस्य शरीरस्य शरीरिणो वा गोप्तृणि महतो भवन्तीति । आत्मगतिमात्मान् गमन-
माचष्टे मन्त्रो मन्त्रद्वया ।

देवा व्याख्याताः 'देवो दानार्हो' इत्यादिना । वचनकृतो विशेषः । रश्मि-^{किं रक्ष}याः ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य अष्टात्रिंशः खण्डः]^१

[अथैकोनचत्वारिंशः खण्डः ।]

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो नि वर्ततम् ।

देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरन्तु जीवसे ॥

गौतमस्यार्षम् । देवानां भद्रा कल्याणी सुमतिः शोभनाऽनुग्राहिका बुद्धिः । कीदृशानां
देवानाम् ? ऋजूयतां ऋजुगामिनां वा । अभिनोऽस्मान् प्रति वर्ततामिति सम्बन्धः । देवानां राति-
देवानामेव च दानम् । अभिनोऽस्मान् प्रति निवर्तताम् । देवानामेव च सख्यं स्तुत्यस्तोतृलक्षणं
यष्टयष्टव्यत्वलक्षणं च । उपसेदिमं उपसीदेम उपगच्छेम वयमित्याशास्महे । देवा नोऽस्माकमायुः
प्रतिरन्तु जीवसे तिरंतिर्वृद्धयर्थः प्रवर्धयन्तु चिरं जीवनाय ।

भाष्ये तु देवानां वयं कल्याण्यां मेताविति विभक्तिव्यत्ययः । स्यामेति चाध्याहारः ।

विश्वे देवास्तेषामेषा ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य एकोनचत्वारिंशः खण्डः]^२

१-ब्रह्मप्रकारं B. C.

२-सप्तर्षाणि B.

३-'व्या' इति त्रुटितम् C.

४-[निर० ७।१५]

५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

६-[ऋ० १।८९।३] 'देवानां भद्रा' इत्येव
प्रतीकः B. C. M.

७-'गोतम' इति स्यात् ।

८-'वा' इत्यस्मात्पूर्वे 'ऋजुगामिनां' इत्यपि पाठः
स्यात् । तथैव वेति विकल्पः संगच्छेत ।

९-'उपसेदिम' नास्ति C. 'उपसीदेम' नास्ति B.

१०-'ति' इति त्रुटितम् B. ततिर्वृत् C.

११-स्याणां माता C.

१२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ चत्वारिंशः खण्डः ।]

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वेदेवास आ गत ।

दाश्वांसो दाशुषः सुतम् ॥

मधुच्छन्दसः । ओमासोऽवनेः पालनार्थस्य तर्पणार्थस्य वा कर्तरि कर्मणि वा मन्त्रेत्यये 'ज्वरत्वर' इत्यादिना ऊठि सम्प्रसारणे जस्यसुगागमे च रूपम् । अवितारो रक्षितारस्तर्पितारस्तर्पणीया वा । चर्षणीधृतश्चर्षणयो मनुष्यास्तेषां तैस्तैरुपायैर्वर्धयिताः । विश्वे देवासः सर्वे देवाः । आगतं आगच्छत । दाश्वांसः प्रत्यक्षकृतोऽयं न चेदमामन्त्रितम् । ततो यत्तदोरध्याहारेणैकवाक्यत्वं नेयम् । ये दाश्वांसो दत्तवन्तः सामर्थ्याद्यजमानाय धनादि । ते ययं दाशुषो हवींषि दत्तवन्तो यजमानस्य स्वभूतं सुतं सोमं प्रत्यागच्छतेति । अवनीया वेति कर्मसाधनं दर्शयति ।

विश्वान् देवानधिरुत्येदानीं गतमेवाधिर्यज्ञं किञ्चिद् विचारयिष्यन्नुपोद्वलयति । तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तैवं दशतयीषु विद्यते इत्यादि । तदिति समास्त्रायस्यानुस्मृतये । एतदिति वैश्वमाणार्थसन्निधिकरणाय । ऐकं तृचं याज्ञिकसूक्तं वैश्वदेवं विश्वेदेवदेवत्वं गायत्रच्छन्दोयुक्तं दशतयीषु सर्वासु शाखासु विद्यते नायदस्ति एतस्मिच्छन्दसि । विश्वलिङ्गत्वेन चैकत्वमात्रमत्राभिप्रेतम् । तथा च देवताकार आह । 'नान्यः षष्ठाद् विश्वलिङ्गाद् गायत्रोऽस्त्यपरतृचः' इति । तत् 'विश्वेदेवास आगत' इत्यादि च गायत्रं वैश्वदेवं च विद्यते । तत्र न विश्वलिङ्गं प्रत्युच्यम् । अतोऽवधारयत्येकमेवेति । प्रयोजनं च गायत्रच्छन्दोयुक्तैरन्यैरपि बहुभिर्वैश्वदेवैरधियज्ञं गायत्रम् । 'तृतीयसर्वनं एष त्र्यहः' इत्यादिश्रुतेः ।

- १-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।
२-[ऋ० १।३।७] 'ओमासः' इत्येव प्रतीकः B. C.
३-वसो पाल C.
४-'तर्पणार्थस्य' इति त्रुटितम् B.
५-[उणा० १।१४२] मरत्य B. C.
६-[पा० ६।४।२०] ७-चर्षणिधृ M.
८-णीया मनु B. ९-देवाः B. C.
१०-'आगत' इति नास्ति B. C.
११-मन्त्रकम् M.
१२-'ततः' इति त्रुटितम् B.

- १३-'ते' इति त्रुटितम् B.
१४-'सुतं' इति त्रुटितम् B. १५-यज्ञे B.
१६-तृचाशतयिषु C. १७-विष्य C.
१८-कारणाय C. १९-एकां B.
२०-[Cf. बृहदे० २।१२८ तन्नामा विश्वलिङ्गो वा गायत्रोऽन्यस्तु यस्तृचः ।] षष्ठा द्वगद्विश्वलिङ्गा गायत्रोऽस्त्यप B. C.
२१-'न' इति त्रुटितम् B.
२२-रथैरपि बहुहि वैश्व C.
२३-[अनुपलब्धमूलमिदम्] सर्वनं M. त्र्यहः C.

तत्र किं कर्तव्यमित्यत आह । यत्तु किञ्चिद् बहुदेवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते इति । यत् किञ्चिद्बहुदेवतं मन्त्रजातं गायत्रेण छन्दसा युक्तं तद्वैश्वदेवानां मन्त्राणां स्थाने युज्यते न्याय्यमित्यर्थः । यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपूणिरिति । यदेव विश्वलिङ्गं विश्वशब्दोपेतं मन्त्रजातं सूक्तं वा, तदेव वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते, न बहुदेवतात्वमात्रेणेति शाकपूणिर्मथ्यते ।

तत् किमस्यापि यास्कस्य मतम् । नेति । यत् आह । अनत्यन्तगतस्त्वेष उद्देशो भवतीति । आश्विनोपपत्तिश्चायमुपक्षेपः । अनत्यन्तगतोऽनैकान्तिकः । उद्देशः प्रतिज्ञा । अनैकान्तिक्येवा प्रतिज्ञा । यदेव विश्वलिङ्गोपेतं तदेव वैश्वदेवानां मन्त्राणां स्थाने युज्यते इति । कथमनैकान्तिकमिति चेत् । वैश्वदेवं हि मन्त्रजातं समौघाये क्रियार्थमुत्पद्यमानं ब्राह्मणस्य क्रियार्थत्वात् गायत्रे छन्दसि तावदेवोत्पत्तुमर्हति । अन्यच्छन्दोयुक्तमन्त्रजातवत् । सर्वकर्मभ्यो वैश्वदेवेभ्यश्छन्दः साध्येभ्योऽऽमिति । न च तत्सर्वास्वपि दाशतयीषु गायत्रे छन्दस्यलं कर्मोत्पादने । प्रयोजनं च तच्छन्दोयुक्तैरधियज्ञे वैश्वदेवैर्मन्त्रैः । न च ते सन्ति । बहुदेवताश्च तस्मिदछन्दसि । तत् किमस्तु यस्य कर्मणः प्रहाणम् । उत वा तत्स्थाने बहुदेवता मन्त्रां ओष्यन्तामिति । युक्तं यत्तान्योष्येरन्निति यास्कः पश्यन्नाह । यत्तु किञ्चिदित्यादि । तथा 'बहुदेवमन्त्रं तु वैश्वदेवं शस्यते' इति देवताङ्कारः पपाठ । सेयमर्थापत्तिर्गायत्रे यदलं कर्मणां वैश्वदेवानां मन्त्राणां बहुविश्वयोरितरेतराभिधानप्रत्यासत्त्यानेकवैश्वदेवकर्मचोदनान्यथानुपपत्त्या इममर्थे गमयति । बहुदेवतान्यपि वैश्वदेवानां स्थाने युज्यन्ते एवेति । एवं चानत्यन्तगत उद्देशः । येन भूतांशः काश्यप आश्विनमेकलिङ्गं सूक्तं ददर्श । भूतांशो नाम काश्यप एकेनाश्वलिङ्गेन युक्तमनेकं ददर्श । तत्र यास्वश्च अश्वलिङ्गं नास्ति तासामप्यश्विर्नोत्वं तेनैकाश्वलिङ्गेन । यथैकेनापि छत्रिणा सर्वे छत्रिणो भवन्ति । एवमेवाभितष्टीयेत्येकेनैर्द्विलिङ्गेन सर्वमैन्द्रम् । एवमेवाग्नेनेह वैश्वदेवेन तृचेन यावन्ति सूक्तानि कर्मणि विनियुज्यन्ते बहुदेवतान्यलिङ्गान्यपि तानि तदर्थस्य साधकानीत्युपपद्यन्ते ।

१-स्ताप (व B.) पति B. C.

२-त्यन्तशतोऽनै० M. ३-साभाय B. ४-छन्दोयु B.

५-मन्त्रजात C. युक्तं मन्त्रजातं वा M.

६-छन्दोयु B. ७-'श्व' इति त्रुटितम् C.

८-अत्र 'तस्य' इति पाः स्यात् ।

९-मन्त्रादप्यन्ता C. १०-यत्तान्यो C.

११-'यास्कः पश्यन्' इति द्विलिखितम् B. C.

१२-[cf. वृहदे० २ । १२८] बहुदेवतमन्यत्तु

वैश्वदेवेषु शस्यते ।

१३-तरमभि B. तरमि C.

१४-प्रत्येकः वैश्व C. १५-युक्तन्त B. C.

१६-भूतांशः C. १७-सूत्रं दद B.

१८-भूतांशो C. १४-'तत्र' इति द्विलिखितम् B.

१९-'आश्विनी' इति स्यात् । २०-छरणा C.

२१-कैनै (न C.) कलि B. C.

२२-एवमेनानेह B. C.

२३-'कर्मणिविनियुज्य' इति त्रुटितम् B.

२४-उपपद्यन्ते B. C.

इदानीं यस्यामाश्विलिङ्गं यया चर्चा सूक्तमाश्विनं सेयमृग्याख्यायते ।

ऋध्याम स्तोमं सतुयाम वाजमा नो मन्त्रं सरथेद्वेष यातम् ।

यशो न पक्कं मधु गोष्वन्तरा भूतांशो अश्विनोः काममप्राः ॥

ऋध्याम समृद्धं कुर्याम । कर्म । स्तोमं स्तोत्रम् । उक्तगुणयोर्युवयोः प्रसादेन सतुयाम वाजं संभजेमहि च हविर्लक्षणमन्नं नित्यमेवेत्येतद्वयमाशास्महे । एतच्च ज्ञात्वा । आकार उपयातमित्येतेन सम्बध्यते । नोऽस्माकं स्वभूतं मन्त्रं 'मर्त्रिगुप्तभाषणे' एकलिङ्गत्वात् सूक्तेनैव कृतं गुप्तभाषणम् । शृणुतमिति शेषः । श्रुत्वा च सरथा समानरथौ साधारणेन रथेन इह कर्मणि । उपयातमुपगच्छतम् । अथवास्माकमामन्त्रणमुपयातमिति सम्बन्धः । भूतांशो नाम महर्षियुवयोरश्विनोर्हविर्भूते तस्मिन् यः काम इच्छा ताम् । आप्राः 'प्रा पूरणे' लङर्थे लङ् । उत्तमपुरुषस्य स्थाने मध्यमः । आप्रा आपूरयिष्यामि तत्पयो युवाभ्यामागताभ्यां दास्यामीत्यर्थः ।

अमितष्टीयं चैतंलिङ्गं भवति ।

शुनं हुवेम मघवानिन्द्रमस्मिन् भरे वृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समस्तु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं घनानाम् ॥

विश्वामित्रस्य वैश्वामित्रस्य प्रजापतेर्वा वाच्यस्य वां विश्वामित्रस्य वा । शुनं शुनमिति सुखनाम सुखकरत्वात् कर्तृणामृत्विग्यज्ञमानानाम् । तं शुनं हुवेम आह्वयाम । मघवानं धनवन्तम् । कर्म ? इन्द्रम् अस्मिन्नुपस्थिते । भरे संग्रामे । वृतमं प्रकृष्टपुरुषमत्यन्तशूरमित्यर्थः । वाजसातौ अस्यापि संग्रामनामत्वात् क्रियाशब्दत्वं द्रष्टव्यम् । कीदृशे भरे ? शत्रून् हत्वा तदीयं वाजमन्नं संभज्यते यत्र तस्मिन् नृतमम् । शृण्वन्तम् । किम् ? सामर्थ्याद्यज्ञेष्वाह्वानम् । उग्रमप्रसह्यं शूरं वा । किमर्थं ह्वयाम् । उच्यते । ऊतये पालनायात्मनः । किं कुर्वन्तम् ? समस्तु संग्रामेषु घ्नन्तं वृत्राणि शत्रुवृन्दाणि । संजितं सम्यग्जेतारं शत्रुघनानामिति ।

१-[ऋ० १० । १०६ । ११] 'ऋध्याम

स्तोमं' इत्येव प्रतीकः B. C. M. अस्या ऋच

स्तृतीयपादव्याख्याः नेह व्याख्यायां दृश्यते ।

२-समस्तं B ३-का B. C. ४-युक्त B. C.

५-'त्ये' इति वृद्धितम् C.

६-'ते' इति वृद्धितम् C.

७-'नः' इति वृद्धितम् B.

८-[धा० १० । १४६] मति शुन C. M.

९-कृतमिति B. वृतमिति C.

१०-गाममहषी M.

११-'लङर्थे' इति युक्तः स्यात् ।

१२-'वैकलिं' इति युक्तः स्यात् ।

१३-[ऋ० ३ । ३८ । १०] 'शुनं हुवेम' इत्येव प्रतीकः B. C.

१४-वा नास्ति B. C.

१५-'कर्म' इति वृद्धितम् M.

१६-किं शृण्वन्तम् B. C.

१७-संजितं C. संजितं M.

बभ्रुरेक इति दश द्विपदा अलिङ्गा इत्यरिक्तः पाठः । अभियुक्तैरनुपदेशात् ।

साध्या इति वाच्याः । देवा रश्मयो वाभिधेयाः । साध्याः कस्मात् ? साधनात् खव्यापारस्य । कर्तरि कृत्यप्रत्यय इत्यभिप्रायः । पेतिहासिकानां तु कर्मभिरात्मनः साधनात् पूर्वो देवसमूहः । ते च किल विश्वसृजो नाम ऋषयः सहस्रसंवत्सरेणेदं विश्वमसृजन्त । तेषामेषा ।

[इति सप्तदशस्या-द्वादशस्या- ध्यायस्य चत्वारिंशः खण्डः]

[अथैकचत्वारिंशः खण्डः ।]

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानं सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥

अग्निमन्यनीयानामृचां परिधानीयेषा । यज्ञेनेति यज्ञसाधनत्वाग्निर्धन्योऽग्निरुच्यते यज्ञसाधनभूतेर्न निर्मन्येन यज्ञं यज्ञसाधनभूतमेवाग्निमाहवनीयमयजन्त । निर्मन्यमग्निमाहवनीये हुतवन्त इत्यर्थः । अथवा यज्ञेनेति यज्ञसाधनत्वात् पशुभूतोऽग्निरुच्यते । तथा चाग्नेः पशुत्वे ब्राह्मणवादो दर्शितः 'अग्निः पशुरासीत्' इत्यादि भाष्ये । तेन यज्ञेन यज्ञसाधनभूतपश्वग्निना यज्ञसाधनमेवाग्निं देवताभूतमयजन्त इष्टवन्तः । के ? देवा दातारो हविषां यजमानाः । तानि धर्माणि कर्माणि प्रथमेनि चिरन्तनान्येषां न केनचिदिदानीमेव प्रवर्तितानि । ते ह दशब्दश्चार्थे ते च । नाकं नाकमिति साधारणनामं दिवश्चादित्यस्य च । तेन नाकं दिवमादित्यं वेत्यर्थः । महिमानः महिमा महत्त्वम् । लुप्तमत्त्वर्थश्चायम् । महत्त्ववन्तो महान्त इत्यर्थः । सचन्ते सेवितवन्तः प्राप्तवन्त इत्यर्थः । यत्र यस्मिन्नाके पूर्वं सर्वतः प्रथमे । साध्याः सन्ति देवा नैरुक्तानां साध्या रश्मय उच्यन्ते । तदाह द्युस्थानो रश्मिर्देवगण इति ।

१-बहुरेक C.

२-अपिगा C. ३-रिक्तपाठः B. C.

४-रशुरूप (च B.) सात् B. C.

५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

६-[ऋ० १ । १६४ । ५० ॥ १० । ९० । १६]

'यज्ञेन यज्ञम्' इत्येव प्रतीकः B. C.

७-'इति' इति त्रुटितम् M.

८-'न' इति त्रुटितम् B. C.

९-[ति० सं० ५ । ७ । २६]

१०-इत आरभ्य भूयान् पाठस्तुटितः M. आदर्शपुस्तके ।

११-'य' इति त्रुटितम् C.

१२-नाकं प नाक C.

१३-[निय० १ । ४ ॥ निर० २ । १३] नाम नियश्चादि B. C.

१४-'न नाकं' इति त्रुटितम् B. C.

१५-सचन्ते B. १६-'साध्या' इति त्रुटितम् B.

अ. १२, ख. ४२
अ. १२, पा. ४, ख. ८

} (१४२)

[वसवः

ऐतिहासिकाः पूर्वं देवयुगमिति । पूर्वोक्तदेवसमूह इत्यर्थः । तदा च ऋगेवं व्याख्येया । मानुंशवस्थायां यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवत्वाय । साध्यास्ते ह नाकं प्रपेदिरे इत्यर्थः । यत्र तेभ्यः पूर्वं प्राप्ता अन्ये साध्या देवा इति ।

वसवो वाच्याः । यद् विवसेते सर्वम् यद् यस्माद्विभागेनावस्थितमिदं सर्वमाच्छादयन्तीति स्थानत्वात् । अतस्त्रिस्थानेष्वच्छादकत्वाद्वसवस्त्रिस्थानाः । यावत् किञ्चित् पृथिवीस्थानमग्निमिदं तत्सर्वं वसुत्वेनाभिप्रेत्यैतदुच्यते । अग्निर्वसुभिः सम्बन्धाद्वासव इति तदाधिपत्येन समाख्यातत्वादग्निमिदं वसवः पृथिवीस्थानाः, एवमिन्द्रो वासवो मर्द्द्विर्वसवः समाख्याताः । तस्मान्मरुतो वसवो मध्यमस्थानोः । तथो वसव आदित्यरश्मयो विवासनात् तमसाम् । तस्माद् द्युस्थानोः । तेषामेषा ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य एकचत्वारिंशः खण्डः]"

[अथ द्विचत्वारिंशः खण्डः ।]"

सुगा वो देवाः सुपथा अकर्म य आजग्मुः सवनमिदं जुषाणाः ।

जक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वे अस्मे धत्त वसवो वसूनि ॥

परमेष्ठिनः । सुगोः स्वागमनानि शोभनान्यागमनानि पुनः पुनरस्मद्यज्ञे । वो युष्माकं हे देवाः । सुपर्था सुपथानि व्यत्ययेन नपुंसकं शोभनाः पन्थानो नित्यमेवास्मद्यज्ञेषु सन्तु भवन्तु । य आजग्मुर्य यूयमागतवन्तः रथ । सवनमिदं यज्ञनामेदं सवनमिदमस्मदीयं यज्ञम् । जुषाणाः सेवमानाः प्रीयमाणा वा । आगत्य जक्षिवांसः खादितवन्तो हवींषि । पपिवांसश्च पीत-

१-“दित्यं वेत्यर्थः महिमानः” इत्यारभ्य ‘मनुषा’

इत्यन्तः पाठो द्विलिखितः C.

२-प्रदेवी (वी इ C.) इत्यर्थः B. C.

३-‘पूर्वं’ इति नास्ति B. C.

४-अन्ये साध्येन साध्या B.C. ५-विवसन्ते B.C.

६-‘स्थानत्वात्’ इत्यधिक एवात्र पाठः ।

७-‘त्रिस्थानाः’ इति नास्ति B. C.

८-मरुतिर्व B. ९-ख्यातः C. १०-वासवो B.

११-स्थानाम् B. C. १२-यथा B.

१३-समसात् B. C. १४-द्युस्थानात् B. C.

१५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य

च निर्देशो न दृश्यते ।

१६-[Cf अथ० सं० ७।१७।४ cf यजु० ८।१८

cf तै० सं० १।४।४ cf मैत्रा० सं०

१।३।८ cf काठ० सं० ४।१२ cf कपि-

ष्ठलसंहिता ३।१०] ‘सुगा वो देवाः’ इत्येव

प्रतीकः B. C.

१७-सुगावः स्वा B. C.

१८-‘सुपथा’ इति नास्ति B. C.

१९-‘ये यूयं’ इति त्रुटितम् B. जग्मे ये युय C.

२०-नामेन B. C.

वन्तश्च सोमम् । यच्छ्रुतेस्तदध्याहारः । ते विश्वे सर्वे यूयम् । अस्मे अस्मास्तु धत्त अस्मभ्यं
दत्तेत्यर्थः । हे वसवो वसूनि धनानि । माध्ये तु सुगावँ इति शोभनान्यागमनान्यभिप्रेतानि ।
तद्विशेषणं सुपथानीति शोभनमार्गाणीति ।

इतरेषां वसूनां त्रिस्थानतां दर्शयितुमाह ।

[इति सप्तदशस्या- (द्वादशस्या-) ध्यायस्य द्वित्रित्वारिंशः खण्डः]

[अथ त्रित्रित्वारिंशः खण्डः ।]

उमया अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः ।

अर्वाक्षय उरुअयः कृणुध्वं ओता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥

वसिष्ठस्य । जमेति पृथिवीनाम् । जमेयेति तृतीया सप्तम्याः स्थाने । जमयां जमायांम्
अत्र अत्रैव पृथिव्याम् । त्रिस्थानानां वसूनां पार्थिवास्तु वसवो [ऽत्रैव पृथिव्याम् । मध्यम-
स्थाना] उरावन्तरिक्षे उरौ विस्तीर्णोऽन्तरिक्षे । मर्जयन्त माप्तीति गतिकर्मा रमणार्थं वा । कस्य
प्रकृतत्वाद् वृष्टिलक्षणा आपो गमयन्ति । वात्मानमित्यर्थः । शुभ्रैः शोभनाः । प्रत्यक्षकृत-
त्वान्मन्त्रस्यामन्त्रितश्रवणाभावाच्चैकवाक्यतायै यत्तदध्याहारः । ये ईदृग्गुणस्थितास्ते अर्वाक्

१-‘ते विश्वे’ इत्याख्यामन्त्रव्याख्यासमाप्तेऽनुदितः

पाठः B.

२-‘वु’ इति त्रुटितम् M.

३-अत्र ‘सुगा’ इति पाठः स्यात् ।

४-शोभाद्यागमC.

५-सुपथानीति M. ‘तानीति’ इत्येव, अन्यत्
त्रुटितम् C.

६-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

७-[५० ७ । ३९ । ३] ‘उमया अत्र’ इत्येव
प्रतीकः C. M.

८-ज्योति पृ C. ज्येति पृ M. ‘वसिष्ठस्य ज्येति
पृथिवीनाम्’ इति त्रुटितम् B.

९-ज्ययेति C. M.

१०-‘उमया’ इति त्रुटितम् B. ज्यय M.

११-ज्ञायाम C. ज्ययाम M. १२-सत्रिस्था B.

१३-व आना B.

१४-‘पार्थिवास्तु वसवः’ इति त्रुटितम् B. पार्थिवा-
स्तद्वसवो C. अतः परं ‘अत्रैव पृथिव्याम् ।
मध्यमस्थाना’ इति पाठस्तु सर्वेष्वेवादार्शपुस्तकेषु
त्रुटितः । C. पुस्तकेऽत्र केवलं ‘वसवो...
ण...’ उरा एव वर्तते । अयं पाठश्चास्माभिरे-
वार्थवशादत्र सन्निवेशितः ।

१५-‘उरौ’ इति त्रुटितम् B. C.

१६-वास्तीर्णे B. १७-मर्जयन्त C. मजयन्त M.

१८-कर्मणा B. C. १९-०णार्थो वाक्यस्य प्रकृ M.

२०-‘कस्य’ इति पाठोऽत्राधिक एव ।

२१-क्षणा आपो B. C. क्षणापो M.

२२-शुभ्रो शो C. २३-‘य’ इति त्रुटितम् M.

२४-तार्वाक C. त्वर्वाक् M.

लिङ्गवचनयोर्व्यत्यः अर्वाचोऽस्मदभिमुखान् पथो मार्गान् । उरुत्रयो 'हे उरुजवाः । कृणुं कुरुत नित्यमस्मद्यज्ञेष्वागच्छत येनास्मान् प्रत्यागमनमार्गाः प्रहृता भवन्तीत्यर्थः । श्रोत शृणुत च यदयं ब्रवीति । दूतस्य जम्बुपो गतवतो युष्मान् प्रति' । कस्य दूतस्य ? नोऽस्माकं स्वभूतस्यास्यामेः ।

अर्वाक्पथ इत्यादिना त्रिस्थानानामध्येपणा । द्युस्थानो देवगण इत्यादिरपपाठः । केचित्त श्रोता दूतस्येति चतुर्थेन पादेन द्युस्थानेषु वसुषु भाष्यं योजयन्ति । द्युस्थान इत्यादि तत्प्रकृतं व्याख्यातम् । रश्मयः पूर्वो वाँ देवसमूह इत्यादि ।

वाजिनो निरुक्ताः । 'वाजी वेजनवान्' इति । केवलं वचनकृतो विशेषः । रश्मयोऽभिधेयाः । देवाश्वा वा । तेयामेषा ।

[इति सप्तदशस्या-(द्वादशस्या-) ध्यायस्य त्रिचत्वारिंशः खण्डः]

[अथ चतुश्चत्वारिंशः खण्डः ।]

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।

जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेभ्यस्मद् युयवन्नर्मावाः ॥

वसिष्ठस्य । शं सुखं नोऽस्माकं भवन्तु । के । वाजिनो रश्मयो देवाश्वा वा । हवेष्वानेषु । देवताता यज्ञनाम यज्ञे । मितद्रवो मितं त्रैलोक्यमात्रं शिक्षित्वात् पथ्यानुदेश एव पदं न्यस्यन्तो द्रवन्ति गच्छन्ति ये ते मितगामिन इत्यर्थः । स्वर्का अञ्जतेरर्चतेर्वा । अर्च-शब्दाच्चोत्तरपदम् । खञ्जनाः सुगमना इत्यर्थः । खर्चना वा सुष्ठु स्तुतयः । खर्चियो वा सुदीप्तयः । जम्भयन्तः [स्तम्भयन्तः] प्रतिबध्नन्तः । हिंसाकर्मा वा जम्भयन्तो हिंसन्तो विना-

१ प्रत्याहता E.

२-यदायं B. C.

३-पतीकस्य दूत B. C.

४-द्युस्थाना देवगणा इत्यादिरौगवपाठः B. द्युस्थानो

देवगणा इत्यादि सुरस्य पाठः C.

५-दुरस्येति C.

६-योजयति C.

७-पूर्वं वा C. पूर्वं पादे वस B.

८-[निरु० १। २८]

९-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

१०-[श्रु० ७। ३८। ७] 'शं नो भवन्तु' इत्येव

प्रतीकः B. C. M.

११-'शं' इति त्रुटितम् B. C.

१२-केतवो वाजि B. C. १३-देवाश्वा वा B.

१४-व्यस्यन्तो B. C. व्याख्यस्यन्तो M.

१५-मिन्य इत्य B. C. १६-ब्दाद्भोत्तर० B. C.

१७-वञ्जनाः सुगमना C.

१८-स्वर्च एव (वाC.) B. C.

१९-जम्भयन्तः M. 'स्तम्भयन्तः' नास्ति M., प्रतिबध्नन्तः B. C. २०-कर्म, वा B. C.

२१-हिंसयन्तो M.

अ. १२, ख. ४५ }
अ. १२, पा. ४, ख. ११ }

(१४५)

[देवपत्न्यः

यन्तः । कम ? अहिं सर्वम् । वृकं व्यालं रक्षांसि च । संनेमीति पुराणनामान्यत्र । इह तु पदान्तर-
सम्बन्धसामर्थ्यात् क्षिप्रार्थमित्याह क्षिप्रम् । अस्मद् यौतिरत्र पृथग्भावार्थेऽन्तेर्णीतण्यर्थश्च
पृथग्भावयन्तु अस्मत्संकाशादपनयन्त्वित्यर्थः । न च सर्पादीनेव केवलान् । किं तर्हि ? अभीवा
रोगान् हिंसितव्यान् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशो जात्यभिप्रायः । रोगजातीश्च हिंसितुजातीश्चैत्यर्थः ।

देवपत्न्यो वाच्याः । ताः पुनर्देवानां पालयिष्यः पालनीया वा । पत्नीसंयाजदेवताः ।
पत्नीसंयाजाश्च तृतीयसवनस्य स्थाने । तच्च द्युभक्तीति द्युस्थानत्वम् । तासामेषा ।

[इति सप्तदशस्या-द्वादशस्या- ध्यायस्य चतुश्चत्वारिंशः खण्डः]

[अथ पञ्चचत्वारिंशः खण्डः ।]

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।

याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुद्वयः शर्मं यच्छत ॥

प्रतिक्षेत्रेऽस्यार्थम् । प्रथमार्थे द्वितीया देवानां पत्न्यो भवत्यः । उशत्यो हविस्तृतीश्च
कामयमानाः । अवंतु अवतिर्गतिकर्मा गच्छन्तु नोऽस्मान् प्रति । गत्वा च प्रावन्तु प्रकर्षेण
रक्षन्तु नोऽस्मान् । किमर्थम् ? तुजये तुजय इति तुर्कशब्दस्यापत्यनौल्लो जनेर्ध्वं रूपमिदम् ।
तेनायमर्थः । अपत्यजननाय । वाजसातये सातिर्लभार्थोऽन्नलाभाय । किञ्च याः पार्थिवासः
पृथिव्यां भैवाः । यूयं या अपामपि अपिशब्दश्चार्थे अपां वृष्टिलक्षणां नाम । व्रते कर्मणि
जननाख्ये जन्मनीत्यर्थः । सप्तमीश्चतेर्वर्तध्वं इति शेषः । वृष्टिं कुरुतेत्यर्थः । ता नोऽस्मभ्यं

१-सनेमेति C. 'इति' वृटितम् M.

२-न्तर्नीति B.

३-अस्मात्सका C.

४-जातीश्च C. जातिं च M.

५-पत्नीरसंयाज M.

६-द्विभक्तीति B. C.

७-आदर्शपुस्तकेऽत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

८-[३० ५ । ४६ । ७] 'देवानां पत्नीः' इत्येव
प्रतीकः B, C, M.

९-क्षेत्र C.

१०-भवन्तु B.

११-प्राप्नुवन्ति (न्तु C.) B. C.

१२-'क्' इति वृटितम् B.

१३-पत्यं नाम्नो B. C.

१४-जनयश्च C.

१५-भुक्त्वा P. C.

१६-क्षणां वृते C.

१७-वर्तस्वेति B. C.

हे देवीर्देव्यः सुहवाः सुहानाः शर्म गृहं सुखनाम वा यच्छत प्रयच्छेत ।

सामान्योक्तानां विशेषाभिधित्तया पराऽनन्तरा ।

[इति सप्तदशस्या-द्वादशस्या- ध्यायस्य पञ्चचत्वारिंशः खण्डः]

[षट्चत्वारिंशः खण्डः ।]

उत मा व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्य १ मायश्विनी राट् ।

आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥

उताप्यर्थे । रनाशब्दः स्त्रीवचनः । अपि स्त्रियो व्यन्तु कामयन्ताम् । किम् ? सामर्थ्याद्
हविः । कतमाः स्त्रियः ? देवपत्नीः देवानां पत्न्यः कामयमानाश्च । इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी ।
अमायी अग्नेः पत्नी । अश्विनी अश्विनोः पत्नी । सा च रोद दीप्तिः । राडित्यस्य प्रत्येकं वा
सम्बन्धः । आकारः शृणोत्विति सम्बध्यते । रोदसी रुद्रस्य पत्नी । रोदसीति रुद्रस्य पत्नीव-
चनो व्याख्यातः । तत् किल नोपपद्यते । यतोऽन्तोदात्तो रोदसीशब्दो रुद्रपत्नीवचनो इष्टः ।
'विषितेस्तुका रोदसी' । 'मिर्म्यक्षयेषु रोदसी' इत्यादावन्तोदात्तस्य दर्शनात् । आद्युदात्तस्तु
'अतप्यमाने अवसावन्ती अनु प्याम रोदसी देवपुत्रे' इत्यादौ सर्वत्र चावापृथिवीवचनः ।
अस्याद्युदात्तत्वाद् चावापृथिवीवचन एव न रुद्रपत्नीवचनः । तथा च पदकारेण द्विवचन-

१-देवविदेव्यः B. C. २-सुनवाः सुहानाः C.

३-'प्रयच्छत' इत्यतः परमादर्शपुस्तकेष्वर्थं पाठ

जपलभ्यते 'तान्तच्छब्द' (यत्र त्सां तच्छब्द C.

एतावान् पाठो नास्त्येव M.) आद्युदात्त (तः B.)

स्वप्नासुवचनः तुल्यं तु जीवप्रहर्णं तामिन्द्रं तु-

को (कोः (ः) प्रियंगवे तु जयति यथा' B.C.

'आद्युदात्तस्तत्रासुवचनत्वन्तु यत्र तु तुक्शब्दः

जीवप्रहर्णं तामिन्द्रतुकोः...प्रय...इरेतु जयेति

यथा' M. । अर्थं अष्टविपर्यस्ताक्षरोऽनवगतार्थः

पाठ इति कृत्राधष्टिपण्यं निपातितः ।

४-क्तानं विशेषाभिधित्तया C.

५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च

निर्देशो न दृश्यते ।

६-[ऋ० ५ । ४६ । ८] 'उत रना व्यन्तु' इत्येव

प्रतीकः B. C. M.

७-'स्त्री' इति त्रुटितम् M. ८-उत अपि M.

९-योऽप्यनुकाम B. C. यो प्यन्तु काम M.

१०-'स्य' इति नास्ति B.

११-'अगनायी' इत्यारभ्य 'रोदसीति रुद्रस्य पत्नी'

इत्यन्तः पाठस्तुटितः B. C.

१२-राः दीप्ति M.

१३-वचनेऽप्याख्यातः B.

१४-[ऋ० १।१६।१] विधितस्तु B.

१५-[ऋ० ६।५०।१] मीम्यक्षं येषु B.

१६-स्यादर्श B. स्यान्दर्श C.

१७-[ऋ० १।१८।१]

१८-अस्माद्यु C. अस्मादाद्यु M.

१९-'द्वि' इति त्रुटितम् B.

त्वं प्रदर्शितमिति । कर्मणां वा दानेन प्रशस्यतास्य दर्शितेति । भाष्यकारस्तु देवपत्नीप्रकरणानुविधानेन पदकारमनवेक्ष्य रोदसीशब्दं रुद्रपत्नीवचनमुदाजहारेति ।

इति निरुक्तटीकायां सप्तदशो [द्वादशो] अध्यायः समाप्तः ।

अष्टादशो [त्रयोदशो] अध्यायः ।

यथा प्रतिज्ञातं समान्नायो व्याख्यातः । इदानीं पूर्वाचार्याणां मतानुवृत्तितत्परतया-

अयेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षते ।

इति । इह 'यस्यां देवतायां' इत्यत्र स्तुतिलक्षणा देवतेति देवतालक्षणमुक्तम् । सा च स्तुतिर्नाम्ना बन्धुभिः कर्मणा च प्रदर्शिता । इहेदानीं कर्मातिक्रमेण गुणभूयस्त्वेन च प्रदर्शनीयेति । अथेत्यनन्तरम् । इमा वक्ष्यमाणा अतिशयवत्यः स्तुत्य इति । स्तुतय इत्येव किं स्तुतिशब्देन पूर्वाचार्या आचक्षते । प्रसिद्धा हीयं तेषां संज्ञेत्यभिप्रायः ।

स्वमतमाह—

अपि वा सम्प्रत्ययैव स्यात् ।

इति । सम्प्रत्ययेव समा अनतिरिक्तैवे स्यात् । याप्यतिशयवत्यभिमतता सांपि प्राकृतं इवानतिरिक्तैवेत्यर्थः । कुत एतदित्याह ।

माहाभाग्यदेवतार्थैः ।

इति । न गुणानां विभूनेरियत्तांस्ति देवतायाः । तथा चोक्तम् 'ऋचीषर्मैः' । 'नार्चाग्निद्रुमैः' इति ।

नैरुक्तसमथानुवृत्तये त्वतिस्तुतयः प्रदर्श्यन्ते ।

सोऽग्निमेव प्रथममाह ।

सोऽतिस्तोता पूर्वाचार्यो वा । पूर्वक्रमानुवृत्त्यैवाग्निमेव चातिस्तुतिविषयत्वेन प्रथममाह ।

१-णापादा B. C. णापाद M.

२-शब्दो रुद्र B. C. ३-दशाध्यायः C.

४-नास्ति B. C.

५-अयमध्यायारम्भनिर्देशोऽपि नास्ति C.

६-नाति B. C.

७-[निरु० ७ । १]

८-०नीयेत्यनत्यन्तमिमा रक्ष्य B. ०नीयेत्यन्त-

स्मिमा रक्ष्य C.

९-वतिस्तु C.

१०-संप्रत्ययेव C.

११-रिक्तैव C.

१२-सावि प्रा C. १३-प्रातकृत इवोपितैवेत्यर्थः B. C.

१४-[निरु० ७ । ४]

१५-तेर्यन्नास्ति B. तेर्यन्तास्ति C

१६-[ऋ० १० । २२ । २ ॥ निरु० ६ । २३]

१७-[ऋ० १० । ८९ । ५ ॥ निरु० ५ । १२]

१८-अर्बक C.

त्वममे बुभित्स्त्वमाशुशुक्षणिगत्वमद्रयस्त्वममनस्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं वृणां वृणने जायसे शुचिः ॥

अत्र स्वाधिकारातिरेकेण स्तुतिर्व्याख्याता ।

‘नहि त्वदारे’ इति वरुणस्य स्तुतिः ।

अपो सु म्यक्ष वरुण मियसं मत् सन्नाकृतावोऽनु मा गृभाय ।

दामेव वत्साद्वि मुमुग्ध्यहो नहि त्वदारे निमिषश्च नेशे ॥

कूर्मस्य गार्त्समदस्यार्थम् । गृत्समदस्यैव वा । अपो सुं म्यक्ष म्यक्षतिर्गतिर्कर्म तेनास्य सम्बन्धः सुम्यक्ष सुष्ठु अपगम्य । हे वरुण मियसं भयमाधिदैविकमाधिभौतिकमाध्यात्मिकं च दुःखमित्यर्थः । नत् मत्तो मत्सकाशादित्यर्थः । सन्नाद् सम्यक् दीप्तः । ऋतावः ऋतं सत्य-मुदकं यज्ञो वा तेन तद्वत् । सत्यवदुदकवद् यज्ञवद्धा । अनु मा गृभाय अनुगृहाण मां तैस्तै-रनुग्रहविशेषैः । किञ्च दामेव दान बन्धनं यथा कश्चिद् वत्सः विमुञ्चेत्तद्वद् विमुमुग्धि विमु-ञ्च । अहः जन्मान्तरकृतमपि पापं वत्सस्थानीयादात्मनः । कस्मादेवमुच्यते ? इयमत्राति-स्तुतिः । न हि हिर्यस्मादर्थं यस्मात् । त्वत् त्वत्तोऽन्य इति शेषः । आरे दूरनामेतत् । अपिशब्द-लोपश्चात्र द्रष्टव्यः । दूरेऽपि सतो निमिषश्च न चनशब्दश्चार्थं निमिषतश्चशब्दानिमिषतो मनुष्यलोकस्य चेत्यर्थः सर्वदेवमनुष्यजातस्य । ईशे पुरुषव्यत्यय ईष्टे स्वामी भवतीत्यर्थः ।

इन्द्रस्यातिस्तुतिः ।

[इत्यष्टादशस्या-(त्रयोदशस्या-) ध्यायस्य प्रथमः खण्डः]^{१५}

[अथ द्वितीयः खण्डः]^{१६}

यद् द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः ।

न त्वां वज्रिन्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥

पुरुहन्मन आर्यम् । यत् यदि शुचो शुचोकाः शतं हे इन्द्र ते तव उपमा नास्तीति

१-[ऋ० २।१।१] ‘त्वममे बुभिः’ इत्येव प्रतीकः B. C.

२-सत्तिकारा B. C. ३-[निर० ६।१]

४-[ऋ० २।२८।६] ‘अपो सु म्यक्ष’ इत्येव प्रतीकः B. C.

५-अपः सम्यक्ष B. ६-‘म्यक्ष’ इति नास्ति B. C.

७-अवगमय B.

८-वत्सान् B. C. ९-च्यते स इय C.

१०-‘हि’ इति नास्ति B. C.

११-‘त्वत्’ इति नास्ति B. C.

१२-च नेशे न शब्द B. १३-स्यादिस्तुतिः B. C.

१४-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

१५-[ऋ० ८।७०।५] ‘यद् द्यावः’ इत्येव प्रतीकः B. C.

शेवः । शतं भू-रुत अपि शतं च भूमयोऽपि स्युर्मवेयुः । सहस्रं सूर्याः सहस्रं च सूर्याः । तथापि न त्वा त्वां हे वज्रिन । अन्वष्ट त्वात्यैयेनैकवचनं विकरणलोपश्च अन्वष्टेनुवीरन् गुणैर्व्याप्नुयु-
रित्यर्थः । तदेतदुक्तम् 'नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः' इति । न जातं जातमात्रमेव त्वाम-
न्वष्ट अदनुवीयातां रोदती सहिते अपि द्यावापृथिव्योः ।

आदित्यस्यातिस्तुतिः ।

[इत्यष्टादशस्या- (त्रयोदशस्या-) ध्यायस्य द्वितीयः खण्डः]

[अथ तृतीयः खण्डः ।]

यदुदञ्चो वृषाकपे गृध्रमिन्द्रा जगन्तन । क १ स्य पुंत्वघो मृगः कर्मगन् जनयोपनो
विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

इन्द्रस्यार्षम् । यत् यदाऽस्तमयकाले । उदश्च उदञ्चितार ऊर्ध्वं गामिनः । के ? साम-
ध्याद्रश्मयः । हे वृषाकपे आदित्य । गृध्रं स्वमण्डलाख्यम् । हे इन्द्र अत्यन्तेश्वर । अजगन्तन व्य-
त्ययेन प्रथमस्य स्थाने मध्यमः । भगमन् गतास्त्वदीयमण्डलमनुप्रविष्टा भवन्तीत्यर्थः ।
यदेति श्रुतेस्तदेत्यध्याहारः । तदा क तिष्ठतीति शेवः । स्यः स भगवान् । प्रत्यक्षकृतत्वाद्-
नामन्ति-तश्चवणाच्च भवच्छब्दाध्याहारेण योजना । कीदृशः ? पुंत्वघः घसे रूपमिदम् । बहूना
भौमरसानामत्ता । मृगः मांष्टेर्गतिकर्मण इदं रूपम् । गन्ता गमनशीलः । कमगन् कं वा देशं
गच्छतीति । जनयोपनः 'युपु विमोहने' तत्रापरिज्ञानादिन्द्रासञ्जननाद्धा सर्वस्य जनस्य
मोहयिता । कं स्य इति पुरस्तात् तस्य श्रुतेर्यदध्याहारः । यो विश्वस्मात्सर्वस्मात् । इन्द्रोऽत्य-
न्तेश्वरः । उत्तर उत्कृष्टतरश्चान्यैरपि गुणैः ।

अस्तमयसमये रश्मिषु मण्डलं प्रविष्टेषु स भवान् क तिष्ठेति कं वा देशं गच्छतीत्येव-
मत्र वाक्ये परिसमाप्ते भाष्यम् । तमेतद् ब्रूम इति । तस्यार्थः । तमेतत् समर्थार्थप्रदर्शनम् ।
तत्पुनर्वाक्यशेषस्याध्याहारप्रदर्शनम् । सर्वस्माच्च इन्द्र इत्यध्याहृतस्य यच्छब्दस्य । क स्य

१-'सहस्रं सूर्याः' इति द्विलिखितम् B. C.

२-अतयेनेक C. ३-अन्वाश्रु B.

४-[ऋ० १० । ८९ । ५ ॥ निरु० ५ । १२]

५-नवजातमात्र एवत्रामन्वष्ट (ष B.) B. C.

६-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

७-[ऋ० १० । ८६ । २२] 'यदुदञ्चो' इत्येव

प्रतीकः P. C.

८-अजगन्त अजगन्तन B. C.

९-तदध्याहारः B. १०-वाष्टेर्गति C.

११-'इति' इति नास्ति C.

१२-[धा० ४।१२९] युव विमोहने (नः B.) B. C.

१३-कस्येति B. कस्य इति C.

१४-मनसम B. १५-तिष्ठतीति B.

इति पुरस्ताच्छ्रुतिबलादेव यच्छब्दस्याध्याह्न्यमाणत्वात् ।

आदित्यरश्मिनामतिस्तुति. — ।

[इत्यष्टादशस्या-(त्रयोदशस्या-) ध्यायस्य तृतीयः खण्डः]

[अथ चतुर्थः खण्डः ।]

वि हि सोतो^१रमक्षत^२ नेन्द्र^३ देवममंसत । यत्रामदद् वृषाकपिर्यः पुष्टेषु मत्सखा^४
विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

इन्द्रस्येन्द्रिण्या वृषाकपेश्च संवादसूक्तमेतत् । तत्रैर्येमिन्द्रस्य । वृषाकपिश्चेन्द्रस्य पुत्रः सखेत्येतिहासिकाः । अत्रैकवाक्यतायै यत्सदोरध्याहारः । यदादित्येन रश्मयो व्यसक्त विपूर्वस्य सृजेः कर्मणि कारके आत्मनेपदप्रथमपुरुषस्य बहुवचन इदं रूपं विसृष्टा भवन्तीत्यर्थः । किमर्थम् ? सोतोः प्रसवाय प्रकाशद्वारेणाभ्यनुज्ञानाय सर्वप्राणिकर्मणाम् । तदा नेति प्रतिषेधार्थीयममंसतेति सम्बध्यते । इन्द्रमीश्वरमात्मनः । देवमादित्यम् । नामंसत न मन्यन्ते । अनपेक्ष्य तं स्वातन्त्र्येण प्रकाशकरणप्रवृत्तेर्वयमेव प्रकाशयाम इत्याद्यभिमाना इत्यर्थः । कस्मिन् काले ? यत्रामदत् यस्मिन् मध्यन्दिनसमये माद्यति अत्यन्तप्रकाशनिर्वृत्तेर्हृष्यतीत्यर्थः । वृषाकपिरादित्यः । अयं ईश्वर । पुष्टेषु पुष्टिः प्रकर्षेण वृद्धिः सप्तमी चेयं तद्गदिमषु तदैतद् भाष्यकार आह । रदिमषोषं पुष्टेषु भूतेष्विति । सामान्यपुंषेरत्रावयवपुषिः कर्मत्वेन निर्दिश्यते । गोषोषं पुष्येतीति यथा । भूतशब्दश्च जातपर्यायः । रश्मीनां ये योग्याः पुष्टितया तेषु पुष्टेषु जातेष्विति भाष्यार्थः । कीदृशो वृषाकपिः ? मत्सखा अहं मैत्रहृक् सखा स सखिभूतो यस्य सः । अथवा मदनं मद हर्षः सखिभूतोऽत्यन्तसहचारी यस्य स हर्षसहायोऽत्यन्तपुष्ट इत्यर्थः । अथवा मैदित्येतेनात्मवचनेन ऋषिरात्मनः सखीभूतान् रश्मीन् लक्षयति । सखिशब्देनापि सामर्थ्यात् सहत्वं लक्ष्यते । तेन य एते मम सखिभूता रश्मयो

१-स्याह्न्यत्वात् B. C.

२-आदर्शपुस्तकेऽत्र खण्डस्य समातेगारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

३-[॥० १०।८६।१] 'वि हि सोतोः' इत्येव प्रतीकः B. C.

४-सप्तमि यमि B. ५-'स्य' इति नास्ति C.

६-भवतीत्यर्थः B. C. ७-प्रकारद्वारे B. C.

८-वृत्तेऽप्ययमेव B. C. ९-निवृत्ते इष्य B.

१०-सामान्यपुरुषैरत्रा B. पुरुषैरत्रा C.

११-पुष्टि कर्म B. १२-पुष्टयेतीति C.

१३-नां या योग्याः C. १४-मत्सखा B.

१५-मन्त्रहृक् B.

१६-हर्षे सखिभूतं B. सखीभूतः C.

१७-ससर्षे C. १८-स्तवृष्ट C.

१९-मदित्येतेनात्म B. C. २०-लक्षेति B. C.

२१-सखीभूता C.

मच्छब्दवाच्यास्ते सहभूता यस्य सः । तैः सहभूत इत्यर्थः । तस्मात् सखिभूतरश्मिसहभूत इति । तदेतद् भाष्यकारानुरोधेन व्याख्यायते । यतो भाष्यकार आह । ये नः सखायस्तेः सहेति वा । विश्वस्मात् सर्वस्मात् । इन्द्रोऽत्यन्तेश्वरः । उत्तर उत्कृष्टतरश्चान्यैरपि गुणैः ।

यच्चात्र भाष्यम् । सर्वस्मात् इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यमिति । तत्र च समस्तार्थ-प्रदर्शनपरम् । कुतः एतत् ? यत्तच्छब्दयोर्ब्रूम इत्यस्य च विनैवाध्याहारेण ऋचः समर्थित-त्वात् । मत्सखा मम सखेति नेर्द् विगृह्य प्रदर्शनम् । किं तर्हि ? अर्थप्रदर्शनं यो हि मम सखा अहमपि तस्य सखेत्यभिप्रायः । तत्पुरुषत्वेपि छान्दसत्वात् समासान्ताभाषः ।

अथैषा वाचोऽतिस्तुतिः । अनभिष्यक्तविशिष्टवाक्यार्थप्रबलितत्वादेव दर्शनमेर्द्ः ।

[इत्यष्टादशस्या- (त्रयोदशस्या-) ध्यायस्य चतुर्थः खण्डः]

[अथ नवमः खण्डः ।]

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

दीर्घतमा वाचस्तत्त्वमाह । चत्वारि मितानि अव्यक्तपरिमाणानि पदानि । इयती वाक् । तदेतद् भेदेन हि चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि न पञ्चमम् । कतमानि तानि ? ओंकार-महाव्योहृतयश्चेत्यादीनि । [तानि] सर्वाणि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणो मेधाविनः । तस्मात्तेषां चतुर्णां पदानां गुहा लुप्तसप्तम्याः । सामर्थ्याल्लुप्तोपमं चेदम् । गुहायामिव त्रीणि निहि-तानि नेङ्गयन्ति । इगिर्गत्यर्थः । न गमयन्तीत्यर्थः । तुरीयं चतुर्थं वाचो मनुष्या वदन्ति ।

१-हेः सह C. २-‘त’ इति नास्ति B. C.

३-समखा C. ४-नेतं C. ५-वाचेति B. C.

६-भोद B.

७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च निर्देशो न दृश्यते । अत्र चतुर्थनवमखण्डयो-र्मध्ये पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमखण्डानां माहेश्वरं व्याख्यानां नोपलभ्यते । एष्वेव खण्डेषु दुर्गवृत्तिरपि नास्ति ।

८-[श्रु० १ । १६४ । ४५] ‘चत्वारि वाक्’ इत्येव प्रतीकः B. C.

९-तानिमव्यक्त C. १०-पदानि C.

११-देनाहि C. ‘देनाह’ वा स्यात् ।

१२-‘वाचः परि’ इति त्रुटितम् B.

१३-‘तानि’ इति त्रुटितम् B. १४-महावृतय B. C.

१५-‘तानि’ इति नास्ति B. C.

१६-‘यस्मात्’ इत्यतः पूर्वं ‘तान्येतस्मात्’ इत्यधिकः पाठः B. C.

१७-पदानामि C.

१८-‘लुप्त’ इति त्रुटितम् B. लुप्तसप्तम्याः C.

१९-मिति B मिम C. २०-तानि ये नंग C.

२१-[धा० १ । १५३] इगिर्जत्यर्थः C.

२२-‘यन्ति’ इति त्रुटितम् C. २३-तुर्यं C.

कतमानि तानि ? तत्र ऋषिमते तावद् भूरित्येतां महाव्याहृतिम् । कुत एतत् ? भूरित्येतस्या महाव्याहृतेरर्थोऽयं लोकः । तेन तदर्थस्यास्य लोकस्य प्रत्यक्षत्वात् सर्वमनु-
ष्यैर्ज्ञायमानत्वात् ।

गवादीनि नामानि । कुतः ? तेषां तत्त्वं सर्वमनुष्यैर्ज्ञायमानत्वात् । आख्यातोपसर्ग-
निपातास्तु [अ] प्रसिद्धार्थत्वात्तार्थं सर्वं वेदयन्ते ।

नैरुक्त्याह्निकेतिहासिकमतेषु व्यावहारिकी लौकिकी [या] वाक् तां सर्वे मनुष्या
वदन्ति । पशवो गवादयः । तूणवेषु वीणजातिषु वादित्रेष्वित्यर्थः । मृगेषु शैबरादिषु ।
अव्यक्तत्वादेतेषु या वाक्सा गुहायाम् ।

आत्मप्रवादा इति । आत्मानं ये प्रवदन्ति अध्यात्मवादिनस्तन्मते आत्मनि या वाक्
सा व्यावहारिकीत्येकां वदन्ति ।

तुरीयं त्वरतेरिति । तद्धि त्वरितमिव निर्गतं त्रिभ्यः । क्षुद्रं सरीसृपमव्यकरणशीलम् ।
अथापि ब्राह्मणम् । अपि ब्राह्मणप्रदर्शनेऽपि मनुष्यसप्तमेषु यत्तुरीयं व्यक्तं व्यक्तवर्ण-
रूपञ्च व्यावहारिकं तद्वदन्ति । येषु लोकेषु यानि तुरीयाणि व्यक्तरूपाणि तानि दर्शयति ।
तत् 'इति' । अथ पशुगताव्यक्ताया या अन्या व्यक्ता तां ब्राह्मणेऽवदधुः । उभर्यां वाचं
देवानां वैदिकी या च मनुष्याणां लौकिकी इत्यर्थः ।

अक्षरस्यातिस्तुतिः प्रवदिहतेव ।

[इत्यष्टादशस्य- (त्रयोदशस्य-) ध्यायस्य नवमः खण्डः]^{१६}

१-मनुष्या वदन्तीति शेषः ।

२-तस्य महा B. C.

३-स्याय लोक B. C.

४-'अ' इति नास्ति B. C.

५-'या' इति नास्ति B. C.

६-'श' इति नास्ति B. C.

७-'वाक्' इति नास्ति 'यासां' इति पाठः B. C.

८-'येतां' इति वा पाठः स्यात् ।

९-तुरते C. 'तुरीयं त्वरतेः' इत्यारभ्य 'रणनशी-

लम्' इत्यन्तः पाठस्तुटितः B.

१०-सृपं व्यक्तरणशीलम् C.

११-ब्राह्मणः C.

१२-यत्तु वीर्यं C.

१३-'कं तद्वदन्ति येषु लोकेषु यानि' इति पाठस्तु-
टितः B. 'कं तद्वदन्ति' इत्यस्मात्परं 'C. पुस्तके
'गात्र याज्यपीत्यादिना' इत्यधिकः पाठः ।

१४-'इति' इत्यस्मात्परं 'स्तनयिलौ वा' इति B.
पुस्तके 'स्तनयिलु वा' इति च C. पुस्तके
ऽधिकः पाठः ।

१५-णे न्यद C.

१६-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तेर्निर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ दशमः खण्डः ।]

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेदं किमुवा करिष्यति यं इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥

दीर्घतमसः । अस्मामृचि शाकपूणेस्तावन्मतेन ओङ्कारं कृत्वा ऋचामध्ययनप्रारम्भात् शास्त्रानुवचनादिषु ऋगन्ते प्रणवस्य योगादं ऋचः सम्बन्धितदक्षरम् । परमं चेदं व्योम स्थानम् । अन्यादिनानादेवतानां मन्त्राणां सर्वस्यांश्च त्रय्या विद्यायास्तदध्ययनस्यैव ओङ्कारपूर्वकत्वात् ।

अथवा परमेदतः । कथम् ? वि.....मोतत्वात् । इदं प्रणवाख्यं ब्रह्मजगतः कारणमित्युपनिषत्सु वर्णितम् । तस्य किल ओमित्येतस्य ब्रह्मणः प्रथमायां मात्रायां पृथिव्यग्निर्ऋग्वेदः पृथिवीनिवासिनो जना इत्येतत् । द्वितीयायां मात्रायामन्तरिक्षं वायुर्यजुषि अन्तरिक्षनिवासिनो जना इत्येतत् । तृतीयायां द्यौरादित्यः सामानि द्युनिवासिनो जना इत्येतत् । तेनेदं जगतः परं व्योम ।

अथवा परमं व्योम मृत्योर्बिम्बितां देवानाम् । तदेतत् परस्मिन्पादे वक्ष्यते । तस्मिन्नेवंरूपे परमे व्योमन् लुक् सप्तम्याः । यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः । तत्र छन्दोगानामुपनिषदीतिहासः पठ्यते । 'देवा वै मृत्योर्बिम्बितस्त्रयीं विद्यां प्राविशौस्ते छन्दोभिराच्छादयन् तच्छब्दसां छन्दस्त्वम् । तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमुदके परिपश्येदेवं पर्यपश्यहवि सांनि यजुषि । ते नु वित्त्वोर्ध्वा ऋचः सांनो यजुषः स्वरमेव प्राविशन् । यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवोस्वरत्येवं सामेवं यजुरेष उ स्वरौ यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य देवा अमृता

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते

२-[ऋ० १ । १६४ । ३९] 'ऋचो अक्षरे' इत्येव

प्रतीकः B. C.

३-मंतं न ओ B. मंत्रं ओ C.

४-मच्येन प्रार B. C. ५-शास्ताउ C.

६-प्रणावस्य C. ७-'द' इति नास्ति B. C.

८-बध्येत तद B. बध्येतद C.

९-अनयस्तस्य नाना B. C.

१०-सर्वस्यश्च तैष्या C.

११-'स्य च' इति नास्ति B. C.

१२-परमिदत् । कथ । विमोत C. अयं सन्दिग्धः

पाठः ।

१३-गतः न कार B. C. १४-वर्णीतम् B.

१५-किल इतस्य B. C.

१६-'पृथिव्यग्निः' इत्यारभ्य 'वायुर्यजुषि' इत्यन्तः पाठस्तुटितः B.

१७-ओतं बतीयायम्मात्रा C.

१८-'अन्तरिक्षं वायुर्यजुषि' इति तुटितः पाठः C.

१९-विभ्रतां B. C. २०-परस्मि वादे C.

२१-परमेव B. C.

२२-त्येव सरस्येवं B. C.

२३-भयमेतत् B. C.

अभया अभवन्' इति । तदेतदिहोच्यते यस्मिन् देवाः सर्वे मृत्योर्विमृत्योऽधिनिषण्णाः प्रविष्टा इत्यर्थः ।

अथवा ऋगादीनामप्यध्ययनमोद्गुरपूर्वकत्वाद्गादयः सर्वे मन्त्रा अत्र निषण्णाः । तेन च तेषां या देवतास्ता अपि तद्द्वारेणात्र निषण्णा इत्येतदभिप्रेत्यनदुच्यते यस्मिन् देवाः सर्वे अधिनिषण्णा इति । यस्तत्र देवैरूपमेश्वरं न वेद स ताद्गाव्याप्राप्तेः किमृचा करिष्यति । य इत्तद्विदुः । इच्छद्दस्तुशब्दस्यार्थः । ये तु तद्विदुस्त इमे समासते । य एतदेवं विद्वानश्वरं प्रणौति । एतदेवाश्वरं स्वरममृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य यदमृतास्तदमृतो भवेतीति पूर्वस्येतिहासस्योपसंहारश्रुतेस्ताद्गाव्यापत्या प्रणवविग्रहात्मानमनुप्रविश्य ब्रह्मणः साम्यमापन्ना विद्वांस इमे समासते । समित्येकीभावे तेन सह एकीभूता आसते ।

अत्र ऋचंश्च ह्यक्षर इत्यादि यद् भाष्यं तस्यार्थः । यदेतदोमित्येतदक्षरं परमं व्यमनं गमनं स्थानम् । व्यवनमिति येषां पाठस्तेषां विशेषेण रक्षणं स्थानमित्यर्थः । एतस्मिन् सत्ये- तदक्षरं कृत्वा उच्चार्येत्यर्थः । ततः ऋचोऽधीयतेऽध्येतारैः । नानादेवतेषु मन्त्रेष्वेतत् कुर्वन्तीति शेषः । 'एतद्ध वा एतदक्षरं' इत्यादेश्च ब्राह्मणात् सर्वस्यामेव त्रय्यां विद्यायामेतत् कुर्वन्ति न केवलेषु मन्त्रेषु । तेनेदं मन्त्राणां त्रय्याश्च विद्यायाः परमं व्योम । आत्मीयमन्त्र- द्वारेण च देवाः सर्वे अधिनिषण्णा इत्येतदुपपन्नम् । अत एतत्तावच्छाकपूणिमतम् । तत्पुत्रस्य तु मतम् —

[इत्यष्टादशस्या-(त्रयोदशस्या-) ध्यायस्य दशमः खण्डः]

१-‘अभया अ’ इति त्रुटितम् B. C.

२-[छा० उ० १।४।२-४] भवन्तीति B. C.

३-‘दीना’ इति त्रुटितम् B.

४-अत्र ‘अध्ययनस्य’ इति षष्ठ्यन्तपाठो युक्तः स्यात् ।

५-अत्र मूलनिरुक्ते ‘यस्मिन् देवा अधिनिषण्णाः सर्वे’ इत्यानुपूर्विकः पाठः । ‘यस्मिन्’ इत्य- स्माच्च पूर्वं B. C. पुस्तकयोः ‘आत्मीय मन्त्र’ द्वारेण इत्यधिकः पाठः ।

६-देवं रूप B. C.

७-‘मच्चरं न वेद स ताद्’ इति त्रुटितम् B. स- त्याद् भाष्या C. ८-प्ररणौति B.

९-‘भवति’ इत्यस्मात्परं ‘इति पूर्वस्येतिहासस्यो- पसंहारश्रुतेस्ताद्गा’ इति पाठस्त्रुटितः B.

१०-‘तेन सह एकीभूता आसते’ इति पाठस्त्रुटितः B.

११-ऋचश्चाक्षर B. ऋतश्च “क्षर C.

१२-परं न व्यमनं B. C.

१३-व्यमनमिति B. C.

१४-‘विशेषेण रक्षणं स्था’ इति त्रुटितम् B.

१५-ताद् नाना B. C. १६-कुर्वन्तीति C.

१७-[कौषी० ब्रा० ६।१२] एतद्वा एकमक्षम् C.

१८-‘त्रय्याश्च’ इति त्रुटितम् B.

१९-एव तत्ता B. २०-पूर्वतम् C.

२१-आदर्शपुस्तकञ्च खण्डसमाप्तेर्निर्देशो न दृश्यते

[अथैकादशः खण्डः ।]

‘ऋवो अक्षरे’ इति । ऋगित्यादित्यमण्डलमुच्यते । आदित्यमण्डलं कस्मात् ? ऋग्भवति । यद् यस्मादेनमर्चन्ति । अर्चनादित्यर्थः । अथवा रश्मिद्वारेण सर्वाणि भूतानि प्रत्यागतत्वाद् ऋक् । तस्य सम्बन्धिं यदन्यन्मात्राभ्यस्तदीयेभ्योऽवयवेभ्यो व्यतिरिक्तमधिष्ठातृभिरध्यात्मकदेवतारूपमादित्याख्यम् । अक्षरं व्योम स्थानं तेजसो भौमानां वा रसानाम् । तस्मिन्नेवंरूपे यस्मिन् देवा रश्मयो भौमानां रसानामाहरणधारणाभ्यामधिनिषण्णाः सन्ति । आदित्यमेवंमादित्यप्रवादा मन्यन्ते । यस्तत्र वेद किमुवा मण्डलेनं करिष्यति । किं करिष्यतीत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ?

आत्मवादिनां तु मतम्—

[अथाध्यात्मम् । शरीरमत्र ऋगुच्यते यदेनेनार्चन्ति प्रत्युतः सर्वाणीन्द्रियाणि तस्य यद्विनाशि धर्मं तदचरं भवति । इन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते यान्यस्मिन्नात्मन्येकं भवन्तीत्यात्मप्रवादाः ।^{११}]

अथ पिण्डशरीरमृग्भवति । स्नानोद्धर्तनपरिषेकानुलेपेनैर्चनात् । प्रयुतो वा सर्वाणि सर्वेन्द्रियशक्तप्रनुगमादित्यर्थः । तस्य सम्बन्धिं यद्विनाशधर्मि यद्विनिश्चरमक्षरं भोक्तृ आत्मरूपं तत्परं व्योम भोगस्य वा इन्द्रियाणां वा । कृत्स्नस्य जगतः प्रलयावस्थायां यस्मिन् देवा इन्द्रियाणि स्वस्य विषयस्य प्रकाशने निमित्ते निषेदुः । यस्तु विवर्तं न वेद किंमुवा शरीरेणं करिष्यति । वृथा जातत्वात् । य इत्तद्विदुरिति पूर्ववद् योज्यम् । समासेन आत्मन्यक्षर इत्यात्मप्रवादाः ।

[इत्यष्टादशस्या-(त्रयोदशस्या-) ध्यायस्य एकादशः खण्डः]^{१२}

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-‘त्य’ इति त्रुटितम् C.

३-मण्डलान्मा च ऋग् B. C.

४-‘द्वारेण’ इत्यस्मात्परं ‘च’ देवाः सर्वे अधिनिषण्णाः’ इत्यधिकः पाठः B. C.

५-भूमानि B. C. ६-सम्बन्धी B. C.

७-‘अ’ इति त्रुटितम् B. C.

८-‘नेव’ रूपे B. C. ९-‘गणा’ इति B. C.

१०-‘आदिधेवमादि’ B. C.

११-‘न’ इति नास्ति B. C. ऋचां मण्डले B.

१२-अर्थं मूलपाठो नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।

१३-लेपना B. १४-प्रयुतो C.

१५-ग्विनी यद्विना B. C.

१६-यदपि नश्व C.

१७-रूपक तत् C.

१८-यस्त विवर्तं C.

१९-किं वो B. किमुवो C.

२०-‘रेण’ करि’ इति त्रुटितम् B. C.

२१-‘वासते’ इत्येव B. C.

२२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तेर्निर्देशो न दृश्यते

[अथ द्वादशः खण्डः ।]

[अक्षरं न क्षरति न क्षीयते वाक्क्षयो भवति । वाचोऽक्ष इति वा ।

अक्षो यानस्याजनात् । तत्प्रकृतीतरद्वर्तनसामान्यादिति ।]

अक्षरं न क्षरति न क्षवति न क्षीयते न शुष्यति शरीरादित्यर्थः । वाक्क्षयो वाचः क्षयः । ककाराद्यक्षरमङ्गीकृत्योच्यते प्रसङ्गार्थं । [वाक्]क्षयो निवासो यस्येति वा । अक्षयमक्षरम् । स [वाचोऽक्षः] कुतः ? वर्णरूपे पदरूपः शब्दो निवसति स्वरस्य रूपे व्यञ्जनरूपा वाङ् निवसति । स हि स्वरोऽनुप्रविश्याक्षवद् व्यञ्जनचक्रं धारयति । नादो हि वाचो निवासः । नादरूपा वाक् क्षयो निवासो यस्येति वा । ऐवं त्रय्या लौकिक्याश्च वाचः कृत्स्नाया अक्षरानुवृत्तित्वाद् वाचोऽक्ष इवाक्षरम् । तदेतद् यानाक्षनिर्वचनपुरस्सरं वक्ष्यति तत्प्रकृतीतरदिति । तादर्थ्येनानु च सक्रमना । अक्षो योनरथादेः सम्बन्धी । अभ्यञ्जनाद्वाङ् । अर्धः पुनरश्रोतेरिति वैयाकरणानाम् । अभ्यञ्जनं भ्रमणं तत्प्रकृति अक्षस्वभावोऽयमित्यर्थः । इतरत् स्वरान्यमक्षरम् । वर्तनसामान्यात् स्वरैर्मधिरूढानि व्यञ्जनानि वर्तन्ते । इतिशब्दः समाप्त्यर्थ एवकारोर्थो वा ।

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते

२-अयं मूलपाठो नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।

३-'न' इति त्रुटितम् B.

४-वाक्क्षय वाचक्षयं C.

५-'त्योच्य' इति त्रुटितम् B. कृतोच्यते C.

६-'त' इति त्रुटितम् C.

७-'वाक्' इति नास्ति B. C.

८-क्षयोनिवासो यस्येति वा C.

९-'वाचोऽक्षः' इति नास्ति B. C.

१०-कृत B. कत C.

११-वर्णः पदरूपशब्दो B. C.

१२-स्वर स्वरूप B. C.

१३-'वाङ्' निवसति । स हि स्वरोऽनुप्रविश्याक्षवद्
इति पाठस्तुटितः B.

१४-अस्य वाक्यस्य स्थाने 'नादा नि व्यागवा'
इत्येवं पाठः B. C.

१५-क्षियो B. C.

१६-'यस्येति वा' इति त्रुटितम् B. यस्येति C.

१७-'ए' इति नास्ति B. रे त्रय्या लौकिकी C

१८-'रम् । तदेतद् यानाक्षनिर्वचनपुरस्सर' इति
पाठस्तुटितः B.

१९-तदेतस्यानाक्ष C. २०-तत् प्रकृतितरमिति B. C.

२१-अयं पाठः संदिग्धः । 'तादर्थ्येन' इत्यतः परं
'स्वभावोऽयमित्यर्थः' इत्यन्तः पाठस्तुटितः B.

२२-यन्यरथादे C.

२३-नाद्वाङ्जेः C.

२४-अक्षन पुन C.

२५-रि हि वैया C.

२६-अवर्जनं C.

२७-तैनासा B. C.

२८-स्वधिरमधि B.

२९-राधे वा C.

[अथ मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूहोऽपि श्रुतितोऽपि तर्कतो न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः प्रकरणश्च एव तु निर्वक्तव्याः । न होषु प्रत्यक्षमस्यनृपेरतपसो वा । पारोवर्यवित्तु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवतीत्युक्तं पुरस्तात्]

अभ्यूहस्तर्कः । अभ्यूहोऽभ्यूहोऽन्तःप्रापित इत्यर्थः । अपिश्चार्थे । श्रुतितश्च मन्त्रब्राह्मणेभ्यो निगमविशेषेभ्यः । अपि तर्कस्तर्काच्च पदान्तरसम्बन्धसामर्थ्यादिलक्षणादुहात् । सत्यपि चैतस्मिन् निरुक्ताख्ये तर्केणैव देवदेवताधिदैवधिपुष्पफलेतिहासप्रकरणादिनिरपेक्षेण सता मन्त्रा न निर्वक्तव्याः । किं तर्हि ? प्रकरणमपेक्ष्य । कुत एतत् ? यस्मान्न होषु मन्त्रेषु विषयभूतां देवतां प्रति प्रत्यक्षज्ञानमस्ति अनृपेरस्मदादेः । ऋषीणां तु साक्षात्कृतधर्मणां वेदाभ्यासवत्त्वेन प्रत्यक्षज्ञानं धर्मानुग्रहवशेन स्यात् । पारोवर्यवित्तुं त्वित्युक्तम् । अनभिनिर्वृत्तोऽल्पविद्यो वा नालमुहितुं मन्त्रार्थं सम्यक् । तस्माद् भूयोविद्यः प्रशस्यः शास्त्रागमविद्युद्वये मनुष्यापेक्षयेत्याह षष्ठेन । प्रदर्शितागमस्य सतः शास्त्रमन्तरेणाप्यागममुपोद्वलयितुं पुनरुपन्यासः ।

[मनुष्या वा ऋषिपूत्कामस्तु देवानमुवन् को न ऋषिर्भविष्यतीति । तेभ्य एतं तर्कमृषि प्रायच्छन् मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहमभ्यूहम् । तस्माद्यदेवं किंचानूचानोऽभ्यूहत्याषे तद् भवति]

उक्तमः स्वर्गमनम् । ऋषिर्विके । अनुचानाः प्रवचनसमर्थाः । अनया दिशा शक्यमभ्युदय्यहितुमिति तेभ्यो बहुभूतेभ्यः प्रवचनसमर्थेभ्यस्तर्कमूहमोत्रमुद्देशभूतग्रन्थात्मकं विद्यास्थानं प्रायच्छन्, अपदिष्टवन्तस्तमार्षम् । एवं च दर्शनादृषिः । ऋषिभ्य आगतमार्षे

- १-अर्थं मूलपाठो नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।
- २-अभ्यूहस्तः B. अभ्यूहस्तर्क C.
- ३-अपि वधिं B. C.
- ४-'ति' इति त्रुटितम् B. C.
- ५-तर्कस्तर्का B. अचि तर्कस्तर्का C.
- ६-'त सत्यपि' इति त्रुटितम् B.
- ७-देवताविधि C. 'दैवत' इति पाठोऽत्र युक्तः स्यात्
- ८-'प्रकरण' इति द्विलिखितम् C.
- ९-'ऋषीणां' इत्यस्मात्पूर्वं 'ऋषिणा तु साक्षात्' इति पाठोऽधिको वर्तते B. C.
- १०-कृतधर्माणां B. C.
- ११-वतेन B. C.

- १२-'प्रत्यक्षज्ञा' इति त्रुटितम् B. C. अत्रे 'ना धर्मा' इति पाठः B.
- १३-[निर० १ । १६] वारो पर्यायुक्तयुक्तं B. C.
- १४-निवृत्तो P. C.
- १५-व्यापक्षेत्या B. व्यापेक्षेत्या C.
- १६-मन्त्रेण C.
- १७-अर्थं मूलपाठो नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।
- १८-क्रमसर्ग B. C. १९-अर्थं सैदिग्धः पाठः ।
- २०-नाः पप्रव C.
- २१-दिगा शक्यमन्यदध्युहितुमिति C.
- २२-मूहमात्र C. २३-प्रवचन C.
- २४-'उपदिष्ट' इति वा पाठः स्यात् ।

येज्ज्ञानं तस्मात् श्रद्धातव्यम् । तेऽनूचानाः सुखग्रहणायेमं मन्त्रार्थचिन्तालक्षणं तमुपाय-
मभ्यूहन् ग्रन्थीकृतवन्तः । तस्मादिन्युपसंहारवचनम् । अन्यत्वेऽपि चैतद् द्रष्टव्यम् । अत-
श्चैतदेवं येन मन्त्रोऽप्याह ।

[इत्यष्टादशस्या-(त्रयोदशस्यो-) ध्यायस्य द्वादशः खण्डः]

[अथ त्रयोदशः खण्डः]

हृद तष्टेषु मनसो ज्वेषु यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः ।

अत्राह त्वं वि जहुर्व्यामिरोहवद्वाणो वि चरन्त्यु त्वे ॥

बृहस्पतेरार्षम् । हरा हृत् हृदयम् । तक्षतिः करोति कर्मा । सः क्रियासामान्यवचन-
त्वादिह परिच्छेदे वर्तते । बुद्ध्या परिच्छिन्नेषु एवमित्यध्यवसितेषु सत्सु । केषु ? उच्यते ।
मनसो ज्वेषु ज्वेतो मनस ऊहापोहाभ्यां ये सम्यगृहन्ते न चाचार्योपदेशमात्रेण तेषु परि-
च्छिन्नेषु शब्देन मनसा वावगन्तव्ये तस्यमानार्थत्वाद् मनसावच्छिद्यत्वर्थः । यत् यत्र यदा
वा ब्राह्मणाः संयजन्ते । संयजतिरत्र सङ्गते वर्तते सङ्गच्छन्ते । सखायः समानख्याना
ऋत्विजोऽन्ये च शास्त्रज्ञाः । यत्रशब्दस्य दृष्टार्थप्रतिनिर्देशार्थत्वात् । अत्रशब्दस्तत्रशब्दस्यार्थे
वर्तते । अहेति च पादपूर्णः । अत्र तत्र समाजे काले वा । त्वमेकमित्यर्थः । कम? सामर्थ्या-
देनवगतार्थन्यायं मन्दप्रज्ञमुहापोहयोरसमर्थं तं विजृह्सेन तेन व्याजेन विविधं त्यजन्ति ।
वेद्याभिः बाहुलकत्वात् ज्ञानीयपूर्णीयादिवत् करणे कृत्यप्रत्ययः । सप्तम्यर्थे च तृतीया ।
वेद्यते ज्ञायते तर्दीयं याभिस्ता वेद्याः प्रश्नप्रतिवचनप्रवृत्तयस्तासु । ते नैनं किञ्चित् पृच्छन्ति
नोप्यस्मै प्रतिवृन्तीत्यर्थः । अविगीतत्वात्तं नाद्रियन्त इत्यर्थः किञ्च ओहवद्वाण उह एव ब्रह्म

१-‘तज्ज्ञानं’ इति युक्तः पाठो भवेत् ।

२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेरारम्भस्य च
निर्देशो न दृश्यते ।

३-[क्र० १०।७।८] ‘हृदा तष्टेषु’ इत्येव
प्रतीकः B. C. ४-सः कर्मा संस्कृत्या B. C.

५-ज्वेतः मनसा औहा B. C.

६-औभावोभाभ्यां C. ७-‘वा’ इति त्रुटितम् B.

८-सा वा (वे C.) गव्येषु B. C.

९-तस्य मानार्थान् B. C.

१०-यदा या ब्राह्मणसमर्थे यजति B. C.

११-यत्र शब्दो दृष्टा B. C. शब्ददृष्टा M.

१२-वृत्तिः निर्दे B. वृत्ति निर्दे C.

१३-तत्र समाजे B. १४-मेकामि B. C.

१५-ध्यायिन्योऽन्योऽन्ये मन्दप्रज्ञः ऊहा मर्थस्त B. C.

१६-‘हुलकत्वात्’ इति त्रुटितम् B.

१७-पूर्णमिवादि B. C. पूर्णमित्यादि M.

१८-त्वदियं B. त्वदियं याभि ता C.

१९-ताप्यस्मै B. C. २०-प्रति प्रवन्ती B. C.

२१-किन्तु दत्तं B. किन्तु दत्तं ब्राह्मणा C.

२२-ब्राह्मण एषां B. ब्राह्मण येषां C.

येषाम् । ऊहापोहसमर्था इत्यर्थः । त एवं नानाप्रकारं विचरन्ति । उ इति पादपूरणः । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां विशेषेण यावद् गन्तव्यं तावद् गच्छन्ति । त्वं एकेऽन्येऽमन्दप्रश्ना इत्यर्थः ।

सेयं निरुक्तविद्या श्रुतिमति वर्तत इति शेषः । श्रुतित् उत्कृष्टतरेत्यर्थः । कुतः ? येन इयं बुद्धिर्बुद्धेः कारणम् । कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । आयुर्धृतमिति यथा पदवाक्यार्थविज्ञानस्य हेतुरियं विद्या यस्मादित्यर्थे गौरवप्रदर्शनं चैतत् । तथा च केवलाध्ययननिन्दा ज्ञानप्रशंसा च दर्शिते । तस्या विद्यायां नाकृतं पुण्यं पारं प्राप्नोति । तदिदं विद्यास्थानाभिप्रायं न पुनरर्थः । आत्मनो दीर्घमायुरिच्छन्ति यस्मै कस्मैचिदसूयकादिकार्यं न निर्वक्तव्यम् । आदरार्थः पुनरुपन्यासः । तस्माच्छब्दस्सु तस्या एतस्यां निरुक्तविद्याया निराकांक्षायै ऋक्पादार्धवशेन उपेक्षितव्याः । अस्माच्चोपदेशात् सर्वत्रोपक्षेपिता एव अथेत्यादिना । पारगमनेनाशेषमन्त्रफलं दर्शयति यां यां देवतामित्यादिना । मन्त्रविधेयदेवतातांद्भाव्यसम्पदनुभवफलमिति सिद्धम् ।

निरुक्तमन्त्रभाष्यार्थपूर्ववृत्तिसमुच्चयः ।

महेश्वरेण रचितः मूनुना पितृशर्मणः ॥

इति महेश्वरविरचिता निरुक्तभाष्यटीका समाप्ता ॥

—३—

१-ऊहापोह C.	१४-रमान B. रमानप्रशंसा च दर्शिते C.
२-‘समर्था इत्यर्थः । त ए’ इति त्रुटितम् B.	१५-विद्यायां B. १६-नाकृतः पुण्यपारं B.C.
३-नातः (त C.) प्रका B. C.	१७-च्छान्ता B.
४-वद् वक्तव्यं तावत्तमिच्छन्ति B. वद् वन्तव्यं C मन्तव्यं M.	१८-‘काय न निर्वक्तव्यम्’ इत्यर्थं पाठस्तुटितः B.
५-ते एने M.	१९-स्य निरु B.
६-ज्ञान इत्य B. C. ‘अन्येऽमन्द’ इति त्रुटितम् B.	२०-क्षाय ऋचा (पा C.) दाधे B. C.
७-येयं B. C. ८-‘श्रुति उ’ इति त्रुटितम् B.	२१-‘वि’ इति त्रुटितम् B.
९-कृता यात्वयं बुद्धिः B. यतः यं C.	२२-तत्तद्भाव्य B. तत्भाव्यसम्पद C.
१०-‘भेदोपचारात् । आयुर्धृतमिति यथा । पदवाक्यार्थ’ इत्यर्थं पाठस्तुटितः B.	२३-भवनमिति C.
११-‘ति’ इति त्रुटितम् C.	२४-‘समाप्ता’ इत्यनन्तरं केवलं C. पुस्तके ‘भूयसा यत्प्रकाशेन सत्यव्यालोकसम्भवे । सन्तः सर्वे विचिन्वन्ति वन्दे तद्वाङ्मयं महः ॥ श्री रामा ॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥ श्री व्यासाय नमः’ इत्यधिकः पाठो वर्तते ।
१२-मतवाक्यार्थ C. ‘मतिः वाक्यार्थ’ इति वा पाठोऽत्र भवेत् ।	
१३-त्यर्थः गौर B. C.	

APPENDIX I.

PARALLEL PASSAGES FROM THE COMMENTARIES OF SKANDA-MAHESVARA AND DURGA.

In the case of Skanda's commentary :

I. refers to Chapter I. published separately under the title of Fragments of the Commentaries of Skandasvāmin and Mahēśvara on the Nirukta.

II. refers to Chapters II—VI. of the commentary of Skandasvāmin and Mahēśvara on the Nirukta.

III. refers to Chapters VII—IX. of the same

IV. refers to Chapters X—XIII. of the same.

The second figure represents the number of the page.

In the case of Durga's commentary, the figure refers to the number of page in Rajwade's edition.

जो३म प्रथमोऽध्यायः ।

स्कन्दस्वामी

दुर्गा

I. 3. पुरुषस्य प्रवृत्त्यर्थं निवृत्त्यर्थञ्च प्रत्यक्षादिभिः प्रतिपत्तुमशक्यस्य हितफलस्याग्निहोत्रादेरहित-फलस्य च ब्राह्मणवधादेः प्रतिपादनार्थो वेदः।	1. सर्वकामप्राप्त्यादिर्मोक्षान्तः पुरुषार्थो वक्तव्य इति वेदः प्रवृत्तः ।
I. 3. व्याकरणम्—अर्थविशेषाभयेन प्रकृत्यादि-विभागेन साधुशब्दानन्वाचक्षार्णं शब्दार्थ-प्रतिपादनेनोपयुज्यते । क्वचित्तु शब्दार्थप्रति-पादनेनैव ।	2. व्याकरणाद्विमक्त्यादिपरिज्ञानम् ।
I. 3. शिक्षा तु—अध्ययनकाले कर्मणि च मन्त्राणां प्रयोगकाले हुतादिवर्णदोषैर्दृष्टस्य शब्दस्योच्चारणप्रतिपादनेनोपयुज्यते ।	1. शिक्षा तावत्—आत्मा बुद्ध्या समर्प्यार्थान् (पा० शि० ६) इत्येवमादिना क्रमेण स्वरव्यञ्जनाभि-व्यक्तिलक्षणं पूर्वाह्नमध्यंदिनापराह्णेषु यथाप्येयमधी-तस्य च स्वरसौष्ठवयुक्तस्य यज्ञकर्मणि प्रयोग इत्येवमाद्यर्थजार्तं निरुवाच ।
I. 3. कल्पसूत्राभ्यपि—प्रतिशास्त्रं शास्त्रान्तराधीतेन (अपि मन्त्रेण) न्यायप्राप्तरूपेण चाङ्गेनोपेतस्य प्रतिपन्नस्य कर्मणः प्रतिपादनेन ।	2. सम्यगधीतस्य परिज्ञातच्छन्दसोऽमुष्मिन् कर्मणि विनियोग इति कल्प आक्षिप्यते ।
I. 3. छन्दोविचित्रिपि—स्तोत्रादेरङ्गत्वेन भुतस्य गायत्रादेश्छन्दसो रूपप्रतिपादनेन ।	1. शिक्षाभिगताध्ययनविधेर्वेदस्याक्षरकोशपादव्यवस्था लक्षणपरिज्ञाने छन्दोविचित्रिराद्रियते । इयताक्षरको-शेनेयद्भिः पादैर्गायत्रीयद्भिस्त्रिष्टुतिरिति ।
I. 3. ज्योतिषमपि—दशपौर्णमासाद्यङ्गभूतस्य पौर्ण-मास्यमावास्यादेः कालस्य स्वरूपप्रतिपादनेन ।	2. श्रुतिचोदितकर्माङ्गभूतं कालपरिज्ञानाय ज्योतिषम् । अनुषङ्गतश्चातोऽपि प्राणिनां शुभाशुभकर्मफलवि-पाककालपरिज्ञानम् ।
I. 3. निरुक्तं तु—मन्त्रार्थप्रतिपादनेनेति । एतत्... सापेक्षसमाधानं वक्ष्यामः ।	2. अतः.....एतैरङ्गैर्दस्यार्थपरिज्ञानविषये निरुक्तं नामेदमङ्गमारभ्यते ।
I. 4. तस्य निरुक्तस्य पञ्चाध्याया “गौर्मा” इत्यादयो निषष्टवः ।	4. तस्यैषा गवाद्या देवपत्न्यन्ता पञ्चाध्यायी सूत्रसङ्ग्रहः
I. 4. तेषां व्याख्यायानार्थं षष्ठप्रभृति ‘समाप्तायः समाप्तातः’ इति भगवतो यास्कस्य भाष्यम् ।	5. इयं च तस्या द्वादशाध्यायी भाष्यविस्तरः । तस्या इदमादिशक्यं ‘समाप्तायः समाप्तातः’ इति ।

1. 4. समाप्तायः—‘सम्’ इत्येकीभावे ‘आह्’ अभिमुख्ये ‘आ’ अभ्यासे—एकत्र सम्भूयाप्येतुमि-
वेदवादिभिर्गभिमुख्येनाभ्यस्यमानत्वात् ।
1. 4. समाप्तायशब्देनात्र गवादिर्देवपत्न्यन्तः शब्द-
समूह उच्यते, न वेदः ।
1. 4. समाप्तातः—सम्भूयाभिमुख्येनाप्तातः अभ्यस्तः
प्रन्थीकृत्य पूर्वार्चायैः पठित इत्यर्थः ।
1. 4. सं व्याख्यातव्यः—अहं कृत्यः । व्याख्यानाहं
इत्यर्थः ।
1. 4. तमिमं समाप्तार्थं निघण्टव इत्याचक्षते—पूर्वा-
चार्याः ।
1. 4. ‘निगमा इमे भवन्ति’—नियमेन मन्त्रार्थस्य
गमयिता इत्यर्थः ।
- I. 5. ते निगमनान्निगन्तवो भवन्ति । तत्तच्चैवं
निगमनान्निगन्तव एव सन्तो निघण्टव
उच्यन्ते । वर्णव्यापत्त्या पृषोदरादित्वाद्धि गकार
स्थाने घकारः तकारस्थाने टकारः ।
- I. 5. एवमौपमन्यव आचार्यो मन्यते ।
- I. 5. स्तुत्यर्थे चाचार्यग्रहणम् ।
- I. 5. आह्पूर्वो हन्तिः पाठार्थः ।
- I. 5. एतस्माद्विघण्टव एते स्युः, न निगमनात् ।
- I. 5. निशब्दोऽत्र व्यत्ययेन (आ) इत्यस्य स्थाने ।
5. सम्-आह्—पूर्वस्य स्मृतेरभ्यासार्थस्य कर्मणि
कारके समाप्तायः । सम्भ्यस्यने मर्यादयाऽय-
मिति समाप्तायः ।
5. गवादिर्देवपत्न्यन्तः शब्दसमुदायः समाप्ताय
उच्यते ।
5. चर्षिभिमन्त्रार्थपरिज्ञानायोदाहरणभूतः पञ्चा-
ध्यायीशास्त्रसङ्ग्रहभावेनैकस्मिन्नाप्ताये प्रन्थी-
कृत इत्यर्थः ।
6. व्याख्यातव्यो—विभज्यमान्यत्र नामानीमान्या-
ख्यातान्युपसर्गा इमे निपाता इम इदं सामा-
न्यलक्षणमिदं विशेषलक्षणमिमान्येकार्थानी-
मान्यवगतसंस्काराणीदमभिधानमभिधेयमिद-
मभिधानस्य निर्वचनमित्येवंविधया मर्यादया
परिपाठ्या यथासमाप्तात आख्यातेभ्यो निर्व-
क्तव्य इति ।
6. तमिमं च निघण्टव इत्याचक्षते अन्येषि—
आचार्या इति वाक्यशेषः ।
6. ‘निगमा इमे भवन्ति’—निश्चयेनाधिकं वा
निष्कृष्य निगूढार्था एते परिज्ञाताः सन्तो
मन्त्रार्थानामयन्ति ज्ञापयन्ति, ततो निगम-
संज्ञा (निघण्टव) इमे भवन्ति ।
7. अथनिगमयितृस्त्राभिगन्तव एने सम्पन्नाः
सन्तोऽतिपरोक्षवृत्तिना शब्देन गकारस्थाने
घकारं कृत्वा, तकारस्थाने टकारं कृत्वा त
एते निगन्तवः सन्तो निघण्टव उच्यन्ते ।
8. एवमौपमन्यव आचार्यो मन्यत इति वाक्यशेषः
8. कीर्तिप्रथनार्थमौपमन्यवग्रहणम् ।
8. प्रसिद्धश्च पाठार्थे हन्तेः प्रयोगः ।
8. आह्वननादेव । न निगमनादित्यभिप्रायः ।
8. समः स्थाने नीत्येव नियुक्तः ।

I. 5. दर्शयिष्यति भाष्यकार उपसर्गव्यत्ययम्—नि,
इत्येष समित्येतस्य स्थान इति ।

I. 5. षण्टुशब्दोऽपि घ्नन्ति, जघान, जिघांसति,
इत्यादौ हन्तेर्हस्य घत्वापत्तिदर्शनाद् हन्तेः
रूपम् ।

I. 5. यस्मादर्थज्ञानार्थं छन्दोभ्यः समाहृता एते ।

I. 5. अतः समाहरणाभिधृष्टवः, नाहनानात् ।

I. 5. अत्रेदं वक्तव्यम्—सर्वत्रकस्य शब्दस्य कथम-
नेकस्य निर्वचनस्य सम्भवः । किमर्थं वा
तत्प्रदर्शनं निषण्टुशब्दस्य । 'तमिमं समा-
न्नाय' इति संज्ञात्वकथनं तन्निर्वचनप्रदर्शनञ्च
किमर्थमिति ।

I. 5. एवमेतानि निषण्टुशब्दस्य त्रीणि निर्वचनानि

I. 6. उच्यते—इह (केषुचिच्छब्देषु धातुरूपम-
विनष्टं तदभिधेया च क्रिया तदर्थेऽस्ति,
यथा—पाचकादिषु । तेषु नैवानेकस्य निर्वचनस्य
सम्भवः । .....) येषु तु धातोर्क्षरमात्रं वर्ण-
मात्रं वा (समानं विद्यते) यथा लक्ष्मीशब्दो
लभते...तेषु—-अक्षरवर्णसामान्यान्निर्वचनस्य
कर्तव्यत्वात्तस्य चाक्षरस्य वर्णस्य सर्वेषु धातुषु
सम्भवात्सर्वेषाञ्च तेषामभिधेयानां क्रियाणा-
मर्थे सम्भवात्, अन्यतमावधारणे च कारणा-
भावात्, एकस्य शब्दस्य अनेकनिर्वचनस्य
सम्भवः ।

8. दर्शयिष्यति चाद्यमुपसर्गव्यत्ययम्—निरित्येव
समित्यस्य स्थाने ।

8. वर्णव्यापस्यौघशब्दवद्भकारस्य स्थाने चकार-
स्तकारस्य टकारः ।

8. यस्माद्विदे समाहृता भवन्ति छन्दोभ्यस्तस्मा-
त्समाहरणक्रियायोगात्समाहृतव एते समाहृताः
सन्तः पूर्ववदेवोपसर्गव्यत्ययादिक्रमेण निष-
ष्टव इत्युच्यन्ते ।

8. एतस्मिन्नपि निगमनसमाहननक्रिये निषण्टुषु
विद्यमाने अप्यविवक्षिते कृत्वा समाहरण-
क्रियायोगहेतुको नामधेयप्रतिलम्भः उक्तः ।

9. आह किमर्थं पुनरतिमहान्यत्र एकस्मिन्नभि-
धानेऽनेकधात्वर्थनिर्वचनकृत इति ।

9. एवमेव निषण्टुशब्दो गमेर्वैकोपसर्गाद्—इन्ति-
हरतिभ्याम्वा द्व्युपसर्गाभ्यां निरुक्तः ।

9. उच्यते इह तावत्सर्वाण्युक्त्यातजानि नामानीति
सिद्धान्तः । सत्याख्यातजत्वेऽभिधेयस्था या
क्रिया लक्ष्यते तदभिधानसमर्थं परोक्षवृत्तौ
तावदभिधायिनि रुडिशब्दे धातुरूपेक्ष्यते ।
स च पुनः स्वर-वर्ण-क्रियासामान्येन । तत्रैवं
सति रुडिशब्दे यावन्तो धातवः स्वं स्वं लिङ्गं
रुडिगतं दर्शयन्ति तावतः संपृष्टा स रुडि-
शब्दो निर्वाच्यः । किं कारणम् ? विशेषव्यवस्था-
भावात् । नहि तत्र विशेषलक्षणव्यवस्था
काचिदस्ति ययैकोऽवतिष्ठेताभ्ये च व्यावर्तेना

- I. 8. संज्ञा (निघण्टवः) च कथिता, तन्निर्वचनानि प्रदर्शितानि । इदानीं स्वरूपं कथ्यते तद्यान्येतानीति ।
- I. 8. यान्येताति लोके चत्वारि पदजातानि पदजातयः पदसमूहा इत्यर्थः ।
- I. 8. असमाज्ञातानाञ्च नामाख्यातत्वप्रज्ञापनार्थमेतद्.....
- I. 9. भावः क्रिया तत्प्रधानमाख्यातम् । आख्याते हि क्रिया प्रतीयते—कालः—पुरुषः—उपग्रहः—साधनं—संख्या । एषां क्रिया प्रधानभूता ।
- I. 9. आख्याते हि पञ्चतीत्यादावुच्चारिते क्रिया प्रतीयते पाकादिः ।
- I. 9. नास्ति हि क्रिया प्रतीयते...कारकशक्तिश्च... च द्रव्यम् । तत्र द्रव्यं प्रधानभूतम् ।
- I. 9. एषां क्रिया प्रधानभूता, गुणभूता इतरे तदर्थत्वात् ।
- I. 9. तत्र द्रव्यं प्रधानभूतं, गुणभूते इतरे क्रियाकारकशक्ती, तदुपलक्षणार्थत्वात् ।
- I. 9. अथ यत्रोभे तत्र कथम्—वाक्यावस्थायां... तत्र भावप्रधाने भवतः, भावस्य साध्यत्वात् । साध्यसाधनयोश्च साध्यस्य प्राधान्यात् ।
- I. 9. किं रूपं पुनर्भावं लोक आच्छेदः ।
- I. 10. उत्पाद्यते न व्यज्यत इति मन्यन्ते । फलोत्पत्त्या चासावनुमीयते उत्पन्नोति, न स्वयं प्रत्यक्षप्राप्ता ।
- I. 11 ये तु...अधिग्रयणादयस्तेषां पौर्वापर्यात्स्वयम्-
10. ...निघण्टुशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता न तु निघण्टुशब्दस्यार्थतत्त्वमवधारितम् । तदवधार्यते—इति पर्युक्तस्तच्छब्दः ।
10. यान्येतानि चत्वारि पदजातानि या एतावतस्यः पदजातयः । क । लोके वेदे च ।
12. तस्मादसमाज्ञातार्थोऽयमादितो लक्षणोपदेशो युक्त इत्युपपन्नम् ।
16. भावकालकारकसंख्याश्चत्वार एतेऽर्था आख्यातस्य । तेषां भावः प्रधानं भवति ।
12. आख्यायतेऽनेन गुणभावेन वर्तमानानेकारकप्रविभक्ता क्रिया तस्याश्च प्राधान्येन वर्तमानो भावः, स्वात्मलाभप्रधान इत्याख्यतम् ।
16. नास्मिन् ऽपि सत्ता द्रव्यं संख्या लिङ्गम् इत्येतेऽर्थाः । तेषां द्रव्यं प्रधानम् ।
13. भावः कर्म क्रिया धात्वर्थ इत्यनर्थान्तरम् । स यत्र प्रधानं गुणभूतानि साधनानि तदिदं भावप्रधानम् ।
15. तद्येषु प्रधानं गुणभूता क्रिया नामान्येव तानि ।
16. अथ पुनर्यत्र ते उभे भवतः.....वाक्ये... भावप्रधाने भवतः, तस्य चिकीर्षितत्वात् । वाक्ये हि आख्यातं प्रधानम्, तदर्थस्य भावनिष्पत्तावङ्गभूतत्वात् ।
17. अथ पुनः कथमभिनिर्वर्त्यमानो भाव आख्यातेनोच्यते । किम्वा तदाख्यातमिति ।
12. भावसिद्धयैव चानुमीयते क्रिया परोक्षापि सती
17. अपूर्वमनपरञ्च सन्तमेकत्वात् पूर्वापरीभूतं

पूर्वं न परं च सन्तं पूषापरीभूतं साध्यसाधन-
रूपं भावं लोक आख्यातेनाचष्टे व्रजति...इति ।

पूर्वापरमिव पौर्वापर्येणावस्थितमेकमनेकासु
क्रियास्वाश्रितं.....अभिनिवर्त्यमानमाचष्टे
व्रजतीति ।

I. 11. सत्त्वभूतं सत्त्वं द्रव्यम्, भूतशब्दः पितृभूत
इत्यादिवदुपमायां द्रष्टव्यः ।

18. सत्त्वभूतं सत्त्वरूपिणम् ।

I. 11. सत्त्वनामभिः—सत्त्वं द्रव्यं लिङ्गसंख्यायुक्तं वस्तु...
वैयाकरणैरप्येतदुक्तम्—कृदभिहितो भावो द्रव्य-
वद्भवतीति ।

18. लिङ्गसंख्यायुक्तैः सत्त्वनामभिः ।
तत्रोक्तो विशेषः । कृदभिहितो भावो
द्रव्यवद्भवति ।

I. 11. गौरश्चः पुरुषो हस्तीति, गौरश्चः—इत्यादयश्च
ये विशेषास्तेषां सर्वेषां सत्त्वानाम् (अदः)
इत्ययमुपदेशः ।

18. गौरश्चः पुरुषो हस्तीति सत्त्वानां विशेषोपदेश
इति वाक्यशेषः ।

I. 12. सर्वेषां च सर्वनाम्नां प्रदर्शनार्थम् अदःशब्द-
स्योपादानम् । अन्यान्यपि हि.....सर्वनामानि
सर्वत्र वस्तुनि वर्तन्ते न कचिदेव ।

18. सर्वेषामपि सत्त्वानामध्ययने प्राप्ते लिङ्गविशिष्ट-
त्वादिदमेवैकमुदाहृतमुपप्रदर्शनार्थम् ।

I. 12. जायत उत्पद्यते निर्वैस्ते—इत्यादीनां प्रदर्श-
नार्थं भवतीत्यस्योपादानं पूर्ववत् ।

18. अत्र हि सर्वेषां सत्तावाचिनामध्ययने प्राप्ते
भवातिरेवैक उदाहरणार्थः परिगृहीतः ।

I. 12. आस्ते शेत इत्यादयश्च विशेषाः पूर्ववदेव ।

19. विशेषनिर्देशः कथमिति उच्यते 'आस्ते शते
व्रजति तिष्ठतीति' ।

I. 12. भवतीति सर्वस्य भावस्योपदेशः सर्वस्य
भावस्य जायमानत्वात् जायमानानस्य च
'भवति' इत्यनेनोपदेशात् ।

19. विद्यमानतामेवानुभवन्तः सर्वे भवतिशब्दस्य
वाच्या अन्याभिर्विशेषक्रियाभिरभिसम्बध्यन्ते ।
तस्माद्भवतीति सर्वक्रियाप्रसवबीजमूतमस्ति-
त्वमात्रमेव निरूपपदेन भवतिशब्देनोच्यते—
इत्युपपन्नं भवति सामान्यवाचित्वम् ।

I. 13 तत्पार्यं केचिदेवं व्याचक्षते—इन्द्रियं वापि-
न्द्रियं, तत्र यन्नित्यं = नियतम् = अन्यत्र नास्ति,
तदिन्द्रियनियम् ।...यावद्वापिन्द्रियं तदुच्चारणे
व्यापृतं तावदेवास्ति, न ततः प्रागृष्यं (वा)
इत्यर्थः...वचनं शब्दः । एवमौदुम्बरायणो
मन्यते इति वाक्यशेषः...न कालान्तरमवति-
ष्ठते । अतः शब्दानां नास्ति यौगपद्यम्,

20. ....इन्द्रियम् । तस्मिन्नित्यम् + इन्द्रिय-
नित्यम् ।.....वचनं—वाक्यमित्यर्थः ।.....
औदुम्बरायण आचार्यो मन्यते—इति—वाक्यशेषः ।

20. वाक्यमपि समस्तमुद्धृतं तदिन्द्रिये नावतिष्ठते,

युगपदवस्थितानेकार्थविषया चतुष्टयसंख्या प-
परस्परापेक्षे नैकस्मिन्वस्तुनि द्वित्वादिसंख्यानां
सर्वासां प्रवृत्तेः । अतश्चत्वारि पदजातानि
इति यदुक्तं पदचतुष्टयं तन्नोपपद्यते ।

I. 13. एतदुक्तं—वागिन्द्रियव्यापारादुच्चारणादनन्तरं
शब्द उपलभ्यते भवति, न ततः प्रागुच्यते च,
तस्माज्जन्यः शब्द इति, अतस्तद्भावे भावात्त-
द्भावे चाभावात् ।

I. 13. अस्य प्रतिसमाधानार्थमुक्तं युगपदुत्पन्नाना-
मित्यादि । वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ ।

I. 14. अतश्चतुष्टयसंख्योपपन्ना । ननु च प्रतिज्ञामा-
त्रमिदं शब्दानां नित्यत्वे सत्येव कल्प्यते ।
तच्च नित्यत्वं साध्यम् । पूर्वपक्षे हीन्द्रियनि-
त्यत्वेन तद्भावभावित्वमुक्तं कथं प्रतिज्ञामात्रेण
व्यबोद्धुं शक्यम् ।

I. 17. एवञ्च नित्यत्वे सति शब्देन संज्ञाकरणं
व्यवहारार्थं लोके... व्यवहारार्थं व्यवहार-
प्रयोजनं लोके उपपन्नमिति वाक्यशेषः ।

I. 18. तेषां शब्दानां यथा मनुष्येषु 'देवदत्त पयः
पिब, वचः शृणु' इत्यभिधानलक्षणो व्यवहारः,
एवं वेदेऽपि 'इन्द्र आगच्छ, पिब सोमम्,
शृणोत प्रावाणः' इति यज्ञाङ्गदेवप्रावादिविष-
याणां नामादिशब्दानां व्यवहारोऽविशिष्टः ।

I. 18. पुरुषाणां यजमानत्विजां विद्या ज्ञानम्, तच्च
प्रक्रान्तकर्मविषयेतिकर्तव्यतास्मरणलक्षणम् ।
तस्याऽनित्यत्वात्प्रस्मरणस्यापि सम्भवादित्यर्थः ।

I. 50. युगपदुत्पन्नानां वेति शब्दो विकल्पे । युग-
पदुत्पन्नानाम्बा, न युगपदुत्पन्नानां वा ।

यद्वयमूतानि पदान्यवस्थितानिप रिसंख्यातुम् ।
न च विनष्टाविनष्टयोः सह परिसंख्यानमस्ति ।
तस्माद्रचनानित्यत्वात्पदचतुष्ट्वातुपपत्तिरित्युप-
पन्नम् ।

20. यावदेव वक्तुर्वागिन्द्रिये श्रोतुश्च श्रोत्रेन्द्रिये
वचनं तावदेव तदस्तीति शक्यते वक्तुं प्रभ्यु-
तञ्च नास्ति ।

24. एवमाक्षिते परिहायद्वारेणेदमवतार्यते युगपदु-
त्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेश इति ।
अत्र समञ्जस एव वाशब्दः ।

24. तस्मादुपपद्यते पदचतुष्टयमिति । आह—
आगमनमात्रमेतत् । हेतुरुच्यतां कथं विनष्टा-
विनष्टयोः सह परिसंख्यानमवस्थितबोधां
युगप्रधानभाव इति ।

24. तस्मादणीयस्त्वादिति विशेषहेतुपपत्त्या शब्दे-
नेव संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोक इत्युपपन्नम् ।

25. यथैव हि मनुष्याः प्रयोजनेषु, नामाख्यातोप-
सर्गनिपातैर्यथार्थमभिदधत्येवमेव देवानपि ।
देवेष्वपि शब्दस्याभिधानशक्तिरपरिहीणे-
त्यभिप्रायः ।

25. पुरुषेषु मनुष्येषु विद्याया विज्ञानस्यानित्य-
त्वम् ।

24. अत्र समञ्जस एव वाशब्दः । कथम् । अयुग-
पदुत्पन्नानां वा युगपदुत्पन्नानां वा नित्यानां
वानित्यानां वेत्यर्थः ।

I. 20. 'तु' शब्दः पक्षव्यावृत्तौ ।

I. 22. वचनम्—उच्यतेऽनेनेति वचनं वाक्यम् ।

I. 25. पाठादेव षट्त्वे सिद्धे षडिति संख्याऽवधारणार्था
षडेवेति ।

I. 25. तथा चावधारणस्य फलं दर्शयिष्यति—
अतोऽन्ये—

I. 28. सर्वपूर्वो भावोऽस्तादिभ्यो व्यापारान्तरेभ्यो
जन्माख्य आदिरुपक्रमो...जायते शब्दः ।

I. 28. पूर्वापरीभूतमाचष्टे जायते शब्दः ।

I. 28. जातावस्थां नाचष्टे...स ह्यपरो भावोऽस्तेर्विषयः ।

I. 29. जनेस्तदर्थत्वादपरिसमाप्तिप्रसङ्गादनन्तरमावि-
त्वाद्यायुक्तः प्रतिषेध इति ।

I. 29. सतो विशेषसत्ताप्रतिलम्भो जन्म । तस्मात्स-
देवोत्पद्यते ।

I. 30. उत्पन्नस्य जनिव्यापारेण प्रतिलब्धात्मलाभस्य
जायमानावस्थां प्रत्यनन्तरभाविनः सत्त्वस्य
द्रव्यस्य वस्तुनो घटाङ्कुरादेर्निर्लुण्ठितस्य
बुद्बयावग्रहोऽवधारणं 'अस्ति' शब्द आचष्टे—
इत्यनुवङ्गः सर्वत्र ।

I. 32. विद्यमानमपि विनाशं स्वांशोपनिपातित्वाच्छ-
ब्दानां न प्रतिषेधति, स्वार्थोपरोधप्रसङ्गादिति ।

I. 33. एभ्योऽन्ये भावभेदा एतेषामेव षण्णां भेदा
इति ह स्माह बाष्पायणिरिति सम्बन्धः
प्रकृतत्वात् ।

I. 33. ये यस्य जन्यदेरर्थत्वेन योग्यास्त आभिमुख्येन
तर्कयितव्याः ।

22. 'तु' शब्दः पक्षव्यावृत्तौ ।

20. वचनम्—उच्यतेऽनेनेति वचनं वाक्यमित्यर्थः

29. निर्देशत उपलब्धानां षडित्यवधारणं सुखार्थम् ।

29. वक्ष्यामोऽतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव वि-
कारा भवन्तीति ।

29. षण्णां भावविकाराणां यदि वान्यो यः पूर्वो भाव-
विकारस्तस्य जायते-इत्यनेन शब्देनादिमाचष्टे ।

29. जनिः पूर्वो भावः ।

29. किमादिमेव । नेत्युच्यते । उक्तम्—उपक्रम-
प्रवृत्ति अपवर्गपर्यन्तमिति ।

30. अपरभावः.....अस्तिशब्दवाच्यः ।

30. अस्तित्वात्मवानपि ह्यसौ जायते अस्तिशब्द-
वाच्यस्य भावविकारस्यासम्पूर्णत्वात् ।
उपस्थित एव तस्यावधारणकालः ।

30. तत्रैवं सति जनिशब्दवाच्ये भावविकारेऽस्ते-
रप्यर्थोऽस्ति विद्यमानता । किं कारणम् ?
न ह्यविद्यमानो जायते ।

30. अस्तीति जातस्य सत्त्वस्यावधारणमात्रं ब्रवीति
न विपरिणाममाचष्टेऽपूर्णत्वात् । न प्रतिषेध-
स्त्युपस्थितत्वात् ।

31. स च विनाशं ब्रुवन्न पूर्वभावमाचष्टेऽपक्षीयते-
रर्थं विद्यमानमपि तस्मिन्विनाशे ।

32. अतो भावविकारषट्काद्येऽन्यत्वेन भावविकारा
लक्ष्यन्ते न ते पृथगेवात्यन्तभिन्नाः सन्ति ।
किं तर्हि ? एतेषामेव विकारा भवन्ति ।

32. त एते जन्यादिशब्दवाच्या विकारा यथावचनं
यो यस्मिन्वचने यथावचनमवस्थिताः सन्तः
प्रकरणोपपत्तिभ्यां मन्त्रार्थावधारणं प्रत्यभ्युहि-
तव्या वितर्क्याः प्रयुज्यमाना इति वाक्यशेषः ।

I. 33. वृद्धेरुपधीयते पुष्यत इत्यादयः ।

I. 33. एवं नामाख्यातलक्षणं सप्रपञ्चमभिधायवसर-
प्राप्तानुपसर्गानर्थतः स्वरूपतश्चोल्लङ्घयितुमाह ।

I. 34. तुरवधारणे ।

I. 34. नामाख्यातयोरेव कर्मणोऽर्थस्योपसंयुज्यत
इत्युपसंयोगो विशेषः प्रकर्षादिस्तस्य शब्द-
गडुमात्रेण सन्निधानाद् द्योतका भवन्तीति ।

I. 34. उपेत्य नामाख्यातयोरर्थस्य विशेषं सृजन्त्यु-
त्पादयन्तीत्युपसर्गाः ।

I. 35. उच्चावचा बहुप्रकाराः पदस्योपसर्गस्त्वस्यार्था
अभिधेयाः प्रकर्षादयः सन्ति ।.....एवं
गार्थो नाम नैरुक्तविशेष आहेति वाक्यशेषः ।

I. 35 अपि च यत्र केवलादप्यर्थप्रतीतिर्दृश्यते, तत्र
केवलस्यापि प्रयोगः ।

I. 36 तस्माद्य एषु पदेषूपसर्गेषु नामाख्यातेषु वा
प्रयुज्यमानेषु पदार्थः प्रकर्षादिरर्थः प्रतीयते,
प्राहुरिमे-उपसर्गास्तमीदृशं नामाख्यातयोरर्थस्य
विशेषणम्...विकारकमित्यर्थः ।

I. 36. प्रदर्शनं चेदम् कर्मप्रवचनीयत्वे हि सति...
मर्यादादिष्वपि दर्शनात् । निपातत्वे च समुच्च-
यादिष्वपि ।

I. 37. प्रपेयेतस्य प्रातिलोम्यम् । एतस्यैव सन्निकर्ष-
लक्षणस्यावार्ग्यस्य प्रातिलोम्यं विप्रकर्षमाहनुः

I. 38. प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । एतस्याभि-
मुख्यस्य वैपरीत्यम् ।

I. 43. अपरभावः पश्चाद्भावस्तमाह । अनुरूपमस्येद-
मिति साहस्यम् । अनुगच्छतीत्यपरभावः ।

I. 44. अधीत्युपरिभावम् । अधितिष्ठति । अद्यास्ते ।

32. तथा वर्धतिशब्दवाच्यो वर्धते पुष्यति उप-
चीयते आप्यायत इत्येवमादि ।

33. सातुषङ्गमुक्तं नामाख्यातयोर्लक्षणम् ।...पति-
ज्ञापसक्तमेवाधुनोपसर्गलक्षणमुच्यते ।

33. तुद्वाब्दोऽवधारणार्थः ।

33. नामाख्यातयोरेव योऽर्थः कर्म तत्रैव विशेषं
कञ्चिदुपसंयुज्य द्योतयन्ति ।

33. आख्यातमुपगृह्यार्थविशेषमिमे तस्यैव सृज-
न्तीत्युपसर्गाः ।

33. एषामुपसर्गपदानामर्थाः पदार्था भवन्ति वियु-
क्तानामपि नामाख्याताभ्यामिति गार्थ आ-
चार्यो मन्यत इति वाक्यशेषः ।

33. एकैकोऽप्येषां प्रादीनां नामाख्यातवियोगेऽप्य-
नेकार्थ इत्यभिप्रायः ।

33. उच्चावचावचाश्च उच्चावचा बहुप्रकारा इत्यर्थः ।

34. य एषूपसर्गेषु स्वोऽनेकप्रकारोऽर्थ इति प्राहुरेव
तमिमे उपसर्गाः पदविशेषाः पृथगपि सन्त ।
कः पुनरसवित्युच्यते—

नामाख्यातयोरर्थविहरणमर्थविक्रियामित्यर्थः ।

34. अनेकार्थत्वेऽपि सत्युपसर्गाणामेकैकोऽर्थ उदा-
हरणत्वेनोच्यतेऽर्थवत्त्वप्रकाशनार्थम् ।

35. प्रपग—इत्येतावुपसर्गौ एतस्यैवाब्देऽर्थस्य
प्रातिलोम्यमाहनुः ।

35. प्रतीत्येतस्य एवाभेः 'प्रातिलोम्यम्' आह—
प्रतिगत इति ।

35. अनुरूपमस्येदमिति साहस्यम् । अनुगच्छती-
त्यपरभावः ।

35. अधीत्युपरिभावमाह, ऐश्वर्यं वाधितिष्ठति,
अधिपतिरिति ।

- I. 46. त उच्चावचेष्बनेकप्रकारेषु प्रतिपाद्येष्वर्थेषु प्रतिपादकत्वेन निपतन्ति वर्तन्ते इत्यर्थः ।
- I. 46. तेषाम्—इव, न, चि, उ, इत्येते चत्वार उपमार्थे भवन्ति ।
- I. 46. उभयत्रोदाहरणे । लोके—अग्निरिव दीप्तः, इन्द्र इव विक्रान्त इति ।
- I. 47. ध्रुवस्यार्थम् । राजाभिषिक्त उच्यते । इहैव राज्ये एधि भव ।
- I. 48. कर्मशब्दोऽत्र निरुक्ते सर्वत्रार्थपर्यायः ।
- I. 48. जरन्ते स्तुवन्ति । कम ? सामर्थ्याद्दातारं यजमानं दातारमिन्द्रं वा ।
- I. 55. योऽग्निः कव्यवाहनः, कव्यं पितृदेवत्यं हविस्तस्य वोढा, पितृन् यक्षत् यजतु ।
- I. 56. निदधानीह वेह वा । एकेनेहशब्देनान्तरिक्षं प्रतिनिर्दिश्यतेऽन्येन द्यौः । हस्तौ वा सव्यो दक्षिणश्च स्कन्धौ वा ।
- I. 57. अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ, विनिग्रहो नियमः, नियमार्थीयौ, एवं समानार्थीयौ पूर्वेण संप्रयुज्येते ।
- I. 59. अथाप्युकार एतस्मिन्नेव विनिग्रहार्थे उत्तरेण संप्रयुज्येते ।
- I. 60. एकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनं व्यत्ययेन वा ।
- I. 62. कथं हि व्याकरिष्यतीत्यसूयायाम् । अमूया-अक्षमा अमर्षः । देवदत्तः सभायां प्रश्नान्याकरिष्यतीत्युक्तं अक्षममाणः कश्चिदाह-कथं हि व्याकरिष्यत्युक्तविषय इति ।
36. उच्चावचेष्बनेकप्रकारेष्वर्थेषु निपतन्ति—इति निपाताः ।
37. तेषां सर्वेषां मध्य ऐत एव चत्वार इवन-चिन्नवः प्रायोवृत्त्योपमार्थे भवन्ति ।
40. भाषायां प्रसिद्धमेवेति कृत्वा नोदाहरणं पठति अथवेते एव । अग्निरिव तीक्ष्णः, इन्द्र इव विक्रान्तः ।
40. अनया चातुष्टुभा ध्रुव आङ्गिरसो राजानमभिषिषेच । इहैव राष्ट्रे त्वमेधि भव ।
37. कर्मशब्दो हि प्रायेणार्थपर्यायवचनोऽस्मिन्शास्त्रे ।
40. तमेव यजमानं जरन्ते स्तुवन्ति ।
43. योऽग्निः कव्यस्य वोढा यस्यायमधिकारः कव्यानि वोढव्यानीति स इहास्माकं पितृ-यज्ञे होतृत्वेन व्यवस्थितः पितृनाहूय यक्षत्पू-यजयत्वित्यर्थः ।
43. अहमिमां पृथिवीमिह वान्तरिक्षे, इह वा शुलोके, अथवेह दक्षिणे स्कन्धे इह वा सव्ये निदधानि ।
45. अह इति च ह इति च द्वावप्येतौ विनिग्रहार्थीयौ, तयोः पुनरेतयोरेतत्प्रयोगस्वाभाव्यम् । द्वयोरर्थयोरेककाले प्रकृतयोः पूर्ववाक्यगते-नार्थेन संयुक्तौ प्रयुज्येते ।
45. अथाप्युकार एतस्मिन्नेव विनिग्रहार्थे भवति । स पुनरेतरेण द्वितीयवाक्यगतेनार्थेन संयुक्तः प्रयुज्येते ।
45. एकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनम् ।
46. कथं व्याकरिष्यतीत्यसूयायाम् । 'कथमयं व्याकरिष्यति' इति अकृतप्रयत्नोऽयमित्यभिप्रायः । अमर्षादसाक्षाच्छब्दपूर्वकोऽभिप्रायः परिवादोऽसुयेत्युच्यते परगुणानभ्यनुज्ञेत्यर्थः ।

- I. 62. किलेति विद्याप्रकर्षः । विद्या ज्ञानम् । तस्य प्रकर्षो नामातिशयः । किं तर्हि विद्याप्रकर्षः? अन्यस्यत्वमन्यैरेतदुपलब्धं मया तेभ्यः श्रुतं न स्वयमुपलब्धमित्ययमर्थो विद्याप्रकर्षः ।
- I. 63. खल्वित्ययं च निपातः प्रतिषेधे ।...खलु कृत्वा खलु कृतम्—इत्युदाहरणे । अकृत्वा, अकृतमित्यर्थः ।
- I. 65. वेदे तु शश्वदिति बहुनाम पठितम् । नित्यत्वे च प्रयुज्यमानं दृश्यते ।
- I. 65. विचिकित्सोति यद्यपि लोके सन्देह उच्यते, धर्मे न विचिकित्सा कार्या,...न सन्देहो विचिकित्सोच्यते । किं तर्हि ? निश्चयः ।
- I. 66. यस्यामृचि विचिकित्सार्थीयस्तामुदाहरिष्यन्न-
र्थाभिव्यक्त्यर्थमस्याः पूर्वं तावदितिहासमाचष्टे-
'अगस्त्य इन्द्राय' इत्यादि ।
- I. 66. सम्प्रदिस्त्वांचकार । सम्प्रदिस्त्वा सम्यक्प्रदा-
तुमिच्छा, तथा तत्पूर्वकत्वासम्प्रदानं लक्ष्यते,
मरुद्ग्रथः संप्रददावित्यर्थः ।
- I. 67. द्योतते इत्येवं सतः कर्तृकारकेण युक्तस्य सतः
कर्तृकारके, न कारकान्तर इत्यर्थः ।
- I. 68. मा चातिषक्...माऽस्मानतिहाय—अन्येभ्यो
दाः, प्रथमस्मभ्यं देहि पश्चादन्येभ्य इत्यर्थः ।
- I. 68. सुवीराः सुपुत्राश्च स्यामेति वाक्यशेषः । यदि
पुत्रा न सन्ति, ततः शोभनत्वविशिष्टानां
तेषामपीयं प्रार्थना । अथ यदि सन्ति ततः
शोभनमात्रस्य ।
- I. 68,69. का वृत्तिः? कर्मणः परार्थत्वात् ऋत्विजां
तत्रावृत्तिः, तां दक्षिणा व्यावर्तयति, तत्पृष्ण्या
तेषां तत्र प्रवृत्तेः ।
47. किलेति विद्याप्रकर्षः । विज्ञानातिशये इत्यर्थः ।
अन्यत उपश्रुत्यातिशयेनावधार्यान्यस्मा
आचष्टे कश्चित् ।
47. अयं प्रतिषेधार्थीय एव । 'खल्विति च'
तद्यथा एवं 'खलु कृत्वा' । अकृत्वेत्यर्थः ।
47. छन्दसि पुनः (शश्वद्) अन्येष्वर्थेषु भवति ।
47. विचिकित्सा नाम—विवेकपूर्वकोऽवधार-
णाभिप्रायः ।
47. उदाहरणमत्र निर्विचिन्नुर्निदानमेवाह । 'अग-
स्त्य इन्द्राय' इत्यादि ।
48. सम्प्रदिस्त्वांचकार सम्प्रदातुमैच्छदित्यर्थः ।
49. द्योतते तदिति श्रुति कर्तृकारकम् । सदिति
यत्र ब्रूयात्तत्र तत्रोच्चारित एव कारकनियमो
दृष्टव्यः ।
50. मातिषक्—माऽस्मानतिहायातीत्यान्येभ्यो देहीति
मा दा इत्यर्थः । अस्मभ्यन्तावेहि ततो-
ऽन्येभ्योऽपि दास्यसि चेत्यभिप्रायः ।
50. किञ्च युष्मदनुग्रहाच्च सुवीरा वीरवन्तो भवेम
पुत्रवन्तो यद्यपुत्राः । एवमयं मस्वर्थीय सुः ।
अथ पुनः पुत्रवन्त एव ततः कल्याणवीरा
इति समस्तार्थः ।
51. यज्ञे हि यत्किञ्चिद्विगतवृत्तिकं भवति तदियं
समर्धयति विशिष्टं हि यज्ञस्य साधनमेतदिति ।

- I. 66. अपि वा दानकाले दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्याम-
प्रेण गार्हपत्यं जघनेन सदो दक्षिणा आनीयन्ते ।
ततः प्रदक्षिणागमनाद् दिशं दक्षिणामभिप्रेत्य
तत्सम्बन्धादक्षिणेति ।
- I. 69. प्रजापनेर्हि प्रजाः सृष्ट्वा प्राङ्मुखस्य दक्षिणो
हस्तो यतो बभूव सा दक्षिणहस्तसम्बन्धादक्षिणा ।
- I. 69. स हि उत्साहवत्तरः सव्यात् ।
- I. 69. स हि प्राशुः क्षिप्रो हननेऽन्यस्मादङ्गात् ।
- I. 72. ऋचां पोषं पुपुष्वान्कुर्वन्, ऋचो यथाविधि
कर्मणि प्रयुज्जानः इत्यर्थः ।
- I. 72. 'अर्धनामेत्येके' तदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः 'त्वो नेम
इत्यर्धस्य' इत्यत्र मन्त्रे युक्तविनिग्रहार्थायः ।
- I. 74. तत्कथमनुदात्तप्रकृति, अनुदात्तस्वभावकं नाम
स्यात् ।
- I. 74. तदयुक्तम् 'नेमत्वसमसिमेत्येतान्यनुदात्तानि'
इत्यपवादस्मृतेः ।
- I. 74. सत्तु निपातत्वेऽपि तुल्यम्, निपातानां ह्यायुदात्त-
त्वमौत्सर्गिकं स्मरन्ति- 'निपाता आयुदात्ताः' इति
- I. 75. तद्वयुज्ज्वलशब्द-व्यक्ततरमन्येभ्योऽङ्गेभ्य इति ।
- I. 76. आस्यमस्यतेः क्षेपणार्थस्य, क्षिप्यते हि
तत्रान्नं क्षिपति वा वर्णान् ।
- I. 76. आस्यन्दते स्वर्गतिं द्रवीभवति शुष्कमपि
एतदन्नं प्राप्येति वाक्यशेषः । अन्तर्हितप्यर्थो
वा स्यन्दिः, आस्यन्दयति श्रावयत्येतदन्नमि-
त्यर्थः । शुष्कमप्यन्नमास्यं श्रावयति ।
- I. 77. एवमुक्ताः कर्मोपसंग्रहार्थीयाः, प्रसङ्गेन च
निपातान्तराणि, यथाप्रतिज्ञातमिदानीं पद-
पूरणा उच्यन्ते ।
51. सा हि दक्षिणस्यां वेदिश्रोणावप्रेण गार्हपत्यं
जघनेन सदो दक्षिणेनाग्नीध्रं गत्वान्तर्वेदि
स्थित्वान्तरेण चात्वालमाग्नीध्रं चोत्सृज्यमाना
गच्छति ।
51. प्राङ्मुखस्य प्रजापतेर्यतो दक्षिणो हस्तो बभूव,
सा दक्षिणा दिगभवत् ।
51. स ह्युत्साहवान्भवति कर्मसु न तथा सव्यः ।
51. तेन हि हन्यते ।... अन्येनापि केनचिदङ्गेन
हन्यत एव...। अयमेव तु प्राशुः क्षीघ्रः ।
54. ऋचां पोषं पुष्टिं पुपुष्वान्युनः पुनः शृचं वा
देवतायाश्चात्म्यानुचिन्तनसन्तानगर्भस्थानकर-
णानुप्रदानवतीर्यथाकालमुचोऽधीयान आस्ते ।
- 53 'अर्धनामेत्येके' । अर्धस्यैतन्नामेत्येवमेक
आचार्या मन्यन्ते । वक्ष्यति चायमपि 'त्व-
नेम इत्यर्धस्य' इति ।
56. तदेतच्छब्दरूपमनुदात्तमनुदात्तस्वभावं सत्कथं
नाम स्यात् ।
56. स एषोऽपवादः 'त्वत्त्वनेमसमसिमेत्यनुद-
त्तानि' इति ।
57. निपातत्वेऽपि कस्यमानेऽस्य स्वरसामञ्जस्यं
न भवत्येव निपाता अप्यायुदात्ता भवन्ति ।
59. एते अक्षिणी इतरेभ्योऽङ्गेभ्यः व्यक्ततरे स्प-
ष्टतरे प्रकाशतरे भवतः ।
59. 'आस्यमस्यतेः' क्षेपणार्थस्य । क्षिप्यते ह्येत-
दाभिमुख्येनान्नम् ।
59. स्यन्दतेर्वा स्यादाङ्पूर्वस्यैव खवणार्थस्य ।
शुष्केऽपि ह्येतदन्ने आगते खवत्येव स्नेहमाणं
येन तदार्द्धीभूतं प्रसिद्धं शक्यते ।
60. व्याख्याताः कर्मोपसंग्रहार्थीयाः । तद्वत्प्रसङ्गेन
'हि' इत्येवमादयोऽन्यार्था अप्युक्ताः । प्रतिज्ञा-
प्रसक्तानेवाधुना पदपूरणान्वक्ष्यामः ।

1. 78. ननु 'च' इत्येऽस्य पुरस्तादेवोक्तं पदपूरण-
त्वम्—अथापि पदपूरणे इदमु, तदु, इत्यत्र ?
सत्यमुक्तं तत्र प्रासाङ्गिकम् । इह तु पदपूरणे-
मध्येऽसति वचने निपातोदाहरणविषयं
विज्ञायेत । तत्तर्ह्येनर्थकम्, विनिग्रहार्थीयत्वस्य
च तुल्यकक्ष्यप्रतिपादनार्थत्वादसति हि तस्मिन्-
नवचने-इदं पदपूरणत्ववचनं विनिग्रहार्थीयत्व-
स्यापवादो विज्ञायते ।
1. 78. त्वक्त्राणकारणत्वात्त्वक्त्रं वासः तद्वहिता
निष्ठक्त्रा दरिद्राः ।
1. 79. हिंस्यते हि तत्र दिवोष्णेन हेमन्तजं यवादि-
सस्यं दावाग्निना तृणौषध्यादि ।
1. 80. शुनःशेपो यूपे बद्ध इन्द्रमाह ।
1. 81. घादयोऽपि दृश्यन्ते—आ घा ता गच्छान् ।
1. 81. नारदेन किल विप्रलभ्यमाना असुरस्त्रिय आहुः।
1. 83. एवं शाकटायनो वैयाकरणविशेषो मन्यत
इति वाक्यशेषः । अयमेव च नैरुक्तानां
समयः सिद्धान्तः ।
1. 83. संविज्ञातानि—अख्यातजत्वेनैषां नास्ति विप्र-
तिपत्तिरित्यर्थः ।
1. 84. तत्रैवं सति स्थूणा—दरे शेते व्यवतिष्ठत—
इति दरशया वा ।
1. 85. पुरुषमात्मानं पूः शरीरं तस्मिन् परिभोक्तृत्वेन
शयानं पुरिशय इत्याचक्षीन् ।
1. 86. पदेभ्यः.....पदावयवमूतेभ्यो धातुभ्यः ।
- 60,61. उकारो न निर्देष्टव्यः ।...स हि पुरस्ताभिर्दिष्ट
एव, अथापि पदपूरण-‘इदमु-तदु’-इति ।
उच्यते, सत्यं निर्दिष्टः । प्रासाङ्गिकस्तु स
तस्य निर्देशः । अयमेवात्रोक्तस्य पदपूरणत्वे
मुख्यो निर्देशः स्वप्रकरणत्वात् । आह—तत्र
तर्ह्यकिञ्चित्कर इति । उच्यते, नाकिञ्चित्करः...
यदि ह्ययमुक्तारस्तत्र पदपूरणत्वेन नोच्येते-
हैवोच्येत ततः पूर्वोक्तस्य विनिग्रहार्थीयत्व-
स्यायमपवाद इति गम्येत ।
63. निष्ठक्त्रा एव निष्ठक्त्रासः । निर्वसना इत्यर्थः ।
63. हिनस्ति हि तस्मिन्कालेऽप्रतिबध्यमानोऽति-
शयेन दावाग्निः शुष्कानोषधिवनस्पतीन् ।
65. शुनःशेपो यूपे नियुक्त आत्मानं मोचयितु-
मिच्छन्ननया गायत्र्येन्द्रं तुष्टाव ।
61. अन्येऽपि चानर्थकाः सन्ति, तद्यथा 'आ घा
ता गच्छातुत्तरा ।
67. नारदेन किल विप्रलभ्यमाना असुरपत्न्यो भतृ-
न्प्रति तमनेन मन्त्रेण प्रत्यूचुः ।
68. एवं शाकटायन आचार्यो ब्रवीति—इति वाक्य-
शेषः । नैरुक्तानां चैषः समयः सिद्धान्तः
सर्वेषामविशेषेण ।
69. समं विज्ञातान्यैकमत्येन विज्ञातानीत्यर्थः ।
तेषु तावदविप्रतिपत्तिरेवास्माकमाख्यातजानि
तानीति ।
72. तत्रैवं सति स्थूणेकैव सती दरे शेते इति
दरशया—इत्युच्यते ।
73. पुरि ह्यग्नौ शेते इति पुरिशयः प्राप्नोति ।
75. पदेभ्य आख्यापदेभ्यः ।

- I. 86. तदप्ययुक्तं को हेनामप्रथयिष्यत, प्रथयन्वा-
किमाधार आसीत, सर्वस्य स्थावरजङ्गमस्यै-
तदाधारत्वात् ।
- I. 88. यथा तक्षा इति शिल्प्येवोच्यते, न तक्षुव-
न्नप्यन्यः ।
- I. 90. इहैकः प्रयोजकस्य प्रथार्यतुव्यापारः, अपरः
प्रयोज्यस्य प्रथितुः प्रथनम्, न तयोः प्रथनात्
पृथिवीत्युच्यते । किं तर्हि ? प्रत्यक्षेण चेयं
पृथुः दृश्यते ।
- I. 90. व्रततिः वरणाद्भवतिः स तु बल्ल्यां प्रासिद्धः ।
दमनाद्दमूना इत्यभिरतिथिर्वा ।
- I. 90. सैषा पुरुषस्य शाकटायनस्य गर्हा न नाम्ना-
माख्यातजत्वस्य ।
- I. 91. एवमन्वित एवार्थे संचस्कार शाकटायनः ।
1. 92. प्रसक्तस्य विल्वशब्दस्य निर्वचनम् । विल्वं
हि विभर्ति दुर्भिक्षादौ भक्ष्यमाणम्, भिद्यते
हि भक्षार्थिभिः ।
- I. 93. अथापीदमन्तरेणेत्यादिना शास्त्रारम्भस्य प्रयो-
जनानि पञ्चोच्यन्ते ।
अपि चेदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययोऽर्थाविगमो
न विद्यते-इति ।
स्वरसंस्कारोपदेशस्यार्थविशेषाधीनत्वात्ताभ्या-
मेव हि स्वरसंस्काराभ्यां युक्तः शब्दः काचि-
दर्थं साधुः काचिदसाधुः ।
1. 93. तदिदं निरुक्ताख्यं विद्यास्थानं व्याकरणस्य
कात्स्न्यं करोतीति वाक्यशेषः ।
- I. 93. मन्त्राणां यदानर्थक्यं तदेतेनोपेक्षितव्यम्,
एतेन नैरुक्तेनोपगम्येक्षितव्यम् । किं साध्य-
साञ्चिति ।
74. अथापि कश्चिदस्या अपृथिव्याः सत्याः प्रथन-
कर्ताभ्युपगम्येत ततोऽपि च वयमिदमपरं
पृच्छेम 'किमाधरश्चेति । चशब्दः समुच्च-
यार्थः । सर्वस्य प्राणिजातस्येयमेवाधारः प्रतिष्ठा
79. तक्षन्कश्चित्क्षेत्युच्यते । अन्यस्तक्षन्नपि न
तच्चेत्युच्यते ।
81. न वयमेवं ब्रूमः प्रथितेयं केनचिदतः पृथिवी-
यमिति । आह—कथमियमप्रथिता सती
पृथिवीत्वमापेति ?.....यद्यप्यप्रथिता
कैश्चिदन्यैस्तथापीयं पृथुदर्शनक्रियायोगात्
पृथिव्येव ।
81. व्रततिर्व्रिणातेः । वल्ली । दमूना दममना
क्तेयेवमादि अभिरतिथिर्वा ।
82. एष पुरुषदोषो न शास्त्रदोषो यदनुगमयितुं
धातुशब्दैरर्थो न शक्यते ।.....
82. अनुगत एवार्थे—संचस्कार शाकटायनः ।
83. विभर्ति वा दुर्भिक्षादौ भक्ष्यमाणं जनम् ।
भेदनाद्वा । भिद्यते हि तदवश्यं भक्षणा-
येति ।
85. अथशब्दोऽधिकारार्थे द्वितीयं शास्त्रारम्भ-
प्रयोजनमाधिकरोतीति ।
अपीदं शास्त्रमन्तरेण पदार्थं प्रत्ययो नास्ति ।
अर्थवशान् हि स्वरसंस्काराववतिष्ठेते ।
86. व्याकरणस्य कात्स्न्यं कृत्स्नमात्रं करोतीति
वाक्यशेषः ।
86. 'तत्' एतदेवमुच्यमानं कौत्सेनानेन नैरुक्तेन
उपेक्षितव्यम् । उपगम्य वेदं शास्त्रं चेक्षितव्यं
किमसौ सत्यमाचष्टे वृथेति वा परीक्ष्यम् ।

I. 94. यथा—‘ओषधे त्रायस्वैनम्’ इति न ह्योष-
धिच्चातुं समर्था ।

I. 97. अपि च—अग्रे समिध्यमानायामुक्तव्यमिति
जानन्तमेव होतारमध्वर्युः संप्रेष्यति ।

I. 98. कथं ह्येकादितिद्यौस्त्वान्तरिक्षं च माता च पिता
पुत्रश्च स्यात् ।

य एव लोके शब्दास्त एव मन्त्रेषु । ते यथैव
लोके पदार्थान् प्रत्याययन्ति तथैव मन्त्रेष्वपि ।

I. 100. यदुक्तं—वाचोयुक्तेर्नियमाभियतातुपूर्वाक्त्वा-
द्यानर्थका मन्त्राः इति । तन्न, लोकेऽपि तयो-
र्देशनात् ।

I. 101. न हि कस्यचित् सपत्न्या मित्राणि वा न
सन्ति ।

‘मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वतः ।
उत्पद्यन्ते त्रयः पक्षा मित्रोदासीनश्च त्रयः॥’ इति ।

I. 102 यथा लोके—स्वमेव मन्माता त्वमेव पिता
त्वमेव च भ्रातेति । ..... इति व्यपदेश-
स्तद्वत् ।

I. 102. एवमाभ्यगादीनामर्थस्य ज्ञेयस्यायमपराधः,
यदेनं भवान् जानाति, ज्ञातुर्भवतोऽयमपराधः

I. 104 अथापि—इत्यादि प्रयोजनानन्तरं वचनम् ।

I. 104. अपि चेदमन्तरेण पदविभागः—पदविभागेनात्र
ज्ञानं लक्ष्यते, इदं निरवग्रहमिदं सामग्रह-
मिति ..... तस्य ज्ञानं न विद्यते तस्यार्थ-
ज्ञानाधीनत्वात् ।

I. 106 नैर्ऋतस्य कपोतस्यार्षम् । कपोतनिलयनो
होमोऽनया क्रियते ।

88. तद्यथा—‘ओषधे त्रायस्वैनम्’ इत्याह । न
चौषधिरात्मानमपि त्रातुं समर्था किमुत वृक्षम् ।

91. ‘अथापि अयमपरो’ हेतुमन्त्राणामानर्थक्ये ।
कृतम् इति उच्यते । ‘जानन्तं संप्रेष्यति’
इति । अध्वर्युर्होतारम् ।

कथं यैव द्यौः सान्तरिक्षं यैव माता स एव
पुत्रः स एव च पितेत्येवमादि ।

92. समान एव हि शब्दो लोके मन्त्रेषु च ।

94. यत्पुनरेतदुक्तं ‘नियतवाचोयुक्तयो नियतातु-
पूर्व्या भवन्तीति’ अत्र ब्रूमः । ‘लौकिके-
ष्वपि’ नियतवाचोयुक्तत्वं नियतातुपूर्व्यत्वं
च दृष्टमेव ।

96. न हि कश्चिदसपत्नोऽस्ति लोके । उक्तं च ।

‘मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वतः ।

उत्पद्यन्ते त्रयः पक्षा मित्रोदासीनश्च त्रयः॥’ इति ।

97. यथा कश्चिद् ब्रूयात्कचिदनेकोपकारे प्रवृत्तं
‘त्वमेव मे माता त्वं पिता’ एवमेतदपि
दृष्टव्यम् ।

97. एवमिहापि नैव मन्त्राणामपराधो यदक्षिक्षितेन
भवता न विज्ञायन्ते । भवत एवापराधोऽस्ति ।

99. अथेदमपरस्मारम्भप्रयोजनमित्येवं विशेषाधि-
कारार्थोऽयमपराधः ।

100 किं पुनस्तद्वक्ष्यमाणमिति । उच्यते । पद-
विभागः । एवं पदानि वक्तव्यानीत्येतत्पद-
विभागपरिज्ञानं नास्तीत्यर्थः किं कारणम् ।
अर्थवशेन पदान्यवतिष्ठन्ते ।

102. प्रचेता नामाङ्गिरसः । तेनेयं कपोतसूक्ते
दृष्टा । कपोतनिलयनश्चान्यै कपोतपदनिर्हरण
एतत्सूक्तम् ।

I. 106. प्रचेतस आर्षम् । दुःस्वप्नदर्शने विनियुक्ता ऋक् । मन इति विज्ञानमुच्यते बुद्ध्यादि तस्य पतिर्मेनसस्पतिरात्मा, इह पुनर्भूत्युर्व्याधिर्वा मनसस्पतिः, उभावपि स्वकृतकमपेक्षया प्राणिनां बुद्ध्यादिविज्ञानोपसंहारस्येशाते, तयोरन्यतरः संबोध्यते ।

I. 107. 'परः सन्निकर्षः संहिता'—परः प्रकृष्टो यः सन्निकर्षः संश्लेषः परस्परेण स्वराणां स्वराकूटानां व्यञ्जनानां सा संहितेत्युच्यते न वस्त्वन्तरम् । पदानि प्रकृतिरस्याः सेयं पदप्रकृतिः ।

I. 108. अथापीति प्रयोजनान्तरकथनम् ।

I. 109. अथापीति प्रयोजनान्तरवचनम् ।

I. 109. पूर्वाचार्यस्मृतश्लोकयो... वेदार्थज्ञानस्य प्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च ।

I. 109. 'स्थाणुः' इति छिन्नशास्त्रं वृक्षमूलमुच्यते ।... यथा स्थाणुः केनचिदारोपितस्य भारस्य धारयितैव केवलं भवति, न तज्ज्ञेनोपकारेण युज्यते ।

I. 110. यस्तावच्छब्दस्यार्थः स तस्माद्गम्यते । यो हिरण्यादिः सोऽप्यनादिना व्यवहारेणान्यस्मात्पुरुषादन्यं गच्छति ।

I. 110. अरणं गमनं, शब्दस्य तावदुच्चरितस्य तिरोधानं तस्मिन्नर्थेऽस्तिष्ठति, न शब्देन सह तिरोधीयते । इतरत्रापि गमनम्-अरणं स्वामिनस्तस्मिन् हिरण्यादिरर्थेऽस्तिष्ठति, न स्वामिना सह गच्छतीति ।

I. 112. वाजिनेषु वाग्निनेषु, वाग्निना ईश्वरी येषां वाचो ये आयत्तार्था वाचा ये ज्ञेया इत्यर्थः, ते वाजिनस्तेषु ।

103. प्रचेता आङ्गिरस एतामनुष्टुभमपश्यत् । दुःस्वप्नदर्शने विनियुक्ता । मन इति हि विज्ञानमुच्यते बुद्ध्यादि । तस्य पतिर्मेनसस्पतिरात्मा । इह पुनर्भूत्युर्व्याधिर्वा मनसस्पतिः । उभावपि स्वकृतकमपेक्षया प्राणिनां बुद्ध्यादिविज्ञानोपसंहारस्येशाते । तयोरन्यतरः संबोध्यते ।

104. 'परः सन्निकर्षः संहिता' इति । परः प्रकृष्टो यः सन्निकर्षः संश्लेषः परस्परेण स्वराणां स्वराधिरूटानां व्यञ्जनानां सा संहितेत्युच्यते ।... पदानि प्रकृतिरस्याः सेयं पदप्रकृतिरिति ।

105. अथेदमपरमारम्भप्रयोजनमस्य शास्त्रस्येत्येवं विशेषाधिकाराथोऽयमथशब्दः ।

107. 'अथापि' इदमपरमारम्भप्रयोजनमस्य ।

109. शिष्टानुगमस्मृतौ ज्ञानं प्रशस्यतेऽज्ञानं च निन्द्यते ।

108. स्थाणुर्वृक्षः । स यथा पत्रपुष्पफलानामात्मीयानां धारणमात्रेणैव सम्बध्यते, न तज्ज्ञैः—गन्धरसरूपस्पर्शोपभोगसुखैः ।... वेदस्याध्ययनभारमात्रमेव ह्यसौ बिभर्ति ।

108. अथवा स्थाणुर्गर्दभः स यथा चन्दनभारं वहत्येव न तदुपभोगेनाभिसम्बध्यते ।...

109. अर्थेते ह्यसावर्थिभिः ।

109. यदा ह्यस्य स्वाम्यरति गच्छतीतो लोकाद्-अमुं लोकं तदायमिहैव तिष्ठति । नानेनैव सहामुं लोकं गच्छति दीनारादिरर्थः । तत्सामान्यादितरोऽपि शब्दार्थोऽर्थ उच्यते ।

112. वाजिनेषु वाग्नेयेष्वर्थेषु बलवत्त्वपि दुर्ज्ञेयेषु...।

- I. 113. धर्मस्यातीन्द्रियत्वात्साक्षात्करणस्यासम्भवाद-
धर्मराज्देनात्र तदर्थं मन्त्रब्राह्मणमुच्यते ।
- I. 113. अध्ययनमात्रादप्यवश्यकतव्यत्वादध्ययनस्य
क्रियतोऽपि फलस्यावश्यभावात्, नासौ परिश्रमो
व्यर्थ एवेति भाष्यकाराभिप्रायः ।
- I. 114. साक्षात्कृतो धर्मो यैस्ते साक्षात्कृतधर्माण ऋषयः ।
- I. 115. साक्षात्-धर्मवचनोपदेशनिरपेक्षं कृतः प्रति-
पन्नो धर्मो यैस्ते साक्षात्कृतधर्माणः ।
- I. 116. इमं ग्रन्थं गवादिदेवपत्न्यन्तं समाप्तावन्तः,
वेदं धर्मप्रतिपत्त्यर्थम्, वेदाङ्गानि चान्यान्यपि
वेदार्थप्रतिपत्त्यर्थम् ।
- I. 117. निरुक्तस्य त्रीणि प्रकरणानि, तस्य परेण ।
- I. 121. इहेहेति द्विवचनं ब्रह्मणाध्यायान्ते दृष्टत्वात्-
दयुकरणेनाध्यायान्तप्रतिपत्त्यर्थम् ।
- II. 1. नैषण्डुकानां नैगमानाञ्च व्याख्या प्रतिज्ञाता ।
'नैषण्डुकानि नैगमानीहेह' इति ।
- II. 2. अविनष्टरूपस्य वा विनष्टरूपस्य वा तस्मात्पदा-
निष्कृष्याविनष्टरूपेण धातुना प्रातिपदिकेन वा
यदर्थस्य वचनं तन्निर्वचनम् ।
विकारशब्देन क्रियाभिधीयते षष्ठे गुणशब्देन
याभिहिता । यत्र शब्दः क्रियामभिधातुं शक्नोति
सा च क्रियाभिधेये विद्यत इति ।
- II. 3. अर्थे नियतोऽर्थनियः यस्तस्य शब्दस्य -
निर्वचननिमित्तमवयवार्थो यश्च समुदायार्थ-
स्तमजहृदियर्थः ।
केनचिद्वृत्तिसामान्येन वर्तते तत्र शब्द इति
वृत्तिरर्थ उच्यते । एतदुक्तं भवति—शब्दस्य
निर्वचननिमित्तार्थमवयवार्थभूता या क्रिया सा
यत्र नास्ति शब्दार्थः, यत्र च शब्दार्थोऽस्ति,
तयोरर्थयोर्यत्सामान्यं तेन तत्र प्रवृत्तिं प्रतीयाम ।
114. ...कर्मणः साक्षात्फलविपरिणामदर्शनमौप-
चारिकया वृत्त्योक्तं साक्षात्कृतधर्माण इति ।
नहि धर्मस्य दर्शनमस्ति । अत्यन्तापूर्वो हि धर्मः ।
113. अस्ति हि—अध्ययनमात्रेऽपि किंचिदल्पं
फलम्, नासौ परिश्रमो व्यर्थ एवेति भाष्य-
काराभिप्रायः ।
114. साक्षात्कृतो यैर्धर्मैः साक्षादृष्टः प्रतिविशिष्टेन
तपसा त इमे साक्षात्कृतधर्माणः...ऋषयः ।
115. इमं ग्रन्थं गवादिदेवपत्न्यन्तं समाप्तावन्तः
किमेतमेव । नेत्युच्यते । वेदं च वेदाङ्गानि
चेतराणि—इति ।
116. अनेन प्रकरणत्रयविभागप्रपञ्चेनैवमवस्थितं
निरुक्तशास्त्रमिति ।
120. अध्यायपरिसमाप्तिरक्षणार्थः परितोषार्थो
वा द्विरभ्यास इति ।
121. नैषण्डुकनैगमे प्रकरणे पुरस्कृते 'नैषण्डुकानि
नैगमानीह' इति ।
अपि हि तस्यार्थस्य परोक्षवृत्तावतिपरोक्षवृत्तौ
वा शब्दे निष्कृष्य विगृह्य वचनं निर्वचनम् ।
121. प्रदेशाभिधायिना धातुरूपेणान्वितौ सम्बन्धा-
वनुगतवभिधेयस्य धातुरूपे स्याताम् ।
122. उच्यते तत्रैवं सत्यर्थनियो भूत्वार्थ-
प्रधानः ।
122. ततस्तदभिधानं बुद्ध्वा केनचिदर्थवृत्तिसामान्येन
क्रियागुणसामान्येनेत्यर्थः । ततमस्य धातो-
रर्थसामान्यमिहास्तीति । ततस्तत्कथित्वा सामान्यं
तेन निर्बूयात् । अर्थो हि प्रधानं तद्गुणभूतः
शब्दः तस्मादर्थसामान्यं बलीयः शब्दसामान्यात् ।

- II. 4. सामान्यमत्र प्रकृतत्वादर्थसामान्यं पृथक्ते, तस्मिन्नाविद्यमाने । क पुनस्तत्रास्ति ? यत्र स शब्दो नैव कचिदन्यत्रार्थे प्रसिद्धः ।...तत्र अक्षरवर्णसामान्याभिर्ब्रूयात् ।
- II. 5. वैयाकरणोक्तं संस्कारं नाद्रियेत, अक्षरवर्ण-सामान्यादेव निर्ब्रूयात् । अयञ्च संस्कारप्रतिषेधो यत्रैव व्याकरणोक्तः संस्कारो नार्थान्वितस्तत्रैव, नान्यत्रेति ।
- II. 6. विशयः संशयः, स च किमयं स्थाणुः किं पुरुष इत्यनेकार्थविषयत्वात्, अनेकस्य चार्थस्यानेक-प्रकारत्वात्तद्वर्तेनानेकप्रकारत्वेन संबन्धः । अतः सम्बन्धात् विशयेनात्रानेकप्रकारत्वं लक्ष्यते । अनेकप्रकारा वृत्तयः शब्दानामर्थेषु भवन्ति ।
- II. 7. यथा च—‘अभि प्रेहि निर्देह हस्तु शोकैः’ इत्यत्र ‘हस्तु’ इति सप्तमी द्वितीयार्थः । तत्र यथार्थे विभक्तीः सन्नमेयत्वं सन्नमो विपरिणामः । यथार्थे विभक्तिविपरिणामं कुर्यात् ।
- II. 8. प्रतभिर्त्यत्र धातुः ‘डुदाञ् दाने’ इति । अवस्त-मिति ‘दो अवखण्डने’ इति । एतयोरादिभूतो दकार एव शिष्यते, त आकारस्यान्यस्य लोपः, ‘अच उपसर्गात्तः’ इत्यनेन निर्वेत्तमानत्वात् ।
- II. 9. गुणवृद्धयोर्निवृत्तिस्थानानि यानि, तानि निवृत्ति-स्थानानीत्युच्यन्ते, किंस्वित्यर्थः । तेषु द्विस्तु प्रत्ययेषु ‘भ्रसोरल्लोपः’ इति आदेरकारस्य लोपो भवति, स्तः, सन्तीति ।
- II. 9. गमेः ‘अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनु-नासिकलोपो झलि क्लृप्ति’ इति गत्वा गतमिति ।
- II. 9. ‘गमहनजनखनघसां लोपः’ इति । जग्मनु-जग्मुरिति ।
122. एवमविद्यमानेऽर्थसामान्ये स्वरवर्णसामान्य-मात्रेणापि निर्ब्रूयादेव ।
122. नत्वेव न निर्ब्रूयात् । इतरथा ह्यनर्थकमेव निरुक्तशाब्दं स्मर्यते । तन्मा भूदित्यत उच्यते लक्षणपसङ्गमुक्तं शब्देषु ‘न संस्कारमाद्रियेत’ ।
124. यस्माद्विशेष्यवत्यो बहुसंशयवत्यः शब्दा-नामर्थेषु वृत्तयो भवन्ति । नानाभावेनार्थेष्व-वस्थिता प्रवृत्तिरित्येवं स्यान्नवं स्यादिति विचारयन्तः सन्तः प्रतिपक्षसम्मोहाच्छेरत इवास्मिन्निति विशयः संशय इति ।
124. अतो विभक्तीरपि यथार्थमेव सन्नमयेद्विपरि-णमयेत्पूर्वोत्तरपदप्रकरणाविरोधेन ।...‘दर्श-यिष्यति चायमपि विभक्तिविपरिणामम् । तद्यथा । ‘हस्तु शोकैर्हृदयानि शोकैः इत्येवमादि ।
124. ‘डुदाञ् दाने’ तस्य प्रपूर्वस्य प्रतमिति । अत्र दकार आकारश्च धातुः । परो निष्ठाप्रत्यय-स्तकारः । तत्रैवं सति ‘दो दध्दोः’ इति वर्तमाने-‘अच उपसर्गात्तः’ इत्याकारस्य तकारो भवति ।
125. ‘अस भुवि’—इत्यस्य निवृत्तिस्थानेषु गुण-वृद्धिनिवृत्तिस्थानेषु ‘क्लृप्ति’ इति वर्तमाने ‘भ्रसोरल्लोपः’ इत्यादिलोपो भवति । योऽयं धात्वादावकार एष लुप्यते, तस्मिन् लुप्ते कथं प्रयोगः । स्तः सन्तीति ।
125. अत्र गमेः क्त्वाप्रत्यये निष्ठाप्रत्यये च परतो-ऽनुनासिकलोपो भवति, ‘अनुदात्तोपदेश’ इत्यधिकृत्य ‘क्लृप्ति’ इति ।
125. अत्र गमेरलोपः । ‘अलोन्यासपूर्वं उपधा’ इत्यकारस्योपधासंज्ञा । तस्य ‘गमहन-जनखनघसां लोपः’—इत्युपधालोपः ।

- II. 10. दीर्घत्वम्, राजा दण्डीति । राजेत्यत्र नोप-
धायाः 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' । दण्डीत्यत्र
'इन्द्रनपुषार्थम्णां शौ' 'सौ च' इति ।
- II.10. शुनः शोपो यूपे बद्धो वरुणमाह ।
- II.10. अत्र केचिद्व्याचक्षते—यामीत्यत्र यात्वामीति
चकारस्य वर्णस्य लोप इति ।
- II.10. हे उरुशंस ! बहुस्तुत ! मा नः 'अस्मदो
द्वयोश्च' इति द्वित्वे बहुवचनम्, आवयोर्जीवितं
मा प्रमोषीः माऽपहर्षीरित्यर्थः ।
- II.11. अत्र हि 'ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्छन्दसि'
इति त्रिशब्दस्य सम्प्रसारणमुत्तरपदादिलोपश्च ।
तत्रैकस्य सम्प्रसारणपरपूर्वत्वेनेकारस्य लोपः,
अपर ऋक्शब्दस्य ऋकारस्य ।
- II.12. स्तोका इति इच्युतेर्धेकारमपनीय इच्छब्द-
स्याद्यन्तवर्णयोर्विपर्ययः । 'स्तोकान्तिकदूरार्थे'
इत्यादिनिपातनाच्चारस्य च कुत्वम् ।
सिकता इति, 'कसेः' आद्यन्तयोः ककारस-
कारयोर्विपर्ययः । अकारस्य चेतत्वम् । कसन्ती-
ति सिकताः ।
ज्योतिरिति, 'द्युतेः' दकारस्य व्यापत्तिर्जका-
रेण, 'द्युतेरिसिन्नादेश्च जः' इति ।
- II.13. बिन्दुरिति, भिदेर्मकारस्य व्यापत्तिर्बकारेण ।
- II.14. ओघ इति, 'बह प्रापणे' बहेर्हकारस्य व्यापत्ति-
र्धकारेण, वकारस्य सम्प्रसारणमुपधायाश्च गुणः ।
नाध इति, 'णह बन्धने' 'नहो घः' इति नहेर्ह-
कारस्य व्यापत्तिर्धकारेण ।
बधूरिति, 'बहेः' उकारप्रत्यये हकारस्य व्या-
पत्तिर्धकारेण ।
- II.15. आस्थदिति, 'अस्यतिवक्तिरुयातिभ्योऽङ्'
इत्यङि 'अस्यनेत्युक्' इति थकार उपजनः ।
126. राजन् दण्डिन्—इति स्थिते 'नोपधायाः'—
'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति दीर्घत्वम् ।
126. दण्डिन्नित्यत्रापि—'इन्द्रनपुषार्थम्णां शौ'
'सौ च' इति दीर्घत्वम् ।
126. अनया त्रिष्टुभोपाकृतः शुनःशोपो वरुणं
तुष्टाव ।
126. अत्र चकारलोपः । यात्वामीत्येवमेतद्द्रष्टव्यम् ।
126. हे उरुशंस बहुस्तुत ! वरुण मा नोऽस्माकं
यात्वमानानामायुः प्रमोषीः । कुरु नोऽभिप्रेतार्थ-
सिद्धिमित्यभिप्रायः ।
127. अत्र ऋवणरेफयोर्लोपः । रेफ एक ऋवणोर्दरं
कृमिवदनुप्रविष्टो द्रष्टव्यः । स लुप्यते ऋवणेन
साकम् ।
127. 'श्चुतिर् क्षरणे' तस्याद्यन्तविपर्ययेण स्तोकाः ।
127. 'कस विकसने' तस्य सिकताः ।
127. 'द्युत दीप्तौ' तस्यादिव्यापस्या ज्योतिः ।
127. 'भिदिर्विदारणे' तस्य बिन्दुः ।
128. 'बह प्रापणे' तस्यान्तव्यापस्या ओघः ।
128. 'णह बन्धने' तस्य नाधः ।
128. 'बह प्रापणे' तस्य बधूः ।
128. 'अमु क्षेपणे' तस्य आस्थत् ।

II.16. आसां सम्भव आभिर्निर्वचनं कर्तव्यम्, नाक्षरवर्णश्रयान्येनेत्युक्तम् ।

II.17. तदिति वाक्योपन्यासे । यत्र धातौ स्वरस्याकारादेः पुरस्ताद्वा परस्ताद्वा । अनन्तरा अन्तस्था । यवरलानामन्यतमोऽन्तर्धातु धातु-मध्ये भवति धातुस्थ इत्यर्थः । तत् शब्दरूपं द्विप्रकृतीनां स्थानम् । ते द्विप्रकृतयः । एवमुपदिशन्ति पूर्वाचार्याः ।

II.17. एवमितरेतरप्रकृतित्वाद् द्विप्रकृतिस्त्वम् । उदाहरणम्—इष्टम्, यष्टा, उत्तम्, वसेत्यादि लौकिकम् ।

II.20. तत्रेत्यादि, तेषु द्विप्रकृतिषु सिद्धायां व्याकरणे प्रत्ययलक्षणेनानुपपद्यमानायामसम्भवन्त्यां सम्प्रसारणवृत्ताविति शेषः । इतरया परोक्षया तदसम्भवेऽप्यतिपरोक्षया उपपिपादयिषेत्, उपपादयितुमिच्छेत्—उपपादयेदित्यर्थः ।

II.20,21. तेष्वपि सम्प्रसारणविषयेष्वेके धातवोऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति । अत्या प्रसारणनिष्पत्तिर्येषां त इमे । अल्पप्रसारणविषया इत्यर्थः ।

II. 21. तद्यर्थतदुदाहरणजातम्—ऊतिरित्यादि । ‘.....’ अपि चैतद्वैचित्र्यम् । भाषिकेभ्यो भाषाविषयेभ्यो धातुभ्यो नैगमाद्वृत्तान्दसाः कृतः प्रत्यया भाष्यन्ते ।

II. 22. ‘क्षेत्रसाधाः’ इत्यस्योदाहरणम्—‘मित्रं न क्षेत्रसाधसम्’ । ‘.....’ मित्रं न—मित्रमिव । यथा मित्रं क्षेत्रस्य साधयितुं क्षेत्रस्य सम्पादयितुं इत्यर्थः ।

129. एवमयमादिमथ्यान्तलोपः—‘.....’ छन्दसि भाषायां च दृष्टव्यः । दृष्ट्वा च यथासम्भवमनुविधेयः ।

129. ‘यत्र’ यस्मिन्धातौ ‘स्वरात्’ अकारादेः ‘अनन्तरा’ अनन्तर्हितान्येन व्यञ्जनेन, परा वा पूर्वा वा ‘अन्तस्था’ यरलवानामन्यतमो वर्णः ‘अन्तर्धातु’ धातुमध्ये भवति । किं तत्र ? एतदेवैलक्षणं धातुरूपं ‘द्विप्रकृतीनां’ द्विस्वभावानां शब्दानां स्थानम्—आश्रय इति, एवमाचार्याः प्रविभागेनोपदिशन्ति ।

129. अत्र द्वे शब्दप्रकृती भवतः । सम्प्रसारणपक्षे तावत्—इष्टवान्, इष्टः, इष्टिः, इष्ट्वा, एताः शब्दप्रकृतयो भवन्ति । असम्प्रसारणपक्षे पुनः—यष्टा, यष्टुं, यष्टव्यमित्येताः ।

129. ‘तत्र’ एवं सत्येकप्रकारेण ‘सिद्धायाम्’ अर्थ-सिद्धावनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत्, उपपादयितुमिच्छेदर्थम् । द्वयोः सम्प्रसारणा-सम्प्रसारणप्रकृत्योर्वैधौपपद्यतेऽर्थस्तथैवोपपादयेत् ।

130. एतस्मिन्नपि सम्प्रसारणलक्षणे सति ‘एके’ धातवः ‘अल्पनिष्पत्तयो भवन्ति’ । अल्पेषु शब्दरूपेषु सम्प्रसारणप्रकृतिरभिनिष्पद्यते । तद्यथा—एतदुदाहरण जातम्—ऊतिः—‘.....’ अथापि इदमपरमुपेक्षितव्यमनेन शब्दान् निर्गुवता । आह किमिति ? उच्यते—भाषिकेभ्यो धातुभ्यः । भाषायां येषां प्रायेण प्रसिद्ध-प्रयोगस्ते भाषिकास्तेभ्यः । नैगमाः छन्दो-विषयाः । कृतः कृतप्रत्ययान्ताः शब्दाः । भाष्यन्ते विप्रियन्ते निरुच्यन्त इत्यर्थः ।

131. एवमेव साध्यतेर्माध्यामयोवृत्तेः ‘मित्रं न क्षेत्रसाधसम्’—इत्येवमादयो मित्रमिव क्षेत्र-साधयितारमित्येवमादिना प्रकारेण निर्वक्तव्याः ।

- II.22. अथापि नैगमेभ्यो धातुभ्यो भाषिकाः कृतः, 131. निगमे छन्दसि ये प्रायोवृत्त्या प्रसिद्धास्तेभ्यः
पूर्वेण कृतव्याख्यानमेतत् । सामान्यं गृहीत्वा भाषिकाः कृतप्रत्ययान्ता
भाष्यन्ते विविन्यन्ते ।
- II.22,23. उषिणिषर्त्ता छान्दसौ धातूँ...‘प्रत्युष्टं रक्षः’- 131. ‘उष दाहे’ एष प्रायेण छन्दसि प्रसिद्धः ।
‘जिषर्म्यमि हविषा’ इति छन्दसि प्रयोग- ‘प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः’ इत्येवमादि ।
दर्शनाच्च छान्दसौ धातू ।
- II.23. अथापीत्यादि । प्रकृतय एवेति, प्रकृतिशब्द 131. एकेषु देशेषु प्रकृतय एव धातुशब्दानां भाष्यन्ते,
आख्यातवचन इहाभिप्रेतः । नाम्नामाख्यातजत्व- विकृतय एकेषु । धातोराख्यातपदभावेन यः
स्य प्रतिज्ञानात्, तेनाख्यातान्येवैकेषु देशेषु प्रयोगः सा प्रकृतिः । नामीभूतस्य तस्यैव यः
भाष्यन्ते, विकृतयस्तज्जन्तानामानि, तान्येवैषेषु... प्रयोगः सा विकृतिः ।
उदाहरणं दर्शयति—शवतिर्गस्थर्थ आख्यात- 132. म्लेच्छेषु प्रकृत्या प्रयुज्यते, आख्यातपदभावेन
प्रत्ययान्तः शवतीति प्रकृतिः । ‘...’ शवति गच्छतीत्यर्थः । ‘...’
जीवतो विकार्यं मृतमार्येषु भाष्यन्ते, शवशब्दं आर्येषु जनपदेष्वस्यैव शवतेर्विकारं भाष्यन्ते ।
मृते प्रयुज्यते इत्यर्थः । मृतकनामधेयभूतमेतं प्रयुज्यते । कथम् ? शव
इति ।
- II.24. प्रसङ्गात् कम्बोजशब्दं निराह, ‘.....’ 132. उदाहरणविशेषप्रसक्तः कम्बोजशब्दो निरु-
अनुप्रसक्तं कम्बलशब्दं निराह कमनीयः शी- च्यते ‘...’ कम्बलशब्दं विप्रहप्रसक्तं निर्ब्रवीति,
तादितैः प्रार्थनीयो भवति । ‘कम्बलः कमनीयो भवति’ । प्रार्थनीयो हि स
शीततैर्भवति ।
- II.24. एवम् ‘अथ निर्वचनम्’ इत्येतत्प्रभृति देश- 132. अनैकप्रकारेणैकपदानि निर्ब्रूयात्,—भाषानि
भाषान्यवस्थापर्यन्तेनानेनोक्तेन प्रकारेण वै गमन्यवस्थया रुढिव्यवस्थया वा देशभाषा-
चित्रयेण, एकपदान्यवृत्तिजानीत्यर्थः । प्रसिद्धि विभागेन वा ।
- II.25. अनन्तरं तद्धितेषु समासेषु च विशेषं वक्ष्याम 132. आह ‘...’ अथ पुनर्यानि तद्धितयुक्तानि
इति शेषः । समासयुक्तानि च पदानि, तानि कथं निर्व-
क्तव्यानि ।
- II.27. दण्ड्यः पुरुष इति, अभिधेयवचनम् । दण्ड- 134. दण्ड्य इत्येष तद्धितः पुरुषशब्दविशेषणम् ।
महतीति समुदायार्थकथनम् । तद्विकल्पेन पूर्वं तावत्तद्धितार्थं निर्वक्ष्यति ततः पदार्थं
सम्पद्यते इति तद्धितार्थान्तरप्रदर्शनम् । ‘.....’ निर्वक्ष्यति ।
अवयवार्थं निराह-‘दण्डो ददतेः, दा इत्यस्य अधुना पदार्थनिर्वचनम्—‘दण्डो ददतेः’ धारय-
धारयत्यर्थं वर्तमानस्य । धारयति ह्यसौ स्यर्थं वर्तमानस्य, धार्यते ह्येषोऽपराधेषु
निरुणद्धि पश्चादिकमपि । राजमिः ।

- II.27. अक्रूरो नाम वृष्ण्यन्धकाधिपतिः स ददते धारयते 134. तथा [लोके 'अक्रूरो ददते मणिम्' । अक्रूरो
मणिं मस्तकेन स्यमन्तकं नाम । एवं भाष्यते नाम राजा वृष्ण्यन्धकाधिपतिः, स ददते
लोके । मणिं स्यमन्तकनामानं शिरसा ।
- II.28. अपिशब्दाच्छन्दसि च—'चतुरश्रिदमा- 134. वेदे तावत् 'विभेदेवाः पुष्करे त्वाददन्त'
नार'—'विभे देवाः पुष्करे त्वाददन्त' धार- इति ।
यन्तेत्युपरिष्ठान्मन्त्रौ व्याख्यास्येते ।
- उपनमनहेतुत्वाद्मनाद्दण्ड इत्यौपमन्यबो गन्त्यते । 134. एवं च दमनाद्दण्ड इत्यौपमन्यव आचार्यो
मन्यते ।
- II.28. कक्षं सेवत इति समुदायार्थनिर्वचनम् । 134. एवं कक्ष्याशब्दस्य तत्त्वमुक्त्वाधुना तद्वितार्थं
सेवत इति तद्वितार्थवचनम् । .....तेन कक्षे ब्रवीति । 'कक्षं सेवते' । सा हि कक्षं सेवते,
भवा कक्ष्या । कक्षसंयुक्ता भवति । कक्षे भवा वा कक्ष्या ।
- II.29. अथवा किमस्मिन् ख्यानमिति । किमः 135. एवं किमस्मिन्ख्यापनीयमस्ति? न किञ्चिदपि,
ख्यातेश्च । गहनस्वान्न किञ्चित्कस्यचित् ख्यानं अदर्शनीयत्वात् । गूहनीयोऽयमित्यर्थः । स
दर्शनमस्मिन्निति वा कक्षः । एष एवं कृत्वा किञ्चिदः सन्कक्षः इत्युच्यते । ...
- II.29. तत्र हि कपिकच्छतृणादिभिश्च पाठ्यमानस्य 135. नित्यकालं ह्यसौ स्वेदशीलत्वात्कण्डूं ददाति,
कण्डूरुस्पद्यते, अतः कषणात् कक्षः । ततो नखैः कष्यते यतस्तस्मात्कषणक्रिया-
योगात् कक्षः ।
- II.30. एकसन्धिषमासोदाहरणम्—राज्ञः पुरुषो राज- 135. अधुना समासोदाहरणमुच्यते ।
पुरुष इति ।
- एतज्ज्ञापयति राजपुरुषशब्दे न राजशब्दो न 136. अयेदानीं राजपुरुष आनीयतामित्युक्ते न
पुरुषशब्दोऽस्ति । किं तर्हि? अन्यदेवेदं पृथक् राजानमानयन्ति नापि पुरुषमात्रं नाप्युभयस्य,
.....नित्यं विशिष्टार्थवृत्तिः शब्दान्तरम् । किं तर्हि ? राजस्वामिकं पुरुषमानयन्ति ।
- II.31. दीप्यते ह्यसावष्टानां लोकपालानां वपुषो धार- 137. 'राजा राजतेः' दीप्यर्थस्य । दीप्यते ह्यसौ
णादिति तेजस्वितया । पञ्चानां लोकपालानां वपुषा ।
- II.32. पुरिश्चयः, अथवा पुरि पूरयितव्येऽन्नादिना 137. 'पुरिश्चयः'—अथवा तयोरसौ शेते विशेषे
शरीरे शेते तिष्ठति उपलभ्य इत्यर्थः । तथा- णास्ते इति पुरिश्चयः सन्पुरुष इत्युच्यते ।
च प्रयोगः—पुरि पुरुषः शेत इति ।
- यस्मान्नाणीयो यस्मान्न सूक्ष्मतरं न ज्यायो 137. यस्माच्च न किञ्चिदप्यणीयो नापि ज्यायोऽन्य
वृद्धतरश्च किञ्चिदस्ति । .....दिव्यन्तरिक्षे दस्ति स एव सर्वमित्यभिप्रायः । .....
भुवि च य एक एव । तेनेदं चतुर्दश- पूर्णमनेन पुरुषेण सर्वगतत्वाज्जगदिति
संस्थं भुवनं पूर्णं पुरुषेण सर्वं कृत्स्नम् । पुरुषः ।

- II.33. श्वानो गतिर्यस्य शुनां वा गतिराश्रयः, मृगया- 137. श्वमिः साकं यो गच्छति मनुष्यस्तस्मिन्माध्यते ।
श्वीलः कश्चिद् श्वागणिकः पुरुषः, तस्मिन्
माध्यते ।
- II. 33. एवंरूपस्य सतो भवतः शब्दरूपस्यानर्थको 138. अयेदानीं च इत्येष कदातीत्येवमेव सतः
निनिमित्तकोऽभ्यासः, शब्दोपजनमात्रमित्यर्थः ।
शब्दस्वरूपस्यानर्थक एवाभ्यासः । .....
II. 33. तं रज्ज्वा गले बद्धमाकर्षतीति विश्वकद्वार्कः ।
तमपराधे कस्मिंश्चिद्भूतमानमन्यो य आकर्षति
स विश्वकद्वार्कः ।
- II. 34. विशब्दो मत्वर्थे । 138. वीत्युभयोरर्थयोर्मत्वर्थः ।
- II.34,35. कल्याणो वर्णोऽस्येति कल्याणवर्णः । मण्यादि- 138. कल्याणवर्णे सुवर्णम्, तस्येव यस्य रूपं स
रन्यपदार्थः । कल्याणवर्णरूपमिति षष्ठी-
समासः । कल्याणवर्णरूपमिव रूपमस्येति ।
कल्याणवर्णरूपः । अग्निरन्यो वा कश्चित् ।
- II. 35. प्रार्थनीयं हि तत् । ..... 138. प्रार्थ्यते हि तत्सर्वेणैव ।
आच्छादयति ह्यसौ तदाश्रयम् । ..... 138. आवृणोति हि स आश्रयम् ।
केनचिच्छिन्नान्वेषिणा दुष्टाशयेनोपन्यस्तानि 138. केवलान्वेष परेणाभिज्ञेहबुद्ध्या पृच्छ्यमानानि
जहादीनि, जहातेर्हन्तेर्बेति सन्दिह्यमानानि ।
न निर्ब्रूयात् निर्वेक्तव्यानीति । .....
'मा न एकस्मिन्नागसि' इति प्रकरणसव्य-
तत्पुनरेतत्- 'मा न एकस्मिन्' ..... इत्येतस्यां
पेक्षार्थविशेषनिश्चयानि । पूर्वस्यामृचि यदेतन्मा वधीगिति पदम्, एत-
स्माद्भ्रम्यते हन्तेः स्यादिति ।
- II. 36. एवं शेषपदलक्षणमभिधायेदानीमिदं विद्या- 139. उक्तं निर्वेचनलक्षणम् । अधुना यस्मै निर्वेक्त-
स्थानं यस्मै कस्मैचिन्न वक्तव्यम् । तदर्थमाह । व्योऽयमुक्तनिर्वेचनलक्षणः समास्त्रास्तस्य
लक्षणं वक्तव्यमिति तदर्थमिदमारभ्यते ।
- II.37. ततश्चासावसकृदपि विविक्तमुच्यमानोऽपरि- 140. स ह्यनवबुद्ध्यमान आत्मीयदोषमाचार्य एवा-
गच्छन्नस्यकत्वात् स्वाबोधमुपाध्याये न्यस्येत् । सजति स्वयमेव तावदयं नावबुध्यते किमस्मान्
यद्यमेव न बुध्यते तत्कथमन्यान्बोधयिष्य-
तीति । तथा च सत्यस्यात्यशः श्रमवैयर्थ्यञ्च
बोधयिष्यतीति । एतस्मात्कारणादश्रुतपूर्वान्य-
स्यात् । शास्त्रायास्त्रिभ्रमनसे नेदं निर्ब्रूयात् ।
- II.37. यो वा मेधावी सकृच्छ्रुतग्रन्थग्रहणसामर्थ्य- 140. यो बान्यः कश्चिदलं पर्याप्तो विज्ञातुमेतच्छालं
समन्वितः । स श्रुच्यमानमवधारयेत् । ..... भवेद् दृढप्राप्ती स्थिरबुद्धिस्तस्मै निर्ब्रूयादेव
तस्मात्पूर्वोक्तगुणमावेऽपि निर्ब्रूयात् । संबंधा ।
- II.38. चतुर्दशानां विद्यास्थानानामधिष्ठात्री देवता 141 विद्या किल कामरूपिणी भूत्वा विद्याधिदेवता
स्वयमेव वा विद्या विग्रहिणी यथादर्शनं शिष्या-
नध्यापयन्तं कश्चिद् ब्राह्मणमुपाध्यायमाजगामा
वा संयतात्मानं विदितवेदाङ्गवेदार्थं ब्राह्मणं
प्रति कश्चिदाजगाम । तमेव प्रह्वीभूतोवाच ।

II.38. परतः श्रोतुरपदेशः ।

II.39. सुर्वतुष्टिमकुर्वतः परिनिन्दावचनम् ।.....
दृष्टे चादृष्टे च तत्कृतफलाभावात्तुल्यमिति श्रुतं
तत् ।

II.40. सम्प्रति यस्मै वक्तव्या, तं दर्शयति ।

II.41. अथ निर्वचनमित्यत्र गवादीनां सामान्येन
निर्वचनलक्षणमुक्तम्, इहेदानीं क्रमप्राप्तविशे-
षनिर्वचनविवक्षया आह ।.....

यतः सामान्यलक्षण उक्ते विशेषं इत्याकाङ्क्ष-
स्तीत्यत आनुपूर्व्येण क्रमिष्यामः, विशेषलक्षणं
व्याख्यास्याम इत्यर्थः ।.....

का पुनरसौ विशेषव्याख्या ? उच्यते । अमि-
धानाभिधेयतनिर्वचनगौणनियमप्रसक्तानुप्रसक्त
तदुदाहरणसंदिग्धनिर्णयसंख्यादिप्रदर्शनम् ।

II.42. 'गातेः' वा स्तुत्यर्थस्य, औकारप्रत्ययः ।

II.42,43. अपि चायं गोशब्दः पशुनामेह लोके वेदे च
भवति एतस्मादेव धातुद्वयात् ।

II.43. तद्वितार्थेन विकारावयवलक्षणेन संयुक्ताः
सम्बन्धाः, कृत्स्नवत् कृत्स्नेनेव प्रकृत्यर्थेनेव गो-
शब्देनेवेत्यर्थः, निगमा भवन्ति । तेषां प्रदर्श-
नार्थमुदाहरणम्—'गोभिः श्रीणीत मत्सरमिति'
इति ॥

II.44. प्रकृत्या गोद्वयेण पृथिव्यादिभिश्च मिश्रणस्या-
सम्भवात् पयसश्च श्रुतत्वात् निश्चित्याह—
पयस इति ।.....

तप्यति हि देवता मन्त्रेण ।.....

धनमभिमत्तो मूढ एतेन भवतीति ।.....

विकारप्रसङ्गेनाह—पयः पिबतेर्वा पीयते हि
तत् ।

II.45 वर्षन्ते तेन पीतेन प्राणिनः ।

141. अधुना शिष्योपदेशमाह ।

142. अधुनेतरान् दुष्टशिष्यान् विद्याभिशपन्त्याह ।

142. तच्छ्रुतमपि न भुनक्ति न पालयति । श्रुतफलेन
न संयुनक्तौत्यर्थः ।

अधुना यस्मै वक्तव्या, तस्य लक्षणं ब्रवीति ।

143. अयेदानीं विशेषव्याख्यया प्रतिपदमयं समा-
न्नायो व्याख्यातव्यस्तदधिकाराधोऽयम्—'अथ'
शब्दः ।

143. यस्मात्सामान्यतः समान्नायो व्याख्यातोऽत
इदानीं विशेषतः 'अनुक्रमिष्यामः' आनुपूर्व्येण
क्रमिष्यामो वर्णयिष्यामः । व्याख्यायेति शेषः ।
आह—किंलक्षणा पुनरसौ व्याख्येति उच्यते
तत्त्वपर्यायभेदसंख्यासंदिग्धोदाहरणतनि-
र्वचनविभागेन यदाख्यानं सा व्याख्या नैषण्डुके
प्रकरणे ।

144. 'गातेर्वा' 'गाङ्गतौ'—इत्यस्य धातोः । 'ओ-
कारो नामकरणः' प्रत्ययः ।

'अथापि' गौरित्येतत् 'पशुनाम भवतीह' एव
कारकद्वये तस्मादेव धातुद्वयाद्—गमेगतिर्वा ।
'अथाप्यस्याम्' एव पशुगवि तात्त्रितेन प्रयो-
गेणाकृत्स्नायां सत्यां कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति ।
तद्यथा—'गोभिः श्रीणीत मत्सरमिति' गोरे-
कदेशस्य पयसः कृत्स्नवत् प्रयोगः ।

145. एवमत्र विधानादशक्यत्वाच्च गोभिः श्रयणस्य
गव्येन पयसेति गम्यते ।

145. तप्यन्ति ह्यनेन देवताः ।.....

तेन ह्यविशो धनाभिमुख्येन मत्तो भवति ।
पर्यायायाख्यानाप्रसक्तं निरुच्यते । पयः
पिबतेर्वा, पानार्थस्य । पीयते हि तत् ।

145. तेन हि वर्षन्ते प्राणिनः ।

- II.45. पर्यायप्रसक्तं निराह—क्षीरं क्षरतेः । क्षरति हि तदुधसः ।.....
वशेः ईरकि कृतसम्प्रसारणस्येदं रूपम् ।
काम्यते हि तत, सुगन्धितत्वात् ।.....
कृत्स्नवन्निगमा इति बहुवचननिर्देशादनेकोदाहरणप्रदर्शनम् ।
- II.46. एवमभिषवव्यापारद्वारेण अंशुं सोमं दुहन्तो अथासते गवि अधिषवणचर्मण उपरीत्यर्थः ।
- II.46. शमष्टमात्रो व्याप्तमात्रः पीतमात्रः सुखो भवतीत्यर्थः ।
- II.47. चरितं हि तच्छरीरं भवति ।
अत्रापि चर्मभिर्प्रेषितः श्लेष्मणा च संश्लेषितो न वर्धत इत्यर्थः ।
- II.49. वय इव पक्षिण इव गन्तारो वा इषवः ।
- II.49. वृक्षो ब्रध्नात् । यदा कदाचिच्छिद्यतेऽसाविन्धनार्थम् ।
- II.50. अद इत्यपि द्वितीया सप्तम्यर्थे । अप्यमुष्मिन्स्वैरवयवैः पर्वभिः, कालपर्वभ्यां वा तच्छ्रुताभ्यामहोरात्राभ्यां वा पर्ववति, भास्वरे वा, गवि गन्तरि आदित्यमण्डले स्थित इत्यर्थः । कोऽसौ ? सूरः ।
- II. 51. अथाप्यस्यादित्यस्य एको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति विशेषेण दीप्यते । स्वयं चन्द्रमण्डलमनुप्रविश्य दीप्तिं करोति ।.....
आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवति न स्वत इति ।
- II. 52. सोऽपि सुषुम्नोऽपि यथा गौरुच्यते तथेद-
145. प्रसक्तानुप्रसक्तं निरुच्यते । 'क्षीरं क्षरतेः' इच्योतनार्थस्य, इच्योतेत हि तदुधसः ।.....
'वश कान्तौ' तस्य कृतसम्प्रसारणस्यैरप्रत्ययेनोशीरमिति भवति ।.....
कृत्स्नवदभिधायकः ।
146. अंशुं सोमांशुमभिषुत्य दुहन्तः प्रपूरयन्तो गव्यधि गोरुपरि गोरवयवेऽधिषवणचर्मणि एतत्कर्म कुर्वाणा इन्द्रं प्रतीक्षमाणा आसते ।
146. व्याप्तमात्रो हि स यजमानेन तस्यैव शं भवति, सुखो भवति ।
146. चरितं हि तत्सर्वस्मिच्छरीरं गतमित्यर्थः ।
146. स हि चर्मणावनद्धो भवति, श्लेष्मणा च तस्यारादयः संश्लेषिता भवन्ति ।
148. अथवा ततस्ततो धनुषो वयः पश्यवयवपत्रसम्बन्धादिषवो वयः पक्षिणः । अथवा 'वेतेर्गतिकर्मणः' । साक्षादेव इषवो 'वयो' न गुणवृत्त्या ।
148. निगमप्रसक्तं निराह—'वृक्षो ब्रध्नात्' इति । स हि वृश्च्यते छिद्यत इन्धनार्थम् ।
148. अदः अमुष्मिन्नादित्यमण्डले पश्ये पर्ववति । अहोरात्रादिपर्वभिस्त्विति । अथवा भास्वति । भासा तद्वतीत्यौपमन्यवः । गवि गमनशीले मुहूर्तमप्यनवस्थायिनि सूरः सूर्योऽवस्थितः ।
149. 'अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते' एको रश्मिरादित्यस्य सुषुम्नो नाम चन्द्रमसि प्रत्यवस्थितो दीप्यते ।
149. अम्मयं हि चन्द्रमसो मण्डलं तत्तेजःसम्बन्धादीप्तिमद् भवति । ततः सर्वा दिशः प्रकाशयति ।
150. सोऽपि सुषुम्नो रश्मिरेक एव 'गौः' इति

मुदाहरणम्—‘अत्राह’ इति । तदुपरिष्ठादैक-
पदिके व्याख्यास्यामः ।

II. 53. अन्येषां सामान्येन गोशब्दाभिधानीयत्वम् ।

II. 54. वृष्णः बर्षितुः, विषेर्वा एतद्रूपम्, ऋकारोप-
जनेन । व्याप्तिरित्यर्थः । विष्णोः स्वभूतं परमं
पदं प्रकृष्टं स्थानमादित्यमण्डलाख्यम् । अव-
भाति-अग्रे भाति, अग्रे दीप्यते । अर्वागिदं
सर्वं कृत्वा भातीत्यर्थः । भूरि प्रभूतम् ।

II. 55. प्रभवति हि तत्सर्वस्यानुग्रहाय ।...

पादः—पद्यतेर्गत्यर्थस्य । गम्यतेऽनेनेत्युक्तम् ।

II. 56. ग्रन्थपदेषु कथम् ? इत्याह, प्रभागपादसामा-
न्यादित्यादि ।...

अन्ये त्वाहुः—अनुक्रान्ते गोशब्दे गमादीनामवसर
आह एवम् । यथा गौरित्यस्याभिधेयं प्रति
सन्देहः, तद्वदन्येषामपि गमादीनां सत्त्वानां
गमनसम्बन्धसामान्यादित्यर्थः ।

II. 59. तानि चेद्वागादीनि समानकर्माणि समानक्रि-
याणि समाननिर्वचनानि यथैकं तथान्यान्यपि
नानाक्रियाविषयाणि ।

II. 60. नानाकर्माणि नानाक्रियाणि चेन्नाना । नैवं
निर्वक्तव्यानि, गमा जमा क्षमा इति । यथार्थम्
अर्थानुरूपेण वाक्यप्रकरणसामर्थ्यान्निर्वा-
च्यानि ।...

सन्देहा विद्यन्ते—इत्युक्तस्य सन्देहस्य स्वयमेव
प्रदर्शनार्थमाह—...

तत्र तेषु पृथिवीनामसु निर्वृतिः पठ्यते ।

II. 60. अस्याः पृथिव्या वा एषा निर्वाचिका ऋक् ।

II. 61. परिवीतः जरायुवादिभिर्व्याप्त इत्यर्थः । यथा-

150. उच्यते । यथासौ गौस्तथेदमुदाहरणम्
‘अत्राह गोरमन्वतेति’ तत्पुनरेतत् ‘उपरिष्ठाद्’
ऐकपदिके व्याख्यास्यामः ।...

सर्वेऽपि रदमयो गाव उच्यन्ते । यथैतदेवं
तथेयमृगुदाहियते ।

151. विष्णोः परमं पदमादित्यमण्डलस्थानम् । स्थाने
हि पदसञ्ज्ञा । पदस्थ इति लोकेऽपि वक्तारो
भवन्ति । अधभाति अर्वागिदं सर्वं कृत्वा
भाति दीप्यते । भूरि बह्वित्यर्थः ।

151. प्रभवति हि तद् बहुधापि दीयमानम् ।

152. ‘पादः पद्यतेः’ गत्यर्थस्य, पद्यते हि तेन ।...
प्रभागपादसामान्यादितराणि ग्रन्थपदानि क्षेत्र-
पदानि वा ।

152. अधुनोपसंहरति—एवमन्येषामपि सत्त्वानां
यानि नामानि तेषु सन्देहा विद्यन्ते । न केवलं
गोशब्दे पदशब्दे वा । तेषु त्वेतदौत्सर्गिकं
निर्वचनलक्षणं द्रष्टव्यम् ।

‘तानि’ यदि सामान्याक्रियया युक्तानि ततः
समाननिर्वचनान्येव कर्तव्यानि ।

152. अथ पुन नानाकर्माणि ततो नानानिर्वचनानि ।
एवं यथार्थं निर्वक्तव्यानीति ।

152. अधुनैवमुक्तोदाहरणैरेव तत्र तत्र सन्देहपदा-
न्यनुक्रम्य मन्त्रेष्वेव दर्शयन्नाह ।...

तत्रैतस्मिन्नेकविंशके नामगणे ‘निर्वृतिः’
इत्येतदभिधानम् ।

153. तस्याः कृच्छ्रपत्तेः पृथिव्या एषा निर्वाचिका
ऋग् भवति ।

154. ततः परिवीतो जरायुणा परिवेष्टितो यथा-

- II.61. कालं जायते । बहुप्रजा बहुप्रजननः आत्म-
ज्ञानाभावान्मोक्षमप्राप्नुवन्सारे पुनः पुन-
र्जायमान इत्यर्थः ।
- II.61. एष परिव्राजकानामात्मविदां दर्शने चास्या
ऋचोऽर्थः ।
- II.61. नैरुक्तानां तु—य एनं वर्षलक्षणमुदकसंस्त्यायं
पूर्ववत् करोति किरति वा ।
- II.62. बहुप्रजा बहुप्रजननोऽपर्यन्तधारात्मना व्यव-
स्थित इत्यर्थः । अथवा जनिरन्तर्नीतण्यर्थः ।
बहूनां धाराणां सस्यानां वा, सस्यनिष्पादन-
द्वारेण प्राणिनां प्रजनयिता । निर्ऋतिं भूमि-
माविवेश आविशतीत्यर्थः ।
- II.63. इतरः स्त्रीयोनिरेतस्मादेव रूपसामान्यात्प्रसक्तो
निरुच्यते ।***
इतरः प्रजननेन मिश्रियते, मिश्रितो वा रक्त-
मांसादिभिः ।
- II.64. शाकपूर्णनैरुक्ताचार्यः । संकल्पयाञ्चके संक-
ल्पितवान् ।
- II.64,65. तत्तस्य ज्ञानोत्सेधमाक्षिपन्ती काचिदभिमा-
निनी देवता स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गयुक्ता, मन्त्रे स्त्री-
पुंलिङ्गशब्ददर्शनादेवमुच्यते । अथवा मध्यमशु-
स्थानलिङ्गयोगादुभयलिङ्गत्वमुच्यते । प्रादुर्भूता
स्वप्ने प्रत्यक्षं वा तां न ज्ञातवान् ।
- II.65. सा देवतास्मै वक्ष्यमाणामृचमादिष्टवती—एषा
मदेवतेति । तव च देवताज्ञानाभिमानः, मां
जानीहि अनयेति ।
- II.67. अयं स मेघः शब्दं करोति । येन गौरभीवृता
येन मेघेन माध्यमिका वागभीवृता अभिव्याप्ता,
अभीत्येष परित्येतस्य स्थाने परिवृता । मिमाति
154. कालं जायते । अथैवं बहुशः प्रजायमानः स
गर्भकर्ता गर्भतत्त्वमजानानो निर्ऋतिं दुःख-
माविवेश, आविशतीत्यर्थः ।
154. एवमस्यामृचि निर्ऋतिर्देवतेत्येष परिव्राजकार्थः ।
154. एवं नैरुक्ता मन्यन्ते । यः करोति वर्षे यो वा
किरति क्षिपति । कः पुनरसौ ? मेघः ।
155. प्रावृट्काले वर्षभावेनाभिव्यक्तो बहुप्रजा
155. बहुशः प्रजायमानो निर्ऋतिं भूमिमाविशतीति
समस्तार्थः ।
155. 'अयमपीतरः' स्त्रीयोनिः 'एतस्मादेव' ।
155. असावपि परियुत एव भवति ज्ञाता मांसेन च ।
156. शाकानि यः पूणयति संहन्ति स शाकपूणः ।
तस्यापत्यं शाकपूणिचार्यः । स सङ्कल्पया-
ञ्चके सङ्कल्पं कृतवान् ।
156. देवतोभयलिङ्गा द्विलिङ्गा स्त्रीपुंलिङ्गा, अथवा
मध्यस्थानलिङ्गा द्युस्थानलिङ्गा च प्रादुर्बभूव
प्रादुर्भूतवती ।
156. सा एवं पृष्टा सती 'अरमै' शाकपूणये एतामृच-
मादिदेश-आदिष्टवती । किम् ? इति । एषा
मदेवतेति । अस्यामृच्यहं देवतेति, त्वञ्च
नैरुक्तो मामेतस्या ऋचः सकाशादधगत्याव-
धारयेति ।
157. स एव शब्दं करोतीति । येन मेघेन किङ्कृतम्
इति । येन गौरभीवृता । येन माध्यमिका
वागभिप्रच्छादिता सती मिमाति मायुं निर्मि-

II.67. निर्मिमीते करोति मायुं मायुरिति वाङ्माम,
वाचं रतनयितुलक्षणाम् ।

II.67,68. एकमेवेदं ज्योतिस्त्रेधा कृतमिति । एतत्तमू
अकृण्वन् त्रेधा भुवे कम्' इत्यत्र वक्ष्यते । तेन
मध्यमस्यैवादित्यात्मनावस्थानात् आविरुद्धोऽयं
रसादानव्यपदेश इति ।

II.69. आनुपूर्व्येण क्रमशोऽस्य प्रातिज्ञातत्वात् पृथिवी-
नामानन्तरं तत्प्रभवति, तत्प्रभवत्वात् हिरण्य-
नामानुच्यन्ते ।

II.69. अपठितन्यपि द्रष्टव्यानि, हाटकशातकुम्भचामी-
करकलधौतादीनि ।

II.69. शिल्पिभिर्वा पत्रकटादिभावेनायम्यमानं
विस्तीर्यमाणमित्यर्थः ।

II.69. द्रव्यस्वभावत्वान्नैकत्रावस्थायित्वम्, तस्य सर्वस्य
सर्वथा हरतेहिरण्यम् ।

II.69. हितञ्च तदापदि दुर्भिक्षादौ, रमयति च सर्वदा
सर्वमित्यतो हिरण्यम् । तेन पृथ्वीतेन मूषकोऽपि
रमते, किमुत मनुष्यः ।

II.70. अन्तरा इमे रोदस्यौ द्यावापृथिव्यौ क्षिय-
तीति वा ।

शरीरेष्वित्यादि—अन्तराशब्दात् पूर्वपदम्,
अक्षयशब्दादुत्तरपदमिति विशेषः । विना-
शिष्यविनाशीत्यर्थः ।

तुल्यश्रुतित्वाद्विशिष्टे सन्देहपदत्वे किञ्चि-
त्प्रदर्शनीयमिति समुद्रशब्दः प्रदर्शितः ।

II.71. तयोर्विभागो यस्मिन्मन्त्रे तत्र सुखप्रतिपत्त्य-
र्थमितिहासमाचक्षत आचार्याः । निदानभूतम्-
इति ह एवमासीत्-यः कथ्यते स इतिहासः ।

मीते निर्वर्तयति मायुम् । शब्दं करोति—
इत्यर्थः

158. किन्त्वेतावद्विवक्षितम् । मेघाश्रया शब्दवती
भूत्वा माध्यमिका वाग्विद्युदात्मना स्थित्वा
वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तद्वर्षमुदकरूपभूतं
जलाशयेभ्य आदित्यात्मना स्थित्वा पुनरादत्ते
विद्युदात्मना मध्यस्थाने स्थित्वा वर्षति,
आदित्यात्मना बुस्थाने स्थित्वा पुनरादत्त
इत्यभिप्रायः ।

160. प्रकृतेभ्यः पृथिवीनामभ्यः । पृथिव्यामेव
हिरण्यमुत्पद्यते । अतः पृथिव्याभिधानानन्तरं
हिरण्यनामानि समाज्ञातानि ।

160. असमाज्ञातान्यपि सन्ति हाटकसुवर्णचामीकर-
शातकुम्भादीनि ।

160. आयम्यमानं ह्रियत एव शिल्पिभिः कटक-
रुचकस्वस्तिकादिभावेन विस्तीर्यमाणम् । .....
तेन हि व्यवहारः । क्रियते ततस्तन्नैकत्रावतिष्ठते
ह्रियत एव सर्वदा ।

160. यस्य हि तद्भवति, तस्य हितञ्च दुर्भिक्षादिषु
तद्भवति रमणञ्चेति । तेन हि पृथ्वीतेन
मूषिकोऽपि रमते, किमुत मनुष्यः ।

160,161. अन्तरा द्यावापृथिव्यौ इमे क्षियति निवसति
'इति' अन्तरिक्षम् ।

161. अथ 'वा शरीरेषु' एतदेव 'अन्तर्' मध्येऽव-
स्थितम् 'अक्षयम्' इतराणि पृथिव्यादीनि
भूतानि क्षीयन्ते तस्मादक्षयत्वादन्तरिक्षम् ।

161. 'समुद्रः' इत्येतदभिधानमुभयाभिधायित्वात्
पार्थिवेन समुद्रेण एतेन जलाशयेन सन्दिह्यते ।
एतदत्र सन्देहपदम् ।

161. यस्मिन्नुदाहरणे लक्ष्यते, तत्रेतिहासमाचक्षत
आचार्या निदानभूतम् । 'इति हैवमासीत्-'
इति यः कथ्यते स इतिहासः ।

- II.71. देवापिः शन्तनुश्च कौरव्यौ कुरुवंशप्रभवौ भीमसेनपुत्रौ भ्रातरौ बभूवतुः । 161. 'देवापिश्चाष्टिषेणः शन्तनुश्च' आष्टिषेण एव कौरव्यौ कुरुवंशप्रभवौ भ्रातरौ बभूवतुः ।
- II.71. स च किल व्यवननामापरनाम्नि ऋष्टिषेणे ब्रह्मचर्यमुवास । स गुर्वनुप्रहात्तेनैव शरीरेण वीतहव्यवद् विश्वामित्रवच्च ब्राह्मणो बभूव । 161. स किल तीव्रेण तपसा ब्राह्मणत्वमापेदे, विश्वामित्रवत् ।
- II.73. आष्टिषेणः, ऋष्टिसेनस्य पुत्र ऋषिः । ..... 163. आष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्र इषितसेनस्येति वा । ... ऋष्टिप्रधाना सेना यस्य, इषिता वा सेना शत्रून्प्रति प्रेषिता नित्यं सेना यस्य, कान्ता वा इष्टा सेना यस्य ।
- II.74. निपरणाद्वा । निपरणं पिण्डपितृयज्ञब्राह्मादौ पिण्डदानम्, तेन त्रायते शास्त्रसामर्थ्यात् पितृन्, अकरणप्रत्यवायपरिहारेण चात्मानम् । ... ब्राह्मणमध्यस्मिन्नर्थे सामान्येन दर्शयति-तथेदं नान् । 163. निपरणाद्वा, निपृणाति ददाति ह्यसौ पिण्डान्पितृभ्य इति पुत्रः ।
- II.75. तस्यैवैकस्यार्थस्य उत्तरा ऋक् भूयसे बहुतराय निर्वचनाय, निर्विविच्य वचनाय । भूयस्त्वञ्च पौरोहित्यात्विज्याभ्युपगमलिङ्गभूतवृष्ट्यर्थवाग्ग्लभादिना । 163. ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति 'तद्यदेनो-स्तपस्यमानान् ब्रह्म' इत्येवमादि ।
- II.76. यत् यदा यस्माद्वा देवापिः शन्तनवे शन्तनव्यै पुरोहितः सन् होत्राय वृतः वार्षिके कर्मणि, कृपयन् कृपायमाणः । अनावृष्टिहतं लोकमनुकम्पमानः । अदीधेत् अन्वध्यायत् ध्यातवान् । 164. तस्यैवार्थस्य प्रकृतस्य यथोक्तस्मात्समुद्भाद्वृष्टिमयाचत देवेभ्यो देवापिर्यथा च पौरोहित्यमकरोत्, यथा वायाजयच्छन्तनुम् । वर्षार्थेदेन कर्मणा । भूयसे बहुतराय निर्वचनाय ।
- II.76. यत् यदा यस्माद्वा देवापिः शन्तनवे शन्तनव्यै पुरोहितः सन् होत्राय वृतः वार्षिके कर्मणि, कृपयन् कृपायमाणः । अनावृष्टिहतं लोकमनुकम्पमानः । अदीधेत् अन्वध्यायत् ध्यातवान् । 164. यद् यस्माद् देवापिः शन्तनवे राज्ञे पुरोहितः । पुरोहितो ह्येवामिकर्मणि व्याप्रियते । सः पुरोहितः सन् देवापिर्होत्राय होतृकर्मणे वर्षार्थायै कर्मणि वृतः सन् कृपायमाणो राज्ञोऽदिधेत् अन्वध्यायत्, वृष्टिर्भवेदिति ।
- II.76. शमस्मै तन्वै शरीराय वास्तु-इति वा, इति रोगिणं कश्चिद् दृष्ट्वा एवमाह, स च तदैवारोगः सम्पद्यते । 165. स हि कश्चिन्नोर्गात् दृष्ट्वा ब्रवीति 'तनो ह्य' तवास्त्विति । ततोऽसावगदो भवति ।
- II.76. शान्तिकर्षाष्टिकाभिचारिकेषु कर्मसु पुर एनं दधति राजानः पुरस्कुर्वन्तीत्यर्थः । 165. पुरोहितः शान्तिकर्षाष्टिकाभिचारिकेषु कर्मसु 'पुर एनं दधति' राजानः । पुरस्कुर्वन्तीत्यर्थः ।
- II.77. नित्यपक्षे ऋग्व्यास्यन्यदर्थयोजना-आष्टिषेणः- 165. नैरुक्तपक्षे-ऋष्टिषेणो मध्यमस्तदपत्यमयमग्निः पार्थिव आष्टिषेणो देवापिः शन्तनवे सर्वस्मै यजमानायेति योज्यम् ।

- II.77. मध्यमो बृहस्पतिः, ददद्वाचं गन्तितलक्षणा-
मस्मै अयच्छत् ।
- II.79. लोकक्रमादाह—साधारणानीत्यादि ।
- II.80. यानि त्वस्य आदित्यस्य प्राधान्येन मन्त्रेषु
सुक्तहविर्भाजि सवितस्यर्षादीनि तान्युपरिष्ठात्
दैवते काण्डे व्याख्यास्यामः ।
स्वरादीनि तु षडपि उभयोर्हविःसुक्तभाजि
भवन्ति, अतो नैघण्टुके प्रकरणे इह
व्याख्यास्यन्ते ।
- II.80. आदत्ते भासं, तदुदयेऽन्तर्धानादादानव्यपदेशः ।
ज्योतिषां चन्द्रनक्षत्रप्रहादीनाम् ।
- II.81. आदितेयमिति वेदे प्रयुक्तं दृश्यते किन्त्वल्प-
प्रयोगविषयोऽस्य । तुशब्दो विशेषणार्थः ।
- II.82. सुक्तभागभवति, सुक्तं स्तुतिः तामेव भजते ।
क ? 'सूर्यमादितेयम्' इति । न हविर्भाक्,
सूर्यपदसामानाधिकरण्यादेतद् गम्यते । गुणा-
भिधानमेतत्, नानेन नाम्ना हविश्चोदना
कचिदस्तीति ।
- II.82. अन्येऽल्पप्रयोगमित्यादित्यस्यैव वेद एकवचना-
न्तस्यादित्यादिविषयस्याल्पप्रयोगतां सुक्त-
भाक्त्वं बाहुः ।
- II.83. पृथगर्थमिदं दर्शयति—अथापि मित्रावरुणयोः,
आदित्यशब्देन हि स्तुतिः । आदित्या दातु-
नस्पती दानपती ।
- II.83. अथापि मित्रस्यैकस्यादित्यप्रवादा स्तुतिः ।
- II.84. अथापि वरुणस्यैकस्य । 'अथा वयम्' इति
नियमः ।
- II.84. शुनःशेपो यूपे बद्धो वरुणमाह ।
165. बृहस्पतिर्वाचस्पतिरिति मध्यमः । स्तनयितु-
लक्षणां वाचमित्यर्थः ।
166. लोकाभिधानाधिकारेणैदमुच्यते । 'साधारणा-
न्युत्तराणि षड् दिवश्चादित्यस्य च' इति । '...'
यान्यस्य आदित्यस्य प्राधान्येन वर्तन्ते प्रधान-
स्तुतिभाजि नामानि, '.....'तान्युपरिष्ठाद्-
व्याख्यास्यामः सप्तदशोऽध्याये ।
इमानि तु नैघण्टुकानि संसृष्टरूपाणि च
शुनामभिः साकमित्यत इह नैघण्टुकप्रकरणे
निरुच्यन्ते ।
166. तदुदये हि आदत्ते भासं ज्योतिषाम् । चन्द्रा-
दीनां प्रभानाशो भवति । अन्यग्रहापेक्षमेतत् ।
167. अल्पप्रयोगविषयम् । तुशब्दो विशेषणार्थः ।
167. 'आदितेयः' इति सुक्तभागेव चैतदभिधानं
न हविर्भाक् । न ह्यादितेय इत्यनेन नाम्ना
हविराध्वयैव चोदितपूर्वमस्ति । यथा चैत-
त्सुक्तमेव नैघण्टुकवृत्त्या भजते, तथेदमुदा-
हरणम्—'सूर्यमादितेयम्' इति ।
167. अन्ये तु मन्यन्ते—आदित्य इत्येतदेवाल्प-
प्रयोगमिति । तत्र खेतद् विरुद्धयते—सूक्त-
भागिति । हविरपि ह्यनेनाभिधानेन चोद्यते ।
168. अथापि मित्रावरुणयोरगदित्यप्रवादाः स्तुतयो
भवन्ति । तद्यथा—'आदित्या दातुनस्पती
दानपती ।
168. अथापि मित्रस्यैकस्य आदित्यप्रवादा स्तुति-
र्भवतीति ।
169. अथापि वरुणस्यैकस्यादित्यप्रवादा स्तुति-
र्भवति । तद्यथा—'अथा वयमादित्य व्रते तव'-
इति ।
- 169, 170. अनया त्रिष्टुभोपाकृतः शुनःशेपो वरुणं
स्तुतवानात्मानं मोचयिष्यन् ।

- II.84. निगमप्रज्ञादाह—व्रतमिति कर्मनाम, वृणोतीति ।
कर्तरि सत इति कृतव्याख्यानम् । तद्धि शुभम-
शुभं वा वृणोति बध्नाति कर्तारम् ।
- II.85. इदमपीतरद्वयतम्—गुडलवणस्त्रयादिविषयनि-
वृत्तिरूपं कर्म । एतस्मादेव रूपसामान्यात् ।
- II.86. उक्तं प्रासङ्गिकम् । प्रकृतमभिधीयते—स्वरादित्यः—
सुष्ठु वा ऋतो गतो रश्मिभि रसानादातुम् ।
एतेन द्यौर्व्याख्याता । तुल्यनिमित्तत्वात् ।
तानि चेत् समानकर्माणि समाननिर्वचनानि
इत्यस्याः परिभाषाया उदाहरणान्येतानि, अल्प-
त्वात् स्वयमेव प्रदर्शयति—साऽपि सुष्ठु गता ।
- II.87. अथ द्यौः संस्पृष्टा व्याप्ता ज्योतिर्भिः पुण्य-
कृद्भिश्च । 'सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि
यन्नक्षत्राणि' इति श्रुतेः ।
- II.88. अथ द्यौः । कमिति सुखनाम, तत्प्रतिषिद्धमकं
दुःखं पुनः प्रतिषिध्यते, सुखमेवेत्यर्थः ।
सुखस्थानत्वाच्च सुखमित्युच्यते । प्रतिषेध-
द्वयोपनिपाते प्रकृत एव गम्यत इति ।
अस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं पठित्वा व्याचष्टे ।
- II.89. विष्टबादित्यो भवति । आविष्टो रसान् ।
विष्टबादित्यः पृथिव्या रसानादातुमाविष्टोऽभि-
निविष्ट इत्यर्थः ।
- II.89. भासनः सन्नाकारस्य ह्रस्वत्वेन सलोपेन च
भनः, भनः सन् नभः ।
न न भातीति वा, नकारलोपेन नभः । न न
भाति, भात्येवेत्यर्थः ।
170. निगमप्रसक्तमुच्यते—व्रतमिति कर्मनाम,
वृणोतीति । एवं कर्तरि कारके सतो वृणोतेः ।
तद्धि कर्म शुभमशुभम्वा कृतं संदावृणोति
कर्तारम् ।
इदमपीतरद्वयतमेतस्मादेव निवृत्तिकर्म, यम-
नियमाख्यं बाहिवैदिकमान्तवैदिकं वा, यदभि-
सन्निधावुपेयते ।
- 170, 171. अधुना प्रकृतमेवोच्यते—स्वरादित्यो भवतीति
सुष्ठु रसानादातुमृतो गतो भौमानान्तरिक्षांश्च ।
171. सुष्ठु रसानादातुमृतो गतो भौमानान्तरिक्षांश्च ।
172. एतेन द्यौर्व्याख्याता । उक्तं हि 'तानि चेत्स-
मानकर्माणि समाननिर्वचनानि'—इति । सापि
हि सु अरणा शोभनगमना भवति । शोभनं वा
अस्यामर्यत इत्येवमादि यथासम्भवं योज्यम् ।
172. आह । 'अथ द्यौः' कस्मात् पृथिरिति ।
उच्यते । सापि हि संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्य-
कृद्भिश्च ।
172. 'अथ द्यौः' कस्मान्नाकः इति । उच्यते । कमिति
सुखनाम । आह, ततः किम् ? इति । शुणु
तत्प्रतिषिद्धं सत्पुनरपि प्रतिषिध्यते । आह ।
किम् ? इति । उच्यते, तत्प्रतिषिद्धयमानम्
'अकम्' भवति, असुखमित्यर्थः । पुनरपि
च प्रतिषिद्धयमानं नाकं भवति । ततो द्विः
प्रतिषेधः प्रकृतिमापादयति । नाकमित्युक्ते
सुखमिति प्रतीयते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे
भवति ।
173. 'विष्टबादित्यो भवति' । आह कस्मात् ?
उच्यते, आभिमुख्येन हेप रसान्भौमानान्त-
रिक्षांश्च विष्टः प्रविष्टो रश्मिभिरादातुम् ।
173. अपि वा भन एव स्याद्विपरीतः । भनो
भासनः सन् नभ इत्युक्ते विपर्ययेण ।
'न न भातीति वा' न न भाति भात्येवेति
नभः ।

II. 90. बन्धनप्रतीतेर्यमनादित्याह—एकत्रोदकस्या-
परत्राश्वानाम् ।

आदित्यसम्बन्धित्वेनैव दिङ्निमित्तमादाह—दिङ्-
नामान्युत्तराण्यष्टौ ।

II. 91. आज्यन्तः शरपथपर्यन्तः काष्ठोच्यते ।

II. 92. शरीरं सामान्येन निराह—शृणातेः हिंस्यते
हि तत् ।

II. 93. वृत्रशब्दस्य निगमप्रसक्तस्याभिधेयं प्रति
विप्रतिपत्तिः, तन्निर्णिनीषया प्रश्नयति तत् को
वृत्र इति ।

कथं तर्हि मन्त्रेषु ब्रह्मणेषु च सलिलसंघातमा-
त्रात्मकेन वृत्रेण सह युद्धप्रवादाः ?

अपां रश्मिभिराहृतानां घनीभूतानां वायुना-
वष्टब्धानामभिहन्यमानानां परस्परसंघर्षे तरु-
शाखयोरिवामिहृपजायते, ततस्तेनोपतप्तानां
विलयनं भवति ।

तस्मादसति युद्धे कल्पनेषा । तथा च कल्पित-
रूपा मन्त्रवर्णा मन्त्रलिङ्गाः ।

II. 94. यानि युद्धान्यैतिहासिका आहुः, तान्यपि
मायैव ।

II. 95. अहिरयनात् गमनात्, एति गच्छत्यन्तरिक्षे ।
अयमपीतरोऽहिः सर्प एतस्मादेव एतेः ।
असावपि हि भूम्यामेति ।

पण्यं नेनेक्ति शोधयति, क्रयविक्रयः स्यादिति ।

II. 96. ब्राह्मणदृष्टास्त्रयोऽपि निर्वचनप्रकारा इति दर्श-
यति—‘यदिभाल्लोकानावृणोत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्व-
मिति विश्वायते ।

174. रश्मिर्यमनात्, उदकस्याश्वानां वा ।

आदित्योपलक्षणा एव हि दिश इत्यादित्य-
नामभ्य उत्तराणि दिङ्नामानि ।

175. आज्यन्तोऽपि शरपथान्तः काष्ठोच्यते । असा-
वपि स्वप्रदेशं कान्त्वा स्थितो भवति ।

176. ‘शरीरं शृणातेः’ हिंसार्थस्य, हिंस्यते हि तत् ।

इह मन्त्रे वृत्र इत्येतच्छ्रुतम् तदेतन्निगमाहु-
प्रसक्तं विचार्यत इत्युपयुक्तस्तच्छब्दः । आह—
‘को वृत्रः’ ।

177. यदि मेघो वृत्रो य एषु मन्त्रेषु संप्रामः श्रूयते
तत्र तत्र कः समाधिरिति ।

तेन हि वैद्युतेन ज्योतिषा वाय्वावेष्टितेनेन्द्रा-
ख्येनोपताप्यमाना आपः प्रस्यन्दन्ते वर्षभावाय
प्रकल्पन्ते ।

नह्यत्र यथाभूतं युद्धमस्ति । न हीन्द्रस्य शत्रवः
केचन सन्ति । मन्त्रोऽपि चैतस्मिन्नर्थेऽस्ति
नेन्द्रस्य शत्रवः ।

178. यानि च युद्धान्याहुरेतिहासिका नानारूपाण्यु-
पप्रदर्शयन्तः सापि च तव मायैव ।

179. अहिः कस्मात् ? उच्यते, अयनात् । एति
ह्यसावन्तरिक्षे । शब्दसामान्याभिरुच्यते—
‘अयमपीतरोऽहिः’ सर्प एतस्मादेव । असा-
वपि ह्येति ।

180. तदसौ नेनेक्ति नित्यकालं शुचिं करोति मूल्याहं
स्यादिति ।

इत्येषां धातूनामन्यतमस्य । ब्राह्मणमपि चैत-
स्मिन्नर्थे भवति । ‘यदवृणोत्’ अन्तरिक्षमुदकं
वा महत्त्वात् ‘तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति ।’ एवं
***शायते ।

II.97. रात्रिनामान्युत्तराणि दिङ्नामभ्यस्योर्विशतिः ।
आदित्यनिमित्तत्वसम्बन्धात् ! दिक्सम्बन्धाः
श्यामवर्णाः ।

अवश्यमायन्तीत्यवश्यास्तुषारा इत्यर्थः । ते
हि रात्रौ निपतन्ति ।

रात्रेरपरः काल इत्यभिधेयकथनम् । नास्मात्परं
रात्र्यवयवोऽस्ति पञ्चदशो मुहूर्तः ।

II.98. आदित्यो हि तापकः प्रकाशकश्च, चन्द्रमास्तु
शीतः प्रकाशकश्च । इदं पुनर्नात्युष्णं नातिशीतं
प्रकाशकञ्चेत्येवमादित्यादीनामिदमेव श्रेष्ठमा-
गच्छतीत्यर्थः ।

II.98,99. यथा प्रसूता उत्पन्ना उषाः सवितुः सवाय
जन्मने, उषसो ह्युत्पत्त्यनन्तरं सविता जायते,
तेनेयं तदर्थमेवोत्पन्ना इत्युच्यते । एवमेव
रात्रिः प्रसूता उषसे, उषसो जन्मार्थमुत्पन्ने-
त्यर्थः ।

II.99. तस्या एवोक्तविभागाया उषस एषापरा,
अनन्तरा ऋग्भवति ।

II.100. सूर्य उषसो वत्स उच्यते ।

यथा हि वत्सो मात्रा सह चरत्येवं सूर्य उषसा
सह ।

यथा वा वत्सो मातुरुषसः पय आहृत्यं रसं
पिबन्नपहरति, एवं सूर्य उषसोऽवश्यायाहृत्यं
रसमुदितो रश्मिभिः शोषयन्नपहरति । अतो
ऽसावस्या वत्स उच्यते ।

II.101. उपाहरन्त्यनुतिष्ठन्त्यस्मिन् कर्माणि, न तु
रात्रावपि कुर्वन्त्येव कर्मकाराः ।

181. रात्रेर्नामानि उत्तराणि-इति प्रकृतेभ्यो दिङ्-
नामभ्यः । तमःसतत्त्वा हि रात्रिः । तस्य च
तमसो दिङ्वेवात्मलाभो भवति । अतो दिङ्-
नामभ्य उत्तराणि रात्रिनामानि ।

अवश्यमायन्तीत्यवश्यास्तुषारा इत्यर्थः ।
ते हि रात्रौ निपतन्ति ।

रात्रेरेव ह्यपरः काल उषआख्यो भवतीति
रात्रिनामभ्य उत्तराणि उपोनामानि ।

182 आदित्यो हि तापकः प्रकाशकः । चन्द्रमा
अप्यतिशीतः प्रकाशकश्च । इदं पुनर्ना-
त्युष्णं नातिशीतं प्रकाशकश्च, इत्येवमादि-
त्यादीनामिदमेव श्रेष्ठम् । आगादागच्छती-
त्यर्थः ।

183. यथोषा आदित्यस्य जन्मनो हेतुस्तदनन्तर-
जन्मत्वादेवं रात्रिरुषसो जन्मनो हेतुः, इत्येव-
मस्यामृचि रात्रेरेवापरः काल उषःसंज्ञित
इति गम्यते ।

तस्या उषस एषापरा ऋग् भवति अस्यैवार्थस्य
दृढतायै रात्रेरपरः काल उषा उच्यते इति ।

184. सूर्यो हि रोचिष्णुः । तम् 'अस्या वत्समाह'
मन्त्रदृक् ।

मातृसहचरो हि वत्सो भवति । अयमपि
चानयोषसा सह चरतीत्येतस्मात्सामान्याद् वत्स
इत्युच्यते ।

यथा हि मातुरुषसः क्षीराख्यस्य रसस्याहर्ता
भवति वत्स एवमेषोऽप्यौषसिकानामवश्या-
याख्यानां रसानामहर्ता भवति रश्मिभिरित्ये-
तस्मात्सामान्याद्वत्सत्वम् ।

185. उपाहरन्त्यस्मिन्कर्माणि, न हि तथा रात्रा-
वनुतिष्ठन्ति कर्माणि कर्मकरा यथाहनि ।

- II.101. तस्याहःशब्दस्यैष निपातो नैघण्टुकत्वेन
वैश्वानरदेवतायामृचि ।
- II.103. आ उपरादीनीति वक्तव्ये उभयोःपादानं
रलयोरविशेषत्वप्रदर्शनार्थम् ।
- II.104. तेषां मेघानामुपरशब्दवाच्यत्वे एषा ऋक् ।
पर्वत नामत्वेऽन्वेष्ट्या ।
- II.105. सामर्थ्याद् वृष्टिलक्षणान्युदकानि, तदधीना
च छष्टानां देवादीनां स्थितिरिति स्थित्यर्थं
प्रथमं मेघाः छष्टाः ।
- II.106. सारूप्यप्रसक्तमनूपशब्दं निराह-अयमपीत्यादि ।
इतरो नदीकञ्चः समुद्रकक्षो वा देशविशेषो-
ऽनूप उच्यते वपेरेव, अनूप्यतेऽनुप्रकीर्यते
ऽनुगृह्यते उदकेन ।
- II.107. प्रसिद्धनदीलिङ्गयोगाद् नद्या इव, प्रसिद्ध-
देवतालिङ्गयोगाच्च कच्चिदेवताया इव निगमा
दृश्यन्ते ।
तस्य यदेवतावन्निगमजातं तदुपरिष्ठाद् द्वादशे
'पावका नः सरस्वती' इत्यत्र व्याख्यास्यामः ।
- II.109. माध्यमिकाभिधानपक्षे—गिरयो मेघाः,
ऊर्मयः स्तनयिन्नवः, पारावते द्यावापृथिव्यौ ।
हन्तिर्गातिर्कर्म । गमनेन पूरणं लक्ष्यते ।
द्यावापृथिव्यौ शब्देन पूरयित्रीम् । शेषं
समानम् ।
मेघेभ्यो वाक् तदनन्तरमुदकमिति वाङ्नामभ्य
उत्तराण्युदकनामानि एकशतम् ।
- II.110. तत्सम्बन्धार्थमाख्यानं तावत् प्रस्तौति ।
185. तस्य अन्धः'एष निपातो भवति' नैघण्टुकवृत्त्या
वैश्वानरीयायां वैश्वानरदेवतायामृचि ।
186. 'आ उपर इत्येतस्मात्' इति वक्तव्ये 'आ
उपर उपल इत्येताभ्यां' इत्युक्तम् । उभावपि
हेतौ समाननिर्वचनौ शब्दावेकस्मिन्निरुक्ते
निरुक्तौ भविष्यते इति, रलोश्चाविशेषख्याप-
नार्थम् ।
187. तेषां मेघानामुपरशब्दवाच्यत्वे विशेषलिङ्ग-
वाचिका एषा ऋग् भवति ।
188. मेघाभावे हि सर्वमेवेदं जगद्दर्शभावान्न
स्यात् । तस्मादेत... 'एवाग्रे छष्टा इत्यभिप्रायः ।
- 'अयमपीतरः' नयनूपः समुद्रानूपो वा ।
एतस्मादेव वपनेर्धातोः, असावपि अनुप्यते
प्रकीर्यते नित्यकालम् 'उदकेन' ।
189. तत्र तस्मिन्सप्तपञ्चाशत्के वाङ्नामगणे सरस्व-
तीत्येतस्य नाम्नो 'नदीवदेवतावच्च निगमा
भवन्ति' । नद्यर्थयुक्ताश्च देवतार्थयुक्ताश्चेत्यर्थः ।
तत्रैवं सति यदभिधानं देवतावत् तदधिकृत्य
उपरिष्ठाद्-व्याख्यास्यामः षोडशेऽध्याये 'पावका
नः सरस्वती' इत्येतस्मिन्मन्त्रे ।
192. देवतापक्षे त्रिनियोगानुविधानाभिप्रायेण सरस्वती
माध्यमिका वाक् । सा गिरीणां मेघानां सानूनि
भञ्जत्युर्मिभिः स्तनयिस्तुभिः पारावारे द्यावा-
पृथिव्यौ हन्तीति योजयम् ।
- मेघाश्रया हि वाक्, मेघोत्थं चोदकं स्तनयि-
स्तुशब्दपूर्वकञ्चेति वाङ्नामभ्य उत्तराण्यु-
दकनामानि ।
193. यस्मिन्सुक्ते प्रधाना नद्य एव, तत्रैवं निदान-
भूतमितिहासमाचक्षते वदन्त्याचार्याः ।

- II.110. इतरे धनस्य वोढारो विश्वामित्रस्यानुचराः, 193. इतरे तदनुयायिनस्तस्करा वा ।
तस्करा वा । पिजवनपक्षे सैनिकाः ।
- II.111. उपोपसर्गो रमिणा सम्बध्यते, तत्पूर्वकश्च 194. 'उपरमर्षं मे' उपेत्ययमुपसर्गो मन्त्रस्य
रमिरुपसंहारे वर्तते । उपरमर्षं मद्रतो वेगाद-
गाधोदकत्वाच्च । मध्यादाकृष्य भाष्यकारेण रमध्वमित्यनेन
क्रियापदेन योजितः ।
- II.112. कुशिको राजा इत्यभिधेयवचनम् । क्रोशतेः 195. यदैवमविशेषेणोच्यमाना न शुश्रुवुस्तदैका-
शब्दार्थस्येति निर्वचनम् । विदितं कुरुत प्रति-
मुद्दिश्य प्रवर्तते वक्तुम् । प्रसिन्धुमच्छ । ...
षिञ्चं मा काष्ठं-इत्येवं सर्वदा शब्दं करोत्यनु-
'कुशिको राजा' इति तत्त्ववचनम् । 'क्रोशतेः'
वा शब्दार्थस्य, स हि साध्वेव क्रियतामित्येवं
शास्तीत्यर्थः । नित्यकालमेव क्रोशयति ।
- II.113. तस्मिन् हते आपः पतिताः, ताभिर्गच्छ- 196. स हि निपतन्तीरपो निरुणद्धि । तमिन्द्रो
न्तीभिर्वयं खाताः । एवं मेघहननद्वारेणास्मान-
खनत् । वज्रेण हन्ति, तस्मिन्हते पृथिवीं प्राप्यापो
यथा निम्नानुसारिण्यः खातानि कुर्वन्त्यो वहन्ति ।
तैः खातैर्वयं गच्छामः ।
- II.115. यथा वा मर्यायेव मनुष्यस्य पितुर्वाऽर्थाय 198. मर्याय मनुष्याय कन्या नवोढा 'शश्वच्च ते'
कन्या कुमारी कन्यला, शश्वच्च ते, स्वजेरेतद्
परिष्वजनाय । कथं नाम परिष्वजेत मामय-
रूपम्, परिष्वजनार्थं प्रह्वीभवेत् तथा वय-
मित्यभिप्रायेण यथा सा निनमेदेवं वयं तव
मपीति । ते तवाथयित्युक्तार्थम् । निनमाम ।
- II.116. अश्वं निराह-अश्रोतेः, व्याप्नोति ह्यध्वान- 199. आह 'अश्वः कस्मात्' ? उच्यते, स हि
मन्येभ्यः शीघ्रम् । 'अश्रुतेऽध्वानं' व्याप्नोतीत्यर्थः ।
दधदाकारी भवति-अधिष्ठित ईषदवनतमध्य-
स स ह्यधिरुडेऽश्वारोहे आकुञ्चितग्रीवो विपु-
भागः, उद्धृतकन्धरः कुञ्चितघोणः, स्तिमित-
ष्पितसर्वगात्र आकृतिमान् भवति ।
- II.118. आपनीफणत् 'फण गतौ' इत्यस्य चर्क- 200. आपनीफणादिति फणतेः, गत्यर्थस्य चर्करी-
रीतवृत्तं यद्भुगन्तमिति, क्रियाभ्यासविषय-
तान्तत्वेन वृत्तम् ।
मित्यर्थः ।
अश्वसम्बन्धेनोच्यते- 'दशैतेभ्य उत्तराण्यादिष्टो-
पयोजनानि' । अदिष्टा निर्दिष्टा उपयुज्यन्ते-
ऽस्मिन्ननेन वेत्युपयोजनम्, इन्द्रादिदेवता-
विशेषोऽनिर्दिष्टसम्बन्धीत्यर्थः ।
दश यानि उत्तराणि नामानि, तान्यश्वनाम-
सम्बन्धेनैवोच्यन्ते । तान्यपि ह्यश्वानामेव ।
तानि पुनः 'आदिष्टोपयोजनानि' इति एवमा-
चक्षत आचार्याः । इदमिन्द्रस्याश्वानां नामेद-
मभेरिदमादित्यस्य, -इत्येवमादिष्टोपयोजनानि ।

- II.119. अथायपरिसमाप्तिस्त्वनाय सर्वत्राभ्यासः श्रुतौ
तथा दर्शनात् ।
- II.120. ज्वलनं संसम्बन्धादाह—कर्मनामानुत्तराण्ये-
भ्यः षड्विंशतिः ।
कर्मणो हि प्रधानं दृष्टादृष्टार्थत्वादपत्यलक्षणं
फलम्, अतस्तदनन्तरमपत्यनामान्याह ।
- II.121. पुरा वसिष्ठो हतपुत्रः पुत्रं याचमानः कृत-
कादीनामन्यतमं पुत्रं कुर्वित्यभिन्नोक्तस्तं
प्रत्याह ।
- II.123. अभीषाट्—अभिभविता च सपत्नानाम्,
त्वत्प्रसादात्, एतु—आगच्छतु नव्यः—नवजातः,
औरसः पुत्र इत्येतद् वयमाशास्महे ।
- II.124. एतां वक्ष्यमाणामृचं दुहितुर्दायादत्त्वं उदा-
हरन्ति वेचिदाचार्याः ।
एतस्मिन्नर्थे पुत्रदायाद्य इत्येके ।
- II.126. दोग्धेर्वा, सुखितापि सती सर्वदा दोग्धि
वस्त्रालङ्कारादि पितृकुलम् ।
उक्तस्यैवार्थस्य द्रष्टव्यः कारणमाह—तदेतदृचा
श्लोकेन चाप्युक्तमिति ।
- II.127. दुहितरो दायं नार्हन्ति । कस्मात् ? अपत्य-
कार्याभावात् । अनपत्या एव स्त्रिय इति ।
तस्मात्पुमान् दायो दायार्हः, अदायार्हा
स्त्रीत्येतस्मिन् ब्राह्मणे विचार्यमाणे ज्ञायते ।
- II.127, 128. विक्रयो वैवाहिकेन शुल्केन । नालो
वा बहुर्वा पुत्रे विक्रयः । तावदेव सः
इति स्मरणात् ।
201. अथायपरिसमाप्त्यर्थो द्विरभ्यासः ।
203. ज्वलयेव ह्यग्नौ कर्माणि क्रियन्ते इति
ज्वलनाभ्य उत्तराणि कर्मनामानि ।
सर्वकर्मणां ह्यपत्योत्पादनकर्मैव प्रधानमृणापा-
करणद्वारेणेति कर्मनामभ्य उत्तराण्यपत्य-
नामानि ।
204. वसिष्ठाभिसंवादे वसिष्ठेन हतपुत्रेणाग्निरभ्य-
र्थितः, पुत्रं मे देहीति । तेन क्लृप्तौ प्रत्युक्तः,
क्रीतक-कृत्रिम-दत्तकादीनां पुत्राणामन्यतमं
कुरुष्व पुत्रमिति । स एवमुक्त एताभ्यामृग्भ्या-
मन्यजानुत्रान्निन्दन्नौरसं पुत्रं ययाचे ।
206. 207. अभीषाट् अभिषहमाणः अभिभवन् सपत्नान्
नव्यो नवजातः । शिशुरित्यर्थः ‘स एव पुत्रः’
आगच्छतु । किं नः परकीयं पुत्रैः सङ्कल्पितै-
रित्यर्थः ।
एनामृचं शासद्वह्निरित्यादि या वक्ष्यमाणा ताम्,
दुहितुर्दायाद्येऽर्थे उदाहरन्ति धर्मविदः ।
पुत्रदायाद्य इत्येके । एके पुनर्धर्मविदो मन्यन्ते
यत्पितृकं वित्तं तत्पुत्रस्यैव दायार्हं न दुहितुरिति ।
208. ‘दोग्धेर्वा’ सा हि नित्यमेव पितुः सकाशाद्
द्रव्यं दोग्धि प्रार्थनापरत्वात् ।
210. तदेतदनेनापि स्पष्टार्थतरेण मन्त्रेणोच्यते इति
पूर्वेत्यास्पष्टार्थतायां स्पष्टार्थीकरणार्थोऽयं मन्त्रः,
‘न दुहितरो दायार्हमर्हन्तीत्येवमेके धर्मविदो
मन्यन्ते ।
एतस्मिन् ब्राह्मणे विचार्यमाणे ज्ञायते, न
दुहितरो दायार्हमर्हन्ति, पुमानेवार्हतीति ।
211. स्त्री विक्रीयते च वैवाहिकेन शुल्केन ।
‘विक्रयं चाप्यपत्यस्य मतिमान्कोऽनुमंस्यते
स्वल्पो वाथ बहुर्वापि विक्रयस्तावदेव सः ।’
इति भगवता वासुदेवेनोक्तं सुभद्राहरणे ।

II.128. अतिसर्गोऽपि विश्वामित्रेण कृतः श्रूयते
ज्यायसो मधुच्छन्दसः ।

अतः शासनवचनात् अभ्रातृकाविषये पुत्राभावे
तत्स्थाने स्त्र्यपि पुत्रः स्यादित्याशास्यम् ।

II.129. अस्मिन् पक्षे निगममपि दर्शयति ।
‘...अभ्रातर इव योषास्तिष्ठन्ति हृतवर्त्मनः॥’
अयमाथर्वणे वेदे मन्त्रः ।

स्त्रीणां लोहितबाह्वकव्याधिव्यावृत्त्यर्थं कर्मणि
विनियुक्तः ।

II.130. गर्तारुगिव-यथा दक्षिणापथे कापि प्रदेशे
अपुत्रा अपतिका वा अपस्मारा रोहिणी स्त्री,
सनये लाभाय धनानाम्, भर्तुः स्वभूतानां,
सर्वलोकप्रकाशमास्फारं गच्छति तद्वत् ।

II.131. सत्यं हि तत्र संगीर्यते । कथम् ? पुनर्देवि-
ष्यामीति कृतमातृहस्तग्रहणादिना कृतशपथेऽपि
व्यसनेनैवाकृष्यमाणो गीत्य शपथं खादयित्वा
दीव्यत्वेव कितवः, सङ्कर इत्यन्ये पठन्ति,
संकीर्यते हि तत्र सत्यमनुतेनानेकविधेन ।
श्मशानस्य गर्तवाच्यत्वे निगमः ।

II.132. अथवा नाभ्रात्रीमुपयच्छेत, अपत्यलिख्य ।
उक्तकारणत्वाद् दृष्टार्थत्वेन प्रतिषिध्यते ।

ततश्च ‘शासद् वन्दिः’ इत्ययमर्थोऽभ्रातृमती-
विषय एव व्याख्येयो न दुहितमात्रविषय
इति निश्चयः ।

II.133. प्रथमकृतायां तु पुत्रिकायां यदौरस उत्पद्येत,
तदा तत्रापि ज्येष्ठांशभागित्वं पुत्रिकाया
इत्येके स्मरन्ति ।

II.134. न, जामये भगिन्यै, तान्वः तनुभवः औरसः
पुत्र इत्यर्थः । रिक्थं पित्र्यं धनम्, आरैक्
प्रारिचव प्रादाव ददातीत्यर्थः ।

212. तथा च परित्यागोऽपि दृष्टो यथा विश्वामित्रेण
मधुच्छन्दआदीनाम् ।

यैवाभ्रातृका भवति कन्या, सैव पित्र्यं धन-
मर्हति, नेतरा सभ्रातृका ।

निगममप्येतस्मिन्नर्थे उदाहरन्ति, ‘अभ्रातर
इव योषास्तिष्ठन्ति हृतवर्त्मनः’ इति ।

प्रसवमार्गवहनरोगिणी या स्त्री भवति तस्या-
स्तत्प्रतीकारकर्मणि विनियुज्यते ।

214. गर्तारोहिणीव कान्दिहाक्षिणात्या स्त्री, सा यथा
गर्तः सभास्थानुस्तमारोहति.....सनये
लब्धये धनानाम् ।

215. स हि ‘सत्यसङ्गो भवति’ । सङ्गीर्यते हि
तत्र सत्यमिदमत्र पतितमिदमत्र न पतित-
मित्येवम् । प्रायेण कितवास्तत्रानृतं ब्रुवते ।

216. निगममपि चात्रोदाहरन्ति ‘श्मशानसञ्चयोपि
गर्त उच्यते’ इति ।

217. अथमस्मिन्वाक्ये ‘नाभ्रातृकामुपयच्छेत’ इति
प्रत्यक्ष एवोपयमनप्रतिषेधो विवाहार्थे पाणि-
ग्रहणप्रतिषेध इत्यर्थः ।

218. अधुना योऽसौ शासद्दन्धिरित्यस्या ऋच उत्तरो-
ऽर्धं च उक्तुष्टः, स एवाभ्रातृकावापक्षेणैव
निरुच्यते ।

219. यदोत्पद्यायां पुत्रिकायां पुत्रिकापितुरन्ये
पुत्रा जायेरंस्तदा विभागकाले ज्येष्ठ भागं
पुत्रिकायै च दद्यात् ।

220. न जामये भगिन्यै तान्व आत्मजः । आत्मनो
धियो जातः स आत्मजः । स किं करोति ? इति ।
‘रिक्थमारैक्’ रिक्थं पैतृकं धनं न प्रादाव प्रददाविति

II.136. अपत्यसम्बन्धादाह—‘मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः’—मनुष्या नर इत्यादीनि ।

II.137. तत्र पञ्चजना इत्येतस्य सन्दिग्धस्य विवेकार्थं निगमाः ।

II.138. सौचीकस्याग्नेर्विशेषां देवानां संवादः । होतृ-जपश्चायम् ।

II.138,139. अस्ता वा क्षिताः स्थानेभ्यो लोकेभ्यः । ‘ते देवा असुरान् प्राणुदन्त’—इति श्रुतेः ।

II.139. एवम्, असोः अप्रशस्ताद्देशादसुरान् । ‘जघनादसृजत’ इति विज्ञायते । ऊर्ध्वञ्च नाभेः पुरुषस्य मेध्यत्वस्मरणात् ।

निषादः कस्मात् ? निषद्य हन्तीति निषादः, प्राणिवधजीवकः, प्रतिलोमजन्मा कश्चित् । सौधन्वना रथकारा निषादशब्दवाच्या इत्यन्ये । ‘वर्षासु रथकारस्य’ ‘एतया निषादस्यपतिं याजयेत्’ इत्येवमादिदर्शनात् । ‘सौधन्वना ऋभवः’ इति मन्त्रवर्णात् ।

II.140. सम्प्रत्यसाधारणं मनुष्यमात्रनामत्व एव निगमं दर्शयति ।

पञ्च—इति निर्वाच्यम्, पृक्ता इति निर्वचनम्, संख्या इति विषयकथनम्, सम्बन्धात्सर्वलिङ्गै-रित्याह—लिङ्गत्रययोगेऽप्यविशिष्टेति ।

II.141. मनुष्यसम्बन्धादुच्यते—अथ बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश आयती, च्यावाना, इत्येवमादीनि ।

II.142. इयमपीतरेति सारूप्यप्रज्ञादाह युग दि-सम्बन्धीनि । विहन्ति वहं स्कन्धमनुहो-ऽश्वस्य वा ।

II.143. कान्तमप्यङ्गुलीभिरेव क्रियत इत्याह—कान्ति-कर्माण इच्छार्था धातव आख्यातान्यष्टादश ।

221. मनुष्याणां नामानि मनुष्यनामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्योऽपत्यनामभ्यः, अपत्यान्येव हि विवृद्धानि सन्ति मनुष्या इत्युच्यन्ते ।

तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति सन्दिग्धाः । तत्रेयमृगुदाहरणम् ।

222. सौचीकस्याग्नेरार्षम् । तस्य विश्वेदेवैः संवादः । तत्रेयं होतृजपे विनियुक्ता ।

223. अथ‘वा अस्ताः स्थानेभ्यः’ प्रच्याविता देवै-रित्यर्थः ।

एवमेव प्रतिलोम्येन । ‘असोरसुरानसृजत’ असुरिति प्रशस्तप्रतिषेधः । अप्रशस्तादात्मनः प्रदेशात् प्रजापतिरसुरानसृजत ।

निषद्य हन्तीति प्राणिवधजीवनः ।

223,224. निषादः सौधन्वना इत्येके मन्यन्ते । स च रथकारः । तस्य हि भिन्नकालमाधानं श्रूयते । ‘वर्षासु रथकारः’ । ‘ऋभूणां त्वा’ इति रथ-कारस्येति च मन्त्रभेदः । ‘सौधन्वना ऋभवः’ इति च मन्त्रलिङ्गात् ।

224. यथा तु पञ्चजनशब्देन मनुष्या एव निषाद-पञ्चमा वर्णा उच्यन्ते, तथैव निगमः ।

225. तद्यथा—पञ्च स्त्रियः, पञ्च पुरुषाः, पञ्च कुलानी-ति । एवं पञ्चशब्दे स्त्रीपुंनपुंसकेषु विशेषो नास्ति ।

मनुष्याणामेव हि बाहवो भवन्तीति मनुष्य-नामभ्य उत्तराणि बाहुनामानि ।

227. ‘इयमपीतरा धूः’ अनुडुदादिसम्बन्धिनी । एतस्मादेव धातोर्वधकर्मणः । सापि हि ‘विहन्ति वहम्’ अनडुहोऽश्वस्य वा ।

यदपि ह्यकान्तं भवति तदप्यङ्गुलीभिरेव कान्तं क्रियत इत्यतोऽङ्गुलीनामभ्य उत्तरे कान्ति-कर्माणः समाप्ताः ।

- II.143. बलवतां धनसम्बन्धादाह धननामान्युत्तरा-
प्यष्टाविंशतिरेव । 228. य एव हि बलवन्तो भवन्ति त एव धनं
प्राप्नुवन्ति-इति बलनामभ्य उत्तराणि धन-
नामानि ।
- II.144. गोमिनां धनवतां च क्रोधः सम्भवतीत्याह- 229. धनार्थमेव हि गवार्थं च क्रोधो भवतीति
क्रुध्यतिकर्माणो धातवो दश । गोनामभ्य उत्तरे क्रुध्यार्थाः समाज्ञाताः ।
क्षिप्रसम्बन्धादन्तिकत्वस्याह-अन्तिकनामान्यु- 230. य एव हि क्षिप्रं गच्छति स एवाभिप्रेतस्या-
त्तराप्येकादश । र्थस्यान्तिके समीपे भवतीति क्षिप्रनामभ्य
उत्तराणि अन्तिकनामानि ।
अन्तिकीभूतानामेव हि संप्रामो भवतीत्यन्तिक
नामभ्य उत्तराणि सङ्ग्रामनामानि ।
- II.146. खले न पर्षान्-यथा खले पर्षान्, 'पृ पालन- 232. 'खले न पर्षान्' गाह्यमाने हन्यमाने । गम्य-
पूरणयोः' इत्यस्येदं रूपम् । कर्षस्य पूरयितृन् मानोऽत्र एकः खलशब्द उपमानमुपमा-
गोधूमादीन् बलीवर्दः पादैः, एवं प्रतिहन्मि पार्श्वस्थाने कर्षकेण
भूरि बहूनपि । पार्श्वान्बहूनपि सञ्चितान्पूलानप्रतिबन्धेन
क्षुधेरन्, एवमहमपि भूरीनपि शत्रून्' इन्मि ।
- II.147. सम्प्रति प्रसङ्गादाह-चत्वारश्चलिततमा,पूर्वा- 233. प्रसक्तानुप्रसक्तमुच्यते'चत्वारश्चलिततमा संख्या'
पेक्षया । त्रिभ्यः सकाशात् ।
- II.148. नव न वननीया, असंभजनीया, अमङ्गल्या 234. 'नव' इति या संख्या, सा न वननीया न
हि सा, यतो लोकस्तां परिहरति । सम्भजनीया भवति । नवसंख्यायुक्तायां हि
तिथौ न कश्चिदप्यारम्भः क्रियते ।
अथाबुदशब्दनिर्विवक्षया अम्बुशब्दं निर्वक्ति ।
- II.149. तत्रापि हि संमध्यन्ते क्षुद्यन्ते सस्यानि । 233,234.अयमपीतरः खलो धान्यखल एतस्मादेव ।
स्खलन्तीति वा स्खलन्ति त्वरमाणस्तात्र कर्षकाः । तत्रापि हि भ्रश्यन्ति चूर्णमानानि धान्यानि ।
हिंस्यन्ते वा, चूर्ण्यन्ते इत्यर्थः ।
- II.150. तत्राखण्डलशब्दस्यात्र वक्तव्यस्य तडिच्छ- 234. संप्रामे हीतरेतरं व्याप्नुवन्ति योषा इति
व्दात् पूर्व निगमेन नामत्वं दर्शयति । संप्रामनामभ्य उत्तरे व्याप्तिकर्माणः ।
यतश्चेतदेवमतोऽन्तिकवधलक्षणे कर्मणि अस्य 'आखण्डलः' इत्येतदपि नामैव । निगममपि
तत्संज्ञकर्म । चात्र दर्शयति ।
- 235.तडिदित्येतच्छब्दरूपमन्तिकाभिधायि वधाभि-
धायि चेत्येकमेव श्लेतदुभाभ्यामर्थाभ्यां
सम्प्रयुज्यते ।

II.152. वषसाधनत्वाद् वज्रस्य तन्नामान्यष्टादशेत्याह ।

वर्जयतीति सतः । वर्जयति प्राणैरिति केचिद्
वाक्यशेषमप्याहरन्ति ।

II.153. तद्विषयसहित इन्द्रः शुष्णं शोषयितारमसुरं
मेघं वोदकाप्रदानेन सस्यं, हतवान् । स च
स्तुत्या वीर्यविवृद्धिं कुर्वन् मेघवधे साहाय्य-
कर्म प्रतिपद्यते ।

II.154. तत्र स्थित इन्द्र ईश्वरो विश्वस्य सर्वस्य
भुवनस्य भूतजातस्य, गोपा गोपायिता च ।

II.155. अथवोपनिषद्गर्भता ।

II.156. ईश्वराणामेव बह्वित्याह—'बहुनामान्युत्तराणि
द्वादश' ।

ह्रस्वविपर्ययप्रसङ्गादाह—महन्नामानि पञ्च-
विंशतिः ।

II.158. यावद्वा प्रक्षिप्यते तत्सर्वं गृह्णन्ति दुष्पूरत्वात् ।

II.159. सुखिनामेव प्रायेण रूपवत्त्वाद् रूपनामा-
न्याह ।

प्रज्ञावतां प्रायेण सत्यमित्याह—सत्यनामानि षट्-
बद्-भ्रत-इत्यादीनि ।

II.162. लोके वेदे च गवादिरर्थः प्रसिद्धः, अप्र-
सिद्धस्य गवयमन्युप्रभृतेरवयवक्रियागुणसा-
मान्येन परिच्छेदाय पारार्थ्येनोपादीयमान
उपमीयते ।

II.163. अतिशयप्रशस्तेनोत्कृष्टगुणेन प्रदर्शनमेतत्
क्रियादौ कनीयांसमतिशयेनाल्पं निकृष्टमित्यर्थः ।

237. यो हि हन्यते स वज्रेणैवेति वधकर्मभ्य
उत्तराणि वज्रनामानि ।

238. वर्जयति वियोजयति प्राणैः प्राणिनः ।

तेन स्तूयमानो विवृद्धबलः शुष्णं शोषयितारं
रसानामसुरं मेघं वा जघान । मेघो हि शुष्णः,
तदुदये हि धान्यान्युदकप्राहनिमित्तेन शुष्यन्ति ।

240. इन्द्र ईश्वरः, इन्द्रो ह्यसावादित्य ऐश्वर्येण भवति ।
विश्वस्य भुवनस्य भूतस्य भवति । किञ्च
गोपा गोपायिता ।

यद्विज्ञानमुपगतस्य सतो गर्भजन्मजरामृत्यवो
विनिश्चयेन सीदन्ति सा रहस्या विश्वोपनिषदि-
त्युच्यते । उपनिषद्भावेन वर्ण्यत इति उप-
निषद्गर्भः ।

242. ईश्वराणामेव बहु भवतीति—ईश्वरनामभ्य
उत्तराणि बहुनामानि ।

243. ह्रस्वसम्बन्धेनैव—'महन्नामान्युत्तराणि पञ्च-
विंशतिः' ।

ते हि यावदेव किञ्चिदाद्विष्यते, तत्सर्वमेव
गृह्णन्ति दुःपूरत्वात् ।

244. य एव हि सुखिनस्त एव रूपवन्तो भवन्तीति
सुखिनामभ्य उत्तराणि रूपनामानि ।

245. य एव हि प्रज्ञावन्तस्त एव हि सत्यवादिनो
भवन्तीति प्रज्ञानामभ्य उत्तराणि सत्यनामानि

246. 'तदासां कर्म' स आसामुपमानामर्थो यद्-
प्रसिद्धतरगुणस्य कस्यचित्प्रसिद्धतरगुणेनान्येन
गुणप्रकाशानम् ।

ज्यायसा उत्कृष्टेन गुणेन यो यस्मिन्नाव्य
उत्कृष्टो गुणस्तेन कनीयांसमुत्कृष्टगुणमुपनि-
मीते ।

- II.165. सन्ततं कर्म स्तेयमस्येति, तनोतेः कर्म-
शब्दाच्च तत्करः । तच्च सन्ततकर्मत्वं दर्शयति-
'अहोरात्रकमेति' । अहनि पथि मोषणेन,
रात्रौ सन्धिच्छेदनेन ।
- II.166. अत्रापि निकृष्टनियोगकर्मणा देवरेण प्रश-
स्तावाधिनौ, विधवया चाप्रशस्तया प्रशस्त-
कर्माणं यजमानम्, कनीयसा ज्यायांसमुप-
मिमीत इति ।
विधवनाद्वा—'धूस् कम्पने' पतिमरणदुःखा-
दितत्त्वादसौ वेपते ।
- II.168. दीक्षितस्योपतापे शीतोष्णा अपः समानीय
एकविंशतिमासु यवान् प्रक्षिप्य कुशपिञ्जुलां-
श्वावधाय तामिराप्रवनेऽस्या विनियोगः ।
आत्मशब्दं निगमप्रसक्तं निराह—'आत्मा
अततेर्वा,' अतनं गतिः, तननात् सर्वं हि
तेन ततम्, विमुखात् सर्वग इत्यर्थः ।
- II.169. 'अग्निर्न ये' समाप्तायक्रमान् शब्दस्योपमार्थ-
त्वमिह प्रकरणे । पूर्वत्र 'दुर्मदासो न सुरायाम्'
इति प्रसङ्गादुक्तम् ।
- II.170. 'चतुरभिदमानात्' अत्र चिच्छब्द उपमा-
याम् । पौनरुक्त्यं चोदितं परिहृतम् ।
- II.171. यथा चतुरोऽक्षान् ददमानाद्धारयतः कित-
वादितरः कितवः किमयं तत् पातयिष्यति
येन मामयं जेष्यतीति एवं बिभेति ।
हविर्धानस्यार्थम् । अग्निरुच्यते ।
- II.172. स एव भासाम्—नक्षत्रग्रहोषः प्रभृतीनां
जरयितृत्वाच्चा आदित्यः । तथाप्येष निगमः ।
248. स हि 'सन्ततकर्मा भवति' । रात्रौ ग्रामे
मुष्णाति, दिवाऽरण्य एवम्—'अहोरात्रकर्मा'
एतदेव च तत्सन्ततकर्मत्वम् ।
249. एवमस्यामृचि देवरेण कनीयसा ज्यायांसाव-
धिनानुपमीयेते, विधवया च यजमानः ।
250. 'विधवनाद्वा' सा हि भर्तृमरणेन विधूता
कम्पितेव भवति ।
251. एतेन पुनरुपतप्तो दीक्षित एकविंशतिभिर्व-
दर्भपिञ्जूलमिश्राभिरद्भिरभिषिच्यत उपता-
पशान्त्यर्थम् । अनेनैव सूतेनाग्निचयनक्षेत्रं
ग्राम्यारण्याभिरोषधिभिर्भुष्यते ।
252. निगमप्रसक्तमुच्यते—'आत्माततेर्वा' सर्वमेव
हि तेनातितं भवति सर्वगतत्वात् ।
- अत्र 'अग्निर्न य'—इत्यस्य निघण्टुसूत्रस्य
'दुर्मदासो न सुरायाम्' इत्यनेनैव गतार्थतेति
मन्यमानाः केचिदत्र निगमं नाधीयते ।
253. चिदित्ययमपरो निपात उपमार्थायो भवति ।
पुरस्तादप्ययमुक्तः—'दधिचिदित्युपमार्थे' ।
254. चतुरोऽक्षान् धारयमाणात् कितवात् कितवो
बिभीयात् किमपि पतिष्यते तदन्यद्वा
किञ्चिद्येन मामयं जेष्यतीति । निहितेषु न
तथा भयम्भवति यथा कितवस्य प्राङ्
निधानात् ।
255. अङ्गपुत्रो हविर्धान एतया जगत्या अग्नि-
मस्तौत ।
256. यथादित्यो जारशब्देनोच्यते, 'तथापि' अयं
निगमो भवति ।

- II.173. यद्यपि पौष्णे सूक्ते पठ्यमानत्वात् पौष्णीयमृक्, तथाप्यादित्य एवोत्तरावस्थः पूषा न वस्त्वन्तरमित्यविरोधः ।
मेष इत्यादि । भूतशब्देनोपमोच्यत इति भूतोपमा ।
- II.174. प्रसङ्गात् सामान्येन पशुं निगह तेनैवोक्तेन प्रकारेण पशुः पश्यतेः, पश्यत्येव, निर्बुद्धिरित्यभिप्रायः ।
- II.175. था इत्यस्योपमायामुदाहरणम् ।
- II.176. इमथेति निगमप्रसक्तस्य प्रकृतिं निराह—अयमेततरः—आगततरः, आगततर इव भवति ।
- II.177. असावित्यप्रसङ्गेनाह—अमुथेत्यादि ।
वदिति सिद्धोपमा । सिद्धा प्रसिद्धा उपमा—ब्राह्मणवदधीयते तेजस्विनः, अक्रोधना वा । वृषलवत् परिवर्तन्तीति लौकिकमुदाहरणम् ।
- II.179. प्रसङ्गः कण्वस्य पुत्र इत्यर्थकथनम् ।
प्रोऽपत्याथैऽत्र प्रयुक्तः ।
“ब्रह्मणोऽप्सरसं दृष्ट्वा रेतश्चस्कन्द कर्हिचिन् ॥
तत्परीक्ष्य सवर्णो न स जुहाव विभावसो ।
ततोऽन्विषोऽमूद् भगवान् भृगुरङ्गारतोऽङ्गिराः ॥”
- II.180. उत्पत्तिप्रसङ्गादाह—विखननादभिस्थानस्य वैखानसः ।
- II.181. लुनोपमानि—लुना उपमा येषु तानि पदानि वाक्यानि व्याख्यायन्त इति शेषः । तानि चार्थोपमानीत्याचक्षते आचार्या लौकिका वा ।
अथवा—अर्थ एनोपमा येषु तान्यर्थोपमानि ।
- II.182. यथा आ काको वा आहारार्थमातुर इत्येव तत्र भावति, तद्वदिति प्रतीयते ।
257. आदित्यो हि पूषा । ‘अथ यद्वदिमपोषं पुष्यति, तत्पूषा भवति’ इति हि वक्ष्यति ।
258. ‘मेष इति भूतोपमा’—मेष इत्येषा भूतशब्देनोपमा ।
पर्यायप्रसक्तमुच्यते । ‘तथा पशुः पश्यतेः’ इति, पश्यति ह्यसौ ।
260. था—इत्ययं चोपमाशब्दः ।
262. इमथेत्येतस्मात्प्रसक्तमुच्यते । अयम्, इत्यस्य शब्दस्य का व्युत्पत्तिरिति । ‘एततरः’ ह्यागततरः—आसन्नतरः ।
असावित्येतस्मात्प्रसक्तमुच्यते—‘अमुथा...’ ।
‘वदिति’ एषा सिद्धोपमा । सिद्धैवैषोपमा लोके । आह—कथं कृत्वा । उच्यते—ब्राह्मणवद्वृषलवत् । ब्राह्मणवदधीते, वृषलवच्चोक्षतीति ।
263. ‘प्रसङ्गः कण्वस्य पुत्रः । प्रशब्दस्य तच्चितार्थत्वं निराह, ‘कण्वपमवः’ । कण्वस्यापत्यमित्यर्थः ।
प्रजापतिना किल शुक्रमात्मीयमादायामौ हुतम् । ततः ‘अन्विषि’ ज्वालायां भृगुर्नाम महर्षिः सम्बभूव ।
व्युदुह्यामि तस्मिन्मभिस्थाने खाते य उत्पन्नः सः ‘विखननाद्वैखानसः’ एवं नाम्ना अभूत् बभूव ।
264. अथेदानीं येषु पदेषु लुप्यन्त उपमाशब्दा इवादयस्तान्यवसरप्राप्तानि व्याख्यास्यामः । तानि पुनरेतान्यर्थोपमानीत्येवमाचक्षत आचार्याः ।
265. अर्थतो लिङ्ग्यन्त इत्यर्थोपमा इत्युच्यते ।
यो हि लौक्यादिदोषसम्बन्धेन कुत्सनीयो भवति स एवमुच्यते—‘स्वायमिति’ ।

- II.182. काक इति शब्दानुवृत्तिः, तदीयशब्दानुकरण-
निमित्तमेवास्यैतन्नामधेयमिति दर्शयति-एव-
मपीति ।
- II.183. श्वा शुयायी, शु इति क्षिप्रनाम, शुपूर्वस्या-
यतेर्णिनिः, शीघ्रगामीत्यर्थः ।
व्यादाय वा-विवृत्यास्यं विविधं वादायाकृष्य
हन्तीति ।
- II.184. प्रायेणार्चित उपमीयत इत्युपमानानन्तर-
मर्चतिकर्माणः ।
मेधाविन एव स्तोतुं समर्था इत्याह-स्तोतृ-
नामानि ।
- II.185. ऋत्विग्भिर्भयजतीति वा याज्याभिप्रायः ।
रतेनः संस्त्यानमस्मिन् आद्यानं संघातं
पिण्डीभूतं बह्वित्यर्थः । पापकं हननदृष्ट्यादि-
निमित्तमिति नैरुक्ताः ।
- II.188. दध्नश्च, दध्नोतेर्वधार्थस्य, तच्च सुदग्भं
सुच्छेदं भवति, अल्पत्वात् ।
- II.189. शुनः शेषो यूषे बद्धो विद्वान् देवानाह—
नमो महद्भ्यः-वृद्धेभ्यो युष्मभ्यं नमः, अर्भ-
केभ्यः-बालेभ्यो नमः, युवभ्यः-तरुणेभ्यो
नमः ।
- II.192. स्तेनात्मना भूतग्रामं धारयत इति स्वप्ने ।
- II.193. स हि पूर्वमेव संसाररूपे दृष्ट्वैवमवोचत,
कतरा पूर्वा-पूर्वकाला, तत् कतरा अपरकाला,
अयोः अनयोर्वावापृथिव्योर्मध्ये ।
- II.195. एकः पृथिव्यादिरर्थो यस्मिन् तदेकार्थम् ।
अनेको वाचकः शब्दो गवादिर्धरिम्न तद-
नेकशब्दम् ।
उत्तोपसंहारत्वाच्च, एकोऽर्थोऽनेकशब्दस्य,
अनेकश्च शब्द एकार्थस्य, इत्येतदुक्तं गम्यते ।
265. अनुकरणमनुवृत्तिः । शब्दस्यानुवृत्तिः शब्दा-
नुवृत्तिः । यादृशमेवासौ शब्दं करोति तथै-
वानुवृत्त्या तस्य नामापि भवति ।
266. 'श्वा शुयायी' । शु इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रमसौ
शीघ्रत्वादेतीति श्वा ।
'व्यादाय हन्तीति वा' स किल व्यादाय वक्त्रं
विवृतं कृत्वा ततो हन्ति ।
268. पूजायामवश्यं भाविन्युपमेत्युपमाशब्देभ्योऽनन्तर-
मर्चतिकर्माणः समाप्ताताः ।
य एव मेधाविनस्त एव स्तोतुं शक्नुवन्तीति
मेधाविनामभ्य उक्तगणि स्तोतृनामानि
269. ऋग्भिर्भर्हसौ यजतीति ऋत्विक् ।
270. 'दंस्त्यानम्' संहतम् 'अस्मिन्पापकं क्रुर्भ
भवतीति' एवं नैरुक्ता मन्यन्ते । धैयाकरणा-
नामन्यथापि स्यादित्यभिप्रायः ।
274. 'दध्नं दध्नोतेः' वधार्थस्य तच्च 'सुदग्भं
भवति' सुच्छेदं भवत्यल्पात्वात् ।
शुनः शेषस्यार्थम् । होतृजपे विनियोगः । नमो
महद्भ्यः नमो महत्परिमाणेभ्यो देवेभ्यः ।
'नमोऽर्भकेभ्यः' अल्पपरिमाणेभ्यः । नमो
युवभ्यो यौवनवद्भ्यः ।
288. सर्वस्यास्य भूतग्रामस्य धारयिष्यौ स्वप्ने ।
289. स्वयमेव तावद्विगतकन्तुत्पन्नसंशयो मन्त्रदृग्म-
वीति । कतरानयोर्वावापृथिव्योः पूर्वा कतरा
तु अपरा । न हि पौर्वापर्यमनयोः स्फुटं लक्ष-
यितुं शक्यते ।
292. एकोऽर्थः पृथिव्यादिरनेनेषां गवादिशब्दनां
यत्र तत्त्वभूतः कथ्यतेऽनेके न गवादिशब्दाः
पृथिव्यादेरेकस्यार्थस्य यत्राभिधायिनः कथ्यन्ते
तदिदमेकार्थमनेकशब्दं प्रकरणम् ।
291. समासतो यदुक्तं स च वक्तव्यम् । एकार्थ-
मनेकशब्दमिति-एतत्पुरस्तात्सूचितम्- एता-

II.195. कथम् ? पुस्तत्—‘एतावन्तः समान-
कर्माणो धातवः, एतावन्त्यस्य सत्वस्य नाम-
धेयानि’—इत्यस्यार्थस्य नैघण्टुकस्य प्रति-
ज्ञातत्वात् । यथा प्रतिज्ञातं चोक्तत्वात् ।

II.196. सा चेयं पूर्वाचार्यैः प्रदर्शिता । “तत्त्वं
पर्यायशब्देन व्युत्पत्तिश्च द्वयोरपि । निगमो
निर्णयश्चेति व्याख्येयं निगमे पदे ॥”

II.197. अत्र हि एकैकमेव जहादि पदं
व्याख्यायते ।
तदनवगतम्, तत् किं हन्तेजिह्वतेजिह्वीतेगिति ।
धातुस्तावद् विशेषेणानवगतः ।

II.198. माशब्दो वधीरित्येतेन सम्ब्रूयते ।

II.199. यद् यस्मिन्निधीयते स्थाप्यते मृगपक्षि-
ग्रहणाय इति निर्वचनम् ।
पाश्या जालम्, पाश्यानुप्रसङ्गात् पाशं निराह—
पाशः पाशयतेर्वन्धनार्थाद् विपाशनात् ।
तेन विविधं मृगः पक्षी वा बध्यते ।

II.200. शिताम—इत्यनवगतसंस्कारमनेकार्थञ्च ।
आचार्येभिप्रतिपत्तेः पूर्वपूर्वपदोत्तरपदाद्विप्रति-
पत्तिनिमित्ता च विप्रतिपत्तिरुपपन्न्यस्ता निगमे
सुप्रतिपादिता भवतीति भाष्यकारो निगमे-
नैवोपक्रमते—‘पार्श्वतः ओणित’ इत्यादिना ।

II.201. पशोर्हविः प्रदानस्य प्रषोऽयम् ।

II.202. अथवा योनिः शिताम—अनवदानीयत्वाच्च
सामीप्याद् गुदः प्रतिपद्यत । तेन शितामतो
गुदादित्यर्थः ।

II.203. गुदो हि पुरीषोत्सर्गवेलायां विक्रसति ।
संकुचत्यन्यदा ।
मांसे हि मनः प्रायेण सर्वस्य सीदति भक्षयेय-
मेतदिति ।

I.204. तत्राश्वीनवगतत्वे उदाहरणम्—त्व—इति । इदं
हि नामत्वेन चोपन्यासात् पदजात्यनवगतं

291. वन्तः समानकर्माणो धातव एतावन्त्यस्य
सत्त्वस्य नामधेयानि’ इत्यनेन वाक्येन । ‘...
स एष नैघण्टुकस्य प्रकरणस्य निगमव्याजेन
सर्वथाप्यर्थः सङ्क्षेपत उक्तः ।

292. किलक्षणा पुनरिह व्याख्येयति । तदुच्यते—
“तत्त्वं पर्यायशब्देन व्युत्पत्तिश्च द्वयोरपि ।
निगमो निर्णयश्चेति व्याख्येयं निगमे पदे ॥”

293. अत्र ह्येकैकमेव पदं समाज्ञातम् । तद्यथा—
‘जहा, निधा’—इत्येवमादीनि ।
अत्र हन्तेजहातेश्च सन्देह इति भाष्यकारेणा-
वधृतं ‘जघानेत्यर्थः’ इति ।

294. मा न एकस्मिन्नागसि वधीः ।

296. यो बालमयः क्लायुमयो वा पाशसमूहः पक्षि-
ग्रहणार्थः स पाशेत्युच्यते ।
अधुना पदार्थं निर्वक्ति । ‘पाशः पाशयते-
र्विपाशनात्’ तेन हि विविधमतिशयेन पाशयते,
बध्यत इत्यर्थः ।

298. शिताम—इत्येतदनवगतम् । अनुपन्यस्यैव
पदमभिधेयं चानुक्त्वैव निगमेव प्रथमं पठ-
त्याचार्यो विप्रतिपत्त्यानेकार्थत्वमस्येति ।
‘पार्श्वतः ओणितः शितामतः’ इति निगमः ।

पशुद्विषः प्रषोऽयं मन्त्रशेषः ।

300. तत्र योनिः(नवदानीयैव । योनिःसमानदेशस्तु
गुदो नामावदानमस्ति स योनिशब्देनोच्यते ।
स च गुदो विषितो भवति ।
व्याप्तः स पुरीषेण भवति ।

301. सर्वस्यैव हि मांसे मनः सीदति ।

पदजात्यनवगतम्—“त्वं” इति यथा, नाम,
निपातो वेति ।

II.204. केचिन्नामत्वेन प्रतियन्ति । अन्ये निपात इति
षष्ठे विचारितम् ।

तथा स्वरानवगतम् । 'वने न वायो' इति ।

II.207. दमे मनो यस्य स दमूना अक्रूर इत्यर्थः ।

II.208. मूष इत्यनवगतम् । मुषेः क्विपि दीर्घत्वं
दृष्टव्यम् । मुष्णन्तीति मुषः मूषिका इत्यर्थावि-
गमश्च ।

II.210. त्रितं कूपेऽवहितं पतितमित्यर्थः । एतत्सूक्तं
यत्रेयमृक् प्रतिबभौ प्रतिभतम् । त्रितस्य कूपे
पतितस्येदं सूक्तमार्षमित्यर्थः ।

अपि वा सख्यनिमित्तमेवेदं नामाभिप्रेतं स्यात् ।
एते हि भ्रातर एतेन क्रमेण एकतो द्वितस्त्रित
इति त्रयो बभूवुः ।

II.211. उदाहरणे मनसा समानाधिकरण्यदर्शनात्
मनोविशेषणमेतत् इत्यभिधेयप्रतीतिर्निगमेनै-
वोपक्रमते ।

II.214. सुपिप्पलाः पिप्पलं फलं सुखफला ओषधीः
कर्तनं द्विवचनस्य स्थाने व्यत्ययेनेदं बहुवचनम् ।
कुरुतमस्मै अस्मदर्थम् ।

II.215. बद्धञ्च सन्तं तपिष्ठेन अतिशयेन तापयिन्ना
दुःखयित्रेत्यर्थः । हन्मना अनेन आयुधेन
हन्तन हत आ यूयम् ।

अगस्त्येन्द्रमरुतां संवादे सुक्ते कयाशुभीये
अगस्त्यस्त्यार्षम् ।

II.216. जग्धं भक्षितमन्नमस्मिन् प्रियते तिष्ठति
धीयते वा प्रक्षिप्यत इत्यक्षरवर्णसामान्या-
न्निबन्धनम् ।

II.219. तितउ इत्यनवगतम् । परिपवनमभिधेयम् ।
परिपूयते अनेनेति ।

302. स्वरानवगतम्,—'वने न वायो' इति यथा ।

304. 'दममनाः' दमूनाः स्यात् । दमे हि नित्य-
मस्य मनः' अक्रूरमना इत्यर्थः ।

306. मूषः—इत्यनवगतम् । बहुवचनं चैतत्, मूट्,
मूषौ, मूषः—इत्येवम् ।

308. अत एव सूक्तगताद्विशेषास्त्रिदुपलभ्य 'त्रितं
कूपेऽवहितमेतत्सूक्तं प्रतिबभौ' यत्रेयमृक्
तस्मात्कूपपर्चाव एता इति ।

309. ए३तो द्वितस्त्रित इति त्रयो हि ते भ्रातरो
बभूवुः । तस्मात्संख्यानिमित्तमप्युपपद्यत एव ।

'इधिरं ते मनसा' इति समानाविभक्त्यन्त-
त्वादधिरशब्दस्य प्रतीयत एव मनोविशेषण-
त्वमित्याभिधेयमनुवत्वा निगममेव पठति ।

310. सुपिप्पलाः सुफला एता ओषधीः कर्तनं
कुरुतम् अस्मे । अस्मभ्यमित्यर्थः ।

311. पाशेरेनं बद्ध्वा तपिष्ठेन तापयितुमेन हन्मना
हननेन वधेन हन्तना हन्तेत्यर्थः ।

इन्द्रागस्त्यमरुतां संवादः । कयाशुभीयं सूक्तम् ।
तत्रेयमगस्त्यस्त्यार्षम् ।

312. 'जग्धम्' भुक्तमन्नम् 'अस्मिन्' अवस्थितं
प्रियत इति जठरम् । अन्नं वा जग्धमस्मिन्
'धीयते' इति जग्धधानं वा स्यात् एते
शब्दसमाधी ।

313. 'तितउ' इत्यनवगतम् । परिपवनं भवति —
इत्यभिधेयवचनम् । सक्तवः परिपूयन्ते येन
दृव्येण, तत्परिपवनमुच्यते ।

II.220. बृहस्पतेर्विद्यासुक्ते ज्ञानप्रशंसैषा ।

II.221. लक्ष्मीवान् य उत्तमः स लजित इव तथा
न श्लाघते ।

मध्या इत्यनवगतम् । मध्यशब्दात्-‘सुपां
सुलुक्’ इत्येवमयमकारः सप्तम्याः स्थाने
छान्दसत्वात्, मध्ये इत्यवगमः ।

यथोपमार्थे तथा निगमो भवति ।

II.224. मन्दू इत्यनवगतम् । ‘‘‘मदिष्णू मदिष्णूना
वेत्यवगमः ।

II.225. मन्दुना मदिष्णूना मरुद्गणेनेति । समानवर्चसा
इत्येतेन व्याख्यातम् । द्विवचनान्तं वा तृतीयै-
कवचनान्तं वा ।

II.227. अस्त्यादित्यप्रभवत्वेन स्तुतिरश्वस्येत्यर्थः ।
यत ‘आदित्यादश्वो निस्तष्ट’ आवृत्येत्यर्थः ।

II.227. आदित्यप्रभवत्वेन स्तुतेरुदाहरणम् ।

II.228. लोधमित्यनवगतम् । लुब्धमित्यवगमः ।

II.229. शीरमित्यनवगतम् । अनुशायिनं वाशिनं
वेत्यवगमः । अग्निरभिधेयः ।

II.230. विद्रधे रुपदे इत्यनवगते । तयोर्मतमेदेना-
नेकार्थत्वमवगमं च लाघवान्निगमेनैव दर्श-
यिष्यामीत्युपन्यासाद् द्वयोरप्येकमुदाहरणम् ।

II.231. कन्या कमनीया प्रार्थनीया भवति सर्वस्य ।

II.231,232. प्राक् प्रदानकालात् कन्यायाः पितुरेवं
चिन्ता भवति । उद्गाहलक्षणेन नयनेन केयं
मया नेतव्या केनोद्गाहयितव्येत्यर्थः ।

II.232. ‘सुवास्त्वा अधि तुग्वनि’ अत्र सुवास्तुर्नदी
तस्यास्तुग्व तीर्थे तस्य तीर्थमेतत् इत्यादि
निर्वचनम् । तीर्थे पानायावगाहनाय वा
शिप्रमाणमव्यज्जित ।

314. विद्यासुक्ते बृहस्पतेर्गार्धम् ।

315. ये हि लक्ष्मीवन्तो भवन्ति, ते स्वयमात्मानं
न श्लाघन्ते ।

‘मध्या’ इत्येतदनवगतम् । मध्य इत्यवगमः ।

316. यथा चोपमार्थोऽपि मुख्यते, तथा च
निगमोऽप्ययं भवति ।

318. ‘मन्दू’-इत्यनवगततम मदिष्णू मन्दुनेति वा
शब्दसमाधी ।

‘समानवर्चसा’ इत्येतत्पदं मन्दुनेति ‘एतेन’
पदेन व्याख्यातम् । यथैव हि मन्दू इत्येतद्
द्विवचनमेकवचनं वैवमेतदपि ।

321. ‘आदित्यादश्वो निस्तष्ट इति’ अनयोपपत्त्या
सूर्यात्मनाश्वः स्तूयते ।

एवमेतस्मिन् मन्त्रे सूर्यप्रभवोऽश्व इति स्तूयते ।

322. ‘लोधम्’ इत्यनवगतम् । लुब्धमित्यवगमः ।

323. ‘शीरम्’-इत्यनवगतम् । अग्निरभिधेयः ।

‘अनुशायिनमिति वा’ इति । अनुप्रविश्य
सर्वभूतानि शेत इत्यनुशायी, तमनुशायिनम् ।

अग्नोति व्यग्रोति वा सर्वभूतानीति ‘आशिनम्’ । ‘‘‘

‘विद्रधे, रुपदे’ इत्येते पदे एकनिगमे । द्वे
अप्यनवगते, पक्षेण चानेकार्थे ।

324. ‘कन्या कमनीया भवति’ सर्व एव हि तां
प्रार्थयन्त एव । ‘‘‘ दानायेत्येवं तां प्रति
पिता चिन्तयतीति कन्या ।

325. ‘तूर्णमेतदायन्ति’-इति शब्दसमाधिः । तीर्थ-
मभिधेयम् । ‘सुवास्त्वा अधि तुग्वनि’-इति
निगमः ।

- II.232. अत्र सौमराख्याने ।...इतिहासः । सौमरि-
नर्म ऋषिः । 325. सोमरेः काण्वस्येयमार्षम्, परा च । दान-
प्रशंसा ।
- II.233. नंसन्ते इत्यनवगतम् नसन्ते इति प्राप्ते
नमतेर्मकारात्परं सकारागमः । 326. 'नंसन्ते'—इत्यनवगतम् 'नमन्ते' इत्यवगमः ।
'कुविभंसन्ते' इति निगमः ।
- II.234. नसन्ते—इत्यनवगतम् । तदुपरिष्ठाद् द्वादशे
'घृतस्य धाराः समिधो नसन्ते' इत्यत्र
व्याख्यास्यामः । 327. नसन्ते इत्येतदुपरिष्ठाद् द्वादशाध्याये व्याख्या-
स्यामः । 'अभि प्रवन्त समनेव योषाः' इति
व्याख्याने ।
'आहनसः' इत्यनवगतम् । आहननवन्तः—
इत्यवगमः ।
- II.236. 'शुन्ध्युरादित्यो भवति शोधनात्' स हि
तमसा व्याप्तं कृत्स्नं रश्मिभिः शोधयति ।
तमोऽस्मादपनयतीत्यर्थः । अथवा अशुद्ध-
मशुचितः शुचीकरोति । 329. 'शुन्ध्युवः' शोधयितुगदित्यस्य । आदित्यो हि
यदप्यशुचिर्भवति, तदपि रश्मिभिः स्पृष्ट्वा
शुचीकरोति । 'मृत्यः पवित्रमुच्यते' इति
वक्ष्यति । तमांसि वा शोधयतीति शुन्ध्युः,
तस्य शुन्ध्युवः ।
- II.237. गौतमस्य राहूगणपुत्रस्यार्षम् । 330. राहूगणस्य गौतमस्येयमार्षम् ।
- II.238. बाह इत्यनवगतार्थम् । कल्पनाभेदाच्चाने-
कार्थम् । 331. 'बाहः' इत्यनवगतम् । पक्षेण चानेकार्थम् ।
विश्वामित्रस्य । होताचर्युमाह ।
विश्वामित्रस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । होता ब्रवीति
हे अध्वर्यः ।
- II.239. परितक्म्या इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ।
'परितक्म्या रात्रिः परित एनां तक्म' इत्यत्र
प्रसङ्गाद् व्याख्यास्यामो लाघवार्थम् । 332. 'परितक्म्या' इति एतत् उपरिष्ठाद् व्याख्या-
स्यामः षोडशाध्याये तत्र हेतत् 'किमिच्छन्ती
सरमा प्रेदमानद्' इत्येतस्मिन्मन्त्रे प्रसक्त-
मायस्यतीति लाघवार्थमुल्लुष्टमिति ।
'सुविते' इत्यनवगतमनेकार्थम् । 'सु' इते
सृते' इति वा शब्दसमाधी ।
- II.240. सुविते इत्यनवगतम् । अनेकार्थविकल्पं च ।
सु इति इते सूते इत्यवगमौ । 333. अनेन तानूनम् संस्पृश्यते ।
- II.241. दयते । दयतिरनेककर्म्मैव नत्वनवगतोऽपि
सुवितादिवत् । 333, 334. 'दयति'—इत्येष शब्दः 'अनेककर्मा'नेकार्थः ।
न त्वनेकविकल्पप्रकृतिः । यथा सुवितेशब्द-
स्यान्येनान्येन धातुना विगृह्यानेकार्थत्वमुक्तम् ।
- 'दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि' इति दहतिकर्मा । 335. 'दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि'—इति दहनकर्मा ।
एतस्मिन्मन्त्रे दहतिकर्मा ।
- II.242. मां विहायस इत्यत्र विहायगतिकर्मणा 336. 'दयमान इति' । अत्र दयतिगत्यर्थः । दय-

दयतिनार्थमाह-इयमान इति । 'मा वायस'
इत्यस्य शेषः ।

II.243. अनेकार्थत्वाच्च इहैकपदिके प्रकरणे समा-
प्नातः । नानवगतत्वात् । नहि निपातानां
व्याकरणे प्रकृत्यादिविभागोऽस्ति ।

II.244. दावने इत्यनवगतम् । ददातेः । 'दानस्य'
दानं वेत्यवगमः ।

II.245. तथा अकूपारस्य इत्यनवगतमनेकार्थं च ।
तस्याप्यकुपरणस्य इत्यवगमः । यथा मन्त्र-
व्याख्याने तथा दर्शयिष्यते । तयोश्चैकमेवो-
दाहरणम् ।

II.246. समुद्रोऽपीत्यादि सोऽपि ह्यकूपारो भवति
यतो महापारः । अत्रापि पारशब्देन पालन-
मुच्यते पूरणं वा ।

II.247. कच्छपः कस्मात् कच्छं पातीत्यादि । कच्छ-
पस्य पृष्ठे यत् कच्छ उच्यते तमसौ कलया
तटाकादिप्रक्षिप्तलोष्टवधादेरधोनिमज्जत्वाद् रक्षति ।

II.249. च्यवन इत्यनवगतम् । 'च्यावन इत्येव
न्याय्यम् । ऋषिरभिषेयः ।

प्रसिद्धत्वात् च्यवनस्य ऋषित्वे न निगमो
दर्शितः ।

कक्षीवतो दुहिता कक्षीवत इत्यश्विनावाह ।

II.250. युवा तारुण्यात् शीघ्रं कुर्वन् प्रयौति प्रकर्षेण
मिश्रयतीव कर्माणि ।

रज इति । रजः शब्दस्यानेकार्थत्वेनोपन्यासः ।

रजतेरिति धातुनिर्देशो न तु रजेः । '...

तां वानेकार्थतां दर्शयति ज्योती रज उच्यते ।

तद्धि स्वभासा सर्वमनुव्रजयति प्रकाशयम् । '...

प्रसिद्धत्वाद् भाष्ये न पठिता निगमाः ।

मानो डीयमानः काकोऽन्तरिक्षेणाधस्तान्मां
सुप्तं 'दोषा' दोषायामबोधयत् । मृगयोऽत्र शेषः ।

337. 'वृचित' इति एष निपातः अनेकार्थत्वेनेह
समाप्नातः । न हि निपातानां प्रकृतिप्रत्ययादिः
संस्कारोऽस्ति यस्यानवगमः स्यात् ।

338. 'दावने' इत्यनवगतम्, 'दानस्य' इत्यवगमः ।

'अकूपारस्य' इत्यनवगतमनेकार्थं च ।
'अकुत्तितपरणस्य' इत्यवगमः । द्वयोरप्ये-
तयोरेक एव निगमः ।

340. 'समुद्रोऽप्यकूपार उच्यते' । असावपि ह्यकु-
त्तितपार आत्मनैव भवति ।

आख्यानप्रसक्तमुच्यते । 'कच्छपः, कच्छम्'
आत्मनो मुखसम्पुटं 'पाति' रक्षति । स हि
किञ्चिद् दृष्ट्वा शरीर एव मुखसम्पुटं प्रवेश-
यति । सम्पुटे हि कच्छशब्दः प्रसिद्धः ।
'प्राणिवाच्यः कच्छपुटः' इति च ।

345. 'च्यवनः' इत्यनवगतम् । 'च्यावनः'—इत्येवम-
र्थप्रतीतिः । 'ऋषिर्भवति' इत्यभिधेयवचनम् । '...
च्यवन इति प्रसिद्धमेवेति कृत्वा निगमं न
पठति ।

346. काक्षीवत्या घोषाया इयमार्षम् । प्रातरनुवाका-
श्विनयोः शस्यते । आश्विनावुच्येते ।

निगमप्रसक्तमुच्यते । युवा प्रयौति कर्माणि
मिश्रयति ।

'रजः' इत्यनेकार्थम् । 'रजतेः' इति व्युत्पत्तिः ।

'ज्योती रज उच्यते ।' तद्धि—अनुरजयति
द्रव्याणि त्वेन प्रकाशेन ।

347. भाष्यकारस्तु प्रचुरत्वादेतेषु निगमान् पठति ।

II.252. हर इत्यनेकार्थम् । हरतेरिति धातुनिर्देशः ।
ज्योतिर्हरः । तन्नि हरति तमः ।

II.253. व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा । व्यन्त इत्यत्र य
एष धातुः स दयतिवदनेकार्थ इत्यर्थः ।

II.254. 'वीतं पातं पयसः' इत्यत्राभ्रातिकर्मा ।
क्राणा इत्यनवगतम् । कुर्वाणा इत्यवगमः ।

II.256. विषुण इत्यनवगतम् । विषम इत्यवगमः ।

II.257. जामिरित्यनवगतम् । अनेकार्थं च । अतीरि
बालिशसमानजातीयविषयत्वात् ।

II.258. यमीयमसंवादे यमी यमं चकमे । तां सोऽनया
प्रत्याचष्टे ।

बालिशस्य वा अञ्चतिकार्येषु मुग्धः शेते
इति बालिशो मूर्खस्तस्य वा नाम । स हि
जात एव केवलं न कस्मैचित् पुरुषार्थायालम् ।
तत्र निगमः पर्येष्यः ।

II.259. सा स्त्रीत्वादेव भगिनी भ्रातुरसमानजातीया
इत्युच्यते इति व्याचक्षते ।

II.261. शंयोरिति द्वैपदमेतदनवगतम् । द्वे नात्म-
नस्ततः शमित्येकमनवगतम् । शमनमित्यव-
गमः । योरिति द्वितीयम् । अन्यस्यापि यावन-
मिति ।

शंयुर्नाम बृहस्पतेः पुत्र इति सोऽपि शंयो-
रित्यनेबोच्यते 'तच्छंयोरारुणीमहे' इत्यत्र ।

II.262. बार्हस्पत्यः शंयुराह ।

348. 'हरः' इत्येतदप्यनेकार्थम् । 'हरतेः'—इति
व्युत्पत्तिः । 'ज्योतिर्हर उच्यते । तन्नि हियते
हरति वा स्नेहं विरूक्षीकरोति हरति वा तम
इति हरः ।

'व्यन्तः' इत्येषोऽनेककर्मा । यस्माद्भातोरयं
शब्दोऽभिनिष्पद्यते स धातुरनेककर्मनिकार्थः ।

350. 'वीतं पातं पयसः' इत्यत्राशनार्थः ।

351. 'क्राणाः' इत्यनवगतम् । कुर्वाणाः—इत्यर्थ-
प्रतीतिः ।

353. विषुणस्य—इत्येतदनवगतम् । विषमस्य
इत्यवगमः ।

354. 'जामिः'—इत्येतदनेकार्थम् । 'भगिनी, बालिशः,
पुनरुक्तं' चास्याभिधेयानि ।

355. यमी किल यमं प्रार्थयाञ्जकार—'एहि मैथुनाय
सङ्गच्छावहा' इति । तामकामयमानोऽसावन-
यर्चा प्रत्युवाच ।

355, 356. 'बालिशस्य वा । बालिशस्यैतदेव नाम ।
बालिशो मूर्खः । स हि बाल इव शेते प्रमा-
दित्वाद्भ्रमकार्येषु । एतस्यापि पर्येष्यो निगमः ।

356. सा हि स्त्रीत्वादेवातुल्यजातीयैव पुरुषस्य
भवति ।

358. एवं पञ्चम्यर्थासम्भवं षष्ठ्यर्थासम्भवं च पश्यन्
भाष्यकारः 'शंयोरित्येकं पदं द्वितीयान्ते द्वे
पदे चकार, 'शम' इति, 'योः' इति च । शमि-
त्यस्य 'शमनम्' इत्यर्थे निराह योरित्यस्य
यावनमिति ।

359. अपि यथावस्थितेनैवाविभक्तेन बार्हस्पत्यो
बृहस्पतेः पुत्र उच्यते । तस्याप्येतदेव नामे-
त्यपिशब्दः ।

इयं शकरी । शंयोरेव बृहस्पतिपुत्रस्यार्थम् ।
शंयोवकि विनिपुक्ता ।

II.263. अदितिरित्यनवगतम् । अनेकार्थत्वञ्च दर्शन-
भेदेन । कथम् ? ऐतिहासिकानां देवानां माता
उच्यते । नैरुक्तानामदीनादिगुणः । अध्यात्मपक्षे
प्रकृतिः ।

II.264. अदीनपर्यायो वा नैरुक्तपक्षे ऽदितिशब्दो न
देवमातृवचनः । अत आह । एनान्यदीनानीति
वा इति । अक्षीणा द्यौः । तथान्तरिक्षादीनि ।
अध्यात्ममपि अदितिः प्रकृतिः कारणं ब्रह्म ।
प्रकृतिसार्वनाम्न्याच्च तत्प्रभवत्वे सति सर्वम-
दितिरिति व्याख्येयम् ।

II.266. वक्षं वस्तेराच्छादनार्थस्य । आच्छाद्यते
हि तत् ।
उपक्षीणो ह्यसाविह लोके आयुषा यदा राज्ञा
मारयिष्यमाणत्वात् । परलोकेऽपि धर्मेण अधर्म-
कारित्वात् ।

II.267. यूयं यौतेः । समायुतं भवति । समायुतं
‘समिश्रं’ स्त्रिभिः पुंभिर्वाल्ग्वैद्वैः पशुभिः ।
मन्दिने इत्यनवगतम् । मन्दतेः स्तुतिकर्मणो
यजि मदनं मन्दः स्तुतिस्तद्वान् मन्दी ।

II.268. गौरित्यनेकार्थः । स निर्वचनतोऽभिधेय
तश्च पुरस्तात् सप्तमे व्याख्यातः ।

II.269. दंसय इत्यनवगतम् । कर्माणीत्यभिधेय-
वचनम् । ‘‘‘दर्शयन्ति हि तानि तत्कारिणो
दृश्यन्त इति वा दंसयः । अथवा ‘तत्पक्षये
दसु च’ इत्यस्य । उपक्षेतव्यानि हि तानि
अन्तर्भेतव्यानीति ।

II.270. यस्मै त्वं यस्यार्थाय त्वमायजसे । आह
मर्यादायाम् । यथाश्वाञ्चं यजसि देवान् दैव्ये
होतृत्वे वर्तमानः । स साधति साधयत्यात्मनो-
ऽभिप्रेतानि । अनर्वा अप्रत्युतोऽपराश्रितश्च ।

360. ‘अदितिः’ इत्यनवगतम् । ‘अदीना’ इत्यव-
गमः । ‘देवमाता’ अभिधेयैतिहासिकपक्षेण ।
नैरुक्तपक्षेण पुनर्याज्येतस्यामृचि वक्ष्यमाणायां
द्यौरित्येवमादीनि पदानि श्रूयन्त एतान्येवादि-
तिशब्देनोच्यन्ते ।

361. एवमनेन मन्त्रेण मन्त्रद्वयं ‘अदितेर्विभृतिमा-
चेष्टे’ देवमातुस्तदेतत्सर्वमप्युपपद्यत एव माहा-
भाग्याद्देवतायाः । तदुत्तरञ्च वक्ष्यामः । एवमेति-
हासिकपक्षेण । नैरुक्तपक्षेण पुनः ‘एतानि’
शुलोकादीनि सर्वाणि ‘अदीनानि’ अनुपक्षी-
णानीति योज्यम्, न द्वेषां क्षयोऽस्तीति ।

363. ‘वस्त्रं वस्तेः’ आच्छादनार्थस्य, तद्वयाच्छाद्यते ।

364. उपक्षीणो ह्यसौ भवत्यधार्मिकत्वात् । परलो-
कमनपेक्ष्य कल्पयति कर्माणि ।

‘यूयं यौतेः’ तद्वि समायुतं भवति । एकत्र
मिश्रीभूतं स्त्रीपुरुषबालवृद्धैः पशुभिः ।
मन्दिने-इत्यनवगतम् । मन्दतेः स्तुत्यर्थस्य
मन्दनीयः स्तुतिमान् वेत्यर्थप्रतीतिः । ‘मन्दति
शंसति’ इति स्तुतिकर्मसु पठितम् ।

365. ‘गौः’ इत्येतदनेकार्थत्वादिह समाप्तातम् । यथा
चैतदनेकार्थं तथा पुरस्ताद् व्याख्यातम् ।

367. ‘दंसयः’-इत्येतदनेकेषां कर्मणामभिधानम् ।
तानि हि दंसयन्त्युपक्षयन्ति कर्मकराः ।

368. हे भगवन्नमे ! यस्मै यजमानाय त्वमाहूय
यजसे देवान् होतृत्वेऽवस्थितः स एव
साधति साधयत्यात्मनोऽभिप्रेतार्थम् । किञ्च ।
स एव अनर्वा अप्रत्युतः अनाश्रितः कञ्चि-

क्षेति क्षियति निवसति म्स्मिन् स्थाने ।

दन्यम्, स्वेनैव महिम्ना युक्तः । क्षेति निवसति
गुप्सुप्रहात ।

II.271. विद्युते ।...द्यावापृथिव्यावभिधेये । वियवना-
दिनि निर्वचनम् । विमिश्रणं सह सत्योः
पृथक्पृथग्भवनम् ।

369. 'विद्युते'—इत्येतदेकमेव समस्तयोर्द्वयोरपि
द्यावापृथिव्योरभिधानम् । वियवनादिति
निर्वचनम् । यौतिमिश्रणार्थः । तस्योपसर्ग-
सामर्थ्याद्विपर्ययेणार्थो भवति । विमिश्रीभूते
इत्यर्थः ।

II.272. ऋषगित्यनवगतम् । अनेकार्थं चावगतम् ।
अनेकार्थं दर्शयति पृथग्भावस्येत्यादिना ।
पृथग्भावोऽनुप्रोच्यते येन तत् पृथग्भावस्यानु-
प्रवचनम् । वाचकमित्यर्थः ।

370. 'ऋषक्' इत्यनेकार्थम् । 'ऋषगिति पृथग्भावस्य
प्रवचनं भवति' पृथक्त्वमेव पृथग्भावः । तस्येदं
प्रवचनं भवति, सोऽनेन प्रोच्यत इत्यर्थः ।

II.274. अपरे वर्णयन्ति । प्रथमं प्रधानं तस्यादेशः
प्रथमादेशस्तद्विषयमुदात्तम् । गुणोपदेश-
विषयमनुदात्तम् । अगुणभूतस्य पश्चादादेशाद्
इति ।

372. 'उदात्तं प्रथमादेशे' । प्रथम इति मुख्यनाम,
मुख्यश्च प्रधानमित्युच्यते । प्रधानं कञ्चिदर्थम-
भिदधे तत्पदद्वयमुदात्तं भवति । 'अनुदात्त-
मन्वादेशे' । प्रधानमर्थमनु यो वर्तते गुणभा-
वेन तस्यैतत्पदद्वयमन्वादेशे वर्तमानमनुदात्तं
भवति ।

II.275. यथा 'अस्या ऊ बु ण' इत्यर्थसातेः प्रथमा-
देशत्वादस्या इति तद्विषयत्वादुदात्तम् ।

374. एवमत्र सातिः प्रधानेति कृत्वा 'अस्याः'
इत्येतत्पदमन्तोदात्तम् । अन्तोदात्तमपि च
सदुदात्तमित्युक्तं भाष्यकारेणैकदेशस्योदात्त-
त्वात् ।

तीव्रः स्फुटोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तीव्रार्थ-
मतिशयेन तीव्रार्थतरं यदुदात्तं तदतिशयेन
स्फुटप्रयोजनम् ।

373. उच्यते—लोकेऽपि हि यत् 'तीव्रार्थतरम्'
उल्लेखार्थं प्रधानतरं तत् 'उदात्तम् इति
प्रसिद्धम् ।

II.277. अथानुदात्तमुदाह्रियते—'पुनः पत्नीमग्निः...
शरदः शतम् ।'

374. अथ पुनर्यस्मिन् 'अनुदात्तम्' एतत्पदं गुण-
भूतार्थमिधायि भवति तस्यैव निगमः—
'पुनः—पत्नीमग्निः...शरदः शतम् ।'...

II.278. अत्येति अस्या इत्येतेन व्याख्यातम् । उदा-
हरणमत्र व्याख्यातं तदुच्यते ।

'अस्येति' एतत्पदं पुंविषयं षष्ठ्यन्तम् अस्याः-
इत्यनेनैव स्त्रीविषयेण पदेन व्याख्यातम् ।

II.279. एवमत्र अस्येतत्—'अस्य वामस्य' इत्यु-
दात्तत्वं प्रथमादेशे वर्ण्यते । 'तृतीयो भ्राता
भूतपृष्ठो अस्य' इत्येतदनुदात्तमन्वादेशे तेनै-

375. तस्मात् 'अस्य वामस्य'—इत्येषः 'अस्य' शब्दो-
ऽन्तोदात्तः । बायुरत्रा प्रधानम् । तस्मात् 'तृतीयो
भ्राता भूतपृष्ठो अस्य' इत्येषः 'अस्य' शब्दो-

तयोरप्युदात्तानुदात्तयोरैकमेवोदाहरणम् ।

ऽनुदात्तः । एवमेकस्मिन्मन्त्र उदात्तानुदात्ता-
वेतौ 'अस्य' शब्दौ प्रधानाप्रधानविषया-
वित्येकमेवोदाहरणम् ।

II.280. सप्त सप्ता संख्या गता षड्भ्यः सकाशात् ।
सप्तपुत्रमित्यस्य सप्तसंख्याका रश्मयः पुत्रा
यस्येति यदुक्तं निर्ववेचनं तस्यापवादोदार्थमाह
सप्तादित्यरश्मय इति वदन्ति ।

II.281. त्रिनाभि नाभिप्रयं ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त
इत्येते ऋतवो नाभिस्थानं यस्य तत् त्रिनाभि ।

II.282. संवत्सरः संवसन्तेऽस्मिन् भूतानि संवासो
मैथुनं तद् भूतानि संवत्सरे कुर्वन्ति तान्यत्र
संवत्सरादन्यस्य कालस्याभावात् ।
कथं पुनर्ज्ञायते संवत्सरप्रधान—उत्तरोऽर्ध्वं
इति, यावता त्रिनाभीत्यादिरुपकल्पनयाऽन्य-
स्यापि कस्यचित् सम्भवत्येवेयं स्तुतिः ?

इत्यत्र तावत् पञ्चर्तुतया ।

II.283. 'षडर आहुरपितम्' इति षट्चतुतया ।
पञ्चर्तवः पादा यस्य स पञ्चपादस्तं पितरं
पातारं वा सर्वस्य । द्वादशाकृतिं द्वादश मासा
आकृतिराकारो यस्य स द्वादशाकृतिस्तम् ।

II.285. अत्र यदन्ननाम तस्याध्यानीयं भवतीत्य-
वगमः । आभिमुख्येन हि ध्यातव्यं सर्वेणानं
प्रीतेः शरीरस्थितेश्च तदायत्तत्वात् ।

II.286. अमा पुनरमत्रं भवत्यपरिमाणम्, न हि
यत्पात्रे दत्तं तस्य परिमाणमस्ति ।

स्त्रियः सतीस्तमोपनयनाप्राप्त्यादिना कृत्स्नस्य
जगत इत्यर्थः ।

II.287. आदित्यान्तरपुरुषो हि बुद्ध्याधिदैवतं तद-
वयवभूताश्च रश्मयः ।

377. 'सप्त सप्ता संख्या' षड्भ्यः सकाशात् । एवं
सप्तसंख्योपेताः, सर्पणक्रियायोगिनो वैत
एव 'आदित्यरश्मयः' अस्यादित्यस्य पुत्रा
इति मन्त्रविदो मन्यन्ते ।

378. 'त्रिनाभिचक्रम्' 'त्र्युतुः' हि 'संवत्सरो ग्रीष्मो
वर्षा हेमन्त इति'—अनेन ऋतुप्रविभागेन ।
एतदेवास्य त्रिनाभिवमभिप्रेतम् ।

379. 'संवत्सरः संवसन्त्यस्मिन्'—इति प्रसक्तानु-
प्रसक्तम् । समस्तानि हि भूतानि एतस्मिन्
संवसन्ति। मैथुनाभिप्रायो वा स्यात् संवासः । '...'
आह—कथं गम्यते संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्ध्वं
इति, न हि संवत्सरग्रहणमत्रास्ति ।

380. इति पञ्चर्तुतया संवत्सरस्य स्तुतिः ।

381. 'षडर आहुरपितमिति षट्चतुतया' संवत्सरस्य स्तुतिः
पञ्चपादं संवत्सरम् । ऋतवो हि संवत्सरस्य
पादाः । तैरसौ पतति गच्छति । पितरं पालकं
सर्वभूतानामुत्पादयितारं वा । द्वादशाकृतिं
द्वादशमासप्रविभक्तविग्रहम् ।

389. 'आध्यानीयम्' इत्यर्थप्रतीतिः । प्रार्थनीय-
मन्नं भवति सर्वस्यैव ।

'अमा'—शब्देन पुनर्यद् 'अनिर्मितम्'
अपरिमाणं किञ्चिद् भवति, तदुच्यते, न हि
तेषां परिमाणमस्ति, यावन्तस्तस्मिन्वदन्ति ।

390. एत एवान्नपक्वयादिनोपकरणोपकुर्वन्ति जग-
त्त्रायन्ते । एत एव बुद्धेः सर्वार्थप्रकाशित्वे
नोपकुर्वन्तीत्यभिप्रायः ।

आदित्यान्तरपुरुषो हि बुद्ध्याधिदैवता । तदव-
यवभूताश्च रश्मयः ।

असञ्चन्तीत्यनवगतम् । उदाहरणे रोदस्यादि-
समानाधिकरण्याद् द्यावापृथिवीविशेषणम् ।

II.288. वनुष्यतीत्यनवगतम् । हन्तिकर्मैत्यर्थावगमं
दर्शयति । यतो नायं हन्त्यर्थत्वे तु प्रसिद्धः ।
अनवगतसंस्कार इत्यनेन शब्दावगमः ।

II.289. संप्रामे ह्यभिभवनव्यतिरेकेण वध एव
संभवतीति सामर्थ्याद् हन्तिकर्मैत्युक्तम् ।

II.290. पापत्यमानः, अथवा विषयासक्त्याऽत्यर्थं
पात्यमानः । अवाडेव अधो नरकमेव पतति
प्रायश्चित्ताकरणाद् नोर्ध्वमिति पापः । अधो-
भावविष्ठाक पततेः पाप इत्यर्थः ।

II.291. भन्दना...भन्दतेः स्तुत्यर्थत्वमप्रसिद्धमिति
अर्चतिकर्मसु पाठं दर्शयन्नाह-भन्दतेः स्तुति-
कर्मणः स्तुत्यर्थं वर्तमानस्येति ।

II.293. आहन इत्यनवगतार्थरूपस्य-‘अन्येन मदा-
हन’ इत्युदाहरणोपक्षेपः । आहंसीवेत्यादि
समाधिप्रदर्शनम् । आहन्तीति समाधिः ।
संवादसूक्ते-‘को अस्य वेद प्रथमस्याहः’
‘जायेव पत्ये तन्वं गिरिच्यां’ इत्येवं यस्या यः
समायोगं प्रत्यभियोगस्तां प्रत्याह ।

II.296. विश्वामित्रेणोरिन्द्रस्तुतिः ।

एवमश्रोतेरक्षा इत्येके आचार्या मन्यन्त इति
शेषः ।

II.297. एवं चार्थं क्षियतिनिगमः पूर्वः क्षरतिनिगम
इति द्वितीयः पञ्चः । यदा तु शाकपूणिपक्षः
समे क्षियतिनिगमा इति तृतीयः ।

392. ‘अमञ्चन्ती’-इति द्यावापृथिवीविशेषणमित्ये-
तदुपपद्यते । असज्यमाने इति । न हि ते
सज्येते परस्परतः ।

‘वनुष्यतिः’-हन्तिकर्मा हन्त्यर्थं वर्तमानः,
अनवगतसंस्कारो भवति ।

393. एवमेतस्मिन्मन्त्रे-‘सासह्याम पृतन्यतः’-इयेतस्मि-
न्संप्रामाधिकारे वनुष्यतेर्हन्त्यर्थत्वमुपपद्यते । न हि
संप्राममेत्य हननादन्यत्कर्तव्यमस्ति, यत् क्रियते ।

394. ‘पापत्यमानः’ पुनः पुनः पात्यमानः, तेनैव
पापेन कर्मणा ‘अवाडेव’ नरकमेव प्रति
पतति-असौ तस्माद् वा पापः ।

‘भन्दना’-भन्दतेः स्तुतिकर्मणः स्तुत्यर्थं वर्त-
मानस्य ।

396. ‘आहनः’ इत्येतदसतः सम्बोधनमनवगतम-
प्रतीयमानार्थत्वात् । ‘आहंसि’ इत्यर्थप्रतीतिः ।

यमस्य यम्याश्च संवादसूक्तं तत्र यमस्येयमा-
र्षम् । स यमीं मैथुनाय प्रार्थयमानां ब्रवीति ।

399. रेणुर्नाम विश्वामित्रस्य पुत्रस्तस्येयमार्षम् ।
ऐन्द्रे सूक्ते सूर्यस्तुत्रामैकाहस्तत्रेयं निष्केवल्य-
शस्त्रे निविद्वानीये शस्यते ।

400. एवमेतस्मिन्मन्त्रे व्याप्त्यर्थस्य ‘अश्रोतेः’
अक्षा इत्येष शब्दो निरुच्यत इत्येवमेके मन्त्रार्थ-
विदो मन्यन्ते ।

401. एवमेतस्मिन्मन्त्रे-‘क्षियतिनिगमः पूर्वः’...
‘क्षरति-निगम उत्तरः’...एवमेके मन्त्रार्थ-
विदो मन्यन्ते । तच्चैतत्तथैवोपपत्त्याख्यातम् ।
सर्वे एवैते त्रयोऽपि ‘क्षियतिनिगमाः’ निवा-
सार्था इति शाकपूणिारचार्यो मन्यते ।

- II.297,298. श्वात्रमित्यनवगतम् । क्षिप्रनामेत्यभिधे- 401. 'श्वात्रम्'—इत्यनवगतम् 'आशु अतनं भवति'—
यवचनम् । आश्वतनमिति प्राप्तियवचनम् । आश्व-
तनमेततराकारस्य मध्यमानुप्रवेशेन वर्णलोप-
व्यापत्यादिना आश्वतनः क्षिप्रगमनश्च ।
इति शब्दसमाधिः । क्षिप्रनाम इत्यभिधेय-
वचनम् ।
- II.299. हासमाने इत्यनवगतम् । तदुपरिष्ठात् 'प्र पर्व- 402. हासमाने—इत्येतत्पदमुपरिष्ठाद्वाख्यास्यामः 'प्र
तानाम्' इति चतुर्दशे प्रसङ्गाद् व्याख्यास्यामः ।
पर्वतानामुशती उपस्थान' इत्यत्र ।
- II.300. किञ्च तत्रोपसर्पन्तं ससं न स्वप्नं यथा 404. 'ससं न पक्कमविदत्, यथैव स्वपनशीलं
एतदष्टौ मासान् स्वपनशीलं निर्व्यापारमनभि-
व्यक्तं कापि निलीनं वर्षासु पक्कं सद्भिव्यक्त-
मित्यर्थः । किं पुनस्तत् । भाष्यकार आह ।
माध्यमिकं ज्योतिर्विद्युदाख्यम् । सर्वदा अद-
र्शनादनित्यं दृष्टनष्टस्वभावकं वा ।
- II.302. मृगमिव यथा मृगं महता यत्नेन वा वरणा 405. ब्राह्मः प्रेषाः शुष्मसंस्तवयुक्तास्त्वां प्रति
वरितारो नेष्टारो ऽद्वितिकृतत्वसामान्यं वा । वा
ब्राह्मस्थानीया लुब्धकादय इहाभिप्रेताः । तद्व-
दिन्द्रं मृगयन्ते ।
वरदमुकलक्षणमाहारो यस्येति वा वरमुदकमा-
हरतीति वा कर्मोपपदे वराहारः सन वराहः ।
- II.303. अयमपीतरो वराहः पशुवराहो वा एत- 406. 'मेघः' तावद् वराह उच्यते, स हि वराहाग्रे
स्मादेव वराहारत्वाद् वराहरणत्वाद् वा ।
भवति । तस्य हि वरमुदकमाहारः ।
- तत्रासुरवराहस्य श्रुत्या निर्वचनं प्रदर्शयति— 407. 'अयमपीतरो वराह एतस्मादेव' असावपि हि
'वरमाहारमाहर्षीदिति' ।
वरं मूलारव्यमाहारमाहरत्येव। 'वरं वरं मूलं ब्रूहति'
उच्यच्छतीत्यर्थः ।
यथायमपीतरो वराहशब्दश्छन्दसि वराह
इत्युच्यते, तथैव निगमः ।
- II.306. अत्रोच्यते । कथं पुनरसत्यङ्गिरःशब्देना- 408. एतस्यामृचि-अङ्गिरसां विशेषलिङ्गं नास्ति
ङ्गिरसोऽत्र वराहा उच्यन्त इति गम्यते? उच्यते ।
वराहशब्दवाच्यत्वे । सृक्ते त्वेतस्मिन्ङ्गिरसो
सखिभिरित्यनेन तेषामुपादानात् । अङ्गिरसो
लिङ्गमस्ति ।
हि बृहस्पतेः सखायः । तथाहि अत्रैव
सूक्ते जागते बृहस्पतेः सखिव्यपदेशोऽङ्गिरसां
दृश्यते ।
- II.307. अङ्गिरसां च मध्यमद्वगणत्वेऽपि ऋषित्वा- 409. अङ्गिरसो ऋषिसमाख्यामपि लभन्ते । तस्मा-
त्पृथग् ग्रहणम् ।
न्माध्यमकत्वेऽपि सति पृथगुच्योक्ताः ।

- II.308. स्वसराणीत्यनवगतम् । अहानीत्यभिधेय-
वचनम् । स्वयं सारीणीत्यर्थावगमः । स्वयमेव
तानि गच्छन्ति नहि कश्चित् सारयन् दृश्यते ।
अपि वा म्बरादित्य एनानि सारयति । तदु-
दयास्तमयाभ्यां तानि गमयति ।
- II.309. शर्या इत्यनवगतम् । इषव इत्यभिधेयवच-
नम् । शरमय्य इत्यवगमः । शरविकारश्चात्र
संस्कारविशेषोऽभिप्रेतः ।
- II.310. अर्क इत्यनेकार्थम् । अर्चतेरौणादिकः कर्म-
साधनः । यस्माद्देवमर्चन्ति । मन्त्रैः करण-
साधनः ।
- II.311. पविरित्यनवगतमनेकार्थं च । रथनेमिरि-
त्यभिधेयवचनम् । रथश्चक्रधारेत्यर्थः ।
यद् यस्माद् विपुनाति विपाटयति भूमिम् ।
- II.312. ब्राह्मणमप्यस्मिन्नर्थे उदाहरन्ति । सान्त-
पनीयं हविः प्रकृत्य श्रूयते—‘देवा वै वृत्रस्य
मर्म नाविन्दन्’ ।
- II.313. धन्वेत्यनवगतम् । अन्तरिक्षमित्यभिधेय-
वचनम् । धन्वन्ति गच्छन्ति ध्रुवं सन्ति
अस्मादाप इति निर्वचनम् । धन्वना इत्यवगमः ।
सिनमित्यनवगतम् । अन्नमित्यभिधेयवचनम् ।
सिनाति भूतानीति धातुदर्शनम् ।
- II.314. सच्चा—इत्यनवगतो निपातः । सहेत्यर्थः ।
- II.316. आ इत्याकार उपसर्गो यः पुरस्तादेव
‘आ इत्यर्वागित्यर्थे’—इत्यत्र व्याख्यातः ।
पुनश्च अथाप्युपमार्थे दृश्यत इति निपात
इत्युक्तः ।
410. ‘स्वसराणि’ इत्यनवगतम् । ‘स्वयंसारीणि’—
इत्यवगमः । ‘अहानि’—इत्यभिधेयवचनम्
तानि हि स्वयमेव सरन्ति गच्छन्ति । ‘अपि
वा स्वरादित्यः’ अत्रोच्यते—‘स एनानि सारयति’
गमयति । तेनैतानि स्वसराणीत्युच्यन्ते ।
411. ‘शर्या’—इत्यनवगतम् । ‘शरमय्यः’—इत्यव-
गमः । ‘इषवः’—अभिधेयाः ।
412. ‘अर्कः’ इत्यनेकार्थम् ‘देवः’ तावत्सर्व एवार्कं
इत्युच्यते । आह—किं कारणम् ? इति ।
उच्यते—यस्मात् ‘एनम्’ देवम् ‘अर्चन्ति’
स्तोतारः ।
413. ‘पविः’—इत्यनवगतम् । ‘रथनेमिर्भवति’ इत्य-
भिधेयवचनम् ।
414. सा हि विपुनाति भूमिमिति पविः ।
ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नेवार्थे चातुर्मास्येषु सान्त-
पनं हविर्धत्तु—‘देवा वै वृत्रस्य मर्म
नाविन्दन्’ इति ।
415. ‘धन्व’ इत्यनवगतम् । ‘धन्वनम्’—इत्यवगमः ।
‘अन्तरिक्षम्’ इत्यभिधेयवचनम् । ‘धन्वन्त्य-
स्मादापः’ इति नामप्राप्तो हेतुनिर्देशः ।
‘सिनम्’—इत्यनवगतम् । ‘सिनाति’—इति
शब्दयुक्तिः । ‘अन्नं भवति’ इत्यभिधेय-
वचनम् । ‘सिनाति भूतानि’—बभ्रातीत्यर्थः ।
अन्नेन हि सर्वाणि भूतानि बध्यन्ते ।
416. ‘सच्चा’ इत्यप्रतीतार्थो निपातः । ‘सह’—इत्यर्थ-
प्रतीतिः ।
417. ‘आ’—इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातः,
‘आ इत्यर्वागर्थे’ इति । ‘अथापि चोपमार्थे
दृश्यते’ निपातत्वेन ‘जार आ भगम्’ इति ।

- II.317. शुक्रमित्यनवगतम् । श्रोततेरिति धातुनिर्देशः । यशो वा अन्नं वेत्यभिधेयवचनम् ।
- II.318. एवं तर्ह्येनेकार्थत्वादुपन्यासः । स च मन्त्रादिषु करणसाधनः । अग्न्यादिषु कर्मसाधनः । तदेतत् 'पवित्रं पुनातेऽ, मन्त्रः पवित्रम्'-इत्यादिना भाष्यकारेण दर्शितम् ।
- II.320. ननु मन्त्रद्वये रश्मीनां पवमानसम्बन्धमात्रं गम्यते नामिधानं पवित्रशब्देन । एवञ्च 'पवित्रवन्तः परि वाचमासते' इत्युदाहरणम् । तच्चोपरिष्ठाद् व्याख्यास्यते । अग्न्यादयोऽपि पवित्रमुच्यन्ते तेऽपि हि पावयन्ति जगत् स्वेन स्वेन स्पर्शनादिद्वारेण ।
- II.322. यद् यस्माद् अन्यदेवत्या अप्यग्नावाहुतयो हूयन्ते सवनीयादिदेवेभ्यो विभजन्ते भृत्यजनेभ्य इत्येवमेतद् दृष्ट्वा उपलभ्य पतित्वं सर्वहविषा-मित्येवमवश्यम् मन्त्रदृक् ।
- II.323. स्वञ्चा इत्यनवगतम् । सुगमन इत्यर्थः । तयोः पूर्वं कुत्सितार्थीयमौपमन्यवो मन्यते ।
- II.324. आचार्यमतेन यदा तु शिषयो बालरश्मय उच्यन्ते तैराविष्ट इति, एवमेतत् प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् ।
- II.326. आघृणित्यनवगतम् । आहतदीप्तिरागत-क्रोधो वेत्यर्थः । अतश्चनेकार्थमपि ।
- II.327. अथर्षमित्यनवगतम् । अतनवन्ततित्यव-गमः । अततेरथरादेशः । युनामिकरणः ।
- II.328. काणुकेत्यनवगतमनेकार्थं च । कान्तकानी-त्यादयोऽवगमाः ।
419. 'शुक्रम्'-इत्यनेकार्थम् । 'यशो वा' इत्यभिधेयवचनम् ।
420. 'पवित्रम्'-इत्यनेकार्थम् । 'पुनानेः'-इति धातु-निर्देशो निर्वचनाभिप्रायः । 'मन्त्रः पवित्र-मुच्यते'-इत्यभिधेयवचनम् ।
422. एवमत्र 'गमस्तिपूतः' इत्येतस्मात्पावनसम्बन्धाद्वरश्मीनां पवित्रत्वमुपपद्यते । कश्चित् 'पवित्रवन्तः परि वाचमासते' इत्येष निगमो विधीयते । अग्न्यादयोऽपि ह्येतेनोच्यन्ते । एतेऽपि हि सर्वे एव पावयन्ति ।
424. यस्मादन्यदेवत्याश्चान्यदेवत्याश्चापरिसंख्येया अ-ग्नावाहुतयो हूयन्ते, न चाग्नेस्तासां ग्रहणशक्ति-परिहाणमस्ति, न च ज्ञायते श्वप्रबिल इव निषिक्ता आपः कापि गच्छन्ति ता आहुतय इत्येतत्सामान्यं दृष्ट्वैवमवोचनमन्त्रदृक् । 'स्वञ्चा'-इत्यनवगतम् । 'सु-अञ्चनः'-इत्यवगमः ।
425. अनयोर्द्वेयोरपि नास्मोर्यत् 'पूर्वं' तत् 'कुत्सि-तार्थीयं भवतीत्यौपमन्यवः' आचार्यो मन्यते ।
426. अपि वा प्रशंसागुणयुक्तमेवैतन्नाम स्यात् । 'शिपिविष्टः' इति । आह कथम् ? इति । उच्यते-शिषयोऽत्र-अस्मिन् प्रशंसानामपक्षे रश्मय उच्यन्ते ।
428. 'आघृणिः' इत्यनवगतम् । 'आगतहृणिः' इत्यवगमः । आगतदीप्तिरागतक्रोधो वाभिधेयः ।
429. 'अथर्षम्'-इत्यनवगतम् 'अतनवान्'-इत्य-वगमः ।
430. 'काणुका'-इत्यनवगतम्, अनेकार्थं च । 'कान्तकानीति वा, कान्तकानीति वा' इत्येव-माद्याः शब्दसमाधयः ।

- II.329. तत्रैतस्मिन् सन्देहे एतद् याज्ञिकाः स्वमतं वेदयन्ते ज्ञापयन्ति । याज्ञिकानां तावदेतन्मतमित्यर्थः । माध्यन्दिने सवने त्रय उक्थ-विशेषः ।
- II.331. तच्छब्देन चोभयस्यापि प्रतिनिर्देशाद् यस्मिन् प्रेष उपदेश उभयमस्ति अग्निगुणशब्दः प्रेषं च तयोरेवोपन्यस्यति 'अग्निगो शमीचम्' इत्यादिना ।
- II.333. प्रेषस्तु सर्वेषां देवानां शमितृणां चेति तच्छब्दपरत्वादेवास्य मन्त्रस्य अग्निगुणशब्देनाभिधानमित्युक्तम् ।
- II.334. एवमत्र अग्निगो, शचीवः, अग्ने इति सामानाधिकरण्यादधृतगमन इत्युपपन्नमग्ने-विशेषणमिति ।
इन्द्रोऽप्यग्निगुरुच्यते एव । न तस्यापि कश्चिद् गमनं प्रतिबन्धमुत्सहते ।
- II.335. आपान्तमन्युरित्यनवगतमनेकार्थं च आपा-तितमन्युरित्यवगमः । सोमो वेन्द्रो वाभि-चेयः ।
- II.337. अयेन्द्रस्य कथमृजीषित्वमित्याह—अथाप्य-यमैन्द्रो निगम इन्द्रस्यापि ऋजीषित्वे लिङ्गं भवति ।
- II.338. हयोरश्वयोरस्येन्द्रस्य स्वभूतयोः स भाग ऋजीषं धानाश्च ।
अस्ति तृतीयसवने हारियोजनो नाम प्रहः । तस्यैष प्रेषः ।
432. तत्रैतस्मिन्—त्रिशच्छब्द एतदभिधेयमर्थवस्तु याज्ञिया वेदयन्ते कथयन्ति । 'त्रिशदुक्थ-पात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि' इति । तत्र हि माध्यन्दिने सवन उक्थपर्यायास्त्रयो-ऽयैन्द्रा एव भवन्ति ।
434. अग्निगुर्नाम कश्चिदस्ति दैव्यः शमिता । तस्यैतत्प्रशासनं स्यात् । सन्प्रेषणमित्यर्थः । किं कारणम् । 'तच्छब्दवत्त्वात्' । तथा ह्यस्य मन्त्रस्याग्निगुणशब्दवत्त्वम् । तदेतदुप-पद्यते । तद्गतेनैव निगमेन—'अग्निगो शमी-चम्' इति ।
437. एवमेतस्मिन् दैव्यस्य शमितुरग्निगोः प्रशासन-मित्येतदुपपद्यते, तस्य सम्बोध्यत्वादस्मिन् प्रेषे बहूनि । अस्मिन् प्रेषे यथासम्भवं प्रशासनानि द्रष्टव्यानि 'प्रास्मा अग्निं भरता' इत्येवमादीनि ।
438. एवमत्र 'अग्निगो' इत्यभिहितः, तस्मादग्नेरग्नि-गुत्वमुपपद्यते ।
'इन्द्रोऽप्यग्निगुरुच्यते' । तस्यापि न कश्चिद् गमनधारयितास्ति ।
439. 'आपान्तमन्युः'—इत्यनवगतम्, पक्षेण चाने-कार्थम् । 'आपातितमन्युः' इत्यवगमः ।
441. अथ यस्मिन्पक्षे ऐन्द्रः एषोऽर्धर्चो भवति, तस्मिन्पक्षे इन्द्रस्य ऋजीषित्वाभिधायक एष 'मन्त्रो भवति' । इन्द्रस्य ऋजीषित्वमनुपपन्नं मन्यमानो निगमं पठति ।
442. हयोरश्वयोरस्येन्द्रस्य स भागो यदृजीषश्च । धानाश्च । प्रसङ्गादत्र धाना उक्ताः ।
443. हारियोजनास्यायं प्रेषः ।

- II.339. श्मशेत्यनवगतमनेकार्थं च । श्म शरीरं तस्य
व्यापिनी श्माशिनीत्यवगमः । कुल्या नदी
वाभिषेया ।
- II.341. उर्वश्यन्नुत इत्यादि व्युत्पत्तिकथनम् । उरु
महत् स्थानं यशो वा व्याप्नोतीति उर्वशी-
त्यवगमः ।
अप्सारिणीत्यप्सराः, अन्तरिक्षे वा विचरन्ती
उदके वा तत्प्रभवत्स्मरणात् । स्त्रीजलक्रीडा-
भिप्रायेणाप्सरः ।
- II.342. करम्भपात्रहोमे दम्पत्योर्यजमानयोऽयं मन्त्रः ।
अस्मिन्निगमेऽसंशब्दोऽभक्ष्ये दृष्ट इत्येतद-
वष्टम्भादप्सातेरप्सो नाम इति ।
- II.345. भक्षणेन चात्र सम्भोगहेतुत्वं लक्ष्यते सम्भोग-
हेतुमित्यर्थः । भक्षणीय एव वा स्त्रीयोऽन्याः ।
- II.348. वाजगन्ध्यमित्यनवगतम् । गन्ध्यस्तुत्तरपदं
वाच्यमत्रापि गन्ध्यमित्येवात्रानवगतमित्यर्थः ।
अत्र च मन्त्रक्रममनाहत्य निगमसमाप्ताय-
क्रमेणैवोपन्यासः ।
- II.351. स तौरयाण उपयाहि उपगच्छ अस्मद्
यज्ञम् । न च केवल एव किं तर्हि ? मरुद्भिः
सह । इन्द्र । संखिभिः सह । सजोषाः
संप्रीयमाणः ।
- II.352. हरयाण इत्यनवगतम् । हरमाणयान इत्य-
वगमः । शत्रूणां जीवनस्य हरणमेवं शीलं
यानं यस्य स हरमाणयानः । शत्रुजीवितानां
हन्तेत्यर्थः ।
444. 'श्मश्मा'—इत्यनवगतम् । 'श्माशिनी' इत्यव-
गमः । 'श्माशिनीति वा' । श्माशिनी-शीघ्रा-
शिनी शीघ्रव्यापिनी कुल्या नदी वा ।
श्माशिनी पुनर्नाडी । सा हि श्म शरीरं
व्याप्नोति । एवमेतदिह विप्लवमाणमनेकार्थमपि
भवत्येव ।
445. 'उर्वश्यन्नुते'—इति व्युत्पत्तिः । उरु महद्
यशोऽभिव्याप्नोतीति ।
सा हि 'अप्सारिणी' भवति । अपः प्रति
नित्यमेव सरति तत्प्रभवत्वात् । तदेव तस्याः
प्रियमुदकम्, तस्मादप्सराः ।
वरुणप्रधासेषु करम्भपात्रहवने पत्नीयजमान-
योर्मन्त्रः ।
446. 'अप्सः' इत्येष शब्दोऽभक्षस्याभिधायको
दृष्टस्तस्मात्साधूक्तम्—'अपि वाप्स इति रूप-
नामाप्सातेः' इति ।
449. स हि रेतः संज्ञको रसः पुरुषस्याङ्गादङ्गात्
सम्भृतः स्त्रीयोनेः 'प्सानीयो भवति' भक्षणीयो
भरणीयश्च ।
451. 'वाजगन्ध्यम्'—इत्येतदपि पदमेकस्मिन्नेव
निगमे निरुक्तम् । केवलं समाम्नायातुक्र-
मविपर्यासः, । 'वाजपस्त्यम्, वाजगन्ध्यम्'
इत्येष समाम्नायातुक्रमः ।
- 453, 454. स त्वं हे पुरुहूत ! इन्द्र ! तौरयाण-
स्त्वरितयानो भूत्वा उपयाहि उपगच्छैनं यज्ञं
मरुद्भिः संखिभिः सह सम्प्रीयमाणः ।
454. 'हरयाणः'—इत्यनवगतम्, 'हरमाणयानः'
इत्यवगमः ।

- II.354. व्रन्दीत्यनवगतम् । रूपतत्त्वार्थतोऽपि । तदु-
भयं दर्शयति-व्रन्दी व्रन्दतेर्भृदुभावार्थस्येति ।
- II.355. इदानीं व्रन्दीत्यस्य भृदुभावार्थतां प्रतियोगि-
पदान्तरसमवधानेन स्पष्टयिष्यन्नुदाहरणान्तरं
दर्शयति ।
- II.356. निष्पपीत्यनवगतम् । स्त्रीकाम इत्यभिधेय-
वचनम् । पुंश्रुत्य इत्यर्थः । विनिर्गतपसा
इत्यवगमः । विनिर्गतं नित्योत्थितं पसः
शेषो यस्येति बहुव्रीहिः ।
- II.358. क्षुम्पमित्यनवगतम् । अहिच्छत्रकमभि-
धेयम् । यत् क्षुभ्यत इति हेतुवचनम् ।
यद्यस्मादयन्नेनैव शक्यं क्षोभयितुम् । क्षोभ्य-
मिति न्याय्यम् ।
- II.359. निचान्तो भक्षिनः प्रीणातीति निचमनेन
प्रीणातीति निचुम्पुणशब्दस्यार्थवचनम् । भक्ष-
णेन तर्पयतीति ।
- II.360. अनेकार्थतां दर्शयितुमाह-समुद्रोऽपीत्यादि ।
निचमनेन नियमेनावगम्यत इति निचमन-
मुदकं तेन पूर्यते । पूर्यन्तो निगमः । '....
सोमपात्राण्यनेन मन्त्रेणाप्सु प्रह्रियन्ते ।
- II.361. यस्मादसौ नित्यमाकाशे पथते गच्छति । तदिह
गमिधासीत्येवं तत् प्रत्ययान्तोऽयं गन्त्यं गन्तेत्यर्थः ।
पदान्तरसम्बन्धाच्चात्र पक्ष्यभिधेयः ।
- II.364. वृक इत्यनवगतमनेकार्थं च । चन्द्रमा
इत्यभिधेयः । विवृतज्योतिष्क इत्याद्यो-
ऽवगमाः । विवृतं स्पष्टं व्यक्तं ज्योत्स्नारूपं
ज्योतिरस्य न नक्षत्राणामिकव्यक्तम् ।
- II.365. त्रितस्य कूपे पतितस्यैतद्वार्षम् ।
- II.366. अनेकार्थतां दर्शयन्माह-आदित्योऽपीत्यादि ।
यद्यस्मादावृङ्क्ते आवृणोति जगत् प्रकाशनेन ।
अथवा वृणोतीति वधकर्मस्य पाठाद् यस्माद्
विनाशयति तमासीत्यर्थः ।
456. 'व्रन्दी'-इत्यनवगतम् । 'व्रन्दतेर्भृदुभावार्थस्य'
धातुरेवायमप्रतीतः ।
457. ततो निगमाद् व्रन्दतेर्हि भृदुभावार्थता स्पष्ट-
तरेति दर्शयति ।
458. 'निष्पपी' इत्यनवगतम् । 'विनिर्गतपसाः'
इति शब्दसमाधिः । स्त्रीकामः पुंश्रुलोऽभि-
धेयः । स हि नित्यं निर्गतशेष एव भवति ।
460. 'क्षुम्पम्'—इत्यनवगतम् । 'अहिच्छत्रकं
भवति'—इत्यभिधेयवचनम् । यस्मात्तत्स्पृष्टमात्रं
क्षुभ्यते चलति, तस्मात्क्षुपं क्षोभणमिति
न्याय्यम् ।
462. स हि निचान्तो भक्षितः प्रीणाति ।
463. 'समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते' । स हि
निचमनेन उदकेन पूर्यते । उदकं हि निचम्यत
इति निचमनम् । मृगयोऽत्र निगमः । '....
अनेनाभिसाद्याप्सु प्रह्रियन्ते सोमपात्राणि । '....
'यत्पथते' यस्मादसौ पथते, गच्छतीत्यर्थः ।
अभिधेयः पक्षी । स हि नित्यकालमेव पतितो
भवति ।
466. 'वृकः' इत्यनवगतमनेकार्थम् । वृकस्तावत्
'चन्द्रमा भवति' । स हि विवृतज्योतिष्कः
प्रकाशितज्योतिष्को भवति, तस्माद् वृकः ।
467. त्रितस्येयमाप्त्यस्य कूपे पतितस्य कुत्सस्य वार्षम् ।
468. आदित्योऽपि वृक उच्यते । यदावृङ्क्ते'....
तस्माद्वृकः ।

- 11.367. विविधमसौ कृन्ततीति वृद्धे. तस्माद् वृकः ।
 वृकः ।
 ऊर्णा पुनर्वृणोतेर्वीयन्ते हि ता शीतार्थै-
 र्छादितो वा ताभिर्मेषः ।
- 11.369. जोषवाकमित्यनवगतम् । प्रविभज्य निराह-
 जोषमित्यविज्ञातस्य अस्पष्टस्य नामधेयम् ।
 तद्धि जोषयितव्यं संस्कृतव्यं सेवितव्यं वा
 ज्ञानाय स्पष्टतायै ।
- 11.370. यशो हि द्विषतः कृन्तति । दुर्भुक्तं वानं
 माषादि । कर्तनमित्यर्थः ।
- 11.371. यदा सूत्रमयी तदोपमार्थे कृतजरद्रुखखण्ड-
 प्रथितत्वात् कर्तनसामान्यात् कृत्तिरिव कृत्तिः
 कन्योच्यते ।
- 11.372. पर्यायप्रसक्तं कितवमाह, किं तवास्तीति
 पृच्छयते किमतश्च तदुत्तरणनिमित्तकमेवा-
 स्यैतन्नामधेयमित्यर्थः ।
- 11.373. विरूपो नामाङ्गिरसस्तस्यार्थम् ।
 ऊर्मिरुणोतेराच्छादनार्थस्य । सा हि च्छादयति
 नावम् ।
- 11.374. कुटस्य वर्षणिगिति चानवगते । कृतस्य
 चायितेति चावगमः । द्वयोरप्येकमुदाहरणम् ।
- 11.376. कपूयं कमिति च पूयमिति च ।
 तेन च पुनातिकर्मणोः । कर्म-
 सामान्यं लक्ष्यते ।
- 11.377. शब्दसारूप्यप्रसङ्गादाह-
 स ह्यज्ञान्तरभ्यो विक्षिततमो भवति ।
469. विविधमसौ कृन्तति तस्माद् वृकः ।
470. 'ऊर्णा पुनर्वृणोतेः' इति विग्रहप्रसक्तम् । ता
 अपि शीतत्राणार्थे विभ्रियन्ते । 'ऊर्णोतेर्वी'
 आच्छादनार्थस्य । ताभिराच्छन्न उरणो
 भवति ।
471. 'जोषवाकम्' इत्यनवगतम्—अविज्ञातनामधेय-
 वचनम् । 'जोषयितव्यं भवति' इति शब्द-
 समाधिः । जोषयितव्यं विज्ञापयितव्यं परस्मै
 तद्भवत्यस्पष्टत्वात् ।
472. यशो हि द्विषतां मर्माणि कृन्तति । अन्नमप्य-
 सम्यगुपयुक्तमायुरेव कृन्तति ।
473. 'उपमार्थे वा' चर्मापि कृत्तिरित्युच्यते । तयंतग
 सूत्रमयी—उपमीयते, विकर्तनसामान्यात् ।
 कृत्तिरिव कृत्तिः कन्या ।
474. स हि नित्यकालमेव दिदेवेषुः प्रतिदेवितुभिः
 कितवैः पृच्छयते किं तवास्तीति । तस्माच्छ-
 व्दानुकरणाकितव एव स बभूव ।
475. विरूप आङ्गिरस एतामामेये सूक्ते ददर्श ।
476. 'ऊर्मिः, ऊर्णोतेः' आच्छादनार्थस्य, सा
 ह्याच्छादयति तीरमुदकमध्ये वा यदन्यद्
 भवति ।
477. 'कुटस्य' 'वर्षणिः'—इत्येते अनवगते । कृतस्य,
 चायिता—इत्येतौ शब्दसमाधी । एक एव
 निगमः ।
478. 'कपूयम्'—इति किमुक्तं भवति ?
 आह—यदेतत्पापकारी प्रायश्चित्तेन, 'पुनाति
 कर्म कृत्तिरित्युच्यते' यच्च तत् 'दुःपूयं' दुष्पावं
 भवति पूयमेवमपि एतत्कपूयमित्युच्यते ।
480. शब्दसारूप्यप्रसङ्गादुच्यते, 'ईर्म' इति बाहुनाम'
 स हि 'समीरिततरो भवति' अन्येभ्यो-
 ऽङ्गभ्यः ।

- II.378. तद्धि स्वभावकुटिलमिति । कवचं कारुष्येति चेत् कौटिल्यमेव । ईषदर्थे वा कुः । तनश्च काञ्चितं सत् कवचम् ।
- II.380. आहूयन्ते तत्रस्थैर्योद्धारः, ऊह्यन्ते वा जित्वानेन परधनानीति ।
- तालुपर्यायप्रसक्तमाह—तरतेः कुणिप्रत्यये रेफल-कागपत्या । विरतीर्णतमं हि तदास्यान्तर्गतेभ्यो-ऽङ्गान्तरेभ्यः ।
- II.382. समस्तमन्त्रपाठे प्रयोजनं मृग्यम् । ..... अनालम्बनान्तरिक्षे भीतिः कस्य न जायते ।
- II.384. सरणाद् गमनात् सरणः सन् स्रणिः । पर्यायप्रसक्तमङ्गुलं निराह-अञ्चतेरञ्चति ह्यसौ हस्तिपकहस्तात् हस्तिमस्तकं नित्यम् ।
- II.385. द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिज्ञापनार्थ इति सिद्धम् ।
- II.387. किं पुनः कारणं प्रथमैषा सती पञ्चमीत्वेन विपरिणम्यत इति ? उच्यते । तथाहि वाक्य-संयोगः । तेन हि प्रकारेण पञ्चमीत्वेन विपरिण-तस्यास्य शब्दस्यानेन वाक्येनार्थसंगति-र्भवति नेतरथा यथावस्थितस्य । निष्पिचैर्नरुक्ता इत्याह । निःक्षारितं कास्तन्ये-नापनीतमस्मात् पापकम् । सिचिः शुचि-रित्याह ।
- II.388. मोषणाद्वा मुष्टिर्मुषितमिव तदन्तर्गतदार्शन-सामान्यात् ! मोहनाद्वा किमन्त्येज्ञान् मोह-यतीति मुष्टिः ।
- II.390. वाणीशब्दस्यार्थनिर्वचनम् । आपो वा वहना-दिशब्दादि । आपो वाणीशब्देनोक्तास्ता हि वहनाद्वाणिरीत्युच्यन्ते ।
482. आख्यानप्रसक्तमुच्यते,—‘कवचं, कु-अञ्चितं भवति’ कुटिलमञ्चितम् । स हि तस्य स्वभावः । अथवा ‘काञ्चितम्’—ईषदञ्चितं कुटिलीकृतं भवति ।
483. ततः ‘आहाव आह्वानात्’—इत्येतदथावस्थि-तस्यैव मन्त्रपदस्य निर्वचनम् । आहूयतेऽ-स्मिन्नित्याहावः ।
484. अथ ‘तालुः’ कस्मात् ? उच्यते । तद्धि ‘तीर्ण-तरम्’ इतरेभ्योऽङ्गेभ्यो विस्तीर्णत्वेन भवति ।
485. दुर्वचनत्वं सर्वस्य मन्त्रस्य कृत्वाध्ययने प्रयो-जनम्—भीरस्मिस्तन्यत इति भीतननम्, अन्तरिक्षम् । निरालम्बनत्वात्सर्व एव बिभेति ।
488. ‘सरणात्’ इति व्युत्पत्तिः । ‘सरणः’ इति न्याय्यम् । सरति गच्छति ह्यसौ हस्तिशिरसि ।
489. अध्यायसमाप्त्युपप्रदर्शनार्थाय द्विरभ्यास इति
491. आह—किं पुनः कारणं प्रथमैषा सती पञ्चमी-त्वेन विपरिणम्यत इति । उच्यते—तथाहि वाक्य-संयोगः । तेन प्रकारेण पञ्चमीत्वेन विपरिण-तस्यास्य शब्दस्यानेन वाक्येन संयोगो-ऽर्थसङ्गतिर्भवति न यथावस्थितस्य ।
492. ‘नरुक्ताः पुनर्निःपूर्वात् सिञ्चनेरितरः शुचिरि-त्येवं मन्यन्ते । निष्कृष्य हि तस्मात् ‘पाप-कम्’ अशुचित्वमन्यस्मिन् सित्तं भवतीत्येवम् ।
493. ‘मोषणाद्वा’ तेन हि मुच्यते ‘मोहनाद्वा’ तत्र हि मुह्यति परः किमप्येतस्मिन्मुह्यति ।
495. एवमापो वाणीशब्देनोक्तः । ता हि ‘वह-नात्’ वाणीरीत्युच्यन्ते । वाचो वा वदनात् वाणीशब्देनोच्यन्ते ।

- II.392. सल्लूकं संलुभितमत्यन्तमूढं मूर्च्छायुक्त- 497. तथा चैतदुद्धृत्य संल्लूकं संलुब्धं समूढमप्रति-
मित्यर्थः । सरणशीलं वा अत्यन्तं दूरं नष्टमि- पक्षं कुरु ।
त्यर्थः । चकथं कुर्वति ।
- II.393. कल्पयमित्यनवगतम् । कथिति सुखनाम 'कल्पयम्'—इत्यनवगतम् । कपयमित्यवगमः ।
तत्स्येयं मकारस्य तकारेण व्यापत्तिः । छान्दस- 'सुखपयसम्'—इति पर्यायेणाभिधेयवचनम् ।
त्वात् पयसश्च सलोपः । कपयसमित्यवगमः । मधुरोदको यो मेघः सोऽभिधेयः । किं
सुखमस्य पय इति निर्वचनम् । मेघोऽभि- कारणम् ? 'सुखं' हि सुखोत्पादनम् 'अस्य
धेयः । पयः' मधुरत्वात् ।
- II.395. कथं पुनरपि सप्तसंख्याकत्वम् ? उच्यते— 499. 'सप्त' शब्देनापि समुद्रानेव केचिद्वर्णयन्ति ।
आधारभेदात् प्रधानभूता गङ्गायाः सप्त नद्यः, ते हि पृथिव्याः शाखा इव लक्ष्यन्ते विस्-
तासां समुद्राणां सप्तसंख्याकत्वं प्राधान्याच्च । वन्ति च ।
- II.397. किञ्च योऽस्कृद्योयुर्दीर्घायुर्जरावर्जितः सर्वान् 501. एवमत्र 'अस्कृद्योयुः' इत्यनेन दीर्घायुर्बुध्यते
सर्वैश्च गुणैस्तद्वान् तद्वत् पुत्रमाहरेति तस्यामीष्टत्वाच्छब्दसारूप्याच्च ।
- II.399. ऋदूपे इत्येतत्पदमनेनैव सादृश्यादिह समा- 504. 'ऋदूपे' इति, उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः,
ज्ञातम् । तत् पुनः प्रसङ्गेनोपरिष्ठाद् व्याख्या- 'ऋदूपे चिद्वृद्धा' इत्यत्र ।
स्यामः ।
अगस्त्यलोपामुद्राब्रह्मचारिसंवादे ब्रह्मचारिणः ।
अगस्त्यलोपामुद्रासंवादे ।
- II.400. वैश्वानरस्याग्नेः सौचीकस्य वा ऋषेर्वाजम्भर- 504,505. वैश्वानरस्याग्नेः सौचीकस्य वा वाजम्भरस्य
स्यार्षम् । वा सतेरार्षम् ।
कृमयोऽभिधेयाः । ते हि वृक्षं निस्सारीकुर्वन्तः 506. एवमत्र वृक्षसम्बन्धात् 'कृमयः कल्पनाः'
कम्पयन्ति । स्वयं बाबलम्बनस्वभावत्वादेव ते हि वृक्षं मुष्णन्ति मोषयन्ति कम्पयन्ति च
मुच्यन्ते । यं खादन्ति, स्वयमेव वा कम्पन्ते चलन-
स्वभाव्यात् ।
- II.402. तच्च दर्शयति रुजन्ति कूलानीति रुजाना 507. 'रुजत्यः' इत्यवगमः । 'नद्यो भवन्ति' इत्य-
नद्यः । रुजन्त एवेत्यवगमः । भिधेयवचनम् । 'रुजन्ति कूलानि'—इति
हेतुनिर्देशः ।
- II.405. उपलप्रक्षिणीत्यनवगतम् । उपलेषु क्षक्ष्णेषु 510. 'उपलप्रक्षिणी'—इत्यनवगतम् । 'सत्तुकारिका'
वालुकासु यवान् प्रक्षिणाति । किं हिंसायां अभिधेया, सा हि उपलेषु यवान् प्रक्षिणोति
हिनस्ति रुजतीत्यर्थः । हिनस्ति ।
- II.406. शिशुगङ्गिरसस्तस्यार्षम् । स हि दुर्भिक्षा- 510,511. शिशुगङ्गिरसस्तस्यार्षम् पक्तिः । ऐन्द्री ।
नन्तरं प्रवृत्तसोमयागः सन् दद्यापवित्रान् स्वदुष्कृताशङ्कया किलापरिस्त्रवति सोमे पाप-

- II.406. क्षरति सोमे निरुक्तं श्वेनः कनीयो भवति श्रुतं प्रतिबन्धकनीयो भवति पापानुत्तये दुश्चरिता-
नुकीर्तनपुरस्सरमनेन किलाच्येषणा चक्रे ।
- II.407. स हि कला मानोन्मानप्रतिमानादिविषयाः प्रकलाश्च गणितरत्नपरीक्षादिका वेद विजानाति ।
- II.408. अभ्यर्धयज्वा इत्यनवगतम् । ऋधु वृद्धौ यजिर्दानार्थः । अभ्यर्धयन् यजतीत्यस्य वाक्यस्यार्थः ।
- II.410. 'अस्मे' इत्येतत् प्रकृत्यर्थभेदेऽपि प्रत्ययार्थ-
भेदादनेकार्थम् । सर्वविभक्त्यर्थेषु वृत्तेः ।
- II.411. 'अस्मे ते बन्धुरिति । प्रथमान्तेन बन्धुशब्देन
समानाधिकरण्यात् प्रथमां निश्चित्य आह्वया-
मीत्यर्थः ।
- II.413. पाथ इत्यनवगतमनेकार्थं च । तत् पुनरेतद्
यथा व्याख्यातम्, 'पन्थाः पथतेर्वा' इत्यादौ ।
अन्तरिक्षं तावदुच्यते ।
- II.415. हे अग्ने सप्रथाः सर्वतः पृथुरसि प्रियश्च
होता वरेण्यो वरणीयः ।
- अग्नीषोमीयप्रणयनेऽग्निरुच्यते ।
- II.417. ओजश्च शब्दं निगमप्रसक्तं निराह । ओजतेर्वा
नैरुक्तस्य धातोः सामर्थ्यकर्मणो वा उज्जतेर्वा
न्यग्भावार्थस्य ओजो हि सामर्थ्यं वृद्धिर्वा
तेजसा न्यग्भावयति विश्वम् ।
- II.420. देवो देवाच्या कृपा इत्येते अनवगते । देव-
शब्दस्योपादानमनयोरेव सम्प्रतिपत्त्यर्थम् ।
- II.422. तदसौ अन्नपानभोगादिना निर्मिमीते एवं
शीलः संभोगेन हि सम्पूर्णो भवति । अतो-
ऽसौ पितुः कन्यपितुर्जामाता भवति ।
511. कीर्तनादात्मशुद्धिर्भविष्यतीति मन्यमान आत्मा-
नमेव निर्दिशन्नाह ।
513. स हि 'कलाश्च वेद प्रकलाश्च' कलासम्बन्धे-
नैवेह प्रकला उच्यन्ते, कला एव ह्यपेक्ष्य
प्रकला भवन्तीति ।
'अभ्यर्धयज्वा' इत्यनवगतम् । अभ्यर्धयन्
अभिबर्धयन् यो यजति । यजतिरत्र दानार्थः ।
515. 'अस्मे' इत्येतत्पदं सर्वविभक्त्यन्तम् । तस्माद-
नेकार्थम् ।
प्रथमायास्तावत्-'अस्मे ते बन्धुः'-वयमि-
त्यर्थः ।
520. पाथ इत्यनवगतमनेकार्थं च । 'अन्तरिक्षम्'
तावत् पाथ उच्यते । तत्पुनरेतत् 'पथा
व्याख्यातम्' 'पन्थाः पततेर्वा' इत्यत्र ।
522. हे अग्ने ! त्वमेव सप्रथाः सर्वतः पृथुः
विस्तीर्णो जुष्टश्च आसेवितो यजमानैः । होता
आह्वाता देवानां भवसि । वरेण्यो वरणीयः
सर्वथापि ।
523. अग्नीषोमप्रणयने विनियुक्ता ।
- 525 'ओजः' ओजतेर्वा वृद्धयर्थस्य । उज्जतेर्वा
न्यग्भावार्थस्य ।
528. देवो देवाच्या कृपा—इत्येते अनवगते । देव-
शब्दोऽनयोरेवोपलक्षणार्थोऽत्र समास्रातः ।
530. स्त्रीत्वं हि मेथुनेन व्यवहारेणासौ निर्मिमीते ।
तेनासौ दुहितुः पतिर्जामाता भवति ।

- II.424. परस्य किमिदानीं कस्य किं छिद्रमिति चरति किमिदं वर्तत इति वा चरति यः स उच्यते । साधुजनवैरी सदा विद्वदुद्धिः पिशुनोऽभिधेयः ।
- II.427. अमीवेत्यनवगतम् । हिसितारो गौर्वाभिधेयाः । ततश्च पूर्वमन्त्रोक्तेन अभ्यमनेन एतत् पदं व्याख्यातम् । अतोऽभ्यमनवान् इत्यवगमः ।
- II.428. रक्षोहा नाम ब्राह्मणः पुत्रस्तस्यार्षम् । गर्भ-रक्षणार्थं कर्मणि विनियोगः । स्त्री उच्यते ।
- II.430. श्रुष्टी पुरन्धिः इत्येते अनवगते अनेकार्थे । श्रुष्टीवरीरित्यर्थः । सुखमभिधेयम् । सुख-वत्यो भवत' इति वचनात् । रोचश्रुषिरिति च । इह तु क्षिप्रनाम निगमपदान्तरसम्बन्ध-सामर्थ्याद् गम्यते तेनानेकार्थत्वमपि ।
- II.432. वरुण इत्यपरं दर्शनम् । धीशब्दोऽत्र प्रज्ञावचनं दर्शयति । यस्मात् प्रज्ञया गुणेन स्तौमि मन्त्रो वा मन्त्रहृत्वा अत्रिः ।
- II.435. सुविदत्र इत्यनवगतम् । वेतेः सुविद्यत इत्यवगमः । प्रज्ञास्तज्ञान इत्यर्थः । महाकल्या-णविद्य इति ।
- II.436. इन्द्रस्य सव्यतामापन्नस्येदमार्षम् ।
- II.437. गिर्वणा देव इत्येतेनार्थमुक्त्वाह गीर्भरेनं वनयन्तीत्यर्थनिर्वचनम् । भाजयति सेवयति स्थापयतीत्यर्थः ।
- II.438. असुः प्राणः प्राणश्च वायुः । तत्स्पष्टतरं भाष्यकार आह सुसमीरितस्वसमीरिते । असु-समीरिता इत्यस्य व्याख्यानं वातसमीरिता इति ।
- II.439. नित्यं शत्रून् प्रत्यभिगन्ता शत्रुशरीरलभेव दृश्यत इत्यर्थः । आयुधाख्या शक्तिरभिधेया ।
533. किमीदी च पिशुनः । स हि 'किमिदानीम्' वर्तत इति, एवमन्वेषमाणः 'चरति' । अथवा किमिदं वर्तत इति एवमन्वेषमाणश्चरति । स हि तस्य स्वभावः ।
535. 'अमीवा' इत्यनवगतम् । अभ्यमनवान्-इति यदुक्तमाधस्त्ये मन्त्रेऽनेनैव तत् व्याख्यातम् ।
- रक्षोहा नाम ब्राह्मणस्तस्येयमार्षम् । पुत्रकामस्य षडाहुतो नाम स्थालीपाकस्तत्रेयं विनियुक्ता ।
538. पुरन्धि यज । एवमत्र यागस्य विप्रभया-क्षिप्रस्येष्टत्वात्- 'श्रुष्टीति क्षिप्रनाम' इत्युप-पद्यते । अन्यत्र हि वक्ष्यति 'श्रुष्टीवरीः सुख-वरीः' इति, तस्मादेतदनेकार्थमपि भवति ।
- 'वरुणः' पुरन्धिश्चन्देनोच्यते, इत्यपरं मतम् ।
539. किं कारणम् ? तं ह्यन्यत्रापि मन्त्रहृक् प्रज्ञया बुद्ध्या स्तौति ।
541. 'सुविदत्रः' इत्यनवगतम् । 'सुविद्यः' इत्यव-गमः । कल्याणविद्य इत्यभिधेयवचनम् ।
543. इन्द्रस्य सव्यत्वमापन्नस्येयमार्षम् । 'गीर्भिः'-स्तुतिभिः 'एनं वनयन्ति' इत्यर्थ-वचनम् ।
545. 'असूताः' असुः प्राणः, प्राणश्च वायुः । 'यो-ऽयं वायुः पवन एष प्राणः' इति ह्युक्तम्, तेन समस्ता ईरिता असुसमीरिताः । वात-समीरिता इत्यर्थः ।
- 'ऋष्टिः' अभिधेया । तां हि संप्राप्ते शत्रवो मन्यन्ते मामेवा प्रत्यजिता क्षिता मामेवा प्रत्यजितेति ।

II.441. ततश्च जारयाधि अजायतेत्यवगमः ।

II.443. चन इत्यनवगतम् । अन्नमभिधेयम् । पचता इत्युभयं चेदं पचेर्धातोः । अत आह—‘पचति-
नमीभूत’ इति ।

II.444. अभियुतस्याभियूपस्य वा स्फुरपुत्रस्यार्थम् ।

II.445. अभिन इत्यनवगतम् । अभितमात्र इत्यव-
गमः । अपरिमाण इत्यर्थः । अपरिगणित-
कालो वा महानित्यर्थः ।

II.446. जज्जतीरित्वनवगतम् । आपोऽभिधेयाः ।
शब्दकारिण्य इति मेधात् पतन्त्यो जज्जती-
रित्येवंरूपं शब्दं कुर्वन्तीत्येवंरूपशीलधर्माः ।

II.449. सुशिप्र इत्यनवगतम् । तत्पुनरेतेन स्वपेण
व्याख्याताम् । स्वपेरेवादिभ्यापत्त्यादिना सुशि-
प्रशब्दो द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

II.451. विपरिवृढ इत्यवगमः, एकमेवेदं उयोति-
रिति कृत्वा मध्यमे वैश्रुतात्मना उत्तमे आदि-
त्यात्मना ।

II.455. अवगमस्तु जरणं गरणमिति वा द्रष्टव्यम् ।
स्तोत्राभिधेयम् ।

II.456. तेनास्य दानार्थत्वं गमयति ।

II.458. उष्टिश्चन्दो वशोः कान्तिकर्मणः । भोगसन्तानं
वष्टीति ततदुष्टिः । विषयभोगसन्तानकाम
इत्यर्थः ।

II.460. इलो बलमर्षं तन्निष्पत्तिहेतुभूतमुदकमन्ने-
लाशब्दवभायेण इलाशब्देनोच्यते । विळे उदके
शेते इति विळेशयः सन् वर्णव्यापत्तिलोपा-
दिना इलीविशः । मेघोऽभिधेयः । ...
कियदप्यपरिमितं स्वर्बलं धारयति ।

547. एवमत्र ‘जारजाधि’—इत्यस्य ‘अजाधि’—
इत्यर्थप्रतीतिः ।

549. ‘चनः’ इत्यन्ननाम । ‘पचता’ इत्यनवगतम् ।
एतद्वयेकवचनं द्विवचनं बहुवचनं वा भवति
प्रकरणविशेषात् । आख्यातस्वरूपं चैतन्नाम ।
पचतिर्नामीभूतः—इति भाष्यकारो ब्रवीति । ...
इयमभियुतस्य नाभियूपस्य वार्थम् ।

551. ‘अमिनः’ इत्यनवगतम् । ‘अमितमात्रः’
इत्यवगमः । न यस्य मात्राणां मानमस्ति,
सोऽमिन इत्युच्यते ।

552. ‘जज्जतीः’ इत्यनवगतम् । शब्दानुकरणात्
‘आपः’ इति प्रतीयन्ते ।

555. ‘सुशिप्रः’ इत्यनवगतम् । तत्पुनरेतत् एतेन’
एव स्वप्रशब्देन व्याख्यातम् । स्वर्तरेरेवैतदपि ।

556. ‘द्विपरिवृढः’ इति न्याय्यम् । मध्यमे च स्थाने
वैश्रुतात्मना, उत्तमे च सूर्यात्मना ।

560. एवमत्र जरतेः स्तुत्यर्थस्य शब्दसाक्यादर्था-
विरोधाच्च ‘जरुषन्-स्तोत्रम्’ उपपद्यते ।

561. एवमत्र स्तोमसम्बन्धात् ‘तुषे’-शब्दो दान-
पर्यायवचनस्तुष्टतेष्व दानार्थस्य दर्शनात् ।

563. एवमत्र ‘ततदुष्टि’ शब्देन विषयोपभोगप्रधान
उच्यते शब्दार्थाविरोधादित्युपपत्तिः ।

564. ‘इलाविकलवः’ इत्यवगमः । मेघोऽभि-
धेयः । स हि इलाहेतोदकस्यालीयानि निर्ग-
मनविलानि संकष्य शेते । तस्यैव वा विळेपु-
इलाहेतुदकवर्षं शेते इति इलीविशः ।

565. कियदप्युदकमपरिमाणं वाः धारयतीति कि-
यत्ता मेघः ।

II.462. मर्त्यानां त्वदायसौ च संसारमोक्षौ । त्वं च
पितृवत् सर्वैषज्जमानानामनुग्रहपरः । नोऽस्मान्
सम्यग्ज्ञानोपादानेन मोक्षयास्मात् संसारादिति ।

II.464. मेनोऽभिषेवः । उच्चार्यमाणेन स्तोत्रेण
स्तोता वा ।

II.465,466. अस्य च भाष्यजीक इत्येतेन गतार्थत
मन्यमानो भाष्यकारो निगमं नाध्यगीष्ट ।

II. 466. हिनोत इत्यनवगतम् । प्रहिणुत इत्यवगमः ।

II. 467. शनेर्वा तकति गच्छति गन्तव्यज्ञातु सध्येन
वेत्यभ्युतेन तकति ।

II.469. सुमदित्यनवगतम् । स्वयमित्यवगमः ।

II.470. आश्वमेधिक इति प्रकरणमनुसारयति ।
प्रकरणमप्यर्थाभिप्रेक्षावन्नित्यभिप्रायः ।

स्थूलप्रतियोगिप्रसङ्गेन अणुपरिमाणं निराह ।

II.471. कुसं निगह-कुरुनसौ पुत्रत्वे गतवान् ।

प्रसङ्गादाह कुहः कृततः शत्रूनसौ छिनत्ति
वा पापाचारानसाधून्वा ।

II.472. अमत्र इत्यनवगतम् । अमात्र इत्यवगमः ।
मात्रा परिमाणम् । अपरिमाणो महानित्यर्थ-
प्राप्तवचनम् ।

II.473. अनर्शरातिरित्यनवगतम् । अनर्शीलदान-
नित्यवगमः । अर्शसशब्दोऽर्शीलवाची ।
अर्शीलं किम् ? पापकम् ।

II.474. तथा चाह-अप्रसृतोऽप्रतिगतोऽन्यस्मिन्
अन्यमनाभितः स्वतन्त्र इत्यर्थः ।

II.475. तेन साभि समाप्तम् असमाप्तं चोच्यते
तस्या नञ् प्रतिषेधस्ततश्चासामि असमाप्त-
मित्यर्थः ।

566. सर्वविज्ञानप्रकाशेनानुगृह्यात्मन्योच्यत्वात्मा-
त्संसारादित्यभिप्रायः ।

569. एवमत्र 'रास्य'-शब्देनोदकं स्तोता वामि-
धीयते, शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ।
'भाष्यजीकः'-इत्यनेन गतार्थतामस्य मन्यमानो
भाष्यकारो निगमं नाधीते ।

570. 'हिनोत' इत्यनवगतम् । 'प्रहिणुत'-इत्यवगमः ।

572. 'शनैस्तकतीति वा' । तद्धि भाराक्रान्तं
शनैर्कैर्गच्छति, 'शब्देन तकतीति वा' । तद्धि
शब्देन गच्छति ।

574. 'सुमत्'-इत्यनवगतम् । 'स्वयम्' इत्यवगमः ।

575. 'आश्वमेधिको मन्त्रः' इति प्रकरणोपप्रदर्श-
नार्थमाह-मन्त्रार्थे निब्रूयता प्रकरणमप्युपेक्षित-
व्यमिति, एतदेतेन प्रदर्शितं भवति ।
स्थूलप्रसङ्गेनैव अणुशब्दो निरुच्यते ।
कुरुः, स हि कुरुन् प्रति पुत्रत्वेन गतो
जेतुं वा । 'कुरुः कृततः'

576. स हि शत्रून् कृतन्ति ।

577. 'अमत्रः' इत्यनवगतम् । 'अमात्रः' इति
शब्दसमाधिः । 'महान् भवति' इत्यर्थवचनम् ।
यो हि महान्भवति न तस्य मात्राः प्रमातुं
शक्यन्ते, अतोऽसावमत्र इत्युच्यते ।

578. 'अनर्शरातिम्'-इत्यनवगतम् । 'अनर्शील-
दानम्' इत्यवगमः । विग्रहप्रसक्तस्यार्शील-
शब्दस्यार्थमाह, 'अर्शीलं पापकम्' इति ।
'अप्रसृतः' इत्यवगमः । यः 'अन्यस्मिन्'
नाभितो भवति स्वप्रधान एव सोऽनर्वा-
इत्युच्यते ।

579. सामीति समाप्तमुच्यते, तस्य प्रतिषेधोऽ
आभि ।

- II.476. अस्त्यैव च पूरणार्थत्वं पूर्यमाणधमनीयसम्बन्धात् स्पष्टयिष्यन्नुदाहरणान्तरमुपन्यस्यति स्म वामदेवस्य ।
- II.479. ज्योतिषा बोदकेन वेति । केचिद् वा शब्दं चार्थं वर्णयन्ति ज्योतिषा बोदकेनेति च ।
- II.482. ऋषेः समन्दपुत्रस्य मत्स्यरूपस्यार्षम् । मत्स्यनामैव वा । यत धीवरेण जालेन गृहीता आदित्यानित्यमाहुः ।
एतत्समानार्थस्य सारूप्यप्रसङ्गाद् अङ्गहरणशब्दस्य तावन्निगमं दर्शयति कृष्णब्रह्महरणादिति ।
- II.484. अन्यस्तु बतेति निपातोऽसत्त्ववचनोऽव्ययम् । यत आह-निपातः खेदानुकम्पयोरिति ।
- II.485. वातः पुरोवात एतद् वृष्ट्युदकमाप्याययति ।
- II.487. वेः पुत्रो वाय इत्येवमेकपदत्वेन वायशब्दं व्याख्याय भाष्यकारः शाकल्यमुपालभते स्म वा इति य इति च पदद्वयं चकार । तच्चु न युक्तम् ।
तस्मान्न द्वे पदमेतत् । स्वरूपानुपपत्तेरानर्थक्यप्रसङ्गाच्चेति भाष्यकारस्य निश्चयः ।
- II.490. भरद्वाजस्य । हिशब्दो यस्मादर्थः । पुरु बहु वां युवयोः पुरुभुजा हे पुरुभुजौ बहूनां हविषामभ्यवहर्तारौ पालयितारौ वा यजमानानाम् । देष्णं दानं यस्मात् प्रभृतदायिनौ युवां तस्माद् घेनुं दोग्धीं गां नोऽस्मभ्यम् । इषम अन्नं च पिन्वत् क्षारयतं दत्तमित्यर्थः ।
- II.494. अद्यत्वेऽपि कृतकृच्छ्रादिपुरश्चरण आस्यदघ्ने उदके मृत्तमेतज्जपन् अलक्ष्मीं नाशयेत् ।
581. 'गल्दा धमनिर्भवति' इत्यस्य भाष्यकारवाक्यस्य मन्त्रे नात्र धमनिर्लिङ्गं विशिष्टमस्तीत्यतो विशिष्टलिङ्गमन्यदुदाहरणं ब्रवीति ।
584. 'बकुरेण' जलसमूहेन ज्योति समूहेन, वा ।
585. ऋषेर्वा मत्स्यवधकारुण्याभिभूतस्यैतदार्षम् । मत्स्यानां वेचिन्मन्यन्ते ।
586. 'अङ्गहरणम्-इत्यप्यस्य भवतीति प्रासङ्गिकम् । एवमपि हि प्रयोगो भवतीति ।
588. एवमत्र प्रकरणाविरोधात् बत'-इत्येष निपातः खेदानुकम्पयोः ।
- 'वातो' ह्युदकम् आप्याययति शीतीकरोति ।
590. एतस्मिन्निगमे पदविभागतः कश्चिद् विचारोऽस्ति, तमाह भाष्यकारः, 'वेति च, य इति च चकार शाकल्यः' - इति । वा इति य इति च पदे चकार शाकल्यः पदकारः । तदेतद् विचार्यमाणं न साधु भवति ।
591. तस्मादाख्यातस्यानुदात्तत्वादर्थसम्भवाच्च द्विपदत्वे 'वायः' इत्येतदेकपदमेव । 'शकुनिपुत्रः' एव चास्याभिधेय उपपद्यते ।
592. भरद्वाजस्यार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । पुरु हि वां बहु देष्णं दानं युवाभ्यां यज्ञे यस्मात् हे पुरुभुजा बहुभोजिनौ ! अश्विनौ ! तस्मानुवां ब्रूमः । घेनुं नः तर्पयन्ती-मस्मभ्यम् इषम् अन्नलक्षणम् पिन्वतम् प्रक्षारयतम् ।
- II.596. अद्यापि योऽलक्ष्म्याभिभूतो भवति स आस्यदघ्न उदकेऽवतीर्थं सूक्तमेतज्जपति । तस्य लक्ष्मीर्निर्नश्यति ।

- II.294,295. पराशरः पराशरश्च शतयातुर्बहूनां शात- 596. पराशरश्च शतयातुर्बहूनां रक्षसां यातयिता ।
यिता तेन रक्षोघ्नं शस्त्रमाहृतमासीदिति स्मर्यत
इतिहासे । वसिष्ठश्च एवमादयः ।
तेन हि रक्षोघ्नं सत्रमाहृतमासीदिति भार्गवे
श्रूयते । वसिष्ठश्चेत्येवमादयः ।
- II.497. प्राशिन्नब्राह्मणे पृष्णोऽदन्तकत्वश्रवणात् । 598. प्राशिन्नभागब्राह्मणे हि श्रूयते 'तत्पृष्णे पर्या-
'तत् पृष्णे पर्याजहुः' ।
जहुः.....'-इति ।
- II.498. कामयमिन्द्राणी इन्द्रेण । 599. इन्द्रपत्न्येवं ब्रवीति ।....
'इदंयुः' इत्यनवगतमनेकार्थं च । इदमिति
यत्किञ्चिदभिप्रेतं निर्दिश्यते । तद्यः कामयते
स इदंयुरित्युच्यते ।
- II.499. प्रस्थयस्यार्थभेदादिदं कामयमान उच्यते
कर्मदं सामान्येन प्रदर्शिते यथाभिलषितं धा-
नादि ब्रव्यमिच्छति स इदंयुः ।
- II.501,502. अथवा यागदानादिभिः किंकृताभिः किं 602. अथ वा किं क्रियाभिरिति एवं प्रेप्सान्ते
पिबतस्वादतेत्येवंप्राया एव प्रेप्सा प्रेक्षा येषां
तेऽश्रद्धधाना नास्तिकाः किंक्रियाः सन्तः
कीकटाः ।
- II.505. वृन्दमित्यनवगतम् । समुदायोऽभिधेयः । 604. 'वृन्दम्'-इति, एतत्पदम् 'वृन्देन' एव व्या-
तत्पुनरेतेन वृन्देन व्याख्यातः, क्रियायोग-
समवायसम्भवात् ।
ख्यातम् । अस्यापि हि ता एव व्युत्पत्तयो या
वृन्दशब्दस्य ।
- II.506. सौचीकस्याग्नेर्विशेषां च देवानां संवादे 605. सौचीकस्याग्नेर्विशेषां देवानां संवादसूक्तम्,
देवानामिदमार्षम् ।
तत्रेयं विश्वेदेवानामार्षम् ।
'वृणोतेर्वा' स्यात्, तेन हि गर्भ आवृतो
भवति ।
- II.507. ऋवीसमित्यनवगतम् । पृथिव्यभिधेया । 606. 'ऋवीसम'-इत्यनवगतम् । अपगतभास-
अपगतभासमित्येवमाद्याः शब्दसमाधय उप-
पद्यन्ते ।
मित्येवमाद्याः शब्दसमाधयः । पृथिवी अभि-
धेया । सा हि कृष्णच्छाया तस्मादपगतभास-
मित्येवमाद्याः शब्दसमाधय उपपद्यन्ते ।

रुक्मन्वासी

दुर्गाः

III.1. यत्समाप्तायक्रमेण यथा प्रतिज्ञातं नैषण्डकै-
कपदिकप्रकरणद्वयं निरुक्तम् । इदानीं यत्
पुरस्तादुल्लिख्यं 'तदुपरिष्ठाद्व्य व्याख्यास्यामः' इति
तृतीयं प्रकरणं तस्य प्राप्तोऽवसर इत्याह । '...
अग्न्यादिगणसमूहात्मकस्य प्रकरणस्य शेष-
तया गुणपदसमवायात्मकं प्रकरणद्वयं व्याख्याय
तच्छेषितयावस्थितं देवतं व्याख्यायत इति
वाक्यशेषः ।

III.2. प्राधान्यस्तुतीनां प्राधान्येन स्तुतिर्वासां देव-
तानां तासां यानि नामान्यग्वादीनि देवपत्न्य-
नानि । '...देवतं प्रकरणाचक्षते पूर्वाचार्याः । '...
रुदिरिति पूर्वाचार्यप्रसिद्धया दर्शयति । '...
उपगम्योपगम्य सर्वप्रकारसीक्षा ईक्षणं निष्कषा-
धत्वं प्रकरणेनैव करिष्यत इति शेषः । '...
यस्यां देवतायां विषयभूतायां स्तुतिं प्रयुक्ते
आर्थपत्यमर्थपतित्वमिच्छन् अर्थस्थैश्चर्यादेः
पतिः स्यामिति तद्वैतः स मन्त्रो भवति । सा
तस्य मन्त्रस्य देवता ।

III.3. तान्निविधा ऋचो वक्ष्यमाणं त्रैविध्यं तद्वैतः
स मन्त्र इतिमात्रं प्रस्तुत्य सदृच्छां त्रैविध्य-
प्रदर्शनं बाहुल्यातिरोहितार्थतरत्वाच्च ।
उक्तं त्रिप्रकारत्वमाचष्टे ।

विभक्तियोगस्य क्रमेणोदाहरणानि दर्शयति स्म ।

III.4. इन्द्रो दिव इन्द्र एव पृथिव्या ईशो...ईष्टे ।
इन्द्र एवापाम्—आप इत्यन्तरिक्षनाम अन्त-
रिक्षम्य । इन्द्र एव पर्वतानाम्, इत् पदपूरणः ।
इन्द्र एव वृषां वृद्धानां महतां यज्ञानामन्येषां
वा केषांचित् ।

609. समाप्तं चैकपदिकं प्रकरणम् । अस्यानु देवतं
तद्भवति यस्यायमादिः 'अथातो देवतम्'
इति । '...गुणपदानि...व्याख्यातामि द्वयोः
प्रकरणयोनैषण्डकैकपदिकयोः ।

प्रकरणद्वयादनन्तरमिदमवश्यं समाप्तायानुक्रम-
प्राप्तं व्याख्यातव्यमित्येष क्रमे । '...देवता-
परिज्ञानानुबन्धस्त्वखिलः पुरुषार्थ इत्यतो देवतं

610. प्रकरणं व्याख्यास्याम इति वाक्यशेषः ।

610. तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनामग्न्यादीनां
देवपत्न्यन्तानां तद्वैतं प्रकरणमित्येषमाचार्या
व्याचक्षते ।

निरुद्धा हीयमेतस्मिन् प्रकरणे संश्लेषमिप्रायः ।
उपगम्योपगम्य परीक्षा वर्तिष्यत इति वाक्य-
शेषः ।

यस्यां देवतायामभिष्टुतायाम् आर्थपत्यम् अर्थ-
पतिभावमात्मन इच्छन् अमुष्या देवतायाः
प्रसादेनाहममुष्यार्थस्व पतिर्भविष्यामीत्येतां
बुद्धिं पुरोवाय स्तुतिं प्रयुक्ते तद्वैत एव स
मन्त्रोऽर्थाद् भवति । एतन्मन्त्रे देवतालक्षणम्

611 ऋच एव द्वि प्रायेणातितरामपिहितार्थाः । '...
याः काश्चन सर्ववेदेभ्यस्तदा एताः सर्वा अपि
त्रिविधा एव भवन्ति ।

तत्रैविध्यं सामान्यत उद्दिश्याधुना प्रत्येकं
लक्षणतो ब्रवीत्युदाहरणैश्च दर्शयति ।

612. तद्यथैतान्युदाहरणान्यानुपूर्व्येणैव सप्तस्वपि
विभक्तिषु इन्द्रो दिव इत्येवमादीनि । '...
इन्द्रो दिवः ईशो ईष्टे । इन्द्र एव पृथिव्या
ईष्टे । इन्द्र एव अपाम् ईष्टे वर्षकर्मादिना ।
इन्द्र एव पर्वतानां मेघानाम् ईष्टे । इन्द्र एव
वृषाम् अतिप्रवृद्धानामपि भूतानामीष्टे ।

III.5. इन्द्रमेवाकेंभिः, अकेंभिः, ऋगाद्यैः ।
अकिणो मन्त्रवन्तो होतार इत्यभिप्रायः ।
‘इन्नेणैते’...पुरस्ताद्व्याख्यातम् ।

‘इन्द्राय साम गायत’ हे उद्गातारः । कीदृशाय
विप्राय...वृष्ट्या विविधमापूरयित्रे, बृहते
महते ।

III.6. नेन्द्रात् न चेन्द्रात् ऋते इन्द्रमुक्त्वा पवतेर्बहु-
वचनस्य स्थान एकवचनम् । पवन्ते क्षरन्ति
धाम स्थानं किञ्चन किञ्चिदप्रति पीयमानानां
सोमनां स्थानं पानी देवता नान्यं प्रति देवता-
न्तरमित्यर्थः । इन्द्रमेव मच्छन्तीत्यर्थः ।

III.7. इन्द्रस्य तु इति क्षिप्रनाम क्षिप्रं वीर्याणि वीरक-
र्माणि प्रबोचं प्रवर्षीभिः । यानि चकार कृतवान्
करोति वा प्रथमानि अन्येनाकृतपूर्वाणि उत्कृ-
ष्टानि वा ।

अथवा वक्षणाः पर्ववस्तासु प्राभिन्त । पर्वतानां
मेघानाम् ।

III.8. ये दिव्या दिवि भवा ये न पार्थिवाः ।...ते
सर्वे इन्द्रे कामा अर्यसत यमिर्बन्धनार्थः । इन्द्र
निबद्धा इन्द्र आयत्ता इत्यर्थः ।
परोक्षकृतानन्तरं प्रत्यक्षकृतानां लक्षणमात्र ।

III.9. इन्द्रमातरो देवजामयश्च तासामार्षम् ।

त्वं हे इन्द्र बलात् । किं विशिष्टात् ? सहसो-
ऽभिभवितुं जात उत्पन्नः ।...ओजसः बलस्यै-
वैतद् विशेषणम् ।

विविधं नोऽस्माकं हे इन्द्र मृधो मृधं करोती-
त्याद्युक्तनिर्वचनम् । संप्रामकारिण इत्यर्थः ।

III.10. तमधरं कुलोत्सादलक्षणि गमया तमः सांदि-
तिकं दीर्घत्वं गमय तमः ।

III.11. अन्यदैवतं मनसापि मा शंसिष्ट । इन्द्रं इदेवाप्ये

613. यूयमपि हे होतारः, अकिणः अकेंभिः अकेंः
ऋक्मयैर्मन्त्रैः इन्द्रमेवाभिप्लुत ।...

‘इन्नेणैते’ इति तृतीयस्या उदाहरणम् । व्या-
ख्यातः शेषस्तृतीयायाः ।...

हे उद्गातारः, इन्द्राय बृहत्साम गायत, विप्राय मेघा-
विने, बृहते महते ।

इतो यस्माभेन्द्रादते सोमः प्रातः सवनादीनां
सोमसवनस्थानानां किञ्चिदपि प्रतिपवते पूयते ।
तस्मादेवं ब्रूमह इन्द्रमेवेते व्याप्नुवन्तीति ।
पञ्चम्या एतदुदाहरणम् ।

614. इन्द्रस्य अहं वीर्याणि वीरकर्माणि प्रबोचं यानि
चकार प्रथमानि अकृतपूर्वाण्यन्यैः ।

प्राभिन्त वक्षणा उदकवहनशिराः पर्वतानां
मेघानाम् ।

हे स्तोतारः ये दिव्याः कामाः ये न पार्थिवाः
त इन्द्र एव उपनिबद्धाः ।

उक्तं सोदाहरणं परोक्षकृतलक्षणम् । अधुना
प्रत्यक्षकृतलक्षणमुच्यते ।

615. देवजामयः सूक्तं ददशुः ।

हे इन्द्र त्वं बलादधि जायसे सहस्रोऽभिभव-
समर्थात् ओजसश्च तेजसः ।

हे इन्द्र विजहि न एतान् मृधः मृधकर्तृन्
शत्रून् ।

तमधरं गमय तमः । नाशयेत्यर्थः ।

616. मा न रिष्यत चेतसा मा गच्छतान्यदेवता-

इन्द्रमेव स्तोता...कं स्तुतेत्यर्थः । कीदृशम् ?
वृषणं वर्षितारम् । सत्त्वा सह सुते अभिष्टुते
सोमे मुहुर्मुहुः पौनःपुन्ये पुनः प्राप्ते काले
उक्था च उक्थानि चास्य शंसत ।
रथेशुभं रथेनैकस्मिन् स्थितं शोभित् । कष्वाः
कण्वस्य पुत्राः पौत्राश्च । अभिप्रगायत प्रकर्षे-
णाभिष्टुतेत्यर्थः । अथवा कण्व इति मेधाविनाम ।
कष्वा मेधाविन ऋत्विज उच्यन्ते । प्रकर्षेणाभि-
ष्टुत इति ।

III.12. उप प्र इत उपस्थाय प्रकर्षेण इत गच्छत ।
कौशिका मम पितामहस्य कुशिकस्यापत्यभूता
यदीयाः पुत्राः पौत्राश्च । अथवा क्रोशतेः शब्द-
कर्मणः कुशिका ऋत्विजः । चेतयध्वं मा
विक्षिप्तचेतसो भवत ।
सुदासः सुदा इत्येवं नामकस्य कल्याणदानस्य
वा राज्ञः ।

उत्तमेत्यादि, उत्तमत्रिकेण योगो यासाम् । अह-
मिति चैतेन सर्वनाम्ना इत्युक्तार्थम् ।

III.13. यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठो लबसूक्तं वागाम्भृणी-
यमिति ।

विकुण्ठनामा काचिदिन्द्रादधिकबलं सुतमन्वेष-
माणा उप्रेण तपसा ब्रह्माणमाराम्य तस्मात्त-
द्वधवग कृतमङ्गलस्वरत्ययना भर्त्रा संबभूव ।
विदित्वैतद्वृत्तान्तं चेन्द्रस्तस्याः स्वयमेवापत्यतां
जगाम । तस्येदं वैकुण्ठस्य ब्रह्म प्रादुरासीत् ।
अहं दाशुषे अहमेव हवींषि दत्तवते यजमानाय
सर्वस्मै विभजामि भागशो ददामि भोजनं धनम्
लबसूक्तम् लबरूप इन्द्रस्तस्मात् त्वयाल्पेन
सता बहुसोमः पीत इत्यृषिभिरुक्तः सन् तान्
प्रस्थाह—

616. न्तर्गम् । किं तर्हि ? इन्द्रमेव वृषणं वर्षितारं
स्तुत सत्त्वा सहभूताः एतस्मिन् सुते सोमे ।
मुहुर्मुहुश्च हे होताः उक्थानि च शंसत ।

रथेशुभं रथस्थितं शोभिष्ठं हे कष्वा मेधाविन
ऋत्विज एतदभिप्रगायत । एतद्वो ब्रवीमि ।

हे कुशिकाः स्तुतिक्रोशार ऋत्विजः उपप्रा-
गच्छत । चेतयध्वं विजानीध्वम् ।

सुदासे कल्याणदाने यजमाने वर्तते ।

617. उत्तमेन पुरुषेण या ऋचो युक्तास्ता आध्या-
त्मिक्यः । 'अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना' या
युक्तास्ताश्चाध्यात्मिक्यः ।

'यथैतत्' उदाहरणत्रयमाध्यात्मिकम् 'इन्द्रो
वैकुण्ठमिति' एवमादि एवमप्यन्येऽप्याध्यात्मिका
मन्त्रा उपेक्षितव्याः ।

विकुण्ठा नामासुरी बभूव । तस्याः किल तपसः
प्रभावेणापत्यामिन्द्र आजगाम । वैकुण्ठो नाम
बभूव । तस्यात्मस्तुतिप्रयुक्तमेवमादि ब्रह्म
प्रादुरभूत् ।

अहमेव दाशुषे दत्तवते हवींषि यजमानाय
विभजामि यथाहं भोजनम् । धनमित्यर्थः ।
लबसूक्ते स एव लबो ब्रवीति । एवं चैवं च
मे मनो वर्तते ।

III.14. वागाम्भृणी आत्मनो महिमानमाचष्टे ।

618. वागाम्भृणीये वागेव ब्रवीति ।

III.15. अल्पशः क्वचित् क्वचिदाध्यात्मिकाः प्रत्युक्त-
विषयत्वेन ये के अभिप्रेताः ।

619. 'अल्पशः' क्वचित् क्वचित्—'आध्यात्मिकाः'
लक्ष्यन्ते । आत्मानमेव स्तोतव्यमधिकृत्य
येऽभिव्यक्तास्त इह शास्त्रे आध्यात्मिका
उच्यन्ते ।

अशीरिव न स्तुतिः । आशीरिवेत्यैवावधारणार्थं
कथनं न स्तुतिरिति । उदाहरणम् ।

'अथापि' क्वचित् 'आशीरिव न स्तुतिः' ।
तथा ।

III.16. तदेतदाशीः प्रायस्त्वं बाहुल्येनाध्वर्युवेदे
याज्ञेषु च करणमन्त्रेषु ।

'तदेतत्' एवंलक्षणं मन्त्रजातं 'आध्वर्यवे' वेदे
'बाहुलं' प्रायेण पठ्यते । 'याज्ञेषु च मन्त्रेषु'
कर्मकरणेषु ।

अथापि अपि च शपथाभिज्ञापौ । एकमेवोदा-
हरणम् ।

'अथापि शपथाभिज्ञापौ' भवतः । 'अद्या
मुरीय' इत्येकमुदाहरणं द्वयोरपि ।

विश्वाभिन्नप्रयुक्तैः कैश्चिद् राक्षसस्त्वमित्यभि-
प्रयुक्तो वसिष्ठ आह ।

वसिष्ठः किल राक्षसस्त्वमित्यभियुक्तः । सो-
ऽन्यथा शपथं प्रतिपेदे परं चाभिज्ञाशप ।

III.17. अथापि कस्यचिद् भावस्य वस्तुतः पदार्थ-
स्यात्यन्तपरोक्षस्याख्यातुमिच्छा ।

620. अथापि कस्यचिदर्थस्याचिख्यासा मन्त्रेषु
भवति ।

अवान्तरप्रलयादूर्ध्वं प्राग जगत छष्टेर्वावस्था ।
तामियमुक्त्वा पराचष्टे । न मृत्युरादितः मर्तृणाम-
भावान्मृत्योश्चाभावात् ।

प्रागुत्पत्तेरस्य जगतो नापि मृत्युरित्ययं व्यपदेश
आसीन्मर्त्यस्याभावात् ।

III.18. तन्महिम्ना माहात्म्येन कालान्तरावस्थायिना
फलप्रसवसामर्थ्येनेत्यर्थः । अजायत जातं स्वेन
विश्वरूपेण विकारात्मना कार्यरूपेण परिणत-
मित्यर्थः । एकं सत् प्राक्परिणामात् कारणा-
त्मना एकतामापन्नं सदित्यर्थः ।

621. महिना महिम्ना माहाभाग्येन कारणावस्थायाम्
एकम् अपि सद् अनेकधा उपस्थिते सर्गकाले
प्रतिनियतकर्मोपभोगार्थम् अजायत इति ।

अथवा आश्रयति महान्नामा महदाख्यं प्रथमं
बुद्धितत्त्वमुच्यते । यत् सांख्यैरहङ्काराणां तन्मा-
त्राणां च कारणत्वेन प्रतिज्ञायते तदेकमजायत
नान्यत् किञ्चित् । तमध्यात्मिनः पक्षे प्रकृत्य-
व्यक्तादिपर्यायं प्रधानमुच्यते ।

सांख्यास्तु प्रधानं तमः—शब्देनोपादानमुच्य-
मानमिच्छन्ति । ते हि पारमर्षे सूत्रमधीयते ।
'तम एव खल्विदमग्र आसीत्स्मिंस्तमसि
क्षेत्रज्ञ एव प्रथमोऽध्यवर्तते' इति ।

III.19. उर्वदया विद्युक्तस्य पुरुरवसः परिदेवनेषा ।...

निर्ऋतेः पृथिव्या उपस्थे अवयवभूते स्थाने ।
अमानन्तरं च एवं वृक्षा रमणसो महनाभैतत्

पुरुरवसः ... प्रिययः विद्युक्त उर्वदया
निर्ऋतेः भूमेः उपस्थे उपरि । अथैनं ताम-
वस्थामापन्नं वृक्षाः विकर्तिताश्च समस्तजगत् ।

महान्तो वेगवन्तो वा अशुः भक्षयेयुः ।

रभसाः रभस्वन्तो वेगवन्तः अशुः भक्षयेयुः ।

III.20. संसारे परिवर्तमानस्य गर्भवासजन्मजराव्या-
धिमरणदुःखाभिमवनिमित्तस्यानुज्ञानाभावभोक्षं
प्राप्तवतो दीर्घतमसः परिदेवना ।

622. दीर्घतमस इयमार्षम् ।

III.21. भिक्षुर्नामाङ्गिरसस्तत्पार्षम् ।...

भिक्षोराङ्गिरसस्त्येयमार्षम् ।

नापि सखायं समानाल्यान् मनुष्यं यो देवताभ्यो
नाप्यतिथिभ्यो ददातीत्यर्थः । केवलाद्यः
केवलपापो भवति केवलादी केवलभोजी ।...
प्रजापतेर्दुहिता दक्षिणा नाम तस्या आर्षम् ।

623. आत्मनैव केवलं योऽन्नमति न देवपितृमनुष्ये-
भ्यो ददाति स केवलमघमेव प्राप्नोति ।

III.22. एवमेवाक्षसूक्ते 'प्रावेपाम्' इत्येतस्मिन् श्रुत-
निन्दा कृषेक्ष प्रशंसा यस्मिन् मन्त्रे तमुदाह-
रिष्यामः ।
तन्मे मर्हं वि चष्टे विविधमाचष्टे सविताय-
मर्थः ईश्वरः ।

624. यथैवमिह मन्त्रद्वये निन्दा च प्रशंसा च 'एव-
मक्षसूक्ते श्रुतनिन्दा च कृषिप्रशंसा च'
भवतीति विषयोपप्रदर्शनार्थमाह ।
तत्पुनर्मैतत्सविता देवः अर्थः ईश्वरः
श्रुतिस्मृत्यनुशासनद्वारेण विविधमनेकप्रकार-
माचष्टे ।

III.23. एवमुत्वावचैर्बहुप्रकारैः कामक्रोधभयहर्षा-
दिभिर्निमित्तैर्ऋषीणां द्रष्टृणां मन्त्रदृष्टयो मन्त्र-
विषयाणि दर्शनानि भवन्ति । तदेतत् 'साक्षा-
त्कृतधर्माणः' इत्यत्र सप्रपञ्चं मन्त्रदर्शनं नि-
त्यत्वाविरोधेन प्रदर्शितम् ।

625. विद्यमानानामेव मन्त्राणामुपयो येन केनचि-
न्निमित्तेन निदानभूतेन हर्षशोकनिन्दाप्रशंसा-
दिना मन्त्राणां दृष्टारो भवन्ति न तु कर्तार
इत्यभिप्रायः ।

अयमाणदेवतासंविज्ञानपदेषु मन्त्रेषु देवताल-
क्षणमुक्तम् । येषु कृतं नास्ति तदर्थमाह ।

626. तदेतत्प्रकटदेवतालक्षणेषु मन्त्रेषु मन्त्रदेवता-
लक्षणमुपपद्यते । ये त्वनादिष्टदेवतालिङ्गा
मन्त्रास्तेषु देवता कथमन्वेष्येति तदेतद्वि-
चार्यते... ।

अनादिष्टा अप्रदिष्टस्तुत्यदेवतालिङ्गा मन्त्रा
यस्मिन् अग्निष्टोमादौ यज्ञे श्रुत्यादिविनियुक्ता
अग्न्यादिदेवता एव विज्ञेयाः । तथा च
वक्ष्यति 'प्रकरणश एव निर्वक्तव्याः' इति
प्राकारणिकी देवता कल्प्यत इति युक्तम् ।...
ननु अविनियुक्तो मन्त्रो नैवास्ति । वाचः-
स्तोमे हि सर्वा ऋचः प्रयुज्यन्त इति ऋगा-

'आग्नेयोऽग्निष्टोमः' इति श्रूयते । तत्र योऽना-
विष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रः स्यात्स आग्नेय एव
स्यात् । प्रकरणादि संदिग्धदेव-
यम इति न्यायः ।

तेषूत्सवप्रकरणप्रयोगेषु वाचस्तोमप्रयोगवि-
नियोगकल्पेषु 'किं ब्राह्मणस्य पितरं पृच्छसि

दीनां सर्वेषां प्रयोगः श्रूयते ।

III.24. अथान्यत्र यज्ञात् प्राजापत्या इति याज्ञिका मन्यन्ते । अतिरिक्तो वै प्रजापतिः । अज्ञात-
लिङ्गश्च मन्त्रोऽप्यनुक्त इति । अतो निरुक्त-
सामान्यात् प्राजापत्या भवितुमर्हन्ति ।
नाराशंसं च यज्ञ इति कोऽर्थः । यज्ञश्च विष्णुः
'यज्ञो वै विष्णुः' इति संस्तवात् । अग्निरिति
ज्ञाकपूणिः । अग्निरिति भूयिष्ठभाग देवता-
नाम् । 'अग्निः सर्वा देवताः' संस्तुतेः । तेना-
स्य श्रेयस्त्वम् । उभयथापि निरुक्तपक्षः ।

अपि वा एतस्य मन्त्रस्य कामत इच्छातो या
इष्टा देवता सा स्यात् ।

प्राय इति प्रकरणमभिप्रेतम् । प्रायिकी प्राकर-
णिकी तस्य मन्त्रस्य देवता सा ऋक् ।

III.25. एवं विशेषेणानुद्दिष्टदेवताको मन्त्रोऽपि
वैश्वदेवो भवितुमर्हतीति द्वितीये व्याख्या
दृष्टन्तयोजना ।
अथैकस्मिन्ननेकविकल्पे देवताकल्पे कः स्थितः
पक्ष इत्याह ।

याज्ञदैवत एवेत्यर्थः । यज्ञो विष्णुः स चादित्यः ।

देवता देवता यस्य स देवदैवतः । देवता-
शब्देनाभिरुच्यते । तस्य सर्वदेवतासंस्तुतेः ।
आग्नेयो वेत्यर्थः ।

III.26. यथाश्वप्रभृतीनि चेतनावन्ति । अचेतनानि
चाक्षादीन्योषधिपर्यन्तानि देवताधिकारे च
समाप्नोतानि ।

किं तु मातरम् । 'श्रुतविदस्मिन् वेद्यं स पिता-
महः' इत्यादिषु कथमन्वेष्ट्या देवतेति ।

627. शृणु 'प्राजापत्याः' ते मन्त्राः 'इति याज्ञिकाः'
मन्यन्ते । किं कारणम् । 'अनिरुक्तो हि
प्रजापतिः, अनिरुक्तदेवतालिङ्गाश्च मन्त्रा इत्ये-
तस्मात्सामान्यात् ।
नाराशंसोऽभिर्यज्ञो वा...यज्ञशब्देन च विष्णु-
रुच्यते । विष्णुर्वै यज्ञः' इति हि विज्ञायते ।
अग्निर्हि भूयिष्ठभागदेवतानाम्' इति । अतो-
ऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्र आग्नेयः स्यात् ।
सर्वदेवताश्रयणाच्च 'अग्निर्वै सर्वा देवताः'...
इति विज्ञायते ।

अपि वैवमन्यथा स्यात् । सा ऋक् स मन्त्रो
योऽनाविष्कृतलिङ्गः स कामदेवतः स्यात् ।

628. यद्देवताधिकारे ह्यध्ययनपाठानुक्रमे योऽना-
विष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रो भवति स तद्देवत
एवेति बोद्धव्यम् ।

एवमिहाप्यादिष्टदेवतालिङ्गान्मन्त्रराशेर्योऽन्यो-
ऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रराशिः स्यात्साधा-
रण्याद्गुह्यदेवतो विश्वदेव एव स्यादिति ।
कः पुनरेतस्मिन्निचारे निश्चयः । उच्यते ।

योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रः स याज्ञो वा
स्वादैवतो वा । 'विष्णुर्वै यज्ञः' इति हि विज्ञा-
यते । विष्णुश्च पुनरादित्य एव निरुक्तानां
शुस्थाने समाप्नोतान् ।

629. अथवा दैवतः स मन्त्रः । देवतास्मिन् देवतेति
दैवतः । अधिशिष्टं हि देवतास्त्वमग्नेव सर्व-
देवताभिवादात् ।

630. एतस्मिन्वर्गे कानिचित्सत्त्वानि कानिचिद्
द्रव्याणि । अश्वादीनि सत्त्वान्यक्षादीनि
द्रव्याणि ।

III.26. देवता चाणिमादिगुणा स्तोतुर्यथाभिलषितार्थ-
सम्पादनसमर्थेभ्यते । अश्वादयश्चात्मनो विसं-
वादेन समर्थाः । किं पुनः परस्यापि बाश्वा-
दयः ससंज्ञाः । अक्षादिष्वेतदपि नास्ति । ...
यथा पुरुषस्य गवाश्वासमादय उपकरणभूता
अपायिन उपायिनश्च । एवमेव अर्थानश्वादीन्
देवतानामनित्यानुपकरणभूतांश्च प्रतीत्य स्वतन्त्रा
एतास्तुत्या देवता इति न मन्येत नावबुध्येत
न श्रद्धापीतेति यावत् ।

III.27. भज्यतेऽसाविति भागः पुण्यानुभावः कश्चित् ।

देवताया एक आत्मा बहुधा वैश्वरूप्येण परिणतो-
ऽन्यादिभावेनावस्थितः सन्नित्यर्थः । स्तूयते मन्त्रैः ।

III.28. एवमेकस्माद्देवतात्मनोऽन्ये देवा अव्यति-
रिक्ता इत्यभिप्रायः । तथा च 'इन्द्रं मित्रं
वरुणम्' इत्यत्रैकमात्मानं बहुधा मेधाविनो
वदन्तीत्यनन्यत्वं वक्ष्यति ।

न च केवलदेवतात्मन एव माहाभाग्यादन्ये
देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । किं तर्हि ?

अपि च सत्त्वानामन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि
भवन्ति । ... ऋषयो मन्त्राः । 'द्यौस्ते पृष्ठम्'
इत्यादयः । मन्त्रदृशो वा स्तुवन्तीत्येवमाहु-
रन्येऽपि ब्रह्मवादिनः ।

एतदुक्तं भवति । माहाभाग्यं सार्वनाम्न्ये हेतुः ।
सार्वनाम्न्यं बहुधा स्तुतः । तस्मैतत् सार्वनाम्न्यं
'आत्मैवैषां रथः' इत्यादिना स्पष्टं दर्शयिष्यति ।

III.29. इतरेतरप्रकृतयः परस्परप्रकृतयः । आदि-
त्यादभिः सायं जायते । अग्रेष्यादित्यः प्रात-
रिति । तथा अदितेर्दक्षो दक्षाद्यादितिः ।
'अदितिर्दक्षः' इत्यादि च । सोऽयं देवधर्मः ।

कर्मजन्मानो विशिष्टकर्मनिमित्तजन्मानः ।

तानि कथमभिष्टुतानि स्तोतुरभिमतस्यार्थस्य

631. पतित्वं करिष्यन्ति । न हि तानि स्तुतिनिन्दे
विशेषतो विदुः । अपि चाश्वादिषु चित्ति-
रपि काचिदस्ति । न त्वक्षादिष्वसावस्ति ।

631. लोके तावदेते मनुष्याणामनियानामश्वादयो-
ऽर्था आगन्तवोऽपायिनश्चानित्याः । तद्यदि
देवतानामप्येवमेव ततस्तासां तेषां चानित्य-
त्वास्तुतिरनर्थिका ।

भज्यत इति भागः । सेव्यत इत्यर्थः तच्च
पुनरर्थः महत् ।

एकोऽपि सन्देवतात्मा बहुधा स्तूयते प्रकृति-
भेदेनाप्रकृतिभेदेन वा वर्धमानः ।

632. तथा चैकात्म्यम् 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः'
इत्येवमादयो गमयन्ति निगमाः ।
न ह्यङ्गिनमङ्गानि व्यतिरिच्यन्ते भेदेनाग्रहणात् ।
न बाह्गान्यनपेक्ष्य प्रत्यङ्गानि भवन्ति ।

633. कार्यकारणयोग्यत्वात्कारणमहिमभिस्तान्यश्वा-
दीन्यभिष्टुवन्तीत्याहुरात्मविदः । तद्यथा—
'द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्मान्तरिक्षम्' इत्ये-
वमादीनि ।

यस्मान्माहाभाग्ययुक्ता देवता प्रकृतिर्यस्माच्च
सर्वत्वेन नता तस्माद्धेतोर्नैता अदेवता देवता-
वत्तूयन्ते ।

634. इतरेतरप्रकृतयो देवा ऐश्वर्यात् । न मनुष्या-
णामियं शक्तिरस्त्यनैश्वर्यात् । ... तस्मात्सूर्य-
स्याभिः प्रकृतिः । सूर्याद्याभिः सायं जायते ।
तस्मादग्नेः सूर्यः प्रकृतिः । अदिनेर्दक्षो दक्षा-
द्यादितिरिति ।

कर्मफलसिद्धये लोकस्याभिवाद्युसूर्या जायन्ते ।

III.29. एतदुक्तं भवति । ईदृशं तेषामत्यन्तविशिष्टं
कर्म येन यस्मिन् काले यथादशं न कार्यकरण-
मिच्छन्ति तस्मिन्स्तथा तादृशमेवोत्पद्यते यो
नावयोनौ च ।

III.31. तत्राध्यात्मविदामेकैव देवता । तच्च दर्शन-
मुक्तं माहाभागादेकस्यात्मन इति ।

तिष्ठ एव देवता इत्यादि । एवशब्दोऽवधारणे ।

तिष्ठः । कुत एतत् ? तिसृणां प्राधान्येन
'सूर्यो नो दिवस्पातु'... इत्याद्यनेकत्र लिङ्गप्र-
तिपादितस्थानत्रयाभिसम्बन्धात् ।

तस्मादेकस्यैव देवतात्मनो मध्यमस्थानस्य
पर्यायावेताविति निश्चयः ।

सत्यपि तु पर्यायत्वे क्वचित्तु क्वचित् प्रसूततरा
भवति । इन्द्रशब्देनैवाभिधानं मध्यमस्थानस्य
प्रसिद्धतरत्वात् ।

III.32. यथा चेन्द्रशब्देन मध्यमस्थानस्य सम्बन्धो
मुख्यः । एवमग्निसूर्यशब्दाभ्यां पृथिवीशु-
स्थानयोः ।

यदि तिष्ठ एव देवताः किमग्न्यादिसाहचर्येण
जातवेदोवरुणाश्विप्रभृतीनां समाह्वानम् ।...

तासां माहाभागात् कारणदैकैकस्या जातवेदा
वैश्वानरो वरुणो रुद्रोऽश्विना उषा इत्यादीनि
बहूनि नामधेयानि भवन्ति ।

ऐश्वर्ययोगादिविकरणधर्मत्वे सति ।

III.33. एकत्वेऽपि सति कर्मेनिमित्तानि बहूनि
नामधेयानि ।

यथा कौण्डपायिनामयने पृहपतिसप्तदशा दीक्षन्ते ।

635. यदेषामिच्छतां संकल्पानुविधायिकर्मानुरूपं
यथाकालमात्मनः कार्यकारणमुत्पद्यते तदेषां
जन्म । तदनीश्वराणां नास्ति ।

636. माहाभागायाद्देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते'
इत्येवमादिना'... सामर्थ्यमुन्नीयात्मवित्पक्षेणात्म-
वेदं सर्वमित्यैकात्म्यमुक्तम् ।

637. तिष्ठ इति संख्या । ऐवेत्यवधारणमितरौ
पक्षावपेक्ष्य ।

कयोपपत्त्या त्रित्वं परिजगृहुः । स्थानभेदा-
प्रत्यक्षलिङ्गादन्यार्थदर्शनाच्च ।

639. तस्मादान्वार्यस्य मध्यमपर्यायवचनावेतौ श-
ब्दाविति ।

सत्यपि पर्यायवचनत्वे मुख्यतरः सम्बन्धो
मध्यमस्येन्द्रशब्देन न तथा वायुवरुणरु-
द्रादिभिः ।

यथास्य मध्यमस्य ज्योतिषो मुख्यः सम्बन्ध
इन्द्रशब्देन तथेतरेयोरपि पार्थिवोत्तमयोरग्नि-
सूर्यशब्दाभ्याम् ।

640. यदिदमभिधानबहुत्वं जातवेदो वैश्वानर इत्ये-
वमादि त्रित्वे सत्येतत् किं कृतमिति ।...

तासामेव तिसृणामग्न्यादीनां माहाभागाद्वैश्वर्य-
योगेनैकात्म्यमनेकधा विकुर्वतीनामेकैकस्यां
प्रतिविकारं जातवेदो वैश्वानरो वरुणो रुद्रो-
ऽश्विनावुषा इत्येवमादीनि बहूनि नामधेयानि
भवन्ति ।

641. अपि वैवं विकरणधर्मित्वादभिन्नप्रकृतीनां
बहुनामता ।

अपि वा त्वं स्वमात्मानमविकुर्वतीनामेवानेक-
कर्मयोगात्पृथक्कर्महेतुको नामधेयलाभः स्यात् ।
को दृष्टान्तः । 'यथा होताच्युर्ब्रह्मोद्गतेत्यप्ये-

III.33. यथा च लोके एको देवदत्तः पचन् पाचको,
लुनन् लावकः, स्तुवन् स्तावक उच्यते ।***
एवं स्वपक्षे त्रित्वमभिधाय याज्ञिकपक्षे प्रदर्श-
नायाह—‘अथवा पृथगेव स्युः’—अभेर्जातवेद
आदयोऽन्ये वेद्याः ।

अतस्तेषां भिन्नरूपता एव भवति । तथा हि-
‘अग्निमीळे’ इत्याभेयमेवोपदिश्यते । ‘प्र नूनं
जातवेदसम्’ इति जातवेदसीयम् ।

III.34. तथाऽग्निमुषसं सौर्यमिति प्रतिनियता
स्तुतिचोदना । स्तुतिभेदाच्च स्तुत्यभेदेन
भवितव्यम् ।
अभिधानादिचोदना हविर्माजो देवताया ‘आ-
भेयोऽष्टाकपालः’***इति व्यवस्थितैव । चोदना-
व्यतिरेके हि प्रायश्चित्तश्रवणात् ।

III.37. तस्मिन् भेदपक्षे स्थानैकत्वं पृथिव्यादिस्थान-
गतमेकत्वं स्थानिषूपचारेणोपेक्षितम् । न च
केवलं स्थानैकमेव सम्भोगैकत्वं च ।***
एनमेवोत्तरयोरपि स्थानयोर्योजनीयम् ।

III.38. यथा पृथिव्या धृत्यादिस्वव्यापारं कुर्वन्त्याः
पर्जन्यादिभिः स्वव्यापारेण द्वारेण ।
अग्निना चेतस्स्थान्तरिक्षस्य लोकस्य च सम्भोगः ।
यथा वक्ष्यति ‘अग्निर्वा इतो वृष्टिम्’ इति ।
‘भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः’
इति च ।

इदानीं यथोक्तस्य भेदाभेददर्शनस्य दृष्टा-
न्तमाह ।

नरशब्दोऽस्मात्पञ्चजनपदादिप्रकृत्युपलक्षणार्थः ।

641. कस्य सतः? कुण्डपायिनामयने । तत्र हि सत
दीक्षन्ते ।

यथा लोके लावकाः पावकादयः ।

अपि वा पृथक्पृथगत्यन्तभिन्ना एवौत्पत्तिकेन
भेदेन स्युरिति याज्ञिका आहुः ।

641. यस्मात्पृथक्पृथगग्न्यादीनां स्तुतयो भवन्ति ।
पृथगभेदः—‘अग्निमीळे’ इत्येवमाद्याः । पृथग्जा-
तवेदसोऽनमिलिङ्गं सूक्तं ‘प्रनूनं जातवेदसम्’
इति ।

642. स्तुतिव्यभिचारे च प्रायश्चित्तम् । तदनुपपन्नं
च पर्यायवचनत्वे । ते वयं स्तुतिनियमात्
पश्यामः पृथक्पृथगभिन्नैश्चानरप्रभृतय इति ।***
स्तुतिष्वेव ह्यभिधानभेद इति समानार्थता हे-
त्वोरिति चेन्न विधावाप्यभिधाननियमदर्शनात् ।
‘आभेयमष्टाकपालं निर्वपेत्’ इति येनैवाभि-
धानेन चोद्यते तेनैव निर्वपणादारभ्य समाप्यते
तस्मादसमानार्थतेति ।

643. तत्र तस्मिन्पृथक्त्वे सति स्थानैकत्वं सम्भो-
गैकत्वं चोपपत्तित इक्षितव्यम् ।

एवमितरयोरपि स्थानयोरैकत्वम् ।

पृथिव्योषध्युत्पत्तौ स्वकार्यारम्भे पर्जन्यवाग्वा-
दित्यकृतमुपकारमपेक्षते ।

‘अग्निना चेतस्स लोकस्य’ । तदप्युक्तम् ‘अग्नि-
र्वा इतो वृष्टिं समीरयति’ ‘दिवं जिन्वन्त्यग्नयः’
इति च ।

कः पुनराविरोधी भेदाभेदे दृष्टान्त इति ।

644. यथा राष्ट्रमित्यभेदो नरा इति भेदः एव पृथि-

पृथा देवा इति । तदेवार्थवस्तु भेदेनाभिधी-
यते राष्ट्रमित्यभेदेन । एवमुक्तेषु भेदेनैकस्या-
भेदेन चानेकस्य । तत्रैतद् भेदाभेददर्शनं यथा-
योगमभिधानं द्रष्टव्यमिति ।

आनन्तर्याद् याज्ञिकपक्ष एष विचार इति केचिन्
मन्यन्ते ।

III.39. विकारधर्मत्वाद् भाक्तस्य भेदस्याभ्युपगमात्
प्रकृतिभूतस्य च विकारभूतस्य च देवतात्मनो-
ऽयन्तपारार्थ्याद् इदमाकारचिन्तनं युक्तम् ।
पुरुषविधा अरमदादिरूपाः स्युर्गित्येकं दर्शनम् ।

चैतन्येन चेतनावद्भिस्तुल्यं यस्मात् स्तुतयो
गुणगुण्यभिधानरूपा मन्त्राः चाटुल्लोका इव
राजादीनां भवन्ति ।

तस्माद् विशिष्टपुरुषविधा इति ।

यथा प्रकृष्टचैतन्यविशिष्टानां पुरुषाणां परस्पर-
स्याभिधानानि तथेन्द्रमरुदादीनामपि कयाशु-
भीयादिषु संवादेषु भवन्ति । अतोऽपि पुरुष-
विधाः ।

III.40. तथाहि पौरुषविधिकैः पुरुषविधेयस्तुति-
भावानि बाहुमुष्टयादीन्यङ्गानि तैः स्तुयन्ते ।

III.41. तथा चेत्यर्थः । पुरुषप्रकरणेषु ये द्रव्यसंयो-
गास्तैः सांयोगिकैरश्वत्थादिभिर्भोग्यैर्द्रव्यैः
सम्बन्धाः स्तूयन्त इत्यनुषङ्गः ।

किमर्थमुच्यते आयाहीति । यस्मादयं सुतः
सोमः हे सुमन्त्र सुयज्ञ आगच्छ । अन्तरा
कैश्चित् सह मा मृधः संप्राप्ता न कः मा कार्षी-
रित्यर्थः । अखिलम्बितामिराभिप्रायः ।

III.42. अपाः पीतवानसि सोममभि । अस्तं पृहं हे

व्यभिरित्यभेदो जातवेदा वैश्वानर इति भेदः ।
सर्वत्रैव सामान्यविशेषधर्मो द्रष्टव्यः ।

646. एवमयमस्याश्चिन्ताया याज्ञिकपक्षो विषयः ।
'अपि वा पृथगेव स्युः' इत्यत एव याज्ञिकपक्षः ।
दनन्तरमिदमारब्धम् 'अथाकारचिन्तनम्' इति ।

645. माहाभाष्यादेवताया विकरणधर्मित्वादनियम
आकारे । 'अथवा निराकारत्वमिति सतत्त्व-
परिज्ञानाय चिन्त्यते ।

647. 'पुरुषविधाः स्युरित्येकम्' मन्त्रेषु दर्शनमिति
वाक्यशेषः । पुरुषविधाः पुरुषाकाराः । पुरुष
विग्रहा इत्यर्थः ।
यस्माच्चेतनावतामिव स्तुतयो मन्त्रा अभि-
धायका भवन्ति ।

तस्मात्पुरुषाकारविग्रहा इति ।

648. यथैव पौरुषविधेयस्तुतिः कारणं भवति तथैव
संवादसूक्तेषु परस्परमभिधानान्युक्तप्रत्युक्तानि
संबन्धार्थानि परस्परतः कयाशुभीयादिषु
'कुतस्त्वभिन्द्र' इत्येवमादीनि । तस्मात् पौरुष-
विध्यं देवतानाम् ।

648. पौरुषविधित्वे यान्यङ्गानि तैः संस्तुयन्ते ।
तद्यथा—'ऋषा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू' ।

649. 'अथापि अयमप्यपरो हेतुः' पौरुषविधेय
देवतानाम् । 'पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः ।

किमित्येवं ब्रूमहे । अयं सुतः सोमः अभिषुत-
स्त्वदर्थम् । स त्वं हे सुमन्त्र सुध न मा अन्तरा
केनचिन्मृधः संप्राप्तं कार्षीः । अखिलम्बित-
मागच्छेत्स्यभिप्रायः ।

649. हे भगवन् इन्द्र पीतवानसि सोमम् एतास्मिन्

इन्द्र प्रयाहि । कस्मादेवमुच्यते । यस्मात्
 ...कल्याणीः प्रशस्तरूपा जाया सुरणं सुहृ
 रमणीयं यत् परिभोगयोग्यं पर्यैकास्तरणादि
 गृहे ते तव ।
 अथापीत्यादि । अथबोक्तविशेषैरेव कर्मभिः।

[[44. आभिमुख्येन श्रोतारौ कर्णौ यस्य तस्य सम्बो-
 धनं हे आम्नुतकर्णं शुधी शृणु हवमाह्वानम् ।

एवमुक्ताभिर्युक्तिभिः पौरुषविष्यं प्रसाध्यान्तर-
 मुपन्यस्यति स्म ।

पुरुषाकारेभ्योऽन्याः स्युर्देवताः । न पुरुषसद-
 भावं देवता इत्यभिप्रायः । तथा चोक्तम् 'तत्रो-
 पमार्थेन वा इत्युपप्रतिज्ञाय प्रत्यक्षेण प्रसिद्ध-
 देवत्वेनापुरुषाकारेण अग्न्यादिदेवतानां पूर्वोक्तं
 पौरुषविष्यत्वं व्यभिचरितुमाह ।

[[44. यथो एतच्चेतनावद्भवति । अस्य समीकरण-
 मचेतनात्मन्यपि द्रव्याप्यक्षादीन्योषधिपर्यन्तानि
 'मित्रं कृणुष्वम्' इति चेतनावद्भिस्तुल्यं स्तूयन्ते ।
 एतत्पौरुषविधिकैरङ्गैरिति । अस्य समीकरण-
 मचेतनेष्वप्येतद् भवति ।

[[45. प्रावाणः सुकृतः शोभनकर्मकारिणः । सुकृ-
 त्यया शोभनक्रिययाभिष्वाख्यया । होतुश्चित्
 होतुरपि सकाशात् पूर्वं हविरद्यमदनीयं सोमा-
 ख्यमाशात् आक्षितवन्तः । प्रावणः स्तुतिरिति
 सुप्रसिद्धम् ।

पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि पूर्ववत् क-
 ल्पितोपमारूपमित्याह ।

कर्मणि । स त्वं पुनः अस्तं गृहं प्रयाहि ।

650. यस्मात्तव कल्याणोर्जाया तत्र । ...अन्यदपि
 यद्यद्रमणीयं तत्तत्सर्वं तव गृहे वर्तते । तस्मात्पु-
 नरस्तं प्रयाहि ।

'अथापि' अयमपरो हेतुः पौरुषविष्ये ।
 कतमः । पौरुषविधिकैः कर्मभिः' संस्तूयन्ते
 देवताः ।

651. श्रोतारौ यस्य कर्णौ अप्रतिहतश्रवणौ सर्वत्र
 स भवति श्रुत्कर्णः । तस्य सम्बोधनम् । हे
 श्रुत्कर्ण आभिमुख्येन श्रुधि शृणु त्वमाह्वान-
 मस्माकम् ।

तदेवमेतेभ्यो मन्त्रदर्शनेभ्यः स्थितं पौरुषविष्यं
 मन्त्रे देवतानामिति ।

'अपुरुषविधा स्युरित्यपरम् । दर्शनमिति वाक्य-
 शेषः । तदुक्तम् । 'अपां च ज्योतिषश्च मिश्री-
 भावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन
 युद्धवर्णा भवन्ति' इति ।

652. तस्माच्चेतनावत्स्तुतिमत्स्वमहेतुः पौरुषविष्ये
 देवतानामचेतनेष्वप्यक्षादिषु चेतनावत्स्तुते-
 र्दृष्टत्वादिति ।

'यथो एतत्पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्त इति' ।
 अयमप्यहेतुर्व्यभिचारितत्वात् । अचेतनेष्व-
 प्येतद्भवति ।

653. सुकृत्या शोभनया क्रियया एते सुकृतः शोभ-
 नस्य कर्मणः कर्तारो होतुश्चित्पूर्वं होतुरप्यग्नेः
 मनुष्यहोतुर्वा पूर्वं प्रथमतः हविः एतत्सोमा-
 ख्यम् अद्यम् अदनीयम् आशात् अग्नन्ति ।
 अभिषवे सोमसंयोगमात्रमद्यानमुपचर्यते
 प्रावणाम् । तस्मात्पौरुषविष्यमिति ।

'यथो एतत्पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरिति । एत-
 दपि तादृशमेव' ...रूपकमात्रं स्तुत्यर्थम् संक-

स्पतो बाह्यादिकार्यसिद्धिः ।

III.46. अथवा उभयविधा द्विप्रकारा अपि स्युः ।

उभयथापि मन्त्रदर्शनात् ।

तत्रैते कर्मात्मनः पृथिव्यादयो वृत्तिसंग्रह-
पक्षपादि शीतोष्णवर्षादि च विदधानाः कृष्णं
जगत् प्रायन्ते । अन्ये त्वचिष्ठातारः पुरुष-
विधास्तेषामेव पृथिव्यादीनां स्युः ।...

अस्य च ब्रह्मात्मकत्वस्य दृष्टान्तं दर्शयितुमाह
'यथा यज्ञो यजमानस्य' यथा यज्ञः कर्मरूप
आत्मा यजमानस्य कर्मणामनुष्ठातुः ।

III.47. एष चेत्यादि । इतिहासपुराणादिष्वाख्यानेषु
समयः सिद्धान्तः प्रसिद्ध इति ।

III.48. किञ्चिद् वक्तव्यमवशिष्यते । तद्विवक्षया
स्वपक्षेणोपक्षेपः ।

तासां तिसृणां देवतानाम् । भक्तिसाहचर्यं
मज्यतेऽसाविति...भक्तिः । सहचरभावः साह-
चर्यं भक्तिश्च साहचर्यं चेत्यर्थः ।

येन च यस्य स्तुतौ हविषि वा सहभावोप-
गमनलक्षणं साहचर्यम् ।

III.49. ये च देवगणा देवा जातवेद आदयो देव-
गणाश्चाक्षादयः पठिताः प्रथमे पृथिव्याख्येऽग्नेः
स्थाने ।

इक्ष्वाः पुनः प्रत्यक्षमपठिताया अपि आप्रीषु
तिष्ठो देवीः' इत्यनेन सामान्यशब्देनोपात्तायाः
पृथिवीस्थानत्वविशेषणं लिंगतो दर्शयितुम् ।
तथा चोदाहरिष्यति—'आ नो यज्ञं भारती'
इत्यत्र 'इक्ष्वा मनुष्वदिह' इति प्रत्यक्षस्थान-
निर्देशात् ।

तथा 'शां भारत्यादित्यैरस्पृक्षत् सरस्वतीमं
रुद्रेयं मावीदिहैवेळ्या वसुमत्या' इति । इहेति
पूर्वस्थाननिर्देशाद् वसुमत्या इति चाभिः ।

654. 'अपि बोभयविधाः स्युः' उभयहेतुप्रामाण्यात् ।

पृथिव्यादीनां 'कर्मात्मन एते स्युः' । अपुरुष-
विधाः क्षित्तिजलादयः । परे त्वचिष्ठातारः
पुरुषविग्रहाः ।

एवमुभयोः प्रत्यक्षागमयोरप्यनुग्रहः कृतो
भविष्यति । 'यथा यज्ञो यजमानस्य' कर्मात्मा ।

655. भारते चाख्यानसमयः । एष एव सिद्धान्त इत्यर्थः ।
पृथिवी स्त्रीरूपेण भारावतरणाय ब्रह्माणं
ययाचे ।

656. यः पुनस्तत्र विशेषो विवक्षितः स उच्यते ।

तासामेव तिसृणाम् । भक्तिश्च साहचर्यं च
भक्तिकृतं वा साहचर्यमिति ।

सहचरभावः साहचर्यम् ।

657. 'ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने'
तद्यथा 'आग्नेयः अक्षाः प्रावाणोऽभीशवः'
इत्येवमादीनि ।

आग्नीमये 'तिष्ठो देवीः' इत्यत्र इक्ष्वा भारत्या
बुस्थानाया अनन्तरं श्रूयमाणा 'आ नो यज्ञं
भारती तूयमेत्विष्वा मनुष्वत्' इति ।

'शां भारत्यादित्यैरस्पृक्षत् सरस्वतीमं रुद्रेयं मा-
वीदिहैवेळ्या वसुमत्या' इत्यतः सामर्थ्य-
मुन्नीय वसुसाहचर्यात् 'इहैवेळ्या' इति चाभि-

‘प्रथमो वसुभिर्नोऽभ्यात्’ इत्यादिलिङ्गादभिः ।

वसुभिर्वा वसव इति समाख्या ।

III.50. तत्र यथादित्यैः सम्बन्धाद् भारत्या गुस्थानत्वम् । सरस्वत्याश्च रुद्रैर्मध्यस्थानत्वम् । एवमिलायाः पृथिवीस्थानत्वं सिद्धम् ।

यसु दृष्टविषयभवं वा दृष्टविषयप्रयोजनं वा वक्ति सन्तमसापनोदनादि तद्दार्ष्टिर्विषयिकमभिकर्मैव तत् तदपि ।

अनन्तरमस्यामेः संस्तविकाः सह स्तवनं संस्तवस्तत्प्रयुक्ता देवा यक्ष्यन्त इति शेषः ।

III.51. दाशुषो दत्तवतो हवींषि यजमानस्य स्वभूते दुरोणे हविर्धानलक्षणे यज्ञगृहे ।

हे अग्नीषोमौ इमं सु मे सुष्ठु मे मम शृणुतम् । वृषणौ हे वर्षितारौ हवमाह्वानम् । प्रतिधात्वर्थानुवादी । सूक्तानि च स्तुतिरूपाणि हर्षेतं...प्रेप्सतं कामयेथाः । किञ्च भवतं दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय मयः सुखौ ।

III.52. हे अग्नीपर्जन्यौ । अवतं गच्छतम् । धियं कर्मनामैतत् कर्म मे मम श्रुतम् । अस्मिन् हवे आह्वाने सुहवा स्वाह्वानौ ।

III.53. न त्वृक् संस्तवप्रयोजना शास्त्रानुवचनगता दशतयीषु दश मण्डलाख्या अवयवो यासां ता दशतय्यः, ऋग्वेदस्य शास्त्रास्तासु विद्यते ।

अमेः पूष्णा सह हविरेव केवलं न तु संस्तवः ।

III.54. तत्र तस्मिन्पि पूष्णा सह हविस्सापर्यं प्रदर्शनायोदाहरन्तो विभक्तस्तुतिमेतां वक्ष्यमाणान्मुमुदाहरन्त्यभिप्रायः ।

भक्तिरिच्छेत्याह ।

रुद्रैः साहचर्यात्सरस्वती मध्यस्थाना । आदित्यैः साहचर्याद्भारती गुस्थानेति ।

‘दार्ष्टिर्विषयिकम्’—दृष्टयनुग्रहो यस्य विषयस्तद् दार्ष्टिर्विषयिकम् । प्रकाशादि कर्मैत्यर्थः ।

658. अथास्य संस्तविका देवा यैः सहाभिः स्तूयते ।

अस्य दाशुषो दत्तवते हवींषि यजमानस्य दुरोणे यज्ञगृहे ।

हे अग्नीषोमौ युवामुच्येथे । इमं हवम् आह्वानं मे मम सुष्ठु शृणुतं वृषणौ वर्षितारौ । श्रुत्वा चागच्छतमागत्य च प्रतिहर्यतं प्रतिप्रेप्सतम् । मया पूर्वं प्रेषितौ प्रतिकामयेथामिमानि सूक्तानि श्रोतुम् । श्रुत्वा चेमानि भवतं दाशुषे युवां हविर्दान्ने मयः । सुखावित्यर्थः ।

659. हे अग्नीपर्जन्यौ युवामुच्येथे अवतम् आगच्छतम् इमां धियम् इदं कर्म प्रति मे मम अस्मिन् हवे अस्मिन्माह्वाने सुहवौ स्वाह्वानौ ।

660. दशतयीषु । दशमण्डलान्वयवप्रविभागेन तावत् इति दशतयः ऋग्वेदः तस्य शास्त्राः दशतय्यः तासु तासु सर्वास्वपि शास्त्रासु एकापि हविषि अविनियुक्ता शस्त्रमध्यपातिनी ऋगमाविष्ण्वोः संस्ताविकी नास्ति ।

661. अथाप्ययमपर उत्सर्गः । ‘अथाप्याग्रापौष्णं हविः’ एव न तु संस्तवः । तस्मिंस्तु हविषि किंतु पृथक्पृथगेवाभिः स्तूयते पूषा च ।

‘तत्र’ तस्मिन् संस्तवे अग्रापूष्णोः ‘एतां विभक्तस्तुतिमृचमुदाहरन्ति’ नैरुक्ताः ।

शुनः कर्णस्तोमे प्रमीयमानोऽनयाऽभिमन्त्रयते
प्रमितस्य शानीः ।

III. 55. अथवा स त्वैतेभ्य इत्यनेन तच्छब्देन उप-
रिष्टाभिर्देक्ष्यमाणोऽग्निरेवोच्यते पूष्णा प्रच्या-
वितं त्वामग्निः स त्वामेतेभ्यः परिददातु
पितृभ्यः ।

अस्मिन् व्याख्याने पूर्वार्धे पौष्णम् । उत्तरार्ध-
मग्नेयमिति विभक्तस्तुतित्वम् । व्याख्यातृणां
संशयमापन्नस्तृतीयः पादः । पौष्णस्तदन्वादेशा-
दित्येकं दर्शनम् । अग्नेः प्रकीर्तनमित्यपरम् ।
वृत्रवधो मेघवधः । या च का च बलकृतिः
यावत् किञ्चिद् बलेन क्रियते कीटपतङ्गादि-
भिरपि कर्म इन्द्रकर्मैव तत् । कुतः । बलं
हि प्राणः प्राणश्च वायुर्वायुश्चेन्द्रः ।

III. 57. इन्द्रापूषणौ नु क्षिप्रं युवां वयं सख्याय स्तुत्य-
स्तोतृत्वलक्षणाय स्वस्तये अविनाशाय हुवेम
नित्यमाह्वयेमेत्याशास्महे । वाजसातये वाजमन्नं
सातिः संभजनम् । अन्नसंभजनाय चात्मनः
युवयोर्वा ।

III. 58. हे इन्द्राब्रह्मस्पती हविर्नोऽस्माकं स्वभूतमन्नं
योग्याशनादि युजेव यथा युजौ सहयोगिनौ
वाजिनावश्चौ । एवमभिजिगातमभिगच्छतम् ।

III. 59. हे इन्द्राकुत्सौ वहमाना वहमानौ प्रापयन्तौ
रथेनात्मानम् । आ इत्युपसर्गे वहन्वित्येतेन
सम्बन्धते । वामत्या अश्वा अपि कर्णे अप-
ठितमपि कर्मनामैतत् । करणमित्यस्य वा कर्म-
नाम्नश्छान्दसोऽकारलोपः कर्मण्यस्मदीये आ-
वहन्तु ।

III. 60. ननु नैरुक्तपक्षे इन्द्रस्य वायुना संस्तवा-
पत्तिरभिषेयस्याभेदात् । उच्यते । द्वावा-
त्मानौ । अन्तरात्मा शरीरात्मा चेति । अनेन

शवस्य कर्णे प्रमीतातुमन्त्रणे विनियोगः ।
प्रमीत उच्यते ।

662. अथवा द्वावुत्तरावामेयौ । तत्रार्थयोजना ।
पूष्णा प्रच्यावितं सन्तं सोऽग्निर्वक्ष्यमाणस्त्वा-
मेतेभ्यः पितृभ्यो देवेभ्यः सुविदन्त्रियेभ्यः
परिददातु ।

संशयोऽस्मिन्नस्तीति सांशयिकः तृतीयः पादो-
ऽस्या ऋचः । कथं कृत्वा । यथा 'पूषा पुर-
स्तात्' पूषा त्वेतस्यावयवतु इति । तस्यान्वा-
देश इत्येकं सामर्थ्यादर्शनम् । तथा व्याख्यातमेव ।

663. वृत्रवधो मेघवधः । 'या च का च बलकृतिः'
अन्यापि 'इन्द्रकर्मैव तत्' इत्यादरार्थं पुनर्व-
चनम् । अपि कीटपिपीलिकादिषु यद्वलेन
क्रियते सर्वमिन्द्रकर्मैव तदिति ।

664. हे इन्द्रापूषणौ सख्याय समानख्यानाय स्वस्तये
स्वस्त्ययनाय च वाजसातये च वाजस्यान्नस्य
सननाय हुवेम आह्वयामहे युवां वयम् । नित्यं
यज्ञेष्विदमाशास्महे इति ।

665. यौ युवामेवमतिमहाबुभावौ तौ अस्माकम् आ-
भिमुख्येन इदं हविः जिगातम् आगच्छतं
भोक्तुं युजाविष सहचारिणौ वाजिनौ रथाद्वि-
मुक्तौ बुभुक्षु स्वम् अन्नम् । इत्येतदाशास्महे ।

666. हे इन्द्राकुत्सौ वहमानौ उह्यमानौ रथेन युवां
ब्रुवे । आवहन्तु वाम् अत्याः अश्वाः अपि कर्णे
नित्यं कर्मणे ।

667. उपातद्विकर्मात्मनो हि मध्यमस्य एकस्यापि
वाय्विन्द्रभावेन विकरणधर्मत्वाद् द्वित्वं विभ्रतो
नैरुक्तपक्षेऽपि द्विवचनसंस्तुतिरविरोधा यथे-

प्रकारेणाधिष्ठात्रधिष्ठेयभेदादविरोधः ।.....

आ इत्युपसर्ग उक्षतमित्यनेन सम्बध्यते ।
नोऽस्माकं स्वभूतम् । मित्रावरुणा हे मित्रा-
वरुणौ । घृतरुदकैः । गव्यूति गावो येन मार्गेण
चरन्ति तमुक्षतम् । आसिञ्चतमित्यर्थः । न
च केवलं गव्यूतिमेव । किं तर्हि ? मध्वा उद-
केन वृष्टिलक्षणेन । रजांसि सर्वा निव लोकान् ।

हे सुक्रतु सुकर्माणौ ।

III.61. हे सोमारुद्रौ युवं युवाम् । एतान्यस्मे अस्मा-
कम् । विश्वा विश्वानि सर्वाणि । तनूषु शरी-
रेषु रोगोपशमकराणि भेषजानि औषधानि
धत्तम् । अरोगशरीरानस्मान् कुरुतमित्यर्थः ।

III.62. 'अग्निना च पूषा' इत्यपपाठः । 'न तु
संस्तवः' इति प्रतिषेधविरोधात् ।

III.63. उदकदानप्रकाशकरणादिना केनापि स्वेनो-
पकरणेन घर्तारो धारयितारो दिवः । ऋभवो
देवविशेषाः । सुहस्ताः शोभनहस्ताः । वाता-
पर्जन्या वातापर्जन्यौ च । महिषस्य महतः ।
तन्यतोः स्तनयितुलक्षणस्य शब्दस्य । नित्यं
घनं घर्तारावित्यनुषङ्गः । ..... यन्तु गच्छन्तु
मे मम हवमाह्वानम् ।

III.64. सूर्यमक्तीति वक्तव्ये आदित्यमक्तीति
वचनं त्वे पक्षे सूर्यपर्यायतामादित्यस्य दर्श-
यितुम् ।

याश्च स्त्रियः—उषाः सूर्या वृषाकपायीत्यादयः ।

अल्पत्वादयास्येत्यादिना प्रपञ्चो न कृतः ।

III.65. विश्वानि सर्वाणि । अन्य एको भुवनानि
भूतजातानि । अमिचष्टे अमिदर्शयति
प्रकाशकरणेन सूर्यः । ऋतुनन्यश्चन्द्रमा

कस्योदकस्य द्विपात्रस्थस्य द्विवचनेनोक्तिः ।

668. हे मित्रावरुणौ सुक्रतु शोभनकर्माणौ युवामु-
च्येये । गव्यूति गोयूति यवसोदकोत्पत्तये
रजांसि च गोयुतेर्यान्व्यानि ब्रीह्यादिषान्वोत्प-
त्तिक्षेत्राणि तानि च ब्रीह्याद्युत्पत्तये मध्वा
मधुरेण सस्यसंपत्करेण उदकेन अस्माकं उच्च-
तम् अ' सिञ्चतमित्येतदाशास्त्रम् ।

669. हे सोमारुद्रौ युवामुच्येये । एतानि सर्वाणि
भेषजानि अस्मे अस्माकं तनूषु शरीरेषु
धत्तम् ।

'अग्निना च पूषा' । मध्यमेन च बुस्थानेन
च संस्तव इति पार्थिवेन प्रतिषेधात् । ऋवं
नोदाहरन्ति । मृग्यमुदाहरणम् ।

घर्तारो दिव इति ऋभव शोभनहस्ताः वाता-
पर्जन्यौ च आपश्च ओषधयश्च भगश्च रातिः
दातुं वाजिनश्च धारयितारो द्योतनवन्तो ये
उक्ताः अस्य उदकस्य महिषस्य महतः
तन्यतोः सर्वार्थतानितुः हवं आह्वानम् अस्मा-
कम् आयन्तु आगच्छन्तु ।

670. 'सूर्यो बुस्थानः' इति पूर्वमधिकृत्य 'आदि-
त्यमक्तीनि' इहाब्रवीद्विशेषतः स्वपक्षो द्योतना-
नुस्मृतये ।

'याश्च स्त्रियः' उषाः सूर्या वृषाकपायी
सरण्युः ।

अल्पत्वात्स्वशब्देरेव ब्रवीति नाधिकार-
वचनं करोति 'अथास्य' इति ।

671. विश्वान्यन्यो भुवनामिचष्टे । विश्वानि भुव-
नानि भूतानि अन्यः अमिचष्टे अभिपश्यति
आदित्यः । येषूतान्यभिष्टव्यानि उपकार-

आत्मानो वृद्धिक्षयाभ्यां विदधत् कुर्वन्
जायते । पुनः भूयो भूयो मासि मासीत्य-
भिप्रायः ।

वायुना संस्तुतिं वक्ष्यति—‘सप्तऋषयः...’
इत्यत्र । तत्र जाग्रतो अस्वप्नजौ सप्तसदौ च
देवौ वाग्वादित्याचिति ।

एतेष्वेवोक्तेषु ‘अयं लोक’ आदिस्थानसम्बन्धेन
व्युद्देशे प्रातस्सवनवसन्तादि रचनाविशेषेषु
ऋतुशब्द इत्यादि द्वन्द्वैकवद्भावः । भक्तिशेषं
यदत्रानुक्तभक्ति तदानुपूर्व्येण कल्पयेत् ।

II.66. असंविज्ञानपदेषु च मन्त्रेषु उक्तान्यतमसाह-
चर्येण देवतासंविज्ञानयेत्युक्तं पुरस्तात् ।

कथं नामान्यत्र मन्त्राणां मन्त्रत्वम्—‘तस्माद्य-
ज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि’ इत्यादावुक्त
निर्वचना एते स्युरिति ।

मन्तव्या हि ते, मन्यन्ते तैरधिदैवादिविषया
इति मन्त्राः ।

आवरणार्थस्यैव वा ब्राह्मणोक्तनिर्वचनम्—‘यदे-
भिरात्मानमाच्छादयन् देवा मृत्योर्विभ्यतस्तच्छ-
न्दसां छन्दस्त्वम्’ इति विज्ञायते ।

III.67. प्रायेण हि याजुष्या होममन्त्राः ।

क्षितिं हि तद्गक्षरेषु । ‘ऋच्यध्यूढं साम
गायति’ इति श्रुतेः ।

ऋचा समं मेने ज्ञातवान् प्रजापतिः सोमैव-
मात्मानं तस्मात्तः सामत्वमिति । एवमादीनां
नामग्रन्थस्तद्विदो मन्यन्त इति शेषः ।

गायत्री गायतेः स्तुत्यर्थस्य । स्तूयते हि तया
देवता ।

कत्वेन तथा स एव तानि पश्यति । ऋतून्यः
चन्द्रमाः विदधत् अभिनिष्पादयन् स्वगत्या
पुनः पुनः प्रतिमासं जायमान उदेत्यस्त-
मेति च ।

वायुना संस्तवः । सप्त ऋषयः प्रतिहिताः
इत्यत्र । तत्र ‘जाग्रतो अस्वप्नजौ’ इत्यस्मिन्पादे
वाग्वादित्यौ इति वक्ष्यति ।

672. ऋतवश्च छन्दांसि च स्तोमाश्च पृष्ठानि च ऋतु-
च्छन्दः स्तोमपृष्ठम् । तस्य ऋतुच्छन्दः स्तोम-
पृष्ठस्य । ऋतुभक्तिशेषं छन्दोभक्तिशेषं स्तोम-
भक्तिशेषं पृष्ठभक्तिशेषं च ।

अनमिलिङ्गेऽपि चेन्मन्त्र एतेषामन्यतमं स्यात्स
आग्नेय इति प्रतिपत्तव्यः । एवमेवोत्तरयोरपि
स्थानव्यूहयोः ।

सर्वमेतन्मन्त्राग्रयमुक्तम् । त एव तावन्मन्त्राः
कस्मान्मन्त्रा इति उच्यन्ते ।

673. एभ्यो ह्यात्माधिदैवाधियज्ञादि मन्तारो
मन्यन्ते । तदेषां मन्त्रत्वम् ।

अथ ‘छन्दांसि’ कस्मात् । छादनात् । ‘यदेभि-
रात्मानमाच्छादयन् देवा मृत्योर्विभ्यतस्तच्छ-
न्दसां छन्दस्त्वम्’ इति विज्ञायते ।

तेन हि विशेषत इज्यते सर्वत्र याज्यान्ते
वषट्कारविधानात् ।

प्रक्षितमिव हि तदृचि भवति । विज्ञायते च
‘तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते’ ।

ऋचा एतत् समम् इत्येवं प्रजापतिर्मेने ज्ञातवान् ।
अथवा । आत्मानमेव ऋचा समं मेने ज्ञातवान् ।
तस्मात्सामः सामत्वमित्येवं नैदाना मन्यन्ते ।

निदानमिति ग्रन्थः । तद्विदो नैदानाः ।...

‘गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणः’ । तया हि
गीयन्ते स्तूयन्ते देवताः ।

III.68. उष्णिगुल्काता 'ष्णै वेष्टने' गायत्रीतश्चतुर्भि-
रक्षरैः पूर्वे वेष्टितेव । आह च 'उष्णिग्गायत्री
जागतश्च' इति ।

कान्तमेतद्देवानां च्छन्दः ।

एतदप्यौपमिकम् । मध्यमस्य जागतत्वात् ।

चतुरक्षरं ककुदस्थानीयमस्याम् । तेन तद्वती
ककुदिनी भवति ।

III.69. बृहिवृद्धयर्थः । सर्वपादेष्वेकाक्षरवर्धनादिर्धेः ।

पूर्वपदस्य त्रिषष्टस्य किं प्रवृत्तिनिमित्तमिति
पृच्छति । का पुनस्त्रितेति ।

अनवस्थितत्वाद्वा जलतरङ्गचला गतिः प्रस्तारो
यस्याः । बहुप्रकारप्रस्तारेत्यभिप्रायः ।

III.70. अत्यर्थं ग्लायन् प्रजापतिर्निर्विण्णः सन्
सृष्टवानिति ब्राह्मणमाह ।

पिपीलिकामप्येत्युपमाप्रयुक्तं नाम । अल्पाक्षर-
मध्यमपादत्वात् । पिपीलिकामध्यमिव मध्यं
यस्या इत्युत्तरपदलोपी समासः ।

एवमनेन प्रकारेण इमा अग्न्याद्या देवता
देवपत्न्यन्ताः सामान्येन लक्षणेनानुक्रान्ताः ।
चशब्दादर्धचर्चभाजः पादभाजश्च ।

अयमपि च वक्ष्यति 'आदित्यदेवतो द्वितीयः
पादः' इति ।

III.71. तथा च वक्ष्यति । 'विधाता धात्रा
व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवति बहुदेवता-
यामृचि । सोमस्य राज्ञः' इति ।

अभिधानैर्गुणानामिति शेषः । वृत्रहादिभिर्गुण-
पदैरित्यर्थः । संयोगैर्गुणिनं हविश्चोदयति श्रुतिः ।
तान्यपि गुणामिधानानि एके नैरुक्ताः पठन्ति ।
इन्द्रो वृत्रहा इन्द्रोऽहोमुगिति ।

673,674. तत्र तावत् 'उष्णिगुल्काता' गायत्रीत-
श्चतुर्भिरक्षरधिकैरेष्टेष्टितेव भवति । 'उष्णि-
ग्गायत्री जागतश्च' इति ।

स्त्रिगधम् इष्टं देवतानां कान्तमेतच्छन्दः ।

सैषोष्णिग्जागतेन पादेनोपहितेन मध्यतः
ककुबित्युच्यते । स तस्याः ककुबिव मध्यतो
भवति तेन ककुभिनीव ककुप् ।

बृहती परिवर्हणात् । परिवृद्धासौ भवत्य-
तुष्टुमश्चतुर्भिरक्षरैः ।

अथ पुनः पूर्वपदे येयं त्रिता त्रित्वं श्रूयते
'त्रि' इति एतत्किमर्थमिति ।

675. जलोर्मिप्रकारो हि तस्याः प्रस्तारः ।

क्षीणहर्ष इव किलैतां प्रजापतिः ससृजे ।
ददशैत्यर्थः । न हि छन्दासि क्रियन्ते नित्य-
त्वादेव छन्दसाम् ।

676. मध्याल्पाक्षरपादा या सा पिपीलिकमप्येव
भवति पिपीलिकसरूपा ।

एवमनेन प्रकारेण यथापरिभाषितेन 'यत्काम
ऋषिः' इत्येवमादिना इमा देवता अनुक्रान्ताः ।
अर्धचर्चभाजोऽपि क्वचिदुपेक्षितव्याः । 'पाद-
भाजोऽपि क्वचिदुपेक्षितव्याः ।

677. 'नवो नवो भवति जायमानः' इत्यस्या आदि-
त्यदेवतो द्वितीयः पादो भवति ।

677. तद्यथा-विधाता धात्रा व्याख्यातस्तत्स्यैष
निपातो भवति बहुदेवतायामृचि । 'सोमस्य
राज्ञो वरुणस्य' इत्यस्या सोमप्रभृतिभिः सह
विधाता स्तूयते साधारण्येन ।

678. अभिधानैः संयोज्य विशेषणशब्दैस्तत्रैतद-
भिधानमिन्द्रादि संविज्ञानाद्ब्रह्ममिन्द्रादौ देवतार्थे
आप्तायविधौ प्रयोगे च हविश्चोदयति ।
एके नैरुक्तास्तान्यपि गुणपदानि वृत्रहोहोमुक्-

यस्मात् भूयांसि प्रभूतान्यपर्यन्तानि तेषां
समाप्नानात् स्युः । ऐश्वर्याद् गुणिनि गुणविशि-
ष्टानां संख्यानासम्भवात् । ततश्चानवस्थाप्रसङ्गा-
दध्येतारः शास्त्रात् पराभज्येरन् ।

III.72. तस्माद् यदेव संविज्ञानभूतं रुढितामापन्नं
स्यात् प्राधान्यस्तुति च ।

एवमत्रापि क्रियापदनिमित्तपदसमाप्नानात्
भूयस्त्वमेव केवलं स्यात् ।

यतोऽर्थविशेषस्याभिव्यञ्जनमात्रं गुणकर्मोप-
निधानमात्रेण हि तत्तस्य संविज्ञानभूतस्येन्द्रा-
देरभिधानस्य भवति ।

III.73. एवं तावत् सामान्येन सर्वदेवतानां लक्षणं
सप्रपञ्चमभिधायानन्तरं प्रतिपदं विशेषेण
वक्तव्याकांक्षास्तीति । अतस्तद्विवक्षया लु-
प्यर्थेण यथासमाप्नायमनुक्रमिष्यामो व्याख्या-
नेनेति शेषः ।

‘स न मन्येत’ इत्यादिविचारः । ‘यस्तु सुक्तं
भजते’ इत्यादि । ‘अयमेव’ इत्यवधारणम् ।
एवं प्रकारया ।

अग्निरप्रणीः प्रधानो देवतानाम् । मुख्य-
संस्तुतः । सेनानीत्वाद्वा । ‘अग्निर्देवतानां
सेनानीः’ इति हि विज्ञायते ।

III.74. तदङ्गं नयति आत्मसात्करोति अधिकरो-
तीति यावत् । एवमर्थस्यान्यत्वं व्युत्पासः
सैव ।

स्थूलाष्टीवः कश्चित् । स च बाह्यादिषु द्रष्टव्यः
तदपत्यं स्थौलाष्टीविराचार्यो मन्यते ।

प्रभृतीनि अग्न्यादौ देवतापदसमाप्नाये पृथक्-
पृथक्समामनन्ति ।

679. भूयांस्येव तेषां समाप्नानात् समाप्नानात् स्युः ।
न किंचिदतिरिक्तं प्रयोजनं वचनात् । केवलं
गुरु शास्त्रं संपद्यते । तन्मा भूदित्यर्थः ।

यदेतत्संविज्ञानभूतं रुढमगौणं केवलमपि निर्वि-
शेषणं लब्धप्रधानस्तुति देवतापदमग्न्यादि तत्
समामने न गौणं व्रतभृद्व्रतपत्यादि ।

‘भूयांसि तु समाप्नानात्’ इति स एव दोषः ।

वृत्रहा पुरन्दर इति यदेवमादि गुणपदं तत्तस्य-
वेन्द्रादेः संविज्ञानपदस्य व्यञ्जनमात्रं विशेषण-
मात्रं भवति ।

680. सामान्यतः परीक्षितोऽग्न्यादिर्देवपत्न्यन्तो
देवतापदसमाप्नायः । विशेषत इदानीं प्रति-
पदमनुव्याख्यास्यते । तदर्थमधिकारवचनम्
‘अथ’ इति ।

‘स न मन्येतायमेवाग्निः’ इति च विचारः ।

681. ‘यस्तु सुक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यते’ इती-
यमुपपत्तिः । ‘अयमेव सोऽग्निः’ इत्यवधार-
णम् । एवंप्रकारया व्याख्याया प्रतिपदमनु-
क्रमिष्यामः ।

682 अग्रशब्दः प्रधानवाची । स एव चाग्रं नयति
सेनां वाप्रे नयति सेनापत्येऽवस्थित इत्येके ।
विज्ञायते । हि ‘अग्निर्वै देवानां सेनानीः’ इति । ...
तृणे कष्टे वा यत्र संनमत्याश्रयति तदत्तम-
नोऽङ्गतां नयति । आत्मसात्करोतीत्यर्थः ।

स्थूलाष्टीवतः पुत्रः स्थौलाष्टीविराचार्यः स
एवं मन्यते ।

III.75. न स्नेहयति । नञ्विशिष्टस्नेहयते स्नेहन-
विपरीतं विरूक्षणं लक्ष्यते । विरूक्षयतीत्यर्थः ।
दग्धव्यस्यैधादेः शोषणादवनोपनो विरूक्षण
इत्यर्थः ।

तत्र वाच्यक्रियाक्षरानुगमादित्याभिप्रायः ।

एतेः अयनमित्यादिरूपत्वेन परिणतस्याकार-
मादत्ते ।

III.76. 'इह स्तुतौ' याच्यायां वा । यद्वा अध्येषणा-
याम् । स्तौभि याचे । अध्येषणायामिति ।
पूजाकर्मा वा ।

शुस्थानसामान्येन वा देवशब्दस्य निर्वचनाद-
विरोधः । हविर्वहनकर्मणा वा पृथिवीस्थानत्वम् ।
अधिष्ठात्रात्मना शुस्थानत्वमित्याभिप्रायः ।
परा अनन्तरा सर्वाग्नेयीत्वादुदाहरणं भवति ।

III.77. सर्वत्र यत्तदोर्नित्यसम्बन्धसूचनाय स देव-
ताभिः परस्तात् प्रतिनिर्देशार्थतच्छब्दश्रुतेर्भा-
ष्यकार उद्देशार्थं यच्छब्दमध्याजहार ।
उत्तरे ज्योतिषी विद्युदादित्याख्ये अग्नी ।

III.78. कस्मात् पुनरत्र पार्थिव एवाग्निर्न गृह्यते ।
घृतं बाहुतिलक्षणम् । आज्यमाहवनीयम् ।
आहुतिलक्षणस्याज्यस्य धारा अभिगच्छन्ति ।
उच्यते । बहूनां धाराणां युगपदभिगमनवचनात् ।
क्रमत्वाच्चाहुतीनां घृतधाराणां युगपदग्निं प्रत्य-
भिगमनस्यासम्भवात् । वैद्युते तु सम्भवति ।

अतः पुनर्नवीति प्राप्तिरनेन 'न स्नेहयति'
विरूक्षीकरोतीत्यर्थः । स हि तस्य स्वभावः ।

683. त्रयाणामाख्यातानामभिषेकाः क्रिया अत्र
लक्ष्यन्ते ।

नन्वेतेर्घातोरकार एव नास्ति । अतः क्रिमा-
दत्ते । सत्यं नास्ति । वर्णसामान्येन तद्विकार-
मादाय इणोऽर्थदर्शनादग्नौ शब्दार्थसंबन्ध-
नित्यत्वादर्थे च गुणभूतत्वाच्छब्दस्य । ततस्तं
व्यापादयत्याकारत्वेन ।

684. 'ईडिः' धातुः अध्येषणार्कमा याच्याकर्मेह ।
अन्यत्र 'पूजाकर्मा' अपि ।

सामान्यं हि शौः स्थानं देवतानाम् । तयोस्तु
कर्माधिकारस्थाने विशिष्टे पृथिव्यन्तरिक्षे ।

समानसंहितत्वादपरेति वा । द्वितीयेत्यर्थः ।
सा पुनः किमर्थमिति । अमुना प्रकारेण सर्वा

685 एतस्यामुदाहरणं तत्कर्मयुक्ता ऋच उपेक्षया
इत्युपप्रदर्शनार्थम् ।

685. तद्भूतमुत्तरत्रापेक्ष्य यद्भूतमध्याजहार भाष्य-
कारो यत्तदोर्नित्यः सम्बन्ध इति दर्शयन् ।

686. 'अप्येते उत्तरे ज्योतिषी' मध्यमं चोत्तमं च
'अग्नी उच्येते ।

687. एवमेतस्मिन् मन्त्रे युगपदविधानात्पार्थिवे घृता-
हुतिहवनस्योपमानोपमेयवैधर्म्याच्च युगपत्
सम्भवाच्चोदकधाराणां वैद्युते तत्रोपमानोपमे-
यसामञ्जस्याच्च सामर्थ्यात्प्रसिद्धिमुपहन्य
'घृतस्य धारा' शब्द उदकधारावचनः
सम्पद्यते

III.79. अत्रापि चेदमेवोदाहरणमित्यनेनाभि-
प्रायेण । 'समुद्रादूर्भिः'...इत्युपन्यासः ।
अंशुना चन्द्रमसाहारभूतेनामृतत्वमानद् 'अशु-
व्याप्तौ' अन्वृते उपसंख्याप्रोतीत्यर्थः । कुत
एतत् । 'यमाक्षितिमक्षितयः पिबन्ति' इति
मन्त्रान्तरे दशर्नात् ।

III.80. न केवलमुत्तरे ज्योतिषी अभिः । किं तर्हि ।
सर्वा देवता अभिशब्देनोच्यन्ते । तथा च
ब्राह्मणम्—अभिः सर्वा देवताः' इत्यादि ।
तस्य ब्राह्मणोक्तस्यार्थस्य उत्तरा ऋक् भूयसे
अभिव्यक्तावन्न भूयस्त्वम् । विशेषेणाभिव्यक्त-
तरायेत्यर्थः ।
इन्द्रं मित्रं वरुणं चाभिमाहुः । अभिशब्देन
ब्रुवन्तीत्यर्थः ।

III.82. तद्यदा मध्यमोऽमिरादित्यो देवतेति पक्षः ।
तदाभिशब्दस्य गौणी वृत्तिः ।

निपातमेव न स्तुतिर्न हविरित्यर्थः ।

III.83. जातानि सर्वाणि भूतानि वेद लोकपालत्वात् ।

जातानि वा तिर्यगादीन्यप्येनं विदुः । कारक-
भेदः केवलम् ।

ब्राह्मणोक्तमपि जनेर्विन्दतेष्व निर्वचनमिति
दर्शयति ।

III.84. सर्वानृतून् सर्वकालमित्यर्थः । 'स्वामित्वा-
दग्निमग्निं मुख्येन सर्पन्ति' इति च ब्राह्मणम् ।

तस्य जातवेदसः प्राधान्यस्तुत्युदाहरणमेवा
भवति ।

अश्वं 'अशु व्याप्तौ' व्यापारमन्त्रपक्ष्यादिना
स्वकर्मणा कृत्स्नस्य जगतः । लुप्तोपमो वाश्व-
शब्दः । अश्वमिव शीघ्रकारित्वात् ।

688. अथ खलु यथोक्तमपि ज्योतिर्भवस्थामिस्तथो-
दाहारिध्यामः । 'समुद्रादूर्भिः'...।

अंशुना चन्द्रमसा उपसमानद् उपसंख्याप्रोति ।
सोऽस्यान्नं तेन न म्रियते । 'यमाक्षितिमक्षितयः
पिबन्ति'—इत्युक्तम् ।

689. अथ खल्वयमपरः संकरोऽभिशब्दस्य । ब्राह्मणं
हि भवति 'अभिः सर्वा देवताः' इति ।

अस्य च ब्राह्मणस्य 'उत्तरा' ऋक् भूयसे
बहुतराय निर्वचनाय ।

690. इन्द्रं मित्रं वरुणम् इत्येतैरभिधानैरभिमाहुः
सतत्त्वविदः ।

अत्र प्रतिसमाधानम् । सत्यमेतत्सर्वं एतेऽभि-
शब्देन स्तूयन्ते । न तु प्रधानतः । किं तर्हि?
गुणतः स्तूयन्ते ।

691. निपातो नाम अप्राधान्यं भक्तिरित्येव ।

692. स हि जातानि वेद । न हि तदस्ति जात-
मस्मिन्लोके यदसौ न वेद सर्वज्ञ इत्यर्थः ।

'जातानि वा एनं विदुः' स एव धातुः ।
कारकान्यत्वं केवलम् ।

'ब्राह्मणम्' अपि भवति जनेर्विदिष्व जातवेदा
इति ।

यतश्चैतदेवं तस्मात् अद्यत्वेऽपि स्वाम्ययमस्माक-
मिति मन्यमानाः 'पशवः सर्वानृतून्' प्रति
अपि ग्रीष्मे 'अग्निमग्निं सर्पन्ति' ।

तस्य जातवेदसः प्राधान्यस्तुत्युदाहरणम् 'एषा'
ऋग् भवति ।

693. अश्वं कर्माभिः सर्वमेतज्जगत् अस्तुवानं व्याप-
यन्तं...। अथवा अश्वमिव इति वा लुप्तोपमं
रुदेर्बलीयत्वात् ।

III.85. कथं नामाद्यं जातवेदाः । 'वेदिस्तरं बर्हि-
रासीदेत' इति प्रसङ्गात् । सुहृद्भूत्वाह स्वपक्षे
वा पर्यायत्वं दर्शयितुम् ।

यत्तु किञ्चिदाग्नेयं गायत्रं तज्जातवेदस्य शास-
तीति चोदनासम्पादनार्थं जातवेदःशब्दसम्ब-
न्धिनां सूक्तानां प्रसङ्गे प्रयुज्यते । नान्यच्छन्दो-
युक्तं जातवेदोल्लिङ्गमपि । एवं च ब्रुवता
पर्यायत्वं दर्शितं भवति ।

तयेदमपरमुदाहरणं 'उदु त्वं जातवेदसम्' इति ।
तदुपरिष्ठात् सप्तदशे व्याख्यास्यामः ।

III.86. सर्वान् नराजितो लोकान्तरं नयति ।...

अपि वा विश्वान् जन्तून् अरः.....सर्वाणि
भूतानि अरः प्रत्यृतः प्रविष्ट इति वैश्वानरः ।
इयमेव व्युत्पत्तिः । स च सामर्थ्यात् प्राणाल्यो
बायुः । तेन जन्यमानत्वात् तस्वापरस्य वैश्वानरः ।

III.87. तस्य प्राधान्यस्तुत्युदाहरणमेवा ।

अत्रैकवाक्यतायै यत्तच्छब्दाध्याहारः ।

भाष्यकारेण लोकवच्च स्तुतिपूर्वकत्वाद् याच्यायाः
प्रथमः पादः पश्चाद् योजितः ।

सूर्यस्य रश्मयः पृथिवीमागच्छन्ति । अग्नेरप्य-
ग्निश्च ऊर्ध्वं गच्छन्ति । तयोर्भासोऽयः संसर्ग-
स्तदभिप्रायमिदं सङ्गतवचनम् ।

III.88. तदिति वाक्योपन्यासे ।

कः सन्देहः ? आचार्यविप्रतिपत्तेरात्मैति
वैश्वानरविद्यायामात्मविदः ।

इदम् अस्मत्कर्म बर्हिषोपलक्षितं बर्हिः कथं
नामास्मदभिमतार्थसिद्ध्यर्थमाभिमुख्येन सीदे-
दित्येवमर्थं प्रहिणुत ।

694. बहुभिरेतैर्गायत्रच्छन्दोयुक्तैर्जातवेदसैर्मन्त्रैरधि-
यज्ञे प्रयोजनमस्ति । न चैते बहवः सन्ति
सर्वास्वपि दशतयीष्वेतदेवैकं तृषं मुक्त्वा ।
तत्र किं कर्तव्यमिति । यत्तु किञ्चिदामेयं मन्त्र-
जातं गायत्रच्छन्दस्य जातवेदोल्लिङ्गमपि तज्जात-
वेदसामां मन्त्राणां स्थाने विनियुज्यते शब्देन ।
...अभिरेष जातवेदा इति कर्मपृथक्त्वान्माह-
भाग्यद्वेति ।

तथेह 'अथासावादित्य उदु त्वं जातवेदसमिति'
जातवेदस्त्वोपपत्तौ । तदेतत्प्रतिपदमुदाहरणम
उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ।

695. विश्वान्नर इतो लोकादमुं लोकं नयति ।

696. प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि । विश्वानि ह्यसौ
भूतानि प्रत्यृतः । प्रविष्ट इत्यर्थः । 'तस्य'
अपर्यं विश्वानरस्य वैश्वानरस्य वैश्वानरः ।

'तस्य' वैश्वानरस्य 'एषा' प्राधान्यस्तुतिः
'भवति' ।

697. अनेकतिङि चैतस्मिन् मन्त्रे प्रतितिङ् वाक्य-
भेदे प्राप्ते यत्तदोरध्याहारेण ।

696. लोकेऽपि हि म्रियते एव पूर्वं पश्चात्प्राप्येत
इत्याचार्यः पश्यन्मन्त्रेऽप्ययमेव न्याय इत्युप-
दर्शनार्थं पदानां क्रमं बिभेद ।

696. संयतते सूर्येण संगच्छते स्वेन भासा ।

697. तदिति वाक्योपादाने ।

कुतः संशयः । आगमविप्रतिपत्तेः । वैश्वान-
रविद्यायां तावदत्मेत्यात्मविदः ।

‘मध्यम इत्याचार्याः’ पूर्वं नैरुक्ता मन्यन्ते इति शेषः ।

वर्षकर्मणा यस्मादेनं वैश्वानरं स्तौति ।

III 89. पूर्ववचनात् पाण्डिकानां साक्षात्कृतधर्माणा-
मुपलक्षणार्थं वा । ते हि चोदनाल...सवन-
क्रमं शास्त्रक्रमं च दृष्ट्वा वैश्वानरशब्दस्या-
दित्यविषयामूहां चक्रिरे ।

एषात्मन्यादिभक्तीनां पृथिव्यादीनां लोकानां
रोहेण । रोह उपर्युपरिभावः पृथिवीलोकस्त-
स्योपर्यन्तरिक्षलोकस्तस्योपरि बुलोकः । एतेन
रोहेण तुल्य एवमेवोक्तभक्तीनां सवनानां रोह
उपर्युपरिभाव आघ्रातो ब्राह्मणपठितः ।

III.90. तस्य प्रत्यवरोहस्यालुकरणमलुकृतिर्या तां
होता आभिमाहृतसंज्ञके शब्दे चिकीर्षन्निति
शेषः । वैश्वानरदेवस्येन सूक्तेन प्रथमे प्रति-
पद्यते प्रवर्तते इत्यर्थः । ‘वैश्वानराय पृथुपाजसे
विपः’ इत्येतेन ।

तस्मान्मन्यमहे वैश्वानर आदित्यः ।

अतो यथायतनं स्तुतिदर्शनादसावादित्य इति
याज्ञिकदर्शनम् ।

III.91. एतस्यादित्यस्य यस्माद् द्वादशविधमुदया-
स्तमयाभ्यामहोरात्राधिक्रमेण द्वादशमासप्र-
विभागप्रकारं कर्म ।

अपि च ब्राह्मणं वक्तव्यमेवास्त्यार्थस्य प्रति-
पादकं भवति । ‘असौ वा आदित्योऽभिर्वै-
श्वानरः’ इत्यादि ।

निविदिति केषाञ्चिन्मन्त्राणां समाख्या ।

III.92. विधिं बुलुके पृष्ठः स्पर्शनेन स्थानं
लक्ष्यते । तत्र स्थित इत्यर्थः । अरोचत
अशोतिष्ठ रोचते वा दीप्यते । को असौ ?
अभिर्वैश्वानर आदित्यः । बृहन् महान्
रोचमानश्च ज्योतिषा बाधते तमः । एष

अपि च मध्यमो वैश्वानर इति नैरुक्ता.
केचित् ‘आचार्याः’ मन्यन्ते ।

वर्षकर्मणैर्न वैश्वानरं यस्मान्मन्त्रदृक् स्तौति ।

700. पूर्व इति विधिमन्त्रार्थवादेभ्यो यस्सतत्त्वमु-
न्नीयेन यज्ञं प्रयोगतः प्रथमं ये चक्रुस्ते पूर्वं
याज्ञिकाः । साक्षात्कृतधर्माण इत्यर्थः । त
एनमेवमाहुः असावादित्य इति ।

य एवं हि लोकानामारोहणक्रमः पृथिव्यन्त-
रिक्षं शौरिति स एव सवनानामपि क्रमः
प्रातः सवनं मार्यदिनं तृतीयसवनमिति ।

लोऽभिष्टोमसाम्नि यज्ञायज्ञिये वच्छसमभि-
मारुतं तत्सवनलोकप्रत्यवरोहलुकृतिं चिकीर्ष-
च्छब्दं वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते प्रार-
भते । तद्यथा ‘वैश्वानराय पृथुपाजसे’ इति ।

701. तेन ज्ञायते आदित्यो वैश्वानर इति ।

तदेवमेतस्माद्विध्यलुकरणत्पश्याम आदित्यो
वैश्वानर इति ।

702. एतस्य च द्वादशविधं द्वादशमासविभागाधि-
कारलक्षणं कर्म ।

अथापि स्फुटमेव ब्राह्मणं भवति असौ वा
आदित्योऽभिर्वैश्वानरः’ इति ।

निविदित्याकृतिविधिष्टो मन्त्रः शास्त्रमध्य-
पाती ।...न च पुनरादित्याख्यो विधिं पृष्ठो
रोचते । यत उच्यते ‘एष हि विधिं पृष्ठो रोचते’ ।
विधिं स्पृष्टः । बुलुके स्पृष्टः । अवस्थित
इत्यर्थः । अरोचत रोचते दीप्यते । कोऽसा-
विति । अभिर्वैश्वानरः । बृहन् । महानि-

हीत्यादिनोक्तार्थविषयं सामर्थ्यमुपदर्शयति ।

III.93. एवमहां कर्तृत्वमादित्य एवोपशेते नाम्ना-
विति । अतोऽसावादित्यो वैश्वानरो नामि-
रिति याज्ञिकः पक्षः ।

जायत इत्यलक्षणतद्वितार्थनिर्देशः ।

III.94. शरणमाश्रयमात्मनः काष्ठादि द्विसितव्यं वा
हन्तिर्गतिकर्मा अधिगच्छति ।
उदकमिन्धनमस्योदकेन दीप्यते । शरीरं
काष्ठादि । उपशमनं निर्वापणम् ।

अथादित्यात् कथं जन्मेत्याह ।
स आदित्यादयमेव पार्थिवः सम्पद्यते ।

III 95. एवं तावद् विषयमेदादादित्यादस्यात्वे हेतु-
मभिधाय हेत्वन्तरमप्याह ।
इतः काष्ठोदेरिमं पार्थिवं पृथिव्यामादधाति ।
अमुतो बुलोकादादित्यरश्मयः । इतो (पृथिवी)
लोकादस्यामेरर्चिषः प्रादुर्भवन्तीत्यनुषज्यते ।
अवक्ष्यन्मन्त्रो मन्त्रदृग्वा ।

III.96. अत उक्तविपर्ययादन्यो वैश्वानर आदित्या-
दिति सिद्धम् ।
एवं युक्तिभिः स्वपक्षमवस्थाप्य परपक्षोक्त-
युक्तिसमीकरणायाह ।

त्यर्थः । स रोचमानः किं करोति । ज्यो-
तिषा स्वेन बाधते तमः । नाशयत इत्यर्थः ।

703. वैश्वानरं केतुं कर्तारिमहात्मकृष्णमिति । नैव
तावदादित्यादन्यस्याहां कर्तृत्वमुपपद्यते
पार्थिवे मध्यमे वा । आदित्य एव ह्युदयास्त-
मयाभ्यामहानि करोति । तेन वयमेतेर्हेतुभिः
पश्यामः सूर्यो वैश्वानर इति ।
तस्मात्तास्त्रितेन व्यपदेशेन पार्थिवोऽभिर्वैश्वानर
इति ।

‘शरणमभिहन्ति’-आश्रयमात्मनो दाह अन्यद्वा
अभिहन्ति निहन्ति अभिगच्छति । प्राप्नोतीत्यर्थः
...उदकेनेध्यते दीप्यते रसस्वभावकेन । शरीरेण
काष्ठेनान्येन वा प्रतिहतमूर्तिस्वभावकेन पार्थिव-
धातुबहुलेनोपशाम्यति ।

704. अथ पुनरादित्यात्कर्णं जायते । आह ।
यः शुक्लगोमयेऽभिर्जायते एवमयमादित्यादपि
कंसाद्वा मणेषां जायते । असावपि च विश्वा-
नर इत्याचक्षते । तदपत्यापेक्षयाप्यस्य वैश्वानर-
त्वमुपपद्यते ।
तद्वितविग्रहव्यपदेशात्तावदेवमुपपद्यते । अन्य
आदित्यात्तावद्वैश्वानरः ।

705. ‘अमुतो’ मण्डलात् कर्मात्मनः ‘अमुच्य’ च
आदित्यमण्डलाधिष्ठातुः स्वभूता रश्मयः प्रादु-
र्भवन्ति । ‘इतः’ तेजःपिण्डात् ‘अस्य’
तदधिष्ठातुः ‘अर्चिष’ प्रादुर्भवन्तीति वर्तते ।
तयोर्मांसोः संसर्गं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत मन्त्रदृक्
वैश्वानरो यतते सूर्येण इति ।

706. तस्मादभिरेव वैश्वानर इति स्थितम् ।

तत्पुनरेतदभेदवैश्वानरत्वं स्थितमप्यस्थितमिव
परपक्षहेतुष्वनिराकृतेषु । यतस्तन्निराकरणाय
प्रस्तौति ।

तत्वरिणमत्वात्तद्रूपतामापन्नेन तेनैवोदकेन दिवं
शुलोकं जिन्वन्ति प्रीणयन्त्यभय.....
'प्रास्ताहुतिः' इति च स्मृतेः ।

III.97. यथा चाग्नेरेवमादित्यस्यापि वर्षकर्मस्तुतिं
दर्शयति पूर्वपक्षस्य सुतरामनैकान्तिकत्व-
प्रसिद्धये ।

III.99. अथापि ब्राह्मणमुक्तमन्त्रद्वयार्थाजुवादी
भवति ।

यद्वा दग्धद्रव्यान्तर्गता आपो दह्यमाना धूम-
रूपतामापन्ना ऊर्ध्वं गच्छन्ति । तदुक्तम्-'अ-
ग्नेर्वै धूमोऽभ्रम्' इति विज्ञायते ।

III.100. यदि सूर्यो वैश्वानरः स्याद् वैश्वानरीयवत्
सौर्योऽपि द्वादशकपालः स्याद् द्वादशविध-
कर्मत्वात् । यतस्तत् सव्यभिचारमेककपालत्वा-
दिना तस्मादयमप्यहेतुः ।
बहुभक्त्या उपचारेण वदन्ति एवंस्वभावानि ।

III.101. यो विद्भ्यो मनुष्यजातिभ्यस्तासामर्था-
येत्यर्थः । किम् ? अदीदेत् दीप्यते ।

III.102. अस्यैव पार्थिवस्य तद्वैश्वानरत्वे यथालिङ्गं
भाष्यकारेण प्रदर्शितं तथा व्याचक्ष्महे ।

III.103. सूक्ताद्यस्य मन्त्रस्याग्नेयत्वात् पराचीना-
नामप्याग्नेयत्वमेव । वैश्वानरश्रुतिश्चाग्नेरेव
विशेषणं प्रकरणान्न सूर्यस्येति दर्शयति ।

III.104. स्वधयाग्नेन प्रयाजाजुयाजहविराख्येन इम-
मेव पार्थिवमग्निं पप्रथन्त क्षीर्णं सन्तं वीर्येण
प्रथितवन्तः ।

III.105. आह्वयमाणस्य चाग्नेर्बैश्वानरत्वविशिष्ट-

707. एवं च सुतरामयमपि वर्षवानाहुतिमूलत्वात्
सर्वस्य वर्षस्य । स्मर्यते च-'अग्नौ प्रास्ताहुतिः
सम्यगादित्यमुपतिष्ठते' इति ।

अपि चायमपरो मन्त्रो यस्मिन्नग्निगादित्यो
वर्षकर्मणा स्तूयते । तस्मात्सुतरामनैकान्तो
वर्षकर्माभिष्टवो मध्यमस्येति ।

709. अथापि ब्राह्मणम एतस्मिन्प्रकरणे यस्मिन्नयं
मन्त्रो विनियुज्यते 'अग्निर्वा इतो वृष्टिं
समीरयति' इत्येवमादि ।

धूमभूता आप ओषधिवनस्पतिभ्यो निवर्त्य-
माना आहुतिभूताश्चामुं लोकमाविशन्ति ।
'अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमब्राह्मृष्टिः' इति
ह विज्ञायते ।

710. द्वादशविधमस्य कर्म तस्माद् द्वादशकपाल
इति नन्वेवं सति सौर्योऽपि द्वादशकपाल
एवाभवित्यदभिधानमात्रं भिद्यते न कर्मेति ।

यस्माद्बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति ।
भक्तिर्नाम गुणकल्पना ।

711. यश्च विद्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेत् देदीप्यते ।

712. तत्र ह्येतद्विशिष्टं पार्थिवाग्नेर्वाचकं लिङ्गं
भवति ।

यतस्तस्य सूक्तस्य या प्रथमा ऋक् सा यथा-
ग्नेयी भवति न सौरी तथा निराह । इदमा-
ग्नेयं सूक्तं न सौर्यमित्युपप्रदर्शनार्थम् ।

713. इमम् एव अग्निं पृथिवीस्थानं साधयतेः
स्वधया अग्नेन हविषा आज्येन पुरोडाशेन
च । यदुक्तं निगमे—'घृतं चापां पुरुषं
चौषधीनाम्' इति तदेतत् अपप्रथन्त ।
अवर्धयन्तेत्यर्थः ।

715. एवमेतस्मिन्मन्त्रे यत् आह्वयते येन चाहि-

स्य यतश्चाहियते विवस्वतस्तेषामन्यत्वमाह
मन्त्रः । अतश्च मध्यमोत्तमाभ्यामन्यत्वं सिद्धं
वायुरित्यभिधेयवचनम् ।

इदानीं शुस्थानस्य वैश्वानरत्वे यदुक्तं लिङ्गम्
'वैश्वानरं केतुमहामकुण्वन्' इति । तदप्य-
व्यभिचारप्रदर्शनायाह ।

III.106. पार्थिवमग्निं एताभ्यां वक्ष्यमाणाभ्यामृ-
गभ्याम् । सर्वाणि पृथिव्यादीनि स्थानानि ।
अभ्यापादं.....सर्वैस्थानाभ्यापादनविशिष्टं
स्तवनमित्यर्थः ।

III.107. अपो यत् अप इति कर्मनाम । यदिति
यस्मादर्थे । यस्मादसौ अस्मिन् काले इदं
कर्तव्यमस्मिन्निदमिति कर्म, आत्मीयं ।
लोकस्य वा प्राजानमिति व्यवहितेन सम्बन्धः ।
तूर्णिः क्षिप्रनामैतत् । क्षिप्रं चरति पृथिवीतो
दिवं दिवश्च पृथिवीम् । अन्यानि च सर्वाणि
स्थानानि मूर्धार्यं मस्तकवचनः ।
भूयस्त्वं स्थानत्रयसम्बन्धात् ।

III.108. शाकपूणिग्रहणमस्यैव पक्षस्य दृढीकरणम् ।
अस्मिन्नर्थे ब्राह्मणमपि दर्शयति ।
यदस्याग्नेः पार्थिवस्य दिवि तृतीयं कृतवन्तः ।
तदसौ तदेवासावादित्यः । न ततो व्यतिरिक्तः
एवं ब्राह्मणमाह ।
अभिरूपतामापाद्य स्तौति । अयमेव 'तम्
अकुण्वन्' इति मन्त्रो मन्त्रहृत्वा ।

यते यश्चाहियते सर्वे ते पृथग् व्यपदिष्टाः ।
तत्र विवस्वत आहियते मातरिश्वना वैश्वा-
नर इति । तस्मादेतयोर्विवस्वन्मातरिश्वनोः
संनिधानव्यपदेशो सति साक्षाद्वैश्वानरश्चन्द्रेन
पार्थिव उक्त इति व्यवतिष्ठते पार्थिवो वैश्वा-
नर इति ।

716. अथ पुनर्यदङ्गीकृत्य सूर्यादिसम्बन्धि विशेष-
लिङ्गं हविष्णान्तीयस्य सौर्यवैश्वानरत्वमुक्तं
....'वैश्वानरं केतुमहामकुण्वन्' इति नान्यः
सूर्यादहां कर्ता तस्मात्सूर्योऽत्र वैश्वानर इति ।
अत्र श्रूमः ।

एताभ्यां ये एते वक्ष्यमाणे । सर्वाणि स्थानानि
पृथिव्यन्तरिक्षबुलक्षणानि अभ्यापाद्य अभ्या-
पादं स्तौति मन्त्रहृक् ।

717. अपो यत्कर्म स्वाधिकारप्रयुक्तमादित्यात्म-
नाग्न्यात्मना च कर्तव्यं प्रजानन् प्रकर्षेण जानन
सर्वाणि स्थानान्यनुसञ्चरते तूर्णिः त्वरमाणः ।
कर्मकालमपरिहापयन्नित्यभिप्रायः ।

अथ पुनरुत्तरया स्थानत्रयमभिसंपन्नः स्फुटतरं
स्तुयत इत्येतद् भूयस्त्वम् ।

718. प्रकृतस्यैव शाकपूणेः पुनर्ग्रहणं स्वपक्षानुस्मृतये ।

719. ब्राह्मणमपि चैतमेवार्थं ब्रवीत्ययमेवाभिरादित्यो
भवतीति । 'यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य
इति ब्राह्मणम्' ।

अस्मिन् सूक्ते सर्वास्त्वृक्षु'हविष्णान्तम्' इत्येव-
माद्यात्मीकृत्य मन्त्रहृक् स्तौति ।

अथैनमभिमेतया वक्ष्यमाणया ऋचा आदित्यी-
कृत्य स्तोति ।

III.109. एतौ द्वावपि मिथुनौ समाश्रयन्तौ क्षीपुंसौ
चूरिष्णू चरणशीलौ । अभूतां प्रादुर्भूतौ ।
नभसा गन्तुं प्रवृत्तावित्यर्थः । आदित्यवधौ
ततः प्रवृत्तिं तत्कृतेन प्रकाशेन प्रापयन्
प्रपश्यन्ति भुवनानि भूतानि विश्वा सर्वाणि ।
'दुमिन् प्रक्षेपणे' इत्येतस्मात् श्रवस्यर्थात् धु
इति प्रत्ययः ।

III.110. अर्थमाह समाश्रितौ संसेवमानावन्योऽन्यं
नयतः कालम् । वतुतो वा सम्भजतः प्राचीम् ।
तथा च 'पूर्वं अर्धैरजसः' इति मन्त्रवर्णात् ।
यत्र वदेते । आत्मनेपददर्शनाद् विप्रलापो
गम्यते । विवदेते । अवरोऽयं पार्थिवोऽभिः,
परश्च (मध्यमः) । एतौ द्वौ दैव्यौ होतारौ
(यज्ञस्य नेतारौ यज्ञन्यौ) तयोर्यज्ञन्योः, यज्ञस्य
नेत्रोः ।

III.111. अस्यामुचि मध्यमसाधाण्येन स्तुतिः ।
उत्तरस्थां केवलस्यैवेति भूयस्त्वम् ।

III.112. तावत्परिमाणं हेतुज्ञानमत्यन्ताल्पमित्यर्थः ।
तस्मिन् प्रयोगो लोकेऽस्ति उपमानस्येवादेः
'इहेव निचेहि' इति ।

हविष्णान्तीयस्याग्निवैश्वानरीयत्वमुपपाद्य अग्ने-
वैश्वानरत्वमुपदर्शयितुं मन्त्रान्तरमुपन्यस्यति ।
होतृजप इत्यादि ।

सह पित्रेतिमदोपदेशाद् मध्यमं वा वैश्वानरं
पितरमाह मन्त्रः ।
शाकपूणिमतेन प्रतिसमाधत्ते ।

अथैनमेतया पुनः आदित्यीकृत्य स्तोति ।

719,720. यदा चैतौ चारिष्णू सर्वदा सहचरण-
शीलौ मिथुनौ प्रादुरभूताम् उषाश्चादित्यश्च आत्
अथ तदा प्रापयन् प्रकर्षेणापश्यन् भुवनानि
भूतानि विश्वा सर्वाणि ।

मिनोतिः तावदत्र 'प्रयतिकर्मा' मिथुनशब्दे
पूर्वपदं 'मि' इति । 'यु' इति नामकरणः
प्रत्ययः ।

समाश्रितौ अन्योन्यं प्रति आत्मानं 'नयतः'
कालं वा । समाश्रितौ भवतः परस्परं संभक्तौ ।

721. 'यत्रा वदेते' इति यत्र यस्मिन् कर्मणि विवदेते ।
वेरुपसर्गस्यापकृष्य यत्र क्रियापदेन सामर्थ्यं
तत्रानयनम् । कौ पुनस्तौ विवदेते । अवरः
परश्च दैव्यौ होतारौ । अयं चाग्निः पार्थिवः
असौ च मध्यमो वायुः । कथं विवदेते । यज्ञ-
न्योः यज्ञनेत्रोः ।

अस्यां हि विभज्य वायोः केवलोऽग्निरेव
स्तूयते । पूर्वस्यामुभावपि भूयोविदावित्युक्तम् ।

722. अत्र नकारः संप्रत्यर्थ एवोपमानासंभवात् ।
लोकेऽपि च 'अस्त्युपमानस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः
इहेव निचेहीति यथा' । इह संप्रति निचे-
हीत्यर्थः ।

723. तदेतदेवं कृत्वा सूक्तमग्निप्रधानकर्मत्वद्वैश्वान-
नरीयम् । येऽत्र वैश्वानरशब्दास्तेऽग्निं भजन्ति
विशेषणत्वेन । 'होतृजपस्त्वनग्निवैश्वानरीयो
भवति' ।

एवं द्वौ पितापुत्राविति व्यपदेशात्पार्थिवादन्वो
वैश्वानरः । स च पुनर्मध्यमो वीर्यमो वेत्येव-
मेवमयमग्निवैश्वानरो होतृजपः ।

एवं परपक्षोक्तसमीकरणात् स्वपक्षोक्ताभि-
रुपपत्तिभिरयमेवाभिर्वैश्वानर उच्यत इति
सिद्धम् ।

सर्वत्राध्यायान्ते द्विरुक्तिः पदस्य वाक्यस्य वा ।

III.113. प्रविभज्य निर्ब्रूयादित्याह ।

तस्य धनस्य बलस्य वा दाता ।

तस्य प्राधान्यस्तुत्यर्थैषा ।

अत्र यथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेरेकवाक्यतायै
यच्छब्दाध्याहारः प्रदर्शितो भाष्यकारेण ।
अथवा सकाग्रान्त एव धनवचनः । ततश्च
द्रविणस इति पञ्चमी । तच्छ्रुतेश्च पिबत्विति
शेषः ।

III.114. क इति प्रश्ने । द्रविणोदशब्दस्याभिधेयं
विचार्यते । किं प्रकृतोऽग्निरेव अहोस्विहेवता-
न्तरमिति ।

स बलस्य धनस्य चातिशयेन दाता ।

इन्द्रविषयत्वेनैव द्रविणोदःशब्दस्योक्तनिर्वचन-
सामञ्जस्यादिन्द्रो द्रविणोदा इत्युक्तफलसम्बन्धे-
नापि दर्शयति । 'ओजसो जातम्' इति चेन्द्र-
माह मन्त्रः ।

तदिन्द्र एवात्मजन्मनस्तत्त्वं वेद नान्यो वेदि-
तुमर्हति ।

अथापि चायमपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे ।
उदाहरणं मृगयम् । अथवा 'द्रविणोदाः पिबतु
द्राविणोदसः' इत्येतदुदाहरणमुक्तं कल्प्यम् ।

III.115. यस्यापत्यं द्राविणोदसोऽग्निः स द्रविणोदा
इत्यर्थः । एतस्य चायमपत्यम् । यत आह एष
पुनरग्निरेतस्मादिन्द्राजायते । कुत एतदिति-
चेत् ? 'यो अश्मनोरन्तः' इति मन्त्रवर्णनात् ।

शाकपृणिपक्षेणाभ्यभिचारिणा समीभवति ।

724. तस्माद्विशेषहेतुबाहुल्यादयमेव पार्थिवः सूक्त-
भाष्यविर्भाक् च ।

द्विरभ्यसोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ।

725. तत्र पूर्वपदमेव तावत्प्रथमं विपुल निराह ।

तस्य धनस्य बलस्य वा दाता यो भवति स
द्रविणोदाः ।

तस्य प्राधान्यस्तुतियुक्ता एषा ऋक् भवति ।

726. 'द्रविणोदाः' इत्यस्य 'यद्वृत्तमप्याहृत्य'
एकवाक्यतायां 'कर्मत्वेन नमयांचकार ।

727. द्रविणस इत्यस्य पञ्चम्येकवचनत्वेन श्रोमा-
भिधानत्वे सामर्थ्यमुन्नीय पिबत्वित्याख्यातम-
ध्याहृत्यात्रैव समापयांचकार भाष्यकार एव-
मप्यस्ति सामर्थ्यमित्युपप्रदर्शनार्थम् ।

'तत्को द्रविणोदाः' इत्येवमादिविचारः ।

'स बलधनयोः' अतिशयेन दाति ।

अधिपतित्वकृत एवास्य बलेनाभिसंबन्धः ।

तस्माद्युक्तं यतस्य दाता स्यात् । कथमिति ।

यतो मन्त्र एव निर्वर्ण्यते- 'ओजसो जातम्' ।

728. यतः अयम् इन्द्रः प्रजज्ञे इन्द्र एव अस्य स्वजन्म-
नस्तत्त्वं वेद । न कोऽप्यन्यो ज्ञास्यतीत्यभिप्रायः ।

'अथापि' अयमपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे ।

स मन्त्रो मृगयः । केचित्तु 'द्रविणोदाः पिबतु
द्राविणोदसः' इत्येतमेव मन्यन्ते ।

यस्यापत्यं द्रविणोदसोऽग्निः स द्रविणोदा इति ।

कस्य च पुनरयमपत्यमिति । अत आह 'एष
पुनः' अग्निः 'एतस्माजायते' इन्द्रात् । कुत
एतत् । ऐन्द्रे हि निगमे श्रूयते 'यो अश्मनो-
रन्तरग्निं जजान' इति ।

पृत्समद आह ऐन्द्रं रूपमास्थितः । इन्द्रो-
ऽयमिति मन्यमानैरसुरैर्हन्यमानस्तानाह स्मेत्या-
ख्यानम् ।

पृत्समदो ब्रवीति ऐन्द्रं रूपमास्थितोऽसुरैर्हन्य-
मानः ।

III.116. ऋतुयाजेषु द्रविणोदःशब्दसम्बन्धो द्रविणो-
दसः पात्र्या देवतायाः प्रवादाः सन्ति । ".....
'ऋतुभिः प्रेष्य' इति अव्यर्थेणा प्रेषितो भैत्रा-
वरुण अच्छावाकं प्रति प्रवसाहः ।
त्वमपि हे अच्छावाक यज मा बिलम्बिष्ठाः ।

729. ऋतवो वैमन्त्रैरिज्यन्ते ते भवन्त्युतयाजाः ।

तेषु ऋतुयाजेषु द्रविणोदसा द्रविणोदशब्द-
युक्ताः प्रवादा भवन्ति ।
भैत्रावरुणो ब्रवीति अव्यर्थेणा 'ऋतुभिः प्रेष्य'
इति प्रेषितः ।

III.117. अपि चायमन्यो हेतुः ।

सोमपानं चेन्द्रस्योचितम् । सोमाप्यायनमन्त्रेषु
'अशुरंशुस्ते' इत्यादिषु इन्द्रार्थतयैव सोमस्य
प्रतीतौ सामान्येन चेन्द्रः सोमो मीयते पृच्छते
चेति सोमसम्बन्धप्रवणात् ।

730. हे अच्छावाक त्वमप्येतदेवं ज्ञात्वा यज । ".....
अथापि अयमपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वो....
न ह्यन्य इन्द्रासोमपानेन स्तूयते तदर्थत्वा-
त्सोमसंस्कारस्य । भवति हि सोमाप्यायने
तत्संस्कारप्रधानो मन्त्रः । तद्यथा । 'अशुरं-
शुष्टे देव' ।

III.118. अयमेव पार्थिवोऽग्निः ।

आग्नेयेष्ववैन्द्रा द्रविणोदसाः प्रवादाः सन्ति ।

731. अयमेव यस्य पृथिवीस्थाने समाम्नानम् ।

यस्मादग्नेयेष्वेव सूक्तेषु द्रविणोदसाः प्रवादा
विशेषणत्वेनाग्नेरेव भवन्ति ।

III.119. एवं स्वपक्षहेतुमभिधायाधुना परपक्षोक्तहे-
तुसमीकरणायाह ।

732. अयमेवाग्निर्द्रविणोदा इति स्थितः पक्षः ।
स पुनरयं परपक्षहेतुष्वनिराकृतेषु अनवस्थित
एव । यतस्तन्निराकराय 'यथो एतत्' इत्येव-
माहुच्यते ।

दातृतम इत्यनेकान्तम् । यतः सर्वा ईश्वरा
दातारश्च देवताः ।

ता ऐश्वर्यात् सर्वा एव बलधनयोर्दात्र्यो
भवन्ति तस्मादवैशेषिकमेतदिन्द्रस्य कारणं
द्रविणोदस्त्वे ।

II.120. ऋत्विजोऽत्राधिकारके लोके समन्त्रदृष्टो
वा इविलक्षणस्य घनस्य दातृत्वादुच्यन्ते ।
ते चेन्न विधिसामर्थ्याज्जनयन्ति यथा तथैव
निगमः ।

734. 'ऋत्विजो एतस्मिन् द्रविणोदसःवेऽग्नेः
'उच्यन्ते' ।
निगमोऽपि हि भवति ऋत्विजामयमग्निः
पुत्र इति ।

III.121. भक्तिमात्रं तत् गुणवाद्व्यायेन समाल्या-
मात्रम् । दुर्बलं च समाल्या ।

735. 'भक्तिमात्रं भवति तत्' । गुणतः संवादः ।
दुर्बला हि समाल्या ।

यतः कुतश्चिद् गुणात् प्रवर्तते । यथा वायव्या-
नीति 'वायव्यान्पुपतिष्ठते' इति सर्वसोम-
पात्राणां समाख्या भवत्या ।

III.122. ततश्चास्यैवाग्नेर्विणोदस्त्वे लिङ्गं तद् भवति ।
न च तदेव केवलम् । किन्तर्हि ? वनस्पते-
रग्नित्वादिदं च ।

वृष्णो हे धर्षितः । तमसामभिगूर्या अभ्युद्यम्य
च त्वं नेष्टात् नेष्टस्वभृतात् पात्रात् सोमं हे
द्रविणोदः धनस्य बलस्य वा दातः पिब ऋतुभिः
सह ।

III.123. स विषणशब्द 'धिषेः' इत्यस्य दधात्यर्थे
वर्तमानस्य । सा ह्यर्थान् धारयति । सम्बन्धस्य
नित्यत्वात् ।

यद्वा धीरिति प्रज्ञा कर्म वा तथा संभजति ।

वनस्पत इत्येनमाहुः प्रकृतं द्राविणोदस्याः ।
तस्मादग्निरित्यभिप्रायः ।

अतः सूक्तद्विविर्भाक्त्वेनाग्निर्द्रविणोदाः । निपात-
भाक्त्वेन क्वचिन्मध्यमं (इति) सिद्धम् ।

तदेतदृचां देवतानां च साधारणं गुणामिधान-
मिति । अत एतेनाच्चादिदेवता निर्विक्रयोप-
क्रमत इति ।

III.124. अतः शब्द आनन्तर्ये । आप्रियोऽधीता
अनन्तरं वक्ष्यन्त इति शेषः ।

प्रथमं श्रुतिपथमागच्छत्येवंशीलः ।

III.125. योऽयमधीयते प्रतिप्रणवमिधो यज्ञे स
एवायमिति ।

समिच्छब्दस्य समिद्धिः प्रेष्यसमित्वसमित्-
सुमना इत्यादिष्विधमपर्यायत्वात् ।

यतः असामर्थ्यात्कुतश्चित् गुणानुवादः 'यथा
वायव्यानीति सर्वेषां सोमपात्राणां' नानादेवता-
नामपि सताम् ।

अस्य एव अग्नेस्तद्भवति अग्निरपि सोमभागि-
त्वादनुयायेषु । भवति हि तेषु-'वनस्पते'...
द्रविणोदः पिब ऋतुभिः' इति ।

737. हे वृष्णो शार्धूः धर्षयितः अभिगूर्य अभ्युद्यम्य
ततो नेष्टीयाद् धिष्याद् सोमं नेष्ट्वा वषट्कृतं
पिब ऋतुभिः कालैः सहेत्येतद्भूमहे ।

738. विषणा कस्मात् । 'धिषेः' धातोर्दधात्यर्थे
वर्तमानस्य । सा हि वागर्थं धारयति शब्दा-
र्थयोः सम्बन्धनित्यत्वात् ।

धीः प्रज्ञा कर्म वा । सा एतस्यां सीदति
सनोति वा । संभजते इयं वा ।

'वनस्पत इत्येनमाह' द्राविणोदसम् । तस्मादग्नि-
रित्यभिप्रायः ।

एवमयमग्निर्द्रविणोदाः सूक्तभागविविर्भाक्त्वेन ।
निपातमेवैतन्मध्यमं ज्योतिरेतेन नामधेयेन
भजेतेति ।

एष देवतापदविचारन्यायः सर्वत्र देवतापद-
विचारार्थं यथासंभवमुपादेयः प्रज्ञाद्वये शिष्य-
स्येति ।

740. 'अतः' इत्यानन्तर्ये । आप्रियो वक्ष्यन्त इति
वाक्यशेषः ।

प्रथममागन्तुमस्याग्नीदेवतापदसमाप्ताये शील-
मिति प्रथमागामी ।

742. योऽयमिधम आधीयते प्रतिप्रणवमिधो यज्ञे
स एवायमिति ।

प्रेषे तु 'समिद्धयः प्रेष्या' इति श्रूयते । युक्तं
च यदर्थमेव प्रेष्यते स एवेत्यते ।

III.126. यदा तावदाज्यं तनूनपात् तदैवं व्याख्ये-
यम् । हे तनूनपात् ।

यदा त्वग्निस्तनूनपात् तदैवं योजना । हे
तनूनपादग्ने ।

III.127. नरो होतृप्रभृतयोऽस्मिन् प्रकृते आसीनाः
शंसन्तीति यज्ञोऽन्यपदार्थः ।

अग्निर्वा ऋत्विग्यजमानैर्नरैः प्रशस्यत्वाग्ना-
राशंसानि ।

ईळ ईष्टेः स्तुत्यर्थस्य । इन्धतेर्वा दीपनार्थस्य ।
इळोऽग्निः ।

III.128. बर्हिः परिवर्हणात् । उद्यच्छमाना ।

प्राचीनं प्रागञ्चितं प्राङ्मुखमित्यर्थः ।

त्वस्यार्थस्य प्रदेशकत्वात् प्रदिशति वाक्यम्—
'प्रागुदग्वा बर्हिःरास्तीर्यते' इत्यादि । मन्त्रो वा
'ऊर्णम्रदा वि' इत्यादिः ।

III.129. स्योनं स्यतेः । अवस्यन्ति अन्तादनु-
भवन्तः ।

आग्नेयस्तुतिपक्षे (अग्निपक्षे) बर्हिःभिः परिवृद्ध-
त्वात् प्राच्यां दिशि प्रणयनान् प्राञ्चिः प्रणय-
नार्थः ।

वारयतेर्वा दकार उपजनः । अनभिमतो हि
तास्त्वेव निवार्यते ।

III.130. उर्विया उरुशब्दोऽत्रान्तर्णीतप्रकर्षार्थः ।
...विस्तीर्णतरम् । भाष्य उरुत्वेनेत्यर्थः ।
विवरणं, उरुत्वेन युक्ता विवृततरमित्यर्थः ।

745. हे तनूनपात् आज्यं त्वमुच्यसे ।

746. 'अग्निरिति शाकपुणिः' । हे भगवन्नग्ने
तनूनपात् ।

नराः मनुष्याः अस्मिन्नासीना उपविष्टाः शंसन्ति
इति नराशंसः ।

'अग्निरिति शाकपुणिः' । स कस्मात् ? 'नरैः
प्रशस्यः' स्तुत्यो 'भवति' । तस्य नराशंसस्य ।

748. 'ईळः अग्निः' । स पुनरयम् 'ईष्टेः
स्तुतिः कर्मणः' । स्तूयते ह्यसौ ।
'इन्धतेर्वा' दीपनार्थस्य । तत्क्रियायुक्तो
ह्यसौ ।

749. 'बर्हिः' इति वक्तव्यम् । तत्पुनरेतत्प्रसिद्धमेव
कुशमयं यज्ञाङ्गम् । तत्कस्माद्बर्हिःरित्युच्यते ।
'परिवर्हणात्' परिच्छेदनात् । लुनं हि तद्
भवति परिवृद्धं वा ।

प्राच्यां दिशि यदञ्चितं गतं जातं प्रागग्रं वा
यत्स्तीर्यते तद् भवति प्राचीनम् ।

750. स्तरणपक्षेऽपि 'प्राचीनं बर्हिः स्तृणाति'
इति विधिवाक्यम् । 'ऊर्णम्रदा वि प्रथस्व'
इति मन्त्रः ।

751. स्योनमिति सुखनाम । स्यतेः धातोरवपूर्वात् ।
तदेव हि अवस्यन्ति निवसन्ति प्राणिनः ।

750. अपरे पुनरभित्वदपि योजयन्ति मन्त्रार्थ-
दृशः । तत्पक्षे बर्हिःरित्यग्न्यभिधानम् ।
प्रागञ्च्यते प्रणीयते इति प्राचीनम् । बर्हिः
प्रवृद्धमाहवनीयाख्यं ज्योतिः प्रवृज्यते प्रणीयते ।

751. 'वारयतेर्वा' । वारणीया हि द्वारादेव निवा-
र्यन्ते ।

उर्विया उरुत्वेन महत्त्वेन विश्रयन्तां विप्रि-
यन्ताम् ।

अग्निपक्षे ज्वाला द्वारो हविषां सुप्रायणा इति ।

उषासानक्ता देवता द्वयमिति दर्शयति ।
उषाश्च नक्ता चेति ।

III.131. अग्निपक्षे दीप्तिरुषास्तमसो विवासनात् ।
आहुतिर्नक्ता अनक्त्यग्निमिति स्मरतेः ।

देव्या होतारा आकाशे द्विवचनस्य स्थाने ।
पार्थिवमध्यमावभिधेयौ ।
तिस्त्रो देवीः प्रथमायं द्वितीयेति दर्शयति
तिस्त्रो देव्यः ।

III.132. त्वष्टा मध्यमस्थान आप्रीत्वादिह समाप्तातः ।
तूर्णशब्दादश्रोतेश्च त्विषेर्वा स्यादीप्त्यर्थस्य ।

देवताद्वन्द्वे दिवो शावादेशो द्विवचनस्य पूर्व-
सवणदिशो शावापृथिव्यौ । जनित्री जनयित्र्यौ
सर्वस्य (कस्य) रूपैर्नानाप्रकारैर्युक्तः ।
अपिञ्चत् पिञ्चातिरत्र करोत्यर्थे अकरोत्
करोति वृष्टिप्रदानेन भुवनानि भूतजातानि च
विश्वा सर्वाणि ।

III.133. माध्यमकस्त्वष्टेत्याहुर्नैरुक्ताः ।

तथा मन्त्रे वाक्यार्थोपपत्तेः । मध्यमस्थाने
चाप्तानात् ।
पार्थिवोऽग्निगिति शाकपूणिः ।
तस्यमेः पार्थिवस्य त्वष्टृशब्द-(त्व)-प्रदर्श-
नार्थेषापरा ।

752. 'अग्निरिति शाकपूणिः' तत्पक्षे योजना ।
अग्न्यर्चिषो द्वारो जवनाद्वृक्षणाद्वा । हविर्वा ।
ताभिर्जवति ब्रवति वारयन्ति वा रक्षःप्रभृती-
नीति द्वारः ।

उषासानक्ता इत्येतत्पदम् । अस्य विग्रहः
'उषाश्च नक्ता च' ।

754. अपरे पुनर्वर्णयन्ति । उषा अग्नेर्दीप्तिः
नक्ता आहुतिः । दीप्तिर्विवासयति तमः ।
आहुतिर्नक्ताज्येन ।
'देव्यौ होतारौ' इति शब्दसमाधिः । 'अवं
चाग्निरसौ च मध्यमः' इत्यभिधेयवचनम् ।

755. 'तिस्त्रो देवीः' इति पदम् । ताः पुनरेताः
तिस्त्र एव देव्यः । प्रथमया ता निराह ।
तिस्त्र इति देवीशब्दस्य विशेषणम् ।

757. त्वष्टा इति वक्तव्यम् । अत्र तूर्णशब्दाद्विप्र-
वाचिनः पूर्ववदमश्रोतेरुत्तरपदम् । क्षिप्रं
व्याप्नोति यदनेन व्याप्तव्यं भवति । त्विषेर्वा
धातोर्बुद्धयर्थस्य ।
यः त्वष्टा इमे शावापृथिव्यौ सर्वेषां भूतानां
जनयित्र्यौ रूपैः नानाविधैः अकरोत् भूतानि
च सर्वाणि ।

758. तत्र तावत् 'माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुः' आचार्याः ।
केचिन्नैरुक्ता एवं मन्यन्ते ।

'मध्यमे च स्थाने समाप्तातः' इति । किञ्च
एतस्मिन्नेव मन्त्रे व्यपदेशात् ।
अयमेव 'अग्निरिति शाकपूणिः' ।

759. यथा चाग्निरेव नान्यस्तथा विशिष्टतरलिङ्गा
'अपरा' ऋग् भवति ।

उभे द्वावापृथिव्यौ बाहोरात्रे वारणी वा ।

760. 'द्वावापृथिव्याविति' । यथायमस्मिन्महान्वर्धते
अवश्यमयमावां धक्ष्यतीति । 'अहोरात्रे इति
वा' । '...अरणी इति वा' ।

III.134. वनस्पतिरवसरप्रातः । स पुनरयमभिषेयतो-
भिधानतश्च व्याख्यातः 'एष हि वनानाम्'
इति ।

'वनस्पतिः' अवसरप्रातः । स पुनरयमभि-
षेयतोऽभिधानतश्च 'व्याख्यातः' । 'एष हि
वनानां पाता वा पालयिता वा' इति ।

III.135. वनस्पतिः शमिता-शमिता च शामित्रो-
ऽग्निः । देवोदेवश्चाग्निराहनीयाख्यः । त्रयो-
ऽप्येते स्वेन स्वेनानुप्राहकेण स्वदन्तु त्वादुकुर्वन्तु ।
हव्यं हविर्मधुनोदकेन च प्रोक्षणादिगतेन घृतेन
चोपस्तरणादिगतेन ।

761. वनस्पतिः शमिता देवो अग्निरित्येते त्रयः ।
त्रिप्रहणाद्देवशब्दोऽग्निविशेषणमिति दर्शयति ।
वनस्पतिश्च शमिता चाप्रत्यक्षदेवते असंदिग्धश्च
देवोऽग्निरित्येते त्रयः स्वदयन्तु स्वादुतात्मापाद-
यन्तु । मधुना च उदकेन । प्रोक्षणाद्यभिप्रायम् ।
घृतेन च एतदस्माभिः संस्कृतं पाष इत्येतदा-
शास्महे ।

III.136. एवमयं यूपः स्तुतः । ।
अग्निरिति शाकपूणिः ।

763. एवमस्मिन् समञ्जने यूपे वनस्पतिशब्दः
प्रयुक्तः । तस्माद्यूपो वनस्पतिरिति ।
'अग्निरिति शाकपूणिः' ।

III.137. यज्ञाङ्गभावोपगमनेन यूपस्य हविर्वहन-
प्रयोजनम् ।
मन्त्रवाक्यसङ्गतिर्न तथा यूपे यथाप्राविति
शाकपूणिः ।

764. एवमेतस्मिन्मन्त्रे हविर्वहनयोगाद्वनस्पति-
शब्दस्याग्निरभिषेयः ।

765. अग्निरेवासौ यूपान्तर्गतो यूपान्मना वर्तमानो
यूपाजनीयायां वनस्पतिशब्देनोच्यते । '...अपरे
पुनः...शाकपूणिमतेनाग्निपरत्वमेव वर्णयन्ति

III.138. स्वाहाकारस्य सम्प्रदानत्वेन मन्त्रान्तेऽव-
श्यमावित्वादयमर्थो यस्यान्ते श्रूयते स होम-
मन्त्रः शोभनमर्थमाह ।
स्वाहुतमित्यादि । अथवा यदनेन स्वाहाकारेण
जुहोति तदेव सुष्टु मर्यादया जुहोतीति ।

767. स्तुतिमन्ते 'स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः'
इति सम्प्रदानम् । तत्र देवताः सम्प्रदानमिति
स्वाहाकृतयः समाप्ता नाग्निरिति ।
'स्वाहुतं हविर्जुहोतीति' । यदनेनैव हवि-
र्जुहोतीति तदेव सुष्टुपाद्य यथाभिधानमग्नौ
जुहोति ।

III.139. एवमिमा आप्रीणामृचां देवतानिर्वचनोदा-
हरणविचारयुक्तमानुपूर्व्येण यथासमाप्तायं
व्याख्याता इत्युक्तोपसंहारवचनम् ।
इह (हि) कचिद् समुदायावयवविसम्बन्धि-
त्वेनाभ्यस्ता द्रष्टव्या ।

768. इतिकरणोऽधिकारसमाप्स्यर्थः प्रदर्शनार्थो वा ।
एता एवैकादश आप्रीदेवता अनुक्रान्ता
इत्याद्याः ।
अयं तु सामान्यप्रकरणगत आत्सामेव विचारो-
ऽनिश्चितानां निश्चयावधारणार्थः ।

एवं तर्हि यज्ञ इति कात्थक्य इत्यादिप्रदर्शिता-
चार्यविप्रतिपत्तः । 'छन्दोदेवता इत्यपरम् ।'

III.140. संवादसूक्तमेतत् । सौचकमग्निं देवा
ऊचुः । हव्यं नो बहेति । स ताननयर्चा
भागं ययाचे ।

एवं याचिते भागे तं देवाः परयर्चा प्रयूचुः ।

III.141. आग्नेया इत्येषा स्थितिः पक्ष इत्यर्थः ।
भक्तिमात्रमितरत् छन्दांसि वा इत्येवमादि-
ब्राह्मणम् ।
यानि वेदे पठ्यन्ते तान्येतान्येकादश । संख्या-
वधारणमृगवेदाभिप्रायम् ।

III.142. एतानि चत्वारि नाराशंसवन्ति ।
एतानि त्रीणि तनूनपाता नाराशंसेन चोभय-
वन्ति ।

अतोऽन्यानि चत्वारि ।

वसिष्ठादिव्यतिरिक्तानां तनूनपाद्याजिनाम् ।

III.143. आप्रीदेवतापदं समाप्तायानन्तरं यानि
तानि ।
तेषां चैतन्यान्मनुष्येभ्यश्चान्तरमश्वानामुत्पत्तिः
श्रूयते ।

'प्रजापतिः प्रथमामाहुतिमजुहोत् । तत्
एतस्या आहुतेः पुरुषोऽजायत । स द्वितीया-
मजुहोत् ततोऽश्वः अजायन्त' इत्येवमश्वस्ये-
तरेभ्यः प्राधान्यात् प्रथमगमित्वम् ।

III.144. न स्वन्नाश्वशब्दोऽस्ति । मा भूत् । तस्य
पर्यायो वाजिन्शब्दोऽस्ति । परासु च
बहुशोऽश्वशब्दोऽपि ।

यद्वयं वाजिनोऽश्वस्य देवजातस्य '(स)प्रथमा-
माहुतिमजुहोत् ततो मनुष्या अजायन्त । स

769. एव सति विप्रतिपत्तिराचार्ययोः कात्थक्य-
शाकपूथ्योः ।

770. एवमुक्तस्तेऽनयोत्तरयर्चाजुजशिरे तस्य तं
भागम् ।

771. तत्कोऽत्र निश्चयः । 'आग्नेया इति तु स्थितिः'
तुशब्दोऽन्यप्रवादनित्यर्थः ।
अथ किमन्यदनुत्तमेवेति । भक्तिमात्रमितरत्
छन्दोदेवता इत्येवमादि ।

772. 'इतीमान्येकादशाप्रीसूक्तानि' अनुक्रान्तानि ।
दशधा दशतयीषु । तेषामेकादशं प्रेषिकमिति ।
'इति' एतानि 'नाराशंसवन्ति' ।
एतानि उभयवन्ति ।

अतोऽन्यानि यानि चत्वारि अवशिष्यन्ते
तानि 'तनूनपाद्वन्ति' ।

अत्र नाराशंसयाजिनो वसिष्ठादयः । तेभ्योऽन्ये

773. तनूनपाद्याजिनः ।

776. पूर्वस्मादाप्रीगणाद्विलक्षणोऽयमश्वदिगण इति
पृथगधिकारवचनम् ।
तेषामश्वः प्रथमागामी भवतीति । स पुनः
किमर्थः प्रथमागामी । पुरुषानन्तरजन्मेति हि
विज्ञायते ।

'तस्या आहुत्याः पुरुषोऽजायत द्वितीयाम-
जुहोत्ततोऽश्वोऽजायत' । विशिष्टे चाश्वमेध-
लक्षणे कर्मणि विशिष्टोऽस्याङ्गभाव इति ।

777. अथ एवाहूयतेऽनेन सूक्तेन यद्वजिन इति ।

यत् यानि वाजिनः अस्याश्वस्य देवजातस्य
देवैर्जनितस्य वसुभिरादित्यात् । 'सुरादश्च

द्वितीयामजुहोत ततोऽश्वः' इति श्रुतेर्देवादग्ने-
राहुत्या जातस्य । अथवा 'सूरादश्वं वसवो
निरतष्ट' इति दर्शनात् ।

वसवो निरतष्ट' इति । अग्नेर्वा प्रजापतिना ।
'द्वितीयामजुहोततोऽश्वोऽजायत' इति ।

III.145. प्रायेण शकुनिनाम्नां शब्दानुकृतिनिमित्त-
त्वात् तस्य शब्दस्य तन्नास्त्रश्च सादृश्यात् ते
जातिमात्मीयां प्रब्रुवाणा इव ।
मङ्गलं निराह । गिरतेः गृणातिः स्तुतिकर्मा
तदर्थे वर्तमानस्य । भाविनो हि कल्याणस्य
प्रसूचकं निमित्तं मङ्गलमुच्यते । अतः स्तुत्यं
तद् भवति ।

779. 'यथास्य शब्दस्तथा नाम' इति । तदिदं
शकुनिषु बहुलमित्यत्रोक्तम् ।

'मङ्गलं' कस्मात् ? 'गिरतेः' धातोः 'गृणात्यर्थे'
वर्तमानस्य । स्तुत्यं हि तद्भवति ।

III.146. अथवा स्तुतस्य वा भक्षयति नाशयति
गोरोचनादधिमध्वक्षतादिभिर्वावयवैस्तद्वदङ्गं
रेफस्य च लक्ष्णेनाङ्गलं सन् मकारोपजनेन
मङ्गलम् ।
गृत्समदमृषिमर्थं प्राप्तुमभ्युत्थितमभिप्रस्थितं
कपिञ्जलः शकुनिविशेषोऽभिश्चिदितवान् ।
शब्देनोत्साहितवानित्यर्थः । तस्यार्थस्याभि-
वादिनी ।

वा 'अङ्गलम्' एतन्मकारोपजनेन मङ्गलम् ।
कोऽर्थः । मङ्गलम् । अङ्गैरवयवैर्दधिमध्वक्ष-
तादिभिस्तद्वत् । रो मत्वर्थे । व्यत्ययश्च रलोः ।

गृत्समदमर्थमभ्युत्थितम्***स किल कंचिदर्थे
सिसाधयिषुरभ्युत्तस्थौ । तमभ्युत्थितं कपिञ्जलः
शकुनिरभिववाशे तत्सिद्धिमावेदयत् ।

III.147. नित्यमदत्त्वाभित्यतस्तत्त्वाभित्यहृष्टत्वाद्वा
मण्डूकाः ।
रेखाभक्तिविचित्रकत्वान्मण्डिता इव ।

780. नित्यप्रमुदिता हि ते ।***नित्यलप्ता हि ते
प्रचुरोदकत्वात् ।

ते हि भक्तिभिर्नानाचित्राभिर्विधात्रा मण्डिता
भवन्ति ।

मण्डे उदके एषामोको निवास इति वा
मण्डूकाः ।

मण्ड उदकम् । तस्मिन्नोको निवास एषा-
मिति वा ।

ये संवत्सरं शयितवन्तस्ते यथा ब्राह्मणाः कृत-
स्वाध्यायोपकरणा व्रतचारिणः स्वाध्यायमेवं
वाचं पर्जन्येन प्रीता मण्डूकाः प्रवदन्तीति ।
अनावृष्ट्युपहते किल जीवलोके वसिष्ठो वर्षार्थी
पर्जन्यमस्तौषीत् ।

781. यथा ब्राह्मणा उपाकृत्य प्रावृषि पवित्रपाणयो
मेखलिनो नियतकालास्तां वैदिकीं वाचं
वदन्त्येवं प्रावादिषुरिति ।

स किल वर्षन्तं पर्जन्यं तुष्टाव ।

तत्प्रमोदश्च भाविनो वर्षस्य सूचक इति
कृत्वा ।

'स' तान् अनुमोदमानान् वाश्यमानान् दृष्ट्वा
लब्धं वर्षेनिमित्तमिति***तानेव तुष्टाव ।

III.148. अक्षाः । अक्षोतेः कर्मभूता व्याप्नुवन्ति
गृह्णन्त्येनां देवितारः ।

III.149. ईषीकया कथम् ? ईषतेर्गतिकर्मणः ।
सा हि निर्गता भवति मुञ्जात् । इयमपीषीका
अपरेषीका तस्मादेव ।
प्राबाणोऽभिववपाषाणाः । हन्तेर्वर्णव्यापस्या ।
हन्त्यते हि तैः सोमः ।

III.150. अथ राजानः । नरा इति वा सामान्येन
स्तुत्यसम्भवादुदाहरणभावः ।

III.151. नाराशंसशब्द एव मन्त्रवचनः समाज्ञातः ।
तस्य च सामान्येन च विशेषेण च राजोप-
स्तुतिविषयाः सर्वमन्त्रा एवोदाहरणम् ।

III.152. नाराशंसशब्देनोपक्षितस्य सतः सामान्येन
स्तुत्यतया राज्ञः संप्रति स्तुतिलभहेतुमाचष्टे ।
यज्ञेन संयोगात् । यज्ञोऽश्वमेधः । तत्संयोगा-
द्वाजा सर्वयुद्धोपकरणोपेतं रथमधिरुढः । स
इदो राजा जीमूतस्येति स्तूयते ।

III.153. एष यज्ञाभिसम्बन्धात् स्तुतिसंक्रमः पूर्वा-
चार्यैः प्रदर्शितः ।
अन्ये तु उपकरणानि राजसम्बन्धात् । राजा
यज्ञसम्बन्धात् । यज्ञो देवतासम्बन्धात् । देवता-
त्मसम्बन्धात् । सोऽयमात्मैव सर्वावस्थः स्तूयत
इति मन्यन्ते ।

तथा चोक्तम्—“स्थाने स्थाने स्तुतिः सर्वा
स्थानाधिपतिभागिनी । आत्मप्रतिष्ठा बोधव्या
तथोपकरणस्तुतिः” । इति स्तुतिसंक्रमन्याय-
मिमं मन्यन्तेऽप्यत्मचिन्तकाः ।

तेषामाधारमूतत्वाद् रथः प्रथममाज्ञातः ।

III.154. दुन्दुभिः शब्दाबुकरणनिमित्तमेतज्ज्ञाम् ।

782. ‘अक्षाः’ प्रथमं निर्वक्तव्याः । ते कस्मात् ।
अक्षुवत एनानिति वा । दीव्यन्तः कितवा
एतानक्षान् पाणिभिः अक्षुवते व्याप्नुवन्ति ।

783. अथ ‘ईषीका’ कस्मात् । ईषतेर्गतिकर्मणः ।
सा हि निर्गता भवति मुञ्जात् । इयमपीतरेषी-
कैतस्मादेव ।
‘प्राबाणः’ कस्मात् ? हन्तेर्वा । तदर्थोपपत्तेः ।
वर्णव्यापस्त्युपजनाभ्याम् ।

784. एवं तर्हि नराणामेव समाज्ञानं प्राप्तमासीत् । न
तेषां सामान्यस्तुत्यभावाद्वाज्ञां च स्तुत्युपपत्तेः ।

786. तत्पूर्वप्रकृतस्यैव भावव्यवस्थेय स्तुतिविश-
नमित्तमेव मन्त्रगतमनूद्यते ।
अश्वमेधे हि—‘जीमूतस्येव भवति प्रतीकम्’
इत्यनेन सर्वयुद्धोपकरणोपेतं रथमधिरुढः
सप्तद्वकवचो राजा स्तूयते ।
स एष हि व्यापी स्तुतिसंक्रमन्याय आचार्यै-
णोपप्रदर्शितः ।

युद्धोपकरणानि राजसंयोगास्तुतिं लभन्ते ।
तस्य तान्यज्ञानीति तत्सम्बन्धास्तूयन्ते ।
राजापि यज्ञसंयोगाद्यज्ञोऽपि देवतासम्बन्धादेवता-
अप्यत्मसम्बन्धात् । सोऽयमेवमात्मैवाज्ञाप्रत्यक्ष-
भावेनावस्थितः सर्वावस्थातः स्तूयते ।

तदुक्तम्—‘स्थाने स्थाने स्तुतिः सर्वा स्थानाधि-
पतिभागिनी । आत्मप्रतिष्ठा बोधव्या तथोप-
करणस्तुतिः । इति । एष स्तुतिसंक्रमन्यायः
सर्वत्रोपसंशेयः ।

787. तद्वाचारत्वादितरेषां युद्धोपकरणानाम् ।

788. ‘दुन्दुभिः’ इत्यस्य योऽभिधेयस्तस्य ‘शब्दाबु-
करणम्’ आत्मनो नामधेयप्रतिष्ठाभिहितम् ।

यथैवासावभिहन्यमानः शब्दं करोति दुन्दुभि-
रिति तदेव तस्य नाम ।

III.155. इषुधिः कस्मात् ? इषवो निधीयन्ते
यस्मिन् । 'कर्मण्याधिकरणे च' इति किं ।
बह्वीनामिषुणां पिता पितृस्थानीयः पालयिता
वा । यस्य चास्य । बहुरिषुगणः पुत्रः पुत्रस्था-
नीयः पुत्रवद्रक्ष्यत इत्यर्थः ।

III.156. हस्तघ्नः कलापी गोधेति प्रसिद्धः । हस्ते
हस्तसमीपे स्थितो हन्यते ज्यया शरपुङ्गेन ।

पुंसतेर्वा पौरुषार्थस्य । तथा च पुंसतेः । पौंस्यं
बलम् ।

III.157. धनुः । धन्वतेर्गत्यर्थस्य वधार्थस्य वा ।
उभयार्थोपपत्तेः । तथा च दर्शयति । 'धन्व-
न्त्यस्मादपयन्ति अस्मात् । अपयन्तश्च घ्नन्ती-
षवः । अपादानत्वाच्चास्योभयोपपत्तित्वम् ।...'
संपूर्वादत्तेः सम्पदादि कृति । संभक्षणात्
परस्परस्यायुषाम् ।

III.158. ज्या वक्तव्या । जयतेर्जयसाधनत्वात् ।
जिनातेर्वा 'ज्या वयोहानौ' इत्यस्य । साभि-
प्रायेण हेतुभावं प्रतिपद्यमाना वयो भावयति ।...
या वक्ष्यन्तीव यया वदियन्ती । इत पाद-
पूरणः । कञ्चित् काचित् स्त्री आगच्छेत्
तद्वत् ।

इषुरिषतेः । इषति हन्तीति गतिकर्मणो वधा-
र्थस्य वा । उभयार्थोपपत्तेः ।

III.159. अश्वजनी वक्तव्या । सुबोधत्वादनिरव-
चनम् ।

खस्रया मुखाकाशे शेते तत् उपलब्धेः ।

III.160. तानेतान् हे अश्वजनि प्रचेतवः प्रकृष्ट-

789. 'इषुधिः' इषुणां निधानं तूणः । तस्मिन्निषवो
निधीयन्ते ।

योऽयमिषुधिः बह्वीनां बह्वनामिषुणां पाता
रक्षिता तदर्थत्वात् । यस्य चेष्टुचेः बहुः इषु-
कलापः पुत्रः पुरुषो बहुनः पापात् त्राता ।
तदर्थं ह्यसौ रक्ष्यत इत्येवं व्युत्पाद्यम् ।

790. 'हस्तघ्नः'—कलापीपट्टको गोधेति च यमाहुः ।
स कस्मात् । 'हस्ते' ह्यवस्थितोऽसौ ज्यया
'हन्यते' ।

'पुंसतेर्वा' पौरुषार्थस्य पौंस्यमिति यस्य बल-
नाम भवति ।

791. 'धनुः' धन्वतेः गत्यर्थस्य ।... 'वधकर्मणो
वा' । शत्रुवधाय तदुत्पद्यते ।

792. संपूर्वस्य अस्तेः भक्षार्थस्य । भक्षत इव हि तत्र
परस्परतः ।

792. 'ज्या' इति वक्तव्यम् । सा पुनरियं 'जयतेर्वा
जिनातेर्वा' धात्वन्त्यत्वमर्थकत्वम् । तद्वत्त्वेन हि
जीयते । स पुनरेव धनुर्गुणः ।

793. येयं योषिदिव काचित्कस्मैचिदिष्टाय पुरुषाय
किञ्चिद्रहस्यं वक्ष्यन्तीव कथयिष्यन्तीव ज्या ।

'इषुः' इत्येतत् इषतेर्गतिकर्मणः । तदर्थमेवा-
सावुत्पाद्यते । वधार्थस्य वा । तदर्थमेव ह्यसौ
गच्छति ।

794. अश्वजनीत्येतन्न निर्वक्तव्यं प्रत्यक्षवृत्ति-
त्वादस्य ।

वाक् खे मुखाकाशे शेते इति ।

795. हे अश्वजनि या त्वमेवमभिर्हसि सा त्वमेतान्

प्रज्ञानान् पृथितशान्तिहोत्रोपविष्टनयान्तिथयः ।

[I.161. तस्मादनुकरणनिमित्तकमेवाङ्गीकृत्य ब्राह्म-
णमपि दर्शयति । 'उरु मे कुरु' इति ।
एवमुक्तमेतत् । ततश्च ब्राह्मणोक्तनिर्वचनं
ज्ञात्वा वर्णव्यापत्यादिकृतेन परोक्षेण वृत्तेन
तदुल्लेखमित्याचक्षते लौकिकाः ।

III.162. प्रजां प्रजाहेतुभूतं बीजं वर्षति सिञ्चति ।

बृहदेवातिशयेन (रेतः) सेक्तुं बृहति उद्यच्छ-
त्यात्मानम् ।

अस्मिन् सुक्ते वृषणस्य वृषभस्य च स्तुति-
लाभहेतुमितिहासं वक्ष्यति । मुद्रल आह ।

III.163. तत्र वृषणः । स्तुतिप्रकरणे वृषणश्च
योगबन्धेन प्रविश्योक्तलक्षणे संप्रामे व्यवहृत्य
पणं कृत्वा जिज्ञाय जितवान् ।

तदर्थमिषादिन्येषा ऋक् ।

एकस्तत्र वृषभस्तस्य कः सहायो येन त्वमजैषी-
रीति पृष्ठः सभाह ।

पृतनाः सेनास्तासां गमनार्थम् । यत्र योद्धुं
संगच्छन्ते ।

[I.164. मदनः कामस्तं गिलति नियच्छति ।

विभर्ति वा अश्वान् । ततः ऋष्यम् ।

पितृरित्यग्नेऽप्रसिद्धत्वादिभिर्वेषचक्षणम् ।

नद्यो व्याख्याताः 'नदना भवन्ति शब्दवत्यः'
इत्यत्र ।

[I.165. गङ्गा गमनादिति । गमयति वा प्राणिनो

अश्वान् प्रवृद्धचेतसः प्रकृष्टचेतसो गमनं प्रति
समुत्सुकान् समस्तु समरणेषु संप्रामेषु तथा
चोदय यथा जयेयमित्येतदाश्चास्महे ।

796. अथवा । 'उरु मे कुर्विष्यन्नवीततुल्लखलमभ-
वत्' । तत्किल क्रियमाणमुक् मे च कुर्वित्य-
न्नवीदिव तथागुणयुक्तत्वात्तस्य । तदुल्लेखलम-
भवत् । 'तत्पुनरेतद्वल्लोर्व्यत्ययेन व्यवहित-
गुणमुच्यते उल्लेखलमिति ।

797. स हि 'प्रजां वर्षति' । प्रजोत्पत्तिकारणं रेतः
सिञ्चति योनौ ।

रेतः सेक्तुमतिशयेनासावात्मानमुद्यच्छति ।

799. 'तत्रेतिहासमाचक्षते' इति स्तुतित्वाभनिमित्त-
मुभयोरप्येकमेव वृषभगुणयोः ।

य किल द्वितीयस्य गोरभाब्रह्मा सह प्रति-
स्पर्धमानः ऐश्वर्यादन्वादिभ्यः 'वृषणं' वृषभेण
सह युक्त्वा राज्ञा सहजिजि ससर्प । स च तं
'जिगाय' जितवान् ।

यथा चैतदेवं तस्यार्थस्य अभिषादिन्येषां भवति
जितायामाजावसिताजिसरणमाज्यन्त एवाप-

800. विद्वमुद्रो मुद्रलः केनचित्पृष्ठः केन सह
युक्त्वा वृषभेणेनं राजानमजैषीरिति । स...
अनयन्वा तस्मै प्रत्यावचक्षे ।

800. पृतनाः मनुष्याः । ते यस्मिन्नजन्ति गच्छन्ति ।
पृतनाशब्दात्पूर्वपदमजतेरुत्तरपदम् ।

मदनः कामः । तमसौ गिलति वशीकरोति ।
जितेन्द्रिय इत्यर्थः ।

विभर्ति वा असावश्वान् ।

'पितुः' इत्येतद्वक्तव्यम् । तत्पुनरेतत् 'अन्नमाय' ।

801. 'नद्यः' अवसरप्राप्ताः । ताः पुनरेताः
'व्याख्याताः' नदना भवन्ति शब्दवत्यः इति ।

802. 'गङ्गा गमनात्' । सा हि विशिष्टं स्थानं

विक्षिष्टं स्थानमिति ।

प्रकर्षेण मिश्रयन्ती आप्रववन्ती नद्यन्तराणि ।

अप्रसिद्धां परुष्णीं प्रसिद्धेनाह । तां च इरावती-
मृजुत्वादतिश्रम्य परुष्णीं निराह ।

परुषि चास्याः कुटिलानीत्यभिप्रायः ।

मरुद्वृष इति सर्वासां विशेषणम् । तुल्यकारण-
त्वात् ।

III.166. ऋजीकः पर्वतस्तत्प्रभवा ।

विपाशनादित्युक्तस्योपपत्तिवचनं व्यपास्यन्त
व्यपासता विक्षिप्ता इतपुत्रस्योद्भूततमोवृत्तेर्व-
सिष्ठस्येतिहासः ।

यस्मादेनामभिप्रसुवन्ति आत्मानं प्रेरयन्ति
गच्छन्ति पतन्तीत्यर्थः । अन्या नद्यः पर्व-
तस्यन्दनात् ।

आपः कस्मात् ? आप्रोतेः कृत्स्नं तामिर्व्याप्तम्

ओषद् दाहं क्षुधं धयन्ति पिबन्ति नाश-
यन्तीत्यर्थः ।

III.167. ओषतेः पूर्वपदं धयतेरुत्तरपदं कर्तरि
कारके ।

दोषं वातपित्तादिकं वा ।

स्थानानि वा धामानि यानि पुरुषस्य शरीरे
वर्माणि तेषु सुखार्थं दुःखोपशमनार्थं वैनाः
उदघत्तोपधिरूपत्वेन ।

गच्छति । गमयति वा प्राणिनो विक्षिष्टं
स्थानमिति गङ्गा ।

प्रकर्षेण मिश्रयन्त्यन्याभिर्नदीभिः स्वान्युदकानि
गच्छति ।

येयमिरावतीति लोके प्रसिद्धा तामिमामेत-
स्मिन्मन्त्रे मन्त्रार्थविदः परुष्णीत्याहुः ।

803. तदस्याः पर्वतवत्त्वं यानि कुटिलानि तानि
पर्वाणीव तस्यास्तैस्तद्वतीति ।

तस्मात्प्रत्येकं नद्यभिधानमनुवज्यते विशेषणत्वेन
हे मरुद्वृषे गङ्गे हे मरुद्वृषे यमुने इति ।

ऋजीको नाम पर्वतस्तस्मात् प्रभवतीति
तद्धितेन ।

वसिष्ठः किल ममजास्यां मुमूर्षुः पुत्रमरणशो-
कात्तः पाशैरात्मानं बद्ध्वा । तस्य किल ते पाशा
अस्यां व्यपास्यन्त । व्यमुच्यन्तोदकेन । ततः
प्रभृति सा विपाशभवत् ।

‘यदेनामभिप्रसुवन्ति’ अभिगच्छन्त्यन्याः
प्रभूता नद्यः ।

‘आपः’ इत्येतदम । तैः पुनरेताः ‘आप्रोतेः’
सर्वमाभिराप्तमिति ।

804. यत्किञ्चिदोषच्छरीरे दहद् रोगजातं भवति
क्षयादि तदेता अताः सत्यो धयन्ति
पिबन्ति नाशयन्ति ।

तदेवमोषतेः पूर्वपदं धयतेरुत्तरपदं कर्तरि
कारके ।

यः कश्चिदुपजायते दोषो वातादिकृतः
शरीरे ।

805. अथवा । ‘सप्तशतं पुरुषस्य मर्मणां तेष्वेना
दघतीति वा’ । अस्मिन् पक्षे धामानि
स्थानानि ।

III.168. अरण्यानी अरण्यस्य पालयित्री अधि-
देवता काचिदिति नैरुक्ताः ।

III.169. अद्वा कस्मात् ? अद्वानात् अथ सत्यं
तस्मिन् धीयते ।

सा च धर्मार्थसुखादिवर्गे यथाशास्त्रमधिकृत-
पुरुषस्य कर्मानुष्ठानहेतुभावप्रदा बुद्ध्याधिदेवता
अद्वा ।

अद्वायैव च यदेव सत्यं हूयते हविर्नेतरत् ।
अथ च 'यः अद्धानो जायते तस्येष्टं न क्षीयते'
'अद्वायेष्टं च पूर्तं च' इति श्रुतिस्मृतिदर्शनम् ।

III.170. अप्वा व्याख्याता 'व्याधिर्वा भयं वा
यदेनया विद्धोऽपवीयते' इति ।

अग्नायी सा पुनरग्नेः पत्नी ।

III.171. यथैव चाग्नेः सोमपानसम्बन्धः । एवं तत्पत्न्या
अपि । मन्त्रलिङ्गा देवताऽग्नायी । तत्स्तुत्यर्था
या सा निगदेन पाठेनैव व्याख्याता ।

अथशब्दो द्वन्द्वविशेषाधिकारार्थः ।

अष्टौ पाठादेव निर्ज्ञातायां संख्यायामष्टावित्यव-
धारणार्थं संख्यापदम् ।

उलूखलमुसलयोः क्षोदनकरणत्वेन सन्निपत्यो-
पकारकत्वे सति मुख्यत्वात् प्रथमकारित्वं
भाष्यकारेणालुक्तमपि दृष्टव्यम् ।

मुसलं मुहुर्मुहुः सरणात् । उत्क्षिप्योत्क्षिप्य
निपातनान्मुहुः सरणम् ।

III.172. हविषनि । शकटे सोमलक्षणानि हवीषि
निधीयन्ते ययोः । सामीपिकं चाधिकरणम् ।

III.173. शावापृथिव्यौ नोऽस्माकं स्वमतम् ।
सिधं साधनं फलनाम् । अथ अस्मिन्नहनि
सादगुण्या दिविस्पृशं दिवः स्मर्यं गन्तार-
मित्यर्थः । यज्ञं देवेषु यच्छतां प्रापयतामि-

807. 'अरण्यानी' इत्येतत्पदम् । सा पुनः 'अरण्य-
स्य पत्नी' पालयित्री देवता ।

808. 'अद्वा' इत्येतत्पदम् । अत्र 'अव' इति
सत्यनाम पूर्वपदम् । तत्सत्यमस्यां धीयत
इति अद्वा ।

धर्मार्थकामलोक्षविपर्ययेवमेतदिति या बुद्धि-
रुपपद्यते तदधिदेवता भावाख्या अद्वात्युच्यते ।

यदेव अद्वाया हूयते हविस्तदेव साधु हूयते-
ऽन्यस्याफलत्वात् । उक्तं च । 'नाअद्धानाय
हविर्जुषन्ति देवाः' इति ।

810. 'अप्वा' व्याख्याता । 'अप्वा यदेनया विद्धो-
ऽपवीयते व्याधिर्वा भयं वा' इत्यत्र ।

'अग्नायी' अग्नेः पत्नी ।

811. असाधारण्येन । इन्द्राणी च वरुणानी च अग्नायीं
च इह कर्मण्युपह्वये सोमपानाय स्वस्त्ये चेत्येवं
सति 'तस्या एषा भवति' इति । भाष्यवचनं
नोपपद्यते ।

812. अथमपरो द्वन्द्ववर्ग इति पृथगधिकारवचनम् ।
अष्टाविति निर्देशतोऽपि सिद्धे द्वित्वे नियमार्थ-
मष्टप्रहणम् ।

उलूखलमुसलयोर्द्वैव्यत्वात् प्रथमं समाधानम् ।
तयोः पृथिव्यायतनस्य निरुपचारप्रसिद्धेः ।
प्रचुरत्वाच्च तयोः ।

मुसलं कस्मात् ? तद्धि मुहुर्मुहुः सरति ब्रीह्या-
दिषु ।

813. 'हविषनि हविषां निधाने' । सोमास्तयोर्नि-
धीयन्ते ।

814. शावापृथिव्यौ अस्माकं सिधं साधनम् इमं
यज्ञं योऽयस्मान्साधयति अथ एतस्मिन्नहनि
वर्तमानं दिविस्पृशं शां यः स्पृशति आपृ-
रयति तमेवंगुणयज्ञं देवेषु नियच्छतां

मित्यर्थः ।

देवेभ्यो दत्तमित्येतदाशास्महे ।

III.174. आर्लीं घलुषः कोटी । आर्तन्यौ 'ऋ'
गतौ इत्यस्य । ते हि ज्ययाकृष्यमाणे सङ्गच्छतः।

815. 'आर्लीं' घलुः प्रान्ते । ते कस्मात् ? 'अर्तन्यौ
वा' । ऋतेर्घातोर्गत्यर्थस्य ।

III.175. शुनासीरौ । अप्रसिद्धत्वादभिधेयस्याह
शुनो वायुः । क्षिप्रं वातीति निर्वचनम् ।
अन्तरिक्ष इत्यर्थप्राप्तार्थवचनम् ।

816. 'शुनासीरौ' इत्यत्र शुनो वायुः । स हि
क्षिप्रमेत्यप्रतिबध्यमानोऽन्तरिक्षे ।

सस्यं ब्रीह्यादि । समा संवत्सरः । एतद्देवी-
जोष्ट्रीशब्दवाच्यमिति कात्यक्यो नैरुक्तविशेषो
मन्यत इति शेषः ।

817. सस्यं च समा चेति कात्यक्यः । सस्यं
ब्रीह्यादि समेति संवत्सरः ।

तयोर्देव्योरेष संप्रैषः प्राधान्यस्तुत्युदाहरणं न
ऋक् न यजुर्न सामास्ति ।

'तयोरेष संप्रैषो भवति' ।

III.176. ते वीतां पिबेतां कामयेतां वा । इदं
हविः । त्वमपि हे होतर्यज मा विलम्बिष्ठाः ।

818. ते देव्यौ जोषयिष्यौ अस्य पृषदाज्यस्य त्वमंशं
वीतां पिबेतां कामयेतां वा । यजेति संप्रैषः ।

III.177. ऊर्जाहुती ऊर्जे प्रत्याह्नातव्ये । ऊर्जयमाने
बलं कुर्वन्त्यौ । अघातां दत्तामस्मभ्यम् ।'''
वीतां पिबेतां कामयेतां वा । इदं हविः ।
त्वमपि होतर्यज मा विलम्बिष्ठाः ।

819. ऊर्जाहुती ऊर्जयमाने बलवतीमृजतां च
कुर्वणे अघातां दत्तां'''वीतां पिबेतां काम-
येतां वा ।

IV.1. समाप्तायक्रमेणैवानन्तरं मध्यस्थाना देवताः ।

वायुः पुनर्वतिः ।

वेतेर्षाऽनेकार्थत्वाद् गतिकर्मणः ।

तस्य वायोरेषा ।

IV.2. मधुच्छन्दस आर्षम् ।

अग्रणैरलङ्कारणैरलङ्कृता भूषिता इत्यर्थः ।

पाहि पिबेतेरेतद्रूपं न पातेः ।

यत इन्द्रस्योचितं सोमपानम् । तस्मादिन्द्र एव वायुः ।

तस्य वा एषा । ऐन्द्र एव सूक्ते इन्द्रपर्यायत्व-
प्रतिपादनार्था परा ।

IV.3. शवसानं बलाचरणशीलम् ।

एवमिन्द्रप्रधानेयमृगित्येके मन्यन्ते ।

उभयप्राधान्येन परममन्यदर्शनम् ।

IV.4. वरुणः । अन्तरिक्षे उदकस्यावरणाद्वायुरेव ।

IV.5. नीचं वारं यस्य स नीचीनवारोऽधोमुख-
बिलस्तम् ।

कबन्धो मेघः कवतेर्गतिकर्मणः ।

IV.6. सुष्ठु स्तौमीत्यर्थः ।

समानया योग्यया गिरा स्तुत्या ।

अन्यके [कुत्सिताः] अन्ये (अन्यके) अस्मद्
द्विषः ।

रुद्रः । रौति स्तनयितुलक्षणं शब्दं करोतीति ।

821. अधुना समाप्तायाऽनुक्रमेणैव मध्यमस्थानदेवता-
पदानि वक्तव्यानि ।

822. “वायुः” कस्मात् । ‘वातेः’ । वा ‘गतिगन्व-
नयोः’ ।... अनेकार्थो वेतिः । तस्य वा गति-
कर्मणो गत्यर्थस्य ।

तस्यैषा भवति ।

मधुच्छन्दस आर्षम् ।

‘अलङ्कृताः’ । पर्याप्ताः अलङ्कृताः । पातुं
संस्कृताः ।

पाहि पिबेत्येतदाशास्महे ।

823. प्रसिद्धं हीन्द्रस्य मध्यमस्य सोमपानम्, ...
तस्मादिन्द्र एव वायुः ।

‘तस्य’ इन्द्रस्य वायोरेन्द्र एव सूक्ते यस्यामि-
न्द्रस्य विशेषणत्वेन वायुशब्दस्तथा ‘एषापरा’
शब्दः ‘भवति’ ।

अधिकबलमात्मानं मन्यमानम् ।

824. एवमेतस्मिन्मन्त्रे ऐन्द्रसूक्तमध्यपातित्वात् ...
‘इत्येके’ ।

‘अपरे’ पुनः ‘उभयप्राधाना’-इयमृक् इति
मन्यन्ते ।

‘वरुणः’ कस्मात् ? ‘वृणोतीति सतः’ स हि
वियद्वृणोति मेघजालेन ।

न्यक् अच्यते द्वारं यस्य स भवति नीचीन-
द्वारः अधोद्वारः । तं नीचीनद्वारं अधोबिलम् ।

825. ‘कबन्धः’ इति मेघ उच्यते । कस्मात्सः ।
‘कबनमुदकं’ कवतेर्गत्यर्थस्य ।

826. सुष्ठु तमभिष्टौमि ।

समना । तत्समानया, तद्योग्यया गिरा स्तुत्या ।
अन्ये एव अन्यके । शत्रवः ।

‘रुद्रः’ कस्मात् ? रौतीति सतः । स हि स्तन-
यितुलक्षणं करोति ।

IV.6,7. अत्यर्थे वा शब्दं कुर्वन्मेघोदरस्थो ब्रवति ।

...हारिद्रविकं मैत्रायणीयानाम् ।

I V.8. सहमानावाभिभवतोऽन्यान् ।

IV.9. क्षमया सप्तम्यर्थे तृतीया सहार्थे वा पृथिव्यां
पृथिव्या वा सह ।

चरति परि सा वृणक्तु नः परिवर्जने परि-
वर्जयतु सास्मान् ।

स्वपिपात हे स्वासवचन मेषजा मेषजानि
औषधानि तान्यस्मान्भ्यं देहीति शेषः ।

द्युतेः खण्डनार्थस्य द्युतेर्वा उज्ज्वलत्वात् ।

अभिरपीत्यादि स न मन्येतेत्यादिविचारा-
न्मृतये संकरव्युदासाय ।

IV.10. शुनः शेषस्य ।

तां योऽभिर्बुध्यते बोधयति वा देवान् होत-
त्वात् स जराबोधः ।

विशेषिशे मनुष्यस्यार्थाय ।

दृशीकं दर्शनीयं श्रवणीयमित्यर्थः ।

इरा अन्नं तेन सम्बन्धात् तद्धेतुभूतमुदकं
लक्ष्यते ।

वर्षद्वारेणापीरामन्नं ददाति ।

सोऽयमिरादः सन्निरादानादिन्द्रः ।

तदेव पूर्वपदम् । दधातेर्दानार्थस्य धारणा-
र्थस्य वीत्तरपदम् ।

सोऽयमिरादारः सन्निरा दारयितेन्द्रः ।

ब्रवतिर्गतिकर्मा ।

गच्छति सोमं पशुमित्यर्थः ।

अत इन्धनादिन्द्रः ।

IV.11. सर्वस्य शुभाशुभकर्मणो दर्शनादेवौपमन्यवो

शब्दं कुर्वाणो मेघोदरस्थो ब्रवतीति ।

हारिद्रवो नाम मैत्रायणीयानां शास्त्रामेदः ।

827. 'सहमानाय'—नित्यमभिभवते शत्रून् ।

828. क्षमया पृथिव्या व्रीह्यादिभाषमुपगतया ।
तस्यां वा...पृथिव्याम् ।

सा व्रती प्राणिनः अस्मान् परिवृणक्तु परि-
वर्जयतु नः ।

हे स्वापिपात स्वासवचन...यानि तव सहस्रं
मेषजानि...तान्यस्मान् प्रति सन्तु ।

'दियुत द्युतेर्वा' अवखण्डनार्थस्य 'द्युतेर्वा'
दीप्त्यर्थस्य ।

829. 'अभिरपि रुद्र उच्यते' इति । विचारादुन्मृतये
संक्रोपप्रदर्शनम् ।

शुनः शेषस्यार्थम् ।

स हि जरया स्तुत्या होतृत्वे वर्तमानोऽभि-
मतमर्थं यजमानानां सम्पादयन् देवान्
बोधयति ।

विशेषिशे मनुष्याय ।

दृशीकं दर्शनीयं श्रवणीयं श्रवणार्हं व्यपगत-
दोषं स्तोत्रमुच्चारयिष्यति ।

830. इराम अन्नं व्रीह्यादि दृणाति विदारयति ।

वर्षद्वेदितमंकुरं बीजं भिनत्ति ।

यो वर्षद्वारेणासाविरामन्नं ददाति सोऽयम्
इरादः इरादाता इन्द्रः ।

तदेव पूर्वपदं दधातेर्दानार्थस्य धारणार्थस्य
वीत्तरपदम् ।

सोऽयम् इरादारयिता इन्द्रः ।

ब्रवतिर्गत्यर्थः ।

सोमपानार्थमसौ ब्रवति ।

सोऽयम् इन्धः इन्द्रः ।

831. 'इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः'

मन्यते ।

ईश्वर इन्ः,...इन्श्वासौ दारयिता चेति ।...

आदरयिता वा यज्वानाम् ।

गातोराषम् ।

अदर्दो दारयसि ।

उत्सशब्दोऽपठितमपि मेघनाम ।

[V.12. उदकनिर्गमनविलानीत्यर्थः ।

अथवा दानवं दातारं च ।

IV.13. एत्समद ऐन्द्रं रूपमास्थितः ।

यस्य च शुष्माद् बलाद् ।

नृम्णस्य नृमनस्य तस्य बलस्य महा महत्वेन
हेतुना ।

नाहमिन्द्रः ।

देवतासतत्वस्य भावितान्तःकरणस्य प्रीति-
रूपयते ।

अन्ताश्क्षरविपर्ययेण ।

IV.14. एवं तदाह प्रकर्षेणार्जयिता वा संगृहीता वा
रसानामिति ।

वि वृक्षान् विविधं हन्ति ।

विश्वं सर्वमस्माद् विभाय ।

अनागा अनपराधोऽपि चास्माद् ईषते ईषति-
हन्तीति गतिकर्माणौ ।

हन्ति दुष्कृतः पापकृतः पापकारिणः ।

बृहस्पतिः । बृहतः पाता व्याप्तात्मना शोषयिता ।

IV.15. अयात्यस्य ।

अश्ना...अपिनद्धम् । मधु उदकं । परि सर्वतो-
ऽपश्यत् दृष्टवान् ।

ईश्वरश्वासौ दारयिता च क्षत्रूणामितीन्द्रः ।

अथवा । ईश्वरश्वासौ आदरयिता च यज्वानाम् ।

832. गातोरात्रेयस्याषम् ।

अदर्दः । दारितवानसि त्वम् ।

उत्सं मेघम् ।

वि खानि । विलानि विवृतानि त्वमकरोरुदक-
निर्गमनद्वाराणि ।

दानवम् उदकदातारं मेघम् ।

833. एत्समदमिन्द्रवरप्रदानादैन्द्रं रूपं विभ्रतम् ।

यस्य शुष्मात् बलात् ।

नृम्णस्य महा बलस्य सेनालक्षणस्य महत्त्वेन ।

834. नाहमिन्द्रो ब्राह्मणोऽहं तत्रसादादेवावाप्ततद्रूप
इति ।

‘दृष्टार्थस्य’ इति देवतार्थं सतत्त्वतो दृष्टवतो
भावितान्तःकरणस्य तत्रोपजातप्रीतेः ।

आशन्तविपर्ययेण ।

प्रपूर्वस्यार्जयतेः पर्जन्यः । स हि रसान्
प्रकटीकरोति ।

835. विवृक्षान् हन्ति विहन्ति वृक्षान् पर्जन्यः
अशनिपातैः ।

विश्वं विभाय सर्वाणि चास्माद्भूतानि
विभ्यति महावचात् पर्जन्यात् ।

अनागा अपि अनपराधोऽपि सन् सर्व एव
अस्माद्वर्षकर्मवतः.....ईषते पलायते ।

हन्ति उपशमयति सुभिक्षं कुर्वन्....।

बृहतो महतोऽस्य जगत उदकस्य वा पाता
रक्षिता ।

अयात्यस्याङ्गिरसस्याषम् ।

अशानवता व्यापनवता मेघेनापिनद्धम्...मधु
उदकं पर्यपश्यत् सर्वतोऽपश्यत् ।

विवरेण रवः शब्दो विविधशब्देन शब्दयित्रा ।

चमसं न चमसमिव यथा तक्षा वृक्षं स्थं
चमसं तद्वत् ।

चमन्ति भक्षयन्त्यस्मिन्निति चमसः सोमपात्रम् ।
ब्रह्मणस्पतिः । ब्रह्मणोऽन्नस्य वृष्टिप्रदानादिना
पाता रक्षिता ।

तदाह भाष्यकारः—अशनवन्तमास्यन्दनवन्त-
मिति ।

IV.16. मधुधारं 'कर्मण्य' उदकस्य धारयितारम् ।

अभीत्ययमतृणदित्येतेन सम्बध्यते ।

पपिरे पीतवन्तः पिबन्ति वा ।

स्वर्हृशः स्वरादित्यस्तस्य द्रष्टारः ।

उत्सं मेघम् ।

निवसन्ति हि तेन हेतुभूतेन तत् क्षेत्रम् ।

IV.17. वयं हितेनेव यथा हितेन केनचिन्मित्रेण
कञ्चित् तद्वज्रयेम शत्रूनि ।

आ हरेति शेषः ।

परा च वर्षकर्मश्रवणेन मध्यमस्वे हेतुर्भव-
तीत्याह ।

चेतुरिव यथा चेतुः पयः क्षीरं धार्यते तद्वद-
स्मासु निमित्तभूतेषु धुक्व क्षारय ।

किञ्च य एते त्वदनुचरा माध्यमिका देवगणा
मरुदादय ऋतस्योदकस्य पतयः पातारस्ते च
नोऽस्मान्नित्यमेव मृडयन्तु सुखं ददतु सुखय-
न्वित्यर्थः ।

IV.18. जामित्वं च त्रिविधं दृश्येत । एकं तावत्
शब्दतोऽर्थतश्च ।

एकस्मामृचि समानाभिग्याहारः समानमभिग्या-
हरत्यर्थैर्भेदेन...तजामीत्येकं मतम् ।

836. विषरेणा विकृत्य भीषणेन अतिमृता रवेन
शब्देन ।

यथा कश्चित्कुशलः शिल्पी वृक्षमध्यात् चमसं
यज्ञपात्रं निर्हेत् ।

'चमसः' चमेर्भक्षणार्थस्य । तत्र हि सोमश्रम्यते ।

ब्रह्म अन्नमृगादि वा । तस्योभयस्याप्यसौ
वर्षेणौषधीरभिनिष्पादयन् पाता सम्पद्यते ।

अश्मशब्दात् 'अशनवन्तम्' इति आस्यशब्दान्
'आस्यन्दनवन्तमिति' भाष्यकारः ।

837. मधुधारम् उदकं धारयितारम् ।

अभ्यतृणत् अभ्यहन् ब्रह्मणस्पतिः ।

पपिरे पिबन्ति ।

स्वर्हृशः सूर्यस्य रश्मयः ।

उत्सं मेघम् ।

तदपाश्रयेण हि ग्रामे क्षियन्ति कुटुम्बिनः ।

838. हितेन केनचिदोत्तेन मित्रेण संयुक्ताः सन्तो
वयं जयेम गवाश्वादीनि ।

'आ' इत्यस्योपसर्गस्य सम्बन्धि क्रियापदमध्या-
जहार भाष्यकारः ।

यतः परया वर्षलङ्कयोपपादयति मध्यस्थानः
क्षेत्रस्य पतिरिति ।

839. चेतुर्यथा पयो दोग्धि एवमस्मासु धुक्व
प्रक्षर ।

ऋतस्य उदकस्य पतयः पातारो माध्यमिक
देवाः क्षेत्रस्य पतिप्रमुखाः मृक्यन्तु । नित्यम-
स्मान् रक्षन्तु पूजयन्तु च ।

840. तदेतत्पुनरुक्तं द्विविधम् । समानशब्दार्थमस-
मानशब्दार्थे च ।

पदान्तरेण यः कश्चिपूर्वेऽर्थेचैऽभिहितोऽर्थ-
स्तमेवोत्तरेऽर्थेचैऽभिदधज्यामि भवति.....

'एकं' तावदाचार्यमतम् ।

तत्समानपादगतं च जामीत्यपरं मतम् ।

यत्रैतदपि नास्ति स्मृतिविच्छेद इति तदेव
जामीति मतान्तरम् ।

यथाशक्ति सर्वत्र विशेषो वक्तव्यं इति भावः ।

IV.19. अलब्धलाभो योगः ।

लब्धस्य रक्षणं क्षेमः ।

अधस्पादात् अधश्च पादयोर्मे पयः प्रदेष्टस्व-
स्मात् प्रसादाकाङ्क्षया मन्मुखं निरीक्षमाणा
यूयमुद्रदत्त ऊर्ध्वं वदत ।

कश्चिन्मधुमान मधु अप्वपि द्रव्योतति ।

तस्य पाता अधिष्ठातृत्वेन ।

अमीवा द्विधिता सर्पादी रोगो वा तस्य हन्ता ।

IV.20. सखा च सुशेवः सुसुखः ।

शेवः शिष्यतेर्वेकारो नामकरणः ।

षकारस्थाने वकारः प्रविशतीत्यर्थः ।

अन्तस्थशब्दः क्रियावाची न यरलववाची ।

यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्देवता ऐश्वर्यवशाद्
भवति ।

यत्किञ्चित् प्राणिनो वा सर्वमिन्द्रो बोधवीति
पुनः पुनर्भवति प्रतिपद्यते इत्यर्थः ।

स्वैर्मन्त्रैराहूयमानः स्तुयमानो वेति शेवः ।

IV.21. वाचस्पतिः प्राणात्मनेन्द्रः ।

कृतपाप्मा अतः सम्बन्धादपगतप्राणमिवात्मानं
मन्यमानः कृतनिर्णेजनः सन्नाह ।

हे वास्तोष्मते धनस्यान्नाख्यस्य स्वाभिन् ।

यदेव समाने पादे समानाभिव्याहारं भवति
तन्नामि भवतीत्यपरम् ।

एवं येन केनचित् स्वल्पेनापि विशेषेण
तदजामि भवतीत्यपरम् ।

841. एवमादिषु यथा समानशब्देऽन्यसमानशब्देषु
च पुनरुक्तेषु यः कश्चिद्विशेषो वक्तव्यः ।

योगो नाम लिप्सितस्यार्थस्य प्राप्तिः ।

क्षेमो नाम तत्परिपालनम् ।

ते यूयमाक्रान्तमूर्धानो मया मम अधस्पादात्
पादयोरधो वर्तमानाः मन्मुखप्रेक्षा अस्वाधीन-
सर्वार्थवृत्तयो भूत्वा नित्यं मां वदत ।

कश्चिन्मधुमान तु मध्वविरतं मुहुर्मुहुश्चोततीति ।

842. तदधिदेवताभावेन रुद्रात्मना च तत्कृतेनोप-
कारेण रक्षिता मध्यमः ।

843. अमीवा रोगस्तस्य हन्ता ।

843. सखा मित्रं सुशेवः सुष्ठु सुखो भव ।

‘शेव इति सुखनाम’ । तत्कस्मात् ? शिष्यतेः ।

वकारो नामकरणः ।

असौ वकारः । स वकारस्य स्थानमुपगच्छति ।...

अन्ते तिष्ठति धातोर्धो वर्णः सोऽन्तस्थः । न
संज्ञा यथा अन्तस्था यरलवाः ।

अस्येतदैश्वर्यं देवतायाः । यद्यदिच्छति रूपं
तत्करोति ।

यान्वति कानिचिद्रूपाणि मधवा इन्द्रो भवितु-
मिच्छति तानि सर्वाण्यप्रतिबन्धेन बोधवीति
पुनः पुनर्भवतीति ।

स्वैर्मन्त्रैः हूयमानो वा स्तुयमानो वा ।

844. ‘वाचस्पतिः’...वाचः पाता वा पालयिता वा,
प्राणात्मनेन्द्रः ।

अपगतप्राणमिवात्मानं मन्यमानः पापकृत्याप-
सम्बन्धात्कृतश्चिक्कृतनिर्णेजनः सन् प्राणं ब्रवीति ।...

हे वसोष्मते हे धनस्य अन्नस्य च पते ।

निरामय नियमेन रमय त्वम् ।

अद्भ्य आदित्य आदित्यादयम् ।

IV.22. इन्धनवर्जितो दीदयः दीप्यते ।

यच्च भवन्तं विप्रासो मेधाविन ईळते स्तुवन्ति
अध्वरेषु ।

मधुमतीर्मधुस्वादयुक्ता वृष्टिलक्षणा अपो दा
देहि ।

यमो मध्यस्थानो वायुरित्युक्तम् ।

परेयिवांसं पर्यागतवन्तं प्राप्तवन्तमित्यर्थः ।

प्रवतः । 'मनुष्यजातीः ।

उद्धतश्च देवजातीः ।

निवतश्च तिर्यग्जातीः ।

IV.23. वैवस्वतं विवस्वत आदित्यस्यापत्यभूतं मध्य-
मम् ।

अग्निरपीदं।दिविचारोपन्यासो मन्ये मनस्यमया-
दिरूपोऽयमस्य मध्यमस्थानस्य व्यभिचारनि-
वृत्त्यर्थः ।

तममिमेता वक्ष्यमाणा ऋचः ।

सेनेव यथा सेना सेनापतिना स्रष्टाऽवस्रष्टाऽभ्य-
नुज्ञाता सती ।

भयं दधाति जनयतीत्यर्थः ।

बलवाची वामशब्दः बलमादधाति ।

दिशुदिति वज्रनाम । वज्रनामानि त्वायुधमा-
ब्रवचनान्येव ।

प्रतीकं दर्शनमुच्यते ।

IV.24. यमो ह जातः युगपज्जातत्वाद्यमोऽत्राग्नि-
रुच्यते ।

ततश्च समानपितृकत्वाद् भ्रातरौ युगम् ।

निरामय नियमेन रमय ।

अद्भ्य आदित्यस्ततो मध्यमः ।

845. हे अपांनपात्र यस्त्वम् अनिष्मो अनिन्धनोऽपि
दीप्यसे ।

यं च त्वाम् अध्वरेषु यज्ञेषु विप्रा मेधाविन
ईळते स्तुवते ।

मधुमतीः मधुरसाः मधुरस्वादाः अपो देहि
अभिषवाय ।

‘यमो’...‘यच्छति’ उपरमयति जीवितात्सर्वं
भूतप्राप्तमिति यमः ।

846. परेयिवांसं पर्यागतवन्तं सर्वतः प्राप्तवन्तम् ।

प्रवतो मनुष्याः ।

उद्धतो देवाः ।

निवतस्तिर्यग्भ्यः तथा गत्युपपत्तेः ।

वैवस्वतं विवस्वतः पुत्रम् ।

‘अग्निरपि यम उच्यते’ इति विचारोऽप्रदर्श-
नाय ।

यथाग्निरपि यमशब्देनोच्यते तथेमा ऋचोऽनु-
प्रवदन्ति ।

847. सेनेव स्रष्टा निश्चिता । अथवा । सेनापतिना

विस्रष्टा प्रेरिता ।

अभं दधाति भयं वा ।

बलं वा दधाति ।

दिशुत् आयुधम् ।

प्रतीकं दर्शनम् ।

यस्येदमेवंलक्षणमग्निः स एव यमोऽग्निः ।

848. तौ युवामेवं कृत्वा एकपितृकौ एक जन्मानौ
यमौ भ्रातरौ ।

सर्वजगत्प्रदेशमातरावित्यर्थः ।

किञ्च जारः कनीनां जरयिता कन्यानाम् ।

पतिर्जनीनां जनयो भार्यास्तासां पतिः ।

1V.25. प्रथमोऽनुपजातपुरुषसम्भोगेच्छावस्थां त्वां
विबिधे विनवान् लब्धवान् ।

‘अग्निर्मह्यमथो इमम्’ इति च पठन्ति ।

तेषामिदमुदाहरणम् ।

चराथा चराथया ।

चरन्त्या पश्वाहुत्या वसत्या निवसन्त्यौषध्या-
हुत्येति ।

इदं आहवनीयात्मना दीप्तं सन्तम् ।

IV.26. प्रमीतेः प्रमीतिः प्रमरणं ततः प्रमरणाद्
वृष्टिद्वारेण त्रायते ।

मेदयतेर्वा ऋह्नार्थस्य सर्वमसावुदकेन ऋह-
यति ।

यात्रयती ‘यति प्रयत्ने’ कृष्यादिकर्मसु प्रयत्नं
कारयति ।

ब्रुवाणः शब्दं स्तनयितुलक्षणं कुर्वन् ।

घृतवत् घृतसंयुक्तं जुहुत ।

‘नैव कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्’
इत्याह ।

तेन पश्वादयस्तु न कामतः कण्डूयनादि-
समर्थाः ।

IV.27. क्रमणो वा क्रामत्यन्तरिक्षे ।

हिरण्यश्वासौ गर्भश्चेति प्रजापतिस्तत्पुरुषः ।

हिरण्यगर्भः समवर्तत संवृत्त उत्पन्न इत्यर्थः ।

पृथिवीमित्यन्तरिक्षनाम ।

कं देवं हविषा परिचराम ।

मातारौ सर्वस्य लोकस्य निर्मातारौ ।

जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् ।

पतिर्जनीनां पालयिता जायानाम् ।

सोमः त्वां प्रथमो विबिधे विनवान् प्राप्त-
वान् ।

819. अग्निर्मह्यमथो इमामिति च केचिदधीयते
निगममुपचयहेत्वर्थम् ।

चराथा चरन्त्या जंगमया ।

पश्वाहुत्या वसत्या च निवसन्त्या औष-
धाहुत्या ।

इदं समिद्धं भोगैः सर्वभोगानामीश्वरं प्रदातार-
मिति ।

प्रमीतिः प्रमरणं ततः सर्वलोकं त्रायते वर्ष-
द्वारेण ।

819,850. ‘मेदयतेर्वा’ ऋह्नार्थस्य । सर्वं ह्यसा-
वुदकेन ऋहयति ।

850. आयातयति कृष्यादिषु प्रवर्तयति तत्कर्मपूर्व-
कत्वात्कृष्यादिकर्मणाम् ।

प्रब्रुवाणः स्तनयितुं कुर्वन् ।

घृतवत् घृतोन्मिश्रं जुहोत जुहुत हे मनुष्याः ।

851. नित्यं हि ते कर्मवन्तो भवन्त्यारम्भशीलकृत् ।

ते हि न कामकारतोऽङ्गानि प्रसारयितुं शक्यु-
वन्ति ।

‘क्रमणो वा’ । क्रमणसाधनम् । स्वयमेव वा
क्रामति ।

852. हिरण्यमयश्वासौ गर्भश्चेति समानाधिकरणः ।

हिरण्यगर्भः एव अग्रे समवर्तत समभवत्
उदपद्यत ।

पृथिवीम् अन्तरिक्षम् ।

अनेन चरुलक्षणेनाज्यलक्षणेन वा हविषा तं
वयं परिचरेम ।

IV.28. गृमेरिति गृणात्यर्थे वर्तमानस्येति बर्णव्यापस्या 853. 'गृमेः' धातोः गृणात्यर्थे वर्तमानस्य ।

गर्भः प्रधानम् ।

प्राधान्यादेव च स्तुत्यो गर्भः ।

गृहेरेव गर्भ इति भावः ।

अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ।

लिङ्गभेदः केवलम् ।

मधुमन्तः स्वादुयुक्तः ।

IV.29. तेभिस्तैर्नोऽस्माकमविता वरिता रक्षिता
वा भवेति ।

सर्वचेष्टानां तल्लीनत्वात् सर्वस्य कर्ता ।

भौवनस्य विश्वकर्मण आर्षमिदम् ।

विमना विविधं भूतजातमुत्पन्नं मनो यस्य सः ।

सन्दृक् सम्यक् प्रविभागेन द्रष्टा ।

IV.30. तानि समिषा मदन्ति सह मोदन्ते एकी-
भवन्ति ।

ऋषिशब्देनात्र दर्शनाद्भ्रमय उच्यन्ते ।

विधाता विभागेन दाता शुभानामशुभानां च ।

तानि इषा अन्नभूतेन शरीरेण योग्येनेत्य-

मिप्रायः ।

IV.31. तदभिवादिनी तस्य चेतिहासस्यमिवादिनीय-
मृगं भवति ।

न्यसीदत् निषण्णो वेद्याम् ।

पिता नो धर्माधर्मोत्पादनद्वारेण शरीरस्य
जनकत्वात् पिता पालयिता वास्माकम् ।

स आशिषा मनसामिलषितार्थप्रार्थना आशी-
स्तया आशिषा ।

IV.32. प्रथमच्छत् प्रथममुत्कृष्टं छादयिता ।

स्तुत्यो हि गर्भः ।

तदेवं गर्भग्रहणहेतुकोऽयमिति ग्रहेर्गर्भः ।

प्रमुदितयोः संपर्काद्गर्भग्रहणं च ।

केवलं लिङ्गकृतो विशेषः ।

854. मधुमन्त उदकवन्तः ।

तेभिः तैः त्वमस्माकम् अविता तर्पयिता
भवेत्येतदाशास्महे ।

यावदिदं किञ्चिद्भूतं करिष्यमाणं क्रियमाणं च
तस्य सर्वस्य कर्ता ।

855. भौवनस्य विश्वकर्मणः प्रजाप्रतेरार्षम् ।

856. विमना विभूतमनाः विभूतप्रज्ञानः ।

संदृक् परमः प्रकृष्टः अव्यवधानेन संद्रष्टा
सम्यक् प्रविभागेन द्रष्टा ।

रुमिषा मदन्ति—इषा उदकेन अग्निः परि-
युताभिः सुसूक्ष्माभिः सह तेन कर्मणा समानं
अविशेषेण मादन्ते ।

यत्रैतानि सप्तऋषीणानि रसानामाकर्षणानि
द्रष्टृणि वा रश्मीन् ज्योतींषि एकं भवन्ति ।

857. विधाता च तद्योग्यानां विषयाणाम् ।

तानि इषा अन्नेन सह मोदन्ते तृप्यन्ति ।

859. तस्यैवार्थस्येतिहासोक्तस्याभिवादिनी आभि-
मुख्येन वादिनी 'एषा ऋग्' भवति ।

न्यसीदत् एवं कर्मण्यङ्गभावमुपजगाम ।

860. स नः पिता जनिता सोऽस्माकं पिता पाता
रक्षिता ।

859. स आशिषा । आशीः प्रार्थना कामः ।

860. प्रथमच्छत् । प्रथमोऽग्रजत्वात् । प्रजापति-
भावेन मुख्यस्य छादयिता ।

अवरान् योऽवर्गवर्तिनः ।

हविषानेन सर्वमेधिकेन ।

जनासो जनाः परिपन्थिमनुष्याः ।

मघवा हविलक्षणेन धनेन धनवान् ।

IV.35. तूर्णशब्दात् पूर्वपदम् । रक्षतेरश्रोतेर्वोत्तर-
पदमित्यर्थः ।

देवजुतं जवतिगंतौ प्रीतौ वा देवैर्मरुदादिभि-
र्गतं प्रीतं वा ।

तरुतारं तारयितारं गमयितारमित्यर्थः ।

नेमिरिति वज्रनाम ।

IV.36. सोऽयं ताक्ष्यसाधारणशब्दत्वाद् गरुत्मता
सन्दिह्यते ।

बलकृतिः प्रकाशिता ।

सद्यः समानेऽहनि समानेनाह्वा वर्तमानकालो
लक्ष्यते चिदप्यर्थः ।

निषादपञ्चमान् वर्णान् प्रतीयर्थः ।

न च केचिद्वारयितुं शक्नुवन्तीत्यर्थः ।

IV.37. शर्या धनुक्षता क्षितां शत्रुशरीरेषु प्रवि-
शन्तीं शरविकारभूतामिषुम् ।

तद्दर्शनाच्च हर्षमाणसो हृष्यन्तः ।

यथाग्निर्मरुमसात्करणाभिर्भूलं विनाशयति तद्वत् ।

तन्मध्यगतमपि योज्यम् ।

IV.38. आकारस्य ततानेत्येनेन सम्बन्धः...आततान
तनोति ।

पञ्च कृष्टीः निषादपञ्चमा मनुष्यजातीः प्रतीति
शेषः ।

वेजनवान् वा ।

अर्वा ईरणवान् वृष्टिलक्षणस्योदकस्येरणेन
तद्वान् ।

इमा इमानि स्तुतिलक्षणानि वचांसि ।

मधु कस्मात् ?...धमतेराद्यन्तविपरीतस्येत्याह ।

अवरान् पश्चादुत्पन्नान् अस्मदादीन् ।

अनेन हविषा सर्वमेधदर्शनसम्पदादियुक्तेन ।

जना ये त्वदुपासनापराङ्मुखाः ।

861. मघवा सर्वधनेशानः ।

अर्थविकल्पेन तूर्णशब्दात्पूर्वपदं रक्षतेरश्रोते-
र्वोत्तरपदम् ।

देवजुतं देवैर्गतं परत्वेन ज्ञातं वा परोऽय-
मस्माकमिति । देवप्रीतं देवैर्वा समानप्रीतम् ।

862. तरुतारं तारयितारं रथानाम् ।

नेमिरिति वज्रनाम ।

सत्यामपि हि बलकृतौ पक्षिराजे गरुत्मनि
सन्द्देशोऽसावपि बलवांश्च ताक्ष्यनामा च ।

बलकृतिरुपप्रदर्शिता ।

‘सद्यः’ शब्दो लक्षणार्थोऽयं श्वः परश्वः
परुत्पगारि चेति ।

863. निषादपञ्चमान्वर्णान्प्रति ।

न प्रतिबहुं शक्नुवन्ति केचनातिवेगवत्स्वात् ।

‘शर्याम्’ अतिबलवता धनुष्मता मुक्तां
शरमयीमिषुम् ।

864. हर्षमाणसः तवाश्रयादविकला हृष्यन्तः ।

अग्निकर्माणः अमय इवैते सेनामभिमवन्तो
यन्त्विति ।

‘दधत्क्रामति’ इत्येवमादि सर्वे मध्यमे योज्यम् ।

आतनोति सर्वतस्तनोति ।

पञ्चकृष्टीः पञ्च मनुष्यजातानि प्रति ।

865. वाजी वेजनवान् ।

अर्वा ईरणवान् उदकेरणक्रियायोगी ।

इमानि स्तुतिवाक्यानि स्तुतिलक्षणानि वचांसि ।

‘मधु धमतेः’ आद्यन्तविपरीतस्य ।

इह त्वर्थात्पकरणञ्च मध्यमोऽभिधेयः ।

IV.39. सविता मध्यमस्थानः ।

यन्त्रैर्यन्त्रस्थानीयैर्वृष्टिप्रदानादिभिरुपकारैः
कर्मभिः ।

अस्कम्भने स्कम्भनं पदप्रतिबन्धकरमालम्बनं
तद्रहिते चान्तरिक्षे ।

अदृष्टत् दृढीकृतवान् ।

अतूतैः*** अहिंसिते अत्वरिते वा ।

कुतो वा संशयः ? अन्योऽपि मध्यमादुच्यते
यतः ।

अत आह-अर्चन्नाम हिरण्यस्तूपुत्रो ह्यैरण्यस्तूप
इदं सूक्तं प्रोवाच ।

IV.40. सोमस्येवांशुं यथाभूतस्य सोमस्येव ।

एवं त्वां प्रति जागराहं जागर्मि । अहं त्वत्परि-
चर्यायां प्रसादं न करोमीत्यर्थः ।

सविता वृष्टिप्रदानद्वारेण सर्वस्य प्रसविता ।

IV.41. इमानि च सर्वाणि भुवनानि । उदकनामैतत् ।

असुरिति प्रज्ञानाम रो मत्वर्थीयः प्रज्ञावत्त्वम् ।
अनवत्वं वानः पुनः प्राणस्तेन तद्वन्तं बलवन्त-
मित्यर्थः ।

'शंभु'-शमिति सुखनाम परेणापौनस्त्याय
तदात्वे इति शेषः ।

मयोभु सुखस्य भावयित्वा आयतित्व इति
शेषः ।

IV.42. गोपीथाय***सोमपानाय प्रकर्षेण हूयसे ।

हे अमे आगहि आगच्छेति ।

सोमपानं मरुद्भिः साहचर्यं चोक्तं मध्यमस्ये-
त्याह ।

पूर्वपीतये अनादिकालप्रवृत्ताय पानाय ।

स पुनरिह वर्षकर्मयोगान्मध्यमः ।

सविता मध्यमः सर्वबलेशानः ।

वर्षेणोपकारेण पृथिवीलोकनिवासिनो धारयति ।

866. अस्कम्भने अनारम्भणे अमूर्तंऽन्तरिक्षे ।

अदृष्टत् स्थिरामकरोत् आभूतसंप्रवात् ।

अतूतै एतस्मिन्नन्तरिक्षे अहिंसिते । अत्वरमाणे
वा ।

कुतः संशयः । अन्योऽपि यस्मान्मध्यमात्स-
वितोच्यते ।

अत आह-'अर्चन् हिरण्यस्तूप ऋषिदिं सूक्तं
प्रोवाच' इति ।

867. सोमस्येवांशुं सोममिव ब्रवीता ।

जागर्मि अनन्यमनास्त्वामायागादुपास इति ।

सविता सर्वस्य भूतग्रामस्य प्रसविता उत्पाद-
यितोदकसम्प्रदानद्वारेण ।

868. इमानि विश्वानि भुवनानि उदकानि ।

असुरिति प्रज्ञानाम ।

'अनवत्त्वम्'-असुः प्राणस्तेन तद् वत्त्वम् ।

869. शंभु अस्तु । शमिति सुखनाम । तद्वभावक-
मस्तु तदात्वे ।

मयोभु अस्तु । मय इति सुखनाम ।

गोपीथाय सोमपानाय प्रहूयसे आहूयसे ।

आगहि आगच्छेत्तस्मिन्नस्मत्कर्मणि सोमं पातु-
मित्येतदाशास्महे ।

870. गोपीथाय मरुद्भिः सहेति मध्यमं लिङ्गम् ।

पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय ।

सोम्यं सोममयं मधु ।

IV.43. वेनः.....कान्तो दीप्तो मध्यमस्थानः ।

पृश्निगर्भाः पृश्निरादित्यस्तस्य गर्भभूता
गर्भत्वमापन्नाः ।

रजसो विमाने रज उदकं तस्मिन् भीयते
उत्पद्यते यस्मिन् तद्रजसो विमानमन्त-
रिक्षम् । तस्मिन्नायतने स्थितमिति शेषः ।

अपां सूर्यस्य च संगमनेऽन्तरिक्ष इत्यर्थः

विप्रा मेधाविनः ।

मतिभिः स्तोत्रशस्त्रलक्षणादिभिः ।

रिहन्ति पयन्ति...स्तुवन्तीत्यर्थः ।...

IV.44. स्तुत्यर्थाह्निर्धर्षातोः ।

IV.44. यथा जीर्यति परिणमते उपचयरूपेण गर्भ-
स्तथा तथा जरतीति जरायुगर्भस्य वेष्टकः ।

दीयते ह्यसौ पुरुषेण स्त्रियै ।

तथा च प्रवादः स्त्रीणां प्रत्यग्रदृष्टीतगर्भाणां
चिरलब्धो मे गर्भ इति ।

स च मध्यमः प्राणः । प्राणश्च वायुः ।

स हि शरीरादुत्क्रामन्नन्यानसून्नयतीति ।

जीवातवे चिरजीवनाय ।

IV.45. घृतेनोदकेन ***वृष्टिलक्षणेन चोदकेन तन्वं
शरीरं वर्धयस्वात्मनोऽस्माकं च ।

देव्यः षट् संख्याकाः...शौचं पृथिवी चाहश्च
रात्रिश्चापञ्चौषधयश्चेत्याताः ।

वीरयध्वं...वीरान् शूरान् वीरवतो वा पुत्रवतो-
ऽस्मान् कुरुतेत्यर्थः ।

कष्टं हि पुत्रमरणम् ।

मध्यमोऽभिप्रेतो गन्तान्तरिक्षे ।

इदं सोम्यं मधु सोममयं तन्मधु ।

871. 'वेनः'.....सर्वलोककान्तो हि मध्यमः
सर्वस्योपकरित्वात् ।

पृश्निगर्भाः पृश्निरादित्यः...तस्य गर्भत्वमु-
पागताः ।

रजसो विमाने रज उदकं तद्यत्र निर्मायते

872. तत्रावस्थितः अन्तरिक्षलोके इत्यर्थः ।

872. अपां च संगमे सूर्यस्य च संगमे समागमन-
स्थाने ।

विप्रा मेधाविनः स्तोतारः ।

मतिभिः स्तुतिभिः प्रज्ञापूर्वकभिः ।

रिहन्ति...लिहर्षातोः वर्धयन्ति पूजयन्ति
वेत्यर्थवचनम् ।

यथा यथा गर्भो भवति तथा तथा तदुत्पद्यते ।

दीयते हि स पुरुषेण स्त्रियै धारणाय ।

भवति च वादः स्त्रीणामभिनवदृष्टीतगर्भाणाम्
'अचिरलब्धो मे गर्भः' इति ।

स पुनरयमिन्द्रो मध्यमः प्राणः ।

स पुनर्यदेतस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथेतान् प्रा-
णान् 'असून्' अन्यत्र नयति ।

873. जीवातवे चिरम् अस्माकं जीवनाय मनो
धारय ।

घृतेन उदकेन त्वमात्मानं यथाकालं वर्ध-
यस्व ।

देवीः षट् शौचं पृथिवी च अहश्च रात्रिश्च
आपञ्चौषधयश्चेति ।

वीरयध्वं वीरान् पुत्रान् इच्छन् दातुम् ।

874. कष्टं हि पुत्रमरणम् ।

इह अभिषेयो मध्यमः ।

शुरुधो वृष्टिलक्षणा आपः सन्ति ।

IV.46. वृजिनानि पापानि दुर्मिक्षादीनि हन्ति ।

ऋतस्यैव श्लोकः स्तनयितुलक्षणः ।

आयोर्मनुष्यनामैतत् ।

इन्दुः कस्मात् ? इन्धतेर्दीप्तिकर्मणः ।

IV.47. इषवान् छान्दसत्वादिषः इळ स्तुतिं प्रती-

च्छन् वा । अन्नं वा ।

स्तोत्रभ्यो देयेनाग्नेन स्तुतीच्छया तद्भानि-
त्यर्थः ।

ममनं स्तवनमस्मदीयं प्रेरजति कम्पने चलति
गच्छतीत्यर्थः ।

वधेः प्रहरैः । अजेत जयेत । दुर्मतिं
पापबुद्धिम् ।

परुच्छेप ऋषिरित्यभिधेयवचनः ।

स कस्मान् परुच्छेपः ? परवन्परुच्छेपो-
ऽस्येति ।

IV.48. वाय्वादीनि इन्दुपर्यन्तानि सप्तविंशति-
र्थेया समान्नायमनुक्रान्तानि ।

मन्त्रस्वभावप्रदर्शनार्थम् ।

प्रजापतिः प्रजानां पाता वा पालयिता वेति
धात्वन्यत्वमात्रम् ।

त्वमेव परिगृह्णासि रक्षसि वा ।

वयं स्याम पतयः स्वामिनो रयीणां धनाना-
मित्याशीर्भन्त्रगतैव ।

यत्रापि नास्ति तत्राप्येकवाक्यतायै कल्पेति
भाष्यकारामिप्रायः ।

इह त्विन्द्रो मध्यमोऽभिधेयः ।

शुरुधः आपः सन्ति विशन्ते ।

875. वृजिनानि वर्जनीयानि अयशांसि हन्ति
नाशयति ।

ऋतस्य एवमतिमहान् श्लोकः शब्दः स्तनयि-
तुलक्षणो भवति ।

आयोः अयनस्य मनुष्यस्य ।

‘इन्दुः’—इत्येतत्पदम् । स कस्मात् ? ‘इन्वेः’-
दीप्त्यर्थस्य ।

876. इषवान् नित्यं अन्नवान् । कामवान् वा ।

कामिनां स्तोतृणां नित्यमभिमतफलसम्प्रदा-
नोन्मुखः ।

नित्यमस्याकं मन्म रेजति मननानि प्रज्ञा-
नानि रेजयति आकम्पयति ।

वज्रप्रहारैरतिदुःखैः अजेत जयेत् चिपेद्वा
दुर्मतिं पापमतिम् ।

877. ‘तत्’ च पुनरेतत् परुच्छेपस्य मन्त्रदृशः
शीलम् ।

‘परुच्छेपः’ कस्मात् ? ‘परुच्छेप ऋषिः’,
तस्य हि ‘परवत्’ महान् शेषः प्रजननम् ।

इतीमानि सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनु-
क्रान्तानि ।

देवतास्वभावोपप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् ।

‘प्रजापतिः’—प्रजानां पाता वा पालयिता वा ।

878. त्वमेवैतानि सर्वाणि सर्वतः परिगृह्ण सर्वतो
भवसि ।

वयं स्याम पतयो रयीणाम् । रयीणां धनानां पतयः

‘इति’, इयमपरा ‘आशीः’ ।

यत्रापि न स्यात्तत्राप्यध्याहार्येति स्तुत्याशि-
षोर्नित्यसम्बन्धादिति ।]

इह त्वभिधेयो मध्यमः ।

IV.49. यः कर्मात्मना वृष्टिलक्षणास्वप्नु जायते 879. अहिम्, अप्सुजम् उदकजन्मानम् ।

तमब्जम् ।

बुध्रे बन्धने नदीनां नदीशब्देन शब्दका-
रिणीनामपां स्थानेऽन्तरिक्षे ।

इदमपीतरद् बुध्रे शरीरमुच्यते ।

इयांस्तु विशेषः । बुध्रमन्तरिक्षं तत्र भवो
बुध्यः ।

रिषे रेषणाय हिंसनाय । धात् दात् कस्मै-
चिदपि ।

बुध्रे नदीनां नदनानां अपां बन्धने एतस्मि-
न्तरिक्षे ।

इदमपीतरद् शरीरं बुध्रमित्युच्यते ।

एतावांस्तु विशेषः, बुध्रमन्तरिक्षं तन्नि-
वासात् ।

रिषे धात् रेषणाय हिंसनाय कस्मैचित् ।

IV.50. सिधत् स्रवत् मा विनशदित्यर्थः ।

ऋतायोरेककामस्य ।

एवो सहायवान् । असहायो यः सर्वकार्येषु
सहायान्तरं नापेक्षत इत्यर्थः ।

स समुद्रमन्तरिक्षमामितत् । तदाविवेश आ-
विशति ।

भुवनं भूतजातं वि चष्टे पश्यतिकर्मापिथ ।

तमेनमेवं रूपं पाकेन मनसा परिपक्वेन
मनसाऽहमपश्यं दूरस्थमपि सन्तमन्तितो
ऽन्तिके सन्निभौ ।

IV.51. पुरुरवा मध्यमस्थानः । विज्ञायते हि 'वायुः

प्राण एव पुरुरवाः' इति ।

अस्मिंस्त्वयि वृष्टिप्रदानाय कर्मात्मना जाय-
माने ।

माः क्षिय आपो मेघस्था वा ।

स्वगूर्ताः 'गुरी उद्यमेन' ताः प्रतिगन्तुं स्वय-
मेवोद्यताः स्वयंगामिभ्य इत्यर्थः ।

रणाय मेघेन सह संप्रामाय अवर्धयन् वर्ष-
यन्ति मध्यमस्थानं देवगणाः ।

माः क्षियो देवानां पत्न्यः ।

असुरैः सह संप्रामाय सर्वबीरैरवर्धयन् वर्धि-

मा सिधत् मा स्रवत् । नित्यमविनाशेन
वर्ततामिति ।

ऋतायोः अस्य यजमानस्य यज्ञकामस्य ।

880. एक एवाद्वितीयः । यस्य पतने गमने प्रति-
मानन्यद्वितीयं नास्ति ।

समुद्रम् अन्तरिक्षं नित्यम् आविशति ।

भुवनं सर्वाणि इमाणि भूतानि अभिविपश्यति
यथा द्रष्टव्यानि ।

तमेवं वर्तमानमहं पाकेन मनसा विपक्वप्रज्ञा-
नेन सर्वगतमपि सन्तम् अन्तिकम् इव
अपश्यम् ।

'पुरुरवाः' मध्यमः । विज्ञायते हि 'प्राण एव
हि पुरुरवाः' इति ।

881. इतस्मिन् पुरुरवसि जायमाने वर्षकर्मण्या-
त्मानं प्रतिलभमाने प्रावृत्काले ।

'माः' आपः ।

स्वगूर्ताः स्वयंगामिभ्यः ।

रणाय मेघेन सह रमणीयाश्च संप्रामाय अव-
र्धयन् वर्षयन्ति माध्यमिका देवाः ।

मा सर्वा देवपत्न्यः ।

882. असुरैः सह वस्तुहस्तान् शत्रुबन्धाय अव-

तवन्तः ।

देवा देवा इत्यध्यायपरिसमाप्तिप्रज्ञापनफलो-
ऽभ्यासः सिद्धः ।

IV.52. इह तु मध्यमोऽभिषेवः ।

अभरत् अहरत् स्वमात्स्यं प्रापितकान् पीतवा-
नित्यर्थः ।

यत्र सहस्रं सुत्याः कुर्वन्तीति शेषः ।

सहस्रसाध्ये हि यदपि सन्नत्वाद् ऋत्विजां
दक्षिणा नास्ति ।

[पुरन्धिः] बहुप्रश्नो बहुकर्मा वा ।

IV.53. अथवा रातिर्दानम् 'अरातयो'ऽदानबुद्धयो-
ऽमधिकृतपुरुषजातीः ।

सुयत इति सोमः ।

तस्यैवैषा स्वतनूश्चन्द्रमाः ।

यद्वायुरिति रसात्मकः वादशोषणाच्च । सो
ऽयमध्यात्मापण्ठे ।

'तस्य' नैषण्डुकेन प्राधत्वेन निदर्शनार्थमुदा-
हरामः ।

IV.54. अतिशयेन स्वाद्वया मदिष्ठया अतिशयेनैव
मदयिष्या ।

इन्द्रस्य पातुमर्षायेत्यर्थः ।

सोमस्य नैषण्डुक्त्वेन बोदाह्लासा निगदेनैव
व्याख्याता ।

अथ...प्राधान्यस्तुतिप्रतिपादनार्थो भवति ।

चन्द्रमसो वा एतस्य [वा] प्रकृतस्यौषधि-
सोमस्य ।

संपिबन्त्यौषधिमौषधिरूपम् । के ? सामर्थ्याद्
रासायनिकाः ।

सोमं हितं मन्यन्ते यं ब्रह्माणो ब्राह्मणाः ।

IV.55. एवमौषधे सोमोऽर्षयोजना ।

र्षयन् ।

द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तौ यस्मात्तल्लभ्यते
समाप्तम् ।

883. इह त्वभिषेको मध्यमः ।

अभरत् अपिबत् ।

सहस्रं सुत्यानां यत्र कुर्वन्ति अयुतं च
दक्षिणाः प्राप्नुवन्ति न तु दीवन्ते सन्नत्वात् ।

884. अदक्षिणात्सन्नत्तानाम् ।

884. पुरन्धि बहुनो धनस्य दाता ।

रीतिर्दानार्थः तत्प्रतिषेधेनारातिः ।

885. 'सोमः'...यदेनमभिषुष्यन्ति ।

अस्यैषैव स्वा तनूर्ध्वचन्द्रमा रसात्मकत्वात् ।

वायुर्वा सोममेवमस्मान्माषाद्यभिषुयत इति
भवति स मध्यमः ।

उभयम् 'उदाहरिष्यामः' परार्थत्वं स्तुतेः
स्वार्थत्वं च ।

स्वादिष्ठया स्वादुतमया मदिष्ठया मदयितु-
मया ।

इन्द्राय इन्द्रार्थं पातवे पानाय ।

इन्द्रार्थं पवत्वेत्यस्वार्थता लभ्यते ।

886. 'अथ' शब्देन विशेषाधिकारवाचिना स्वप्र-
धानतां स्तुतेरधिकरोति ।

चन्द्रमसो वाधिदैवमापन्नस्य । औषधिसोमस्य
वाधियज्ञमापन्नस्य ।

यत्संपिबन्ति संचूर्णयन्ति अभिषुष्य पिबन्ति
सोममौषधि केचिन्नासायनिकाः ।

यं ब्राह्मणाः सोमं निदुः ।

'हृत्पिबियज्ञम्'-इति विषयमुपप्रदर्शयति ।

चन्द्रमसि स्वधिदैवतं योज्यते ।

न च तस्याश्नाति कश्चनादेवो देवेभ्योऽन्यः ।
अथानन्तरं चैषापरा पूर्ववद्विकल्पेन प्राधान्य-
स्तुतिप्रतिपादनार्था भवति चन्द्रमस इत-
रस्य वा ।

प्रपिबन्ति सवने सवने प्रकर्षेण पिबन्ति
सामर्थ्याद् ऋत्विग्यजमानाः ।
रसहरणाद्वा सति शोषणसामर्थ्ये त्वदीयस्य
रसस्याशोषणात् ।

1V.56. ओषधिसोमस्य हि प्रत्यहं शुक्रपक्षे एकैकं
पर्णमुपजायते द्रक्ष्यत इत्यभिप्रायः
एवमौषधे सोमयोजना ।
चन्द्रमसि तु ।

किञ्च समानां संवत्सराणाम् ।
प्रत्यहमेकैकस्याः कलाया उपजनेनापगमेन
च युक्ते रूपविशेषैः ।

1V.57. यद्वा चन्द्रो माता चन्द्रासौ माता च
निर्माता वा ।
चन्दतेर्धातोः कान्त्यर्थस्य । कान्तं हि तद्
भवति ।
चमेर्वा पूर्वे चम्यमानो रश्मिभिरद्यमानो द्रवति ।

चारु ऋचेर्विपर्ययेण ।

एवं पौर्णमासीममावास्या च निष्पादयन्
दर्शपौर्णमासयोर्भागं देवेभ्योऽन्यादिभ्यो वि-
दधाति निष्पादयत्यायन ।

IV.58. यदा त्वादित्यदैवतो द्वितीयः पादः ।

यद्यपि चादित्यस्य पुरस्तात् पुराणे चन्द्रमसः
स्थानं कथ्यते तथापि रसात्रुप्रदानसामान्याच्च

887. 'अथाधिदैवतम्' इति विषयान्तरमधिकरोति
उक्तं हि 'चन्द्रमसो वा' इति ।

न तस्याश्नाति कश्चन अदेव इति ।

तथा चैयमपरा अन्या प्राधान्यस्तुतिरप्यस्ति
सोमस्येष्टुपप्रदर्शनार्थमाह ।

888. प्रपिबन्ति प्रारभन्ते पातुमृत्विग्यजमानाः
त्रिषु सवनमुखेषु ।

रसहरणाद्वा सर्वरसापहारी वायुः समर्थः
सन्त्यन्न शोषयति तेन सोमो रक्षितो भवति ।
एकैकं पर्णमपचीयते इति ओषधेः सोमस्य
चन्द्रमसः सम्पद्यते ।

एवमधियज्ञेऽपि स एव ओषधिः सोमः ।

अथाधिदैवे (चन्द्रमाः) ।

889. समानां संवत्सराणाम् ।

889. कलानामुपचयापचयविशेषाभ्यां रूपविशेषा-
श्चन्द्रमसः प्रतितिथि भवन्ति ।

चन्द्रासौ माता च निर्माता सर्वस्येति
चन्द्रमाः । चन्द्रः पूर्वपदे मातेः उत्तरपदम् ।

'चन्द्रः' कस्मात् ? 'चन्दतेः कान्तिकर्मणः' ।

नित्यकान्तो ह्यसौ ।

'चमेर्वा पूर्वे' द्रमतेरेवोत्तरपदम् । कोऽर्थः ।

चम्यमानो भक्ष्यमाणो देवैरसौ द्रमतीति
चन्द्रमाः ।

'चारु' कस्मात् ? 'रुचेः आद्यन्तविपरीतस्य'
दीप्तिकर्मणः ।

890. एककर्मैऽपि पूर्वपक्षात् पौर्णमास्यमावाप्त्योः
स्वगत्या काले तिथि विभज्य देवेभ्यो ददति ।

891. आदित्यदैवतो द्वितीयः पाद इत्येके ।

ननु सूर्यात्परतः शतसहस्रे योजनानां चन्द्रमसः
स्थानमिति पौराणिकाः स्मरन्ति ।

स्थानवत्त्वं तावदुपपन्नम् ।

शतशब्दो बहुनाम बहुबलान्यक्षाणि यस्य
षडिन्द्रिय इत्यर्थः ।

मुद्रलस्य पुत्रो मौद्गल्यः स मन्यत इति शेषः ।
तथा च श्रुतिः—‘प्राणमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा
उत्क्रामन्ति’ इति ।

IV.59. मां नोऽस्मकं प्रजां दुहितृप्रभृति मा रीरिषो
हिंसीः । मोत (उत) चोर्थं मा च वीरान्
पुत्रनौत्रांश्च ।

IV.60. मन्दमानाय मोदमानाय । शब्दक्रियो वा
महिः । शब्दाध्यमानाय ।

एवं पृथिवीस्थानादन्यत्वं उक्ते विष्णुविश्वान-
नरो वरुणः केशीति शुस्थानादपि च विश्वान-
नरादवच्छेत्तुम् । परापि भवति ।
उदश्रेत् उदश्रयदुच्छ्रितं कृतवान् करोति वा,
...वायोदच विश्वानरत्वात् ।

IV.61. यतः क्रत्वादिकर्मणा देवानां रश्मिनाम-
जनिष्ट जातम् । किं तत् ? उष आख्यं चक्षु-
जनिता आविरक आविष्करोति ।
धाता मध्यमस्थानो वर्षकर्मणा सर्वस्य विधाता ।

विधाता धात्रा व्याख्यातः । तस्यैषा । देव-
तान्तरैः सह स्तुतिसभिपातो बहुदेवताया-
मृचि ।

IV.62. कला अवयवाः शेरतेऽवतिष्ठन्ते समुदाये
हि अवयवाः समुदायवृत्त्या वर्तन्ते ।
समुदायाद् विक्षिता मात्राः कला इति ।

अथेति गणाधिकारः ।

आश्रितमेवो वायुर्बहुवचनान्तेन मरुच्छन्दे-

कर्मसंयोगेन तु शुस्थानत्वे सति सर्वदेवतानां
विशेषस्थाननियमो विवक्षितः ।

892. बहुबलानि अक्षाणि इन्द्रियाणि यस्य स
शतबलाक्षः षडिन्द्रियः ।
मुद्रलस्यापत्यं मौद्गल्य ।
विज्ञायते हि—‘प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा
अनूत्क्रामन्ति’ इति ।

मा त्वमस्माकं प्रजां पुत्रान् पौत्रांश्च रीरिषो
हिंसीः । मा उत वीरान् अन्यानि येऽस्म-
दाश्रयाः पुरुषास्तानपि मा हिंसीरिति ।

893. मन्दमानाय हृथ्यमाणाय । अथवा । शब्दाध्य-
मानाय ।

894. शुस्थानोऽपि हि विश्वानरः समाम्रातः ।
अस्यां तु परस्यां व्यपदेशादुत्तमेन ज्योतिषा
विश्वानरस्यासंशयं मध्यमत्वमित्येवमुदाह्रियते ।
उदश्रेत् उच्छ्रयति ऊर्ध्वमुपनयति विश्वानरो
मध्यमो वायुः ।

895. क्रत्वा तत्कर्मणा देवानां रश्मिनां चक्षुः ख्यातं
प्रकाशः अजनिष्ट जायते उषाः ।

‘धाता’ कस्मात् ? स हि सर्वस्य विधाता
स्रष्टा । उदकपूर्वकत्वात् सर्वविधानस्य मध्यमः ।...

‘विधाता, धाता व्याख्यातः’ । धातव विधाता
तस्यैष निपातो भवति स्तुतिसाधारण्येन
बहुदेवतायामृचि ।

896. ‘कलशः...कला अवयवाः सोमसमुदायात्के-
चित्पृथक्कृताः । ते शेरते आसते अस्मिन् ।...
कला अपि विक्षिता भवन्ति कुतश्चित्समु-
दायादिति ।

897. अथातः शब्दावुक्तार्थो तथोः पुनरुपन्यासो
बहुवचनविशिष्टोऽयमपरोऽधिकार इति ।
वायुरेव हि भेदेनापेक्ष्यमाणो मरुदभिधानो

नाभिषीयते ।

सर्व एव च मध्यमस्थाना देवगणा भरतः ।

सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना,

पुमान् वयुक्ष सर्वैः ।

गणाश्च सर्वे भरत-

इति वृद्धासुशासनम् ॥

IV.63. पौराणिकास्तु भारीचात्काश्यपादित्वां जज्ञिरे
भरतां (सप्त) सप्तका गणा इत्याहुः ।

बहुप्रकारं शब्दं कुर्वन्ति ।

स्वप्ननेः शोभनममनैरित्यर्थः । अर्चनं वार्कः

स्वर्गैः सुस्तुतिभिरित्यर्थः ।

IV.64. सुमायाः मायेति कर्मवचनं प्रज्ञानाम वा
सुकर्माणिः सुप्रज्ञा वा ।

आ गन्तनेति सम्बन्धः । रुद्रास्तै हे रुद्राः ।

सुविताय सुविगमनाय यज्ञकर्मणे यज्ञसमाप्त्य-
र्थमित्यर्थः ।

तृष्णजे न नशब्द उमार्थीयः । तृष्णा पिपासा
यस्मिन् काले जायते तथा वा यो जयति स
तृष्णजो प्रीच्यान्तस्तस्मिन्निव काले ।

IV.65. उत्सा मेघा उदन्त्ये उदककामस्य जनस्यार्था-
यागच्छन्ति तद्दृशगच्छत ।

ऋभवो वतःप्याः । विद्युतप्रकाशनमुरु विस्तीर्णं
भान्ति । उरुशब्दात् ऋकारो रेफोऽज्मक्तिश्च ।
भातेराकारलोपः ।

IV.66. विद्वी विद्वी व्याप्य कृतेत्यर्थः । शमीति कर्म-
नाम कर्माणि प्रख्यातानि ।

सौधम्बनाः सुधन्वन आश्विरसस्य पुत्राः ।

ऋभवः ऋमुप्रभृतयः, ...ऋमुर्विध्वा वाज इति ।

तदेतदार्भवानि 'किमुभ्रेष्ठ' इत्यस्य सक्तुतस्य
सस्तवेन युक्तानि सर्वैर्गर्भैश्चास्मासु बहूनि

बहुवचनभाग् भवति ।

नेरुक्तसमयस्तु सर्व एव गणा भरतः ।

उक्तं च वार्तिके—'मध्यमा वाक्त्रिजयः सर्वाः

पुमान् सर्वेदेव मध्यमः । गणाश्च सर्वे भरतो
गणमेदाः पृथक्कृतेः' ।

अग्रे पुराणे चैत एव प्रसिद्धाः सप्तस्कन्धवायु-
विचारिणो भारीचात् काश्यपादित्वां ये जज्ञिरे ।
बहुप्रकारं च ते वृन्तीत्यर्थः ।

898. स्वप्ननेः सुगमनैः । यद्वा । स्वर्गैः शोभनम-
र्चनम् येषां तैः, सुप्तु पूजितैः ।

सुमायाः । हे सुमायाः सुकर्मणिः सुप्रज्ञा वा ।

899. हे रुद्रा आगच्छत यूयम् ।

सुविताय एतस्मै कर्मणे सुप्तु सगुणाय यथा-
शास्त्रं क्रियमाणाय प्राप्त्यर्थम् ।

900. तृष्णजे न तृष्णजे इव । तदुपजायते यस्मि-
न् विशेषतः काले स तदुपजः काले घर्मान्तः
तस्मिन् यथा ।

उत्साः...उत्सप्रभवा मेघा आपः उदन्त्ये
उदकमिच्छते लोकाय आगच्छन्ति प्रावृषि
तथास्मन्मत्या प्रतिहर्यमाणा आगच्छतेति ।...
'ऋभवः' कस्मात् ? उरु भान्तीति वा । ते
हि बहु भान्ति दीप्यन्ते । उरुशब्दात्पूर्वपदं
भातेरुत्पदम् ।

901. 'विद्वी शमी' इति द्वे अपि कर्मनामनी ।
यतोऽजाभितायै भाष्यकारः पूर्वं तत्प्रजिराह
'कृत्वा' इति, किं कृत्वा ? शमी कर्माणि ।...
ऋमुर्विध्वा वाज इति सुधन्वन आश्विरसस्य
त्रयः पुत्राः बभूवुः ।

आर्भवाणां मन्त्राणां स्वभावोपप्रदर्शनायैमाह ।...
ऋमुणा वाजेन च बहुवचनगमा भवन्ति...स

सूक्तानि विद्यन्ते ।

मन्त्रस्वाम्यमुपलक्षणीयं मन्त्रव्यभिचार-
प्रदर्शनायाह—‘आदित्यरश्मयोऽप्युभय उच्यन्ते’ ।
इति उदाहरणम् ।

IV.67. किञ्च अगोहास्य गृहितुमशक्यं त्यादित्यस्य ।

ततश्च युष्मद्विना निरालोकोऽयं लोकः ।
अक्षिरसः ‘अक्षरेष्वक्षिराः’ इति व्याख्याता ।
वचनकृतो विरोधः ।

IV.68. ऋषयो ब्रह्मरो मन्त्राणामतिमेधसः ।

त अक्षिरसोऽक्षिरा नाम ऋषिस्तस्य सुनयः
पुत्रास्ते अभिरमितः सकाशात् परिजज्ञिरे
पारंपर्येण जाताः । अमेः सकाशादक्षिराः ।
ऊर्ध्वं पितृलोकमीरतां गच्छन्तु । अवरोऽव-
स्थाः पृथिवीस्थाः ।
किञ्च असुं प्राणं य ईयुर्गताः । स्थूलं विप्रहं
त्यक्त्वा सूक्ष्माः प्राणरूपतामापन्ना इत्यर्थः ।

IV.69. सोमसम्पादिनः कर्मण्यङ्गभावं गच्छन्तः
सोमं सम्पादयन्ति ।

अपरेषां परेषां च मध्यस्थानत्वाप्रतिपादनायाह
माध्यमिको यमः । स च तेषां राजा पितृ-
पतिरुच्यते, ‘‘‘मन्यन्ते नैरुक्ताः ।

अथर्वणं निराह—अथनवन्त इति, नैरुक्तास्तुभ्य-
त्यर्थः, ‘‘‘गमनवन्त इत्यर्थः । तत्प्रतिषेधोऽ-
थर्वणमगमनम् । तेनाथर्वणेनागमनेन तद्वन्तो-
ऽथर्वणवन्तः सन्तोऽथर्वणाः ।
नवग्वा मासे मासे पिबन्ति यज्ञे गतिर्येषाम् ।

IV.70. नवनीतगतय इति । विज्ञायते हि ‘स्वयं
विलीनमाज्यं पितृणाम्’ इति ।

ह्यार्भवाणां मन्त्राणां स्वभावः । ‘‘‘ऋभोश्च बहु-
वचनेन चमसस्य च संस्तवेन बहुनि दशतयीषु
सूक्तानि भवन्ति ।

‘आदित्यरश्मयोऽप्युभय उच्यन्ते’ इत्यभिधेय-
व्यभिचारमुपप्रदर्शयति ।

902. किञ्च । अगोहास्य योऽयम् अगोहाः आदित्यः
अगृह्णीयः न गृहितुं शक्यः केनचिदपि अस्य । ‘‘‘
ततश्च युष्मद्विनाभावे निरालोकोऽयं लोकः सम्पद्यते ।
अक्षिरसो व्याख्याता, एकवचनेन ‘अक्षरे-
ष्वक्षिराः’ इति ।

903. ऋषयः अथितथस्य ब्रह्मणो ब्रह्मरः । ‘‘‘
ते अमेः परि जज्ञिरे इति । अमित्रमापन्नस्या-
क्षिरसोऽपि सकाशाद्ये जज्ञिरे ते एते ।

ये तावत् अवरो पितरः पृथिवीमाश्रितास्ते
तावत् उदीरताम् ऊर्ध्वं गच्छन्तु ।

904. असुं य ईयुः प्राणमात्रमूर्तवः अस्थूलविप्रदाः ।

सोम्यासः सोमसम्पादिनः कर्मण्यङ्गभावमुप-
गच्छन्तो ये सोमं सम्पादयन्ति ।

‘माध्यमिको यम इत्याहुः नैरुक्ताः । तस्मा-
त्पितृन्माध्यमिकान्मन्यन्ते स हि तेषां राजेति ।

‘अथर्वणः’ कस्मात् ? ते ह्येते ‘अथनवन्तः’ ।
किमिदमथर्न येन ते तद्वन्तः । यत् आह
थर्वेतिद्वारतिकर्मा गच्छत्यर्थः । ततः किम् ?
तत्प्रतिषेधः । पुरस्तादकारः । न थर्वेन्तीत्यथर्वणाः ।

905. नवग्वाः नवगतयः पितृयज्ञानागन्तुं येषां
प्रतिमासं नवा गतिर्भवति ।
नवनीतगतयो वा...विज्ञायते हि । ‘स्वयं
विलीनं पितृणाम्’ इति ।

अंगिरा इत्यादि मध्यमस्थानो देवगण इति
नैरुक्ताः । तदधिकारे समाम्नातात् ।

पितर इत्याख्यानविदः पौराणिकाः स्मरन्ति ।
ते सनत्कुमारादयो देवविशेषा एव ।
प्रसङ्गादाह—अथाप्युषयः स्तूयन्त इति ।

- IV.71. आप्त्या इन्द्रसहचारिमध्यमस्थानो देवगणः ।
तेषामेष स्तुतिस्त्रिभिः भवति ऐन्द्रयाष्टुभिः ।
तस्मिन्महं स्तौमीति वाक्यशेषः ।
सप्त दानून् दातृनुदकस्य मेघान् । दानवचनो
दानुशब्दः । नमुचिप्रभृतीन् दानवानित्यर्थः ।
IV.72. एतदुक्तं भवति । यान्यस्योपमानान्युपादी-
यन्ते तेभ्योऽधिकतर इन्द्र उणः ।

प्रथमागामित्वं चादितेरदीनत्वाद् देवमात-
त्वाच्च ।
अदितिः प्रातस्तनी सन्ध्या । सा चावस्था-
यलक्षणरसानुप्रदानसम्बन्धान्मध्यमस्थाना वो-
च्यते ।

- IV.73. शब्दश्रुतिसामर्थ्याद्वा दक्षस्य वा जन्मनि
त्वत्तत्त्व वा जन्मनि दक्षादित्येवमप्याहार्यम् ।
त्वत्तो जायमान आदित्ये आदित्याद्वा त्वयि
जायमान इत्यर्थः ।

- IV.73. परोर्ध्वो दक्षस्य विशेषणार्थः । अतूर्तपन्था-
स्वरतेस्तूर्तोऽतूर्तस्त्वरारजितः पन्था यस्य स...
योऽतूर्तपन्था इत्यादिगुणस्तस्य दक्षस्य जन्म-
नीतेर्बन्धावस्थाप्यैकवाक्यता योज्या ।
इतिष्मान् आविवासति इति परिचर्यायामि-
त्यस्मिन् सिद्धये दृष्टान्तः ।
देववीतये वीतिर्गतिर्देवान् प्रति वीतये गम-
नाय । अशनाथो वा वीतिः । देवैर्मक्षणाय ।

माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः । ऋभवो-
ऽङ्गिरसो भृगवोऽथर्वणा इति...पितर इत्या-
ख्यानम् ।

त एव ऋभुसन्तकुमारादय इत्याख्यानविदः
स्मरन्ति ।

907. एषमृषयोऽपि स्तूयन्त इति प्रदर्शयत्ययमप्य-
स्तीति मन्त्राणां विषय इति ।
'आप्त्याः'-अपीन्द्रसहचारिण ऋषिय एकत-
द्वितत्रिताः । '...ऋषिपक्षे मध्यस्थानाः ।
स्तुषेय्यं स्तोत्रव्यम् अहं स्तौमीन्द्रम् ।
908. सप्त दानून् सप्त दातृन् मेघान् । असुरान्
दानवान् । नमुचिप्रभृतीन् पृथक्त्वपक्षे । '...
य आप्तोत्यभिभवति च प्रतिमानानि भूरि
बहून्यपि । तदुक्तम् 'यैरेनं प्रतिमितमे नैनं
तानि दभ्नुवन्ति' इति ।
'तासामदितिः प्रथमागमिनी भवति' । सा
कस्मात् । उक्तं हि 'अदीना देवमाता' इति ।
अहोरात्रे मित्रावरुणौ । न तयोर्वा सन्धिवेला
तस्यां प्रथममवस्थापरसानुप्रदानसम्बन्धात्तां
मध्यमामदितिमभिप्रेत्योच्यते ।

911. आदित्यो दक्षो दाक्षायण्यदितिरिति...एवं
कृत्वोक्तम् 'इतरेतरजन्मानावितरेतरप्रकृती' इति ।

910. अथवा । दक्षस्य वा । यदा दक्षस्त्वत्तो जातो
व्रते च कर्मणि प्रवृत्तः स्ताधिकारयुक्तोऽयम्
अतूर्तपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विषु-
रूपेषु जन्मसु...इत्यैतिहासिकपक्षे योजना
विवासतिः परिचर्यायाम्—इत्यत्र निगमः—

देववीतये देवभोजनाय ।

1V.74. अथ कोऽयं दक्षः ? अदितेः पुत्र आदित्यो
दक्ष इत्याहुर्ब्रह्मविदः । आदित्यमध्ये च स्तुन
इति ।

‘इमा गिर आदित्येभ्यः’ इत्यत्र इदं तर्हि
कथं यदैतिहासिका आहुः । अदितिर्दाक्षाय-
णीति । उभयमपि चेदं निगमे श्रूयते ।
आदित्यो दक्षोऽदितिर्दाक्षायणीति । तद्यथा
‘आदितेर्दक्षो अजायत’ इत्युदाहरणम् ।

1V.75. समूदे समुदितवती संवादं कृतवतीत्यर्थः ।
एध्मियमाख्यानपक्षे योजना ।

यदा तु माध्यमिकवाक् सरमा तदैवम् । अना-
वृष्ट्या पीडितो नदन्तं स्तनयितुमुपश्रुत्य
सासूयं मन्त्रदृगाह । किमिच्छन्ती सरमा
मध्यमस्थाना वाक् ।

सरस्वती नदीवत् ‘इमं मे गङ्गे’ इत्यत्र व्या-
ख्याता । देवतावद् व्याख्यायते । तथा च
‘तत्र सरस्वतीत्येतस्य’ इत्यादिनोत्कृष्टस्य
देवतापदस्यायमवसरः ।

1V.76. सरस्वती मध्यमस्थाना वाक् ।

धियावसुः धीरिति कर्मनाम । वस्त्विति धन-
नाम...यस्याः सा कर्मधना प्रज्ञाधना वा ।...

केतुश्चोऽपठितोऽपि कर्मनाम प्रज्ञानामैव वा ।

1V.77. यस्मात् माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते नैरुक्ताः ।
अविचेतनानि अप्रज्ञातार्थानि स्तनयितुल्लक्ष-
णानि शब्दरूपाणि ।

1V.78. तस्यैवापरा । किमर्था ? इयमेव माध्यमिका
वाक् सर्वप्राप्यन्तर्गता धर्माधर्माभिवादिनी
भवतीति विभूत्युपदर्शनार्था भवतीति ।
अनुमतिः कस्मात् ? अनुमननात् । अनु-

‘आदित्यो दक्ष इत्याहुः’ देवता सतत्त्वविदः ।
केन दर्शनेन ? ‘आदित्यमध्ये च स्तुतः’ ।

‘इमा गिरः’ । इत्युपक्रम्य ब्रवीति ‘तुविजातो
वरुणो दक्षो अंशः’ इति आदित्यमध्ये स्तुते-
गदित्य एवासाविति ।

911. यद्येवं नन्विदमपरं विरुध्यते यदैतिहासिका
आहुः—‘अदितिर्दाक्षायणी’ इति । उभयमपि
चैतन्निगमे श्रूयते आदित्यो दक्षो दाक्षायण्य-
दितिरिति—तद्यथा ‘आदितेर्दक्षो अजायत’...

913. समूदे संवादं कृतवतीत्यर्थः । इत्याख्यानविद
एवं मन्यन्ते ।

वाक्पक्षे तु चिरकालीनवृष्टिव्युपरमे कदाचिद-
भिनवमेषसं वे सहसंब स्तनयितुमुपश्रुत्य
कुत इयं माध्यमिका वाक् चिरेणागतेति
विस्मितस्तामसूयन्निव ब्रवीति—‘किमिच्छन्ती
सरमा’ इति ।

914. सरस्वती व्याख्याता नदीवत् इति । तद्यद्येव-
तावत्—इत्युक्तमिदं तव ।

सरस्वती माध्यमिका वाक् ।

धियावसुः कर्मधना ।

915. केतुना स्वेन कर्मणा प्रज्ञया वा ।

तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते नैरुक्ताः ।

916. अविचेतनानि अप्रज्ञातार्थानि शब्दरूपाणि
स्तनयितुल्लक्षणानि ।

तस्या एवापरा भवति । सा पुनः किमर्थम् ?

इयमेव वाक् सर्वप्राप्यन्तर्गता माध्यमिकी सर्वार्था-
भिवादिनीति भवतीति विभूत्युपप्रदर्शनार्थम्

917. अनुमतिः अनुमननात् । अनुमता किलेय-

मता किलसौ देवैर्भूषिभिश्च चतुर्दशके पक्षे ।

IV.79. वामदेवस्य । इत् पदपूरणः । अनुमन्यासै
अनुमन्यस्व यदनुमन्तव्यम् । हे अनुमते त्वं
श (च) सुखं च नोऽस्माकं कृधि । इषमन्नं
च तोकायापत्याय नोऽस्माकं स्वभूताय...
देहि । प्रतारिष इति सम्बन्धः । तरतिश्च
वृद्धयर्थः । प्रवर्धय च नोऽस्माकमायुधि ।

पञ्चदशके पक्षे राकेत्युच्यते पञ्चदशी प्रतिपदा ।
राका कस्मात् ? रातेर्दानार्थस्य । दीयते हि
तस्यां देवेभ्यो हविः ।

IV.80. उक्थ्यम् वक्तव्या प्रशंसा यस्य तं वक्तव्य-
प्रशंसमनुपक्षीणकीर्तिमित्यर्थः ।

सिनी चासौ वालिनी चेति सिनीवाली
देवपत्नी ।

IV.81. कुहूः कस्मात् ? गृह्तेर्धातोः । गृहो षट्स्य-
ध्न्द्रमास्तत्र तत्र भवति । अतश्चन्द्रमसो
गृह्णाद्वर्णव्यापत्या कुहूः ।

क्राभूदिति वा । तस्यामप्रत्यक्षत्वाद्वित्कर्त्यश्च-
न्द्रमा भवति ।

IV.82. अथवा तरयै ते इति द्वे अपि चतुर्थ्यौ
द्वितीयार्थे । हविपेति (तु) तृतीया स्वार्थं
एव । तां त्वां हविषा विधेम परिचरेम ।

यमी यमं चक्रेम । तामसावनया प्रत्याचक्षे ।
एवं संवादसुक्तशेषः ।

यदा नैरुत्त.पक्षे मध्यमस्थाना यमी तदा
मध्यमस्थानो यमो वायुवैशुतो वा वर्षकाले
व्यतीते तामाह ।

IV.83. उर्वशी व्याख्याता उरु अभ्यश्नुते इत्या-
दिना । तदिहापि यथासम्भवं योज्यं निर्व-
चनम् ।

उर्वशीपुरूरवसोः सम्वादे पुरूरवा मध्यस्थान

भूषिभिर्देवैश्चतुर्दशके पक्षे ।

918. अन्विदनुमत इति । वामदेवस्यार्षम् । देवि-
कासु विनियोगः । हे अनुमते त्वम् अनुम-
न्यासै अनुमन्यस्व अस्माकं यदनुमन्तव्यं
त्वया शं च नस्कृधि । सुखं चास्माकं कुरु ।
इषम् अन्नं चारमाकं तोकाय अपत्याय घेहि ।
आयुधि च न प्रतारिषः प्रतीर्णानि कुर्वित्येत-
दाशास्महे ।

सैव पौर्णमासी पञ्चदशके पक्षे 'राका' इत्यु-
च्यते । सा पुनः कस्मात् ? रातेर्दानकर्मणः,
हविर्दाननिमित्तं हि सा भवति ।

919. उक्थ्यम् वक्तव्यप्रशंसं च अपरिसमाप्तस्तुतिम् ।

920. सिनिनी च सा वालिनी चेति सिनीवाली ।

921. 'कुहूः गृह्तेः' । निगृह्यसौ चन्द्रमसम् ।

क्राभूदिति वा । तस्यामप्रत्यक्षत्वाद्वित्कर्त्यश्च-
न्द्रमा भवति ।

तरयै तुभ्यं हे देवि कुहु हविषा विधेम ।
दद्य इत्यर्थः । अथवा । त्वां हविषा परिच-
रेमेति ।

922. यमी किल यमं चक्रेम भ्रातरम् । तां किल
यमोऽनयन्वा प्रत्याचक्षे ।

त्रित्वपक्षे तु माध्यमको यमो माध्यमिकां
वाचमुषसमात्मनः प्रविभक्तामिव कृत्वोभय-
स्थानां तां ब्रवीति ।

923. 'उर्वशी व्याख्याता' ।...तदिहापि देवतायां
योज्यम् । 'उर्वभ्यश्नुते' । बहूदकं व्याप्नोति ।

मध्यमः पुरूरवाः त्रित्वपक्षे ब्रवीति ।

ऐलोवा । नैरुक्तपक्षे मध्यमस्थानः स्तनयिस्तु-
रक्षणया वाचोऽधिष्ठात्री या देवता तामाह ।

IV.84. यदा त्वैतिहासिकपक्षस्तदा उर्वक्ष्यप्सरा पुरु-
रवाचैवः ।

तस्याः सकाशादाहितगर्भाया यदा जनिष्टो
जनिष्यते आयुर्नाम ।

नयो नृभ्यो हितः...नरापत्यमिति चेत्यैति-
हासिकरक्षाभिप्रायः ।

पृथिवी व्याख्याता 'प्रथनात् पृथिवी' इति ।

इह तु मध्यमस्थानाभिधेया ।

बळिति सत्त्वनाम । इत्याशब्दोऽमुत्रेत्यस्मि-
न्नर्थे । सत्यममुत्रान्तरिक्षे ।

IV.84,85. हे महिनि महो महत्वमुदकं वा प्रमूतं तेन
तद्वति तदाह भाष्यकारः महतीत्युदकवती
वेति ।

IV.85. इन्द्राणी माध्यमिका । इन्द्रस्य वा पत्नी ।

तमेतमिन्द्रमधिकृत्यैतद् ब्रूम-इत्याह भाष्यकारः
तस्याः प्रकृताया एषापरा । किमर्थमिति चेत्
उच्यते । नेह प्रसिद्धो वृषाकपिः ऋषिः ।
किन्तुहि ? बुधानोऽभिप्रेतः । नैरुक्तानां तु
तदुपप्रदर्शनायेन्द्रो ब्रवीति ।

IV.86. अत्र नैरुक्तपक्षप्रदर्शनायोच्यते । किं योऽय-
मिति वृषाकपिगति प्रसिद्धो मनुष्येषु । नेत्यु-
च्यते । यस्येदमप्यं हविरिति । देवतायाश्च
हविषा सम्बन्धः (इति) नैरुक्ताः । ऐतिहासिक-
पक्षे तु यस्य स्वभूतमिति स्वस्वामिसम्बन्धः
प्रदर्शितः । तदेतद् ब्रूम इत्याह भाष्यकारः
पूर्ववत् ।

गौरी मध्यमस्थाना स्तथिरनुलक्षणा वाग्
विबुधा । या दीप्या दीप्तत्वाद्भोचतेज्वलति-
कर्मण इत्याह ।

924. ऐतिहासिकपक्षे त्वेलः पुरुरवाः उर्वक्ष्या अप्स-
रसा वियुक्तो ब्रवीति ।

मम नरस्यापत्यमायुर्नाम राजा यं पुराणविदः
कथ्यन्ति ।

नयो नृभ्यो हितः पथ्यः सत्यसम्पत्करः 'नरा-
पत्यमिति वा' इत्यैतिहासिकपक्षं द्योतयति ।

'पृथिवी व्याख्याता' । 'अथ वै दर्शनेन
पृथुः' इत्यत्र । इह तु माध्यमिका ।

925. बल् इति सत्यस्य नाम इत्येति अमुत्रेत्यर्थः ।

हे महिनि महति । अथवा । उदकवति ।

'इन्द्राणी-इन्द्रस्य पत्नी' । इन्द्रस्य विभूतिः
पृथक्त्वे वा निज्ञाता पौराणिकैः ।

926. तमेतम् इन्द्रमधिकृत्य ब्रूम-इत्याचार्यो ब्रवीति
तस्या एषापरा भवति । सा पुनः किमर्थम् ?
ऋषिवृषाकपिः प्रसिद्धः । स पुनरादित्योऽभि-
प्रेतो नैरुक्तानाम् । तदुपप्रदर्शनायापरामाह ।

927. सरुपुर्वृषाकपेर्ऋते । य एष मम सखा वृषा-
कपिस्तस्मादते । किं योऽयमृषिर्मनुष्येषु
प्रसिद्धः । नेत्युच्यते ।

'गौरीः रोचतेः' ज्वलत्यर्थस्य । माध्यमिका
वाक् । सा पुनर्दीप्तिमती ।

IV.87. मध्यमेन एकपदीत्युच्यते । द्विपदी द्वाभ्यां सहकारिकाभ्यां मध्यमेन चादित्येन द्विपदी ।
...मध्यमैव गौरी न गुणयोगादस्या काचि-
दित्यर्थः । ***समुद्राः समुद्र इत्यन्तरिक्षनाम ।
तात्स्थायत्वं ताच्छब्दम् । समुद्रस्थाः समुन्दन-
कारिणो वा मेघाः ।

IV.88. गौर्मध्यस्थाना वाक् । अमीमेदनु मीयतिः शब्दकर्मा अन्वमीमेत् । स्तनयितुल्लक्षणेन शब्देनानुशब्दयति । वत्सं रसहरणसामान्या-
दात्मनो वत्सं वत्सभूतमादित्यम् ।
धर्मधुगिति याज्ञिकाः । अतस्तदभिप्रायेणा-
न्यथा मन्त्रस्य योजना । गौर् धर्मधुक्
सानुशब्दयति वत्सं मिषन्तं तामेव मातरं
निरीक्षमाणम् । मूर्धानं चास्य जिघ्रतीति शेषः ।
हिङ्करोति मातैव ज्ञानायात्मनः ।
धेनुर्मध्यमस्थाना धयतेर्वा पानार्थास्य । पीयते हि
सा तत्प्रवृत्तवृष्ट्युदकद्वारेण । धिनोतेर्वा प्रीण-
नार्थस्य प्रीणयति हि सा कृत्स्नं जगत् ।

IV.89. धर्मधुक्पक्षे पयो यजुर्मिः साविषत् (अभि) सुवतु अभ्यनुजानातु संश्रयमाणं पयो यजुष्म-
दिति संस्कारेण यजुषा तद्वत् । सुप्रब्रवीमीति
पाठः ।
अध्या मध्यमस्थाना । कस्मात् ? अधग्री
अधस्य दुर्भिक्षादेर्हन्त्री । अहन्तव्या वा धर्म-
धुक्पक्षे स्पर्शनेनाधस्य पापस्य हन्त्री ।

IV.90. भगवती भगं धनं तेनैव रशम्युपहृतेनोद-
काख्येन धनेन धनवती । हिशब्दः पदपूर्णः
भूया भव । अथोऽनन्तरं तेनैव त्वष्टृत्तेन
धनेन वयमपि भगवन्तो धनवन्तः । स्याम
भवेम ।

तस्या एषापरा वसुसम्बन्धव्यान्माध्यमिकत्व-
प्रदर्शनार्था ।

928. मध्यमेन सहैकत्वमापन्ना । द्विपदी मध्यमेन
चादित्येन च ।
गौरीति गुणाभिधानमप्रसिद्धाभिधेयं छन्दसि
देवतायाम् ।
समुद्राः मेघाः ।

929. गौः माध्यमिका वाक् पुत्रं अन्वमीमेत् अनु-
शब्दयति महद्भिः । स्तनयितुल्लक्षणेन आदित्यम् ।

930. धर्मधुक्पक्षे—गौरेव गौः, अन्वमीमेत् अनु-
शब्दयति वत्समेव वत्सं मिषन्तं तमेवोन्मुखं
पश्यन्तम् । एवमपि च प्राप्य मूर्धानं अस्य
उपप्राप्य हिङ्कित्येवं शब्दं करोति ।

धेनुः धयतेर्वा । धीयतेऽसौ वत्सेनेति । 'धिनो-
तेर्वा' । तर्पयत्यसानुदकेन पयसा वा ।

931. धर्मधुक्पक्षे—'श्रेष्ठम् अतिशयेन प्रशस्यमेतं
सबन्ध एतत् यजुष्मत्पयः साविषत् सुनोतु
अभ्यनुजानातु सविता । यद्वि सवित्रा
प्रमृतं क्रियते तदेव साधु भवति ।
अध्या कस्मात् । सा हि सर्वस्यैव 'अहन्तव्या
भवति' । 'अधग्रीति वा' । सा हि पापं
हन्ति यदि वाग्यदि गौः ।

भगवती धनवती उदकेनोदकवती भव ।
अथ इदानीमेव त्वयि भगवत्यां वयमपि
त्वदुत्प्लेष्टेनोदकेन भगवन्तो धनवन्तः स्याम ।

932. 'तस्या एषापरा भवति' सा पुनः किमर्थम् ?
रूपतो हि पूर्वस्मिन् मन्त्रे धर्मधुक् सुतराम्

हिङ् इत्येव रूपं स्तनयितुलक्षणं कुर्वती ।
वसुपत्नी वसु धनं वृष्ट्युदकाख्यं तस्याधिपति-
भूता ।

IV.91. पथ्या स्वस्तिः प्रकरणान्मध्यमस्थाना ।
तन्निवासात् । पथ्यन्तरिक्षे भवा पथ्या स्वस्ति-
शब्दोऽप्युक्तनिर्वचनः । प्रायणीयायां 'पथ्यां
स्वस्ति प्रथमां प्रायणीये यजति' इति यथा
दृष्टे द्वे पदे एवं समास्रते ।

IV.92. देवगोपा देवी चासौ गोप्त्री च देवानां
सा गोप्त्री च । देवा वा गोप्तारो यस्या इत्ये-
वमाशास्यते या सा देवगोपा ।

अनसः अनितेरनो वायुस्तस्मात् ।

IV.93. अथवा अनः शकटम्...अनस इव यथा
कञ्चिदनस शकटात् स्तेनादिना संपिष्टात्
संपिष्यमाणादित्यर्थः । शाकटिकोऽपसर्पेण
तद्वत् ।

तस्या एषापरा । किमर्था ? उत्तमाप्युषा
आदित्यसंश्रया । इयं तु मध्यमा मेघसंश्रया
इति प्रदर्शनायाह ।

एतदिति वृष्ट्युदकं भूमिगतं प्रदर्शयन्नाह ।
अस्या उषस आधाराधेयसम्बन्धेन सम्बन्धि ।

अनः शकटं मेघाख्यम् ।

IV.94. यूथस्य माता गजादेः पञ्जुजातस्य यत्कि-
चिद् यूथं तस्य सर्वस्य मातृभूता । मेघयूथस्य
वा निर्मात्री ।

IV.95. रोदसी मध्यमस्थानस्यैव रुद्रस्य पत्नी ।

श्यावाश्वस्य । रंहतेर्गतिकर्मणो रथस्तं मेघम् ।

पपद्यते यतः परया वसुभिर्देवैः सम्बन्धान्मा-
ध्यमिकैव देवतेत्युपपादयति ।

हिङ् इत्येव प्रकारं शब्दं स्तनयितुं कुर्वती
वसुपत्नी वसुनामुदकानामीश्वरा ।

933. 'पथ्या स्वस्तिः' इति वक्तव्यम् । अत्र पूर्व-
पदं पन्था अन्तरिक्षम् । तन्निवासात् पथ्या
स्वस्तिरित्युक्तं निर्वचनम् । यथा प्रायणीयायां
यजतिप्रयोगो दृष्टस्तथा समास्रातः 'पथ्यां
स्वस्तिं पूर्वां यजति' इति ।

देवगोपा देवी चासौ गोप्त्री चेति देवगोपा ।
देवान दातृनस्मान् गोपायत्विति वा । हविषो
गोपायतु । अथवा । देवा माध्यमिका बुस्थाना
वा रश्मय एनां गोपायन्त्विति वा ।

934. अनसो वायोः ।

'अनो वायुरनितेः' धातोः प्राणनार्थस्य ।
अपि बोपमार्थे स्यात् । अनस इव शकटात्
यथा शाकटिकः शकटात्केनचित् संपिष्य-
माणादपसर्पेदेवं वायुना संपिष्यमाणान्मेघाद-
पासरदुषा इति द्वितीया कल्पना ।

'तस्या एषापरा भवति' । सा पुनः किमर्थम् ।
उत्तमापि ह्युषा आदित्यसंश्रयाद्भवति । इयं
तु मध्यमा मेघसंश्रया वायोरेव संस्तवादिति
मध्यमास्त्रभावप्रायोऽनुत्पुपप्रदर्शनार्थम् ।

935. विशीर्णमुदकभावेन पृथिवीं संक्लेष्य अवस्थितं
दर्शयन् ब्रवीति मेघम् । एतदस्याः उषसः
अनो मेघाख्यमाश्रयभूतम् ।

936. यूथस्य माता मेघयूथस्य निर्मात्री मध्यमा ।

रोदसी रुद्रस्य पत्नी, रुद्रस्य विभूतिः ।

937. श्यावाश्वस्यार्थम् । अग्निमाहते विभियोगः

शु क्षिप्रम् । मारुतं मरुतां सम्बन्धिनम् । तेन
सम्बन्धेन घनकलकलक्षणेन वयं श्रवस्युं
श्रवणीयम् । आहुवामहे... आह्वयामहे ।

IV.96. अथातो शुस्थाना देवता मध्यमस्थानानन्तरं
समाम्नायक्रमेण लिङ्गवचनविभागेन व्याख्या-
यन्त इति शेषः ।

तत्काले मध्यमस्थानस्य हीयमानरूपत्वाद्
शुस्थानस्य च प्रतिक्षणमुपचीयमानरूपत्वात् ।
तदनन्तरं क्रमेणोपचीयमानप्रकाशशुस्थान-
देवतारूपा... ज्योतीरूपोत्तमाख्यतुरोचेन च
शुस्थान एव (वा) ।

अश्विनौ कस्मात् ? यस्मादश्नुवाते व्याप्तुतः
कृत्स्नं जगत् । (केन) रसेनावश्यायरसेनैको
मध्यमः तेजसाऽन्य उत्तमः । अश्वैस्तद्वन्ता-
वित्यौर्णवामो मन्यत इति शेषः ।

IV.97. तत्कावश्विनाविति । तदिति वाक्योपन्यासे ।
किं पत्रे । द्वावापृथिव्यावश्विनावित्येके
आचार्या मन्यन्ते । विज्ञायते हि—तौ यौ
प्रत्यक्षावश्विनाविमे एव ते द्वावापृथिव्यौ ।
द्यौर्ज्योतिषा व्यश्नुते पृथिवी रसेनालक्षणेन ।

तत्र च कालेऽनुत्तमो भागो हि ज्योतिषा
मध्यमः । ज्योतिर्भागमेवाणुगतस्तमसा उत्तम
आदित्योऽश्विशब्दवाच्यः ।

IV.98. आगच्छन्तावश्विनावदृष्ट्वा आगतौ च सह-
सैव दृष्ट्वा वामदेव एवमाह ।
तयोरेतस्यामृच्युपगणितयोरूर्ध्वमर्धरात्रादित्येवं
समानकालयोः ।

तत्र व्यभिचारं दर्शयति असंस्तवेनेति—पृथक्-
स्तवेनेत्यर्थः । एष वस्माणोऽर्धर्चः । तस्य
च पूर्वस्मिन् मन्त्रे वसातयो रात्रयो न जन-

स्तोता ब्रवीति । नु क्षिप्रं वयं रथम् आहुवामहे
आह्वयामहे मारुतं मरुत्संयुक्तं श्रवस्युं
श्रवणीयं यशस्त्रिनम् ।

939. व्याख्याता मध्यस्थानः देवताः सवचनलिङ्ग-
विशेषाः । अधुना तेनैव समाम्नायानुक्रमेण
शुस्थाना व्याख्येयाः ।

सत्यप्यवियोगे प्राथम्यात् प्रथमस्य समाम्नायं
युक्तमिति चेन्न तत्कालेन मध्यस्थानस्य हीय-
मानरूपत्वाद् शुस्थानस्य च वर्धमानरूपत्वात्
अतोऽनन्तरं च शुस्थानदेवता रूपान्तरसंस्था-
नादिति ।

940. 'अश्विनौ' कस्मात् ? 'यद्यश्नुवाते सर्वम्' ।
केन । रसेनान्यः । रसेनोदकेन सर्वम् व्यश्नुते
व्याप्नोति । ज्योतिषैकः । अश्वैरश्विनावित्यौर्ण-
वामः । अश्वैस्तद्वन्तौ तावित्यौर्णवाम आचार्यो
मन्यते ।

'तत्कौ अश्विनौ' इति विचारः । तदिति
वाक्योपादाने । कवेतावश्विनाविति विचारार्थः
प्रश्नः । 'द्वावापृथिव्यावित्येके' । विज्ञायते
हि—'तौ यौ प्रत्यक्षदेवतावश्विनाविमे एव
द्वावापृथिव्यौ' इति । द्यौर्ज्योतिषा व्याप्नोति
पृथिव्यन्तेन ।

तत्र यत्तमोऽनुप्रविष्टं ज्योतिषि तद्भागो मध्य-
मस्य रूपम् । यज्ज्योतिस्तमस्यनु प्रविष्टः
तद्भागं तद्रूपम् 'आदित्यः' ।

941. उपजातदेवतादर्शनचक्षुरतीतेषु रत्रिपर्यायेषु
सन्वौ प्राप्ते सहसैवाश्विनौ दृष्ट्वा मन्त्रदृग्ब्रवीति...
'तयोः' अश्विनोः समानकालयोः । उभयोरपि
हि तयोरूर्ध्वमर्धरात्रात्काल इति समानकालः...
नन्वस्यामृचि वसातिषु स्म चरथ इति वसा-
तयो हि जनपदा अपि प्रतिष्ठाः । तद्विपरी
राजानौ पुण्यकृतौ अश्वैस्तद्वन्ताविति शक्यते

पदाः । अधिनी च मध्यमोत्तमौ न राजानौ
पुण्यकृताविति । अस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थम-
स्यार्थवैस्योपादानम् ।

IV.99. वसाते रात्रेः पुत्रोऽन्य एक उच्यते जने-
र्मध्यमः । उषसः पुत्रोऽन्य उत्तमः । तदनन्तरं
जन्मत्वात् । पृथक्स्तुतित्वं च । एकैकस्या-
भिजनसम्बन्धप्रदर्शनात् । उषसः पुत्रत्वेन
सूर्येण सह समानख्यानाद् (वासात्यस्य) असं-
शयं मध्यमो वासात्यो रात्रेः पुत्रः (निश्चितः) ।
तयोरेषापरा भवति । मध्यमोत्तमावधिनावित्य-
स्यैव द्रष्टव्यः कारणं संस्तवप्रदर्शनाय च ।

इहेहेति वीप्साद्विवचनेनात्र रिक्षे द्यौश्च निर्दि-
श्यते इह चान्तरिक्षे इह च दिवि । जाता जातौ
भवन्तौ । समवावशीतां सम्यगत्यर्थं पुनः
पुनर्वावशेते (शस्येते) स्तूयेत इत्यर्थः ।

IV.100. तयोरेषापरा संस्तुतप्रायं दर्शयितुम् ।

तयोरेषापरा प्रातरेवानयोर्योगोपीति प्रायमेव
दर्शयितुम् ।

IV.101. तयोः कालः प्रागुक्तः । ऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्र-
काशीभावस्यानुविष्टम्भमिति । सम्प्रति तु
परावधिप्रदर्शनाय तयोः स्तुतिकाल ऊर्ध्वमर्ध-
रात्राद्यः सूर्योदयपर्यन्तो द्रष्टव्यः । उदितो
यागकालः ।

यथोक्तं 'उषाः कस्मान् उच्छतीति सत्याः'
इति शुस्थानाया विकल्पः ।

IV.101,102. तदाह उच्छतेरितरेति । सा
शुक्लानि विवासयति विवास्यते वा

कल्ययितुम् । .....मा भूदेषा मन्त्रार्थ-
योजनेत्यत आह । 'वासात्यो अन्य उच्यते
...' इति ।

942. एको वासात्य उच्यते एकश्च उषसः पुत्र इति ।
एवमेतस्मिन् भिन्नस्तुतावर्धने उषसः पुत्रेण
सूर्येण सह समानख्यानादसंशयं मध्यमो
वासात्यो रात्रेः पुत्र इति ।

'तयोरेषापरा भवति' । सा पुनः किमर्थम् ।
मध्यमोत्तमावधिनावित्यस्यैवार्थस्य दृढतायै स्फुटं
यदेतस्मात्तत्परस्यामृतिः ।

हे अधिनी युवामुच्येथे । इहेहं जातौ इहं च
मध्यस्थाने इहं च शुस्थाने जातौ समवावशीतां
संस्तूयेथे ।

943. 'तयोरेषापरा भवति' । सा पुनः किमर्थम् ।
संस्तुतप्रायावेतौ समानकालौ समानकर्माणा-
वित्युक्तं तदुपप्रदर्शनार्थम् ।

'तयोरेषापरा भवति' । सा पुनः किमर्थम् ।
नैवानथोरन्यस्मिन् काले इज्यास्ति । यद्यपि
क्रियेतानिज्यैव सेति सुतरां परया संस्तवं
कालं चोपप्रदर्शयति ।

944. 'तयोः कालः सूर्योदयपर्यन्तः' । 'प्रकाशी-
भावस्यानुविष्टम्भम्' । इत्यतः कालात्प्रभृति-
सूर्योदयपर्यन्तस्तयोः कालः । ततः परं याग-
कालः ।

यथोक्तम् 'उच्छतीति सत्याः' इति तद्वद्
विकल्पेन शुस्थानायाः ।

किं तर्हि 'उच्यते' एव सा विवासनार्थस्य ।
उदकानि विवासयति विवास्यते वा मघान

मेघान्मध्यमेन ।

तस्या एषापरा उत्तमसम्बन्धलिङ्गप्रदर्शनार्था ।

मध्यमेनेति ।

१४५. 'तस्मा एषापरा भवति' सा पुनः किमर्थम् ?
पूर्वस्यामृचि चित्रं घनमाहरेत्युक्तम् । तच्च
पुनरुभयोरप्युषोरविशिष्टम् । विशिष्टं तु
परस्यामुत्तमलिङ्गं—'पूर्वं अर्थे रजसो भातुम-
ज्जते' इति । अतः परोदाह्रियते ।

IV.103. एकस्या एवोषसः पूजार्थं बहुवचनम् ।

भवन्तो मे गुरव इति यथा ।

निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । संस्कुर्वाणा
आयुधानीव धृष्णवो यथा भस्मगोमयपरिमा-
र्जनादिभिः संस्कारैः संस्कुर्वन्ति आयुधानि
योद्धारो दीप्तिमन्ति कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः ।
उपसर्गव्यत्ययस्य मन्त्रान्तरेऽप्यर्थे दर्शयि-
तुमाह—'एमीदेशं निष्कृतम्'...इति ।

IV.104. कवषस्य वाक्षस्य वार्षम् ।

जारिणीव यथा जारि (णी स्त्री) चारित्र(क्षा-
संकल्पं परित्यज्य स्त्री संकेतस्थानं प्रतिव-
न्तीति ।

सूर्या । एषोषा सूर्या सम्पद्यते आदित्योद-
यकालं प्रत्यभिस्तृतकालतमा ।

IV.105. अथवा शल्मलिमिति प्रसिद्धो वृक्षविशेष
एवोच्यते । तद्विशेषणं सुकिंशुकमिति । लुपो-
पमं चैतत् । किंशुकमिति यद्यपि पलाशकुसुमं
प्रसिद्धं तथापीह लोहितवसामान्यात् पुष्पत्व-
सामान्याच्च किंशुकशब्देन शल्मलिपुष्प-
मुच्यते । सुपुष्पितमिव शल्मलिं लोहिताय-
मानमित्यर्थः ।

IV.106. किंशुकं क्रंशतेरिति । क्रंशतिर्नैरुक्तधातुः
प्रकाशनार्थः ।

नैरुक्तपक्षे च सविता सुषुप्ताख्यः सूर्यरश्मि-
स्तकृतां ज्योत्स्नां दुहितृभूतां सोमाय राज्ञे

१४६. 'एकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनम्' इति
वचनभेदप्रतिसमाधानम् ।

निरित्येष समित्येतस्य स्थाने सामर्थ्याद्
व्यत्ययः । संस्क्रियमाणानि ह्यायुधान्यतिनि-
र्मलानि भवन्ति ।

यथा चोपपद्यते उपसर्गव्यत्ययस्तथा निगम-
मुदाजहार । 'एमीदेशम्' इति ।

१४६. कवषस्य वाक्षस्य वार्षम् ।

१४७. जारिणीव व्यभिचारिणीव काचित्स्त्री चारित्र-
मात्मनोऽविगणयेति ।

'सूर्या'...यथा सूर्यस्योदयकालं प्रत्यभिस्तृत-
तमा भवति गततमा भवति तथा तथा
सैवा उषाः सूर्या सम्पद्यते ।

१४८. 'अपि चोपमार्थे स्यात् । सुकिंशुकमिव
शल्मलिमिति' । किंशुकमिति पलाशपुष्पे
प्रसिद्धिः । इह तु रक्तपुष्पत्वसामान्यात् सुपु-
ष्पितमिव शल्मलिमिति सामर्थ्यात् । तेनोप-
मानयोग आदित्यस्य पुष्टतर इति किंशुकशब्दः
पुष्पिते शल्मलौ गौण इति भाष्यकाराभिप्रायः ।

'किंशुकं क्रंशतेः' धातोः प्रकाशनार्थस्य । तद्वि
दीप्तिमद्भवति ।

'सविता सूर्या प्रायच्छत्सोमाय राज्ञे प्रजापतये
वेति च ब्राह्मणम्' । नैरुक्तपक्षे ज्योत्स्नां सोमाय

प्रायच्छत् । यदा प्रजापतये तदा मध्यमा योषा
उदकप्रत्यन्नो न दीयंत इति योजयन्ति केचित् ।
वृषाकपायी वृषाकपेरादियस्य पत्नी । एषैव
सूर्या । अभिसृष्टकालतमा अरुणोदयावस्था
उषः प्रभैव सूर्यावस्थाना अभिसृष्टकालतमा
पूर्ववद्रृषाकपाय्युच्यते ।

सुपुत्रे मध्यममस्याः पुत्रमाह साहचर्यात्रिसहरणा-
द्वा माध्यमिकां च स्तुषां ताभ्यां सुपुत्रे सुस्तुषे च ।

IV.107. स्तुषा कस्मात् ? साधुसादिनी (इति) वा
साधौ शोभनेऽर्थे श्वशुरस्य सन्तानलक्षणे
परिचर्यालक्षणे वा सीदत्येवंशीला । साधुसानि-
नीति वा (तां वा) संभजत एवशीला ।
(स्वपत्यं सन्तनोति वा) अथवा स्तुशब्दो
(अपि) अपत्यनाम तत्सन्तनोति । यं प्रति
स्तुषाव्यपदेशस्तस्यापत्यं संभजत इति ।

उक्षा उक्षतेर्वृद्धयर्थस्य । वर्धयन्ति हि त
ओषधीरवस्थायाः । अत एव वा बहुत्वाद् वृद्धा
भवन्ति । स्वार्थ एव वा उक्षन्ति सिञ्चन्ति
सर्वमधोभागवत्युदकेनेति ।

IV.108. सरण्युः । सैव यदा सूर्यं प्रत्यात्मानं सर-
णेन नयति तदोषः प्रभारुणोदयावस्थाभि-
सृष्टकालतमा सरण्युदच्यते ।

द्वा मिथुना द्वौ मिथुनौ स्त्रीपुंस्वौ मध्यमं च
तमोभंगं तदन्तर्गतां च माध्यमिकां वाचं
तच्च तदासीद् वृषाकपाय्या रक्तं रूपं तेन रूपेण
सह त्रितयमपीत्यर्थः ।

ऐतिहासिकपक्षे (तु) सरण्यूनं त्वष्टुर्देहिता ।

तां देवतारूपत्वादमृताममरणधर्माणं मर्त्येभ्यः सर्व-

IV.109. मनुष्येभ्यो (देवा) अपागृह्णन् नाशितवन्त

ददाति । उषसं वा मध्यस्थानाय प्रजापतये
ददाति । केचित्सैतिहासिकपक्षे इच्छन्ति ।

949. 'वृषाकपायी-वृषाकपेः पत्नी' । वृषाकपिरा-
दित्यः । तस्य पत्नी तद्विभूतिः उषःकाले यद-
वस्थायान् वर्धति कम्पयति च तद्गुणयोगात् ।
सा पुनः एषैव सूर्या 'अभिसृष्टकालतमा'
वृषाकपायीत्युच्यते ।

सुपुत्रे... इत्येव रसहरणसामान्यात्सहस्थान-
सामान्यात् । सुस्तुषे माध्यमिकया वाचा मिथुन-
सामान्यात् ।

950. 'स्तुषा साधुसादिनीति वा साधुसानिनीति
वा' । सन्तानलक्षणे सीदति अङ्गभावमुपैति
स्तुषा । साधु सन्तनोति संततिं संभजतीति वा
स्तुषा । 'स्वपत्यं तत्सन्तनोति वा'—सु इत्य-
पत्यनाम प्रसूयते हि तदिति । तदियं श्वशु-
रस्य सन्तनोति संभजतीति वा स्तुषा ।

उक्षणाः उक्षतेः वृद्धयर्थस्य । वर्धयन्ति हि
ओषधीरवस्थायाः । त एव वा बहुत्वाद्वृद्धा
भवन्ति । उक्षतेर्वा सेचनार्थस्य । 'उदकेन'
ह्यवस्थायाः सर्वमिदं सिञ्चन्ति ।

'सरण्युः' इति वक्तव्यम् । सैव यदा सूर्यं
प्रति अविभागेन प्रसृता भवति तदा 'सर-
णात्' सरण्यूरित्युच्यते ।

951. द्वा द्वौ मिथुना मिथुनौ सरण्युः । 'मध्यमं च
माध्यमिकां च वाचमिति नैरुक्तः' । यदा हि सर-
ण्यूरादित्यस्य सकाशं मण्डलमनुप्रविष्टा भवत्य-
विभागेन तदोदिते आदित्ये विच्छिद्यते मध्य-
मस्य माध्यमिकायाश्च वाचः काल इत्येष तयो-
स्त्यागः । 'यमं च यमीं चेत्यैतिहासिकाः'...
तां त्वाष्ट्रीं सरण्युमश्नां कृत्वा तथा सत्यद्विभो-
जंन्म भविष्यं पश्यन्तो लोकहिताय अमृताम्

इत्यर्थः ।

IV.109. विवस्वत एव सकाशाद् द्वौ मिथुनौ
त्वपुत्रौ यमं च यमीं च सरण्यू इति । इति-
हासदर्शनाभिवादिन्येषा ऋग्भवति ।
त्वष्टा देवः । दुहित्रे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी स्वस्या
दुहितुः सरण्यूनाम्न्याः । वहतुं वहनं विवाहं
कृणोति करोतीति । एतेन कारणेन संपरि-
हाणारार्थम् ।

नैरुक्तपक्षे त्वस्यामृचि त्वष्टा मध्यमस्तमोभाग-
स्तस्य दुहिता उषाः । तेन रात्रिरूपेण त्वैरुदये

IV.110. जन्यमानत्वात्तस्या वहनं प्रापणमनुप्रवेश
आदित्ये तं स मध्यमस्त्वष्टा रात्रिरूप आत्मा-
पगमनेन करोति ।

रात्रिरादित्यस्येति च रात्रिशब्देन रात्रेरक-
देशत्वादुषा एवोच्यते सम्बन्धत्वात् । सा च
देवधर्मेणादित्यस्य माता ।

द्यौरिव न भूमिः । आविर्भूतप्रकाशा उदेष्टयता-
दित्येन कीर्णा रश्मयो यस्यः एवमस्यः ।

IV.111. यान्यनेन संगच्छता तमसा पिहितान्यनु-
पलभ्यमानत्वादृहीतानि विश्वा तानि विश्वाणि
सर्वाणि रूपाणि घटपटस्तम्भादीनि प्रतिमुखते
मनाक् क्रमापनयेनोपलभन् प्रतिमुखतीव ।
विनाकपल्लवदिति सवितुः कालोपलक्षणार्थे
मन्त्रलिङ्गम् । तत्पशुगुणसामान्येन समर्थयन्नाह-
'अधो रामः' इत्यादि ब्राह्मणम् ।

IV.112. तद्वेलायां तस्यां वेलायामधस्तम उपरिष्ठा-
ज्ज्योतिर्विकीर्णैरदिमत्वात् ।

अमरणधर्मिणीं देवीमपागृह्णन् अन्तर्हितां
चक्रुः मर्त्येभ्यो मनुष्येभ्यः ।

द्वाभिन्यौ मिथुनौ यमं च यमीं चेति विव-
स्वतः सकाशादजहात् हित्वा ननाशेति 'तत्रे-
तिहासमाचक्षते' । ऋजुरितिहासाथः ।

952. त्वष्टा देवो विश्वकर्मा यं पुराणविदो वदन्ति
स दुहितुः वहतुं वहनं विवाहं करोतीति ।

नैरुक्तपक्षे तु त्वष्टा मध्यमस्तमोभागस्योषतो
दुहितुः दूरे हितायः प्रकाशरूपायाः वहतुं
वहनं विवस्वतः करोति ।

संक्षेपतो भाष्यकागोऽर्थे निराह—'रात्रि-
रादित्यस्य' उषा जाया । सा 'आदित्यस्योदये-
ऽन्तरर्षीयते ।

953. यदा यस्मिन् काले द्यौरिवापहततमस्का भवति
न पृथिवी । पृथिव्यां तमो भवति । दिव्यपहते
तमसि विक्षिप्ता अस्यां रश्मयो भवन्ति । स
सावित्रः कालः ।

954. विश्वानि सर्वाणि रूपाणि रूपवत्सु अर्थेषु
प्रतिमुखते आबध्नाति तमोऽपघ्नन् रूपाण्यावि-
कुर्वन् ।

'वि नाकमल्लयत्' इति सवितुः कालोपलक्षकं
मन्त्रलिङ्गं तत्पशुगुणसामान्येन समर्थयन्नाह-
'अधोरामः सावित्रः' इति पशुसमाप्ताये
विज्ञाप्यते ।

उपरिष्ठाच्च ज्योतिः । शुक्रं तदा दिवि भवति
कीर्णैरदिमत्वात्तस्याः । अधस्तात्तु भूम्यां तदा
तमो भवति ।

एतस्मादेवतागुणसामान्यात्पशुरपि सावित्रस्त-
द्रूप एवाधोराम इति ।

कृकवाकुशब्दस्य पूर्वं कृक इत्येतत् तच्छब्दा-
करणनिमित्तम्, वचेरुत्तरम् । कृक इत्येवं ह्यधो
ब्रवीतीति कृकवाकुः ।

IV.113. ज्योतिर्भग (उच्यते) इत्यस्यैवार्थस्य द्विद्विजः
कारणमाह । 'अन्धो भग इत्याहुर्ब्रह्मादिनः ।
तत्कथम् ? नास्मिन् द्रष्टृणां धान्यदर्शनमस्ती-
त्यर्थः । अनुत्स्रमः सूर्याभावमनागतो मण्डला-
कारतया न दृश्यत इत्यर्थः ।

अथवा प्राशित्रसेक्षणभक्षणदीनि मन्त्रवन्ति
कर्तव्यानीति । अस्य विधेः स्तुतिपरेऽर्थवादे
तद्भगवत् परिजह्नुः । तस्य 'अस्याक्षिणी
निर्जघान' इत्यादौ भगस्य सिद्धमन्धत्वमैति-
हासिकपक्षे, तत्तु मन्दप्रयोजनम् ।

IV.114. सूर्यो वाच्यः । स पुनः सत्तैः प्रागवस्थातः
सरणात् । सुवतेर्वा सुकर्मसु जगतः प्रेरणात् ।
स्वीर्यतेर्वा वायुना ह्ययं सुष्ठु सर्वदेवोदयास्तमयो
प्रतीर्यतेऽतः सूर्यः ।

केतवः केतुरिति प्रज्ञानम् । प्रज्ञानसतत्वाः ।

...अक्षैरपि प्रज्ञानसतत्वेर् (एव) भवितव्यम् ।

अथवा केतवो रश्मयः ।

सौर्ये सूक्ते जातवेदस्पदसभिधानशङ्कान्वावृत्त्यर्थ-
माह कमन्यमिति । परा च यत्र जातवेदशब्दो
(अपि) नास्ति ।

IV.115. चित्रं प्रातर्मध्यन्दिनापराह्णेषु नानारूपत्वाच्चित्रं
चायनीयं वा पूज्यं ज्योतिः ।

तथा च विज्ञायते रहस्यब्राह्मणे सर्वालुप्रवेशि-
त्वम्—'सूर्य आत्मा जगतस्तत्स्थुषश्चेत्येतदुहैवो-
पेक्षेत' इति ।

अक्षुमित्रादीनामित्यत्रापि विज्ञायते—'असा-

एतस्मात् कारुदेवतागुणसामान्यात् पशुरपि
तथारूप एव भवति सावित्रः ।

955. कृकवाकुशब्दस्य पूर्वपदं शब्दालुकरणम् ।
'कृकः' इत्येवमसौ शब्दं करोति । 'वचेरुत्तरम्'
वाकुरित्येतत् । कृक इत्येवं वक्तुमीति कृकवाकुः ।

956. आह । 'अन्धो भगः इत्याहुः' । तस्य कोऽर्थः
इति । उच्यते । स हि सूर्यभाषम् 'अनुत्स्रतो
न दृश्यते' । नास्मिन् द्रष्टृणां ध्यानं दर्शनम-
स्तीत्यन्धः । न पुनरसावेव न पश्यतीति ।

'प्राशित्रमस्याक्षिणी निर्जघान' इति च इत्यैति-
हासिकपक्षमभिप्रायोऽयमर्थवादः प्राशित्रस्य
भागस्यानन्वीक्षणस्तुत्यर्थम् ।

'सूर्यः' इति वक्तव्यम् । स पुनरयं भगकालात्
स्रतः सूर्यो भवति । सर्वेर्वा सूर्यः । 'सुवतेर्वा'
प्रसवार्थस्य, स एव हीदै सर्वे प्रसुवति जनय-
तीत्यर्थः । स्वीर्यतेर्वा...वायुना ह्ययं सुष्ठु
ईर्यते ।

957. केतवः रश्मयः अश्वा वा ।

957. जातवेदसं सूर्यमिति श्रवणात्संदेहः, किमियं
जातवेदस्पुत सौरीति । परा त्वसंज्ञायमेव
सौरीति परा निजगाद ।

चित्रं चायनीयं पूजनीयम् ।

958. विज्ञायते हि रहस्यब्राह्मणे—'य एष सूर्य आत्मा
जगतस्तत्स्थुषश्च' इति । एतदिहैवोपेक्ष्यमिति ।
भेदपक्षे तु मित्रप्रभृतीनामेतच्छ्रुरिति ।
याज्ञिकपक्षे अक्षुषा ते पश्यन्तीति । तत्रापि

वादित्यो देवानां चक्षुः' इति ।

(अनन्तरं) पूषा वक्तव्यः । स कस्मात् ? यद्रश्मिपोषं पुष्यति । यद्यदा रश्मिभिः परि-
विष्टो भवति तदा पूषा भवति ।

IV.116. शुक्रशब्दोऽत्र शुक्रपर्यायः शुक्रं ते तव ।
अन्यदेकम् । किं पुनस्तत् ? सामर्थ्याद्रूपम् ।
यजतं ते अन्यत् । यजतशब्दोऽत्र शुक्रप्रति-
योगत्वाल्लोहितपर्यायः । लोहितं ते अन्यदपरं
रूपम् ।

'इयं वै पूषा' इति पृथिवीतो व्यच्छेदाय पथि
रक्षितत्वाधिकारप्रदर्शनाय वा पूषणः परा च ।

IV.117. अभ्यान्द् अभिव्याप्नोति स्तौतीत्यर्थः ।
चन्द्राप्राः चन्द्रं चन्दतेः क्रान्तिकर्मणः । कान्तं
प्रियमग्रं यासां ताश्चन्द्राप्राः । आयत्यामपि
हि तानि धनानीत्यर्थः ।
अनन्तरं विष्णुर्वक्तव्यः स किमवस्थः ? यद्वि-
षितो भवति यदा विविधं सितो रश्मिभि-
र्व्याप्त इत्यर्थः ।

IV.118. विष्णुः कस्मात् ? निशतेस्तीव्ररश्मिद्वारेण
सर्वत्र व्यावेशात् । व्यश्नोतेर्वा विश्वं रश्मिभि-
र्व्यश्रुत इति ।

स्थानभेदप्रकारेण त्रिप्रकारं निधत्ते पदम् ।
पृथिव्यामग्न्यात्मना । अन्तरिक्षे विद्युदात्मना ।
दिव्यादित्यात्मना । एतच्च शाकपूणिमतम् ।

अथवा त्रेधा निदधे पदमिति प्रातरुदयगिरौ ।

विज्ञायते हि । 'एष वै विश्वेषां देवानां चक्षुः'
इति ।

'अथ यत्' यदा 'रश्मिपोषम्' आपूर्णस्तेजसा
रश्मीन् सूर्यः 'पुष्यति' विभर्ति 'तत्' तदैव
'पूषा' भवति ।

हे पूषन् ! शुक्रमन्यत् तव रूपम्, यल्लोहित-
मन्यत्तव रूपम् । शुक्लेन व्यपदेशास्सामर्थ्या-
ल्लोहितादि । यजतं यज्ञियं यज्ञार्हमन्यत् ।

959. पथि रक्षितत्वे पूष्णोऽधिकारः । तत्परि-
प्रख्यापनार्थम् । अथवा 'इयं वै पूषा' इति
विज्ञायते । तद्व्युदासार्थम् ।

'अभ्यान्द्'स्तुत्या कामप्राप्त्यर्थमभिव्याप्नोति ।
शुरुषश्चन्द्राप्राः । शुचं संरुन्धन्ति यानि धनानि
चायनीयाप्राणि अभिपूजितागमानि ।

960. अथ यत् यदा 'विषितो' व्याप्तोऽयमेव सूर्यो
रश्मिभिः भवति तदा विष्णुः भवति ।

'विशतेर्वा' यदाविष्टः प्रविष्टः सर्वतो रश्मि-
भिर्भवति तदा विष्णुर्भवति । व्यश्नोतेर्वा ।
विपुर्वस्य वाश्नोतेः । यदा रश्मिभिरतिशयेनायं
व्याप्तो भवति व्याप्नोति वा रश्मिभिरयं
सर्वं तदा विष्णुरादित्यो भवति ।

त्रेधा निदधे पदं निधत्ते पदम् । निधानं
पदैः कः ? तत्र तावत् 'पृथिव्यामन्तरिक्षे
दिवीति शाकपूणिः' । पार्थिवोऽग्निर्भूत्वा
पृथिव्यां यत्किञ्चिदस्ति तद्विक्रमते तदधि-
तिष्ठति । अन्तरिक्षे विद्युदात्मना, दिवि
सूर्यात्मना ।

961. 'समारोहं' उदयगिरावुद्यन् पदमेकं निधत्ते ।

मध्यन्दिने मध्ये श्लोकस्य । सायहेऽस्तगिरौ ।

पांसुरे पांसवो यस्मिन् स सन्ति पांसुरो रो
मत्वर्थीयः ।

IV.119. त्रेषा निदधे पदं यद्विशुदात्मकस्य पदं
तत्समूहं छत्रं नित्यं न दृश्यत इत्यर्थः । क ?
पांसुरे प्यायने वर्धने वान्तरिक्षे (इत्यभिप्रायः)
लुप्तोपमो वा पांसुरशब्दः ।

इह तूत्तमोऽभिधेयः । तस्यैव निपात ऐन्द्रथा-
मृचि ।

IV.120. 'आ त्वा रथम्' इति ऐन्द्रं सूक्तं प्रियमेधसं
तत्रेयमृक ।

IV.121. भुरण्यतीति गतिकर्मा पठितश्चाक्षौ न
केवलं गत्यर्थः । किं तर्हि ? शीघ्रकरणार्थो
ऽपीति । एतत्प्रतिपादनार्थं 'भुरण्युरिति
क्षिप्रनाम' इत्यादि भाष्यम् । 'भुरण्युरिति
शीघ्रशकुनिरुच्यते ।

अथवा योऽयं स्वर्गकामस्य सुपर्णनामाग्निश्ची-
यते सोऽत्र शकुनिशब्देनोच्यते । स हि

IV.122. स्वर्गकामस्य विधानात् क्षिप्रं यजमानं
स्वर्गलोकमभिवहति ।

खं हे वरुण ज्योतिषा कृत्स्नस्य जगतः ।
आ परितः पश्यसि अनुपृङ्गसि । येनेति
यच्छ्रुतेः साक्षात्तत्वात् तत्ते (ऽत्र) वयं स्तुम
इति वाक्यशेषः ।

अथवा येनेत्येतत् समानाधिकरणं तच्छब्द-
मध्याहृत्य परयर्चकवाक्यता योज्यते ।

तेन वि शामेषि येन चक्षसा भुरण्यन्तं

'विष्णुपदे' मध्यन्दिनेऽन्तरिक्षे । 'गयश्चिरसि'
अस्तं गिरौ । 'इत्यौर्णवामः' आचार्य एवं
मन्यते ।

'पांसुरे' इति रो मत्वर्थः ।

यथा पांसुरे प्रदेशे पदं न्यस्तमुल्लेखणसमन-
न्तरमेव पांसुरभिर्कीर्णत्वात् दृश्यते, एवमस्य
मध्यमं विशुदात्मकं पदमाविष्कृतिसमकाल-
मेव व्यवधीयते ।

962. इह तु नियमतो युस्थानः । तस्यैव निपातो
भवत्यैन्द्रथामृचि ।

'आ त्वा रथं यथोतये' इत्येतस्मिन्नेन सूक्ते
प्रियमेधेन दृष्टे ।

963. 'भुरण्युरिति क्षिप्रनाम' । 'भुरण्युः' क्षिप्र-
गामी 'शकुनिः' ।

स पुनरयमेव योऽधिगच्छे अग्निश्चीयते । स
सुपर्णः । विज्ञायते हि 'स्वर्गाय वै लोकायाम्नि-
श्चीयते' इति ।

हे भगवन् वरुण पावक पात्रयितः येन ख्या-
नेन दर्शनेन अनुप्राहकेण त्वं अनुपश्यसि ।
किं तस्य दर्शनस्येति । अपरिसमाप्तं वाक्य-
मिति यद्वृत्तमपेक्ष्य तद्वृत्तमध्याजहार । तत्ते
दर्शनमनुप्राहकं वयं स्तुमः इति वाक्यशेषः । ...
अपि चैवं यथोक्तमपि चैवमन्यथा स्यात् ।
कथमिति । यथोत्तरा ऋक् । तथाऽपि सहेक-
वाक्यतोपेक्ष्या । कथमिति । यतः पुनः
पठति ।

964. येन हे पावक वरुण ख्यानेन जनां अनु भुरा-

पश्यसि तेन पश्यमिति सम्बन्धः ।

IV.123. अथवा तच्छब्दमात्राध्याहारेण पूर्वचैक-
वाक्यता योज्यते ।

IV.124. येन भुरप्यन्तं पश्यसि तेनास्मानपि मनु-
ष्यान् पश्यसीत्येतस्यामेवैकस्यामेवैकवाक्यता ।

अन्येषामपि भन्त्राणां साक्षात्क्षत्वे सति प्रद-
र्शनं द्रष्टव्यम् ।

केशी वाच्यः स पुनरिहादित्य एव नभसो
मध्यमासीन एवमस्थ उच्यते । कथम् ?
केशा रश्मय इत्यादिनिरुक्तेस्तैः प्रकृष्टैस्तद्वा ।

IV.125. इदमादित्याख्यं ज्योतिरुच्यते ।

विष्णातेः शौचार्थस्य । तद्धि प्रथमं शौच-
साधनम् । विपूर्वस्य सचतेर्वा । तद्धि ज्ञान-
पानावगाहार्थिभिः सेव्यते ।

रजसा वृष्टिलक्षणोदकेन । वैशुतो गृढो
वायुरित्यपरे ।

IV.126. एकस्य बायोस्तृणपर्णेधृत्यादिचालनेनानु-
मानेनार्थापत्त्या वा ददृशे दृश्यत उपलभ्यते
न रूपम् ।

अथ यद्रश्मिरुपसंहृतप्रायभूताभिः प्रकम्प-
यतेति गच्छति तत् तस्माद् वृषाकपिः ।

IV.127. यमो निरुक्तः यच्छतीति सतः इति । इह
त्वादित्योऽस्तमयावस्थः सन्नुच्यते ।

अहोरात्रादिजीवितकालातिगमनेन प्राणिनामा-
शुशो त्रश्चनात् पुण्यकृद्भिर्वाकृतः क्षयो निवासो

प्यन्तं पश्यसि तेनैव ख्यानेन तयैव ख्यात्या
प्रज्ञया युक्तत्वं विद्यामेषि विविधमेषि ।

अपि बोत्तरस्यामेकवाक्यता स्यात् । 'अपि'
'तर्हि' 'पूर्वस्याम्' अप्युपेक्ष्या । कथमिति ।
यतः पठति ।

965. हे पाषक वरुण येन ख्यानेन यथैवानुग्रहक-
प्रज्ञया जनाननु भुरप्यन्तं पश्यसि त्वं पुण्य-
कारिणः तेनैव ख्यानेन तथैवानुग्रहकारक-
बुद्ध्या अस्माकं जनानभिषिपदयेति ।

एष साक्षात्क्षाणां भन्त्राणामेकवाक्यताप्रकार
उपप्रदर्शितः ।

'केशि' इति वक्तव्यम् । अत्र केशा रश्मय-
स्तैस्तद्वा । आदित्यो यो मध्यन्दिने भवति ।
'काशनाद्वा' । प्रकाशनादित्यर्थः । रश्मयो-
ऽपि केशाः काशनादेव ।

966. यत आह दर्शयमेवादित्यं केशीदं ज्योति-
रुच्यत इति ।

विषमुदकं विष्णातेर्विपूर्वस्य स्नातेः शुद्ध्यर्थ-
स्य । विपूर्वस्य वा सचतेः । सर्वत्र ह्यति
शयेन यत्सक्तमिति तदपि केशी ।

असावप्यमूर्तत्वादप्रकाशः सन्न रजसोद्भूतेन
प्रकाशतेऽसौ वायुरागच्छतीति । उदकेन च
वैशुतः ।

967. गतिरेकस्य रजसोद्भूतेन पार्थिवेनोदकेन वा
दृश्यते न रूपं मध्यमस्य ।

यदा रश्मिभिः उपसंहृतैरपसंपन्नैः भूतानि
अभिप्रकम्पयन्तेति तदा 'वृषाकपिः भवति' ।

968. यमो वक्तव्यः । स पुनः 'व्याख्यातो' निर्ब-
चनतः । इह त्वादित्योऽभिधेयः ।

969. यस्मिन् वृक्षे आदित्ये । स हि स्वगत्या का-
लमतिक्रामयन् सर्वभूतानामामृषि क्षणयति ।

यस्मिंस्तद्वृक्षनाद् व्रतनिवासत्वाद्वा वृक्षशब्दे-
नात्रादित्यमण्डलमुच्यते ।

अथवा लुप्तोपममेतत् । वृक्ष इव यथा वृक्षे
सुपलाशे शोभनपणे ।

IV 128. अज एकपाद्वृक्षः । स च किलस्तमिता-
वस्थ आदित्यः ।

विज्ञायते हि—‘अभिः पादो वायुः पाद आदित्यः
पादो दिशः पादः’ इति ।

एकेनांशेनोदकं सवस्यै जगतः पिबति ।

अस्मिन् पक्षे निगमं दर्शयति ‘एकं पादं
नेत्स्विदति’ इति ।

हंस आदित्यः । हंससदृशो वा हन्ता वा
तमसाम् ।

IV.129. पावीरवी पविः शल्यः कम्बादिवलः यद्
यस्माद् विपुनाति विभजति विपाटयतीत्यर्थः,
भूमिं कार्यं वा । तेन पविना तद्वत् काण्ड-
भल्लकाद्यायुधं पवीरं रोमत्यर्थं, तद्वानिन्द्रः
पवीरवान् वा यस्याः सा च आयुधवत इन्द्रस्य
स्वभूतेत्यर्थः ।

दिव्या वाक् माध्यमिकायाः स्तनयितुल्लक्ष-
णाया अचिञ्चात्री ।

IV.130. पृथिवी वक्तव्या । सा तु प्रथनादिति
निरुक्ता । इह तु विशेषण सम्बन्धाद् शौरवा-
भिधीयते । तस्या निपात ऐन्द्रयामृचि अभि-
धेयत्वेन न स्तुत्येन ।

इह तु शुस्थानोऽभिधेयः पावमान्यामृचि ।

IV.131. पवित्रशब्देनात्र रश्मय उच्यन्ते । यदा
उदकं मध्यमायामर्पयितुमन्तरिक्षप्राप्तैः पवित्रै
रश्मिभिस्तद्वन्तः । के ? सामर्थ्यान्मरुदादयो
माध्यमिका देवगणाः ।

वृक्षतीति वृक्षः । वतः क्षये वा । पुण्यकृद्भि-
र्वृतो निवास इत्यर्थः ।

‘वृक्षे इव सुपलाशे इति’—ऐतिहासिकपक्षे ।

‘अज एकपाद’ इति वक्तव्यम् । स पुनरयमा-
दित्यो नित्यम् ।

विज्ञायते हि—‘अभिः पादो वायुः पाद आ-
दित्यः पादो दिशः पादः’ इति ।

970. एकेनांशेनोदकं सर्वस्माज्जगतः पिबत्यजनधे-
त्यज एकपात् ।

‘निगमोऽपि हि भवति’ एवास्मिन्नर्थे—‘एकं
पादं नेत्स्विदति ।

आदित्यो हंसः महत्तमसो बाधनो वा
हन्ता ।

971. पविः शल्यो भवति’ । कस्मात् ? ‘यद्विपु-
नाति’ विदारयति कायम् । तेन शल्येन
‘तद्वत् पवीरमायुधम्’ । रो मत्वर्थे । तेन
शल्यवतायुधेन तद्वानिन्द्रः पवीरवान् ।

स इन्द्रो यस्या वाचो माध्यमिकाया देवता
सा ऐन्द्री वाक् पावीरवी ।

971, 972. पृथिवी व्याख्याता । तस्या एष निपातो
भवति’ दिवः पृथिव्या ‘ऐन्द्राग्न्यामृचि’ न
स्तुत्यत्वेन । किं तर्हि ? नैघण्टुकत्वेन केवलम् ।

‘तस्यैषः’ समुद्रस्य निपातो भवति पावमा-
न्यामृचि ।

973. रश्मयः पवित्रवन्तः अमुष्मादादित्यमण्डलात्
प्रसृता मध्यस्थाने मरुत्पञ्चतिमिदं देवगणैः
संयुज्यन्ते । तत्संयोगाद् माध्यमिका देवगणाः
पवित्रवन्तो भवन्ति ।

एषां त्रयाणां देवतान्तरैः सह स्तुतिसाधार-
ण्येन निपातो भवत्यन्यस्यां बहुदेवतायामृचि ।

IV.132. प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति वा । कारक-
विन्यासमात्रमेतत् ।

न ह्ययं स्वाधिकारं व्यभिचरति रसादानादि-
कम् । नित्यमस्तुतिष्ठतीत्यर्थः ।

तेषां दध्यङ्खादीनमेष स्तुतिसाधारण्येन
निपात एन्द्रयामृचि ।

IV.133. भेदपक्षे चाथर्वाद्य ऋषय इति व्याख्यानम् ।

नैरुक्तानां तु पूर्वमिति सिद्धम् ।

अथातो शुस्थाना देवगणा इति भेदाभेदाभ्यां
मन्त्रेषु स्तुतिदर्शनात् भेदेनोत्तमं स्तुत्वा
सम्प्रत्यभेदेन सर्वावस्थं तुष्टूषमाण आह ।
अथात इत्यादि ।

IV.134. प्रत्येकमप्येते मित्रादयो शुस्थानत्वेनोप-
लक्षितव्याः । शास्त्रगौरवप्रसङ्गात् न समाज्ञाताः ।

सप्त ऋषयोऽप्यवयवनिर्वचनेन निरुक्ताः ।
'सप्त सप्ता संख्या' । 'ऋषिदर्शनात्' रश्मयो-
ऽभिधेयाः, इन्द्रियाणि वा ।

IV.135. अथात्मं तु सप्त ऋषयः सप्तसंख्यानि ।
कानि ? अर्षणानि स्वं स्वं विषयं प्रति गन्तृणि
मनष्षष्ठानीन्द्रियाणि विद्यासप्तमानि । विद्या
विज्ञानं तत्सप्तमानि । प्रतिहितानि प्रति-
निहितानि शरीरे शरीरात्मनि ।

अन्ये वर्णयन्ति । अस्तमीयुः स्वप्रावस्थाया-
मात्मनो भोक्तृर्येव भावनारूपेण लीयन्ते ।
यद्भावनोपादानं भोक्तुः स्वप्रदर्शनं भवति ।

IV.136. देवौ प्राज्ञश्चात्मा चित्तिमात्रेण यः शरीरं

तेषामेष निपातो भवति स्तुतिसाधारण्येन
'अपरस्यां बहुदेवतायामृचि' ।

974. 'प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति वा' । अधिकरणं
कारकम् । तथा हि तस्मिन् ध्यानकार्ये सफलं
लक्ष्यत इति ।

975. न ह्ययं स्वस्मादधिकारात् धर्षति । न कदा-
चित् स्वमधिकारं मुञ्चति ।

तेषामेष निपातो भवत्यैन्द्रयामृचि ।

976. पृथक्पक्षे आदित्यसहचारिण एते ऋषयः ।

एतदेव हि गुणविकारोपजनापेक्षया भेदा-
भेदाभ्यां मन्त्रद्वयः पश्यन्तोऽभिष्टुवते । तदर्थं
विशेषतः पुनरधिकारवचनम्—'अथातो शुस्थाना
देवगणाः' इति ।

977. प्रत्येकमप्येते मित्रादयो शुस्थानत्वेनोपेक्ष्याः ।
शास्त्रातिगौरवभयात् न पृथक् शुस्थानत्वेन
समाज्ञाताः । ते त्वादित्यलिङ्गलिङ्गितेषु
मन्त्रेषु पृथक् पृथक् उपेक्ष्यास्तत्स्तुतीनां पृथगपि
विद्यमानत्वात् ।

978. 'सप्तऋषयो' वक्तव्याः । ते पुनरमी व्याख्याता
निर्वचनतः । इह त्वभिधेया रश्मय
इन्द्रियाणि वा ।

979. 'अथाध्यात्मम्' । मण्डलवदस्मिञ्छरीरे रश्मि-
वदिन्द्रियाणि प्रतिहितानि निहितानि तच्छरीरं
नित्यं रूपाद्यालोकनाद्युपकारेण रक्षन्ति अप्र-
माद्यन्ति ।

बुद्धिद्वारेण भोक्तृर्येव भावनारूपेण लीयन्ते
यद्भावनोपपादकः स्वप्रभोक्तुः स्वप्नो भवति ।

प्राज्ञश्चात्मा परमात्मा चिन्मात्रेण यः शरीरं

व्याप्य वर्तते । यस्यावेशादेतच्छरीरं न दुष्यति ।
तस्य व्यापारो भोगस्तमसौ करोति (एव)
तैजसश्च य आहारं पचति ।

अत्रासत ऋषयः सत अत्रादित्यमण्डले सत-
संख्याका रश्मयः । साकं सह । ये अस्य
गोपा महतो बभूवुः येऽस्य जगतो गोप्तारो
भवन्तीत्यधिदेवतम् ।

अथाध्यात्मम् । तिर्यग्बलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः
शिर इहाभिप्रेतम् । तिरश्चीनानि विलानि
चक्षुरादीनि यस्मिन् । आहारस्य चमनात् ।
ऊर्ध्वं च कायस्य वन्धनस्थानात् । ऊर्ध्वं च
बोधकं चक्षुरादि यस्मिन् ।

IV.137. देवानामेव च सख्यं स्तुत्यस्तोतृलक्षणं
यष्टृयष्टृत्वलक्षणं च । उपसेदिम उपसीदेम
उपगच्छेम वयमित्याशास्महे । देवा नोऽस्मा-
कमायुः प्रतिरन्तु जीवसे तिरतिवृद्धयर्थः
प्रवर्धयन्तु चिरं जीवनाय ।

IV.138. विश्वान् देवानधिकृत्येदानीं गतमेवाधियज्ञं
किञ्चद् विचारयिष्यन्तुपोद्बलयति ।
तदिति समाम्नायस्यनुस्मृतये । एतदिति वक्ष्य-
माणार्थसाभिधिकरणाय ।
प्रयोजनं च गायत्रच्छन्दोयुक्तैरपि बहुभिर्वै-
श्वदेवैरधियज्ञं गायत्रम् ।

IV 139. यदेव विश्वलिङ्गं विश्वशब्दोपेतं मन्त्रजातं
सूक्तं वा, तदेव वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते, न
बहुदेवतात्वमात्रेणेति शाकपूणिर्मन्यते ।
तत् किमस्यापि यास्कस्य मतम् । नेति । यत्
आह ।
वैश्वदेवं हि मन्त्रजातं समाम्नाये क्रियार्थमुत्पद्य-
मानं साम्नायस्य क्रियार्थत्वात् गायत्रे छन्दसि
तावदेवोत्पत्तुमर्हति ।
न च तत्सर्वास्वपि दशतयीषु गायत्रे छन्द-

व्याप्य वर्तते तैजसश्च प्राणोऽन्नं पानं पचन-
व्यूङ्गस्वरसान्तभूतं तेजोवायुवृत्तिः ।

980. ये अस्य महतो जगतः आत्मनो वा गोपाः
गोप्ताः एते रश्मयो बभूवुः भवन्ति ।...ते
रश्मयः सत सपर्णा ऋषणाद्दर्शनादस्य धर्मस्य
ऋषय उच्यन्ते—‘इत्यधिदेवतम्’ ।
‘अथाध्यात्मम्’ इति । तिर्यग्बलश्चमिदमेव
शिरः चतसः । चम्यन्ते ह्यनेन रसा इति ।
ऊर्ध्वबन्धनश्च । उपरि ह्यवस्थितमेतद्वन्धनमस्य
शरीरस्य । एतद्वियोगे हि विवृण्वन्त्येते शरीरम् ।

981. देवानां सख्यं समानख्यानतां याज्ञे कर्मणि
982. समानमङ्गभावम् उपसेदिम गच्छेम वयम् ।
ततश्च तथा भृतानामस्माकं ते देवाः प्रतिरन्तु
प्रवर्धयन्तु आयुः जीवसे चिरं जीवनाये-
त्येतदाशास्महे ।

983. अधुना विश्वेदेवानधिकृत्य तद्गतमेवाधियज्ञं
किञ्चिद्विचारयिष्यन्तुपोद्बन्ति ।
‘तत्’ इति समाम्नायस्यानुस्मृतये । ‘एतत्’
इति वक्ष्यमाणार्थसंनिधीकरणाय ।
अस्त्येवास्मिच्छन्दसि प्रयोजनं च गायत्रच्छ-
न्दोयुक्तैरन्यैरपि बहुभिर्वैश्वदेवैर्मन्त्रैरधियज्ञे ।...
विश्वशब्दोपेतं मन्त्रजातं सूक्तं वा तदेव
वैश्वदेवानां स्थाने विनियुज्यते न बहुदेवता-
मात्रेण ‘इति शाकपूणिः’ मन्यते ।
तत्किमस्यापि यास्काचार्यस्यैतदेवाभिमतमुत्
नेति । यत् आह ।
वैश्वदेवं हि मन्त्रजातं समाम्नाये क्रियार्थमुत्प-
द्यमानसाम्नायस्य क्रियार्थत्वाद्गायत्रे छन्दसि
तावदेवोत्पत्तुमर्हति ।
न च तत्सर्वास्वपि दशतयीष्वस्ति छन्दस्यलं

म्यलं कर्मोत्पादने । प्रयोजनं च तच्छब्दोयुक्तै-
रधियज्ञे वैश्वदेवैर्भन्त्रैः । न च ते सन्ति ।
बहुदेवताश्च तस्मिंश्छन्दसि ।

युक्तं यत्तान्योयोरमिति यास्कः पदयन्नाह । यत्तु
किञ्चिदित्यादि ।

बहुदेवतान्यपि वैश्वदेवानां स्थाने युज्यन्त
एवेति ।

भूतांशो नाम काश्यप एकेनाश्विलिङ्गेन युक्त-
मनेकं ददर्श ।

यथैकेनापि छत्रिणा सर्वे छत्रिणो भवन्ति ।

IV.140. इदानीं यस्यामश्विलिङ्गं यया चर्चा सूक्तमा-
श्विनं सेयमृगव्याख्यायते ।

अभितष्टीर्य चैतल्लिङ्गं भवति ।

IV.141. साध्या इति वाच्याः । देवा रश्मयो वाभि-
षेयाः । साध्याः कस्मात् ? साधनात् स्वव्या-
पारस्य ।

ऐतिहासिकानां तु कर्मभिरात्मनः साधनात्
पूर्वो देवसमूहः । ते च किल विश्वसृजो नाम
ऋषयः सहस्रसंवत्सरेणेदं विश्वमसृजन्त ।

साध्याः सन्ति देवा नैरुक्तानां साध्या रश्मय
उच्यन्ते । तदाह शुस्थानो रश्मिर्देवगण
इति ।

IV.142. वसवो वाच्याः । यद् विवसते सर्वम्
यद् यस्माद्विभागेनावस्थितमिदं सर्वमाच्छाद-
यन्तीति स्थानत्वात् । अतश्चिस्थानेष्व्वाच्छा-
दकत्वाद्वसवश्चिस्थानाः ।

तथा वसव आदित्यरश्मयो विवासनात् तम-
साम् । तस्माद् शुस्थानाः ।

IV.143. माघ्ये तु सुगाव इति शोभनान्यागमना-
न्यभिप्रेतानि । तद्विशेषणं सुपथानीति
शोभनमार्गाणीति ।

कर्मोत्पादं । प्रयोजनं च तच्छब्दोयुक्तैरपि
विधिधैर्मन्त्रैर्भवति । न च ते तथाविधाः
सन्तीति बहुदेवताश्च तस्मिंश्छन्दसि सन्ति ।

984. युक्तं यद्बहुदेवतानि ओयोरमिति यास्कचार्यः
पदहन्नाह - 'यत्तु किञ्चित्' ।

बहुदेवतान्यपि वैश्वदेवानां स्थाने युज्यन्त
एवेति ।

भूतांशो नाम ऋषिः काश्यपः । स एकेनाश्वि-
लिङ्गेन युक्तमनेकत्वं सूक्तं ददर्श ।

यथैकेनापि छत्रिणा मध्यगतेन छत्रिणो भवन्ति...
अश्विलिङ्गं येन पर्फरीसूक्तं सर्वमाश्विनम् ।

985. अभितष्टीर्य सूक्तं चैन्द्रम् । तदपि 'एकलिङ्गम्'
इति ।

'साध्याः देवाः साधनात्' । ते हि सर्वमिदं
साधयन्ति । यदन्येन सर्वकर्मभिरसाधितं
तत्साधयन्तीति साध्या उच्यन्ते ।

ते च पुनः प्राणाः विश्वसृज ऋषयो ये सहस्र-
संवत्सरेण सत्रेणेदं विश्वमसृजन्त त एवैतेऽधि-
दैवं रश्मयः ।

987. अतः सप्त ऋषयो देवाः विश्वेदेवाः साध्या
इति सर्वे एते प्राणा रश्मयो वेत्युपपद्यते ।

'वसवः' इति वक्तव्यम् । ते पुनरमी चि-
स्थानाः । ते यस्मात्सर्वमिदं विभागेनावस्थित-
माच्छादयन्ति ।

वसव आदित्यरश्मयो विवासनात् । तस्मात्
शुस्थानाः ।

स्वामनानि शोभनानि आगमनानि ।

इदरेषां वसूनां त्रिस्थानतां दर्शयितुमाह ।

IV.144. वाजिनो निरुक्ताः । 'वाजी वेजनवान्' इति । केवलं वचनकृतो विशेषः । रश्मयोऽभिषेयाः । देवाश्वा वा ।

IV.145. देवपत्न्यो वाच्याः । ताः पुनर्देवानां पालयिष्यः पालनीया वा । पत्नीसंयाजदेवताः । पत्नीसंयाजाश्च तृतीयसवनस्य स्थाने । तच्च शुभकृतीति बुस्थानत्वम् । प्रथमार्धे द्वितीया देवानां पत्न्यो भवत्यः । उषास्यो हविस्तृतीया कामयमानाः । अवन्तु अवतिर्गतिर्कामा गच्छन्तु नोऽस्मान् प्रति । गत्वा च प्रावन्तु प्राकर्षेण रक्षन्तु नोऽस्मान् ।

IV.146. हे देवीर्देव्यः सुहवाः सुह्वानाः शर्म गृहं सुखनाम वा यच्छत प्रयच्छत । सामान्योक्तानां विशेषाभिधित्तया पाऽनन्तरा ।

प्राशब्दः स्त्रीवचनः । अपि स्त्रियो व्यन्तु कामयन्ताम् । किम् ? सामर्थ्याद् हविः । कतमाः स्त्रियः ? देवपत्नीः—देवानां पत्न्यः कामयमानाश्च । इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी...आकारः शृणोत्विति सम्बध्यते ।

IV.147. भाष्यकारस्तु देवपत्नीप्रकरणानुविधानेन पदकारमनवेक्ष्य रोदसीशब्दं रुद्रपत्नीवचनमुदाहरति ।

इह 'यस्यां देवतायां' इत्यत्र स्तुतिलक्षणा देवतेति वेदतत्त्वलक्षणमुक्तम् । सा च स्तुतिर्नाम्ना बन्धुभिः कर्मणा च प्रदर्शिता ।

इदेवानीं कर्मातिक्रमेण गुणभूयस्त्वेन च प्रदर्शनीयेति ।

988. त्रिस्थाना इत्युक्तम् । यत इतरयोगि स्थानयोः प्रदर्शयति ।

989. 'वाजिनो व्याख्याताः' । 'अपि स वाजी वेजनवान्' इत्यत्र । केवलमत्र बहुवचनकृतो विशेषः । रश्मयश्चाभिषेयाः । पृथक्त्वे देवाश्वाः ।

990. 'देवपत्न्यः' वक्तव्याः । ताः पुनः 'देवानां पत्न्यः' पालयिष्यः पालनीया वा । पत्नीसंयाजेष्वेता इज्यन्त इत्यतस्तृतीयसवनभक्तित्वादादित्यं भजन्ते । या एता देवपत्न्यो नित्यमस्मत्तो हविरुचन्ति कामयन्ते ता अस्मत्तो हविरुपभुज्य ततोऽस्मान् अवन्तु प्रतितर्पयन्तु धनेन ।

991. सुहवाः स्वाह्वानाः अस्माकं यच्छन्तु ददतु शरणं गृहं सुखं त्राणं वेत्येतदाशास्महे । 'तासांमेषापरा भवति' । सा पुनः किमर्थम् ? सामान्यतः पूर्वस्यामुक्ताः । विशेषतः परस्यामुच्यन्ते । पूर्वयैव समानार्थविनियोगा । पुत्रैः पीतमग्न्यादिभिः अपि प्राः स्त्रियो व्यन्तु पिबन्तु एतदाज्यम् । कतमाः ? इन्द्राण्यग्न्यादिभिर्नाष्टम् । आशृणोतु च रोदसी । आभिमुख्येन च स्थित्वा शृणोतु ।

अथर्वणे रोदसीत्यप्रगृह्य पदम् । तदपेक्ष्यैकवचनेन भाष्यकारो निराह 'रोदसी रुद्रस्य पत्नी' ।

993. स्तुतिलक्ष्या देवतेति । 'यत्काम ऋषिष्यसां देवतायाम्...' इत्यत्र ताः स्तुतयः कर्माधिकारनिरताः ।

स्वकर्माधिकारातिक्रमेण स्वगुणातिशयेन च यास्ता उपप्रदर्श्याः ।

इमा वक्ष्यमाणा अतिशयवत्यः स्तुत्य इति ।
 स्तुतय इत्येव किं स्तुतिशब्देन पूर्वाचार्या
 आचक्षते । प्रसिद्धा हीयं तेषां संज्ञेत्यभिप्रायः ।
 याप्यति शयवत्यभिमतः सः पि प्रकृत इवान-
 तिरिक्तवैत्यर्थः । कुत एतदित्याह ।
 न गुणाणां विभूतेरियत्तास्ति देवतायाः ।
 तथा चोक्तम्—‘ऋचीषमः’ । ‘नार्वागिन्द्रम्’
 इति ।
 नैरुक्तसमयावृत्तये त्वतिस्तुतयः प्रदर्श्यन्ते ।
 सेऽतिस्तोता पूर्वाचार्यो वा । पूर्वक्रमानुवृत्त्यै-
 वामिमेव वातिस्तुतिविषयत्वेन प्रथममाह ।

IV.148. अथ स्वाधिकारातिरेकेण स्तुतिर्व्याख्याता ।

किञ्च दामेव दाम वन्धनं यथा कश्चिद् वत्साद्
 विमुञ्चेत्तद्वद् विमुमुग्धि विमुञ्च ।
 इन्द्रस्यातिस्तुतिः ।

यत् यदि युवो गुलोकाः शतं हे इन्द्र ते
 तव उपमा नास्तीति शेषः । शतं भूमिरुत

IV.149. अपि शतं च भूमयोऽपि स्युर्भवेयुः । सहस्रं सूर्याः सहस्रं च सूर्याः ।

यत् यदाऽस्तमयकाले । उदञ्च उदञ्चितार
 ऊर्ध्वं गामिनः । के ? सामर्थ्याद्रस्मयः । हे
 वृषाकपे आदित्य । गृहं स्वमण्डलाख्यम् । हे
 इन्द्र अत्यन्तेश्वर । अजगन्तन व्यत्ययेन प्रथमस्य
 स्थाने मध्यमः । अगमन् गतास्त्वदीयमण्डल-
 मनुप्रविष्टा भवन्तीत्यर्थः ।

IV.150. आदित्यरश्मीनामतिस्तुतिः ।

यदादित्येन रश्मयो व्यसृक्षत विपूर्वस्य सृजेः
 कर्मणि कारके आत्मनेपदप्रथमपुरुषस्य बहुवचन
 इदं रूपं विस्मृष्टा भवन्तीत्यर्थः । किमर्थम् ?

अन्येऽप्याचार्या एवमेवैता आचक्षते कथयन्ति
 शिष्येभ्योऽतिस्तुतय एता इति । प्रसिद्धा
 हीयमेतासु संज्ञेत्यभिप्रायः ।

न ह्यतिशयो नाम देवतायाः स्तुतिरस्ति ।
 कस्मात् ?

न विभूतेरियत्तास्ति यामनिरिच्य स्तूयेत ।
 तदुक्तम् ‘ऋचीषमः’ इति । तथा च ‘नार्वा-
 गिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः’ इति ।

994. नैरुक्तसमयावृत्तयेऽतिस्तुतयः प्रदर्श्यन्ते ।

‘सः’ इति स्तोता असावाचार्यः ‘अमिमेव’
 अधिकृत्य ‘प्रथममाह’ । किं कारणम् ?
 येनैव हि क्रमेण स्तुतय उपप्रदर्शितास्तेनैवात्र
 क्रमेणातिस्तुतयो न्याय्याः प्रदर्शयितुम् ।

यथैतस्मिन् सूक्ते स्वकर्माधिकारव्यतिरेके-
 णातिशयेन वा स्तुतिः ।

अंहः पापं यदात्मनः कायकृतं तदस्मत्तो
 दामेव वत्सात् विमुमुग्धि त्वं प्रमुञ्च ।
 ‘अथैषेन्द्रस्य’ ।

995. हे भवचन्द्र इन्द्र यदि तव शतं दिवः शतं च भूमयः सहस्रं च सूर्याः ।

हे भगवन् वृषाकपे इन्द्र यदा त्वम् उदञ्चः
 उदङ् एव वर्तमानः प्रदक्षिणं भुवनानि परि-
 गच्छन् गृहम् अजगन्तन । गृहानुप्रवेशे हि
 व्यवधीयते च भगवानस्तं गच्छन्नादित्य इत्ये-
 तस्मात्सामान्यादुच्यते गृहमिन्द्राजगन्तन इति ।

996. ‘अथैषादित्यरश्मीनाम्’ अतिस्तुतिः ।

व्यसृक्षत व्यसृजत यदादित्यो रश्मीनहन्यहनि
 सोतोः सर्वभूतप्रसवाय अभ्यनुज्ञानाय तत्प्रका-
 शितलोकस्य सर्वकर्मोपपत्तेः । तदा किमिति ।

सोतोः प्रसवाय प्रकाशद्वारेणाभ्यनुज्ञानाय
सर्वप्राणिकर्मणाम् । तदा नेति प्रतिषेधार्था-
यममसतेति सम्बध्यते ।

मत्सखा अहं मन्त्रदृक् सखा स सखिभृतो
यस्य सः । अथवा मदनं मदं हर्षः सखिभृतो-
ऽयन्तसहचारी यस्य स हर्षसहायोऽयन्तुपुष्ट
इत्यर्थः ।

IV.151. चत्वारि मितानि अव्यक्तपरिमाणानि पदानि । इयती वाक् । तदेतद् भेदेन हि चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि न पञ्चमम् । कृतमानि तानि ? ओकारमहाव्याहृतयश्चेत्यादीनि । (तानि) सर्वाणि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणो मेधाविनः । यस्मात्तेषां चतुर्णां पदानां गुणः...गुहायामिव त्रीणि निहितानि नेह्यन्ति । इगिर्गत्यर्थः । न गमयन्तीत्यर्थः । तुरीयं चतुर्थं वाचो मनुष्या वदन्ति ।

IV.152. गवादीनि नामानि । कुतः ? तेषां तत्त्वं सर्वमनुष्यैर्ज्ञायमानत्वात् । आख्यातोपसर्ग-
निपातास्तु (अ) प्रसिद्धार्थत्वात्तार्थं सर्वं वेदयन्ते ।

आत्मप्रवादा इति । आत्मानं ये प्रवदन्ति
अध्यात्मवादिनस्तन्मते आत्मानि या वाक् सा
व्यावहारिकीत्येकां वदन्ति ।

अथ पशुगताम्यक्ताया या अन्या व्यक्ता तां
ब्राह्मणेष्वदधुः । उभयीं वाचं देवानां वैदिकी
या च मनुष्याणां लौकिकी इत्यर्थः ।

अक्षरस्यातिस्तुतिः प्रवर्द्धितेव ।

IV.153. अस्यामृचि शाकपूणेस्तावन्मतेन ओकारं
कृत्वा ऋचामध्ययनप्रारम्भात् शास्त्रानुवच-
नादिषु ऋगन्ते प्रणवस्य योगाद् ऋचः सम्ब-
न्धेतदक्षरम् ।

तदा ते रश्मयः सर्वकर्मण्यनुगमनात् नेन्द्रं
देवममसत ।

मत्सखा मम सखा इति मन्त्रदृगाह । अथवा ।
सर्व एव मन्यन्ते ममार्यं सखा ममार्यं
सखेति । अथवा । मदनसखा हर्षसखेत्यर्थः ।

998, 999. चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि । न पञ्चमं
पदमस्ति । तानि पुनः ब्राह्मणा विदुः । किं
सर्वं । न । ये मनीषिणः ये मेधाविनः ।
तेषां च पुनः पदानां गुहायां त्रीणि निहितानि
नेह्यन्ति नार्थं वेदयन्ते न प्रख्यापयन्ति ।
तुरीयं चतुर्थं भागम् एकं पदं मनुष्याः परि-
ज्ञानार्थं वदन्ति ।

999. तत्राप्रसिद्धार्थत्वादाख्यातोपसर्गनिपातपदा-
न्यर्थं न वेदयन्ते । नामानि तु प्रसिद्धतगर्भत्वा-
द्वाभावादीन् वेदयन्त्यर्थान् ।

आत्मानं ये प्रवदन्त्याचार्यास्ते आत्मप्रवादाः...
'ततो या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणे न्यदधुः'
निहितवन्तः । 'तस्माद्ब्राह्मणा उभयीं वाचं
वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणाम् ।
लौकिकी वैदिकी चेत्यर्थः ।

'अथ' पुनः 'एवाक्षरस्य' अतिस्तुतिः प्रवर्द्धितेव ।

1000. अस्या निर्वचनत्रयमधियज्ञाधिवैवाध्यात्म-
विकल्पेन ओकार आदित्य आत्मा चेति ।
तत्र तावच्छाकपूणिपक्षमाभित्याधियज्ञगत-
मुच्यते । 'कृतमत्तदेतदक्षरमो३मित्येषा
वागिति' शाकपूणेरभिप्रायः ।

तस्य किञ्च ओमित्येतस्य ब्रह्मणः प्रथमायां
मात्रायां पृथिव्यमिच्छ्वेदः पृथिवीनिवासिनो
जना इत्येतत् । द्वितीयायां मात्रायामन्तरिक्षं
वायुर्यजुषि अन्तरिक्षनिवासिनो जना इत्येतत् ।
तृतीयायां द्यौर्गदित्यः सामानि क्षुनिवासिनो
जना इत्येतत् । तेनेदं जगतः परं व्योम ।

IV.154. पूर्वस्थेतिहासस्योपसंहारश्रुतेस्ताम्रावव्यापल्या
प्रणवविप्रहासमानमनुप्रविश्य ब्रह्मणः साम्य-
मापन्ना बिद्वांस इमे समासते । समित्येकी-
भावे तेन सह एकीभूता आसते ।

IV.155. 'ऋचो अक्षरे' इति । ऋगित्यादित्यमण्डल-
मुच्यते । आदित्यमण्डलं कस्मात्? ऋभवति ।
यद् यस्मादेनमर्चन्ति । अर्चनादृगित्यर्थः ।
तस्मिन्नेवंरूपे यस्मिन् देश रश्मयो भौमानां
रसानामाहरणधारणभ्यामधिनियन्ताः सन्ति । ...
अयं पिण्डशरीरमूगभवति । ज्ञानोद्वर्तनपरि-
षेकानुलेपनार्चनात् । प्रत्युतो वा सर्वाणि
सर्वेन्द्रियशक्त्यनुगमाद्वैत्यर्थः ।

IV.156. अक्षरं न क्षरति न खवति न क्षीयते न
न शुष्यति शरीरादित्यर्थः ।

IV.157. सत्यपि चैतस्मिन् निरुक्ताकृत्ये तर्कणैव
देवदेवताधिदैवधिपुष्पफलेतिहासप्रकरणादिनि-
रपेक्षेण सत्ता मन्त्रा न निर्बलव्याः । किं तर्हि ?
प्रकरणमपेक्ष्य ।

ऋषीणां तु साक्षात्कृतधर्मेणां वेदाभ्यासवत्त्वेन
प्रत्यक्षज्ञानं धर्मातुमह्वयेन स्यात् ।

तस्माद् भूबोविद्यः प्रकाशः शास्त्रागमविशुद्धये
मनुष्यापेक्ष्येत्याह षष्ठेन ।

IV.158. तेऽनूचानाः सुखप्रहणायैवं मन्त्रार्थचिन्ता-
लक्षणं तमुपायमभ्युद्गन् मन्त्रीकृतवन्तः ।

प्रथमायां मात्रायां पृथिवी अग्निः ऋग्वेदः
पृथिवीलोकेनिवासिनः इत्येष । द्वितीयायां
मात्रायामन्तरिक्षं वायुर्यजुषि तल्लोकेनिवा-
सिनो जना इति । तृतीयायां मात्रायां द्यौर्ग-
दित्यः सामानि तल्लोकेनिवासिनो जना इति ।
विज्ञायते हि 'ओंकार एवेदं सर्वम्' इति ।

1000. ते हि तत्परिज्ञानात्ताम्राव्यमुपगताः प्रणव-

1001. विप्रहमात्मानमनुप्रविश्य समीकृत्वा निर्वान्ति
शान्ताचिष इवानला इति ।

'आदित्य इति पुत्रः शाकपूणेरेषमर्चति' इति
मण्डलमभिप्रेतम् । 'यदेनमर्चन्ति' इति ।
यस्मादेनमर्चन्ति तस्माद् ऋक् ।

रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते य एतस्मिन्नधि-
नियन्ता भवन्ति ।

आत्मेत्यात्मप्रवादाः । अवमृगभवति शरीर-
मिति । इन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते । तानि हि
विषयेषु द्योतन्ता इति देवाः ।

1002. 'अक्षरं' कस्मात् ? तस्मिन् 'न क्षरति' ।
नान्यथाभावमापद्यते । अथवा । 'न क्षीयते' ।
न कदाचिदप्यामूलतो विनश्यति ।

1003. यद्यप्ययमभ्युद्गस्तथापि न तु पृथक्त्वेन
मन्त्रा निर्धेयव्याः । कुतः पृथक्त्वेन ।
प्रकरणात् ।

तस्येदानीमपि स्यात् ऋक्षिस्तपस्वी च ।
निर्दग्धकल्पवयोस्तयोः प्रतिबन्धकाभावाद्यथा-
वदर्थं मन्त्राणां पश्यतः ।

तेषु यः कश्चिद्भूबोविद्यो बहुमुक्तो भवति स
एव मन्त्रार्थपरिज्ञाने प्रकाशो भवति ।

1004. ते देवा एतं समस्तार्थमूहमपि भवन्तोऽनेन
मन्त्रार्थान् शक्यन्तेऽभ्युद्गितुमिति ।

अन्यत्वेपि चैतद् द्रष्टव्यम् । अतश्चैतदेवं येन
मन्त्रोऽप्याह ।

सखायः समानख्याना ऋत्विजोऽन्य च
शास्त्रज्ञाः ।

IV.159. सेयं निरुक्तविद्या श्रुतिमति वर्तते इति
शेषः । श्रुतित उत्कृष्टतरेत्यर्थः । कुतः ?
यत इयं बुद्धिबुद्धेः कारणम् ।

तस्माच्छन्दस्तु तस्या एतस्य निरुक्तविद्याया
निराकांक्षाय ऋकृपादार्धवैशेषा उपेक्षितव्याः ।

मन्त्रार्थोऽप्येतस्मिन् विषये बृहस्पतिना दृष्टो
ब्रह्म वा स्वयं प्राह ।

1005. सखायः समानख्याना ऋत्विजः । ते हि
प्रयोगेऽभिद्युक्तत्वादतितरां विद्वांसः ।
इदानीमुपसंहरति 'सेयं विद्या' इति । श्रुति-
मतीति । आद्या इयमेवैका विद्या । बुद्धि-
वर्धति । ज्यायसी सर्वाभ्यो विद्याभ्यः । महा-
नेष तर्कः ।

1006. 'तस्माच्छन्दस्तु' शास्त्रान्तरेषु निगमोदा-
हरणानामाकाङ्क्षित्वनिराकाङ्क्षयै वाक्यशेषाः
पादार्धार्चदिलक्षणा 'उपेक्षितव्याः' ।

APPENDIX II.

Passages of Skandasvāmin, preserved as quotations by Devarājajvan in his commentary on the *Nighaṇṭu*, compared with the former's commentary on the *Nirukta*.

Volume
and
Page.

स्कन्दस्वामी

Chapter,
section
and
number of
the word.

देवराजयज्वा

II.42. गौरिति पृथिव्या नामधेयम् । मुख्यत्वाद्
भूतपृथिव्या अधिदेवताया उदाहरणम् 'गोष-
दसि' इति । गार्हपत्योपस्थाने विनियोगात्,
गार्हपत्यस्य च गवि पृथिव्यां सादनात्, गोशब्दस्य
च पृथिव्यभिधानता निश्चिता । सर्वशब्दानामा-
ख्यातजत्वप्रतिज्ञानात् प्रवृत्तिनिमित्तमाह—
यद्दूरं गता भवति । नैरन्तयणात्माकाशादि-
वद् दूरेऽप्युपलब्धेर्गैमिक्रियाव्यवहारः । अन्यत्र
चान्यत्र चोपलब्धेर्दूरापदेशः । प्रत्ययोपात्त-
रूढयर्थसम्बन्धाच्च गमिरत्र नैरन्तर्योपलब्धि-
दूरविशिष्टं गमनमुपादत्ते, तक्षा परिव्राजक
इति यथा । यद्यपि चायं गोशब्दः पश्वादा-
वनेकत्र रूढः, तथाप्यस्य तत्र तत्र मन्त्रवा-
क्यार्थसमवायसम्भवादभिधेयं निश्चित्य तद्-
व्यवभूतस्य गमेस्तद्विशेषविषयतैव व्यति-
रेकस्यावृत्त्यर्थं पूर्ववत् प्रदर्शनीयेति । यद्या-
स्यां भूतानि प्राणिनो गच्छन्ति । चो वार्थे ।
कारकविकल्पश्चायम् । कर्तरि कारकेऽधिकरणे
वेत्यर्थः 'गातेः' वा स्तुत्यर्थे, औकारप्रत्ययः ।
धातुविकल्पश्चायम् । गीयते स्तुयते ऽसाविति
गौः, गायन्ति वास्यां स्थिता इति गौः ।

II. 113. छादनार्थत्वञ्च विशिष्टम् ।

II. 263. यद्यपि च 'द्यतेः' क्तिनि 'द्यतिस्यति' इति
त्वेवं सिध्यति अदितिरिति । तथापि द्यते-
नित्यं विपूर्वत्वात् त्वग्याचि 'दीर्क्षये' इत्य-
स्य छान्दसं रूपं द्रष्टव्यम् । तथा चोक्तम् 'न
संस्कारमाद्रियेत । अर्थनित्यः परीक्षेत' इति ।

I.1.1.

(गौः)

अस्य स्कन्दस्वामी "दूरं गता भवति नैर-
न्तर्येणात्माकाशादिवद्दूरेऽप्युपलब्धेर्गैमिक्रिया-
व्यवहारः । अन्यत्र चान्यत्र चोपलब्धेर्दूरोप-
देशः । प्रत्ययोपात्तरूढयर्थसम्बन्धाच्च गमिरत्र
नैरन्तर्योपलब्धिदूरविशिष्टं गमनमुपादत्ते तक्षा
परिव्राजक इति यथा । यच्चास्यां भूतानि
प्राणिनो गच्छन्ति । चो वार्थे । 'गातेः' वा
स्तुत्यर्थे । गीयते स्तुयतेऽसाविति गायन्ति
वास्यां स्थिता इति गौः । उदाहरणम् 'गोष-
दसि' इति गार्हपत्योपस्थाने विनियोगाद्
गार्हपत्यस्य च गवि पृथिव्यां सादनात् गो-
शब्दस्य पृथिव्यभिधानता निश्चिता ।" इति ।

I.1.10. "छादनार्थत्वं विशिष्टम् ।" इति स्कन्द-
(उर्वा) स्वामी ।

I.1.14. अत्र भाष्ये स्कन्दस्वामी । "यद्यपि नञ्पूर्-
(अदितिः) वाच्य 'द्यतेः' क्तिनि 'द्यतिस्यतिमात्मा' इतीत्येव रूपं सिध्यति । तथापि द्यतेनित्य-
मपूर्वादर्थान्वयाच्च 'दीर्क्षये' इत्यस्यैवं
छान्दसं रूपं द्रष्टव्यम् । तथा चोक्तम् "न
संस्कारमाद्रियेत । अर्थनित्यः परीक्षेत" इति ।

II. 57. इच्छाशब्दस्य छान्दसत्वादाकारलोपः ।

I.1.15. “इच्छाशब्दसत्वादाकारलोपः” इति स्कन्द-
(इच्छा) स्वामी ।

II. 60. निरमणात् नियमेन रमणात् । निश्चलत्वेना-
वस्थानादित्यर्थः । रमन्ते वाऽस्यां भूतानि ।

I.1.16. अस्य स्कन्दस्वामी । “निरमणात् । निश्च-
(निर्ऋतिः) ल्त्वेनावस्थानादित्यर्थः रमन्ते वाऽस्यां
भूतानि ।” इति ।

II. 70. अन्तरा मध्ये सर्वभूतानां क्षान्तं शान्तं स्थितं
निष्क्रयं वा शान्तमव्युद्गमं निष्कम्भस्थाना-
त्मकत्वात् । अन्तरा इमे रोदस्यौ द्यावापृ-
थिव्यौ क्षियतीति वा । अन्तरा इमे क्षोण्या-
विति वा क्षान्तम् । एवमनेकविकल्पमुत्तर-
पदम् । अन्तराशब्दात् पूर्वपदम् । शरीरेष्वि-
त्यादि-अन्तराशब्दात् पूर्वपदम् । अक्षयशब्दा-
दुत्तरपदमिति विशेषः । विनाशिष्यविना-
शीत्यर्थः ।

I. 3. 6. इत्यादिभाष्यस्य स्कन्दस्वामिग्रन्थो यथा-
(अन्तरिक्षम्) दृष्टं लिख्यते । ‘अन्तरा मध्ये सर्वभूतानां
क्षान्तं शान्तं निष्क्रयं वा शान्तमव्युद्गमं
निष्कम्भस्थानात्मकत्वात् । अन्तरा इमे
रोदस्यौ क्षियतीति वा । अन्तरेमे क्षोण्या-
विति वा । एवमनेकविकल्पमुत्तरपदम् ।
पूर्वशरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा । अन्तः-
शब्दात् पूर्वपदम् । अक्षयशब्दादुत्तर-
पदम् । विनाशिष्यविनाशीत्यर्थः ”
इति ।

III.113. चरतिर्हिसाकर्मा तदतिषेधः ।

I.3 16. चरतिर्हिसाकर्मा तदतिषेधः ।
(अध्वरम्)

II.467,
III.126, अध्वरं यज्ञम् ।
IV.42.

“अध्वरं यज्ञम्” । इति स्कन्दस्वामी
व्याख्याति ।

See Nirukta 2.14. and Nirukta-
bhāṣya-ṭīkā on the same.

IV.141. साध्याः कस्मात् ? साधनात् स्वव्यापारस्य ।

I.4. स्वरादीनि षट् तु भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना
(स्वः) च कृतव्याख्यानानीति नास्माभिरत्रोच्यन्ते ।

II.90. दिशः शब्दात्, क्रान्त्वा सर्वमतीत्य स्थिताः,
आकाशवत्, व्यतिरेकपक्षे । अव्यतिरेकेषु त
एव शब्दादयः सर्वत्र सन्ति संस्थिताश्चेति ।
उपदिशोऽप्येवमेव, अव्यतिरेकेऽपीतरेतरा-
पेक्षया परत्वापरत्ववत् सर्वत्र व्यवहारास्तित्वम् ।

I.5.14. “रसाह (भ-रणादिकं स्वव्यापारं साधुवन्ति
(साध्याः) संसिद्धं कुर्वन्ति” इति स्कन्दस्वामी

I.6.5. अत्र स्कन्दस्वामी । “क्रान्त्वा सर्वमतीत्य
(काष्ठाः) स्थिताः । आकाशवद् व्यतिरेकपक्षे । अव्यति-
रेकेऽपि त एव शब्दादयः सर्वत्र सन्ति
संस्थिताश्चेति । उपदिशोऽप्येवमेवाव्यतिरेके-
ऽपीतरेतरापेक्षया परत्वापरत्ववत् सर्वत्र
व्यवहारास्तित्वम्” इति ।

II.101. वस्तोरितीदृशमेवेदं नाम, न विभक्त्यन्तम् ।
‘दोषावस्तोर्बहीयसः प्रपित्वे’ इति च समस्त-

I.9.1. अत्र स्कन्दस्वामी । ‘वस्तोरितीदृशमेवेदं नाम ।
(वस्तोः) न विभक्त्यन्तरम् । ‘दोषावस्तोर्बहीयसः प्रपित्वे’ ।
‘वृताची’ । ‘दोषावस्तोर्बहीयसः प्रपित्वे’ ।

स्यापि दर्शनात् । वस्तोः—ज्योतिरिति
वस्तोः । द्योतत इति द्यौः । एवं सर्वत्र ।

II.166. केति सप्तमीसामानाधिकरण्यात् दोषावस्तो-
रपि सप्तम्या एव । अव्ययलुगण्यवसितः ।

II.212. वेसरशब्दस्य चायमेकारस्याकारश्छादसः ।
सादृश्येन च विशेषणं वेसरसदृशानि । कत-
मानि पुनस्तानि वा सन्ति कानि तानि हि
या वेसरो निष्पादकगताभ्यां विरुद्धाभ्यां
जातिभ्यामश्वजात्या च सम्बन्धः । एवं यावद्दो
निष्पादकौ पूर्वभागपरभागौ तद्गताभ्यां विरु-
द्धाभ्यां पूर्वभागगतेन चोष्णेन च सम्बन्धाद्
वेसरसदृशानि ।

III.115. अश्मेति मेघनाम पर्वतनाम वा । द्यावा-
पृथिव्यौ वा तद्वयापनयोगात् ।

II.103. आ उपर उपल इत्यादि, आडभिधौ
मर्यादायामित्यन्ये, विनोपरोपलाभ्यां साधार-
णानीत्यर्थः । आ उपरादीनीति वक्तव्ये
उभयोरुपादानं रलयोरविशेषत्वप्रदर्शनार्थम् ।
एकयोगक्षेमञ्चाङ्गीकृत्याह—उपर उपलो मेघो
भवतीति । वक्ष्यमाणनिगमापेक्ष्योपलशब्दस्य
च पाषाणे प्रसिद्धतरत्वात् ‘एषामुपरः स्थ-
विष्ठो मध्यमः’ इति तत्संघातश्च सर्वत उपल-
शब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्ध एवेति मेघग्रहणं कृतम्
मर्यादापक्षस्य च मेघग्रहणमेव लिङ्गमिति,
उत्तराणि मेघस्यैवेति । यदा पर्वतस्तदा-
उपेत्य रमन्तेऽस्मिन्नभ्राणीति । मेघपक्षे आप
इति । अभिविधिपक्ष इदं निर्वचनमिति भाष्य-
कारामिप्रायः । इतरत्र वृत्त्यभावादेव रमिश्च
तिष्ठत्यर्थे, तिष्ठन्ति संहन्यन्ते वा ।

इति समस्तस्यापि दर्शनात् । वस्तोः ज्योतिरिति
वस्तोः । द्योतत इति द्यौः । एवं सर्वत्र” इति ।

” “केति सप्तमी सामानाधिकरण्यात् दोषावस्तो-
रित्यपि सप्तम्या एवाव्ययलुगण्यवसितः” ।
इति स्कन्दस्वामी ।

I.9.4. अत्र भाष्ये स्कन्दस्वामी । “वेसरशब्दस्याय-
(वासरम्) मेकारस्याकारः । सादृश्येन चात्र वर्तते ।

यथा वेसरो निष्पादकगताभ्यां विरुद्धाभ्यां
जातिभ्यामश्वजात्या गर्दभत्वजात्या सम्पन्नः ।
एवं यावद् द्वौ निष्पादकौ पूर्वभागपरभागौ
तद्गताभ्यां विरुद्धाभ्यां शीतोष्णाभ्यां पूर्व-
भागगतेन शीतेनापरभागगतेन चोष्णेन
सम्बन्धाद्वेसरसदृशत्वाद्वासरम् ।” इति ।

I.10.8. अत्र स्कन्दस्वामिना मेघत्वेन व्याख्यातम् ।
(अश्मा)

I.10.18,19. इत्यादिभाष्यस्य स्कन्दस्वामिप्रग्रन्थः ।
(उपरः, “आ उपर उपल इति । आडभिधौ ।
उपलः) मर्यादायामित्यन्ये । विना उपर उपल इत्ये-
ताभ्यां साधारणानीत्यर्थः । आ उपरादिति
वक्तव्ये उभयोरुपादानं रलयोरविशेषत्वप्रदर्श-
नार्थम् । एकयोगपक्षे लत्वं (पक्षत्वं) चाङ्गीकृत्याह—
उपर उपलो मेघो भवतीति । वक्ष्यमाणनिग-
मापेक्षया उपलशब्दस्य च पाषाणे प्रसिद्धतर-
त्वात् ‘तेषामुपरः स्थविष्ठो मध्यमः’ इति ।
तत्संघातशब्दे च पर्वत उपलशब्दवाच्यत्वेन
प्रसिद्ध एवेति मेघग्रहणं कृतम् । मर्यादा-
पक्षस्य च मेघग्रहणमेव लिङ्गमिति । उत्तराणि
मेघस्यैवेति । यदा पर्वतस्तदा उपेत्य रमन्ते
ह्यस्मिन्नभ्राणीति । मेघपक्षे आप इति । अभि-
विधिपक्षे चेदं निर्वचनमिति भाष्यकारामि-
प्रायः । इतरत्र प्रत्यभावादेव रमिश्च तिष्ठत्यर्थे
तिष्ठन्ति संहन्यन्ते वा” इति स्कन्दस्वामिप्रग्रन्थः ।

II.95. अहिगोपाः—अहिर्मेघो गोपायिता ।

I.10.21. अत्राहिशब्दं मेघनामत्वेनाभाषयत् स्कन्द-
(अहिः) स्वामी ।

II.107. बाह्नामानीत्यादि—उत्तराणि सप्तपञ्चाशत्, श्लोक इत्यादीनि । उच्यतेऽनेनेति वागिन्द्रियम् । तत्कार्यं शब्दोऽपि—उच्यत इति वाक् । उच्यतेऽनयार्थ इति वा वाक् । स्तनयितु-
लक्षणा माध्यमिका सापि उच्यत इति वाक् । तदधिष्ठात्र्यपि देवता वागिष्यते । सर्वस्याश्च तस्या मेघहेतुत्वाद् मेघनामभ्यः पराणि सप्त-
पञ्चाशत् श्लोक इत्यादीनि नामानि ।

I.11. इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । “उत्तराणि सप्त-
(बाह्नामानि) पञ्चाशत् श्लोक इत्यादीनि बाह्नामानि । उच्यतेऽनेनेति वागिन्द्रियम् । तत्कार्यः शब्दो-
ऽपि—उच्यत इति वाक् । उच्यतेऽनयार्थ इति वाक् । स्तनयितुलक्षणा माध्यमिका, सापि उच्यते इति वाक् । तदधिष्ठात्र्यपि देवता वागिष्यते । सर्वस्याश्च तस्या मेघहेतु-
त्वाद् मेघनामभ्य उत्तराणि” इति ।

III.138. स्वाहेत्येतत्पूर्वपदं सु आहेति वा । स्वाहा-
कारान्तो होममन्त्राणां कर्तव्यः । ‘न ह वै ता आहुतयो देवान् गच्छन्ति ये अवषट्कृता वा अस्वाहाकृता वा भवन्ति’ इति श्रुतेः । स्वाहाकारस्य सम्प्रदानत्वेन मन्त्रान्तेऽवश्यं-
भावित्यादयमर्थो यस्यान्ते श्रूयते स होममन्त्रः शोभनमर्थमाह । अथवा प्रजापतेः स्वा आत्मीया वागाहेति स्वाहा । एवं हि श्रूयते ‘स्वा हेतुं वागभ्यवदत् तत् स्वाहाकारस्य जन्म’ इति । एवमिति स्वाहाकाररूपा वाक् प्रजापते-
निष्ठेत्यर्थः । अथवा स्वं प्राहेति यजमानस्य स्वयं हविर्देव-
तायं दत्तं तदुद्देशेन त्यागात् तस्य यजमानस्ये-
त्येवं प्राहेति स्वाहा । सम्प्रदानत्वं स्वाहाकारस्य स्पष्टमनेन प्रकारेण प्रदर्शितं भवति । स्वाहुत-
मित्यादि । अथवा यदनेन स्वाहाकारेण जुहोति तदेव सुष्ठु मर्यादया जुहोतीति । एवं च सति पूर्वकाणि निर्वच-
नानि ब्रूमः । इदं जुहोतेरिति ।

I.11.24. “स्वाहेत्येतत् स्वाहाकृतिशब्दस्य पूर्वपदं
(स्वहा) स्वाहाकारान्तो होममन्त्राणां कर्तव्यः । ‘न ह वै ता आहुतयो देवान् गच्छन्ति या अवषट्कृता वा अस्वाहाकृता वा भवन्ति’ इति श्रुतेः । स्वाहाकारस्य सम्प्रदानत्वेन मन्त्रान्ते-
ऽवश्यंभावित्वात् । अयमर्थो यस्यान्ते श्रूयते स होममन्त्रः शोभनमर्थमाह । अथवा प्रजापते स्वा आत्मीया वागाहेति स्वाहा । ‘स्वा हेतुं वागभ्यवदत् तत् स्वाहाकारस्य जन्म’ इति भावमिति स्वाहाकाररूपा वाक् प्रजापतेनिष्ठे-
त्यर्थः । अथवा स्वं प्राहेति यजमानस्य स्वयं हविर्देवतायै दत्तं तदुद्देशेन त्यागात् तस्य यजमानेनेत्येवं प्राहेति स्वाहा । सम्प्र-
दानत्वं स्वाहाकारस्य स्पष्टमनेन प्रकारेण दर्शि-
तम् । स्वाहुतमित्यादि । अथवा यदनेन स्वाहाकारेण जुहोति तदेव सुष्ठु मर्यादया जुहोतीति । एवं च सति पूर्वकाणि निर्वच-
नानि ब्रूमः । इदं तु जुहोतेरिति ।”

III.123. स धिषणशब्द 'धिषेः' इत्यस्य दधात्यर्थे
वर्तमानस्य । सा ह्यर्थान् धारयति ।

II.476. सोमस्य गल्दया गालनेन क्षारणेन प्रदानेन
पूरणेन तृप्तेत्यर्थः । अगालनात् पूरणात् ।
? स्कन्दस्वामिनिरुक्तभाष्ये नोपलब्धम् ।

IV.38. मधु कस्मात् ? उच्यते । मेघोदरवर्ति
सलिलं मध्वभिप्रेतम् । तच्च पुनर्वैद्युतात्मना
दह्यमानं सरसवर्णेन तद्गतेनैव वायुना ध्माय-
मानं धमति । अतो धात्वर्थसम्बन्धासम्भ-
वाद् धमतेराद्यन्तविपरीतस्येत्याह । नैरुक्त-
धातुर्वा धमतिर्गतिर्कर्मार्तर्णीतप्यर्थो निष्का-
लने द्रष्टव्यः । निर्द्वाभ्यते हि तन्मेघात्
निष्काल्यत इत्यर्थः ।

II.14. मध्विति, 'मनेः' उकारप्रत्यये नकारस्य
व्यापत्तिर्धकारेण ।

II.217. माद्यतेर्वा मधु सोममित्यर्थः । 'मद तप्तौ'
तप्यन्ति हि सोमेन देवताः ।.....तेनापि
हि तप्यन्ति पातारः ।

IV.17. मधुमन्तं मधूदकं भूम्नि मतुप् बहुनोदधेन
तद्वन्तम् । रसवच्चनो वा मधु स्वादुतमम्...
...। मधुश्च्युतं मधु स्वादु स्यात् स्वादूदकस्य
क्षरितारम् ।

? स्कन्दस्वामिनिरुक्तभाष्ये नोपलब्धम् ।

See Skanda on RV. I. 80. 1.

II.158. सुखम्-सुष्ठु हितं खेभ्यः । नेयं हि योग-
लक्षणा चतुर्थी इन्द्रियाणामचैतन्यात् सुखा-
दिभिरनभिसम्बन्धात् । अत इयं हेतौ पञ्चमी ।
इन्द्रियविषयसन्निकर्षस्य सुखहेतुत्वादुपपद्यते

I.11.44. अत्र स्कन्दस्वामिना पठितात् 'धिषि
(धिषणा) धारणे' इत्यस्मात् ।

I.11.54. गलेः पूरणार्थत्वं स्कन्दस्वामिनोक्तम् ।
(गल्दा)

I.12.3. 'क्षद स्वैर्ये' इति स्कन्दस्वामी ।
(क्षद्य)

I.12.11. "मेघोदरवर्ति सलिलं मध्वित्युच्यते तच्च
(मधु) पुनर्वैद्युतात्मना दह्यमानं सरःस्वर्णेन तद्गते-
नैव वायुना ध्मायमानं धमति । अतो धात्व-
र्थसम्बन्धासम्भवाद् धमतेराद्यन्तविपरीतस्य
बाहुलकादुपप्रत्ययोः । मधु । नैरुक्तधातुर्वा
'धमतिर्गतिर्कर्म' । अन्तर्णीतप्यर्थो निःकालने
द्रष्टव्यः । निर्द्वाभ्यते निःकाल्यते हि तन्मेघात् ।

यद्वा 'मद तप्तौ' । अस्माद् बाहुलकादुपप्रत्ययो
धान्तादेशश्च ।

माद्यन्ति हि तेन पीतेन प्राणिनः ।

यद्वा मधुवत् स्वादुत्वात् (स्वादुरसात्) मध्वि-
त्युच्यते ।" इति स्कन्दस्वामिनिर्वचनानि ।

I.12.31. अत्र 'शश प्लुतगतौ' । अन्तर्णी-
(अहिः) तण्यर्थः । निर्गमय मृमौ पातय कं ?
उच्यते—अहिं मेघं वृत्रमित्यर्थः ।" इति
स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

I.12.44. इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । "सुष्ठु
(सुखम्) हितं खेभ्यः । नेयं हितयोगलक्षणा चतुर्थी
इन्द्रियाणामचैतन्यात् सुखादिभिरनभिसम्ब-
न्धात् । अत इयं हेतौ पञ्चमी । इन्द्रिय-
विषयसन्निकर्षस्य सुखहेतुत्वादुपपद्यते

इन्द्रियाणां हेतुता । यथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेश्च
सम्बन्धयोगिपदान्तराध्याहारः । अतिशयेन
हितं पुरुषस्य खेभ्यः, सुखहेतुकमित्यर्थः ।
हितं वा पुरुषे, आत्मधर्मत्वात् सुखादीनाम्,
धर्म्यधिकरणत्वाच्च धर्माणाम् ।

अथवा खेम्य इति चतुर्थ्येव । खशब्देन च
'आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण' इति
सम्बन्धसम्बन्धात् पुरुष एवोच्यत इति
यथाश्रुतसम्बन्धः । तथा चोपनिषद्दर्शः—'स
एव इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः
क्षुरधानेऽवहितः स्यात्' इत्युपक्रम्य 'प्राणन्नेव
प्राणो भवति' इति प्राणादिशब्दैस्तस्यैवाभि-
धानं दर्शयति ।

II.159. खं पुनः खनतेः, ... उत्पूर्यस्य, उत्खन-
ति विनाशयति । किम् ? परं ब्रह्मप्राप्तिसु-
खम् । कथम् ? तद् द्वारेण भ्राम्यसुखप्रवृत्ते-
रधोगमनात् ।

? स्कन्दस्वामिनिरुक्तभाष्ये नोपलब्धम् ।

II.349. यादुरी यादुरित्युदकनाम रो मत्वर्थे रेतोल-
क्षणेनोदकेन तद्वती, भूमि च मत्वर्थीयः ।

1V.84. हे महिनि महो महत्वमुदकं वा प्रभृतं तेन
तद्वति । तदाह भाष्यकारः । महतीत्युदक-
वती वेति ।

II.271. अयं हि युर्मिश्रणे पठ्यते । प्रयुज्यते च
'जनयत्यै त्वा संयौमि' इति । ततोर्थान्त-
रेपि वृत्तिं दर्शयितुमस्य पाठः । मिश्रणवि-
परीतपृथग्भावेऽपि दर्शनात् । न चायं वेरुप-
सर्गस्यार्थः । शब्दस्यापि प्रयोगे प्रतीतिदर्श-
नात् । युतं धनमस्य भोजनमस्य युतोऽय-
मिति पृथग्भूत इति गम्यते ।

इन्द्रियाणां हेत्वर्थका यथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेः
सम्बन्धयोगः (योग्य)-पदार्थान्तराध्याहारः
अतिशयेन हितं पुरुषस्य स्वेभ्यः स्वहेतुक
खेभ्यः, (सुखहेतुकहेतुक) मित्यर्थः । हि
वा पुरुषे, आत्मधर्मत्वात् सुखादीनाम्, धर्माधि-
करणत्वाच्च धर्माणाम् । अथ वा खेभ्य ई
चतुर्थ्येव । खशब्देन च 'आत्मा मन-
सा संयुज्यते मन इन्द्रियेण' इति सम्बन्धिसम्-
न्धात् पुरुष एवोच्यत इति यथाश्रुतसम्बन्ध
तथा चोपनिषद्दर्शः । 'स एव इह प्रविष्ट
नखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्या
इत्युपलक्ष्य 'प्राणान्ते च प्राणानां भवति' इ
प्राणादिशब्दैस्तस्यैवाभिधानं दर्शयति ।

खं पुनः खनतेरुत्पूर्यस्य, उत्खनति विना-
शयति । किम् ? परं ब्रह्मप्राप्तिसुखम् । कथम्
भ्राम्यसुखप्रवृत्तेरधोगमनात्" । इति ।

I.12.45. "क्षद स्वैर्यै" इति स्कन्दस्वामी

(क्षत्रम्)

I.12.48. अत्र स्कन्दस्वामी । "यादुरित्यु-
(यादुः) नाम । रो मत्वर्थीयः" इति ।

1.12.56. 'महिनि' इति अत्र "मह उदकनाम"
(महः) स्कन्दस्वामी ।

I.13.21. अयं निर्वक्षणे स्कन्दस्वामिना प्रतिपादि-
(युक्ताः) 'यु' मिश्रणे" इति पठ्यते प्रयु-
च । 'जनयत्यै त्वा संयौमि' इति
तथापि पृथग्भावेऽपि चर्तते । न चायं
पसर्गस्यार्थः । केवलस्यैव दर्शनात् ।
धनमस्य युतं भोजनमस्य युतोऽय-
मिति पृथग्भूत इति गम्यते" इति ।

- I.1.111. ऋतावरीः—आमन्त्रितविभक्तेः स्थाने द्वितीया, ऋतमुदकं तेन तद्वत्यः, भूषि मनुष्य, हे बहुदका इत्यर्थः ।
 I.13.23. अत्र स्कन्दस्वामिना “नदीनाम” इति (वर्थः-ऋता- नोक्तम् ।
 वर्थः)
 I.V.38. अन्येत्यतैरन्तर्णीतप्यर्थस्य ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति वनिषि रूपम् । ईरणवानिति भाष्ये स्वर्थप्राप्तवचनं द्रष्टव्यमिति ।
 I.14.3. भाष्ये स्कन्दस्वामी । “भाष्ये तु ‘अवैरण- (अवी) वान्’ इति अर्थप्राप्तवचनं द्रष्टव्यम् । अतैर- न्तर्णीतप्यर्थात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति वनिषि रूपम् ।’
 II.116. अस्य निर्वचनम् दधत् धारयन् सादिनं साधीयः क्रामति । दधत् क्रन्दति हर्षाद् हेषा- रवं करोति । दधदाकारी भवति—अधि- ष्ठित ईषदवनतमप्यभागः, उद्धतकन्धरः, कुञ्चितघोणः, स्तिमितचक्षुः, कर्णशुक्तिस्व- कारो भवति ।
 I.14.7. अत्र स्कन्दस्वामी । “दधिक्राः दधत् (दधिक्राः) धारयत् सादिनं साधीयः क्रामति । दधत् क्रन्दति हर्षार्थे(थं) हेषारवं करोति दधदित्याकारी भवति । अधिष्ठितम्, ईषदवनतं मप्यभागः, उद्धतकन्धरः, कुञ्चितघोणः, स्तिमितचक्षुः, कर्णशुक्तिकाकारो भवति ।” इति ।
 II.118. इतिहासपक्षे नैरुक्तपक्षेऽपि पूर्वपक्षापरपक्षौ, आहोरात्रे वा । हरी इन्द्रस्य, सोमपानादि- क्रियासाधनभूतत्वात् । रोहितोऽग्नेः । नित्यपक्षे ज्वाला अश्वाः, व्याप्तिमत्यः, हरित- वर्णाः प्रातरादित्यस्य । अश्विकाले रासभवर्णौ, तत्कालोचितेन श्यामलेन वर्णेनापदेशः । अजाः— अजनात्, पूष्णः काले रश्मयो गच्छन्ति सर्वतः, प्रावृषि पृषत्यो विचित्रा मेघमाला महताम् । उषसः काले तमोरूपा रश्मिमाला गन्ध्यः । सवितुः काले श्यामवर्णा भवन्ति । ‘छन्दांसि वै विश्वरूपाणि’ इति बृहस्पतेः । वायोः प्रवृत्तौ तृणपर्णांश्चादेः सञ्चरणाग्नि- भ्रणानियुतः ।
 I.15. “इतिहासपक्षे नैरुक्तपक्षेऽपि पूर्वपक्षापरपक्षा- वहोरात्रे वा । हरी इन्द्रस्य । सोमपानादि- क्रियायाः साधनत्वात् । रोहितोऽग्नेः । नित्य- पक्षे ज्वाला अश्वाः, व्याप्तिमत्यः । हरित आदित्यस्य । हरितवर्णा रश्मयः प्रातरादित्यस्य । रासभावश्विनोः । अश्विनोः काले रासभवर्णौ, तत्कालोचितेन श्यामलेन वर्णेनापदेशः । अजाः पूष्णः । अजा अजानात् । पूष्णः काले रश्मयो गच्छन्ति सर्वतः, प्रवृषि पृषत्यो विचित्रा मेघमाला महताम् । अरुण्यो गाव उषसः । उषसः काले तमोरूपा रश्मिमाला गन्ध्यः । श्यावाः सवितुः । सवितुः काले श्यामवर्णा भवन्ति । ‘छन्दांसि वै विश्वरूपाणि’ इति बृहस्पतेः । निधुतो वायोः । वायोः प्रवृत्तौ तृणपर्णांश्चादेः सञ्चरणाग्निभ्रणानियुतः ” इति स्कन्दस्वामिप्रत्ययः ।
 II.118. तावन्त्येवोत्तराणि जमदित्यादीनि ज्वलन्ती दीप्तिमतः सत्त्वस्य नामधेयानि । दीप्यामक्ष-
 I.17.1. अत्र स्कन्दस्वामी । “तावन्त्येवोत्तराणि (जमत) जमदित्यादीनि ज्वलन्ती दीप्तिमतः सत्त्वस्य नामधेयानि । दीप्ता मक्ष-

यदिव जमत् । अपकालितुमलं कल्मलीकि-
नम् । जनं पराभावयति शोभयति शब्दानु-
करणं वा जज्ञणाभवन् । तमः पापादिमलं
मलभावान्नयतीति मलमलाभवन् । पूर्ववद्वातु-
करणम् । मलमलायतेऽभिरिति । यथाप्रसिद्धम-
चिरादयः शृङ्गाणीति ज्वाला एवोच्यन्ते ।
इति ।

II.326. आघृणिरित्यनवगमः । आहतदीप्तिरागत-
क्रोधो वेत्यर्थः । अतश्चानेकार्थमपि । ज्वल-
नामसु क्रोधनामसु वा घृणिशब्दस्य पाठात् ।

III.112. सर्वत्राध्यायान्ते द्विरुक्तिः पदस्य वाक्यस्य
वा शब्दशास्त्रे 'तस्य परमाश्रितित्वम्' इति
आश्रितित्वमिति महासंज्ञा प्रणयनस्य प्रयोजनं
वर्णितमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानम् । आश्रित्यतेऽधि-
कमुच्यते । नैवजातीयकं द्विवचनं जाघट्यत
इति शब्दविदो विदाश्चक्रुः । यथाहो दर्शनी-
याहो दर्शनीयेति ।

II.120 ज्वलनकर्मसम्बन्धादाह—कर्मनामान्युत्तराण्ये-
भ्यः षड्विंशतिः । आपः अग्र इत्यादीनि ।
क्रियन् इति कर्मणि कारक इत्यर्थः । अना-
श्रितविशेषाणाञ्च कर्मणां नामानि सति साधा-
रण्ये, साधारणानि च निर्णेतव्यानि वाक्यार्थ-
वशात् ।

II.84. निगमप्रसङ्गादाह—व्रतमिति कर्मनाम, वृणो-
तीति । कर्तरि सत इति कृतव्याख्यानम् ।
तच्च शुभमशुभं वा वृणोति बध्नाति कर्तारम् ।
तथा च श्रुतिः—'तं विद्याकर्मणि समन्वारमेते
पूर्वप्रज्ञा चेति ।' इदमपीतरद्वयम्—गुडलवण-
स्यादिविषयनिवृत्तिरूपं कर्म । एतस्मादेव

यति दिव जमत् । अपकालितमलं कल्मलीकिनम् ।
(नं) परिभावयति शोभयति शब्दानुकरणं वा
जज्ञणाभवन् । तमः पापादिबद् मलं मल-
भावं नयति । पूर्ववद्वातुकरणम् । मलमला-
यते गिरिति (गिरिति) यथाएव पूर्विरा-
दयः । शृङ्गाणीति ज्वाला एवोच्यन्ते ”
इति ।

I.17.10. अत्र "ज्वलनामसु क्रोधनामसु च पाठा-
(घृणिः) दनेकार्थत्वम्" इति स्कन्दस्वामिवचनात् ।

I.17. अत्र स्कन्दस्वामी । "अन्यत्रापि स
(जमत्) एव सर्वत्र यद्वा, द्विरुक्तिः
पदस्य वाक्यस्य वा शब्दशास्त्रे 'तस्य
परमाश्रितित्वम्' इति महासंज्ञाकरणस्य प्रयो-
जनं वर्णितमन्वर्थसंज्ञानम् । आश्रित्यतेऽधि-
कमुच्यते इति तेनैवजातीयकद्विवचनानि
जायन्त इति (•द्विवचनाजाघट्यत इति)
शब्दविदो विदाश्चक्रुः । यथाहो दर्शनीयाहो
दर्शनीयेति ' इति ।

II.1. इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । "ज्वलनकर्म-
सम्बन्धादाह—कर्मनामान्युत्तराण्येव षड्विंशतिः ।
आपः अग्र इत्यादीनि । क्रियत इति कर्म ।
अनाश्रितविशेषाणाञ्च कर्मणां नामधेयानि सति
साधारण्ये, साधारणानि च निर्णेतव्यानि
वाक्यार्थवशात् " इति ।

II.1.7. अत्र स्कन्दस्वामी । "व्रतमिति कर्मनाम
(व्रतम्) वृणोतीति कर्तरि सत इति कृतव्याख्यानम् ।
तद् द्विवचनम्, शुभमशुभं वा । वृणोति निब-
ध्नाति कर्तारम् । तथा च श्रुतिः । 'तं विद्या-
कर्मणि समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा चेति ।' इदम-
पीतरद्वयम्—गुडलवणस्यादिविषयनिवृत्ति-

रूपसामान्यात् । प्रसक्तं व्रतं निरुच्यते—वारय-
तीति सतः, निवृत्तिरूपो हि कल्पस्तदतिक्रम्य
प्रमादात् प्रवर्तमानं पुरुषं वारयतीति सत
इत्यन्येषां पाठोऽर्थश्च । व्रतमिति कर्मनाम,
निवृत्तिकर्मनाम वारयतीति सत इति । व्रतं
कर्मोच्यते । कस्मात् ? वारयतेः । तद्धि
सङ्कल्पपूर्वकं प्रवृत्तिरूपमभिहोत्रादि कर्म प्रत्य-
वायं वारयतीति पुरुषः प्रवर्तमानो निवर्त-
मानश्च प्रकृतेनाभिसम्बन्धः, तेन व्रतेन
निवार्यत इति व्रतस्यैव प्राधान्याद् हेतुकर्तृत्वेन
विवक्षा । भोजनमपि व्रतं क्षुदानिवारणात् ।

II.356. कर्त्तुं कर्म ।

(See Sk .on RV.I.54.6.)
स्कन्दस्वामिनिरुक्तभाष्ये नोपलब्धम् ।

IV.108. कृत्वा कृत्वा ।

II.136. मत्वेत्यादि, मतेः सिवेष्व द्विधातुजत्वं प्रद-
र्शयति । ज्ञात्वा अनेनेदमिति-साध्यसाधन-
भावं कर्माणि सीव्यन्ति तन्वन्ति न यथा
पश्चादयः । मनस्यमानेन वा प्रजापतिना
स्रष्टाः । मनस्यतिः कस्मिन्नर्थे इत्याह—मन-
स्वीभावे । प्रशंसायां मत्वर्थीयः । प्रशस्तं
मनः प्रसन्नं सत्त्वप्राधान्यात् । अतः प्रसन्नमन-
स्केन स्रष्टा इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—‘स
पितृन् स्रष्टाऽमनस्यत् तदनु मनुष्यानस्रजत’
इति । नित्यपक्षेऽप्यसति स्रष्टरि, कार्ये सौमन-
स्यं दृष्ट्वा कारणमनुमास्यते, कारणानुविधायि-

रूपं कर्म एतस्मादेव रूपसामान्यात् । प्रसक्त
व्रतं निरुच्यते—वारयतीति सतः, निवृत्तिरूपो
हि संकल्पः (सः कल्पः, सः संकल्पः)
तदतिक्रम्य प्रमादात् प्रवर्तमानं पुरुषं वारय-
तीति सत इत्यन्येषां पाठोऽर्थश्च । व्रतमिति
कर्मनाम, निवृत्तिकर्म, वारयतीति सत इति ।
व्रतं कर्मोच्यते । कस्मात् ? वारयतेः । तद्धि
सङ्कल्पपूर्वकं प्रवृत्तिरूपमभिहोत्रादि कर्म प्रत्य-
वायं वारयतीति पुरुषः प्रवर्तमानो निवर्त-
मानश्च व्रतेनाभिसम्बन्धः तेन व्रतेन निवार्यत
इति व्रतस्यैव प्राधान्यात् हेतुकर्तृत्वेन
विवक्षा । भोजनमपि व्रतं क्षुदादिनिवारणात्”।

II.1.17. अत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम् । “कर्त्तुमिति
(कर्त्तुं) कर्मनाम्” इति ।

II.1.20. अत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम् । “कृत्वाति
(कृत्वा) कर्मनाम् । कर्मणि धने निमित्ते धनार्थं यत्
कर्मोच्यते । कर्मात्र संप्राप्तः । सङ्ग्रामार्थमाजिः
(माजः) स्यात् ।” इति ।

” अत्र तु त्वान्तं, तथा स्कन्दस्वामिना व्याख्या-
तत्वात् ।

II.3.I. भाष्यस्य स्कन्दस्वामी । “मत्वेत्यादिना
(मनुष्याः) मतेः सिवेष्व द्विधातुजत्वं प्रदर्श-
यति । ज्ञात्वा अनेनेदमिति—साध्यसाधनभावं
कर्माणि सीव्यन्ति सन्तन्वन्ति यथा पश्चा-
दयः । मनस्यमानेन वा प्रजापतिना स्रष्टाः ।
मनस्यतिः कस्मिन्नर्थे इत्याह—मनस्वीभावे ।
प्रशंसायां मत्वर्थीयः । प्रशस्तं मनः प्रसन्नं
सत्त्वप्राधान्यात् । अतः प्रसन्नमनस्केन स्रष्टा
इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—‘स पितृन् स्रष्टाऽमनस्यत्
अनु मनुष्यानस्रजत’ इति । नित्यपक्षेऽप्यसति स्रष्टरि, कार्ये सौमनस्यं
दृष्ट्वा कारणमनुमास्यते । कारणानुविधायि-

त्वात् कार्यस्य । 'मनोजातौ' इति वैयाकरणाः । जातिश्च प्रत्ययान्तोपाधिः । मनोरपत्यं जातिश्चेत्येतौ । अपत्यमात्रविवक्षायामणेव-मानव इति ।

मनुषो वा षकारान्तमेव प्रातिपदिकमस्ति, एतदन्ताद् व्युत्पादयति, न प्रत्ययसन्नियोगेन घुगिति स्मरणान्तरम् । विनापि प्रत्ययेन षकारान्तत्वप्रयोगदर्शनात् । 'समिद्धो अद्य मनुषो दुरोगे' इति ।

II.375. चर्षणिः चायिता द्रष्टा ।

II.137-140. तत्र पञ्चजना इत्येतस्य सन्दिग्धस्य विवेकार्थं निगमाः । सन्देहश्च मनुष्यमात्रनामसु पाठात् । पञ्चशब्दश्च जनशब्देन समानाधिकरणः । तत्र यदि देवदत्तादि मनुष्यविषयः स्यात्, गन्धर्वादिपञ्चकविषयो वा, न मनुष्यमात्रनामविषयताऽस्य स्यात् । मनुष्यमात्रनामैतदित्याचार्यमतम्, तत्सिद्धयर्थं मतान्तरप्रदर्शनाय पदद्वयमिदं मनुष्यपदार्थं वर्तत इति वैचित्र्यप्रदर्शनार्थं उपन्यासः ।

ननु मनुष्यमात्रनामत्वे पञ्चशब्दस्य परिमाणवधृतसंख्येयविशेषविषयता प्रसिद्धा बाधेत ? उच्यते । अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिबलीयस्त्वात् अश्वजकर्णादिष्व बासायामप्यदोष-औपमन्यवदर्शनेन पञ्चजनशब्दो न समानाधिकरणो मनुष्यसन्ततिविषयोऽन्वर्थप्रायो मनुष्यनामत्वेन च द्रष्टव्यः । एकीयमतेन चाष्टौ देविकाया उच्यन्ते । तत्र पक्षे नागानां गन्धर्वेषु, यक्षाणामसुरेषु, पिशाचानां रक्ष-स्वन्तर्भावादष्टत्वाविरोधः ।

II.138. "तदद्य वाचः..."

सौचीकस्यामेर्विशेषां देवानां च संवादः ।

त्वात् कार्यस्य वा । 'मनोजातावभ्युतौ षुकच' इति वैयाकरणाः । जातिश्च प्रत्ययान्तोपाधिः । मनोरपत्यं जातिश्चेत्येतौ । अपत्यमात्रविवक्षायामणेव-भवति मानव इति । मनुषो वा षकारान्तमेव प्रातिपदिकमस्ति । अतस्तदन्ताद् व्युत्पादयति न प्रत्ययसन्नियोगेन घुगिति स्मरणान्तरम् । विनापि प्रत्ययेन षकारान्तप्रयोगदर्शनात् । समिद्धो अद्य मनुषो दुरोगे' इति ।

II.3.8. अत्र "चायिता द्रष्टा" इति स्कन्धस्वामिना (चर्षण्यः) व्याख्यातम् ।

II.3.23. अस्य स्कन्धस्वामी । तत्र पञ्चजना इत्ये- (पञ्चजनाः) तस्य सन्दिग्धस्य विवेकार्थं निगमा भवन्ति । सन्देहश्च मनुष्यनामसु पाठात् । पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समानाधिकरणः । तत्र यदि देवदत्तादिपञ्चकविषयः स्यात्, गन्धर्वादिपञ्चकविषयो वा, न मनुष्यमात्रनामविषयताऽत्र स्यात् । मनुष्यमात्रनामैतदित्याचार्यमतम्, तत्सिद्धयर्थं मतान्तर (रं) प्रदर्शनाय पदद्वयमिदं मनुष्यपदार्थं वर्तत इति वैचित्र्यप्रदर्शनार्थं उपन्यासः । ननु मनुष्यनामत्वेन च (मनुष्यमात्रनामशब्दो न समानाधिकरणो मनुष्यसन्निधिविषयः । अन्वर्थं मनुष्यनामत्वेन च) द्रष्टव्यः । एकीयमतेन चाष्टौ देवताया उच्यन्ते । तत्र पक्षे नागानां गन्धर्वेषु, यक्षाणामसुरेषु, पिशाचानां रक्षस्वन्तर्भावादष्टत्वाविरोधः ।

'तदद्य वाचः' सौचीकस्यामेर्विशेषां देवानां संवादः ।

होतृजपश्चायम् । तदद्य-अस्मिन् कर्मणि, वाचो मध्ये, प्रथममुत्कृष्टं स्वरसौष्टवार्थसतत्त्वदेवता विविशिष्टम् । मसीय जानीयाम्, येन ज्ञानेनासुरान् यज्ञविघ्नं कुर्वतः, हे देवाः ! अभ्यसाम अभिभवेम । किञ्च यूयमपि हे ऊर्जादः ! अन्नादाः ! उत-अपि, यज्ञियासः-यज्ञस्य सम्पादयितारः । पञ्चजनाः-आचार्यस्य मतेन ऋत्विङ्मनुष्याः । औपमन्यवस्य निषादस्थपतिः, इष्टौ निषादानां यज्ञसम्पादित्वमस्ति । शूद्रस्याप्योदनसवे-‘आयुरसि’ इति शूद्राय प्रयच्छति, ‘तत्ते प्रयच्छामि’ इति शूद्रः प्रतिगृह्णातीत्येवमादि । तथा ‘दासी पिनष्टि पत्नी वा’ इत्यादेर्व्यापारादस्त्येव यज्ञियस्त्वम् । एकीयमतेन पंचयज्ञांगभूता देवगन्धर्वादयः साधनभावेन यज्ञसम्पादिनः । अत उच्यते, मम होत्रं होतृकर्म, जुषध्वम्-सम्पादयेत्यर्थः । अन्ये मन्यन्ते-यदेकीयमतं यच्चौपमन्यवस्य तदुभयमप्याचार्यस्येति । तथा च मन्त्रव्याख्यानम् ऊर्जादो ब्राह्मणादयः, यज्ञिया देवगन्धर्वादयः सर्वेऽपि मम होत्रं स्वेन स्वेन व्यापारेण सेवध्वमिति ।

.....

II.140. सम्प्रत्यसाधारणं मनुष्यमात्रनामत्वं एव निगमं दर्शयति । ‘यत्पाञ्चजन्यया विशेष-...’ प्रगाथस्यार्षम् । यत्-यदा, पाञ्चजन्यया पञ्चजनेषु मनुष्येषु भवया विशा, झीलङ्गनिर्देशो जात्यपेक्षः, मनुष्यजातैरित्यर्थः । अथवा ब्राह्मणादीनि चत्वारि मनुष्यजातीनि निषादः सर्वापसदोपलक्षणार्थः । एतावन्तश्च मनुष्याः । अतः पञ्चस्वपि मनुष्यजातिषु भवया विशेति, पञ्चभिरपि मनुष्यजातैरित्यर्थः । ...

होतृजपश्चायम् । तदद्य-अस्मिन् कर्मणि, वाचः मध्ये प्रथममुत्कृष्टं स्वरसौष्टवार्थसदनत्व (सदत्त्व, सद त नत्व) देवताविशिष्टम् । मसीय जानीयां, येन ज्ञानेनासुरान् यज्ञविघ्नं कुर्वतः, हे देवाः ! अभ्यसाम अभिभवेम । ततश्च यूयमपि हे ऊर्जादः ! उत-अपि यज्ञियासः-यज्ञस्य सम्पादयितारः । पञ्चजनाः-आचार्यमतेन ऋत्विङ्मनुष्याः । औपमन्यवस्य निषादस्थपतीष्टौ निषादान् यज्ञसम्पादित्वमस्ति । शूद्रस्याप्योदनसवे-‘आयुरसि’ इति शूद्राय प्रयच्छति, ‘तत्ते प्रयच्छामि’ इति शूद्रः प्रतिगृह्णातीत्येवमादिना । तथा ‘दासी पिनष्टि पत्नी वा’ इत्यत्र दास्यादेर्व्यापारादस्त्येव यज्ञसम्पादित्वमेकीयमतेन । पञ्चयज्ञाङ्गभूता देवगन्धर्वादयः साधनभावेन यज्ञसम्पादिनः । अत उच्यते, ‘मम होत्रं जुषध्वम्’ होतृकर्मसेवध्वम्, सम्पादयेत्यर्थः । अन्ये मन्यन्ते-यदेकीयमतं यच्चौपमन्यवस्य तदुभयमप्याचार्यस्येति । तथा च मन्त्रव्याख्यानम्-पञ्चजातयो (ज्ञातयो) ब्राह्मणादयो यज्ञियः गन्धर्वादयः सर्वेऽपि (ऽस्य) होतुः स्वेन स्वेन व्यापारेण सेवध्वमिति ।

सम्प्रत्यसाधारणं मनुष्यमात्रनामत्वेनैव निगमं दर्शयति । ‘यत्पाञ्चजन्यया-विशा ।’ प्रगाथस्यार्षम् । यत्-यदा, पाञ्चजन्यया पञ्चजनेषु मनुष्येषु भवया विशेति पञ्चभिरपि मनुष्यजातैरित्यर्थः । इत्यादि ।

पञ्च-इति निर्वाच्यम्, पृक्ता इति निर्वचनम्,
संख्या इति विषयकथनम्, सम्बन्धात् सर्व-
लिङ्गैरित्याह-लिङ्गत्रययोगेऽप्यविशिष्टेति । ननु
षडादीन्यप्यविशिष्टानि ? उच्यते, प्रत्य-
योपात्तरूढयर्थसम्बन्धस्वार्थाभिधानाददोष इत्यु-
क्तम् । अपि च न या पृक्ता सा पञ्चेति,
किन्तु या पञ्च सा पृक्तेति ।

II.142. कक्ष्याः प्रकाशयन्ति अनुष्ठानेन फलेन वा
कर्माणि । ख्यातेः कक्ष्या इत्युक्तनिर्वचनम् ।

II.29. ख्यातेर्वा तस्मिन्नेव प्रत्ययेऽनर्थको निर्निमि-
त्तकोऽभ्यासः, यकाराकारयोर्लोपः, अभ्यास-
विकाराश्च द्रष्टव्याः ।

(See Sk. on RV. I. 77. 5.)

? स्कन्दस्वामिनिरुक्तभाष्ये नोपलब्धम् ।

(See Sk. on RV. I. 55. 4.)

? स्कन्दस्वामिनिरुक्तभाष्ये नोपलब्धम् ।

II.285. अभिमुख्येन हि ध्यातव्यं सर्वेणान्नं प्रीतेः
शरीरस्थितेश्च तदायत्तत्वात् ।

I.61. अथवा प्रय इत्यन्ननाम ।

(See Sk. on RV. I. 40. 4)

RV.I.1.5. अन्न इत्यन्न नाम वा, धननाम वा,
कीर्तिपर्यायो वा ।

IV.3. अन्नः सोमाख्यमन्नम् ।

पञ्चेति निर्वाच्यम्, पृक्तेतिनिर्वचनम् संख्येति
विषयकथनम्, सम्बन्धात् सर्वलिङ्गैरित्याह-
लिङ्गत्रययोगेऽप्यविशिष्टेति । ननु षडादीन्य-
प्यविशिष्टानि ? उच्यते, प्रत्ययोपात्तरूढ-
सम्बन्धस्वार्थाभिधानाददोष इत्युक्तम् । अपि
च न या पृक्ता सा पञ्चेति, किन्तु या पञ्च
सा पृक्तेति ।

II.5.10. “कक्ष्याः प्रकाशयन्ति अनुष्ठानेन फलेन
(कक्ष्याः) वा कर्माणि । ख्यातेः कक्ष्यशब्दनिर्वच-
नम्” इति स्कन्दस्वामी ।

भाष्ये स्कन्दस्वामिप्रन्थः । ‘ख्या प्रकथने’
इत्यस्मात् सप्रत्यये निरर्थको निर्निमित्तको
ऽभ्यासः, यकाराकारयोर्लोपोऽभ्यासविकाराश्च
द्रष्टव्यः’ इति ।

II.6.9. ‘जुषते, हर्षति’इति पाठात् जोषः कामः”
(जुषते) इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

II.6.14. अन्न “मन्यते, छन्तसत् चाकनत्” इति
(छन्तसत्) कान्तिकर्मसु पाठात्, ‘तदिन्मे छन्तसद्
वपुषः’ इति प्रयोगदर्शनाच्च ‘छदिः कान्त्य-
र्थः” इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

II.7.1. “आभिमुख्येन हि ध्यातव्यं सर्वेणान्नं प्रीतेः
(अन्नः)शरीरस्थितेश्च तदायत्तत्वात्”इति स्कन्दस्वामी

II.7.4. इत्यादिषु निरुक्तटीकायां स्कन्दस्वामिना
(प्रयः, अन्नः) “प्रय इत्यन्ननाम” इत्युच्यते ।

तथा च ‘अक्षितिअन्नः’ इत्यादिनिगमेषु
वेदभाष्ये ‘अन्न इत्यन्ननाम’ इति स्पष्टमुच्यते ।
निरुक्तटीकायां तृमयथा । अतः ‘प्रयः’
‘अन्नः’ शब्दयोरेकभयोरप्यन्ननामत्वं स्पष्टम् ।

(See Sk. on RV. I. 34. 4.) II.7.5. अत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम् “पृक्षः अन्नना-
? स्कन्दस्वामिनिरुक्तभाष्ये नोपलब्धम् ।

मैतत् पठन्ति । ‘पृक्षो भरन्त वाम्’ इत्या-
दिषु बहुवचनान्तस्य समानाधिकरण्यदर्शनाद्
बहुवचनान्तं द्रष्टव्यम्” इति ।

IV.80. सिनाति बध्नाति । विनश्यन्तं धारयतीत्यर्थः । II.7.8. “सिनाति बध्नाति क्षुधाविनश्यन्ति धार-
(सिनम्) यति” । इति स्कन्दस्वामी ।

(See Sk. on RV. I. 62. 3.)
? स्कन्दस्वामिनिरुक्तभाष्ये नोपलब्धम् ।

II.7.11 अत्र “धासिरन्ननाम् । इह तु पयस आस-
(धासिः) नकारणत्वाद् गोषु प्रयुक्तः” इति
स्कन्दस्वामी ।

II.138. ऊर्जयति बलं करोतीति, सतः कर्तरि पक्-
मिति वा पकारलोपं कृत्वा शब्दं व्यत्यस्य
वकारस्योऽटि कृते रुगागमे च ऊर्गिति भवति ।
सुप्रवृक्णमिति वा, व्रश्चेरशब्दलोपे कृते संयो-
गादिलोपे च वकारस्योऽटि रुकि कुत्वे च
ऊर्गिति भवति । सुछेदं हि तद् भवति,
मृदुत्वात् ।

“ऊर्जयति प्रबलयति (प्राणयति) बलवन्तं
प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । ‘पक्मिति’ वा
पक्वशब्दस्य पकारलोपं कृत्वा क्वावृत्तं व्यत्यस्य
वकारस्योऽटि कृते रुगागमे च ऊर्गिति भवति ।
‘सुप्रवृक्णमिति वा’ । व्रश्चेरशब्दलोपे कृते
संयोगादिलोपे कृते ङका (वका) रस्योऽरि
रुकि ऊत्वे च कृते ऊर्गिति भवति । सुछेदं हि
तद् भवति, मृदुत्वात्” इति स्कन्दस्वामिग्रन्थः

(See Sk. on RV. I. 58. 2.)
? स्कन्दस्वामिनिरुक्तभाष्ये नोपलब्धम् ।

II.8.6. अत्रैव “अविष्यन्नतिकर्मा भक्षयन्नित्यर्थः” ।
(अविष्यन्) इति स्कन्दस्वामी ।

II.8.9. बन्धामिति पृथक् पाठे प्रयोजनं मृग्यं, धा-
(बन्धाम्) त्वन्तराभिप्रायं वा । धातूनामधातु-
जत्वात् सर्वत्र प्रश्नानुपपत्तिरिति स्कन्दस्वामी,
धात्वन्तराभिप्रायमिति ।

II.433. पाजो बलम् ।

III.56. बलनामैतत् ।

II.9.2. अत्र स्कन्दस्वामिना “पाजो बलं” इत्येताव-
(पाजः) देवोक्तम् । न तु बलनामेति ।

अत्र “बलनामैतत्” । इत्युक्तम् ।

(See Sk. on RV. I.64.6. and
I. 52. 1.)

II.256. शर्धतिरुसाहार्यः ।

II.60. नृन् शत्रुभूतान् प्रति नमति । अन्तर्णीतण्यर्थो
वा नमिः । नमयति प्रह्वीकरोति ।

(See Sk. on RV. I. 80.3.)

II.108. परस्य सांयोगिकं विशेषयति उपक्षय-
तीत्यर्थः ।

! स्कन्दस्वामिनिरुक्तभाष्ये नोपलब्धम् ।
(Cf Sk. on RV. I. 2.3.4)

RV.I.2.7. तक्ष इति सकारान्तं बलनाम । अका-
रान्तमपि तु तस्यै वपर्यायान्तं द्रष्टव्यम् ।

(See Sk. on. RV. I. 43. 1.)
Cf.II.233. मीढुषः सेतुर्धनवतो वा ।

II.207. राघ्वन्ति साधयन्ति एतेन धर्मादीन्
पुरुषार्थानिति ।

II.498. वृत्रं धननामेदम् ।

II.110. वित्तमिति धननाम ।

II.254. उत्साविणो येऽस्यां भोगास्ते ऊर्ध्वं खवन्ति
गच्छन्ति क्षीरदधिनिवनीतक्रमेण ।

II.288. वनोतेः कण्डूदिप्रक्षेपाद् यत्प्रत्ययः । तत्स-
न्धियोगेन च वनुष्टापो द्रष्टव्यः ।

ऋगभाष्ये वाजशब्दोपरि “अपि बलनाम”
इत्युच्यते ।

II.9.7. “शर्धतिरुसाहार्यः” । इति स्कन्दस्वामी ।
(शर्धः)

II.9.9. “नृन् शत्रुभूतान् प्रति नमति । अन्तर्णी-
(नृम्णम्) तण्यर्थो वा नमिः । नमयति प्रह्वीकरोति” ।
इति स्कन्दस्वामी ।

अत्र ऋगभाष्यम् । “यस्माच्छत्रुभूतानां मनु-
ष्याणमपि नमनकरणं तव बलम्” । इति ।

II.9.11. “परस्परसांयोगिकमपि बलं विशेषयति
(शुष्मम्) (विशेषयात, व शोषति) उपक्षयतीत्यर्थः”
इति स्कन्दस्वामी ।

II.9.14. “दक्षतिरुसाहार्यः” । इति स्कन्दस्वामी ।
(दक्षः)

इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । “दक्ष इति सका-
रान्तं बलनाम । अकारान्तमपि तस्यैव पर्या-
यान्तरं द्रष्टव्यम्” ।

II.10.17. अत्र स्कन्दस्वामी ऋगभाष्ये ।...
(मीढुम्) “ मीढु इति धननाम ” इति
दृश्यते ।

II.10.17. “राघ्वन्ति साधयन्ते धर्मादीन् पुरुषा-
(राघः) र्थान्” इति स्कन्दस्वामी ।

II.10.27. अस्य स्कन्दस्वामिना “वृत्रं धननाम”
(वृत्रम्) इति व्याख्यातत्वात् ।

II.10.28. अत्र “वृत्रमिति धननाम” इति स्कन्द-
(वृत्रम्) स्वामी ।

II.11.2. “उत्साविणो येऽस्यां भोगास्ते ऊर्ध्वं खवन्ति
(उखा) गच्छन्ति क्षीरदधिनिवनीतक्रमेण ।” इति
स्कन्दस्वामी ।

II.12.8. अत्र स्कन्दस्वामी । “वनोतेः कण्डूदि-
(बनुष्यति) प्रक्षेपाद् यत्प्रत्ययः । तत्सन्धियोगेन च वनु-
ब्भावो(वनुष्टापो-वनुभापो)द्रष्टव्यः” इति

See Sk. on RV. I. 25. 2.

II.13.3. अत्र ऋभाष्ये “हृणिरिति क्रोधनामसु (हृणिः) पाठात् हरति क्रोधार्थोऽपि गम्यते” इति स्कन्दस्वामी ।

II.402. जवतेर्गतिकर्मणः निशब्दो नामकरणः । रेफागमः । द्रवतेर्वा उकाररेफयोः स्थानव्य-
त्ययो दकारस्य जकारापत्तिः । शेषं पूर्ववत् ।
जीर्येतेर्वा हिसार्थस्य । जूकपाल्वादिभ्यः
कनिष्ठापादि ।

II.13.9. “जवतेर्गतिकर्मणः निशब्दो नामकरणः । (जृणिः) रेफागमः । द्रवतेर्वा उकाररेफयोः स्थानव्य-
त्ययो दकारस्य (च) जकारापत्तिः । शेषं
पूर्ववत् । जीर्येतेर्वा हिसार्थस्य ऋकारः ।
ह्लादिभ्यः (ऋकारत्वादिभ्यः क्तिर्नि०) क्तिन्नि-
ष्ठावदिति (० छाचेति) ” स्कन्दस्वामी ।

II.144. गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशं शतम् ।
वर्तेते, अयते इत्यादयः, चलनदेशान्तरप्राप्ति-
सामान्याद् गमिनात्रापदिश्यन्ते । तथाहि
वर्तेते चक्रम, लोटते कुसूलम्, कसति पयः,
सर्पति गोधा, खवत्युदकम् इत्यादीनां शब्द-
माहारम्यनिबन्धनो भेदः ।

II.14. अत्र ‘वर्तेते’ इत्यादीनां गत्यर्थानां (गत्य-
र्थत्वेनाप्रसिद्धानां) गतिकर्मकत्वं (गतिकर्मक-
त्वप्रहारः, गतिकर्मकः अप्रकार) स्कन्दस्वा-
मिना प्रतिपादितः ।

स्कन्दस्वामिनिरुक्तभाष्ये नोपलब्धम् ।

II.14.17. ‘शुगतौ ।’ इति स्कन्दस्वामी ।
(शवति)
II.14.20. “कण्टति पश्यति (परान्) (परात्)”
(कण्टति) इति स्कन्दस्वामी ।

II.108. विस्यतिर्गतिकर्मसु पठ्यते ।

II.14.23. अत्र “विस्यतिर्गतिकर्मसु पठ्यते ”
(विस्यति) इति स्कन्दस्वामी ।

See SK. on RV. VI. 61. 2.

ऋभाष्ये “विस्यति मिस्यति” इमौ नेरुक्त-
धातु ।

IV.5. कवनेर्गतिकर्मणः । कवनमुदकम् ।

II.14.27. ‘कवनेर्गतिकर्मणः कवनमुदकम् ”
(कवते) इति स्कन्दस्वामी ।

Cf. SK. on RV. I. 42. 1.

II 14.32. “सक्षतेः सचतेर्वा गतिकर्मणो रूपम् ”
(सक्षति) इति स्कन्दस्वामी ।

II.408. म्यक्षतेर्गतिकर्मणो रूपम् ।

II.14.33. “म्यक्षतेर्गतिकर्मणो रूपम् ” इति
(म्यक्षति) स्कन्दस्वामी ।

Cf. Sk. on RV. I. 22.11,
71.7.

II.14.34. “सचति, ऋछति” इति गतिकर्मसु-
(सचति) पाठात् ” इति स्कन्दस्वामी ।

- स्कन्दस्वामिनिरुक्तभाष्ये नोपलब्धम् II.14.50, “धमिः सौत्रः ” इति स्कन्दस्वामी ।
(धमति)
- Cf. Sk. on. RV. I. 58.3. II.14.52. “ऋषतिर्गतिकर्मा (अत्र) अन्तर्णीत-
See Sk. on RV. I. 35. 9. and (ऋषति) ण्यर्थः । विविधं गमयति ” इति स्कन्द-
I. 174. 2. स्वामिभाष्यम् ।
- II.498. ऋणोतेर्गतिकर्मणो । II.14.53. उभयोरपि “ऋणोतिर्गतिकर्मा” इति
(ऋणोति) स्कन्दस्वामिभाष्यम्
- See Sk. on RV.VIII. 13. 26. अत्र “गतिकर्मा” इत्युक्तं स्कन्दस्वामिना ।
- II.154. स्वरतिरत्र गतिकर्मस्वपठितोऽपि गत्यर्थः । II.14.54. “अत्र गतिकर्मस्वपठितोऽपि गत्यर्थः ”
(स्वराति) इत्युक्तम् ।
- Cf. Sk. on Rv. 1. 30. 2. II.14.59. “ ‘रीयते, रेजति’ इति गतिकर्मसुपाठ-द्
(रीयते) गत्यर्थः ” इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।
- IV.47. चलति गच्छतीत्यर्थः । II.14.60. “चलति गच्छतीत्यर्थः ” इति स्कन्द-
(रेजति) स्वामी ।
- See Sk. on Rv. I. 39. 9; 71. II.14.65. इत्यादिषु स्कन्दस्वामिभाष्ये “अरुषति-
1; and 72. 10. (अरुषति) र्गतिकर्मा” इति दृष्टम् ।
- RV.I.6.1. आरुषत्यायतीति गतिकर्मसु पाठारुष- II.14.65. इत्यादौ द्वित्रयोः प्रदेशयोः “अरुषतिर्ग-
तेर्गत्यर्थस्यारुषशब्दो गन्तवचनः । (अरुषति) तिकर्मा” इत्यपि (तत्रैव) दृष्टम् ।
- IV.14. ईषति हनतीति गतिकर्माणौ । II.14.70. बहुषु प्रदेशेषु “ ‘ईषति’ इति गतिक-
(ईषति) र्मसु पाठात् ” इति स्कन्दस्वामी ।
- See Sk. on Rv. I. 39. 8.
- II.199. ईषतिर्गतिकर्मा । II.14.80. अत्र “ईङ्कतिर्गतिकर्मा” इति स्कन्द-
(ईङ्कते) स्वामिभाष्यम् ।
- RV.I.19.7. ये ईङ्कयन्ति (गृहीङ्क)तिर्गतिकर्मा । II.14.85. अत्र “जङ्गन्तेर्गतिकर्मण एतद्रूपम् ” इति
(जङ्गन्ति) स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।
- See Sk. on. Rv. I. 58.9.
- II.105. परापूर्वस्य वा (स्यावगतेः B.वावगतेःC.) II.14.92. अत्र “परापूर्वस्य बह्वेर्गतिकर्मणः परा-
वेतेर्गतिकर्मणः परावच्छब्दः । (बहते) वच्छब्दः । ” इति स्कन्दस्वामी ।
- II.488. रथीयतीति प्राप्ते रेफ उपजनः, तत्प्रेप्सुरिच्छा- II.14.93. “रंहोर्वा रथो रंहणं (रहणं) गमनमिच्छ-
कर्म सामान्येन क्यच् प्रकृतिं प्रति निर्दिश्यते । (रथयेति) तीति क्यचि रथीयतीति प्राप्ते रेफ उपजनः
ईहनेर्वा रथो नरं हरणं वा गमनमात्मनो देवा- इत्वा (डा) भावश्च पृषोऽरादित्वात् ” इति
प्रतीच्छतीत्यर्थः । स्कन्दस्वामी ।

II.435. जेहमाना 'ओहाङ् गतौ' कर्मज्ञानसमुच्चयेन II.14.94. " 'ओहाङ् गतौ' इत्यस्य रूपम् ' इति क्रमेण गच्छन्तो देवतं क्रमेण पाप्मा (जेहते) स्कन्दस्वामी ।

इत्यर्थः ।

II.135. जमतेर्वा स्याद्भृत्यर्थस्य ।

II.14.104. "जमिर्जमतेर्गतिकर्मणः" इति स्कन्द-
(जमति) स्वामी ।

II.14.113. "जिगा (गा) तीति पाठान्तरम्"
(जिगाति) इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

IV.56. ब्रवति गच्छति ।

II.14.116. "द्रमतिर्गतिकर्मा" इति स्कन्दस्वामी ।
(द्रमति)

II.144. गुणस्य चैतानि क्षिप्रस्य, तद्वतो वा सत्त्व-
स्य । तथा च 'भुरण्युः शकुनिः' इति वक्ष्यति ।

II.15. Int. "गुणस्य चैतानीति क्षिप्रस्य तद्वतो
वा नामधेयधेयानि । तथा च वक्ष्यति
"भुरण्युः शकुनिः" इति स्कन्दस्वामी ।

IV.121. भुरण्यतीति गतिकर्मा पठितश्चासौ न
केवलं गत्यर्थः । किं तर्हि ? शीघ्रकरणार्थो-
ऽपीति । एतत्प्रतिपादनार्थं 'भुरण्युरिति क्षिप्र-
नाम' इत्यादि भाष्यम् । तस्यार्थः । भुरण्यु-
रिति क्षिप्रनामसु पठ्यते । दृश्यते च प्रयोगः ।
भुरण्युरिति शीघ्रशकुनिरुच्यते ।

II.15.14. अत्र स्कन्दस्वामिना भुरण्यतिः शीघ्र-
(भुरण्युः) कारणार्थोऽपीति प्रतिपादितम् । तत्र
भुरण्युशब्दस्य शीघ्रविशिष्टगमनादिक्रिया
कर्तरि तद्वत्येव (सत्त्वान्येव) वृत्तिः ।

See Sk. on RV. I. 68.1.

"भुरण्यतेर्गतिकर्मण इदम् । क्षिप्रनाम वा"
इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

Cf. आशु.....क्षिप्रनाम ।

II.15.16. "आशु इदं क्षिप्रनाम । क्षिप्रगामी"
(आशुः) इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

R.V.I.4.7. आशुम् । क्षिप्रनामैतत् ।

„ तथा च स्कन्दस्वामी...अत्र ऋग्भाष्ये "आशु-
मिति क्षिप्रनामैतत्" इति ।

I.69. सहि प्राशुः क्षिप्रो हननेऽन्यस्मादङ्गात् ।

II.15.17. "प्राशुः क्षिप्रः" इति स्कन्दस्वामी ।
(प्राशुः)

Of. Sk. on Rv. I. 27. 3 and
IV. 20. 1.

II.16.2. "आसादित्यन्तिकनाम" इति स्कन्दस्वामि-
(आसात्) भाष्यम् ।

See Rv. VIII. 8. 14.

II.16.3. इति निगमः स्कन्दस्वामिव्यतिरिक्तभाष्य-
(अम्बरम्) कारमते (मत्या) । स्कन्दस्वामी तु "अन्त-
रिक्षवचनं निराह ।
रिक्षनाम" इति ।

Cf. II. 148. साख्य्यादेवाम्बरशब्दमन्त-
रिक्षवचनं निराह ।

- See. Sk. on RV. I. 63. 6. II.17.17. स्वरित्युदकनाम । उदकाथे सङ्ग्रामे आजौ
(मीळ्हे) अन्यस्मिन्नपि सङ्ग्रामे” इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।
- RV. I. 8. 3. स्पृघः स्पृधितुन । अथवा स्पृघ इति II.17.19. “स्पृघ इति सङ्ग्रामनाम । तत्करोतीति
सङ्ग्रामनाम, तं करोति स्पृघयति । ण्यन्तात् (स्पृघः) णिजन्तात् क्तिप् । सङ्ग्रामकारिण इत्यर्थः”
क्तिप् । स्पृघः सङ्ग्रामकारिण इत्यर्थः । ईदि स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।
- See Sk. on RV. I. 37. 11. II.17.20. इत्यादौ “मृधिर्हिसार्धः ” इति स्कन्द-
(मृधः) स्वामिभाष्यम् ।
- III.51. मृधेर्हिसार्धस्येदं रूपम् । II.17.25. इत्यादौ “ वहेरिदं रूपम् ” इति
(समोहे) स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।
- II.334. ओहं वहेरिदं कृतसम्प्रसारणस्य रूपम् । II.17.34. “शूरैः सम्पर्चनीये पृक्षे । आणौ इति
सङ्ग्रामनाम” इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।
- Cf. Sk. on RV. I. 63. 3. II.18.2. “इन्वति, नक्षति” इति व्याप्तिकर्मसु पठि-
(नक्षति) तस्य इकार आगमश्छान्दसः ” इति
स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।
- II.395. अथाप्यनेकार्थत्वाद् व्याप्तिकर्मसु च ‘इन्वति II.18.6. “ ‘आल्ल व्याप्तौ’ शानच् । अन्ततेर्वध-
नक्षति’ इति पाठान् नक्षतिर्व्याप्त्यर्थश्चापि । (आपनः) कर्मणस्तद्रूपम् । ” इति स्कन्दस्वामी ।
(See Sk. on RV. I. 51. 9.)
- II.149. आक्षाणः आपानः एतयोरर्थमक्षिना आपिना II.19.Int. “व्याप्तिकर्मसु शाकपूणेतरितिरितैव विव्याक
चाचष्टे शानजन्तेन क्रमेण—आशुवान आपनु- विव्याच उरुव्याचाः विवः” इति स्कन्दस्वामी ।
वान इति ।
- II.149. शाकपूणेतरितिरिता एने—विव्याक विव्याच II.19.2. “अथतिर्वधकर्मा इति स्कन्दस्वामी ।
उरुव्याचाः विवः इति व्याप्तिकर्मणः । (अथति)
- III.59. अथतिर्वधकर्मा । II.19.7. “कृन्ततेर्वधकर्मेण एतद्रूपम् ” इति स्कन्द-
(कृन्तति) स्वामी ।
- Cf. Sk. on RV. I. 63. 4. II.19.13. “स्नेहयतिर्वधकर्मा ” इति स्कन्द-
(स्नेहयति) स्वामी ।
- Cf. Sk. on RV. I. 74. 2. II.19.15,16. “स्फुरति स्फुलति” इति वधक-
(स्फुरति, स्फुलति) मंसु पाठात् ” इति स्कन्दस्वामी ।
- II. 359. ‘स्फुरति स्फुलति’ इति वधकर्मसु पाठात् । II.19.19. इति भाष्ये स्कन्दस्वामी
(वियातः) “वियात इत्येतदिति नामेति शेषः ।
III.174. स्फुरतिर्वधकर्मा । तस्य समाधिमर्थे चाचष्टे—वियातरिति वा
वियातयेति वा, विविधं याति शत्रूनि

वियाता, तस्य सम्बोधनम् । विपूर्वस्य यात-
यतर्वा शेषप्रत्यये वियातरिति । वियातयेति
वा वियातरिति चेति पाठान्तरम् ।

वियाता तस्य सम्बोधनम् । विपूर्वस्य यातयते-
र्वा शेषे प्रत्यये वियातय इति भवति । धारयः
पारयः इति वत् । तस्य सम्बोधनम् । वियातयेति
वियातयितरिति वेति पाठान्तरम्" इति ।

I.79. शस्त्रातेर्वा हिंसार्थस्य ।

II.19.26. "शस्त्रातेर्हिंसार्थस्य" इति स्कन्दस्वामी
(शस्त्राति)

II.451. मिनातिर्वधकर्मा ।

II.19.31. अत्र "मिनातिर्वधकर्मा" इति स्कन्द-
(मिनाति) स्वामी ।

II.101. मिनोतिर्हिंसार्कर्म ।

II.19.32. अनयोः "मिनोतिर्वधकर्मा इति स एव ।
(मिनोति)

स्कन्दस्वामिनिरुक्तभाष्ये नोपलब्धम् ।

Cf. क्षीरस्वामी on Amarakosa.

1.1.47. कुलिनः पर्वतान् पक्षच्छेदेन
तनुकरोति कुलिशम् ।

II.20.12. "कुलपर्वतान् द्यति पक्षच्छेदेन तनू-
(कुलिशः) करोति" इति स्कन्दस्वामी ।

II.259. 'पतिः पाता वा पालयिता वा' इति निर्व-
चनतः पुरस्ताद् व्याख्यातम् । पिनेत्यनव-
गतम् । 'पा रक्षणे' इत्यस्य । पातेत्यवगमः ।
'वा णो लुट् वक्तव्यः' इत्येवं वा ण्यन्तस्य
वा पायिता अन्यै रक्षयितव्येत्यर्थः । अन्ये तु
'पाल रक्षणे' इति धातुसमर्थकत्वं चाहुः ।

Cf. Sk. on RV. 1. 29. 2.

II.22.3. "पतिः (पिता) पाता वा पालयिता
(पतिः) वेति" भाष्ये । " पातेर्णिवि 'पा रक्षणे'
इत्यस्य 'लुग्वक्तव्य इति लुगागमः ।
ण्यन्तात् तच् । (पाताश्च) अन्यै रक्षयिते-
त्यर्थः । अन्यथा धात्वन्यत्वमात्रं (अन्यार्थस्व
धात्वन्यमात्रं) स्यात्" इति स्कन्दस्वामी ।
अत्र "पातेर्ण्यन्तान् बहुलकान् उतिः
रूपसिद्धिश्च" स्कन्दस्वामिना (ऽर्थः) उक्तः ।

II.153. तत्र-इन- इत्येतदेवं निर्वक्तव्यम्-सनितः
सम्भक्तः सङ्गत एकीभूतो विभक्तः सर्वथा इन
एवेत्यर्थः । निजैश्वर्येणायमणिमादिना etc

II.22.4. अर्थस्तु 'तत्रेण इत्येतत्' इत्यत्र स्कन्द-
स्वामिना विस्तरेणोक्तः ।

II.156. 'ह्रस्वो ह्रसतेः' आरोहपरिणामाभ्याम् ।

111.2.2. "ह्रस्वत्यारोह परिणामाभ्याम् " इति
(ह्रस्वः) स्कन्दस्वामी ।

See Sk. on RV. V(22. 3.

Cf. Sk. on RV. I.5I.9.

Cf. II.299. व्रमको व्रमकनामायमृषिः । अथवा
ह्रस्वनामैतत् । ह्रस्वप्रमाणको वामनक इत्यर्थः ।

111.2.6. "निकृत्तमिव हि तद्भवति । ह्रस्वत्वादेव"
(कृषु) इति स्कन्दस्वामी ।

III.2.7. अत्र "व्रमः ह्रस्वनामैतद् द्रष्टव्यम् ।
(व्रमकः) व्रमक इति हि स्वार्थे कः । कप्रत्ययान्तं
ह्रस्वनामसु पठितम् " इति स्कन्दस्वामी ।

- II.156. महत्-मानेन स्वगुणेन परिमाणेन अन्यान् यदपेक्षमस्य महत्त्वं तान् जहाति अतिक्रामति, मानशब्दाज्जहातेऽचेति शाकपूणिः । निर्वचनलाघवाद् मंहतेः पूजाकर्मणः पूजनीय इत्याचार्यः ।
- Cf. Sk. on RV. I. 25. 9.
- III.3.1. “मानेन स्वगुणेन (परिमाणेन) अन्यान् (महत्) यदपेक्ष्य तस्य महत्त्वं तान् जहाति अतिक्रामति । मानशब्दाज्जहातेऽचेति शाकपूणिः । निर्वचनलाघवान् मंहतेः पूजाकर्मणो वदत्याचार्यः (कर्मणः ह्यस्याचार्यः कर्मणाद्वरत्याचार्यः) ” इति स्कन्दस्वामी ।
- III.3.4. “ऋषस्य महनाम, बलवतः बृहत् एत- (बृहत्) दपि महन्नमैव । वेगसम्बन्धेन (च) पुनरुक्तिः । महत् वेगेन शीघ्रस्यत्यर्थः ” इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।
- IV.107. उक्षा उक्षतेर्द्वयर्थस्य ।
- III.3.5. “उक्षतिर्द्वयर्थः” इति स्कन्दस्वामी । (उक्षितः)
- III.128. यातश्वासावाश्रयार्थिभिः । द्विधातुजत्वं दर्शितम् ।
- III.3 13. इति भाष्ये “यातश्वासावाहूस्तश्च (यङ्गः) वार्थिभिः । आहूतस्वासौ शरणाधिभिः । द्विधातुजत्वं दर्शितम् ” इति स्कन्दस्वामी ।
- II.156. तेषु विवक्षित्य विवक्षसे इत्येते आख्यातपदे इति शेषः । ते तु वक्तेर्वा बहतेर्वा साभ्यासात् सन्नाभ्यासस्य द्वे अपि न यथा संख्येन । अर्थरूपस्य चोभयत्र सम्भवात्, अतिशयवतो वचनाद्वा महत्त्वस्यापि प्रतीतेः, महनामसूपपन्नः पाठः ।
- III.14. अम्भृणस्य महत् फलस्य हेतुभूतेति ।
- III.3.16. अत्र । “अम्भृणस्य महत् फलस्य (अम्भृणः) हेतुभूतेति” स्कन्दस्वामी ।
- Cf. Sk. on RV. I. 46. 3.
- III.3.17. “ककुहः इति महनाम” इति स्कन्द- (ककुहः) स्वामी ।
- Cf. Sk. on RV. I. 25. 10; 40. 7.
- III 4.6. “पस्त्यमिति गृहनाम । कुटीश्वमिप्रायश्च (पस्त्यम्) टाप्” इति स्कन्दस्वामी ।
- This portion of the Nirukta and its commentany is missing in the printed edition, Vol. II. P. 208.
- III.4.7. “दुःशब्दपूर्वस्यावते रक्षणार्थस्य तर्णार्थ- (दुरोणे) स वा ल्युटि छांदसत्वात् सम्प्रसारणम् । आद्गुणश्च । गृहादि (दयो) दुरवा भवन्ति दुस्त्वर्पा इति पर्यायेणास्यार्थकथनम् ” इति स्कन्दस्वामी ।

- Cf. Sk. on RV. I. 67. 5. III.4.15. “सद्य गृहनाम” इति स्कन्दस्वामी ।
(सद्य)
- Cf. Sk. on RV. I. 43.3. III.6.14. “जलाषभेषजं (जलाषजं) सुखदेषजम्
(जलाशम्) (धम्सुखकरोषधम्)” इति स्कन्दस्वामि-
भाष्यम् ।
- III.129. स्योनं स्यते:.....
.....सेवनर्हं वा प्रजानाम् । III.6.15. “स्यते: सेवते: (च) स्योनम्” इति
(स्योनम्) व्याख्यातं स्कन्दस्वामिना ।
- Cf. Sk. on RV. I.64. 9. III.7.5. “सामर्थ्यादत्र तद्वति वर्तते” इति स्कन्द-
(अमति:) स्वामिभाष्यम् ।
- II.341. अप्सशब्दं तावन्निग्राह । रूपनामेत्यर्थक- III.7.6. इत्यादिभाष्ये स्कन्दस्वामिनाप्सशब्दो
यनम् । अप्सातेर्घातोः अप्सातिश्च बाक्षण- (अप्स:) व्युत्पादितः ।
निव्यक्तवचनोऽत्रकल्यते । प्सातेर्भक्षणार्थस्य तत्प्रकरणे निर्वचनं प्रदर्शयते । “नञ्पूर्वात्
नन्पूर्वोऽयं निर्देशः । तच्च नियमेनाभक्ष्यं प्सातेरसुनि बाहुलकादाकारलोपः । आप्सातेर्वा ।
भवति न हि तदभक्ष्यते । किं तर्हि ? आदर्श- वृत्रवदिवनिकमिकविभ्यः स इति बाहुलकात्
नीयं द्रष्टव्यं व्यापनीयं वा । कर्तेकस्यो बाहु- स प्रत्ययः । प्रत्ययस्य सुगागमो धातोर्हस्वत्वं
लेन । नाप्सातेरप्सः । किं तर्हि ? आप्सातेः च । नञ्पूर्वात् स्फशोरसुनि सकारपकारविप-
सोऽन्तकरणं हस्वत्वम् । व्याप्यते नेत्रेण नयना- र्थयो वणलोपश्च बाहुलकात् ।
श्रयो द्रष्टव्यमित्यप्सः । केचित्तु स्कन्दस्वामिप्रत्यये आप्सातेः सोन्तकरणे
इति अप्सशब्दमिति ।
- Cf Sk. on RV. V. 56.1. III.7.9. “(वि) पिशितम् अवयवशो विभक्तम्
(पिष्टम्) इत्यर्थः ” इति स्कन्दस्वामी ।
- IV.41. अस्यति क्षिपत्यनर्थे अस्ताः क्षिता अस्या- III.9.6. “अस्यति क्षिपत्यनर्थान् । अस्ताः क्षिता
मर्था इत्यर्थप्राप्त्यनर्थपरिहारात्मकमुभयमप (असुः) अस्यामर्था इत्यर्थप्राप्त्यनर्थपरिहारात्मकमुभ-
.....तिज्ञाति बन्धनं तदभावोऽप्युभयं न यमपि प्राप्नोति । बन्धनं तदभावे ह्यभयं न
स्यात् । स्यात्” इति स्कन्दस्वामी ।
- Cf. II.486. चाकन्नित्यनवगतम् । चाय- III.11.1-5. इति चक्षिडो दर्शनार्थानि व्याख्या-
भिति वा कामयमान इति वावगमः । (चिक्वत्- तानि । ‘चिक्वदित्यादीनि चायत्यर्थनि-
विचष्टे) गमानि’ इति स्कन्दस्वामिना भाष्यमुक्तम् ।
- II.487. उत्पश्यन्निव वीक्ष्यमाण इव कामयमान
इव वा ।
- IV.50. विचष्टे पश्यतिकर्मायम् । अभिपश्यन्नुप्राहृतया
- IV.125. विचच्छतेऽभिपश्यन्त्यनुगृह्णन्तीत्यर्थः ।
- IV.126. अभिचष्टे अभिविपश्यत्यनुगृह्णाति ।

Missing portion of Sk. on N. III.14.8. “हवाः स्तोमा ह्यतेरर्चेतिकर्मत्वात् ’
5. I (II. 285.) (ह्यते) इति स्कन्दस्वामी ।

IV.44. भाष्ये तु रलयोः समानवृत्तित्वप्रदर्शनपरं III.14.11. अत्र “भाष्ये तु समानवृत्ति, त्वप्रदर्शन-
लिहन्तीति पर्यायवचनम् । (रिहति) परं लिहन्ति पर्यायवचनमिति ।

See Sk. on RV. I. 22.14.

„ अत्र रिहन्ति धमन्ति (रिहन्ति धमन्ति रिहन्ति
धयन्ति) इत्यर्चेतिकर्मसु पाठात् ” इति
स्कन्दस्वामी ।

Cf. Sk. on RV. I. 38.15.

III.14.15. “पनस्यतिरर्चेतिकर्मा । स्तुत्यभि-
(पनस्यति) त्वर्थः” इति स्कन्दस्वामी ।

II.419. ‘शंस स्तुतौ’ इत्यस्य शंसन् इत्यवगमः ।

III.14.22. “ ‘शंसु स्तुतौ’ इत्यस्य शंसत् इत्य-
(शशमानः) वगमः ’ इति स्कन्दस्वामी ।

RV. I.2.3. अथवा पृष्ठो मह्यतीत्यर्चेतिकर्मसु
पाठात् पृष्ठतिः स्तुत्यर्थोऽपि न सम्पर्कार्थं
एवेति गम्यते ।

III.14.34. “पृष्ठः मह्यतीत्यर्चेतिकर्मसु पाठात्
(पृष्ठः) पृष्ठतिः स्तुत्यर्थोऽपि” इति स्कन्दस्वामी

Cf. Sk. on RV. I. 30.13; 51.1.

II. 14.39. “मदति रसतीत्यर्चेतिकर्मसु पाठात् ’
(मदति) इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

Cf. Sk. on RV. I. 62.4.

III.14.41. अत्र “स्वरति वेनतीत्यर्चेतिकर्मसु
(स्वरति) पाठात् ’ इति ।

II.440. स्वरतीत्यर्चेतिकर्मा ।

„ अत्र “स्वरतिरर्चेतिकर्मा” इति स्कन्दस्वामी ।

II.474. मन्द्रजिह्वं मन्द्रयतिरर्चेतिकर्मा जिह्वेति
वाङ्नाम । मन्द्रा जिह्वा वाग्यस्य स मन्द्रजि-
ह्वस्तं स्तुत्यवाचमित्यर्थः ।

III.14.41. “मन्द्रयतिरर्चेतिकर्मा स्तुत्यवाचकम् ’
(मन्द्रयते) इति स्कन्दस्वामी ।

II.216. तत् न न वेत्ति वेत्येव इत्येतस्मिन्नर्थे वर्तते ।
कुत एतत् ? निपातनात् । वैयाकरणा हि
‘नभ्राण्नपान्नवेदानात्यत्या’ इति नवेदाशब्दं
न न वेत्ति वेत्येव इत्येतस्मिन्नर्थे निपातय-
न्तीति ।

III.15.9. अत्र “न न वेत्ति वेत्येवेतस्मिन्नर्थे
(नवेदाः) वर्तते । कुत एतत् ? निपातनात् । वैया-
करणाः हि ‘नभ्राण्नपान्नवेदाः’ इति निपात-
यन्ति” इति स्कन्दस्वामी ।

IV.111. क्रामतेः कवतेर्वा गतिकर्मण इदं रूपम् ।
क्रान्तं दूरं गतं दर्शनं प्रकाशरूपं विज्ञानमस्य ।
यदा कवतेस्तदा कविर्गन्ता गच्छत्यसौ
नित्यम् अवगन्ता वा सर्वस्य ज्ञाता ।

III.15.10. “क्रामतेः कवतेर्वा गतिकर्मण इति
(कविः) रूपं । क्रान्तं दूरगतं दर्शनं प्रकाशरूपं वि-
ज्ञानमस्य । यदा कवतेस्तदा कविर्गन्ता ।
गच्छति तसौ नित्यम् । अवगन्ता वा सर्वस्य

क्वचित् कवतेः शब्दकर्मणः । अस्मिन्नेव नाम-
करणे शब्दकारी कविरुच्यते ।

ज्ञाता । क्वचित् कवतेः शब्दकर्मणः, इति
अस्मिन्नेव नामकरणे शब्दकारी कविरुच्यते”
इति स्कन्दस्वामी ।

II.353. गोपतिर्गोशब्दोऽत्रापवचनः स्तुतिवचनः
स्तोतृवचनो वा पतिशब्दोऽधिपतिवचनः पाल-
यितृवचनो वा । अपां वा स्तोमस्य स्तुतीनां
वाधिपतिः स्वामी स्तोतृणां पालयितेत्यर्थः ।

III.16.7. “गोपतिः स्तोत्रपतिः” इति स्कन्द-
(गोः) स्वामी ।

II.184. यज्ञः प्रख्यातं प्रसिद्धं यजतिकर्म । प्रख्यात-
प्रहणं सैगतकरणादिनिवृत्त्यर्थम् । याच्यो
भवतीति वा याच्यता तन्नात् (?), अशं-
आदिवाद्वा । याच्यन्ते देवतास्तस्मिन्निति,
सर्वो वा भक्तादिः याचते तस्मिन्निति । etc.

III.17.1. भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च यज्ञ-
(यज्ञः) शब्दो बहुधा व्युत्पादितः ।

I.73. अविद्यमानो ध्वरो हिंसा यस्मिन् सोऽध्वरः ।
यज्ञे हि या पशोर्हिंसा साऽनुग्रह एव न हिंसे-
त्येतत् “आम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत” इत्यत्र
वक्ष्यामः ।

III.17.3. ध्वरा हिंसा यस्मिन्नस्ति सोऽध्वरः । यज्ञे
(अध्वरः) हि सर्वस्यानुग्रहो न हिंसा । ये ऽपि तत्र
पश्चादयो हिंस्यन्ते तेषामप्यनुग्रहमेव शिष्टाः
स्मरन्ति । .....
तस्मादुपपन्नं यज्ञे हिंसावजितत्वम् । एतच्चास्मा-
यवचनादहिंसा प्रतीयेत । अन्यत्र विस्तरेणो-
पपादितम् ।

Also compare I.100. यदप्युक्तम-
नुपपन्नार्थाः केचिन्मन्त्रा इति ? तदपि न,
ओषधेर्याऽधिदेवता सा त्रायस्वेत्युच्येत, सा
च देवतात्वात् त्राणसमर्था, त्राणं चात्र मार्थ-
माणस्य पशोर्यत् स्वर्गनयनं तदभिप्रायं स्वर्ग-
मेनं नयत्यर्थः । तथा हि ब्राह्मणम्-“पशुर्वै
नीयमानः स मृत्युं प्रापद्यत् स देवान्मान्वका-
मयैततुं तं देवा अब्रुवन्नेहि स्वर्गं वै त्वा
लोकं गमयिष्याम इति” इति ।

अथवा षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः । अविद्यमानो
ध्वरो यस्य सोऽध्वरः ।

III.113. अवेगुण्याद्रक्षआदिभिरहिंसितेभिरित्यर्थः ।

रक्षोभिरहिंसितः । (अविगुण इत्यर्थः ।
ऋतेरक्षा वै यज्ञ इत्युक्तमिति स्कन्दस्वामी ।
यद्वा ध्वर्यध्वरहितः ।)

II.184. यज्ञद्वारेण कृत्स्नं भरन्तीति भरताः ।

III.18.1. “यज्ञद्वारेण कृत्स्नं भरति” इति स्कन्द-
(भारताः) स्वामी ।

Cf. Sk. on RV. I. 30. 21.

III.19.3. “इमहे, यामि, मन्महे, इति याच्या-
(मन्महे) कर्मसु पाठात्” इति स्कन्दस्वामी ।

See Sk. on RV. I. 42. 9. and III.19.6. 'शग्धि पूर्व्वीति याच्नाकर्मसु पाठात्
I. 51. 8.

(पूर्व्वी) शक्तिपृणाती याच्नाकर्माणौ (याच्नायां चात्र
तत् । पूर्व्वत्र तित्वाहानात्) लक्षतः " इति
स्कन्दस्वामिभाष्य उक्तम् ।

RV. I. 10. 6. शकत् । शिक्षति (तुज्जतीति ?) III. 20. 8. "शक्षतिर्दानकर्मा पठितः" इति स्कन्द-
धनं शक्तिर्दानकर्मा पठितः । अयं तु शुद्धो- (शिक्षति) स्वामिभाष्यम् ।

ऽपि सामर्थ्यादानकर्मा । ददातित्यर्थः ।

also cf. I. 68. किञ्च शिक्ष सर्व्वदैव
त्वं देहि ।

II. 266. तायुः स्तेनः । संस्त्यानं संहतं पिण्डीभूत-
मन्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः ।

तस्यतेर्वा स्यादपक्षयार्थस्य । उपक्षीणो ह्यसा-
विह लोके आयुषा यदा राज्ञो मारयिष्यमा-
णत्वात् । परलोकेऽपि धर्मेण अधर्मकारित्वात् ।

III. 24. 7. 'संस्त्यानं संगतं पिण्डीभूतमन्मिन्
(तायुः) पापमिति नैरुक्ताः ।

यद्वा तस्येपक्षयार्थात् पूर्व्वबहुणि बाहुलकात्
सकारस्य यकारः । उपक्षीणो ह्यसाविह लोके
यदा तदा राज्ञा मारयिष्यमाणत्वात् । परलोके-
ऽपि धर्मेणाधर्मकत्वात्' इति स्कन्दस्वामी ।

II. 164. तस्करः—तत्करोतीति, तच्छब्देन प्रक-
रणसामर्थ्यादर्थप्राधान्याच्च पापाकमेव निर्दे-
ष्टुमभिप्रेतमाह यत्पापकमिति नैरुक्ताः—इति ।
वैयाकरणास्तु शब्दपरत्वाच्च सामान्येनाहुः—
'तद्बृहतो करपत्योश्चोरदेवतयोः सुडागम-
स्तलोपश्च' इति । तनोतेर्वा स्यात् सन्तत-
कमेति । सन्ततं कर्म स्तेयमस्येति, तनोतेः
कर्मशब्दाच्च तस्करः । तच्च सन्ततकर्मत्वं दर्श-
यति—अहोरात्रकमेति । अहनि पयि मोष-
णेन, रात्रौ सन्धिच्छेदनेन ।

II. 269. अपेत्य चित्तं स्थितम् ।

Missing portion of Sk. on
N. 3. 20 (II. 190.)

III. 24. 8. तच्छब्देन प्रकरणसामान्यादर्थप्राधा-
(तस्करः) न्याच्च पापकमवनिर्देष्टुमभिप्रेतमित्याह
'यत्पापकमिति नैरुक्ताः' इति । वैयाकरणास्तु
शब्दपरत्वाच्च सामान्येनाहुः—'तद्बृहतो कर-
पत्योश्चोरदेवतयोः सुद् तलोपश्च' इति ।
'तनोतेर्वा स्यात् सन्ततकर्मा' इति । सन्ततं
कर्म स्तेयमस्येति । तनोतेः कर्मशब्दाच्च
तुक्तितस्करः । तच्च सन्ततकर्मत्वं दर्शयति—अहो-
रात्रकर्मा' इति । दिवा पयिमोषणेन रात्रौ
सन्धिच्छेदनेन ' ' इति स्कन्दस्वामी ।

III. 25. 6. इत्यादिभाष्ये 'अपेत्य चित्तं स्थितम् "
(अपीच्यम्) इति स्कन्दस्वामी ।

III. 29. 7. 'त्वः अपगतः । अपेत्य समुदायतो
(त्वः) गतः पृथग्भूतः । ततो नेरुपधायाः पूर्व्व
उकारः यणादेशः । नकारस्य विसर्जनीयः "
इति स्कन्दस्वामी ।

- II.272. मिथुनानि द्विवचनसंयुक्तानि । नाम बहुवचनस्यात्र लुक् नामानि स्वानि स्वधे पुरन्धी इत्यादीनि । III.30.I. अत्र स्कन्दस्वामी “मिथुनानि द्विवचनसंयुक्तानि नामानि स्वधे पुरन्धी इत्यादीनि स्तोतव्यः (कश्चन इति-कथञ्चत इवेति)”
- II.272. अन्तो ह्यदेर्मध्याच्च सततगतो भवति । न कदाचिदादौ मध्ये वास्ति । III.30.23. “दुःखेन गम्यते दूरमतो (नो) ह्यदेर्मध्याच्च सततगतौ भवति ; न कदाचिदादौ मध्ये वास्ति ’ इति स्कन्दस्वामी ।
- II.388. अविद्यमानं पारमन्तं ययोस्ते अपारे इत्यर्थः । III.30.24. “अविद्यमानं (नः) पारमन्तं ययोस्ते (अपारे) अपारे ।
- II.389. दूरत्वेन पराभावं दर्शयति परा दृष्ट्या वा लोकपर्यन्तता । दूरत्वेन पराभावं दर्शयति । पुगणदृष्ट्या वा लोकपर्यन्तताम् ” इति स्कन्दस्वामी ।
- See N. 2. 14; 3.13 to 18 and 3.20-21 and Skandasvamin's commentary on the same. P. 377. स्वरादीनीति पूर्वमुक्तस्य प्रकरणत्रयस्य निगमदेवताकाण्डयोः निर्वचनं भाष्यस्कन्दस्वामिभ्यां प्रदर्शितं विशदप्रक्रियात्वात् प्रक्रियां विशदीकृत्य क्रमेण व्याख्यायते ।
- See N.3.13-to 18. and Skandasvamin's commentary on the same. P.380. इदमादीन्युपमा (नामानि) तद्भेदेनामानि भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च विस्तरेण व्याख्यातानि ।
- II.267. ‘गृ स्तुतौ’ इत्यस्य छान्दसोऽयं गकारस्य जकारः । IV.1.52. “यद्वा ‘गृ स्तुतौ’ इत्यस्य गकारस्य जकारः” (जरते) इति स्कन्दस्वामी ।
- II.269. इत्था अमुत्र । IV.2.29. अमुन्नेत्यर्थकथनम् । (इत्था)
- II.314. इत्था इत्यनवगतः । इत्थाविषयस्कन्दस्वामिप्रन्थश्च निरूपणीयः ।
- II.340. श्मशा लुप्तोपममेतत् श्मशेव कुल्येव उदकानि । नाडीव वा शरीरि अन्नपानरसम् । IV.2.46. उदकवाहिनी कुल्यः । नाडीवान्नपानरसवा- (श्मशा) हिनी श्मशोच्यते । श्म (शु-स्तु) अस्तुत इति निर्वचनं स्कन्दस्वामिप्रन्थे नास्ति ।
- II.356. विनिर्गतपसा इत्यवगमः । विनिर्गतं नित्योत्थितं पसः शेषो यस्येति बहुव्रीहिः । स्त्रीव्यसन्यन्यपदार्थः । पसः पुनः सपतेः ‘वप समवाये’ स इत्यस्य स्पृशत्यर्थस्य विपरीतस्य । स्पर्शश्चात्र मुरतस्य सुखातिशयो- IV.2.59. “ ‘वप समवाये’ इत्यस्मात् स्पृशत्यर्थे (विष्णु) वर्तमानादसुनि सकारपकारविपर्ययः । स्पर्शश्चात्र तद्वारकः सुखातिशयोऽभिप्रेतः । .....विनिर्गतं नित्योर्चभृतं पसः शेषो यस्य सः । स्त्रीव्यसन्यन्यपदार्थः

ऽभिप्रेतः, न त्वगिन्द्रियविषयसंस्पर्शमात्रकम्,
सपति स्पर्शयन्ति सुखयतीति ।

सपति स्पृशति सुखयतीति पसः शेषः ।
.....अथापि विनि-
र्गतपसा इति पाठस्य प्राचुर्यत्वमाश्रित्य
स्कन्दस्वामिना व्याख्यातः ।

II.357,8. तूर्णाशमित्यनवगतम् । शब्दतश्चार्थतश्च ।
अत आह उदकमभिधेयम् । तूर्णमश्रुते
व्याप्नोति एवं निर्वचनेन तूर्णशब्दस्य क्रिया-
विशेषणत्वेन सकर्मकत्वात् कर्मोपपदाभावात्
पदाच्चिकेचिद् स्यादिति चेद् अश्रुत इत्यर्थं
तूर्णे च तदशश्च तूर्णाशः । एवमपि ताच्छी-
ल्यानवगमः । अथाप्यशनमाशस्तूर्णमाशो
ऽस्येति तथापि ताच्छील्यस्यानवगतिः ।
तस्मात्तूर्णाशीति भाव्यम् ।

IV.2.60. तूर्णाशमित्यनवगतम् । शब्दतश्चार्थतश्च ।
(तूर्णाशम्) उदकमभिधेयम् । तूर्णमश्रुते अत्यर्थं
व्याप्नोति । एवं निर्वचनात् तूर्णशब्दस्य क्रिया
विशेषणत्वेन कर्मत्वात् कर्मोपपदाभावात्
पचादिके स्यादिति चेत् (पचावादि केचिन्स्या-
दिति चेत्-तो न स्यादिति चेत्) अश्रुत
इत्यर्थं, तूर्णे च तदशं च तूर्णाशः(शः) ।
एवमपि ताच्छील्यानवगमः । अथाप्यशन-
माशः तूर्णमाशोऽस्येति तथापि ताच्छील्य-
नवगतिः । तस्मात्तूर्णाशीति भाष्यं (व्यं)
दृष्टव्यम्' इति स्कन्दस्वामी ।

II.377. तृत्तुमाकृषे इत्येते नावगते । शीघ्रगत्यर्थस्य
तूर्णमित्यवगमः, कृषे इत्यस्योपाकुरुष इति ।

IV.2.74. "तृत्तुमेत्यस्य शीघ्रगत्यर्थस्य तूर्णमित्य-
(तृत्तुमाकृषे) वगमः" इति स्कन्दस्वामिनिर्वाहो नि-
रूपणीयः ।

II.437. गीर्भरेनं वनयन्तीत्यर्थनिर्वचनम् ।

IV.3.58. भाष्ये तु "गीर्भरेनं वनयन्तीत्यर्थनिर्वच-
(गिर्वणाः) नम् ' इति स्कन्दस्वामी ।

II.441. उखविशेषणम् । तेन व्यत्ययेन नपुंसकता-
त्रानवगमः । ततश्चेदं नास्माख्यातम् । जनेरन्य-
स्य वा धातोरेवं भूतस्य सम्भवाद् निर्घातप्रस-
ङ्गतश्च । अन्ये तु जनेरत्यन्तानवगमाख्यातमे-
तदिति मन्यन्ते । ततश्च जारयायि अजायते-
त्यवगमः ।

IV.3.62. "उखविशेषणम् । तेन व्यत्ययेन नपुंसक-
(जारयायि) त्वान् नावगमः । ततश्चेदं नास्माख्यातम् ।
जनेरन्यस्य वा धातोरेवंभूतस्याख्यासम्भवात्
(भूतस्याख्यातस्यासम्भवात्) निर्घातप्रस-
ङ्गतश्च । अन्ये तु जनेरपत्याभिगत (जनेरन्य-
रत्याभिगत-जनेरन्यरसाभिनवगत) माख्या-
तमेतदिति मन्यन्ते । ततश्च जारयायि अजा-
यतेत्यवगमः" ।

III.127. ईळ ईष्टेः स्तुत्यर्थस्य । इन्धतेर्वा दीप-
नार्थस्य । इळोऽभिः ।

V.2.5. अत्र बहुवचनान्तत्वं स्पष्टत्वाद्विळोऽभि-
(इळः) रिति स्कन्दस्वामिग्रन्थस्य यागनामिकाः
प्रयाजदेवतास्ता अभिरित्यर्थः ।

APPENDIX III.

Skandasvāmin's commentary on the *Nirukta* compared with his commentary on the RV. The comparison is confined to the stanzas of the RV. occurring in the *Nirukta*.

स्कन्दस्वामिनिरुक्तभाष्यटीकायाम् ।

स्कन्दस्वामिकृते ऋग्वेदभाष्ये ।

III.76. मधुच्छन्दसः परा च । अग्निमीळे 'ईदं
स्तुतौ' याच्नायां वा । यद्वा अध्येषणायाम् ।
स्तौमि याचे । अध्येषणायामिति । पूजा-
कर्मा वा । कीदृशम् ? पुरोहितम् शान्तिक-
पौष्टिकाभिचारिकैः कर्मभी राजानं सर्वापद्भ्य-
स्त्रायते यः स पुरोहित उच्यते तत्स्थानीय-
यम् । कस्य ? यज्ञस्य आपदामपहर्ताभि-
त्यर्थः । कुत एतत् ? यन्त्रि होतारो यज्ञस्ये-
त्यादि सर्वे तदग्निर्देवो होतानुर्लक्षणं करोति-
श्रुतेः । देवं तेवेभ्यो मनुष्येभ्यश्चाग्निर्ददाति
तदायत्तत्वात्तस्य । दीपयति च । न च यज्ञस्य
देवमेव केवलम् । किं तर्हि ? ऋत्विजश्च ।
कतमम् ? होतारं 'अग्निर्वै देवानां होता'
इति श्रुतेः । अथवा ऋत्विग्घोतृशब्दावपि
क्रियाशब्दावेव । ऋतावृतौ काले काले यो
यागकालस्तस्मिन् यष्टारमृत्विजम् । होतारमा-
ह्वारम् । कस्य ? सामर्थ्याद्देवानाम् । यद्वा
जुहोतेर्होता होमकारिणं तदधिकरणत्वप्रति-
पत्त्या । रत्नधातमं रत्नानामतिशयेन दातारम् ।

RV.I.1.1. ऋषिरागो मधुच्छन्दाः । ऋग्वेदस्याथ
ऋषिर्मधुच्छन्दा नाम । वैश्वामित्रः विश्वामि-
त्रस्य पुत्रः ।..... ।
अग्निमीळे अग्निमहं स्तौमि । कीदृशं ? पुरो-
हितम् । शान्तिकपौष्टिकैः कर्मभिर्भो राजान-
मापद्भ्यस्त्रायते स पुरोहित इत्युच्यते । तत्स्थान-
नीयम् । यज्ञस्य यज्ञाधिकृतस्य । 'यज्ञो वै
यजमानः' इति श्रुतेः । आपदामपहन्तारमि-
त्यर्थः । देवम् । दीव्यतिर्दानार्थे दीप्यर्थे वा ।
दातारं दीप्तं वा । अथवा पुरोहितशब्दः क्रिया-
शब्दः । पूर्वस्थां दिशि निहितमाहवनीया-
त्मना स्थापितम् । यज्ञसेत्येतत् तु देवमित्य-
नेन सम्बध्यते । यज्ञ (स्य) दातारं दीपयि-
तारं वा । यज्ञं हि देवेभ्यो मनुष्येभ्यश्चाग्निर्द-
दाति । तदायत्तत्वाद् दीपयति च । न च यज्ञ-
स्य देवमेव केवलं, किं तर्हि ? ऋत्विजम् । कतमं ?
होतारम् । 'अग्निर्वै देवानां होता' इति श्रुतेः ।
अग्निर्देव्यो होता, तदधिकृतस्तु मानुषो होता
होत्रं कर्म करोति । अथवा ऋत्विग्घोतृशब्दा-
वपि क्रियाशब्दावेव । ऋतावृतौ यष्टारम्
ऋत्विजम् । यो यो यागकालस्तत्र तत्र यष्टा-
रमित्यर्थः । होतारमाह्वारम् । कस्य ? साम-
र्थ्याद् देवानाम् । रत्नधातममिति । रत्नमिति
धननाम । दधातिर्दानार्थः । धनानामतिशयेन
दातारम् ।

III.77. सर्वत्र यत्तदोर्मित्यसम्बन्धसूचनाय स
देवताभिः परस्तात् प्रतिनिर्देशार्थतच्छब्दश्रु-
तेर्भाष्यकार उद्देशार्थं यच्छन्दमध्याजहार ।
अग्निर्देवः पूर्वभिः पूर्वैर्भृगवङ्गिरःप्रभृतिभिर्ऋषि-
भिरीड्यः इच्छितव्यः । नूतनैः नवनामैतत् ।
उतशब्दोऽप्यर्थः । अपिशब्दः समुच्चये ।

I.1.2. किं कारणम् ? उच्यते, यस्मात्—पूर्वभिः
ऋत्विग्भिः पूर्वैरस्मत्तः पूर्वैकालैर्भृगवङ्गिरः-
प्रभृतिभिः । इह्यः स्तुत्यः । नूतनैरुत । नूत-
नमिति नवनाम । उतशब्दोऽप्यर्थः समुच्चये ।
नैवेद्येत्यर्थः । यावान् कश्चिदृषिः, तेन सर्वेण
यतः स्तोतव्यः, अतोऽहं स्तौमीत्यर्थः ।

नंवरस्मभृतिभिः । स देवान् । आ इत्युपसर्गो
व्यवहितेनापि वक्षतीत्यनेन सम्बध्यते । इह
प्रकृते कर्मणि आ वक्षति लोडर्थे पञ्चमः आव-
हतु । वन्दितव्य इत्यनिरुक्तपाठः । अथवा
पर्यायप्रदर्शनमस्तु । नवतैरिति स्वार्थिक-
स्तरप् । यावदुच्चेस्तरामिति यथा ।

एवमस्यार्थवैयर्थ्यं पूर्वार्थैकवाक्यता । अप-
पादो भिन्नं वाक्यम् । स प्रकृतोऽग्निः देवान्
वक्षति । आ इत्युपसर्गो व्यवहितोऽपि वक्ष-
तीत्याख्यातेन सम्बध्यते । लडर्थे लेट् । इहो
कृत्स्नस्य जगतः प्रतिनिर्देशः । इहेति कृत्
जगति । स एव देवानावहति यज्ञेषु, नान्य-
कश्चिदित्यर्थः । अथवा अनयोरर्थवैयर्थ्येकव-
क्यताप्रसिद्धयर्थे यत्तादोः उद्देशप्रतिनिर्देशार्थं
योर्नित्यसम्बन्धात् स देवानिति च प्रतिनिर्दे-
शार्थतच्छब्दश्रुतेः पूर्वस्मिन्नर्थे उद्देशार्थं
यच्छब्दोऽध्याहृतव्यः । यः पूर्वैर्नैवैश्च स्तुत्योऽग्नि-
स देवानिह जगति आवक्षस्यावहति । अथवा
इहेति प्रकृतस्य कर्मणः प्रतिनिर्देशः । वक्ष-
तीति लोडर्थे लट् । इह कर्मणि देवानावह-
त्विति ।

II.191. मधुच्छन्दस आर्षम् । तच्छ्रुतेर्यच्छब्दः ।
स उक्तगुणोऽसि स नः अस्माकम्, पितेव
सूनेव-चतुर्थी षष्ठ्यर्थे, सूनोः पुत्रस्य, हे अग्ने !
सूपायनः-सूपगमनो भव, सुपसर्प इत्यर्थः ।
सचस्व-सेवस्व च, नः अस्मान्, स्वस्तये-
अविनाशाय ।

I.1.9. स इति पूर्वप्रतिनिर्देशो वा तच्छ्रुतिसा-
म्यदेव वा योग्यार्थसम्बन्धो वा । यच्छब्दो
ऽध्याहृतव्यः । यं त्वामस्मतोष्म (हि) इति
स त्वं नः अस्माकं पितेव सूनेव । सुतुरित्य-
पत्यनाम । षष्ठ्यर्थे चात्र चतुर्थी । यथा पित-
पुत्रस्य, एवं हे अग्ने ! सूपायनः सुपगम-
सुखोपसर्पो भव । सचस्व सेवस्व च नः
अस्मान् स्वस्तये । स्वस्तीत्यविनाशनाम
अविनाशाय रक्षि (त ? तु) मस्मान् अस्म-
त्समीपे नित्यं भवेत्यर्थः ।

IV.2. मधुच्छन्दस आर्षम् । हे वायो आयाहि
आगच्छ । दर्शत दर्शनीय । इमे सोमाः अय-
णैरलङ्कारणैरलंकृता भूषिता इत्यर्थः । पर्याप्ता
वा कृताः । तेषां षष्ठी श्रुतेरेकदेशस्यांशलक्ष-
णमिति शेषः । द्वितीयायै वा षष्ठी तां पाहि
पिबतरेतद्रूपं न पातेः । छान्दसत्वात् शपो
लुक् पिब । भुधि शृणु । अस्माकं इवमाह्ला-

I.2.1. पृथग्देवत्याः सप्तात् उत्तरेऽनन्तरास्तृचाः ।
ये सप्त तृचा अत उत्तरे अनन्तरा एव (पृथग्
देवत्याः) । तृचो वायव्यः । प्रथमस्तावत् तृचो
वायुदेवतः । हे वायो ! आयाहि आगच्छ ।
हे दर्शत । अहं कृत्यार्थेऽयमतत् । दर्शनीय
दर्शनाहं । यो हि दृष्टो दर्शनफलं साधयति,
स दर्शनाहं, नेतरः । किं कारणमागच्छानि ।

नम् । मानादरं कृथाः । 'दिविस्त्रुग्यत्यरु-
णानि कृष्णवतो णेति पृथिव्या रेणुमस्यन्'
इत्यादि लिङ्गदर्शनात् स्थानान्तरसम्बन्धेऽपि ।

उच्यते । इमे सोमा अरंकृताः अलंशब्दस्य
पर्याप्त्यर्थस्य भूषणार्थस्य वेदम् । लकारस्य
रत्नं छान्दसम् । पर्याप्ताः कृताः भूषिता वा ।
बहवः कृताः श्रयणादिभिर्वा संस्कारैः संस्कृता
इत्यर्थः । तेषाम् । द्वितीयार्थे षष्ठी एषा ।
षष्ठीनिर्देशादेव वा एकदेशमिति शेषः ।
तान् वैकदेशं स्वांशलक्षणं पाहि पिव अतः
सप्रयोजनत्वादागमनस्य श्रुधि गृणु हवम्
आह्वानम् । मानानादरं कृथाः ।

I. 61. मधुच्छन्दस आर्षम् । हे इन्द्रवायु ! इमे सुता
अभिषुताः सोमा एतज्ज्ञात्वोपागतमुपागच्छ-
तम् । प्रयोमिः प्रकर्षेण यातभिरश्वैः । अथवा
प्रय इत्यन्ननाम, अश्वैः सहोपागच्छतम्, अस्म-
भ्यं यानि देयानि तान्यन्नानि गृहीत्वित्यर्थः ।
कस्मात् ? उच्यते—इन्द्रवो वामुशान्ति हि,
हि शब्दो हेत्वपदेशे, यस्मदादेत इन्द्रवः
सोमा वां युवां कामयन्ते युष्मदागमनमाशा-
साना इव तिष्ठन्तीत्यर्थः ।

I. 2. 4. तच्च ऐन्द्रवायवः । ऐन्द्रवायवोऽपि तच्च एव ।
हे इन्द्रवायु ! इमे सुता अभिषुताः सोमाः ।
एतद् ज्ञात्वा । उप प्रयोमिरागतम् उपेत्युपसर्गं
आगतमित्याख्यातेन सम्बध्यते । प्रयश्शब्दो
यातेर्धातोर्गन्तृवचनः । प्रकर्षेण गन्तृभिरत्यन्त-
शीघ्रैरश्वैः (ग ? आग) गच्छतम् । प्रय-
श्शब्दोऽपठितो ऽन्नमप्यन्ननाम । सहयोगल-
क्षणा चात्र तृतीया । इमे अभिषुताः सोमा
न च केवलाः, किंतर्हि ? सवनीयपुरोडाशादि-
भिरश्वैः सह । एतद् ज्ञात्वा (प ? पा)
गच्छतमिति । अथवा, उपागच्छतमित्येतद-
पेक्ष एव सहयोगः । अश्वैः सहोपागच्छतम् ।
मह्यं यानि दातव्यान्नानि, तानि गृहीत्वो-
पागच्छतमित्यर्थः । कस्मात् ? इन्द्रवो वामु-
शान्ति हि । हिशब्दो यस्मादर्धे । यस्मादिन्द्रव
एते सोमा वां युवाम् उशान्ति कामयन्ते वय-
मिन्द्रवायुभ्यां पीयेः हीत्येवम् । तस्मादुपागच्छ-
तमिति ।

IV. 138. मधुच्छन्दसः । ओमासोऽवतेः पालनार्थ-
स्य तर्पणार्थस्य वा कर्तरि कर्मणि वा मन्प्र-
त्यये 'उत्तरत्वर' इत्यादिना ऊठि सम्प्रसारणे
जस्यसुगाममे रूपम् । अवितारो रक्षितार-
स्तर्पयितारस्तर्पणीया वा । चर्षणीवृत्तश्चर्ष-

1. 3. 7. वैश्वदेवस्तच्चः षष्ठः । हे ओमासः । अवते-
रयं पालनार्थस्य तर्पणार्थस्य वा कर्तरि माङ्-
प्रत्ययः । अवितारः रक्षितारः, तर्पयितारो
वा । चर्षणीवृत्ताः । चर्षणयो मनुष्याः, तेषां
तेस्तेरुपकारैर्धारयितारः । विश्वे सर्वे । देवासो

ययो मनुष्यास्तेषां तैस्तेरुपायैर्बधयितारः ।
विश्वे देवासः सर्वं देवाः । आगत आगच्छत ।
दाक्षांसः प्रत्यक्षकृतोऽयं न चेदमामन्त्रितम् ।
ततो यत्तदोरुध्याहारेणैकवाक्यत्वं नेयम् । ये
दाक्षांसो दत्तवन्तः सामर्थ्याद्यजमानाय धनादि
ते युयं दाशुषो हवींषि दत्तवतो यजमानस्य
स्वभूतं सुतं सोमं प्रत्यागच्छतेति । अवनीया
वेति कर्मसाधनं दर्शयति ।

II.308. विश्वे देवाः । किं विशिष्टाः ? अप्तुरोऽविति
उदकवचनमन्तरिक्षनाम वा । तुरशब्दरतुर्व-
तेर्हि सार्थस्य । प्लवनं च गमनं प्लवतेर्गत्यर्थ-
त्वात् । अप्तुत उदके अन्तरिक्षे वा । स्त्रीत-
स्य कुर्वीतारम् । अप्तु वा गन्तारः । उदके-
ऽन्तरिक्षे वा अप्रतिहतगमनशक्त्य इत्यर्थः ।
अथवा तुरशब्दोऽन्तर्णीतस्य तरतेः स्थातार
आदित्यं प्रत्यभिगमयितारः । रश्मयो हि
नैरुक्तानां विश्वेदेवाः, ते च रसानामादा-
तारः । अथवा 'आप्तु व्याप्तौ' इत्यस्य तृज-
न्तस्य षष्ठ्येकवचन एतद्रूपम् । स्तुतिभिर्ह-
विभिश्च देवानाप्तुर्यजमानस्य स्वभूतं
सुतं सोमम् । आगन्त आगच्छत । आग-
न्तेति च मध्यमपुरुषश्रुतिसामर्थ्याद् विश्वे-
देवासः, अप्तुर इत्येते आमन्त्रितप्रथमे व्या-
ख्यातव्ये । हे विश्वेदेवा अप्तुरः, युयमाग-
च्छत इति । तूर्णयः क्षिप्रनामैतत्, क्षिप्राः ।
कथम् ? उक्षा इव स्वसराणि उक्षा इति
गोनाम रश्मिनाम वा । स्वसराणीत्यहर्नाम ।
यथा दोहार्थं गावः समस्ता रश्मयोऽज्ञानि
धृत्या गच्छन्ति दद्वत् समस्ता आगच्छतेत्यर्थः ।

IV.75. मधुच्छन्दसः । परा च । पावका पवतिरत्र
सामर्थ्यात् क्षरणाथो (दृष्टव्यः) 'सोमः पवते
जनिता मतीनाम्' इति यथा । क्षरित्री उद-

देवाः । आगत आगच्छत । दाक्षांसः
प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । न चेदमामन्त्रितम्
अतो यच्छब्दतच्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यत्वं
नेयम् । ये दाक्षांसो दत्तवन्तो यजमाना (य
धनानि ते । दाशुषो हवींषि दत्तवन्तः ? तः)
अप्रतिहतगमनशक्त्य इत्यर्थः (?) । अथवा
यजमानस्य स्वभूतं सुतं सोमं प्रति ।

I.3.8. विश्वेदेवासः हे विश्वेदेवाः ! अप्तुरः
अप्छब्द उदकवचनः । अन्तर्णीतप्यर्थस्-
तरतेरप्तुरः । अपां तरयितारः आदित्यं प्र-
गमयितारः । रश्मयो हि नैरुक्तानां विश्वेदेवाः
ते च रसानामादातारः । अथवा आप्तु व्या-
प्तावित्येतस्य तृजन्तस्य षष्ठ्येकवचन एत-
द्रूपम् । स्तुतिभिश्च हविभिश्च देवतानामा-
प्तुर्यजमानस्य स्वभूतं सुतं सोममागन्त
व्यत्ययेनात्र मध्यमपुरुषः । आगच्छन्तु
आगन्तेति वा मध्यमपुरुषः श्रुतिसामर्थ्यात्
विश्वेदेवासो अप्तुर इत्येतौ व्यत्ययेनामन्त्रित
प्रथमौ व्याख्यातव्यौ । हे विश्वेदेवाः ! अप्तुर
युयमागच्छतेति । तूर्णयः । क्षिप्रनामैतत्
क्षिप्राः । कथम् । उक्षा इव स्वसराणि
उक्षा इति गोनाम, रश्मिनाम वा । स्वस-
राणीत्यहर्नाम । यथा (दा ? दो)हार्थं गाव-
समस्ता रश्मयो वा अहानि प्रत्यागच्छन्ति
तद्वत् समस्ता आगच्छतेत्यर्थः ।

I.3.10. सारस्वतोऽयं सप्तमस्तृचः । सारस्वती देवतो-
ऽयम् । पावका शोधयित्री । (तम् ?) अंहस
पापानामपनेत्री । अथवा पव (क्षीक्षर ? ति

कानाम् । नोऽस्माकं स्वभूतं यज्ञमिति सम्ब-
न्धः । सरस्वती मध्यमस्थाना वाक् । कीदृशी ?
वाजेभिर्वाजिनीवती । वाजो बलं वेगो वा
तद्वती वाजिनी । कासौ ? सरस्वत्याः स्वभूता
सेना तद्वती वाजिनीवती सरस्वती । अथवा
वाजं हविल्लक्षणमन्नं तद्यस्या अस्ति सा
वाजिनी यागसन्ततिस्तद्वती वाजिनीवती
सरस्वती । सा यज्ञं वष्टु 'वश कान्तौ' काम-
यताम् । कामनेन चात्रागमनं सम्भजनं च
लक्ष्यते । यो हि यत्कामयते (स) तदा-
गच्छति सम्भजते च । आगच्छतु सम्भजतां
चेत्यर्थः । धियावसुः धीरिति कर्मनाम ।
वस्विति धननाम । कर्म यागलक्षणं [वसु]
धनं यस्याः सा कर्मधना प्रज्ञाधना वा ।
अथवा वसेराच्छादनार्थस्य वसुशब्दः ।
'शृष्टृस्निहि' इत्यादिना उपत्ययान्तः । धिया
कर्मणा वृष्टिलक्षणेन प्रज्ञया वा छादयित्री
यार्थानाम् ।

IV.76. महद् बहु अणो मेघस्थमुदकम् । सरस्वती
मध्यमस्थाना वाक् । प्रचेतयति प्रज्ञापयति ।
वेतुना कर्मणा गर्जितारख्येन । गम्भीरं हि
गर्जितं भ्रुत्वा महदत्र मेघ उदकमिति प्रज्ञायते ।
केतुशब्दोऽपठितोऽपि कर्मनाम प्रज्ञानामैव
वा । कुत एतद् ? वैश्वानरस्य विमितानि
चक्षसा' इत्यत्र मन्त्रे प्रयोगदर्शनात् । अत्र
हि चक्षसेत्यनेन प्रज्ञाया उपात्तत्वादसन्दिग्ध
केतुशब्दस्य कर्मवचनत्वम् । प्रज्ञया वा यया
गर्जन्ति वर्षन्ति च । धियः कर्माणि प्रज्ञा वा ।
विश्वा सर्वा । वि राजतिर्दीप्यर्थः । सामर्थ्या-
च्चात्रान्तर्णीतप्यर्थः । विविधं दीपयति वृष्टि-

क्षारणा) गार्थः । सोमः पवतेजमितामतीना-
मिति । ण्यन्तश्चात्र द्रष्टव्यः । क्षारयिष्युद-
कानाम् । नः अस्माकं । स्वभूतम् । सरस्वती
प्रथमस्थानवाक् । कीदृशी, वाजेभिर्वाजिनी-
वती । वाज इत्यत्रनाम । वाजिनीशब्दोऽपि
तस्यैव पर्यायान्तरं द्रष्टव्यम् । यजमानेभ्यो
यानि ददाति, तैर्हविल्लक्षणेनैरन्नवती ।
अथवा वाजेभिरिति तृतीयानिर्देशाद् युक्तमिति
वाक्यशेषः । हविल्लक्षणेनैर्युक्तम् । वाजिनीवती ।
वाजो बलं वेगो वा, तद्वती वाजिनी (वती?)
कासौ सरस्वत्याः स्वभूता सेना । तद्वती वाजिनी
वती । सरस्वती । अथवा वाजो हविल्लक्षणमन्नं
तद् य (स्यास्ति ? स्या अस्ति) सा वाजिनी
(वती ?) यागसन्ततिः । तद्वती वाजिनीवती ।
सरस्वती । यज्ञं वष्टु । वश कान्तौ । कामयताम् ।
कामनेना(त्रात्रा)गमनं सम्भजनं च लक्ष्यते ।
यो हि यं कामयते, स त (दा)मा गच्छति,
सम्भजति च । आगच्छतु, सम्भजतां चेत्यर्थः ।
धियावसुः प्रज्ञाधना । अथवा, वसेराच्छादनार्थस्य
वसुशब्दः । प्रज्ञया छादयित्री सर्वार्थानाम् ।

I.8.12. महो म (हं ? हद्) बहु । अणो मेघस्थ ।
मुदकम् । सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति ।
केतुना कर्मणा गर्जनाख्येन । गम्भीरं हि
गर्जितं भ्रुत्वा महदत्र मेघ उदकमित्यवगम्यते ।
केतुशब्दोऽपठितोऽपि कर्मनामापि, न प्रज्ञा-
नमैव । कुत एतद् ? वैश्वानरस्य विमितानि
चक्षसे' त्यत्र प्रयोगदर्शनात् । अत्र हि चक्ष-
सेत्यनेन प्र (ज्ञ ? ज्ञा) या उपात्तत्वादस-
न्दिग्धं केतुशब्दस्य (प्रज्ञा) वचनत्वम् ।
किञ्च धियः कर्माणि प्रज्ञा वा विश्वाः सर्वा
विराजति । राजतिर्दीप्यर्थः । सामर्थ्याच्चात्रा-
न्तर्णीतप्यर्थः । विविधं दीपयति । वाग्धि

द्वारेण यागकर्माणि । प्रज्ञां वा दीपयति तप्त-
स्योन्मील्यति प्रज्ञाम् । जुभुक्षितस्य न प्रति-
भाति किञ्चित् । अत उच्यते । तस्य निष्प-
त्तिद्वारेण धियो विराजतीति । अथवा धिय
इति तद्वदुपलक्षणम् । धीमन्ति सर्वाणि भूता-
नि प्रतीत्यर्थः । विराजति विविधं दीप्यते
इष्टे ।

I.57. मधुच्छन्दस आर्षम्, मारुतीयमृक् । आदित्य-
थपर्याय आनन्तर्ये, अहेति विनिग्रहार्थीय
एवशब्देन समानार्थः । अनन्तरमेव स्वधां-
स्वधेत्युदकनाम, उदकमनु पश्चात्, कस्य ?
सामर्थ्याद्वृष्टेः पश्चादनन्तरमेव तदुदकमित्यर्थः ।
किं कुर्वन्ति ? उच्यते पुनर्गर्भत्वमेरिरे ।
'ईर गतौ' इत्यस्य प्यन्तस्येदं रूपम्, पुनर्गर्भत्वं
गमयन्ति मरुतः । एतदुक्तं भवति—वर्षिकांश्च-
तुरो मासान् वर्षित्वाऽनन्तरमेवाष्टौ मासांस्त-
दुदकं रश्मिभिः प्रत्याहृतमागामिनि संवत्सरे
पुनर्गर्भत्वमापादयन्ति मरुत इति । दधाना
धारयन्तोऽन्तरिक्ष आदित्यमण्डले वा, उदक-
नामेतत्, तदेवोदकं यज्ञसम्पादि । एवमत्रा-
र्थान्तरस्यासम्भवात् सत्यां च गतावानर्थक्यात्
पदपूरणत्वस्यान्याय्यत्वादहशब्दो विनिग्रहा-
र्थीय एवशब्देन समानार्थ इत्युपपन्नम् ।

सरस्वती । सा च यागकर्माणि प्रज्ञा वा दीप-
यति वृष्टिद्वारेण । (वा अथा ? अथवा)
धियो विश्वा इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । राजति-
रप्येक्ष्यर्थकर्मा । कर्मणां प्रज्ञानां वा सर्वासां
विविधमीष्ट इत्यतर्थः ।

I.6.4. षडादहस्वधामिति मारुत्योऽनन्तरा ऋचः सुरू-
पकृतमित्यैन्द्रमाभेधातिथेरित्यैन्द्रत्वे प्राप्तेऽयम-
पवादः । आदहस्वधामित्येताः षडनन्तर
मरुदेवता वीळुचिदारुजत्तुभिरित्यस्या देवता-
न्तरोपदेशात् तद्वर्ज (न ?) मन्याः षण्मा-
रुत्यः प्रतीथेरन् । तन्निवृत्त्यर्थमनन्तरवचनम् ।
आच्छब्दोऽयशब्दपर्याय आनन्तर्ये । अहेति
विनिग्रहार्थीय एवशब्दार्थे । स्वधामिति
स्वधाशब्द उदकनाम । अन्विति पश्चादर्थे ।
कस्य पश्चात् । सामर्थ्याद्वृष्टेः । एवं सम्बन्ध-
योजनाद्वृष्टेः पश्चादेवोदकं पुनर्गर्भत्वम् एरिरे ।
ईर गतावित्यस्य प्यन्तस्येदं रूपम् । गमयन्त्या-
पादयन्ति मरुतः । पुनश्शब्दश्चातीतसंवत्सर-
गर्भत्वापादानपेक्षः । एतदुक्तं भवति—वर्षि-
कांश्चतुरो मासान् वर्षित्वा तदनन्तरमष्टौ
मासांस्तदुदकं रश्मिभिः प्रत्याहृत्य त(मा? दा)]
गामिसंवत्सरे वर्षितुं पुनर्गर्भमापादयन्ति मरुत
इति । अथवा स्वधेत्यन्ननाम । सस्यलक्षणं
चात्रानमुच्यते । अनुशब्दश्च पश्चादर्थ एतेन
सम्बध्यते । स्वधामनु सस्यलक्षणस्यात्रस्य पश्चात्
सस्यान् निष्पाद्यानन्तरमेव पुनर्गर्भत्वमापाद-
यन्ति मरुत इत्यर्थः । किं, सामर्थ्यादुदकम् ।
किं कुर्वन्तः । उच्यते । दधाना धारयन्तो-
ऽन्तरिक्ष आदित्यमण्डले वा । किं नाम ।
तदेवोदकम् । नामेति सुदकनामपठितम् ।

कीदृशं, यज्ञियं यज्ञसम्पादि मरुद्रिष्टेभ्यते ।
 अष्टौ मासानन्तरिक्ष आदित्यमण्डले वा
 धार्यमुदकं गर्भीभवत्यत एवमुच्यते—दधाना
 नाम यज्ञियं पुनर्गर्भत्वमेरि इति । अथवा
 नामशब्दः संज्ञावचनः । धारयन्तो यज्ञियां
 संज्ञाय । कतमाम् । सामर्थ्यान्मरुत इत्येताम् ।
 मरुत्तमानमित्यर्थः । अथैवमन्यथास्या
 ऋचोऽर्थेयोजना—अनुशब्दः पञ्चादर्थः साम-
 र्थ्याद् वृष्टयेव सम्बध्यते । स्वधामित्येतत् तु
 सस्यलक्षणान्नवचनं गर्भत्वमेरि इत्येतेन सं-
 बध्यते । दधाना इत्यापि दधातिर्दानार्थः ।
 नामशब्दोऽप्युदकनाम । एवमेकवाक्यता ।
 वृष्टेः पञ्चादनन्तरमेव सस्यलक्षणमन्नं पुनर्ग-
 र्भत्वमेरि मरुतो ददतः उदकं यज्ञसम्पादि ।
 एतदुक्तं भवति—वर्षास्त्रोषधीर्जनयित्वा न
 तावत्येव कृतार्थीभवन्ति मरुतः, किं तर्हि,
 ता एव पुनर्गर्भयन्ति उदकदानेनेति ।

II.225. मधुच्छन्दसा इन्द्र उच्यते । इन्द्रेण ईश्वरो
 मरुद्गणस्तेन सह । सं हिशब्दः पदपूरणः,
 संदृश्यसे संजगमानः सङ्गच्छमानस्त्वमविभ्युषा
 भयवर्जितेन । किं च मन्दू प्रथमाद्विवचन-
 मेतत्, मदनशीलौ युवामिन्द्रमरुद्गणौ । अथवा
 मन्दू इत्येतदपि तृतीयैकवचनान्तमेव मरुद्गण-
 विशेषणम् । मन्दुना मदिष्णुना मरुद्गणेनेति ।
 समानवर्चसा इत्येतेन ग्याख्यातम् । द्विवच-
 नान्तं वा । तृतीयैकवचनान्तं वा । समान
 दीप्ती युवाम् । समानदीप्तिना वा मरुद्गणेनेति ।

I.6.7. इन्द्रेणेति सहयोगलक्षणा तृतीया । इन्द्रेण
 सह त्वं मरुद्गण । सं हि दृक्षसे हिशब्दः
 पदपूरणः । सम्यग् दृश्यसे । सजग्मानः
 सङ्गच्छमानः तत्र तत्र वृत्रवधादौ कार्ये अवि-
 भ्युषा भयवर्जितेन । 'तस्या एकान्तरायास्तु
 अर्धर्चोऽन्यो द्विदेवतः' या ऐन्द्रमारुत्युक्ता
 (न?) ऋक् एका वीळुचिदिति । तस्या एका-
 (न्तरा?) न्तरा या इन्द्रेण सं हीत्येषा तस्या,
 अर्धर्चोऽन्यो द्विदेवतः ऐन्द्रमारुतः । मन्दू ।
 मन्दतेर्मोदनार्थेयैतद् रूपम् । नित्यप्रमुदितौ ।
 समानवर्चसा तुल्यदीप्ती च इन्द्रमरुद्गणौ ।

III.5. मधुच्छन्दसः । इच्छब्द एवार्थः । इन्द्रमेव
 गाथिनो गेयत्वाद् गाथानि सामानि तद्वन्त
 उद्गातारः । बृहत् अत्र तृतीयाया अलुक् बृहता
 बृहन्नाम्ना साम्ना महता वा । इन्द्रमेवार्कभिः

I 7.1. इच्छब्द एवार्थः । इन्द्रमेव । (सं ?) गीयन्ते
 इति गाथाः सामानि । तद्वन्तो गाथिनः
 उद्गातारः । तृतीयार्थे द्वितीयेयं बृहन्नाम,
 महता साम्ना इन्द्रमेव अर्कभिः मन्त्रैः ऋगल-

अर्कमेतैः ऋगाह्वैः । अर्किणो मन्त्रवन्तो
होतार इत्यभिप्रायः । इन्द्रमेव वाणीः द्वितीया
व्यत्ययेन तृतीयाथै वाणीभिर्वाग्भिर्भ्यजुगृह्या-
भिरध्वयैव । अनूषत 'एतुतौ' इत्यस्य
रूपम् । एताभिः स्तुवन्तीत्यर्थः ।

क्षणैः अर्किणो मन्त्रवन्तो होतारः । इन्द्रमेव
वाणीः । वाङ्मनैतत् । तृतीयाथै चात्र द्वि-
तीया । यजुर्लक्षणैरध्वयैवः अनूषत अस्तुवन् ।

II.447. मधुच्छन्दसः । स नो वृषन् इति ताद-
र्थ्यं चतुर्थीयं वृषन्नित्येतेन सम्बध्यते, अस्म-
दर्थे वर्षितः, यो हि सर्वार्थे वर्षति वर्षत्यसौ
मधुच्छन्दोर्थम् । अत एव इन्द्र आमन्त्रयते
स नो वृषन्निति । अमुं चरमिति मेघनाम
मेघं सन्नादावन सत्रेति सत्यनाम सततपर्यायो
वा तदुपपदस्य ददातेर्विनि रूपम् । हे सत्य
सततं वा दातरित्यर्थः । अपावृधि अपावृणु
उद्भाटय अस्मभ्यमस्मदर्थम् । अप्रतिष्कृतः ।
'स्कुञ् आप्रवणे' आप्रवणमागमनं प्रवतेर्गत्य-
थैत्वाद् अन्येनाप्रतिगतोऽप्रतिष्कृतो युद्धे अन्ये-
नाप्रतिनियुक्तपूर्वं इत्यर्थः, अप्रतिस्खलित-
पूर्वो वा । अत्र च स नो वृषन्निति तच्छब्द-
श्रुतेः प्रत्यक्षकृतत्वाच्चास्य मन्त्रस्य अप्रति-
ष्कृत इति चानामन्त्रितत्वादेकवाक्यतायै
यच्छब्दोऽप्याहार्यः । यस्त्वमप्रतिष्कृतः
सोपावृषीति ।

I.7.6. न इति तादर्थ्यं चतुर्थीयं वृषन्नित्यनेन सम्ब-
ध्यते । अस्मदर्थे व (वर्षित ? वर्षितः) । यो हि
सर्वार्थे वर्षति वर्षत्यसौ मधुच्छन्दोर्थम् । तत
एवैवमामन्त्रयते नो वृषन्निति । अमुं चरं
मेघम् । चरमिति मेघनाम । सन्नादाव ।
सन्ना इति सत्यनाम सततपर्यायो वा । सत्य-
सततयोर्दातः । अपावृधि उद्भाटय । अस्म-
भ्यम् अस्मदर्थम् । अप्रतिष्कृतः । स्कुञ्
आप्रवणे । आप्रवणमागमनं प्रव (वर्ष ?)
तेर्गत्यर्थैत्वादन्वेनाप्रतिगतः अप्रतिष्कृतः ।
युद्धेऽभि (प्र ? यु) जानः अन्येनाप्रत्यभियुक्त-
पूर्वं इत्यर्थः । अत्र च स नो वृषन्निति तच्छ-
ब्दान्मन्त्रस्य चास्य प्रत्यक्षकृतत्वाद् अप्रति-
ष्कृत इत्येतस्यानामन्त्रितत्वाद् यच्छब्दोऽप्या-
हार्यः । यस्त्वमप्रतिष्कृतः सोऽपावृधि ।

II.457. मधुच्छन्दसः । तुजे तुजे दाने दाने ।
कस्य ? सामर्थ्याद् वृष्टेर्धनानां वा ये उत्तरे
पूर्वेभ्यः प्रकृष्टतराः स्तोमा मदीया इन्द्रस्य
वज्रिणः । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽप्याहार्यः ।
तैरपि न विन्धे विदेर्लाभार्थेऽर्थेद रूपम्, न
लभेः । अस्येन्द्रस्य सुष्ठुतिं तैरपि नाशेषानि-
न्द्रगुणान् प्रकाशयितुं शक्नोमीत्यर्थः । एतदुक्तं

I.7.7. तुज इति न (व ? य) ज्ञानम् । किन्तिर्हि
तुजतेर्दानकर्मणस्तु (जा ? जो) दानम् ।
दाने दाने । कस्य । सामर्थ्याद् वृष्टेः धनानां
वा । य उत्तरे पूर्वेभ्यः प्रकृष्टतमा मदीयाः
स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छ-
ब्दोऽप्याहार्यः । तैरपि न विन्धे । विदेर्लाभ-
ार्थेऽर्थेद रूपम् । अहमस्येन्द्रस्य सुष्ठुतिं सुष्ठु
स्तुतिम् अशेषगुणप्रकाशनरूपम् । तैरपि
नाशेषानिन्द्रगुणान् प्रकाशयितुं शक्नोमीत्यर्थः ।
अथवायं न विन्ध इति स्पर्शनाथो वा ।

भवति येऽपि दानपरितुष्टस्य ममात्यन्तम-
हन्तः स्तोमास्तेपीन्द्रस्य गुणैकदेशवर्तिनः
समस्तगुणप्रकाशनमप्राप्ताः किं पुनरन्य इति ।

(वारैपि ?) न विन्धे न स्पृशामि । अस्य
सुष्ठुतिम् अशेषप्रकाशनरूपाम् । एतदुक्तं
भवति—येऽपि दानपरितुष्टस्य ममात्यन्त-
महान्तः स्तोमाः, ते ऽपीन्द्रस्य गुणैकदेश-
वर्तिनः समस्तगुणप्रकाशनमप्राप्ताः । किं
पुनरस्येति ।

I.79. मधुच्छन्दस आर्षम् । आ इत्येष वीर्येतस्य
स्थाने, विस्मजताध्वर्यवो दत्तेत्यर्थः । ईमिति
पदपूरणः । एनं सुते सोमे, व्यस्येयन सप्त-
म्येषा द्वितीयार्थे, सुतं सोमं मन्दिदं तर्पयिता-
रमिन्द्राय मन्दिने तर्पयितव्याय । अथवा
सृजतिरत्र प्रक्षेपार्थः, प्रक्षिपतैनं सुतेऽस्मिन्-
क्षमसस्ये सोमेभ्युन्नयतेत्यर्थः । इन्द्रायेन्द्रार्थं
चक्रिं करणशीलं स्वकार्याणाम्, विश्वानि
सर्वाणि वृत्रवधादीनि कर्माणि चक्रये
साधुकर्त्रे ।

I.9.2. आ इत्युपसर्गः सृजतेत्याख्यातेन सम्बन्धयि-
तव्यः । ईमिति पदपूरणः । एनं सोमम् असृ-
जत । सृजतिरत्र दानार्थः । (केव) लोऽपि
(दविद्धि ? वि) सृजतीत्युच्यते । अच्चर्युणां
चायं प्रैषः । दत्तं यूयमध्वर्यवः । सुते । द्वि-
तीयार्थे सप्तमीयम् । अमिषुतम् । अथवा
सुत इति स्वार्थ एव सप्तमी । सृजतित्सु
प्रक्षेपणार्थः । प्रक्षिपतैनं सोममन्यस्मिन् प्रह-
चम (से ? स) स्ये (यन् प्रते ?) पुनरभ्युन्न-
यतेत्यर्थः । कीदृशम् । मंदिं तर्पयितारम् ।
कस्मै इन्द्राय । सम्प्रदाने तादर्थ्यं चतुर्थीयम् ।
इन्द्राय दत्त (म ?) इन्द्राय बाभ्युन्नयत ।
कीदृशाय । मन्दिने तर्पयित्रे (तर्पयि)
तव्याय वा । कीदृशम् । (कि ? चक्रिं)
ताच्छील्येऽयकं ? यं किन् । स्वकार्यकर-
णशीलम् । कीदृशाय । विश्वानि चक्रये सर्व-
वृष्ट्यादिकर्मकरणशीलाय ।

II.311. गायतिरर्चैतिकर्मा । गायन्ति स्तुवन्ति
त्वाम् । के ? गायत्रिणो गायत्रं साम ते तव
तन्वन्त उद्गातारः । न च त एत केवलाः
किं तर्हि ? अर्चन्ति स्तुवन्ति अर्कं देवं त्वाम्,
अर्किणो मन्त्रोऽत्रार्कं उच्यते तद्वन्तो होतारो-
ऽपि । ब्रह्माणो ब्राह्मण ऋत्विक् तत्पुरुषास्तु
ब्राह्मणाः संस्थोनीनवेक्ष्येदं बहुवचनम् । ब्राह्मणा
अपि त्वां हे शतक्रत बहुकर्मन् बहुयज्ञ इन्द्र ।
उद्वंशमिव येमिरे यथा हि कश्चिद् वंशमुद्य-

I.10.1. गायतिरर्चैतिकर्मा । स्तुवन्ति त्वा गाय-
त्रिणः । गायत्रं साम, तद्वन्त उद्गातारः । न च
त एव केवलाः । किन्तर्हि । अर्चन्ति स्तुवन्ति
अर्कं नवं त्वाम् अर्किणः । मन्त्रोऽत्रार्कं
उच्यते । तद्वन्तः होतारोऽपि । ब्रह्माणः
ब्रह्मैकत्विक् तत्पुरुषास्तु ब्राह्मणाच्छंस्यादीनये-
क्ष्येदं बहुवचनम् । ब्रह्माणोऽपि त्वा हे शत-
क्रतो ! बहुकर्मन् ! वा । उद्वंश-
मिव येमिरे यथा (किञ्चि ? कश्चि) द

च्छति एवमुद्यमिरे उद्यच्छन्ति उत्क्षिपन्ती-
त्यर्थः ।

वंशमुद्यच्छेद , एवमुद्यच्छन्ति उत्क्षिपन्ति,
उच्छ्रयन्तीत्यर्थः । वीथेदुद्धिद्वाम्रोच्छ्रायोऽभि-
प्रेतः । स्तुयमाना हि देवता वीथेण वर्धन्ते ।
सर्वस्त्रिजः स्वैः स्वैः स्तोत्रैस्त्वां स्तुवन्तीति
समस्तार्थः ।

II.43. मधुच्छन्दसः । आभिमुख्येन श्रोतारौ कर्णौ
यस्य तस्य सम्बोधनं हे आश्रुत्कर्ण शुधी गृणु
हवमाह्वानम् । तु इति क्षिप्रनाम । चिदिति
चाथे क्षिप्रं च दक्षिण धारय । मे गिरः
स्तुतीर्याज्यानुवाक्यादिलक्षणाः हे इन्द्र स्तोमं
च शस्त्राख्यम् । इमं मम स्वभूतम् । कृष्ण
कुरुष्व युजः युज्यत इति युक् सहायः ।
चिदप्यथे । सहायादपि कुत्साद्वा विष्णोर्वा
मतिशायिकोऽयमासन्नतरमित्यर्थः ।

I.10.9. हे आश्रुत्कर्ण ! शुधी हवम् आह्वानं श्रुत्वा
च नृचिह्निष्व । तु इति क्षिप्रनाम । चिच्छन्दः
पदपूरणः । क्षिप्रं धारय मनसि स्थापय
शुक्तिवर्त्यः । श्रवणार्थ एव वा सामर्थ्याद्
दधातिः । किम् । गिरः स्तुतीः लौकिकीर्या-
ज्यानुवाक्यालक्षणा वा । न च गिर एव
केवलाः । किन्तहि । हे इन्द्र ! स्तोमम् इमं
ममेव स्वभूतं शस्त्रलक्षणम् । श्रुत्वा च कृष्ण
कुरुष्व । युजश्चित् सन्नः सन्निकृष्टतमः ।
कः पुनरिन्द्रस्य सहायः.....सखित्वाद्
सख्युश्च सहायताया अवश्यम्भावित्वाद्विष्णु-
र्वा । तस्यापि 'सखे विष्णोवितरम्' इति इन्द्रस्य
सखित्वदर्शनाद् मरुद्गणो वा ।

IV.78. मेधातिथेः । यो भवन्तमग्निं देववीतये वीति-
र्गतिर्देवान् प्रति वीतये गमनाय । अशनार्थो
वा वीतिः । देवैर्मक्षणाय । हविष्मान् आवि-
वासति परिचरति । तस्मै द्वितीयार्थे चतुर्थी
तम् । हे पावक पावयितः मृक्य सुखय ।

I.12.9. यो भवन्तमग्निं देववीतये । (तप ? वी)
तिर्गत्यर्थः । अशनार्थो वा । देवान् प्रति गम-
नाय देवानां वो हविर्मक्षणाय । हविष्मान्
हविः संयुक्तो यजमानः । आविवासति परि-
चर्यायामभिमुख्येन परिचरति । तस्मै ।
द्वितीयार्थे चतुर्थ्येवा । तं हे पावक ! शोध-
यितः ! मृक्य सुखय । (सुखय सर्वं यन्वा-
मस्तोष्म ?) ।

III.53. अग्ने देवान् इहास्मदीये यज्ञे । आवह
आह्वय । आह्वय च सादय उपवेशय ।
योनिषु सवनाख्येषु । उपविष्टांश्च सतः परि-
भूष । यो यथा परिग्रहीतव्यस्तं तथा परि-
गृहाण यागाय स्वयमपि च पिब सोमं ऋतुना
सह ।

I.15.4. आग्नेयी । चतुर्थी ऋग् (अग्नि) देवता ।
हे अग्ने ! देवान् इहावह आह्वय च सादय
उपवेशय योनिषु स्थानेषु त्रिषु सवनाख्येषु ।
(स्वा ? सा) दयित्वा च परिभू (य ? ष)
परिपूर्णे भवतिः परिग्रहे । यथा यागार्थं
परिग्रहीतव्यं तथा परिगृहाण यजेत्यर्थः ।

अथवा भूष (य ?) अलङ्कार इत्यस्यैतद्भूपम्,
परिभूष्व स्वमण्डलदेवान् । स्वयमपि च
(विश्व ? पिब) ऋतुना सह सोमम् ।

III.113. मेधातिथेः । अत्र यथा श्रुतसम्बन्धात्तुप-
पत्तेरेकवाक्यतायै यच्छब्दाभ्याहारः प्रदर्शितो
भाष्यकारेण द्रविणोदा यस्त्वमिति । द्रवि-
णसो द्रविणं धनं दक्षिणालक्षणं हविराख्यं वा
तस्मिन्निमित्तभूते कर्तृत्वेन वा तस्य सर्तारः ।
तस्य वा सम्भक्तार ऋत्विजः । अथवा सका-
रान्त एव धनवचनः । ततश्च द्रविणस इति
पञ्चमी । तच्छ्रुतेऽपि पिबतिवति शेषः । तेना-
यमर्थो भवति । द्रविणोदा नाम देवः । द्रवि-
णसो धनात् सोमाख्यादेकदेशं स्वांशालक्षणं
पिवतु । यमृत्विजो प्रावहस्तासो अध्वरे ।
व्यत्ययेनैकवचनं बहुवचनस्य स्थाने । ध्वर-
तिर्हिसाकर्मा तत्प्रतिपेधः । अवैगुण्याक्ष आदि
भिरिहिसितेभित्यर्थः । यज्ञेषु ज्योतिष्टोमा-
दिषु । अथवाध्वरे ज्योतिष्टोमादौ ये प्रतीति-
सवचनं यागाभ्यासास्तेषु देवं दानादिगुणम्
ईळते याचन्ते स्तुवन्ति वर्धयन्ति वा सः ।

I.15.7. चतस्रो द्रविणोदसः । सप्तम्यादाश्चतस्रः
ऋचः द्रविणोद (स्य ? सः) ईळत इत्यस्य
स्तुत्या(त्य)पेक्षत्वाद् देवतानां च स्तुत्यत्वाद् द्रवि-
णोदःशब्दस्य च देवतावचनत्वात् । द्रविणो-
(दाः) द्वितीयाथे प्रथमा । द्रविणोदसम् ।
द्रविणसः द्रविण (इ ? भि) ति धननाम,
एतदिच्छ (ति ? न्ति) द्रविणस्य (न्तीत्यपि
? न्तीति क्यचि) सुगागमः । द्रविणस्युर्विप-
(न्य ? यं) य इति यथा । द्रविणस्यतेः छन्द-
सत्वात् किप्, किपि चाद्युदात्तत्वम् । द्रविण-
साधनका (म ? मा) इत्यर्थः । प्रावहस्तासः
गृहीताभि (छ ? ष) वप्रा (व ? वा) ण
ऋत्विजः । अध्वरे यज्ञेषु । अध्वरशब्दोऽत्र
ध्वरतेर्हिसाकर्मणः क्रियाशब्दः, न यज्ञनाम
व्यत्ययेनैकवचनं (न ? नम्) । सादगुण्याद्
रक्षआदिभिरिहिसितेषु यज्ञेषु । अथवा अध्वर-
शब्दः समस्तज्योतिष्टोमादिवचनः । यज्ञ-
शब्द (स ? स्त) दवयवभूताभ्यासविशेष-
वचनः । ज्योतिष्टोमादावध्वरे येऽभ्यासविशे-
षाख्या यज्ञास्तेषु । देवं दातारं दीप्तं वा ।
ईळते स्तुवन्ति ।

II.424. मेधातिथेः । सोमानं सोतारम् । कस्य ?
सामर्थ्यात् सोमानाम् । स्वरणं 'स्व' शब्दोप-
तापयोः' शब्दयितारमुच्चारयितारं च । कस्य ?
सामर्थ्यात् स्तुतीनां यष्टारं स्तोतारं चेत्यर्थः ।
कृणुहि कुरु मां बहुधनप्रदानेन । बहु धनं
देहि येनाहं यष्टा स्तोता च सामित्यमिप्रायः ।
अथवा सर्वत्र यः शब्दशते स स्वयं इति

I.18.1. सोमानमिति चाद्या याः पञ्च ता ब्रह्मणस्पतेः ।
सोमानमित्यादौ याः पञ्चर्चस्ता ब्रह्मणस्पति-
देवताः । सोमानं 'पुञ् अमिषवे' अमिषो-
तारम् । कस्य ? सामर्थ्यात् सोमस्य नः ।
स्वरणं 'स्व' शब्दोपतापयोः' शब्दयितारम्
अर्चयितारं च । कस्य ? सामर्थ्यात् स्तुतीनाम् ।
यष्टारं स्तोतारं चेत्यर्थः । कृणुहि कुरु मां
धनप्रदानेन । अथवा सर्वत्र यः शब्दशते स

स्वरणः स्युद् कर्मसाधनः प्रकाशयत इत्यर्थः ।
 कतमोऽसौ कक्षीवान् ? उच्यते । य औशजः
 पौत्रः । अथवा कक्षीवन्तमिति न ऋषिनः
 न चोपमानम् । किं तर्हि ? अहमनो विशेष-
 णम् । उशिक्षब्दोऽपि मेधाविनाम् ।
 योऽहं कर्मलक्षणेन मनुष्यारयवभूतेन तेन
 तद्वान् औशजः । उशजश्च मेधाविनः
 वृष्वस्य पुत्रो मेधातिथिर्नाम । यच्छ्रुतेस्तद-
 घ्याहारः । तं मां सोमानं स्वरणं च कुर्विति
 सम्बन्धः । अथवा हन्त्यश्वश्च कक्षादिस्तद्वान्
 ईश्वर इत्यर्थः । उशिन उशिवष्टेः कान्तो ह्यसौ ।

II.191. .... अस्य वैतद्रूपम्, रोगादीनां
 होता, अनातङ्ग इत्यर्थः । वसुवित्-‘विद्लृ-
 ल्मे’ वसूनां च लब्धा लम्भयिता वा दान
 इत्यर्थः । पुष्टिवर्धनः-सर्वप्रकारायाश्च पुष्टे-
 र्वैर्धयिता-स नः-अस्मान् अभिलषितार्थ-
 सम्पादनेन विप्रकारीत्यर्थः । अथवा-रेवानि-
 त्यादिभिः पुत्र उच्यते, य एवंरूपः पुत्रः स
 ब्रह्मणस्पतेः प्रसादेनास्मान् सेवताम् । अस्माकं
 जायतामित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे यस्तुर इत्याद्य-
 क्षरलोपेन चकतुरः प्राह इत्येवं वा नेयम् ।

IV.42. मेधातिथेः । त्यच्छब्दभुतेर्यच्छब्दाध्याहारः ।
 त्वं तं चारु शोभनमन्वरं यज्ञं प्रति गोपीषाय
 गोशब्देनात्र सोम उच्यते । पीथं पानं सोम-
 पानाय प्रकर्षेण हूयसे । एतज्ज्ञात्वा मरुद्भिः
 सह हे अग्ने आगहि आगच्छेति ।

„ मेधातिथेरेव । अग्निः कर्मप्रवचनीयः प्रतिना
 तुल्यार्थः । अग्नि त्वा त्वां प्रतीत्यर्थः । पूर्व-

स्वरणः प्रकाश इत्यर्थः । अभिषोतारं मां
 स्वरणं देवमनुष्येषु प्रकाशं कुरु । हे ब्रह्मण-
 स्ते ! कमिव ? उच्यते । कक्षीवन्तम्, लुप्तो-
 पमेतद् ब्रह्मण्यम् कक्षीवन्तमिव ऋषिम् ।
 कतमोऽयं कक्षीवान् ? (यः ?) उच्यते । य
 औशजः उशिक्षपुत्रः ?

I.18.2. यो ब्रह्मणस्पती रेवान् धनवान् यश्च अमीवहा
 हिः सेतुर्गां इन्ता वसुवित् ‘विदिल्लिमे’ अपूर्वा-
 णामपि धनानां लब्धा । अथवा विन्दतिरत्र
 सामर्थ्यादन्तर्णीतव्यर्थः । धनानां लम्भयिता
 स्तोतृभ्यो दातेत्यर्थः । पुष्टिवर्धनः सर्वप्रका-
 रायाः पुष्टेर्वैर्धयिता । सः नः सिषक्तु सेवतां,
 यस्तुरः स्वरिता क्षिप्रकारीत्यर्थः । अथवा यो
 रेवानित्यादिभिः पुत्रं प्रति निर्दिश्यते । ब्रह्म-
 णस्पतिप्रसादाद् धनवत्त्वादिगुणः पुत्रोऽस्मान्
 सचताम् अस्माकं जायतामित्यर्थः ।

I.19.1. अभिमाहृतमुत्तमम् । अध्यायस्योत्तमं सूत-
 माभिमाहृतम् । प्रतिशब्दो लक्षणे कर्मप्रवच-
 नीयः । त्यच्छब्दस्तच्छब्दपर्यायः । तच्छब्द-
 श्रुतेर्वैर्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहृतव्यः ।
 योऽयमस्माभिः प्रकल्पितः तं प्रति । कीदृशम्
 चारुं शोभनम् । अन्वरं यज्ञम् । गोपीषाय,
 सोमोऽत्र गौरुच्यते, सोमपानाय । प्रहूयसे
 प्रकर्षेणाहूयसे । एतज्ज्ञात्वा मरुद्भिः सहाग्ने
 आगहि ।

I.99.9. अभिशब्दोऽत्र ‘अभिरभागे’ इति लक्षणे
 कर्मप्रवचनीयः । त्वां प्रति । पूर्वपीतवे पूर्व-

पीतये अनादिकालप्रवृत्ताय पानाय । सृजामि
सृजिन्यार्योऽत्र उत्सृजामि । सोम्यं सोममयं
मधु । एतज्ज्ञात्वा मरुद्भिः सह हे अग्ने
अभ्यागच्छेति ।

कात्रप्रवृत्ताय पानाय सृजामि । शुद्धोऽप्यत्र
सृजतिः सोपसर्गार्थे द्रष्टव्यः । उत्सृजामि ।
अनादिकालप्रवृत्तं यत् पानं तदर्थं तुभ्यं
ददामीत्यर्थः । किम् ? सोम्यं सोममयं मधु ।
द्रवत्वसामान्यान्मृष्टत्वसामान्याच्च सोमरसोऽत्र
मधूच्यते । एतज्ज्ञात्वा मरुद्भिर्गम आगहि ।

II.87. श्यावाश्वो मरुतः स्तौति । अरा इव—यथा V.58.5. अरा इव यथा अराध्वक्रस्य अरथस्य वा
अराध्वक्रस्य तुम्बस्य वा तद्वत् । अचरमाः—
चरमः पश्चिमः स येषां नास्ति ते अचरमाः ।
पश्चिमाभावादेवाग्रिमस्याप्यभावः, अनग्रिम-
पश्चिमा इत्यर्थः । अहा इव—अहानीव च
संवत्सरस्य सहजातत्वाच्चित्तुल्यकाला मरुतः,
नैषामग्रिमो न पश्चिमोऽप्यस्ति कश्चित् । प्र
प्रजायन्ते—एकः प्रशब्दः ‘प्रसमुपोद’ इति
पादपूरणः, अपरः प्रकर्षार्थः, प्रकृष्टा जायन्ते
प्रतिदिवसं वर्द्धमानाः प्रकृष्टा भवन्तीत्यर्थः ।
अकवाः—अकुत्सिताः । महोभिः—स्वैर्माहात्म्यैः,
पृथ्नेः—दिवः पुत्राः, उपमासः—उपमाभूताः
सर्वस्य ।

अथवा—उपमा इत्यन्तिकनाम, दिवः पुत्राः
सन्निकृष्टाश्चेत्यर्थः । रमिष्टाः—अतिशयेन वेग-
वन्तः, स्वया मत्वा प्रज्ञया मरुतः संमिमिक्षुः
मिक्षतेर्गतिकर्मणः । एतद्वृत्तं सङ्गच्छतेः ।
यादृश्येषां योग्या प्रज्ञा परानुप्रहात्मिका तादृश्ये-
षामुत्पद्यत इत्यर्थः ।

अथवा मन्यतेरर्चतिकर्मणो मतिः स्तुतिस्तया
संगच्छन्ते स्तोत्रभिः स्तूयन्त इत्यर्थः ।

III.154. गर्गस्य । हे वनस्पते वनस्पतिविकार
रथ । वीङ्गः वीडु दृढमङ्गमवयवो यस्य स
दृढावयवः । हि शब्दो यस्मादर्थे गोभिः

V.58.5. अरा इव यथा अराध्वक्रस्य अरथस्य वा
तदचरमाः चरमः पश्चिमः स येषां न विशते
ते अचरमाः.....अग्रिमस्याप्यभावः । अन-
ग्रिमपश्चिमा इत्यर्थः । अहा इव अहानी(नि)
इव संवत्सरस्य समजातत्वाच्चित्तुल्यकाला
मरुतः नैषामग्रिमः पश्चिमो वा कश्चित् प्र
प्रजायन्ते । एकः प्रशब्दः पदपूरणः प्रसमुपोदः
पादपूरण इति । .....प्रकृष्टा
जायन्ते प्रतिदिवसं प्रतिवर्द्धमानप्रकर्षा
भवन्तीत्यर्थः । अकवा अकुत्सिता महोभिः
पृथ्नेः दिवः पुत्राः सन्निकृष्टाश्चेत्यर्थः । रमिष्ट
अ.....मत्वा प्रज्ञया मरुतः संमिमिक्षुः
म्यक्षतेः श(१ ग) तिकर्मण एषद्वयम् । संग-
च्छन्ते यादृश्येषां योग्या परानुप्रहात्मिका
तादृश्युपपद्यत इत्यर्थः । अथवा मन्यतेरर्च-
तिकर्मणो मतिः स्तुतिः.....स्तूयः
इत्यर्थः ।

VI.47.26. वनस्थदेवदत्तः परो वनस्पते प्रश्ना
रथदेवत्योऽयं मन्त्रः परस्तुचो हत्येतस्मात्प्रश्नात्
एतदादिरित्यर्थः । वनस्पतिशब्दोऽयमर्थान्ति
तद्वितेन कृत्स्नवभिगमा भवन्तीति एवं वन-
स्पतिविकारे प्रयुक्तः हे वनस्पते वनस्पति

सन्नद्ध इत्येतेन सम्वध्यते । भूया भव । एव-
मस्मत्सख अस्माकं सखिभृतो मित्रमिव व्य-
सनपात इत्यर्थः । प्रतरणः संप्रामाणां निर्बो-
धेत्यर्थः । सुवीरः शोभनवीरयुक्तः । कस्मा-
देवमुच्यते दृढाङ्गो भवेति ? यस्माद् गोभि-
र्गोविकारैश्चर्मभिः श्लेष्मणा च सन्नद्धा सम्य-
ग्वद्वोऽसि तस्माद् वीळ्यस्व दृढीकुर्वात्मानम् ।
तथा वीङ्मृतया आस्थाता आरोढा च ते
तव जयतु जेत्वानि कृत्यार्थे त्वप्रत्ययः जेत-
व्यानि शत्रूना वृन्दानि धनानि वा तेषुम् ।

विकार रथ वीळु अङ्गः हि विळ्नि संस्तब्धानि
दृढानि अङ्गान्यवयवा यस्य स वीङ्मृतः । हि-
शब्दस्तु पदपूरणः । एवार्थे वा । ईदृशावयव
एव भूयाः । भवरस्वमस्मत्सखा अस्माकं सखि-
स्थानीयः सखित्वेन चात्र तद्वत् व्यसनेष्व-
हानं लक्ष्यते । यथा सखा सख्युर्व्यसनेष्व-
हाता तथा त्वमस्माकमहाता भवेत्यर्थः । प्रत-
रणः प्रतीर्यते येन संप्रामः स प्रतरणः सङ्ग-
मनिर्वहणे समर्थ इत्यर्थः । सुवीरः शोभन-
वीरयुक्तः । यस्ते वीरो योद्धा स शोभनः
अभीरुरस्त्वित्यर्थः । कस्मादुच्यते गोभिस्सन्नद्धो
असि गोशब्दोऽत्र तद्विकारश्चर्मणि श्लेष्मा
चोच्यन्ते । एकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं च यस्मा-
च्छब्दावध्याहार्यौ यस्माद्गोविकारैश्चर्मभिः श्लेष्म-
णा च सन्नद्धः । गृह बन्धने । सम्यक् बद्धोऽसि ।
तस्मात्कृतदाढ्याभ्युपायत्वाद्दीळ्यस्व । वीळ-
यतिः संस्तम्भकर्मा संस्तम्भय दृढीकुर्वात्मान
दृढीकृतवति चात्मानं त्वयि आस्थाता आरो-
ढा ते तव जयतु । जेत्वानि कृत्यार्थे यन्त्व-
प्रत्ययः जेतव्यानि.....नानि
शत्रुधनानि वा ।

III.154. गर्गस्यैव । उप आ इत्येतस्य स्थाने । श्वसिः
सामर्थ्यात्पूरणे । आपुरय स्वेन ध्वनिना ।
किम्? पृथिवीमुत द्यां दिवश्च । पुरुत्रा बहुधा
ते तव शब्दं मनुतां शृणोत्वित्यर्थः । विष्ठितं
विधिवं स्थितं रथावरमित्यर्थः । अतिशय-
प्रदर्शनं च विष्ठितशब्देन स्थावरस्येहोपदा-
नम् । इतरथा श्रोत्राभावाद् घोषमननमनुप-

VI.47.29. परं तु दुन्दुभेर्बेदितव्यम् । परस्य दुन्दु-
भिर्बेदितेत्यर्थः । अर्धतृतीयानाम् ऋचामुपेत्येष
आङ्स्थाने । श्वसतिरन्यत्र प्राणार्थो वा श्वस
प्राणन इति पदार्थोपधावकः सुपाठः । इह तु
सामर्थ्या(दा)पूरणार्थः आपुरय । केन? सामर्थ्या-
स्त्वेन शब्देन । किम्? पृथिवीमुत द्यां दिवमपि ।
अथवा श्वसतिवर्धकमा स्वमाघातय स्वशब्देन
द्यावापृथिव्यौ तावन्तं शब्दं कुरु यावन्तं
संप्राप्योमे द्यावापृथिव्यावाहती उमे अपि
द्यावापृथिव्यौ प्रतीत्यर्थः । एवं च कृतवति
त्वयि पुरुत्रा नायं बहुधाशब्दसमानार्थो.....

पन्नं स्यादित्यभिप्रायः । जगत् जङ्गमं च ।
परस्तात्तच्छ्रुतेर्यदध्याहारः । य एवमुक्तोऽसि
सः । हे दुन्दुभे सज्जुः सम्प्रीयमाण इति
इन्द्रेण देवैश्च सह । दूराद्दूरीयो दूरतरम् । अप-
सेध अपगमय शानून् । तथा नदत एव शब्दं
श्रुत्वा तव शत्रवो नश्यन्तीत्यभिप्रायः ।

प्रत्ययस्याभावात् । किंतिर्हि देवमनुष्यपुरुषपुरुषाये-
(त्वे)भ्यो द्वितीयासतयोर्बहुलमिति सप्तम्यास्त-
त्प्रत्ययः । विष्टितमित्यनेन चास्य सम्बन्धः ।
पुरुषु, बहुषु प्रदेशेषु विष्टितं विविधं स्थितं
कं सामर्थ्याच्छब्दं कस्य ? ते तव मनुतां मनु
बोधने बुध्यताम् ।

मनु सर्वे जङ्गमं प्राणिजातमित्यर्थः । वेचितु
विष्टितशब्दस्थापरवचनः । जगदित्येतेन स-
मुच्चीयते । स्थावरं जङ्गमं च बुध्यतामिति ।
एवं व्याचक्षते । स्थावरस्य शब्दबोधासम्भ-
वात्सदुन्दुभे सज्जुः सम्प्रीयमाणः इन्द्रेण देवै-
श्च सह योगलक्षणेणा तृतीया । इन्द्रेण च देवैश्च
सह दूराद्दूरीया दूरतरम् । अपसेधतिर्गतिकर्मा
सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमित्यर्थः । अपगमय नाशया-
स्मच्छ्रुतून् तथा नद यथा शब्दं श्रुत्वास्म-
च्छत्रवो दूराद् दूरतरं नश्यन्तीत्यर्थः ।

IV.117. ऋजिश्चन आर्षम् । स नो रासदिति तच्छ्रुते-
र्यदध्याहारः । यं पथस्वथः परिपतिं यावान्
कश्चित् पन्थास्तस्य सर्वस्य । परिपतिं परी-
त्येषोऽधीत्येतस्य स्थाने, अधिपतिं स्वामिनम् ।
पृषा हि महति पथि सम्प्रती (प्रै)त्यतः पथोऽधि-
पतिरुच्यते । वचस्या तृतीयैकवचनस्य याजा-
देशः । स्वार्थिको वा यकारो वच एव वचस्या
ततस्तृतीयाया अलुक् तया वचस्यय (या) स्तुति-
लक्षणेन वचसेत्यर्थः । कामेन कृतः । करोतिः
क्रियासामान्यवचनः सामर्थ्यादिह प्रेरणे वर्तते ।
अभिलाषेच्छया प्रेरितः । अभ्यानद् अभि-
व्याप्नोति स्तौतीत्यर्थः । अर्कं देवं पूषणम् ।
स नोऽस्मभ्यम् । रासत् रासतिर्दानकर्मा
ददातु । शुरुषोऽन्यत्र शुरुष आपो भवन्ति
शुचं रुन्धन्तीति । इह तु सामर्थ्याद् धनानि
शुरुष उच्यन्ते । तान्यपि हि शुचं मनोदुःख-

VI.49.8. पूषाऽत्र स्तूयते— स नो दासदिति तच्छ-
ब्दाद्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यं पथस्वथः यावान्
कश्चित्पन्थाः । ..... परिपतिं परीत्येष
दधातीत्येतस्य स्थानेऽधिपतिं स्वामिनम् । पृषा
हि महति पथि प्रतिभये वा रक्षां करोति ।
अतः पथोऽधिपतिरुच्यते । वचस्या तृतीयै-
कवचनसाथं याजादेशः । स्तुतिलक्षणेन
वचसा ..... वचनः सामर्थ्यादिह प्राणे वर्तते ।
अभिलषतेर्गच्छया प्रेरितः अभ्यानद् अभि-
व्याप्नोति स्तौतीत्यर्थः । अर्कं देवम् । सः नः
अस्मभ्यं रासत् दधतु । शुरुषः । अन्यत्र शुरुष
आपो भवन्ति । शुचं संरुन्धतीति । इह...
जनानि तान्यपि हि शुचं मनोदुःखम् उपभो-
गसाधनाभावकृतं संरुन्धन्ति । कीदृशी शुरुषाः
उच्यन्ते चन्द्राम्नाच्चन्द्रं छन्दतो (चन्दते) कान्ति-
कर्मणः कान्त (न्त) प्रियमग्रं यासां तादचन्द्राया

मुपभोगसाधनाभावात्कृतं सुतरां संरुन्ध-
न्तीति । कीदृशीः शुरुषः ? चन्द्राग्राः चन्द्रं
चन्दतेः कान्तिकर्मणः । कान्तं प्रियमग्रं यासां
ताश्चन्द्राग्राः । आयत्यामपि हि तानि धनानी-
त्यर्थः । किञ्च धिर्यं धिर्यं कर्म कर्म ज्योति-
ष्टोमादिकं तदपि सीषधाति लोडर्थे पञ्चमो
लकारो व्यत्ययेन विकरणं प्रसाधयत् पूषा ।
अभ्यानडित्यस्य व्याख्यानमभ्यापन्न इति ।
वाऽतिरिक्तः पाठः । चन्द्राग्र इति बहुव्रीहिः ।
भाष्ये तु समानाधिकरणः प्रदर्शितः । चायनी-
यान्यप्राणि चायनीयानि च तान्यप्राणि चेति ।

II.408. ऋजिश्चन आर्षम् । मिम्यक्षेति म्यक्षतेर्गति-
कर्मणो रूपम् । गच्छति येषु द्वितीयाथै एषा
सप्तमी । यान् युष्मान् रोदसी रुद्रस्य पत्नी
नु इति पदपूरणः । देवीर्मरुतः । 'रुद्रस्य ये
मीळुषः सन्ति पुत्राः' इति मन्त्रान्तरे दर्श-
नान् । तेनैषां रोदसी माता सा च स्नेहेन
पुत्रान् प्रत्यलक्षं गच्छति अतस्त्वं एवमुच्यन्ते ।
गच्छति यान् युष्मन् रोदसी देवी यांश्च
सिषक्ति रश्म्याहतरसेन प्राणेन सेवते ।
पूषा किंविशिष्टः ? अभ्यर्धयज्ज्ञा अल्पानपि
अनभ्यर्धयन् मरुद्भ्यो ददाति न तं वा स्तो-
तभ्योऽसौ ददाति स येष्टिति यच्छब्दश्रुते-
स्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । ते श्रुत्वा हवमाह्वानं
ते मरुतः, यदा हेति पदपूरणः, याश्च गच्छथ
यदेति वचनात् तदेत्यध्याहार्यम् । तदा भूमा
यश्च बहुशब्दाद् विपुलवचनाद् बहुत्ववचनाद्वा
इमनिचि छान्दसत्वादांशुदासत्वम् । सामर्थ्या-
च्चात्र अन्तर्णीतमत्वर्थता बहुवचनस्य लुक्
'शेक्षन्दसि' इति । तेनायमर्थः । वैपुल्यवन्ति
बहुत्ववन्ति वा महान्ति बहूनि वेत्यर्थः ।
कानि ? सामर्थ्यात् शत्रुवृन्दानि देजन्ते

आयत्यामपि हि ता(न्य)नुबन्धीनि धनानीत्यर्थः ।
किञ्च धिर्यं धिर्यं.....ज्योतिष्टोमादिकं
सीषधाति लोडर्थेऽयं पञ्चमोलकारः । व्यत्ययेन
च विकरणः प्रसाधयत् पूषा ॥

VI.50.5. मिम्यक्षेति म्यक्षतेर्गतिकर्मणो रूपम् ।

गच्छति येषु द्वितीयाथै सप्तम्येषा । यान्
युष्मान् । रोदसी रुद्रस्य पत्नी देवी । नु इति
पादपूरणः । मरुतो हि रुद्रस्य पुत्राः तेनैषां
रोदसी माता माता च स्नेहात् पुत्रं प्रत्यवश्यं
गच्छति । अत एवमुच्यते-मिम्यक्ष । येषु
रोदसी नु देवीति यां सिषक्ति रश्म्यात्तरसा
अभ्यर्धय । ऋषु वृद्धौ जयतिर्दानार्थकः अल्पा-
नपि रसानभिवर्धयन् मरु.....साभ्यर्ध-
यज्वा । अथवा अभिगतं प्राप्तं देवेभ्यो लब्ध-
मित्यर्थः । अभिगतं च तदर्थं च अभ्यर्धे कस्या-
र्धम् ? हविषः ये तह्यो यजते सोभ्यर्धयज्ज्ञा ।
अत्रेतिहासमाचक्षते । देवाः किल विष्णुयज्ञेना-
यजते(जन्त) । पूषणमग्निं चाब्रुवन् । धर्षतां नो
हविरिति । तावब्रुवतैकैकमवदानमावयोरस्त्विति
तौ देवा अब्रुवन् यन्मध्यादवदति । तत्तस्या
देवताया यस्यै ह....रुच्यते । यत्पूर्वार्धात्तत्पूष्णः
यदुत्तरार्धात्तदमेरिति । तावब्रुतामेतदवदान-
मनेन त्रैलोक्यकल्पं वो मरिच्यतीति । ए?
एतदपेक्षैतदुच्यते । अभ्यर्धयज्वेति तथा
चान्यप्रापि पूष्णोऽमेक्ष हविरर्धमाक्त्वेन श्रुति-

व्यस्यते रेजते इति भयवेपनयोः । अस्मान् मरुतो हन्तुमागच्छन्तीति मन्यमानानि बिभ्यति ध्वजाग्राणि वा कम्पन्ते । पदकारास्तु भूम रेजन्ते इति ह्रस्वत्वं पठन्ति इति । क्रियाविशेषणमिदमेकवचनान्तमिति मन्यन्ते । तदा च स्वार्थिक इमनिच् द्रष्टव्यः । बहु सुष्ठु रेजन्ते इत्यर्थः । अध्वनि अन्तरिक्षनाम अस्य च रेजन्ते इत्येतेनैव संबन्धो याथ इत्यनेन वा अन्तरिक्षे रेजन्ते अन्तरिक्षे वा यदा वा यायेति । कीदृशे ? प्रवित्ते प्रकर्षेण विवित्ते इमौ दीमे विस्तीर्णे इत्यर्थः ।

हृष्यते । प्रत्यधिर्यज्ञानामिति पूष्णः प्रत्यधि देवस्य देवस्य मम हेत्यग्रे यच्छब्दभ्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । ते भ्रुवा हवमाह्वानं हे मरुतः यत् यदाहुरिति । तु पदपूरणम् । यथा गच्छथ । यदेति वचनात्तदेत्यध्याहार्यम् । तदा भूम । बहुशब्दाद्विपुलवचनाद्बहुत्ववचनाद्वायमनिचि छान्दसमाशुदातं चात्रा(न्त)र्णीतमत्वर्थता बहुवचनस्य च लुक् । शोऽछन्दसि बहुलमिति वैपुल्यवन्ति बहुत्ववर्तित्वान्महानि (न्ति) बहूनि वेत्यर्थः । कानि ? सामर्थ्याच्छत्रुवृन्दानि रेजन्तेऽभ्यसते रेजत इति भयवेपनयोः । अस्मान् हन्तुं मरुत आगच्छन्तीति मन्यमानानि, बिभ्यन्ति (ति) अथवा भ्रममह.....क्ति बहूनि वा ध्वजाग्राणि तानि रेजन्ते कम्पन्ते । पदकारास्तु—भूमेति ह्रस्वकरणात् क्रियाविशेषणमिदमेकवचनान्तमिति मन्यन्ते । तत्र स्वार्थिक इमनिच् द्रष्टव्यः । बहुरेजन्त इत्यर्थः । क ? अध्वनि अप्वेत्यन्तरिक्षनाम । अस्य रेजन्त इत्येतेन वा सम्बन्धः .....त्येतेन वान्तरिक्षे रेजन्ते । य अन्तरिक्षे वा यदा यायेति प्रवित्ते शुद्धेर(द्धोऽ)पि विचित्रविपूर्वार्थे द्रष्टव्यः । प्रकर्षेण विवित्ते शुचौ वा विस्तीर्णवेत्यर्थः ।

IV.131. ऋजिधिन आर्षम् । उतशब्दोऽप्यर्थे समुच्चयलक्षणे । नोऽस्माकम् । अहिर्बुध्न्यश्च बुध्न्यमन्तरिक्षं तस्मिन् भवः । शृणोत्वाह्वानम् । कुत एतत् ? हुवाना इति परस्ताच्छ्रवणात् । आह्वय माम् । ननु चाह्वानस्य श्रूयमाणत्वात् च केनलोऽहिर्बुध्न्यः । किं तर्हि ? अज एकपात् । अजश्च एकः पादो यस्य स एकपात् । पृथिवी समुद्रः पृथिवी च समुद्रश्च यौचादित्यश्चेत्यर्थः । विश्वे देवाः सर्वे देवाः

VI.50.14. अहिर्बुध्न्यादयोऽत्र स्तूयन्ते—उत अपि नः अस्माकम् अहिः बुध्न्यः बुध्न्यमन्तरिक्षं तस्मिन् भवः शृणोतु किम् ? आह्वानम् । कुत एतत् हुवाना इति परस्ताद्वचना.....त्वात् । नच को(के)वलो हि किं तर्हि अजश्च एकपात् एका(कः) पात् यस्य सः एकपात् पृथिवी च समुद्रश्च विश्वेदेवाः ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य उदकस्य वा वर्षयितारः हुवानाः आह्वयमानाः शु(श्रु)त्वा चाह्वानमागत सन्तः

कीदृशाः ? ऋतावृधः सत्यस्योदकस्य यज्ञस्य
वा वर्धयितारः । हुवाना हूयमानः(नाः)। श्रुत्वा
चाह्वानमागताः सन्तः स्तुता अस्माभिः ।
मन्त्रास्तृतीयार्थे प्रथमा मन्त्रैः । कविशस्त्रा
अन्यैरपि मेधाविभिर्मित्यमेव स्तुता अवन्तु
पालयन्तु । मन्त्रा इत्यतिरिक्तपाठः :

III.52. भरद्वाजस्य । हे अग्नीपर्जन्यौ । अवतं
गच्छतम् । धियं कर्मनामैतत् कर्म मे मम
श्रुतम् । अस्मिन् हवे आह्वाने सुहवा स्वाह्वानौ ।
सुष्टुति शोभनां च स्तुति चास्माकं स्वभूतां
गत्वाच्चेळ्यमन्नम् । अन्यो युवयोरेकः । जन-
य जनयत गर्भमन्यः । एवं प्रजावतीरिषः
प्रजासन्निहितान्यन्नानि । आधत्तमस्मे आभि-
मुख्येन स्थापयतमस्मासु । चतुर्थ्यर्थे वा श
आदेशः । आभिमुख्येन दत्तमस्मभ्यमित्यर्थः ।

II.327. भरद्वाजस्यार्षम् । एहि आगच्छ । वां
त्वशब्दस्यायं छान्दसत्वात्कारलोपस्त्वम् । हे
विमुचो नपात् संहारकाले प्रसित्वा प्रजाः पुनः
सृष्टिकाले विमुञ्चतीति प्रजापतिस्तस्य नपात्
पौत्रम् । कथं पुनः प्रजापतेः पौत्रत्वम् ?
उपनिषत्सु कृत्स्नस्य जगतोऽद्भ्यः, अपां च
प्रजापतिः सृष्टा ततस्तदुत्पत्तिश्रुतेः । अपत्य-
मात्रनाम वा नपाच्छब्दः प्रजापतेरपत्यभूतः ।
आधृणे आगतदीप्ते पूषन् संसचावहै पूषापेक्षं
च द्विवचनम् । अहं च त्वं च आवां परस्परं
सेवावहै । अहं त्वां हविषा च संसेवे त्वमपि
मां सेवस्व सेवितुं मामिच्छस्व । रथी

स्तुतोऽस्माभि...र्थे मन्त्रः कविः(वि) शस्त्रा
अन्यैरपि मेधाविभिर्मित्यं स्तुताः अवन्तु
पालयन्तु । एवमत्राप्यहिबुध्यादयः स्तुयन्ते ।

VI.52.16....(अग्नी)पर्जन्यावन्न देवता इह अग्नी-
पर्जन्यौ अवतं गच्छतं पालयतम् । वां धियं
कर्मया.....ख्यं मे मम स्वभूतं न
केवलं कर्म । किं तर्हि ? अस्मिन् हवे तृतीयार्थे
सप्तम्येषा । अनेनाह्वानेन हे सुहवा स्व...
(ह्वा) नौ अनेनाह्वानेन नित्यमाहूतावि-
त्यर्थः । सुष्टुति शोभनां स्तुति नः अस्माकं
स्वभूतं (तां) किञ्च आह्वानमन्यः युवयोरेकः
पर्जन्यः जनयत् वृष्टिप्रदानेन जनयतु गर्भ-
मोषधीनामन्योऽग्निः अग्निं (दि) रथा-
न्तर्गतेन पच्यमाना ओषधयो गर्भे भजन्ते ।
अत एवमुच्यते—गर्भमन्य इति गर्भमन्य
इति । किञ्च प्रजावतीः प्रजासहिताः इषोऽन्नानि
आधत्तमस्मे अस्मासु दत्तमस्मभ्यमित्यर्थः ।

VI.55.1. एहि आगच्छ वां त्वां शब्दस्यायं छान्दस-
स्तकारलोपः । त्वां हे विमुचो नपात् संहार-
काले प्रसित्वा प्रजाः पुनः सृष्टिं.....
मुञ्चतीति विमुक् प्रजापतिः तस्य नपात्
पौत्रः कथं पुनः पूषा प्रजापतेः पौत्रः ? उप-
निषत्सु कृत्स्नस्य जगतोऽद्भ्यः अपां च प्रजा-
पतिरुत्पत्तिश्रुतेरपत्यनाम वा नपाच्छब्दः
प्रजापतेरपत्यभूत आधृणे संसचावहै व्यत्यये-
नेदमेकवचनस्य स्थाने द्विवचनं पत्यपेक्षं वा
अहं ससेवै.....पत्नीयजमानौ स्तुतिभिर्हवि-
भिश्च संसेवावहै संसेव्यमानश्च रथी सारथि-
वचनेऽयं शब्दाप्रवर्तमानसामान्यादि (ह).....

सारथिस्थानीयो नेता ऋतस्य यज्ञस्य नो
भवति ।

नेतरि प्रयुज्यते । ऋतस्य यज्ञस्य नः अस्माकं
स्वभू (तस्य)....श्वत्येवमेतद्द्वयोर्बहुवचनम् ।
आवयोः स्वभूतस्य भव । अथवा वामित्यावां
शब्दस्य छान्दस आकारलोपः । पू'...पक्षं च
द्विवचनं....स्तुत्या हविषा च संसेरेव त्व-
मपि मां संसेवस्व । सेवितुं च मामिच्छन्
ऋतस्य नो भवति ।

II.173. भरद्वाजस्य । माता आदित्यस्य रात्रिः ।
ततोऽनन्तरमुत्पत्तेस्ततोऽस्य जन्मावगमनात् ।
तस्या मातुः । दिधिषुम्-धारयितारम्, स्वोद-
येन विरोद्धारमित्यर्थः । अब्रवम्-ब्रवीम्यहम्,
यद्यद्विवक्षितम् । स च मयोच्यमानः स्वसु-
जार्जः-एकतो रात्रेर्जातित्वादित्यस्य स्वसा
उषाः, भ्राता भगिन्याः सहचारी भवति,
तदीयानाञ्च क्रीडनकानामपहर्ता बाल्ये । आ-
दित्यश्चोषसा सहचारी, तदीयानाञ्च रसानाम-
वश्यायानां शोषणेनापहर्ता । अतः सहचर्यसा-
मान्यात्तदीयरसापहरणसामान्याच्चोषा अस्य
स्वसा उच्यते । तस्या जरयिता, तदुदये हि
सा जीर्यति, अतस्तस्या जारः शृणोतु । नः
अस्माकम् । भ्राता इन्द्रस्य-उभयोरिन्द्रादि-
त्ययोरेव । कस्मात् कारणात् ? मनोजातत्वात्
भरणाद्वा, स हि रसान्मध्यमस्य रश्मिभिरा-
दाय तैस्तं बिभर्ति । सखा मम-स्तुत्यस्तोतृ-
त्वलक्षणेन सम्बन्धेन सखीभूतः ।

V1.55.5. अन्यस्या वा कस्यश्चित्त्वसु भो भोक्ता
भ्रूयते—यथा प्रजापति (ः) प्रजापतिर्ब्रं स्वां
म (दु) हितरमभ्यध्याय.....
.....नाशयिता उच्यते जनैः । आदित्यो
हि पुषा स च स्वोदयेनोषसं जरयति मातु-
र्दिधि (षुम्) पूष्णो माता रा (त्रिः).....
जनयति दिधिषुशब्दः ज्येष्ठस्य भ्राता सा-
यायां अनियुक्तप्रवर्तते । तस्य वा वाचकः
ज्येष्ठायां वा.....आढायां य (ः) कनी-
यस्या उद्गोढा तस्य तच्चैतद्द्वयमपि न
मातरं प्रति सम्भवति । अतोऽत्र दिधिषु-
शब्दः दध धारण इत्येतस्य क्रियाशब्दो वि-
ज्ञायते । स्वस्या मातु (ः) रात्रे (ः) दिधिषु
धारयितारं स्वोदयेन निरोद्धारमित्यर्थः । पूषा
ह्यादित्यं (त्यः) सं (सः) स्वोदयेन रात्रि नि-
रुणद्धि तमब्रवं ब्रवीमि । यद्यद्विवक्षितं स
चोद्यमान (ः) जारः शृणोतु नः अस्माकं
भ्रातेन्द्रस्य उभयोरिन्द्रापूष्णोरेकस्मात्ऽजापते-
र्जातत्वात्सखिस्थानीयो मम ।

11.898. भरद्वाजस्यार्षम् । आकारो बहन्वित्यनेन
सम्बध्यते । अजासोऽजाः पूष्णोऽश्वाः पूषणं
रथे तृतीयार्षे एषा सप्तमी रथेन निशृम्भास्त-
च्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽप्याहार्यः । ये निशृम्भाः
शीघ्रगामिन इत्यर्थः । कीदृशं पूषणम् ।

V1.55.6. अजासः पूष्णोश्वा (ः) पूषणम् (णं र)
थे तृतीयार्षे सप्तम्येषा र (थे) न निशृम्भाते
तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽप्या (ध्या) हर्त-
क्ष (व्यः) ये निशृम्भा (म्भा) स्ते निशृम्भा
(म्भा) इति निश्चयया दृढया गत्या ये हरन्ति
प्रापयन्ति ते निशृम्भा (म्भाः) शीघ्रगामिनः

उच्यते । जनश्रियं दीप्तमित्यर्थः । देवं दाना-
दिगुणमाबहन्तु अस्मान्प्रति । विभ्रतः सम्य-
ग्धारयन्तः ।

अथवा भ्रमणं श्रु (शृम्) संपदादित्वात् किप्
सम्प्रसारणं च छान्दसत्वात् निहितमशृयेते
निशृम् भा दीप्तौ निशृम्श्च दीप्ताश्च निशृभा
(म्भा) भ्रमवर्जिताश्च दीप्तौ....दश (कीदृशं)
पूषणम् उच्यते । जनश्रियम् (यम्) दीप्तमि-
त्यर्थः । देवम् आबहन्तु अपनयन्त्वस्मान् प्रति
सम्यग्धारयन्तः (ः) अक्लेशयन्त इत्यर्थः ।

II.50. भरद्वाजस्याष्वम् । उतोऽप्यर्थे । अद इत्यपि
द्वितीया सप्तम्यर्थे । अप्यमुष्मिन् स्वैरवयवैः
पर्वभिः, कालपर्वभ्यां वा तच्छ्रुताभ्यामहो-
रात्राभ्यां पर्ववति, भास्वरे वा, गवि गन्तरि
आदित्यमण्डले स्थित इत्यर्थः । कोऽसौ ?
सूरः । धर्ता चक्रम्, चक्राकृति देवादित्य-
मण्डलम् । हिरण्यम्—उज्ज्वलवर्णत्वात् ।
हिरण्यमेव वा । न्यैरयत्—नियतमुदयास्तम-
याय प्रेरयत् । रथीतमः—अन्येऽपि रथिनः
सन्ति, अयं तु मुहूर्तमप्यनवस्थितरथ इत्यतो
रथीतमः । अतिशयेन रथीत्यर्थः । अथवा
ब्राह्मणचक्रमिति दर्शनाच्चक्रशब्दः समूहवचनः ।
तन्नात्र सामर्थ्यादुदकस्याह न यस्य करयचित् ।
उदकसमूहं पृथिवीतो रश्मिभिरत्मानमुज्ज्व-
लन्तं प्रति प्रेरयति औमान रसानादत् इत्यर्थः ।
अथवा हिरण्यशब्देनोदकमुच्यते 'हिरण्यदा
दित्यर्चंस्मा' इति मन्त्रान्तरे दर्शनादुदकात्मकं
चक्रमित्यर्थः ।

III.57. भरद्वाजस्य । नु इति क्षिप्रनाम । इन्द्रशब्देन
पूषाशब्देन चेन्द्रः । कुतः । द्विवचनस्थानादि-
कारश्रुतेऽछान्दसत्वाद् धिल्लैपकशेषो द्रष्टव्यः ।
इन्द्रापूषणौ नु क्षिप्रं युवां वयं सख्याय स्तुत्य-

VI.56.3. उत अपि अद (ः) चक्रस्य वायमव्यव-
हितस्यापि प्रतिनिर्देश इदं चक्रमिति (सप्त-
म्यर्थे वा) सप्तम्यर्थे वा प्रथमा । अमुष्मिन् ?
पुरुषे पुरुषशब्दो भासुरवचनः भासुरे शुके
वर्णे गवि बुल्लोके गौ.....मिहि बुनाम
सूरं (ः) सर्ता गन्ता पूषा चक्रमादित्यमण्डला-
ख्यं हिरण्यं हिरण्यं (हिरण्यः) सदृशम् ।
उज्ज्वलस्तमं (लं तम्) न्यैरयत् नियतेन मार्गेण
प्रेरयति—उदयायास्तमयाय च रथीतमः (ः)
अतिशयेन रथी परस्त्वादित्यमण्डलमत्र गो-
शब्देनोच्यत इति मन्यते । तत्र गवीति
सप्तमीश्रुतेरवस्थित इति काव्य(वाक्य)दोष
इति गव्यादित्यमण्डलेऽवस्थितः (ः) पूषा चक्रं
प्रेरयति । चक्राकृति तदेव वादित्यमण्डलं रथ-
चक्रं बोध्यते—अथवा उदकं चक्रमुत् कथं
चक्रशब्दो हि समूहवाची ब्राह्मणचक्रं भज ।
चक्रमिति सामर्थ्याच्चात्रोदकसमूहः । परिगृह्यते-
र्वा गत्यर्थस्य चक्रमुदकं त.....पृथिवीतो
रश्मिभिरात्मानं प्रति वेरयतीति शिष्टपद-
योजना सदृशी ।

VI.57.1. सूक्त इन्द्रोऽपि पञ्चमे पञ्चमेऽस्मिन् सूक्ते
इन्द्रोऽपि देवता न केवलं पूषेव इन्द्रापूषणा
परः परापेक्षमत्रैकैकेन शब्देन द्वयोरपीन्द्रापूष्णो-
रभिधानं.....केन प्रत्येकं द्विवचनप्रवृत्तिः ।
नु इति क्षिप्रनाम क्षिप्रमिन्द्रापूषणौ वयं

स्तोत्रत्वलक्षणाय स्वस्तये अविनाशाय हुवेम
नित्यमाह्वयेमेत्याशात्महे । वाजसातये वाजमन्त्रं
सातिः संभजनम् । अन्नसंभजनाय चात्मनः
युवयोर्वा ।

1V.116. भरद्वाजस्य । शुक्रशब्दोऽत्र शुक्रपर्यायः
शुक्रं ते तव । अन्यत् एकम् । किं पुनस्तत् ?
सामर्थ्याद्वृषम् । यजतं ते अन्यत् । यजत-
शब्दोऽत्र शुक्रप्रतियोगित्वालोहितपर्यायः ।
लोहितं ते अन्यदपरं रूपम् । पूषाप्यादित्यः ।
तस्य मध्यन्दिने शुक्रं रूपम्, लोहितमुदया-
स्तमययोः । अथवा शुचेर्दीप्यर्थस्य शुक् रो
मत्सर्थायः । शुक्रं दीप्तिमदुच्यते । दीप्तिमत
ते तवैकं रूपं, मण्डलाख्यम् । यजतं यष्टव्य-
मन्यमण्डलस्यधिष्ठायकम् । ते चैते विषुरूपे
परस्परं भिन्नरूपे शुक्रलोहितत्वरूपेण । ते वा
अहनी अहोरात्रे एते त्वमसि । तव चैते
कर्मणि यतस्त्वत्कर्तृके एते अतस्त्वमसि ।
द्यौरिवासि द्यौरिव च त्वमसि यथा द्यौर्व्या-
पिनी तथा त्वमसीत्यर्थः । विश्वा हि हिरत्र
चार्यं सर्वाश्च मायाः । अवसि प्रज्ञाहेतुभूत-
प्रकाशादानेन त्वं पालयसि । हे स्वधावन
स्वचेत्युदकनाम वा रश्म्याहतेनोदकेन हवि-
र्लक्षणेनाग्नेन वा तद्वत् । किञ्च भद्रा कल्याणी
ते तुभ्यं हे पूषन् इहास्मदीये यज्ञे रातिर्हविषो
दानमस्तु कृणु ।
अथवा भद्रा ते इति तेशब्दः 'कर्तृकर्मणोः
कृति' इति कर्तृलक्षणषष्ठ्यन्तः । कल्याणी ते
स्वत्कर्तृका रातिरिहास्तु । कल्याणं दानमिहा-
स्मभ्यं देहीत्यर्थः । द्वितीये व्याख्याने यजत-
मिह भाष्ये भाजनं स्वपानपात्रं तेन तद्वती ।

1V.24. भरद्वाजस्य । वळिथेति द्वे अपि सत्य-
नामनी 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' इति ।

सख्याय सखिभावाय स्वस्तये अविनाशाय च
हुवेम आद्यमा वाजसातये अन्नसंभजनाय च ।

VI.58.1. शुक्रं ते अन्यत् पूषादित्यः तस्य मध्य-
न्दिने शुक्रं रूपं लोहितमुदयास्तमययोः अथवा
शुचेर्दीप्यर्थस्य शुक्रं द्यौरिव च त्वमसि द्यौः
यथा द्यौर्व्यापिनी तथा त्वमपीत्यर्थः । विश्वा
हि हिशब्दोऽत्र चार्यं सर्वाश्च मायाः प्रज्ञाः
अवसि प्रज्ञाहेतुभूतप्रकाशादानद्वारेण त्वं पाल-
यसि । हे स्वधावन । स्वचेत्युदकनाम अन्ननाम
वा रश्म्याहतेनोदकेन हविर्लक्षणेन वाग्नेन
तद्वान् किञ्च भद्रा कल्याणी ते तुभ्यं हे पूषन्
इह अस्मदीये यज्ञे गतिः हविर्दानमस्तु भवतु
अथवा भद्रा त इति तेशब्दः कर्तृकर्मणोः
कृतीति कर्तृलक्षणषष्ठ्यन्तः । कल्याणी
त्वत्कर्तृका रातिरिहास्तु कल्याणं दानमिहा-
स्मभ्यं त्वं देहीत्यर्थः ।

VI.59.2. वळिथेति।द्वयोः सत्यनाम्नोरभ्यासे भूयां-
समर्थं मन्यन्त इत्यर्थः। यस्ते...पा(पौ)न-

अथ भूयस्त्वेनापौनरुक्त्यम् । सत्यम् । महिमा
माहात्म्यम् । वां युवां युवयोः । इन्द्राग्नीपनिष्ठ
'पण व्यवहारे स्तुतौ च' अतिशयेन स्तुत्य
इत्यर्थः । आकारः पूरकः समुच्चये वा 'देवे-
भ्यश्च पितृभ्य आ' इति वत् । आहरपेक्षया
च समुच्चयः । महत्त्वं चातिशयेन स्तुत्यं च ।
समानश्च वां युवयोर्जनिता जनयिता आदित्यः
प्रजापतिर्वा । ततश्च समानपितृकत्वाद् भ्रातरौ
युवाम् । न च क्रमजन्मानौ । किन्तर्हि ? यमौ
युगपजन्मानौ । इहेह मातरौ इह प्रदेशे मातरौ
ययोस्ताविहेह मातराविति । इहेह इति च
वीप्सा सन्निहिताशेषजगत्प्रदेशप्रतिनिर्देशार्था ।
सर्वजगत्प्रदेशमातरावित्यर्थः । माता चेन्द्रा-
ग्न्योर्धांना सर्वजगत्प्रकृतित्वात् । अदितिर्वा
देवमातृत्वात् । तौ चोभावपि सर्वत आत्मनः
सर्वजगत्त्वाद् अदितिर्देवमाता अग्नेरिन्द्रेण सह
जायमानत्वाद्दर्शनाद्यमोऽग्निः ।

II.370, भरद्वाजस्य । यः स्तोता हे इन्द्राग्नी सुतेषु
सोमेषु वां स्तवद् आदरेण स्तौति । तेषु व्य-
त्ययेन षष्ठ्येकवचनस्थाने सप्तमीबहुवचनमे-
तत् । असथ इत्येतच्चः ख्यातमुत्तरस्मादर्थार्चा-
दनुषक्तव्यम् । तस्य सोमान् न असथो भक्ष-
यथः । हे ऋतावृधा ऋतावृधौ सत्यस्य यज्ञ-
स्योदकस्य वा वर्धयितारौ । जोषवाक्रमविज्ञा-
नमस्पष्टं किमपि वचनं वदतोऽसम्बन्धं स्तुवत
इत्यर्थः । हे पञ्चहोषिणा पञ्चमन्नं हविराख्यं
वा स्तुतिक्रियाविषयं तद् येषामस्ति ते पञ्चा
व्रातविष्का वा । के पुनस्ते ? ऋत्विग्यज-
मानाः तेषां स्वभूतं होतव्यं हविः पञ्चहोषमि-
त्यर्थः, तेन तद्वन्तौ पञ्चहोषिणौ देवा देवौ
असथो भक्षयथः । चनेति पदपूरणः । कदा-
चिदपीत्यस्य वार्थे । न कदाचिदपि भजतः,

रुक्तया....वयो हे इन्द्राग्नी.....(आ)ता(का)
रस्तु पदपूरणवार्थे वा परापेक्षया च त्व....श्च
वां युवयो....(जनि)ता जनयिता प्रजापतिः
समानपितृकत्वाच्च भ्रातरौ युवां न च क्रमव-
जन्यनो(न्मानौ) किं तर्हि यमौ युगपज्जातौ
इहेह मातरा इह इह प्रदेशे माता ययोस्तौ
इहेह मातरा इहेहेति च वीप्सा सन्निहिताशेष-
जगत्प्रदेशप्रतिनिर्देशार्था सर्वजगत्प्रदेशवर्ति-
मातृकोऽपी(कावि)त्यर्थः । का पुनरिन्द्राग्न्यो-
र्माता आत्मैव वा सर्वजगत्प्रकृतित्वाद् अदिति-
र्वा देवमातृत्वात् तौ चोभावपि सर्वत्र स्तः
आत्मा सर्वजग(गत)त्वाददितिर्देवमाता माहा-
भाग्यात् ।

V1.59.4, यः स्तोता हे इन्द्राग्नी सुतेषु सोमेषु वां
यु । स्तवद् आदरेण स्तौति । तेषु व्यत्यये
षष्ठ्येकवचनस्य स्थाने सप्तमीबहुवचनमेतत् ।
तस्य ऋतावृधा सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयि-
तारौ जोषवाकं वदतः जुषी प्रीतिसेवनयोः
प्रीणयितुं सेव्यं वा वचनं जोषवाकम् अत्य-
न्तोत्कृष्टस्तुतिरित्यर्थः । तां वदत उच्चारयतः
स्वभूते यज्ञे स्वभूतं वा सोमं हे पञ्चहोषिणा
पञ्चमन्नं हविरलक्षणं बलं वा स्तुतिक्रियावि-
षयं तद्वन्तः (ः) पञ्चा अङ्गिरस ऋषय ऋत्विजो
वा तेषां यत्नः (स्व) भूतं होतव्यं हविः
तद्वन्तौ पञ्चहोषिणौ देवा देवौ न असथश्चन
असथ इत्यतिक्रमा चनेति निपातः (ः) पद-
पूरणो वा कदाचिदपीत्यस्मिन् वाऽर्थे श्रुतिप्र-
वणसक्तौ कदाचिदपि न अर्थः (त्यः) न

स हि तेन भावेन शब्दमात्रमस्पष्टमुच्चारयति ।

पिबथ (ः) । सोमम् उत्कृष्टस्तुतिश्रवणसक्त-
योर्युवयोर्भोजनमपि विस्मरतीति (?) सम-
स्तार्थः । यास्कस्त्वा जोषमित्यविज्ञातनामधे-
यमिति अविज्ञातमपि स्पष्टं वचनं जोषवाक
उच्यते—अत्र पूर्वस्मिन्नर्थे भसथ इत्युत्तर-
स्मादधर्चात्क्रियापदमनुषज्यैकवाक्यता योज्या
य (?) सुतेषु सोमेषु युवां सम्यक्तानि तस्य
यज्ञे सोमं भसथ (ः) अश्रीथ (ः) पिबथ
इत्यर्थः । जोषवाकं त्वविस्पष्टं वदतः अस-
म्यक् स्तुवतः न कदाचिदपि भसथ इति ।

II.490. भरद्वाजस्य । हिशब्दो यस्मादर्थे । पुरु
बहु वां युवयोः पुरुभुजा हे पुरुभुजौ बहूनां
हविषामभ्यवहन्तारौ पालयितारौ वा यजमा-
नानाम् । देष्णं दानं यस्मात् प्रभृतदायिनौ
युवां तस्माद् धेनुं दोग्ध्रीं गां नोऽस्मभ्यम् ।
इषम्—अन्नं च पिबन्तं क्षारयन्तं दत्तमित्यर्थः ।
असक्राम्—असंक्रामणीं यावज्जीवमनपायिनीम् ।
यद्वा समेष्वक्रान्तामगतामस्मत् सजातैरप्राप्त-
पूर्वमित्यर्थः । किञ्च स्तुतश्च स्तुतः क्षविरूपं
स्तोतारश्च ये केचित् पृथिव्यां ते सर्वे वां
युवयोः हे माध्वी मधुसम्बन्धि मधुनः पूर्णे
माधवः 'तस्येदम्' इत्यणि गुणाभावश्छन्दस-
त्वात् । कोऽसौ । दृतिः । कुतः एतत् ।
'यो ह वां मधुनो दृतिराहितो रश्च चर्षणे ।
ततः पिबतमश्विना' इति मन्त्रान्तरे दर्शनात्
तेन तद्वर्ती माध्वीम् 'इवनिपौ छन्दसि' इति
मत्वर्थे ईकारः । सुष्ठुतिश्च शोभना च
या काचित् स्तुतिः सर्वा युवयोरेव । रसाच्च
सोमलक्षणा ये वां युवयो रामिर्दानम् अगमन्
अनुगच्छन्ति । युवाभ्यां ये प्रदीयन्ते इत्यर्थः ।

VI.63.8. पुरु हि वां हिशब्दो यस्मादर्थे यस्मात्
पुरु बहुः वां युवयोः हे पुरुभुजा बहूनां
हविषामभ्यवहन्तारौ पालयितारौ यजमानानां
देष्णं दानं यस्मात् प्रभृतदायिनौ युवामि-
त्यर्थः । तस्माद्धेनुं दोग्ध्रीं गां नः अस्मभ्यम्
इषम् अन्नं च पिबन्तं क्षारयन्तम् दत्तमित्यर्थः
अथवा धेनुमिषिष एव विशेषणम् । धेद्
पाने पानेन चात्रोपभोगयोग्यता लक्ष्यते ।
धेनुं.....मुपभोगयोग्यतामिषम् असक्राम्
असंक्रामणीं यावज्जीवमनपायिनीत्यर्थः । अथवा
समानेषु न क्रामतीत्यसक्राम् । जनसनस्वन-
क्रमगमविद्धोरनुनाससिकः स्यात् । समानस्य
छन्दसीति सभावः (ः समाने) ध्वक्रान्तामस्मत्
सजातैरप्राप्तपूर्वमित्यर्थः । किञ्च स्तुतश्च
स्तोतारश्च ये केचित् पृथिव्यां ते सर्वे वां
युवयोः हे माध्वी मधुनः पूर्णे मध्वाः सौदृतिः
कुत एतत् यो ह वां मधुनो दृतिः मन्त्रान्तरे
दर्शनात् तद्वन्तो माध्वी इवनिपौ छन्दसीति
मत्वर्थे ईकारः सुष्ठुतिश्च शोभना च या
काचित् स्तुतिः सा सर्वा युवयोरेव रसाच्च सोम-
लक्षणाः ये वां युवयोः रातिं दानम् अनु अगमन्
अनुगच्छन्ति.....ये प्रदीयन्ते इत्यर्थः ।

II.192. भरद्वाजस्य । प्रोपसर्गो भरध्वमित्याख्या-
तेन । चित्रम्—विचित्रम्, अर्के मन्त्रं स्तुति
लक्षणम्, गृणते—कर्मणि शतप्रत्ययः, गीर्य-
माणाय स्तोतव्यायेत्यर्थः । तुराय तुर्वन्तेहिंसार्थ-
स्य रूपम्, तुर्विते शत्रूणां हिंसित्र इत्यर्थः ।
'त्वर त्वरणे' अस्य वा, त्वरित्रे क्षिप्रकारिणे ।
मारुताय—मरुतां समूहाय, स्वतवसे—स्वबलाय,
भरध्वम्,—प्रभरध्वम्, प्रहरत प्रापयत प्रोच्चा-
रयेत्यर्थः । अथवा—अर्कमन्त्रं हविलक्षणं तद्धे-
तुमाइवनीयं प्रति प्रापयत, ऋत्विजाभ्यां प्रेषः ।
किञ्च ये मरुतः, सहांसि-बलानि शत्रूणां स्वभू-
तानि, सहसा-बलेनात्मीयेन, सहन्ते-सहिर-
मिभवे, अभिमभवन्ति । यच्छ्रुतेस्तच्छ्रुतिः,
तेभ्यो रेजते-विभेति, भयेन वा कम्पने ।
हे अग्ने ! पृथिवी-पृथिव्यपि किमुतान्यानि
भूतानि । मखेभ्यः—म इत्यपमितमः वि मह-
न्नाम । यद्वा मह इत्यस्य महन्नासो हकारस्य
खकारः, महद्भ्य इत्यर्थः । अथवा महो यज्ञ-
स्तमङ्गभावोपगनेन वृष्टिप्रदानद्वारेण वा कुर्वन्ति-
'तत्करोति' इति णिच्, ध्वन्तात् 'गेरनिटि'
इति णिलोपः—मखा यज्ञकारिण इत्यर्थः ।
तेभ्यः, वित्त्व (?) सम्बन्धेनोच्यते ।

I.55. भरद्वाजस्यार्षम् । उभौ तावत् संप्रयुक्तौ जिग-
यथुः, न पराजयेथे-न पराजीयेथे केनचित्,
न पराजिग्येन पराजीयते कतरश्चन-नेदं कि-
मोत्सृज्य, एकतरशब्दस्यायं छान्दस एकार-
लोपः, चनशब्दोऽप्यर्थः, एकतरोऽपि, एनो-
रेतयोभक्तोरिन्द्रविष्णोः, किं चेन्द्रश्च ।
यस्य समुदायार्थस्य श्रुतेः, समुच्चयस्य द्विती-
येन समुच्चयीयमानेन विनाऽनुपपत्तेः, त्वं चेति
वाक्यशेषः । इन्द्रश्च त्वं च हे विष्णो ।
यद्यदाऽपस्पृशेथां स्पृशेथे शत्रुभिः सह, त्रेधा-

VI.66.9. प्रचित्रा प्रेत्युपसर्गो भरध्वमित्याख्यातेन
संबन्धयितव्यः । चित्रं विचित्रं पूजनीयं वा
अर्के स्तुतिलक्षणं मन्त्रं गृणते । व्यत्ययेनार्थं
कर्मणि कर्तेशब्दः तादर्थ्यं च चतुर्थी स्तुत्याय
तुराय त्वरणाय हिंसित्रे वा शत्रूण मारुताय
मरुतां समूहाय स्वस्तये स्वबलाय प्रभरध्वं
प्रहरत । प्रापयत उच्चारयतेत्यर्थः । अथवा
अर्के इत्यन्नाम हविलक्षणमन्त्रं स्तुत्यादिगुण-
रय मरुतसमूहस्यार्थाय हवनीयं विप्रतिप्राप-
यतेत्यर्थः । पुत्रपौत्रस्य चायं प्रेष ऋत्विजां
वा किञ्च ये मरुतः सहांसि परबलानि सहसा
स्वेन बलेन सहन्ते भवन्ति । यच्छब्दश्रुते-
स्तच्छब्दोऽप्यार्थः । तेभ्यः रेजते विभेति
कम्पते वा भयेन हे अग्ने पृथिव्यपि किमु-
तान्यानि भूतानि मखेभ्यः अपठितमहन्नामै-
तत् महद्भ्यः अथवा मख इति यज्ञनाम
तस्मात् तत्करोतीत्यस्मिन्नर्थे णिच् । ध्वन्तात्
पचादिकोऽन् मखाः यज्ञकारिणः तेभ्यो
मखेभ्यः मरुतो हि वृष्टिप्रदाने देवार्थं.....
त्वेन यज्ञकारिणः ।

VI.69.8. उभौ जिगयथुः । उभा उभौ तावत् संप्रयुक्तौ
जिगयथुः जयथः नपराजयेथे पराजीयेथे केन-
चित् । नापि पराजिग्ये पराजीयते । कतरश्चन
नेदं क (कि)मोत्सृज्य किं तर्हि एकतरशब्दस्य
छान्दस एकारलोपश्च न शब्दोऽप्यर्थः एकतरो-
ऽपि एनो एनयो (ः) भवतोरिन्द्रविष्णोः
(ध्वः) किञ्च इन्द्रश्च च शब्दात् त्वं च हे
विष्णो यत् यदा अस्पृशेथां स्पृशेथे शत्रुभिः
सह । त्रेधा त्रिशब्दोऽत्रानेकतरप्रतिपादनपरः
अनेकता सहस्रमपि शत्रूणां तत् तदा वि

त्रिशब्दोऽत्रानेकत्वप्रतिपादनार्थः, अनेकधा
सहस्रं सहस्रमपि शत्रूणां तत्तदैरयेथां विविध-
मीरयथस्तारापथ इत्यर्थः । एवमत्र चेति समु-
च्चयार्थः । इन्द्रश्चेत्येकेन समुच्चयस्याश्रयेणेन्द्रेण
सह संप्रयुज्यते, द्वितीयस्तु विष्णुस्तेनाक्षिप्यते ।

II.288. भरद्वाजस्य । संश्रुतिकर्मा । शुक्रोऽपि
चात्र संपूर्वाथे द्रष्टव्यः । असंगच्छमाने अव-
जमाने परस्परणासंमिश्रीभवन्त्योः विक्षिपन्त्या-
वाश्रितान् । भूरिधारे भूरिणो भूतजातरय
ज्योतिषां च धारयिष्यौ । पयस्वती उदक-
वत्यौ । घृतं वृष्टिलक्षणमुदकम् । दुहाते क्षरतो
वर्षत इत्यर्थः । सुकृते तादर्थ्ये एषा चतुर्थी
शोभनयागादिकर्मचारिणो यजमानस्यार्थाय ।
शुचित्रते शुद्धकर्माणौ ।
परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतत्वादु भिन्नं वाक्यम् ।
राजन्ती राजतिरैश्वर्यकर्मा इशाते । अस्य
भुवनस्य भूतजातस्य । रोदसी द्यावापृथिव्यौ ।
अस्मे अस्मदर्थः । गेत उदकनामैतत् । उदकं
सिञ्चतं क्षारयतम् । कीदृशम् ? यन्मनुर्हितं
मनुष्येभ्यो हितम् । यत्संपत्करं तदित्यर्थः ।

II.415. भरद्वाजस्य । देवस्य दानादिगुणस्य वयं
सवितुः सवीमनि प्रसवेऽभ्यनुज्ञाने श्रेष्ठेऽत्यन्त-
प्रशस्ये स्याम भवेम वसुनश्च धनस्य च
दावने दाने ? त्वं देव सवितः सर्वकर्मसु
नित्यमभ्यनुजानीया धनं च दद्या इत्याशा-
स्महे । कीदृशः ? उच्यते । यस्त्वं विश्वस्य
सर्वस्य द्विपदो मनुष्यादेर्यश्चतुष्पदो गवादेर्नि-
वेशने स्वापाय व्यवस्थापने प्रसवे चाभ्यनु-
ज्ञाय च सर्वकर्म असि अस्तिर्भवतिना समा-
नार्थः । शुक्रोऽपि चात्र पूर्वार्थे द्रष्टव्यः ।
भूमनो भूमनोऽत्यन्तबहुनः ।

ऐर व्ये (ये)थां विविधमीरयथ (ः) नाशयथ
इत्यर्थः ।

VI.70.2. भूरिधरे बहोभूतजातस्य ज्योतिषां च
धारयिष्यौ घृतं वृष्टिलक्षणमुदकं दुहाते क्षरतः
वर्षत इत्यर्थः । सुकृते तादर्थ्ये एषा चतुर्थी
शोभनयागादिकर्मचारिणो यजमानस्यार्थाय
शुचित्रते शुद्धकर्माणौ परे (रो) धर्चः प्रत्यक्ष-
कृतत्वाद्भिन्नं वाक्यम् । राजन्ती राजन्तीत्य-
श्वर्थकर्मा ईशाने अस्य भुवनस्य भूतजातस्य
हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अस्मे अस्माकं रेतः
उदकं सिञ्चतं क्षारयतम् । यत् मनुर्हितम् ।
मनुष्येभ्योर्हितं सत्यसंपत्करमित्यर्थः ।

VI.71.2. देवस्य वां देवस्य वयं सवितुस्तव सवी-
मनि अभ्यनुज्ञायं (यां) श्रेष्ठे अत्यन्तप्रशस्ये
स्याम भवेम वसुनश्च धनस्त्वं च दावने दाने
त्वं देवः सविता सर्वकर्मसु नित्यमस्मानभ्य-
नुजानीया धनं च दद्या इत्येतदाशास्महे
इत्यर्थः । योऽहं कीदृशः । उच्यते । यस्त्वं
विश्वस्य सर्वस्य द्विपदः मनुष्यादेः यश्चतुष्पदः
गवादेः निवेशने स्वापाय व्यवस्थापने प्रसवे च
अभ्यनुज्ञायां च सर्वकर्मसु असि अस्ति भवतिना
समानार्थः । शुक्रोऽपि चात्र पूर्वार्थे द्रष्टव्यः प्रभवसि
यः सर्वस्य प्राणिजातस्य ..... जाप्रत्कर्मसु च
ईक्षिष्यत इत्यर्थः । भूमनः भूमनः अत्यन्तं बहोः ।

III.61. हे सौमार्हो युवं युवाम् । एतान्यस्मे अस्मा- VI.74.3.सोमार्हो ।.....वमेतानि अस्मे अस्माकं
कम् । विश्वा विश्वानि सर्वाणि । तनूषु शरी-
रेषु रोगोपशमनकराणि भेषजानि औषधानि
धत्तम् । अरोगशरीरानस्मान् कुरुतमित्यर्थः ।
किञ्च अवस्यतं स्यतिरुपसृष्टो विमोचने विमु-
ञ्चतमपनयतं वास्मत् इत्यर्थः । अपनीय
चान्यत्र नीत्वा मुञ्चतम् । यत् नोऽस्माकमस्ति
तनूषु बद्धं निबद्धम् । अस्यैव विकरणं कृतम् ।
किं तत् । एनः पापमस्मामिरिति शेषः ।
अस्मत् पञ्चम्यन्तं पुरस्तात् कृतसम्बन्धम् ।

II.157. केवलस्यापि धनुषश्छान्दसत्वादद् । धन्वना VI.75.2. धन्वना गाः । गध (गौधे) नुज्यान्नि(र्नी)
धनुषा गाः शत्रूणां स्वभूताः धन्वना धनुषैव ।
आजि यः स्पर्धयैव लक्ष्यवेधफलमात्रं क्रियते
तं संग्रामं जयेम । धनुः धनुरेव च शत्रोरप-
कामं मध्यमपदलोपी समासः अपगतं काम-
मस्मज्यविषयं कृणोति लोडर्थे लट् करोतु
धन्वना । किं बहुना धनुषैव वयं सर्वाः
प्रदिशः प्रगतादिभिरवान्तरदिशो जयेम ।

इषुधि (ः) । सर्वमृक्श (वदैः) । धनुज्या
अ(आ)र्नी । इषुधिरित्येतत् । सर्वं चतुष्टयमपि
ऋचां चापराभिश्चतस्रिभिः ऋग्भिः स्तुतं तत्रा-
नया तावद्धनुःस्तुतम् । धन्वना गा धनुषा
गा (ः) शत्रूणां स्वभूता धन्वैवाजि यत्र
स्पर्धयैव केवलया लक्ष्यवेधार्थमिषवः क्षिप्यन्ते ।
परपरवधक्रिया सात्र आजिग्भिप्रेता तथा
च तत्कारिणो लक्ष्यन्ते । तान् जयेम । धन्व-
नैव च तीना अप्रसङ्गा समद (i): संग्राम-
कारिणी सेना जयेम । धनुरेव शत्रोरस्मदी-
यस्य अपकामम् अपगतं कामं कृणोति ।
य(अ)त्र लोडर्थे करोतु । धान्वनैव च वयं
सर्वाः प्रदिशः प्रगतादिभिः प्रदिश उच्यन्ते ।
तान् जयेम । अवान्तरदिशां च । जयः दिग्ज-
यमन्तरेण न संभवतीत्यर्थः । पृथीतो दिग्जयः ।
अथवा प्रकृष्टा दिशः(ः) प्रदिश इति अष्टावपि
दिश उच्यन्ते । तान् (ताः) जयेमेति ।

III.158. अत्रैकवाक्यतयै यत्तदध्याहारः । या VI.75.3. वक्ष्यन्तीव । अनया ज्या स्तुता वक्ष्य-
वक्ष्यन्तीव यथा वदिष्यन्ती । इत् पदपूरणः ।
किञ्चित् काचित् स्त्री आगच्छेत् तद्वत् । आग-
नीगन्ति पुनः पुनरागच्छन्ति आकृष्यमाणा
अ (आ)गच्छन्ति आकृष्यमाणा वर्यं प्रति

कर्णे प्रति । प्रियं लुप्तोपममेतत् । प्रियमिव सखायं कञ्चित् काचित् स्त्री परिषस्वजाना परिष्वजन्ती । किम् ? सामर्थ्यादिषु श्लिष्य-
न्तीत्यर्थः । सा योषेव सुरतसमये शिङ्क्ते
अव्यक्तं शब्दं करोति । वितताधि धन्वन्
धनुष उपरि ज्या इयं समने संप्रामे पार-
यन्ती । किम् ? सामर्थ्यादिषु । इषुगम-
नेन वा पालयन्ती योद्धाम् ।

III.174. वायुर्भगद्वाजस्तसार्धम् । ते ज्याकृष्यमा-
णे आचरन्ती आगच्छन्त्यौ ये द्वारं प्रति ।
समनेव समाने भर्तारि मनो ययोस्ते इव योषा
योषितौ स्त्रियौ भर्तारं प्रति । मातेव पुत्रं
यथा माता पुत्रमुपस्थे अङ्गे धारयेदेवं विभृतां
धारयताम् । ये द्वागमप विध्यताम् । अपनयतां
च शत्रून् । संविदाने सम्यक् जानन्त्यौ
स्वकर्मा । आर्त्ता धनुष्कोटी इमे विष्फुरन्ती ।
स्फुरतिर्वधकर्मा । निप्रन्त्यौ अमित्रान् । अप-
पूर्णे व्यधिरपनयने द्रष्टव्यः । अपविद्धो
निगस्त उच्यते ।

III.155. वायोर्भगद्वाजस्य । परतश्च युद्धोपकरण-
स्तुतयः । अत्रैकवाक्यतायै यत्तद्व्याहारः ।
बह्वीनामिषूणां पिता पितृस्थानीयः पालयिता
वा । यस्य चास्य बहुरिषुगणः पुत्रः पुत्र-
स्थानीयः पुत्रवद्रक्ष्यत इत्यर्थः । यद्य चिन्वा-
कृणोति चिन्वेति निपातो हासवचनः । हास-

प्रियम् । लुप्तोपममेतत् । प्रियमिव सखायं
यथा का.....(र)ति काले काचियो (षा)
पुंसः सुखकर (का) माप्य (व्यक्तं) ...शब्दं
कुर्यात् । तद्वदप्यु (प्य) (व्य)क्तं शब्दं करोति ।
विस्तारिता अधिधन्वन् उपरि धनुषः(ः) ज्या...
समने स(सं)प्रामना(म) ...संप्रामे पारयन्ती
पृ पालनपूरणयोः पालयन्ती योद्धाम् ।
अथवा वृणातिरत्र सामर्थ्यादित्यर्थः । अरिष्टैर्नः
पथिभिः पारयन्तेति यथा गमयन्ती इषुन् ।

VI.75.4. ते आचर । अनया आर्त्ता स्तुते ते
आचरन्ती चरन्ति(ति) गत्यर्थः । ज्या(ज्य)या
आष्ट(कृष्य)माणे योद्धारं प्रत्यागच्छन्ती (न्यौ)
समनेव योषा भर्त्रा सह समानं मनो यस्याः
सा समना भर्तुश्चित्तानुवर्तिनी एकवचनस्य
उद्देशः योषेत्येकवचनान्तेन समानाधिकर-
णात् । यास्कस्तृपमेयद्विधा (त्वा) ...दुपमान-
मपि योषेत्येतद्द्विवचनान्तं मन्यते । तदयुक्तम् ।
मातेव पुत्रमित्येकवचनान्तस्याप्युपमानत्वदर्श-
नात् । यथा भर्तुश्चित्तानुवर्तिनी योषा भर्तारं
प्रत्यागच्छेत्तद्वदागच्छन्त्यौ मातेव पुत्रं विभृ-
तामुपस्थे । उपस्थोऽङ्गः । यथा माताके(ङ्के)पुत्रं
विभृयात्तद्वत् विभृतां शत्रून्च अपविध्यतामप-
नयताम् । संविदाने सम्यग्जानन्त्यौ आर्त्ता
धनुष्कोटी । ...इमे कथं पुनरपविध्य-
ताम् । विष्फुरन्ती, स्फुरतीति वधकर्मा, विविधं
प्रत्यौ (न्यौ) अमित्रान् शत्रून् ॥

VI.75.5. बह्वी । अनया इषुधिः स्तुतः । बह्वी-
नामिषूणां पिता यस्मादुत्पद्यते स तस्य पिता
संप्रामवेलायाम् इषुधित इषव उत्पद्यन्ते । तत
आकृष्यमाणत्वात् अतस्स तायां(सां) पितेत्यु-
(च्य)ते पालयितसामान्याद्वा बहुः व्यत्ययेनैक-
मेकवचनम् । बहवः अस्य पुत्राः इषवः । पुत्र-

मतिक्रगोत्सुहाग्रमानः । उज्ज्वलपुङ्खत्वात् ।
 शब्दानुकरणश्चिथेति । एवैरूपं शब्दं करोति ।
 समना समनानि समराणि । अवगत्य अवेति
 उपेत्येतस्य स्थाने । उपगम्य स इधुधिः
 सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः । द्वे अयेते संग्रामना-
 मनी । स्पर्धामात्रेण लक्षव्यवधानार्थं यत्रेषवः
 क्षिप्यन्ते तद्विषयमेकम् । वधार्थश्च यत्र तद्वि-
 पयमन्यत् । ये स्पर्धया लक्षवेधमात्रार्थाः
 संग्रामाः । ये च वधार्थास्तन् सर्वान् योद्धुं
 पृष्ठे निनद्धो नितान्तं बद्धो जयति जयतु प्रसूतः
 प्रेरितः ।

शब्दोऽत्र बह्वीनां पितेत्यनेनैव तत्पुत्राणां
 बहुत्वस्यार्थस्योक्तत्वात् पुत्रधर्मयुक्तप्रतिपाद-
 नार्थः । पुत्रधर्मेण पालयितव्यत्वानो (दिना)
 युक्तः इत्यर्थः । यो हि बहूनां पिता तस्य
 तेनावश्यं पुत्रधर्मयुक्तः । अतो(?) पुनरुक्त-
 चिन्वाकृणोति चिथेति निपातः हासवचनः ।
 हासमिव करोत्युद्वाक्यमानः उज्ज्वलपुङ्खत्वात् ।
 अथवा चिथेति शब्दानुकरणम् । एवं रूपं
 शब्दं करोत्युद्वाक्यमानः समनावगत्य । समन-
 मिति संग्रामनाम । अवेत्येष उपेत्यस्य स्थाने
 संग्राममुपगम्य संग्रामे स्थितस्सन्नित्यर्थः ।
 कोऽसौ? उच्यते । के त(?) इषुधिः । इषवोऽत्र
 निधीयन्ते स इषुधिः । चिन्वाकृत्य च सङ्काः
 पृतनाश्च सर्वाः संकाः(ः) । पृतना इति द्वे अपि
 संग्रामनामनी एकं स्पर्धे(ः)मात्रेण यत्रेषवः
 क्षिप्यन्ते । तद्विषयं परस्परवधविषयमन्यत् ।
 अतो न पुनरुक्ते । संग्रामेण वाऽत्र तत्कारिणो
 लक्ष्यन्ते ये च स्पर्धे(ः)मात्रेण संग्रामा ये च
 परस्परवधेन तत्कारिणः । योद्धा जयति ।
 तदिषुधिरेव जयतीत्युच्यते ।

III.156. अत्रैकवाक्यतायै यत्तदध्याहारः । यो रथे
 तिष्ठन् तिष्ठतिरत्र सत्तायां नोर्च्यतायाम् ।
 संग्रामे तिष्ठतीति यथा । रथ एव सन्नयति
 वाजिनोऽश्वान् पुरोऽप्रतः । यत्र यत्र कामयते
 सुषारथिः । अभीशूनां महिमानं पनायत ।
 पनतेः स्तुतिकर्मणः । पनायत स्तुत हे
 स्तोतारः । यच्च मनोऽश्वानाम् । पश्चात्सन्तोऽनु-
 यच्छन्ति अनुबध्नन्ति सारथिभनसम् । सारथी-
 च्छावशेन गमनचित्तमश्वानां कुर्वन्तीत्यर्थः ।
 रमयोऽश्वानाम् । पूजयामीत्यपपाठः ।

VI.75.6. रथे । अभीशूनामुत वाऽपि सारथिम् ।
 अभीशूनां सारथेभ्यः । इयमृक् स्तुतिः । तत्रो-
 त्तार्थचर्चोऽभीशू.....

[मातृकाया एतावदेवोपलब्धम् ।
 (अग्रे तु) ग्रन्थपातः]

APPENDIX IV.

A list of quotations, cited by Skandasvāmin and Maheśvara,
in the commentary on the *Nirukta*.

A List of Abbreviations

1. AA.	ऐतरेयारण्यकम्	30. KH.	खिलानि
2. AB.	ऐतरेयब्राह्मणम्	31. KP.	काव्यप्रकाशः
3. ApDS.	आपस्तम्बधर्मसूत्रम्	32. KS.	काठकसंहिता
4. ApSS.	आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्	33. KSKBH.	कात्यायनश्रौतसूत्रे कर्कभाष्यम्
5. ArB.	आर्षेयब्राह्मणम्	34. KSS.	कात्यायनश्रौतसूत्रम्
6. AS.	अद्वयवज्रसंग्रहः	35. KSV.	कुमारिलभट्टप्रणीतं श्लोकवार्तिकम्
7. ASSS.	आश्वलायनश्रौतसूत्रम्	36. KTV.	,, तन्त्रवार्तिकम्
8. ASU.	अथर्वशिरउपनिषत्	37. MBH.	महाभारतम्
9. AV.	अथर्ववेदः	38. MGS.	मानवगृह्यसूत्रम्
10. BD.	बृहदेवता	39. Mn.	मनुस्मृतिः
11. BGS.	भारद्वाजगृह्यसूत्रम्	40. MS.	भैत्रायणीसंहिता
12. BHG.	भगवद्गीता	41. MSS.	मानवश्रौतसूत्रम्
13. BKA.	भामहविरचितः काव्यालङ्कारः	42. N.	निरुक्ते स्कन्दस्वामिभाष्यम्
14. BPV.	भर्तृहरेर्वाक्यपदीयम्	43. Ng.	निघण्टुः
15. BS.	बौधायनस्मृतिः	44. Nir.	निरुक्तम्
16. BU.	बृहदारण्यकोपनिषत्	45. NPTU.	तृप्तिपूर्वतापिन्युपनिषत्
17. chU.	छान्दोग्योपनिषत्	46. NVBH.	न्यायदर्शने वात्स्यायनभाष्यम्
18. CN.	चाणक्यनीतिसारः	47. P.	पाणिनिनिर्मिताष्टाध्यायी
19. DP.	धातुपाठः	48. P, pp.	पृष्ठम्, पृष्ठे-पृष्ठानि
20. G.	गणसूत्रपाठः	49. PHS.	फिट्सूत्रम्
21. GB.	गोपथब्राह्मणम्	50. Ping.	पिङ्गलछन्दःशास्त्रम्
22. GD.	गौतमधर्मसूत्रम्	51. PMBH.	पतञ्जलिनिर्मितं व्याकरणमहाभाष्यम्
23. GK.	गौडपादकारिका (on the माण्डू- क्योपनिषत् of the AV.)	52. Pr.	प्रेषः
24. JMS.	जैमिनिमीमांसासूत्रम्	53. PS.	परिभाषेन्दुशेखरः
25. JMSBH.	जैमिनिमीमांसासूत्रे शबरस्वामिभाष्यम्	54. PY.	पतञ्जलिनिर्मितं योगदर्शनम्
26. JNM.	जैमिन्यन्यायमालाविस्तरः	55. Ram.	रामायणम्
27. K.	कादम्बरी	56. RPr.	ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्
28. Ka.	काशिका	57. RV.	ऋग्वेदः
29. KB.	कौषीतकिब्राह्मणम्	58. SB.	शतपथब्राह्मणम्
		59. SK.	सांख्यकारिका

60. <small>SEV.</small>	ऋग्वेदे सायणभाष्यम्	68. <small>TS.</small>	तैत्तिरीयसंहिता
61. <small>SSS.</small>	शांखायनश्रौतसूत्रम्	69. <small>TU.</small>	तैत्तिरीयोपनिषत्
62. <small>SU.</small>	श्वेताश्वतरोपनिषत्	70. <small>U.</small>	उणादिसूत्रम्
63. <small>SUB.</small>	संहितोपनिषद्ब्राह्मणम्	71. <small>UT.</small>	Untraced अनुपलब्धमूलम्
64. <small>SV.</small>	सामवेदः	72. <small>VDS.</small>	वासिष्ठधर्मशास्त्रम्
65. <small>TA.</small>	तैत्तिरीयाऽप्यकम्	73. <small>VI.</small>	वार्तिकम्
66. <small>TAB.</small>	ताण्ड्यब्राह्मणम्	74. <small>VB.</small>	वाजसनेयिसंहिता
67. <small>TB.</small>	तैत्तिरीयब्राह्मणम्	75. <small>VSS.</small>	वशेषिकसूत्रम्

Quotations Arranged in the Alphabetical Order

अंशुरांशुस्ते—MS. 1. 2. 7; 3. 8. 2; N. 8.

2. p. III. 117.

अ इ उ ण्—P. 1.1. 1; N. 1. 1. p. I. 8.

अकिः कौटिल्ये [अक-अग-कुटिलायां गतो B.]—

DP. 1. 829, 830; N. 2. 28.

p. II. 117.

अक्रोधनाः शौचपराः—Mn. 3. 192; N. 11.

19. p. IV. 69.

अक्रो न बन्निः—RV. 3. 1. 12; N. 6.

17. p. II. 451.

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः—RV. 10. 71. 7; N.

1. 9. p. I. 74.

अक्षू व्याप्तौ—DP. 1. 684; N. 4. 13. p.

II. 226.

अक्षैर्मा दीव्यः—RV. 10. 34.13; N. 7.3.

p. III. 22.

अक्षो न चक्रयोः—RV. 6. 24. 3; N. 1.4.

p. I. 50.

अगारे णिच्च—U. 1. 77; N. 10. 17. p.

IV. 19.

अग्न इन्द्रश्च—RV. 3. 25. 4; N. 7. 8. p.

III. 50.

अग्नये वासन्तिकाय गायत्राय—SSS. 9. 27.1;

N. 7. 8. p. III. 48.

अग्नये समिध्यमानायानुबूहि—TS. 6. 3. 7. 1;

SB. 1.3.2.3; N.1.16. p.I.98.

अमावसिध्वरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः—

cf. AV. 4. 39. 9; N. 8. 2. p.

III. 120.

अग्राविष्णू सजोषस सा वर्धन्तु [सजोषसे MS.]

MS. 4. 10. 1; 4. 11. 2; TS.

4. 7. 1; N. 7. 8. p. III. 53.

अग्निं चित्वा—KS. 22. 7; N. 12. 14. p.

IV. 112.

अग्निं नरः—RV. 7.1.1; N.5.10.p.II.328.

अग्निं वः पूर्व्यै—RV. 8. 31.14; N. 2. 2.

p. II. 22.

अग्निं होतारम्—RV. 1. 127. 1; N. 6. 8.

p. II. 420.

अग्निः पशुरासीत्—TS. 5. 7. 26; N. 12.

41. p. IV. 141.

अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः

पादः—ChU. 3. 18. 2. p. 250;

N. 12. 30. p. IV. 128.

अग्निः पूर्वैभिः—RV.1. 1. 2; N.7. 16. p.

III. 77.

अग्निः सर्वा देवताः—AB. 2. 3; 6. 3; TB.

1. 4. 4. 10; MS. 1. 4. 13;

N. 7. 4, 18. pp. III. 24, 80.

अग्निनेन्द्रेण वरुणेन—RV. 8.35. 1; N. 5.5.

p. II. 314.

अग्निमीळे—RV. 1. 1. 1; N. 2. 13; 7.

5,15. pp. II. 79; III. 33, 75.

अग्निरायुर्मनुष्याणाम्—[cf. अग्निरायुरेवैतत् SB.

6. 7. 3. 7; अग्निर्वा आयुष्मानायुषः

SB. 13. 8. 4. 8. pp. 560,

1008.] N. 7. 28. p. III.107.

* It is of course the first of the well known *Mahesvara Sūtras*.

P. stands for Bombay Edition by Śivadatta.

- अग्निरिव मन्यो—RV. 10. 84. 2; N. 1. 17, 18; 3. 13. pp. I. 108, 109; II. 162.
- अग्निदेवतानां सेनानीः—cf. RV. 4. 1. 20; 10. 110. 11; N. 7. 14. pp. III. 73, 74.
- अग्निदेवो होता—cf. AB. 1. 28; 3. 14. pp. 23, 68; N. 6. 13; 7. 8; pp. II. 433; III. 50.
- अग्निं ये भ्राजसा—RV. 10. 78. 2; N. 3. 15. p. II. 170.
- अग्निर्वह्ने मम तस्य चाकन—RV. 1. 148. 2; N. 4. 3; 6. 28. pp. II. 205, 488.
- अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति [उदीरयति KS. TS.]—TS. 2. 4. 10. 2; KS. 11. 10; N. 4. 19; 7. 6, 24. pp. II. 251; III. 38, 99.
- अग्निर्वृत्राणि—RV. 6. 16. 34; N. 2. 16. p. II. 94.
- अग्निर्वै देवानां होता—AB. 1. 28; 3. 14. pp. 23, 68; N. 7. 15. p. III. 76.
- अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य मत्सत्—SSS. 8. 22. 1. p. 94; KB. 5. 8; N. 7. 24. p. III. 101.
- अग्नीदमीनं विहर—TS. 6. 3. 1. 2; N. 1. 16. p. I. 98.
- अग्नीपर्जन्यौ—RV. 6. 52. 16; N. 7. 8. p. III. 52.
- अग्नीषोमौ—RV. 1. 93. 1, 10; N. 2. 2; 7. 8. pp. II. 25; III. 51.
- अग्ने देवौ—RV. 1. 15. 4; N. 7. 8. p. III. 52.
- अग्ने मरुद्भिः—RV. 5. 60. 8; N. 8. 2. p. III. 121.
- अग्नेर्वादित्यो जायत—N. 6. 35. p. II. 506.
- अग्नेर्वै धूमोऽभ्रम् [...जायते धूमादभ्रम् ŚB.] ŚB. 5. 3. 5. 17. p. 456; N. 7. 24. p. III. 99.
- अग्ने वाजस्य—RV. 1. 79. 4; N. 8. 2. p. III. 120.
- अग्नौ प्रास्ताहुतिः—Mn. 3. 76; N. 5. 24; 6. 17; 7. 23. pp. II. 375, 454; III. 96.
- अङ्गदक्तात् सम्भवसि हृदयादधि जायसे—ŚB. 14. 9. 4. 8. p. 1106; N. 3. 4. p. II. 126.
- अङ्गिरसो नः—RV. 10. 14. 6; N. 6. 3; 11. 19. pp. II. 396; IV. 69.
- अच उपसर्गात्तः—P. 7. 4. 47; N. 2. 1. p. II. 8.
- अर्चा दिवे—RV. 1. 54. 3; N. 6. 18. p. II. 457.
- अज गतिक्षेपणयो.—DP. 1. 248; N. 4. 24; 6. 22. pp. II. 276, 468.
- अजाश्च भ्रवन्त्यतामजाश्च—N. 10. 16. p. IV. 18.
- अजो हवीद—RV. 1. 117. 16; N. 5. 21. p. II. 366.
- अजोऽनपादाने—P. 8. 2. 48; N. 6. 8. p. II. 420.
- अजन्ति त्वामध्वरे—RV. 3. 8. 1; N. 1. 16; 8. 18. pp. I. 98; III. 135.

अन्तु व्यक्तिप्रक्षणगतिषु—[प्रक्षणकान्तिगतिषुB]

DP. 7. 21; N. 1. 9. p. I. 75.

अत इचिठनौ—P. 5. 2. 115; N. 4. 24.
p. II. 267.

अतप्यमाने अवसावन्ती—RV. 1. 185. 4;
N. 12. 46. p. IV. 146.

अत सातत्यगमने—DP. 1. 38; N. 1. 10;
4. 13, 25. pp. I. 80; II.
226, 272.

अति त्री सोम—RV. 9. 17. 5; N. 1. 3.
p. I. 39.

अतिष्ठन्तीनाम्—RV. 1. 32. 10; N. 2. 16.
p. II. 92.

अत्रा ते—RV. 1. 163. 7; N. 6. 8. p.
II. 418.

अत्राह—RV. 1. 84. 15; N. 2. 6; 4.
25. pp. II. 52, 269.

अथ अक्षसन्नयन् पुरोडाशावन्तरेणोपांश्चाज्यस्य यजत्य-
जामितया—N. 4. 20. p. II. 258.

अथ अद्विषितः—Nir. 12. 18; N. 7. 4.
p. III. 25.

अथ हेतुवाकं वरुणो जग्राह तस्य होदरं जज्ञे—AB.
7. 15. p. 197; N. 2. 1. p.
II. 10.

अथा देवा दधिरे—RV. 10. 52. 3; N.
6. 2. p. III. 119.

अवर्द्धतसम्—RV. 5. 32. 1; N. 10. 9.
p. IV. 11.

अदान्मे पौरुक्त्सः—RV. 8. 19. 36; N.
4. 15. p. II. 232.

अद्विषितः पुत्रकामा साध्वेभ्यो देवेभ्यः—TS.
6. 5. 6. 1, 2; N. 2. 13; 4.

26. pp. II. 81, 279.

अदितिर्योः—RV. 1. 89. 10; N. 1. 16;
4. 23; 7. 4. pp. I. 98; II.
261; III. 29.

अदितेर्दक्षो अजायत—RV. 10. 72. 4; N.
11. 23. p. IV. 74.

अदृश्रमस्य—RV. 1. 50. 3; N. 3. 15. p.
II. 168.

अदेर्दुम् धौ च—U. 4. 205; N. 5. 1.
p. II. 285.

अदीदिन्द्र—RV. 10. 116. 8; N. 6. 16.
p. II. 443.

अद्भ्यो वा एष [एषा AB.] प्रातरुदेत्यपः सायं प्रवि-
शति—AB. 4. 20. p. 109; N.
3. 16. p. II. 174.

अद्भ्यो हि वैद्युतात्मना अग्निर्जयिते अग्नेः सविता
अग्नेर्वा आदित्योऽजायत—N. 6. 21.
p. II. 465.

अद्यतेऽस्ति च तस्मादग्रम्—[cf. अद्यतेऽस्ति च मूलनि
तस्मादग्रं तदुच्यते TU. 2. 2.] N.
3. 9. p. II. 143.

अद्या चिन्नु चित्—RV. 6. 30. 3; N.
1. 4; 4. 17. pp. I. 50;
II. 243.

अद्या मुरीय यदि—RV. 7. 104. 15; N.
7. 3. p. III. 16.

अथ जिज्ञा—RV. 6. 6. 5; N. 4. 17. p.
II. 241.

अथा विदोः—RV. 7. 4. 8; N. 3. 2.
p. II. 122.

अथा होता—RV. 6. 1. 2; N. 2. 7. p.
II. 57.

- अधिपरी अनर्थकौ—P. 1. 4. 93; N. 4. 27; अनादृशम्—MS. 1. 2. 7; N. 4. 17. p. 6. 6. pp. II. 281, 410.
- अधिशीङ्—A fragment of P. 1. 4. 46; N. 7. 2. p. III. 9.
- अधोराधं सावित्रमालमेत [cf. अधोराधः सावित्रः—VS. 29. 58, 59] N. 12. 13. p. IV. 111.
- अधो रामः—cf. KS. 1. 3; 13. 1; TS. 5. 2; VS. 29. 58; N. 12. 13. p. IV. 111.
- अध्यात्मादिभ्य उपसंख्यानम् [अध्यात्मादेष्टलिङ्गते Vr.] cf. Vr. 4. 3. 60; N. 7. 1. p. III. 3.
- अध्यानमुपांशु चरति—N. 5. 18. p. II. 360.
- अध्यापिता ये गुरु—cf. SUB. 3; N. 2. 4. p. II. 39.
- अध्यायन्यायोद्यान—A fragment of P. 3. 3. 122; N. 1. 4. p. I. 46.
- अध्वर इति यज्ञनाम—cf. Ng. 3. 17; N. 1. 8. p. I. 73.
- अध्वर्यवः कर्तना—RV. 2. 14. 9; N. 4. 7. p. II. 214.
- अध्वर्यवो भरत—RV. 2. 14. 1; N. 5. 1. p. II. 285.
- अध्वर्यवो यो दिव्यस्य—RV. 2. 14. 11; N. 6. 6. p. II. 410.
- अन प्राणने—DP. 4. 66; N. 7. 3; 11. 48. pp. II. 17; IV. 93.
- अनर्वाणम्—RV. 1. 190. 1; N. 6. 23. p. II. 474.
- अनर्वाणं वसुदामुप—RV. 8. 99. 4; N. 6. 23. p. II. 473.
- अनुदात्तं पदमेकवर्जम्—P. 6. 1. 158; N. 4. 21, 25. pp. II. 261, 274.
- अनुदात्तोपदेशवनति—P. 6. 4. 37; N. 2. 1. pp. II. 9, 11.
- अनुव्रतं सवितुर्मौक्त्यागात्—RV. 2. 38. 3; N. 4. 11. p. II. 223.
- अनूपे गोमन्—RV. 9. 107. 9; N. 5. 3. p. II. 296.
- अनेन आत्मानं निष्क्रीणा—AB. 7. 15. p. 198; N. 3. 4. p. II. 128.
- अनेन त्वा यजा—AB. 7. 15. p. 198; N. 3. 4. p. II. 128.
- अन्नमयाः प्राणाः—N. 11. 36. p. IV. 83.
- अन्नाद् भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः—BHG. 3. 14; N. 2. 7. p. II. 59.
- अन्यम् पु—RV. 10. 10. 14; N. 11. 34. p. IV. 82.
- अन्येभ्यः—P. 3. 2. 75, 76; N. 7. 2. p. III. 9.
- अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते—P. 3. 2. 75; N. 3. 5; 4. 15; 6. 6, 23; 7. 2; 10. 31. pp. II. 130, 235, 410, 474; III. 9; IV. 38.
- अन्येषामपि दृश्यते—P. 6. 3. 137; N. 9. 9. p. III. 150.
- अन्विदमनुमते—TS. 3. 3. 11. 2, 3; N. 11. 30. p. IV. 79.
- अपवादविषये कचिदुत्सर्गो दृश्यते—[cf. क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविद्यते—PS. 58. p. 166.] N. 2. 13. p. II. 82.

- [cf. अभ्यासविकारेऽपवादोऽतस्सर्गान्तं बाधन्ते अभि न इह्य—RV. 5. 41. 19; N. 11. PMBH. 7. 4. 1. p. iii. 357.] 49. p. 1V. 94.
- अपश्यमाय—RV. 10. 79. 1; N. 6. 4. p. II. 400. अभि प्रवन्त—RV. 4. 58. 8; N. 7. 17. p. III. 78.
- अपाः सोमम्—RV. 3. 53. 6; N. 7. 6. pp. III. 41, 42. अभि प्रेहि निर्देह—RV. 10. 103. 12; N. 2. 1. p. II. 7.
- अपायूहन्—RV. 10. 17. 2; N. 12. 10. p. IV. 108. अभिरभागे—P. 1. 4. 91; N. 1. 17. p. I. 104.
- अपाद्योत्रात—RV. 2. 47. 4; N. 8. 2. p. III. 117. अभि वो देवीम्—RV. 7. 34. 9; N. 6. 7. p. II. 414.
- अपाम सोमममृताः—RV. 8. 48. 3; N. 2. 5. p. II. 46. अभि सिध्यो—RV. I. 33. 13; N. 6. 16. p. II. 448.
- अपामुपत्ये—RV. 6. 8. 4; N. 7. 26. p. III. 104. अभीदमेकमेकः—RV. 10. 48. 7; N. 3. 10. p. II. 146.
- अपि भगान् कमण्डलुना छात्रमशक्नीत्—Ka. on P. 2. 3. 21; p. 82. 'Phadake's ed. Benares 1931) N. 4. 19. p. II. 251. अभ्यभि दि—RV. 9. 110. 5; N. 5. 4. p. II. 309.
- अपेहि मनसस्पते—RV. 10. 164. 1; N. 1. 17. p. I. 106. अभ्यस्तस्य च—P. 6. 1. 33; N. 5. 26. p. II. 380.
- अपोषा अनसः—RV. 4. 30. 10; N. 11. 47. p. IV. 92. अभ्यासाच्च—P. 7. 3. 55; N. 4. 1. p. II. 197.
- अपो सुम्यच्च—RV. 2. 28. 6; N. 13. 1. p. IV. 148. अभ्राजि शर्यः—RV. 5. 54. 6; N. 6. 4. p. II. 400.
- अबोधि होना—RV. 5. 1. 2; N. 6. 13. p. II. 433. अभ्रातेव पुंस—RV. 1. 124. 7; N. 3. 5. p. II. 130.
- अब्जासुव्यैः—RV. 7. 34. 16; N. 10. 44. p. IV. 49. अम गत्यादिषु—DP. 1. 493; N. 11. 47. p. IV. 92.
- अभि त्वं देवम्—AV. 7. 14. 1, 2; N. 6. 12. p. II. 429. अमन्दान्तस्तोमान्—RV. 1. 126. 1; N. 9. 10. pp. III. 150, 151.
- अभि त्वा देव—RV. 1. 24. 3; N. 1. 3. p. I. 37. अमीनहा—RV. 7. 55. 1; N. 10. 17. p. IV. 19.
- अभि त्वा पूर्व—RV. 1. 19. 9; N. 10. 37. p. IV. 42. अमीषां चित्तम्—RV. 10. 103. 12; N. 6. 12; 9. 33. pp. II. 429; III. 170.

अङ्गुली लोकाद् गायत्री सुपर्णो भूत्वा सोममाह्वरत्—

[cf. (गायत्री) इयेनो भूत्वा दिवः सोम-

माह्वरत्—SB. 1. 8. 2.10. p. 81;

यद्गायत्री इयेनो भूत्वा दिवः सोममाह्वरतेन

सा इयेनः—SB. 3. 4. 1. 12; p.

258; तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्

तं गायत्र्याह्वरत्—TB. 1. 1.3. 10]

N. 12. 22. p. IV. 121.

समूर्था यन्ति जामयः—cf. AV. 1. 17. 1;

N. 3. 4. p. II. 129.

अम्यक् सा ते—RV. 1. 169. 3; N. 6.

15. p. II. 440.

अयमु ते—RV. 1. 30. 4; N. 1. 10. p.

I. 80.

अयं ते योनिर्ऋत्विजः—RV. 3. 29. 10; N.

2. 19. p. II. 99.

अयं परबेति तरमादनुशिष्टं पुत्रमालोक्यमाहुः—

N. 2. 11. p. II. 74.

अयं यो होता—RV. 10. 52. 3; N. 6.

35. p. II. 506.

अयं लोकः प्रथमच्छन्दोमयः—[cf. अयं वै लोकः

प्रजाः सचनम् SB. 12. 8. 2. 8.p.

941.] N. 7. 8. p. II. 48.

अयं वेदकोदयत्—RV. 10. 123. 1; N.

2. 14; 10. 39. pp. II. 87;

IV. 43.

अयं वै त्वद्—SSS. 4. 14. 36; p. 44.

(Bib. Ind. ed.); N. 7. 21.

p. III. 86.

अयं वै वसुः यत्ते प्राणः—N. 6.15. p.II.439.

अयं वो यज्ञः—RV. 4. 34. 3; N. 6. 16.

p. II. 443.

अयं स शिङ्गे येन—RV. 1. 164. 29; N.

2. 9. p. II. 66.

अयं सोमः सुदानवः—RV. 1. 45. 10; N.

12. 2. p. IV. 98.

अयोद्धेव—RV. 1. 32. 6; N. 6. 4. p.

II. 402.

अरण्यान्यारण्यसौ—RV. 10. 146. 1; N.

1.3; 9.30. pp. I.37; III. 168.

अरा इवेदवामा—RV. 5. 58. 5; N.2. 14.

p. II. 87.

अरायि काणे—RV. 10. 155. 1; N. 6.30.

p. II. 493.

अरुणो मा—RV. 1. 105. 18; N. 4. 6;

5. 21. pp. II. 210, 365.

अर्वा दिवे—RV. 1. 54. 3; N. 6. 18.p.

II. 457.

अर्ण हस्त्यदकनाम—cf. Ng. 1. 12; N. 1.

5. p. I. 61.

अर्णसो लोपश्च—Vr. 5. 2. 109; B. 10.9.

p. IV. 12.

अर्थमिच्छन्मृषिदेवतम्—[अर्थं BD.] BD.

1. 6; N. 7. 1. p. III. 2.

अर्थर्चाः पुंस्त्रि च—P. 2. 4. 31; N. 11.16.

p. IV. 66.

अर्थैत्यज्ञनाम cf. Ng. 1. 14; N.1. 17.

p. I. 105.

अर्षा आदिवाद् च—[अर्षं अदिग्गोड् B.]—

P. 5.2.127; N. 7.2. p. III. 6.

- अहं कुर्य—A fragment of P. 3. 3. 169; N. 2. 2. p. II. 28.
- अल्लस्योः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा—P. 3. 4. 18; N. 1. 5. p. I. 64.
- अल्लस्यः—RV. 3. 30. 10; N. 2. 2, 7; 6. 2. pp. II. 16, 56 390
- अव गत्यादिषु—DP. 1. 631; N. 11. 41. p. IV. 87.
- अवभृथकाले ऋजीवमप्यु प्रस्यन्ति—N. 5. 18. p. II. 360.
- अवभृथ निबुध्युण—V. 3. 20. 18; N. 5. 18. p. II. 360.
- अवभृथ वनस्पते—RV. I. 13. 11; N. 8. 17. p. III. 134.
- अविशेषेण पुत्राणां—Cf. Mn. 9. 133, 139; N. 3. 4. p. II. 126.
- अवीराभिः—RV. 10. 86. 9; N. 6. 31. p. II. 498.
- अव्ययं विपक्ति—A fragment of P. 2. 1. 6; N. 1. 4. p. I. 46.
- अव्ययस्य—P. 4. 2. 104; N. 8. 15. p. III. 133.
- अव्युत्तिन्न जज्ञिषे—RV. 10. 133. 2; N. 1. 15, 16. pp. I. 96, 101.
- अव्ययस्येदन्व—A fragment of P. 7. 4. 34; N. 11. 16. p. IV. 65.
- अव्युत्तस्य—A fragment of DP. 5 18; N. 1. 3; 3. 20; 7. 17; 10. 13; 11. 14. pp. I. 38; II. 189; III. 79, 84; IV. 15, 63.
- अव्युत्तस्य—RV. 10. 68. 8; N. 10. 12. p. IV. 15.
- अव्युत्तस्यमक्तम्—RV. 2. 24. 4; N. 10. 13. p. IV. 15.
- अव्युत्तस्यमक्तम् श्रद्धां सत्ये प्रजापतिः—VS. 19. 77; N. 9. 32. p. III. 169.
- अव्युत्तं हि—RV. 1. 109. 2; N. 6. 9. p. II. 422.
- अव्यं न त्वा—RV. 1. 27. 1; N. 1. 20; 2. 1. pp. I. 118; II. 2.
- अव्युत्तस्य—RV. 10. 73. 10; N. 8. 2. p. III. 114.
- अव्युत्तं कथुना—RV. 3. 58. 7; N. 12. 2. p. IV. 98.
- अव्युत्तं बोद्धा—RV. 9. 112. 4; N. 9. 3. p. III. 144.
- अव्युत्तस्य सहाणि—VS. 16. 54; N. 1. 15. pp. I. 94, 95.
- अव्युत्तस्य सुपादानमृषात्—SK. 9; N. 1. 2. p. I. 30.
- अव्युत्तं भूरिधरे—RV. 6. 70. 2; N. 5. 2. p. II. 288.
- अव्युत्तस्येजो—RV. 1. 39. 10; N. 6. 23. p. II. 475.
- अव्युत्तस्यः सिरः प्रजानम्—TB. 1. 2. 3. 3; N. 2. 7. p. II. 55.
- अव्युत्तस्यो देवानां चक्षुः—[cf. चक्षुःस्य—SB. 3. 2. 2. 13; p. 238.] N. 12. 16. p. IV. 115.
- अव्युत्तस्यः प्रतिषेधः—[..... त्वयोर्न Vr.] Vr. 4. 1. 39; N. 9. 26. p. III. 165.
- अव्युत्तस्य मनः—RV. 10. 59. 5; N. 10. 40. p. IV. 44.

- असुग्रीन् प्रत्यक्रमत पर्वन् मुष्कान् कृत्वा तामिन्द्रः
 प्रतिजिगीषन् पर्वन् पर्वच्छेषांस्तु कुरुत । इन्द्र
 उ वै पर्वच्छेषः ।—KB. 23. 4; N.
 10. 42. p. IV. 47.
- असेय एषि वीर—N. 3. 16. p. II.
 176.
- असेहरन्—U. 1. 43; N. 3. 8. p. II.
 139.
- असौ वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानरः—MS. 2. 1. 2;
 N. 7. 23. p. III. 91.
- असौ वा आदित्यो मधु—ChU. 3. 1. 1; p.
 175; N. 3. 12. p. II. 155.
- अस्ति हि वः—RV. 8. 27. 10; N. 6. 14.
 p. II. 434.
- अस्मुभि—DP. 2. 56; N. 1. 14. p. I.
 87.
- अस्मदौ द्वयोश्च—P. 1. 2. 59; N. 2. 1;
 5. 13. pp. II. 10, 342.
- अस्मा इदु प्र तवसे—RV. 1. 61. 1; N. 5.
 11. p. II. 334.
- अस्मा इदु प्र मरा—RV. 1. 61. 12; N.
 2. 1; 6. 20. pp. II. 4, 461.
- अस्मायामेवा—A fragment of P. 5. 2.
 121; N. 3. 19. p. II. 184.
- अस्मे प्र यन्त्रि—RV. 3. 36. 10; N. 6. 7.
 p. II. 412.
- अस्मे बहूनाम्—RV. 2. 35. 12; N. 1.
 20. p. I. 116.
- अस्य कुर्गे [कुर्मो RVKH] हरिवो मेदिनं त्वा —
 RVKH. 10. 128. 1; TS. 4.
 7. 14. 4; N. 4. 25. p. II. 274.
- अस्यतिवक्तिर्यातिभ्योऽङ्—P. 3. 1. 52;
 N. 2. 2. p. II. 15.
- अस्यतेस्त्युक्—P. 7. 4. 17; N. 2. 2. p.
 II. 15.
- अस्य वामस्य—N. 4. 25, 26. pp. II.
 274, 279.
- अस्या ऊ पु णः—RV. 1. 138.4; N. 4. 25.
 pp. II. 274, 275, 276.
- अस्याक्षिणी निर्जघान [तस्याक्षि० KB.]—
 KB. 6. 13; N. 12. 14. p.
 IV. 113.
- अस्येदु मत्तुः—RV. 1. 61. 7; N. 5. 4. p.
 II. 303.
- अहं च त्वं च—RV. 8. 62. 11; N.
 1. 4. pp. I. 53, 54.
- अहन्नहिमन्त्रपस्ततर्द—RV. 1. 32. 1; N. 2.
 16. p. II. 94.
- अहन्मृत्नं—RV. 1. 32. 5; N. 6. 17. p.
 II. 456.
- अहं भुवं वसुनः—RV. 10. 48. 1; N.
 7. 2. p. III. 13.
- अहं रुदेभिर्वसुभिः—RV. 10. 125. 1; N.
 7. 2. p. III. 14.
- अहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुणः—AB. 4. 10. p. 102;
 अहर्मित्रः—TaB. 25. 10. 10;
 मैत्रं वा अहः—TB. 1. 7. 10. 1;
 N. 11. 23. p. IV. 73.
- अहश्च कृष्णम्—RV. 6. 9. 1; N. 2. 21;
 4. 19. pp. II. 102, 252.
- अहानीव सूर्यो—RV. 8. 48. 7; N. 2. 20.
 p. II. 101.
- अहिरिव भोगैः—RV. 6. 75. 14; N. 9.
 15. p. III. 156.

अहेळमानो रविषाँ अजाश्व—RV. 1. 138. 4;
N. 1. 1. p. I. 6.

अहस्वतुर्येनाहाप्नुवन्ति [अन्ने...एकविंश...
KB]—KB. 22. 9; N. 7. 12.
p. IV. 66.

आकर्षफलकेन जुहोति—N. 2. 3. p. II. 34.
आर्क्षी सूर्यस्य रोचनात्—RV. 1. 14. 9; N.
3. 13. p. II. 162.

आगधिता—RV. 1. 126. 6; N. 5. 15.
p. II. 349.

आग्नि न स्ववृत्तिभिः—RV. 10. 21. 1; N.
3. 13. p. II. 157.

आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते, वैष्णव्या हविर्धानम्—[उप-
तिष्ठते...आग्नेय्याग्नीध्रे etc. MSS. 2.
3. 1. 1.] N. 1. 17. p. I. 108.

आ घा ता—RV. 10. 10. 10; N. 1. 11;
4. 20. pp. I. 81; II. 258.

आ घा ये—RV. 8. 45. 1; N. 6. 14. p.
II. 435.

आ च परा च—cf. RV. 1. 164. 31; 10.
17. 6; N. 1. 3. p. I. 37.

आ चष्ट—RV. 7. 34. 10; N. 6. 7.
p. II. 414.

आजंयन्ति—RV. 6. 75. 13; N. 9. 20.
p. III. 160.

आजासः—RV. 6. 55. 6; N. 6. 4. p.
II. 398.

आजुह्वान ईह्यः—RV. 10. 110. 3; N. 8.
9. p. III. 128.

आज्जसेरमुक्—P. 7. 1. 50; N. 4. 7. p.
II. 213.

आट्णारः—Ng. 4. 5; N. 1. 14. p.
I. 90.

आट्याच्चालुच उपसंख्यानम्—N. 12. 14. p.
IV. 113.

आ तु विब्र—RV. 10. 101. 10; N. 4.
19. p. II. 255.

आ ते कारो—RV. 3. 33. 10; N. 2. 27.
p. II. 115.

आ ते पितः—RV. 2. 33. 1; N. 7. 23.
p. III. 90.

आतोऽनुपसर्गे कः—P. 3. 2. 3; N. 1. 3; 5.
25. pp. I. 34; II. 378.

आतो मनिन् कनिच्चनिपथ—P. 3. 2. 74; N.
4. 17; 6. 16; 7. 28. pp. II.
244, 446; III. 108.

आत्मनेपदेश्वन्तः—P. 7. 1. 5; N. 11. 18.
p. IV. 68.

आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण—NVBH.
1. 1. 4; N. 3. 13. p. II. 158.

आत्मा वै पुत्र नामासि—N. 1. 6. p. I. 67.

आ त्वा रथम्—RV. 8. 68. 1; N. 5. 3;
12. 21. pp. II. 299; IV. 120.

आ त्वा विशन्तिवन्दव आ गत्वा धमनीनाम् [...
मा...गत्वा धमनीनाम्—ApSS. 8. 7.
10] MSS. 1. 7. 2. 18; N. 6.
24. p. II. 476.

आ त्वा हार्षमभिरत्तन हविषा—cf. RV. 10.
173. 1; N. 9. 9. p. III. 150.

आ दधिक्राः—RV. 4. 38. 10; N. 2. 27;
10. 31. pp. II. 116; IV. 38.

आदह स्वधा—RV. 1. 6. 4; N. 1. 5.
p. I. 57.

- अक्षय स्वेनः—RV. 4.26.7; N. 11.2. p. IV. 52. आग्नीमिराग्नीणाति—AB. 2. 2. p. 31; N. 8. 5. p. III. 124.
- आदिरसि वानस्पृ—N. 9. 37. p. III. 172. आनासु पक्कम्—RV. 8. 89. 7; N. 2. 1; 6. 14. pp. II. 3, 437.
- आद्यममन—A fragment of P. 3. 2. 171; N. 5. 18. p. II. 360. आयजीवाज—RV. 1. 28. 7; N. 9. 36. p. III. 172.
- आद्यदिः उपसंख्यानम्—Vr. 5. 4.44; N. 1. 7. p. I. 71. आ यन्मे अभ्यम्—RV. 2. 4. 5; N. 6. 17. p. II. 456.
- आ व्याक्ता—N. 2.5. p. II. 43. आगुरसि—AV. 2. 17. 4; N. 3. 8. p. II. 138.
- आ नो दिवो—RV. 5. 43. 11; N. 2. 24. p. II. 108. आ यो वां मरया पृथिवीम्—SSS. 8.22.1. p. 94; N. 7. 23. p. III. 91.
- आ नो भद्राः—RV. 1. 89.1; N. 4. 19. p. II. 249. आराच्छत्रुमप—RV. 10. 42. 7; N. 1. 3; 5. 24. pp. I. 43; II. 375.
- आ नो आ भगम्—RV. 3. 30.19; N. 6.7. p. II. 413. आ रात्रि वशिषम्—Kb. II. p. 110; AV. 19. 47. 1; N. 9. 29. p. III. 167.
- आ नो भर सुवितं यस्व चाकम्—RV. 10.148. 1; N. 4. 3; 6. 28. pp. II. 205, 488. आ रुक्मैत—RV. 5. 52. 6; N. 6. 16. p. II. 446.
- आ नो जिह्वाकम्—RV. 3. 62. 16; N. 7. 10. p. III. 60. आ रुद्रासः—RV. 5. 57. 1; N. 11. 15. p. IV. 64.
- आ नो यक्कम्—RV. 10. 110. 8; N. 7.8; 8. 14. pp. III. 49, 132. आरे—दूनाम—cf. Ng. 3.26; N. 1.3. p. I. 42.
- आप इत्तन्तरिक्षनाम—cf. Ng. 1. 3; N. 4. 24. p. II. 267. आटिषेणो ह्येवम्—RV. 10. 98. 5; N. 2. 11. p. II. 73.
- आ यज्ञी—RV. 1. 81. 5; N. 3. 13. p. II. 157. आ वामुपस्थम्—RV. 2. 41. 21; N. 9. 37. p. III. 172.
- आयान्तकनुः—RV. 10. 89. 5; N. 5.12. p. II. 336. आ विबुधमग्निः—RV. 1. 88.1; N. 11. 14. p. IV. 63.
- आययी ये सर्वा देवताः—AB. 2. 16. p. 41; KB. 11.4; N. 5.14. p. II. 345. आविष्टस्तेपसंख्यानं छन्दसि—PMBH. 4.2.2. p. ii. 293; N. 8.15. p. III. 133.
- आपो हि ज्ञा—RV. 10. 9. 1; N. 9. 27. p. III. 166. आविष्टयो—RV. 1. 95. 5; N. 8. 15. p. III. 132.

- आशुः शिशानः—RV. 10. 103. 1; N. 1. 15. p. I. 97.
- आ इयेनस—RV. 1. 118. 11; N. 6. 7. p. II. 411.
- आश्रुत्कर्ण—RV. 1. 10. 9; N. N. 7. 6. p. III. 43.
- आ समुद्रादवरात्—RV. 7. 6. 7; N. 1. 3. p. I. 36.
- आसन्नापासः—RV. 6. 37. 3; N. 7. 5; 10. 3. pp. III. 31; IV. 3.
- आ सिबस्व जठरे—RV. 3. 47. 1; N. 4. 7. p. II. 216.
- आसीन उर्ध्वामुपसि क्षिणाति—RV. 10. 27. 13; N. 2. 2. p. II. 15.
- आमुष्वयन्ती यजते—RV. 10. 110. 6; N. 8. 11. p. III. 130.
- आहुतिभ्य एवेनं जनयन्ति—N. 7. 28. p. III. 108.
- इष् गतौ—DP. 2. 35; N. 1. 14; 4. 15; 5. 19; 6. 13; 11. 15. pp. I. 87; II. 234, 362, 432; IV. 64.
- इत उपजीवन्त्यमुतो मनुष्याः—N. 6. 14. p. II. 434.
- इतः प्रदानं देवा उपजिन्वन्ति—N. 7. 23. p. III. 96.
- इतः प्रदानस्य उपजीवन्ति—[TS. 3. 2. 9. 7.—इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति यस्मिन् प्रतिष्ठाति तस्मादमुतो प्रदानं मनुष्याः ।] N. 7. 10. p. III. 61.
- इति वा इति मे—RV. 10. 119. 1; N. 7. 2. p. III. 14.
- इत्थम्भूलक्षणे—P. 2. 3. 21; N. 2. 5; 4. 19, 21. pp. II. 43, 251, 261.
- इत्था धीवन्तमद्रिवः—RV. 8. 2. 40; N. 3. 16. p. II. 173.
- इदं वामास्ये—RV. 4. 49. 1; N. 7. 10. p. III. 57.
- इदं विष्णुः—RV. 1. 22. 17; N. 12. 19. p. IV. 118.
- इदं श्रेष्ठं—RV. 1. 113. 1; N. 2. 17. p. II. 98.
- इदं हविः—RV. 10. 116. 7; N. 7. 6. p. III. 42.
- इदं तृतीयं सवनं कवीनामृतेन ये चमसमेरयन्त—AV. 6. 47. 3; TS. 3. 1. 9. 2; N. 11. 16. p. IV. 66.
- इदमित्या—RV. 10. 61. 1; N. 9. 9. p. III. 151.
- इदमु त्यत्—RV. 4. 51. 1; N. 1. 5. p. I. 60.
- इदमोऽन्वादेशोऽश्वत्थात्—A fragment of P. 2. 4. 32; N. 4. 25. p. II. 275.
- इदं फेनो न कश्चिद्वा बुद्धो वा न कश्चन ।
मायेयं तव दुष्पारा विपश्चिदिति पश्यति ॥
मायामात्रमिदं सर्वमौदृतं परमार्थतः ॥ N. 3. 11. p. II. 153.
- इन्द्र आशाभ्यः—RV. 2. 41. 12; N. 6. 1. p. II. 387.
- इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठ—RV. 10. 173. 2; N. 3. 13. p. II. 163.
- इन्द्रः पूषित—RV. 3. 34. 1; N. 4. 17. p. II. 242.

इन्द्रं न त्वा—RV. 6. 4. 7; N. 1. 17. p.
I. 108.

इन्द्रमिदं गाथिनो—RV. 1. 7. 1; N. 7. 2.
p. III. 4.

इन्द्रं मित्रं वरुणम्—RV. 1. 164. 46; N.
7. 4, 18. pp. III. 28, 80.

इन्द्रवायू इमे—RV. 1. 2. 4; N. 1. 5; 7.
10. pp. I. 61; III. 60.

इन्द्रश्च विष्णो—RV. 6. 69. 8; N. 1. 4.
p. I. 53.

इन्द्रस्य तु—RV. 1. 32. 1; N. 7. 2, 3.
pp. III. 6, 7, 15.

इन्द्राकुत्सा—RV. 5. 31. 9; N. 7. 10.
pp. III. 58, 59.

इन्द्रामी रोचना दिवः—RV. 3. 12. 9; N.
7. 10. p. III. 56.

इन्द्राणीमासु—RV. 10. 86. 11; N. 11.
38. p. IV. 85.

इन्द्रा तु पूषणा—RV. 6. 57. 1; N.
4. 3; 7. 10. pp. II. 204;
III. 57.

इन्द्रा पर्वता—RV. 3. 53. 1; N. 7. 10.
p. III. 58.

इन्द्राय गावः—RV. 8. 69. 6; N. 6. 8.
p. II. 417.

इन्द्राय साम गायत—RV. 8. 98. 1; N.
7. 2. p. III. 5.

इन्द्रायेन्दो परि खद—RV. 8. 91. 3; N.
1. 3; 3. 19. pp. I. 44; II.
185.

इन्द्रावरुणा युवम्—RV. 7. 82. 1; N. 5. 2;
7. 10. pp. II. 289; III. 56.

इन्द्राविष्णू—RV. 7. 99. 5; N. 7. 10. p.
III. 59.

इन्द्रासोमा समघशंसम्—RV. 7. 104. 2; N.
7. 10. p. III. 56.

इन्द्रे कामा अयंसत—N. 7. 2. p. III. 8.

इन्द्रेण सं हि—RV. 1. 6. 7; N. 4. 12.
p. II. 225.

इन्द्रेणैते वृत्सवः—RV. 7. 18. 15; N. 6.
6; 7. 2. pp. II. 408; III. 5.

इन्द्रो अश्रायि—RV. 1. 51. 14; N. 6.
31. p. II. 499.

इन्द्रो अस्मौ अरदत्—RV. 3. 33. 6; N. 2.
26. p. II. 113.

इन्द्रो दिवः—RV. 10. 89. 10; N. 2. 16;
7. 2. pp. II. 93; III. 4.

इन्द्रो यातूनाम्—RV. 7. 104. 21; N. 6.
30. p. II. 495.

इन्द्रवति नक्षति—Ng. 2. 18; N. 6. 3; 10.
21. pp. II. 395; IV. 25.

इन्द्रहन्तृपूषार्यम्णां शौ—P. 6. 4. 12; N. 2.
1. p. II. 10.

इमं तं पश्य—RV. 10. 102. 9; N. 9. 24.
p. III. 163.

इमं तु सोमम्—RV. 1. 179. 5; N. 6. 4.
p. II. 399.

इमं मे गङ्गे—RV. 10. 75. 5; N. 9. 26.
p. III. 165.

इमा उ वाम्—RV. 3. 62. 1; N. 5. 5.
p. II. 313.

इमा गिर आदित्येभ्यः—RV. 2. 27. 1; N.
2. 13; 11. 25; 12. 36. pp. II.
82; IV. 74, 134.

- इमा जुह्वाना—RV. 7. 95. 5; N. 2. 24. p. II. 108.
- इमा तु कम्—RV. 10. 157. 1; N. 3. 13. pp. II. 161, 162.
- इमा वद्धा—RV. 3. 41. 3; N. 4. 19. p. II. 253.
- इमामो—RV. 1. 31. 16; N. 6. 20. p. II. 461.
- इमाम् तु—RV. 5. 85. 6; N. 6. 13. p. II. 432.
- इमां मे अग्ने समिधं जुषस्व—RV. 10. 70. 1; N. 8. 22. p. III. 142.
- इमा रुद्राय—RV. 7. 46. 1; N. 10. 6. p. IV. 8.
- इमे दिवः—RV. 7. 60. 7; N. 6. 20. p. II. 463.
- इमे वै सहास्तां ते शम्यामात्रं न्येताम् [व्यैताम् MS.]—MS. 4. 1. 7; N. 4. 25. p. II. 272.
- इमौ वै लोकौ सहास्तां व्यैतानावर्षे न समन्तयदित्—[...तौ व्यैतां नावर्षेन् न समन्तयत् AB.] AB. 4. 27. p. 115; N. 4. 25. p. II. 272
- इयं वै पूषा—MS. 2. 5. 5; N. 12. 17. p. IV. 116.
- इयं शुष्मेभिः—RV. 6. 61. 2; N. 2. 24. p. II. 108.
- इयाडिया ग्रीकाराणामुपसंख्यानम्—Vr. 7. 1. 39; N. 8. 11. p. III. 130.
- इला मनुष्यदिह—RV. 10. 110. 8; N. 7. 8. p. III. 49.
- इष् आमीक्ष्ये—DP. 9. 53; N. 1. 3. p. I. 39.
- इषिमदिमुदिसुखी [•खिदि• U.]—A fragment of U. 1. 52; N. 4. 7. p. II. 212.
- इषिरेण ते मनसा—RV. 8. 48. 7; N. 4. 7. p. II. 212.
- इषु इच्छायाम्—DP. 6. 59; N. 6. 22. p. II. 470.
- इष् गतौ—DP. 4. 19; N. 3. 16; 6. 20. pp. II. 172, 461.
- इह त्या सधमाद्या—RV. 8. 13. 27; N. 6. 21. p. II. 466.
- इह श्रुतः—RV. 10. 22. 2; N. 6. 23. p. II. 472.
- इहेन्द्राणीमुप—RV. 1. 22. 12; N. 9. 34. p. III. 170.
- इहेह जाता—RV. 1. 181. 4; N. 12. 3. p. IV. 99.
- इहेव स्तं मा—RV. 10. 85. 42; N. 1. 16. p. I. 99.
- इहेवैधि—RV. 10. 173. 2; N. 1. 4. p. I. 47.
- इह स्तुतौ—DP. 2. 9; N. 2. 2; 7. 15. pp. II. 22; III. 76.
- इमहे, यामि, मन्महे—Ng. 3. 19; N. 2. 1. p. II. 10.
- इर गतौ—A fragment of DP. 2. 8; N. 1. 5; 4. 23; 6. 14. pp. I. 57; II. 264, 438.
- ईर्मात्तासः—RV. 1. 163. 10; N. 4. 13. p. II. 226.
- ईवनिषौ छन्दसि—cf. Vr. 5. 2. 109; N. 6. 29. p. II. 490.

- उक्ष सेचने-DP. 1. 687; N. 12. 9. p. IV. 106.
- उच्छ्रयस्व वनस्पते-RV. 3. 8. 3; N. 1. 3. p. I. 41.
- उणादयो बहुलम्-P. 3. 3. 1; N. 4. 1. p. II. 196.
- उत मा ध्यन्तु-RV. 5. 46. 6; N. 12. 46. p. IV. 146.
- उत त्वं मुज्युम्-RV. 7. 68. 7; N. 4. 19. p. II. 250.
- उत त्वा मे-RV. 1. 122. 4; N. 6. 21. p. II. 464.
- उत त्वं सख्ये-RV. 10. 71. 5; N. 1. 9, 20. pp. I. 74, 111.
- उत त्वः पश्यन्-RV. 10. 71. 4; N. 1. 18 19. pp. I. 109, 110.
- उत नोऽहिः-RV. 6. 50. 14; N. 12. 33. p. IV. 131.
- उत मे प्रयियोः-RV. 8. 19. 37; N. 4. 15. p. II. 233.
- उत वां विष्णु-RV. 1. 153. 4; N. 4. 19. p. II. 254.
- उत स्म ते-RV. 5. 5१. 9; N. 5. 5. p. II. 311.
- उत स्मैनम्-RV. 4. 38. 5; N. 4. 24. p. II. 266.
- उत स्य वाजी-RV. 4. 40. 4; N. 2. 28. p. II. 117.
- उतादः पश्ये-RV. 6. 56. 3; N. 2. 6, 14. p. II. 50, 89.
- उतामये-RV. 3. 30. 5; N. 6. 1; 7. 6. pp. II. 388; III. 41.
- उतासि-RV. 7. 33. 11; N. 5. 14. p. II. 344.
- उतो त्वस्मै-RV. 10. 71. 4; N. 1. 9. p. I. 74.
- उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि VSS. 1. 1. 7; N. 1.2.p.I.25.
- उत्तमाः पुरुषस्तन्यः परमात्मैत्युदाहृतः-BHG. 15. 17; N. 3. 15. p. II.169.
- उत्सं दुहन्ति-RV. 1. 64. 6; N. 10. 9. p. IV. 11.
- उदितो वा-P. 7. 2. 56; N. 2. 1; 5. 2. pp. II. 11, 295.
- उदीरतामवराः-RV. 10. 15. 1; N. 11. 18. p. IV. 68.
- उदु उगोतिः-RV. 7. 76. 1; N. 11.10. p. IV. 60.
- उदुत्तमं वरुण - RV. 1. 24.1 5; N. 2. 13. p. II. 84.
- उदु त्वं जातवेदसम्-RV. 1. 50. 1; N. 1. 1, 14; 7. 20; 12. 15. pp. I. 6, 92; III. 85; IV. 114.
- उद्यन्तं वा आदित्यमभिरबुधमारोऽति तस्माद्भूम एवाभेदिता ददयो-N. 2. 13. p. II. 80.
- उद्भूतस्मै-RV. 1. 161. 11; N. 11.16. p. IV. 67.
- उद्ग्रह रक्षाः-RV. 3. 30. 17; N. 6. 3.p. II. 392.
- उन्दी ह्येदने-DP. 7. 20; N. 7. 24. p. III. 98.
- उप प्र वद-Kh. 16. p. 88; AV. 4.15. 14; N. 9. 7. p. III. 148.

उष प्रागात्—RV. 1. 162. 7; N. 6. 22.
p. II. 469.

उष भ्रेत—RV. 3. 53. 11; N. 7. 2. pp.
III. 11, 12.

उष वर्द्धि—RV. 10. 10. 10; N. 1. 3. p. I. 43.

उपम इत्यन्तिकनाम—cf. Ng. 2. 16; N. 1.
7. p. I. 70.

उपमानादाचारे—P. 3. 1. 10; N. 10. 3.
p. IV. 3.

उपर इति मेघनाम—cf Ng. 1. 10; N. 1.
5. p. I. 61.

उपश्वासय—RV. 6. 47. 29; N. 9. 13.
p. III. 154.

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे—A fragment of
P. 5. 1. 118; N. 2. 2; 10. 20;
11. 17. pp. II. 19; IV. 22, 67.

उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मका यत्र क्रियावाची शब्दः
प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः । यत्र तु
न प्रयुज्यते तत्र सप्तधनां क्रियामाहुः—
PMBH. 5. 2. 1. p. ii. 376;
N. 1. 3; 7. 10. pp. I. 35;
III. 60.

उष ह्ये सुदुघाम्—RV. 1. 164. 26; N. 11.
43. p. IV. 89.

उपावसज्ज—RV. 10. 110. 10; N. 8. 17.
p. III. 134.

उपो अदर्शि—RV. 1. 124. 4; N. 4. 16.
p. II. 236.

उपो मे—RV. 1. 126. 7; N. 3. 20. p.
II. 189.

उम उम्म पूरणे [...उम्म...B.]—DP. 6.
32; N. 4. 4. p. II. 206.

उभयाहृत्या भर—RV. 5. 39. 1; N. 4. 3.
p. II. 204.

उभा जिग्यथुः—N. 1. 4. pp. I. 54, 55.

उभाभ्यामेव वषट्कारेण स्वाहाकारेण च—SB. 9.
3. 3. 6. p. 731; N. 2. 6.
p. II. 52.

उभावश्विभ्यां पयः क्षीरेण स्नातः—N. 2. 5. p.
II. 45.

उरत्—P. 7. 4. 66; N. 5. 15. p. II.
353.

उरं नो लोकम्—RV. 6. 47. 8; N. 7. 6.
p. III. 40.

उरु प्रथस्व इति प्रथयति—SB. 1. 1. 6. 8. p.
14; N. 1. 15. p. I. 94.

उरु मे कुरु [कुरु SB.]—SB. 7. 5. 1.
22. p. 612; N. 9. 21. p.
III. 161.

उष दाहे—DP. 1. 727; N. 1. 3. p. I. 41.

उपस्तचित्रं—RV. 1. 92. 13; N. 12. 7.
p. IV. 102.

उष्णिग्गायत्रौ जागतश्च—Ping. 3. 18. p. 23.
(Cal. ed. 1930 Samvat);
N. 7. 12. p. III. 68.

उस्मा इति गोनाम—cf. Ng. 2. 11; N. 1.
17. p. I. 104.

ऊतियूतिजूतिसाति—A fragment of P.
3. 3. 97; N. 5. 3. p. II. 298.

ऊदनोर्देशे—P. 6. 3. 98; N. 2. 22. p.
II. 106.

ऊर्णमदा वि—RV. 5. 5. 4; N. 8. 9. p.
III. 128.

- ऊर्णु आच्छादने—DP. 2. 30; N. 11. 50.
p. IV. 95.
- ऊर्णा नो यज्ञो देवलोके गच्छतु इत्येवैतदाह—
N. 4. 21. p. II. 262.
- ऊर्णा यस्यामतिः—AV. 7.14. 2; N.6. 12.
p. II. 429.
- ऋ गतो [ऋ गतिप्रापणयोः B.]—DP. 1.
983 (see also 3. 16, 17);
N. 2. 11; 3. 3; 4. 19; 5. 15;
6. 2; 7. 21; 9. 40. pp. II.
75, 123, 256, 353, 390; III.
86, 174.
- ऋचां त्वः पोषम्—RV. 10. 71. 11; N. 1.
8. p. I. 72.
- ऋचि ऋक्षरपदादिलोपच्छन्दसि—Vr. 6. 1.
37; N. 2. 1. p. II. 11.
- ऋचीषमः—RV. 10. 22. 2; N. 13. 1.
p. IV. 147.
- ऋचो अक्षरे—RV. 1. 164. 39. N. 13.
10. p. IV. 153.
- ऋच्छन्तीव खे उदगन्ताम्—N. 1.9. p.I. 75.
- ऋच्यष्टुहं साम गायति—CHU. 1. 6. 7. p.
57; N. 7. 12. p. III. 67.
- ऋजीवी वज्री—RV. 5. 40. 4; N. 5. 12.
p. II. 337.
- ऋजुनीती—RV. 1. 90.1; N. 6. 21. p.
II. 466.
- ऋक्षमुक्षुशायने—RV. 8. 25. 22; N. 5.
15. p. II. 352.
- ऋजःश्वा शतम्—RV. 1. 8. 16; N. 5.21.
p. II. 368.
- ऋज्राश्वः शतमेकं च मेषाम्—RV. 1. 117.
18; N. 5. 21; p. II. 368.
- ऋतं शंसन्तम्—RV. 10. 67. 2; N. 5.
4. p. II. 306.
- ऋतं सिन्धवो वरुणस्य—RV. 2. 28. 4; N.
12. 37. p. IV. 135.
- ऋतं च सत्यं च—RV. 10. 190. 1; N. 3.
13. p. II. 160.
- ऋतमुदकम्—cf. Ng. 1. 12; N. 1.7. p.
I. 69.
- ऋतस्य हि—RV. 4. 23. 8; N. 6. 16;10.
41. pp. II. 445; IV. 45.
- ऋत्विग्दष्टृक्—A fragment of P. 3. 2.
59; N. 3. 19. p. II. 185.
- ऋदूदरेण—RV. 8. 48. 10; N. 6. 4. p.
II. 399.
- ऋध्याम स्तोमम्—RV. 10. 106. 11; N.
12. 40. p. IV. 140.
- ऋवीसे अत्रिम्—RV. 1. 116. 8; N. 6.
3. p. II. 395.
- ऋमुर्ऋमुभिः—RV. 7. 48. 2; N. 5. 2.
p. II. 291.
- ऋष गतो [ऋषी B.]—DP. 6. 7; N.9.40.
p. III. 174.
- ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवदानवाः—
Mn. 3. 201; N. 11. 20. p.
IV. 70.
- एक एव ह्योऽवतस्थे न द्वितीयः—cf. TS. 1.
8. 6. 1; N. 1. 15. pp. I.94,95.
- एकः सुपर्णः—RV. 10. 114. 4; N.
10. 46. p. IV. 50.

एकं चमसम्—RV. 1. 161. 2; N. 11.

16. p. IV. 66.

एकं पादं नोत्खिदति सलिलाढसं उच्चरन् ।

स चेदुदखिदत्पादं न मृत्युर्नामृतं भवेत् ॥—N.

12. 30. p. IV. 128.

एकया प्रतिधा—RV. 8. 77. 4; N. 5.11.

p. II. 329.

एकह्लादौ—A fragment of P. 6. 3.

59; N. 2. 3. p. II. 35.

एकाक्षरात् कृतो जाते सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ—

PMBH. 5. 2. 2. p. ii. 398;

N.4. 24. p. II. 267.

एकादश संप्रैष्यैर्यानि जानीमश्छन्दांसि—N. 8.

22. p. III. 142.

एतत्त्यज—RV. 1. 88. 5; N. 5. 4. p.

II. 307.

एतदस्या अनः—RV. 4. 30. 11; N. 11.

48. p. IV. 93.

एतन्न वा एतदक्षरम् [एकमक्षरम् B.]—KB.

6. 12; N. 13. 10. p. IV. 154.

एतद्वै दैव्यं मधु यदाज्यम् [एतद्वै मधु दैव्यं यदाज्यम्

AB.] AB. 2. 2; p. 29. N.

8. 18. p. III. 135.

एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं—G.B. II. 2.6; 4.2. pp.

171, 211; ['यजुर्वा'-is omitted in AB] AB. I. 4, 13, 16,

17; N. 1. 16. p. I. 99.

एतया निषादस्थपतिं याजयेत्—KSKBH. 1.

1. 12; pp. 7, 8 (Benares,

1903); N. 3. 8. p. II. 139.

एता उ त्या—RV. 1. 92. 1; N. 12. 7.

p. IV. 102.

एता विष्वा—RV. 10. 50. 6; N. 5. 25.

p. II. 378.

एते वदन्ति—RV. 10. 94. 2; N. 7. 7.

p. III. 45.

एनाङ्गूषेण—RV. 1. 105. 19; N. 5.

11. p. II. 335.

एभिर्नो अकैः—RV. 4. 10. 3; N. 2. 14.

p. II. 86.

एमीदेशम्—RV. 10. 34. 5; N. 12. 7.

p. IV. 103.

एमेनं सज्जता सुते—RV. 1. 9. 2; N. 1.10.

p. I. 79.

एवा महो अगुर—RV. 10. 99. 12; N. 5.

3. p. II. 299.

एव देवः—RV. 9. 3. 5; N. 6. 28. p.

II. 488.

एव नोदियात् यथेताममावाहुतिं न जुहुयात्—SB.

2. 2. 5; N. 7. 28. p. III. 107.

एषामुपरः स्वविद्यो मध्यमः—N. 2. 21. p.

II. 104.

एहि वाम्—RV. 6. 55. 1; N. 5. 9. p.

II. 326.

ऐन्द्रं पयोऽमावासायाद्—N.7.4. p. III. 23.

ओक उचः के—P. 7. 3. 64; N. 3. 3. p.

II. 123.

ओङ्कारश्चाथञ्चद्वा द्वावेतौ ऋणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेनेमौ ऋणौ स्मृतौ ॥

N. 7. 1. p. III. 1.

- ओजसो जातम्—RV. 10. 73. 10; N. 5. 25. p. II. 378.
- ओमासः—RV. 1. 3. 7; N. 12. 40. p. IV. 138.
- ओषधीः प्रति—RV. 10. 97. 3; N. 6. 3. p. II. 395.
- ओषधे त्रायस्वैनम् [त्रायस्व only VS.]—VS. 4. 1; 5. 42; 6. 15; N. 1. 15. p. I. 94.
- ओषु स्वसारः—RV. 3. 33. 9; N. 2. 26. p. II. 114.
- ओहाक् त्यागे—DP. 3. 8; N. 4. 11; 12. 11. pp. II. 224; IV. 109.
- ओहाङ् गतौ—DP. 3. 7; N. 4. 11; 5. 21; 6. 14; 8. 17. pp. II. 224, 365, 435; III. 134.
- औक् आपः—P. 7. 1. 18, N. 1. 9. p. I. 75.
- ककुद्स्यावस्थायां लोपः—P. 5. 4. 146; N. 7. 12. p. III. 68.
- कणे मनसी श्रद्धाप्रतीघाते—P. 1. 4. 66; N. 5. 11. p. II. 329.
- कण्टति विस्थिति—cf. Ng. 2. 14; N. 9. 33. p. III. 170.
- कतरा पूर्वा—RV. 1. 185. 1; N. 3. 22. p. II. 193.
- कदा मर्ते—RV. 1. 84. 8; N. 5. 17. p. II. 359.
- कदा वसो—RV. 10. 105. 1; N. 5. 12. p. II. 339.
- कदु प्रियाय—RV. 5. 48. 1; N. 5. 5. p. II. 316.
- कदु महीधृष्टा—RV. 8. 66. 10; N. 6. 26. p. II. 480.
- कक्षिण्यासु वृधसानः—RV. 4. 3. 6; N. 2. 7. p. II. 57.
- कनिक्रदज्जुषम्—RV. 2. 42. 1; N. 9. 4. p. II. 145.
- कनीनकेव विद्रधे—RV. 4. 32. 23; N. 4. 15. p. II. 231.
- करणोऽथोविद्भुषु—P. 3. 3. 82; N. 9. 24. p. III. 163.
- करस्नाविति बाहुनामसु—cf. Ng. 2. 4; N. 6. 17. p. II. 449.
- कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः—P. 3. 2. 186; N. 5. 6. p. II. 318.
- कर्तुः क्यङ् सलोपश्च—P. 3. 1. 11; N. 10. 3. p. IV. 3.
- कर्तृकर्मणोः कृतिः—P. 2. 3. 65; N. 2. 22; 12. 17. pp. II. 105; IV. 116.
- कर्मणि हनः—P. 3. 2. 86; N. 5. 22. p. II. 371.
- कर्मण्यण्—P. 3. 2. 1; N. 10. 14. p. IV. 16.
- कर्मण्यधिकरणे च—P. 3. 3. 93; N. 9. 14. p. III. 155.
- कल्पनास्त्रि प्रयोगाणां कल्पोऽनुष्ठानसाधनः [०नम् KTV.] । सूत्रन्तु सूत्रनास्त्रिणां स्वयं कल्प्यं [कल्प्य KTV.] प्रयोगकम् ॥—KTV. 1. 3. 10. p. 161; N. 8. 2. p. III. 120.

कथं चेज्जे—P. 6. 3. 107; N. 6. 19. p.

II. 459.

कव्यञ्चरपुतनस्यचि लोपः—P. 7. 4. 39; N.

1. 8. p. I. 73.

कसेः—[कस गतौ B.]—DP. 1. 913; N.

2. 1. p. II. 12.

काकुर्म दन्तधावनम्—N. 7. 12. p. III. 68.

कामस्तद्रे—RV. 10. 129. 4; N. 3. 13.

p. II. 160.

कायमानो वना—RV. 3. 9. 2; N. 4. 14.

p. II. 228.

काकरहम्—RV. 9. 112. 3; N. 6. 6. p.

II. 406.

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे—P. 2. 3. 5; N. 6.

6. p. II. 410.

किकिनोः प्रकरणे उत्सर्गकृन्दसि सदादिभ्यो

दर्शनात्—cf. P. 3. 2. 171; N.

2. 2. p. II. 18.

कि ते कृण्वन्ति—RV. 3. 53. 14; N. 6.

32. p. II. 501.

किमिच्छन्ती—RV. 10. 108. 1; N. 11.

25. p. IV. 74.

किमिते—RV. 7. 100. 6; N. 5. 8. p. II. 324.

कुञ्ज कौटिल्ये [कुञ्ज (कुञ्चि कुञ्चु) कौटिल्या-

स्पीमावयोः B.] DP. 1. 201;

N. 5. 28. p. II. 384.

कुमारशित्पितरं वन्दमानम्—RV. 2. 33. 12;

N. 1. 4. p. I. 49.

कुह रिवहोषा कुह—RV. 10. 40. 2; N. 3.

15. p. II. 166.

कुहमहश्च सुकृतं—AV. 7. 47. 1. MS. 4.

12. 6; N. 11. 33. p. IV. 81.

कृकवाकुं सावित्रमालमेत—[cf. कृकवाकुः सावित्रः

VS. 24. 35.] N. 12. 13. p.

IV. 111.

कृके वचः कथ—U. 1. 6; N. 12. 14. p.

IV. 112.

कृणुष्व पाजः—RV. 4. 4. 1; N. 6. 12.

p. II. 427.

कृतं न शङ्गी—RV. 10. 43. 5; N. 5. 22.

p. II. 371.

कृली छेदने—DP. 6. 141; N. 1. 9; 9.

40. pp. I. 75; III. 174.

कृतेः ['कृती छेदने'-इत्यस्य]—DP. 6. 141;

N. 2. 1. p. II. 12.

कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च—U. 1. 17; N. 2. 1.

p. II. 12.

कृत्यत्युटो बहुलम्—P. 3. 3. 113; N. 1. 3.

p. I. 36.

कृत्यानां कर्तरि वा—P. 2. 3. 71; N. 11.

21. p. IV. 71.

कृत्यार्थं तैवकेन केन्यत्पदः—P. 3. 4. 14; N.

10. 21. p. IV. 24.

कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति—PMBH. 2.

2. 1. p. i. 417; N. 1. 1. p. I. 11.

कृषपाजि—A fragment of. U. 1. 1; N.

10. 1. p. IV. 1.

कृष्णं निधानम्—RV. 1. 164. 47; N. 7.

24. p. III. 98.

केचित् संश्लिष्यतेऽथ कालादावपि वर्तते ।

येन तेन भवेत् सो विक्लपवन्मङ्गले तथा ॥—

N. 7. 1. p. III. 1.

केश्यमि केही—RV. 10. 136. 1; N. 12.

26. p. IV. 124.

को अस्य वेद—RV. 10. 10. 6; N. 5. 2.
p. II. 293.

को तु मर्या—RV. 8. 45. 37; N. 4. 2.
p. II. 198.

को न्वत्र मरुतः—RV. 1. 165. 13; N. 4.
7. p. II. 215.

क्त्वो यक्—P. 7. 1. 47; N. 1. 4. p.
I. 46.

क्याच्छन्दसि—P. 3. 2. 170; N. 1. 8; 2.
25; 7.2. pp. I. 73; II. 111; III. 6.

कृतकथादिसुत्रान्तादृक्—P. 4. 2. 60; N. 7.
23. p. III. 89.

क्रियायोगे—A fragment of. P. 1.4.59;
N. 3. 16. p. II. 171.

कीलं वः—RV. 1. 37. 1; N. 7. 2.
p. III. 11.

केशकर्मविपाकाशयेरपरामुष्टः—पुरुषविशेषः कश्चिदीश्व-
रोऽभ्युपगतः—[कश्चिद् and अभ्युपगतः
are not found in the Sūtra.]
PY. 1.24; N. 7.4. p. III. 30.

किप् च—P. 3. 2. 76; N. 4. 15; 7. 2.
p. II. 235; III. 9.

क्षण [क्षण B.] हिंसायाम्—DP. 8. 3; N. 6.
1. p. II. 387.

क्षि निवासगत्योः—DP. 6. 114, N. 4. 18;
6. 3. pp. II. 246, 396.

क्षि हिंसायाम्—DP. 5. 30, 34; N. 2. 7.
p. II. 58.

क्षेत्रस्य पतिना वयम्—RV. 4.57. 1; N. 10.
15. p. IV. 16.

क्षेत्रस्य पते—RV. 4. 57. 2; N. 10. 16.
p. IV. 17.

क्षमायी विष्मन्ने—DP. 1. 515; N. 10. 8.
p. IV. 9.

गन्धर्वो अस्य रक्षनाम्—N. 4.25. p. II. 274.

गमहनजनखनचर्षा लोपः—A fragment of
P. 6. 4. 98; N. 2. 1. p. II. 9.

गवाकृतिर्व कश्चिदुपरतेत्यतः सर्वत्रोपरता भवति,
पिण्डान्तरस्थोपलभ्यते—['न कश्चिदुपरतेति
कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति, इत्यान्तरस्था
तूपलभ्यते'—इति पाठः—PMBH. 1.
1. 1]; N. 1. 2. p. I. 17.

गवामसि गोपतिः—RV. 7. 98. 6; N. 2.
14. p. II. 89.

गातोः—DP. 3. 25; N. 2. 5. p. II. 42.

गाहृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्धन्ये च—DP. 1. 4; N. 2.
2. p. II. 14.

गायत्री वै श्वेनो भूत्वा दिवः सोममाहरत्—[सा
गायत्री सोममाहरत्—SB. 1. 8. 2.
10. p. 81]; N. 1. 3. p. I. 44.

गायन्ति त्वा—RV. 1. 10. 1; N. 5. 5.
p. II. 311.

गा स्तुतो छन्दसि—[गा स्तुतो B.]—DP. 3.
25; N. 2. 2. p. II. 22.

गीर्वाणाः स्युर्दिवौकसः—N. 6.14. p. II. 437.

गुणवचनेभ्यो मत्वो लुक्—Vr. 5. 2. 94; N.
4. 25. p. II. 274.

गुरी उद्यमने—DP. 6. 103; N. 10. 47.
p. IV. 51.

गुह्र संवरणे—DP. 1. 944; N. 5. 8. p.
II. 324.

गृणातीत्यर्चैतिकर्मा—of. Ng. 3. 14; N. 1.
10. p. I. 80.

- पृ स्तुतौ—[गा B.]—DP. 3. 25; N. 4.
 24. p. II. 267.
 पृहपतेः—ApSS. 12. 27. 6; N. 11. 32.
 p. IV. 80.
 गोदो ब्रह्मस्य [‘गोदो-इत्यस्य स्थाने वेदे ‘यत्र’-इति
 पाठः]—RV. 9. 113. 10; N. 2.
 14. p. II. 89.
 गोभिः क्राणा अनुवत—cf. RV. 1. 134. 2;
 N. 4. 19. p. II. 254.
 गोभिर्यदीमन्ये—RV. 8. 2. 6; N. 5. 3.
 p. II. 302.
 गोभिः श्रीणीत—RV. 9. 46. 4; N. 2. 3,
 4. pp. II. 36, 43.
 गोभिः सप्तद्वः—RV. 6. 47. 26; N. 2. 5.
 p. II. 47.
 गोरक्षकान् वाणिजिकाः—Mn. 8. 102; N. 6.
 26. p. II. 481.
 गौर्न पर्व—RV. 1. 61. 12; N. 2. 1. p.
 II. 4.
 गौरभीमेत्—RV. 1. 164. 28; N. 11.
 42. p. IV. 88.
 गौरिव गवयः—[cf. यथा गौरिवं गवयः—NVBH.
 1. 1. 6.] N. 3. 13. p. II. 162.
 गौरीभिनाय—RV. 1. 164. 41; N. 11.
 40. p. IV. 86.
 ग्रह उपादाने—DP. 9. 61; N. 10. 23. p.
 IV. 27.
 ग्रीवायां बद्धः—RV. 4. 40. 4; N. 1. 3.
 p. I. 43.
 ग्ले ग्ले हर्षक्षये [ग्ले हर्षक्षये ग्ले गात्रविनामे
 (हर्षक्षये)B.]—DP. 1. 952, 953;
 N. 1. 20. p. I. 115.
 गजर्वे कविधानं स्यात्नापाव्यधिहिनियुष्यवेम्—PM—
 BH. 3. 3. 1. p. ii. 150; N. 4.
 6. p. II. 209.
 गसिमसोः—A fragment of P. 6. 4.
 100; N. 5. 12. p. II. 339.
 गृ क्षरणदीप्तोः—DP. 3. 14; N. 2. 2; 4.
 24. pp. II. 18, 276.
 घृतत्रापाम्—RV. 10. 51. 8; N. 2. 2. p.
 II. 23.
 घृतमुदकनाम—cf. Ng. 1. 12; N. 1. 5.
 p. I. 58.
 घृतस्य घाराः—RV. 4. 58. 8; N. 4. 15.
 p. II. 234.
 चकार गर्भम्—RV. 3. 31. 2; N. 4. 3.
 p. II. 204.
 चक्षिर्देशने—[चक्षिर् व्यक्तायां वाचिB.]—DP.
 2. 7; N. 6. 11. p. II. 425.
 चतुरश्रिदमानात्—RV. 1. 41. 9; N. 2. 2;
 3. 16; pp. II. 28, 171.
 चतुरद्वयतावाद्यक्षरलोपश्च—Vr. 5. 2. 51; N.
 8. 2. p. III. 116.
 चत्वारि वाक्—RV. 1. 164. 45; N. 13.
 9. p. IV. 151.
 चदि आह्वाने [•आह्वाने दीप्तौ च B.]—DP.
 1. 68; N. 6. 28. p. II. 486.
 चन्द्रमा अप्सवन्तः—RV. 1. 105. 1; N. 4.
 6. p. II. 210.
 चमु छमु जमु क्षमु अदने—DP. 1. 497-501;
 N. 7. 25. p. III. 103.
 चादयो ऽनुदात्ताः—PhS. 4. 16; N. 6. 27.
 p. II. 484.

- चित्रं देवानाम्—RV. 1. 115. 1; N. 12. 16.
p. IV. 115.
- चिदसि मनासि—MS. 1. 2. 4; N. 5. 5. p.
II. 315.
- चोः कुः—P. 8. 2. 30; N. 4. 19. p.
II. 253.
- छन्दसि क्रमेके—Vr. 4. 1. 39; N. 9. 26.
p. III. 165.
- छन्दसि परेऽपि—P. 1. 4. 81; N. 7. 9.
p. III. 54.
- छन्दसीणः—U. 1. 2; N. 5. 2; 10. 1. pp.
II. 292; IV. 1.
- छन्दसीवनिपौ च—Vr. 5. 2. 109; N. 2.
5. p. II. 44.
- छन्दांसि वै विश्वा रूपाणि—N. 2. 28. p. II. 118.
- छीनद्योर्नुम् [आच्छीर्नद्योर्नुम् B.] P. 7. 1. 80;
N. 1. 9. p. I. 75.
- जघनादसृजत—[of. स जघनादसृगानसृजत TB.
2. 2. 9. 5.] N. 3. 8. p. II. 139.
- जघान कंसं किल वासुदेवः—PMBH. 3. 2. 2.
p. ii. 119; N. 1. 5. p. I. 62.
- जनं भगो गच्छति [भगच्छन् MS.] MS. 1.
6. 12; N. 12. 14. p. IV. 113.
- जनयत्ये त्वा संयौमि—VS. 1. 22; N. 4.
25. p. II. 271.
- जनसनखनक्रमगमो विद्—A fragment of
P. 3. 2. 67; N. 6. 29; 10. 29,
45; pp. II. 490; IV. 36, 49.
- जनान्, मनुष्यनामैतत्—cf. Ng. 2. 3. [पञ्च
जनाः]; N. 1. 15. p. I. 95.
- जरा बोध—RV. 1. 27. 10; N. 10. 8.
p. IV. 9.
- जसु साहने [जसु हिसायाम् B.]—DP. 10.
130; N. 4. 23. p. II. 265.
- जसु मोक्षणे—DP. 4. 102; N. 4. 23.
p. II. 265.
- जातं यत्ना परि—RV. 3. 51. 8; N. 5. 15.
p. II. 351.
- जातवेदो बहस्वैनं सुकृतां यत्र लोकः—SSS. 4.
14. 36. p. 44 (Bib. Ind. ed.);
N. 7. 21. p. III. 86.
- जातेरस्त्रीविषयात्—A fragment of P.
4. 1. 63; N. 5. 15. p. II. 349.
- जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनम्—A fragment
of P. 1. 2. 58; N. 1. 3; 4.
3. pp. I. 44; II. 201.
- जामि वा एतद् यस्मै क्रियते यदन्वञ्चो पुरोडाशौ—
N. 4. 20. p. II. 258.
- जयेव पत्ये—RV. 10. 10. 7; N. 5. 2. p.
II. 293.
- जार आ भगम्—RV. 10. 11. 6; N. 3.
16. p. II. 171.
- जिघम्यमि हविषा—RV. 2. 10. 4; N. 2. 2.
p. II. 23.
- जीवसंज्ञोऽन्तरात्माऽन्यः सहजः सर्वदेहिनाम्—Mn.
12. 13; N. 3. 15. p. II. 169.
- जीवानो अभि—RV. 8. 67. 5; N. 6. 27.
p. II. 482.
- जीवेगदुः—U. 1. 80; N. 5. 19. p.
II. 363.
- जुन गतौ—DP. 6. 37; N. 6. 15. p.
II. 440.

जुषस्व नः—RV. 7. 2. 1; N. 8. 22. p. III. 142.

जुशे दमूनाः—RV. 5. 4. 5; N. 2. 2; 4. 5; 5. 19. pp. II. 22, 208, 362.

जुहुरे वि चितयन्तः—RV. 5. 19. 2; N. 4. 19. p. II. 252.

जूलभ्यान्धन्—U. 2 6; N. 6. 17. p. II. 455.
ज्यया अद—RV. 7. 39. 3; N. 12. 43. p. IV. 143.

ज्यायांसमस्य—RV. 5. 44. 8; N. 6. 15. p. II. 440.

ज्या बयेहानौ—DP. 9. 29; N. 9. 19. p. III. 158.

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत—[cf. (वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेत—ApSS. 10.2.1.]. JNM. 3. 3. 3. p. 13; TaB. 16. 15. 5. p. 342; SRV. p. 11; N. 1. 1. p. I. 9.

ज्योतिष्मती प्रतिमुञ्चते नमः—TS. 4. 3. 11. 3; MS. 2. 13. 10; KS. 39. 10; N. 2. 14. p. II. 89.

जि अभिभवे—DP. 1. 994; N. 5. 9. p. II. 327.

जित्तरस्त्रिभ्यविमवाप—A fragment of P. 6. 4. 20; N. 2. 2; 5. 3; 12. 40. pp. II. 21, 298; IV. 138.

जोह विहायसा गतौ—DP. 1. 1017; N. 4. 17. p. II. 243.

हुदास् दाने—DP. 3. 9; N. 2. 1. p. II. 8.

हुमिन् प्रक्षेपे—DP. 5. 4; N. 7. 29; 10. 22. pp. III. 109; IV. 26.

जह बन्धने—DP. 4. 57; N. 2. 2; 4. 11. pp. II. 14, 224.

जु स्तुतौ—DP. 2. 26. N. 7. 2. p. III. 5.

जेरनिदि—P. 6. 4. 51; N. 3. 21. p. II. 192.

त आयजन्त—RV. 10. 82. 4; N. 6. 15. p. II. 439.

तं वदत्ताया—RV. I. 66. 5; N. 10. 21; p. IV. 23.

तं विशाकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च—BU. 4. 4. 2; N. 2. 13. p. II. 85.

तं सखायः—RV. 9. 98. 12; N. 5. 15. p. II. 347.

तक्ष तक्ष तनूकरणे—DP. 1. 685, 686; N. 8. 14. p. III. 132.

तदिति वै यज्ञो विदुषा गच्छता य भे समृद्धं भविष्यति—N. 4. 10. p. II. 256.

तच्चक्षुरिदमाप—cf. KS. 39. 4; N. 7. 3. p. III. 16.

तच्छंयोरावृणीमहे—MS. 4. 13. 10; N. 4. 21. p. II. 262.

ततो वयः प्रयतन्—RV. 10. 27. 22; N. 4. 3. p. II. 204.

तदग्नौति—A fragment of Vr. on Gana Sutra. 3. 1. 26. N. 1. 4; 3. 21. pp. I. 47; II. 192.

तते प्रयच्छामि—TB. 2. 7. 7. 7; N. 3. 8. p. II. 138.

तस्त्वं पर्यायशब्देन व्युत्पत्तिश्च द्वयोरपि ।

निगमो निर्णयश्चेति व्याख्येयं निगमे पदे ॥—

N. 4. 1; p. II. 196.

जन्वा यामि—RV. 1. 24. 11; N. 2. 1.

p. II. 10.

तत्परं मय—ASU. 3; N. 1. 2. p. I. 27.

तत् पूज्णे पर्याजिहुः—SB. 1.7. 4.7. p. 73.

N. 6. 31. p. II. 497.

तत्र तद्देव—P. 5.1.116; N. 2.23. p. II. 107.

तत्सूर्यस्य—RV. 1. 115. 4; N. 4. 11.

p. II. 222.

तद्वच यानः प्रथमम्—RV. 10. 53. 4; N.

3. 8. p. II. 138.

तदधीते तद्देव—P. 4. 2. 59; N. 1. 8; 7.

13. pp. I. 73; III. 89.

तदुद्वपति गाय—VS. 12. 71; N. 7.3. p.

III. 22.

तदुप्रयस्यतमम्—RV. 1. 62. 6; N. 1. 5.

p. I. 60.

तदेवानां देवतमाय—RV. 2. 24. 3; N. 5.

16. p. II. 356.

तद्भूतोः कर्पशोभोर्देवतयोः सुहागमस्तलोपश्च [सुट्

तलोपश्च Vr.]—Vr. 6. 1. 157;

N. 3. 14. p. II. 164.

तद्वायं वृणीमहे—RV. 8. 25. 13; N. 5. 1.

p. II. 285.

तदु विहारे—DP. 8. 1; N. 2. 1; 4. 15.

pp. II. 11, 234.

तदूत्यजेव तत्करा—RV. 10. 4. 6; N. 3.

14. p. II. 164.

तदूनपात्पथ ऋतस्य—RV. 10. 110. 2; N.

8. 6. p. III. 126.

तं धक्ष्यतसम्—RV. 4. 4. 4; N. 5. 12. p.

II. 336.

तमस्तुरीपम्—RV. 1. 112. 10; N. 6. 21.

p. II. 464.

तन्वा मे तन्वम्—RV. 10. 10. 11; N. 6.

28. p. II. 485.

तपसस्तनूति—VS. 4.26; N. 6.7. p. II. 411.

तप्तनतनयनाथ—P. 7. 1. 45; N. 4. 7.

p. II. 213.

तप् पर्यमरुहयाम्—Vr. 5.2. 122; N. 1. 20.

p. I. 119.

तम आसीत्—RV. 10. 129. 3; N. 7. 3.

pp. III. 17, 18.

तमर्चन्तं न—RV. 8. 102. 12; N. 4. 14.

p. II. 230.

तमिद्वन्धु नो गिरः—RV. 9. 61. 14; N.

1. 10. p. I. 79.

तमिन्वे—RV. 4. 5. 7; N. 6. 17. p. II.

454.

तमीमहे—RV. 6. 22. 3; N. 6. 3. p.

II. 396.

तमु त्वा नूनम्—RV. 8. 90. 6; N. 5. 22.

p. II. 370.

तमु नः पूर्वै—RV. 6. 22. 2; N. 6. 3.

p. II. 396.

तम् अकृण्वत्—RV. 10. 88. 10; N. 2. 9;

12.19. pp. II. 67, 68; IV. 118.

तम् तु समनः—RV. 8. 41. 2; N. 10. 5.

p. IV. 6.

तमेव ऋषिम्—RV. 10. 107. 6; N. I. 5.

p. I. 59.

तं प्रमथा पूर्वथा—RV. 5. 44. 1; N. 3.16.

p. II. 175.

तं मेदस्तः—MS. 4. 13. 9; N. 6. 16. p.

II. 444.

- तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्याम्—[cf. स मृत्युं तरति स पाप्मानं तरति स ब्रह्म हत्यां तरति NPTU. 5. 4.] N. 5. 2. p. II. 290.
- तव त्व इन्द्र—RV. 10. 138. 1; N. 4. 25. p. II. 269.
- तव प्रयाजा—RV. 10. 51. 9; N. 8. 22. p. III. 140.
- तत्पक्षये दधु च—DP. 4. 103, 104; N. 4. 25; 7. 23; 9. 27. pp. II. 269; III. 89, 166.
- तस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् [यस्मात् TA.]—TA. 10. 10. 3; N. 7. 5. p. III. 37.
- तस्मात् सर्वावृत्तुन पञ्चबोऽमिमभिसर्पन्ति—MS. 1. 8. 2; N. 7. 20. p. III. 84.
- तस्मादेते व्यक्ततरे इव—N. 1. 9. p. I. 75.
- तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचः—RV. 10. 90. 9; N. 7. 11. p. III. 66.
- तस्मिन्महं निदधे—VS. 15. 49; TS. 4. 7. 13. 3; N. 2. 14. p. II. 88.
- तस्मै जुहोमि हविषा घृतेन । मा देवानां मोमुह् भागधेयं स्वाहा । तस्मै...घृतेन । मा देवानां मोमुह्द्भागधेयं मोऽस्माकं मोमुह्द् भागधेयं स्वाहा—AsSS 8. 14. 4; N. 8. 2. p. III. 120.
- तस्य परमाज्ञेचितम्—P. 8. 1. 2; N. 7. 31. p. III. 112.
- तस्य वयं सुमती—RV. 6. 47. 13; N. 6. 7. p. II. 412.
- तस्याः समुद्राः—RV. 1. 164. 42; N. 11. 41. p. IV. 87.
- तस्येदम्—P. 4. 3. 120; N. 6. 29. p. II. 490.
- ता नो रासन्—RV. 7. 34. 22; N. 6. 14. p. II. 434.
- ताभ्यामन्यत्रोणादयः—P. 3. 4. 75; N. 6. 23. p. II. 475.
- ता वां वास्तुन्युऽमसि—RV. 1. 154. 6; N. 2. 7. p. II. 54.
- ता सम्राजा—RV. 2. 41. 6; N. 2. 13. p. II. 83.
- ताँ आ रुद्रस्य—RV. 7. 58. 5; N. 4. 15. p. II. 233.
- तां विद्वरुषाः—RV. 8. 100. 11; N. 3. 16. p. II. 174.
- तिङ्क्षीणि व्रीणि—A fragment of P. 1. 4. 100; N. 7. 1. p. III. 3.
- तिरोऽन्तर्धौ—P. 1. 4. 71; N. 4. 7. p. II. 215.
- तिर्यग्विचलधमसः—cf. AV. 10. 8. 9; N. 12. 38. p. IV. 136.
- तिष्ठा तु कम्—RV. 3. 53. 2; N. 3. 13. p. II. 162.
- तिष्ठो देवीः—RV. 10. 110. 8; N. 7. 8. p. III. 49.
- तुञ्जे तुञ्जे—RV. 1. 7. 7; N. 6. 18. p. II. 457.
- तुभ्यं श्रोतन्ति—RV. 3. 21. 4; N. 5. 11. p. II. 333.
- तुमर्थे सेसेन्—A fragment of P. 3. 4. 9; N. 7. 20. p. III. 85.
- तुरिष्ठेमेयस्तु—P. 6. 4. 154; N. 7. 10. p. III. 62.
- तुल्यश्रुतीनां [भिषानां] अभिधेयैः परस्परम् ।

वर्णानां यः पुनर्वाचो यमकं तन्निदध्यते ॥ BKA.

2. 17; N. 10. 16. p. IV. 18.

तुविक्षं ते—RV. 8. 77. 11; N. 6. 33. p. II. 504.

तुविधीवः—RV. 5. 2. 12; 8. 17. 8; 64. 7; N. 7. 5. p. III. 36.

तुच्छन्दसि—P. 5. 3. 59; N. 5. 9; 7. 10. pp. II. 326; III. 62.

तक्ष स्तक्ष णक्ष गतौ—DP. 1. 690, 691, 692; N. 6. 3; 10. 21. pp. II. 395; IV. 25.

तृतीयसवनं एव त्र्यहः—cf. तृतीये.....त्र्यहो भवति । KSS. 22.6. 8. p. 1008.

(Weber's ed.) N. 12. 40. p. IV. 138.

तृतीयो भ्राता—RV. 1. 164. 1; N. 4. 25. p. II. 274.

तदि [उत्तदिर् B.] हिंसानादरयोः—DP. 7. 9; N. 1. 12; 2. 2; 10. 14. pp. I. 84; II. 16; IV. 16.

ते आचरन्ती—RV. 6. 75. 4; N. 9. 40. p. III. 174.

ते देवा असुरान् प्राणुदन्त —[cf. असुरा वा एषु लोकेष्वासंस्तान् देवा ऊर्ध्वसद्यनेनेऽशो लोकेभ्यः प्राणुदन्त Ta B. 9. 2. 11.] N. 3. 8. p. II. 139.

तेन तुल्यम्—A fragment of P. 5. 1. 115; N. 7. 6. p. III. 39.

तेनमेव हि संसारो रागादिक्लेशवासितम् ।

तदेवं तैर्विनिर्मुक्तं न भवन्त इति कथ्यते ॥

N. 7. 5. p. III. 36.

तेनाश्वन्तान् दमयेत्—A fragment of GD.

11.30. p. 188. (Mysore, 1917);

N. 2. 2. p. II. 28.

ते सोमादो हरी—RV. 10. 94. 9; N. 2. 5. p. II. 45.

ते हि यज्ञेषु—RV. 7. 39. 4; N. 6. 13. p. II. 431.

तेलं पानीयं घृतं पानीयम्—N. 1. 1. p. I. 6.

तोशतिर्वैयकर्म—cf. Ng. 2. 19; N. 4. 7. p. II. 214.

त्यज धर्मेपधर्मे च उभे [तथा MBH.] सत्यानृते त्यज । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत् [तं MBH.] त्यज ॥ MBH. 12. 329. 40; AS. 5; N. 7. 5. p. III. 36.

त्यज्जिदित्या कल्पयम्—RV. 5. 32. 6; N. 2. 2; 6. 3. pp. II. 16, 393.

त्यम् पु वाजिनम्—RV. 10. 178. 1; N. 10. 28. p. IV. 35.

त्रयः केशिनः—RV. 1. 164. 44; N. 12. 27. p. IV. 125.

त्रयी विद्या निश्जयति—N. 6. 6. p. II. 406.

त्रातागमिन्मम्—RV. 6. 47. 11; N. 2. 1 p. II. 2.

त्रितः कूपे—RV. 1. 105. 17; N. 4. 6; 6. 27. pp. II. 210, 482.

त्रिरात्रं रजस्वलाऽशुचिर्भवति—VDS. 5. 6; N. 4. 19. p. II. 252.

त्रिः स्म माहः—RV. 10. 95. 5; N. 4. 19. p. II. 257.

त्रीणि ज्योतीषि सचने स वोढशी—VS. 8. 36; 32. 5; N. 3. 21. p. II. 191.

त्वममे शुभिः—RV. 2. 1. 1; N. 6. 1; 13. 2. pp. II. 386; IV. 148.

त्वं नो अमे वदणस्य—RV. 4. 1. 4; N.

1. 3; 7. 8. pp. I. 41; III. 51.

त्वं नो अस्य वचसः—RV. 4. 4. 11; N.

4. 25. p. II. 274.

त्वमेमे सप्रथाः—RV. 5. 13. 4; N. 6. 7.
p. II. 415.

त्वमस्मादयं ते योनिस्त्वमस्य योनिः—ŚSS. 4.
14. 36. p. 44. (Bib. Ind.ed.);
N. 7. 21. p. III. 86.

त्वमिन्द्र बलादधि—RV. 10. 153. 2; N.
7. 2. p. III. 8.

त्वं ह यद्यविष्य—RV. 8. 75. 3; N. 8. 2.
p. III. 120.

त्वया इह्मनि—RV. 6. 30. 3; N. 4. 19.
p. II. 252.

त्वंयां मन्यो—RV. 10. 84. 1; N. 10. 30.
p. IV. 37.

त्वया वयम्—RV. 4. 4. 14; N. 5. 15.
p. II. 351.

त्वया वयं मधवन्—RV. 1. 132. 1; N. 5.
2. p. II. 290.

त्वया वयं सुवृषा—RV. 2. 23. 9; N. 3.
11. p. II. 151.

त्वष्टा दुहित्रे—RV. 10. 17. 1; N. 12. 11.
p. IV. 109.

त्वां हि मन्त्रतममर्कशोकैः—RV. 6. 4. 7; N.
1. 17. p. I. 108.

त्वामेमे सभिषालः—RV. 7. 9. 6; N. 6.
17. p. II. 455.

त्वामिन्द्र मतिमिः—N. 4. 19. p. II. 254.

त्विव वीतौ—DP. 1. 1050; N. 6. 22;
9. 30; 10. 21. pp. II. 470;

III. 168; IV. 23.

त्वेषमित्था समरणम्—RV. 1. 155. 2; N.
11. 9. p. IV. 59.

दंसन इति कर्मनाम—of. Ng. 2. 1; N. 1.
6. p. I. 66.

दक्ष वृद्धौ—A fragment of DP. 1. 639;
N. 11. 23. p. IV. 72.

दक्षस्य वादितेः—RV. 10. 64. 5; N. 11.
23. p. IV. 72.

दक्षिणेमां मृगः—[दक्षिणेमां लुब्धयोगे B.] P.
5. 4. 126; N. 5. 25. p.
II. 377.

दण्डस्य हि भयाभीचः—of. Mn. 7. 18; of.
MBH. Śāntiparvan.

राजदण्डभयादेके नराः पापं न कुर्वते ।

यमदण्डभयादेके परलोकभयादपि ॥ 15. 5; N.
2. 2. p. II. 27.

दनो विशाः—RV. 1. 174. 2; N. 6. 31.
p. II. 498.

दशम्यां व्यावहारिकीम्—[दशमे व्यवहारे रात्रिः—
ApDS. 2. 7. 16. 17; दशम्यां
पुत्रस्य नाम दधाति—BGS. 1. 16];
N. 1. 2. p. I. 16.

दशावनिभ्यो दशकश्येभ्यः—RV. 10. 94. 7;
N. 3. 9. p. II. 142.

दसि दंशनदर्शनयोः (दर्शनदर्शनयोः B.)—DP.
10. 137; N. 1. 6; 4. 25. pp.
I. 66; II. 269.

दा दाने—DP. 3. 9; N. 3. 16. p. II. 174.

दामाभ्यां दुः—U. 3. 32; N. 2. 13; 11.
23. pp. II. 83; IV. 72.

- दार्वनः सवासनः—N. 8. 2. p. III. 119. PMBH, 1. 4. 3. p. i.334; N.
 दासपत्नीः—RV. 1. 32. 11; N. 2. 17. 3. 16. p. II. 176.
 p. II. 95. दत्तं वः—RV. 4. 8. 1; N. 6. 21. p.
 दासी पिनष्टि पत्नी वा—ApSS. 1. 21. 8; II. 466.
 N. 3. 8. p. II. 138. दशे विष्टये च—P. 3. 4. 11; N. 12. 24.
 दित्यदित्यादित्य—A fragment of P. 4. p. IV. 123.
 1.85; N. 2.13; 4. 13; pp. II. दृ मये—DP. 1. 846; N. 10. 9. p.
 81, 227. IV. 11.
 दिव आहुः परे—RV. 1. 164. 12; N. देवताधिकारे द्वे परे राज्ञाम्—N. 9. 9. p.
 2. 7; 4. 27. pp. II. 54, III. 150.
 55, 283. देवमनुष्यपुरुष—A fragment of P. 5.
 दिवं जिवन्त्यमयः—RV. 1. 164. 51; N. 4. 56; N. 6. 14. p. II. 435.
 5. 24; 6. 22; 7. 5, 23. pp. II. देवयानाः पितृयाणांश्च लोकाः सर्वान् लोकानवृणाः
 375, 471; III. 38, 96. सञ्चरेम—[सञ्चरेमहि MSS.] MSS.
 दिवस्परि प्रथमम्—RV. 10. 45. 1; N. 4. 2. 5. 5.22; N. 7. 9. p. III. 54.
 24. p. II. 267. देवस्त्वष्टा सविता—RV. 3. 55. 19; N. 10.
 दिवि पृष्टो अरोचत—VS. 33. 92; N. 7. 34. p. IV. 40.
 23. p. III. 92. देवस्य वयम्—RV. 6. 71. 2; N. 6. 7.
 दिविस्पृग्यात्यरुणानि—RV. 10. 168. 1; N. p. II. 415.
 10. 2. p. IV. 2. देवाः कपोत इवितः—RV. 10. 165. 1; N.
 दिवे कशान्—VS. 24. 26; MS. 3. 14.7; 1. 17. p. I. 106.
 N. 5. 15. p. II. 349. देवा दधिरे हव्यवाहम्—RV. 10. 52. 3; N.
 दिश अतिसर्जने—DP. 6. 3; N. 7. 10. 4. 17. p. II. 244.
 p. III. 62. देवानां पत्नीः—RV. 5. 46. 7; N. 12. 45.
 दीङ् क्षये—DP. 4. 26; N. 3. 5; 4. 22. p. IV. 145.
 pp. II. 132, 263. देवानां मन्त्रा—RV. 1. 89. 2; N. 12. 39.
 दीर्घायुरस्या यः पतिः—RV. 10. 85. 39; p. IV. 137.
 N. 4. 25. pp. II. 274, 275. देवानां माने प्रथमा—RV. 10. 27. 23; N.
 दुर्मदासो न सुरायाम्—RV. 8. 2. 12; N. 2. 22; 7. 5. pp. II. 105; III. 38.
 1. 4; 3. 13, 15. pp. I. 47, 48; देवा वै मृत्योर्विभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशैस्ते—ChU.
 II. 163, 169. 1.4.2-4. pp. 41, 42. (Allahabad
 दुहियाचि—A fragment of Karika 1918); N. 13. 10. pp. IV. 153, 154.

- देवी वै वृत्रस्य मम नाविन्दन् । तं मरुतः क्षुरवं
तीक्ष्णधारयान्यव्युः ॥ [cf. ....मरुतः
क्षुरपविना व्युः MS.]—MS. 1.10.
14; N. 5. 5. p. II. 312.
- देवी वाचम्—RV. 8. 100. 11; N. 11.
29. p. IV. 78.
- देवी ऊर्जाहृती—KS. 19. 13; MS. 4. 13.
8; TB. 3. 6. 13. 1; N. 9. 43. p.
III. 176.
- देवी जोष्ट्री वसुधोती [वसुधोती KS.]—KS. 19.
13; MS. 4. 13. 8; TB. 3. 6.
13. 1; N. 9. 42. p. III. 175.
- देवीः षड्वीरुनः—RV. 10. 128. 5; N.
10. 40. p. IV. 45.
- देवेभ्यश्च पितृभ्य आ—RV. 10. 16. 11; N.
1. 4; 10. 21. pp. I. 55; IV. 24.
- देवेभ्यो वनस्पते—MS. 4. 13. 7; N. 8.
19. p. III. 136.
- देवो देवान्—RV. 10. 12. 2; N. 6. 4.
p. II. 401.
- देवोऽसि नराचांसः—SSS. 7. 5. 22; 18.
21. 12. pp. 73, 235; N. 9.
10. p. III. 151.
- देशे काले च यत्पात्रे [च पात्रे च BHG.]—
BHG. 17. 20; N. 4. 15. p.
II. 233.
- देव्या होतारा—RV. 10. 110. 7; N. 8.
12. p. III. 131.
- देव्याः शमितारः—MS. 4. 13. 4; N. 5.
11. p. II. 331.
- दो अवसृज्जने—DP. 4.40; N. 2.1. p. II. 8.
- दोषावस्तोर्हविष्मती—RV. 7. 1. 6; N. 2.
20. p. II. 101.
- द्यतिस्वति—A fragment of P. 7. 4
40; N. 4. 22. p. II. 263.
- द्यां भारत्यादित्यैरस्पृक्षत् सरस्वतीमं हविर्द्युम्—
MS. 4.13.8; N. 7. 8. p. III. 49.
- द्यावा नः पृथिवी—RV. 2. 41. 20; N. 4.
3; 9.39. pp. II. 204; III. 173.
- द्युतेरिसिन्नादेव जः—U. 2. 111; N. 2. 1.
p. II. 13.
- द्यौमं पिता—RV. i. 164. 33; N. 4. 21.
p. II. 260.
- द्यौस्ते पृष्ठम्—MS. 2. 7. 2; N. 7. 4.
p. III. 28.
- द्रविणोदा द्रविणसः—RV. 1. 15. 7; N. 8.
2. p. III. 113.
- द्रविणोदाः पिबन्तु—RV. 2. 37. 4; N. 8.
2. p. III. 114.
- द्रा कुस्तायां गतौ—DP. 2. 45; N. 2. 3.
p. II. 33.
- द्रुमः सर्पिरासुतिः—RV. 2. 7. 6; N. 8. 2.
p. III. 119.
- द्वादशरात्रीदीक्षितो ऋतिं वन्ति—[cf. ApSS.
1. 18. 5—द्वादशाहं दीक्षितो ऋतिं
वन्ति । ApSS. 21. 4.3—द्वादशाहं
दीक्षिता भवन्ति]; N. 3.19. p. II.
184.
- द्रावात्मानौ । अन्तरात्मा शरीरात्मा चेति—FMBH.
1. 3. 2. p. i. 292; N. 7. 10.
p. III. 60.
- द्विवचनप्रकरणे कृत्वादीनां के—FMBH. 6. 1.
1. p. iii. 17; N. 2. 6. 1. 209.

द्विषन्तं मर्याम—RV. 1. 50. 13; N. 6.
32. p. II. 502.

धनमिच्छेदुताशनात्—N. 7. 19. p.III.83.

धन्वना गाः—RV. 6. 75. 2; N. 5. 5;
9. 17. pp. II. 313; III.157.

धर्तारो दिव ऋभवः—RV. 10. 66. 10; N.
7. 10. p. III. 63.

धर्मार्थौ यत्र न स्याताम् [वक्तव्या Mn.]—Mn.
2. 112; N. 2. 3. p. II. 36.

धाता ददातु—cf. AV. 7. 17. 2; N. 11.
12. p. IV. 61.

धानासोमानामिन्द्राद्वि च पिब च—Praisah 66.
N. 5. 12. p. II. 338.

धिष धारणे [धिष शब्दे B.]—DP. 3. 22;
N. 1. 20. p. I. 117.

धुक्ष धिक्ष सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु—DP.1.633;
N. 10. 32. p. IV. 39.

धूळ् कम्पने—DP. 5. 9; N. 3. 15. p.
II. 166.

धुवो राजा विशामयम्—RV. 10. 173. 4;
N. 9. 9. p. III. 150.

ध्वन शब्दे—DP. 1. 854, 855; N. 2. 2.
p. II. 17.

ध्वरति हिंसाकर्मा—cf. Ng. 2. 19; N. 1.
8; 3. 9. pp. I. 73; II. 142.

न किरिन्द्रः—RV. 4. 30. 1; N. 3. 13.p.
II. 162.

न कचिदुपरतेत्यतः सर्वत्रोपरता भवति, पिण्डान्तर-
स्थोपलभ्यते—[cf. न कचिदुपरतेति

कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति, द्रव्यान्तरस्था

तूपलभ्यते PMBH. 1. 1. 1. p.
i. 7]; N. 1. 2. p. I. 17.

न चिन्वाषा—N. 3. 16. p. II. 175.

न जामये तान्वः—RV. 3. 31. 2; N. 2.2;
3. 6. pp. II. 25, 134.

न तिष्ठन्ति—RV. 10. 10. 8; N. 5. 2.
p. II. 293.

न द्रव्यं न कर्म न गुणो वा भावः—N. 1. 2.
p. I. 27.

न दूनमस्ति—RV. 1. 170. 1; N. 1. 6.
p. I. 66.

न पापासः—RV. 8. 61. 11; N. 6. 25.
p. II. 478.

नपुंसकाश्च—P. 7. 1. 19; N. 1. 9. pp.
I. 75, 76.

नपुंसके भावे क्तः—P. 3. 3. 114; N. 9.
8. p. III. 148.

नभतिर्वधकर्मा—cf. Ng. 2.19; N. 1. 16.
p. I. 97.

न भ्राण् नपात्रवेदानात्या—A fragment of
P. 6.3. 75; N. 4.7. p. II.216.

न मृत्युरासीत्—RV. 10. 129.2; N. 7.3.
p. III. 17.

नमो महद्भ्यो—RV. 1. 27. 13; N. 3.20.
p. II. 189.

न यस्य द्वावापृथिवी—RV. 10. 89. 6; N.
5. 3. p. II. 296,

न यातव इन्द्र—RV. 7. 21. 5; N. 4. 19.
p. II. 256.

नराशंसस्य महिमानम्—RV. 7. 2. 2; N.
8. 7. p. III. 127.

नराशंसी नरेभिः कारव्या इतीदं जवां उपपद्यतेति

- नाराशंसं तथा विपर्यस्ये—N. 9. 10.
p. III. 151.
- न लाकाव्यय—A fragment of P. 2. 3.
69; N. 2.2, 14. pp. II.18,87.
- न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंचनाकम्—KS. 21.2;
[cf. सुवर्गो वै लोको नाको...नास्मा अकं
भवति—TS. 5. 3. 7. 1; cf. नाकं
ह वा अस्मा...न वै तत्र किंचन जग्मुषे-
स्कम् MS. 3. 3. 1]; N. 2. 14.
p. II. 88.
- न वा उ ते—RV. 10.10. 12; N. 6. 28.
p. II. 485.
- न वि जानामि—RV. 1. 164. 37; N. 7.
3. p. III. 19.
- नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम—MS. 4. 13. 8;
KS. 19. 13; TB. 3. 6. 13;
N. 4. 17. p. II. 241.
- न वै सु विदुरिव मनुष्याः [‘‘सर्वं इवभ्रौति’’ दक्षि-
णमेवैतां ददाति यज्ञस्यर्द्धे वा KS.]—
KS. 8. 13; N. 1. 11. p.I.81.
- न वै ह्यैगानि—RV. 10. 95. 15; N. 2.
2. p. II. 25.
- नबोनवो भवति—RV. 10. 85. 19; N.
11. 6. p. IV. 57.
- नसत्तनिषत्तानुत्—A fragment of P. 8.
2. 61; N. 6. 14. p. II. 438.
- न संहिता—RPr. 2. 105; N. 1. 17. p.
I. 107.
- न सायकस्य चिकित्ते—RV. 3. 53. 23; N.
4. 14. p. II. 228.
- न ह वै ता आहुतयो देवान् गच्छन्ति ये अवषदकृता
वा अस्वाहाकृता वा भवन्ति KB. 12.
4; [cf. विहुतमिवैतद् यदस्वाहाकृतं
देवानाम्—SB. 4. 5.2. 17, 14;] N.
8. 21. p. III. 138.
- न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति
[ह omitted ChU.]—ChU. 8.
12.1. p.559. N.2.14.p.II. 88.
- न हि कर्म कर्मसाध्यं दृष्टम्—[cf. कर्म कर्मसाध्यं न
विद्यते VSS. 1. 1. 11]; N. 1.
2. p. I. 25.
- न हि प्रभायारणः—RV. 7. 4. 8; N. 3. 3,
13. pp. II. 123, 161.
- न हो धः—P. 8. 2. 34; N. 2. 2. p.
II. 14.
- न लोकनिष्कथनः [एक omitted PMBH]
शतनिष्कथनेन सह स्पर्धते—PMBH.
5. 3. 2. p. ii. 414; N. 4. 14.
p. II. 229.
- नाकस्य पृष्ठे—RV. 1. 125. 5; N. 1. 5;
2. 14. pp. I. 58; II.88.
- नाभिर्ददाह रोमापि सत्येन जगति स्थितः [जगतः
स्पशः Mn.]—Mn. 8. 116; N. 5.
15. p. II. 352.
- नाथुं नाथुं याचोपतापिथर्याग्रीःषु [०शिषु B.]—
DP. 1.6, 7; N. 2. 2. p. II.14.
- नान्यः षष्ठाद् विश्वलिङ्गाद् गायत्रोऽस्त्यपरस्तुचः—
cf. BD. 2. 128; N. 12. 40.
p. IV. 138.
- नापुत्रकस्य शरीरम्—N. 3.13. p. II. 159.
- नापुत्रस्य लोकोऽस्ति—AB. 7. 13. p. 196;
N. 2. 11. p. II. 74.
- नार्वागिन्द्रम्—RV. 10. 89. 5; N. 13.1,
3. pp. IV. 147, 149.

- नाल्पो वा बहुर्वा पुत्रे विक्रयः । तावदेव सः— जि सर्वसेन—RV. 1.33. 3; N. 6. 22. p. II. 468.
- [...स्वल्पो वाथ बहुर्वापि विक्रयस्तावदेव सः—MBH. 1. 17. 5]; N. 3. नीचीनचारम्—RV. 5. 85. 3; N. 10.4.p. IV. 5.
4. p. II. 128.
- नाभ्ययीभावादतः—A fragment of P. नीषाविदो जरितारः—RV. 3. 12. 5; N. 5. 16. p. II. 357.
2. 4. 83; N. 1. 4. p. I. 46.
- नाशिरं दुहे न—RV. 3. 53. 14; N. 6. नू च पुरा च—RV. 1. 96. 7; N. 4. 17. p. II. 244.
8. p. II. 417.
- नासदासीत्—10. 129. 1; N. 3. 13, 15. नूनं सा ते—RV. 2. 16. 9; N. 1. 7; 6. 3. pp. I. 68; II. 392.
- pp. II. 160, 169.
- नासाध्यं तपसा किञ्चित्—[cf. नास्ति खत्वसाध्यं नाम तपसाम्—K. p. 255] (Bomb. नू नो रयिम्—RV. 9. 93. 5; N. 6. 28. p. II. 486.
- 1927); N. 2. 3. p. II. 37.
- नाहमिन्द्राणि—RV. 10. 86. 12; N. 11. नू शिरं मरुतो वीरवन्तम्—RV. 1. 64. 15; N. 4. 16. p. II. 236. (See footnote no. 8.)
39. p. IV. 85.
- निखातं चियः—RV. 8.68.4; N. 1.4.p.I.49. नृवत्त इन्द्र—RV. 6. 19. 10; N. 6. 6. p. II. 409.
- नित्यमसिञ्च प्रजामेधयोः—P. 5. 4. 122; N. 3. 17. p. II. 179.
- नेन्द्रं देवममंसत—RV. 10. 86. 1; N. 1. 4. pp. I. 47, 48.
- निबर्हतेर्वेधकर्मसु पाठात्—cf. Ng. 2.19; N. 6. 18. p. II. 457.
- नेमत्वसमसिमेतान्यनुदात्तानि—[cf. त्वत्वसमसिमेत्यनुदात्तानि PhS. 4. 10]; N. 1. 9. p. I. 74.
- निमित्तात् कर्मसंयोगे सत्तमी—cf. Vr. 2. 3. 36; N. 5. 23; 7. 2. pp. II. 374; III. 4.
- नेव [नहि BHG.] कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्—BHG. 3. 5; N. 10. 22. p. IV. 26.
- नि यद् वृणक्षि—RV. 1.54. 5; N. 5. 16. p. II. 355.
- नोनयति ध्वनयति—A fragment of P. 3. 1. 51; N. 2. 2. p. II. 17.
- निराविध्यद् गिरिभ्यः—RV. 8. 77. 6; N. 6. 34. p. II. 505.
- नोपधायाः—P. 6. 4.7; N. 2.1. p. II.10.
- निष्कौशाग्निः—Ka. 6. 1. 68. p. 353 (Benares ed. 1931); N. 1. 3. p. I. 35.
- नोपरस्याविष्कुर्याद् [विः कर्तवै MS.] यदुपरस्याविष्कुर्याद् गर्तेष्ठाः [...रयेष्ठाः MS.] स्यात् प्रमायुको यजमानः—MS. 3. 9. 4; [cf. नाविरुपस्य कुर्याद् यदाविरुपस्य

- कुर्याद् गर्तमित्यात् KS. 26. 6] N. 3. 5. p. II. 131.
 न्यक्रन्दयन्—RV. 10. 102. 5; N. 9. 23. p. III. 162.
 न्यावा जज्ञानः पृथिवी अमेधा—N. 10. 21. p. IV. 23.
 न्याविष्यत्—RV. 1. 33. 12; N. 6. 19. p. II. 460.
 न्योषतात् उदमे—RV. 4. 4. 4; N. 1. 3. p. I. 41.
 पञ्चपादं पितरम्—N. 4. 27. p. II. 283.
 पञ्चम्यास्तसिल्—P. 5. 3. 7; N. 7. 26. p. III. 105.
 पञ्चर्तवः संवत्सरस्य—[cf. AB. 1. 1:15. p. I. पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन तावान् संवत्सरः] N. 4. 27. p. II. 282.
 पञ्चारे चक्रे—RV. 1. 164. 13; N. 4. 27. p. II. 282.
 पण व्यवहारे स्तुतौ च—DP. 1. 466; N. 10. 21. p. IV. 24.
 पत्तो जगार—RV. 10. 27. 13; N. 6. 6. p. II. 407.
 पत्नीवन्तः सुताः—RV. 8. 93. 22; N. 5. 18. p. II. 360.
 पथस्यः—RV. 6. 49. 8; N. 12. 18. p. IV. 117.
 पथ्यां स्वस्ति प्रथमां प्रायणीये यजति—KB. 7. 8; N. 11. 45. p. IV. 91.
 पद गतो—DP. 4. 60; N. 5. 19. p. II. 362.
 पदं देवस्य नमसा—RV. 6. 1. 4; N. 4. 19. p. II. 253.
 पदप्रकृतिः—RPr. 2. 1: 105; N. 1. 17. p. I. 107.
 पद्मोमासुहृद्—A fragment of P. 6. 1. 63; N. 5. 11. p. II. 333.
 पयसा भैत्रावहणं श्रीणाति दग्धादित्यम्—N. 2. 5. p. II. 44.
 परं मृत्यो अहु—RV. 10. 18. 1; N. 11. 7. p. IV. 58.
 परः सन्निकर्षः संहिता—P. 1. 4. 109; N. 1. 17. p. I. 107.
 परा याहि सचवन्—RV. 3. 53. 5; N. 1. 3. p. I. 36.
 परिददत् पितृभ्योऽग्निः—RV. 10. 17. 3; N. 7. 21. p. III. 86.
 परिषदं हारणस्य—RV. 7. 4. 7; N. 3. 2. p. II. 121.
 परि सोमं प्र धन्वा—RV. 9. 75. 5; N. 4. 15. p. II. 234.
 परीतो विञ्जता सुतम्—RV. 9. 107. 1; N. 1. 3. p. I. 43.
 परेयिर्वांसं प्रवतः—RV. 10. 14. 1; N. 10. 20. p. IV. 22.
 पर्यवस्थित—[प्रत्यवस्थित—MBH.] कालस्य सुखस्य. परिषर्जनम् । अनागतसुखेच्छा [• सुखाशा MBH.] च नैष [नैष MBH.] बुद्धिमतां नयः ॥—MBH. 12. 140. 36; N. 8. 10. p. III. 129.
 पर्याया इव त्वदाग्निम्—KB. 17. 4; N. 1. 9. p. I. 77.
 पर्ववर्जं ब्रजेधैनाम्—Mn. 3. 45; N. 5. 2. p. II. 295.
 पवतिर्गतिर्कर्म—cf. Ng. 2. 14; N. 1. 20. p. I. 119.

पक्वान्—RV. 9. 86. 34; N. 5. 6; p. II. 319.

पक्वमाना दिवस्य—RV. 9. 63. 27; N. 1. 3. p. I. 44.

पवित्रवन्तः परि—RV. 9. 73. 13; N. 5. 6; 12. 32. pp. II. 320; IV. 131.

पशुर्वै नीयमानः स मृत्युं प्रापश्यत्—AB. 2. 6. p. 33; N. 1. 16; 10. 26. pp. I. 100, 101; IV. 31.

पाघ्राभ्यास्था—A fragment of. P. 7. 3. 78; N. 1. 9. p. I. 75.

पातेडुमसुन्—U. 4. 177; N. 9. 16. p. III. 156.

पा पाने—DP. 1. 972; N. 4. 25. p. II. 273.

पा रक्षणे—DP. 2. 47; N. 4. 20. p. II. 259.

पाल रक्षणे—DP. 10. 69; N. 4. 20. p. II. 259.

पावका नः—RV. 1. 3. 10; N. 2. 23; 11. 26. pp. II. 107; IV. 75.

पावीरवी—RV. 6. 49. 7; N. 2. 2, 24. pp. II. 26, 108.

पावीरवी तन्यतुः—RV. 10. 65. 13; N. 12. 30. p. IV. 128.

पिता कुटस्य चर्षणिः—RV. 1. 46. 4; N. 3. 13. p. II. 161.

पिता मात्रा—P. 1. 2. 70; N. 3. 6. p. II. 134.

पिता यज्ञानम्—RV. 3. 3. 4; N. 5. 2. p. II. 291.

पितुं तु स्तोषम्—RV. 1. 187. 1; N. 9. 25. p. III. 164.

पिबि मिबि सेचने—DP. 1. 619, 620, 621; N. 1. 5. pp. I. 58, 61.

पिष्ट संचूर्णे—DP. 7. 15; N. 6. 1. p. II. 389.
पीनो दिवा न भुंक्तो चेत्यादि... वचः श्रुतौ । रात्रि-
मोजनविज्ञानं अतार्थापत्तिरुच्यते ॥ KSV.
अर्थापत्तिपरिच्छेदे 51, p. 463; N. 8. 2. p. III. 117.

पीयति त्वो अतु—RV. 1. 147. 2; N. 4. 25. p. II. 271.

पुञ्जीकृतमिव ध्वान्तमेघ भाति मतङ्गजः ।

सरः शरत्पद्मसन्नाम्नो नभः खण्डमिवोज्झितम् ॥
N. 3. 10. p. II. 149.

पुत्रिकायां कृतायां तु—Mn. 9. 134; N. 3. 5. p. II. 133.

पुत्रो हि ऋणमस्मिन् संनयति [ऋणमस्मिन्संनयति
AB. 7. 13. p. 195] N. 3. 2. p. II. 121.

पुनः पत्नीम्—RV. 10. 85. 39; N. 4. 25. pp. II. 275, 277.

पुनरेहि वाचस्पते—cf. AV. 1. 1. 2; N. 10. 18. p. IV. 21.

पुनरेहि वृषाकपे—RV. 10. 86. 21; N. 12. 28. p. IV. 126.

पुनः समव्यद्विततम्—RV. 2. 38. 4; N. 4. 11. p. II. 223.

पुत्राक्षो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः—[त्रायते
पितरं सुतः Mn.] Mn. 9. 138;
N. 2. 11. p. II. 74.

पुराळो ओम्—RV. 3. 28. 2; N. 6. 16. p. II. 445.

पुरु त्वा दास्यन्—RV. 1. 150. 1; N. 5. 7. p. II. 322.

पुरुषं चौषधीनाम्—RV. 10. 51. 8; N.

2.2; 7. 19. pp. II. 23; III. 84.

पुरु हि बाम्—RV. 6. 63. 8; N. 6. 29.

p. II. 490.

पुरुषो मा मृषाः—RV. 10. 95. 15; N.

2. 2. p. II. 25.

पुत्रः संज्ञायाम्—P. 3. 2. 185; N. 5. 6.

p. II. 318.

पूर्वापरम्—RV. 10. 85. 18; N. 7. 11;

11. 6. pp. III. 64; IV. 58.

पूर्वामवस्थामजहत् संस्पृशन् धर्ममुत्तमम् ।

संमूर्च्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते ॥

BVP. III. 116; N. 1. 2. p.

I. 28.

पूर्वे अर्धे रजसः—RV. 1. 92. 1; N. 7.

29. p. III. 110.

पूर्वोऽभ्यासः—P. 6. 1. 4; N. 2. 28. p.

II. 117.

पुषा त्वेतः—RV. 10. 17. 3; N. 7. 9. p.

III. 54.

पृक्तं हवींषि मधुना हि—RV. 2. 37. 5; N.

3. 13. p. II. 162.

पृतनासु संप्राप्तेषु—cf. Ng. 2. 17; N. 1.

15. p. I. 95.

पृथक् प्रायन्—RV. 10. 44. 6; N. 5. 25.

p. II. 377.

पृथिवी वैश्वानरः—[cf. इयमेव पृथिवी विश्वमभिर्नरः

SB. 9. 3. 1. 3. p. 722; कं त्व

वैश्वानरं वेत्येति । पृथिवीमेव राजन्निति

होवाच...SB. 10. 6.1.4. p. 804.

इयं वै वैश्वानरः SB. 13.3. 8.3.

p. 978] N. 7.24. p. III. 100.

पृथिव्याः पुरीषम्—MS. 2.8. 1; N. 5.

13. p. II. 342.

पृश्निदुग्धे [पृश्नियै TS.] प्रैयङ्गवं चरं निर्वपेत्

पृश्निभ्यो [मरुद्गो TS.] ग्रामकामः—

TS. 2. 2. 11. 4; N. 4. 16.

p. II. 237.

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्—P. 6. 3. 109;

N. 4. 1. p. II. 196.

पृ पालनपूरणयोः—DP. 3. 4; 9. 19; N.

3.10; 4.18. pp. II. 146, 246.

पैत्रीश्च यामीश्च संसती—N. 11.18.p. IV.68.

प्र चित्रमकर्म—RV. 6.66. 9; N. 3. 21.

p. II. 192.

प्रजया पितृभ्यः—TS. 6. 3. 10. 5; BS.

2.6. 43; N. 3. 1. p. II. 120.

प्रजापतिः प्रथमामाहुतिमजुहोत् । तत एतस्या आहुतेः

पुरुषोऽजायत । स द्वितीयामजुहोत् ततोऽश्वा

अजायन्त [cf. प्रजापतिः...अग्नेऽग्रा

आहूतिरहूयत तस्या आहुत्याः पुरुषोऽसृज्यत

द्वितीयामाजुहोत् ततोऽश्वोऽसृज्यत MS.

1.8.1] N.9.1.pp.III.143,144.

प्रजापतिरकामयत—TaB. 6. 1. 1; N. 10.

23. p. IV. 27.

प्रजापतिर्वै सर्वा देवताः—TB. 3. 3. 7. 3;

N. 6. 7. p. II. 411.

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो—RV. 10. 121.

10; N. 10. 43. p. IV. 48.

प्रजापतेर्वा एतज्ज्येष्ठं तोकं यत्पर्वतास्ते...पक्षान-

च्छिनत् तैरिमामदृहदिति[...मासत...अदृहत्

MS.]—MS. 1. 10. 13; N. 7.

2. p. III. 8.

प्रजाभिरग्ने—RV. 5.4.10; N. 3.1.p.II.120.

प्र तसे अद्य—RV. 7. 100. 5; N. 5. 9.
p. II. 326.

प्र तद्वेचेयम्—RV. 1. 129.6; N.10. 42.
p. IV. 46.

प्र तव्यसो नम उक्तिम्—RV. 5. 43. 9; N.
7. 10. p. III. 62.

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीषाय—RV. 1. 19.
1; N. 2. 7; 5. 3; 10. 36. pp.
II. 56, 302; IV. 42.

प्रति यत्स्या—RV. 1. 104. 5; N. 5. 16.
p. II. 357.

प्रतियोगे पञ्चम्यास्ततिः—P. 5. 4. 44; N.
1. 7. p. I. 71.

प्रतिश्रुताय—RV. 8. 32. 4; N. 5. 16.
p. II. 358.

प्रत्यक्षसप्ततवसः [सप्त वै मारुतो गणः—SB.
5. 4. 3. 17; cf. घोरा वै मरुतः
स्वतवसः KB. 5. 2.] N. 7. 23.
p. III. 90.

प्रत्यङ् देवानां—RV. 1. 50. 5; N. 12.
24. p. IV. 123.

प्रत्युष्टं रक्षः—VS. 1. 7; TS. 1. 1. 2.
1; N. 2. 2. p. II. 23.

प्रथमो वसुभिर्नोऽव्यात्—[cf. अभिर्वसुभिरुदकामत्
AB. 1. 24. p 20]; N. 7. 8.
p. III. 49.

प्रथिमदिअरुजाम्—A fragment of U. 1.
29; N. 2. 2. p. II. 21.

प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली—Ram. VI. 14.
3; N. 2. 13. p. II. 82.

प्र नूनं जातवेदसम्—RV. 10. 188. 1; N.
7. 5, 20. pp. III. 33, 84.

प्र नू महित्वम्—RV. 1. 59. 6; N. 7. 22.
p. III. 88.

प्र पर्वतानाम्—RV. 3. 33. 1; N. 2. 24;
5. 3; 9. 39. pp. II.110, 299;
III. 173.

प्र प्रा वो अस्मे—RV. 1. 129. 8; N. 6.
4. p. II. 403.

प्र मन्दिने—RV. 1. 101. 1; N. 4. 24.
p. II. 267.

प्रमातुः प्रतरम्—RV. 10. 79. 3; N. 5.
3. p. II. 300.

प्रय इत्यन्ननाम—cf. Ng. 2. 7; N. 1. 5.
p. I. 61.

प्रयाजान्मे—RV. 10. 51. 8; N. 8. 22.
p. III. 140.

प्र ये पृहात्—RV. 7. 18. 21; N. 6. 30.
p. II. 494.

प्रवावृजे—RV. 7. 39. 2; N. 5. 28.
p. II. 383.

प्र वो महे—RV.10.50.1; N.11.9.p.IV.59.

प्र स मित्र—RV. 3. 59. 2; N. 2. 13.
p. II. 83.

प्रसमुपोदः—A fragment of P. 8. 1.
6; N. 2. 14; 6. 4, 19. pp.
II. 87, 403, 459.

प्र सीमादित्यो अस्तजत्—RV. 2. 28. 4; N.
1. 7. p. I. 69.

प्रागुदग्वा बर्हिस्तास्तीर्यते—N. 8.9.p. III.128.

प्राचीनं बर्हिः—RV. 10. 110. 4; N. 8.9.

p. III. 128.
प्राणमेव प्राणो भवति—[cf. प्राणो नाम भवति
BU.1.5.1]; N.3.13. p.II.158.

प्राणमुक्तामन्ते सर्वे प्राणा अनुक्तामन्ति [...मनूक्ता०
...अनूक्ता०BU.]—BU.4.4.2;N.

10. 40; 11. 7. pp. IV. 44,58.

प्राणस्यान्नमिदं सर्वम्—MBH. 12. 15. 22;
N. 10. 18. p. IV. 21.

प्रातर्जितं भगमुग्रम्—RV. 7. 41. 2; N.
12. 14. p. IV. 112.

प्रातर्यजञ्चम्—RV. 5. 77. 2; N. 12. 5.
p. IV. 100.

प्रातर्युजा—RV. 1. 22. 1; N. 12. 4.
p. IV. 100.

प्रा पूरणे—DP. 2. 52; N. 6. 16; 7. 2,
28; 9. 30; 12. 16. pp. II.
445; III. 5,108,168; IV.115.

प्रावेपा सा—RV. 10. 34. 1; N. 7. 3;
9. 8. pp. III. 22, 148.

प्रियमेधवदन्निवत्—RV. 1. 45. 3; N. 3.
17. p. II. 179.

प्रीणीताभ्यान्—RV. 10. 101. 7; N. 5.
26. p. II. 379.

प्रुथ प्रयातौ [प्रोथ B.] DP. 1. 919; N.
1. 5. p. I. 65.

प्रेते वदन्तु—RV. 10. 94. 1; N. 9. 9.
p. III. 149.

प्रोष्वस्मै पुरोरथम्—RV. 10. 133. 1; N.
3. 20. p. II. 188.

प्रोहाणि [प्रोहामि VS.] VS. 2. 15; N. 1.
15. p. I. 94.

फण गतौ—DP.1.873; N.2. 28,p.II.118.

फिषोऽन्त उदात्तः—PhS. 1. 1; N. 1. 9.
p. 1. 74.

बळित्या पर्वतानाम्—RV. 5. 84. 1; N.
11. 37. p. IV. 84.

बळित्या महिमा—RV. 6. 59. 2; N. 10.
21. p. IV. 24.

बतो बतासि—RV. 10. 10. 13; N. 6.
28. p. II. 485.

बर्हिषदः पितरः—RV. 10. 15. 4; N. 4.
21. p. II. 261.

बल प्राणने—A fragment of DP. 1.
893; (see 10. 85) N. 2. 1.
p. II. 6.

बहिर्देवसदनं दास्यामि—[cf. बहिर्देवसदनं दामि
MS. 1. 1. 2] JNM. 3. 2. 1;
N. 1. 16. p. I. 98.

बहुदेवमन्त्रं तु वैश्वदेवं शस्यते—[cf. बहुदैवत-
मन्यन्तु वैश्वदेवेषु शस्यते BD. 2. 128]
N. 12. 40. p. IV. 139.

बहुलं छन्दसि—P. 2. 4. 39, 73, 76; 3.
2. 88; 5. 2. 122; 6. 1. 34;
7. 1. 8,10, 103; 3. 97; 4. 78;
N. 2. 2; 4. 1,6; 7. 3; 10. 17;
11. 32; 12. 21. pp. II. 20,
196, 209; III. 18; IV. 19,
80, 120.

बह्व्यार्योच्छस् कारकादन्यतरस्याम्—P. 5. 4.
42; N. 4. 13. p. II. 226.

बह्वीनां पिता—RV. 6. 75. 5; N. 9. 11.
p. III. 155.

बिदि अवयवे—DP. 1. 65; N. 2. 1. p.
II. 13.

बिभया हि—RV. 8. 45. 35; N. 4. 2 p.
II. 198.

बृहदुक्थं हवामहे—RV. 8. 32. 10; N. 6.

4, 17. pp. II. 398, 449.

बृहस्पतिर्हि देवानां पुरोहित आसीत्—[cf. बृहस्पतिर्हि
वै देवानां पुरोहितः AB.]—AB. 8.26.

p. 232; N. 6. 23. p. II.475.

बृह उद्यमने [...उद्यमे B.]—DP. 6. 57; N.

5. 2. p. II. 294.

ब्रह्मज्ञानम्—VS. 13. 3; N. 1.7. p.I. 70.

ब्रह्म वै स्वयम्भू तपोऽतप्यत तदैक्षत न वै तपस्या-

नन्त्यमस्ति हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुह्वानि

भूतानि चात्मानि ।—SB. 13. 7. 1.

1. pp. 1000, 1011; N. 10. 27.

p. IV. 33.

ब्राह्मणा व्रतचारिणः—RV. 7. 103.1; N. 3.

16. p. II. 171.

ब्राह्मणो वैश्वानरः—[cf. एष वाग्निर्वैश्वानरो यद्वा-

ह्मणः TB. 3. 7. 3 2.] N. 7. 24.

p. III 100.

ब्राह्मे मुहूर्तं उत्तिष्ठत्—[ब्राह्मे मुहूर्तं बुध्येत Mn.]

Mn. 4.92; N. 6.13. p.II.431.

भट भृतौ—DP.1.329; N. 2 1. p.II. 13.

भत्वाशयत्रेद् विभजस्व वेद—N. 4. 7. p.

II. 213.

भदि कल्याणे सुखे च—DP. 1. 12; N. 5.

2. p. II. 291.

भद्रं वद—Kh. II. p 71; N. 9. 5. p.

III. 146.

भविष्यति गम्यादयः—P. 3. 3. 3; N. 1.

14. p. I. 91.

भावे क्तः—A fragment of P. 3. 3.

114; N. 3. 11. p. II. 153.

भुजिमृक्ष्यां युक्त्युक्तौ—U. 3. 21; N. 11.

7. p. IV. 58.

भुरण—37.38. p. 103. (Bohtlingk's

ed.) Gana on P. 3. 1. 27;

N. 12. 23. p. IV. 122.

भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्—RV. 10. 50.

4; N. 4. 19. p. II. 251.

भुवो यज्ञस्य—RV. 10. 8. 6; N. 4. 19.

p. II. 251.

भूमि पर्जन्या जिवन्ति—RV. 1. 164. 51;

N. 7. 6. p. III. 38.

भूमि भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयो मुखम्—Mn.

10. 84; N. 6. 26. p II. 479.

भूरजिभ्यां कित्—This Sūtra is not
found in Ujjvaladatta's text

but is given by M.M. Śiva-

datta in his *Siddhāntakau-*

mudī p. 640. Bom. 1909.

N. 4.19. p. II. 250.

भूरि चकथ—RV. 1. 165. 7; N. 6. 7.

p. II. 412.

भृमुवः स्वः—VS. 3. 5, 37; N. 2. 14;

7. 5. pp. II. 86; III. 37.

भृजी भर्जने—DP. 1. 191; N. 2. 2. p.

II. 15.

भोजनमिति धननाम—cf. Ng. 2. 10; N.

1. 5. p. I. 63.

भोजयाश्वम्—RV. 10. 107. 10; N. 7.

3. p. III. 21.

मघमिति धननाम—cf. Ng. 2. 10; N. 1.

7. p. I. 68.

मण्डूका इवोदकान्—RV. 10. 166. 5; N. 10. 16. p. IV. 18.

मन्त्रि युतभाषणे—DP. 10. 140; N. 12. 40. p. IV. 140.

मदतीत्यर्चितकर्मा—cf. Ng. 3. 14; N. 1. 11. p. I. 82.

मद तप्तौ [तप्तियोगे R.]—DP. 10. 165. N. 4. 8; 5. 6, 12; 7. 24; 8. 2; 9. 5. pp. II. 218, 320, 339; III. 102, 117, 140.

मनेर्धदछन्दसि—U. 2. 117; N. 2. 2. p. II. 14. (See footnote 29).

मनेर्धुक्—['मनेर्धदछन्दसि'—इति सूत्रमौणादिकेषूपलभ्यते, न तु 'मनेर्धुक्' इति]—N. 2. 2. p. II. 14.

मनोर्जातौ—A fragment of P. 4. 1. 161; N. 3. 7. p. II. 136.

मनोर्होर्ष्यगर्भस्य—Mn. 3.194; N. 11.20. p. IV. 70.

मन्त्रे घसङ्कर—A fragment of P. 2. 4. 80; N. 2. 2; 10. 9. pp. II. 25; IV. 12.

मन्त्रेष्व्वाड्यादेरात्मनः—A fragment of P. 6. 4. 141; N. 5. 15; 6. 16; 7. 10. pp. II. 350, 447; III. 63.

मन्दस्व होत्रात्—RV. 2. 37. 1; N. 8. 2. p. III. 117.

मन्म रेजति रक्षोहा—RV. 1. 129. 6; N. 10. 16. p. IV. 18.

मयो भूर्वातो अभि—RV. 10. 169. 1; N. 1. 17. p. I. 104.

मरुत्वौ इन्द्र—RV. 3. 47. 1; N. 4. 8. p. II. 217.

मसीमहि—RV. 10. 26. 4; N. 6. 29. p. II. 491.

महत्तदुल्वम्—RV. 10. 51. 1; N. 6. 35 p. II. 506.

महदरण्यम्—PMBH. 4. 1. 2. p. ii.220; N. 9. 30. p. III. 168.

मह पूजायाम्—DP. 1. 766; 10. 321; N. 4. 7; 5. 11. pp. II. 215, 335.

महौ अमत्रः—RV. 3. 36. 4; N. 6. 23. p. II. 472.

महौ इन्द्रो वृवदा—RV. 6. 19. 1; N. 6. 16, 17. pp. II. 445, 451.

महारात्रे प्रातरनुवाकयामन्त्रितः—SSS. 6. 2. 1; N. 12. 1. p. IV. 97.

महो अर्णः—RV. 1. 3. 12; N. 11. 27. p. IV. 76.

माकिर्नेशत्—RV. 6. 54. 7; N. 3. 13. p. II. 162.

माङ् माने—A fragment of DP. 3. 6; 4. 34; N. 11. 40. p. IV. 86.

मा चिदन्यद्वि शंसत—RV. 8. 1. 1; N. 7.2. p. III. 10.

मातुर्दिधिषुमब्रवम्—RV. 6. 55. 5; N. 3. 16. p. II. 173.

मा त्वामिर्ध्वनयीत्—RV. 1. 162. 15; N. 2. 2. p. II. 17.

मा त्वा सोमस्य—RV. 8. 1. 20; N. 6.24. p. II. 476.

मादयस्व हरिभिः—RV. 1. 101 10; N. 6. 17. p. II. 450.

मा न एकस्मिन्नागसि—RV. 8. 45. 34; N.

2. 3; 4. 2. pp. II. 35, 198.

मा नः समस्य दूत्यः—RV. 8. 75. 9; N. 1.

3; 5. 23. pp. I. 40; II. 373.

मा नो मित्रो वरुणः—RV. 1. 162.1; N.9.

3. p. III. 144.

मा नो वधीः—RV. 1.104. 8; N.1. 5. p.

I. 63.

मा नोऽहिर्बुध्न्यः—RV. 7. 34. 17; N. 10.

45. p. IV. 49.

मायामात्रमिदं द्वैत[सर्व N. 3. 11]मद्वैतं पर-

मार्थतः—GK. 1. 17; N. 7. 18.

p.III. 81; cf. also N. 3. 11.

p. II.153.

मायेत्सा ते यानि—RV. 10. 54. 2; N. 2.

16. p. II. 93.

मा रघाय द्विषते—RV. 10. 128. 5; N.6.

32. p. II. 502.

मारीचात्काश्यपादित्या जज्ञिरे मरुतां (सप्तं) सप्तका

गणाः—[cf. सप्तकपालो भवति सप्त हि

मरुतः MS. 2.1.8; सप्तकपाला भवन्ति

सप्त सप्त मारुता गणास्तस्मात्सप्तकपालाः

MS.3.3.10.]N.11.14.p.IV.63.

मा सल्लुः—RV.8.45.36; N.4.2.p.II.198.

मासि मासि रजो शासाम्—VDS. 28. 4; N.

4. 19. p. II. 252.

मित्रं कृणुष्वम्—RV. 10. 34. 14; N. 1.

5; 7. 7. pp. I. 64; III.44.

मित्रे चवौ—P. 6. 3. 130; N. 2. 24. p.

II. 110.

मित्रो जनान्यातयति—RV. 3. 59. 1; N. 10.

22. p. IV. 26.

मिम्यक्षयेषु रोदसी—RV. 6. 50. 5; N.6.

6; 12. 46. pp. II. 408;

IV. 146.

मिह सेवने—DP. 1. 1041; N. 2. 2; 4.

16. pp. II. 14, 237.

मुखोद्देवानस्रजत—TB. 2. 2. 9. 8; N.

3. 8. p. II. 139.

मुनेरपि वनस्थस्य—N. 1. 16. p. I. 101.

मुमोद गर्भो वृषभः—RV. 10. 8. 2; N. 7.

12. p. III. 68.

मूरा अमूर—RV. 10. 4. 4; N. 6. 8. p.

II. 419.

मूर्त्तौ घनः—P. 3. 3. 77; N. 2. 1. p.

II. 13.

मूर्धा मुवो भवति—RV. 10. 88. 6; N.

4. 19; 7. 27. pp. II. 251;

III. 106.

मूलविभुजादित्वात्—[cf. कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य

उपसंख्यानम् PMBH. 3. 2. 1. p.

ii. 98.]; N. 4. 7. p. II.215.

मृग अन्वेषणे—DP. 10. 352; N. 9. 19.

p. III. 159.

मृगो अस्या दन्तः—RV. 6. 75. 11; N. 4.

25. p. II. 274.

मृगो न भीमः—RV. 10. 180. 2; N. 1.

20. p. I. 118.

मृजू शुब्रौ—DP. 2. 57; [श्वस् प्राणने । अन

च B.] N. 4. 19. p. II. 253.

मृळ सुखने [मृड B.]—DP.6.46; N. 6.4.

p. II. 400.

मृष इति संग्रामनाम—cf. Ng. 2. 17; N.

1. 4. p. I. 47.

मृषतिस्तिविद्यायाम्—[मृष तितिद्यायाम् B]—DP.

4. 55; N. 6. 20. p. II.462.

मेदसा सुचौ प्रोर्णोति—TS. 6. 3. 11. 1; N.

4. 3. p. II. 202.

मेघन्तु ते—RV. 2. 37. 3; N. 8. 3. p. III. 122.

मेने हैरप्यगर्मस्य—N. 11. 20. p. IV. 70.

मैनममे—RV. 10. 16. 1; N. 7. 21. p. III. 86.

मोषममं विन्दते—RV. 10. 117. 6; N. 7. 3. pp. III. 20, 21.

य आहणोत्यवितयेन—SUB. Pr. 3; N. 2.

4. p. II. 38.

य इन्द्रामी—RV. 6. 59. 4; N. 5. 22. p. II. 370.

य इमा विश्वा—RV. 10. 81. 1; N. 10. 26. p. IV. 31.

य इमे धावा पृथिवी—RV. 10. 110. 9; N. 8. 14. p. III. 132.

य ई चकार न—RV. 1. 164. 32; N. 2. 8. p. II. 61.

य एकः—RV. 1. 84. 7; N. 4. 17. p. II. 241.

य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव त्रैषा-
मर्थाः—[cf. य एव लौकिकाः पदार्थास्त एव
वैदिकाः...पदैकत्वमभ्युपेयम् यथा यानि लोके
गवदिपदानि तान्येव वेदे...JNM. 1. 3.
10. 32. p. 32]; N. 1. 2. p. I. 18.

यक्ष पूजायाम्—DP. 10. 153; N. 1. 5. p. I. 60.

यथिद्धि—RV. 1. 28. 5; N. 9. 21. p. III. 161.

यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु—DP. 1. 1051;
N. 10. 27. p. IV. 34.

यजन्ति याजकाः—PMBH. 1. 3. 2. p. i. 293; N. 1. 1. p. I. 9.

यज्ञायज्ञा वोऽमये—AB. 3. 35. 11. p. 82. N. 7. 23. p. III. 90.

यज्ञार्थे पशवः सद्यः—Mn. 5. 39; [cf. पशवो
हि यज्ञः—SB. 3. 1. 4. 9; पशवो यज्ञः—
SB. 3. 2. 3. 11] N. 7. 20. p. III. 84.

यज्ञे देवस्य वितते... ॥ तत्परीक्ष्य सवर्णो न...॥
अत्रैवान्वेषणादग्निः—...॥—cf. B1).
5. 99, 101, 149; N. 3. 17 p. II. 179.

यज्ञेन देवानाम्—N. 5. 25. p. II. 377.

यज्ञेन यज्ञमयजन्त—RV. 1. 164. 50; 10. 90. 16; N. 12. 41. p. IV. 141.

यज्ञैरिष्टुः—RV. 10. 87. 4; N. 1. 3. p. I. 38.

यज्ञो वै विष्णुः—SB. 1. 1. 2. 13; 3. 2. 1. 38; 13. 1. 8. 8. pp. 5, 236, 963; KB. 4. 2; 18. 8, 14; TB. 9. 6. 10; 9. 7. 10; N. 7. 4. p. III. 24.

यती प्रयत्ने—DP. 1. 30; N. 7. 22; 10. 22. pp. III. 87; IV. 26.

यत् क्रौञ्चमिधुनादेकमवधीः—Ram. I. 2. 15; N. 7. 29. p. III. 109.

यत्तज्जातः पशुविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम्—
[तत् and इति omitted in MS.]
MS. 1. 8. 2; N. 7. 19. p. III. 83.

यत्ते अग्ने हरस्तेनाहं हरस्वी भूयासम्—TS. 3. 5. 3. 2; N. 4. 19. p. II. 252.

यत्ते सोम दिवि ज्योतिः—MS. 1. 3. 3; N. 11. 2. p. IV. 53.

यत्वा देव प्रपिबन्ति—RV. 10. 85. 5; N.

11. 5. p. IV. 55.

यत्प्राञ्जयन्यया—RV. 8. 63. 7; N. 3. 8.

p. II. 140.

यत्र पूर्वे साध्याः—RV. 1. 164. 50; VS.

31. 16; N. 2. 2; 12. 41. pp.

II. 21; IV. 141.

यत्र ब्रह्मस्य विष्टपम्—RV. 9. 113. 10; N.

2.14.p. II. 89 (See footnote
9).

यत्रा चक्रुरमृताः—RV. 7. 63. 5; N. 6.7.

p. II. 413.

यत्रा बदेते—RV. 10. 88. 17; N. 7.30.

p. III.110.

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य—RV. 1. 164. 21;N.

3. 12. p. II. 154.

यथा कथा च हस्ताभ्याम्—[तेन यथाकथा च हस्ता-

भ्यां गयतौ B.] P. 5.1.98; N. 10.

16. p. IV. 18.

यथा गौरो अपाकृतम्—RV. 8. 4. 3; N. 3.

20. p. II. 187.

यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति—cf. AV. 7.81.

6; MS. 4. 9. 27; 4. 12. 2.

KS. 10. 12; N. 2. 6; 5. 11;

11.5.pp. II. 51, 330; IV. 56.

यथाल्पलिङ्गं वामदेवस्य—N. 7. 18. p.

III. 82.

यथा वातो यथा वनम्—RV. 5. 78. 8; N.3.

15. p. II. 167.

यथैवात्मा तथा पुत्रः—Mn. 9. 130; N. 3.

4. p. II. 128.

यथैवैतद्यजमानः सर्वमेवे सर्वान् मेधान् हुत्वा सर्वा

सर्वेषां भूतानां [सर्वाणि भूतानि SB.]

अष्टयं साम्राज्य [स्वाराज्य SB] माधिपत्यं

पर्वेति—SB 13. 7. 1. 1; N. 10.

27. p. IV. 32.

यदचरस्तन्वा—RV. 10. 54. 2; N. 2.16.

p. II. 94.

यदद्य त्वा प्रयति—TS. 1. 4. 44. 2; MS.

1. 3.38; N. 4.25. p. II. 273.

यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्यः—N. 7. 28.

p. III. 108.

यदहं वःसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसि—ChU. 5.1.

13. p.319; N. 10.9.p.IV. 11.

यदहरेण भ्रष्टोपनमति—N. 10.17.p. IV. 20.

यदादीच्ये—RV. 10. 34. 5; N. 1. 3; 2.

2; 12. 7. pp. I. 40; II. 19;

IV. 104.

यदा यथा सिद्धस्तु भवेद्देवो रजस्वलः । विभक्तेषु

विशेषेषु स तदैव प्रतायते ॥—N. 3.

13. p. II. 160.

यदा यो यजमानः—N. 8.22. p. III. 142.

यदा वा [खलु added TS.] असावादित्यो

न्यङ् रश्मिभिः—TS. 2. 4. 10. 2;

N. 10.18. p. IV. 21.

यदिन्द्र चित्र—RV. 5. 39. 1; N. 4. 4.

p. II. 206.

यदिन्द्र दिवि—RV. 6. 40. 5; N. 4. 25.

p. II. 273.

यदिन्द्रामी जना इमे—RV. 8. 40.7; N. 5.

2, 23; pp. II. 289, 374.

यदिन्द्रामी परमस्याम्—RV. 1. 108. 10; N.

12. 31. p. IV. 130.

यदिमा वाजयन्—RV. 10. 97. 11; N.3.

15. p. II. 168.

यदिमालोकानावृणोत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्—TS. 2.

5. 2. 2; N. 2. 17. p. II. 96.

यदि हि स्त्री न रोचेत् Mn. 3. 61; MBH.

A. P. 46. 4; N. 10. 24. p.

IV. 28.

यदुदञ्चो वृषाकपे—RV. 10. 86.22; N.13.

3. p. IV. 149.

यदुद्वतो निवतो यासि—RV. 10. 142. 4;

N. 1. 3; 2. 2.pp.I.35; II. 19.

यदेदेनम्—RV. 10. 88. 11; N. 2. 13;

7. 29. pp. II. 82; III.

109.

यदेभिरात्मानमाच्छादयन् देवा मृत्योर्बिभ्यतस्तच्छ-

न्दसां छन्दस्त्वम्—[Cf. तान्यस्मा अच्छ-

दयंस्तानि यदस्मा अच्छदयंस्तस्माच्छ-

न्दांसि SB. 8. 5. 2. 1. p. 671;

देवा वै मृत्योर्बिभ्यतक्षयीं विद्यां प्राविशान् ।

ते छन्दोभिरच्छादयन् । यदेभिरच्छादयं-

स्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्—ChU. 1. 4.

2]; N. 7. 12. p. III. 66.

यद् एहीतम्—[of. PMBH. यदधीतम्...

1. 1. 1. p. i. 2]; N. 1. 19. p.

I. 110.

यद् गोष्वरुणीषु—RV. 10. 61. 4; N. 12.

7. p. IV. 108.

यद् प्राप्ते यदरण्ये—KS. 9. 4; N. 5. 13.

p. II. 342.

यदेवापिः शन्तनवे—RV. 10. 98. 7; N.2.

12; p. II. 76.

यथाव इन्द्र ते—RV. 8. 70. 5; N.2. 16;

13. 2. pp. II. 93; IV. 148.

यद्वाग्वदन्ती—RV. 8. 100. 10; N. 11.

28. p. IV. 77.

यद्वृत्ताभित्यम्—P.8.1.66; N.6.28.p.II.487.

यैद्व देवो जोषत हविस्तदतिमात्रं वर्धत आधीयो-

ऽपरमितम्—N. 6.17.p. II. 452.

यं त्वा पूर्वम्—RV. 10. 69. 4; N. 6. 17.

p. II. 453.

यं तु नकिः—RV. 3. 49. 2; N. 5. 9. p.

II. 327.

यन्मन्यसे—RV. 5. 39. 2; N. 4. 18. p.

II. 246.

यमक्षितिमक्षितयः—[Cf.KS.10. 12; AV.

7. 81. 6; MS. 4. 9. 27.]; N.

7. 17. p. III. 79.

यमाविहेह—RV. 6. 59. 2; N. 10. 21.

p. IV. 24.

यमेन दत्तं त्रितः—RV. 1. 163. 2; N. 4.

13. p. II. 227.

यमेरिरे भृगवः—RV. 1. 143. 4; N. 4.

23. p. II. 264.

यमेव विद्याः—Cf. Mn. 2. 115; N. 2.4.

p. II. 40.

यमो हं जातः—RV. 1. 66. 4; N. 10.21.

p. IV. 24.

यं मे दुरिन्द्रः—RV. 8. 3. 21; N. 5. 15.

p. II. 350.

यवं वृकेण—RV. 1. 117. 21; N. 6.26.

p. II. 479.

यः श्रद्धावानो जायते तस्येष्टं न क्षीयते[...यजते...

KB.] KB. 7. 4; N. 9. 32. p.

III. 169.

- यत् प्रयत्ने—DP. 4. 101; N. 6. 11. p. II. 425.
- यस्तस्तम्भ संहसा—RV. 4. 50. 1; N.2.7. p. II. 58.
- यस्ते गर्भममीवा—RV. 10. 162. 2; N.1. 3; 6. 12. pp. I. 40; II. 428.
- यस्ते स्तनः—RV. 1. 164. 49; N.2.24. p. II. 108.
- यस्त्वद्भोता—RV. 3. 17. 5; N. 5. 3. p. II. 301.
- यः परस्याः—RV. 10. 187. 2; N. 5. 5. p. II. 313.
- यस्मात्परम्—SU. 3. 9; N. 2. 3. p. II. 32.
- यस्मिन् वृक्षे—RV. 10. 135. 1; N. 12. 29. p. IV. 127.
- यस्मै त्वं—RV. 1. 94. 15; N. 11. 24. p. IV. 74.
- यस्मै त्वमा—RV. 1. 94. 2; N. 4. 25. p. II. 270.
- यस्य च भावेन भावलक्षणम्—P.2.3.37; N.1. 4; 5. 15; 6. 14; 11. 2, 23. pp. I. 48; II. 352, 436; IV. 53, 73.
- यां सदस्येभ्यो ददाति—MS. 4. 8. 3; N.11. 2. p. IV. 52.
- या ओषधीः पूर्वाः—RV. 10. 97. 1; N. 9. 29. p. III. 167.
- या ते अग्ने—A fragment of VS. 5. 8; N. 4. 19. p. II. 251.
- या ते दिशुत्—RV. 7. 46. 3; N. 10. 7. p. IV. 9.
- या पत्युः क्रीता सत्यन्याथान्यैश्चरति—MS.1.10. 11; N. 3. 4. p. II. 128.
- या प्रापणे—DP. 2. 40; N. 1.8; 2.1. pp. I. 73; II. 10.
- याभिः शचीभिर्वृषणा—RV. 1. 112. 8; N. 5. 21. p. II. 368.
- यामथर्वा—RV. 1. 80. 16; N.12.34. p. IV. 132.
- यां पर्यस्तमयं प्राण उदियात्—N. 11. 29. p. IV. 78.
- यावद्वधारणे—P. 2. 1. 8; N. 3. 15. p. II. 169.
- यावन्मात्रम्—RV. 10. 88. 19; N. 3.18; 7. 31. pp. II. 181; III. 111.
- यासि कुत्सेन—RV. 4. 16. 11; N. 3.11; 5. 15. pp. II. 153, 348.
- युनक्त सीराः—RV. 10. 101. 3; N. 5. 28. p. II. 384.
- युपु विमोहने—DP. 4. 124, 126; N. 13. 3. p. IV. 149.
- यु मिश्रणे—DP. 2. 23; N. 4. 25; 5.15; 6. 31; 10. 29. pp. II. 271, 348, 498; IV. 36.
- युनं श्यावाय—RV. 1. 117. 8; N. 6. 6. p. II. 410.
- युवं च्यवानम्—RV. 10. 39. 4; N. 4.19. p. II. 249.
- युनोः श्रियम्—RV. 7. 69. 4; N. 6. 4. p. II. 403.
- यूयं न उग्राः—RV. 1. 166. 6; N. 6.30. p. II. 495.
- ये तादृशुः—RV. 10. 15. 9; N. 6. 11. p. II. 435.

ये ते सरस्व ऊर्मयः—RV. 7. 96.5; N.10.

24. p. IV. 28.

ये त्वा देवः—RV. 1. 190. 5; N. 4. 25.

p. II. 271.

येन देवाः पवित्रेण [मा Kh.] SV. 2. 652

(p. 84, Ajmer ed.); Kh. X.

p. 95; TB. 1. 4. 8.6; N. 5. 6.

p. II. 318.

येना पावकः—RV. 1. 50. 6; N. 12. 22,

23, 24, 25. pp. IV. 121, 122,

123, 124.

ये यज्ञेन—RV.10.62.1; N.9.9.p.III.151.

यो अग्निं देववीतये—RV. 1. 12. 9; N.11.

23. p. IV. 73.

यो अनिच्यो दीदयत्—RV. 10. 30. 4; N.

10. 19. p. IV. 22.

यो अश्वानाम्—RV. 1. 101. 4; N. 5.15.

p. II. 353.

यो अस्मे—RV.5.34.3; N.6.19.p.II.459.

यो अस्मै ध्रंस—RV. 5. 34. 3; N. 2. 17;

6. 19. pp. II. 97, 459.

योगक्षेमम्—RV. 10. 166. 5. N. 10.16.

p. IV. 19.

यो जनान्महिषान्—RV. 10. 60. 3; N.12.

30. p. IV. 129.

यो जात एव—RV. 2. 12. 1; N. 3. 21;

10. 10. pp. II. 191; IV. 13.

योनिष्ठ इन्द्र—RV. 1. 104. 1; N. 1. 17.

p. I. 105.

यो नो मरुतो अग्नि—RV. 7. 59. 8; N. 4.

7. p. II. 215.

यो रेवान्यो—RV. 1. 18. 2; N. 3. 21.

p. II. 191.

यो वां यज्ञैः—RV. 1. 151. 7; N. 6. 8.

p. II. 419.

यो विश्वतः—RV. 1. 94. 7; N. 3. 11; 5.

1. pp. II. 152, 286.

यो हत्वाहिम्—RV. 2. 12. 3; N. 8. 2.p.

III. 115.

यो ह वा अविदितायेच्छन्दोदैवब्राह्मणेन मन्त्रेण

याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति

गते वा पश्यति—ArB. I.p.3.(Bur-

nell's ed.); N. 1.16.p.I. 99.

यो ह वां मधुनः—RV. 8. 5. 19; N. 5.

12; 6. 29. pp. II. 338, 490.

यो होतासीत्—RV. 10. 88. 4; N. 5. 3.

p. II. 298.

यौतेः—Cf. DP.2.23; N.2.8.p. II 63.

यौ प्रत्यक्षावश्विनाविमे एव ते द्यावापृथिव्यौ—[Cf.

इमे ह वै द्यावापृथिवी प्रत्यक्षमश्विनाविमे

SB. 4. 1. 5. 16. p. 352.]; N.

12. 1. p. II. 214.

रथं तु मारुतम्—RV. 5. 56. 8; N. 11.

50. p. IV. 95.

रथे तिष्ठन्नयति—RV. 6. 75. 6; N. 9.16.

p. III. 156.

रद विलेखने—DP.1.54; N.4.17.p.II.243.

रमध्वं मे वचसे—RV. 3. 33. 5; N. 2.25.

p. II. 111.

रयेमैतौ बहुलम्—Vr. 6. 1. 37; N. 2. 2;

12. 9. pp. II. 19; IV. 106.

रसेन मे रसं पृण वाजिनो मे यज्ञं वहानि—[Cf.

रसेन मे रसं पृण । तस्य ते वाजिभिर्मक्ष-

- कृतस्य... ApSS. 8. 7.10; MSS. 823; N. 6. 26. p. II. 479.
1. 7. 2. 18]; N. 6. 24. p. II. लाङ्गलमसीः—N. 7. 3. p. III. 22.
476. लाङ्गि [लाङ्गि DP.] लङ्गणे—DP. I.222;
- राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः—CN. N. 4. 10. p. II. 221.
- p. IV. 79. लिङ्गैर् लेट्—P. 3. 4. 7; N. 8. 2. p.
- राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः—CN. III. 116.
1. 12; N. 2. 22.p. II. 105. लिटि धातोरनभ्यासस्य—P. 6. 1. 8; N. 4.
- रा दाने—DP. 2. 48; N. 4. 25; 7. 6. 23, 25. pp. II. 264, 277.
- pp. II. 277; III. 42. लिङ्ग आस्वादाने—DP.2.6; N.5. 3; 6.8; 10.
- राध साध संसिद्धौ—DP. 5. 16, 17; N. 6. 46. pp. II. 301, 419; IV. 50.
- 31; 10.40.pp.II. 498; IV. 44. लुभो विमोहने—P. 7. 2. 54; N. 6. 2. p.
- रिष हिंसायाम्—DP. 1. 725; 4. 120; N. II. 390.
9. 40. p. III. 174. वक्ष्यन्तीवेदा—RV. 6. 75. 3; N. 9. 18.
- रुप्रिकौ च लुकि—P. 7. 4. 91; N. 5. 15. p. III. 158.
- p. II. 353. वतिनिर्देशोऽयं कामचारश्च—PMBH. 1. 1.8.
- रुद्रश्च पञ्चभ्यः—P. 7. 3. 98; N. 10. 5. p. i. 147; N. 3. 16.p.II.177.
- p. IV. 7. वत्सांसाभ्यां कामबले—P. 5. 2. 98; N. 1.
- रुद्रस्य ये मीळुषः—RV. 6. 66. 3; N. 4. 4. p. I. 53.
- 15; 6. 6. pp. II. 233, 408. वन षण संमत्तौ—DP. 1. 491, 492; N.6.
- रुद्रद्वत्सा—RV. 1. 113. 2; N. 2. 20.p. 6, 15; 9. 43. pp. II. 409, 442;
- II. 100. III. 176.
- रूपं रूपं मघवा—RV. 3. 53. 8; N. 2. 16; वनस्पते रशनया—RV. 10. 70. 10; MS.
10. 17, 24. pp. II. 93; IV. 4. 13. 7; N. 6. 7; 8. 20. pp.
- 20, 40. II. 414; III. 137.
- रो रि—P. 8. 3. 14; N. 5. 15. p. II. वनस्पतेऽवसृजोप—RV. 3. 4.10; N.8.17.
353. p. III. 134.
- रोहितं मे—RV. 8. 3. 22; N. 5. 15. p. वनस्पते वीङ्गः—N. 3. 5; 9. 12. pp. II.
- II. 350. 132; III. 154.
- लक्षणेहेत्वोः क्रियायाः—P.3. 2. 126; N. 4. वनु प्रकरणे युष्मदस्मदोऽच्छन्दसि सादृश्य उपसंख्या-
- 11; 6. 3. pp. II. 222, 396. नम—[Cf. युष्मदस्मदोः सादृश्ये वतुच्चाच्यः
- लग्नातेर्लङिः सङ्गे—[लगे सङ्गे B.]—DP. 1. Vr. 5. 1.61]; N.4.2. p.II.198.

- वंदु यात्ने—DP. 8. 8; N. 2. 12. p. II. 76.
 वने न वा यो—RV. 10. 29. 1; N. 4. 3; 6. 28. II. 204, 486.
 वसेव स्मभ्यु वपसि—RV. 10. 142. 4; N. 12. 27. p. IV. 126.
 वयः सुपर्णोः—RV. 10. 73. 11; N. 4. 3; 10. 45. pp. II. 200; IV. 50.
 वर्णादनुदात्तात्—A fragment of P. 4. 1. 39; N. 6. 13; 9. 26. pp. II. 432; III. 165.
 वर्णानां यः पुनर्वादो यमकं तन्निरुच्यते—N. 10. 16. p. IV. 18.
 वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा—P. 3. 3. 131; N. 1. 6. p. I. 67.
 वर्षासु रथकारस्य—JMSBH. 6. 1. 44. 50; cf. KSKBH. 1.1. 9; cf. TB. 1. 1. 4. 8; N. 3. 8. p. II. 139.
 वरा कान्तौ—DP. 2. 70; N. 2. 6; 4. 7; 6. 8; 11. 27. pp. II. 52, 214, 421; IV. 76.
 वस आच्छादने—DP. 2. 13; N. 4. 7, 15. pp. II. 215, 233.
 वस निवासे—DP. 1. 1054; N. 8. 10. p. III. 129.
 वसातिषु स्म चरथः—N. 12. 2. p. IV. 98.
 वसा शुक्रमख्य—Mn. 5. 135; N. 2. 3. p. II. 31.
 वसुर्वसुपतिर्हि कम्—RV. 8. 44. 24; N. 3. 13. p. II. 161.
 वसेरणारे णिञ्—U. 1. 70; N. 10. 17. p. IV. 19.
 वसे—A fragment of U. I. 76; N. 10. 17. p. IV. 19.
 वह प्रापणे—DP. 1. 1053; N. 2. 2; 4. 16; 12. 19. pp. II. 14, 236; IV. 118.
 वहेष्वथ—[वहोष्वथ Sivadatta's ed.] U. 1. 85; N. 2. 2. p. II. 14.
 वाग्वा इन्द्रः—KB. 2. 7. 13. f; [cf. वागिन्द्रः SB. 8. 7. 2. 6]; N. 10. 18. p. IV. 21.
 वाचस्पतये—MS. 1. 3. 4; N. 5. 6. p. II. 319.
 वाचा विरूपनित्यया—RV. 8. 75. 6; N. 1. 2. p. I. 16.
 वाच्छन्दसि—P. 6. 1. 106; N. 4. 6; 5. 3, 6; pp. II. 209, 293, 320.
 वाजपस्त्यम्—RV. 9. 98. 12; N. 2. 2. p. II. 16.
 .....वाजीकाराणामुपसंख्यनाम्—A fragment of Vr. 7. 1. 39; N. 3. 22. p. II. 193.
 वाणो लुट् वक्तव्यः—[Cf. पातेणौ लुग्वक्तव्यः Vr. 7. 3. 37]; N. 4. 20. p. II. 259.
 वात आ वातु—RV. 10. 186. 1; N. 10. 35. p. IV. 41.
 वामं वामम्—RV. 4. 30. 24; N. 6. 31. p. II. 497.
 वायवा याहि दर्शत—RV. 1. 2. 1; N. 7. 5; 10. 2. pp. III. 32; IV. 2.
 वायुगोपा वै वनस्पतयः—N. 11. 5. p. IV. 56.

- वायुः पृषा स्वस्तये—RV. 7. 39. 2; N. 4. 3. p. II. 204.
- वायुः प्राण एव पुरुरवाः—[Cf. पुरुरवा असीति प्राण एव तत् MS. 3. 9. 5; N. 10. 47. p. IV. 51.
- वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः—TS. 1.7.7.2; [cf. वातो वा मनो वा गन्धर्वाः VS. 9. 7]; N. 1. 4. p. I. 56.
- वा वचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात्—PMBH. 2.1.1.p.i.364; N. 2.3.p.II. 30.
- वाहिष्ठो वाम्—RV. 8. 26. 16; N. 6.22. p. II. 471.
- वाचिर् पृथग् भावे—DP. 7. 5; N. 2. 2.p. II. 18.
- विशेषकुदिन्द्रः—RV. 10. 84. 5; N. 6. 29. p. II. 491.
- विज्योतिषा—RV. 5. 2. 9; N. 4. 18. p. II. 247.
- विडुनोरनुनासिकस्यात्—P. 6. 4. 41; N. 6. 29; 10. 29, 45. pp. II. 490; IV. 36, 49.
- वित्तो भोगप्रत्यययोः—P. 8.2. 58; N.7.19. p. III. 83.
- विद ज्ञाने—DP. 2. 55; N. 4. 6; 5. 21; 6. 17, 27. pp. II. 210, 365, 452, 482.
- विद विचारणे—DP. 7. 13; N. 7. 19. p. III. 83.
- विद सत्तायाम्—DP. 4. 62; N. 7. 19. p. III. 83.
- विदो लटो वा—P. 3. 4. 83; N. 8. 2. p. III. 114.
- विद्या सखित्वमुत्—RV. 8. 21. 8; N. 5. 23; 6. 17. pp. II. 374, 449.
- विद्यैव समं कामम्—Mn. 2. 113; N. 2. 3. p. II. 36.
- वि दामेषि—RV. 1. 50. 7; N. 12. 23. p. IV. 122.
- विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम—Cf. Mn. 2. 114; cf. SUB. Pr. 3. p. 32; N. 2. 4. p. II. 38.
- विद्युतो ज्योतिः—RV. 7.33.10; N. 5. 14. p. II.344.
- विद्युद्रथा मरुत ऋष्टिमन्तः—RV. 3. 54. 13; N. 2. 12. p. II. 77.
- विद्युन्न या—RV. 10. 95. 10; N. 11.36. p. IV. 83.
- विद्वल् लाभे—DP. 6. 138; N. 3. 21. p. II. 191.
- विध विधाने—DP. 6. 36; N. 6. 33. p. II. 504.
- वि न इन्द्र मृधो जहि—RV. 10. 152.4; N. 7. 2. p. III. 9.
- विभाषा कृत्रि—P. 1. 4. 72; N. 5. 5. p. II. 313.
- विभाषाश्वेदिक् स्त्रियाम्—P. 5. 4. 8; N. 2. 22. p. II. 106.
- विरूपासः—RV. 10. 62. 5; N. 11. 17. p. IV. 67.
- विवृक्षान् हन्युत—RV. 5. 83. 2; N. 10.11. p. IV. 14.
- वि शत्रून् ताब्धि—RV. 10. 180.2; N. 1. 3. p. I. 43.

- विश प्रवेशने—DP. 6. 130; N. 6. 22.p. II. 469.
- विशिपतिपदिस्कन्दा—A fragment of P. 3. 4. 56; N. 7. 27.p.III.106.
- विश्वं सत्यम्—RV. 2. 24. 12; N. 7. 10. p. III. 57.
- विश्वकर्मेन् हविषा—RV. 10. 81. 6; N.10. 27. p. IV. 32.
- विश्वकर्मा विमना—RV. 10. 82. 2; N.10. 26. p. IV. 29.
- विश्वस्मा अभिम्—RV. 10. 88. 12; N. 7. 23. p. III. 92.
- विश्वानरस्य वस्यतिम्—RV. 8. 68.4; N.12. 21. p. IV. 120.
- विश्वा रूपाणि—RV. 5. 81.2; N. 12.13. p. IV. 111.
- विश्वेत्ता विष्णुः—RV. 8. 77. 10; N. 5.4. p. II. 304.
- विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत—RV. 8. 99. 3; N. 4. 3. p. II. 204.
- विश्वे देवाः पुष्करे—RV. 7. 33. 11; N. 2. 2. p. II. 28.
- विश्वे देवासः—RV. 1. 3. 8; N. 5. 4. p. p. II. 308.
- विधितस्तुका रोदसी—RV. 1.167. 5; N.12. 46. p. IV. 146.
- विष्ट्री क्षमी—RV. 1. 110. 4; N.11. 16. p. IV. 65.
- विष्णुयज्ञः स देवेभ्य आत्मानमन्तरधात्—TS. 6. 2. 4; [cf. तं वै विष्णुराहरद् यज्ञो वै विष्णुः...विष्णुरामरत् MS. 3.8. 3]; N. 5. 4. p. II. 305.
- विष्णुर्योनिं कल्पयतु—RV. 10. 184. 1; N. 2. 8. p. II. 63.
- विष्ट व्याप्तौ—DP. 3. 13; N. 6. 6;7. 7. pp. II. 408; III. 45.
- विष्णुदेवयोश्च देरप्रयञ्जतौ—A fragment of P.6.3.92; N.6.16. p. II. 446.
- विस्तीमतः सुरुचो वेन आवः—VS. 13. 3; N. 1 7. p. I. 70.
- वि हि सोतोः—RV. 10. 86. 1; N. 1. 4; 13. 4. pp. I. 48; IV.150.
- वीळो वीळित वीळयस्व मायामादस्मादवजीहि वो न—N. 4. 15. p. II. 231.
- वृकश्चित्—RV. 8. 66. 8; N. 5. 21. p. II. 367.
- वृक्षस्य वु—RV. 6. 24. 3; N. 1. 4. p. I. 50.
- वृक्षेवृक्षे—RV. 10. 27. 22; N. 2. 6. p. II. 49.
- वृजी वर्जने—DP. 2. 19; 7. 24; N.2.24; 5. 16. pp. II. 108, 355.
- वृणक्तीति वधकर्मेसु—Cf. Ng. 2. 19; N. 5. 21. p. II. 366.
- वृषाकपायि रेवति—RV. 10. 86. 13; N.12. 9. p. IV. 106.
- वृषा पावक दीदिहि—अमे वैश्वानर युमत । जमदग्निभिराहुतः—AsSS. 8. 9. 7; N. 7. 24. p. III. 102.
- वृषासि दिवः—RV. 6. 44. 21; N.6. 17. p. II. 453.
- वेदिस्तरं बर्हिंरासीदेत्—N.7. 20. p.III.85.
- वेरध्वरस्य—RV. 4. 7. 8; N. 6. 17. p. II. 452.

शिप्राः शीर्षस्तु वितता हिरण्ययीः—RV. 5. 54.
11; N. 6. 17. p. II. 450.

शिरिम्बिष्ठस्त्वल्क्ष्मीघ्नः—[Cf. यदरायीत्यल्क्ष्मी-
घ्नम् BD. 8. 60]; N. 6. 30.
p. II. 494.

शीर्षं स्वप्ने—DP. 2. 22; N. 11. 49. p.
IV. 94.

शीर्षं पावकशोचिषम्—RV. 8. 102. 11; N.
4. 14. p. II. 229.

शुक्रं ते अन्यत्—RV. 6. 58. 1; N. 12.
17. p. IV. 118.

शुनं सुफाला [VS. reads विकृषन्तु for विदु-
दन्तु of the com.]—VS. 12.
69; MS. 2. 7. 12; KS. 16. 12;
RV. 4. 57. 8; TS. 4. 2. 5. 6;
AV. 3. 17. 5; N. 4. 7. p. II. 214.

शुनं हुवेम—RV. 3. 38. 10; N. 12. 40.
p. IV. 140.

शुनविच्छेपम्—RV. 5. 2. 7; N. 1. 4. p.
I. 49.

शुनास्तीराविमाम्—RV. 4. 57. 5; N. 4. 41
p. III. 175.

शुष्ये वीरः—RV. 6. 47. 16; N. 6. 22. p.
II. 468.

शृत्स्मिहि—A fragment of U. 1. 10;
N. 11. 27; 12. 34. pp. IV.
76, 132.

शृ हिंसायाम्—DP. 9. 18; N. 6. 20; 7.
6; 12. 37. pp. II. 462; III.
40; IV. 135.

शेकन्दसि—A fragment of P. 6. 1.
70; N. 6. 6. p. II. 409.

शो तनुकरणे [---तन् B.]—DP. 1. 37;
N. 4. 18. p. II. 197.

शसोरलोपः—P. 6. 4. 111. p. II. 9.

श्रद्धयामिः समिध्यते—RV. 10. 151. 1; N.
9. 31. p. III. 159.

श्रद्धयेष्टं च पूर्ते च—4. 226; N. 9. 32.
p. III. 169.

श्रयतेः [श्रिन् सेवायाम् B.]—DP. 1. 945;
N. 2. 7. p. II. 55.

श्रायन्त इव सूर्यम्—RV. 8. 99. 3; N. 2.
2; 6. 8. pp. II. 16, 417.

श्रियसे कम्—RV. 1. 87. 6; N. 4. 16. p.
II. 237.

श्रुतिलिङ्गावक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पार-
दौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्—JMS. 3. 3. 14;
N. 8. 2. p. III. 121.

श्रन्तुक्षन्पूषन्—A fragment of U. 1.
158; N. 7. 26. p. III. 105.

वज्रं सक्ते [वज्र B.]—DP. 1. 1036; N.
6. 22. p. II. 468.

वणु [वतु B.] दाने—DP. 8. 2; N. 4. 25;
5. 9. pp. II. 276, 327.

वष्मोर्वीरहसस्यान्तु—SB. 1. 15. 1. 22; p.
46; ApSS. 6. 22. 1; SSS. 1. 6.
4; ASS. 1. 2. 1; N. 10. 41.
p. IV. 45.

वप समवाये—DP. 1. 427; N. 5. 16. p.
II. 357.

वह मर्षणे—DP. 1. 905; N. 1. 4. p. I. 46.

विष् वन्वजे—DP. 5. 2; 9. 5; N. 1. 5;
4. 3; 5. 5, 19. pp. I. 64; II.
208, 313, 362.

षिवु तन्नुसन्ताने—DP.4.2; N.1.7. p.I. 71.

पुन्र अभिषवे—DP. 5. 1; N. 6. 10. p. II. 424.

बूह प्राणिगर्भविमोचनयोः [०मोचने B.]—Cf. DP. 2. 21; N. 4.17.p.II.240.

बृद क्षरणे—DP. 1. 25; N. 5. 15. p. II. 352.

ज्यै वेष्टने [ज्यै B.]—DP. 1. 970; N. 7. 12. p. III. 68.

संवत्सरं शशायानाः—RV. 7. 103. 1; N.1. 14; 3. 18; 9.6. pp. I. 92; II. 182, 425; III. 56, 147.

संवत्सरायोत्स्रजन्ति—SSS. 16. 10. 9; N. 7. 2. p. III. 12.

संवत्सरो वैश्वानरः—SB. 6. 2. 1. 36; 6.6. 1. 5; pp. 511, 545; N. 7. 24. p. III. 100.

स इत्येति सुधित ओकसि—RV. 4. 50.8; N. 2. 12. p. II. 76.

स इत्तमः—RV. 6. 21. 3; N. 5. 15. p. II. 347.

स इधुमानं [इधुमानं twice in TS.] विष्वङ्क-
वर्धत—TS. 2. 5. 2. 2; N.2.16. p. II. 94.

स ई सवेभिः सखिभिः—RV. 10. 67. 7; N. 2. 7; 5. 4. pp. II. 56, 305.

स उद्धतो निवतो याति वेविषत्—RV. 3. 2. 10; N. 1. 3. p. I. 35. (See footnote 15.)

स एव [एव BU.] इह प्रविष्ट आनखाग्नेभ्यो यथा
क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्यात्—BU. 1. 5. 1; N. 3. 13. p. II. 158.

स एव महानात्मा सत्तालक्षणः—N.1.2.p.I.27.
सक्तमिव तितउना—RV. 10. 71. 2; N.4. 10. p. II. 220.

सखायो मध्ये जुहुर्दुरवासः समुद्रे—RV. 7. 68. 7; N. 4. 19. p. II. 250.

संगच्छन्वम्—RV. 10. 191. 2; N. 1. 3. p. I. 42.

सचतिर्गतिकर्मा—Ng. 2. 14; N.1. 11,12. pp. I. 81, 84.

स तुर्वेणिः—RV. 1. 56. 3; N. 6. 14.p. II. 436.

सत्सूद्विष—A fragment of P. 3. 2.61; N. 7. 14. p. III. 74.

सथर्यामि प्रयसा—RV. 1. 58. 7; 3. 54. 3; N. 4. 16. p. II. 236.

सद्यः शयाम्—N. 10. 29. p. IV. 36.

सद्यश्चिद्यः शवसा—RV. 10. 178. 3; N. 1. 4; 10. 28. pp.I. 50; IV.35.

सद्यो जातः—RV. 10. 110. 11; N. 8. 21. p. III. 138.

सधमादस्ययोः—A fragment of P. 6.3. 96; N. 6. 13. p. II. 431.

स नः पितेव—RV. 1. 1. 9; N.3. 21. p. II. 191.

स नो बोधिं—RV. 5. 24. 3; N. 5. 23. p. II. 373.

स नो वृषन्नमुं—RV. 1. 7. 6; N. 6. 16. p. II. 447.

स ते पयांसि—RV. 1. 91. 18; N. 11. 5. p. IV. 55.

सथर्यामि प्रयसा—RV. 1. 58. 7; 3. 54. 3; N. 4. 16. p. II. 236.

स पितृन् सृष्ट्वाऽमनस्यत् तदनु मनुष्यानसृजत—

TB. 2. 3. 8. 3; [of. स...पितृन्-

सृजत...स देवान्त्सृष्ट्वाऽमनस्यतेव तेन मनु-

ष्यानसृजत MS. 4. 2. 1; N. 3.7.

p. II. 136.

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरि—VS.34.55;N.

7.11;12.37.pp.III.65;IV.134.

सप्त मर्यादाः—RV. 10. 5. 6; N. 6. 27.

p. II. 483.

सप्तमी—A fragment of P.2. 1.40;N.

1. 2. p. I. 13.

सप्तम्यां जनेर्देः—P. 3. 2. 97; N. 9. 9. p.

III. 149.

सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य —PMBH. 2.2.2.p.i.

423; N. 3. 16. p. II. 175.

सप्त युजन्ति—RV. 1. 164. 2; N. 4. 27;

7. 11. pp. II. 281; III.65.

सप्त प्रज्ञया—RV. 1. 96. 1. N. 8. 2. p.

III. 118.

स प्रथमामाहुतिमजुहोत् ततो मनुष्या अजायन्त ।

स द्वितीयामजुहोत् ततो ऽश्वः—MS.1.

8. 1; N. 9. 3. p. III.144.

स भन्दना—RV. 9. 86. 41; N. 5.2. p.

II. 292.

समस्मिन् जायमाने—RV. 10. 95.7;N.10.

47. p. IV. 51.

समानमेतदुदकम्—RV. 1. 164. 51; N.6.

22; 7. 23. pp. II.471;III.96.

समानस्य छन्दसि—P. 6. 3. 84; N. 6.25.

p. II. 490.

समान्या विद्युते—RV. 3. 54. 7; N. 4.25.

p. II. 272.

समित्समित समना—RV. 3. 4.1; N.8.22.

p. III. 142.

समिद्धस्य श्रयमाणः—RV.3.8.2;N.1.3.p.I.42.

समिद्धो अम आ वह—RV. 1. 142. 1; N.

8. 22. p. III. 142.

समिद्धो अग्निर्निहितः—RV. 2. 3. 1; N. 8.

22. p. III. 142.

समिद्धो अजन्—VS. 29. 1; N. 8. 22.

p. III. 141.

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे—RV. 10. 110. 1;

N. 3. 7; 8. 5, 22. pp. II.136;

III. 124, 142.

समिद्धो अद्य राजसि—RV. 1. 183. 1; N.

8. 22. p. III. 142.

समिद्धो विश्वतःपतिः—RV. 9. 5. 1; N. 8.

22. p. III. 142.

समुद्रं वा प्र हिणोमि स्वां योनिम्—Cf AV.10.

5. 23; N. 2. 19. p. II. 99.

समुद्रादूर्मिः—RV. 4. 58. 1; N. 7. 17.p.

III. 79.

समुद्रादूर्ध्वेणोऽद्वय उर्दते [... उर्दति KB.] —

KB. 25. 1; N. 7. 17. p.

III. 79.

समुद्रतातेवानु मा गहाय—N. 4 3.p.II. 204.

सम्पादिनि—P. 5. 1. 99. N. 2. 2. p.

II. 27.

संप्रधानेष्वग्निषु अस्मिन् दक्षिणे युक्त उपोद्य

चीवरम्—N. 11. 48. p. IV. 93.

सं भातुना—RV. 5. 37. 1; N. 5. 7. p.

II. 323.

सं मा तपन्ति—RV. 1. 105. 8; N. 4. 6.

p. II. 209.

कर्मनिर्णयः [स N. 7. 5.] नि-

यन्त्रे—SB. 6. 74; N. 6. 20;

pp. II. 462; III. 35.

स यथायं पुरुषे यथासावादित्ये स एकः—TU.

2. 8; N. 2. 6. p. II. 49.

सरस्वत्यभि नो नेषि—RV. 6. 61. 14; N.

2. 24. p. II. 108.

सर्वे वा इदमम्यम—N. 9. 27. p. III. 166;

cf. SB. 4. 5. 7. 7. p. 401.

अद्विर्वा इदं सर्वमासम्

सर्वत्र प्रथिताभ्यः स्वयं—N. 8. 22. p. III. 142.

सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जम्—N. 5. 2. p. II. 295.

सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ—P. 6. 4. 8; N. 2. 1. p.

II. 10.

सर्वनिष्पृष्वरिष्वलष्वशिष्यपदप्रहेष्वा—A frag-

ment of U. 1. 153; N. 10. 17.

p. IV. 20.

सर्वमिदमाकाशं प्रोतं च—N. 4. 25. p. II. 272.

सर्वस्यास्यै सर्वस्यावरुच्यै—SB. 13. 7. 1. 9;

N. 10. 26. p. IV. 31.

सर्वी क्षी मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च सर्वगः ।

गणाश्च सर्वे मरुत इति ब्रह्मातुशासनम् ॥

[Cf. मध्यमा वाक् स्त्रियः सर्वाः पुमान्

सर्वे च मध्यमः । गणाश्च सर्वे मरुतो गुण-

भेदात् पृथक् पृथक् ॥ BD. 5. 49]; N.

11. 13. p. IV. 62.

सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति, स तेषां भावः—

PMBH. 5. 1. 2. p. ii. 367; N.

1. 2. p. I. 26.

सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते—PS. 35. p.

84; [cf. छन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति

PMBH. 1. 4. 2. p. i. 315; बहुलं

छन्दसि विधये सवे विधयो भवन्तीति—

PMBH. 3. 1. 85; p. ii. 64];

N. 1. 3; 2. 13. pp. I. 37; II. 82.

सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेनार्थभूताः संबन्धा भवन्ति स तेषां

स्वभावः—[Cf. PMBH. 5. 1. 2.

p. ii. 367]; N. 1. 2. p. I. 26.

स वा यद्य स न याचते हि—N. 3. 19. p.

II. 184.

सविता यन्त्रैः—RV. 10. 149. 1; N. 10.

9. 32. pp. IV. 12, 39.

सस स्वप्ने—[षस B.]—DP. 2. 69; N. 6.

17. p. II. 454.

सहदातुम्—RV. 3. 30. 8; N. 6. 1. p.

II. 389.

सा ते जीवातुः—RV. 10. 27. 24; N. 5.

19. p. II. 362.

सामान्यपुषेरयवपुषि कर्म गोपोषं पुष्यति—Cf.

PMBH. 3. 1. 5. p. ii. 69; N.

1. 7. p. I. 72.

सा मे सत्याशीर्देवान् गम्यात्—MS. 1. 4. 5;

MSS. 1. 4. 2. 17; N. 6. 8. p.

II. 418.

सा वा एषा सर्वदेवता यदजा—TS. 4. 3.

2; N. 6. 7. p. II. 411.

सावेकाचः—A fragment of P. 6. 1.

168; N. 4. 19. p. II. 251.

सास्माकेभिः—RV. 6. 12. 4; N. 6. 15

p. II. 441.

साहचर्यं विरोधिता—BPV. II. 317; also

quoted in KP. II. p. 63.

(Abhyamkar's ed.); N. 5.

16. p. II. 356.

- सिद्धे सन्दर्भसम्बन्धे—PMBH. 1. 1. 1. 221, 224, 261, 454, 457; II. 1. 1. 2. p. I. 16. 22; IV. 71.
- सिनीवालि—RV. 2. 32. 6; N. 11. 32. सुसिद्धयप्रहलिन्नराणां—PMBH. 3. 1.4. p. 11. 65; N. 8. 2. p. III. 120.
- p. IV. 80.
- सिषक्तु न ऊर्जव्यस्य पुष्टेः—RV. 5. 41. सुवास्ता अधि—RV. 8. 19. 37; N. 4. 15. p. II. 232.
- 20; N. 11. 49; p. IV. 94.
- सुकिञ्चुकम्—RV. 10. 85. 20; N. 12. सुविदुर्वि—KS. 8. 3, 13; N. 3. 10. p. 8. p. IV. 104. II. 147.
- सुकृतां वा एतानि ज्योतीषि यन्नक्षत्राणि—[Cf. सुषुम्नः सूर्यरश्मिः—VS. 18. 40; N. 2. 6. p. II. 51.
- SB. 6. 5. 4. 8. नक्षत्राणि..... सुसमिन्नाय शोचिषे—RV. 5. 5. 1; N. 8. 22. p. III. 142.
- पुण्यकृतः स्वर्गे लोकं यन्ति तेषामेतानि ज्योतीषि]; N. 2. 14. p. II. 87.
- सुखं रथं युयुजे—RV. 10. 75. 9; N. 7. 7. p. III. 45.
- सुग जो देवाः—Cf. TS. 1. 4. 44. 2. सुयवसाद्भगवती—RV. 1. 164. 40; N. 11. 44. p. IV. 90.
- Cf. AV. 7. 97. 4; cf. VS. 8. 18; cf. MS. 1. 3. 38; cf. KS. 4. 12; N. 6. 7; 12. 42. pp. II. 413; IV. 142.
- सुगुरसद—RV. 1. 125. 2; N. 5. 19. सूर्यदशं वसवः—N. 9. 3. p. III. 144.
- p. II. 362.
- सुनक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासम्—MGS. 1. 9. सूर्य आत्मा जगतस्तत्पुषव—RV. 1. 115. 1; N. 5. 24. p. II. 375.
- 25; N. 7. 3. p. III. 15.
- सु देवो अथ—RV. 10. 95. 14; N. 7. 3. p. सूर्य आत्मा जगतस्तत्पुषवेत्येतदु हेवोपेक्षेत—AA. 2. 2. 4. p. 207; N. 12. 16. p. IV. 115.
- III. 19.
- सु देवो असि—RV. 8. 69. 12; N. 1. 3; 5. 27. pp. I. 40; II. 382.
- सुपर्णे वस्ते—RV. 6. 75. 11; N. 4. 25; 9. 19. pp. II. 274; III. 158.
- सुपर्ण सुलुक् पूर्वसवर्णो—A fragment of P. 7. 1. 39; N. 4. 10, 11, 21; 6. 17, 18; 7. 3; 11. 21. p. II. सूर्यमादित्यम्—RV. 10. 88. 11; N. 2. 13. p. II. 82.
- सूर्यस्येव—RV. 7. 33. 8; N. 11. 20. p. IV. 70.
- सूर्यस्येव रश्मयः—RV. 9. 69. 6; N. 7. 2. p. III. 6.
- सूर्यो नो विवस्यातु—RV. 10. 158. 1; N. 7. 5. p. III. 31.
- सज्ज विसर्गे—DP. 6. 121; N. 6. 16. p. II. 446.
- सजेरुं च—U. 1. 16; N. 2. 1. p. II. 12.

सेनेव स्रष्टामद्—RV. 1. 66. 4; N.10.21.

p. IV. 23.

सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे—RV. 2. 9. 6; N.

2. 2, p. II. 18.

सोऽङ्गरेणापोऽभ्यपातयद् तत एकतोऽजायत, स

द्वितीयमभ्यपातयत् ततो द्वितः, स तृतीयं

ततस्त्रितः—[Cf. ...द्वितोऽजायत । स

तृतीयमभ्यपातयद् ततस्त्रितोऽजायत ।

TB. 3. 2. 8, 10, 11]; N.4. 6.

p. II. 210.

सोमं मन्यते—RV. 10. 85. 3; N. 11. 4.

p. IV. 54.

सोमः पवते जनिता—RV. 9. 96. 5; N. 11.

26. p. IV. 75, 76.

सोमः प्रथमो विविदे—RV. 10. 85. 40; N.

10 21. p. IV. 25.

सोमस्य राज्ञः—RV. 10. 167. 3; N. 7.

13; 11.12. pp. III. 71; IV 61.

सोमादो—RV. 10. 94. 9; N. 4. 4. p.

II. 206.

सोमानं स्वरणम्—RV. 1. 18. 1; N. 6. 10.

p. II. 424.

सोमापूषणा—RV. 2. 40. 1; N. 7. 10.

p. III. 61.

सोमासदा—RV. 6. 74. 3; N. 7. 10.

p. III. 61.

सोमो ददत्—RV. 10. 85. 41; N. 10.

21. p. IV. 25.

सोमो य उत्तममं हविः—RV. 9. 107. 1;

N. 1. 3. p. I. 43.

सोमो वै राजामुष्मिन् लोके—[Cf. उत्तरा ह

वै सोमो राजा—AB. 1. 8. p. 6;

यत्सोमो राजा—AB. 1. 13; p. 9;

राजा वै सोमः—SB. 14. 1.3.12;

सोमो राजा राजपतिः—TB. 2. 5.

7. 3]; N. 12. 22. p. IV. 121.

सोमो वै वाजस्तस्य चन्द्रमास्तृतीयमयं यः पवते स

तृतीयमिति स तनूकरणे तं सर्वं स्वतनू-

भूतमाप्याययति—MS. 4.5.6; N.11.

2. p. IV. 53. Cf. SB. 7.3. i.

i, 46. Cf. VS. 12. 112, 113.

सौ च—P. 6. 4. 13; N. 2. 1. p. II. 10.

सौधन्वना ऋभवः—RV. 3. 60. 4; N. 3.

8. p. II. 140.

स्कुञ् आप्रवणे—DP. 9. 6; N. 6. 16, 22.

pp. II. 447, 467.

स्तम्भकुम्भादयो भावाः—N. 1. 2. p. I. 26.

स्तुषेय्यम्—RV. 10. 120. 6; N. 11. 21.

p. IV. 71.

स्तोकात्तिकदूरार्थे—A fragment of P. 2.

1. 39; N. 2. 1. p. II. 12.

स्तोमेन हि दिवि—RV. 10. 88. 10; N. 7.

28. p. III. 107.

स्त्यै ष्ठै संघातशब्दयोः [शब्दसंघातयोः B.]-

DP. 1. 959; N. 6. 17. p.

II. 453.

स्त्रियः सतीः—RV. 1. 164. 16; N. 5. 1.

p. II. 286.

स्थूरं रावः—RV. 8. 4. 19; N. 6. 22.

p. II. 470.

स्थूलदूर—A fragment of P. 6. 4.

156; N. 8. 2. p. III. 120.

स्तु प्रक्षवणे—[षु B.] DP. 2. 29; N.

12. 37. p. IV. 134.

- स्पर्शने विहितं शौचं सोमसूर्यौद्युमारुतैः—N; 4. 16. p. II. 236.
- स्फापी ओप्यापी वृद्धौ—DP. 1. 516, 517; N. 6. 17. p. II. 453.
- स्यमु स्वनञ्चन शब्दे—DP. 1. 878, 879, 881; N. 1. 17. p. I. 105.
- स्योना पृथिवि—RV. 1. 22. 15; N. 9. 32. p. III. 169.
- स्वधिते भेन हिंसीः—VS. 4. 1; 6. 15; N. 1. 16. p. I. 101.
- स्वधेत्युदकनाम—Cf. Ng. 1. 12; N. 1. 5. p. I. 57.
- स्वयं विलीनमाज्यं पितृणाम्—[आज्यं omitted in MS.] MS. 3. 6. 2; N. 11. 20. p. IV. 70.
- स्वयमेव यजमानः कुर्विता—N. 8. 18. p. III. 135.
- स्वरितमितः—A fragment of P. 1. 3. 72; N. 1. 1. p. I. 9.
- स्वस्तिरिद्धि प्रपये—RV. 10. 63. 16; N. 11. 46. p. IV. 92.
- स्वादिष्टयाR—V. 9. 1. 1; N. 11. 3. p. IV. 54.
- स्वादुष्किलयम्—RV. 6. 47. 1; N. 1. 5. p. I. 62.
- स्वाध्यायप्रवचने दमनं दानमु यासि—[Cf. प्रिये स्वाध्याय प्रवचने भवतो युक्तमना भवति SB. 11. 5. 7. 1. p. 866; दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च TU. 1. 9. 1; N. 2. 2. p. II. 21.
- स्वा छेनं वागभ्यवदत् तत् स्वाहाकारस्य जन्म—MS. 1. 8. 1; N. 8. 21. p. III. 138.
- सृ शब्दोपतापयोः—DP. 1. 979; N. 3. 12; 6. 10. pp. II. 154, 424.
- हंसैरिव RV. 10. 67. 3; N. 5. 4. p. II. 306.
- हनश्च वधः—P. 3. 3. 76; N. 2. 1; 5. 15 pp. II. 13, 353.
- हनिकुषिनीरमिकाशिन्यः कथन्—U. 2. 2; N. 9. 11. p. III. 153.
- हन्ताहम्—RV. 10. 119. 9; N. 1. 4. p. I. 56.
- हविर्भिरिके स्वरितः—RVKh. 10. 106. 1; N. 1. 11. p. I. 81.
- हविषा जारो—RV. 1. 46. 4; N. 5. 24. p. II. 375.
- हविष्यान्तम्—RV. 10. 88. 1; N. 7. 25. p. III. 103.
- हवींषि दत्तवतो यजमानस्यार्थापय—N. 1. 4. p. I. 49.
- हसिमृग्मिष्ठाऽमिदमिल्लुप्रधुर्विभ्यस्तन्—U. 3. 86; N. 2. 1. p. II. 6.
- हि गतौ—A fragment of DP. 5. 11; N. 1. 20; 6. 22; 7. 20; 12. 5. pp. I. 112; II. 467; III. 84; IV. 100.
- हिकृष्वती वसुपत्नी—RV. 1. 164. 27; N. 11. 45. p. IV. 90.
- हिनेता नः—RV. 10. 30. 11; N. 6. 22; p. II. 497.
- हिमेनामिम्—RV. 1. 116. 8; N. 6. 36. p. II. 508.
- हिरण्यगर्भः—RV. 10. 121. 1; N. 10. 23. p. IV. 27.

हिरण्यवा ददत्यन्नमस्तौ—RV. 2. 35. 10; N. 2. 6. p. II. 50 (see footnote 14).

हिरण्यरूपयुषसः—RV. 5. 62. 8; N. 3. 5. p. II. 132.

हिरण्यरूपः सः—RV. 2. 35. 10; N. 2. 2; 3. 16; 10. 16. pp. II. 25, 174; IV. 18.

हिरण्यशृङ्गोऽयो अस्य—RV. 1. 163. 9; N. 4. 25. p. II. 274.

हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः—ChU. 1. 6. 6. p. 52; N. 12. 37. p. IV. 135.

हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा—RV. 10. 149. 5; N. 10. 33. p. IV. 40.

हु दानादनयोः [... दाने (आदाने, अदाने, ग्रीणनेऽपि) B.]—DP. 3. 1; N. 5. 3. p. II. 301.

इत्तु पीतासो—RV. 8. 2. 12; N. 1. 4. p. I. 48.

इवा तष्टेषु—RV. 10. 71. 8; N. 13. 13. p. IV. 158.

होता देवः—RV. 3. 27. 7; N. 6. 7. p. II. 415.

होता यक्षदमि समिधा सुषमिधा समिद्धम्—MS. 4. 13. 2; KS. 15. 13; N. 8. 22. p. III. 142.

होता यक्षदिन्द्रामी—TB. 3. 6. 11. 1, 2; N. 4. 3. p. II. 200.

होता यक्षदेवं—Praisah 51; N. 8. 2. p. III. 116.

ह्रस्वाचन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे—P. 6. 1. 151; N. 6. 28. p. II. 486.

ह्रस्वतिरसिकर्मा—Cf. Ng. 2. 8; N. 1. 5. p. I. 60.

इः सव्यसारणम्—P. 6. 1. 32; N. 5. 26; 11. 50. pp. II. 380; IV. 95.

इ कौटिल्ये—DP. 1. 978; N. 2. 13. p. II. 83.

An alphabetical list of works, quoted in the commentary of
Skandasvāmin and Mahesvara. Quotations are arranged
according to the order of the original texts.

1. अथर्ववेदः—AV.	27. गौतमधर्मसूत्रम्—GD.
2. अथर्वशिरउपनिषत्—ASU.	28. चाणक्यनीतिसारः—CN.
3. अद्वयवज्रसंप्रहः—AS.	29. छान्दोग्योपनिषत्—ChU.
4. आपस्तम्बधर्मसूत्रम्—ApDS.	30. जैमिनिन्यायमालाविस्तरः—JNM.
5. आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्—ApSS.	31. जैमिनिमीमांसामुत्रम्—JMS.
6. आर्षेयब्राह्मणम्—ArB.	32. जैमिनिमीमांसामुत्रे शबरस्वामिभाष्यम्— JMSBH.
7. आश्वलायनश्रौतसूत्रम्—AsSS.	33. ताण्ड्यब्राह्मणम्—TaB.
8. उणादिसूत्रम्—U.	34. तैत्तिरीयब्राह्मणम्—TB.
9. ऋग्वेदः—RV.	35. तैत्तिरीयसंहिता—TS.
10. ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्—RPr.	36. तैत्तिरीयारण्यकम्—TA.
11. ऋग्वेदे सायणभाष्यम्—SRV.	37. तैत्तिरीयोपनिषत्—TU.
12. ऐतरेयब्राह्मणम्—AB.	38. धातुपाठः—DP.
13. ऐतरेयारण्यकम्—AA.	39. निघण्टुः—Ng.
14. काठकसंहिता—KS.	40. निरुक्तम्—Nir.
15. कात्यायनश्रौतसूत्रम्—KSS.	41. निरुक्ते स्कन्दस्वामिभाष्यटीका—N.
16. कात्यायनश्रौतसूत्रे कर्कभाष्यम्—KSKBH.	42. नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषत्—NPTU.
17. कादम्बरी—K.	43. न्यायदर्शने वात्स्यायनभाष्यम्—NVBH.
18. काव्यप्रकाशः—KP.	44. पाणिनिनिर्मिताष्टाध्यायी—P.
19. काशिका—Ka.	45. पतञ्जलिनिर्मितं योगदर्शनम्—PV.
20. कुमारिलभट्टप्रणीतं श्लोकवार्तिकम्—KSV.	46. पतञ्जलिनिर्मितं व्याकरणमहाभाष्यम्— PMBH.
21. कुमारिलभट्टप्रणीतं तन्त्रवार्तिकम्—K'TV.	47. परिभाषेन्दुशेखरः—PS.
22. कौषीतकिब्राह्मणम्—KB.	48. पिङ्गलछन्दःशास्त्रम्—Ping.
23. खिलानि—Kh.	49. प्रैषः—Pr.
24. गणसूत्रपाठः—G.	50. फिदसूत्रम्—PhS.
25. गोपथब्राह्मणम्—GB.	51. बृहदारण्यकोपनिषत्—BU.
26. गौडपादीयकारिका (on the माण्डूक्यो- पनिषत् of the AV.)—GK.	

52. बृहदेवता—BD.	63. वाजसनेयिसंहिता—VS.
53. बौधायनस्मृतिः—BS.	64. वार्तिकम्—Vr.
54. भगवद्गीता—BHG.	65. वाल्मीकीयरामायणम्—Ram.
55. भट्टहरिविरचितं वाक्यपदीयम्—BVP.	66. वासिष्ठधर्मशास्त्रम्—VDS.
56. भामहविरचितः काव्यालङ्कारः—BKA.	67. वैशेषिकसूत्रम्—VSS.
57. भारद्वाजगृह्यसूत्रम्—BGS.	68. शतपथब्राह्मणम्—SB
58. मनुस्मृतिः—Mn.	69. शांखायनश्रौतसूत्रम्—SSS.
59. महाभारतम्—MBH.	70. श्वेताश्वतरोपनिषद्—SU.
60. मानवगृह्यसूत्रम्—MGS.	71. संहितोपनिषद्ब्राह्मणम्—SUB.
61. मानवश्रौतसूत्रम्—MSS.	72. सांख्यकारिका—SK.
62. मैत्रायणीसंहिता—MS.	73. सामवेदः—SV.
-

अथर्ववेदः=AV.

- पुनरेहि वाचस्पते—Cf. AV. 1. 1. 2; N. 12. p. IV. 61.
 10. 18. p. IV. 21. यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति—Cf. AV. 7. 81.
 अमूर्या यन्ति जामयः—Cf. AV. 1. 17. 1; 6; N. 2. 6; 11. 5. pp. II. 51;
 N. 3. 4. p. II. 129. IV. 56.
 आयुरसि—AV. 2. 17. 4; N. 3. 8. p. 11. 138. यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति—Cf. AV. 7. 81.
 6; N. 7. 17. p. III. 79.
 अभावाभिधरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः—सुगा वो देवाः—Cf. AV. 7. 97.4; N. 12.
 Cf. AV. 4. 39. 9; N. 8. 2. p. 42. p. IV. 142.
 III. 120. समुद्रं वा प्र हिणोमि स्वां योनिम्—Cf. AV. 10.
 5. 23; N. 2. 19. p. II. 99.
 अमि त्यं देवम्—AV. 7. 14. 1; N. 6. 12. तिर्यग्बिलश्चमसः—Cf. AV. 10. 8. 9; N.
 p. II. 429. 12. 38. p. IV. 136.
 ऊर्ध्वा यस्यामतिः—AV. 7. 14. 2; N. 6. 12. 38. p. IV. 136.
 12. p. II. 429. वैश्वदेवीम्—Cf. AV. 12. 2. 28; N. 6.
 घाता ददातु—Cf. AV. 7. 17. 2; N. 11. 12. p. II. 428.

अथर्वशिरउपनिषत्=ASU.

तत्परं ब्रह्म—ASU. 3; N. 1. 2. p. I. 27.

अक्षयवज्रसंग्रहे ५ सेकनिर्णये वेदान्तवादिनः=AS.

- त्यज धर्ममधर्मं च उमे सत्यावृते त्यज । The source of the quotation is
 उमे सत्यावृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत् त्यज ॥ MBH. 12. 329. 40.
 AS. 5; N. 7. 5. p. III. 36.

आपस्तम्बधर्मसूत्रम्=ApDS.

- दशम्यां व्यावहारिकीम्—[Cf. ApDS. 2. 7. 16. 7: दशम्यां पुत्रस्य नाम दधाति] । N. 1. 2. p. I. 16.
 दशमे व्यवहारे रात्रिः । Cf. BGS. 1. 16:

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्=ApSS.

- दासी पिनष्टि पत्नी वा—ApSS. 1. 21. 8; आ त्वा विशन्तिवन्दव आ गल्दा धमनीनाम्—
 N. 3. 8. p. II. 138. [‘‘मा’’गल्वा धवनीनाम्—ApSS.
 रसेन मे रसं पृण वाजिनो मे यज्ञं वहानि—[Cf. 8. 7. 10]; MSS. 1. 7. 2. 18;
 रसेन मे रसं पृण । तस्य ते वाजिभिर्मक्षं- N. 6. 24. p. II. 476.
 कृतस्य—ApSS. 8. 7. 10]; MSS. ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत—[Cf. स्वर्गकामो
 1. 7. 2. 18; N. 6. 24. p. II. 476. ज्योतिष्टोमेन यजेत ApSS. 10. 2. 1];

JNM. 3. 3. 3. p. 139; TaB. ग्रहपते: ApSS. 12. 27. 6; N. 11. 32.
 16. 15. 5. p. 342; SRV. p. 11; p. IV. 80.
 N. 1. 1. p. I. 9.

आर्षेयब्राह्मणम्=ArB.

यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण गर्ते वा पयति—ArB. I. p. 3
 याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वच्छति (Burnell's ed.) N. 1. 16. p. I. 99.

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्=AsSS.

वृषा पावकं दीदिहि । अग्ने वैश्वानरं द्युमन् । जमदग्नि- भागधेयं स्वाहा ॥ N. 8. 2. p. III. 120;
 मिराहुतः ॥ AsSS. 8. 9. 7; N. 7. Cf. AsSS. 8. 14. 4—तस्मै...
 24. p. III. 102. धृतेन । मा देवानां मोमुहद्भागधेयं मो
 तस्मै जुहोमि हविषा धृतेन । मा देवानां मोमुह अस्माकं मोमुहद्भागधेयं स्वाहा ॥

उणादिसूत्रम्=U.

कृवापाजि—A fragment of U. 1. 1; अगारे णिच्च—U. 1. 77; N. 10. 17. p.
 N. 10. 1. p. IV. 1. IV. 19.
 छन्दसीणः—U. 1. 2; N. 5. 2; 10. 1. pp. जीवैरातुः—U. 1. 80; N. 5. 19. p.
 II. 292; IV. 1. II. 363.
 कृके वचः कथ—U. 1. 6; N. 12. 4. p. बहेर्ध्व [बहो ध्व Sivadatta's ed.] U. 1.
 IV. 112. 85; N. 2. 2. p. II. 14.
 शृत्स्तिहि—A fragment of U. 1. 10; N. सर्वनिधृष्वरिष्वलष्वशिवपदप्रहेष्वा—A fragment
 11. 27; 12. 34. pp. IV. 76, 132. of U. 1. 153; N. 10. 17. p.
 सजेरसुं च—U. 1. 16; N. 2. 1. p. II. 12. IV. 20.
 कृतेराद्यन्तविपर्ययध—U. 1. 17; N. 2. 1. श्वन्नुक्षन्पूषन्—A fragment of U. 1. 158;
 p. II. 12. N. 7. 26. p. III. 105.
 प्रथिप्रदिप्रस्जाम्—A fragment of U. 1. हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन्—U. 2. 2; N.
 29; N. 2. 2. p. II. 21. 9. 11. p. III. 153.
 असेरन्—U. 1. 43; N. 3. 8. p. II. 139. जृवृन्भ्याम्थन्—U. 2. 6; N. 6. 17. p.
 इषिमदिमुदिसुखी [०खिदि० U.]—A frag- II. 455.
 ment of U. 1. 52; N. 4. 7. p. धृतेरिसिन्नादेश जः—U. 2. 111; N. 2. 1.
 II. 212. p. II. 13.
 वसेः—A fragment of U. 1. 76; N. मनेर्धश्छन्दसि—U. 2. 117; N. 2. 2. p.
 10. 17. p. IV. 19. II. 14. (See footnote 29).

भुजिमृद्भ्यां युक्त्युक्तौ—U. 3. 21; N. 11.

7. p. IV. 58.

दामाभ्यां नुः—U. 3. 32; N. 2. 13; 11.

23. pp.II. 83; IV. 72.

हसिमृग्निषामिदमिल्लपुधुर्विभ्यस्तन्—U. 3. 86;

N. 2. 1. p. II. 6.

भूरजिभ्यां किः—[This Sūtra is not found in Ujjvaladatta's text but is given by M. M.

Shivadatta in his *Siddhānta-kaumudī* p.640—Bom.1909];

N. 4. 19. p. II. 250.

शलिमण्डिभ्यामूक्—U. 4. 42; N. 9. 6. p. III. 147.

पातेडुमसुन्—U. 4. 177; N. 9. 16. p. III. 156.

अदेरेम धौ च—U. 4. 205; N. 5. 1. p. II. 285.

Note—I have utilised Jibananda Vidyasagar's edition of Unadisutras with the commentary of Ujjvaladatta, Calcutta 1873. The numbers of the Sūtras, as well as the reading of the text in some cases, differ very much from Shivadatta's edition, which is without the commentary and the text of which, although divided into different padas, does not begin afresh the number of Sūtras in each pada, but gives a continuous number from the previous pada.

ऋग्वेदः=RV.

अग्निमीळे—RV.1.1. 1; N. 7. 5. p. III.

33; अग्निमीळे पुरोहितम्—N. 2. 13.

p. II. 79; अग्निमीळे...रजधातमम्—

N. 7. 15. p. III. 75.

अग्निः पूर्वैभिः...वसति—RV. 1. 1. 2; N.7.

16. p. III. 77.

स नः पितेव...स्वस्तये—RV. 1. 1. 9; N.

3. 21. p. II. 191.

वायवा याहि दर्शत—RV. 1. 2. 1; N. 7.5.

p. III. 32; वायवा याहि...हवम्—

N. 10. 2. p. IV. 2.

इन्द्रवायू इमे...हि—RV. 1. 2. 4; N. 1.

5; 7. 10. pp. I. 61; III. 60.

ओमासः...सुतम्—RV. 1. 3.7; N. 12.40.

p. IV. 138.

विश्वे देवासः...स्वसरणि—RV. 1. 3. 8; N.

5. 4. p. II. 308.

पावका नः सरस्वती—RV. 1. 3. 10; N. 2.

23. p. II. 107; पावका नः...धिया-

वसुः—N. 11. 26. p. IV. 75.

महो अर्णः...राजति—RV. 1. 3. 12; N.11.

27. p. IV. 76.

आदह स्वधा...यज्ञियम्—RV. 1. 6. 4; N.

1. 5. p. I. 57.

इन्द्रेण सं हि...वर्चसा—RV. 1. 6. 7; N.4.

12. p. II. 225.

इन्द्रमिदगायिनो...रनूषत—RV. 1. 7. 1; N.

7. 2. p. III. 4.

स नो वृषभमु...प्रतिष्कृतः—RV. 1. 7. 6;

N. 6. 16. p. II. 447.

तुजे तुजे...सुष्टुतिम्—RV. 1. 7. 7; N. 6.

18. p. II. 457.

- एमेन सजता सुते...चक्रये—RV. 1. 9. 2; N. 1. 10. p. I. 79.
- गायन्ति त्वा...येमिरे—RV. 1. 10. 1; N. 5. 5. p. II. 311.
- आशुत्कर्ण...दन्तरम्—RV. 1. 10. 9; N. 7. 6. p. III. 43.
- यो अग्निं देववीतये...मृळ्य—RV. 1. 12. 9; N. 11. 23. p. IV. 73.
- सुसमिद्धो न आ वह—RV. 1. 13. 1; N. 8. 22. p. III. 142.
- अव सजा वनस्पते—RV. 1. 13. 11; N. 8. 17. p. III. 134.
- आर्क्षीं सूर्यस्य रोचनात्—RV. 1. 14. 9; N. 3. 13. p. II. 162.
- अमे देवो...ऋतुना—RV. 1. 15. 4; N. 7. 8. p. III. 52.
- द्रविणोदा द्रविणसो...मीळते—RV. 1. 15. 7; N. 8. 2. p. III. 113.
- सोमानं स्वरणं...औशिजः—RV. 1. 18. 1; N. 6. 10. p. II. 424.
- यो रेवान्यो...यस्तुरः—RV. 1. 18. 2; N. 3. 21. p. II. 191.
- प्रति त्वं चारुमच्चरं गोपीथाय—RV. 1. 19. 1; N. 2. 7; 5. 3. pp. II. 56, 302.
- प्रति त्वं चारु...आ गहि—N. 10. 36. p. IV. 42.
- अग्निं त्वा पूर्वे...आ गहि—RV. 1. 19. 9; N. 10. 37. p. IV. 42.
- प्रातर्युजा...पीतये—RV. 1. 22. 1; N. 12. 4. p. IV. 100.
- इहेन्द्राणीमुप ह्वये...पीतये—RV. 1. 22. 12; N. 9. 34. p. III. 171.
- स्योना पृथिवि...सप्रथः—RV. 1. 22. 15; N. 9. 32. p. III. 169.
- इदं विष्णुः...पांसुरे—RV. 1. 22. 17; N. 12. 19. p. IV. 118.
- अग्निं त्वा देव...मीमहे—RV. 1. 24. 3; N. 1. 3. p. I. 37.
- तत्त्वा यामि...प्र मोषीः—RV. 1. 24. 11; N. 2. 1. p. II. 10.
- उदुत्तमं वरुण...स्याम—RV. 1. 24. 15; N. 2. 13. p. II. 84.
- अश्वं न त्वा...अश्वराणाम्—RV. 1. 27. 1; N. 1. 20. p. I. 118; अश्वं न त्वा वारवन्तम्—N. 2. 1. p. II. 2.
- जराबोध...दृशीकम्—RV. 1. 27. 10; N. 10. 8. p. IV. 9.
- नमो महद्भयो...दृक्षि देवाः—RV. 1. 27. 13; N. 3. 20. p. II. 189.
- यच्चिद्वि...दुन्दुभिः—RV. 1. 28. 5; N. 9. 21. p. III. 161.
- आयजी वाज...नप्सता—RV. 1. 28. 7; N. 9. 36. p. III. 172.
- अथमु ते...ओहसे—RV. 1. 30. 4; N. 1. 10. p. I. 80.
- शश्वदिन्द्रः...अदात्—RV. 1. 30. 16; N. 1. 5. p. I. 65.
- इमाममे...मर्त्यानाम्—RV. 1. 31. 16; N. 6. 20. p. II. 461.
- इन्द्रस्य जु...पर्वतानाम्—RV. 1. 32. 1; N. 7. 2, 3. pp. III. 6, 7, 15; अहज-हिमन्वपस्ततर्द—N. 2. 16. p. II. 94.
- अहन्वृत्रं...पृथिव्याः—RV. 1. 32. 5; N. 6. 17. p. II. 456.

अयोधेव...इन्द्रशत्रुः—RV. 1. 32. 6; N.6.

4. p. II. 402.

अतिष्ठन्तीनाम्...इन्द्रशत्रुः—RV. 1. 32. 10;

N. 2. 16. p. II. 92.

दासपत्नीः...तद्वार—RV. 1. 32. 11; N. 2.

17. p. II. 95.

नि सर्वसेन...प्रवृद्ध—RV. 1. 33. 3; N. 6.

22. p. II. 468.

न्याविष्यत्...वृत्तन्युम्—RV. 1. 33. 12; N.

6. 19. p. II. 460.

अग्निं सिन्धो...शाशदानः—RV. 1. 33. 13;

N. 6. 16. p. II. 448.

क्रीळं वः...प्र गायत—RV. 1. 37. 1; N.7.

2. p. III. 11.

असाम्योजो...द्विषम्—RV. 1. 39. 10; N.

6. 23. p. II. 475.

चतुरधिदमानात्—RV. 1. 41. 9; N. 2.

2; 5. 5. pp. II. 28, 315; चतुर...

स्पृहयेत्—N. 3. 16. p. II. 171.

प्रियमेधवद्...हवम्—RV. 1. 45. 3; N. 3.

17. p. II. 179.

अयं सोमः सुदानवः—RV. 1. 45. 10; N.

12. 2. p. IV. 98.

पिता कुटस्य चर्षणिः—RV. 1. 46. 4; N. 3.

13. p. II. 161; इविषा जातो...चर्षणिः—

N. 5. 24. p. II. 375.

उदु त्वं जातवेदसम्—RV. 1. 50. 1; N. 1.

1, 14; 7. 20. pp. I. 6, 92; III.

85; उदु त्वं...सूर्यम्—N. 12. 15.

p. IV. 114.

अहममस्य...यथा—RV. 1. 50. 3; N. 3.

15. p. II. 168.

प्रत्यक् देवानां...स्वहृशे—RV. 1. 50. 5; N.

12. 24. p. IV. 123.

येना पावक...पश्यसि—RV. 1. 50. 6; N.

12. 22, 23, 24, 25. pp. IV. 121,

122, 123, 124.

वि दामेवि...सूर्य—RV. 1. 50. 7; N. 12.

23. p. IV. 122.

द्विषन्तो मणं रन्धयन्—RV. 1. 50. 13; N.

6. 32. p. II. 502.

इन्द्रो अग्नायि...प्रयन्ता—RV. 1. 51. 14;

N. 6. 31. p. II. 499.

अर्का दिवे...रथो हि वः—RV. 1. 54. 3; N.

6. 18. p. II. 457.

नि यद् वृणक्षि...कस्त्वा परि—RV. 1. 54. 5;

N. 5. 16. p. II. 355.

स तुर्वणिः...दामनि—RV. 1. 56. 3; N. 6.

14. p. II. 436.

सपर्यामि प्रयसा—RV. 1. 58. 7; 3. 54.

3; N. 4. 16. p. II. 236.

प्र नू महित्वम्...भेत्—RV. 1. 59. 6; N.

7. 22. p. III. 88.

अस्मा इदु...राततमा—RV. 1. 61. 1; N.

5. 11. p. II. 334.

अत्येदु मातुः...अद्रिमस्ता—RV. 1. 61. 7;

N. 5. 4. p. II. 303.

अस्मा इदु प्र मरा तूतुजानः—RV. 1. 61. 12;

N. 2. 1. p. II. 4. गोर्न पर्व वि रवा

तिरख—N. 2. 1. p. II. 4.

अस्मा इदु...चरथै—N. 6. 20. p.

II. 461.

तदु प्रयक्षतमं...चतस्रः—RV. 1. 62. 6. N.

1. 5. p. I. 60.

उत्सं दुहन्ति स्तनयन्तम्—RV. 1. 64. 6; N.
10. 9. p. IV. 11.

नृ षिरे मरुतो वीरवन्तम्—RV. 1. 64.
15; N. 4. 16. p. II. 236.

(See footnote no. 8.)

सेनेव सृष्टामे—जनीनाम्—RV. 1. 66. 4; N.
10. 21. p. IV. 23.

यमो ह जातः—RV. 1. 66. 4; N. 10. 21.
p. IV. 24.

त वधराधा—इन्द्रम्—RV. I. 66. 5; N. 10.
21. p. IV. 23.

अग्ने वाजस्य—महि भवः—RV. 1. 79. 4;
N. 8. 2. p. III. 120.

यामशर्वा—स्वराज्यम्—RV. 1. 80. 16; N.
12. 34. p. IV. 132.

आ प्रपौ—ववक्षि—RV. 1. 81. 5; N. 3.
13. p. II. 157.

य एक—अङ्ग—RV. 1. 84. 7; N. 4. 17.
p. II. 241.

कदा मर्ते—इन्द्रो अङ्ग—RV. 1. 84. 8. N.
5. 17. p. II. 359.

अत्राह गोरमन्वत—RV. 1. 84. 15; N. 2.
6. p. II. 52; अत्राह—गृहे—N. 4.
25. p. II. 269.

भियसे कं—धाम्नः—RV. 1. 87. 6; N. 4.
16. p. II. 237.

आ विधुन्मद्भि—सुमायाः—RV. 1. 88. 1;
N. 11. 14. p. IV. 63.

एतत्त्यज—वराहन्—RV. 1. 88. 5; N. 5.
4. p. II. 307.

आ नो भद्राः—दिवेदिवे—RV. 1. 89. 1;
N. 4. 19. p. II. 249.

देवानां भद्रा—जीवसे—RV. 1. 89. 2; N.
12. 39. p. IV. 137.

अदितिर्द्यौः—RV. 1. 89. 10; N. 1. 16; 7.
4. pp. I. 98; III. 29; अदितिर्द्यौः—
जनित्वम्—N. 4. 23. p. II. 264.

ऋजुनीती—सजोषाः—RV. 1. 90. 1; N. 6.
21. p. II. 466.

सं ते पयांसि—RV. 1. 91. 18; N. 11. 5.
p. IV. 55.

पूर्वे अर्धे रजसः—RV. 1. 92. 1; N. 7. 29.
p. III. 110; एता उ त्या—मातरः—
N. 12. 7. p. IV. 102.

उषस्तच्चित्रं—धामहे—RV. 1. 92. 13; N.
12. 6. p. IV. 102.

अग्नीषोमौ—RV. 1. 93. 1, 10; N. 2. 2.
p. II. 25; अग्नीषोमौ—मयः—N. 7.
8. p. III. 51.

यस्मै त्वमा—वयं तव—RV. 1. 94. 2; N.
4. 25. p. II. 270.

यो विश्वतः—वयं तव—RV. 1. 94. 7; N.
3. 11. p. II. 152; यो विश्वतः सुप्रतीकः
सदृङ्क्षसि—N. 5. 1. p. II. 286.

यस्मै त्वं—ते स्याम—RV. 1. 94. 15; N.
11. 24. p. IV. 74.

आविष्टयो—जोषयेते—RV. 1. 95. 5; N. 8.
15. p. III. 133.

स प्रजया—द्रविणोदाम्—RV. 1. 96. 1; N.
8. 2. p. III. 118.

नृ च पुरा च—द्रविणोदाम्—RV. 1. 96. 7;
N. 4. 17. p. II. 244.

वैश्वानरस्य—सूर्येण—RV. 1. 98. 1; N. 7.
22. p. III. 87; वैश्वानरो यतते सूर्येण—

N. 7. 23. p. III. 94.
 प्र मन्दिने...हवामहे—RV. 1. 101. 1; N.
 4. 24. p. II. 267.
 यो अश्वानां...हवामहे—RV. 1. 101. 4; N.
 5. 15. p. II. 353.
 मादयस्व हरिभिः...जुषस्व—RV. 1. 101. 10;
 N. 6. 17. p. II. 450.
 योनिष्ठ इन्द्र...प्रपित्वे—RV. 1. 104. 1; N.
 1. 17. p. I. 105; दोषा वस्तोर्वहीयसः
 प्रपित्वे—N. 2. 20. p. II. 101.
 प्रति यत्स्या...परा दाः—RV. 1. 104. 5; N.
 5. 16. p. II. 357.
 मा नो वधीः...जानुषाणि—RV. 1. 104. 8;
 N. 1. 5. p. I. 63.
 चन्द्रमा अप्सवन्तरा—RV. 1. 105. 1; N. 4.
 6. p. II. 210.
 सं मा तपन्ति...रोदसी—RV. 1. 105. 8; N.
 4. 6. p. II. 209.
 त्रितः कूपे...बृहस्पतिः—RV. 1. 105. 17;
 N. 4. 6. p. II. 210; त्रितः कूपे...
 रोदसी—N. 6. 27. p. II. 482.
 अरुणो मा सकृत्—RV. 1. 105. 18; N.
 4. 6. p. II. 210. अरुणो...
 रोदसी—N. 5. 21. p. II. 365.
 एनाक्ष्वेण...उत शौः—RV. 1. 105. 19;
 N. 5. 11. p. II. 335.
 यदिन्द्रामी...सुतस्य—RV. 1. 108. 10; N.
 12. 31. p. IV. 130.
 अग्रवं हि...नव्यम्—RV. 1. 109. 2; N.
 6. 9. p. II. 422.
 सौमन्वना ऋभवः—RV. 1. 110. 4; N. 3.
 8. p. II. 140.

विष्ट्री शमी...धीतिभिः—RV. 1. 110. 4; N.
 11. 16. p. IV. 65.
 याभिः शचीभिर्वृषणा परावृजम्—RV. 1. 112.
 8; N. 5. 21. p. II. 368.
 इदं श्रेष्ठं...योनिमौरिक्—RV. 1. 113. 1; N.
 2. 17. p. II. 98.
 रुशद्वत्सा...आमिनाने—RV. 1. 113. 2; N.
 2. 20. p. II. 100.
 सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च—RV. 1. 115. 1;
 N. 5. 24. p. II. 375; चित्रं देवानां...
 तस्थुषश्च—N. 12. 16. p. IV. 115.
 तत्सूर्यस्य...सिमत्सै—RV. 1. 115. 4; N.
 4. 11. p. II. 222.
 ऋवीसे अत्रिमन्धिनौ—RV. 1. 116. 8; N.
 6. 3. p. II. 395; हिमेनाग्निं...
 स्वस्ति—N. 6. 36. p. II. 508.
 शतं मेषान्...भिषजावनवर्न्—RV. 1. 116.
 16; N. 5. 21. p. II. 368.
 युवं श्यावाय...अध्यक्षत्तम्—RV. 1. 117. 8;
 N. 6. 6. p. II. 410.
 अजोहवीद...विषेण—RV. 1. 117. 16; N.
 5. 21. p. II. 366.
 ऋज्जाश्वः शतमेकं च मेषान्—RV. 1. 117.
 18; N. 5. 21. p. II. 368.
 यवं वृकेण...रायांय—RV. 1. 117. 21; N.
 6. 26. p. II. 479.
 आ श्येनस्य...व्युष्टौ—RV. 1. 118. 11; N.
 6. 7. p. II. 411.
 उत त्या मे...रास्पिनस्यायोः—RV. 1. 122. 4;
 N. 6. 21. p. II. 464.
 उपो अदर्शि...रेयुषीणाम्—RV. 1. 124. 4;
 N. 4. 16. p. II. 236.

अभ्रातेव पुंसः—RV. 1. 124. 7; N.
 3. 5. p. II. 130.
 सुगुरसत्—सिनाति—RV. 1. 125. 2; N. 5.
 19. p. II. 362.
 नाकस्य पृष्ठे—सदा—RV. 1. 125. 5; N.
 1. 5. p. I. 58; नाकस्य पृष्ठे—N. 2.
 14. p. II. 88.
 अमन्दास्तोमान्—इच्छमानः—RV. 1. 126.
 1; N. 9. 10. p. III. 151.
 आगधिता—शता—RV. 1. 126. 6; N. 5.
 15. p. II. 349.
 उपोप मे—मिवाविका—RV. 1. 126. 7; N.
 3. 20. p. II. 189.
 अग्निं होतां—सर्पिषः—RV. 1. 127. 1; N.
 6. 8. p. II. 420.
 मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति—RV. 1. 129.
 6; N. 10. 16. p. IV. 18.
 प्र तद्वोचेयं—सवेत्—RV. 1. 129. 6; N.
 10. 42. p. IV. 46.
 प्र प्रा वो अस्मे—वक्षति—RV. 1. 129. 8;
 N. 6. 4. p. II. 403.
 त्वया वयं मघवन्—RV. 1. 132. 1; N. 5.
 2. p. II. 290.
 गोभिः क्राणा अनूषत—Cf. RV. 1. 134. 2;
 N. 4. 19. p. II. 254.
 अहेळ्मानो ररिवाँ अजाश्व—RV. 1. 138. 4;
 N. 1. 1. p. I. 6.
 अस्या ऊ बु णः—RV. 1. 138. 4; N. 4.
 25. p. II. 274, 275; अस्या ऊ
 बु—सख्यमपन्दुवे—N. 4. 25. p. II.
 276; अजाश्व श्रवस्यतामजाश्व—N. 10.
 16. p. IV. 18.

समिद्धो अग्न आ वह—RV. 1. 142. 1; N.
 8. 22. p. III. 142.
 तन्नस्तुरीपं—अस्मयुः—RV. 1. 142. 10; N.
 6. 21. p. II. 464.
 यमेरिरे भृगवो—न राजति—RV. 1. 143. 4;
 N. 4. 23. p. II. 264.
 पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति—RV. 1. 147.
 2; N. 4. 25. p. II. 271.
 अग्निर्वैरुषं मम तस्य चाकन्—RV. 1. 148. 2;
 N. 4. 3; 6. 28. pp. II. 205, 488.
 पुरु त्वा—महस्य—RV. 1. 150. 1; N. 5.
 7. p. II. 322.
 यो वां यज्ञैः—मत्सयू—RV. 1. 151. 7;
 N. 6. 8. p. II. 419.
 उत वां विक्षु—उखियायाः—RV. 1. 153. 4;
 N. 4. 19. p. II. 254.
 ता वां—भूरि—RV. 1. 154. 6; N. 2. 7.
 p. II. 54.
 त्वेषमित्या—मुरुष्ययः—RV. 1. 155. 2; N.
 11. 8. p. IV. 59.
 एकं चमसं चतुरस्तुणोतन—RV. 1. 161. 2;
 N. 11. 16. p. IV. 66.
 उद्वत्स्वत्मा—गच्छथ—RV. 1. 161. 11; N.
 11. 16. p. IV. 67.
 मा नो मित्रो—वीर्योणि—RV. 1. 162. 1; N.
 9. 3. p. III. 144.
 उप प्रागात्—सुबन्धुम्—RV. 1. 162. 7; N.
 6. 22. p. II. 469.
 मा त्वामि—त्यश्वम्—RV. 1. 162. 15; N.
 2. 2. p. II. 17.
 यमेन दत्तं—निरतष्ट—RV. 1. 163. 2; N.
 4. 13. p. II. 227; गन्धर्वो अस्य

- रक्षनाम्—N. 4. 25. p. II. 274;
 सूर्यदशं वसवो निरतष्ट—N. 9. 3. p. III. 144.
 अत्रा ते...रजीगः—RV. 1. 163. 7; N. 6. 8. p. II. 418.
 हिरण्यगृहोऽयो अस्य पादा—RV. 1. 163. 9; N. 4. 25. p. II. 274.
 ईमन्तासः...मज्जमन्वाः—RV. 1. 163. 10; N. 4. 13. p. II. 226.
 तृतीयो भ्राता वृतष्टो अस्य—RV. 1. 164. 1; N. 4. 25. p. II. 274; अस्य वामस्य—N. 4. 25. p. II. 274; अस्य वामस्य... पुत्रम्—N. 4. 26. p. II. 279.
 सप्त युजन्ति...तस्युः—RV. 1. 164. 2; N. 4. 27; 7. 11. pp. II. 281; III. 65.
 दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम्—RV. 1. 164. 12; N. 2. 7. p. II. 54. 55;
 पञ्चपादं पितरं...आहुरर्पितम्—N. 4. 27. p. II. 283.
 पञ्चारे चक्रे...सनाभिः—RV. 1. 164. 13; N. 4. 27. p. II. 282.
 स्त्रियः सतीः...पितासत्—RV. 1. 164. 16; N. 5. 1. p. II. 286.
 यत्रा सुपर्णा...विवेश—RV. 1. 164. 21; N. 3. 12. p. II. 154.
 उप हूये...प्र वोचम्—RV. 1. 164. 26; N. 11. 43. p. IV. 89.
 हिंक्रुष्वती...सौभगाय—RV. 1. 164. 27; N. 11. 45. p. IV. 90.
 गौरमीमेद्...पयोभिः—RV. 1. 164. 28; N. 11. 42. p. IV. 88.
 अयं स शिङ्क्ते...मौहत—RV. 1. 164. 29; N. 2. 9. p. II. 66.
 आ च परा च याहि—Cf. RV. 1. 164. 31; 10. 17. 6; N. 1. 3. p. I. 37.
 य ई चकार...विवेश—RV. 1. 164. 32; N. 2. 8. p. II. 61.
 द्यौर्मै पिता...माधात्—RV. 1. 164. 33; N. 4. 21. p. II. 260.
 न वि जानामि...भागमस्याः—RV. 1. 164. 37; N. 7. 3. p. III. 19.
 ऋचो अक्षरे...समासते—RV. 1. 164. 39; N. 13. 10. p. IV. 153.
 सूर्यवसाद्भगवती...माचरन्ती—RV. 1. 164. 40; N. 11. 44. p. IV. 90.
 गौरैर्मियाय...व्योमन्—RV. 1. 164. 41; N. 11. 40. p. IV. 86.
 तस्याः समुद्राः...जीवति—RV. 1. 164. 42; N. 11. 41. p. IV. 87.
 त्रयः केशिनः...रूपम्—RV. 1. 164. 44; N. 12. 27. p. IV. 125.
 चत्वारि वाक्...वदन्ति—RV. 1. 164. 45; N. 13. 9. p. IV. 151.
 इन्द्रं मित्रं वरुणम्—RV. 1. 164. 46; N. 7. 4. p. III. 28; इन्द्रं मित्रं... माहुः—N. 7. 18. p. III. 80.
 कृष्णं नियानं...व्युद्यते—RV. I. 161. 47; N. 7. 24. p. III. 98.
 यस्ते स्तनः—RV. 1. 164. 49; N. 2. 24. p. II. 108.
 यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः—RV. 1. 164. 50; N. 2. 2. p. I. 21; यज्ञेन यज्ञमयजन्त... देवाः—N. 12. 41. p. IV. 141.
 दिवं जित्वन्त्यमयः—RV. 1. 164. 51; N.

5. 24. p. II. 375; भूमिं पर्जन्या
जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यमयः—N. 7.5.
p. III.38; समानमेतदु...मयः—N.6.
22;7.23.pp. II. 471; III. 96.
भूरि चकर्थ...यद्वशाम—RV. 1. 165. 7; N.
6. 7. p. II. 412.
को न्वत्र मरुतो...ऋतानाम्—RV. 1. 165.
13; N. 4. 7. p. II. 215.
यूयं न उग्राः...वर्हणा—RV. 1. 166.6; N.
6. 30. p. II. 495.
विषितस्तुका रोदसी—RV. 1. 167. 5; N.
12. 46. p. IV. 146.
अम्यक् सा...प्रयांसि—RV. 1. 169. 3; N.
6. 15. p. II. 440.
न नूनमस्ति...विनश्यति—RV. 1. 170. 1;
N. 1. 6. p. I. 66.
दनो विशः...रन्वीः—RV. 1. 174. 2; N.
6. 31. p. II. 498.
इमं नु सोमं...हि मलयः—RV. 1. 179. 5;
N. 6. 4. p. II. 399.
इहेह जाता...पुत्र ऊहे—RV. 1. 181. 4; N.
12. 3. p. IV. 99.
कतरा पूर्वा...चक्रियेव—RV. 1. 185. 1; N.
3. 22. p. II. 193.
अतप्यमाने अवसावन्ती अनु ध्याम रोदसी देवपुत्रे—
RV. 1. 185. 4; N. 12. 46. p.
IV. 146.
पितुं नु...मर्दयत्—RV. 1. 187 1; N. 9.
25. p. III. 164.
समिद्धो अथ राजसि—RV. 1. 188. 1; N.
8. 22. p. III. 142.
अनर्वाणं...मतीः—RV. 1. 190. 1; N. 6.

23. p. II. 474.
ये त्वा देव...पियारुम्—RV. 1. 190.5; N.
4. 25. p. II. 271.
त्वमग्ने शुभिः...शुचिः—RV. 2. 1. 1; N.
6. 1;13.2.pp. II.386; IV. 148.
समिद्धो अग्निर्निहितः—RV. 2. 3. 1; N. 8.
22. p. III. 142.
आ यन्मे...भूत—RV. 2. 4. 5; N. 6.17.
p. II. 450.
द्वजः सर्पिः...अद्भुतः—RV.2. 7. 6; N.
8. 2. p. III. 119.
सैनानीकेन...दिदीहि—RV. 2. 9. 6; N. 2.
2. p. II. 18.
जिघर्ष्यमिं हविषा—RV. 2. 10. 4; N. 2.
2. p. II. 23.
यो जात एव—RV. 2. 12. 1; N. 3. 21.
p. II. 191; यो जात एव...इन्द्रः—
N. 10. 10. p. IV. 13.
यो हत्वाहिं...इन्द्रः—RV. 2. 12. 3; N. 8.
2. P. III. 115.
अध्वर्यवो...वष्टि—RV. 2. 14. 1; N. 5.
1. p. II. 285.
अध्वर्यवः...जुहोत—RV. 2. 14. 9; N. 4.
7. p. II. 214.
अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्वो यः पार्थिवस्य—RV.
2. 14.11; N. 6. 6. p. II. 410.
नूनं सा ते...सुवीराः—RV. 2. 16. 9; N.
1. 7. p. I. 68; नूनं सा ते—N.
6. 3. p. II. 392.
आ द्वाभ्यां...मृधस्कः—RV. 2. 18. 4; N.
7. 6. p. III. 41.
त्वया वयं...अनग्रसः—RV. 2. 23. 9; N.

3. 11. p. II. 151.
 तद्देवानां...स्वः—RV. 2. 24. 3; N. 5.
 16. p. II. 356.
 अस्मात्स्यम...मुद्रिणस्—RV. 2. 24. 4; N.
 10. 13. p. IV. 15.
 विश्वं सत्यं...जिगातस्—RV. 2. 24. 12;
 N. 7. 10. p. III. 57.
 इमा गिरः—RV. 2. 27. 1; N. 2. 13. p.
 II. 82; इमा गिर आदित्येभ्यः—N.
 11. 25. p. IV. 74; इमा गिर...
 अंशः—N. 12. 36. p. IV. 134.
 प्र सीमादित्यो...परिज्मन्—RV. 2. 28. 4;
 N. 1. 7. p. I. 69.
 ऋतं सिन्धवो...एते—RV. 2. 28. 4; N.
 12. 37. p. IV. 135.
 अपो सु म्यक्ष...चनेशे—RV. 2. 28. 6;
 N. 13. 1. p. IV. 148.
 राकामहं...उक्थ्यस्—RV. 2. 32. 4; N.
 11. 31. p. IV. 79.
 [सिनीवालि...नः—RV. 2. 32. 6; N. 11.
 32. p. IV. 80.
 आ ते पितः—RV. 2. 33. 1; N. 7. 23.
 p. III. 90.
 कुमारश्चित्पितरं वन्दमानस्—RV. 2. 33.
 12; N. 1. 4. p. I. 49.
 हिरण्यरूपः—RV. 2. 35. 10; N. 2. 2; 10.
 16. p. II. 25; IV. 18; हिरण्यरूपः...
 मत्स्यै—N. 3. 16. p. II. 174.
 हिरण्यदा ददत्यन्नमत्स्यै—RV. 2. 35. 10; N. 2.
 6. p. II. 50. (See footnote 14.)
 अत्स्यै बहूनां...ऋग्भिः—RV. 2. 35. 12;
 N. 1. 20. p. I. 116.
 मन्दस्व होत्रात्—RV. 2. 37. 1; N. 8.
 2. p. III. 117.
 मेघन्तु ते...ऋतुभिः—RV. 2. 37. 3; N.
 8. 3. p. III. 122.
 द्रविणोदाः पिबन्तु द्राविणोदसः—RV. 2. 37.
 4; N. 8. 2. p. III. 114.
 अपाद्धोत्राद्...द्राविणोदसः—RV. 2. 37. 4;
 N. 8. 2. p. III. 117.
 पृक्तं हवींषि मधुना हि कम्—RV. 2. 37. 5;
 N. 3. 13. p. II. 162.
 अतु व्रतं सवितुर्मोक्यागात्—RV. 2. 38. 3;
 N. 4. 11. p. II. 223.
 पुनः समव्यद्वि...आगात्—RV. 2. 38. 4; N.
 4. 11. p. II. 223.
 सोमापूषणा...नाभिस्—RV. 2. 40. 1; N.
 7. 10. p. III. 61.
 ता सन्नाजा...अनवङ्करम्—RV. 2. 41. 6;
 N. 2. 13. p. II. 83.
 इन्द्र आशाभ्यः...वर्षणिः—RV. 2. 41. 12;
 N. 6. 1. p. II. 387.
 द्यावा नः पृथिवी इमस्—RV. 2. 41. 20;
 N. 4. 3. p. II. 204; द्यावा नः...
 यच्छताम्—N. 9. 38. p. III. 173.
 आ वामुपस्थं...पीतये—RV. 2. 41. 21;
 N. 9. 37. p. III. 172.
 कनिक्कदञ्जनुषं...विदत्—RV. 2. 42. 1; N. 9.
 4. p. III. 145.
 अक्रो न वज्रिः...अग्निः—RV. 3. 1. 12;
 N. 6. 17. p. II. 451.
 स उद्गतो निवतो याति वेविषत्—RV. 3. 2.
 10; N. 1. 3. p. I. 35. (See
 footnote 15.)

वैश्वानराय पृथुयाजसे विपः—RV. 3. 3. 1;

N. 7. 5, 23. pp. III. 33, 90.

पिता यज्ञानां...कविः—RV. 3. 3. 4; N. 5.

2. p. II. 291.

समित्समित सुमना—RV. 3. 4. 1; N. 8.

22. p. III. 142.

वनस्पतेऽव सजोप देवान्—RV. 3. 4. 10;

N. 8. 17. p. III. 134.

अजन्ति त्वामध्वरे देवयन्तः—RV. 3. 8. 1;

N. 1. 16. p. I. 98; अजन्ति.....

उपस्थे—N. 8. 18. p. III. 135.

समिद्धस्य श्रयमाणः—RV. 3. 8. 2; N. 1.

3. p. I. 42.

उच्छ्रयस्व वनस्पते—RV. 3. 8. 3; N. 1.

3. p. I. 41.

कायमानो...इहाभवः—RV. 3. 9. 2; N. 4.

14. p. II. 228.

नीयाविदो जरितारः—RV. 3. 12. 5; N. 5.

16. p. II. 357.

इन्द्राग्नी रोचना...वीर्यम्—RV. 3. 12. 9;

N. 7. 10. p. III. 56.

यस्त्वन्नोता...देववीतौ—RV. 3. 17. 5; N.

5. 3. p. II. 301.

तुभ्यं श्रोतन्ति...मेधिर—RV. 3. 21. 4; N.

5. 11. p. II. 333.

अम इन्द्रश्च...देवाः—RV. 3. 25. 4; N. 7.

8. p. III. 50.

हीता देवो...चोदयन्—RV. 3. 27. 7; N.

६. 7. p. II. 415.

पुराख्य अग्ने...यविष्ठय—RV. 3. 28. 2; N.

6. 16. p. II. 445.

अयं ते योनिर्द्धित्यः—RV. 3. 29. 10; N.

2. 19. p. II. 99.

उताभये...काशिरित्ते—RV. 3. 30. 5; N.

6. 1; 7. 6. pp. II. 388; III. 41.

सहदातुं...जघन्थ—RV. 3. 30. 8; N. 6.

1. p. II. 389.

अलातणः—RV. 3. 30. 10; N. 2. 2. p.

II. 16; अलातणो बल इन्द्र व्रजो गोः—

N. 2. 7. p. II. 56; अलातणो...

धमन्तीः—N. 6. 2. p. II. 390.

उद्धृह रक्षः...हेतिमस्य—RV. 3. 30. 17;

N. 6. १. p. II. 392.

आ नो भर...वसूनाम्—RV. 3. 30. 19;

N. 6. 7. p. II. 413.

शासद्विद्धिः...दधन्वे—RV. 3. 31. 1; N.

3. 4. p. II. 125.

न जामये तान्वः—RV. 3. 31. 2; N. 2.

2. p. II. 25; न जामये...कृन्धन्—

N. 3. 6. p. II. 134.

चकार गर्भे सनितुर्निधानम्—RV. 3. 31. 2;

N. 4. 3. p. II. 204.

प्र पर्वतानाम्—RV. 3. 33. 1; N. 2. 24;

5. 3. pp. II. 110, 299; प्र पर्वतानां

...जवेते—N. 9. 39. p. III. 173.

रमध्वं मे...सुतुः—RV. 3. 33. 5; N. 2.

25. p. II. 111.

इन्द्रो अस्मौ...उर्वीः—RV. 3. 33. 6; N.

2. 26. p. II. 113.

ओ पु स्वसारः...खोत्याभिः—RV. 3. 33. 9;

N. 2. 26. p. II. 114.

आ ते कारो...शश्वचै ते—RV. 3. 33. 10;

N. 2. 27. p. II. 115.

इन्द्रः पूर्वमिदं...उमे—RV. 3. 34. 1; N.

4. 17. p. II. 242.
 महीं अमत्रो...मन्दन्—RV. 3. 36. 4; N.
 6. 23. p. II. 472.
 अस्मे प्र यन्धि...शिग्रिन्—RV. 3. 36. 10;
 N. 6. 7. p. II. 412.
 शुनं हुवेम...धनानाम्—RV. 3. 38. 10;
 N. 12. 40. p. IV. 140.
 इमा ब्रह्म...पुरोळाशम्—RV. 3. 41. 3; N.
 4. 19. p. II. 253.
 आ सिञ्चस्व जठरे—RV. 3. 47. 1; N. 4.
 7. p. II. 216.
 मरुत्वौ इन्द्र...सुतानाम्—RV. 3. 47. 1;
 N. 4. 8. p. II. 217.
 यं नु नकिः...दस्योः—RV. 3. 49. 2; N.
 5. 9. p. II. 327.
 जातं यत्त्वा...विश्वे—RV. 3. 51. 8; N. 5.
 15. p. II. 351.
 इन्द्रापर्वता...मदन्ता—RV. 3. 53. I; N.
 7. 10. p. III. 58.
 तिष्ठा सु कम्—RV. 3. 53. 2; N. 3. 13.
 p. II. 162.
 शंसावाध्वर्यो...शस्तम्—RV. 3. 53. 3; N.
 4. 16. p. II. 238.
 परा याहि...रासभस्य—RV. 3. 53. 5; N.
 1. 3. p. I. 36.
 अपाः सोमं...दक्षिणावत्—RV. 3. 53. 6;
 N. 7. 6. pp. III. 41, 42.
 रूपरूपं मघवा बोभवीति—RV. 3. 53. 8;
 N. 2. 16; 10. 34. pp. II. 93;
 IV. 40; रूपरूपं...कृतावा—N. 10.
 17. p. IV. 20.
 उप प्रेत...वृषिभ्याः—RV. 3. 53. 11; N.
 7. 2. pp. III. 11, 12.
 नाशिरं दुहे न तपन्ति—RV. 3. 53. 14;
 N. 6. 8. p. II. 417.
 किं ते कृष्वन्ति...नः—RV. 3. 53. 14;
 N. 6. 32. p. II. 501.
 न सायकस्य...नयन्ति—RV. 3. 53. 23;
 N. 4. 14. p. II. 228.
 समान्या वियुते...नाम—RV. 3. 54. 7; N.
 4. 25. p. II. 272.
 विद्युदया मरुत कृष्टिमन्तः—RV. 3. 54. 13;
 N. 2. 12. p. II. 77.
 देवस्त्वष्टा...एकम्—RV. 3. 55. 19; N.
 10. 34. p. IV. 40.
 अश्विना वायुना युवं सुदक्षा—RV. 3. 58. 7;
 N. 12. 2. p. IV. 98.
 मित्रो जनान्...जुहोत—RV. 3. 59. 1; N.
 10. 22. p. IV. 26.
 प्र स मित्र...न दूरात्—RV. 3. 59. 2; N.
 2. 13. p. II. 83.
 सौधन्वना कृभवः—RV. 3. 60. 4; N. 3.
 8. p. II. 140.
 इमा उ वां...सखिभ्यः—RV. 3. 62. 1; N.
 5. 5. p. II. 313.
 आ नो...सुकृत्—RV. 3. 62. 16; N. 7.
 10. p. III. 60.
 त्वं नो अग्ने वरुणस्य—RV. 4. 1. 4; N. 1.
 3. p. I. 41; त्वं नो...स्मत्—N.
 7. 8. p. III. 51.
 कद्विष्यासु...वृक्षे—RV. 4. 3. 6; N. 2.
 7. p. II. 57.
 कृणुष्व पाजः...तपिह्वैः—RV. 4. 4. 1; N.
 6. 12. p. II. 427.

उदमे तिष्ठ—RV. 4. 4. 4; N. 1. 3. p. I. 41.

तं धस्यतसं शुष्कम्—RV. 4. 4. 4; N. ६.

12. p. II. 336.

त्वं नो अस्य वचसश्चिकिद्धि—RV. 4. 4. 11;

N. 4. 25. p. II. 274.

त्वया वयं...अह्याण—RV. 4. 4. 14; N.

5. 15. p. II. 351.

तमिन्वेव...जवारु—RV. 4. 5. 7; N. 6.

17. p. II. 454.

वेरश्वरस्य...आरोधनानि—RV. 4. 7. 8; N.

6. 17. p. II. 452.

दूतं वो...गिरा—RV. 4. 8. 1; N. 6. 21.

p. II. 466.

एभिर्नो...अनीकैः—RV. 4. 10. 3; N. 2.

14. p. II. 86.

यासि कुत्सेन—RV. 4. 16. 11; N. 3.

11. p. II. 153; यासि...भूषात्—

N. 5. 15. p. II. 348.

ऋतस्य हि—RV. 4. 23. 8; N. 6. 16.

p. II. 445. ऋतस्य हि...आयोः—

N. 10. 41. p. IV. 45.

आदाय श्येनो...अमूरः—RV. 4. 26. 7; N.

11. 2. p. IV. 52.

न किरिन्द्र—RV. 4. 30. 1; N. 3. 13. p.

II. 162.

अपोषा अनसः...वृषा—RV. 4. 30. 10;

N. 11. 47. p. IV. 92.

एतदस्या अनः...परावतः—RV. 4. 30. 11;

N. 11. 48. p. IV. 93.

वामं वामं...कुरुवती—RV. 4. 30. 24; N.

6. 31. p. II. 497.

कनीनकेव...शोमेते—RV. 4. 32. 23; N.

4. 15. p. II. 231.

अयं वो यज्ञः...वाजाः—RV. 4. 34. 3; N.

6. 16. p. II. 443.

उत स्मैनं...यूथम्—RV. 4. 38. 5; N. 4.

24 p. II. 266.

आ दधिक्राः—RV. 4. 38. 10; N. 2.

27. p. II. 116; आ दधिक्राः...वचांसि—

N. 10. 51. p. IV. 38.

ग्रीवायां बद्धो अपि—RV. 4. 40. 4; N. 1.

3. p. I. 43.

उत स्य वाजी...पनीफणत्—RV. 4. 40. 4;

N. 2. 28. p. II. 117.

इदं वामास्ये...शस्यते—RV. 4. 49. 1; N.

7. 10. p. III. 57.

यस्तस्तम्भ...मन्द्रजिह्वम्—RV. 4. 50. 1;

N. 2. 7. p. II. 58.

स इत्सेति सुधित ओकसि स्वे—RV. 4. 50. 8;

N. 2. 12. p. II. 76.

इदमु त्यत्...जनाय—RV. 4. 51. 1; N. 1.

5. p. I. 60.

क्षेत्रस्य पतिना...तीदृशे—RV. 4. 57. 1;

N. 10. 15. p. IV. 16.

क्षेत्रस्य पते...मृळ्यन्तु—RV. 4. 57. 2; N.

10. 16. p. IV. 17.

शुनासीरा...सिञ्जतम्—RV. 4. 57. 5; N.

9. 41. p. III. 175.

समुद्रादूर्मिः...नाभिः—RV. 4. 58. 1; N.

7. 17. p. III. 79.

घृतस्य धाराः समिधो नसन्त—RV. 4. 58. 8;

N. 4. 15. p. II. 234.

अभि प्रवन्त...जातवेदाः—RV. 4. 58. 8;

N. 7. 17. p. III. 78.

अवोधिहोता...निरमोचि—RV. 5. 1. 2; N.

6. 13. p. II. 433.

शुनविच्छेपम्—RV. 5. 2. 7; N. 1. 4.

p. I. 49.

वि ज्योतिषा...विनिक्षे—RV. 5. 2. 9; N.

4. 18. p. II. 247.

तुविधीवः—RV. 5. 2. 12; 8. 17. 8;

64. 7; N. 7. 5. p. III. 36.

जुष्टो दमूनाः—RV. 5. 4. 5; N. 2. 2. p.

II. 22; जुष्टो दमूनाः...मोजनानि—

N. 4. 5. p. II. 208; जुष्टो दमूना

अतिथिर्दुरोगे—N. 5. 19. p. II. 362.

प्रजाभिरेभे अमृतत्वमस्याम्—RV. 5. 4. 10;

N. 3. 1. p. II. 120.

सुसमिन्नाय शोर्विषे—RV. 5. 5. 1; N. 8.

22. p. III. 142.

ऊर्णमदा वि—RV. 5. 5. 4; N. 8. 9. p.

III. 128.

त्वमे सप्रथाः...तन्वते—RV. 5. 13. 4;

N. 6. 7. p. II. 415.

जुहुरे...विमिश्रुः—RV. 5. 19. 2; N. 4.

19. p. II. 252.

स नो वोचि...सखिभ्यः—RV. 5. 24. 3;

N. 5. 23. p. II. 373.

इन्द्राकुत्सा...तमांसि—RV. 5. 31. 9; N.

7. 10. pp. III. 58, 59.

अर्द्धवत्सं...हन्—RV. 5. 32. 1; N. 10.

9. p. IV. 11.

त्वं चिदित्वा कृत्यवम्—RV. 5. 32. 6; N.

2. 2. p. II. 16; त्वं चिदित्वा...

जघान—N. 6. 3. p. II. 393.

यो अस्मै प्रस—RV. 5. 34. 3; N. 2.

17. p. II. 97; यो अस्मै प्रस...

सखः—N. 6. 19. p. II. 459.

सं भावुना...मेत्याह—5. 37. 1; N. 5. 7

p. II. 323.

उभयाहस्त्या भर—RV. 5. 39. 1; N. 4.

3. p. II. 204.

यदिन्द्र...भर—RV. 5. 39. 1; N. 4. 4.

p. II. 206.

यन्मन्यसे...दावने—RV. 5. 39. 2; N. 4.

18. p. II. 246.

ऋजीषी वज्री...इन्द्रः—RV. 5. 40. 4; N.

5. 12. p. II. 337.

अभि न इक्ष्य...प्रभृयस्यायोः—RV. 5. 41.

19; N. 11. 49. p. IV. 94.

सिषक्तु न ऊर्जव्यस्य पुष्टेः—RV. 5. 41. 20;

N. 11. 49. p. IV. 94.

प्र तव्यसो...उत त्वन्—RV. 5. 43. 9; N.

7. 10. p. III. 62.

आ नो दिवो—RV. 5. 43. 11; N. 2.

24. p. II. 108.

सं प्रलथा...वर्षसे—RV. 5. 44. 1; N. 3.

16. p. II. 175.

ज्यायांसमस्य...अरं करत्—RV. 5. 44. 8;

N. 6. 15. p. II. 440.

देवानां पत्नीः...शर्म यच्छत—RV. 5. 46. 7;

N. 12. 45. p. IV. 145.

उत मा व्यन्तु...जनीनाम्—RV. 5. 46. 8;

N. 12. 46. p. IV. 146.

कदु प्रियाय...मायिनी—RV. 5. 48. 1; N.

5. 5. p. II. 316.

आ रुक्मैरा...दिवः—RV. 5. 52. 6; N.

6. 16. p. II. 446.

उत स्म ते...ओजसा—RV. 5. 52. 9; N.
5. 5. p. II. 311.

अभ्राजि शर्धो...सुगम्—RV. 5. 54. 6; N.
6. 4. p. II. 400.

शिप्राः शीर्षस्तु वितता हिरण्ययीः—RV. 5. 54.
11; N. 6. 17. p. II. 450.

रथं तु मास्तं...रोदसी—RV. 5. 56. 8; N.
11. 50. p. IV. 95.

अरा इवेदचरमा...मिमिक्षुः—RV. 5. 58. 5;
N. 2. 14. p. II. 87.

अमे मरुद्भिः...सजुः—RV. 5. 60. 8; N.
8. 2. p. III. 121.

हिरण्यरूपं...दिति च—RV. 5. 62. 8; N.
3. 5. p. II. 132.

प्रातर्यजध्वं...वनीयान्—RV. 5. 77. 2; N.
12. 5. p. IV. 100.

यथा वातो...जरायुणा—RV. 5. 78. 8; N.
3. 15. p. II. 167.

विश्वा रूपाणि...राजति—RV. 5. 81. 2; N.
12. 13. p. IV. 111.

वि वृक्षान्...दुष्कृतः—RV. 5. 83. 2; N. 10.
11. p. IV. 14.

वळित्या पर्वतानां...महिनि—RV. 5. 84. 1;
N. 11. 37. p. IV. 84.

नीचीनवारं...भूम—RV. 5. 85. 3; N. 10.
4. p. IV. 5.

इमाम् तु...समुद्रम्—RV. 5. 85. 6; N.
6. 13. p. II. 432.

अघा होता...अनु ग्मन्—RV. 6. 1. 2; N.
2. 7. p. II. 57.

पदं देवस्य...सहृष्टौ—RV. 6. 1. 4; N. 4.
19. p. II. 253.

इन्द्रं न त्वा—RV. 6. 4. 7; N. 1. 17.
p. I. 108.

त्वां हि...वृत्तमाः—RV. 6. 4. 7; N. 1.
17. p. I. 108.

अथ जिह्वा...वनानि—RV. 6. 6. 5; N.
4. 17. p. II. 241.

वैश्वानरस्य...विस्तुहः—RV. 6. 7. 6; N. 6.
3. p. II. 394; वैश्वानरस्य विमितानि

चक्षसा—N. 11. 27. p. IV. 76.
अपामुपत्ये...परावतः—RV. 6. 8. 4; N.

7. 26. p. III. 104.
अहश्च कृष्णं...तमांसि—RV. 6. 9. 1; N. 2.

21. p. II. 102. अहश्च...रजसी—
N. 4. 19. p. II. 252.

सास्माकेभिः...यज्ञैः—RV. 6. 12. 4; N.
6. 15. p. II. 441.

अमिद्वृत्राणि—RV. 6. 16. 34; N. 2.
16. p. II. 94.

महौ इन्द्रो...भूत्—RV. 6. 19. 1; N. 6.
16, 17; pp. II. 445, 451.

वृक्ष इन्द्रं...बृहन्तम्—RV. 6. 19. 10; N.
6. 6. p. II. 409.

स इत्तमो...स्वधावः—RV. 6. 21. 3; N.
5. 15. p. II. 347.

तमु नः पूर्वे—RV. 6. 22. 2; N. 6. 3.
p. II. 396.

तमीमहं...मादधथै—RV. 6. 22. 3; N. 6.
3. p. II. 396.

वृक्षस्य तु—RV. 6. 24. 3; N. 1. 4. p. I. 50.
अक्षो न चक्रयोः—RV. 6. 24. 3; N. 1.

4. p. I. 50.
अथा विप्र विततदपो नदीनाम्—RV. 6. 30.

3; N. 1.4. p.I. 50. अद्य चिन्म...
 रजांसि—N. 4. 17.p. II. 243.
 त्वया दृढानि सुकृतो रजांसि—RV. 6. 30.
 3; N. 4. 19. p. II. 252.
 आसखाणासः—RV. 6. 37. 3; N. 7. 5.
 p. III. 31; आसखाणासः.....वि
 दस्येत्—N. 10. 3. p. IV. 3.
 यदिन्द्र दिवि...मरुद्भिः—RV. 6. 40. 5; N.
 4. 25. p. II. 273.
 वृषांसि दिवो...वराय—RV. 6. 44. 21; N.
 6. 17. p. II. 453.
 स्वादुष्किल...आह्वेषु—RV. 6. 47. 1; N.
 1. 5. p. I. 62.
 ऊरुं नो...बृहन्ता—RV. 6. 47. 8; N. 7.
 6. p. III. 40.
 ज्ञातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रम्—RV. 6. 47. 11;
 N. 2. 1. p. II. 2.
 तस्य वयं...युयोतु—RV. 6. 47. 13; N.
 6. 7. p. II. 412.
 शृण्वे वीर...मनुष्यान्—RV. 6. 47. 16; N.
 6. 22. p. II. 468.
 गोभिः सन्नद्धो असि वीळ्यस्व—RV. 6. 47. 26;
 N. 2. 5. p. II. 47.
 वनस्पते वीडुङ्गः—RV. 6. 47. 26; N. 3. 5. p.
 II. 132; वनस्पते...जेत्वानि—N. 9.
 12. p. III. 154.
 उप श्वासय...शत्रून्—RV. 6. 47. 29; N.
 9. 13. p. III. 154.
 पावीरवी—RV. 6. 49. 7; 10. 65. 13;
 N. 2. 24. p. II. 108.
 पयस्यस्यः...प्र पूषा—RV. 6. 49. 8; N.
 12. 18. p. IV. 117.

मिम्यक्ष येषु...प्रवित्ते—RV. 6. 50. 5; N.
 6. 6. p. II. 408; मिम्यक्ष येषु
 रोदसी—N. 12. 46. p. IV. 146.
 उत नो...अबन्तु—RV. 6. 50. 14; N.
 12. 33. p. IV. 131.
 अमीपर्जन्यौ...मस्मे—RV. 6. 52. 16; N.
 7. 8. p. III. 52.
 माकिर्नेषात्—RV. 6. 54. 7; N. 3. 13.
 p. II. 162.
 एहि वां...भव—RV. 6. 55. 1; N. 5.
 9. p. II. 326.
 मातुर्दिधिषु...मम—RV. 6. 55. 5; N. 3.
 16. p. II. 173.
 आजासः...विभ्रतः—RV. 6. 55. 6; N.
 6. 4. p. II. 398.
 उतादः परुषे...रथीतमः—RV. 6. 56. 3; N.
 2. 6. p. II. 50; उतादः परुषे—
 N. 2. 14. p. II. 89.
 इन्द्रा तु पूषा वयम्—RV. 6. 57. 1; N.
 4. 3. p. II. 204; इन्द्रा तु...वाज-
 सातये—N. 7. 10 p. III. 57.
 शुक्रं ते...रातिरस्तु—RV. 6. 58. 1; N.
 12. 17. p. IV. 116.
 वळित्या...मातरा—RV. 6. 59. 2; N. 10.
 21. p. IV. 24.
 यमाविदेह—RV. 6. 59. 2; N. 10. 21.
 p. IV. 24.
 य इन्द्रामी...भसयश्चन—RV. 6. 59. 4; N.
 5. 22. p. II. 370.
 इयं शुष्मेभिः...धीतिभिः—RV. 6. 61. 2; N.
 2. 24. p. II. 108.
 सरस्वत्यभि नो नेषि—RV. 6. 61. 14; N.

2. 24. p. II. 108.
 पुरु हि वां...रासिमगमन्—RV. 6. 63. 8;
 N. 6. 29. p. II. 490.
 रुद्रस्य ये मीळुषः सन्ति पुत्राः—RV. 6. 66. 3;
 N. 4. 15; 6.6.pp.II. 233, 408.
 प्र चित्रमर्कं...मखेभ्यः—RV. 6. 66. 9; N.
 3. 21. p. II. 192.
 इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेयाम्—RV. 6. 69. 8;
 N. 1. 4. p. I. 53.
 उभा जिग्ययुः...ऐरयेयाम्—RV. 6. 69. 8;
 N. 1. 4. pp. I. 54, 55.
 असखन्ती...हितम्—RV. 6. 70. 2; N.
 5. 2. p. II. 288.
 देवस्य वयं...भूमनः—RV. 6. 71. 2; N.
 6. 7. p. II. 415.
 सोमारुद्रा...अस्मत्—RV. 6. 74. 3; N.
 7. 10. p. III. 61.
 धन्वना गाः—RV. 6. 75. 2; N. 5. 5.
 p. II. 313; धन्वना...जयेम —N.
 9. 17. p. III. 157.
 वक्ष्यन्तीवेदा...पारयन्ती—RV. 6. 75. 3;
 N. 9. 18. p. III. 158.
 ते आचरन्ती...अमित्रान्—RV. 6. 75. 4;
 N. 9. 40. p. III. 174.
 बह्वीनां पिता...प्रसूतः—RV. 6. 75. 5; N.
 9. 14. p. III. 155.
 रथे तिष्ठन्नयति...रश्मयः—RV. 6. 75. 6;
 N. 9. 16. p. III. 156.
 मृगो अस्या दन्तः—RV. 6. 75. 11; N. 4. 25.
 p. II. 274; सुपर्णे वस्ते मृगो अस्या
 दन्तः—N. 4. 25. p. II. 274;
 सुपर्णे...यंसन्—N. 9. 19. p. III. 158.

आ जंचन्ति...जोदय—RV. 6. 75. 13; N.
 9. 20. p. III. 160.
 अहिरिव ...विश्वतः—RV. 6. 75. 14; N.
 9. 15. p. III. 156.
 अग्निं नरो...मथयुम्—RV. 7. 1. 1; N. 5.
 10. p. II. 328.
 दोषा वस्तोर्हविष्मती—RV. 7. 1. 6; N. 2.
 20. p. II. 101.
 जुषस्वः न समिधश्चे अग्न—RV. 7. 2. 1;
 N. 8. 22. p. III. 142.
 नराशंसस्य...हव्या—RV. 7. 2. 2; N. 8. 7.
 p. III. 127.
 परिषद्यं...वि दुहाः—RV. 7. 4. 7; N. 3.
 2. p. II. 121.
 अथा चिदोकः—RV. 7. 4. 8; N. 3. 2.
 p. II. 122.
 न हि प्रभायारणः...नव्यः—RV. 7. 4. 8;
 N. 3. 3. p. II. 123; न हि प्रभाय—
 N. 3. 13. p. II. 161.
 आ समुद्रादवगदा—RV. 7. 6. 7; N. 1.
 3. p. I. 36.
 त्वामग्ने...सदा नः—RV. 7. 9. 6; N. 6.
 17. p. II. 455.
 इन्द्रेणैते तत्सवो...सुहृत्से—RV. 7. 18. 15;
 N. 6. 6; 7.2.pp.II. 408; III. 5.
 प्र ये...व्युच्छान्—RV. 7. 18. 21; N. 6.
 30. p. II. 494.
 न यातव...कृते नः—RV. 7. 21. 5; N.
 4. 19. p. II. 256.
 शतं ते...धेहि—RV. 7. 25. 3; N. 5. 5.
 p. II. 317.
 सूर्यस्तेव...अन्वेतवे वः—RV. 7. 33. 8;

N. 11. 20. p. IV. 70.
विद्युतो ज्योतिः...जम्भर—RV. 7. 33. 10;
N. 5. 14. p. II. 344.
विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त—RV. 7. 33.
11; N. 2. 2. p. II. 28.
उतासि...त्वाददन्त—RV. 7. 33. 11; N.
5. 14. p. II. 344.
अभि वो...कृणुष्वम्—RV. 7. 34. 9; N.
6. 7. p. II. 414.
आ चष्ट...सहस्रचक्षाः—RV. 7. 34. 10;
N. 6. 7. p. II. 414.
अञ्जामुक्थैः...षीदन्—RV. 7. 34. 16; N.
10. 44. p. IV. 49.
मा नो...कृतायोः—RV. 7. 34. 17; N. 10.
45. p. IV. 49.
ता नो रासन्...रायः—RV. 7. 34. 22; N.
6. 14. p. II. 434.
शं नो भवन्तु...अमीवाः—RV. 7. 38. 7; N.
12. 44. p. IV. 144.
वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान्—RV. 7. 39. 2;
N. 4. 3. p. II. 204.
प्र वावृजे...नियुत्वान्—RV. 7. 39. 2; N. 5.
28. p. II. 383.
उग्रया अत्र...अत्य—RV. 7. 39. 3; N. 12.
43. p. IV. 143.
ते हि...पुरन्धिम्—RV. 7. 39. 4; N. 6.
13. p. II. 431.
प्रातर्जितं...भक्षीत्याह—RV. 7. 41. 2; N. 12.
14. p. IV. 112.
इमा रुद्राव...शृणोतु नः—RV. 7. 46. 1; N.
10. 6. p. IV. 8.
या ते...रीरिषिः—RV. 7. 46. 3; N. 10.

7. p. IV. 9.
क्षतपवित्राः...जुहोत—RV. 7. 47. 3; N. 5.
6. p. II. 320.
ऋभुर्ऋभुभिः...वृत्रम्—RV. 7. 48. 2; N. 5.
2 p. II. 291.
अमीवहा...एषि नः—RV. 7. 55. 1; N. 10.
17. p. IV. 19.
वौ आ...तुराणाम्—RV. 7. 58. 5; N. 4.
15. p. II. 233.
यो नो...तम्—RV. 7. 59. 8; N. 4. 7. p.
II. 215.
इमे दिवो...पर्वन्—RV. 7. 60. 7; N. 6.
20. p. II. 463.
यत्रा चक्रुरमुता...हव्यैः—RV. 7. 63. 5; N.
6. 7. p. II. 413.
उत त्वं भुज्युमग्निना सखायो मध्ये जहुर्दुरेवासः
समुद्रे—RV. 7. 68. 7; N. 4. 19.
p. II. 250.
युवोः श्रियः...गात्—RV. 7. 69. 4; N. 6.
4. p. II. 403.
उदु ज्योतिः...अग्नेत्—RV. 7. 76. 1; N. 11.
10. p. IV. 60.
इन्द्रावरुणा...दूष्यः—RV. 7. 82. 1; N. 5.
2; 7. 10. pp. II. 289; III. 56.
इमा जुह्वाना—RV. 7. 95. 5; N. 2. 24.
p. II. 108.
ये ते सरस्व...भव—RV. 7. 96. 5; N. 10.
24. p. IV. 28.
गवामसि गोपतिः—RV. 7. 98. 6; N. 2.
14. p. II. 89.
इन्द्राविष्णू...वीरान्—RV. 7. 99. 5; N. 7.
10. p. III. 59.

प्र तत्ते अद्य...पराके—RV. 7. 100. 5; N. 5. 9. p. II. 326.

किमित्ते...बभूय—RV. 7. 100. 6; N. 5. 8. p. II. 324.

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः—RV. 7. 103. 1; N. 1. 14. p. I. 92.

ब्राह्मणा व्रतचारिणः—N. 3. 16. p. II. 171. संवत्सरं शशयानाः—N. 3. 18. p. II. 182. संवत्सरं...अवादिषुः—N. 9. 6. p. III. 147.

इन्द्रासोमा...किमीदिने—RV. 7. 104. 2; N. 6. 11; 7. 10. pp. II. 425; III. 56.

अद्या मुरीय...नेत्याह—RV. 7. 104. 15; N. 7. 3. p. III. 16.

इन्द्रो यातूनां...रक्षसः—RV. 7. 104. 21; N. 6. 30. p. II. 495.

मा चिद्...शंसत—RV. 8. 1. 1; N. 7. 2. p. III. 10.

मा त्वा...याचिषद्—RV. 8. 1. 20; N. 6. 24. p. II. 476.

गोभिः...घेनुभिः—RV. 8. 2. 6; N. 5. 3. p. II. 302.

हस्तु पीतासो—RV. 8. 2. 12; N. 1. 4. p. I. 48.

दुर्मदासो न सुरायाम्—RV. 8. 2. 12; N. 1. 4; 3. 13, 15. pp. I. 47; II. 163, 169. दुर्मसोदा न—N. 1. 4 p. I. 48.

इत्था...यन्नयः—RV. 8. 2. 40; N. 3. 16. p. II. 173.

यं मे...धावमानम्—RV. 8. 3. 21; N. 5. 15. p. II. 350.

रोहितं...विबोधनम्—RV. 8. 3. 22; N. 5. 15. p. II. 350.

यथा गौरो...सत्वा पिब—RV. 8. 4. 3; N. 3. 20. p. II. 187.

स्थूरं राधः...मन्महि—RV. 8. 4. 19; N. 6. 22. p. II. 470.

यो ह वां...अभिना—RV. 8. 5. 19; N. 5. 12; 6. 29. pp. II. 338, 490.

इह त्या...स्वर—RV. 8. 13. 27; N. 6. 21. p. II. 466.

शाचिगो...ह्यसे—RV. 8. 17. 12; N. 3. 10. p. II. 150.

अदान्मे...सत्पतिः—RV. 8. 19. 36; N. 4. 15. p. II. 232.

सुवास्त्वा अधि तुग्वनि—RV. 8. 19. 37; N. 4. 15. p. II. 232.

उत मे...पतिः—RV. 8. 19. 37; N. 4. 15. p. II. 233.

विद्या...गोमति—RV. 8. 21. 8; N. 5. 23; 6. 17. pp. II. 374, 449.

तद्वार्यं...यद्वयमा—RV. 8. 25. 13; N. 5. 1. p. II. 285.

ऋजमुक्षणयायने...सुषामणि—RV. 8. 25. 22; N. 5. 15. p. II. 352.

वाहिष्ठो वां हवानाम्—RV. 8. 26. 16; N. 6. 22. p. II. 471.

अस्ति हि...नव्यसे—RV. 8. 27. 10; N. 6. 14. p. II. 434.

अग्निं वः...क्षेत्रसाधसम्—RV. 8. 31. 14; N. 2. 2. p. II. 22.

प्रति श्रुताय...ऊतये—RV. 8. 32. 4; N. 5. 16. p. II. 358.

वृबदुक्थं...अवसे—RV. 8. 32. 10; N. 6. 4, 17. pp. II. 398; 449.

अग्निनेत्रेण...अश्विना—RV. 8. 35. 1; N.

5. 5. p. II. 314.

यदिन्द्राग्नी...समे—RV. 8. 40. 7; N. 5.

2. p. II. 289. यदिन्द्राग्नी जना इमे—
N. 5. 23. p. II. 374.

तम् बु...समे—RV. 8. 41. 2; N. 10.

5. p. IV. 6.

वसुर्वसुपतिर्हि कम्—RV. 8. 44. 24; N.

3. 13. p. II. 161.

आ वा...सखा—RV. 8. 45. 1; N. 6.

14. p. II. 435.

मा न एकस्मिन्नागसि—8. 45. 34; N. 2.

3. p. II. 35; मा न...भूरिषु—N.

4. 2. p. II. 198.

विमया हि—RV. 8. 45. 35; N. 4. 2.

p. II. 198.

मा सख्युः—RV. 8. 45. 36; N. 4. 2.

p. II. 198.

को बु...ईषते—RV. 8. 45. 37; N. 4. 2.

p. II. 198.

अपाम सोममधृता अभूम—RV. 8. 48. 3;

N. 2. 5. p. II. 46.

अहानीव सूर्यो—RV. 8. 48. 7; N. 2. 20.

p. II. 101.

इक्षिरेण ते...वासराणि—RV. 8. 48. 7; N.

4. 7. p. II. 212.

ऋदूदरेण...एम्यायुः—RV. 8. 48. 10; N.

6. 4. p. II. 399.

न पापासो...कृणवामहे—RV. 8. 61. 11;

N. 6. 25. p. II. 478.

अहं च त्वं च—RV. 8. 62. 11; N. 1.

4. p. I. 53. अहं च...रातयः—N.

1. 4. p. I. 54.

यत्पाञ्चजन्यया...स क्षयः—RV. 8. 63. 7;

N. 3. 8. p. II. 140.

निखातं चिद्यः—RV. 8. 66. 4; N. 1. 4. p. I. 49.

वृकश्चिद्...धियो—RV. 8. 66. 8; N. 5.

21. p. II. 367.

कद् मही...पर्णीरभि—RV. 8. 66. 10; N.

6. 26. p. II. 480.

जीवाभो...हवनश्रुतः—RV. 8. 67. 5; N.

6. 27. p. II. 482.

आ त्वा...सत्यते—RV. 8. 68. 1; N. 5.

3. p. II. 299. आ त्वा रथम्—N.

12. 21. p. IV. 120.

विश्वानरस्य...रथानाम्—RV. 8. 68. 4; N.

12. 21. p. IV. 120.

इन्द्राय...विदत्—RV. 8. 69. 6; N. 6.

8. p. II. 417.

सुदेवो असि—RV. 8. 69. 12; N. 1. 8.

p. I. 40. सुदेवो...सुषिराभिव—N.

5. 27. p. II. 382.

यद्याव इन्द्र ते शतम्—8. 70. 5; N. 2.

16. p. II. 93; यद्याव इन्द्र...रोदसी—

N. 13. 2. p. IV. 148.

त्वं ह...भुवः—RV. 8. 75. 3; N. 8. 2.

p. III. 120.

वाचा विरूप नित्यया—RV. 8. 75. 6; N.

1. 2. p. I. 16.

मा नः समस्य दूष्यः—RV. 8. 75. 9; N. 1.

3. p. I. 40. मा नः समस्य...वधीत्—

N. 5. 23. p. II. 373.

एकया...काणुका—RV. 8. 77. 4; N. 5.

11. p. II. 329.

निराविध्यद्...स्वाततम्—RV. 8. 77. 6; N.
6. 34. p. II. 505.

विधेसा...एमुषम्—RV. 8. 77. 10; N.
5. 4. p. II. 304.

तुविर्द्धं ते...ऋदुषा—RV. 8. 77. 11; N.
6. 33. p. II. 504.

आत्मासु षक्यैरयः—RV. 8. 89. 7; N. 2.
1. p. II. 3; आत्मासु...बृहत्—N.

6. 14. p. II. 437.

तमु त्वा...अन्नवन्—RV. 8. 90. 6; N. 5.
22. p. II. 370.

इन्द्रायेन्वो परि ख्व—RV. 8. 91. 3; N.
1. 3; 3. 19. pp. I. 44; II. 185.

पक्षीवन्तः...निचुम्पुजः—RV. 8. 93. 22;
N. 5.18. p. II. 360.

इन्द्राय सप्त...पनस्यवे—RV. 8. 98. 1; N.
7. 2. p. III. 5.

आयन्त इव सूर्यम्—RV. 8. 99. 3; N. 2.
2. p. II. 16. आयन्त...दीधिम्—
N. 6.8. p. II. 417.

विधेदिन्द्रस्व भक्षत—RV. 8. 99. 3; N. 4.
3. p. II. 204.

अनर्शराति...चोदयन्—RV. 8. 99. 4; N.
6. 23. p. II. 473.

यद्वाग्वदन्ती...जगाम—RV. 8. 100. 10;
N. 11. 28. p. IV. 77.

तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति—RV. 8. 100.
11; N. 3. 16. p. II. 174.

देवीं वाचं...बुष्टुतैव—RV. 8. 100. 11;
N. 11. 29. p. IV. 78.

क्षीरं...दीर्घमुत्तमः—RV. 8. 102. 11; N.
4. 14. p. II. 229.

तमेवन्तं...जनम्—RV. 8. 102. 12; N.
4. 14. p. II. 230.

स्वादिष्टया...सुतः—RV. 9. 1. 1; N. 11.
3. p. IV. 54.

एष देवो...वग्वनुम्—RV. 9. 3. 5; N. 6.
28. p. II. 488.

समिद्धो विश्वतस्पतिः—RV. 9. 5. 1; N. 8.
22. p. III. 142.

अति त्री सोम...चोदयः—RV. 9. 17. 5;
N. 1. 3. p. I. 39.

गोभिः श्रीणीत मत्सरम्—RV. 9. 46. 4; N.
2. 3, 5. pp. II. 36, 43.

आ धावता...मत्सरम्—RV. 9. 46. 4; N. 2.
5. p. II. 43.

तमिद्वर्धन्तु...हृदंसनिः—RV. 9. 61. 14;
N. 1. 10. p. I. 79.

पवमाना दिव...सानवि—RV. 9. 63. 27;
N. 1. 3. p. I. 44.

सूर्यस्येव...किं चन—RV. 9. 69. 6; N.
7. 2. p. III. 6.

पवित्रवन्तः...आरमम्—RV. 9. 73. 3; N.
12. 32. p. IV. 131. पवित्रवन्तः

परि वाचमासते—N. 5.6. p. II. 320.

परि सोम...मघम्—RV. 9. 75. 5; N. 4.
15. p. II. 234.

पवमान...धन्वसि—RV. 9. 86. 34; N.
5. 6. p. II. 319.

स मन्दना...वाचतात्—RV. 9. 86. 41;
N. 5. 2. p. II. 292.

नृ नो रवि...जगम्यात्—RV. 9. 93. 5; N.
6. 28. p. II. 486.

सोमः पवते जनिता मतीनाम्—RV. 9. 96.

- 5; N. 11. 26. pp. IV. 75, 76. N. 5. 2. p. II. 293.
- बाजपस्त्यम्—RV. 9. 98. 12; N. 2. 2. जायेव पत्ये तन्वं रिचिचाम्—RV. 10.10. 7;
p. II. 16. N. 5. 2. p. II. 293.
- तं सखायः...बाजपस्त्यम्—RV. 9. 98. 12; न तिष्ठन्ति...चक्रा—RV. 10. 10. 8; N.5.
N. 5. 15. p. II. 347. 2. p. II. 293.
- सोमो य उत्तमं हविः—RV. 9. 107. 1; N. उप बर्हिहि वृषभाय—RV. 10. 10. 10; N.
1. 3. p. I. 43. 1. 3. p. I. 43.
- परीतो विञ्जता सुतम्—RV. 9. 107. 1; N. आ चा ता गच्छान्—RV. 10. 10. 10; N.
1. 3. p. I. 43. 1.11.p.1.81; आ चा ता...पतिं मत्—
N. 4. 20. p. II. 258.
- अनूपे गोमान्...तोक्षते—RV. 9. 107. 9; तन्वा मे तन्वं सं पिष्टुधि—RV. 10. 10.11;
N. 5. 3. p. II. 296. N. 6. 28. p. II. 485.
- अभ्यमि हि...गमस्त्योः—RV. 9. 110. 5; न वा उ ते तन्वा तन्वं सं पिष्टुचाम्—RV. 10.
N. 5. 4. p. II. 309. 10. 12; N. 6. 28. p. II. 485.
- कारुहं...परि ख्व—RV. 9. 112. 3; N.6. बतो बतासि...वृक्षम्—RV. 10. 10. 13; N.
6. p. II. 406. 6. 28. p. II. 485.
- अधो...परि ख्व—RV. 9.112. 4; N. 9.3. अन्यम् पु...सुमद्राम्—RV. 10. 10. 14; N.
p. III. 144. 11. 34. p. IV. 82.
- यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम्—RV.9.113. 10; N.2. जार आ भगम्—RV. 10. 11. 6; N.3.16.
14.p.II.89. (See footnote 9). p. II. 171.
- मूरा अमूर...सन्—RV. 10. 4. 4; N. 6. देवो देवान्...यजीयान्—RV. 10. 12. 2; N.
8. p. II. 419. 6. 4. p. II. 401.
- तनूत्यजेव...रक्षैः—RV. 10. 4. 6; N.3.14. परेयिर्वसि...दुवस्य—RV. 10. 14. 1; N.
p. II. 164. 10. 20. p. IV. 22.
- सप्त मर्यादाः...तस्यौ—RV. 10. 5. 6; N. 6. अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वाः—RV. 10. 14.6;
27. p. II. 483. N. 6. 3. p. II. 396; अङ्गिरसो...
स्याम्—N. 11. 19. p. IV. 69.
- मुमोद गर्भो वृषभः ककुपान्—RV. 10. 8. 2; उदीरतामवरः...हवेषु—RV. 10. 15. 1; N.
N. 7. 12. p. III. 68. 11. 18. p. IV. 68.
- मुयो यज्ञस्य...हव्यवाहम्—RV. 10. 8.6; N. बर्हिषदः...दधात—RV. 10. 15. 4; N. 4.
4. 19. p. II. 251. 21. p. II. 261.
- आपो हि...चक्षसे—RV. 10. 9. 1; N. 9 ये तादतुः...चर्मसङ्गिः—RV. 10. 15. 9;
27. p. III. 166.
- को अस्य वेद प्रथमस्याहः—RV. 10. 10. 6;

N. 6. 14. p. II. 435.
 भैनमेभ—RV. 10. 16. 1; N. 7. 21.
 p. III. 86.
 देवेभ्यश्च पितृभ्य आ—RV. 10. 16 11; N.
 1.4; 10. 21 pp. I. 55; IV. 24.
 त्वद्या दुहित्रे...ननाश—RV. 10. 17. 1; N.
 12. 11. p. IV. 109.
 अपागृह्णन्...सरण्यूः—RV. 10. 17. 2; N.
 12. 10. p. IV. 108.
 पूषा त्वेतः...सुविदन्नियेभ्यः—RV. 10. 17.3;
 N. 7. 9. p. III. 54.
 परि ददत् पितृभ्योऽग्निः—RV. 10. 17. 3;
 N. 7. 21. p. III. 86.
 परं मृत्यो...वीरान्—RV. 10. 18. 1; N.
 11. 7. p. IV. 58.
 आग्निं न...विवक्षसे—RV. 10. 21. 1; N.
 3. 13. p. II. 157.
 इह श्रुतः...असाम्या—RV. 10. 22. 2; N.
 6. 23. p. II. 472.
 ऋचीषमः—RV. 10. 22. 2; N. 13. 1.
 p. IV. 147.
 भंसीमहि...वाधवम्—RV. 10. 26. 4; N.
 6. 29. p. II. 491.
 आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति—RV. 10. 27.
 13; N. 2. 2. p. II. 15.
 पत्तो जगार...भूमिम्—RV. 10. 27. 13;
 N. 6. 6. p. II. 407.
 वृक्षेवृक्षे...शिक्षत—RV. 10. 27. 22; N.
 2. 6. p. II. 49.
 ततो वयः प्र पतान् पूषादः—RV. 10. 27.
 22; N. 4. 3. p. II. 204.
 देवानां माने...पूरीषम्—RV. 10. 27. 23;

N. 2. 22. p. II. 105; देवानां माने
 प्रथमा—N. 7. 5. p. III. 38.
 सा ते जीवातुः...न मुच्यते—RV. 10. 27.
 24; N. 5. 19. p. II. 362.
 वने न वा यो—RV. 10. 29. 1; N. 4.
 3; 6. 28. pp. II. 204, 486.
 यो अनिष्पो...वीर्याय—RV. 10. 30. 4; N.
 10. 19. p. IV. 22.
 हिनोता नो...आपः—RV. 10. 30. 11; N.
 6. 22. p. II. 467.
 प्रावेपा मा...अच्छान्—RV. 10. 34. 1; N.
 9. 8. p. III. 148; प्रावेपा मा—
 N. 7. 3. p. III. 22.
 यदादीष्ये—RV. 10. 34. 5; N. 1. 3; 2.
 2. pp. I. 40; II. 19; यदादीष्ये...
 जारिणीव—N. 12. 7. p. IV. 104.
 एमीदिषां निष्कृतं जारिणीव—RV. 10. 34.
 5; N. 12. 7. p. IV. 103.
 अक्षैर्मा...अर्यः—RV. 10. 34. 13; N. 7.
 3. p. III. 22.
 मित्रं कृणुष्वं...अस्तु—RV. 10. 34. 14;
 N. 1. 5. p. I. 64; मित्रं कृणुष्वम्—
 N. 7. 7. p. III. 44.
 युवं च्यवानं...प्रवाच्या—RV. 10. 39. 4;
 N. 4. 19. p. II. 249.
 कुह स्विद्...सधस्य आ—RV. 10. 40. 2;
 N. 3. 15. p. II. 166.
 आराच्छनुमप वाधस्व—RV. 10. 42. 7; N.
 1. 3. p. I. 43; आराच्छनुं ...
 वाजरत्नाम्—N. 5. 24. p. II. 375.
 कृतं न श्वधी...नूतनः—RV. 10. 43. 5;
 N. 5. 22. p. II. 371.

पृथक् प्रायन्...केपयः—RV. 10. 44. 6;

N. 5.25. p. II. 377.

दिवस्पति...स्वाधीः—RV. 10. 45. 1; N.

4. 24. p. II. 267.

अहं भुवं...भोजनम्—RV. 10. 48. 1; N.

7. 2. p. III. 13.

अभीदमेक...अनिन्द्राः—RV. 10. 48. 7;

N. 3. 10. p. II. 146.

प्र वो महे...सपर्यतः—RV. 10. 50. 1; N.

11. 9. p. IV. 59.

भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्—RV. 10. 50. 4;

N. 4. 19. p. II. 251.

एता विश्वा...वचः—RV. 10. 50. 6; N. 5.

25. p. II. 378.

महत्तदुल्वं...देव एकः—RV. 10. 51. 1; N.

6. 35. p. II. 506.

घृतं चापां पुरुषं चौषधीनाम्—RV. 10. 51.8;

N. 2.2.p.II. 23; पुरुषं चौषधीनाम्—

N. 7. 19. p.III.84; प्रयाजान्मे...

देवाः—N. 8. 22. p. III. 140.

तव प्रयाजाः...चतस्रः—RV. 10. 51. 9; N.

8. 22. p. III. 140.

देवा दधिरे हव्यवाहम्—RV. 10. 52. 3; N.

4. 17. p. II. 244. अयं यो...

हव्यवाहम्—N. 6. 35. p.II. 506.

अथा देवा दधिरे हव्यवाहम्—N. 8.

2. p. III. 119.

तदद्य वाचः...जुषध्वम्—RV. 10. 53. 4; N.

3. 3. p. II. 138.

मायेत्सा ते यानि युञ्जान्याहुः—RV. 10. 54.2;

N. 2. 16. p. II. 93.

यदचरस्तन्वा...विवित्से—RV. 10. 54.2; N.

2. 16. p. II. 94.

असुनीते...वर्धयस्व—RV. 10. 59. 5; N.

10. 40. p. IV. 44.

यो जनान्...युधा—RV. 10. 60. 3; N.12.

30. p. IV. 129.

इदमित्या—RV. 10. 61. 1; N. 9. 9. p.

III. 151.

यद् गोष्वरुणीषु सीदत्—RV. 10. 61. 4; N.

12. 7. p. IV. 103.

ये यज्ञेन—RV. 10. 62. 1; N. 9. 9. p.

III. 151.

विरूपासः...जज्ञिरे—RV. 10. 62. 5; N.11.

17. p. IV. 67.

स्वस्तिरिद्धि...देवगोपा—RV. 10. 63. 16;

N. 11. 46. p. IV. 92.

दक्षस्य...जन्मसु—RV. 10. 64. 5; N.11.

23. p. IV. 72.

पावीरवी—RV. 10. 65. 13; N. 2. 2. p.

II. 26; पावीरवी...पुरन्ध्या—N. 12.

30. p. IV. 128.

धर्तारो...हवम्—RV. 10. 66. 10; N. 7.

10. p. III. 63.

ऋतं शंसन्त...मनन्त—RV. 10. 67. 2;

N. 5. 4. p. II. 306.

हंसैरिव...अगायत्—RV. 10. 67. 3; N..5

4. p. II. 306.

स ई सत्येभिः सखिभिः शुचद्विर्गोधायसम्—RV.

10. 67. 7; N. 2. 7. p. II. 56;

स ई...व्यानद्—N. 5.4.p.II.305.

अस्नापिनद्धं...विकृत्य—RV. 10. 68. 8; N.

10. 12. p. IV. 15.

यं त्वा पूर्व...ते अस्मे—RV. 10. 69. 4; N.

6. 17. p. II. 453.
 इमां मे अमे समिधं जुषस्व—RV. 10. 70.1;
 N. 8. 22. p. III. 142.
 वनस्पते...हव मे—RV. 10. 70. 10; N.
 6. 7. p. II. 414.
 सकुमिव...वाचि—RV. 10. 71. 2; N. 4.
 10. p. II. 220.
 उतो त्वस्मै तन्वं वि सखे—RV. 10. 71. 4;
 N. 1. 9. p. I. 74.
 उत त्वः पश्यन्—RV. 10. 71. 4; N. 1.
 18. p. I. 109. उत त्वः...सुवासाः—
 N. 1. 19. p. I. 110.
 उत त्वं सख्ये स्थिरपीतम्—RV. 10. 71. 5.
 N. 1. 9. p. I. 74. उत त्वं...
 पुष्याम्—N. 1. 20. p. I. 111.
 अक्षन्वन्तः...दद्रे—RV. 10. 71. 7; N. 1.
 9. p. I. 74.
 हृदा तष्टेष्टु...त्वे—RV. 10. 71. 8; N. 13.
 13. p. IV. 158.
 ऋचां त्वः...उ त्वः—RV. 10. 71. 11; N.
 1. 8. p. I. 72.
 अदितेर्दक्षो अजायत—RV. 10. 72. 4; N.
 11. 25. p. IV. 74.
 ओजसो जातम्—RV. 10. 73. 10; N. 5.
 25. p. II. 378.
 अम्बादित्याय...अस्य वेद—RV. 10. 73. 10;
 N. 8. 2. p. III. 114.
 वयः सुपर्णाः...ब्रह्मन्—RV. 10. 73. 11;
 N. 4. 3. p. II. 200; वयः सुपर्णाः
 N. 10. 45. p. IV. 50.
 इमं मे गङ्गे...सुषोमया—RV. 10. 75. 5; N.
 9. 26. p. III. 165.

सुखं रयं...विरश्चिनः—RV. 10. 75. 9; N.
 7.7. p. III. 45.
 अभिर्न ये...ऋतं यते—RV. 10. 78. 2; N.
 N. 3. 15. p. II. 170.
 अपश्यमस्य...मूर्यतः—RV. 10. 79. 1; N.
 6. 4. p. II. 400.
 प्र मातुः...अन्तः—RV. 10. 79. 3; N. 5.
 3. p. II. 300.
 य इमा...विनेश—RV. 10. 81. 1; N. 10.
 26. p. IV. 31.
 विश्वकर्मन्...सूरिरस्तु—RV. 10. 81. 6; N.
 10. 27. p. IV. 32.
 विश्वकर्मा...एकमातुः—RV. 10. 82. 2; N.
 10. 26. p. IV. 29.
 त आयजन्त...इमानि—RV. 10. 82. 4; N.
 6. 15. p. II. 439.
 त्वया मन्यो...अभिरूपाः—RV. 10. 84. 1;
 N. 10. 30. p. IV. 37.
 अभिरिव मन्यो...बुदस्व—RV. 10. 84. 2;
 N. 1. 4. p. I. 46; अभिरिव मन्यो—
 N. 1. 17, 18. pp. I. 108, 109.
 अभिरिव मन्यो लिषितः—N. 3. 13.
 pp. II. 162, 163.
 विजेषकृद्...आबमूय—RV. 10. 84. 5; N.
 6. 29. p. II. 491.
 सोमं मन्यते...कच्चन—RV. 10. 85. 3; N.
 11. 4. p. IV. 54.
 यत्वा देव...आकृतिः—RV. 10. 85. 5; N.
 11. 5. p. IV. 55.
 पूर्वोपरं...पुनः—RV. 10. 85. 18; N. 7.
 11. p. III. 64; पूर्वोपरं चरतः—N.
 11. 6. p. IV. 58.

- नवोनवो...दीर्घमायुः—RV. 10. 85. 19; N. 11. 6. p. IV. 57.
- सुकिशुकं...कृणुष्व—RV. 10. 85. 20; N. 12. 8. p. IV. 104.
- दीर्घायुरस्या यः पतिः—RV. 10. 85. 39; N. 4. 25. pp. II. 274, 275.
- पुनः पत्नीमभिरदात्—RV. 10. 85. 39; N. 4. 25. p. II. 275; पुनः...शतम्—N. 4. 25. p. II. 277.
- सोमः प्रथमो...मनुष्यजाः—RV. 10. 85. 40; N. 10. 21. p. IV. 25.
- सोमो ददत्...इमाम्—RV. 10. 85. 41; N. 10. 21. p. IV. 25.
- इहेन स्तं...स्वे गृहे—RV. 10. 85. 42; N. 1. 16. p. I. 99.
- नेन्द्रं देवममंसत—RV. 10. 86. 1; N. 1. 4. pp. I. 47, 48.
- वि हि सोतोः—RV. 10. 86. 1; N. 1. 4. p. I. 48; वि हि...उत्तरः—N. 13. 4. p. IV. 150.
- अवीरामिव...उत्तरः—RV. 10. 86. 9; N. 6. 31. p. II. 498.
- इन्द्राणीमासु...उत्तरः—RV. 10. 86. 11; N. 11. 38. p. IV. 85.
- नाहमिन्द्राणि...उत्तरः—RV. 10. 86. 12; N. 11. 39. p. IV. 85.
- वृषाकपायि...उत्तरः—RV. 10. 86. 13; N. 12. 9. p. IV. 106.
- पुनरेहि...उत्तरः—RV. 10. 86. 21; N. 12. 28. p. IV. 126.
- वदुद्वो...उत्तरः—RV. 10. 86. 22; N. 13. 3. p. IV. 149.
- यज्ञैरिव...एषाम्—RV. 10. 87. 4; N. 1. 3. p. I. 38.
- हविष्पान्तं...पप्रथन्त—RV. 10. 88. 1; N. 7. 25. p. III. 103.
- यो होतासीद्...जातवेदाः—RV. 10. 88. 4; N. 5. 3. p. II. 298.
- मूर्धो मुवो...प्रजानन्—RV. 10. 88. 6; N. 4. 19; 7. 27, pp. II. 25 1; III. 106.
- तमू अकृष्वन् त्रेधा मुवे कम्—RV. 10. 88. 10; N. 2. 9; 12. 19. pp. II. 67, 68; IV. 118.
- स्तोमेन हि...विश्वरूपाः—RV. 10. 88. 10; N. 7. 28. p. III. 107.
- सूर्यमादितेयम्—RV. 10. 88. 11; N. 2. 13. p. II. 82.
- यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि—RV. 10. 88. 11; N. 2. 13. p. II. 82; यदेदेन...विश्वम्—N. 7. 29. p. III. 108.
- विश्वस्मा...अर्विषा यन्—RV. 10. 88. 12; N. 7. 23. p. III. 92.
- यन्ना वदेते...वोचत्—RV. 10. 88. 17; N. 7. 30. p. III. 110.
- यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकम्—RV. 10. 88. 19; N. 3. 18. p. II. 181; यावन्मात्रं...निषीदन्—N. 7. 31. p. III. 111.
- आपान्तमन्युः...देशुः—RV. 10. 89. 5; N. 5. 12. p. II. 336.
- नार्षागिन्द्रम्—RV. 10. 89. 5; N. 13. 1. p. IV. 147; नार्षागिन्द्रं प्रतिमानानि देशुः—N. 13. 3. p. IV. 149.

न यत्स्व...स्थिराणि—RV. 10. 89. 6; N.

5. 3. p. II. 296.

इन्द्रो दिवः—RV. 10. 89. 10; N. 2. 16.

p. II. 93; इन्द्रो दिवः...इन्द्रः—N.

7. 2. p. III. 4.

तस्माद्यज्ञान् सर्वहुत ऋचः सामानि—RV. 10.

90. 9; N. 7. 11. p. III. 66.

यज्ञेन यज्ञ...देवाः—RV. 10. 90. 16; N.

12. 41. p. IV. 141.

प्रेते वदन्तु...सोमिनः—RV. 10. 94. 1; N.

9. 9. p. III. 149.

एते वदन्ति...आशत—RV. 10. 94. 2; N.

7. 7. p. III. 45.

दशावनिभ्यो...बहद्भ्यः—RV. 10. 94. 7; N.

3. 9. p. II. 142.

ते सोमादो...वृषायते—RV. 10. 94. 9; N.

2. 5. p. II. 45.

सोमादो—RV. 10. 94. 9; N. 4. 4. p.

II. 206.

त्रिः स्म माहः श्रययो वैतसेन—RV. 10. 95.

5; N. 4. 19. p. II. 257.

समस्मिन्...देवाः—RV. 10. 95. 7; N. 10.

47. p. IV. 51.

विशुभ...दीर्घमायुः—RV. 10. 95. 10; N.

11. 36. p. IV. 83.

सुदेवो अय...अयुः—RV. 10. 95. 14; N.

7. 3. p. III. 19.

पुक्करो...एता—RV. 10. 95. 15; N. 2.

2. p. II. 25.

या ओषधीः...सत च—RV. 10. 97. 1; N.

9. 28. p. III. 167.

ओषधीः...पारविण्वः—RV. 10. 97. 3; N.

6. 3. p. II. 395.

यदिमा...यथा—RV. 10. 97. 11; N. 3.

15. p. II. 168.

आष्टिषिणो...अभि—RV. 10. 98. 5; N. 2.

11. p. II. 73.

येद्देवापिः...अयच्छन्—RV. 10. 98. 7; N.

2. 12. p. II. 76.

एवा महो...विश्वमात्माः—RV. 10. 99. 12;

N. 5. 3. p. II. 299.

युनक्त सीराः...एयात्—RV. 10. 101. 3;

N. 5. 28. p. II. 384.

प्रीणीताभान्...वृषाणम्—RV. 10. 101. 7;

N. 5. 26. p. II. 379.

आ त्...युनक्त—RV. 10. 101. 10; N.

4. 11. p. II. 255.

न्यक्रन्दयन्...जिगाय—RV. 10. 102. 5; N.

9. 23. p. III. 162.

इमं तं...पृतनाज्येषु—RV. 10. 102. 9; N.

9. 24. p. III. 163.

शतं सेना अजयत् साकमिन्द्रः—RV. 10. 103.

1; N. 1. 15. p. I. 96.

आशुः शिशानो...इन्द्रः—RV. 10. 103. 1;

N. 1. 15. p. I. 97.

अभि प्रेहि निर्देह हत्सु शोकैः—RV. 10. 103;

12; N. 2. 1. p. II. 7.

अमीषां चित्तम्—RV. 10. 103. 12; N. 6.

12. p. II. 429; अमीषां चित्तं...

सचन्ताम्—N. 9. 33. p. III. 170.

कदा वसो...वाताप्याय—RV. 10. 105. 1;

N. 5. 12. p. II. 339.

ऋध्याय...काममप्राः—RV. 10. 106. 11;

N. 12. 40. p. IV. 140.

तमेव ऋषिः...रराध—RV. 10. 107. 6; N.

1. 5. p. I. 59.

भोजायाम्...चित्रम्—RV. 10. 107. 10;

N. 7. 3. p. III. 21.

किमिच्छन्ती...पयांसि—RV. 10. 108. 1;

N. 11. 25. p. IV. 74.

समिद्धो अथ मनुषो दुरोणे—RV. 10. 110.

1; N. 3. 7; 8. 22. pp. II. 136;

III. 142. समिद्धो अथ...प्रवेताः—N.

8. 5. p. III. 124.

तनूनपात्यथ...नः—RV. 10. 110. 2; N. 8.;

6. p. III. 126.

आजुह्वान...यजीयान्—RV. 10. 110. 3; N.

8. 8. p. III. 128.

प्राचीनं बर्हिः...स्योनम्—RV. 10. 110. 4;

N. 8. 9. p. III. 128.

व्यचस्वती...सुप्रायणाः—RV. 10. 110. 5;

N. 8. 10. p. III. 129.

आ सुष्वयन्ती...दधाने—RV. 10. 110. 6;

N. 8. 11. p. III. 130.

दैव्या होतारा...दिशन्ता—RV. 10. 110. 7;

N. 8. 12. p. III. 131.

तिष्ठो देवीः—RV. 10. 110. 8; N. 7. 8.

p. III. 49.

आ नो यज्ञं भारती—RV. 10. 110. 8; N.

7. 8. p. III. 49; आ नो यज्ञं...सदन्तु—

N. 8. 14. III. 132.

इत्थ मनुष्यदिह—RV. 10. 110. 8; N. 7.

8. p. III. 49.

य इमे...विद्वान्—RV. 10. 110. 9; N.

8. 14. p. III. 132.

उपावसज्ज...वृतेन—RV. 10. 110. 10;

N. 8. 17. p. III. 134.

अभिर्देवतानां सेनानीः—Cf. RV. 10. 110.

11; N. 7. 14. pp. III. 73, 74.

सद्यो जातो...देवाः—RV. 10. 110. 11;

N. 8. 21. p. III. 138.

एकः सुपर्णः...मातरम्—RV. 10. 114. 4;

N. 10. 46. p. IV. 50.

इदं हविः...प्रस्थितस्य—RV. 10. 116. 7;

N. 7. 6. p. III. 42.

अद्भीदिन्द्र...कामाः—RV. 10. 116. 8; N.

6. 16. p. II. 443.

मोघमन्त्रं...केवलादी—RV. 10. 117. 6;

N. 7. 3. pp. III. 20, 21.

इति वा इति मे...अपामिति—RV. 10. 119.

1; N. 7. 2. p. III. 14.

हन्ताहं...अपामिति—RV. 10. 119. 9; N.

1. 4. p. I. 56.

स्तुषेव्यं...भूरि—RV. 10. 120. 6; N. 11.

21. p. IV. 71.

हिरण्यगर्भः...विषेम—RV. 10. 121. 1; N.

10. 23. p. IV. 27.

प्रजापते...रयीणाम्—RV. 10. 121. 10;

N. 10. 43. p. IV. 48.

अयं वेनखोदयत्—RV. 10. 123. 1; N.

2. 14. p. II. 87; अयं वेन...

रिहन्ति—N. 10. 39. p. IV. 43.

अहं रुद्रेभिः...अश्विनौमा—RV. 10. 125. 1;

N. 7. 2. p. III. 14.

मा रथाम द्विषते—RV. 10. 128. 5; N.

6. 32. p. II. 502.

देवीः षडूर्वीः...राजन्—RV. 10. 128. 5.

N. 10. 40. p. IV. 45.

- नासदासीत्—RV. 10. 129. 1; N. 3.
13, 15. pp. II. 160, 169.
- नं मृत्युः...किंचनास—RV. 10. 129. 2; N.
7. 3. p. III. 17.
- तम आसीत्...एकम्—RV. 10. 129. 3;
N. 7. 3. pp. III. 17, 18.
- कामस्तदग्रे—RV. 10. 129. 4; N. 3.
13. p. II. 160.
- प्रोष्वस्ते...धन्वसु—RV. 10. 133. 1; N.
3. 20. p. II. 188.
- अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे—RV. 10. 133. 2; N.
1. 15, 16. pp. I. 96, 101; अशत्रु-
रिन्द्र...धन्वसु—N. 1. 15. p. I. 96.
- यस्मिन् वृक्षे...वेनति—RV. 10. 135. 1;
N. 12. 29. p. IV. 127.
- केदयमि...रुच्यते—RV. 10. 136. 1; N.
12. 26. p. IV. 124.
- तव त्व इन्द्र...देसयः—RV. 10. 138. 1;
N. 4. 25. p. II. 269.
- यदुद्वतो निवतो यासि—RV. 10. 142. 4;
N. 1. 3. p. I. 35. यदुद्वतो...प्र भूय—
N. 2. 2. p. II. 19.
- क्तेव इमं वपसि—RV. 10. 142. 4; N.
12. 27. p. IV. 126.
- अरण्यान्यरण्यानि—RV. 10. 146. 1; N.
1. 3. p. I. 37; अरण्यान्य...विन्दती—
N. 9. 30. p. III. 168.
- आ नो भर सुवितं यस्य चाकन्—RV. 10.
148. 1; N. 6. 28. p. II. 488.
- सविता यज्ञैः—RV. 10. 149. 1; N. 10.
9. p. IV. 12; सविता यज्ञैः...
समुद्रम्—N. 10. 32. p. IV. 39.
- हिरण्यस्तूपः...जगराहम्—RV. 10. 149. 5;
N. 10. 33. p. IV. 40.
- श्रद्धयाभिः...वेदयामसि—RV. 10. 151. 1;
N. 9. 31. p. III. 169.
- वि न इन्द्र...तमः—RV. 10. 152. 4; N.
7. 2. p. III. 9.
- त्वमिन्द्र...वृषेदसि—RV. 10. 153. 2; N.
7. 2. p. III. 8.
- अरावि...चातयामसि—RV. 10. 155. 1;
N. 6. 30. p. II. 493.
- इमा वु कं भुवना—RV. 10. 157. 1; N.
3. 13. pp. II. 161, 162.
- सूर्यो नो दिवस्यातु—RV. 10. 158. 1; N.
7. 5. p. III. 31.
- यस्तेगर्भममीवा—RV. 10. 162. 2; N. 1.
3. p. I. 40; यस्ते गर्भे...अनीनशत्—
N. 6. 12. p. II. 428.
- अपेहि...मनः—RV. 10. 164. 1; N. 1.
17. p. I. 106.
- देवाः...चतुष्पदे—RV. 10. 165. 1; N. 1.
17. p. I. 106.
- शन्नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे—RV. 10. 165.
1; N. 4. 21. p. II. 262.
- मण्डूका...उदकादिव—RV. 10. 166. 5; N.
10. 16. p. IV. 18.
- योगक्षेम...उदकादिव—RV. 10. 166. 5; N.
10. 16. p. IV. 19.
- सोमस्य राक्षेः—RV. 10. 167. 3; N. 7.
13. p. III. 71; सोमस्य...अभक्षयम्—
N. 11. 12. p. IV. 61.
- दिविस्तृ...मस्यन्—RV. 10. 168. 1; N.
10. 2. p. IV. 2.

- मथोमूः...रुद्र मृच्छ—RV. 10. 169. 1; N. 1. 17. p. I. 104. वि शत्रून् ताव्हि—RV. 10. 180. 2; N. 1. 3. p. I. 43.
- इहैवैषि...धारय—RV. 10. 173. 2; N. 1. 4. p. I. 47. विष्णुर्योनि...दधातु ते—RV. 10. 184. 1; N. 2. 8. p. II. 63.
- इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठ—RV. 10. 173. 2; N. 3. 13. p. II. 163. वात आ वातु...तारिषत्—RV. 10. 186. 1; N. 10. 35. p. IV. 41.
- ध्रुवो राजा विशामयम्—RV. 10. 173. 4; N. 9. 9. p. III. 150. यः परस्याः...द्विषः—RV. 10. 187. 2; N. 5. 5. p. II. 313.
- त्यम् ध्रु...हुवेम—RV. 10. 178. 1; N. 10. 28. p. IV. 35. प्र नूनं जातवेदसम्—RV. 10. 188. 1; N. 7. 5. p. III. 33; प्र नूनं...आसदे—N. 7. 20. p. III. 84.
- सद्यश्चिद्यः शवसा—RV. 10. 178. 3; N. 1. 4. p. I. 50; सद्य...शर्याम्—N. 10. 29. p. IV. 36. ऋतं च सत्यं च—RV. 10. 190. 1; N. 3. 13. p. II. 160.
- मृगो न भीमः...नुदस्व—RV. 10. 180. 2; N. 1. 20. p. I. 118. सं गच्छध्वम्—RV. 10. 191. 2; N. 1. 3. p. I. 42.

ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् = RPr.

- पदप्रकृतिः संहिता—RPr. 2. 1: 105; N. 1. 17. p. I. 107.

ऐतरेयब्राह्मणम् = AB.

- पञ्चर्तवः संवत्सरस्य—Cf. AB. 1.1. p. 1. पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन तावान् संवत्सरः । N.4. 27. p. II. 282. मृगयजुर्वाभिवादति [यजुर्वा is omitted in AB.]—AB. I. 4. p. 3; N. 1. 16. p. I. 99.
- सोमो वै राजामुष्मिन् लोके—[Cf. वै सोमो राजा ...यत्सोमो राजा—AB. 1. 13. pp. 9, 10; cf. उत्तरा इ वै सोमो राजा AB. 1. 8. p. 6; राजा वै सोमः—SB. 14. 1. 3. 12; सोमो राजा राजपतिः—TB. 2.5. 7. 3]; N. 12. 22. p. IV. 121. अग्निर्देवो होता—Cf. AB. 1. 28; 3. 14. pp. 23, 68; N. 6. 13; 7. 8. pp. II. 433; III. 50.
- प्रथमो वसुभिर्नोऽव्यात्—[Cf. अभिर्वसुभिर्बुधक्ता- मत्—AB. 1. 24. p.20]; N.7.8. p. III. 49. अग्निर्वै देवानां होता—AB. 1. 28; 3. 14. pp. 23, 68; N.7.15. p.III.76.
- एतद्वै दैव्यं मधु यदाज्यम् [एतद्वै मधु दैव्यं यदाज्यम् AB.]—AB. 2. 2. p. 29; N. 8. 18. p. III. 135. अग्निः सर्वा देवताः—AB. 2. 3. p. 31; TB. 1. 4. 4. 10; N. 7. 4, 18. pp. III. 24, 80.

एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमा-

आग्नीमिराग्नीनाति—AB. 2. 2. p. 31; N.

8. 5. p. III. 124.

पशुर्नै नीयमानः स मृत्युं प्रापश्यत्...लोकं गमयि-

ष्याम इति—AB.2.6.p.33; N. 1. 16;10.26.pp.I.100,101; IV.31.

आपो वै सर्वा देवताः—AB. 2. 16. p. 41;

KB. 11. 4; N.5. 14.p.II.345.

यज्ञायज्ञा वोऽग्नये—AB. 3. 35. p. 82;

N. 7. 23. p. III. 90.

अहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुणः—AB.4.10. p. 102;

[cf.अहर्मित्रः—TaB. 25.10. 10;

मैत्रं वा अहः—TB. 1. 7. 10. 1];

N. 11. 23. p. IV. 73.

अद्भ्यो वा एष [एषा AB.] प्रातरुदेत्यपः सायं

प्रविशति—AB. 4. 20. p. 109;

N.3. 16. p. II. 174.

इमौ वै लोकौ सहस्तां व्यौतानावर्षे न समन्तयदित्—

[Cf. ...तौ व्यौतां नावर्षेन् न समतपत् AB.

4.27.p.115];N. 4.25.p.II.272.

नापुत्रस्य लोकोऽस्ति—AB. 7. 13. p. 196;

N. 2. 11. p. II. 74.

बृहस्पतिर्हि देवानां पुरोहित आसीत्—[Cf.

बृहस्पतिर्है वै देवानां पुरोहितः AB. 8.

26.p.232]; N.6.23.p. II. 475.

पुत्रो हि ऋणमस्मिन् संनयति [Cf. ऋणमस्मिन्सं-

नयति AB. 7. 13. p. 195];

N. 3. 2. p. II. 121.

अथ हेक्वाकं वरुणो जप्राह तस्य होदरं जज्ञे—AB.

7. 15.p.197;N.2.1. p. II. 10.

अनेनात्मानं निष्क्रीणाः—AB.7. 15.p. 198;

N.3. 4. p. II. 128.

अनेन त्वा यजा—AB. 7. 15. p. 198; N.

3. 4. p. II. 128.

Reference is to Aufrecht's

edition, Bonn, 1879.

ऐतरेयारण्यकम् = AA.

सूर्य आत्मा जगतस्तस्युषधेत्येतदु द्वैबोपेक्षेत—AA.

2. 2. 4. p. 207; N. 12. 16. p.

IV. 115.

Reference is to the Bib. Ind. ed.

Calcutta, 1876.

काठकसंहिता = KS.

अचोरामः—Cf. KS. 1.3;13.1;TS.5.5.2;

VS.29.58;N.12.13.p.IV.111.

यथा देवा अंशुमाप्यावयन्ति—Cf. KS. 1.12;

N. 2.6;11.5.pp.II.51;IV. 56.

मुविदुरिव—KS. 8. 3, 13; N. 3. 10.

p. II. 147.

न वै मुविदुरिव मनुष्या यज्ञं तस्मान्न सर्वं ऋधुवति

यदक्षिणां ददाति यज्ञस्य समुद्धया [Cf.

...सर्वं इवभ्रौति...दक्षिणामेवैतां ददाति

यज्ञस्यद्धया KS.8. 13]; N. I. 11.

p. I. 81.

यद् ग्रामे यदरण्ये...यजामहे । स्वाहा—KS. 9.

4; N. 5. 13. p. II. 342.

यमक्षितिमक्षितयः—Cf. KS. 10. 12;N.7.

17. p. III. 79.

अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति [उदीरयति KS.]—

KS. 11.10; N. 7. 24. p. III. 99.
देवी जोष्ट्री वसुधीती [वसुधित्ति KS.]—KS.
19. 13; MS. 4.13.8; N. 9. 42.
p. III. 175.

देवी ऊर्जाहुती—KS. 19. 13; MS. 4.13.
8; N. 9. 43. p. III. 176.

न वा असुं लोकं जग्मुषे किं च नाकम्—KS. 21.
2; [cf. सुवर्गो वै लोको नाको...नास्मा

अकं भवति—TS. 5.3.7.1; cf. नाकं
ह वा अस्मा...न वै तत्र किंचन जग्मुषे-
ऽकम्—MS. 3. 3. 1]; N. 2. 14.
p. II. 88.

अग्निं चित्वा—KS. 22. 7; N. 12. 14. p.
IV. 112.

तच्चक्षुरिदमाप—Of. KS. 39. 4; N. 7. 3.
p. III. 16.

कात्यायनश्रौतसूत्रे कर्कभाष्यम् = KSKBH.

एतया निषादस्थपतिं याजयेत्—KSKBH. 1.
1. 12. pp. 7, 8. (Benares,

1903.); N. 3. 8. p. II. 139.

कादम्बरी = K

नासायं तपसा किञ्चित्—Of. नास्ति खल्वसायं
नाम तपसाम्—K. p. 255. (Bomb.

ed. 1927); N. 2. 3. p. II. 37.

काशिका = Ka.

अपि भवान् कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत्—Ka.
on P. 2. 3. 21; p. 82. (Pha-
dake's ed. Benares, 1931.);

N. 4. 19. p. II. 251.

निष्कौशाम्बिः—Ka. on P. 6. 1. 68. p.
353. N. 1. 3. p. I. 35.

कुमारिलभट्टप्रणीतं तन्त्रवार्तिकम् = KTV.

कल्पनादि प्रयोगणां कल्पोऽनुष्ठानसाधनः [•नम्
KTV.]। सूत्रं तु सूचनातेषां स्वयं
कल्प्यं [कल्प्य KTV.] प्रयोगकम् ॥—

KTV. 1. 3. 10. p. 161; N.
8. 2. p. III. 120.

कुमारिलभट्टप्रणीतं श्लोकवार्तिकम् = KSV.

पीनो दिवा न भुंक्ते चेत्यादिबचः श्रुतौ ।
रात्रिभोजनविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यते ॥—KSV.

अर्थापत्तिपरिच्छेदे 51. p. 463; N.
8. 2. p. III. 117.

कौषीतकिब्राह्मणम् = KB.

वाग्वा इन्द्रः—KB. 2. 7; 13. 5; SB. 8.
7. 2. 6; N. 10. 18. p. IV. 21.

12]; N. 13. 10. p. IV. 154.

प्रत्यक्षसप्त तवसः—[Of. चोरा वै मरुतः स्वतवसः
KB. 5.2.]; N. 7. 23. p. III. 90.

अस्याक्षिणी निर्जघान [तस्याक्षि...KB.]—KB.
6. 13; N. 12. 14. p. IV. 113.

एतच्च वा एतदक्षरम् [Of. एकमक्षरम् KB. 6.

यः ब्रह्मणो जायते तस्येष्टं न क्षीयते [...यजते
...KB.]—KB. 7. 4; N. 932.

p. III. 169.
 पथ्यां स्वस्ति प्रथमां प्रायणीये यजति—KB. 7.
 8; N. 11. 45. p. IV. 91.
 न ह वै ता आहुतयो देवान्गच्छन्ति या अवषद्-
 कृता वा अस्वाहाकृता वा भवन्ति—KB.
 12. 4; [cf. विहुतभिषैतद् यदस्वाहाकृतं
 देवानाम्—SB. 4. 5. 2. 17. p.
 396]; N. 8. 21. p. III. 138.
 पार्याया इव त्वदाग्निम्—KB. 17. 4; N. 1.
 9. p. I. 77.

अहश्चतुर्थेनाहायुवन्ति अजुष्टुमं छन्द एकविंशति
 स्तोमं वैराजं साम उदीचीं दिशं शारदमृ-
 नाम्—[अन्नं...एकविंशं...KB.]—
 KB.22. 9; N.7.12.p.III.66.
 असुरीन्द्रं प्रत्यक्रमत पर्वन् पर्वन् मुष्कान् कृत्वा
 तामिन्द्रः प्रतिजिगीषन् पर्वन् पर्वच्छेपां-
 स्यकुरुत । इन्द्र उ वै पदच्छेपः—KB.
 23. 4; N. 10. 42. p. IV. 47.
 समुद्राद् ध्येषोऽद्भ्य उदैत [...उदैति KB.]—
 KB.25.1; N.7.17. p. III. 79.

खिलानि = Kh.

भद्रं वद...कपिञ्जल—Kh. II. p. 71; N.
 9. 5. p. III. 146.
 उप प्र वद...चतुरः पदः—Kh. 16; p. 88;
 AV.4.15.14; N.9.7.p.III.148.
 येन देवाः पवित्रेण...पुनन्तु नः [सा Kh.]—
 Kh. X.p.95; N.5. 6.p.II.318.
 आ रात्रि पार्थिव...वर्तते तमः—Kh. II. p.
 110; AV. 19. 47. 1; N. 9.
 29. p. III. 167.

हविर्भिः...पताम—Kh. 10. 106. 1; N.
 1. 11. p. I. 81.
 अस्य कुर्मो [कुल्मो RVKH.] हरिषो मेदिनं
 त्वा—RVKH.10. 128. 1; TS.
 4.7. 14. 4; N. 4.25.p.II. 274.
 Reference is to Scheftelowitz's
Die Apokryphen des
Rgveda.

गणसूत्रपाठः = G.

भुरण—G. 37. 38. on P. 3. 1. 27; p.
 103 (Bohtlingk's ed.); N.

12. 23. p. IV. 122.

गोपयब्राह्मणम् = GB.

एतद्वै यज्ञस्य समुद्रं...यत्कर्म क्रियमाणमुपयजुर्वाभि-
 वदति—GB. II. 2. 6; 4. 2; pp.
 171, 211; N. 1. 16. p. I. 99.

Reference is to Gaastra's edition,
 Leiden, 1919.

गौडपादकारिकाः (माण्डूक्योपनिषदि) = GK.

मायामात्रमिदं द्वैत—[सर्व—N. 3. 11] यद्वैतं
 परमार्थतः—GK. I. 17; N.3. 11;

7. 18. pp. II. 153; III. 81.

गौतमधर्मसूत्रम् = GD.

तेनादान्तान् दमयेत्—A fragment of 1917); N. 2. 2. p. II. 28.
GD.11. 30; p. 188 (Mysore,

वाणक्यनीतिसारः = CN.

राजद्वारे स्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः—CN. 1. 12; N. 2. 22. p.II.105.

छान्दोग्योपनिषद् = Ch U.

देवा वै मृत्योर्बिभ्यस्तस्त्रयीं विशां प्राविशंस्ते छन्दो- 3.1.1.p.175; N.3.12.p. II.155.
मिराच्छादयन् तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्...अभया अभिः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः—
अभवन्—ChU. 1. 4. 2—4; pp. ChU. 3. 18. 2.p. 250; N.12.
41, 42 (Allahabad, 1918); 30. p. IV. 128.
N. 13. 10. p. IV. 153,154. यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसि—ChU. 5.
हिरण्यम्भुर्हिरण्यकेशः—ChU.1. 6.6. p.52; 1. 13.p.319; N. 10.9.p.IV.11.
N. 12. 37. p. IV. 135. न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति
ऋच्यध्यूढं साम गायति—ChU. 1. 6. 7. p. [ह omitted ChU.]—ChU. 8.
57; N. 7. 12. p. III. 67. 12.1. p.559; N.2. 14.p.II. 88.
असौ वा आदित्यो मधु—[देवमधु ChU.] ChU.

जैमिनिन्यायमालाविस्तरः = JNM.

य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चैषा- तान्येव वेदे...पदैकत्वमभ्युपेयम् JNM.
मर्याः—[Of. य एव लौकिकाः पदार्थास्त एव 1.3.10.32.p.32]; N.1.2.p.I.18.
वैदिकाः...यथा यानि लोके गवादिपदानि

जैमिनिमीमांसासूत्रम् = JMS

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाल्ल्यानां समवाये पार- 14; N. 8. 2. p. III. 121.
दौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्—JMS. 3. 3.

जैमिनिमीमांसासूत्रे शबरस्वामिभाष्यम् = JMSBH.

वशांसु रथकावस्य—JMSBH. 6. 1. 44-50; 1. 1. 4. 8; N. 3. 8. p.II. 130.
cf. KSKBH. 1. 1. 9; cf. TB.

ताण्ड्यब्राह्मणम् = TaB.

प्रजापतिरकामयत्—TaB. 6. 1. 1; N. 10. लोकेष्वासंस्तान् देवा ऊर्ध्वसघनेनैभ्यो लो-
23. p. IV. 27. केभ्यः प्राणुदन्त TaB. 9. 2.11]; N.
ते देवा असुरान् प्राणुदन्त—[Cf. असुरा वा एषु 3. 8. p. II. 139.

तैत्तिरीयब्राह्मणम् = TB.

असावादित्यः शिरः प्रजानाम्—TB. 1. 2.3. 3;

N. 2. 7. p. II. 55.

येन देवाः पवित्रेण—TB. 1. 4. 8. 6; N.

5. 6. p. II. 318.

जघनादसृजत—[Cf. स जघनादसुरानसृजत TB.

2. 2.9. 5]; N. 3. 8.p.II. 139.

मुखाद्देवानसृजत—TB. 2. 2. 9. 8; N. 3.

8. p. II. 139.

स पितृन्स्वप्त्वाऽमनस्यत् तदनु मनुष्यान्सृजत—

TB.2. 3.8.3;N.3.7. p.II.136.

तत्ते प्रयच्छमि—TB. 2. 7. 7. 7; N. 3.

8. p. II. 138.

सोऽङ्गरेणापोऽभ्यपातयत् तत एकतोऽजायत ।

तैत्तिरीयसंहिता = TS.

यदद्य त्वा प्रयति...विद्वान्—TS. 1. 4.44.2;

MS.1.3. 38;N.4.25.p.II.273.

सुगा वो देवाः—Cf. TS. 1. 4. 44.2;AV.

7. 97. 4; N. 6. 7. p. II. 413.

वायुर्वा त्वा...जवमादधुः—TS. 1. 7. 7. 2;

N. 1. 4 p. I. 56.

एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः—Cf. TS. 1.

8. 6. 1; N.1.15.pp.II.94, 95.

पृश्निदुग्धे [पृश्निवै TS.] प्रैयङ्गवं चर्ह निर्बपेत्

पृश्निभ्यो[मरुद्ग्नो TS.]प्राप्तकामः—TS.

2. 2.11. 4;N.4. 16.p.II. 237.

यदा [खलु added TS.] वा असावादित्यो न्यङ्

रक्षिमभिः—TS. 2. 4. 10. 2; N.

10. 18. p. IV. 21.

अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति [उदीरयति TS.]—

TS. 2.4. 10. 2;KS.11. 10;N.

4. 19; 7. 6. pp.II.251;III.38.

स द्वितीयमभ्यपातयत्, ततो द्वितः, स

तृतीयं ततस्त्रितः—[Cf. ...द्वितोऽजायत ।

स तृतीयमभ्यपातयत् ततस्त्रितोऽजायत ।

TB. 3. 2. 8. 10-11]; N. 4.

6. p. II. 210.

प्रजापतिर्वै सर्वां देवताः—TB. 3. 3. 7. 3;

N. 6. 7. p. II. 411.

होता यक्षदिन्नाम्नी—...हविर्होतयेज—TB. 3.

6. 11. 1-2; N. 4. 3. p.II.200.

ब्राह्मणो वैश्वानरः—[Cf. एष वाग्निर्वैश्वानरो यद्वा-

ह्मणः TB. 3. 7. 3. 2]; N. 7.

24. p. III. 100.

यमक्षितिमक्षितयः—TS. 2. 4. 14. 1; N.

7. 17. p. III. 79.

स इषुमात्रं [इषुमात्रे twice in TS.] विष्वक्कु-

वधेत—TS. 2. 5. 2. 2; N. 2.

16. p. II. 94.

यदिमाल्लोकानावृणोत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्—TS. 2.

5. 2. 2; N. 2. 17. p. II. 96.

इदं तृतीयं सवनं कवीनामृतेन ये चमसमैरयन्त—

TS.3.1.9 2;N.11.16.p.IV.66.

इत उपजीवन्त्यमुतो मनुष्यः—N. 6. 14. p.

II. 434; इतः प्रदानस्य उपजीवन्ति—

N. 7. 10. p. III. 61; इतः प्रदानं

देवा उपजिन्वन्ति अमुतो मनुष्याः—N.

7. 23. p. III. 96;cf.TS. 3.2.

9.7—इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति यस्मि-

न्मृतिपृष्ठाति तस्मादमुतः प्रदानं मनुष्याः ।

अन्विदममुते...तारिषः—TS.3. 3. 11.2-3;

N. 11. 30. p. IV. 79.

16. p. I. 98.

सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा—TS. 3. 4. 3.

अमये समिध्यमानायानुबूहि—TS. 6. 3. 7.1;

2; N. 6. 7. p. II. 411.

SB.1. 3.2.3; N. 1.16.p. I. 98.

यत्ते अमे हरस्तेनाहं हरस्वी भूयासम्—TS.3. 5.

प्रजया पितृभ्यः—TS. 6. 3. 10. 5; BS.2.

3. 2; N. 4. 19. p. II. 252.

6. 43; N. 3. 1. p. II. 120.

ज्योतिष्मती प्रतिमुञ्चते नभः—TS. 4. 3. 11.

मेदसा खुचौ प्रोणेति—TS. 6. 3.11. 1; N.

3; MS. 2. 13. 10; K. 3. 39.10;

4. 3. p. II. 202.

N. 2. 14. p. II. 89.

अदितिः पुत्रकामा साच्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत्

अस्य कुर्मो हरिवो मेदिनं त्वा—TS. 4. 7.14.

‘‘तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त’’ततो

4; N. 4. 25. p. II. 274.

विवस्वानादित्योऽजायत—TS. 6.5. 6.

अग्निः पशुरासीत्—TS. 5. 7. 26; N. 12.

1, 2; N.2.13. p. II 81; अदितिः

41. p. IV. 141.

पुत्रकामा—N. 4. 26.p. II, 279.

अमीदमीन् वि हर—TS. 6. 3. 1. 2; N. 1.

तैत्तिरीयारण्यकम्=TA.

तस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् [यस्मात् TA.]—

TA.10.10.3; N.7.5.p. III.37.

तैत्तिरीयोपनिषत्=TU.

अद्यतेऽस्ति च तस्मादन्नम्—[Cf. अद्यतेऽस्ति च

स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः—TU.2.

भूतानि, तस्मादन्नं तदुच्यते TU. 2.2];

8; N. 2. 6. p. II. 49.

N. 3. 9. p. II. 143.

घातुपाठः=DP.

गांध प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च—DP. 1. 4; N.

रद विलेखने—DP. 1. 54; N. 4. 17. p.

2. 2. p. II. 14.

II. 243.

नाथ नाथ याच्योपतापैश्वर्याशीःषु [शिषुB.]—DP.

विदि अवयवे—DP.1.65; N.2.1.p.II. 13.

1. 6—7; N. 2. 2. p. II. 14.

चदि आह्लादने [आह्लादने दीप्तौ च B.]—DP.

अदि कल्याणे सुखे च—DP. 1. 12; N.5. 2.

1. 68; N. 6. 28. p. II. 486.

p. II. 291.

भृजी भर्जने—DP.1.191; N.2.2.p.II.15.

पूद क्षरणे—DP.1.25; N.5.15.p.II.352.

कुच कौटिल्ये [कुच (कुचि कुन्चु) कौटिल्याल्पी-

यती प्रयत्ने—DP.1. 30; N.7.22; 10. 22.

भावयोः B.]—DP. 1. 201; N.5.

pp.III. 87; IV. 26.

28. p. II. 384.

अत सातत्यगमने—DP. 1. 38; N. 1. 10;

लञ्छि [लछि DP.] लक्षणे—DP. 1.222;

4. 13, 25.pp.I 80; II.226,272.

N. 4. 10. p. II. 221.

अञ गतिक्लेषणयोः—DP. 1. 248; N. 4.

25; 6.22. pp.II. 276, 468.

वेष्ट वेष्टने—DP. 1. 274; N. 6. 17. p.

II. 449.

भट भूतौ—DP.1.329;N. 2.1.p.II. 13.

षप समवाये—DP. 1. 427; N. 5. 16.p.

II. 357.

पण व्यवहारे स्तुतौ च—DP. 1. 466;N.10.

21. p. IV. 24.

वन षण संमस्तौ—DP. 1. 491, 492; N.

6. 6, 15; 9. 43. pp. II. 409;

442; III. 176.

अम गत्यादिषु—DP. 1. 493; N. 11. 47.

p. IV. 92.

चमु छमु जमु झमु अदने—DP. 1. 497-

501; N. 7. 25. p. III. 103.

क्षमायी विधूनने—DP. 1. 515; N. 10. 8.

p. IV. 9.

स्फायी ओय्यायी वृद्धौ—DP. 1. 516, 517;

N. 6. 17. p. II. 453.

पिवि सेचने—DP. 1. 619;N.1.5.p.I.58.

पिवि मिवि...सेचने—DP. 1. 619,

620, 621; N. 1. 5. p. I. 61.

अव गत्यादिषु—Cf. DP. 1. 631. N. 11.

41. p. IV. 87.

धुक्ष धिक्ख संदीपनक्खेक्षानजीवनेषु—DP.1.633,

634;N. 10. 32. p. IV.39.

दक्ष वृद्धौ—A fragment of DP. 1.

639; N. 11. 23. p. IV. 72.

अक्ष व्याप्तौ—DP. 1. 684; N. 4. 13.

p. II. 226.

तक्ष त्वक्ष तत्त्वरणे—DP. 1. 685, 686;

N. 8. 14. p. III. 182.

उक्ष सेचने—DP. 1. 687; N. 12. 9. p.

IV. 106.

तक्ष स्तक्ष णक्ष गतौ—DP. 1. 690, 691,

692; N. 6. 8; 10. 21. pp. II.

395; IV. 25.

रिष हिंसायाम्—DP. 1. 725; 4. 120; N.

9. 40. p. III. 174.

उष दाहे—DP.1.727; N.1.3. p.I. 41.

शंस स्तुतौ [शान्तु B.]—DP. 1. 764; N.

6. 8. p. II. 419.

मह पूजायाम्—DP. 1. 766; 10. 321;

N. 4. 7;5.11. pp.II.215,335.

लगतेर्लेगिः सक्के [लगे सक्के B.]—DP. 1.

823; N. 6. 26. p. II. 479.

अक्किः कौटिल्ये [अक अग कुटिल्यां गतौ B.]—

DP. 1. 829, 830; N. 2. 28.

p. II. 117.

दृ भये—DP. 1.846;N.10.9.p.IV. 11.

ध्वन शब्दे—DP. 1. 854, 855; N. 2.

2. p. II. 17.

फण गतौ—DP.1.873;N.2.28.p.II. 118.

स्यमु स्वन ध्वन शब्दे—DP. 1. 878, 879,

881; N. 1. 17. p. I. 105.

बल प्राणने—A fragment of DP. 1.

893 (see 10.85);N.2.1.p.II.6.

षह मर्षणे—DP. 1.905;N.1.4.p. I. 46.

शद्दल्ल शातने—DP.1.908;N.2.3.p.II.31.

कसेः [कस गतौ B.]—DP. 1. 913; N.

2. 1. p. II. 12.

प्रुथ पर्याप्तौ [प्रोथ B.]—DP. 1. 919; N.

1. 5. p. I. 65.

गुह्य संवरणे—DP.1.944;N.5.8.p.II.324.

ग्लै म्लै हर्षक्षये [ग्लै हर्षक्षये म्लै गात्रविनामे
(हर्षक्षये) B.]—DP. 1. 952,
953; N. 1. 20. p. I. 115.

ह्यै छैय सघातशब्दयोः [० शब्दसंघातयोः B.]—
DP.1.959;N.6. 17.p.II. 453.

छे वेष्टने [छै B.]—DP. 1. 970; N.
7. 12. p. III. 68.

पा पाने—DP.1.972;N.4.25.p. II.273.

हृ कौटिल्ये—DP.1.978;N.2.13.p.II.83.

स्तु शब्दोपतापयोः—DP. 1. 979; N. 3.
12; 6. 10. pp. II. 154, 424.

हृ गतौ [हृ गतिप्रापणयोः B.]—DP. 1.
983; (see also 3. 16,17);N.
2. 11; 3. 3; 4. 19; 5. 15; 6.
2; 7. 21;9. 40. pp.II.75,123,
256, 353, 390; III. 86, 174.

त्रि अभिभवे—DP. 1. 994; N. 5. 9.
p. II. 327.

डीह विहायसा गतौ—DP. 1. 1017; N. 4.
17. p. II. 243.

षज सङ्गे [षज्ज B.]—DP. 1. 1036; N.
6. 22. p. II. 468.

मिह सेचने—DP. 1. 1041; N. 2. 2; 4.
16. pp. II. 14, 237.

त्विष दीप्तौ—DP. 1. 1050; N. 6. 22;
9. 30; 10. 21. pp. II. 470;
III. 168; IV. 23.

यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु—DP. 1. 1051;
N. 10. 27. p. IV. 34.

वह प्रापणे—DP. 1.10531; N. 2.2;4.16;
12, 19.pp.II.14,236;IV.118.

वच निवासे—DP. 1. 1054; N. 8. 10.
p. III. 129.

व्येज् संवरणे—DP. 1. 1056; N. 4. 11.
p. II. 223.

लिह आस्तादने—DP. 2.6; N.5.3;6.8;10.
46. pp. II. 301, 419;IV. 50.

चक्षिर्दर्शने [चक्षिह् व्यक्तायां वाचि B.]—DP.
2. 7; N. 6. 11. p. II. 425.

ईर गतौ—A fragment of DP. 2. 8;
N. 1. 5; 4. 23; 6.14.pp. I.57;
II. 264, 438.

ईड स्तुतौ—DP. 2. 9; N. 2. 2; 7. 15.
pp. II. 22; III. 76.

वस आच्छादने—DP. 2. 13; N. 4.7, 15.
pp. II. 215, 233.

वृजी वर्जने—DP.2.19;N.2.24.p.II.108.

वृह् प्राणिगर्भविमोचनयोः [० मोचने B.]—DP.
2. 21; N. 4. 17. p. II. 240.

शीह् स्वप्ने—DP.2.22;N.11.49.p.IV.94.

यु मिश्रणे—DP. 2. 23;N. 4. 25; 5. 15;
6. 13; 10. 29. pp. II. 271,
348, 498; IV. 36.

यु स्तुतौ—DP. 2. 26;N. 7. 2.p.III.5.

स्तु प्रखवणे [स्तु B.]—DP. 2.29; N.12.
37. p. IV. 134.

ऊर्णुच् आच्छादने—DP. 2. 30; N. 11.50.
p. IV. 95.

इण् गतौ—DP. 2. 36; N. 1. 14; 4.15;
5. 19; 6. 13; 11. 15; pp.I.87;
II. 234, 362, 432; IV. 64.

या प्रापणे—DP. 2. 40; N. 1. 8; 2. 1.
pp. I.73; II. 10.

- द्रा कुत्सायां गतौ—DP.2.45;N.2.3.p.II.33.
 पा रक्षणे—DP.2.47;N.4.20.p. II. 259.
 रा दाने—DP. 2. 48; N. 4. 25; 7. 6.
 pp. II. 277; III. 42.
 प्रा पूरणे—DP. 2. 52; N. 6. 16; 7. 2,
 28; 9. 30; 12. 16. pp.II. 445;
 III. 5, 108, 168; IV. 115.
 विद ज्ञाने—DP. 2.55;N.4. 6; 5. 21; 6.
 17,27.pp.II.210,365,452,482.
 अस सुवि—DP.2.56;N. 1.14.p. I. 87.
 मृजू शुद्धौ—DP. 2.57;N.4.19.p.II.253.
 अन प्राणने [अस प्राणने । अन च B.]—DP.2.
 60, 61;4.66;N. 7.3.p.III. 17.
 सस स्वप्ने [अस B.]—DP. 2. 69; N. 6.
 17. p. II. 454.
 ववा कान्तौ—DP. 2. 70; N. 2. 6; 4. 7;
 6. 8; 11. 27. pp. II. 52, 214,
 421; IV. 76.
 हु दानादानयोः [...दाने (आदाने, अदाने, प्रीणने-
 सपि) B.]—DP. 3. 1; N. 5.3.
 p. II. 301.
 पृ पालनपूरणयोः—DP. 3. 4; N. 3. 10;4.
 18. pp. II. 146, 246.
 माह् माने—A fragment of DP. 3. 6;
 4. 34; N. 11. 40. p. IV. 86.
 ओहाह् गतौ—DP. 3. 7; N. 4. 11; 5.
 21; 6. 14; 8. 17. pp. II. 224,
 365, 435; III. 134.
 ओहाह् त्यागे—DP. 3. 8; N. 4. 11; 12.
 11. pp. II. 224; IV. 109.
 डुदाह् दाने—DP. 3. 9; N. 2. 1; 3. 16.
 pp. II. 8, 174.
 विष्ट व्याप्तौ—DP. 3. 13; N. 6. 6; 7.7.
 pp. II. 408; III. 45.
 वृ क्षरणदीप्त्योः—DP. 3. 14; N. 2. 2; 4.
 25. p. II. 18, 276.
 ऋ गतौ—DP. 3.16, 17; N. 7. 21. p.
 III. 86.
 धिष धारणे [धिष शब्दे B.]—DP. 3. 22;
 N. 1. 20. p. I. 117.
 गृ स्तुतौ [गा...B.]—DP. 3. 25; N. 4.
 24. p. II. 267.
 गा स्तुतौ छन्दसि [गा स्तुतौ B.]—DP. 3.
 25; N. 2. 2. p. II. 22.
 धिबु तन्नुसन्ताने—DP.4.2;N.1. 7.p.I.71
 इष गतौ —DP. 4. 19; N. 3. 16; 6. 20.
 pp. II. 172, 461.
 शो तदुकरणे [...तन्...B.]—DP. 4. 37;
 N. 4. 18. p. II. 247.
 दीह् क्षये—DP. 4. 26; N. 3. 5; 4. 22.
 pp. II. 132, 263.
 दो अवखण्डने—DP. 4.40; N.2.1.p.II.8.
 णह बन्धने—DP. 4. 57; N. 2. 2; 4.
 11. pp. II. 14, 224.
 मृषतिस्तिक्षायाम् [मृष तितिक्षायाम् B.]—DP.
 4. 55; N. 6. 22. p. II. 462.
 पद गतौ—DP.4.60;N.5.19.p.II. 362.
 विद सत्तायाम्—DP. 4. 62; N. 7. 19.
 p. III. 83.
 अन प्राणने—DP. 4. 66; N. 11. 48.
 p. IV. 93.
 व्यध ताडने—DP. 4. 72; N. 1. 3; 6.33.
 pp. I. 38; II. 504.
 यसु प्रयत्ने—DP.4.101;N.6.11.p.II.425.

- जसु मोक्षणे—DP. 4. 102; N. 4. 23.
p. II. 265.
- तसूपक्षये दसु च—DP. 4. 103, 104; N. 4.25; 7. 23. pp. II. 269;
III. 89. तसूपक्षये—N. 9. 27.
p. III. 166.
- युषु विमोहने—DP. 4. 124, 126; N. 13.
3. p. IV. 149.
- षुष् अमिषवे—DP.5.1;N.6.10.p.II.424.
- विष् बन्धने—DP. 5. 2; N. 1. 5; 4. 3.
pp. I. 64; II. 203.
- डुमिष् प्रक्षेपणे—DP. 5. 4; N. 7. 29;10.
22. pp. III. 109; IV. 26.
- धूष् कम्पने—DP.5.9;N.3.15.p.II. 166.
- हि गतौ—A fragment of DP. 5. 11;
N. 1. 20; 6. 22. pp. I. 112;
II. 467; हि गतौ वृद्धौ—N. 7. 20;
12. 5.pp. III. 84; IV. 100.
- राध साध संसिद्धौ—DP. 5. 16, 17; N. 6.
31; 10. 40.pp. II.498;IV. 44.
- अशु व्याप्तौ—A fragment of DP. 5.
18; N. 1. 3; 3. 20; 7. 17, 20;
10. 13; 11. 14. pp. I. 38; II.
189; III. 79, 84; IV. 15,63.
- क्षि हिंसायाम्—DP. 5. 30, 34; N. 2. 7.
p. II. 58.
- दिश अतिसंज्ञने—DP. 6. 3; N. 7. 10.
p. III. 62.
- ऋष गतौ [ऋषी B.]—DP. 6. 7; N. 9.
40. p. III. 174.
- उभ उम्भ पूरणे [...उम्भ...B.]—DP. 6.
32; N. 4. 4. p. II. 206.
- विष विधाने—DP.6.33;N.6.33.p.II.504.
- जुन गतौ—DP.6.37;N.6.15.p.II. 440.
- मृळ सुखने [मृढ B.]—DP. 6. 38; N.
6. 4. p. II. 400.
- बृह उद्यमने [...उद्यमे B.]—DP. 6. 57;
N. 5. 2. p. II. 294.
- इषु इच्छायाम्—DP. 6. 59; N. 6. 22.
p. II. 470.
- गुरी उद्यमने—DP. 6. 103; N. 10. 47.
p. IV. 51.
- क्षि निवासगत्योः—DP. 6. 114; N. 4.
18; 6. 3. pp. II. 246, 396.
- सज विसर्गे—DP. 6. 121; N. 6. 16.
p. II. 446.
- विश प्रवेशने—DP. 6. 130; N. 6. 22.
p. II. 469.
- शद्ल शातने—DP. 6. 134; N. 6. 16.
p. II. 447.
- विद्ल लामे—DP. 6. 138; N. 3. 21.
p. II. 191.
- कृती छेदने—DP.6.141;N.1.9.p.1. 75.
- विचिर् पृथग् भावे—DP. 7. 5; N. 2. 2.
p. II. 18.
- तदि [उत्तदिर् B.] हिंसानादयोः—DP.7. 9;N.
1. 12. p. I. 84.
- तदि हिंसायाम्—N.10.14.p.IV.16.
- विद विचारणे—DP. 7. 13; N. 7. 19.
p. III. 83.
- पिष्ट संचूर्णने—DP. 7. 15; N. 6. 1.
p. II. 389.
- उन्दी छेदने—DP. 7. 20; N. 7. 24.
p. III. 98.

- अञ्जु व्यक्तिसंज्ञणगतिषु [•संज्ञणकान्तिगतिषु
B.]—DP.7.21; N.1.9.p.I. 75.
वृज्जी वर्जने—DP.7.24; N.5.16.p.II.355.
तनु विस्तारे—DP. 8. 1; N. 2. 1; 4. 15.
pp. II. 11, 234.
षणु [षनु B.] दाने—DP. 8. 2; N.4. 25;
5. 9. pp. II. 276, 327.
क्षण [क्षणु B.] हिंसायाम्—DP. 8. 3; N.
6. 1. p. II. 387.
वनु याचने—DP. 8.8; N. 2. 12.p.II.76.
विष् बन्धने—DP. 9. 5; N. 5. 5, 19;
pp. II. 313, 362.
स्कुम् आप्रवणे—DP. 9. 6; N. 6. 16,
22. pp. II. 447, 467.
शू हिंसायाम्—DP.9.18; N.6.20; 7.6; 12.
37.pp.II.462; III.40; IV.135.
ज्या वयोहानौ—DP. 9. 29; N. 9. 19.
p. III. 158.
मह उपादाने—DP. 9. 61; N. 10. 23.
p. IV. 27.
- इष आभीक्ष्ण्ये—DP.9.53; N.1.3.p.I. 39.
पाल रक्षणे—DP. 1. 69; N. 4. 20.
p. II. 259.
बल प्राणने—DP. 10.85.N. 2.1.p.II.6.
जासु ताडने [जसु हिंसायाम् B.]—DP. 10.
130; N. 4. 23.p.II.265.
दसि दंशनदर्शनयोः [दर्शनदंशनयोः B.]—DP.
10. 137; N. 1. 6; 4. 25.pp. I.
66; II. 269.
मन्त्रि गुप्तभाषणे—DP.10. 140; N.12 40.
p. IV. 140.
यक्ष पूजयाम्—DP. 10. 153; N. 1. 5.
p. I. 60.
मद तस्मै—[तत्प्रियोगे B.]—Cf.DP.10.165;
N.4.8; 5. 6,12; 7.24; 8. 2. pp.
II.218,320,339; III.102, 117.
मद तत्प्रिये [तत्प्रियोधने B.]—N. 9.
5. p. III. 146.
मृग अन्वेषणे—DP. 10. 352. N. 9. 19.
p. III. 159.

I have used the Bombay edition of the *Dhātupāṭha* for giving numbers to roots, quoted in the text of the commentary. But for this appendix, I have utilised Böhtlingk's *Pāṇini's Grammarik*. In the appendix, the number of a root is according to Böhtlingk. There is a wide divergence in the number of roots in the two editions.

निघण्टुः = Ng.

- आप इत्यन्तरिक्षनाम—Cf. Ng. 1. 3; N. 4. 24. p. II. 267.
अर्ण इत्युदकनाम—Cf. Ng. 1. 12; N. 1. 5. p. I. 61.
उपर इति मेघनाम—Cf. Ng. 1. 10; N. 1. 5. p. I. 61.
घृतमुदकनाम—Cf. Ng. 1. 12; N. 1. 5. p. I. 58.
शचीति वाहनाम—Cf. Ng. 1. 11; N. 1. 11. p. I. 82.
ऋतमुदकम्—Cf. Ng. 1. 12; N. 1. 7. p. I. 69.

स्वधेऽयुदकनाम—Cf. Ng. 1. 12; N. 1.

5. p. I. 57.

अवेत्यश्वनाम—Cf. Ng. 1. 14; N. 1. 17.
p. I. 105.

दसन इति कर्मनाम—Cf. Ng. 2. 1; N. 1.
6. p. I. 66.

शक्म कर्मनाम—Cf. Ng. 2. 1; N. 4. 11.
p. II. 223.

जनान्, मनुष्यनामैतत्—Cf. Ng. 2. 3. [पञ्च-
जनाः]; N. 1. 15. p. I. 95.

करलाविति बाहुनामसु—Cf. Ng. 2. 4; N.
6. 17. p. II. 449;

प्रय इत्यश्वनाम—Cf. Ng. 2. 7; N. 1. 5. p. I. 61.
ह्यतिरस्तिकर्मा—Cf. Ng. 2. 8; N. 1. 5.
p. I. 60.

शव इति बलनाम—Cf. Ng. 2. 9; N. 1.
18. p. I. 109.

मघमिति धननाम—Cf. Ng. 2. 10; N. 1.
7. p. I. 68.

भोजनमिति धननाम—Cf. Ng. 2. 10; N.
1. 5. p. I. 63.

उखा इति गोनाम—Cf. Ng. 2. 11; N. 1.
17. p. I. 104.

कण्टति विस्पति—Cf. Ng. 2. 14; N. 9.
33. p. III. 170.

पर्वतिर्गतिकर्मा—Cf. Ng. 2. 14; N. 1.
20. p. I. 119.

सचतिर्गतिकर्मा—Ng. 2. 14; N. 1. 11, 12.
pp. I. 81, 84.

उपम इत्यन्तिकनाम—Cf. Ng. 2. 16; N.

1. 7. p. I. 70.

मृध इति संग्रामनाम—Cf. Ng. 2. 17; N.
1. 4. p. I. 47.

पृतनासु...संग्रामेषु—Cf. Ng. 2. 17; N.
1. 15. p. I. 95.

इन्वति नक्षति—Ng. 2. 18; N. 6. 3; 10.
21. pp. II. 395; IV. 25.

ध्वरतिर्हिसाकर्मा—Cf. Ng. 2. 19; N. 1.
8. p. I. 73. ध्वरति धूर्वति—N. 3.
9. p. II. 142.

वृणक्तीति वधकर्मसु—Cf. Ng. 2. 19; N. 5.
21. p. II. 366.

नभतिर्वेधकर्मा—Cf. Ng. 2. 19; N. 1. 16.
p. I. 97.

तोशतिर्वेधकर्मा—Cf. Ng. 2. 19; N. 4. 7.
p. II. 214.

निवर्हतेर्वेधकर्मसु पाठार—Cf. Ng. 2. 19;
N. 6. 18. p. II. 457.

शद्व दिति बहुनाम—Cf. Ng. 3. 1; N. 1.
5. p. I. 65.

मदतीत्यर्चितकर्मा—Cf. Ng. 3. 14; N. 1.
11. p. I. 82.

गृणातीत्यर्चितकर्मा—Cf. Ng. 3. 14; N. 1.
10. p. I. 80.

अध्वर इति यज्ञनाम—Cf. Ng. 3. 17; N. 1.
8. p. I. 73.

ईमहे, याभि, मन्महे—Ng. 3. 19; N. 2. 1.
p. II. 10.

आरे दूरनाम—Cf. Ng. 3. 26; N. 1. 3.
p. I. 42.

नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषत्=NPTU.

तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्याम्—[Cf.

स मृत्युं तरति स पाप्मानं तरति स ब्रह्म-

इत्यां तरति NPTU. 5. 4]; N. 5. 2. p. II. 290.

न्यायदर्शने वात्स्यायनभाष्यम्=NVBH.

आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण—NVBH. गौरिव गवयः—[यथा गौरिव गवयः NVBH.

1. 1. 4; N. 3. 13. p. II. 158. 1. 1. 6]; N. 3. 13. p. II. 162.

पतञ्जलिविरचितं व्याकरणमहाभाष्यम्=PMBH.

यद् गृहीतं—[Cf. PMBH. यदधीतम्...1. PMBH. 3. 1. 4. p. ii. 65; N.

1. 1. p. i. 2.]; N. 1. 19. p. I. 110. 8. 2. p. III. 120.

सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे—PMBH. 1. 1. 1. सामान्यपुषेरवयवपुषि कर्म गोपोषं पुष्यति—Cf.

p. i. 6; N. 1. 2. p. I. 16. PMBH. 3. 1. 5. p. ii. 69; N. 1. 72.

न क्वचिदुपरतेत्यतः सर्वत्रोपरता भवति, पिण्डान्तर- मूलविभुजादित्वात्—[Cf. कप्रकरणो मूलवि-

स्थोपलभ्यते—[Cf. न क्वचिदुपरतेति भुजादिभ्य उपसंख्यानम् PMBH. 3. 2.

कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति, द्रव्यान्तरस्था 1. p. ii. 98]; N. 4. 7. p. II. 215.

तूपलभ्यते—PMBH. 1. 1. 1. p. जघान कंसं किल वासुदेवः—PMBH. 3. 2.

i. 7]; N. 1. 2. p. I. 17. 2. p. ii. 119; N. 1. 5. p. I. 62.

वतिनिर्देशोऽयं कामचारश्च...सन्ति न सन्तीति— घञर्थे कविधानं स्थापनापत्यधिहनिष्यर्थम्—

PMBH. 1. 1. 8. p. i. 147; PMBH. 3. 3. 1. p. ii. 150;

N. 3. 16. p. II. 177. N. 4. 6. p. II. 209.

द्वावात्मानौ । अन्तरात्मा शरीरात्मा चंति—PMBH. महदरण्यम्—PMBH. 4. 1. 2. p. ii.

1. 3. 2. p. i. 292; N. 7. 10. p. III. 60. 220; N. 9. 30. p. III. 168.

यजन्ति याजकाः—PMBH. 1. 3. 2. p. i. आविष्टस्थोपसंख्यानं छन्दसि—PMBH. 4. 2.

293; N. 1. 1. p. I. 9. 2. p. ii. 293; N. 8. 15. p. III. 133.

दुहियाचि—PMBH. 1. 4. 3. p. i. 334; N. सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति स तेषां भावः—

3. 16. p. II. 176. PMBH. 5. 1. 2. p. ii. 367;

वाचचनार्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात्—PMBH. 2. N. 1. 2. p. I. 26.

1. 1. p. i. 364; N. 2. 3. p. II. 30. सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेनार्थभूताः संबन्धा भवन्ति स

कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति—PMBH. 2. तेषां स्वभावः—Cf. PMBH. 5. 1.

2. 1. p. i. 417; N. 1. 1. p. I. 11. 2. p. ii. 367; N. 1. 2. p. I. 26.

सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य—PMBH. 2. 2. 2. उपसर्गश्च पुरोरेवमात्मका यत्र [कश्चित् added

p. i. 423; N. 3. 16. p. II. 175. PMBH.] क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते

सुसिद्धुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच् स्वरकर्तृयङां च । तत्र क्रियामाहुः । यत्र [हि added

प्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृद्देशां सो ऽपि च सिध्यति PMBH.] न प्रयुज्यते तत्र ससाधनो

बाहुल्येन ॥ क्रियामाहुः—PMBH. 5. 2. 1. p.

- ii. 376; N. 1.3; 7. 10. pp. I. 35; III. 60. न ह्येकनिष्कधनः [एक omitted PMBH.] शतनिष्कधनेन सह स्पर्धते—PMBH. 5. 3. 2.p.ii. 414; N.4.14.p.II. 229.
 एकाक्षरकृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ— PMBH. 5. 2. 2; 6. 1. 6; 6. द्विर्वचनप्रकरणे कृत्वादीनां के—PMBH. 6. 1. 4. 4. pp. ii. 398; iii. 106, 1. p. iii. 17; N.4.6. p.II.209. 232; N. 4. 24. p.II. 267.

परिभाषेन्दुशेखरः=PS

- सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते—PS. 35. दपवादविषये ऽप्युत्सर्गो ऽभिनिविशते PS.58. p. 166. Cf. अभ्यास-
 p.84.[Cf.छन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति— PMBH.1.4.2.p.i.315]; N.1.3; विकारेष्वपवादा उत्सर्गोक्त बाधन्तेPMBH. 2.13.pp.I.37; II. 82. 7. 4. 1. p. iii. 357]; N. 2. 13. p. II. 82.
 अपवादविषये कचिदुत्सर्गो दृश्यते—[Cf. कचि-

पाणिनीयाष्टाध्यायी=P.

- अइउण्—P. 1. 1. 1; N. 1. 1. p. I. 8. छन्दसि परे ऽपि—P. 1. 4. 81; N. 7. 9. p. III. 54.
 जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनम्—A frag- अभिरमागे—P.1.4.91; N.1.17.p. I.104.
 ment of P. 1.2. 58; N.1. 3; अधिपरी अनर्थकौ—P. 1. 4. 93; N.4.27; 4. 3. pp. I. 44; II. 201. 6. 6. pp. II. 281, 410.
 अस्मदो द्वयोश्च—P. 1. 2. 59; N. 2. 1; तिङस्त्रीणि त्रीणि—A fragment of P. 1. 4. 101; N. 7. 1. p. III.3.
 5. 13. pp. II. 10, 342. परः सन्निकर्षः संहिता—P. 1. 4. 109; N.1. 17. p. I. 107.
 पिता मात्रा—P.1.2.70; N.3.6.p.II. 134. अव्ययं विभक्ति—A fragment of P. 2. 1. 6; N. 1. 4. p. I. 46.
 स्वरितवितः—A fragment of P. 1. 3. यावदवधारणे—P.2.1.8; N.3.15.p.II. 169.
 72; N. 1. 1. p. I. 9. स्तोकान्तिकदूरार्थ—A fragment of P. 2. 1. 39; N. 2. 1. p. II. 12.
 अधिशीङ्—A fragment of P. 1.4.46; सप्तमी—A fragment of P. 2. 1. 40; N. 1. 2. p. I. 13.
 N. 7. 2. p. III. 9. कालाच्चनोरत्यन्तसंयोगे—P. 2. 3. 5; N. 6.
 क्रियायोगे—A fragment of P. 1.4.59; N. 3. 16. p. II. 171.
 कणेमनसी श्रद्धा प्रतीचते—P. 1. 4. 66; N. 5. 11. p. II. 329.
 तिरोऽन्तर्धौ—P.1.4.71; N.4.7.p.II.215.
 विभाषा कृञ्—P.1.4.72; N.5.5.p.II.313.

6. p. II. 410.
- इत्थंभूतलक्षणे—P. 2. 3. 21; N. 2. 5; 4. 19, 21. pp. II. 43, 251, 261.
- यस्य च भावेन भावलक्षणम्—P. 2. 3. 37; N. 1. 4; 5. 15; 6. 14; 11. 2, 23. pp. I. 48; II. 352, 436; IV. 53, 73.
- कर्तृकर्मणोः कृतिः—P. 2. 3. 65; N. 2. 22; 12. 17. pp. II. 105; IV. 116.
- न लोकावयव—A fragment of P. 2. 3. 69; N. 2. 2, 14. pp. II. 18, 87.
- कृत्यानां कर्तरि वा—P. 2. 3. 71; N. 11. 21. p. IV. 71.
- अर्धर्चाः पुंसि च—P. 2. 4. 31; N. 11. 16. p. IV. 66.
- इदमोऽन्वादेशे ऽशनुदात्तः—A fragment of P. 2. 4. 32; N. 4. 25. p. II. 275.
- बहुलं छन्दसि—P. 2. 4. 39, 73, 76; 3. 2. 88; 5. 2. 122; 6. 1. 34; 7. 1. 8, 10, 103; 3. 97; 4. 78; N. 2. 2; 4. 1, 6; 7. 3; 10. 17; 11. 32; 12. 21. pp. II. 20, 196, 209; III. 18; IV. 19, 80, 120.
- मन्त्रे घस—A fragment of P. 2. 4. 80; N. 2. 2; 10. 9. pp. II. 25; IV. 12.
- नाव्ययीभावादतः—A fragment of P. 2. 4. 83; N. 1. 4. p. I. 46.
- उपमानाद्वाचारे—P. 3. 1. 10; N. 10. 3. p. IV. 3.
- कर्तुः क्यङ् सलोपश्च—P. 3. 1. 11; N. 10. 3. p. IV. 3.
- नोनयसिच्चनयति—A fragment of P. 3. 1. 51; N. 2. 2. p. II. 17.
- अत्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ्—P. 3. 1. 52; N. 2. 2. p. II. 15.
- व्यत्ययो बहुलम्—P. 3. 1. 85; N. 2. 12; 8. 2. pp. II. 76; III. 120.
- कर्मण्यण्—P. 3. 2. 1; N. 10. 14. p. IV. 16.
- आतोऽनुपसर्गे कः—P. 3. 2. 3; N. 1. 3; 5. 25. pp. I. 34; II. 378.
- ऋत्विग्दृक्—A fragment of P. 3. 2. 59; N. 3. 19. p. II. 185.
- सत्सूद्विष—A fragment of P. 3. 2. 61; N. 7. 14. p. III. 74.
- जनसनखन—A fragment of P. 3. 2. 67; N. 6. 29; 10. 29, 45. pp. II. 490; IV. 36, 49.
- आतो मनिन् क्वनिच्चनिपश्च—P. 3. 2. 74; N. 4. 17; 6. 16; 7. 28. pp. II. 244, 446; III. 108.
- अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते—P. 3. 2. 75; N. 3. 5; 4. 15; 6. 6, 23; 7. 2; 10. 31. pp. II. 130, 235, 410, 474. III. 9; IV. 38.
- किप् च—P. 3. 2. 76; N. 4. 1; 7. 2. p. II. 235; III. 9.
- कर्मणि हनः—P. 3. 2. 86; N. 5. 22. p. II. 371.
- सप्तम्यां जनेर्देः—P. 3. 2. 97; N. 9. 9. p. III. 149.
- लक्षणहेत्वोः क्रियायाः—P. 3. 2. 126; N. 4. 11; 6. 3. pp. II. 222, 396.
- क्याच्छन्दसि—P. 3. 2. 170; N. 1. 8; 2. 25; 7. 2. pp. I. 73; II. 11; III. 6.
- किकिनोः प्रकरणे उत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनाद्—(Cf. P. 3. 2. 171; N. 2. 2. p. II. 18.
- आहगमहन—A fragment of P. 3. 2.

171; N. 5. 18. p. II. 360.
 अन्येभ्योऽपि दृश्यते—P. 3. 2. 178; 3. 3.
 130; N. 10. 28. p. IV. 35.
 पुनः संज्ञायाम्—P. 3. 2. 185; N. 5. 6.
 p. II. 318.
 कर्तरि चर्षिदिवतयोः—P. 3. 2. 186; N. 5.
 6. p. II. 318.
 उणादयो बहुलम्—P. 3.3.1; N. 4.1. p. II. 196.
 मधिष्यति गम्यादयः—P. 3. 3. 3; N. 1.
 14. p. I. 91.
 हनश्च वधः—P. 3. 3. 76; N. 2. 1; 5.
 15. pp. II. 13, 353.
 मूर्तौ घनः—P. 3.3.77; N. 2.1. p. II. 13.
 करणोऽयोविद्वेषु—P. 3. 3. 82; N. 9. 24.
 p. III. 163.
 कर्मण्यधिकरणे च—P. 3. 3. 93; N. 9. 14.
 p. III. 155.
 कतिपयतिज्जुतिसाति—A fragment of P. 3.
 3.97; N. 5. 3. p. II. 298.
 कृत्यल्युटो बहुलम्—P. 3. 3. 113; N. 1.
 3. p. I. 36.
 भावे क्तः—A fragment of P. 3. 3.
 114; N. 3. 11. p. II. 153.
 नपुंसके भावे क्तः—P. 3. 3. 114; N. 9. 8.
 p. III. 148.
 अध्यायन्यायोद्याव—A fragment of P. 3.
 3. 122; N. 1. 4. p. I. 46.
 वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा—I. 3. 3. 131;
 N. 1. 6. p. I. 67.
 अहं कृत्य—A fragment of P. 3. 3.
 169; N. 2. 2. p. II. 28.
 निश्चये लेट्—P. 3.4.7; N. 8.2 p. III. 116.

तुमर्थे सेसेन्—A fragment of P. 3. 4.
 9; N. 7. 20. p. III. 85.
 दृश्ये विख्या च—P. 3. 4. 11; N. 12. 24.
 p. IV. 123.
 कृत्यार्थे तैषिकेन केन्यत्वनः—P. 3. 4. 14; N.
 10. 21. p. IV. 24.
 अलंखल्लोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा—P. 3. 4.
 18; N. 1. 5. p. I. 64.
 विशिपतिपदिस्कन्दाम्—A fragment of P.
 3. 4. 56; N. 7.27. p. III. 106.
 ताभ्यामन्यत्रोणादयः—P. 3. 4. 75; N. 6.
 23. p. II. 475.
 विदो लटो वा—P. 3. 4. 83; N. 8. 2.
 p. III. 114.
 वर्णादनुदात्तात्—A fragment of P. 4. 1.
 39; N. 6. 13; 9. 26. pp. II.
 432; III. 165.
 जातेरस्त्रीविषयात्—A fragment of P. 4.
 1. 63; N. 5. 15. p. II. 349.
 दित्यदित्यादित्य—A fragment of P. 4. 1.
 85; N. 2. 13. p. II. 81. दित्य-
 दित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः—P. 4. 1.
 85; N. 4. 13. p. II. 227.
 मनोजातौ—A fragment of P. 4. 1.
 161; N. 3. 7. p. II. 136.
 तदधीते तद्वेद—P. 4. 2. 59; N. 1. 8; 7.
 23. pp. I. 73; III. 89.
 क्रतुक्थादिसूत्रान्तादृढक्—P. 4. 2. 60; N. 7.
 23. p. III. 89.
 अव्ययात्त्यप्—P. 4. 2. 104; N. 8. 15.
 p. III. 133.
 तस्येदम्—P. 4.3.120; N. 6.29. p. II. 490.

यथाकथा च हस्ताभ्याम् [तेन यथाकथा च हस्ताभ्यां
 णयतौ B.]—P. 5. 1. 98; N.
 10. 16. p. IV. 18.
 सम्पादिनि—P. 5. 1. 99; N. 2. 2. p. II. 27.
 तेन तुल्यम्—A fragment of P. 5. 1.
 115; N. 7. 6. p. III. 39.
 तत्र तस्येव—P. 5. 1. 116; N. 2. 23.
 p. II. 107.
 उपसर्गाच्छन्दसि—A fragment of P. 5.
 1. 118; N. 2. 2; 10. 20; 11.
 17. pp. II. 19; IV. 22, 67.
 वत्सांसाभ्यां कामबले—P. 5. 2. 98; N. 1.
 4. p. I. 53.
 अत इनिठनौ—P. 5. 2. 115; N. 4. 24.
 p. II. 267.
 अस्मायामेधा—A fragment of P. 5. 2.
 121; N. 3. 19. p. II. 174.
 अशं आदित्वादच्—[अशं आदिभ्योऽच् B.]
 P. 5. 2. 127; N. 7. 2. p. III. 6.
 पञ्चम्यास्तसिल्—P. 5. 3. 7; N. 7. 26,
 p. III. 105.
 तुच्छन्दसि—P. 5. 3. 59; N. 5. 9; 7. 10.
 pp. II. 326; III. 62.
 विभाषाञ्जेरदिक् स्त्रियाम्—P. 5. 4. 8; N. 2.
 22. p. II. 106.
 बह्वल्पर्याच्छस् कारकादन्यतरस्याम्—P. 5. 4.
 42; N. 4. 13. p. II. 226.
 प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः—P. 5. 4. 44; N.
 1. 7. p. I. 71.
 देवमनुष्यपुरुष—A fragment of P. 5.
 4. 56; N. 6. 14 p. II. 435.
 नित्यमसिच् प्रजामेधयोः—P. 5. 4. 122; N.

3. 17. p. II. 179.
 दक्षिणेर्मा मृगः—[दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे B.]—
 P. 5. 4. 126; N. 5. 25. p. II. 377.
 ककुदस्यावस्थायां लोपः—P. 5. 4. 146; N.
 7. 12. p. III. 68.
 पूर्वोऽभ्यासः—P. 6. 1. 4; N. 2. 28. p. II. 117.
 लिटि धातोरनम्यासस्य—P. 6. 1. 8; N. 4.
 23, 25. pp. II. 264, 277.
 कः सम्प्रसारणम्—P. 6. 1. 32; N. 5. 26;
 11. 50. pp. II. 380; IV. 95.
 अभ्यस्तस्य च—P. 6. 1. 33; N. 5. 26.
 p. II. 380.
 पद्वन्नोमासहृद्—A fragment of P. 6.
 1. 63; N. 5. 11. p. II. 333.
 शेषच्छन्दसि—A fragment of P. 6. 1.
 70; N. 6. 6. p. II. 409.
 वा च्छन्दसि—P. 6. 1. 106; N. 4. 6;
 5. 3, 6; pp. II. 209, 296, 320.
 ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे—P. 6. 1. 151; N.
 6. 28. p. II. 486.
 अनुदात्तं पदमेकवर्जम्—P. 6. 1. 158; N.
 4. 21, 25. pp. II. 261, 274.
 सावेकाचः—A fragment of P. 6. 1.
 168; N. 4. 19. p. II. 251.
 एकह्लादौ—A fragment of P. 6. 3.
 59; N. 2. 3. p. II. 35.
 नब्राण्णपाशवेदा नात्सत्या—A fragment of
 P. 6. 3. 75; N. 4. 7. p. II. 216.
 समानस्य छन्दसि—A fragment of P. 6.
 3. 84; N. 6. 29. p. II. 490.
 विश्वदेवयोश्च षे इत्यञ्चतौ—A fragment
 of P. 6. 1. 92; N. 6. 16. p. II. 446.

सधमादस्थयोः—A fragment of P. 6.

3. 96; N. 6. 13. p. II. 431.

ऊदनोर्देशे—P. 6. 3. 98; N. 2. 22. p. II. 106.

कवं चोणे—P. 6. 3. 107; N. 6. 19. p. II. 459.

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्—P. 6. 3. 109; N.

4. 1. p. II. 196.

मित्रे चरौ—P. 6. 3. 130; N. 2. 24. p. II. 110.

अन्येषामपि दृश्यते—P. 6. 3. 137; N. 9.

9. p. III. 150.

नोपधायाः—P. 6. 4. 7; N. 2. 1. p. II. 10.

सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ—P. 6. 4. 8; N. 2.

1. p. II. 10.

इनहनपूषार्यम्णां शौ—P. 6. 4. 12; N. 2.

1. p. II. 10.

सौ च—P. 6. 4. 13; N. 2. 1. p. II. 10.

ज्वरत्वर—A fragment of P. 6. 4. 20; N.

2. 2. p. II. 21. ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवाम्—

N. 5. 3; 12. 40. pp. II. 298;

IV. 138.

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामुनासिकलोपो झलि

किङ्कति—P. 6. 4. 37; N. 2. 1. p.

II. 9, 11.

विङ्गुनोरनुनासिकस्य P. 6. 4. 41; N. 6.

29; 10. 29, 45; pp. II. 490;

IV. 36, 49.

गेरनिटि—P. 6. 4. 51; N. 3. 21. p. II. 192.

गमहनजनखनघसां लोपः—A fragment of

P. 6. 4. 98; N. 2. 1. p. II. 9.

घसिमसोः—A fragment of P. 6. 4. 100;

N. 5. 12. p. II. 339.

भ्रसोरलोपः—P. 6. 4. 111; N. 2. 1. p. II. 9.

मन्त्रेष्वारुहादेः—A fragment of P. 6.

4. 141; N. 5. 15; 6. 16; 7. 10.

pp. II. 350, 447; III. 63.

तुरिष्ठेमेयस्तु—P. 6. 4. 154; N. 7. 10.

III. p. 62.

स्थूलदूर—A fragment of P. 6. 4. 156;

N. 8. 2. p. III. 120

आत्मनेपदेश्वन्तः—P. 7. 1. 5; N. 11. 18.

p. IV. 68.

औड आपः—P. 7. 1. 18; N. 1. 9. p. I. 75.

नपुंसकाच्च—P. 7. 1. 19; N. 1. 9. p. I. 75, 76.

सुपां सुलुक्—A fragment of P. 7. 1.

39; N. 4. 10, 11, 21; 6. 17, 18; 7.

3; 11. 21; pp. II. 221, 224,

261, 454, 457; III. 22; IV. 71.

तत्तनतनधनाश्च—P. 7. 1. 45; N. 4. 7.

p. II. 213.

क्त्वो यक्—P. 7. 1. 47; N. 1. 4. p. I. 46.

आजसेरसुक्—P. 7. 1. 50; N. 4. 7.

p. II. 213.

छीनद्योर्लुम् [आच्छीनद्योर्लुम् B.]—P. 7. 1. 80;

N. 1. 9. p. I. 75.

लुभो विमोहने—P. 7. 2. 54; N. 6. 2.

p. II. 390.

उदितो वा—P. 7. 2. 56; N. 2. 1; 5. 2.

pp. II. 11, 295.

अ२ यासाच्च—P. 7. 3. 55; N. 4. 1. p. II. 197.

ओक उचः के—P. 7. 3. 64; N. 3. 3.

p. II. 123.

पाघ्राध्मास्थ—A fragment of P. 7. 3.

78; N. 1. 9. p. I. 75.

रुद्रश्च पञ्चथ्यः—P. 7. 3. 98; N. 10. 5. p. IV. 7.

अस्यतेस्त्यक्—P. 7. 4. 17; N. 2. 2. p. II. 15.

अशनायोदन्य—A fragment of P. 7. 4.

34; N. 11. 16. p. IV. 65.

कव्यध्वरपुतनस्यर्चि लोपः—P. 7. 4. 39; N.

1. 8. p. I. 73.

द्यतिस्त्यति—A fragment of P. 7. 4.

40; N. 4. 22. p. II. 263.

अच उपसर्गात्तः—P.7.4.47;N.2.1.p.II.8.

उरत्—P. 7. 4. 66; N. 5.15.p.II.353.

रुप्रिकौ च लुकि—P. 7. 4. 91; N. 5. 15.

p. II. 353.

तस्य परमाग्नेडितम्—P. 8. 1. 2; N. 7. 31.

p. III. 112.

प्रसमुपोदः—A fragment of P. 8. 1.

6; N. 2. 14; 6. 4, 19.pp. II.

उष्णिग्गायत्रौ जागतश्च—Ping. 3. 18; p.

23 (Calcutta, 1930 Sam-

ग्रैषः=Praisah.

होता यक्षदेवं...यज—Praisah 51; N. 8.

2. p. III. 116.

87, 403, 459.

यदृत्ताभित्यम्—P. 8. 1. 66; N. 6. 28.

p. II. 487.

चोः कुः—P. 8.2.30; N.4.19.p.II.253.

नहो घः—P. 8. 2.34; N. 2.2. p.II.14.

नश्चभ्रस्जसृजमृज—A fragment of P. 8.

2. 36; N. 4. 19. p. II. 253.

अञ्जोऽनपादाने—P. 8. 2. 48; N. 6. 8.

p. II. 420.

वित्तो भोगप्रत्यययोः—P. 8. 2. 58; N. 7.

19. p. III. 83.

नसत्तनिषत्ताडुत्त—A fragment of P. 8.

2. 61, N. 6. 14. p. II. 438.

रो रि—P. 8.3. 14;N. 5.15. p.II. 353.

पिङ्गलनिर्मितं छन्दःशास्त्रम्=Ping.

vat); N. 7. 12. p. III. 68.

फिदसूत्राणि=PhS.

फिषोऽन्त उदात्तः—PhS.1.1;N.1.9.p.I.74.

9. p. 1. 74.

नेमत्वसमसिमेत्येतान्यनुदात्तानि [Cf.त्वत्वसमसि-

मेत्यनुदात्तानि—PhS. 4. 10]; N. 1.

चादयोऽनुदात्ताः—PhS. 4. 16; N. 6.27.

p. II. 484.

बृहदारण्यकोपनिषत्=BU.

प्राणमेव प्राणो भवति [प्राणो नाम भवति BU.]—

BU. 1.5.1;N.3.13. p. II. 158.

स एव [एष BU.] इह प्रविष्ट आनखाग्नेभ्यो यथा

क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्यात्—BU.1.5.

1;KU.4.20;N.3.13.p. II.158.

तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा च—BU.4.

4. 2; N. 2. 13. p.II. 85.

प्राणमुक्तामन्तं सर्वे प्राणा अनुक्तामन्ति [‘‘मनू-

क्ता०...अनूक्ता० BU.]—BU.4.4.

2;N.10.40;11.7.pp. IV.44,58.

बृहदेवता=BD.

- अर्थमिच्छन्नुषिर्देवतम् [देवं BD.]—BD. 1. गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनम् ॥—
 6; N. 7. 1. p. III. 2. [Cf. मध्यमावाक् स्त्रियः सर्वाः पुमान् सर्वश्च मध्यमः ।
 नान्यः षष्ठाद् विश्वलिङ्गाद् गायत्रोऽस्त्यपरस्तृचः— गणाश्च सर्वे मरुतो गुणभेदात् पृथक् पृथक् ॥
 Cf. BD. 2. 128; N. 12. 40. BD. 5. 49]; N. 11. 13. p. IV. 62.
 p. IV. 138. यज्ञे देवस्य वितते...॥ तत्परीक्ष्य सवर्णो न...॥
 बहुदेवमन्त्रं तु वैश्वदेवं शस्यते—[Cf. बहुदेवतमन्यत्तु अत्रैवान्वेषणादत्रिः...॥—Cf. BD. 5.
 वैश्वदेवेषु शस्यते BD. 2. 128]; 99, 101, 149; N. 3. 17. p. II. 179.
 N. 12. 40. p. IV. 139. शिरिम्बिष्ठस्त्वलक्ष्मीघ्नः—[Cf. यदरायीत्यलक्ष्मीघ्नम्
 सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च सर्वगः । BD. 8. 60]; N. 6. 30. p. II. 494.

भगवद्गीता=BHG.

- नैव [न हि BHG.] कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठ- उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः—BHG.
 त्कर्मकृत्—BHG. 3. 5; N. 10. 15. 17; N. 3. 15. p. II. 169.
 22. p. IV. 26. देशे काले च यत्पात्रे [च पात्रे च BHG.]—
 अत्राद् भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः—BHG. BHG. 17. 20; N. 4. 15. p.
 3. 14; N. 2. 7. p. II. 59. II. 233.

भर्तृहरिनिर्मितं वाक्यपदीयम्=BVP.

- साहचर्यं विरोधिता—BVP. 2. 317; also quoted in KP. II. p. 63 (Abhyankar's ed.); N. 5. 16. p. II. 356. पूर्वामवस्थामजहत् संस्पृशन् धर्ममुत्तमम् ।
 संसृच्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते ॥
 BVP. III. 116; N. 1. 2. p. I. 28.

भामहविरचितः काव्यालङ्कारः=BKA.

- तुल्यश्रुतीनां [भिन्नानां] अभिषेधैः परस्परम् । 2. 17; N. 10. 16. p. IV. 18.
 वर्णानां यः पुनर्वादो यमकं तन्निरुच्यते ॥ BKA.

मनुस्मृतिः=Mn.

- धर्माधौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा । तत्र N. 2. 4. p. II. 38. Cf. Mn.
 विद्या न वक्तव्या [वक्तव्या Mn.] शुभं 2. 114; विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेषधित्ते
 बीजमिवोषरे ॥ Mn. 2. 112; N. 2. ऽस्मि रक्ष मास् । असूयकाय मां मादास्तथा
 3. p. II. 36. स्यां वीर्यवत्तमा ॥
 विद्ययैव समं कामम्—Mn. 2. 113; N. 2. यमेव विद्याः...ब्रह्मन् ॥—N. 2. 4. p. II.
 3. p. II. 36. 40. Cf. Mn. 2. 115; यमेव तु
 विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम...तथा स्याम् ॥— शुचिं विद्यानियतब्रह्मचारिणम् । तस्मै मां

बृहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥
पर्ववर्जं व्रजेष्वेनाम्—Mn. 3. 45; N. 5. 2.
p. II. 295.

यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ।
अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ॥—Mn.

3. 61; MBH. A. P. 46. 4; N.
10. 24. p. IV. 28.

अमौ प्रास्ताहुतिः—Mn. 3. 76; N. 5. 24; 6. 17;
7. 23. pp. II. 375, 451; III. 96.

अक्रोधनाः शौचपराः—Mn. 3. 192; N.
11. 19. p. IV. 69.

मनोहैरण्यगर्भस्य—Mn. 3. 194; N. 11.
20. p. IV. 70.

ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवदानवाः—
Mn. 3. 201; N. 11. 20. p. IV. 70.

ब्राह्मे मुहूर्तं उत्तिष्ठेत् [ब्राह्मे मूहूर्ते बुध्येत Mn.]—
Mn. 4. 92; N. 6. 13. p. II. 431.

अन्नयेष्टं च पूते च—Mn. 4. 226; N. 9.
32. p. III. 169.

यज्ञार्थं पशवः स्रष्टाः—Mn. 5. 39; [cf. पशवो
हि यज्ञः—SB. 3. 1. 4. 9; पशवो
यज्ञः—SB. 3. 2. 3. 11]; N. 7.
20. p. III. 84.

वसा शुक्रमच्छ्...द्वादशैते वृणां मलाः ॥—Mn.
5. 135; N. 2. 3. p. II. 31.

सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्नि नि [स N. 7. 5.]
वध्यते—Mn. 6. 74; N. 6. 20;

7. 5. pp. II. 462; III. 35.

दण्डस्य हि भयाग्नीचः...स्वभावादुत्तमो नरः ॥—

[Cf. Mn. 7. 18; cf. MBH. S.
P. 15. 5:

राजदण्डभयादेके नराः पापं न कुर्वते ।

यमदण्डभयादेके परलोकभयादपि ॥]; N. 2. 2.
p. II. 27.

व्यसनस्य च मृत्योश्च...स यात्यव्यसनं मृतुः ॥—

[Cf. Mn. 7. 53; the fourth
pada is the following: स्वर्या-
त्यव्यसनी मृतः ॥]; N. 5. 2. p. II. 290.

गोरक्षकान् वाणिजिकाः...शूद्रवदाचरेत् ॥—Mn.
8. 102; N. 6. 26. p. II. 481.

नाभिर्ददाह रोमापि सत्येन जगति स्थितः [जगतः
स्पशः Mn.]—Mn. 8. 116; N.
5. 15. p. II. 352.

यथैवात्मा तथा पुत्रः...कथमन्यो धनं हरेत् ॥—
Mn. 9. 130; N. 3. 4. p. II. 128.

अविशेषेण पुत्राणां...स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥—[Cf.
Mn. 9. 133, 139]; N. 3. 4. p.
II. 126.

पुत्रिकायां कृतायां तु...नास्ति हि स्त्रियाः ॥—
Mn. 9. 134; N. 3. 5. p. II. 133.

पुत्राप्नो नरकायस्मात् पितरं त्रायते सुतः [त्रायते
पितरं सुतः Mn.]—Mn. 9. 138;
N. 2. 11. p. II. 74.

भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम्—Mn.
10. 84; N. 6. 26. p. II. 479.

जीवसंज्ञोऽन्तरात्माऽन्यः सहजः सर्वदेहिनाम्—Mn.
12. 13; N. 3. 15. p. II. 169.

महाभारतम् = MBH.

नाल्यो वा बहुर्वा पुत्रे विक्रयः । तावदेव सः—
[...स्वल्पो वाथ बहुर्वापि विक्रयस्तावदेव

सः । MBH. 1. 17. 5]; N. 3.
4. p. II. 128.

प्राणस्यान्नमिदं सर्वम् —MBH. 12. 15. 22;

N. 10. 18. p. IV. 21.

पर्यवस्थित—[प्रत्युवस्थित—MBH.] कालस्य

सुखस्य परिवर्जनम् । अनागतसुखेच्छा

[०सुखाशा MBH.] च नैष [नैव

MBH.] बुद्धिमतां नयः ॥ MBH.

12.140.36;N.8.10.p.III.129.

त्यज धर्ममधर्मं च उभे [तथा MBH.] सत्यावृते

त्यज । उभे सत्यावृते त्यक्त्वा येन त्यजसि

तत् [तं MBH.] त्यज ॥ MBH.

12. 329.40;N. 7.5. p. III.36.

मानवगृह्यसूत्रम् = MGS.

सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासम्—MGS. 1. 9.

25; N. 7. 3. p. III. 15.

मानवश्रौतसूत्रम् = MSS.

आमेव्यामीप्रमुपतिष्ठते वैष्णव्या हविर्धानम्—[उप-

तिष्ठते...आमेव्यामीधं etc.MSS. 2.3.

1. 1]; N. 1. 17. p. I. 108.

देवयानाः पितृयाणाश्च लोकाः सर्वान् लोकानवृणाः

सञ्चरेम [सञ्चरेमहि MSS.]—MSS.

2. 5. 5.22;N.7.9.p. III.54.

मैत्रायणीसंहिता=MS.

वहिर्देवसदनं दास्यामि—[Cf. वहिर्देवसदनं दामि-

MS. 1. 1. 2;] JNM. 3. 2. 1;

N. 1. 16. p. I. 98.

चिदसि मनासि—MS.1.2.4;N.5.5.p.II.315.

अनाष्टम्—MS. 1.2.7;N.4.17.p.II.240.

अंशुरंशुस्ते—MS. 1. 2. 7; 3. 8. 2; N.

8. 2. p. III. 117.

यत्ते सोम दिवि ज्योतिः—MS. 1. 3. 3; N.

11. 2. p. IV. 53.

वाचस्पतये—MS.1.3.4;N.5.6.p. II.319.

सा मे सत्याशीर्देवान् गम्यात्—MS. 1. 4. 5;

N. 6. 8. p. II. 418.

जनं भगो गच्छति [अगच्छत् MS.]—MS.

1. 6. 12;N. 12 14.p. IV. 113.

त्वा ह्येनं वागभ्यवदत् तत् स्वाङ्कारस्य जन्म—

MS.1.8.1;N.8. 21. p.III.138.

प्रजापतिः प्रथममाहुतिमजुहोत् । तत् एतस्या आहुतेः

पुरुषोऽजायत । स द्वितीयामजुहोत् ततो-

ऽश्वा अजायन्त—[Cf.प्रजापतिः...अग्ने-

ऽमा आहुतिरहृत्य तस्या आहुत्याः पुरुषो-

ऽसृज्यत द्वितीयामजुहोत् ततोऽश्वोऽसृज्यत

MS. 1. 8. 1;] N.9. 1, 3. pp.

III. 143, 144.

यत्तज्जातः पशून्विन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेद-

स्त्वम् [तत् and इति om. MS.]—

MS.1.8.2; N.7. 19.p.III. 83.

तस्मात् सर्वावृत्तून् पशवोऽग्निमभसर्पन्ति—MS.

1. 8. 2; N. 7. 20. p. III. 84

या पत्युः क्रीता सत्यन्यथान्यैश्चरति—MS. 1.

10. 11; N. 3. 4. p. II. 128.

प्रजापतेर्वा एतज्ज्येष्ठं तोकं यत्पर्वतास्ते पक्षिण

आसन् ते परापातमासन् [०मासत MS.]

यत्र यत्राकामयन्त । अथ वा इयं तीर्हि

शिथिरासीत् । तेषामिन्द्रः पक्षानाच्छिनत्

तेरिमामदृहद् [०मदृहत् MS.]—MS.

1. 10. 13; N. 7. 2. p. III. 8.

देवा वै वृत्रस्य मर्मे नाविन्दन् ।

तं मरुतः क्षुरवं तीक्ष्णधारया व्ययुः ॥—

[Cf. 'मरुतः क्षुरपविना व्ययुः MS.]—MS.

1. 10. 14; N. 5. 5. p. II. 312.

असौ वा आदित्योऽभिर्वैश्वानरः—MS. 2. 1.

2; N. 7. 23. p. III. 91.

इयं वै पूषा—MS. 2. 5. 5; N. 12. 17.

p. IV. 116.

द्यौस्ते पृष्ठम्—MS. 2. 7. 2; N. 7. 4.

p. III. 28.

पृथिव्याः पुरीषम्—MS. 2. 8. 1; N. 5. 13.

p. II. 342.

मारीचात् काश्यपादित्यां जज्ञिरे मरुतां (सतं)

सतका गणाः—[Cf. सत कपालो भवति

सत हि मरुतः MS. 2. 1. 8; सतक-

पाला भवन्ति सत सत मारुता गणास्तस्मा-

त्सतकपालाः MS. 3. 3. 10]; N. 11.

14. p. IV. 63.

स्वयं विलीनमाज्यं [आज्यं omitted MS.]

पितृणाम्—MS. 3. 6. 2; N. 11.

20. p. IV. 70.

विष्णुर्यज्ञः स देवेभ्य आत्मानमन्तरधात् ।.....

यदासीत् तद्विष्णुराभरत्—[Cf. तं वै

विष्णुराहर्द् यज्ञो वै विष्णुः...विष्णुराभरत्

MS. 3. 8. 3.]; N. 5. 4. p. II. 305.

नोपरस्याविष्कुर्याद् ['विः कर्तैव MS.] यदुपर-

स्याविष्कुर्याद् गर्तेष्ठाः [रथेष्ठाः MS.]

स्यात् प्रमायुको यजमानः—MS. 3. 9.

4; [cf. नाविरुपरस्य कुर्याद् यदाविरुप-

रस्य कुर्याद् गर्तेमित्त्यात् KS. 26. 6];

N. 3. 5. p. II. 131.

वायुः प्राण एव पुरुरवाः [Cf. पुरुरवा असीति प्राण

एव तत् MS. 3. 9. 5]; N. 10.

47. p. IV. 51.

इमे वै सहास्तां ते शम्यामात्रं न्येताम् [व्येताम्

MS.]—MS. 4. 1. 7; N. 4.

25. p. II. 272.

स पितृन्स्वध्वान्नमनस्यत् तदनु मनुष्यानद्यजत—[Cf.

स...पितृनद्यजत...स देवान्स्वध्वान्नमनस्यतेव

तेन मनुष्यानद्यजत MS. 4. 2. 1];

N. 3. 7. p. II. 136.

सोमो वै वाजस्तस्य चन्द्रमास्तृतीयमयं यः पवते स

तृतीयमिति स तनूकरणे तं सर्वं स्वतनूभूत-

माप्याययति—MS. 4. 5. 6; N. 11.

2. p. IV. 53.

यां सदस्येभ्यो ददाति सोमपीथं तथा निष्क्रीणीते—

MS. 4. 8. 3; N. 11. 2. p. IV. 52.

यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति—Cf. MS. 4. 9.

27; 12. 2; N. 2. 6; 5. 11; 11.

5. pp. II. 51, 330; IV. 56.

यर्मक्षितिमक्षितयः—Cf. MS. 4. 9. 27; N.

7. 17. p. III. 79.

अन्नाविष्णू सजोषस मा वर्धन्तु [०सेमा वर्धन्तु

MS.]—MS. 4. 10. 1; 11. 2; TS.

4. 7. 1; N. 7. 8. p. III. 53.

कुहमहं सुकृतं विधेय—MS. 4. 12. 6; N.

11. 33. p. IV. 81.

होता यक्षदग्निं समिधा सुषमिधा समिद्धम्—MS.

4. 13. 2; KS. 15. 13; N. 8

22. p. III. 142.

दैव्याः शमितारः...अग्निगो—MS. 4. 13. 4;

N. 5. 11. p. II. 331.

दैवेभ्यो वनस्पतेरग्निजिह्वैः—MS. 4. 13. 7;

N. 8. 19. p. III. 136.

वनस्पते रक्षनया...बोचः—MS. 4. 13. 7;

TB.3.6.13.7; N.7.8.p.III. 49.

N. 8. 20. p. III. 137.

तं मेदस्तः—MS. 4. 13. 9; N. 6. 16.

नवेन पूर्वे दयमानाः स्याम—MS. 4. 13. 8;

p. II. 444.

KS. 19. 13; N.4.17.p.II.241.

तच्छंशोरावृणीमहे...चतुष्पदे—MS. 4. 13.

द्यां भारत्यादितैरस्पृक्षत् सरस्वतीमै रुद्रेयं जमावी-

10; N. 4. 21. p. II. 262.

दिहैवेळया वसुमत्या—MS. 4. 13.8;

योगदर्शनम् (पतञ्जलिनिर्मितम्)=PY.

लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेषः कश्चिदी-

are not found in the sūtra]—

श्वरोऽभ्युपगतः[कश्चिद् and अभ्युपगतः

PY. 1. 24; N.7. 4.p. III. 30.

वाजसनेयिसंहिता=VS.

प्रत्युष्टं रक्षः—VS. 1. 7; TS. 1. 1. 2. 1;

7. p. II. 214.

N. 2. 2. p. II. 23.

तदुद्वपति गाम्—VS. 12. 71; N. 7. 3.

जनयस्यै त्वा संयौमि—VS. 1. 22; N. 4.

p. III. 22.

25. p. II. 271.

ब्रह्म जज्ञानं...विबः—VS. 13. 3; N. 1. 7.

प्रोद्वाणि [प्रोद्वामि VS.]—VS. 2. 15; N.

p. I. 70.

1. 15. p. I. 94.

भूर्भुवः स्वः—VS. 3. 5, 37; N. 2. 14;

वि सीमतः सुरुचो वेन आत्तः—VS. 13. 3;

N. 1. 7. p. I. 70.

7. 5. pp. II. 86; III. 37.

तस्मिन्नहं नि दधे नाके अग्निम्—VS. 15. 49;

ओषधे त्रायसैनम्—[त्रायस्व only VS.]

TS.4.7.13.3; N.2.14.p.II. 88.

VS. 4. 1; 5. 42; 6. 15; N. 1.

असंख्याता सहस्राणि—VS. 16. 54; N. 1.

15. p. I. 94.

15. pp. I. 94, 95.

स्वधिते भेन हिंसीः—VS. 4. 1; 6. 15; N.

सुषुम्णः...ताभ्यः स्वाहा—VS. 18. 40; N.

1. 16. p. I. 101.

2. 6. p. II. 51.

तपस्तनूरसिः...पुषेयम्—VS. 4. 26; N.

अभ्रब्रामनृतेऽदधात् अत्रां सत्ये प्रजापतिः—VS.

6. 7. p. II. 411.

19. 77; N. 9. 32. p. III. 169.

या ते अग्ने...अपावधीत् । स्वाहा—VS. 5. 8;

अवभृष्ट...रिषत्याहि—VS. 20. 18; N. 5.

N. 4. 19. p. II. 251.

18. p. II. 360.

त्रीणि ज्योतींषि सच्यते स षोडशी—VS. 8. 36;

दिवे कशान्—VS. 24. 26; N. 5. 15.

32. 5; N. 3. 21. p. II. 191.

p. II. 349.

शुनं सुफाला...कर्तनाहमे—[VS. reads

कृकवाकुं सावित्रमालभेत—[Cf. कृकवाकुः

विह्वयन्तु for विह्वयन्तु of the com-

सावित्रः VS. 24. 35]; N. 12.

mentary]; VS. 12. 69; N. 4.

13. p. IV. 111.

- समिद्धो अजन्—VS. 29. 1; N. 8. 22. दिवि पृष्ठो...बाधते तमः—VS. 33. 92; N. p. III. 141. 7. 23. p. III. 92.
- अधोरामं सावित्रमालभेत—[Cf. अधोरामः सप्त ऋषयः...च देवौ—VS. 34. 55; N. 7. सावित्रः VS. 29. 58, 59]; N. 11; 12. 37. pp. III. 65; IV. 134. 12. 13. p. IV. 111.

वार्तिकम् = Vr. on P.

- निमित्तात् कर्मसंयोगे सप्तमी—Cf. Vr. on P. 2. ईवनिपौ छन्दसि—[Cf. Vr. on P. 5. 2. 3. 36; N. 5. 23; 7. 2. pp. II. 109]; N. 6. 29. p. II. 490. 374; III. 4. अर्णसो लोपश्च—Vr. on P. 5. 2. 109; N. 10. 9. p. IV. 12.
- तत्करोति—A fragment of Vr. on P. 3. 1. 26; N. 1. 4; 3. 21. pp. I. 47; II. 192. तप् पर्वमरुद्भ्याम्—Vr. on P. 5. 2. 122; N. 1. 20. p. I. 119.
- छन्दसि क्रमेके—Vr. on P. 4. 1. 39; N. 9. 26. p. III. 165. आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्—Vr. on P. 5. 4. 44; N. 1. 7. p. I. 71.
- असितपलितयोः प्रतिषेधः[...तयोर्न Vr.]—Vr. on P. 4. 1. 39; N. 9. 26. p. III. 165. रयेर्मतौ बहुलम्—Vr. on P. 6. 1. 37; N. 2. 2; 12. 9. pp. II. 19; IV. 106.
- अध्यात्मादिभ्य उपसंख्यानम्—[Cf. अध्यात्मा- ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्छन्दसि—Vr. on P. 6. 1. 37; N. 2. 1. p. II. 11. देष्टुनिष्यते Vr. on P. 4. 3. 60]; N. 7. 1. p. III. 3.
- वनु प्रकरणे युष्मदस्मदोश्छन्दसि सादृश्य उपसंख्या- तदूहृतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुडागमस्तलोपश्च [...सुद तलोपश्च Vr.]—Vr. on P. 6. 1. 157. N. 3. 14. p. II. 164.
- नम्—[Cf. युष्मदस्मदोः सादृश्ये वतुञ्चा- इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्—Vr. on P. 7. 1. 39; N. 8. 11. p. III. 130. च्यः Vr. on P. 5. 1. 61]; N. 4. 2. p. II. 198.
- चतुरश्रयतावाद्यक्षरलोपश्च—Vr. on P. 5. 2. 51; N. 8. 2. p. III. 116. याजीकाराणामुपसंख्यानम्—A fragment of Vr. on P. 7. 1. 39; N. 3. 22. p. II. 193.
- गुणवचनेभ्यो मत्पुणे लुक्—Vr. on P. 5. 2. 94; N. 4. 25. p. II. 274. वा णो लुक् वक्तव्यः—[Cf. पातेणौ लुक्वक्तव्यः Vr. on P. 7. 3. 37]; N. 4. 20. p. II. 259.
- छन्दसीवनिपौ च—Vr. on P. 5. 2. 109; N. 2. 5. p. II. 44.

वाल्मीकीयरामायणम् = Ram.

- यत् क्रौञ्चमियुनादेकमवधीः—Ram. I. 2. 15; प्रदीयतां दाक्षरायय मैथिली—Ram. VI. 14. N. 7. 29. p. III. 109. 3; N. 2. 13. p. II. 82.

वासिष्ठधर्मशास्त्रम् = VDS.

त्रिरात्रं रजस्वलाऽशुचिर्भवति—VDS. 5. 6; मासि मासि रजो ह्यासाम्—VDS. 28. 4; N.
N. 4. 19. p. II. 252. 4. 19. p. II. 252.

वैशेषिकसूत्रम् = Vai S.

उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि— न विद्यते Vai S. 1. 1.11]; N. 1.
Vai S. 1. 1. 7; N. 1.2.p.I.25. 2. p. I. 25.
न हि कर्म कर्मसाध्यं दृष्टम्—[Cf. कर्म कर्मसाध्यं

शतपथब्राह्मणम् = ŚB.

Reference is to Weber's edition 2.5.5.p.154; N.7.28.p.III.107.
of the Śatapatha Brāhmaṇa. असावादित्यो देवानां चक्षुः—[Cf. चक्षुरादित्यः
यज्ञो वै विष्णुः—ŚB. 1. 1. 2. 13; 3.2. ŚB. 3. 2. 2. 13. p. 238; N.
1. 38; 13. 1. 8. 8. pp. 5,236, 12. 16. p. IV. 115.
963; KB.4.2; 18. 8, 14; TB. 9. यौ प्रत्यक्षावधिनविमे एव ते यावापृथिव्यौ—
6. 10; 7.10; N.7.4.p. III.24. [Cf. इमे ह वै यावापृथिवी प्रत्यक्षमधिन-
उरु प्रथस्व इति प्रथयति—ŚB. 1. 1. 6. 8. विमे ŚB. 4.1. 5. 16.p. 352; N.
p. 14; N.1.15.p.I. 94. 12. 1. p. IV. 97.
षण्मोर्वीरिहसस्पान्तु—ŚB. 1. 5. 1. 22. p. सर्वे वा इदमम्मयम्—[Cf. अग्निर्वा इदं सर्वमात्म
46; N. 10. 41. p. IV. 45. ŚB. 4. 5. 7. 7. p. 401; N. 9.
तत् पृष्णे पर्याजहुः—ŚB. 1. 7. 4. 7. p.73; 27. p. III. 166.
N. 6. 31. p. II. 497. वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति—ŚB. 5.
अमुतो लोकाद् गायत्री सुपर्णो भूत्वा सोममाहरत्— 2. 5. 13. p. 444; [cf. वैश्वानरं
[Cf. गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोम- द्वादशकपालं निर्वपति—TB. 1. 7. 2.
माहरत्—ŚB. 1. 8. 2. 10. p.81; 5]; N. 7. 23. p. III. 91.
यद्रायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरत्तेन अग्नेर्वै धूमोऽब्रम् [‘‘‘जायते धूमादब्रम् ŚB.]—
सा श्येनः—ŚB. 3. 4. 1. 12. p. ŚB. 5. 3. 5. 17. p. 456; N.7.
258. तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् 24. p. III. 99.
तं गायत्र्याहरत्—TB. 1. 1.3. 10]; संवत्सरो वैश्वानरः—ŚB. 6.2.1.36; 6. 1. 5;
N. 12. 22. p. IV. 121. pp.511,545; N.7.24.p.III.100.
गायत्री वै श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरत्—ŚB.1. अभिरायुर्मनुष्याणाम्—[Cf. अभिरायुरेवैतत् ŚB.6.
8. 2. 10. p. 81; N.1. 3.p.I.44. 7. 3. 7; अभिर्वा आयुष्मानायुषः ŚB.
एष नोदियात् यद्येताममावाहुतिं न जुहुयात्—ŚB.2. 13. 8. 4. 8. pp. 560, 1008];

N. 7. 28. p. III. 107.

उह ये कुरु [करतु ^{SB.}]—^{SB.} 7. 5.1.22.

p. 612; N. 9. 21. p.III. 161.

यदेभिरात्मानमाच्छादयन् देवा मृत्योर्विभ्यतस्तच्छन्द-
सां छन्दस्त्वम्—[Cf. तान्यस्मा अच्छदयं-

स्तानि यदस्मा अच्छदयंस्तस्माच्छन्दांसि
^{SB.} 8.5. 2. 1. p. 671; देवा वै

मृत्योर्विभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशन् । ते
छन्दोभिरच्छादयन् । यदेभिरच्छादयंस्तच्छ-
न्दसां छन्दस्त्वम् ChU. 1. 4. 2];

N. 7. 12. p. III. 66.

उभाभ्यामेव वषट्कारेण स्वाहाकारेण च...वीर्ये-
णाभ्यादधाति—^{SB.} 9. 3. 3. 6. p.
731; N. 2. 6. p. II. 52.

स्वाध्यायप्रवचने दमनं दानु यामि—[Cf. प्रिये
स्वाध्यायप्रवचने भवतो युक्तमना भवति
^{SB.} 11. 5. 7. 1. p. 866; cf.
दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च TU. 1.9.1];
N. 2. 2. p. II 21.

अयं लोकः प्रथमच्छन्दोमयः—[Cf. अयं वै लोकः
प्रातःसवनम् ^{SB.} 12. 8. 2. 8. p.

शाङ्खायनश्रौतसूत्रम्=SSS.

अयं वै त्वत्—SSS. 4.14. 36.p.44(Bib.

Ind. ed.);N.7.21. p.III. 86.

त्वमस्मादयं ते योनिस्त्वमस्य योनिः—SSS. 4.
14.36.p.44;N.7.21.p. III.86.

जातवेदो बहस्वैनं सुकुतां यत्र लोकः—SSS. 4.
14.36.p 44;N.7.21.p.III. 86.

महारात्रे प्रातरनुवाकायामामन्त्रितः—SSS. 6.
2. 1; N. 12. 1. p. IV. 97.

देवोऽसि नराशंसः—SSS. 7. 5. 22; 18.
21. 12. pp. 73, 235; N. 9.

941]; N. 7. 8. p. III. 48.

पृथिवी वैश्वानरः—[Cf.इयं वै वैश्वानरः ^{SB.}13.

3. 8. 3. p. 978; इयमेव पृथिवी

विश्वमग्निनरः ^{SB.} 9. 3.1.3.p.722;

कं त्वं वैश्वानरं वेत्येति । पृथिवीमेव

राजमिति होवाच...^{SB.} 10. 6. 1.

4. p. 804]; N.7.24.p.III.100.

यथैवैतद्यजमानः सर्वमेधे सर्वान् मेधान् हुत्वा सर्वां

सर्वेषां भूतानां [सर्वाणि भूतानि ^{SB.}]

अधिष्ठ्य साम्राज्य—[स्वाराज्य—^{SB.}] माधि-

पत्यं पर्येति—^{SB.}1 3.7.1.1.p.1001;

N.10.27. pp. IV. 31, 32.

ब्रह्म वै स्वयम्भू तपोऽतप्यत । तदैक्षत न वै तप-

स्यानन्त्यमस्ति हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुह-

वानि भूतानि चात्मनि—^{SB.} 13. 7.

1. 1. pp. 1000, 1001; N. 10.

27. p. IV. 33.

सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुध्यै—^{SB.} 13. 7. 1. 9.

p.1001;N. 10. 26. p. IV. 31.

अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधि जायसे—^{SB.}14.

9.4.8.p.1106;N.3.4.p.II.126.

10. p. III. 151.

अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य मत्सत्—SSS. 8. 22.

1. p. 94; KB. 5. 8; N. 7.

24. p. III. 101.

आ यो दां माया पृथिवीम्—SSS. 8. 22. 1.

p.94; N. 7. 23. p. III. 91.

अमये वासन्तिकाय गायत्राय—SSS. 9. 27.

1; N. 7. 8. p. III. 48.

संवत्सरायोत्सृजन्ति—SSS. 16. 10. 9; N.

7. 2. p. III. 12.

श्वेताश्वतरोपनिषत् = 'SU.

यस्मात्परम्—SU. 3. 9; N.2.3. p.II, 32.

संहितोपनिषद्ब्राह्मणम् = SUB.

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम तवाहमस्मि त्वं मा pp. 29, 30; of.N.2.4. p.II.38.

पालयस्व । नाहंते मानिने नैव मा दा गो- य आतृणन्त्यवितयेन...कतमश्ननाह॥—Of.SUB

पाय मा श्रेयसे तेऽहमस्मि ॥SuB.Pr.3. Pr. 3. p. 32; N. 2.4.p.II, 38.

सांख्यकारिका = SK,

असदकरणादुपादानग्रहणात्.....सत्कार्यम्॥—SK. 9; N. 1. 2. p. I. 30.

सामवेदः = SV.

ग्रेव देवाः पवित्रेण...पुनन्तु नः—SV. 2. N. 5. 6. p. II. 318.

652. p. 84 (Ajmer edition);

A List Of Untraced Quotations

अनुपलब्धमूलाः संदर्भाः

स्तम्भकुम्भादयो भावाः—N. 1. 2. p. I. 26.

संसर्गिभिर्धर्मभिरुपधीयमानं वस्त्वेतावतीरवस्थाः

प्रतिपद्यते—N.1. 2. p. I. 26.

न इव्यं न कर्म न गुणो वा भावः—N. 1. 2. p.

I. 27.

स एष महानात्मा सत्तालक्षणः—N.1.2.p.I.27.

सर्वैः शब्दैरेव सत्तालक्षण आत्माऽभिधीयते—N.

1. 2. p. I. 28.

सूक्ष्मसत्तासमाविष्टस्य सतो विशेषप्रादुर्भावः सतो

विशेषसत्ताप्रतिलम्भो जन्म । तस्मात्सदेवो-

त्पद्यते । यदि ह्यसदुत्पद्येत—तन्तुभ्यो घटो

मृदश्च पट उत्पद्येत । न त्वेतदेवं दृष्टम् ।

तस्मान्मृदवस्थायामेव घटोऽस्त्यनभिव्यक्तः

पुरुषव्यापारेणाभिव्यक्तिर्नीयते ।—N. 1.

2. p. I. 29.

असर्जिषत पवमानाः—N. 1. 3. p. I. 45.

हवींषि दत्तवतो यजमानस्यार्थापय—N. 1. 4.

p. I. 49.

प्रथ पर्याप्तौ—N. 1. 5. p. I. 65.

तस्मादेते व्यक्ततरे इव—N. 1. 9. p. I. 75.

ऋच्छन्तीव खे उदगन्ताम्—N. 1. 9. p. I. 75.

निष्टूकतासन्धिदिग्भरः—N. 1. 10. p. I. 78.

आकर्षफलकेन जुहोति—N. 2. 3. p. II. 34.

पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति दध्नादित्यम्—N. 2.

5. p. II. 44.

उभावधिभ्यां पयः क्षीरिण ज्ञातः—N. 2. 5. p.

II. 45.

अयं पर्येति तस्मादनुशिष्टं पुत्रमालोक्यमाहुः—N.

2. 11. p. II. 74.

उद्यन्तं वा आदित्यमग्निरनुसमारोहति तस्माद्भुम

एवाग्नेर्विवा ददशे—N.2.13.p.II.80.

सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि—N. 2.

14. p. II. 87; cf. SB. 6. 5.

4. 8. नक्षत्राणि वै जनयो ये हि जनाः

पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं यन्ति तेषामेतानि

ज्योतींषि ।

एषामुपरः स्थविष्ठो मध्यमः—N. 2. 21. p.

II. 104.

छन्दांसि वै विश्वारूपाणि—N.2.28.p.II.118.

पुञ्जीकृतमिव ध्वान्तमेष भाति मतङ्गजः ।

सरः शरत्प्रसन्नाम्नो नभःखण्डमिवोज्झितम्॥—N.

3. 10. p. II. 149.

इदं फेनो न कश्चिद्वा बुद्बुदो वा न कश्चन ।

मायेयं तव दुष्पारा विपश्चिदिति पश्यति ॥—N.

3. 11. p. II. 153.

नापुत्रकस्य शरीरम्—N. 3. 13. pp. II.

159, 160.

यदा यथा सिद्धश्रुस्तु भवेद्देवो रजस्वलः ।

विभक्तेषु विशेषेषु स तदैव प्रतायते ॥—N. 3.

13. p. II. 160.

न चिन्वाया—N. 3. 16. p. II. 175.

असेय एषि वीर—N. 3. 16. p. II. 176.

स वा यद्या स न याचते हि—N. 3. 19. p.

II. 184.

द्वादशरात्रीर्दीक्षितो ऋतिं वन्तीत—N. 3. 19.

p. II. 184; cf. ApSS. 21.

4. 3. द्वादशाहं दीक्षिता भवन्ति ।

तत्त्वं पर्यायशब्देन व्युत्पत्तिश्च द्वयोरपि ।

निगमो निर्णयश्चेति व्याख्येयं निगमे पदे ॥—N.

4. 1. p. II. 196.

समृद्धतातेवावु मा पृह्याय—N.4.3. p.II. 204.

भत्ताशयग्रेद् विभजस्व वेद—N. 4. 7. p.

II. 213.

एता हि नो महतो अरातीर्जिघांसन्ते शवसा मघानि ।

विश्वास्तन्वो रेषणाय दग्नेऽरिप्रेणाहनसा कुरुतना ता॥—

N. 4. 7. p. II. 213.

वीळो विळित वीळयस्व मायामादत्सादवजीहि वो

न—N. 4. 15. p. II. 231.

स्पर्शने विहिते शौचं सोमसूर्याशुमारुतैः—N. 4.

16. p. II. 236.

त्वामिन्द्र मतिभिः सुते सुनीथासो वसूयवः—N.

4. 19. p. II. 254.

तडति वै यज्ञो विदुषा गच्छता य मे समृद्धं भवि-

ष्यति—N. 4. 19. p. II. 256.

अथ यदसमयत् पुरोडाशावन्तरेणोपांश्याज्यस्य यज-

त्यजामितया—N. 4. 20.p.II.258.

जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते यदन्वञौ पुरोडाशौ—

N. 4. 20. p. II. 258.

ऊर्ध्वो नो यज्ञो देवलोकं गच्छतु—N. 4. 21.

p. II. 262; cf. KS. 3. 10—

ऊर्ध्वमिममध्वरं कृष्युत्तमेन पविना ; cf.

VS. 6. 25; 37. 19.

सर्वमिदमाकाशं प्रोतं च—N.4.25.p.II.272.

सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवज्रम्—N. 5.2.p.II.295.

स तौरयाण उप याहि यज्ञं मरुद्भिर्नि सखिभिः

सजोषाः—N. 5. 15. p. II. 351.

अवभृथकाले ऋजीषमन्सु प्राप्स्यन्ति—N. 5. 18.

p. II. 360.

अध्यानमुपांशु चरन्ति—N. 5.18.p.II. 360.

यज्ञेन देवानाम्—N. 5. 25. p. II. 377;cf.

यज्ञेन देवताभ्यः—AV. 12. 4. 32.

त्रयी विद्या भिषज्यति—N. 6. 6. p. II. 406.

गीर्वाणाः स्युर्दिवौकसः—N.6.14.p. II.437.

अयं वै वायुः पवते प्राणः—N. 6. 15. p.

II. 439; cf. वायुः पञ्च होता स

प्राणः—'TA. 3. 7. 2.

यद्वै देवो जोषत हविस्तदतिमात्रं वर्धत आशीवोऽ-

परिमितम्—N. 6. 17. p. II.452.

अङ्गथो हि वैद्युतात्मना अभिर्जायते अग्नेः सविता

अग्नेर्वा आदित्योऽजायत—N. 6. 21.

p. II. 465; cf. Svet.U.4. 2—

तदेवाभिस्तदादित्यः । Mait.U. स एषो-

ऽभिर्दिविभ्रितः सौरः ; cf. RV. 3.

22. 2—अग्ने यस्ते दिवि वर्चः ।

अग्नेर्वादित्योऽजायत—N. 6. 35. p.II.506.

केचित्संविद्रवतेऽथ कालादावपि वर्तते ।

येन तेन भवेत् सो विकल्पवन्मङ्गले तथा॥—N.7.

1. p. III. 1.

ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठे भित्त्वा विनिर्यातौ तेनेमौ मङ्गलौ स्मृतौ ॥—

N. 7. 1. p. III. 1.

इन्द्रे कामा अयंसत । दिव्यासः पार्थिवा उत । तमूषु

गृणता नरः ॥—N. 7. 2. p. III.8.

लाङ्गल्मसीः—N. 7. 3. p. III. 22.

ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायास्—N. 7.4.p. III.23.

तेनमेव हि संसारो रागादिक्लेशवासितम् ।

तदेव तैर्विनिर्मुक्तं न भदन्त इति कथ्यते॥—N.7.

5. p.III. 36.

प्रथममहरयमेव लोक आयतनेनाभिर्गायति—N.

7. 8. p. III. 48.

काकुर्मं दन्ताधानम्—N. 7. 12. p.III.68.

यथात्पल्लिङ्गं वामदेवस्य—N. 7.18.p.III.82.

धनमिच्छेद्भुताशानात्—N. 7. 19.p. III.83.

वेदिस्तरं बर्हिर्वासीदेत्—N. 7. 20.p.III. 85.

आहुतिभ्य एवैनं जनयन्ति—N. 7. 28. p.

III. 108.

यदस्य दिशि तृतीयं तदसावादित्यः—N. 7. 28.

p. III. 108.

एवैनः सनाशनः—N. 8. 2. p. III. 119.

प्रांशुदग्नेवा बर्हिस्तास्तीर्यते—N.8.9.p. III.128.

स्वमेव यजमानः कुर्विता—N. 8. 18. p.

III. 135.

एकादशा संप्रैषैर्यानि जानीमश्छन्दांसि—N. 8.

22. p. III. 142.

यदा यौ यजमानः—N. 8. 22. p. III.142.

सर्वत्र प्रथिताभ्यः स्वस्य—N.8.22,p.III.142.

देवताधिकारे द्वे परे राज्ञाम्—N. 9. 9. p.

III. 160.

नराक्षसी नरेभिः कारव्या इतीदं जना उपश्रुतेति

नाराक्षस्यं तथा विपर्यस्ये—N. 9. 10.

p. III. 161.

जादिरसि वागस्पदं—N.9.37. p. III. 152.

यदहरेनं भद्रोपनमति—N. 10.17,p.IV.20.

म्यावा जज्ञानः पृथिवी अमेवा—N. 10. 21.

p. IV. 23.

वायुगोपा वै वनस्पतयः—N.11.5.p. IV.56.

पैत्रीश्च यामीश्च शंसती—N.11.18.p.IV.68.

यां पर्यस्तमयं प्राण उदियात्—N. II. 29.

p. IV. 78.

अन्नमयाः प्राणाः—N. 11. 36. p. IV. 83;

cf. अन्नं हि प्राणः AB. 7. 13. 8;

अन्नं...प्राणस्य प्राणः—TA. 3. 7. 3.

संप्रधानेष्वग्निषु अस्मिन्दक्षिणे युक्तं उपोष्य

चीवरम्—N. 11. 48. p. IV. 98.

वसतिषु स्म चरथोजसितौ पेट्वाविष ।

कदेवमग्निना युवमभिदेवौ अगच्छतम् ॥ N. 12.

2. p. IV. 98.

आद्याचालुव उपसंख्यानम्—N. 12. 14. p.

IV. 113.

एकं पादं मोत्सिदति सल्लिख्यं सं उच्यते ।

स चेदुदखिदत्पादं न मृत्युर्नाभ्युतं भवति—N.12.

30. p. IV. 128.

तृतीयसवन एष त्र्यहः—N. 12. 40. p.

IV.138;cf. तृतीये...त्र्यहो भवति—

Katyāyana Brāhmana-Sūtra.22.

7. 8. p. 1008 (Weber's ed.)

APPENDIX V.

Passages from the *Nighantu-bhāṣya* of Devarāja Yajvan, which bear a striking resemblance to the commentary of Skanda Mahesvara on the *Nirukta* but which are not acknowledged as quotations by Devarāja Yajvan.

स्कन्दस्वामी

IV. 9. अथवा 'क्षमायी विधूने' इत्यस्य ।

I. 1. 4. 'क्षमायी विधूने ।'
(क्षमा)

II. 69. चन्द्रं चन्दतेः ।

I. 2. 2. चन्द्रश्चन्दतेः ।
(चन्द्रम्)

„ ह्रियते चैरैरायम्यमानं बद्धयमानं यत्नतो रक्षमाणमपीत्यर्थः । शिल्पिभिर्वा पत्र-कटकादिभावेनायम्यमानं विस्तीर्यमाण-मित्यर्थः । ह्रियते जनाञ्जनमिति वा, संव्यवहारार्थम् । द्रव्यस्वभावत्वान्नैकत्रा-वस्थायित्वम्, तस्य सर्वस्य सर्वथा ह्रतेर्हि-रण्यम् । द्विधातुजत्वप्रदर्शनार्थमाह—हित-रमणम्, हितञ्च तदापदि दुर्मिक्षादौ, रमयति च सर्वदा सर्वमित्यतो हिरण्यम् । तेन गृही-तेन मूषकोऽपि रमते, किमुत मनुष्यः । ह्रयतेर्वा स्यात् प्रेप्ताकर्मणः । सर्वेण हि सर्वदा तत् प्राप्नुमीप्स्यते ।

I.2.5. ह्रियते चैरैर्यत्नेन रक्षमाणमपि, शिल्पि- (हिरण्यम्) भिर्वा पत्रकटकादिनिर्माणदशायाम्, राज्ञा वा अपराधिगृह्णात् । ह्रियते जनाञ्जनमिति वा संव्यवहारार्थम् । द्रव्यस्वभावत्वान्नैकत्रावस्था-यित्वं तस्य । अथ वा द्विधातुजं रूपम् । हिनोते रमतेश्च धातुद्वयात् समुदितात् कन्यन्प्रत्ययो बाहुलकात् रूपसिद्धिश्च । हितं च तदापदि दुर्मिक्षादौ रमयति च सर्वदा सर्वमिति । अथ वा ह्रयतेः प्रेप्ताकर्मणः । ह्रयतेः कन्यन् हिरश्च क्रियते । यथाप्राप्तं रूपम् । सर्वैर्हि तत् सर्वदा प्राप्नुमिष्यते ।

II.148 अम्बुमद्भातीति वा, राजतेरर्थं भातिनाऽऽचष्टे । स्वच्छस्तिमितसरोऽम्बुवदवभासते, कलि-तोपमानं चैतत् । यथा—
पुञ्जीकृतमिव ध्वान्तमेघ भाति मतङ्गजः ।
सरः शरत्प्रसन्नाम्भो नभःखण्डमिवोज्जितम् ॥
परमार्थतः स्वरूपमवकाशम् । अम्बुमद्भव-तीति वा, रो मत्वर्थे ।

I.3.1. अथ वा अम्बुवद्भाजते स्वस्वस्तिमितसरोऽ- (अम्बरम्) म्बुवदवभासते । कल्पितोपमानं चैतत् ।
यथा—
पुञ्जीकृतमिव ध्वान्तमेघ भाति मतङ्गजः ।
सरः शरत्प्रसन्नाम्भो नभःखण्डमिवोज्जितम् ॥
परमार्थतः स्वरूपमवकाशः । अथवा अम्बु-मद्भवति । रो मत्वर्थीयः ।

II.313. धन्वन्ति गच्छन्ति धर्वसन्ति अस्मादापः ।

I.3.5. धन्वन्ति गच्छन्ति ध्वंसन्तेऽस्मादापः ।
(धन्व)

II.345. पोषयति भूतान्यवकाशदानेनोदकधारणा-दिना चोपकारेण ।

I.3.13. पोषयति भूतान्यवकाशप्रदानेनोदकदानमु- (पुष्करम्) पकारेण च ।

„ वपुष्करं वा सन् वकारलोपेन पुष्करम् ।

„ वपुष्करं सद्गकारलोपेन पुष्करम् ।

II.70.71. समुद्रवन्त्यस्मादाप इत्यादि । संहता ऊर्ध्वं द्रवन्त्यस्मादापोऽन्तरिक्षात्पार्थिवाश्च, रश्मिभिराकृष्यमाणा बायुना प्रेर्ष्यमाणा इत्यु-

I.3.15. समुद्रवन्ति संगता ऊर्ध्वं द्रवन्ति गच्छन्त्य- (समुद्रः) स्मादापो रश्मिभिराकृष्यमाणा आदित्यमण्ड-लम् । ..... यद्वा संहता अभिद्रव-

भयत्र तुल्यमपादानसाधनत्वम् । संहता वाभि-
द्रवन्त्येनं नदनदीभावेन पार्थिवं भौमरस-
लक्षणा बायुना प्रेर्यमाणा आदित्यमण्डलाद्वा
वर्षाकाले रश्मिभिः पर्यावर्त्यमाना अन्तरिक्ष-
लक्षणमापः । अत्रापि कर्मसाधनत्वमवि-
शिष्टम् । समोदन्तेऽस्मिन् जलचराणि भूतानि,
इतरत्रान्तरिक्षचराणि । अथवा समुद्रको
भवति । समेकीभावे, उदकादुच्छब्दो रो
मत्वर्थः । एकीभूतमुदकमस्मिन् विद्यते इति
समुद्रः । वर्षास्वन्तरिक्षेऽपि तुल्यम् । समु-
न्नत्तीति वा, एको लीलया भुवं क्लेदयति,
अपरो वर्षेणेति ।

- II. 86. सु अरणं गमनम्, तत्सुखाय हिताय वा
शोभनं यस्य । .....सर्वत्र शोभनं
वाप्रेरणं तमसां यस्य । सुष्ठु वा ऋतो गतो
रश्मिभि रसानादातुम्, भासं वा ज्योतिषां
नक्षत्रादीनाम् । स्तुतो भासेति, ...
साऽपि सुष्ठु गता शोभनं वा अरणमस्यां
शोभनैर्वा पुण्यकृद्भिर्यतेऽस्यां सुष्ठु वा
पुण्यकृत ईरयतीति । तत्र गमनाय स्तुतो
रसैः, कर्मणि क्तः, स्तुता भाभिर्ज्योतिषां स्व-
यमेवादीप्ता ।
दिव उदाहरणम्—‘ भूर्भुवः स्वः ’ इति ।
आदित्यस्य तु—
‘ एभिर्नो अकैर्भवा नो अर्वाङ् स्वर्गज्योतिः ।

- II. 87. प्राश्रुत एनं शुक्लो वर्णः । संस्पृष्टा रसान्,
तन्नन्तोऽयम् । .....आदाता
रसानित्यर्थः । कृतव्याख्यानमन्यत् ।
अथ द्यौः संस्पृष्टा व्याप्ता ज्योतिर्भिः पुण्य-
कृद्भिश्च । ‘ सुकृता वा एतानि ज्योतींषि
यक्षत्राणि ’ इति श्रुतेः ।

न्येनमापो भौमरसलक्षणा बायुना प्रेर्यमाणा
आदित्यमण्डलाद्वा वर्षाकाले रश्मिभिः पर्या-
वर्त्यमानाः । .....समोदन्तेऽस्मिन्
भूतानि अन्तरिक्षचारीणीति वा । .....
यद्वा समित्येकीभावे, उदकादुच्छब्दः, रो
मत्वर्थीयः । एकीभूतमुदकमस्मिन् विद्यते
वर्षास्त्विति .....समुन्नत्ति वर्षेण भुवनं
समुद्रः ।

- I. 4. 1. शोभनमरणं गमनं सुखाय हिताय वा यस्य,
(स्वः) शोभनं वा प्रेरणं तमसां यस्य, सुष्ठु वा
ऋतो रश्मिभिः रसानादातुं, भासं वा ज्योतिषां
नक्षत्रादीनाम् । भासा सुष्ठु ऋतः प्राप्त इति
वा स्वरादित्यः । द्यौः सुष्ठु गता शोभनं
वा अरणमस्यां शोभनैर्वा पुण्यकृद्भिर्यते ।
सुष्ठु वा पुण्यकृत ईरयति । स्तुतो रसैः
स्तुतो भाभिर्ज्योतिषां स्वयमेव वा दीप्ताम् ।
‘ भूर्भुवः स्वः ’ इति दिव उदाहरणम् ।
‘ एभिर्नो अकैर्भवा नो अर्वाङ् स्वर्गज्योतिः ’
इत्यादित्यस्य ।

- I. 4. 2. प्राश्रुत एनं शुक्लो वर्णः । संस्पृष्टा रसान्,
(पृथ्विः) तन्नन्तोऽयम् । आदाता रसानित्यर्थः । कृत-
व्याख्यानमन्यत् .....
द्यौस्तु संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च ।
‘ सुकृता वा एतानि ज्योतींषि यक्षत्राणि ’
इति श्रुतेः । ‘ पृथ्वेः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः ’

आदित्यस्योदाहरणम्—‘अयं वेनश्चोदयत्’
इति व्याख्यास्यते । दिवः—

इति निगमो दिवः । ‘अयं वेनश्चोदयत्’
पृश्निर्गर्भाः’ इत्यादित्यस्य ।

पृश्नेः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः.....

II. 88. नाक आदित्यो भवति । नेता प्रापयिता
भासामात्मीयानां सर्वत्र, ज्योतिषां प्रणयो
नायक इत्यर्थः । .....
अथ द्यौः । कमिति सुखनाम, तत्प्रतिषिद्ध-
मकं दुःखं, पुनः प्रतिषिध्यते, सुखमेवेत्यर्थः ।
.....‘अस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं पठित्वा व्याचष्टे—
‘न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंचनाकम् ।
.....उदाहरणम्—‘नाकस्य पृष्ठे इति
व्याख्यातम् ।

I. 4. 3 नेता भासामात्मीयानां, ज्योतिषां प्रणायक-
(नाकः) श्वादित्यः ।

द्यौस्तु, कमिति सुखनाम, न कम् अकम्
असुखम्, न अकं यत्र स नाकः ।
.....

‘न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंचनाकम्’
इति ब्राह्मणम् । अत्यन्तसुखमित्यर्थः ।
‘नाकस्य पृष्ठे अधितिष्ठति श्रितः’ इति दिवः ।

II. 89. गौरादित्यो भवति । गमयति रसान्
मण्डलं प्रति रश्मिभिः । गच्छति वा
मध्यमक्षये । अथ द्यौः । यत्पृथिव्या उपरि
दूरं गता । ‘उतादः पुरुष’ इत्यादित्यस्योदा-
हरणम् । दिवः—‘गवामसि गोपतिः’ इति ।
” पृथिव्या रसानादातुमाविष्टोऽभिनिविष्ट
इत्यर्थः । एवमेव भासां ज्योतिषाम् । भासा
वा व्याप्तः । द्यौरप्येवम् ।

I. 4. 4. गमयति रसान् मण्डलं प्रति रश्मिभिः ।
(गौः) गच्छति वाऽन्तरिक्षे इति गौरादित्यः ।
यत्पृथिव्या उपरि दूरं गता, ...गौः
द्यौः । ‘गवामसि गोपतिरेक इन्द्र’ इति
दिवः । ‘उतादः पुरुषे गवि’ इत्यादित्यस्य ।

I. 4. 5. पृथिव्यो रसानादातुमाविष्टोऽभिनिविष्ट
(विष्टप्) इत्यर्थः । एवमेव भासं ज्योतिषाम् । भासा
वाऽऽविष्टो व्याप्त आदित्यः । द्यौरप्याविष्टा
ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च ।

” नयते । अपि वा भन एव स्याद्विपरीतः ।
भासनः सन्नाकारस्य ह्रस्वत्वेन सलोपेन च
भनः, भनः सन् नभः । न न भातीति वा,
नकारलोपेन नभः । न न भाति भात्येवेत्यर्थः ।
एतेन द्यौर्व्याख्याता । ‘ज्योतिष्मती प्रति-
मुञ्चते नभः’ शुक्र ऋषभा नभसा इत्यु-
दाहरणम् ।

I. 4. 6. नयतेः । ‘नाकशब्देन समानोऽर्थः’ । अथ वा
(नभः) भासनशब्दस्याकारह्रस्वत्वं, सकारलोपः,
नकारभकारयोश्च स्थानविपर्ययः सान्तत्वं
च । सर्वत्र सूत्रप्रात्ययानुक्तौ पृषोरादित्वाद्गु-
ष्टव्यम् । यद्वा न न भाति भाति, भात्येवे-
त्यर्थः । ‘एतेन द्यौर्व्याख्याता । ‘ज्योतिष्मती
प्रतिमुञ्चते नभः’ । शुक्रहा नभसेत्युदाह-
रणम् ।

II. 90. रसाना रश्मिरिति कतिपयप्रयोगविषय एवायं
रशिः, रहत्यादिबन्ध, न सर्वत्र, बन्धनप्रतीतिः ।

I. 5. 4. रश्ना रश्मिरिति कतिपयप्रयोगविषय एवायं
(रश्मयः) रशिः, भरत्यादिबन्ध, न सर्वत्र बन्धनप्रतीतिः ।

- II.387. तं तमर्थं प्रत्यागमनात् । ..... अभ्यशानात् ।
परस्परं दिग्भिरहोभिः संव्यासेः । I. 6. 2. तं तमर्थं प्रत्यागमनात् । ..... अभ्यशानात्
(आशाः) परस्परदिग्भिराभिः संव्यासेः ।
- II.280. सप्त सप्ता संख्या गता षड्भ्यः सकाशात् । I.6.13. षड्भ्यः सकाशात् सप्ता संख्या सप्त ।
(सप्त ऋषयः)
- IV.134-135. ये सप्त संख्याका रश्मयः ऋषयो
द्रष्टृत्वाद् द्रष्टारस्त्रैलोक्यस्य । „ सप्तसंख्याकाश्च ते ऋषयो द्रष्टारश्च त्रैलोक्य-
स्येति सप्त ऋषयः ।
- II.459. रात्रिशब्दनिर्वचनार्थं प्रसिद्धं तावदाह I.7.20. रात्रिनामनिर्वचनार्थं प्रसिद्धं तावदुच्यते ।
गोरूधः प्रसवकाले अज्ञान्तरेभ्य उच्छ्रित- (ऊधः) गोरूध उज्जततरं भवति प्रसवकाले अज्ञा-
तरं भवति । यद्वा उपश्लिष्टमुद्धतमुद्धत- न्तरेभ्यः उच्छ्रिततरं भवति । यद्वा उपो-
मिव केनचित् । ततस्त्वस्नो रसानुप्रदानसा- भ्रममुपश्लिष्टमुद्धतमुद्धतमिव केनचित् ।
मान्याद् रात्रिरप्यूध उच्यते इति । ततः स्नेहं रसानुप्रदानसामान्याद्वात्रिरप्यूध
उच्यते ।
- IV.76. वाजो बलं वेगो वा तद्वती वाजिनी । I. 8 8. वाजो बलं वेगो वा तेन तद्वती वाजिनी ।
कासौ ? सरस्वत्याः स्वभूता मेना तद्वती (वाजिनीवती) कासौ ? उषसः स्वभूता तेन तद्वती वाजि-
वाजिनीवती सरस्वती । अथवा वाजं नीवती । यद्वा वाजो हविल्लक्षणमन्नाद्यस्या
हविल्लक्षणमन्नं तद्यस्या अस्ति सा वाजिनी अस्तीति वाजिनी यागसन्ततिः । तद्वती
यागसन्ततिस्तद्वती वाजिनीवती सरस्वती । वाजिनीवती ।
- II.101. श्वेत्या श्वेततेः, श्वेतो वर्ण इति वर्णसा- I.8.12. श्वेततेः श्वेत्या । श्विता वर्ण इति वर्णसा-
मान्यम्, सामर्थ्यादीतिमच्छुक्लवर्णविशेष- (स्वेत्या) मान्यम् । सामर्थ्यात् शुक्लवर्णोऽपि । शेषे
विषयं द्रष्टव्यम् । उषसि कथा दर्शनात् । पर्यवसितं द्रष्टव्यम् । उषसि तथा दर्शनात् ।
- II.308. स्वयमेव तानि गच्छन्ति नहि कश्चित् I.9.5. स्वेन आत्मनैव गच्छन्ति । अपि वा
सारयन् दृश्यते । अपिवा स्वरादित्य एतानि (स्वसराणि) स्वरित्यादित्यनाम । ..... आदित्येन
सारयति । तदुदयास्तमयाभ्यां तानि गमयति । सारयते । ..... स हि स्तोदयास्तमयाभ्यां
तानि गमयति ।
- III.149. हन्यते हि तैः सोमः । I.10.2. हन्यतेऽनेन सोमः ।
(प्रावाः)
- II.302. वरमुदकमाहरतीति वा । I 10.13. वरमुदकमाहरतीति वराहः । .....
(वराहः) वरं वरमित्यत्रैकस्य वरशब्दस्य निवृत्तिः ।
वरशब्दाद् बृहेश्च वराह इति । वरशब्दाद् बृहेश्च वराह इत्यर्थः ।
- III.8. एवं चरकाश्चर्युणां ब्राह्मणे इतिहासः I.10.15. तथा (च) चरकाश्चर्युणां ब्राह्मणे
भूयते—‘प्रजापतेर्वा एतज्ज्येष्ठं तोकं यत्प- (रौहिणस्) इतिहासः भूयते—‘प्रजापतेर्वा एतज्ज्येष्ठं
र्वतास्ते पक्षिण आसन् ते परापातमासन् तोकं यत्पर्वतास्ते पक्षिण आसन् । ते यत्र-

यत्र यत्राकामयन्त । अथवा इयं तर्हि
शिथिरासीत् । तेषामिन्द्रः पक्षानच्छिनत्
तैरिमामदहदिति ।

II.95. वृत्रो वृणोतेराच्छादनार्थस्य, आच्छादयति
ह्यसौ कृत्स्नं नमः । वर्ततेर्वा गत्यर्थस्य,
गच्छति ह्यसौ नमः । वर्धतेर्वा वृद्धयर्थस्य ।
ब्राह्मणदृष्टास्त्रयोऽपि निर्वचनप्रकारा इति
दर्शयति—‘यदिमाल्लोकानावृणोत् तद्वृत्रस्य
वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यथा यदवर्तयत्
तथा इषुमात्रमवर्धत’ इति ।

II.380. पुनः पुनराह्वयति शब्दं करोति, रसान्
बादसे, जुहोति वात्मनीति ।

III.159. वाक् पुनः प्रकाशयत्यर्थान् अर्थविशेषान्
व्यवच्छेदनाय । खशया मुखाकाशे शेते
तत उपलब्धेः ।

IV.88. पीयते हि सा तत्प्रवृत्तवृष्ट्युदकद्वारेण ।

III.166. कृत्स्नं तामिर्व्याप्तम् । ‘‘‘अथ चावर्धण-
श्रुतिः ‘सर्वे वा इदमम्ययस्’ इति ।

IV.125. विष्णातेः शौचार्थस्य । तद्वि प्रथमं
शौचसाधनम् । विपूर्वस्य सचतेर्वा । तद्वि
स्नानपानावगाहार्थिभिः सेव्यते ।

II.106. ब्रवीतेः शब्दार्थस्य । तद्विपतत् साकार-
शब्दं करोति । अशतेर्वा, तदावरणत्वात् ।
उभयस्माद्वा, मेघेभ्यो अश्रयते शब्दवच्चेति ।

IV.8. आभिमुख्येन शुच्यतेऽनेनेत्यायुधम् ।

II.156. मानेन स्वयुगेन परिमाणेन अन्यान् यद-

यत्र कामयन्ते तत्परा तमासत । इयं हि
शिथिरासीत् । तेषामिन्द्रः पक्षानच्छिनत् ।
तैरिमा बृहदिति ।

I.10.28. वृणोतेराच्छादनार्थात् आच्छादयति ह्यसौ
(वृत्रः) कृत्स्नं नमः । वर्ततेर्वा गतिकर्मणः—‘‘‘गच्छति
ह्यसौ कृत्स्नं नमः । वर्धतेर्वा वृद्धयर्थात् । ‘‘‘
ब्राह्मणोक्ता एवामी त्रयोऽप्यर्थाः—‘ यदि-
माल्लोकानावृणोत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम् । स इषु-
मात्रमिषुमात्रं विश्वम् अवर्धत’ इति ।

I.11.29. जोहुवाति पुनः पुनराह्वयति शब्दं
(जिह्वा) करोति, रसान् बादसे, जुहोति वा स्वा-
त्मनि ।

I.11.43. प्रकाशयत्यर्थान् । यद्वा खेशया सती
(कशा) वर्णव्यापत्त्यादिना कशा । वाग्धि मुखात्
काशते तत उपलब्धेः ।

I.11.52. पीयते हि सा तत्प्रवृत्तवृष्टिद्वारेण ।
(धेनुः)

I.12.5. व्याप्नोति सर्वमम्भः । तथा चाथर्वणी श्रुतिः
(अम्भः) ‘सर्वमिदमम्ययस्’ इति ।

I.12.15. यद्वा, विपूर्वात् ‘ष्णा शौचे’ विशेषेण
(विषम्) स्नात्यनेनेति विषम् । तद्वि प्रथमं शौच-
साधनम् । विपूर्वात् सचतेर्वा पूर्ववत् उप-
त्ययः । तद्वि स्नानपानावगाहार्थिभिः सेव्यते ।

I.12.19. ब्रवीतेः शब्दार्थात्, अश्रयतेर्वाऽवरणत्वात्-
(वृवूकम्) र्थात्, उभाभ्यां समुदिताभ्यां वा ‘‘‘क्रमे-
णार्थः । तद्विपतत् साकारशब्दं करोति ।
अश्रयति दिवोऽनावरणत्वात् मेघेभ्यो अश्रयति
शब्दवच्चेति ।

I.12.29. आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधम् ।
(आयुधानि)

I.12.52. मानेन स्वगतेन परिमाणेन अन्यान्

पेक्षमस्य महत्त्वं तान् जहाति अतिक्रामति,
मानशब्दाज्जहातेति शाकपूणिः ।

(महत्) स्वस्मादूनप्रमाणान् पदार्थान् जहाति
अतिक्रामति । 'मानशब्दाज्जहातेति' ।

(Compare Appendix II, page
334 also-)

III.166. आपः कस्मात् ? आप्रोतेः कृत्स्नं ताभि-
व्याप्तिम् । आप्रोतेः संप्रहर्कर्मत्वात् । अथ
चाथर्वणश्रुतिः 'सर्वे वा इदमम्मयम्' इति ।

I.12.53. कृत्स्नं ताभिर्हि व्याप्तिम् । आप्रोतेः संप्रह-
(आपः) कर्मत्वात् । तथा चाथर्वणिका श्रुतिः । 'सर्वे
वा इदमम्मयम्' इति ।

II.402. क्वचिच्च प्रथमा समानाधिकरणे शानच्
द्रष्टव्यः । तच्च दर्शयति रुजन्ति कूलानीति
रुजाना नद्यः ।

I.13.8. अत्र च प्रथमा समानाधिकरणे शानच्
(रुजानाः) भवति । 'रुजन्ति कूलानि ।

IV.35. तूर्णमश्नुते.....अथवा तीर्णेऽन्तरिक्षे
क्षियति निवसति । 'तूर्णशब्दात्
पूर्वपदम् । रक्षतेरश्नोतेर्वोत्तरपदमित्यर्थः ।

I.14.14. तूर्णमश्नुते गन्तव्यम् । तीर्णेऽन्तरिक्षे
(ताक्ष्यः) क्षियतीति ताक्ष्यः । तूर्णशब्दात् तीर्ण-
शब्दाद्वा पूर्वपदम्, अश्नोतेः क्षीयतेर्वोत्तर-
पदम् ।

II.252. तद्वि हरति तमः ।

I.17.9. हरति तमः ।

(हरः)

II.54. शृङ्गस्थानीयत्वाद्वा दीप्तिरत्र शृङ्गमुच्यते ।

I.17.11. शृङ्गशब्देनात्र शृङ्गस्थानीयत्वाद् दीप्तय
(शृङ्गाणि) उच्यन्ते ।

II.55. श्रितं हि तदाश्रितं मण्डले । 'शृणातेः'
वा हिंसार्थस्य । 'हिनस्ति हि तद्भीष्मे
प्राणिनः । शरणाय हिंसायै उद्वतमूर्ध्वगत-
मिति शृणातेरुद्वमेवेति पुनर्निर्वचनं द्विधातु-
जत्वेन । तम आदेर्हिंसार्थमित्यर्थः । अथवा
शरणं रक्षा, तदर्थम् । द्विधातुजमेव, रक्षति
हि प्राणिनः सस्यनिष्पत्त्यादिना ।

शिरसो निर्गतमिति वा । शिरःशब्दा-
भिर्गमेश्च शिरस आदित्याभिर्गतमित्यर्थः ।
'असावादित्यः शिरः प्रजानाम्' इति
श्रवणात् ।

„ श्रितं हि तदाश्रितं मण्डले । 'हिनस्ति तद्वी-
ष्मेण प्राणिनः । 'शरणाय हिंसायै गतं मस्त
कादेरुद्वतमूर्ध्वगतमित्यर्थः । शृणातेरुद्वतेष्व
रूपमित्यर्थः । 'अथ वा शरणं रक्षा, तद-
र्थमुद्वतं, रक्षति तत् । प्राणिनस्तस्य निष्प-
त्त्यादिना । शिरसो निर्गतमिति वा । शिरः-
शब्दाभिर्गमेश्च शृङ्गम् । शिरस आदित्या-
भिर्गतमित्यर्थः । 'असावादित्यः शिरः प्रजा-
नाम्' इति श्रवणात् ।

IV.65.66. विष्ट्वीति नेदं कर्मनामात्रं गृह्यते ।
किन्तु विषेव्याप्यर्थस्य क्रियाशब्दोऽयम् ।
स्नात्वादिवादीकारः । विष्ट्वी विष्ट्वा

II.1.6. स्कन्दस्वामी 'विष्ट्वीति नेदं कर्मनाम'
(विष्ट्वी) अतो विषेव्याप्यर्थस्य क्रियाशब्दोऽयम् ।
स्नात्वादिवादीकारः । विष्ट्वा व्याप्तिं कृत्वेत्यर्थः

व्याज्य कृतेत्यर्थः । कर्माणि कर्मनाम कर्माणि
प्रख्यातानि ।

IV. 26. कृष्टय इति मनुष्यनाम । कर्म यतो भव-
तीति । 'नैव कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठ-
त्यकर्मकृत्' इत्याह । कर्मवन्तो भवन्तीति
विकृष्टदेहा वा विविधं कृष्टो विक्षिप्तः परि-
कम्प्यनामभिव्यक्तिप्रियालुप्तानसमर्थो देहो
येषाम् ।

II. 252. लोका हरांसि । तेषु हियन्ते सर्वम् । त एव
वा मृत्युना कालेनाहियन्ते ।

III. 89. पूरयितव्याः कामानाम् ।

II. 142. धूर्वन्ति घ्नन्ति उपक्षयन्ति कर्माणीत्यर्थः ।

II. 143. धारयतेर्वा धूः, धार्यते हि सा बलीवदैः ।
अङ्गुल्योऽपि धार्यः सुवर्णनवोपलादीनि धारय-
न्तीत्युभयप्रकारेण निर्वचनम् ।

III. 152. श्रवः श्रूयत इति श्रवः कीर्तिः प्रशंसा ।

IV. 4. श्रूयत इति कर्मणि कारके । अन्नं वर्ण्यमानं
श्रूयते ।

II. 164. पातेर्वा रक्षणार्थस्य । रक्षितव्यं हि तत् ।
प्यायतेर्वा ।

I. 68. मघमिति धननाम मंहतेर्दानकर्मणः । तच्च
दीयते ।

II. 122. रिच्यतेऽवतिष्ठते, प्रयतः-त्रियमाणस्य,
पुत्रघनम् । न तेनैव सह त्रियत इत्यर्थः ।

IV. 89. अघ्या मध्यमस्थाना । कस्मात् ? अघ्नी
अघस्य दुर्मिक्षादेर्हन्त्री । अहन्तव्या वा ।
धर्मरूपेणैव स्पर्शनेनाघस्य पापस्य हन्त्री ।

शमीति कर्मनाम । कर्मणीति द्वितीयावहु-
वचनान्तत्वेनाभाष्ययत् ।

II. 3. 7. तथा च भाष्यकारः—'कृष्टय इति मनुष्य-
(कृष्टयः) नाम कर्मवन्तो भवन्ति' इति । तथा च
श्रीभगवद्गीतायाम्—'नैव कश्चित् क्षणमपि
जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।' इति । .....
विविधं कृष्टो विक्षिप्तः परिकम्प्यनामभिव्य-
क्तिप्रियालुप्तानसमर्थः । कः ? इत्यपेक्षायां,
सामर्थ्याद्देहः । स येषामस्तीति पूर्ववन्म-
त्वर्थीयः । तथा च भाष्यम्—'विकृष्टदेहा
वा' इति ।

II. 3. 10. हरन्ति पदार्थान्, प्रसह्य हियन्ते मृत्युनेति
(हरयः) वा ।

II. 8. 20. पूरयितव्याः कामानाम् ।
(पूरयः)

II. 5. 18. धूर्वन्ति घ्नन्ति उपक्षयन्ति कर्माणीत्यर्थः ।
(धूरः)

„ धारयतेर्वा औणादिके क्षिपि बाहुलकाद्
आकारस्य उकारः । अङ्गुल्या हि धार्य
सुवर्णादि धारयति ।

II. 7. 4. 'श्रु श्रवणे' । कर्मण्यसुन् । श्रूयते ह्यन्नं
(श्रवः) वर्ण्यमानं श्रवो यशः ।

II. 7. 6. 'पा रक्षणे ।' ..... रक्षितव्यं ह्यन्नम् । प्याय-
(पितुः) तेर्वा ।

II. 10. 1. मंहतिर्दानकर्म । दीयतेऽर्थिभ्यः ।
(मघम्)

II. 10. 2. रिच्यतेऽवतिष्ठते प्रयतः त्रियमाणस्य
(रेवणः) धनम् । धनिना सह न त्रियत इत्यर्थः ।

II. 11. 1. अघ्या । 'अहन्तव्या भवतीत्यघ्नी'
(अघ्या) इति भाष्यम् । अघस्य दुर्मिक्षादेर्हन्त्री ।
स्पर्शनेनाघस्य पापस्य हन्त्री वा । अहन्तव्या ।

- II. 387. निर्विवक्षयोपन्यास इति चेन्न निपात-
त्वात् । II. 15. 16. निर्विवक्षयोपन्यास इति चेन्न निपात-
(आद्युः) त्वात् ।
- II. 266. भरतेर्वा । द्वियन्ते हि तदर्थं योधानामा-
यूषि धनानि च । II. 17. 5. हृतेर्वा घः । द्वियन्ते हि तत्र योधा-
(भरे) नामाद्युषि धनानि च ।
- II. 380. आह्वयन्ते तत्रस्थैर्योद्धारः । II. 17. 7. आह्वयन्तेऽत्र परस्परं स्पर्धया योधाः ।
(आह्वे)
- III. 163. पृतनाः सेनास्तासां गमनार्थम् । यत्र II. 17. 9. पृतनानां सेनानामजनं जयनं वा यत्र ।
योद्धुं संगच्छन्ते । जयार्थं वा । (पृतनाज्यम्)
- III. 156. सङ्काः सचतेर्गतिकर्मणः सङ्गच्छन्ते वा II. 17. 14. सचतेर्गतिकर्मणो.....संकी-
तत्र योद्धारः संकीर्त्यन्ते वा । (सङ्का) र्थ्यन्ते तत्र योद्धारः । सम्यक् कृत्यन्ते
छिद्यन्ते आयुधैर्वा ।
- III. 163. प्रधन इत्यपठितमपि सामर्थ्यात् संग्राम- II. 17. 17. प्रधन इत्यपठितमपि संग्रामनाम ।
नाम । प्रकीर्णान्यस्मिन्निति प्रवृत्तरूपेणोप- (मीळे) प्रकीर्णान्यस्मिन्निति आभरणरूपेण प्रक्षिप्ता-
क्षितानीत्यभिप्रायः । यत्र तु परस्परं जिघां- नीत्यभिप्रायः । यत्र परस्परं जिघांसतां
सतां प्रवृत्तिस्तत्रोपपन्नतरं निर्वचनम् । प्रवृत्तिस्तत्रोपपन्नतरं निर्वचनम् । चूडामणि-
चूडामणिमुकुटकटकादिविक्षेपात् । कटकविक्षेपात् ।
- III. 157. संपूर्वाद्देतेः सम्पदादि क्रिपि । संभक्ष- II. 17. 22. सम्पूर्वाद्देतेःक्रिप् सम्भक्षयन्ति यो-
णात् परस्परस्यायुषाम् । समदन्तीति समदः (समत्सु) ज्वणामाद्युषि । सम्पूर्वात् 'मदी हर्षे' इत्यस्मा-
संग्रामा उच्यन्ते । मदतेर्वा क्रिपि हर्षकर्मणः द्वा । क्रिपि समो मलोपः । संहृष्यन्ति तत्र
पूर्ववत् संहृष्यन्ति हि तत्र योद्धारः । सुभटाः ।
- II. 149. मध्यन्ते हि तत्र योधाः, स्खलतेर्वा, स्ख- II. 17. 38. मध्यन्ते हि योद्धारस्तत्र । 'स्खल
लन्त हि तत्र योधाः । (खले) सञ्चलने' इत्यस्माद्वा घः । व्यत्ययेन
सकारलोपः । स्खलन्ति तत्र कातराः ।
- IV. 9. द्यतेः खण्डनार्थस्य । द्युतेर्वा उज्ज्वलत्वात् । II. 20. 1. द्योततेः । उज्ज्वलत्वात् । द्यतेर्वा..... ।
(दिद्युत्)
- I. 119. पवतिर्गतिकर्मा, गन्तारं शत्रूणामुपरि । II. 20. 5. पवतिर्गतिकर्मा । 'अच इः ।' गन्ता
(पविः) शत्रून्, गम्यतेऽनेन यथा इति वा ।
- II. 152. वर्जयति प्राणैरिति केचिद् वाक्यशेषमध्या- II. 20. 9. वर्जयति प्राणिः शत्रून् । अन्ये वर्जयति-
हरन्ति । अन्ये वर्जयतिमेव विनाशार्थं (वज्रः) मेव विनाशार्थमाहुः । विनाशयति शत्रून् ।
वर्णयन्ति ।
- „ तत्र कुत्स इत्येतद्यथा वज्रः, तदा कृन्ततेः, II. 20. 11. कृन्ततेः । 'स्तुवृषिकृत्युषिभ्यः कित'

छिनतीति कुत्सः, ऋकारस्योकारः सोना- (कुत्सः) इति सप्रत्ययः । कृन्ततेरकारस्य बाहु-
मकरणः । लकादुत्वम् । कृन्ताति शत्रून् ।

II.455. मेघस्य पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः प्रदेशाः II.20.12. मेघस्यान्तं पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः
कुलानीव । शातनं तेषाम् । (कुलिशः) प्रदेशाः कुलानीव, तेषां शातनात् ।

IV.8. तीक्ष्णं ह्यायुधं योद्धारमुत्साहयति । II.20.14. तीक्ष्णमिहायुधं योद्धारमुत्साहयति ।
(तिग्मम्)

II.55. प्रभवति हि तत्सर्वस्यानुग्रहाय । III.1.4. भवति तत् सर्वस्यानुग्रहाय ।
(भूरि)

II.326. तवतेर्दृढ्यर्थस्य । III.3.6. तवतिर्दृढ्यर्थः ।
(तवसः)

III.144. अथवा उरु भातीति ऋभुर्विस्तीर्णमन्त- III.3.10. उरु विस्तीर्णं भाति । ऋतेन सत्येन
रिक्षम् । तस्मिन् यः क्षयति वसति स (ऋभुक्षाः) यज्ञेन वा भाति भवति वा ऋभुः ।
ऋभुक्षाः । अथवा ऋभवः सौधन्वनास्तेषां क्षयते रैश्वर्यकर्मणः क्षयतेर्वा.....ऋभूणां
यः क्षयति राजति ईष्ट इत्यर्थः स क्षयति ईष्टे, ऋभौ महति स्थाने निवसति
ऋभुक्षाः । वा ।

IV.107. उक्षा उक्षतेर्दृढ्यर्थस्य । III.3.11. उक्षा । उक्षतेर्दृढ्यर्थत्वात् ।
(उक्षा)

II. 68. तद्धि स्वमाश्रयमावृणोति । III.7.2. तद्धि स्वाश्रयमावृणोति ।
(वत्रिः)

IV.92. या वामं या वननीयं संभजनीयम् । III.8.9. सम्भजनीयो हि प्रशस्यः ।
प्रशस्यनाम वा प्रशस्यम् । (वामम्)

II.347. अवयुनम् अकान्तमप्रज्ञानं वा । III.8.10. कान्तिमान् प्रज्ञावान् वा ।
(वयुनम्)

III.146. स्तुत्यो ह्यसौ लोकस्य । स्तोता वा III.15.3. स्तुत्यो लोकस्य । स्तोता वा देवानाम् ।
देवानाम् । (गृत्सः)

II.111. बृहती मनीषा, मनस ईश्वरस्तुतिः प्रज्ञा III.15.11. यद्वा मनस ईषा स्तुतिः प्रज्ञा वा
वा, मनस ईषया मनःपूर्विकाया महत्या (मनीषिणः) मनीषा ।
स्तुत्या वा ।

II.18. कुर्वन्ति कर्माणीति करवः । III.18.2. कुर्वन्ति कर्माणि ।
(करवः)

II. 185. कूपं कुत्सितं पानमस्मिन्निति, कृच्छ्र- III. 23. 1. कुत्सितं पानमत्र, कृच्छ्रसाध्यत्वात्

साध्यत्वात् शौचासम्भवाद्वा । कुप्यन्ति वा (कूपः) शौचासम्भवाद्वा । ...कुप्यन्त्यस्मै मनुष्या
तत्र मनुष्यास्तृष्णया परस्पररेणेति । दुरादानजलत्वात् ।

- IV. 15. अवतं अवातितमधोपतमात्मनोऽधः स्थित- III. 23. 7. अवातति खन्वमानोऽधो गच्छति ।
मित्यर्थः । (अवतः)
II. 164. वनर्षं वनगामिनौ अरण्ये मुष्णन्तौ । III. 24. 9. तस्करो हि मोषणार्थं सदा वनं गच्छति ।
„ वनगुर्वनगामीति । (वनगुः)
III. 20. निष्पः अन्तर्हितः । III. 25. 1. निर्भीक्षं बद्धिर्नीतं, निर्गतमन्तर्हितं वा ।
(निष्पयम्)
III. 105. प्रपूर्वस्येतेः परापूर्वस्य वा वेतेर्गति- III. 26. 5. ईरयतेर्बह्वेर्गतिर्कर्मणो वा संसाधनेऽर्थे
कर्मणः परावच्छन्द इति दर्शयति प्रेरितवत् (परावतः) वर्तमानात् प्रोपसर्गात् परोपसर्गाद्वा ... प्रश-
इत्यादिना । प्रकर्षेणेतितादादित्यात् पराग- च्छस्य पराभावः । प्रकर्षेण ईरति विक्षिप्तं
तादस्यामेरित्वादिना । परागतमिव वा तद्भवति ।
IV. 94. परावतः दूरनामेदं दूरत् प्रेरित इति ।
परावत इत्यस्य निर्वचनं प्रकर्षेणेतितात् परा-
गतात् प्रवेशाद्वा ।
II. 187. अमीके अम्यक्त आसन्न इत्यर्थः । सोप- III. 29. 1-2. पितृशब्द आसन्नार्थः विप्रकृष्टदेश-
सर्गौ सप्तम्यन्तौ दृष्टविति तथा षष्ठितौ । (प्रपित्वे, अमीके) काल्प्योः प्राप्तिः प्रपित्वे इति । ...
पितृ इत्यासन्नार्थः, ... विप्रकृष्टदेशकाल्प्य- अम्यक्ते आसन्ने इत्यर्थः । सोपसर्गौ सप्तम्य-
प्रपित्व इति । न्तौ यथादृष्टविति षष्ठितौ ।
II. 188. दन्नम्, दन्तोतेः वधार्थस्य, तन्नि सुदम्भं III. 29. 3-4. दन्नमिति दन्तोतेर्बन्धकर्मणः । ... सुद-
सुच्छेदं भवति अल्पत्वात् । सु-शौकर्वेच । (दन्नम्, अर्मकम्) म्भं सुच्छेदम् अल्पत्वात् । सुसौ-
अर्मकमवहृतम् — ऊनपरिमाणम्, हृस्वरस्व- कर्णेण । ... हकारस्य भकारे गुणे रपरत्वे अकारे
व अक्षरम् । बोपजने च अर्मकमिति निष्पत्त्यते । अवह-
तमूनपरिमाणमित्यर्थः ।
II. 192. स्वेनस्मना भूतग्रामं धारयत इति स्वचे । III. 30. 1. स्वेनात्मना भूतग्रामं धारयतः ।
(स्वचे)
„ पुराणि वा धारयिष्यौ पुरन्धी । II. 30. 2. पुराणि धीयन्तेऽनयोः ।
(पुरन्धी)
II. 388. ताभ्यां हि विविधं रुद्रानि सर्वभूतानि । III. 30. 4. आभ्यां हि विविधं रुद्रानि सर्व-
भूतानि ।

II. 197. हन्तेर्लिङुत्तमैकवचने वा 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वाभावो नकारलोपश्छान्दसत्वादित्वाह-
जाचानेत्यर्थः इति ।

II. 199. यद् यस्मिन्निधीयते स्थाप्यते मृगपक्षि-
ग्रहणाय इति निर्वचनम् ।

II. 202-203. अथवा योनिः शितामः.....।
तेन शितामतो गुदादित्यर्थः ।

श्यामं वा यजमांसं कालेयकाल्यं शिताम
उच्यते । श्वेतं वा मांसं मेद आह्वयम् । ...
दोः बाहुः । स शिताम भवति । अङ्गे
भित्तत्वाद् । भित्तशब्दस्य पृषोदरादित्वाद्
रेफस्य लोपः । त इत्यस्य दीर्घत्वम् मश-
ब्दश्चोपजवः । .....
मुहोऽत्र योनिश्चत इत्युक्तम् । स हि
विहितः । ' चिच् बन्धने ' । विविधं
क्षितो बद्धो भवति । मुदो हि पुरीषो-
त्सर्गवेलायां विकसति । संकुचत्यन्यदा ।
न च विविधं बद्धस्य विकसनमुपपद्यते ।
सितशब्दस्य सकारस्य शकारः । तशब्दस्य
दीर्घत्वम् । मकारश्चोपजनः । पृषोदरादित्वाद् ।
शितिशब्दः श्वेतवर्णवचनः । तस्येकारस्या-
कारः । मांस इत्यस्यापि आकारस्य ह्रस्वत्व
अनुनासिक 'स'शब्दलोपः ।

II. 206. मेहना मंहतेः दानकर्मणः । अकारस्य
एकारः । अनुस्वारलोपश्च । शाकल्यपक्षे
मंहनीयं दानार्हम् । अस्ति तव । छन्दो-
गानां तु मेहनाशब्दो नैवास्ति । 'यदिन्द्र
चित्र मेह नास्ति' इत्येवरूपः पाठः । ...
असंख्येयैर्षिषर्मप्रसङ्गेन वेदमस्या ऋचः
शाकान्तरे वेदान्तरे वाऽधीतस्या अवयवस्य
व्याख्यानां द्रष्टव्यम् ।

IV. 1. 1. हन्तेर्लिङुत्तमैकवचने णलि द्विवचने 'अ-
(जहा) भ्यासाच्च' इति कुत्वाभावो नकारलोपश्छा-
न्दसत्वाद् । जचानेत्यर्थः ।

IV. 1. 2. निधीयते स्थाप्यते मृगपक्षिग्रहणाय ।
(निधा)

IV. 1. 3. भित्तशब्दस्य रेफलोपः । 'त' इत्यस्य
(शिताम) दीर्घत्वं मशब्दश्चोपजनः । अङ्गे भित्त-
त्वाद् दोः शिताम । सितशब्दस्य वा सका-
रस्य शकारः । अन्यत् पूर्ववत् । योनिः
शिताम । योनिगुदम् । विधितः विविधं
सितो बद्धो भवति पुरीषोत्सर्गवेलायां विक-
सति । संकुचत्यन्यस्मिन् । न च विविधं
बद्धमेतदुपपद्यते । यद्वा श्यामशब्दस्य
यकारस्य सम्प्रसारणम् । तशब्दस्यागमः ।
श्यामत्वाद्यच्छिताम । यद्वा शितिशब्दस्य
श्वेत (वर्ण) वचनपर्यायस्य तिकारेकारस्या-
ऽऽकारः । मांसशब्दस्याकारस्य ह्रस्वत्वम् ।
अनुनासिकसशब्दयोल्लोपः । श्वेतमांसत्वा-
न्मेदः शिताम ।

IV. 1. 4. मंहतेर्दानकर्मणो युच् । बाहुलकादकार-
(मेहना) स्यैकारो नकारलोपश्च । ... मंहनीयं दानार्हम् ।
छन्दोगानां म इह ना इत्येवरूपः पाठः । प्रस-
ङ्गेन च वेदान्तराधीतस्यावयवस्य व्या-
ख्यानं भाष्यकारेण कृतम् ।

- II. 207. मेरूनसीति । अनेकर्थश्च । दमे मनो यस्य स दमूना अक्रूर इत्यर्थः । अथवा दानं । मनो यस्य सः । अथवा दान्तेषु शीलवत्सु पुरुषेषु । दान्तं वा मनो यस्य सः । अपि वा दम इति गृहनाम । सामर्थ्याच्चात्र यजमानगृहे वर्तते । तस्मिन् दमेदं गृहमिति । एवं मनो यस्य स दमूनाः । सर्वेष्वेतेषु वर्णानां लोपविकारौ दर्शयितव्यौ ।
- II. 208. मूषिकाः पुनरुष्णातेः । ता हि सुस्थापितमपि हरन्ति ।
- II. 212. ईष्यतेर्गतिकर्मणः । ईष्येवा इच्छार्थस्य 'इषिमदिमुदिसुरवी' त्र्यौणादिकरप्रत्ययान्तस्य । ऋषेवा दर्शनार्थस्य रूपम् । गतेन त्वां प्रति त्वद्धानपरेणेत्यर्थः । एषिन्नापि त्वत्साध्यस्य पलस्य द्रव्यं वा सर्वार्थानाम् ।
- II. 211. मनोविशेषणमेतत् ।
- II. 213. लोप्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य । तात् 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति छान्दसस्तनादेशः । तत्र तशब्द एवार्थवान् नशब्दस्त्वनर्थक उपजनश्चात्र विकरणो धातुर्वा तन्त्रमित्यस्य प्रतिपादनार्थमाह । कर्तन हन्तन यातनेति । अनर्थका उपजना भवन्तीति बहुवचनं भाष्ये । आद्येऽप्येवंरूपा उपजनाः सन्तीत्यस्य प्रतिपादनार्थम् ।
- II. 216. जगधं भक्षितमन्नमस्मिन् प्रियते तिष्ठति धीयते वा प्रक्षिप्यते ।
- II. 219. तनोतेर्निष्ठायां मतुपि उपधाया इकारो वकारस्य सम्प्रसारणं परलोपश्च । एवं तुदेस्तुन्नवत् । अत्राप्युपधेत्वं संयोगस्य च तत्त्वम् । परं पूर्ववत् । तिलमात्रतुन्न-
- IV. 1. 5. 'दम उपशमे दाने वा' । दान्तेषु पुरुषेषु वा, (दमूनाः) दमे यज्ञगृहे वा मनो यस्य स दमूनाः । 'दमशब्दो व्याख्यातो गृहनामासु । 'दमेरूनसिः' इति वैयाकरणाः ।
- IV. 1. 6. मूषिकाः । सुगुप्तमपि मुष्णन्ति हरन्ति । (मूषः)
- IV. 1. 7. 'इषु इच्छायाम्' । 'इषिमदिमुदि' इत्या- (इषिरेण) दिना किरच्प्रत्ययः । यद्वा ईष्यतेर्गतिकर्मणः । ऋषेर्देशानार्थस्य वा बाहुलकात् किरच् इषभावश्च । मनोविशेषणमेतत् । एषिशब्दात् सामर्थ्यस्य । यद्वा त्वां प्रति गतेन त्वद्धानपरेणेत्यर्थः । द्रष्टा वा सर्वार्थानाम् ।
- IV. 1. 8. करोतेर्लोप्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य तशब्दः । (कुरुतन)तस्य तात् । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति छान्दसस्तनादेशः । तत्र तशब्द एवार्थवान् नशब्दस्त्वनर्थकः । कुरुतनेत्यस्य प्रतिपादनार्थमाह भाष्यकारः 'कर्तनयातनहन्तनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति' इति । अत्र बहुवचनमन्येऽप्येवंरूपा उपजनाः सन्तीति प्रदिपादनार्थम् ।
- IV. 1. 9. जगधं भक्षितमन्नमस्मिन् प्रियते तिष्ठति (जठरम्) धीयते वा प्रक्षिप्यते ।
- IV. 1. 10. तनोतेस्तुदेव निष्ठायां मतुपि उपधाया (तितउ) इत्वं दकारलोपो वकारस्य सम्प्रसारणं परलोपश्च । तिलमात्रं तुन्नं वा । तिलशब्दाप्तिः । तुन्नशब्दादुकारतकारौ । मत्वर्थे बहुव्रीहिः ।

मिति वेति । तिलशब्दार्थस्तदितकारोद्योतश-
ब्देन व्युत्पन्नः परलोपश्च । मयडर्थे बहुव्रीहिः ।

„ ततेन मध्ये तुभैदिच्छद्रैस्तिलमात्रैश्च तद्वत् ।

II.449. ते ह्यन्नं गन्धं च प्रति छप्ते भवतः ।

II.221; 317. शिप्रे हनू नासिके वा ।

II.221. मध्यशब्दात् 'सुपां सुलुक्' इत्येवमयम-
कारः सप्तम्याः स्थाने छान्दसत्वात्, मध्ये
इत्यवगमः ।

II.224. तृतीयैकवचने वा 'सुपां सुलुक्' इति
पूर्वसवर्णः । मदिष्णू मदिष्णुना वेत्यवगमः ।

II.226. ते च सप्त, तेषां य अन्तर ईरिताः प्रेरता
विरला इत्यर्थः । .....
अश्वस्यान्त एकत उरोऽन्यतो जघनं स
येषामीर्मा प्रेरितः पृथुरित्यर्थः ।

II.228. कायमानश्चायमानो योनिद्वेन पश्यन्नि-
त्यर्थः । कामयमानो वा ।

„ लुब्धमित्यवगमः ।

II.229. अनुशाथिनं वाशिनं वेत्यवगमः । अमि-
रभिषेयः ।

II.230. शीरम् अनुगम्य भूतानि जङ्गमानि जाठ-
रात्मना स्थावराणि च सूक्ष्मेण चाभिव्यक्त-
शक्त्यात्मनाऽयं शेते व्यवतिष्ठते अभ्राति वा,
एवंशीलः स शिरोऽभिः, तं शीरमनुशाथिनं
वेत्यर्थः ।

II.231. बहुवचनस्य स्थान एकवचनम् । विदधेषु
इत्यवगमः । विविधं हिंसितेषु अधःकृते-
ष्वित्यर्थः ।

II.231. हुपदेषु दारुमयेषु पादुकाख्येषु ।

II.232. तीर्थे पानायावगाहनाय वा क्षिप्रमाग-
च्छन्ति ।

ततेन मध्येन तुभैदिच्छद्रैस्तिलमात्रैश्च तैस्त-
द्वत् ।

IV.1.11. अन्नं गन्धं च प्रति छप्ते भवतः ।

(शिप्रे)

„ हनू नासिके वा ।

IV.1.12. मध्यशब्दात् सप्तम्येकवचनस्य 'सुपां
(मध्या)सुलुक्' इत्यादिना आकारः । 'मध्ये' इत्यर्थः ।

IV.1.13. तृतीयैकवचनस्य वा 'सुपां सुलुक्' इत्या-
(मन्दू) दिना पूर्वसवर्णः । मदिष्णू मदिष्णुना वा ।

IV.1.14. ते च सप्त, तेषां ये अन्तः ईरिताः
(ईमान्तासः) प्रेरिता विरला इत्यर्थः । अथ वा
अश्वस्य अन्तो जघनं स येषामीर्मा पृथुरे-
त्यर्थः ।

IV.1.15. चायमानः । चकारस्य ककारः । यद्वा
(कायमानः) कामयमान इत्यस्य मकारलोपः ।

IV.1.16. लुब्धमित्यर्थः ।
(लोभम्)

IV.1.17. अयममिरुच्यते । अनुशाथिनमाशिनं
(शीरम्) वा । अनुगम्य भूतानि जङ्गमानि जाठ-
रात्मना, स्थावराणि च सूक्ष्मेण अनभिव्य-
क्तशक्त्यात्मना यः शेते व्यवतिष्ठते अभ्राति
वा । एवंशीलः ।

IV.1.18. बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । विवि-
(विदधे) धं हिंसितेषु कुपितेषु इत्यर्थः ।

IV.1.19. हुममयेषु पदेषु पादुकाख्येषु इत्यर्थः ।
(हुपदे)

IV.1.20. तुग्व तीर्थमित्यर्थः । तत्रि पानायावगा-
(तुग्वनि) हनाय वा क्षिप्रमागच्छन्ति ।

- II.233. नमतेर्मकारात्परं सकारागमः । IV.1.21. नमेर्मकारात्परः सुगमगमः ।
(नंसन्ते)
- III.78. नसतिराम्रोतेनमेर्तर्वाथै । आप्नुवन्ति IV.1.22. अत्राम्रोतेनमेर्तर्वाथै वर्तते । 'आप्नुव-
नमन्ति वा तं प्रति । (नसन्त) न्ति नमन्ति वा ।
- II.234. 'ब्राह्मण इदमाहृतम्' इत्यादौ दर्शनादाह्वि- IV.1.23. 'ब्राह्मण इदमाहृतम्' इत्यादिप्रयोगदर्श-
र्वचनार्थे वचनवन्तः । (आहनसः) नात् अहन्तिर्वचनार्थः । आहननकन्तः,
„ आहननवन्त इत्यवगमः । वचनवन्त इत्यर्थः ।
- II.235. अघनि उपपदे सदेः सनेर्वा 'अन्येभ्योऽपि IV.1.24. अघनि उपपदे सदेः सनेतेर्वा 'अन्ये-
इत्यते' 'कविप्र' इति किपि रूपम् । (अघसत्) भ्योऽपि इत्यन्ते' 'किप् च' इति किपि
रूपम् ।
- II.238. इध्मिणो गन्तार इधितारो वा स्तुतीनां IV.1.25. इधितारो इधिषां स्तुतीनां च गन्तारो
इधिषां च द्रष्टारो सर्वाध्यानामित्यर्थः । [(इध्मिणः) द्रष्टारो वा सर्वाध्यानाम् ।
- „ देवताः प्रत्यूहमानत्वादहःशब्देनात्र स्तुति- IV.1.26. देवताः प्रत्यूहमानत्वाद् वाहः स्तुतिः ।
रुच्यते । अथवा एतद्रूपसमीपे तदुदकस्यो- (वाहः) अथ वा यदेतद् कूपसमीपे तदुदकस्यो-
द्धृतस्य स्थानमावाह इति लोके प्रसिद्धम् । द्धृतस्य स्थानमावाह इति लोके प्रसिद्धम्,
तत्सादृश्याद् सोमरसस्य पूर्णमधिष्वण इति तत्सादृश्याद् सोमरसस्य पूर्णमधिष्वणं
चर्म वाह इत्युच्यते । चर्म वाह इत्युच्यते ।
- IV.75. तक्तेर्गतिकर्मणः । सर्वतो गच्छतीति । IV.1.27. परिपूर्वात् तक्तेर्गतिकर्मणो मनिन् । प-
अथवा तक्म्योष्णं तत्परित उभयत एनां (परितक्म्या) रित सर्वतो गच्छति सर्वस्मिन् देशे
परिपृच्छ वर्तत इति । तदुक्तं तक्मेत्युष्ण- रात्रिरस्ति । अथ वा तक्म्योष्णं तत्परित
नाम तक्तीति सत इति । तेन परिमित- उभयत एनां परिपृच्छते वर्तत इति । तदुक्तं
कर्मा स 'परितक्म्येति । 'तक्मेत्युष्णनाम तक्त इति सतः' इति ।
तेन परितक्मा सति यकारोपजनेन परि- तक्म्या ।
- II.240. सु इति इते सूते इत्यवगमौ । विकल्पेन IV.1.28. सुपूर्वादेतेः क्तप्रत्ययः । 'बृह् प्राणिगर्भ-
एतेः क्तप्रत्यये इतः । तस्मिन् सु इत्युपस- (सुधिते) विमोचनयोः' इत्यस्य वा क्तः । छान्दस-
र्गस्य यणादेशे प्राप्ते छान्दसत्वादुबद् । 'बृह्- त्वादिङागमः । उबद् च । सप्तम्येकवचनम् ।
प्राणिगर्भविमोचनयोः' इत्यस्य वा क्तप्रत्यये शोभनं गम्यते यत्र स्वर्गादौ तद् प्रसूते
इङागम उपजनः । सुगते प्रजायामिति प्रजायां वा ।
वेत्यर्थः ।

I 244. ददातेः । 'आतो मनिन् कनिन्विपय' इति IV.1.32. ददातेः 'आतो मनिन्कनिन्विपय' इति

कर्मणि वनिप् प्रत्ययः । ततो दावच्छब्दात्
चतुर्थी सा च षष्ठ्यर्थे द्वितीयार्थे वा ।

II.247. कूपशब्द उपपदे अर्तेर्नत्वर्थस्य कर्मण्यणि
कूपारः। अकूपारः कच्छपो हि सति सम्भवे
बाधा गच्छति न कूपम् । अल्पोदकत्वात् ।

II.247. 'शो तदुकरणे' । इत्यस्य व्यत्ययेन क्षपेः
शौ औकारस्येते यत् छान्दसं रूपम् ।

II. 249. अप्रायुवोऽतिच्छिन्नचेतस्का अप्रमाद्यन्त
इत्यर्थः ।

,, च्यावयिता स्तोमानम् । देवानां प्रतिगम-
यिता स्तोतेत्यर्थः । रुढत्वाच्च तक्षादिब-
तिप्रसङ्गनिवृत्तिः ।

II.252. ज्योतिर्हरः । तद्धि हरति तमः । उदकं
हरः । तदपि च हरति सर्वम् । लोका
हरासि । तेषु ह्रियते सर्वम् । त एव वा
मृत्युना कालेनाह्रियन्ते ।

II.253. व्यन्त इत्यत्र य एष धातुः स दयति-
वदनेकार्थं इत्यर्थः ।

II.255. वाशीशब्दः छेदनब्रव्यविशेषवचनस्तस्य
सकारस्य शकारेण व्यापतिः ।

II.256. विषम इत्यवगमः ।

II.257. अतीरे बालिशसमानजातीयविषयत्वात् ।

II.258. अतिरेकः पुनरुक्तमुच्यते तस्य नाम
पुनर्ज्ञायमानत्वात् । .....
बालिशो मूर्खस्तस्य वा नमः । स हि ज्ञात
एव केवलं न कस्मैचित् पुरुषार्थमकरोत् ।
तत्र निगमः पर्येष्यः ।

II.263. ऐतिहासिकानां देवानां माता उच्यते ।
नैरुक्तानामदीनप्रदिगुणः । अध्यात्मपक्षे
प्रकृतिः ।

(दावने) व्यत्ययेन कर्मणि वनिप् । ततः षष्ठ्यर्थे
द्वितीयार्थे वा चतुर्थी ।

IV.1.33. कूपशब्दे कर्मण्युपपदे अर्तेः कर्मण्यण् ।
(अकूपारस्य) न कूपारः अकूपारः । कच्छपो हि सति
सम्भवे ह्रदं गच्छति न कूपमल्पोदकत्वात् ।

IV.1.34. 'शो तदुकरणे ।' बिबादिः परस्मैपदी ।
(क्षिणीते) व्यत्ययेन शपः शौ औकारस्येतेवमात्मने-
पदञ्च ।

IV.1.37. अप्रायुवः, अप्रगतमनस्काः न प्रमाद्यन्त
(अप्रायुवः) इति ।

IV.1.38. देवान् प्रति स्तोमानां च्यावयिता स्तोते-
(च्यवानः) त्यर्थः । रुढित्वादिप्रसङ्गनिवृत्तिः ।

IV.1.40. हरो ज्योतिरुदकलोकवाचकम् । ज्योति-
(हरः) हरति तमः । उदकं वहत् हरति सर्वम् ।
लोकेषु ह्रियते सर्वम् । त एव वा कालेन
मृत्युनाह्रियन्ते ।

IV.1.42. व्यन्त इत्यत्र य एष धातुः स दयति-
(व्यन्त) वदनेकार्थं इत्यर्थः ।

IV.1.44. वाशीशब्दः छेदनब्रव्यविशेषवचनः,
(वाशी) तस्य सकारस्य शकारेण व्यापतिः ।

IV.1.45. विषमः ।

(विषुणः)

IV. 1. 46. अतिरेकबालिशसमानजातीयानां
(जामिः) वाचको जगमिशब्दः । अतिरेकः पुनरु-
क्तमुच्यते, पुनर्ज्ञायमानत्वात् । .....
बालिशो मूर्खः । स हि ज्ञात एव न केवलं
कस्मैचित् पुरुषार्थमाकरोत् । अत्र निगमः
पर्येष्यः ।

IV.1.49. ऐतिहासिकानां मते देवभक्ता नैह-
(अदितिः) कानां मते अदीनादिगुणः । अथ
वस्तुपक्षे प्रकृतिः ।

II.265. प्रेरितवन्तः ।

II.266. बद्धस्ताडितो बाह्वन् वेगश्रान्तो जसुरि-
रुच्यते ।

II 267. मन्दतेः स्तुतिकर्मणो षमि मदनं मन्दः
स्तुतिस्तद्वान्मन्दी । छान्दसत्वात् 'अत
इनिठनौ' नेष्यते । 'एकाक्षरात् कृतो जाते
सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ' इति ।

II.269. कर्माणीत्यभिधेयवचनम् । दसयंत एनानि ।

II.274. यदुदात्तं तत्प्रथम देशविषयं द्रष्टव्यम् ।
यदनुदात्तं तदन्वादेशविषयम् । .....
तथो हरणे दर्शनात् । 'अस्या ऊ बु णः'
'अस्य वामस्य' इति । इतरत्रापीति 'दीर्घा-
युरस्या यः पतिः' 'तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो
अस्य' इति । .....

II.275. तीव्रः स्फुटोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत्
तीव्रार्थमतिशयेन तीव्रार्थतरं यदुदात्तं तद-
तिशयेन स्फुटप्रयोजनम् । तदर्थस्यान्येना-
दिष्टत्वात् ।

II.286. अविद्यमानं ध्यानमस्मिन्स्तदिदमन्धः ।
किं पुनर्ध्यानम् ? दर्शनम्, तद्धि तमसि न
भवति आलोकभावात् ।

II.288. परस्परेणासमिन्नीभवन्त्योः विक्षिपन्त्या-
वाभितान् ।
हन्तिकर्मेत्यर्थावगमं दर्शयति ।

II.290. 'तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति
ब्रह्महत्याम्' इति हन्ति विनाशयति व्यपो-
हतीति हन्यर्थे तरतेः प्रयोगदर्शनात्तदमर्थ-
नवगतम् । किन्तर्हि ? उकारवकारानवग-

IV.1.50. प्रेरितवन्त इत्यर्थः ।

(एरिरे)

IV.1.51. ताडितो बद्धमुक्तो हतवेगश्रान्तो
(जसुरिः) जसुरिः ।

IVI.53. मन्दतेः स्तुतिकर्मणो षमि मन्दः स्तुतिः ।
(मन्दिने) छान्दसत्वात् 'अत इनिठनौ' नेष्यते ।
'एकाक्षरात् कृतो जाते सप्तम्यां च गतौ
स्तुतौ (स्मृतौ)' इति ।

IV.1.56. दंसयः कर्माणि । दंसयन्त्येनानि ।

(दंसयः)

IV.1.61-62. शब्दान्तरेणानादिष्टस्य सन्निधिवि-
(अस्याः । अस्य) शिष्टपदार्थलक्षणस्याभिधेयस्योच्चा-
रणं प्रथमादेशः । आदिष्टस्य तस्योच्चारणम-
न्वादेशः । तत्र प्रथमादेशविषयत्वादुदात्तम् ।
पदद्वयं तीव्रार्थतरमतिस्फुटप्रयोजनम् ।
अन्यानादिष्टस्वार्थत्वात् । अन्वादेशविषय-
त्वादनुदात्तं पदद्वयमल्पीयोर्येतरमतिशयेना-
स्फुटप्रयोजनम् । अन्यादिष्टस्वार्थत्वात् ।
'अस्या ऊ बु ण उप सातये भुवः' 'दीर्घा-
युरस्या यः पतिः' 'अस्य वामस्य पलितस्य
होतुः' 'तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य' ।

IV.2.6. अविद्यमानं ध्यानं दर्शनमस्मिन् आलो-
(अन्धः) काभावात् ।

IV.2.7. परस्परेण सन्निधौभवन्त्यौ । अवक्षिप-
(असञ्चन्ती) न्यावाभितान् वा ।

IV.2.8. अत्र तु हन्यर्थः ।

(वदुष्यति)

IV.2.9. तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां विनाशयन्ति
(तरुष्यति) व्यपोहतीति हन्यर्थे तरतेः प्रयोग-
दर्शनात् तरतेरुकारवकारबुपजनान्नित्याहुः ।

मात् शब्दानवगतमेवैतद् इति वर्णयन्ति ।

II.291. भन्दतेः स्तुतिकर्मणः ।

IV.2.10. भन्दतेः स्तुतिकर्मणः

(भन्दनाः)

II.292. भन्दनाः स्तुतीः ।

” भन्दना स्तुतिरित्यर्थः ।

II.294. आङ्पूर्वस्य हन्तेरप्रत्यये आहन्तीत्याहना
इत्येतद्रूपं भवति । तस्य संबुद्धौ आहनः ।
असभ्यवचना मामाह ।

IV.2.11. आहन्तेरमुनि आहन्ति आहनाः सम्बुद्धौ
(आहनः) आहनः असभ्यवचनादाहन्तुः ।

II.295. अश्रोतेरक्षाः । तस्य च ‘उदितो वा’
इति विभाषितेद्वात् लुङि सिचि अनिद्-
पक्षे अष्टेत्यनवगमः । इदपक्षे अशिष्टेति ।

IV.2.12. अश्रोतेर्लुङि सिचि ‘उदितो वा’ इति
(सोमो अक्षाः) अनिदपक्षे आङागमे च आष्टेति ।
इदपक्षे आशिष्टेति ।

II.299. अवनादित्यर्थप्रतीतिवचनम् ।

IV.2.15. अत्र अवनं गमनं रक्षणं तर्पणं वा ।

II.298. अतो रक्षणतर्पणमात्रम् ।

(कृतिः)

II.299. ‘हासतिः स्पर्धायाम्’

IV.2.16. हासतिः स्पर्द्धायां हर्षणे वा वृत्तंते ।

III.174. हासमाने स्पर्धमाने परं हृष्यन्तौ वा ।

(हासमाने) स्पर्धमानौ परस्परं हृष्यन्तौ वा ।

II.299. पङ्भिः पानैः सोमस्य स्पाशनैर्वा बन्धनैः
स्पर्शनैस्तव गुणानां स्तुतिलक्षणैः ।

IV.2.17. पानैः सोमस्य । यद्वा स्पाशनैर्बन्धनैः
(पङ्भिः) स्पर्शनैः स्तुतिलक्षणैर्गुणानाम् ।

II.300. माध्यमिकं ज्योतिस्तदुच्यते । स्वपनमित्य-
र्थप्रतीतिवचनम् ।

IV.2.18. स्वपितीति ससम् । माध्यमिकं ज्योति-
(ससम्) रुच्यते ।

II.301. द्वैधं द्विवेति वेत्यवगमः ।

IV.2.19. द्विवेत्यर्थः ।

(द्विता)

II.302. ब्रा वरणा वरितारो नेष्टारोऽऽतिकृतत्व-
सामान्यं वा । ब्रा ब्रात्यस्थानीया लुब्धकादय
इहामिमेताः ।

IV.2.20. वरितारोऽन्वेष्टारो मृगादीनाम् । ब्रात्य-
(ब्राः) स्थानीया लुब्धकादयः ।

II.309. इषव इत्यभिधेयवचनम् ।

IV.2.23. अत्र इषव उच्यन्ते ।

(शर्वाः)

II.310. अग्ने मृग्यम् । अत एव केचिन्न
पठन्त्येवाग्ने ।

IV.2.24. अग्ने मृग्यमुदाहरणम् । अत एव केचिन्न
(अर्कः) पठन्त्यग्नेऽर्कम् ।

II.311. रथनेमिरित्यभिधेयवचनम् । रथचक्रधारे-
त्यर्थः । वज्रोऽपीति ।

IV.2.25. रथनेमिर्वज्रश्च पविः ।

(पविः)

II.236. वक्ष उरः ।

IV.2.26. उर इत्युच्यते ।

(वक्षः)

II.314. सच्चा इत्यनवगतो निपातः । सहेत्यर्थः ।

IV.2.30. सहार्थोऽयं निपातः ।

(सच्चा)

II. 315. चिदित्येष निपातोऽनुदात्तः पुरस्तादेव षटे व्याख्यातः । 'चिदित्येषोऽनेककर्मा' इति । 'चतुरश्विदमानात्' इत्यादि । स एव रूपसामान्यात्, अथापि पशुनामेह भवति नैगमे प्रकरणे । स चोदात्तचिनोते-श्चयतेर्वा ।

II. 316. आ इत्याकार उपसर्गो यः पुरस्तादेव 'आ इत्यर्वागित्यर्थे' इत्यत्र व्याख्यातः । पुनश्च अथाप्युपमार्थे दृश्यत इति निपात इत्युक्तः । इहाप्यप्यर्थ इत्याह । अप्यर्थश्च 'अधीत्यु-परिभाव' इत्युक्तम् । उदाहरणे पदविभागं दर्शयितुमाह । अत्र औ अपः अत्रे अप्यय इत्यर्थकचनम् ।

II. 317. यशो वा अभं वेत्यभिधेयवचनम् ।

II. 318. स च मन्त्रादिषु करणसाधनः । अग्न्या-दिषु कर्मसाधनः ।

II. 321. तोदो गृहस्थः ।

II. 323. सुगमन इत्यर्थः ।

II 326. आहूतदीप्तिरागतक्रोधो वेत्यर्थः । अतश्चानेकर्थमपि । ज्वलन्नामसु क्रोधनामसु वा घृणिशब्दस्य पाठात् । दीप्तिनामत्वमङ्गी-कृत्योदाहरणम्—

एहि वां विमुचो नपादाघृणे संसचावहै ।

II. 327. क्रोधवचनत्वे त्वन्यदुदाहरणं कर्तव्यम् ।

„ पृथुजव इत्यवगमः । 'जि अभिभवे' इत्यस्येदं रूपम् । वेगेनान्यानभिभविता महाजव इत्यर्थः ।

„ अतमवन्तस्त्वित्यवगमः । अततेरशरा-देशः । युनामकरणः ।

IV. 2. 31. निपातो नाम च । निपातोऽनुदात्तः । (चित्) 'चिदित्येषोऽनेककर्मा' इत्यादिना व्याख्यातः । 'चतुरश्विदमानात्' इत्युपमायाम् । ..... नाम तु चिनोतेश्चयतेर्वा किपि चिदिति भवति ।

IV. 2. 32. 'आ इत्यर्वागर्थे' इत्युपसर्गो व्याख्यातः । (आ) ..... 'यदभ्र औ अपः' इत्यप्यर्थस्य । समुच्चयार्थत्वेन 'अथाप्युपमार्थे भवति ।' इति च निपातश्च । अप्यर्थेऽप्युपरिभावे वर्तते ।

IV. 2. 33. अत्र यशोऽन्नं वाऽभिधीयते ।

(झुझम्)

IV. 2. 34. मन्त्रादिषु करणसाधनः । अग्न्यादिषु (पवित्रम्) कर्मसाधनः ।

IV. 2. 35. तोदो गृहस्थः ।

(तोदः)

IV. 2. 36. सुगमन इत्यर्थः ।

(स्वच्चाः)

IV. 2. 39. घृणिशब्दो ज्वलन्नामसु क्रोधनामसु (आघृणिः) च व्याख्यातः । आगतदीप्तिरागतक्रोधो वा । 'आघृणे सं सचावहै' इति दीप्ति-नामत्वे निगमः । क्रोधवचनत्वेऽन्यदुदा-हरणं कर्तव्यम् ।

IV. 2. 40. 'जि अभिभवे ।' ..... पृथुः ज्ञयो (पृथुज्ज्ञयाः) यस्य सः । वेगेनान्यानभिभविता महाजव इत्यर्थः ।

IV. 2. 41. अततेः । ..... युस्रप्रत्ययो धातोरशरा- (अथर्धुम्) देशश्च । ..... अतनं गमनमथर्धुशब्देनो-

II.328. अथर्युमतनवन्तं देवान् प्रति गमनवन्तमित्यर्थः ।

II.329. आहवनीयं प्रति गतानीत्यर्थः । कृतकानीति वा ऋत्विग्भिः संस्कृतानीत्यर्थः । अथवा इन्द्रविशेषणमेतत्, इन्द्रः काणुका कान्तो वल्लभः सोमस्य । अथवा कणेशब्दः श्रद्धाप्रतीचातेऽस्ति 'कणेमनसी श्रद्धा-तीचाते' इति तस्य काणुका इति रूपं क्रियाविशेषणं च ।

II.330. मन्त्र इत्यभिधेयवचनम् । गव्यधिकृतत्वादिति हेतुवचनम् । गोशब्दश्चात्र पशुमात्रोपलक्षणः । यागादिष्वधिकृतत्वाद्धिकृतो गवीति । अधिकृतपशुरित्यवगमः ।

II.331. तच्छब्दवत्त्वाविति । संशासनशब्दोऽभिग्वादिस्मिन्नस्तीति । अतोऽभिग्वादिशब्दादभिगुरिति । .....अभिग्वावाप्रभृतीनां च मध्ये अभिगोर्मुख्यत्वाद् अभिगुशब्देनाभिधानं तच्छब्दवत्त्वादिति युक्तम् ।

II.333. अनेकार्थतां दर्शयन्नाह—अभिरपीत्यादि । .....अभिगो हे अश्रुतगमन ।

II.334. इन्द्रोऽप्यभिगुरुच्यत एव । न तस्यापि कश्चिद् गमनं प्रतिबन्धमुत्सहते । ..... अभिगवे अश्रुतगमनोऽभिगुस्तस्मै अश्रुतगमनाय सर्वत्राप्रतिहतगमनायेत्यर्थः ।

II.335. स्तोम इत्यभिधेयकथनम् । आघोष इत्यवगमः । प्रत्याघुष्यत इत्याडोऽनुनासिकः । घोषशब्दस्य गूषशब्देन व्यापत्तिः ।

„ आपातितमन्युरित्यवगमः ।

II.336. सोमो वेन्द्रो वाभिधीयते । यदा सोमस्तदा आपान्तमन्युरित्यादीनां पदानामयमर्थः । मन्युर्दीप्तिरापादिता संस्कारेणोत्पादिता दीप्तिर्यस्य स आपान्तमन्युः समुत्पा-

च्यते । मत्वर्थीयस्य लुक् । गमनवन्तमित्यर्थः ।

IV.2.42. आहवनीयं प्रति गतानि । ऋत्विक् (काणुका) प्रति कृतानि ऋत्विग्भिः संस्कृतानि सरांसि विशोष्यन्ते । यद्वा काणुकाशब्द इन्द्रविशेषणम् । सोमस्य कान्तः वल्लभः । यद्वा कणेशब्दः 'कणेमनसी श्रद्धाप्रतीचाते' इति तस्य काणुकेति रूपं क्रियाविशेषणं च ।

IV.2.43. अधिकृतो गौर्यस्मिन् मन्त्रे सोऽभिगुः । (अभिगुः) अधिकृतशब्दस्याभिभावः । गोशब्दश्चात्र पशुमात्रोपलक्षकः छागादिष्वधिकृतत्वात् । यद्वा अभिग्वादिशब्दवत्त्वादभिगुः । अभिगवयाप्रभृतीनामभिगोर्मुख्यत्वादभिगुशब्देनाभिधानम् । अभिरिन्द्रश्चाभिगुशब्देनोच्यते । अश्रुतगमनः सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः ।

IV.2.41. घुष्यते आघोषः । चोकारस्य कूकारभावः । (आकूषः) आडोऽनुनासिकश्छन्दसि । इत्यनुनासिको व्यत्ययेन । स्तोमोऽभिधेयः ।

IV.2.45. आपादितमुत्पादितं संस्कारेण मन्यु- (आपान्तमन्युः)र्दीप्तिर्यस्य । आपादितशब्दस्यापान्तभावः । मन्युशब्दो व्याख्यातः क्रोधनामसु । सोम उच्यते इन्द्रश्च । आपान्तमन्युरुत्पादितदीप्तिरुत्पादितक्रोधो वा ।

दितदीतिरित्यर्थः । .....यदा
पुनरिन्द्रस्तदा दीतिर्वा क्रोधो वा सोमपाने-
नापान्तमन्युरुत्पादितदीतिर्वा उत्पादित-
क्रोधो वा ।

II.341. उरु महत् स्थानं यशो वा व्याप्नोतीति
उर्वशीत्यवगमः । उरुभ्यामश्रुते सम्भोग-
काले कामिनं वशीकरोति शिल्पोपचारकुश-
लेत्यर्थः । उर्वशीनीत्यवगमः । उरुर्वा महान्
वशः कामोऽस्य महेच्छेत्यर्थः । व्यधिकरणे
वा बहुव्रीहिः, बहुषु कामोऽस्याः, बहूनां वा
कामो यस्यामिति ।

II.346. कान्तिर्वैत्यभिधेयम् ।

II.347-8. वाजपत्यं वाजं चात्र पतनं च परमे-
तदन्नाद्यमस्माकमिति मन्यमानाः पतन्ति
यस्मिन् देवास्तमित्यर्थः ।

II.347. वाजगन्ध्यं वाजेनाग्नेन सक्त्वादिना
मिश्रयितव्यम् ।

II.348. गन्ध्यं प्राश्रं भोज्यमात्मना मिश्रयितव्यं
भक्षयितव्यमित्यर्थः ।

II.349. आगधिता आगृहीता आमिश्रिता अवय-
वैर्गाढं परिष्वक्ता सतीत्यर्थः । परिगधिता
सर्वतोऽन्तर्बहिश्च मिश्रिता आलिङ्गनचुम्बन-
पुरस्सरं प्रक्षिप्तप्रजनना स्वादुरागं संभो-
गाय परिगृहीता च सतीत्यर्थः ।

II.350. कृतयान इत्यवगमः । शत्रून् प्रति कृत-
मेव यानं येन नित्यं कृतगमन इत्यर्थः ।
हस्त्यश्वरथेत्यादि साङ्गामिकं कृतमाकल्पितं
प्रयाणाभिमुखं यानं यस्य ।

II.351. तूर्णयान इत्यवगमः । क्षिप्रगमन इत्यर्थः ।

IV.2.47. उरु महत् स्थानं यशो वा व्याप्नोति
(उर्वशी) उरुभ्यां वा अश्रुते सम्भोगकाले कामिनं
वशीकरोति । शिल्पोपचारकुशलेत्यर्थः ।
उरुर्वा वशः कामोऽस्याः (यस्याः) । महे-
च्छेत्यर्थः । व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । बहुषु
कामो यस्याः, बहूनां वा कामो यस्याम् ।

IV.2.48. व्याख्यातं प्रज्ञानामसु । कान्तिः प्रज्ञा
(वयुनम्) वाभिधेयः ।

IV.2.49. वाजशब्दो व्याख्यातोऽन्ननामसु, पस्त्य-
(वाजपस्त्यम्) शब्दो गृहनामसु । वाजश्च पस्त्यश्च
परममेतदन्नाद्यमस्माकमिति मन्यमाना
यस्मिन् देवा पतन्ति तम् ।

IV.2.50. गन्ध्यं मिश्रयितव्यमित्यर्थः ।
(वाजगन्ध्यम्)

IV.2.51. प्राश्रं गृहमाणस्य मिश्रीभावात् आ-
(गन्ध्यम्) त्मना मिश्रयितव्यं भक्षयितव्यमित्यर्थः ।

IV.2.52. आगृहीता, अवयवैर्गाढं परिष्वक्ता
(गधिता) सतीत्यर्थः । परिगधिता, सर्वतोऽन्त-
र्बहिश्च मिश्रिता आलिङ्गनचुम्बनपुरस्सरं
प्राप्तप्रजनना सती सादुरागं सम्भोगाय
परिगृहीता च सतीत्यर्थः ।

IV.2.53. कौरशब्दः कृतशब्दपर्यायः । शत्रून्
(कौरयाणः) प्रति कृतमेव यानं येन । नित्यं कृत-
गमन इत्यर्थः । यद्वा हस्त्यश्वरथ इत्यादि
संग्रामिकं कृतं कल्पितं प्रयाणाभिमुखं यानं
वाहनं यस्य स कौरयाणः ।

IV.2.54. तूर्णयानः क्षिप्रगमन इत्यर्थः ।
(तौरयाणः)

„ अहितयानोऽलङ्घितयान इत्यर्थः । यो हि अर्थिभ्यो दातुं न शक्नोति स ह्रीतो गच्छति तदस्य नास्ति, अतः श्लाघ्यगमन इत्यभिप्रायः ।

II.352. शत्रूणां जीवनस्य हरणमेवंशीलं यानं यस्य स हरमाणयानः । शत्रुजीवितानां हन्तेत्यर्थः । .....हरयाणे शत्रुजीवितैश्वर्यादिहृदयाने ।

II.353. तस्य हि यद्भुक्ति 'उरत्' इत्यभ्यासः ऋकारस्यात्वे 'रुभिकौ च लुकि' इति रुकि निष्ठायाश्छान्दसत्वादिति ऋकारस्य यणादेशे 'रो रि' इत्यभ्यासलोपे ढ्रलोपदीर्घत्वे चारित इति । प्यन्तस्य वा लुगभावश्छान्दसत्वात् । .....आरितो यश्च प्रत्युतः कर्मणि कर्मणि यागस्य स्तोमान् स्तोमशब्दो यज्ञोपलक्षणो यज्ञं प्रति गत इत्यर्थः ।

II.358. अहिच्छत्रकमभिधेयम् । यत् क्षुभ्यत इति हेतुवचनम् । यद्यस्मादयत्नेनैव शक्यं क्षोभयितुम् । क्षोभ्यमिति न्याय्यम् ।

II.359. सोमोऽभिधेयः । .....निचान्तो भक्षितः प्रीणातीति ।

II.360. समुद्रोऽपीत्यादि । निचमनेन नियमेनाचम्यन्त इति निचमनमुदकं तेन पूर्यते । पर्येष्यो निगमः । अवश्रथोऽपि कर्मविशेषः सोऽप्येवमुच्यते कस्मात् ? नीचैरस्मिन् । कणन्तीति नीचैः शब्देन कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः ।

II.361. यस्मादसौ नित्यमाकाशे पश्यते गच्छति । .....पक्ष्यभिधेयः ।

II.362. पदनं पादु इत्यवगमः ।

II.364. विवृतं स्पष्टं व्यक्तं ज्योत्स्नारूपं ज्योति-

IV.2.55. अहीतयानोऽलङ्घितयानः । यो ह्य- (अहयाणः) र्थिभ्यो दातुं न शक्नोति, स ह्रीतो गच्छति, तदस्य नास्ति अतः श्लाघ्यगमन इत्यभिप्रायः ।

IV.2.56. शत्रूणां जीवितैश्वर्यादिहन्तयानं यस्य (हरयाणः) सः । शत्रुजीवितानीनां हन्तेत्यर्थः ।

IV.2.57. 'ऋ गतो' 'यद्भः' 'लुकि' 'द्विर्वचने (आरितः) उरदत्वाभ्यासस्य ऋकारस्यात्वे 'रुभिकौ च लुकि' इति लुकि निष्ठायां छान्दसत्वादिद्, ऋकारस्य यणादेशे 'रो रि' इत्यभ्यासरेफलोपे ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घत्वे च आरित इति । प्यन्तस्य वा लुगभावश्छान्दसत्वात् । स्तोमान् प्रति ऋतः यज्ञं प्रति गत इत्यर्थः ।

IV.2.61. क्षोभ्यमिति .....अयत्नेनैव क्षोभयितुं (क्षुम्पम्) शक्यम् । अहिच्छत्रकमुच्यते ।

IV.2.62. निचान्तो भक्षितः प्रीणातीति निचु- (निचुम्पुणः) म्पुणः सोमः । 'अपां जामिर्निचुम्पुणः ।' नियमेन चम्यत इति निचमनमुदकं, तेन पूर्यत इति समुद्रः । निगमः पर्येष्यः । नीचैरस्मिन् कणन्ति नीचैः शब्देनात्र कर्म कुर्वन्ति इत्यवश्रथो निचम्पुणः ।

IV.2.63. पदिः पक्षी । आकाशे ह्यसौ नित्यं (पदिम्) पश्यते गच्छति ।

IV.2.64. पदनं पादुः । (पादुः)

IV.2.65. वृकबन्धसाः । विवृतं स्पष्टज्योतिष्म-

रस्य न नक्षत्राणामिवाव्यक्तम् । विवृतं वा नक्षत्रादिज्योतिरमुष्यिन्नुदितेऽपि । न ह्यसा-
वादित्यवत् प्रच्छादयतीत्यर्थः । अविकृतत्वं
वा शीतत्वात् । औष्ण्यं हि प्रकृतं ज्योतिषे
अग्न्यादौ दशैनात् । हासवृद्धिभ्यां वाल्पत्वेन
महत्त्वेन विकृतं ज्योतिरस्मिन् । विक्रान्तं
दिगन्तराणि ज्योतिरस्य । नक्षत्रादिभ्यः
प्रकृष्टमित्यर्थः । वृकश्चन्द्रमाः ।

II.366. आदित्योऽपीत्यादि । यद्यस्मादावृङ्क्ते
आवृणोति जगत् प्रकाशनेन । अथवा वृण-
क्तीति बहुकर्मसु पाठाद् यस्माद् विनाशयति
तमांसीत्यर्थः । आवृणोति वेदकानि रश्मिभिः
संभजत इत्यर्थः ।

II.367. अपि वृक इति श्रजातीयोऽपि योऽयं लोके
प्रसिद्धो वत्सोरणकानां विवर्तनादाता असाव-
प्युरणानां विकर्तनयोगाद् वृक उच्यते ।
विविधमसौ कृन्तीति वृङ्क्ते तस्माद् वृकः ।

II.369. जोषमित्यविज्ञातस्य अस्पृश्य नामधे-
यम् । तद्वि जोषयितव्यं संस्कर्तव्यं सेवित-
व्यं वा ज्ञानाय स्पृष्टार्थम् ।

II.370. कृन्ततेरिति धातुनिर्देशः । यशो वानं वा
प्रसिद्धमभिधेयम् । यशो हि द्विषतः कृन्तति ।
दुर्मुक्तं वानं माषादि ।

II.371. इयमपि तत्र लोकप्रसिद्धा चर्ममयी कृत्ति-
रेतस्मादेव । बहुधा कृत्ता हि सा शरीरात् ।
यद् मूत्रमयी तदोपमार्थे कृत्तजरद्वस्त्रख-
ण्डप्रथितत्वात् कर्तनसामान्यात् कृत्तिरिव
कृत्तिः कन्योच्यते ।

” कितवोऽभिधेयः । स्वं हन्तीति व्युत्प-
त्तिप्रदर्शनम् । ततः स्वकर्मोपपदे स्व-
घाते भूते ‘कर्मणि हनः’ इति स्वघातीति
स्वत्वम् ।

(वृकः) त्वाविवृतं इत्युच्यते । न हि नक्षत्राणामि-
वाव्यक्तमस्य ज्योतिः । विकृतविक्रान्तश-
ब्दयोर्वृकभावः । विकृतत्वं ज्योतिषः शीत-
त्वाद् हासवृद्धिभ्यां वा । विक्रान्तत्वं ज्योतिषो
दिगन्तरगमनात् । ‘अरुणो मासकृद् वृकः ।’

” आदित्य उच्यते । आवृङ्क्ते आवृणोति
जगत् प्रकाशेन । आवृणोति चोदकानि
रश्मिभिः सम्भजत इत्यर्थः । यद्वा, वृणक्तेर्वध-
कर्मणः पूर्ववद्रूपम् । विनाशयति तमांसि ।

” विविधं कृन्तति उरणादीनि विकर्ता सन्
वृकः श्वा । विपूर्वात् कृन्तन्तेः पूर्ववद्रूपसिद्धि-
रुन्नेया ।

IV.2.66. जोषयितव्यं वचनम् । विस्पृष्ट्यै सेवि-
(जोषवाकम्) तव्यं वचनम् । अविस्पृष्टं वचनमि-
त्यर्थः ।

IV.2.67. कृन्ततेः रूपम् । यशोऽन्नं वा । यशो
(कृत्तिः) हि द्विषतः कृन्तति, दुर्मुक्तं वानं माषादि
भोक्ताम् ।

” शरीरात् कृन्तति चर्ममय्यपि कृत्तिः ।
सूत्रमय्यपि कृत्तिः क्षरद्वस्त्रखण्डप्रथितत्वात्
कर्तनसामान्यात् । कृत्तिरिव कृत्तिः कन्यो-
च्यते ।

IV.2.68. स्वशब्दे कर्मण्युपपदे भूतेऽर्थे ‘कर्मणि
(श्वघ्नी) हनः’ इति गिनि प्रत्ययः । स्वं धनं हत-
वान् स्वघाती सन् श्वघ्नी कितवः ।

- II.372. किमः सर्वनामसु पाठात् सर्वनामेत्युक्तम् । IV.2.69. समशब्दः सर्वपर्यायः सर्वनामसु पठ्यते ।
(समस्य)
- II.376. दुष्पूयमिति दुःशोभनधनं दुष्पानमिति IV.2.73. कपूयः दुष्पूयः दुःशोभ्यः दुष्कर्मैत्यर्थः ।
(केपयः) कपूयेन तद्वन्तोऽपि कपूयाः । अकारो
चेत्यर्थः । तेन कपूय शब्दवाच्ये कर्मणा मत्वर्थीयः । कुत्सितकर्मानुष्ठायिनः पापक-
तद्वत् तस्यानुष्ठातारः कपूयाः । आकारो मत्व- माणो बोध्यन्ते । कपूयाः सन्तः केपयः ॥
र्थीयः, कआयास्सन्तः केपयः कुत्सितकर्मा-
नुष्ठायिनः पापकर्माणि इत्युच्यन्ते ।
- II.378. अंहःशब्देन पापमुच्यते । '...अंहसस्त्रायत इति IV.2.75. आहन्तीत्यंहः पापम् । पापेन चात्र
'आतोऽनुपसर्गे कः' इति अंहसमिति प्राप्तम् । (अंसत्रम्) तत्फलभूतप्रहारादिकं लक्ष्यते । अंहस-
'...धनुर्वा कवचं वाभिषेयम् । स्त्रायते । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यंहसचं
सदंसत्रम् । धनुर्वा कवचं वा ।
- II.380. कोकूयते यस्माद् अतः कोकुवा कवतेः IV.2.76. कोकूयते पुनः पुनः शब्दं करोतीति
शब्दकर्मणः '...पुनः पुनः कवते शब्दं करोति (काकुदम्) कोकुवा जिह्वा । कोकुवाधानं सद-
अतः कोकुवानं सत् काकुदं वर्णव्यापस्था- वर्णस्तु व्यापस्थादिना काकुदं तालु । कोकू-
दिना । कोकूयमान एतं तुदतीति वेति यमाना एनत् तुदतीति वा । कोकूयतेर्नुदेश
निर्वचनान्तरम् । एतदिति तालुनोऽन्वादेशः । काकुदम् ।
- II.382. अन्तरिक्षं गणोऽसौ मनुष्याणामभिषेयः । IV.2.77. भियो वा नक्षत्रादीनां वा भासः ।
भियो वा नक्षत्रादीनां वा भासः । ततिस्त- (बीरिटे) ततिस्ततनं यस्मिन् तत् भी ततनं भास्ततनं
ननं यस्मिन् तत् भीस्तननं भास्तननं वा वा सत् बीरिटम् । अन्तरिक्षं मनुष्यगणो
बीरिटम् । अनालम्बनान्तरिक्षे भीतिः कस्य वा । अनालम्बेऽन्तरिक्षे हि भीतिः कस्य
न जायते । वन्दनं नरेन्द्राय ते हि तस्मा- न जायते । बृहन्नरेन्द्रो यते हि तस्मात्-
त्तत्रापि तद्भयम् । तत्रापि तद्भयम् ।
- II.384. स पुनरयमहेर्ये आभिमुख्यादौ । आप्तु- IV.2.78. अमेर्ये । आभिमुख्यार्थे वर्तते । आप्तु-
मित्यस्यार्थ इति शाकपूणिः । (अच्छ) मित्यस्यार्थ इति शाकपूणिः ।
- „ परि ईम् सीमिति व्याख्यातं षाष्टिके नि- IV.2.79-81. परि ईम् सीम् इति व्याख्यातं षाष्टिके
पातप्रकरणे । अनेकार्थत्वादिहोपन्यासः । (परि ईम् सीम्) निपातप्रकरणे । अनेकार्थत्वादिहो-
पन्यासः ।
- „ एनमिति एनामिति च पदद्वयमेतत् । अस्या IV.2.82-83. एनम् एनाम् एतत्पदद्वयस्य अस्या-
अस्मैत्येतेन पदद्वयेन उदात्तं प्रथमादेशे (एनम् एनाम्) येतेन पदद्वयेन 'उदात्तं प्रथमादेशे'
अनुदात्तमन्वादेश इत्येवं नवमे व्याख्यातः । अनुदात्तमन्वादेशे ' इत्येवं
पुराऽनवगतस्तत्रोक्तः । इहानेकार्थत्वादुप- (नवमे) । स्वरोऽनवगतस्तत्रोक्तः । इहानेकार्थ-
न्यासः । त्वादुपन्यासः ।

- „ लपितव्यः । प्रतिसारणात् ऋणिः । IV.2.84. लवितव्यं प्रतिसारणात् ऋणिशब्देनात्र
II.385. दात्रलवनादित्यर्थः । (ऋणिः) दात्रमभिप्रेतम् ।
- II.386. आशुशुक्षणिः आशुशुचा दीप्त्या । कस्य ? IV.3.1. आशु शुचा दीप्त्या क्षणिता हिंसता तमसां
सामर्थ्यान् तमसः । सनिता वा संभक्ता वा (आशुशुक्षणिः) सनिता सम्भक्ता वा पाकदाहप्रकाशनादेः
सर्वस्य पाकदाहप्रकाशनादेर्व्यापारस्य । स्वव्यापारस्य ।
- II 388. मुष्टिरभिधेयः । प्रकाशनादिति निर्वचनम् । IV.3.3. प्रकाश्यत इति काशिर्मुष्टिः ।
प्रकाश्य इत्यवगमः । (काशिः)
- II.389. कणतेः शब्दकर्मणः । ताच्छीलिक आहः । IV.3.4. कणते शब्दकर्मणः ‘कणेरारः’ इति बाहु-
सम्प्रसारणं छान्दसत्वात् । कणन इत्य- (कुणारम्) लकार आह-प्रत्ययस्ताच्छीलिकः, वकारस्य
वगमः । मेघोऽभिधेयः । सम्प्रसारणं च । शब्दनशीलः कुणारः,
तन्मेघ उच्यते ।
- II.390. अलं पर्याप्तमातर्दनं हिंसा यस्य बह्वदकत्वात् । IV.3.5. अलं पर्याप्तमातर्दनं हिंसा यस्य बह्वदक-
(अलातृणः) त्वान् ।
- „ ‘लुभो विमोहने’ निष्ठायामिदस्मरणात् । IV.3.6. सम्पूर्वाल्लुभेर्निष्ठायां ‘लुभो विमोहने’ इती-
(सल्लुक्म्) ङागमः ।
- II 392. सरणशीलं वा अत्यन्तं दूरं नष्टमित्यर्थः । „ सरणशीलमत्यन्तदूरं नष्टमित्यर्थः ।
- II.393. कमिति सुखनाम तस्येयं मकारस्य तकारेण IV.3.7. कमिति सुखनाय । तस्येयं मकारस्म तका-
व्यापत्तिः । छान्दसत्वात् पयसश्च सलोपः । (कल्पयम्) रेण व्यापत्तिः । पयसश्च सलोपः । कम्पयसं
कंपयसमित्यवगमः । सुखमस्य पय इति मुखपयसमित्यर्थः । मेघोऽभिधेयः ।
निर्वचनम् । मेघोऽभिधेयः ।
- II.394. आप इत्यभिधेयवचनम् । विस्त्रवणादिति IV.3.8. विपूर्वात् स्त्रवतेः क्तिप् । विविधं स्त्रव-
निर्वचनम् । विस्त्रव इत्यवगमः । (विस्त्रुहः) न्तीति विस्त्रुहः आपः ।
- II 395. ओषधय इत्यभिधेयवचनम् । विरोहणादिति IV 3.9. मूलविभुजादित्वात् के विरुहाः सत्यः वी-
निर्वचनम् । केरुहा इत्यवगमः । मूलविभु- (वीरुधः) रुधः । विविधं रोहतीति, ओषधय उच्यन्ते ।
जादित्वाद्वा के विरुहा विरोहिण्य इति वा ।
- II 396. नक्षद्दामं दन्नातिर्वधकम्नां युद्धार्थं नक्षताम- IV.3.10. युद्धार्थमभिगच्छतां व्याप्नुवतां वा शत्रूणां
भिगन्तां प्राप्नुवन्तां वा । केषाम् ? साम- (नक्षद्दामं) हन्तारमित्यर्थः ।
ध्यात् शत्रूणां हन्तारम् ।
- अस्कृधोयुर्दीर्घायुरित्यर्थः । IV.3.11. दीर्घायुरित्यर्थः । चिरस्थायी पुत्रपौत्रानुगत
अस्कृधोयुश्चिरस्थायी पुत्रपौत्रानुगत (अस्कृधोयुः) इति यावत् ।
इत्यर्थः ।

- II.397. अकृतदानो यादृशो न कस्मैचिदपि त्वया , , अकृतदानो यादृशो न कस्मैचित्त्वया
दत्तपूर्वं इत्यर्थः । अकृतपानो वा अमुक्त- दत्तपूर्वं इत्यर्थः । अकृतपानो वा अमुक्त-
पूर्वो वा केनचिदित्यर्थः । पूर्वः केनचिदित्यर्थः ।
- „ अशिथिलया गत्या हरणशीलानि श्रथ्याश्च IV.3.12. अशिथिलया गत्या हरणशीला अविश्राम-
ते हारिणोऽविश्रामहरणाः । (निशुम्भाः) हरणा इत्यर्थः ।
- II.398. महत्स्तुतिं वक्तव्यस्तुतिं वा स्तुत्यर्हमित्यर्थः । IV.3.13. बृहद् वक्तव्यं वा उक्थं स्तुतिर्यस्य सः
„ बृबन् महद् वक्तव्यं वा उक्थं स्तोत्रं (बृबदुक्थम्) बृहदुक्थः, तम्; स्तुत्यर्हमित्यर्थः ।
स्तुतिर्यस्य तमिन्द्रं महास्तुतिं वा ।
- II.399. मृदु उदरं यस्य मृदुर्वमानविरोचनयोरकर्ता IV.3.14. मृदु उदरमस्य । मृदुर्वा वमनविरोचनयोर-
उदरेऽस्तु इत्येवं य आशास्यते यजमानैः (ऋदृदरः) कर्ता उदरं अस्तु इत्येवं यः आशास्यते
स मृदुदरस्तेन मृदुदरेण सोमेनेत्यर्थः । यजमानैः स मृदुदरः सोमः । आदमंकारस्य
II.398. मृदुदरः सन्नादिलोपेन ऋदृदरः । लोपः ।
- II.504. बाहुविशेषणमेतत्, ऋतुशब्दोऽर्दने हिंसार्थस्य IV.3.15. बाहुविशेषणमेतत्, शत्रूणामर्दनेन पात-
शत्रूणामर्दनेन पातयितारौ । (ऋदृपं) यितारौ । अर्दनेन हिंसयातिवेधनेन ताडने-
„ अर्दनेन हिंसया वेधनेन ताडनेन आत्म- नात्मनो गमनेन तद्वत् । इषोर्यच्छरीरं शरी-
नो गमनेन तन्वत् इषोर्यच्छरीरं शरीरिणं रिणं वा पातयितारौ अर्दनपातिनौ मर्मणी-
पातयितारौ अर्दनपातिनौ मर्मणि । ति पाटं ।
- II.400. तस्य असंखादन्यौ । IV.3.17. असंखादन्यावित्यर्थः ।
„ असिन्वती असंखादन्याविव चूर्णय- (असिन्वती)
न्याविव ।
- „ कृमयोऽभिधेयाः । IV.3.18. घृणाः क्रिमय उच्यन्ते ।
(कपनाः)
- II.401. घृणाः क्रिमयः । IV.3.19. ऋजुका अकुटिला अप्रतिहता प्रसिद्धा
„ ऋजुका अकुटिला अतिहता प्रसिद्धा (भाऋजीकः) भा दीप्तिर्यस्य स ऋजुकभाः सन
दीप्तिर्यस्य स ऋजुकभास्सन् भाऋजीकः । भाऋजीकः ।
- II.402. सेनाऽभिधेया । IV.3.21. अत्र सेनाऽभिधेया ।
(जूर्णिः)
- II.403. अवनाय अवनेन वेत्यवगमः । IV.3.22. अवनाय अवनेन वा ।
(ओमना)

- II.405. उपलेषु श्लक्ष्णेषु बालुकासु यवान् प्रक्षिणा- IV.3.23. उपलेषु श्लक्ष्णेषु बालुकासु यवान् क्षिणो-
ति । .....उपलेषु तदाधानभ्रष्टान् यवान् (उपलप्रक्षिणी) ति हिनस्ति भृजतीत्यर्थः । उपलेषु
हिनस्ति चूर्णयतीत्यर्थः । .....सक्तुकारि- यवान् प्रक्षिपति चूर्णयतीत्यर्थः । सक्तुका-
काऽभिधेया रुढित्वात् । रिकाऽभिधेया ।
- II.407. उपस्थशब्दस्य सप्तम्येकवचने धात्वादि- IV.3.24. उपस्थशब्दस्य सप्तम्येकवचने धात्वादि-
सकारोऽवशिष्यते । .....उपस्थ इति । (उपसि) सकारोऽवशिष्यते । उपस्थ इत्यर्थः ।
- „ वणिगभिधेयः । प्रकलाविदित्यवगमः । IV.3.25. प्रकर्षेण कलाः मानोन्मानप्रतिमानादि-
स हि कला मानोन्मानप्रतिमानादिविष- (प्रकलवित्)विषयाः प्रकृष्टाश्वगणितरत्नपरीक्षादिका
याः प्रकलाश्च गणितरत्नपरीक्षादिका वेद वेद विजानाति ।
विजानाति । „ प्रकलविद् वणिगभवति ।
- II.408. पूषा किंविशिष्टः ? अभ्यर्धयज्वा अल्पानपि IV.3.26. अल्पानपि रसानभ्यर्धयन् मरुद्भयो
अनभ्यर्धयन् मरुद्भयो ददाति न तं वा (अभ्यर्धयज्वा) ददाति धनं वा स्तोतृभ्यो यो
स्तोतृभ्योऽसौ ददाति सः । ददाति सः पूषा विशेष्यते ।
- II.415. प्रसवेऽभ्यनुज्ञाने । IV.3.31. प्रसवेऽभ्यनुज्ञाने ।
(सवीमनि)
- „ सर्वतः पृथुरित्यस्यार्थे द्रष्टव्यः । IV.3.32. सर्वतः पृथुः ।
(सप्रथाः)
- „ सप्रथाः सर्वतः पृथुः । IV.3.33. वेदनानि विज्ञानानीत्यर्थः ।
(विदयानि)
- „ वेदनानि विज्ञानानीत्यवगमः । IV.3.34. समाश्रयन्तः । यद्वा भूते ल्युट् ।
(श्रायन्तः) समाश्रिताः ।
- II.416. समाश्रयन्त इत्यवगमः । समाश्रिता वेति IV.3.35. आङ् ईषदर्थद्योतकः आश्रयणात् होमा-
प्राप्तिविकल्पः । (आशीः) ईषस्य सोमस्य श्रपणं दञ्च्युच्यते ।
- II.417. आश्रयणात् सोमेनाश्रपणाद्वा होमार्थस्य । IV.3.36. जिगर्तिर्नैरुक्तधातुर्निगरणार्थो गृह्णात्यर्थो
आङ् च द्योतकलक्षणः, ईषच्छ्रवणात् । (अजीगः)
- II.418. आशीः सोमस्य श्रपणं दधि । IV.3.37. जिगर्तिर्नैरुक्तधातुर्निगरणार्थो वा ।
„ जिगर्तिर्नैरुक्तो धातुर्निगरणार्थो गृह्णात्यर्थो वा । (अमूढः)
- II.419. अजीगः अवगिरसि अभ्यवहरसि गृह्णासि
भक्षयसीत्यर्थः ।
- „ अमूढ इत्यवगमः ।

- II.420. देवाच्या...देवान् प्रति अञ्जितया सुगत्या । IV.3.39. देवान् प्रति (अक्तया) गतया
(देवो देवाच्या कृपा) स्तुत्येत्यर्थः ।
- II.422. विजामातुर्धेनादन्ये कुलीनत्वादयो विगता जामातृगुणा यस्मात् सोऽसमातृगुणोऽपि
जामाता क्रीतापतिरुच्यते । IV.3.40. धनादन्ये कुलीनत्वादयो विगता जामातृ-
(विजामाता) गुणा यस्मात् सोऽसमातृगुणो विजामाता
क्रीतापतिरुच्यते ।
- IV.3.41. अवतेः पालनार्थस्य तर्पणार्थस्य वा
(ओमासः) कर्तरि कर्मणि वा...इति मन्त्रत्यये
'ज्वरत्वर' इत्यादिना ऊठि ऊमास इति प्राप्ते
व्यत्ययेन गुणः । जस् । 'आञ्जसेरसुक् ।'
रक्षितारस्तर्पयितारस्तर्पणीया वा ।
- II.424. सोतारमित्यवगमः । IV.3.42. सोतारम् ।
(सोमानम्)
- IV.3.44. किमिदानीं कस्य किं छिद्रमिति चरति,
(किमीदिने) किमिदं वर्तत इति वा चरति ।
साधुजनवैरी सदा विरुद्धबुद्धिः पिशुनो-
ऽभिषेयः ।
- II.427. अथवा ह्यमनं रोग उच्यते, कर्तव्यैः
शत्रूणां रोगैस्तद्वत् । दस्यूनां रोगभूत
इत्यर्थः । आत्मवान्वायत्तवानित्यर्थः । IV.3.45. अमो रोगः कर्तव्यः शत्रूणां, रोगैस्त-
(अमवान्) द्वान्, दस्यूनां रोगभूत इत्यर्थः । आत्म-
शब्दस्य वा अमभावः । यज्ञवान् ।
- IV.3.46. अमीवा रोगः हिंसिता वा ।
(अमीवा)
- II.428. अस्ति खलु दुर्गतिप्रापककारणभूतं कर्म । IV.3.47. दुर्गतिप्रापकं कारणभूतम् । पापकं कर्म
(दुर्गतिर्गम्यते येन येन तद्दुर्गतिमिहाभि-
प्रेतम् । (दुरितम्) दुरितमुच्यते ।...दुर्गतिर्गम्यते येन
तद्दुर्गतिम् ।
- II.429. अपवाय इत्यवगमयति । सुखं प्राणां-
श्चेत्यवगमः । IV.3.48. अप वयति अपगमयति सुखं प्राणां-
(अप्वे) श्वेत्यर्थः ।
- III.170. व्याधिर्वा भयं वा । „ व्याधिर्वा भयं वा अप्वा ।
- II.429. अमाभयतीत्यस्यार्थवचनम् । आत्ममयी IV.3.49. अमाशब्द आत्मवचनः । आत्ममयी
अततेर्वाऽमतेर्वा अमतिशब्द इति निर्दिष्टः । (अमतिः) ततिर्मेतिर्वा अमतिः । तन्यत इति
ततिर्दीप्तिः । आत्मप्रकाशमयी ततिर्मेतिर्वा
अमतिः दीप्तिरभिषेया । अमाततिशब्दस्य
आत्ममतिशब्दस्य वा अमतिभावः ।

II.431. पुरन्धीति धीशब्दस्य धी कर्मसु पठि-
त्वाद् बहुकर्मा बहुप्रज्ञो बोध्यते ।

II.430. पुरन्धिरित्यस्य पुरन्धीरिति वा पुरं
दायतीति वा ।

II.432. वर्णविशेषो ज्वलनाविर्भूतप्रकाशरूपो-
ऽभिधेयः ।

II.433. रिशनेर्हिंसायस्य शुद्धस्य प्यन्तस्य वा
स्यतेष्वेतद् द्विधातुजं रूपम् । रिशतां हिंसतां
रेशयतां वा घ्नतां घातयतां वा शत्रूणामसि-
तारः क्षेत्रारो नाशयितार इत्यर्थः ।

II.434. रिशादसो हे रिशतां रेशयतां वा
घ्नतां घातयतां वा शत्रूणामसितारः क्षेत्रारो
निरसितारः ।

„ सुपूर्वस्य ददानेः घ्नन् द्रष्टव्यः । सुदान
इत्यवगमः ।

II.435. सुविद्यत इत्यवगमः ।

„ आनुपूर्वस्यानुषक्तव्यमित्यवगमः । उपर्यु-
परि लग्नमित्यर्थः ।

II 436. तूर्णशब्द उपपदे वनोतेः सम्भजनार्थस्य
इकारो नामकरणः । तूर्णं वनोतीति तूर्णव-
निरिति प्राप्ते तुर्वणिः ।

II.437. गीर्वाण इत्यवगमः ।

„ देवोऽभिधेयवचनः ।

II.438. असुः प्राणः प्राणश्च वायुः । तत्स्पष्टतरं
भाष्यकार आह सुसमीरितस्वसमीरिते ।
असुसमीरिता इत्यस्य व्याख्यानं वातसमीरिता
इति । मरुदादयोऽभिधेयाः । सुसमीरिते
सुषु प्रेरिते विस्तीर्णे अन्तरिक्षलोक इत्यर्थः ।

„ रजसो विशेषणम् ।

IV.3.51. पुरुशब्दो बहुनाम । धीरिति कर्मनाम
(पुरन्धिः) प्रज्ञानाम वा । बहुकर्मा बहुप्रज्ञो वा
पुरुषिः सन् पुरन्धिः ।

„ पुराणि दायतीति वा पुरन्धिः ।

IV.3.52. वर्णविशेषो ज्वलनाविर्भूतप्रकाशरूपो-
(रशत) ऽभिधीयते ।

IV.3.53. 'रिश हिंसायाम्' तुदादिः । अन्तर्णीत-
(रिशादसः) प्यर्थः । लट् शतरि छान्दसो दीर्घः ।

अस्यतेर्विच् । रिशतां घ्नतां रेशयतां
घातयतां वा असितारः क्षेत्रारो नाशयितार
इत्यर्थः ।

IV.3.54. सुपूर्वाद् ददानेः घ्नन्, घ्नन् बाहुलकात्
(सुदत्रः) इत्यन्वयम् । सुदानः ।

IV.3.55. सुविद्यत इत्यर्थः ।

(सुविदत्रः)

IV.3.56. अनुषक्तमुपपुंरि लग्नमित्यर्थः ।

(आनुषक्)

IV.3.57. तूर्णशब्दोपपदात् वनोतेः 'इन् सर्व-
(तुर्वणिः) धातुभ्यः' इतीन् । तूर्णं वनोति सम्भजते ।
तूर्णवनिः ।

IV.3.58. अतो देवोऽभिधेयः ।

(गिर्वणाः) गीर्वाण इति प्राप्ते दीर्घाभावश्छान्दसः ।

IV.3.59. असुः प्राणः । प्राणश्च वातः । वातस-
(असुसूते मूते) मीरिता मरुदादयो हि सेव्याः ।

सूते इति रजसीत्यस्य विशेषणम् । सुस-
मीरिते सुषु प्रेरिते विस्तीर्णे रजसि अन्त-
रिक्षलोकेऽपीत्यर्थः ।

II.439. अभिपूर्वस्याञ्चतेरभ्यक्ता भकारस्य मकारा-
पस्या अम्यक् । नित्यं शत्रून् प्रत्यभिगता
शत्रुशरीरलोभेव दृश्यत इत्यर्थः । आयुधाख्या
शक्तिरभिधेया ।

II.440. यादृश इत्यवगमः ।

II.442. अर्हाणो वा अप्राहां अग्रिया इत्यवगमः ।
...अग्रमेवाग्रिया आहूता इत्यर्थः ।

II.443. अन्नमभिधेयम् । पचता इत्युभयं चेदं
पचेषातोः । अत आह पचतिनामीभूत इति ।
तत्र चन इति पचरेव दूरं विकृतं पच्यमान-
त्वात् पचनमिति प्राप्ते चनः । पचतेत्याख्या-
तसरूपनामविभक्तेश्चकारः । पक्कः पक्वौ पक्का
इति वेत्यवगमः । पदान्तरसम्बन्धसामर्थ्याद्
विशेषनिश्चयः ।

II.445. आपोऽभिधेयाः । शुचं संरुन्धन्तीति
निर्वचनम् । शुक्लशब्दस्यान्तलोपेन इति
दर्शयति । शुमुष इत्यवगमः । दीप्तिं तापं
वा रुन्धत्यभेर्मेत्तस्य वा धर्मात्तस्य ।

„ अमितमात्र इत्यवगमः । अपरिमाण
इत्यर्थः । अपरिगणितकालो वा महानित्यर्थः ।
प्राप्तवचनमभ्यामितो वा मिनोतिर्वधकर्म,
अर्हिसितः केनचिद् अभ्यामितः सन्
अमितः ।

II.446. आपोऽभिधेयाः शब्दकारिण्य इति मेधात्
पतन्त्यो जज्जस्तीरित्येवंरूपं शब्दं कुर्वन्ती-
त्येवंरूपशीलधर्माः ।

II.447. 'स्कुब् आप्रवणे' आप्रवणमागमनं प्रवते-
र्गत्यर्थत्वाद् अन्येनाप्रतिगतोऽप्रतिष्कृतो
युजे अन्येनाप्रतिनियुक्तपूर्व इत्यर्थः, अप्रति-

IV.3.60. आयुधाख्या शक्तिरभिधेया । क्षिता सती
(अम्यक्) मां प्रति इव गता । यद्वा अभिपूर्वादञ्चतेः
क्षिति अभ्यक् सती भकारस्य मकारापस्या
अम्यक् । शत्रून् प्रत्यभिगता । यद्वा
अमाशब्दः संहार्ये निपातः । अमाक्
सती अम्यक् सहभूता ।

IV.3.61 यादृशे इत्यर्थः ।

(यादृदिमन्)

IV.3.63. अर्हाणो वा घनि घस्य इयादेशो
(अग्रिया) विभक्तेराकारः । अप्राहां । यद्वा अग्रा
एवाग्रिया । अग्रभूताभ्याम् ।

IV.3.64-65. पचनशब्दस्य पकारलोपेनान्ते
(चनः पचता) सकारोपजनेन चनः । अन्नम् ।
यद्वा पचेरसुनि बाहुलकात् नोऽन्तादेशः ।
.....विभक्तेराकारः । पक्कः पक्वौ पक्का
इति वावगमः । पदान्तस्य बहुलसामर्थ्याद्
विशेषनिश्चयः ।

IV.3.66. शुचं दीप्तिं तापं वा रुन्धत्यः । शुक्लपूर्वात्
(शुक्लः) रुधेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्तिप् ।
शुमुषः (शुक् रुधः) शुक्लः ।

IV.3.67. मितः परिच्छिन्नः । न मितः अमितः
(अमिनः) सन्नमिनः अपरिमाण इत्यर्थः, अपरि-
गणितकालो वा । यद्वा मिनोतेर्वधकर्मणः...
अमिनः अर्हिसितः केनचित् । यद्वा क्त एव
प्रत्ययः । अमितोऽभ्यामितो वा सन् अमिनः ।

IV.3.68. जज्जस्तीरापो भवन्ति शब्दकारिण्य इति
(जज्जस्तीः) मेधात् हन्यमानात् जज्जस्तीत्येवं शब्दं
कुर्वन्तीत्येवंरूपं शीघ्रम् ।

IV.3.69. 'स्कुब् आप्रवणे' आप्रवणमागमनम् ।
(अप्रतिष्कृतः) स्ववतेर्गत्यर्थत्वाद्वा निष्ठा ।.....
अन्येनाप्रतिगतः अप्रतिष्कृतः । युजे अन्ये-

स्खलितपूर्वो वा ।

„ 'शदूळ शातने' इत्यस्य यङि छान्दसत्वाच्च तस्य लुकि रूपम् ।

II.448. शासदानः पुनः पुनरसुरास्तत्पुरश्च शातयन् ।

II.398. छप्रकरलं छप्रौ करस्तू बाहुनामैतत्, छप्रौ बाहू यस्य तम् । किमर्थम् ? ऊतये तर्पणाय सोमेन पालनाय वात्मनः ।

II.450. क्वचित्तु पदान्तरसम्बन्धसामर्थ्यात् शिप्र-शब्देन शिरस्त्राणमुच्यते । 'शिप्रः शीर्षस्तु-वितता हिरण्मयी' इति । सुशिप्रः सुशिर-स्त्राण इत्यर्थः संभवति ।

„ रमणीयेष्वित्यर्थः ।

II.446. द्वयोः स्थानयोर्वीर्येण परिवृद्धोऽपि बंहा ऋतुमयोर्धयोरुच्यते । मध्यमे च स्थानेऽन्तरिक्षे उत्तमे च दिवि । तस्याः सर्वदेवानां साधारणत्वाद् । देवराजत्वेन च प्रसिद्धेः । इतिहासपक्षे तु नान्योऽन्तरिक्षे वीर्येण परिवृद्धः शक्नोति वर्षितुं नापि दिवि आदित्याद् रसान् परिग्रहीतुम् ।

II.551. प्राकारोऽभिषेयः ।

II.552. उरु कुर्वाण इति प्राप्ते नैकवर्णलोपादिना वाक्यार्थ उराण इति पदवचनम् ।

„ अल्पमपि हविरु र बहु कुर्वाणः । तथा च श्रुतिः 'यद्वै देवो जोषत हविस्तदतिमात्रं वर्षत आषीयोऽपरिमितम्' इति ।

II.553. स्त्यायतिः संहननार्थः । हिमभावेन संहताः ।

„ तासां स्तियानां पालयितेत्यर्थवचनम्, उप-

नाप्रतिहतपूर्वं इत्यर्थः । अप्रतिस्खलितपूर्वो वा ।

IV.3.70. 'शदूळ शातने ।' अस्माद् यङ्लुग- (शासदानः) न्ताद् व्यत्ययेन शानच् । पुनः पुन-रसुरान् तत्पुराणि वा शातयन् ।

IV.3.71. 'छप्रकरलमूतये ।' छप्रौ करलौ बाहू यस्य (छप्रः) होमेन तर्पणाय पालनाय वात्मनः ।

IV.3.72. क्वचिच्छिप्रशब्देन शिरस्त्राणमुच्यते (सुशिप्रः) 'शिप्राः शीर्षस्तु वितता हिरण्मयीः' इति सुशिप्रः सुशिरस्त्राण इत्यर्थः सम्भवति ।

IV.3.73. रमणीयेष्वित्यर्थः । (रंसु)

IV.3.74. द्वयोः स्थानयोर्वीर्येण परिवृद्धः इन्द्रः । (द्विवर्हाः) न ह्यन्तरिक्षे वीर्येणापरिवृद्धः शक्नोति वर्षितुं नापि दिवि आदित्याद्रसान् परिग्रहीतुं दिवः सर्वदेवतासाधारणत्वाद् देवराजत्वेन च प्रसिद्धिरितिहासेषु द्विवर्हा उच्यते ।

IV.3.75. प्राकार उच्यते ।

(अक्रः)

IV.3.76. उरु कुर्वाण इति प्राप्ते नैकवर्णलोपादिना (उराणः) वाक्यार्थः । उराण इति पदवचनम् ।

„ स्वल्पमपि हविः उरु बहु कुर्वाणः । तथा च श्रुतिः 'यद्वै देवो जोषत हविस्तत हि मोतुं वर्द्धते अथोऽयमपरिमितः' ।

IV.3.77. स्त्यायतेः संहननार्थः ।

(स्तियानाम्)

„ हिमभावेन संहता आप उच्यन्ते ।

IV.3.78. स्तिपाः पातीति विच् । स्तिपा सन्

स्थितान् ज्योतिष्टोमादीन् यागान् पालयति ।
तत्तन्वोपस्थितः सन्ननेकार्थलोपे वर्णेन स्तिपाः ।
अभिरभिषेयः । स ह्याहुतिद्वारेणापां पाल-
यिता । अङ्गभावोपगमनेन चोपस्थितानां
कर्तव्यतया ज्योतिष्टोमादीनाम् ।

(स्तिपाः) स्तिपाः । यद्वा उपस्थितपाः सन् अनेक-
वर्णलोपादिना स्तिपाः । अभिरुच्यते । स
ह्याहुतिद्वारेणापां पालयिता । अङ्गभावोपग-
मनेन चोपस्थितानां कर्तव्यतया ज्योतिष्टो-
मादीनाम् ।

II.455. जवरूपया गत्या जरयद्वा प्राणिनो वयो
गिरन् वा रसान् रश्मिभिर्यदारोहति नभस्त-
दादित्यमण्डलम् ।

„ जरुयमिति गृणातेधातोर्गतिकर्मणः ।
जरतेर्वा एवमयस्यैवार्वातिकर्मसु पाठात् ।
'बृवृजभ्यामूयन्' इत्यौणादिक ऊयन् भाव-
साधनः करणसाधनो वा बाहुलकाद् द्रष्टव्यः ।
स्तोत्रमभिषेयम् ।

II.456. वज्रोऽपि तुज उच्यत इत्याह तुजेर्दाना-
र्थस्येति ।

II.457. तुजे तुजे दाने दाने ।

„ वृद्धयर्थस्य वृहेर्मृते हिंसार्थे वा भावे ल्युट्,
बर्हण ।

II.458. अथवा निबर्हयतेर्बर्हणा हिंसोच्यते ।

„ ततो धर्मसन्तानादभिहोत्रादेः कर्मणो तुजो-
ऽपेतः । ततो तुजः सन् तततुष्टिः ।
अथवा ततन इत्येतद् शब्दरूपं तनोतेर्मोग-
सन्तानं वा । उष्टिशब्दो वशोः कान्तिकर्मणः ।
भोगसन्तानं वष्टीति तततुष्टिः ।

II.460. इलाबिलाशय इत्यवगमः । इलो बलमन्नं
तभिष्पारिहेतुमूतमुदकमत्रेलाशब्दवभायेण
इलाशब्देनोच्यते । बिले उदके शेते इति
बिलेशयः सन् वर्णव्यापारिलोपादिना इली-
विशः । मेघोऽभिषेयः ।

„ कियदप्यपरिमितं स्वर्बलं धारयति । क्रम-
माणं वामिमुखं परबलं धारयति निरुण-

IV.3.79. जवत्तरूपया गत्या जरयद्वा प्राणिनो वयो
(जबाह) गिरद्वा रसान् रश्मिभिर्यदारोहति नभ-
स्तदादित्यमण्डलमुच्यते ।

IV.3.80. गृणातेः स्तुतिकर्मणो जरतेर्वाचति-
(जरुयम्) कर्मणो 'बृवृजोऽयन्' इति भावे करणे
वा रुयन् बाहुलकाद् गकारस्य जकारः
स्तवनं स्तूयतेऽनेनेति वा जरुयं स्तोत्रम् ।

IV.3.82. तुजतेर्दानकर्मणो भावे घञ् । दानमित्यर्थः ।
(तुजः) 'तुजे तुजे य उत्तरे' वज्रोऽपि तुजस्तत्रैव
व्याख्यातः ।

IV.3.83. वृहेर्वृद्धयर्थस्य 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति
(बर्हणा) कर्तरि ल्युट् । परिवृढः । हिंसाकर्मणो वा
भावे । हिंसा बर्हणा ।

IV.3.84. वशोर्वा बाहुलकात् कर्तरि क्तिचि सम्प्र-
(तततुष्टिम्) सारणे उष्टिः । ततो धर्मसन्तानादभि-
होत्रादेः कर्मणो तुजः प्रेरितः । ततनं भोग-
सन्तानं वष्टि तततुष्टिः ।

IV.3.85. इला अन्नम्, अन्नान्नहेतुमूते उदके वर्तते ।
(इलीविशः) बिले उदके शेते ..... इलाबिले
शयो यस्य । निपातश्छान्दसः । मेघ उच्यते ।
इलाबिलशयः सन् इलीविशः

IV.3.86. कियच्छब्दे क्रममाणशब्दे चोपपदे
(कियेधाः) दधातेर्बिच् । कियदप्यविज्ञायमानपरि-

नीति दघातेर्विचि रूपम् । इन्द्रो विशेष्यः ।

माणं स्वबलं धारयति । क्रममाणं वामिमुखं
परबलं धारयति निरुणहीति कियद्वा क्रम-
माणवा वा सन् कियेधाः । इन्द्रो विशेष्यः ।

II.461. भ्रमिता स्वयं भ्रामयितान्येषामित्यर्थः ।

IV.3.87. भ्रमिता स्वयम् । त्रिष्वपि लोकेष्वप्रति-
(भृमिः) हतगतिरित्यर्थः । अन्तर्णीतप्यर्थो वा भृमिः ।
भ्रामयितान्यान् ।

II.462. किञ्च भ्रमिरसि लोकत्रये विभ्रमितासि
त्रिष्वपि लोकेष्वप्रतिहतगतिरित्यर्थः ।

IV.3.88. विप्रातशब्दस्य विष्पितभावः । यद्वा
(विष्पितः) विषेर्व्याप्त्यर्थात् क्तः, इकारपकाराबुप-
जनौ । विस्तीर्ण इत्यर्थः ।

„ विप्रातः इत्यवगमः । विकारोपजनवर्णलो-
पादिर्द्रष्टव्यः । विस्तीर्ण इत्यर्थः ।

II.463. उदकमभिधेयम् । तन्नि तूर्णमाप्तोत्येवं-
शीलं तूर्णापि सत्तुरीपम् ।

IV.3.89. तूर्णं व्याप्तुं शीलमस्य । णिनिः ।
(तुरीपम्) तूर्णापि सत्तुरीपम् । उदकमभिधेयम् ।

II.464. रपतेः रसतेर्वा कर्तरि चेति कर्मसाधनो
घञ् भावे वा रासो वा रापो वा शब्द
उच्यते तद्वद् रापि वा रासि वा सत् सका-
रपकारोपजनेन रास्तिन् शब्दः । बह्वदकं
स्तोत वोच्यते । ततस्तादर्थ्यादस्तीत्यर्थो
आदित्वादिकारः प्रकृतिभावश्च द्रष्टव्यः,
रास्तिनो दण्डिमती शालेति यथा । अतश्च
शब्दश्च तोदकेन तद्वा । मेघोऽभिधेयः ।
उच्चार्यमाणेन स्तोत्रेण स्तोता वा ।

IV.3.90. रपतेर्वा रसतेर्वा कर्मणि भावे वा घञ् ।
(रास्तिनः) रापो रासो वा शब्दो यस्य तत्रापि रासि
वा सत् सकारपकारोपजनेन रास्तिशब्दो
बह्वदकं स्तोत्रं वोच्यते । तदस्यास्तीत्यर्थो
आदित्वादच् प्रकृतिभावश्च द्रष्टव्यः । दण्डि-
मती शालेति यथा । अतश्च शब्दवतोदकेन
तद्वाग्मेघोऽभिधेयः । उच्चार्यमाणेन स्तोत्रेण
स्तोता वा ।

II.465. ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । विषमस्य समी-
करणं वा वर्गवा करणादेवमुच्यते । प्रसाध-
नमात्मसात्करणं तदर्थ इत्यर्थः ।

IV.3.91. प्रसाधनकर्मविषयस्य समीकरणं प्रसा-
(ऋजतिः) धनमात्मसात्करणं तदस्येत्यर्थः ।

II.466. प्राप्तवस् इत्यवगमः । पकारलोपोपजनह्रस्व-
त्वादीनि द्रष्टव्यानि । अश्वावभिधेयौ ।

IV.3.93. प्राप्तवसुनौ । पकारलोपह्रस्वत्वतकारोप-
(प्रतद्वस्) जैनः प्रतद्वसु । हरी विशेष्यौ ।

„ प्रहिणुत इत्यवगमः ।

IV.3.94. प्रहिणुतेत्यर्थः ।

(हिनोत)

II.467. 'स्कुञ् आप्रवणे' पठ्यते । इह च दानार्थः ।
अषोपदेशत्वाच्च पत्वानवगमः । क्वचिद्
व्युदसनार्थत्वादनैकार्थत्वमपि ।

IV.3.95-96. 'स्कुञ् आप्रवणे ।' इह दानार्थः ।
(चोष्कूयमाणः क्वचिद् व्युदसनार्थनिबध् । यद्धि
चोष्कूयते) पूर्वत्र क्तः क्तानच् । उत्तरत्र
व्यत्ययेव क्तवम् ।

II.468. अत्यर्थं पुनः पुनर्दत्त ।

„ अत्यर्थं दददित्यर्थः ।

II.469. अत्यन्तं व्युदस्यति ।

„ स्वयमित्यवगमः ।

II.470. 'इषु इच्छायाम्' इत्यस्य वा करणसाधनः
क्तिन् । शौर्गम्यते प्राप्यते वा याभिस्ता
यागक्रिया इष्टयन् सत्यो दिविष्टयः ।

II.472. अमात्र इत्यवगमः । मात्रा परिमाणम् ।
अपरिमाणो महानित्यर्थप्रस्तवचनम् । अभ्य-
मितो वा मिनातेर्मिनोतेर्बा वधकर्मणः ।
अभ्यमितः सन् अमत्रः ।

„ अर्चनमृक् स्तुतिः तथा तुल्यः । ऋचा सम
इत्यवगमः । ऋचा सम इति वाक्येनार्थ-
प्रदर्शनम् । याप्यतिशयाभिप्रायेण क्रियते
साप्यस्याभावात् सैव भवति नातिरिच्यत
इत्यर्थः ।

II.473. ऋचीषमः तुल्यमभ्यधिकगुणाध्याहाररू-
पेण अधिकता स्तुतिरनुवादिनी भवति सा
यस्येत्यर्थः ।

„ अनश्लीलदानमित्यवगमः । अशंसशब्दो-
ऽश्लीलवाची । अश्लीलं किम् ? पापकम् ।
कस्मादिति चेत् यस्मात् पापवचनं प्रति-
पत्तये रातिः पापिष्ठस्य दाता । तद्विपरीतो-
ऽनशंसरातिः ।

„ अनशंसरातिम् अपापकदानम् उत्कृष्टस्य
दातारमित्यर्थः ।

II.447. अतैः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इत्येवं-
वनिनि रूपम् । 'अर्धेणस्त्वसावनमः' इति-
वचनादत्र भावाभावः सिद्धः 'तथा चाह
अप्रत्युतोऽप्रतिगतोऽन्यस्मिन् अन्यमना-
भितः स्वतन्त्र इत्यर्थः ।

„ अनर्वाणममतमन्यं प्रत्याभिततया अपरा-
जमित्यर्थः ।

„ अत्यर्थं व्युदस्यति ।

IV.3.97. स्वयमित्यर्थे वर्तमानो निपातः ।

(सुमत)

IV.3.98. दिविशब्दोपपदात् इषेर्गत्यर्थादिच्छायां-
(दिविष्टिषु) द्वा करणे क्तिन् । शौर्गम्यते प्राप्यते
वा याभिस्ताः ।

IV.3.101. अमात्रशब्दस्य ह्रस्वः । मात्रा परि-
(अमत्रः) माणम्, अपरिमाणोऽभ्यमितो वा अर्हि-
सितः । मितशब्दस्य मत्रभावः ।

IV.3.102. ऋची स्तुतिः । तथा समः । अधिक-
(ऋचीषमः) गुणाध्यारोपेणापि कृता स्तुतिः अनु-
वादिनी सा नातिरिच्यत इत्यर्थः ।

IV.3.103. अशंसशब्दोऽश्लीलवाची । रातेः क्तिनि
(अनशंसरातिम्) रातिर्दानम् । अश्लीलविषया राति-
र्दानं यस्य सोऽशंसरातिः पापकदानः, तद्वि-
परीतोऽनशंसरातिः । उत्कृष्टस्य दातेत्यर्थः ।

IV.3.104. अतैः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति
(अनर्वा) वनिप् । नञ्समासः । 'अर्धेणस्त्वसावनमः'
इति शास्त्रवद्भावाभावः । अप्रत्युतः अप्रति-
गतोऽन्यस्मिन् अन्यमनाभितः स्वतन्त्र
इत्यर्थः ।

„ अनर्वाणमप्रतिगतमन्यं प्रत्याभिततया तथ
अपराभितमित्यर्थः ।

II.475. असामीत्यनवगतम् । अत्र च सामिशब्द एवानवगतो यत आह सामिप्रतिषिद्धमसामीति । सामीति कस्मात् ? स्यतेः समाप्त्यर्थस्येति केचित् । तेन सामि समाप्तम् असमाप्तं चोच्यते तस्या नञ् प्रतिषेधः तत्तत्सामि असमाप्तमित्यर्थः । अथवा न सामीति किं तर्हि ? सुसमाप्तमिति पाठान्तरेणार्थमाह । उदाहरणम्—
असाम्योजो बिभृथा सुदानवोऽसामि धूतयः
शावः । 'कञ्वस्य । असामि असमाप्तमनन्तमित्यर्थः । सुष्ठु वा समाप्तं महदित्यर्थः ।

II.476. गल्दया गालनेन क्षारणेन प्रदानेन पूरणेन तृप्तेत्यर्थः ।

II.477. ज्वलनवर्णहीना इत्यक्षरवर्णसामान्यादवगमः ।

II.479. बकुरेण भास्करेण दीप्तेन भयङ्करेण वा भासमानेन वा । केन ? सामर्थ्यात् स्वेनायुधेन ज्योतिषा वा ।

II.480. वे इति द्विशब्दस्यार्थेऽपभ्रंशो दृष्टः । एकं कार्षापणमृणिकाय प्रयच्छन् तौ द्वौ मण्डं प्रतिदातव्यावित्येवमभिधेयेन दर्शयति । ततो द्विशब्दादेकशब्दाभाटयतेष्वेकनाटा एतत् । एतेनाहं द्विगुणकारिणो वा दायिनो वा द्विगुणं कामयन्त इति वेति ।

II.481. अभिधावतेत्यवगमः ।

II.482. अभिधावत् रक्षत मोचयतेत्यभिप्रायः ।

„ ततोऽहुशब्दात् पापवचनाद्भो मत्वर्ये । अहं स्वानित्यवगमः ।

II.484. सत्त्ववाची प्रथमान्तं बलादतीत इति वाक्यस्यार्थे पदम् । बलशब्दादततेष्वेव वतो दुर्बल इत्यर्थः । अन्यस्तु वतेति निपातो-

IV.3.105. आसामीत्यनवगतम् । अयं च (असामि) सामिशब्द एवानवगतः । यत आह—
'सामि प्रतिषिद्धम् असामि' इति । सामि कस्मात् ? स्यतेः समाप्त्यर्थस्येति केचित् । तेन सामि समाप्तं असमाप्तं चोच्यते । तस्य नञ् प्रतिषेधः । ततश्च असामि असमाप्तमित्यर्थः । अथवा न सामीति । किन्तर्हि ? (अ) सुसमाप्तमिति पाठान्तरेणार्थमाह । उदाहरणम्—
'असाम्योजो बिभृथा सुदानवः' । असामि असमाप्तमनन्तमित्यर्थः । सुष्ठु वा समाप्तं पूर्ववदित्यर्थः ।

IV.3.106. गल्दाशब्दो गालनपर्यायः । गल्दया (गल्दया) गालनेन क्षारणेन प्रदानेन पूरणेन तृप्तेत्यर्थः ।

IV.3.107. ज्वलनेनाग्निना हीना इत्यर्थः । (जल्हवः)

IV.3.108. बकुरेण भास्करेण दीप्तेन भयङ्करेण वा (बकुरः) भासमानेन वा सामर्थ्यात् स्वेनायुधेन ज्योतिषा वा ।

IV.3.109. वेक इति द्विशब्दस्यार्थे बहुशो दृष्टः । (वेकनाटान्) एकं कार्षापणमापणिकाय प्रयच्छन् द्वौ मण्डं प्रतिदातव्यावित्येवमभिधेयेन दर्शयन्ति । ततो द्विशब्दादेकशब्दाभाटयतेष्वेकनाटाः । द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्त इति वेति ।

IV.3.110. अभिधावत् रक्षत नोपधावतेत्य- (अभिधेतन) निप्रायः ।

IV.3.111. अहं पापम्, रो मत्वर्ये अहंस्वान् । (अहुरः)

IV.3.112. सत्त्ववाची प्रथमान्तः । बलादतीत (वतः) इति वाक्यस्यार्थे पदम् । बलशब्दादतते- निष्ठायां च बलातीतः सन् वतः दुर्बल

ऽसत्त्वचनोऽव्ययम् । यत आह निपातः
खेदानुकम्पयोरिति । 'खेदो दुःखं मानसम्-
लुकम्पा दया तयोर्वर्तते ।

II.485. उदकं वृष्टिलक्षणमभिधेयम् । वातः पुरो-
वात एतद् वृष्ट्युदकमाप्याययति । तत वात
आप्यायनोऽस्येति वाताप्यायन इत्यवगमः ।
अथवा वातो यदाप्याययति तेन वातेन
तदाप्याययत इति कर्मोपपदस्थप्यायतेराह-
पूर्वस्य कर्तरि प्रत्ययो द्रष्टव्यः ।

II.486. चायमिति वा कामयमान इति वावगमः ।

II.488. रथीयतीति प्राप्ते रेफ उपजनः ।

II.490. असंक्रामणीमिति वा ल्युटि णिति प्रत्यये
वावगमः । अथवा समानशब्द उपपदे क्रमेः
'जनसन' इत्येवं विटि 'विङ्गानोरनुनासिक-
स्य' इत्यात्वे 'समानस्य छंदसि' इति च
समाव एतद्रूपम् । समावेषु क्रामतीति
सक्रा न सक्रा असक्रा तामसक्राम् ।
,, जसक्राम असंक्रामणी यावजीवमनपायिनीम् ।
यद्वा समेष्वक्रान्तामगतामस्मत्सजातैरप्रा-
प्तपूर्वमित्यर्थः ।

II.491. ब्रुवो वचनम् । तेन अनवक्षितवचन
इत्यवगतः । अप्रतिहतशासन इत्यर्थः ।

II.492. सदानोलुब इत्यवगमः । सदाकणलक्षण-
शब्दकारिणीत्यर्थः । नोनूयतेनोलुबा तस्याः
सम्बोधनं सदेत्येतेन पुनः पुनर्दर्शनम् ।
दुर्मिक्षादिदेवता अलक्ष्मीर्वाभिधेया ।

II.494. ऋषौ पराशीर्ण इत्यवगमः , इन्द्रो परा-
शासनः । इतिहासपक्षे निर्वचनमेतत् ।
एवमवस्थस्य वसिष्ठस्य नत्ता । शमीचिरमते
शक्तौ जात इत्यर्थः ।

इत्यर्थः । बत निपातोऽसत्त्वचनोऽव्य-
व्ययम् । खेदो दुःखं मानसम्, अलुकम्पा,
दया, तयोर्वर्तते ।

IV.3.113. उदकं वृष्टिलक्षणमभिधेयम् । वातः
(वाताप्यम्) पुरोवात एतद्वृष्ट्युदकमाप्याययति वा-
तेनाप्याप्यत इत्यर्थः । अथ वा वातो यदा-
प्याययति (तेन वातोप्याप्यत [प्यायाप्यत]
इति) कर्मोपपदात् कर्तरि प्रत्ययः ।

IV.3.114. चायन कामयमानो वा ।

(चाकन्)

IV.3.115. रथीयतीति प्राप्ते रेफ उपजनः ।

(रथयति)

IV.3.116. संपूर्वाद् समानपूर्वाद्वा क्रमेः 'जन-
(असक्राम)सनखनक्रमगमो विद्' छन्दस्युपसर्गेऽपि
इति हि तत्राश्रयते । 'विङ्गानोरनुनासिकः
स्यात् ।' आतो लोपश्छान्दसः । 'समानस्य
छन्दस्यमूर्ध' इति समानशब्दस्य समावः ।
न सक्रा असक्रा ताम् । यावजीवमनपा-
यिनीं समानेष्वक्रान्तामगताम् । अस्मत्
सजातैरप्राप्तपूर्वमित्यर्थः ।

IV.3.118. ब्रवः वचनम् । अनवक्षितवचनः ।
(अनवब्रवः) 'अप्रतिहतशासन इत्यर्थः ।

IV.3.119. सदानोलुबशब्दात् सम्बुद्धौ नोलुब-
(सदान्वे) शब्दस्य न्वेभावः । दुर्मिक्षादिदेवता
अलक्ष्मीर्वाभिधेया । सदा करणलक्षणशब्द-
कारिणीत्यर्थः ।

IV.3.21. पराशीर्णः पराशरः ऋषिः । पराशीर्णस्य
(पराशरः) स्थविरस्य वसिष्ठस्य नत्ता चिरमृते शक्तौ
जात इत्यर्थः । 'पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः ।'
रक्षसां पराशातयिता पराशर इन्द्रः ।

II.495. आयुषविशेषोऽभिधेयः ।

„ इह शतध्यां वर्तते ।

II.496. कृतदन्त इति तु न्याय्यम् । उदाहरणे
देवतापदसामान्याधिकरण्यात् । सर्वथा मन्त्रे
स्त्रीलिङ्गप्रतिरूपकमेतत् । यतः पुल्लिङ्गमेव
दर्शयति । कः तरळ इति पाठः ।

II.497. दानमनस इत्यवगमः ।

II.498. संशृणोतेरिच्छायां छान्दस आरः प्रत्ययो
द्रष्टव्यः । संशेतेर्हिसार्थस्येति केचित् । संश-
रणदीर्घनिद्रया दीर्घदिदृक्षया संशयानं वा
हिंसात्मनस्तामिच्छतीति शराहः संशिश-
यिषुरिति ।

„ संशिशयिषुर्वा दीर्घनिद्रयामिमन्यते । दुष्टे-
नाशयेनाभिभवति ।

II.499. इदंयुरित्यनवगतम् । क्वचिन्मान्ताव्यय-
प्रतिषेधादनेकार्थं च । प्रत्ययस्यार्थभेदादिदं
कामयमान उच्यते कर्मदं सामान्येन प्रद-
र्शितं यथाभिलषितं धानादि द्रव्यमिच्छति
स इदंयुः । तेन चेदं वसुयुः, वांग्युः, किंयुः,
विप्रयुरित्याद्यवगतानवगतव्यजन्तमात्रोपसं-
प्रदुर्थं निगमेषु पठिता विशेषार्थमिति निरु-
क्तकाराभिप्रायः । अत एव च सामान्यस्य
विशेषोऽनुदाहरणमिति । तेषां च वसूयवो
वसुकामा इत्यादिषु बहुधागतत्वाद् विशेषे-
णेह किञ्चिद् भाष्यकार उदाजहार । अनेका-
र्थत्वं दर्शयामाह अथापि तद्वदर्थं भाष्यते
उज्यत इत्यर्थः । तदिति मत्तुप्रकृतिः सामा-
न्येन निर्दिश्यते । तेन तद्वदर्थं मत्वर्थ इत्यर्थः ।

IV.3.122. शतध्यामायुषविशेषे वर्तते ।

(किविर्दती)

IV.3.123. कृतदन्तशब्दस्य कस्त्वतीभावः ।
(कस्त्वती) सुपां सुलुक् इति सोलुक् । स्त्रीलिङ्ग-
प्रतिरूपकमेतत् । 'तत्कः' इति पुल्लिङ्ग-
निर्देशात् ।

IV.3.124. दानमनस इत्यर्थः ।

(दनः)

IV.3.125. समुपसर्गार्थविशिष्टात् शृणोतेः...

(शराहः) '...आरुष्यत्ययेनेच्छायां भवति । यद्वा
समुपसर्गार्थविशिष्टाच्छिदेर्हिसार्थाद्वा...प्रहणं
कर्तव्यमिति तच्छीलादिषु विहित आलु-
भुजिच्छायामत्र भवति । संसरणदीर्घनिद्रया
दीर्घदिदृक्षया संशयितं वा हिंसात्मनस्ता-
मिच्छतीति शराहः । 'शराहरमिमन्यते'
संशिशयिषुः संशयिषुर्वा दीर्घनिद्रया हि
मन्यते । दुष्टेनाशयेन हि भवति ।

IV.3.126. इदंयुरित्यनवगतम् । कथं चिन्मान्ताव्यय-

(इदंयुः) प्रतिषेधात् अनेकार्थत्वे प्रत्ययस्यार्थं भेदात्
'इदं कामयमान उच्यते ।' कर्म इदं सामान्येन
प्रदर्शितम् । यथा हि लक्षितं धनादि तद्य
इच्छति स इदंयुः । तेनेदं वसूयवः । शंयुः
किंयुः विप्रयुरित्याद्यवगतानवगतव्यजन्तमा-
त्रोपसंप्रहार्थं निगमेषु पठितं न विशेषार्थ-
मिति निरुक्तकाराभिप्रायः । अत एव च
सामान्यविशेषयोरुदाहरणमिति । तेषां च
वसूयवो वसुकामा इत्यादिषु बहुधागतत्वा-
द्विशेषेणेह किञ्चिद्भाष्यकारोदाजहार । अने-
कार्थतां दर्शयामाह 'अथापि तद्वदर्थं भाष्यते ।'
प्रयुज्यत इत्यर्थः । तद्वदिति मत्तुप्रकृतिः ।
सामान्येन निर्दिश्यते । तेन तद्वदर्थं मत्वर्थ
इत्यर्थः ।

II.500. किङ्कताः क्रिया इत्यवगमः । मन्त्रे सप्त-
म्यन्त इति तथैवार्थं निगमेषु पठितः ।

II 501. कीकटनानि अनार्यनिवासे देशे कृपणा
वा कीकटाः ।

„ किङ्कताः किमर्थमुत्पादिता अदो वाराः
किमा करोतेत्यर्थः । अथवा यागदानादिभिः
किङ्कताभिः किं पिबतश्चादतेत्येवंप्राया एवं
प्रेम्सा प्रेक्षा येषां ते अभ्रक्षाना नास्तिकाः
किंक्रियाः सन्तः कीकटाः ।

II.503. भिन्द इति वा भयद इति वा भासमानो
द्रवतीति वा वाक्यार्थे पदवचनम् । विदार-
णभयदानभासमानद्रवत्वक्षणानामर्थे सम्भ-
वात् । असुरवर्णसमान्याचेदमाह ।

II.505. प्रसिद्धत्वाभिगमो न प्रदर्शितः ।

„ कर्तैत्यवगमः ।

II.506. गर्भस्याच्छादनमभिधेयम् ।

II.507. जरायोरन्तर्गर्भवेष्टनम् ।

„ पृथिव्यभिधेया । अपगतभासमित्येवमाद्याः
शब्दसमाधाय उपपद्यन्ते । धात्वन्यत्वकृतो
विशेषः ।

III.73. अभिरप्रणीः...मुख्यसंस्तुतः । सेनानी-
त्वाद्वा । 'अभिर्देवतानां सेनानीः' इति हि
विज्ञायते । अप्रोपपदात् 'सत्सूद्विष' इत्या-
दिना क्तिप् । यद्वा अप्रं प्रथमं यज्ञेषु
कर्तव्येषु तादर्थ्येन प्रणीयते । अप्रश्चादेव
नयतेश्च पूर्ववत् प्रत्ययः स एव । यद्वा अङ्गं
शरीरं यज्ञस्य तन्नयति सन्नममानः । '...
सम्यक् स्वयमेव प्रह्नीमवन् । हविषां वा
करणत्वेन साधनभावं प्रतिपद्यमान इत्यर्थः ।

IV.3.127. मन्त्रे सप्तम्यन्त इति तथैव निगमेषु
(कीकटेषु) पठ्यते । किङ्कताः किंक्रियाः वा सन्तः

कीकटाः । किङ्कताः किमर्थमुत्पादिताः,
असदाचाराः । अथ वा यागदानादिभिः
क्रियाभिः कृताभिः पिबतश्चादतेत्येवंप्राया
प्रेक्षा येषां ते किंक्रियाः । 'किं ते कृष्वन्ति
कीकटेषु गावः ।' कीकटनानि अनार्यनिवासे
देशे । कृपणा वा कीकटाः ।

IV.3.128-129. भिन्द इति वा भयद इति वा
(बुन्दः-वृन्दम्) भासमानो द्रवतीति वाक्यार्थे पद-
वचनम् । विदारणभयदानभासमानद्रवणल-
क्षणानामर्थे सम्भवादक्षरवर्णसामान्याच्चेद-
मुक्तम् ।

„ प्रसिद्धत्वाभिगमो न प्रदर्शितः ।

IV.3.130. कर्तैत्यर्थः ।

(किः)

IV.3.131. गर्भस्याच्छादनमभिधेयम् ।

(उल्बम्)

„ जरायोरन्तर्गर्भवेष्टनं श्रुतम् ।

IV.3.132. पृथिव्यभिधेया । अपगतभासमि-
(ऋवीसम्) त्येवमाद्याः शब्दसमाधाय उपपद्यन्ते ।
धात्वन्यत्वकृतो विशेषः ।

V.1.1. अप्रोपपदाभयतः 'सत्सूद्विष' इत्यादिना
(अभिः) क्तिप् । '...इति बाहुलकादिन् प्रत्ययोऽप्र-
शब्दस्य रेफाकारयोल्लेखः । अप्रणीः ।
मुख्यत्वसंस्तुतेः । सेनानीत्वाद्वा । 'अभि-
र्देवानां सेनानीः' इति श्रुतिः । अप्रं प्रथमं
यज्ञेषु कर्तव्येषु तादर्थ्येन प्रणीयते । अङ्गो-
पपदाद्वा समर्थविशिष्टान्नमतेः... । अङ्गं शरीरं
यज्ञस्य तत् सन्नममानः स्वयमेव प्रह्नीमवन्
हविषां पाककरणत्वेन साधनभावं प्रति-

अस्मिन् पक्षे अङ्गशब्दात् पूर्वभागः ।
 सन्नमतेः परभागः । '.....'
 नमोऽकारः क्लोपयतेः स्नेहार्थस्य ककार-
 नकारौ । ककारस्य गकारापत्तिः । '.....'नम-
 विशिष्ट स्नेहयतेः स्नेहनविपरीतं विरुक्षणं
 लक्ष्यते । विरुक्षयतीत्यर्थः । दग्धव्यस्यैवादेः
 शोषणादक्रोपनो विरुक्षण इत्यर्थः । '.....'
 अञ्जेर्जकारस्य दहेश्च हकारस्य निष्ठायां
 गकारापत्तिर्दृष्टेति । '.....'एतेः अयनमित्यादि-
 रूपत्वेन परिणतस्याकारमादत्ते । गकारं
 विकल्पेन । नीः नयतिः परो विप्रत्ययान्तः ।
 इतश्चात्रायमभिव्यक्तश्च सुप्रकाशकत्वाद्वाह्यात्म-
 कत्वेन वा नयति हविर्देवान् प्रतीत्यग्निः ।

III.83. जातानि सर्वाणि भूतानि वेद लोकपाल-
 त्वात् । जातानि वा तिर्यगादीनप्येन विदुः ।
 कारकमेदः केवलम् । सर्वस्मिन् वा भूत-
 जाते विद्यते । '.....'जातवितो'चितं धनं
 हविलक्षणमैश्वर्यादि इतरद्वा । '.....'जातविद्यो
 वा 'विद विचारणे' इत्यस्य, वेदो विचारणं
 जाता विद्या यस्य वैश्वानरविद्यायामिह च
 कृत विचार इत्यर्थः । शुतेर्वोत्तरपदं जातमात्र
 एव विद्योतते प्रज्ञानस्वभावत्वाद् जात
 विद्योतन इत्यर्थः ।

III.86. सर्वां नरानितो लोकान्तरं नयति ।
 '.....'विश्वानराणां नेतृत्वेन सम्बन्धी वैश्वानरः ।
 इदमर्थेऽण् । विश्व एनमित्यादि कर्मार्थं
 प्रणयति'अपि वा विश्वान् जन्तून् अरः
 'ऋ गतौ' इत्यस्य छान्दसत्वाद्भूते पचादि-
 त्वाद्ऽण् । उपपदविभक्तेश्चालुक् । '.....'सर्वाणि
 जूतानि अरः प्रत्युतः प्रविष्ट इति वैश्वानरः ।
 '.....'स च सामर्थ्यात् प्राणाख्यो वायुः । तेन
 जन्यमानत्वात् तस्यापत्यं वैश्वानरः ।

पद्यमानो नयति । नञ्पूर्वात् क्लोपयतेः
 स्नेहार्थात् निम्नप्रत्यये ककारनकारव्यतिरिक्तं
 लुप्यते । ककारस्य गकारापत्तिश्च । नञ्
 विशिष्टेन स्नेहनेन च तद्विपरीतं विरुक्षणं
 च लक्ष्यते, विरुक्षयतीत्यर्थः । दग्धव्यस्यै-
 वादेः शोषणाद्विरुक्षण इत्यर्थः । यद्वा एते-
 रयनमित्यादौ दर्शनादकारः । अञ्जेर्जकार-
 स्य दहेर्हकारस्य च निष्ठायां गकारापत्ति-
 र्दृश्येति तयोरन्यतरस्मात् गकारः ।
 नयतेः पूर्ववङ्कुः । इतश्चाजनयमभिव्यक्तं
 वा सुप्रकाशकत्वात्मकत्वेन वा नयति हविः
 प्रतीत्यग्निः ।

V.1.2. जातानि सर्वाणि भूतानि वेद लोकपाल-
 त्वात् । जातानि वा तिर्यगादीनप्येन विदुः ।
 स्मिन् भूतजाते विद्यते । जातं वेदो हवि-
 र्लक्षणं धनमैश्वर्यादि इतरद्वा यस्य सः ।
 जातं वेदो विचारणं यस्य, वैश्वानरविद्यया ।
 इह च कृतविचार इत्यर्थः । जातमात्र एव
 विद्योतते प्रज्ञानस्वभावत्वात् । अतः वेदः
 प्रज्ञानं वास्य ।

V.1.3. विश्वान्नरानितो लोकान्तेन नयति ।
 (वैश्वानरः) इदमर्थेऽण् । विश्वानराणां नेतृत्वेन सम्प-
 द्यन्ते वा कर्मार्थं प्रणेतृत्वेन सम्पादितो (तो)
 ऽस्य वैश्वानरः । '.....'अपि वा विश्वान् जन्तून्
 अरः । 'ऋ गतौ' इत्यस्य छान्दसत्वाद् पचा-
 दित्वाद्ऽण् । उपपदविभक्तेश्चालुक् । सर्वाणि भूतानि
 न्यरः प्रत्युतः प्रतिगतः प्रविष्ट इति विश्व-
 नरः प्राणः । तेन जन्यमानत्वात्तस्यापत्यं
 वैश्वानरः ।

III.113. धनस्य बलस्य वा दाता ।

V.2.1. धनस्य बलस्य वा दाता द्रविणोदाः ।

(द्रविणोदाः)

III.125. सा हि पुत्रापेक्षया निवैस्तराजता
कात्यक्यपक्षेऽभिप्रेता ।

V.2.3. पुत्रापेक्षया नीचैः सुतरां नतो हि पौत्रः ।

(तनूनपात्)

III.129. [द्वारो जवतेर्वा । द्रवतेर्वा । वारय-
तेर्वा । तात्सामेषा भवति ।] द्वारः
कस्मात् ? जवतेर्गतिकर्मणः । अकारस्य
दकारापस्था । द्रवतेर्वा रेफलोपे । ... वारयते-
र्वा दकार उपजनः । अनभिमतो हि तास्वेव
निवार्यते ।

V.2.7. जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा स्यात् ।

(द्वारः) जवतेर्जकारस्य दकारः, द्रवतेः रेफलोपः,
वारयतेर्डागमश्च निपातनात् । गम्यते
ह्यभिर्यङ्गपृष्ठम् । अनभिमतो हि तास्वेव
निवार्यते ।

II. 15. द्वार इति, द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारय-
तेर्वेति

III.131. अभिपक्षे दीप्तिरुपास्तमसो विवासनात् ।
आहुतिर्नक्ता अनक्त्यभिमिति स्मर्यते ।

V.2.8. अभिपक्षे उषा दीप्तिस्तमसो विवास-
(उषासानक्ता) नात् । आहुतिर्नक्ता अनक्त्यभिमिति ।

„ दैव्या होतारा आकारो द्विवचनस्य स्थाने ।
पार्थिवमध्यमावभिषेयौ ।

V.2.9. उभयत्राकारो द्विवचनस्य । ... पार्थिव-
(दैव्या होतारा) मध्यमावभि उच्येते ।

„ तिष्ठो देवीः प्रथमार्थे द्वितीयेति ।

V.2.10. प्रथमार्थे द्वितीया ।

(तिष्ठो देवीः)

III.132. त्वष्टा मध्यमस्थान आप्रीत्वादिह समा-
ज्ञातः । तूर्णशब्दादभ्रोतेष्व त्विषेर्वा स्याद्दी-
प्यर्थस्य ।

V. 2. 11. तूर्णशब्दोपपदादभ्रोतेस्तभिपात्यते ।
(त्वष्टा) त्वष्टा मध्यमस्थानः । आप्रीत्वादिह समा-
ज्ञातः । त्विषेः ... दीप्तो ह्यसौ वैशुतत्वात् ।

III.122. हे वनस्पते वनानां पाता अभे ।

V.2.12. वनानां पाता ।

(वनस्पतिः)

III. 123. तस्मादभिरित्यभिप्रायः । अन्तरनु-
प्रविष्टोऽपि यतो निर्भवति । अतः पातेति
व्यपदिश्यते । पिबतेवैतद्रूपमिति ।

„ अभिरन्तरनुप्रविष्टोऽपि यतो न दहति ।
अतः पातेति व्यपदिश्यते । पिबतेवैतद्रूपम् ।

III.138. अत्र स्मरणार्थमुक्तमस्य प्रयाजस्य वक्ष्य-
माणदेवतासंकीर्तनकृतत्वात् स्वाहेति । एवं
पूर्वाकृतिकरणमुच्चारणं वा समीक्ष्य वक्ष्य-
माणदेवतानां ताः स्वाहाकृतय उच्यन्ते ।

V.2.13. अत्र स्मरणार्थमुक्तमस्य प्रयाजस्य वक्ष्य-
(स्वाहाकृतयः) माणदेवता सङ्कीर्तनपरत्वात् स्वाहेति ।
एवं पूर्वाकृतिकरणमुच्चारणं वा समीक्ष्य-
माणदेवतानां ताः स्वाहाकृतय उच्यन्ते ।

III.146. मस्जेरुक्प्रत्यये जत्वोत्वाभ्यां मज्जूका
इति प्राप्ते छान्दसत्वात्वरकस्य [डकारः] ।

V.3.3. मस्जेः ' शलि मण्डिभ्यामूकन् '
(मण्डूकाः) इति बाहुलकादूकनि जस्त्वकुत्वाभ्यां

अल्पापि चान्त्यापूर्वो लुम् । मदतेर्वा
भौवादिकस्य मोदतिकर्मणः । 'मन्दतेर्वा
चौरादिकस्य 'मद तसिघने ' इत्यर्थस्य
तसिकर्मणः । 'नित्यमदत्वाभित्यतस्तत्वा-
न्नित्यहृष्टत्वाद्वा मण्डूकाः । 'शलिमण्डिभ्या-
मूकण्' इति मण्डयतेरुत्पत्तिलाघवादिति
वैयाकरणाः । रेखामक्तिविचित्रकत्वान्मण्डिता
इव । मण्ड उदकम् । तस्मिन्मोको निवास
एवमिति वा । प्रसङ्गादाह मदेर्हार्थस्य ।
हृष्यन्ति हि तत्स्नानपानावागाहार्यिनः ।

III.148. अश्रोतेः कर्मभूता व्यानुवन्ति गृह-
न्तेनां देवितारः । करणभूता वा अभिव्या-
नुवन्त्येभिः परस्परमित्यर्थः ।

III.150. नरान् शंसतीति कर्मोपपदे 'अन्येषामपि
दृश्यते' इति '.....नरांशः सन् नरांशसः ।
ततः स्वार्थिकः प्रज्ञादित्वाद् । नरांशसः
एव नारांशसः । मन्त्रोऽभिधेयः ।

III.153. [रथो रंहतेर्गतिकर्मणः । स्थिरतेर्वा स्याद्
विपरीतस्य । रममाणोऽस्मिंस्तिष्ठतीति वा ।
रपतेर्वा रसतेर्वा । तस्यैषा भवति ।
स कस्मात् ? रंहतेः रथः । स्थिरतेर्वा विपरी-
ताक्षरस्य । रममाणो विस्त्रब्ध इत्यर्थः ।
द्विधातुजत्वमत्र । रमतेरेवेति वैयाकरणाः ।
'हिनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन्' इति कथन्
स्मरणात् । रसतेर्वा शब्दार्थस्य । भवति
हि तस्यागच्छत उपलब्धिः ।

III.154. दुन्दुभिः शब्दानुकरणनिमित्तमेतन्नाम ।
द्रुमशब्दस्य वा रेफलोपः । भिदेक्षाद्यन्तवि-
पर्ययः । उकारश्चोपजन इत्याह । द्रुमो भिन्न
इति वेति । भिन्नो निष्कुषितः । दुन्दुभ्यते-
र्वा स्यान्नैरुक्तधातोः । ताड्यते ह्यसौ युद्ध-
समये ।

मज्जूका इति प्राप्ते छान्दसत्वात्कारस्य
उकारापस्था चान्त्यात् पूर्वस्य लुमि
ष्टत्वम् । निमज्जन्ति हि ते जले ।
मदतेस्तत्पर्यर्थात्वात् मन्दतेर्वा मोदत्यर्थात्
नित्यमदत्वात् नित्यतस्तत्वात् नित्यहृष्टत्वाद्वा
मण्डूकाः । मण्डतेर्वा यथाप्राप्ते ऊकनि
मण्डूकाः । रेखामक्तिविचित्रवद्वा मण्डिता-
देव । 'मण्ड उदकम् । हृष्यन्ति हि तत्र
स्नानपानावागाहार्यिनः । मण्डे ओको निवास
एवम् । मण्डशब्दादोक्तशब्दाच्च मण्डूकाः ।

V.3.4. अश्रोतेः.....अश्रुवन्ते व्यानुवन्ति गृह-
(अक्षाः) न्येनान् देवितारः । अभिव्यानुवन्त्येभिः
परस्परमिति वा ।

V 3.6. नरान् शंसतीति कर्मोपपदेऽण् । 'अन्येषामपि
(नारांशसः) दृश्यते ।' ततः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकोऽण
नरांशस एव नारांशसः । मन्त्रोऽत्राभिधेयः ।

V.3.7. रंहतेर्गतिकर्मणः । 'हिनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः
(रथः) कथन्' इति कथन् । '.....स्थिरतिर्नैरुक्तधातोः ।
विपरीताक्षरः । '.....यद्वा रमतेस्तिष्ठतेष्व
द्विधातुजं (रूपम्) । रममाणो विस्त्रब्धो-
ऽस्मिंस्तिष्ठति रथी । (यद्वा) रमतेरेव
यथाप्राप्तः कथन् । रमणीयो हि रथः । रस-
तेर्वा शब्दार्थात् । '.....भवति हि तस्याग-
च्छत उपलब्धिः ।

V.3.8. शब्दानुकरणनिमित्तकमेतन्नाम द्रुमशब्दस्य
(दुन्दुभिः) वा रेफान्तलोपः । भिदेक्षाद्यन्तविपर्ययः ।
उकारश्चोपजनः । द्रुमो भिन्नः निष्कुषितः ।
दुन्दुभ्यतेर्वा नैरुक्तधातोर्वधकर्मणः इन ।
ताड्यते ह्यसौ युद्धसमये ।

III.155. इषवो निधीयन्ते यस्मिन् । कर्मण्यधिकरणे च इति किः ।

„ हस्ते हस्तसमीपे स्थितो हन्यते ज्यया शरपुङ्गेन ।

III.157. धन्वतेर्गत्यर्थस्य वधार्थस्य वा । .....
धन्वन्यस्मादपयन्ति अस्मात् । अपयन्तश्च
घ्नन्तीषवः । अपादानत्वाच्चास्योभयोपपत्तित्वम् ।

III.158. इषति हन्तीति गतिकर्मणो वधार्थस्य वा ।

III.161. उरु विस्तीर्णे खं सुषिरमस्य । ऊर्ध्वं
वा उपरि भागे खं मुखमस्य । ऊर्ध्वं अर्धं
तत्करोतीत्युक्तमूलखलम् । सर्वनिर्वचनेषु
वर्णव्यापस्यादि वाच्यम् । ततः शब्दालुकर-
णनिमित्ताद्दर्शव्यापस्यादिना उलूखलम-
भवदिति । तस्मादलुकरणनिमित्तकमेवाङ्गी-
कृत्य ब्राह्मणमपि दर्शयति । 'उरु मे कुरु'
इति । एवमुक्तमेतत् ।

III.162. प्रजां प्रजाहेतुभूतं बीजं वर्षति सिञ्चति ।
बृहेर्वातिशयेन [रेतः] सेक्तुं बृहति उय-
च्छत्यात्मानम् ।

III.163. हुमविकारकाष्ठखण्डः ।

III.166. ओषद् दाहं क्षुधं धयन्ति पिबन्ति
नाशयन्तीत्यर्थः ।

III.167. दोषं वातपित्तादिकं वा ।

II.97. प्ररमयति प्रक्रीडयति मृतानि नक्तञ्चराणि
कौशिकपिशाचादीनि । उपरमयति कर्मभ्य
इतराणि दिवाचराणि ।

„ प्रदीयन्तेऽस्यां मय्यमेन अवश्यायाः ।

III.168. अरण्यानी अरण्यपालयित्री अधिदेवता
काचिदिति नैरुक्ताः । 'महदरण्यम्' इति

V.3.9. इषवो निधीयन्तेऽस्मिन् । 'कर्मण्यधिकरणे
(इषुधिः) च ' इति किः ।

V.3.10. हस्तसमीपे स्थितो हन्यते ज्यया शरपुङ्गेन
(हस्तघ्नः) वा ।

V.3.12. धन्वतेर्गत्यर्थाद् वधार्थाद्वा । .....
(घतुः) धन्वन्यपनयन्यस्मादिषवः, घ्नन्ति वा ।
अपादानत्वाच्चास्या वधोपयोगित्वम् ।

V.3.14. इषतेर्गतिकर्मणो वधार्थाद्वा ।

(इषुः)

V.3.16. उरु विस्तीर्णे खं सुषिरमस्य । ऊर्ध्वं वा
(उलूखलम्) उपरि भागे खं मुखमस्य । ऊर्ध्वं अर्धं
तत्करोति इत्यूर्करम् । ..... शब्दालुकरण-
निमित्तकं वा नमितत् । यतो मुसलाघात-
जनितध्वनिमुक्तेषु कुर्वितैवमवधीत् ।
सर्वनिर्वचनेषु वर्णव्यापस्यादि वाच्यम् ।

V.3.17. प्रजाहेतुभूतं बीजं वर्षति सिञ्चति । बृहेर्वा...
(वृषभः) अतिशयेन रेतः सेक्तुं बृहति उयच्छ-
त्यात्मानम् ।

V.3.18. हुमविकारः काष्ठखण्डोऽत्र हुशब्देनोच्यते ।
(हुघणः)

V.3.22. ओषं दाहं धयति पिबति विनाशयतीत्यर्थः ।
(ओषधयः) दोषं वातपित्तादिकं वा ।

V.3.23. प्ररमयन्ति मृतानि नक्तञ्चराणि, उपरम-
(रात्रिः) यन्ति दिवाचराणि स्वव्यापारेभ्यः, प्रदीयन्ते-
ऽस्यामवश्याया मय्यमेन ।

V.3.24. अपार्णमपगतं ग्रामाद्धि । अरमणं वा ।
(अरण्यानी) न हि तत्रमयति, अरण्यं वनम् । अरण्य-

वैयाकरणाः । 'अपार्णमपगतम् । कुतः ?
प्रामादिति पूर्वस्यैव निराकाङ्क्षतायै । अरमणं
वा नहि तद्रमणमिति भयहेतुत्वात् ।

III.169. अतः सत्यं तस्मिन् धीयते । तथा च
मन्त्रे 'अश्रद्धामनृतेऽदधात् अश्रद्धा सत्ये प्रजा-
पतिः' इति । सा च धर्मार्थमुखादिवर्गे
यथाशास्त्रमधिकृतपुरुषस्य कर्मानुष्ठानहेतु-
भावप्रदा बुद्धयधिदेवता अश्रद्धा ।

III.170. अमायी सा पुनरमेः पत्नी ।

IV.146. अमायी अमेः पत्नी ।

III.171. मुसलं मुहुर्मुहुः सरणात् । उत्क्षिप्यो-
त्क्षिप्य निपातनान्मुहुः सरणम् ।

III.172. शकटे सोमलक्षणानि हवींषि निधीयन्ते
ययोः ।

III.166. विविधं कूलपाटनात् । विपाशानाद्वा
यथा तथा वक्ष्यति । विविधदेशप्रापणाद्वा ।
उदकस्योत्तानत्वात् । 'विपाशानादित्युक्त-
स्योपपत्तिवचनं व्यपाशयन्त व्यपास्ता विक्षिप्ता
इतपुत्रस्योद्भूततमोवृत्तेर्वसिष्ठस्येतिहासः ।

III.165. शुतुद्री शुद्राविणीति निर्वचनम् । शु-
इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रद्राविणीत्यर्थवचनम् ।
आशुशब्दात् शुदेः [च] शुतुद्री । शुनेव
प्रतोदने ।

III.174. ते हि ज्ययाकृष्यमाणे सङ्गच्छतः ।

„ हिंसायां हि ते साधने भवतः ।

III.175. शुनो वायुः । क्षिप्रं वातीति निर्वचनम् ।
अन्तरिक्ष इत्यर्थप्राप्तार्थवचनम् । सीरः
सरणात्

„ देव्यौ जोषयिष्याविति निर्वचनेन प्रथमा-
द्वितीयस्य स्थाने पूर्वसवर्ण इति । अभि-

पालयित्री अधिदेवता काचिदिति नैरुक्ताः ।

महदरण्यमिति वैयाकरणाः ।

V.3.25. अतः सत्यं तस्मिन् धीयते । तथा च मन्त्रः
(अश्रद्धा) 'अश्रद्धामनृते दधाति अश्रद्धा सत्ये प्रजापतिः'
इति ।

„ धर्मार्थमुखापवर्गेषु यथाशास्त्रमधिकृतः पुरु-
षस्य कर्मानुष्ठानहेतुभावप्रख्यानात् (प्रस्था-
नात्) बुद्धयधिदेवता अश्रद्धा ।

V.3.28. अमेः पत्नी ।

(अमायी)

V.3.29. उत्क्षिप्योत्क्षिप्य निपातनान्मुहुः सरणं
(उल्लूखलमुसले) मुसलम् ।

V.3.30. सोमलक्षणानि हवींषि निधीयन्ते ययोः ।
(हविर्हानि)

V.3.32. विविधं कूलपाटनात् । विपाशानात् ।
(विपाटशुतुद्री) अपुत्रस्योद्भूततमोवृत्तेर्मुपूर्वोर्वसि-

ष्ठस्य कण्ठे शिलाबन्धन(ने)साधनभूता
पाशा अस्यां (व्यपाशयन्त विक्षिप्ताः) ।
विविधदेशप्रापणाद्बोदकस्यापनत्वात् विपाट् ।

„ शुतुद्री शुद्राविणीत्यर्थः । आशु-शुभ्र-द्राविणी-
शब्देभ्यो वा । आशु शुभ्रे प्रतोदे द्रवतीति
शुतुद्री ।

V.3.33. ते हि ज्ययाकृष्यमाणे सङ्गच्छेते ।

(आर्त्ता) हिंसासाधने भवतः ।

V.3.34. क्षिप्रं गच्छत्यन्तरिक्षमिति शुनो वायुः । '...
(शुनासीरौ) सदा सरणात् सीर आदित्यः ।

V.3.35. देव्यौ जोषयिष्यौ । पूर्वसवर्णः । शास्त्रा-
(देवीजोष्टी) पृथिव्यौ अहोरात्रे वाभिषेये । सत्य-

वेयमाच्छे । आषाढविष्याविति बाहोरात्रे वा
अन्ये नैरुक्ताः । सत्यं व्रीह्यादि । समा-
संवत्सरः । एतदेवीजोष्ट्रीशब्दवाच्यमिति
कात्यक्यो नैरुक्तविशेष मन्यत इति शेषः ।

IV.4. वरुणः । अन्तरिक्षे उदकस्यावरणाद्व्युत्प्रेष ।

IV.6. अत्यर्थं वा शब्दं कुर्वन्मेघोदरस्थो ब्रवति ।
रोदयतेर्वा इतीतिहासाभ्रयं निर्वचनम् । स हि
शत्रुकलत्राणि रोदयति । ब्राह्मणोक्तमपि
निर्वचनं दर्शयति । यदरुददिति काठकं
प्रवचनम् । यदरोदीदिति हारिद्रविकं मैत्रा-
यणीयानाम् । रुद्रः किल पितरं प्रजापति-
मिषुणा चिच्छेद । तमनुशोचन्नरुदत् । '...
काठकम् । 'यदरोदीत्तद्भुद्रस्य रुद्रत्वम्' इति
हारिद्रविकम् ।

IV.10. इन्द्रः कस्मात् । इरा अर्जं तेन सम्बन्धात्
तद्धेतुभूतमुदकं लक्ष्यते । लक्षितलक्षणया
तेनापि तदाधारभूतो मेघः । इराहेतुभूतो-
दकाधारमपर्यन्तधारमात्मना दृणाति विदारयति
मेघम् । बीजं वाङ्मुरात्मना व्रीह्यादि ।
तदसौ वृष्टिप्रदानेन विदारयति । अङ्कुरो-
द्भेदाभिप्रायं च विदारणम् । '...इरामर्जं
दधाति । '...इरां दधातीति वा । तदेव पूर्व-
पदम् । दधातेर्दानार्थस्य धारणार्थस्य बोत्तर-
पदम् । '...इन्द्रवे ब्रवति । ब्रवतिर्गतिकर्मा ।
गच्छति सोमं पातुमित्यर्थः । तस्मिन्नेव वा
रमते प्रियत्वात्पवन इति । इन्धे दीपयति
भूतानि शरीरमध्यवर्ती पञ्चवृत्तिः प्राणो
वायुः । शरीरभूतानि तेन विनाशादात्मनो
वेपयन्ति । अत इन्धनादिन्द्रः । '...
इन्धेन एनं मध्यतो वा स्थितं शरीरं मध्य-
मप्राणभावेन क्षेत्रज्ञसंज्ञकं प्राणैरितरैर्वागा-

समे इति कात्यक्यः । सत्यं व्रीहिः, समा-
संवत्सरः ।

V.4.2. अन्तरिक्षे उदकमावृणोति (इति वरुणः) ।
(वरुणः)

V.4.3. रोक्यमाणोऽत्यर्थं शब्दं कुर्वन् मेघोदरस्थो
(रुद्रः) ब्रवतीति रोक्यमाणशब्दपूर्वाद् ब्रवतेर्वा
'रोदेर्णि लुक् च' इति रुक् । स हि शत्रुक-
लत्राणि रोदयति । रुदेरेव वा णिजन्तात्
बाहुलकाद्वक् । 'रुद्रः किं पितरं प्रजापति-
मिषुणा चिच्छेद । तमनुशोचन्नरुदत् यदरु-
दत्तद्भुद्रस्य रुद्रत्वम्' इति ।

V.4.4. इरा अभ्रमनेन सम्बन्धाद्वा तद्धेतुभूतकं
(इन्द्रः) बलं लक्ष्यते । तेन बललक्षितलक्षणया तदा-
धारभूतो मेघः । इरां मेघं धारात्मना
दृणाति विदारयति । बीजं व्रीह्यादि तथासौ
वृष्टिप्रदानेन विदारयति । अङ्कुरोद्भेदेना-
भिकाशश्च विदारणम् । इरामर्जं तद्दधाति
वा । इरां दधाति धारयति वा । इन्द्रावुप-
पदे ब्रवतेः रमतेर्वा निपातनम् । इन्द्रवे
ब्रवति गच्छति सोमं पातुमित्यर्थः । इन्द्रौ
रमतेऽतिप्रियत्वात् नान्यत्र । इन्धेर्वा निपा-
तनम् । इन्धे दीपयति शरीरमध्यवर्ती पञ्च-
वृत्तिः प्राणो वायुः । शरीरभूतादि इच्छते वा
प्राणैः । शरीरमध्यवर्ती प्राणभावेन क्षेत्रज्ञ-
संज्ञकः । प्राणैर्योगादिभिर्योगबलेन वा
सम्यगाभिमुख्येन दीपयति आत्मोपासकाः ।
इदमुत्पादीकरोति पश्यति वा इन्द्रः । इदं
कृतं जगद् वृष्टिप्रदानद्वारेण करोति लोक-

दिभिः । '...समदीपयन् आत्मोपासका योग-
बलेन । सम्यगाभिमुख्येन दीपितवन्तो
दीपयन्ति वा । '...इदं कृतं जगत् । वृष्टि-
प्रदानद्वारेण करोतीति । दशेवोत्तरपदं लोक-
पालत्वादस्य । सर्वस्य शुभाशुभकर्मणो
दर्शनादेवौपमन्यवो मन्यते । इन्वतेर्वा पूर्व-
पदम् । ईश्वर इनः । 'ह भये' इत्यस्य ऋदो-
रपि दशेभ्यं तत्करोतीति णिच् । इनश्वासौ
दारयिता चेति । दारयतेवोत्तरपदम् । आदर-
यिता वा यज्वनाम् ।

IV. 13. प्रजंन्यस्तृपेः । कथम् । अन्तर्णीतप्यर्थस्य
किपि अन्ताद्यक्षरविपर्ययेण । तर्पयति तृप् ।
ततः परो जनशब्दो हितार्थे योनामकरणः ।
...तृपेर्जनशब्दस्येत्याह तर्पयिता चासौ जन्य-
श्चेति जनाय हितो जन्यः । परशब्दस्या-
कारलोपे जयतेश्च न्यप्रत्ययः । '...अथवा
प्रेत्यस्य रेफलोपेनार्जयतेश्चाकारयोः पररूप-
त्वेन न्यप्रत्ययः । एवं तदाह प्रकर्षेणार्जयिता
वा संगृहीता वा रसानामिति ।

IV. 14. बृहतः पाता वाय्वात्मना शोषयिता
भौमस्य रक्षिता वान्तरिक्षे रसस्य महतो
जगतो वा ।

IV. 15. ब्रह्मणोऽन्नस्य वृष्टिप्रदानादिना पाता
रक्षिता । धात्वन्त्यत्वमात्रम् । हविषो वा
पाता रक्षिता ।

IV. 16. निवसन्ति हि तेन हेतुभूतेन तत् क्षेत्रम् ।
तस्य पाता वा पालयिता वेति पतिः ।

IV. 19. सामर्थ्यात्तच्च वास्त्वन्तरिक्षम् । तस्य
पाता अधिष्ठातृत्वेन ।

IV. 21. यज्ञेन वाचः सम्भवात् प्राणस्य वायूपतया
व्यवस्थानात् प्राणो वाचः पातेति व्यप-
दिश्यते ।

पालत्वात्, अस्व सर्वस्व शुभाशुभकर्मणो
ब्रह्मा वा । इदुपपदे दशभस्तेर्वावयतेर्वा
इन्द्रपदम् । इत्तञ्च सप्तृणां दारयिता दारव-
यिता च । बह्ना, इत्ताञ्च यज्वनामादारयिता
च । सर्वत्र निपातनाद्भूपसिद्धिः ।

V. 4. 5. तृपेरन्तर्णीतप्यर्थात् किपि तर्पयतीति तृप् ।
(पर्जन्यः) जनहितो जन्यः हितार्थे षट् । तृप चासौ
जन्यश्चेति तपशब्दस्य परभावः । '...पर-
शब्दातो लोपश्च निपात्यते । परः प्रकृष्टो
जेता जनयिता वा । 'प्रशब्दोपपदादर्जयते-
रध्यादित्वाभिपातेन पर्जन्यः, प्रकर्षेणार्जयिता
संग्रहीता रसानाम् ।

V. 4. 6. बृहतो भौमरसस्य वाय्वात्मना पाता पाल-
(बृहस्पतिः) यिता पोषयिता रक्षिता वा पिता रक्ष-
यिता महतो जगतो वा ।

V. 4. 7. ब्रह्मणोऽन्नस्य वृष्टिप्रदानादिना रक्षितः
(ब्रह्मणस्पतिः) हविषो वा ।

V. 4. 8. निवसन्ति हि तेन हेतुभूतेन, तस्य
(क्षेत्रस्य पतिः) पाता ।

V. 4. 9. सामर्थ्यात्तच्च वास्त्वन्तरिक्षम्, तस्य
(वास्तोष्पतिः) पाता अधिष्ठातृत्वेन ।

V. 4. 10. अतः प्राणस्य वायूपतयाव्यवस्थानात्
(वाचस्पतिः) प्राणो वाचः पातेति व्यपदिश्यते ।

- „ अद्भ्य आदित्य आदित्यादयम् । अपि च
‘यदा वा असावादित्यो न्यक् रश्मिभिः’
इत्येवमस्यादित्याभातत्वम् । तत्र मध्यमो
जात इति एवमयं तनूनप्त्रा व्याख्यातः ।
- IV.22. मध्यस्थानो वायुरित्युक्तम् ।
- IV. 24. अथवा प्रयच्छति स्तोत्रभ्यः कामा-
निति यमः ।
- IV.26. मित्रः कस्मात् । प्रमीतेः प्रमीतिः प्रमरणं
ततः प्रमरणाद् वृष्टिद्वारेण त्रायते । संमि-
न्वानो द्रवतीति वा ‘डुमिञ् प्रक्षेपणे’
सम्यक् प्रक्षिपन् वृष्टिम् । विधिमिव सेचते
वा सम्यक् सिञ्चन् द्रवत्यन्तरिक्षे । मेदयतेवां
स्नेहनाथस्य सर्वमसावुदकेन स्नेहयति ।
- IV. 27. ‘प्राजापतिरकामयत’ इति बहुकामत्वात्
कः । क्रमणो वा क्रामत्यन्तरिक्षे । यद्वा
कमिति सुखनाम । अत एवाह सुखो वेति ।
सुखो वा वृष्टिप्रदानादिना ।
- IV.28. सर इत्युदकनामेति ।
- IV.29. मध्यस्थानो वायुर्वृष्टिद्वारेणावस्थितः शम्बरः ।
सर्वचेष्टानां तल्लीनत्वात् सर्वस्य कर्ता ।
- IV.35. अथवा तीर्णेऽन्तरिक्षे क्षियति निवयति ।
तूर्णमर्थं क्षरतीति वा । तूर्णं वार्धमुदकाख्यं
क्षरति ।
- IV. 41. वातो वातीति सत इति ।
- IV. 42. अग्निर्व्याख्यातो द्वादशाध्याये । इह
मध्यमोऽभिधेयः ।
- IV.43. वेनो वेनतीति कान्तिकर्मसु पठात् ।
वेनतेः कान्त्यर्थस्य । कान्तो दीप्तो
मध्यमस्थानः ।
- V. 4.11. अद्भ्य आदित्य आदित्यादयम् । ‘यदा
(अपां नपात्) वा असावादित्यो न्यक् रश्मिभिः
पर्यावर्तत’ इत्येवमस्यादित्याभातत्वम् । तत्र
मध्यमो जायत इति । एवमयं तनूनप्त्रा
व्याख्यातः ।
- V. 4. 12. मध्यस्थानो वायुः । यच्छति प्रय-
(यमः) च्छति स्तोत्रभ्यः कामान् ।
- V.4.13. प्रमीतान्मरणात् त्रायते । ‘यद्वा ‘डुमिञ्
(मित्रः) प्रक्षेपणे । ‘...सम्मिन्वानः सम्यक् वृष्टिं
प्रक्षिपन् सम्यक् सिञ्चन् वा द्रवत्यन्त-
रिक्षे । ‘...सर्वसस्यान्युदकेन स्नेहयति ।
- V.4.14. ‘प्राजापतिरकामयत’ इति बहुकामत्वात्
(कः) कः । क्रमणो वा क्रामत्यन्तरिक्षे । कमिति
सुखनाम । सुखो वा वृष्टिप्रदानादिना ।
- V.4.15. सर इत्युदकम् ।
(सरस्वान्)
- V.4.16. मध्यमस्थानो वायुः । वृष्टिद्वारेण सर्वस्य
(विश्वकर्मा) कर्ता सर्वचेष्टानां तदधीनत्वात् ।
- V.4. 17. स्तीर्णे विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे क्षियति क्षरति
(तात्पर्यः) रक्षत्यङ्गनाति, तूर्णं वार्धमुदकाख्यं क्षियति
क्षरति वा, अभ्युते वा तमः ।
- V.4 22. वाति वातः ।
(वातः)
- V.4.23. व्याख्यातः । इह मध्यमोऽभिधेयः ।
(अभिः)
- V.4.24. वेनतेः कान्तिकर्मणः । पचाद्यच् । कान्तो
(वेनः) दीप्तो मध्यमस्थानः ।

IV.44. असुन्नयतीति निर्बचनम् । स च मध्यमः
प्राणः । प्राणश्च वायुः । स हि शरीरादुक्ता-
मन्नन्यान्सून्नयतीति । विज्ञायते हि 'प्राण-
मुक्तामन्तं सर्वे प्राणा अनुक्तामन्ति' इति ।

IV.45. गन्ताऽन्तरिक्षे ।

IV.48. प्रजानां पाता वा पालयिता वेति चात्व-
न्यत्वमात्रम् ।

„ इह त्विन्द्रो मध्यमोऽभिषेयः ।

IV.49. योऽहिः स एव बुध्यः । इयांस्तु विशेषः ।
बुधमन्तरिक्षं तत्रभवो बुध्यः । अहिश्चासौ
बुध्यश्चेति समानाधिकरणावहिवुध्यशब्दा-
वसमस्तौ । तथापि अहिं बुधियं शंसतीति
श्रुतौ लिङ्गं भवति ।

IV.50. इह मध्यमोऽभिषेयः ।

IV.51. विज्ञायते हि 'वायुः प्राण एव पुरुरवाः'
इति । स कस्मात् ? बहुधा रोरुयते । अनेक-
विधमत्यर्थं स्तनयितुल्लक्षणं शब्दं करोतीति
पुरुरवाः ।

IV.52. इह तु मध्यमोऽभिषेयः ।

IV.53. स्यूत इति सोमः ।

IV.56. चायन् ब्रवति चायन् पश्यन् लोकपाल-
त्वात् । ब्रवति गच्छति । यद्वा चन्द्रो माता
चन्द्रश्चासौ माता च निर्माता वा । यद्वा चन्द्रं
मानमस्येति वा । चन्द्रो ह्लादकं मानं
निर्माणमात्मनः कर्मणां वास्येति चन्द्रमाः ।
यद्वा पाठान्तरं चान्द्रं चन्द्रसम्बन्धि-
मानं मासस्य युगस्य वा यस्यास्य

V.4.25. असुन्नयतीति असुनीतिः । स च मध्यमः
(असुनीतिः) प्राणः । प्राणश्च वायुः । स हि शरीरा-
दुक्तामन्नन्यान्सून्नयति । विज्ञायते हि
'प्राणमुक्तामन्तं सर्वे प्राणा अनुक्तामन्ति' ।

V.4.26. अतौ गन्तान्तरिक्षे ।

(ऋतः)

V.4.28. प्रजानां पाता ।

(प्रजापतिः)

V.4.29. इह त्विन्द्रोऽभिषेयः ।

(अहिः)

V.4.30. योऽहिः स एव बुध्यश्चेति समानाधि-
(अहिर्बुध्यः) करणश्चाहिर्बुध्यशब्दोऽसमस्तः । तथा
च 'अहिना बुध्येन अहिर्बुध्यः शंसति'
इति श्रुतौ लिङ्गम् ।

V.4.31. इह शोभनगमनत्वान्मध्यम उच्यते ।

(सुपर्णः)

V.4.32. अनेकविधमित्यर्थः । स्तनयितुल्लक्षणं
(पुरुरवाः) शब्दं करोतीति पुरुरवाः । विज्ञायते हि
'वायुः प्राण एव पुरुरवाः' इति ।

V.5.1. इह मध्यमोऽभिषेयः ।

(श्येनः)

V.5.2. स्यूते सोमः ।

(सोमः)

V.5.3. चायन् पश्यन् लोकपालत्वाद् इमति (इमन्)
(चन्द्रमाः) गच्छति । चन्द्रशब्दे उपपदे मातेष्व
'चन्द्रे मो ङित्' इत्यसुन् । यद्वा, चन्द्रश्चासौ
निर्माता । चन्द्रमानं निर्माणमात्मनः कर्मणां
वास्य । यद्वा, चन्द्रं चन्द्रसम्बन्धि मान-
मस्य, चान्द्रमाः सन् ह्रस्वत्वेन चन्द्रमाः ।
चाह शोभनं ब्रवति गच्छति मन्त्रगतिवाद्

चन्द्रमाः । स हस्वत्वेन चन्द्रमाः । '...चाव
द्रवति शोभनं गच्छति । मन्दगतित्वाद्वा
चिरं द्रवति ।

IV.58. मारयतीति सत इति म्रियतेरन्तर्णीतण्य-
र्थस्य 'भुजिमृद्भ्यां युक्त्युक्तौ' इत्येवमौणा-
दिकस्त्युक्तप्रत्ययः । मृतं च्यावयतीति वा
मृतमिति वर्तमानसामीप्ये । आसन्नमृत्युञ्ज
चरमोच्छ्वासकाले शरीराच्छ्यावयतीति...
अथवा मृतः क्षीणायुः [संस्कारः] उच्यते ।
तं मृतं मध्यमः प्राणः शरीराच्छ्यावयति ।

IV.61. वर्षकर्मणा सर्वस्य विधाता ।

IV.63. मितं प्राप्य च रुवन्ति स्तनयितुलक्षणं शब्दं
कुर्वन्ति । अमितं वा बहु च । बहुप्रकारं
शब्दं कुर्वन्ति । '...महद्वरुवन्तीति वा महदुच्चै-
र्द्वन्तीति वा । महदन्तरिक्षं द्रवन्तीति वा ।

IV.65. विद्युत्प्रकाशनमुरु विस्तीर्णं भान्ति ।...
ऋतेन वोदकेन दीप्यन्ते सञ्चितेन तैः सहा-
विर्भवन्तीति वा ।

II.179. यज्ञे देवस्य वितते महतो वरुणस्य हि ।
ब्रह्मणोऽप्सरसं दृष्ट्वा रेतश्चस्कन्दं कर्हिचित् ॥
तत्परीक्ष्य सवर्णो न स जुहाव विभावसौ ।
ततोऽर्विषोऽमृद् भगवान् भृगुरङ्गारतोऽङ्गिराः ॥
अत्रैवान्वेषणादग्निः खननाद्विखनो मुनिः ।
इत्थं प्रजापतेर्जाताः पुराणा ऋषिसत्तमाः ॥

IV.69. अथनवन्त इति । नैरुक्तधातुश्चरत्यर्थः...
गमनवन्त इत्यर्थः । तत्प्रतिषेधोऽथर्वणमग-
मनम् । तेनाथर्वणेनागमनेन तद्वन्तोऽथर्व-
वन्तः सन्तोऽथर्वणः । अथवा अथर्वतेरनि-
प्रत्ययः । अथर्वणो गन्तारः । यस्तु भाष्ये-
ऽथनशब्दः । असावर्थवशब्दस्यैवार्थविव-

वा । चिरं द्रवति वा ।

V.5.4. म्रियतेरन्तर्णीतण्यार्थं 'भुजिमृद्भ्यां युक्-
(मृत्युः) त्युक्तौ' इति त्युक्तप्रत्ययः । मारयति प्राणिनः ।
मृतं च्यावयतीति वा । मृतमिति वर्तमान-
सामीप्ये आसन्नमृत्युं चरमोच्छ्वासकाले शरी-
राच्छ्यावयतीति । अथवा मृतः क्षीणायुः
संस्कार उच्यते । तं मृतं मध्यमः प्राणः
शरीराच्छ्यावयतीति मृत्युः ।

V.5.6-7. वर्षकर्मणा सर्वस्य हि दधाति ।

(धाता ।

विधाता)

V.5.8. मितं रुवन्ति स्तनयितुलक्षणं शब्दं कुर्वन्ति ।
(मरुतः) अमितं वा बहुप्रकारं रुवन्ति । महदुच्चैर्द्व-
वन्ति, महदन्तरिक्षं द्रवन्तीति वा मरुतः ।

V.5.10. विद्युत्प्रकाशनमुरु विस्तीर्णं भाति । ऋतेन
(ऋभवः) वोदकेन दीप्यन्ते, ऋतेन सत्येन चान्तः-
सहाया(यि) भवन्ति ।

V.5.11. देवस्य वितते यज्ञे महतो वरुणस्य च ।
(अङ्गिरसः) ब्रह्मणोऽप्सरसो दृष्ट्वा रेतश्चस्कन्दं कर्हिचित् ॥
तत्परीक्ष्य समर्थेन स जुहाव विभावसौ ।
ततोऽर्विषोऽमृद् भगवान् भृगुरङ्गारतोऽङ्गिराः ॥
अत्रैवान्वेषणादग्निः खननादिकखना मुनिः ।
इत्थं प्रजापतेर्जाताः पुराणा ऋषिसत्तमाः ॥

V.5.13-14. यर्वन्तिश्चरत्यर्थो नैरुक्तधातुः । न यर्व-
(अथर्वणः ।) णमयथर्वणमगमनं तेन ततो-
(भृगवः) ऽथर्वणान्तः सतोऽथर्वणः । यद्वा, यर्वन्तेः
'श्वन्तुक्षन्पूषन्' इत्यादिना कनिन् प्रत्ययान्तो
निपात्यते । अथर्वणोऽगन्तारः । भृगवः
भृज्यमानाः महत्तेजस्विन्वात् (भृज्यमानो न

अवस्थोः—III. 59.
 अवातिरत्—II. 108.
 अविका—II. 189.
 अवुकाः—IV. 68.
 अशनिभिः—I. 38.
 अशभिष्ठाः—II. 273.
 अश्वा—IV. 15.
 अश्म—III. 115.
 अश्याम—II. 351.
 अभिमत्—II. 473.
 अश्वः—I. 6, 84; II. 1, 2.
 अश्वम्—II. 116; III. 84.
 अश्वजनी—III. 159.
 अश्विनौ—IV. 96, 98.
 अश्विन्याम्—IV. 91.
 अष्टाध्यायी—I. 15.
 अष्टौ—II. 148.
 असक्ताश्—II. 490.
 असत्कार्यवादिनः—I. 29.
 असनः—II. 379.
 असनाम्—II. 352.
 असमजसः—II. 128.
 असंशयन्ती—II. 287.
 असामि—II. 473, 475.
 असिक्ती—III. 165.
 असितैदबलापरनाम्नः—I. 39.
 असिन्वती—II. 400.
 असुः—IV. 41.
 असुनीतिः—IV. 44.
 असुरः—II. 172.
 असुरस्य—II. 306.
 असुराः—II. 138.
 अस्यकः—II. 38.
 असृषा—II. 37.
 असृष्टौ—II. 438.

असृष्टम्—I. 45.
 असृजः—II. 252.
 असौ—II. 176.
 अस्कम्भने—IV. 39.
 अस्कृषोयुः—II. 396.
 अस्तम्—IV. 25.
 अस्त्युतम्—II. 480.
 अस्तेः—I. 33.
 अस्त्रा—II. 333.
 अस्त्रम्—II. 420.
 अस्त्रे—II. 18, 403, 410.
 अत्य—II. 274.
 अत्याः—II. 274.
 अस्वः—I. 93.
 अह—I. 57.
 अहः—II. 101.
 अहर्हृद्यः—II. 480.
 अहिः—II. 95, 456; IV. 48.
 अहिगोपाः—II. 95.
 अहिश्—I. 96.
 अहिर्बुध्न्यः—IV. 49, 131.
 अहणानः—III. 42.
 अहेयता—II. 418.
 अहेयमानः—II. 10.
 अहः—II. 252.
 अहवाणः—II. 351.

आ

आः—III. 18.
 आकुक्षितः—II. 384.
 आक्षायः—II. 149.
 आक्षिपुः—II. 226.
 आक्षण्डकः—II. 150.
 आख्यातजानि—I. 83.

आख्यातम्—I. 9; III. 3.
 आगः—II. 399.
 आश्रयः—I. 108.
 आश्रयणः—I. 75; II. 431;
 IV. 11.
 आश्रयिः—II. 326.
 आश्रितः—III. 21, 62.
 आश्रितस्य—II. 323; III. 103.
 आश्रयः—II. 335.
 आचार्यः—III. 76.
 आचार्यमतेन—II. 324.
 आचार्याः—II. 71, 181.
 आचार्येण—I. 48.
 आचिख्यासा—I. 26.
 आज्ञः—III. 162.
 आज्ञ्यम्—III. 135.
 आट्टणारः—I. 90.
 आठ्याहुः—IV. 113.
 आणी—II. 502.
 आनुगति—II. 39.
 आत्—II. 222.
 आत्मप्रवादाः—IV. 152.
 आत्मवादिनाम्—IV. 155.
 आत्मविदः—III. 35, 88.
 आत्मविदाम्—III. 37, 153.
 आत्मा—II. 168, 169.
 आत्मयस्य—II. 252.
 आत्रेयः—II. 81, 394.
 आत्रेयस्य—II. 208.
 आथर्वणः—II. 168, 395; III.
 167.
 आथर्वणे—II. 129.
 आदन्नासः—I. 75.
 आदितेयम्—II. 82.

आदित्यः—II. 80.
 आदित्यप्रवादाः—IV. 155.
 आश्वः—II. 491.
 आध्यः—II. 209.
 आध्यात्मिक्यः—III. 3.
 आध्वर्यवे—III. 16.
 आनिदः—IV. 47.
 आनीद—III. 17.
 आनुषक्—II. 485.
 आपः—II. 267; III. 4.
 आपनीफणत्—II. 117, 118.
 आपानः—II. 149.
 आपान्तमन्युः—II. 335.
 आपिशलेः—I. 15.
 आप्याः—IV. 71.
 आप्या—IV. 140.
 आप्रायि—III. 168.
 आप्रियः—III. 124.
 आपा—II. 300.
 आप्रेडितम्—III. 112.
 आयुः—II. 293; III. 144;
 IV. 84.
 आयुर्वेदः—III. 107.
 आयुषा—II. 278.
 आयोः—II. 465; IV. 46.
 आरितः—II. 353.
 आरिश्मन्ताम्—I. 104.
 आरे—I. 42; IV. 148.
 आरेक्—II. 134.
 आर्चाभ्यासायै—II. 81.
 आर्क्षी—III. 174.
 आर्क्षिणेणः—II. 71, 73, 77.
 आविः—II. 247.
 आश्वः—III. 6.
 आश्व—II. 387.

आश्विनेभ्यः—II. 189.
 आशिशीहि—II. 374.
 आशीः—II. 417.
 आशुः—II. 387.
 आशुशुक्लिः—II. 7, 386, 387.
 आशुक्तुः—III. 111.
 आसवनी—I. 84.
 आसनि—II. 117.
 आसस्त्राणासः—IV. 3.
 आसुतिः—III. 119.
 आसुषाव—I. 44.
 आस्थत्—II. 15.
 आलः—II. 366.
 आस्यम्—I. 76.
 आहनः—II. 293.
 आहनसः—II. 234.
 आहनसा—II. 213.
 आह्वेषु—I. 63.
 आह्वाम्—II. 379.

इ

इतपेक्षे—IV. 91.
 इतरे—I. 10.
 इतिहासः—II. 210, 232, 249,
 250, 294, 343, 366,
 461, 475, 483; III. 8,
 146, 147, 166.
 इतिहासपक्षे—II. 118, 279,
 345, 494.
 इतिहासपक्षेण—II. 462.
 इतिहासम्—I. 44, 66; II. 71,
 347; III. 162.
 इतिहासि—II. 495.
 इथा—II. 314; IV. 85.

इत्वत्—II. 298.
 इत्—I. 79.
 इदंशुः—II. 499.
 इदः—III. 153.
 इदम्—IV. 26.
 इनः—II. 153.
 इन्दुः—II. 453; IV. 46.
 इन्द्रः—II. 146; III. 4; IV.
 10, 106.
 इन्द्रपुत्रस्य—I. 97.
 इन्द्रम्—I. 36.
 इन्द्रशत्रुः—II. 92, 402.
 इन्द्रस्य—II. 344, 436, 457,
 499; IV. 70, 148, 149.
 इन्द्राणी—II. 498; IV. 85.
 इन्द्रियानित्यम्—I. 13.
 इमेन—II. 427.
 इयानः—II. 300.
 इयवतीम्—III. 165.
 इरिणम्—II. 187.
 इरिम्बिडेः—II. 150.
 इला—IV. 94.
 इलाम्—III. 52.
 इलायाः—II. 57.
 इलीबिन्नाः—II. 460.
 इव—I. 81.
 इवः—II. 418; III. 58.
 इवा—IV. 30.
 इविणे—II. 212.
 इषुः—III. 158.
 इषुभिः—III. 155.
 इषुः—I. 38.
 इष्ठान्—I. 39.

इष्मिणः—II. 237, 238.

इष्यति—II. 172.

इष्यन्—II. 461.

ई

ईक्षा—III. 2.

ईक्षे—II. 409.

ईडे—II. 22.

ईम्—I. 79; II. 61.

ईमहे—I. 38; II. 234.

ईलः—III. 127.

ईले—III. 76.

ईमेः—II. 377.

ईमांन्ताः—II. 226.

ईमांन्तासः—II. 225.

ईश्वरः—III. 30.

ईश्वरपुत्रः—II. 479.

उ

उ—I. 59, 80.

उक्थशासम्—I. 59.

उक्था—IV. 133.

उक्थैः—IV. 49.

उक्थ्यम्—IV. 80.

उक्षणः—IV. 106.

उक्षा—II. 352.

उक्षाः—IV. 107.

उक्चावचाः—I. 35.

उक्चावचैः—III. 23.

उक्छ्यत्स्व—I. 42.

उक्जिह्वति—II. 365.

उक्क्रमः—IV. 157.

उक्तरः—II. 75.

उत्तानः—II. 260.

उत्पन्नस्य—I. 30.

उत्सः—II. 309.

उत्सम्—II. 49I, IV. 11.

उत्साः—IV. 64, 65.

उत्सिनाति—II. 362.

उदकम्—II. 109.

उदात्तम्—II. 275.

उदेचः—IV. 139.

उद्विगम्—IV. 16.

उद्वतः—II. 19; IV. 22.

उद्वपति—49.

उपक्षेपः—IV. 139.

उपग्रहः—I. 9.

उपचारः—I. 48.

उपजनम्—I. 43.

उपदेचः—I. 11, 14.

उपनिषत्—III. 20.

उपनिषत्सु—IV. 35.

उपनिषद्दर्शः—II. 154.

उपबन्धः—I. 73.

उपबर्हि—II. 258.

उपमः—I. 70.

उपमा—I. 70; II. 88.

उपमाधीयः—I. 48.

उपरः—I. 61; II. 131.

उपराः—II. 105.

उपरिभावम्—I. 44.

उपलम्बक्षिणी—II. 405.

उपसर्गव्यत्ययम्—I. 5.

उपसर्गाः—I. 34.

उपसि—II. 407.

उपस्थे—II. 301.

उपहरे—I. 60.
 उपाध्यायः—II. 157.
 उपोक्षितव्यम्—II. 51.
 उपोक्षितव्याः—I. 45.
 उमौ—II. 207.
 उराणः—II. 452.
 उरुजिरा—III. 166.
 उर्वशी—II. 25, 341, 343; IV. 83, 94.
 उर्वश्याः—III. 19; IV. 51.
 उर्वाः—II. 113, 300.
 उलस्य—IV. 41.
 उल्लुल्लम्—III. 161.
 उल्लम्—II. 506.
 उल्लिख्यः—II. 451.
 उशीरम्—II. 45.
 उद्मसि—II. 54.
 उषतः—II. 270.
 उषाः—II. 97; IV. 92, 101.
 उष्टिः—II. 458.
 उष्ट्युल्लः—II. 35.
 उष्णम्—II. 22.
 उष्णिक्—III. 68.
 उष्णीषम्—III. 68.
 उल्लः—II. 442.
 उल्लाः—I. 104; II. 309.
 उल्लिकम्—II. 271.
 उल्लियायाः—II. 254.

ऊ

ऊतये—II. 261, 358, 398.
 ऊतिः—II. 21, 170, 298.
 ऊती—II. 409.
 ऊषः—I. 48.

ऊषानि—II. 459.
 ऊर्क्—II. 139.
 ऊर्जम्—II. 508.
 ऊर्जाद्—II. 138.
 ऊर्णा—II. 367.
 ऊर्ध्वः—IV. 136.
 ऊर्मिः—II. 373.

ऋ

ऋक्—III. 20; IV. 155.
 ऋग्मिः—II. 237.
 ऋग्वेदे—II. 250.
 ऋचीषमः—II. 472.
 ऋजिश्मनः—II. 347, 408; IV. 117, 131.
 ऋजिश्मना—II. 268.
 ऋजोषम्—II. 402.
 ऋजुः—II. 466.
 ऋज्जा—II. 348.
 ऋज्जाश्वम्—II. 368.
 ऋजति—II. 465.
 ऋजन्—II. 133.
 ऋणः—II. 498.
 ऋतः—IV. 45.
 ऋतम्—I. 69; II. 112.
 ऋतस्य—II. 125, 327, IV. 17.
 ऋतायोः—IV. 50.
 ऋतायोः—II. 111.
 ऋताया—IV. 20.
 ऋतावृषः—I. 55.
 ऋतीषद्—II. 299.
 ऋतुः—II. 112; III. 127.
 ऋतुयाजेतु—III. 116.

कत्विक्—II. 184.
 कद्वरः—II. 15, 398.
 कदूप—II. 399, 504.
 कद्वृषी—II. 504.
 कषक्—II. 272.
 कवीसम्—II. 507.
 कवीसे—II. 508.
 कभवः—III. 63, 144; IV. 65, 66, 67.
 कशुः—II. 291.
 कशुक्षाः—III. 144.
 कशुभिः—II. 291.
 कषमस्य—IV. 19.
 कषयः—IV. 30.
 कषिः—II. 74, 318; III. 2; IV. 134.
 कष्टयः—IV. 63.
 कष्टिः—II. 73.
 कष्टिसेनस्य—II. 73.
 कम्बा—III. 40.

ए

एकपदी—IV. 86.
 एकपात्—IV. 128.
 एकम्—III. 18.
 एके—II. 124, 127, 128, 133, 296; III. 139; IV. 3, 97.
 एनः—II. 234, 361.
 एनम्—II. 384.
 एनीः—II. 432.
 एषुषम्—II. 304.
 एरिरे—I. 57; II. 264.

एवैः—IV. 120.

ऐ

ऐतेत्यकमाक्षणे—II. 333; IV. 121.
 ऐतिहासपक्षे—IV. 113.
 ऐतिहासिकः—IV. 152.
 ऐतिहासिकपक्षः—IV. 84.
 ऐतिहासिकपक्षे—IV. 86, 108, 119.
 ऐतिहासिकपक्षेण—II. 59.
 ऐतिहासिकाः—II. 93, 94, 180, 304, 431; IV. 30, 74, 97, 118, 142, 150.
 ऐतिहासिकानाम्—II. 263; IV. 51, 73, 141.
 ऐतिहास्यानि—IV. 66.
 ऐन्द्रः—I. 108.
 ऐलः—IV. 51, 83.

ओ

ओकः—II. 123, 357.
 ओषः—II. 14.
 ओजः—II. 417.
 ओजसः—III. 9.
 ओदनम्—II. 505.
 ओमना—II. 403.
 ओमासः—II. 423; IV. 138.
 ओम्—II. 318.
 ओषधयः—II. 166.
 ओहसे—I. 80.

औ

औदम्बरायणः—I. 13, 20, 22.

औद्देशिकः—I. 53.
 औपमन्यवः—I. 5; II. 28, 74,
 137, 138, 153, 183;
 II. 323, 324, 493;
 IV. 11.
 औरवः—II. 269.
 और्णवासः—II. 431; IV. 96.
 और्णवासमतेन—IV. 97.
 औशिजः—II. 424, 465.

क

कः—IV. 27.
 ककुप्—III. 68.
 कक्षावतः—I. 58; II. 130,
 236, 249, 362, 366,
 368, 411, 465, 479.
 कक्षावान्—II. 424.
 कक्ष्या—II. 26, 28.
 कक्ष्याः—II. 142.
 कच्छः—II. 247.
 कच्छपः—II. 247.
 कठानाम्—I. 81.
 कण्टकः—III. 170,
 कण्वः—III. 11.
 कण्वस्य—II. 117, 424, 475;
 III. 11.
 कण्वाः—III. 11.
 कतः—II. 301.
 कतमञ्चन—II. 40.
 कतरश्चन—I. 55.
 कल्पयम्—II. 16, 393, 394.
 कद्—II. 482.
 कन्या—II. 231.

कपनाः—II. 400.
 कपिञ्जलः—II. 183.
 कपूयाः—II. 459.
 कपोतनिलयनः—I. 106.
 कपोतस्य—I. 106.
 कबन्धः—IV. 5.
 कम्—I. 79; II. 88, 237,
 316, 393, 506,
 कम्बलः—II. 24.
 कम्बोजाः—II. 21.
 कयाशुभीयः—III. 39.
 कर्तः—II. 166.
 करन्ति—II. 146.
 करवः—II. 184.
 करखौ—II. 449.
 करूलती—II. 496.
 कर्णः—I. 75.
 कर्णे—III. 59.
 कर्म—I. 48.
 कर्मसम्पत्तिः—I. 18, 19.
 कर्मोपमा—II. 167.
 कर्मोपसंयोगबोतकाः—I. 34.
 कर्मोपसङ्ग्रहः—I. 53.
 कलाः—II. 407; IV. 62.
 कलिः—IV. 62.
 कलेः—I. 49; II. 367, 480.
 कल्पसूत्राणि—I. 3.
 कल्याणम्—II. 35, 159.
 कल्याणवर्णरूपः—II. 34.
 कवचम्—II. 378.
 कवलस्य—III. 22.
 कवचः—I. 64.
 कवचस्य—II. 467; III. 148;
 IV. 22, 104.

कबासखः—II. 459.
 कविः—IV. 111.
 कवेः—II. 234.
 कव्यबाहनः—I. 55.
 कव्यैः—II. 435.
 कशा—III. 159.
 कश्यपपुत्रस्य—I. 39, 44.
 कसकः—II. 182, 183.
 काकुदम्—II. 380.
 काक्षीवतः—I. 104.
 काठकम्—IV. 7.
 काणः—II. 493.
 काणुका—II. 328.
 काण्वः—II. 173.
 कार्त्तिक्यः—III. 124, 125,
 126, 175.
 कारितम्—I. 86.
 कारः—II. 406.
 कार्त्तिक्यः—III. 139.
 कार्त्तिक्यम्—I. 93.
 कार्मनामिकः—I. 85.
 कालः—II. 112.
 कालकर्णी—II. 493.
 काशिः—II. 388.
 काश्यपः—IV. 139.
 काश्यपात्—IV. 63.
 काण्डाः—II. 90.
 किः—II. 505.
 किञ्चुकम्—IV. 105, 106.
 किहताः—II. 501.
 कितवम्—II. 372.
 किमीदिने—II. 424.
 कियेपाः—II. 460.
 किल—I. 62.

कीकटाः—II. 500, 502.
 कीनाशः—II. 214.
 कुचरः—I. 119; II. 20.
 कुट्स्य—II. 374.
 कुणारम्—II. 21, 389.
 कुत्सः—II. 152.
 कुत्सपुत्रस्य—II. 339.
 कुत्सस्य—II. 270.
 कुत्साय—II. 270.
 कुम्भः—III. 68.
 कुमारः—IV. 127.
 कुमाप्रेष्टयोः—II. 247.
 कुरः—II. 471.
 कुरुक्षेत्रस्य—II. 470.
 कुत्सस्य—I. 63, 105, II. 98,
 152, 222, 244, 270,
 335, 353, 357, 422,
 450, 482; III. 87;
 IV. 65, 115, 130.
 कुरतन—II. 213.
 कुरुतेः—II. 304, 329, 505.
 कुरुतुतेः—II. 504.
 कुलम्—II. 471.
 कुलिशः—II. 455.
 कुविद्—III. 14.
 कुशिकः—II. 112, 115.
 कुशिकपुत्रस्य—II. 333.
 कुशिकस्य—II. 111; III. 167.
 कुशिकाः—III. 12.
 कुङ्कुम्भः—II. 20, IV. 81.
 कूपम्—II. 185.
 कूर्मस्य—IV. 148.
 कूलम्—II. 388.
 कृकवाकः—IV. 112.

कृणवाव—II. 238.
 कृतिः—II. 370, 371.
 कृत्वा—IV. 108.
 कृपा—II. 420.
 कृष्टयः—IV. 26.
 कृष्टीः—IV. 36.
 कृष्णस्य—II. 371, 375, 377.
 केचित्—I. 10, 40, 84; II.
 17, 26, 36, 56, 80, 90,
 97, 124, 152, 165, 166,
 175, 177, 204, 220,
 274, 277, 283, 288,
 290, 297, 310, 332,
 343, 353, 365, 378,
 390, 426, 475, 479,
 494; III. 7, 27, 38;
 IV. 38, 55, 78, 106,
 144.
 केतवः—II. 168; IV. 114.
 केतुः—II. 401; IV. 58.
 केतुना—II. 394, 440; III.
 122; IV. 76.
 केनचित्—I. 52.
 केपयम्—II. 376.
 केवलाघः—III. 21.
 केवलादी—III. 21.
 केसा—IV. 124.
 केद्विचत्—II. 375.
 कोकुवा—II. 380.
 कौत्सः—I. 93.
 कौरवाणः—II. 350.
 कौब्यौ—II. 71.
 कौशिकाः—III. 12.
 कौषीतकिब्राह्मणम्—IV. 47.

कत्वा—II. 442.
 कव्ये—II. 428.
 कणाः—II. 254.
 क्रियाप्रकारः—I. 25.
 क्रिविर्दत्ता—II. 495.
 करम्—II. 471.
 क्रौष्टुकिः—III. 114, 118.
 क्षणः—II. 112.
 क्षणिः—II. 387.
 क्षत्रम्—II. 316.
 क्षन्—II. 25.
 क्षपावान्—II. 487.
 क्षयन्तम्—II. 326.
 क्षातिः—II. 242.
 क्षिपणिम्—II. 117.
 क्षिप्रम्—II. 144.
 क्षियन्तम्—II. 389.
 क्षीरम्—II. 41, 45.
 क्षुधिते—II. 496.
 क्षुम्पम्—II. 358, 359.
 क्षेति—II. 270.
 क्षेत्रम्—IV. 16.
 क्षेत्रसाधनम्—II. 22.
 क्षेमः—III. 4; IV. 19.
 क्षोणस्य—II. 410.
 क्षमया—IV. 9.
 क्षमा—II. 60.

ख

खम्—II. 159.
 खलः—II. 147, 149.
 खलु—I. 63.
 खले—II. 146.
 खाद—II. 253.

ग

गङ्गा—III. 115, 165;
 IV. 94.
 गत्वा—II. 9.
 गध्यतिः—II. 348.
 गन्धर्वः—IV. 25.
 गन्धारः—II. 189.
 गमस्त्योः—II. 309.
 गमास्तिपूतः—II. 319.
 गम्भीरवेषसः—IV. 68.
 गवस्य—IV. 72, 92.
 गरुत्मान्—III. 81.
 गर्गस्य—I. 62; II. 468;
 III. 40, 154.
 गर्तः—II. 130.
 गर्तारिक्—II. 130.
 गर्भः—IV. 28.
 गर्भभिस्—I. 80.
 गल्दया—II. 475.
 गम्ब्या—II. 48.
 गाः—II. 307.
 गात्—II. 125.
 गातुः—II. 269, 394.
 गातोः—IV. 11.
 गाथाः—II. 210.
 गाथिनः—II. 333; III. 5.
 गाधः—II. 14.
 गाधस्य—II. 399.
 गायत्रम्—I. 72.
 गायत्री—I. 44; III. 67.
 गार्ग्यः—I. 35, 83; II. 162,
 205.
 गार्त्समदस्य—IV. 148.
 गालवः—II. 5, 203.

गावः—II. 54.
 गिरः—I. 80.
 गिरिः—I. 119.
 गिरिष्ठाः—I. 119.
 गिर्वणाः—II. 437.
 गीतास्तु—IV. 35.
 गुरस्व—II. 445.
 गुह्यम्—II. 300.
 गृणते—II. 192.
 गृणीहि—II. 230.
 गृत्समदस्य—I. 68, 69, 116;
 II. 18, 83, 151, 174,
 214, 223, 285, 386,
 387; III. 41, 57, 117,
 122, 145, 146, 172,
 173; IV. 13, 15, 79,
 80, 135, 148.
 गृभाय—IV. 148.
 गृह्णित्यः—I. 13.
 गृष्टाः—II. 158.
 गोः—II. 418.
 गोतमस्य—II. 359.
 गोधुक्—IV. 89.
 गोभिः—II. 302.
 गोभिनाम्—II. 144.
 गौः—II. 41, 42, 43, 48,
 49, 52, 56, 66, 89,
 254, 268; IV. 87.
 गौतमस्य—II. 157, 237, 241,
 264, 269, 307, 466;
 III. 51; IV. 63, 102,
 132, 137.
 गौरवीतिः—III. 114.
 गौरिवीतेः—II. 200.
 गौरी—IV. 86.

प्राः—IV. 51, 146.
 प्रमा—II. 57.
 प्रमाय—II. 123.
 प्रामौ—II. 144.
 प्राबाणः—III. 149.
 प्रीवा—II. 117.
 प्रीष्मः—II. 282.
 प्रलायन्तः—I. 114, 115.

घ

घण्डुः—I. 5.
 घनः—II. 13.
 घनाघनः—I. 97.
 घर्मः—II. 435.
 घर्मम्—II. 437.
 घतम्—I. 58, II. 22, 288;

IV. 29.

घतकः—IV. 134.
 घतैः—III. 60.
 घोषा—II. 166.
 घ्नतः—II. 459.
 घ्नसम्—II. 508.

च

चक्रम्—II. 281.
 चक्रये—I. 79.
 चक्षाथे—II. 132.
 चक्षुः—II. 200.
 चत्वारः—II. 147.
 चनः—II. 443.
 चन्द्रः—II. 486.
 चन्द्रम्—II. 69.
 चन्द्रमाः—IV. 56.
 चन्द्राग्रः—IV. 117.

चमसः—IV. 136.
 चयसे—II. 271.
 चरकमाक्षणे—II. 304.
 चरकाध्वर्युणां—III. 8.
 चरत—I. 64.
 चरथः—IV. 25.
 चरथाय—II. 249.
 चरध्वे—II. 461.
 चरुम्—II. 447.
 चर्म—II. 47.
 चर्षणिः—II. 374.
 चर्षणानाम्—I. 97.
 चाकम्—II. 486.
 चारु—IV. 57.
 चिकित्स्वम्—II. 302.
 चित्—I. 50; II. 170, 315.
 चित्तिभिः—II. 67.
 चित्रा—II. 216.
 चिद्—I. 80.
 चीवरम्—IV. 93.
 चूर्णिकारः—II. 177; III. 117.
 चेतनावत्—III. 39.
 चोदयः—I. 40.
 चोष्कृतः—II. 467.
 चोष्कृत्यते—II. 469.
 चोष्कृत्यमाणः—II. 467.
 च्यवनः—II. 71, 73, 249.

छ

छन्दांसि—III. 66.
 छन्दोगानाम्—IV. 153.
 छन्दोविचितिः—I. 3.

ज

जगती—III 69.

जग्मत्—II. 9.
 जग्निः—II. 18.
 जङ्घे—II. 349.
 जङ्घताः—II. 446.
 जठरम्—II. 4, 216.
 जनान्—I. 95.
 जनासः—III. 115.
 जनेः—I. 33.
 जवारः—II. 454.
 जमदग्निभिः—III. 103.
 जमदग्नेः—III. 60, 124.
 जरेत—II. 267.
 जरन्ते—I. 48.
 जरस्व—II. 455.
 जरायुः—IV. 44.
 जस्त्रि—I. 68.
 जरुधम्—II. 455.
 जल्हवः—II. 477.
 जवम्—I. 56.
 जवसा—II. 411.
 जसुः—II. 265.
 जहा—II. 196, 197.
 जा—II. 421.
 जात्यः—I. 90.
 जातवेदः—I. 6.
 जातवेदाः—II, 298, III. 83.
 जानताम्—I. 42.
 जानुषाणि—I. 63.
 जामयः—II. 129,
 जामिः—II. 135, 257, 259.
 जायते—I. 27.
 जारः—II. 172.
 जारयाधि—II. 441.
 जाला—II. 482.
 जिनोपि—IV. 84.

जिन्वति—II. 471.
 जिह्वम्—III. 134.
 जिह्वा—II. 59.
 जीमूतस्य—III. 153.
 जीवधन्याः—I. 104.
 जीवनः—I. 89.
 जीवातुः—II. 363.
 जुनन्ति—II. 440.
 जुषाणः—III. 78.
 जुष्टम्—II. 418.
 जुहो—II. 252.
 जूजुषुः—II. 256.
 जूतेः—IV. 124.
 जूणिः—II. 402, 403.
 जेहमानाः—II. 435.
 जोषवाकम्—II. 369.
 जोडुवा—II. 380.
 क्षातिः—II. 260.
 जमः—II. 59.
 जमा—IV. 143.
 ज्या—III. 158.
 ज्याकाः—I. 97.
 ज्योतिः—II. 12.
 ज्योतिषम्—I. 3.

द

दीक्षाकारेण—I. 52.

त

तक्षा—I. 88.
 तन्निद—II. 151,
 ततः—II. 406.
 ततनुष्टिः—II. 458.

ततप—III. 16.
 ततुरिम्—II. 396.
 तत्का—II. 11.
 तद्—III. 2.
 तना—II. 378.
 तनूत्पत्ता—II. 164.
 तन्तुम्—III. 6.
 तपसः—III. 18.
 तमः—II. 92.
 तरः—II. 460.
 तरणिः—IV. 66.
 तर्कु—II. 12.
 तत्पारोहणम्—II. 484.
 तबसम्—II. 326.
 तविषी—II. 480,
 तविषीम्—III. 164.
 तविषेभिः—II. 108.
 तव्यसः—III. 62.
 तस्करः—II. 164.
 तस्तम्भ—II. 59.
 तान्वः—II. 134.
 ताडुम्—II. 266.
 ताड्यः—IV. 35.
 ताडुः—II. 380.
 ताण्डि—I. 119.
 तिग्महेतु—I. 41.
 तित्तड—II. 219.
 तित्तिरिः—II. 183.
 तिरः—II. 303, 305.
 तिर्यक्—IV. 136.
 तु—I. 20, 34.
 तुम्भ्यः—II. 250.
 तुम्बानि—II. 232.
 तुम्बये—IV. 145.

तुजा—II. 436.
 तुज्या—II. 314.
 तुजः—II. 456.
 तुरः—IV. 113.
 तुर्यति—II. 117.
 तुरश्चिद्—IV. 113.
 तुरस्व—III. 62.
 तुराय—II. 192, 334.
 तुरीपम्—II. 463, 464.
 तुरीयम्—II. 20, IV. 151,
 152.
 तुर्बणिः—II. 436.
 तुर्बन्तः—II. 470.
 तुर्विकृमिम्—II. 299.
 तूताय—II. 270.
 तूयम्—II. 187, 294.
 तुर्विक्त्रम्—II. 504.
 तूतुजानः—II. 461.
 तूतुम्—II. 377.
 तूर्णयः—II. 309.
 तूर्णाशम्—II. 357.
 तूर्णिः—III. 107.
 तूचः—II. 11.
 तूणम्—I. 84, II. 16, IV.
 90.
 तूस्सवः—II. 408.
 तूम्बी—II. 427.
 तूटीकिः—II. 5, 203.
 तोकम्—IV. 102.
 तोकेषु—IV. 9.
 तोदः—II. 321.
 तोदस्व—II. 322.
 तोदातिः—II. 297.
 तोर्याणः—II. 351.

लना—II. 305, 447.
 लितः—II. 210, 227.
 लितस्व—II. 164, 335, 365,
 419, 482, 483.
 लिशिराः—II. 251.
 लिङ्गोक्त्य—II. 435.
 लिङ्गवत्त्वः—II. 59.
 लिङ्गवत्—III. 69.
 लिङ्गवत्त्वसदस्योः—II. 309.
 लः—I. 71.
 लट्—III. 132; IV. 40.
 लट्ठः—II. 63.
 ल्ताया—II. 494.
 ल्तावतः—II. 198.
 ल्ताष्टः—II. 251.
 लिखितः—I. 109.
 ले—IV. 159.
 लेखप्रतीका—IV. 23.
 लेखम्—III. 168.
 लेखस्य—II. 470.

लृ

लृ—II. 175.

लृ

लृक्षः—I. 118.
 लृक्षः—I. 60.
 लृक्षनः—I. 66.
 लृक्षनामान्—I. 66.
 लृक्षयः—II. 269.
 लृक्षः—III. 29; IV. 74.
 लृक्षस्य—IV. 72.
 लृक्षिणा—I. 68; III. 21.
 लृक्षिणाजी—II. 130.
 लृक्षिणायाः—I. 59.

लृष्टः—II. 1, 27.
 लृष्टी—II. 10.
 लृष्टवः—II. 28.
 लृदति—II. 174.
 लृद्वेभे—I. 75.
 लृषिकाः—II. 2; II. 116;
 IV. 37.
 लृषिचिह्न—I. 49.
 लृष्यन्—IV. 132.
 लृनः—II. 497.
 लृन्नम्—II. 188.
 लृन्नाणि—II. 189.
 लृमः—II. 207.
 लृमूनाः—I. 90; II. 21, 207.
 लृमे—II. 265, 441.
 लृमेवु—II. 230.
 लृयतिः—II. 195.
 लृयते—II. 241.
 लृयमानः—II. 243.
 लृयन्नाया—I. 84.
 लृयपूर्णमासप्रकरणे—I. 81.
 लृय—II. 148.
 लृयतवीवु—III. 53, 85.
 लृयस्यति—II. 488.
 लृयस्यम्—II. 270.
 लृयम्—II. 276.
 लृयस्य—I. 60.
 लृयुम्—III. 88.
 लृयः—I. 63, 68.
 लृयक्षिणाजाः—II. 422.
 लृयतारम्—I. 48.
 लृयम्—II. 24.
 लृयन्—IV. 72.
 लृयनः—IV. 12.

दातुः—IV. 72.
 दातृन्—IV. 71.
 दातुनस्सती—II. 88.
 दाहः—II. 282.
 दाष्टिविषयिकम्—III. 50.
 दाबने—II. 244, 246.
 दावकपत्न्य—II. 19.
 दास्यतवीदु—IV. 138.
 दास्यरथाय—II. 82.
 दाशुने—I. 49.
 दासः—II. 95.
 दासम्—II. 242.
 दिक्—I. 69, II. 90.
 दिक्षु—IV. 9, 23.
 दिक्षिषामि—I. 117.
 दिक्षिषुम्—II. 173.
 दिवानाम्—II. 233.
 दिवः—I. 45.
 दिविष्टिषु—II. 470.
 दिव्यस्व—I. 59.
 दीक्षितस्व—II. 168.
 दीक्षितमिः—II. 328.
 दीक्षितम्—II. 125.
 दीर्घतमसः—II. 17, 61, 66,
 154, 226, 227, 254,
 265, 279, 286, 322,
 418, 419, 464, III.
 20, 80, 96, 98, 144;
 IV. 67, 86, 153.
 दीर्घतमाः—II. 54, 260, 282;
 IV. 151.
 दीर्घम्—II. 92.
 दुः—II. 486.
 दुन्दुभिः—III. 154.

दुर्विचस्व—II. 339.
 दुरितम्—II. 428.
 दुरोधे—III. 51, 124.
 दुर्नामा—II. 428.
 दुर्मदासः—I. 48.
 दुर्मित्रासः—II, 408.
 दुर्गुरुः—II. 241.
 दुर्दृष्टादुः—II. 215.
 दुष्टरा—II. 377.
 दुष्टिता—II. 126.
 दूतः—II. 471.
 दूरम्—II. 272.
 दृष्टिप्रवादाः—I. 90.
 देयुः—II. 336.
 देवः—III. 76.
 देवगोपा—IV. 92.
 देवजामयः—III. 9.
 देवजुष्टः—II. 298.
 देवजुष्टम्—IV. 35.
 देवताभिधानम्—I. 18.
 देवपत्न्यः—IV. 145.
 देवया—IV. 101.
 देवरः—II. 167.
 देवमवसः—III. 54, IV. 108.
 देवाः—IV. 55, 137.
 देवाभ्या—II. 420.
 देवातिथेः—II. 187, 470.
 देवापिः—II. 71, 76.
 देवैः—IV. 127.
 देवमसम्—III. 142.
 देवतम्—III. 2.
 दोः—II. 202.
 दोषा—II. 166.
 दोषावस्तोः—I. 105.

चावा—III. 173.
 चः—I. 67.
 चक्षुस्—II. 246.
 चक्षुस्—II. 16, 317.
 चक्षेः—III. 53.
 चीः—II. 101.
 चप्सस्—II. 345.
 चविणस्—II. 306, 439.
 चविणोदाः—III. 113.
 चविणोदाम्—II. 244.
 चव्यस्य—I. 30.
 चवणः—III. 163.
 चपदे—II. 230.
 चणानः—II. 427.
 चोणस्—II. 379.
 चोणस्य—II. 19.
 चवजः—II. 442.
 चारः—II. 15; III. 129.
 चिता—II. 301, 327.
 चिवर्हाः—II. 446, 451.
 चेवाति—I. 41.

च्

चक्—I. 68.
 चक्षि—I. 41.
 चनुः—III. 157.
 चन्व—II. 296, 313.
 चमन्ता—II. 479.
 चमन्तीः—II. 390.
 चरणेषु—II. 484; IV. 131.
 चर्मकृते—III. 5.
 चर्मधुकृषे—IV. 89.
 चर्मस्य—IV. 50.

चवः—II. 167.
 चाः—I. 42.
 चाता—IV. 61.
 चातुः—I. 117.
 चानाः—II. 338.
 चाम—II. 238; III. 6.
 चामच्छत्—III. 99.
 चामानि—III. 167.
 चारा—II. 318.
 चियस्—III. 52.
 चियावसुः—IV. 76.
 चिषणकः—III. 123.
 चिषणा—III. 119.
 चिष्ययासु—II. 57.
 चीतिः—II. 454.
 चीतिभिः—II. 108.
 चीः—II. 315.
 चीराः—II. 221.
 चुनिस्—IV. 39.
 चुः—II. 142.
 चेनुमिः—II. 302.
 चेने—II. 450.
 चुषद्—II. 457.
 चुषिताः—IV. 37.
 चेनुः—IV. 88.
 च्रवस्य—I. 47.
 च्वनवीद्—II. 17.

च्

न—I. 81.
 नकिः—II. 432.
 नकुलस्य—I. 70; II. 429.
 नक्षत्रामन्—II. 395.
 नक्षन्त—III. 111.

नक्षत्रे—IV. 25.
 नदी—II. 109.
 नद्यः—III. 164; IV. 51.
 नना—II. 406.
 ननु—I. 63.
 नपाद्—II. 174, 327.
 नभः—II. 89.
 नसन्ते—II. 238.
 नंसे—II. 115.
 नमन्ताम्—I. 96; II. 188, 374.
 IV. 6.
 नमसा—I. 116.
 नरकम्—I. 82.
 नरराष्ट्रम्—III. 38.
 नराशंसः—III. 126.
 नव—II. 138.
 नवग्वाः—II. 396.
 नवम्—II. 186.
 नवेदाः—II. 216.
 नसन्त—III. 78.
 नसन्ते—II. 234.
 नह्नानि—II. 307.
 नाकः—II. 88.
 नाकम्—IV. 141.
 नाथः—II. 14.
 नानदग्निः—I. 65.
 नाभाकस्य—II. 289; IV. 6.
 नामानेदिष्ठस्य—IV. 67.
 नाभिः—II. 260.
 नाम—II. 269.
 नामकरणः—I. 105.
 नामानि—I. 9.
 नादेस्य—II. 466.
 नादेन—I. 81.

नारायासः—II. 478.
 नाराशंसः—III. 150.
 नाराशंसाः—III. 24; IV. 56.
 नासत्या—II. 431.
 नासिका—II. 449.
 निसते—II. 46.
 निगदम्—I. 110.
 निगमाः—I. 4.
 निगृहीतः—I. 40.
 निघण्टवः—I. 4.
 निचमनम्—II. 360.
 निचाव्य—II. 365.
 निवृत्त्युणः—II. 359.
 निष्पः—III. 20.
 निष्पम्—II. 92.
 नित्यत्वाद—I. 18.
 नित्यदर्शने—II. 462.
 निषा—II. 196, 199.
 निषानम्—I. 37.
 निपरणम्—II. 74.
 निपातः—III. 71.
 निपूतम्—II. 214.
 नियानम्—III. 98.
 नियुक्तः—II. 383.
 नियुत्वान्—II. 273.
 नितष्टा—II. 227.
 निरिणीते—II. 130.
 निरुक्तम्—I. 3.
 निरेकः—II. 499.
 निरुक्तिः—II. 79.
 निरुक्तेः—III. 19.
 निरुक्ताः—I. 106.
 निर्धमः—III. 59.
 निर्धमाः—I. 33.

निर्वचनम्—II. 1.
 निवतः—II. 19; IV. 22.
 निविद्—III. 91.
 निवृणाक्षि—II. 355.
 निक्षिप्यत्—IV. 98.
 निशुम्भाः—II. 397.
 निषत्ते—II. 438.
 निषादः—II. 139; IV. 36.
 निष्कौशास्त्रिः—I. 35.
 निष्टुवन्नासः—I. 78.
 निष्पयी—II. 356.
 निष्पाद्—II. 146.
 नीषा—II. 357.
 नु—I. 50.
 नुकम्—II. 161.
 नूच—II. 243.
 नूचिद्—II. 243.
 नूलम्—I. 66.
 नृमेषः—II. 417.
 नृमेषःप्रियमेषतोः—II. 437.
 नृमेषप्रियमेषयोः—II. 370.
 नृमेषस्य—II. 473; III. 5.
 नृग्नम्—II. 252; IV. 60.
 नेमस्य—IV. 77.
 नैषण्डकत्वम्—IV. 120.
 नैषण्डकत्वेन—IV. 54.
 नैषण्डकम्—I. 108, 118; II. 109, 336, 337.
 नैषण्डकस्य—II. 195.
 नैषण्डकानाम्—II. 1.
 नैषण्डकानि—I. 120; II. 196.
 नैषण्डके—I. 117; II. 80.
 नैषण्डकेन—IV. 53.
 नैवाशास्त्रम्—II. 501, 502.

नैदानाः—II. 422; III. 67.
 नैरात्म्यवादिनाम्—III. 36.
 नैरुक्तः—I. 108; II. 393; III. 26, 60, 82; IV. 152.
 नैरुक्तपक्षे—II. 84, 118, 264, 330; IV. 83, 105, 106, 109, 118.
 नैरुक्तपक्षेण—II. 304.
 नैरुक्तविशेषः—I. 35.
 नैरुक्ताः—II. 30, 41, 78, 93, 118, 139, 164, 185, 266, 387, 391, 425; III. 24, 31, 71, 88, 133, 156, 168, 175; IV. 69, 70, 77, 86, 88.
 नैरुक्तानाम्—I. 83; II. 61, 263, 308, 329; III. 35; IV. 85, 133, 141.
 नैरुक्तेन—I. 93.
 नैर्ऋतस्य—I. 106.
 नोषतः—II. 303, 334, 461, 486; III. 88.
 नोषाः—II. 237.
 नोः—II. 373.
 नोषस्य—I. 60.
 न्यसीदः—II. 57.
 न्यायविद्—III. 121.
 न्योषतात्—I. 41.

पू

पाक्तिः—I. 11.
 पशक्तिः—III. 69.

पञ्चम्—II. 370.
 पञ्चाः—II. 271.
 पञ्चेषु—II. 499.
 पञ्च—II. 147.
 पञ्चजनाः—II. 187, 264.
 पङ्क्तिः—II. 299.
 पणिः—II. 95, 468.
 पतिः—II. 259, IV. 16.
 पथिद्वैते—I. 7.
 पथ्या—IV. 91.
 पदकारः—I. 35.
 पदकाराः—II. 409.
 पदजातानि—I. 8.
 पदप्रकृतिः—I. 107.
 पदिः—II. 361.
 पदे—II. 57.
 पनस्यवे—III. 5.
 पनिष्ठः—IV. 24.
 पन्थाः—II. 117.
 पपिवांसम्—I. 63.
 पप्रथे—II. 413.
 पयः—II. 41.
 परमात्मा—IV. 35.
 परमेष्ठिनः—IV. 142.
 पराके—II. 326.
 परावतः—IV. 94.
 पराशरस्य—IV. 23.
 परिग्रहाधीयम्—I. 40.
 परिचक्ष्यम्—II. 324.
 परिष्मन्—I. 70.
 परिष्मने—II. 58.
 परिष्मतेः—I. 38.
 परितक्म्या—II. 239, IV. 75.
 परितक्म्यायाम्—II. 404.

परिवर्णे—II. 403.
 परिशुद्धम्—I. 69.
 परित्राजकः—I. 88.
 परित्राजकानाम्—II. 61.
 परुच्छेपस्य—II. 276, 403,
 420; IV. 46.
 परुष्णी—II. 312.
 परुष्णीम्—III. 165.
 पर्जन्यः—IV. 13.
 पर्व—I. 120, II. 4; IV. 80.
 पर्वतः—I. 119.
 पर्वतानाम्—IV. 84.
 पशुः—II. 202.
 पशान्—II. 146.
 पलितस्य—II. 279.
 पवमानः—II. 319, 488.
 पवमानाः—I. 44.
 पविः—II. 311.
 पवित्रम्—II. 318, 320.
 पवित्रस्य—IV. 131.
 पवित्रेः—IV. 131.
 पवीरम्—IV. 129.
 पशुः—II. 174.
 पसः—II. 357.
 पांसुरे—IV. 118.
 पाजः—II. 427, 433.
 पाणिनीयप्रत्याहारसमाज्ञायवच्—I. 8.
 पाणिनेः—I. 15.
 पात्रम्—II. 286.
 पाथः—II. 413, 414; III.
 135.
 पादः—II. 55.
 पादुः—II. 362.
 पापः—II. 290.

पायोः—I. 38.
 पारावते—II. 109.
 पावीरवी—IV. 129.
 पायाय—II. 348.
 पाशः—II. 199.
 पाश्या—II. 196, 199.
 पिजवनः—II. 110.
 पितरः—IV. 68.
 पिता—II. 259.
 पितुः—II. 508; III. 164.
 पिन्वते—I. 58.
 पिपीलिका—III. 70.
 पिषारुम्—II. 271, 389.
 पिवः—I. 104.
 पिष्टम्—III. 187.
 पीपाय—II. 453.
 पीवस्वतीः—I. 104.
 पुत्रः—II. 74.
 पुनानः—II. 234.
 पुम्—II. 286.
 पुमान्—III. 156.
 पुण्डरः—III. 72.
 पुण्विः—II. 430, 432; IV. 52.
 पुण्णम्—II. 186.
 पुण्ड्रियः—I. 85.
 पुण्ड्रम्—II. 106.
 पुण्ड्रिणम्—II. 283.
 पुण्ड्रोः—II. 396.
 पुण्ड्रुजा—II. 490.
 पुण्ड्रनसः—II. 286.
 पुण्ड्रे—IV. 73.
 पुण्ड्रः—II. 31.
 पुण्ड्रम्—I. 85; III. 140.

पुण्ड्रविज्ञानित्यत्वात्—I. 18.
 पुण्ड्रहन्मनः—IV. 148.
 पुण्ड्रत—I. 51.
 पुण्ड्रवसः—III. 19.
 पुण्ड्रवसम्—II. 25.
 पुण्ड्रवाः—II. 343; IV. 51, 83.
 पुरोहितः—II. 72.
 पुरोहितम्—III. 76.
 पुल्लकामः—II. 399.
 पुल्लवः—IV. 149.
 पुष्करम्—II. 345.
 पुष्करिणी—III. 21.
 पुष्करे—II. 346.
 पुष्पम्—II. 345.
 पूवः—III. 88.
 पूर्वटीकाकारैः—I. 4.
 पूर्वाचार्योः—I. 4; II. 17; III. 2; IV. 147.
 पूर्वाचार्याणाम्—IV. 147.
 पूर्वाचार्यैः—I. 4, 7, 8; II. 196; III. 153.
 पूर्वेषाम्—III. 118.
 पूषा—II. 497; IV. 115.
 पूषाः—II. 60.
 पूषान्ति—I. 109.
 पूतनाः—III. 155, 163.
 पूतनाजम्—IV. 36.
 पूतनाडु—I. 95; II. 290. 327.
 पूतन्यतः—III. 10.
 पूतन्युम्—II. 460.
 पूथिपी—I. 86; III. 169, 173; IV. 84, 130.
 पूथिपीम्—IV. 27.

पृथिव्याः—I. 41, 45.
 पृथुः—II. 21.
 पृथुञ्जया—II. 327.
 पृथिनः—II. 87.
 पृषतः—II. 21.
 पृष्टधामयी—II. 365.
 पृष्ठम्—II. 202.
 पैजवनः—I. 96.
 पैजवनस्य—II. 188.
 पौप्रथन्निः—I. 65.
 पौत्ये—II. 436.
 पौत्येभिः—II. 412.
 पौरस्त्यः—II. 448.
 पौराणिकाः—II. 160, IV. 63,
 70.
 पौरकुस्त्यः—II. 233.
 प्रकरप्राक्षिते—I. 7.
 प्रकलावत्—II. 407.
 प्रकलाः—II. 407.
 प्रकृतयः—II. 23.
 प्रकेतः—II. 98, III. 17.
 प्रगाथपुत्रस्य—II. 367.
 प्रगाभस्य—I. 54, II. 140,
 212, III. 11.
 प्रचर्मशिराः—II. 167.
 प्रचेतसः—I. 106.
 प्रजापतिः—II. 411, III. 67,
 70, 143, IV. 48.
 प्रजापतिना—II. 136.
 प्रजापतेः—II. 459, III. 17,
 21, 138, IV. 140.
 प्रजावतीः—II. 292.
 प्रतद्वत्—II. 466.
 प्रतरणः—III. 154.

प्रतारीः—II. 212.
 प्रतिक्षत्रस्य—IV. 145.
 प्रतिमानोः—II. 316.
 प्रतिरन्तु—III. 63.
 प्रतिषेधति—I. 29.
 प्रतिषेधाधीयः—I. 47.
 प्रतीचीनम्—II. 176.
 प्रसम्—II. 8.
 प्रसः—III. 119.
 प्रसथा—II. 176.
 प्रसासः—II. 59.
 प्रत्यक्षकृताः—III. 3.
 प्रत्यङ्गम्—III. 28.
 प्रत्यभिज्ञानाद्—I. 15.
 प्रत्ययः—I. 93.
 प्रत्यातनुष्व—I. 41.
 प्रथमजा—III. 20.
 प्रदिबः—II. 217, 443, 452;
 III. 136.
 प्रदेशः—I. 87.
 प्रदेशाः—I. 108.
 प्रथनः—III. 163.
 प्रपथे—IV. 92.
 प्रपित्वे—II. 187.
 प्रमगन्दस्य—II. 501.
 प्रममदुः—II. 494.
 प्रयः—I. 61, II. 334, III.
 117.
 प्रयन्ता—II. 500.
 प्रयस्वन्तः—II. 444.
 प्रयस्वान्—II. 83.
 प्रयियुः—II. 233.
 प्रयोगः—II. 230.
 प्रवणेजाः—III. 149.

प्रवतः—IV. 22.
 प्रवत्वति—IV. 85.
 प्रवङ्कितम्—III. 64.
 प्रवादः—II. 239.
 प्रवृत्तिषमंकात्त्वम्—I. 36.
 प्रवृत्तस्य—II. 247.
 प्रवाणे—II. 463.
 प्रसितिः—II. 241.
 प्रसितौ—I. 64.
 प्रसुपः—III. 6.
 प्रस्फणवत्स्य—II. 168, 179, 375;
 IV. 114, 121.
 प्रागाथस्य—II. 480.
 प्राग्रम्—II. 179.
 प्राजापत्यस्य—IV. 48.
 प्राजापत्याः—III. 24.
 प्रादिङ्घि—III. 62.
 प्रादेशिकः—I. 83.
 प्राबन्—II. 390.
 प्राशित्रम्राक्षणे—II. 497.
 प्रियमेषः—II. 299.
 प्रियमेषसः—II. 418.
 प्रियमेषस्य—II. 179, 382.
 प्रियमेषसम्—IV. 120.
 प्रैव्यमेषः—III. 46.
 प्रेषः—II. 201, 331, 333,
 338, 457; IV. 100.
 प्रेषम्—III. 116.
 प्रेषाः—II. 302.
 प्रैषिकम्—III. 142.
 प्तानीयः—II. 345.

५

वकुरः—II. 478.

वकुलेण—II. 479.
 वतः—II. 484.
 वद्वधे—II. 157.
 वप्सता—III. 172.
 वज्रिः—II. 451.
 वज्र—II. 281.
 वज्रणाम्—I. 64.
 वहंगा—II. 457.
 वह्ना—II. 446.
 वहिः—II. 332, 383; III.
 128.
 वलः—II. 6.
 वलम्—II. 6; III. 55.
 वहु—II. 156.
 वाट्यः—II. 13.
 वार्हस्पत्यः—II. 262.
 वालः—III. 152.
 वाहुः—II. 141.
 बिटे—II. 494.
 बिन्दुः—II. 13.
 बिलम्—II. 95.
 बिल्मः—I. 115.
 बिल्मम्—I. 116.
 बिस्वम्—I. 92.
 बिल्वादः—I. 91.
 बिसखा—II. 108.
 वोरिटः—II. 382.
 वोरिटम्—II. 494.
 दुषगविष्ठिरयोः—II. 433.
 दुषस्य—II. 255, 379, 384.
 दुषम्—IV. 49.
 दुषे—IV. 49.
 दुष्वाः—I. 70.
 दुन्दः—II. 502.

वृषदुग्धम्—II. 398.
 वृषकम्—II. 106.
 वृषती—III. 69.
 वृषदुग्धस्य—II. 94.
 वृषदिवस्य—IV. 71.
 वृषन्—I. 51.
 वृषस्पतिः—II. 76, 77, 483;
 IV. 14.
 वृषस्पतिम्—II. 305.
 वृषस्पतेः—I. 72, 74, 110;
 II. 220, 474; IV.
 158.
 वेकनाटान्—II. 480.
 ववः—II. 58.
 वक्ष—II. 378.
 वक्षचारिणः—II. 399.
 वक्षणस्पतिः—IV. 15.
 वक्षणा—II. 356.
 वक्षन्—IV. 54.
 वक्षवादिनः—III. 28; IV. 113.
 वक्षवादिभिः—I. 27.
 वक्षविदः—IV. 30, 74.
 वक्षहा—I. 91.
 वक्षा—I. 70, 73.
 वक्षाणि—II. 384; IV. 133.
 वक्ष्णकम्बलः—I. 22.
 वक्ष्णम्—II. 80, 81.
 वक्ष्णे—II. 82, 127.

भू

भक्तिः—III. 48.
 भक्षत—II. 204.
 भगः—IV. 112.
 भगम्—II. 413.

भट्टारकेण—III. 117.
 भट्टभट्टारकैः—III. 121.
 भद्रम्—II. 221.
 भन्दना—II. 291.
 भरः—II. 266.
 भरताः—II. 184.
 भरद्वाजः—III. 174.
 भरद्वाजस्य—I. 108; II. 50,
 57, 102, 108, 173,
 192, 241, 243, 273,
 327, 347, 370, 394,
 396, 398, 409, 415,
 441, 445, 490; II.
 52, 57, 155; IV. 3,
 24.
 भेर—IV. 140.
 भलन्दपुत्रः—II. 267.
 भवति—I. 12.
 भसथः—II. 370.
 भाक्कजीकः—II. 401, 452.
 भागः—I. 38; II. 319; III.
 27.
 भारद्वाजस्य—I. 50, 55; II.
 253, 288; III. 9; IV.
 116.
 भार्गवः—II. 280, 478.
 भार्गवस्य—II. 234; IV. 43.
 भावः—I. 27.
 भावप्रधानम्—I. 9.
 भावव्यस्य—II. 349.
 भावविकाराः—I. 25.
 भावैः—I. 84.
 भाषा—I. 46.
 भाष्यकारः—I. 5, 92; II. 55,

126, 134, 171, 200,
212, 213, 285, 301,
329, 330, 337, 339,
363, 378, 407, 438,
466, 477, 481, 487,
498, 499; III. 71,
77, 95, 109, 150;
IV. 15, 18, 77, 83,
85, 86, 107, 129,
135, 147, 151.

भाष्यकारस्य—II. 26, 27.

भाष्यकारेण—I. 15, 99; II.
15, 43, 272, 286, 318,
366, 450; III. 36,
81, 87, 102, 105,
113, 117, 134, 138,
171; IV. 6, 71.

भाष्यकृत्—IV. 25.

भाष्यकृता—II. 181.

भाष्ये—I. 77; II. 105, 130,
187, 220, 222, 223,
224, 239, 246, 250,
266, 277, 295, 302,
325, 355, 384, 430,
439, 491, 502; III.
130; IV. 38, 44, 49,
111, 117, 143.

भासाध्युह्य—II. 236.

भिद्युः—III. 21.

भियस्य—IV. 148.

भिषक्—II. 395; III. 167.

भीमः—I. 119.

भीमसेनपुत्रौ—II. 71.

भीष्मः—I. 119.

भुरणौ—II. 487.

भुरण्युः—IV. 121.

भुवनम्—IV. 32.

भू—II. 169.

भूत्—II. 238.

भूतांशः—IV. 140.

भूना—II. 439.

भूम—IV. 5.

भूमा—II. 409.

भूमिजः—I. 89.

भूरितोकाः—I. 78.

भूरिवर्षसा—II. 292.

भूरिश्रुताः—II. 54.

भूरैः—II. 244.

भृगवः—IV. 69.

भृगुः—II. 179, 439; III.
77.

भृमिः—II. 461.

भृम्यशः—III. 164.

भेकुरदः—II. 51.

भोजः—II. 350.

भोजनम्—I. 63; II. 208;
III. 13.

भोजस्य—II. 495; III. 21.

भौमस्य—II. 206.

भौवनस्य—II. 439; IV. 29.

भ्यस्तो—II. 191.

भ्राता—II. 279.

भ्रणहत्या—II. 484

भ्रणहा—I. 91.

म्

मंदिष्टः—II. 233.

मधु—II. 434.

मखः—II. 172.
 मखेभ्यः—II. 192.
 मगन्दः—II. 502.
 मघम्—I. 68; II. 235.
 मघवा—IV. 32.
 मघोनः—III. 59.
 मघोनी—I. 68.
 मङ्गलम्—III. 145.
 मङ्गमना—II. 265.
 मण्डूकाः—III. 146.
 मतिः—II. 495; IV. 61.
 मत्सखा—IV. 150.
 मत्सरः—II. 44.
 मत्सरूपस्य—II. 482.
 मत्स्याः—II. 482.
 मदन्ती—II. 320.
 मदिरम्—II. 214.
 मदिष्णु—II. 224.
 मधु—II. 14, 217; IV. 38.
 मधुच्छन्दसः—I. 57, 61, 79;
 II. 128, 191; 447,
 457; III. 5, 43, 76;
 IV. 2, 54, 75, 138.
 मधुच्छन्दसा—II. 225.
 मधुमन्तम्—IV. 17.
 मधुमान्—III. 79.
 मध्वा—II. 221.
 मध्वर्णसः—I. 6.
 मध्वा—III. 61.
 मनः—I. 106; II. 207.
 मनीषा—II. 164.
 मनुः—II. 126; IV. 132.
 मनुष्यवत्—I. 18.

मनुष्याः—II. 136.
 मनोः—II. 22, 434.
 मन्त्राः—III. 15, 66.
 मन्दिने—I. 79, 267.
 मन्दुना—II. 225.
 मन्दू—II. 224.
 मन्द्रजिह्वम्—II. 474.
 मन्म—IV. 47.
 मन्मन्—II. 270.
 मन्वमानः—IV. 113.
 मन्वुः—II. 475; IV. 37.
 मन्वोः—I. 46.
 मवोयु—IV. 41.
 मरते—IV. 85.
 मरुद्भयः—I. 66.
 मर्त्यम्—II. 67.
 मर्यः—II. 167.
 मर्यादा—II. 199.
 मरुः—II. 303.
 मरुत्—II. 156.
 मरुन्ताम्—II. 335.
 महाभाग्यम्—III. 27.
 महि—II. 410.
 माहिनि—IV. 84.
 महिषः—III. 63; IV. 129.
 महिषा—III. 104.
 महा—I. 51.
 मा—I. 63.
 मातरिषा—III. 105.
 मातृकावर्णसमाज्ञायवत्—I. 8.
 माध्वी—II. 490.
 मानसम्—II. 203.
 मानवः—I. 108.

मानवे—II. 215.
 मायाम्—III. 106.
 मायुः—II. 67.
 मारीचाद्—IV. 63.
 मारुती—I. 57.
 मिताक्षरेषु—I. 77.
 मित्रः—IV. 26.
 मित्रावरुणा—IV. 73.
 मिथुनम्—III. 109.
 मिमाति—IV. 88.
 मिमानः—I. 47.
 मिम्वक्ष—II. 408.
 मीढुषः—II. 233.
 मीमयद्—II. 49.
 मीमांसकैः—II. 160.
 मीढुषः—II. 462.
 मुक्षीजा—II. 362.
 मुद्गलः—III. 162, 163.
 मुषावद्—II. 303.
 मुष्कान्—IV. 47.
 मुष्टिः—II. 388.
 मुसलम्—III. 171.
 मुडुः—II. 112.
 मूराः—II. 419; IV. 53.
 मूर्त्तम्—I. 11.
 मूर्धन्वतः—II. 298, III. 92,
 103, 106.
 मूर्धा—III. 107.
 मूषः—II. 208.
 मूषिकाः—II. 208.
 मूहूर्त्तम्—II. 112.
 मृगः—I. 119; III. 159,
 IV. 949.
 मृड—I. 104.

मृत्तुः—IV. 58.
 मृदुः—II. 21.
 मृषः—I. 47, 119, III.
 9, 41.
 मृषन्ति—II. 495.
 मेघः—II. 14, 103.
 मेदः—II. 203.
 मेघः—II. 332, 334.
 मेघा—II. 184.
 मेघातिथिः—II. 350.
 मेघातिथिमियमेघयोः—I. 48; II.
 302.
 मेघातिथेः—II. 358, 398,
 424, 476; III. 113,
 169, 171; IV. 42, 73,
 118.
 मेघाविनः—III. 28.
 मेघिराणाम्—III. 4.
 मेघ्यातिथिः—II. 173.
 मेघः—II. 174.
 मेहनाः—II. 204, 205.
 मैत्रायणीयानाम्—IV. 7.
 मैथिली—II. 82.
 मैघातिथम्—III. 142.
 मौजवतः—III. 22, 148.
 मौजवान्—I. 64.
 मौहल्यः—IV. 58.
 म्वक्ष—IV. 148.
 मृ
 यजमानः—II. 172.
 यजस्व—IV. 34.
 यजिष्ठः—I. 41.
 यजुः—III. 20, 67.

यजुर्वेद—II. 82.
 यवः—II. 184; III. 25.
 यवम्—I. 36; IV. 141.
 यज्ञेन—IV. 141.
 यत्ते—III. 87.
 यथावचनम्—I. 33.
 यमः—II. 294; IV. 22, 24, 127.
 यमम्—II. 258, 485; IV. 82.
 यमयोः—I. 67.
 यमस्य—IV. 69.
 यमी—II. 258, 294, 485; IV. 82.
 यमुना—III. 165.
 ययस्तु—II. 425.
 यज्ञः—IV. 136.
 यज्ञासा—II. 465.
 यज्ञ—III. 128.
 यज्ञः—II. 452.
 याजिनः—II. 476.
 याज्ञदैवतः—III. 25.
 याज्ञम्—I. 113.
 याज्ञिकः—III. 26, 93; IV. 152.
 याज्ञिकाः—III. 24, 36, 89; IV. 88.
 याज्ञिकानाम्—III. 35, 90.
 यादुभिः—I. 61.
 यादुरी—II. 349.
 यादुविमम्—II. 440.
 यामाचनः—II. 261, 485; IV. 127.
 यामाचनस्य—III. 54.
 यामि—II. 10.

याशुनाम्—II. 349.
 यास्कः—II. 231.
 यास्कवदकारौ—II. 353.
 यास्कमतम्—II. 375.
 यास्कस्य—I. 3; IV. 139.
 युजः—III. 43.
 युज्येभिः—II. 412.
 युयुषम्—II. 348.
 युषतिम्—IV. 36.
 योगः—III. 4; IV. 19.
 योनिः—II. 62, 79, 260.
 योनिषु—III. 53.
 योनौ—III. 130.
 योषा—II. 167, 404.

र

रंछः—II. 450.
 रंछिः—IV. 36.
 रक्षोहा—II. 428; IV. 47.
 रघुषा—I. 70.
 रजः—II. 250.
 रजसः—IV. 43, 103.
 रजसा—IV. 125.
 रजसि—II. 433.
 रजांसि—IV. 123.
 रज्जुः—II. 12.
 रणाय—II. 217.
 रत्नधाम्—II. 430.
 रथः—II. 132, 281; III. 153; IV. 95.
 रथवैति—II. 488.
 रथीतम्—II. 50.
 रथीः—II. 498.

रभसासः—III. 19.
 रभिष्ठाः—II. 88.
 रममाणम्—I. 112.
 रयिः—II. 244.
 रराणः—II. 76.
 रराष—I. 59.
 ररिबान्—II. 277.
 ररिमः—II. 90.
 रसा—IV. 75.
 राका—IV. 79.
 राजन्ती—II. 288.
 राजपुरुषः—II. 27, 30.
 राजा—II. 1, 10.
 रातम्—III. 42.
 रातहव्यः—II. 411.
 रातिः—II. 491.
 रातिषाचः—II. 434.
 रात्रिः—II. 97, III. 167.
 राषः—II. 207.
 राषसा—I. 109, III. 62.
 रायः—II. 121, 351, 464.
 रावे—III. 12.
 रारण—IV. 85.
 रारन्धि—IV. 44.
 राष्ट्री—IV. 77.
 रासद—IV. 117.
 रासन्—II. 434.
 रासभस्य—I. 37.
 रास्विनः—II. 464.
 रास्विनस्य—II. 465.
 राहूगणपुत्रस्य—II. 237.
 राहूगणस्य—II. 241, 307,
 359.

रिच्यते—II. 122.
 रिणन्—II. 270.
 रिणाति—II. 496.
 रिषः—II. 301, 455.
 रिरिह्वांसम्—II. 301.
 रिशादसः—II. 433, 434.
 रिषः—II. 361.
 रिषण्यत—III. 11.
 रिषवध्वै—II. 403.
 रिषाम—II. 152.
 रिहन्ति—IV. 43.
 रिहाणे—III. 174.
 रुक्मम्—II. 69.
 रुक्मवक्षसः—II. 170.
 रुक्माः—II. 446.
 रुजानाः—II. 402.
 रुद्र—I. 104.
 रुद्रः—IV. 6.
 रुद्राः—IV. 64.
 रुद्राय—II. 58.
 रुद्रुः—II. 395.
 रुद्रात्—II. 432.
 रुद्रातीम्—II. 410.
 रुद्रादत्सा—II. 100.
 रूपम्—II. 35, 159, 175.
 रेक्मः—II. 121.
 रेक्मस्वती—IV. 92.
 रेजते—II. 191.
 रेद्धि—IV. 50.
 रेणुः—III. 4.
 रेणोः—II. 336.
 रेतः—II. 288.
 रेरिहते—II. 419.
 रेवत्—II. 19.

रेवणाव—II. 218.
 रोदसी—II. 388; IV. 95.
 रोदवत्—II. 355.
 रोहितः—II. 118.
 रोहितम्—II. 350.

लृ

लक्ष्मीः—I. 6, 88; II. 5, 221.
 लवरूपः—I. 56.
 लवयुक्तम्—III. 13.
 लम्बचूडकः—I. 91.
 लाङ्गलम्—II. 479.
 लाजाः—II. 423.
 लिबुजा—II. 485.
 लोभम्—II. 228.
 लोभ—II. 131.
 लौकिकाः—III. 161.

वृ

वंशः—II. 311.
 वक्षः—II. 297, 313.
 वक्षणाः—III. 7.
 वम्बनुम्—II. 488.
 वचनम्—I. 13, 22.
 वचस्वा—IV. 117.
 वज्रः—II. 152.
 वजी—III. 7.
 वणिक्—II. 95.
 वद—II. 177.
 वत्सभिः—II. 267.
 वत्सस्य—II. 313.
 वधूः—II. 14.
 वनदः—II. 451.
 वनर्ग—II. 164.
 वनिष्टः—II. 33.

वनुयाम—II. 289.
 वनुष्यतः—II. 289.
 वनुष्यति—II. 288.
 वन्द्यै—I. 118.
 वन्द्यमानः—II. 380.
 वन्वन्—II. 442.
 वहिः—II. 125, 172.
 वसा—II. 20.
 वप्रकः—II. 299.
 वयः—I. 105; II. 404.
 वयाः—I. 51; II. 395.
 वयुनम्—II. 292, 346.
 वयुनावत्—I. 60.
 वराहः—II. 302, 303.
 वराहून्—II. 308.
 वरः—II. 352.
 वरणः—II. 360; IV. 4, 121.
 वरणम्—II. 84.
 वरूपम्—II. 407.
 वचं—I. 42.
 वचिनः—III. 59.
 वर्णः—II. 35, 159.
 वतिका—II. 366.
 वधेते—I. 31.
 वपं—II. 324, 325.
 वपिष्ठवा—IV. 64.
 वर्ष्मन्—I. 41.
 वलम्—II. 356.
 ववाशिरे—I. 79.
 वदुमहे—I. 108.
 वमिः—II. 419.
 वमिन्—II. 67.
 वमेः—II. 252.

वशाम—II. 412.
 वषट्—II. 52.
 वष्टु—IV. 76.
 वसवः—II. 215; IV. 142.
 वसिष्ठः—II. 121, 495; III.
 16, 22, 142, 147;
 IV. 11.
 वसिष्ठम्—II. 344.
 वासिष्ठस्य—II. 121, 233, 256,
 289, 291, 320, 324,
 328, 344, 404, 408,
 414, 425, 431, 434,
 455, 463, 494; III.
 59, 147, 166; IV. 8,
 19, 28, 49, 60, 143,
 144.
 वसिष्ठाः—II. 229.
 वसु—IV. 76.
 वसुः—II. 233.
 वसुकर्णस्य—III. 63; IV. 128.
 वसुकस्य—II. 487.
 वसुकः—II. 105.
 वसुकस्य—II. 49, 363.
 वसुना—II. 362.
 वसुपत्नी—IV. 90, 91.
 वसुभिः—II. 444.
 वसुवने—III. 176.
 वसुविद्—II. 191.
 वसुमतस्य—II. 208.
 वसुनि—II. 417.
 वसवः—II. 406.
 वस्तोः—II. 101, 166; III.

128.
 वस्त्रम्—II. 266.
 वस्यः—II. 265, 410.
 वाहितमः—I. 41.
 वाक्—II. 107; IV. 77.
 वागाम्बुणी—III. 13, 14.
 वायुदा—II. 427.
 वाषतः—IV. 66.
 वाचरपतिः—IV. 21.
 वाजः—IV. 76.
 वाजगन्धर्वम्—II. 348.
 वाजपस्त्यम्—II. 16, 347.
 वाजपेये—I. 56.
 वाजम्—II. 348; III. 46.
 वाजम्भरस्य—II. 300, 400.
 वाजसातये—III. 57.
 वाजसातो—II. 291; IV. 140.
 वाजाः—II. 443.
 वाजाय—II. 320.
 वाजिनः—IV. 144.
 वाजिनम्—III. 84; IV. 35.
 वाजिनीवति—IV. 102.
 वाजिनेषु—I. 112.
 वाजी—II. 123; IV. 38.
 वाजेषु—III. 56.
 वाणी—II. 390.
 वातः—IV. 41.
 वाताप्यम्—II. 485.
 वाताप्याय—II. 340.
 वातायनस्य—IV. 41.
 वातायनाः—I. 51.
 वाध्वस्य—II. 454.
 वामत्याः—III. 59.

वामदेवस्य—I. 41, 60, II. 57,
 59, 86, 94, 117, 231,
 254, 266, 298, 348,
 351, 427, 443, 452,
 454, 466, 476, 497;
 III. 51, 53, 57, 78,
 79, 102, 121, 136,
 175; IV. 16, 38, 45,
 52, 61, 79, 81, 92, 98.
 वामम्—II. 468, 497; IV. 92.
 वामीः—III. 58.
 वायः—II. 487.
 वायव्यः—I. 108.
 वायुः—III. 174; IV. 1.
 वायोः—III. 155.
 वारवन्तम्—I. 118.
 वार्षिककारः—III. 123.
 वार्षाणाम्—I. 38.
 वार्षायणिः—I. 26, 38.
 वालाः—I. 118.
 वावृथानः—IV. 33.
 वावृथानम्—II. 394.
 वावृथाना—IV. 88.
 वाही—II. 238, 255.
 वासः—II. 222.
 वासराणि—II. 212.
 वासात्यः—IV. 98.
 वास्तूनि—II. 54.
 वास्तोष्पतिः—IV. 19.
 वास्तोष्पते—IV. 21.
 वाहः—II. 238.
 विशासिः—II. 148.
 विकटः—II. 494.
 विकर्षः—II. 144.
 विकुण्डा—III. 13.

विग्रहः—I. 53.
 विचिकित्सा—I. 65.
 विजम्बतः—III. 172.
 विजामाता—II. 421.
 विह्वलः—III. 101.
 वित्तम्—II. 210, 365, 483.
 विदग्धः—II. 441.
 विदग्धे—I. 68.
 विदग्धेषु—III. 131.
 विदस्ततरम्—I. 76.
 विदुष्टः—II. 452.
 विद्याम्—II. 246.
 विषयः—II. 151.
 विदग्धे—II. 230.
 विद्रे—II. 238.
 विद्वान्—I. 41.
 विषया—II. 26, 166.
 विधाता—IV. 61.
 विधेम—II. 414.
 विध्यः—I. 38.
 विनयोः—I. 33.
 विनिग्रहाधीनौ—I. 40, 57.
 विनुदस्व—I. 47.
 विन्धे—II. 457.
 विपरिणमते—I. 30.
 विषाद्—III. 166.
 विग्रहबन्धोः—IV. 129.
 विग्राह—III. 5.
 विन्धा—II. 98.
 विमदस्य—II. 157, 473, 491.
 विमाने—IV. 43.
 विमोचनम्—III. 42.
 विमोचनस्थानम्—I. 37.
 विधातः—II. 149.
 विजुते—II. 271.

विराट्—III. 46.
 विराट्—III. 70.
 विरूपः—II. 373.
 विरूपस्य—II. 179; III. 120.
 विवित्ते—II. 94.
 विवृह—II. 294.
 विद्यः—II. 344, 469, 498.
 विद्ययः—II. 6.
 विश्वकद्राकर्षः—II. 26, 83.
 विश्वपतिः—II. 419.
 विश्वकर्मेणः—II. 439.
 विश्वकर्मा—IV. 29, 81.
 विश्वम्—IV. 125.
 विश्वानरः—IV. 59.
 विश्वामित्रः—I. 36, 114, II.
 71, 83, 110, 111; III.
 16, 173.
 विश्वामित्रजमदग्न्योः—IV. 61.
 विश्वामित्रेणोः—II. 296.
 विश्वामित्रवचः—II. 113.
 विश्वामित्रस्य—I. 41, II. 125,
 217, 228, 238, 242,
 253, 272, 291, 314,
 327, 388, 413, 415,
 445, 451, 472, 501,
 III. 12, 42, 51, 56,
 58, 60, 101, 116,
 135; IV. 20, 140.
 विश्वामित्रेण—II. 128.
 विश्वातुः—II. 292.
 विश्वेदेवाः—II. 308.
 विपितः—II. 203.
 विपुणः—II. 256.
 विपुणस्य—II. 256.

विषेण—II. 367.
 विष्टप्—II. 89.
 विष्टवी—III. 45; IV. 66.
 विष्ठितम्—III. 155.
 विष्णुः—II. 323, IV. 118.
 विष्णुम्—II. 54.
 विष्णोः—II. 63.
 विष्पितः—II. 462.
 विष्कुरन्ती—III. 174.
 विष्यतु—II. 464.
 विष्वग्भावम्—I. 43.
 विष्वाचः—II. 366.
 विसर्गे—II. 484.
 विसर्गे—I. 111.
 विसृहः—II. 394, 395.
 विहाय—IV. 29.
 विहायसः—II. 235, 242.
 विह्वयन्ते—II. 289.
 वीज्यस्व—III. 154.
 वीजु—II. 296.
 वीतपृष्ठः—II. 469.
 वीताम्—III. 177.
 वीथः—II. 420.
 वीरः—I. 69.
 वीर्यः—II. 300, 395.
 वृकः—II. 364, 367, 479.
 वृक्षः—II. 49; IV. 127.
 वृजनम्—II. 176.
 वृजने—II. 335, 472.
 वृजिनानि—IV. 46.
 वृणाना—II. 317.
 वृषः—II. 78, 93, 95.
 वृषम्—II. 498.
 वृषहम्—I. 54.

वृत्रहा—II. 188, 388.
 वृद्धवाशिनी—II. 368.
 वृद्धेः—I. 33.
 वृषसानः—II. 57.
 वृषांश्च—III. 4.
 वृन्दम्—II. 505.
 वृन्दारकः—II. 505.
 वृषभः—III. 162.
 वृषभाय—II. 258.
 वृषाकपायी—IV. 106.
 वृषाकपिः—IV. 126.
 वृषाकपिम्—II. 498.
 वृषाकपेः—IV. 85, 126.
 वृष्टिर्वायम्—II. 76.
 वृष्णः—II. 54.
 वेदः—I. 3, 46; II. 501.
 वेदविदः—II. 106.
 वेदमभिः—II. 256.
 वेनः—IV. 43.
 वेनस्य—IV. 43.
 वेपः—IV. 68.
 वेनिषाणाः—II. 40.
 वेकुण्डः—II. 146, 378, III.
 13.
 वेकुण्डस्य—IV. 59.
 वेखानसः—II. 180.
 वेखानसस्य—II. 299.
 वेवाकरणदधानेन—I. 34.
 वेवाकरणाः—I. 63, II. 6, 12,
 13, 14, 30, 136, 164,
 202, 216, 387, 395;
 III. 145, 147, 153,
 156, 168; IV. 20.
 वेवाकरणानाम्—I. 83; II. 106;

IV. 156.
 वेवाकरणैः—I. 11, II. 20.
 वेवस्वतस्य—II. 22, 434.
 वैशेषिकाः—I. 25, III. 133.
 वैश्वानरः—II. 103, III. 86.
 वैश्वानरस्य—II. 400.
 वैश्वामित्रः—II. 301; III.
 वैश्वामित्रस्य—IV. 40.
 व्यन्तः—II. 253.
 व्यर्द्धः—II. 305.
 व्यवहारार्थम्—I. 17.
 व्यस्तुतम्—I. 100.
 व्यस्यन्—II. 307.
 व्याकरणम्—I. 3.
 व्याकरणस्युक्तिकाराः—III. 134.
 व्याकरणस्य—I. 93.
 व्यस्यन्—II. 183.
 व्यानह—II. 306.
 व्यापत्तिः—II. 12.
 व्याप्तिः—I. 21.
 व्याप्तिमान्—I. 16.
 व्यार—II. 390.
 व्यावः—I. 70.
 व्यूह—III. 65.
 व्योमम्—IV. 87.
 वज्र्या—I. 11.
 व्रततिः—I. 90; II. 485.
 व्रतम्—II. 84; III. 147.
 व्रतानि—II. 320.
 व्रतेन—II. 83.
 व्रन्दी—II. 354.
 व्राः—II. 302.
 व्राजकाः—III. 162.

श

शंखः—II. 261, 262.
 शंखोः—II. 261, 453.
 शकटम्—II. 467.
 शकुनिः—III. 145.
 शक्तिभिः—III. 107.
 शक्य—II. 223.
 शक्यरीषु—I. 72.
 शङ्खः—II. 435.
 शङ्खस्थ—IV. 68.
 शचीः—I. 82.
 शम्बादिपरिमोमः—I. 37.
 शतपथे—II. 249, 262; III. 119.
 शतबाहुः—II. 494.
 शन्तनवे—II. 76.
 शन्तनुः—II. 71, 76, 77.
 शबरः—I. 104.
 शम्भुविदः—III. 120.
 शमी—IV. 66.
 शमीचिरमते—II. 494.
 शम्भुः—II. 375, 376.
 शत्रुना—II. 166.
 शरः—II. 309.
 शरणिम्—II. 462.
 शरणे—II. 322.
 शराहः—II. 498.
 शरीरम्—II. 92.
 शरीरे—IV. 135.
 शस्मान्—II. 336.
 शर्पेः—II. 400; III. 11.
 शर्पद—II. 256.
 शर्मे—II. 170; IV. 146.
 शर्षा—II. 309.

शर्षा—IV. 37.
 शस्मलिः—IV. 106.
 शस्मलिम्—IV. 105.
 शत्याम्—I. 38.
 शवः—II. 23, 436, 475.
 शवतिः—II. 23.
 शवसः—IV. 120.
 शवसा—I. 109; II. 213; IV. 38.
 शवसानम्—IV. 8.
 शविष्ठ—II. 256, 299.
 शशमानः—II. 419.
 शश्वचै—II. 115.
 शश्वत्—I. 66; II. 422.
 शश्वतः—III. 13.
 शाकटायनः—I. 34, 83, 86, 91.
 शाकटायनस्थ—I. 90.
 शाकपूणिः—II. 64, 151, 156, 185, 203, 297, 341, 384; III. 24, 75, 93, 108, 118, 123, 125, 126, 133, 136, 137; IV. 118, 139, 154.
 शाकपूणिना—I. 49.
 शाकपूणिमते—II. 231.
 शाकपूणेः—II. 149, 295; III. 124; IV. 153.
 शाकस्थः—II. 81; III. 20.
 शाकस्थपक्षे—II. 206.
 शाकस्थम्—II. 487.
 शाकस्थस्य—IV. 65.
 शाकस्थस्य—II. 200.
 शाखाः—I. 52; II. 502.
 शाची—II. 150.
 शारदी—II. 498.

शार्ङ्ग—II. 356.
 शास्त्रदानः—II. 447.
 शास्त्रसङ्ग्रहः—I. 65.
 शिक्षा—I. 3.
 शिक्षके—II. 66.
 शिष्याम्—II. 4, 200, 204.
 शितिः—II. 203.
 शिपिविष्टः—II. 323.
 शिम्रिन्—II. 412.
 शिमे—II. 221.
 शिमीवान्—II. 336.
 शिरः—II. 55, 226.
 शिरस्य—III. 166.
 शिरिम्बिठस्य—II. 493.
 शिवः—IV. 20.
 शिवाभिः—II. 251.
 शिञ्जानः—I. 97.
 शिशिरम्—I. 79.
 शिवाति—II. 247.
 शिशुः—II. 406, IV. 44.
 शिशम्—II. 257.
 शिवा—II. 209.
 शीरम्—II. 229.
 शुक्रम्—IV. 116.
 शुक्रस्य—I. 59, II. 407.
 शुचन्तम्—II. 301.
 शुचिः—II. 387.
 शुभ्री—III. 165.
 शुनः—II. 387; III. 175.
 शुनःशेषः—I. 37, 65, 80;
 II. 10, 84, 189.
 शुनःशेषस्य—I. 118, II. 488;
 III. 161, 172; IV. 10.

शुनकः—III. 142.
 शुनम्—II. 214.
 शुनासीरी—II. 214.
 शुन्धवः—II. 312.
 शुन्धुः—II. 236.
 शुभे—II. 58.
 शुभमाना—III. 21.
 शुभः—II. 15, 445; IV.
 45, 117.
 शुष्णम्—II. 153, 436, 460.
 शुष्णस्य—II. 355.
 शुष्मिणम्—II. 290.
 शुष्मी—II. 337.
 शुष्मेभिः—II. 108.
 शुलम्—II. 198.
 शुलः—II. 227.
 शुल्कातः—II. 226.
 शुल्की—II. 498.
 शुल्य—II. 241.
 शुल्यः—II. 423.
 शुल्य—II. 188.
 शुल्यैः—II. 327.
 शुल्यम्—II. 457.
 शुल्यम्—II. 55.
 शेषः—IV. 20.
 शोशुचानः—I. 41.
 शौनःशेषः—II. 128.
 शौनकः—III. 2, 70, 82, 122,
 142, 150.
 शौनकस्य—III. 123.
 शनपिष्टम्—III. 59.
 शय—II. 131, 339.
 शयशा—II. 15, 339.
 शयशानम्—II. 131.

इमम्—II. 131.
 इयामतः—II. 5, 203.
 इयावाइवः—II. 87.
 इयावाः—II. 311, 314,
 446; IV. 64, 95, 111.
 इयावेन—II. 283.
 इयेनः—I. 44; II. 183, 266;
 IV. 52.
 इयेनरूपया—I. 45.
 इयेनस्य—III. 84.
 अका—III. 169.
 अकायाः—III. 169.
 अयमाणः—I. 42.
 अवः—II. 253, 458; III.
 152.
 अवसा—II. 309.
 अवस्थानि—II. 377.
 आयन्त—II. 416.
 आवास्यस्य—III. 121.
 अतबन्धोः—IV. 44.
 अतविदः—II. 132.
 अष्टी—II. 430.
 ओणिः—II. 202.
 ओमतेभिः—II. 409.
 अः—I. 67.
 अष्टी—II. 16, 371.
 आ—II. 183.
 आश्रय—II. 297.
 इवेतनावै—II. 465.
 शेत्या—II. 100.
 वृ
 वद्—II. 148, 284.

वृ
 संरम्भः—II. 187.
 संवत्सरः—II. 282.
 संवदध्वम्—I. 42.
 संवननस्य—I. 42.
 संवरणस्य—II. 459.
 संवर्गम्—II. 371.
 संविद्यातानि—I. 83.
 संशिक्षवरीः—I. 79.
 संसर्गः—I. 43.
 संस्कारः—I. 85.
 संस्तविकाः—III. 50.
 संहृत्तैः—I. 17.
 संहाय—II. 224.
 संहिता—I. 107.
 सवत्तुः—II. 220.
 सक्थीनि—III. 160.
 सक्षयः—II. 140.
 सखायः—I. 75; II. 220;
 IV. 158.
 सगरेण—II. 128.
 सगिः—III. 176.
 सङ्काः—III. 155.
 संकुलकस्य—IV. 58.
 सङ्ग्राहः—I. 9.
 संगच्छध्वम्—I. 42.
 सङ्गतौ—I. 42.
 सङ्गे—II. 188.
 संग्रामः—II. 144.
 सचन्ते—I. 81.
 सचा—II. 188, 314; III.
 11.
 सजित्वरी—II. 395.

सञ्जः—III. 155.
 सञ्जोषसः—II. 401.
 सञ्जोषाः—II. 411.
 सञ्जवयः—II. 380.
 सत्कार्यम्—I. 30.
 सत्कार्यवादिनः—I. 29.
 सत्तालक्षणः—I. 13, 28.
 सत्त्वपूर्वः—I. 87.
 सत्त्वप्रधानानि—I. 9.
 सत्त्वभिः—II. 327.
 सत्त्वम्—I. 11.
 सत्त्वानि—III. 143.
 सत्त्वताते—II. 352.
 सत्त्वम्—II. 159.
 सत्त्वसंगरः—II. 130.
 सत्त्वसदो—IV. 135.
 सत्त्वा—II. 447.
 सद्दनाए—III. 98.
 सद्दासि—III. 168.
 सधन्याः—II. 351.
 सधस्थम्—II. 431.
 सधस्थे—II. 166.
 सध्रेः—IV. 50.
 सनत्कुमारादयः—IV. 70.
 सनयम्—II. 249.
 सनये—II. 130, 467.
 सनितः—II. 153.
 सनिता—I. 80.
 सनुतः—II. 413.
 सनेभि—II. 440.
 सन्नम्यमानः—III. 74.
 सन्नामः—II. 7.
 सपर्वतः—IV. 60.
 सपथम्—II. 125.

सप्त—II. 148, 280; IV. 134.
 सप्तचक्रे—II. 283.
 सप्तपुत्रम्—II. 279.
 सप्तर्षयः—IV. 31.
 सप्तवध्रेः—II. 167.
 सप्तहोता—IV. 73.
 सप्तेः—II. 300.
 समजति—II. 468.
 समतासि—I. 80.
 समत्त्व—III. 160; IV. 140.
 समदः—III. 157.
 समनः—III. 78.
 समनाः—III. 78.
 समन्दपुत्रस्य—II. 482.
 समम्—II. 372.
 समवः—I. 83; III. 47.
 समवे—II. 363.
 समव्यए—II. 223.
 समा—III. 175.
 समानम्—II. 272.
 समानाम्—IV. 55.
 समाज्ञातः—I. 4.
 समान्नायः—I. 4.
 समावेशः—I. 29.
 समिधे—II. 324, 452.
 समिधानः—I. 41.
 समिधा—IV. 30.
 समुद्रः—II. 70.
 समुद्राः—IV. 87.
 सम्पन्नाः—I. 94.
 संपिणक्—II. 389.
 संप्रदिता—I. 66.
 सम्भोगः—III. 37.

संनिमिद्धि—II. 287.
 संनिमिद्धः—II. 88.
 सरः—II. 330.
 सरण्यः—IV. 108.
 सरमा—IV. 75.
 सरस्वती—IV. 75.
 सरस्वान्—IV. 28.
 सर्गांसः—III. 6.
 सर्वम्—II. 110.
 सकलकर्म—II. 390.
 सकलकर्म—III. 18.
 सबनम्—IV. 142.
 सबनेषु—I. 82, II. 250.
 सबम्—IV. 89.
 साविता—IV. 38.
 सवीमानि—II. 415, 430.
 सव्यस्य—II. 855.
 ससम्—II. 300.
 ससस्य—II. 454.
 सस्वः—II. 234, 307.
 सहमानाय—IV. 8.
 सहस्रः—II. 389.
 सहस्राक्षरा—IV. 87.
 सहस्र—I. 46.
 सहांसि—II. 192.
 सहावानम्—IV. 35.
 सहीवान्—II. 303.
 सङ्गरे—I. 46, II. 491.
 सांख्येः—III. 18.
 साहस्यवापरभावम्—I. 43.
 साधम्—III. 119.
 साध्याः—IV. 141.
 साधु—I. 45, 116; II. 109,

366.
 साम—II. 352; III. 20,
 67.
 सामगम्—I. 59.
 साम्प्रतम्—II. 471.
 सार्धनाम्बम्—III. 28.
 साहचर्यम्—III. 48.
 सिंहः—II. 183.
 सिकताः—II. 12.
 सिध्मः—II. 448.
 सिनम्—II. 313, 314.
 सिनीवालि—IV. 80.
 सिन्धवः—I. 69.
 सिन्धुः—III. 151.
 सिन्धुकिम्—III. 46, 165.
 सिन्धुद्राणस्य—III. 166.
 सिन्धुः—III. 115.
 सिन्धूनाम्—II. 453.
 सिमस्मै—II. 222.
 सीम्—I. 69.
 सीमा—I. 71.
 सीरः—III. 175.
 सुकम्—II. 161.
 सुखम्—II. 158.
 सुगम्—II. 401.
 सुषकम्—IV. 105.
 सुजिह्व—III. 126.
 सुतम्—II. 308.
 सुतम्बरस्य—II. 415.
 सुतानाम्—II. 217.
 सुते—I. 79; II. 478; III.
 11.
 सुवम्—II. 434, 435.

सुदाः—I. 96, II. 110.
 सुदीन्ये—II. 491.
 सुदासः—II. 188; III. 12.
 सुदासे—II. 317, 408.
 सुदाय—II. 434.
 सुन्वन्तः—I. 81.
 सुपर्णः—III. 80, IV. 50.
 सुपर्णाः—II. 154; III. 98.
 सुप्रवृत्तम्—II. 139.
 सुमक्ष—III. 41.
 सुमद्—II. 469.
 सुमित्रस्य—II. 414.
 सुशृङ्खलु—II. 399.
 सुश्रम्—II. 373.
 सुश्रानि—II. 371.
 सुश्राय—II. 299.
 सुयवसाद्—IV. 90.
 सुवास्तु—II. 232.
 सुविताय—II. 434; IV. 64.
 सुविते—II. 240.
 सुविद्वजः—II. 435.
 सुविद्वज्येभ्यः—III. 54.
 सुवृत्तिभिः—II. 108, 437.
 सुशिप्रः—I. 49; II. 374, 449.
 सुशेषः—II. 123.
 सुश्रम्—III. 16.
 सुश्रायः—II. 352.
 सुश्रुतः—II. 51.
 सुसमीरिते—II. 438.
 सुहृत्स्यः—II. 43.
 सुभ्या—IV. 80.
 सुभयम्—II. 504.
 सुभिरः—IV. 32.

सुते—II. 438.
 सुर्वः—IV. 114.
 सुर्वा—IV. 104.
 सुर्वायाः—I. 100; III. 64; IV. 25, 54, 57, 104.
 सुकाणम्—IV. 88.
 सुणिः—II. 384.
 सुप्रः—II. 449.
 सुप्रकरणम्—II. 398.
 सेना—II. 74.
 सेमः—IV. 53.
 सेमकल्लाः—IV. 62.
 सेमपुत्रस्य—II. 379, 384.
 सेमवास्तूनि—I. 39.
 सेमानम्—II. 424.
 सेमाद्भुतेः—II. 450; III. 119.
 सौगताः—III. 36.
 सौचकम्—III. 140.
 सौचीकस्य—II. 138, 400, 507.
 सौधन्वनाः—II. 139, IV. 66.
 सौन्धीकस्य—II. 506.
 सौमगाय—I. 42.
 सौमरिः—II. 232.
 सौभरेः—II. 374.
 सौमी—I. 62.
 स्कन्नम्—II. 346.
 स्तः—II. 9.
 स्तनावित्तु—II. 66.
 स्तिपाः—II. 453, 454.
 स्तिपानाम्—II. 453.
 स्तुकः—IV. 81.
 स्तेनः—II. 185.
 स्तोकाः—II. 12.
 स्तोमम्—III. 43.
 स्वाणुः—I. 109, 110.

शिखरीतम्—I. 111.
 स्वरपुत्रस्य—II. 444.
 स्वलाडीवः—III. 74.
 स्वोरस्व—III. 42.
 स्वौलाडीविः—III. 74; IV. 1.
 स्वात्मा—I. 75.
 स्तुषा—IV. 107.
 स्वालः—II. 422.
 स्मररश्मेः—II. 170.
 स्वानम्—III. 129; IV. 105.
 जेकः—II. 333.
 स्वः—II. 86, 363; IV. 125.
 स्वञ्चा—II. 323.
 स्वतवसे—II. 192.
 स्वषया—II. 217, 301, 320.
 स्वषा—IV. 8.
 स्वषाम्—I. 57.
 स्वषावः—II. 347.
 स्वषावम्—IV. 116.
 स्वपस्वते—II. 172.
 स्वपस्वया—IV. 67.
 स्वरणम्—II. 424.
 स्वर्काः—IV. 144.
 स्वर्कैः—IV. 63.
 स्वर्गः—III. 40.
 स्वशक्तिभिः—II. 157.
 स्वसराणि—II. 308.
 स्वसा—IV. 81.
 स्वास्ति—II. 191.
 स्वास्तिबाह्वम्—II. 379.
 स्वानः—I. 105.
 स्वायम्भुवः—II. 126.
 स्वाहा—III. 121, 138.

इ

इ—I. 58.
 इंसः—II. 183.
 इतुः—II. 449.
 इरः—II. 252.
 इरवाणः—II. 352.
 इरितः—II. 222.
 इरिम्—II. 255.
 इरियोजनः—II. 338.
 इरिभन्द्रः—II. 10.
 इरी—II. 118.
 इवम्—II. 373.
 इवामहे—II. 268, 353.
 इविः—II. 375; IV. 107.
 इविर्धानस्य—II. 171, 401.
 इविषा—IV. 27.
 इस्तः—I. 69; II. 478.
 इस्तन्नः—III. 156.
 हासमाने—II. 299.
 हिकम्—II. 161.
 हितम्—III. 117.
 हितरमणम्—II. 69.
 हिनुहि—II. 265.
 हिनोत—II. 467; III. 84; IV. 100.
 हिन्यन्ति—I. 112.
 हिमाः—II. 429.
 हिरण्यगर्भः—IV. 27.
 हिरण्यगर्भस्य—IV. 27, 48, 134.
 हिरण्यपर्णः—III. 136.
 हिरण्यम्—II. 69.
 हिरण्यस्तूपः—IV. 40.
 हिरण्यस्तूपस्य—II. 92, 95,

402, 448, 456, 460,	हेमन्तः—II. 282.
461, 468, III. 6, 7.	हेरण्यस्तूपम्—IV. 39.
हिरण्—II. 61.	होता—II. 301, 487.
हृदंसनिः—I. 80.	होतारम्—III. 76.
हृदः—III. 59.	होत्रया—III. 116.
हेळः—I. 41, III. 51.	ह्यः—I. 67.
हेतिम्—II. 392.	हृदः—I. 76.
हेम—II. 69.	हृत्स्वः—II. 156.

APPENDIX VI.

Passages of the commentary of Skandasvāmin, which bear a striking resemblance to the *Niruktasamuccaya* of Vararuci.

स्कन्दः

वररुचिः

P.I.70. ब्रह्मेत्यादित्य उच्यते ।

P. 3. ब्रह्मण्यन्देनादित्यमण्डलमुच्यते ।

P.I.70. बुध्याः-बुधमन्तरिक्षं तस्मिन् भवा
बुध्या दिशः ।P. 5. बुध्याः-बुधमन्तरिक्षा (क्षय) बद्धा अस्मिन्
भूता आप इति वा तत्र भवा बुध्या दिश
उच्यन्ते ।P.I.70. उपमा उपम इत्यन्तिकनाम समिकृष्टा
अस्यैवादित्यस्य ।P. 6. उपमा उपे (पम इ) त्यन्तिकनाम परितो
भूता अस्यादित्यस्य ।

P.I.70. विष्टा विष्टभ्यस्थात्रीः ।

P. 6. विष्टा विष्टभ्य स्थात्रीः ।

P.IV.57. उपसामिति पूजार्थं बहुवचनम् ।

P. 7. उपसामेकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनम् ।

P.IV.58. यथा त्वादित्यदेवतो द्वितीयः पादः
...‘पूर्वापरं चरतो’ इति पूर्वस्यामपि ऋच्यु-
भयोः स्तुतिदर्शनादत्राप्यादित्यदेवत इति ।P. 8. अथवा ‘पूर्वापरं चरत’ इति पूर्वस्यामृचि
सूयांचन्द्रमसोः सहस्तुतिदर्शनादत्रापि स्तुति-
समवाद् द्वितीयः पाद आदित्यदेवता (तः)P.II.264. अध्यात्ममपि अदितिः प्रकृतिः कारणं
ब्रह्म.....तत्प्रभवत्वे सति सर्वमदितिरिति
व्याख्येयम् ।P. 14. नित्यपक्षेणा (दितिः) प्रकृतिरुच्यते तद्वि-
कारः सर्वमिति योज्यम् ।P.II.264. पञ्चजनाश्च गन्धर्वादयोः । निषाद-
पञ्चमा वा वर्णाः । किं बहुना । अदितिरेव
जातम् ।P. 14. पञ्चजनाश्चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम
इति गन्धर्वादयो वा.....किं बहुना ।
अदितिजातम् ।

II.234. नमन्ते वर्षाणुपकारेण प्रह्नीभवन्ति ।

III.140. प्रदिशः प्रकृष्टा दिशश्चतस्रोऽपि । अथवा
.....प्रदिशोऽवान्तरदिश उच्यन्ते ताश्चत-
स्रश्च दिशः । तादृश्याश्च विश्वं भुवनमुच्यते
दिकशब्देन ।P. 20. नमन्तां नम प्रह्वते प्रह्नीभवन्तु । प्रदिशः
प्रकृष्टा दिशश्चतस्रः । दिक्शब्देनात्र दिङ्नि-
वासिन उच्यन्ते मन्त्राः क्रोशन्तीति यथा ।

P.IV.21. आकारस्योपयातमित्याख्यातेन सम्बन्धः ।

P. 21. आकार उपयातमित्यनेन सम्बन्ध्यते ।

P.II. 22. वः । छान्दसत्वाद् द्वितीयैकवचनस्य
वसादेशः । त्वाम् ।P. 22. वः । छान्दसत्वादेकवचनस्य वसादेशः ।
त्वाम् ।P.II. 22. वसूनां धनानाम् । अथवा वष्टीभ्रुते-
रर्थायेति शेषः ।P. 29. वसूनां वस्विति धननाम धनानां वष्टीभ्रुते-
रर्थायेति शेषः ।

P.II. 251. यच्छब्दभ्रुतेस्तच्छब्दोऽप्याहार्यः ।

P. 34. पुरस्ताद्यच्छब्दभ्रुतेस्तच्छब्दोऽप्याहार्यः ।

I. 5. निशब्दोऽत्र व्यत्ययेन आ इत्यस्य स्थाने

P. 34. उपसर्गव्यत्ययश्च भाष्यकारेण दर्शितः ।

स्कन्दः

दर्शयिष्यति भाष्यकार उपसर्गव्यत्ययम्—

निरित्येष समित्येतस्य स्थाने इति ।

P. II. 189. 'नमो महद्भ्यः' शुनःशेषो यूषे
बद्धो विश्वान् देवानाह ।

P. II. 189. आशिनेभ्यः अशू व्याप्तौ इत्यस्येदं
रूपम्, व्याप्तुभ्यः ।

P. II. 159. सत्सु विद्यमानेषु स्तम्भकुम्भकरका-
दिषु भावेषु यत् तायते तत् सत्यम् ।

P. II. 83. प्रास्तु प्रकर्षेण भवतु ।

P. IV. 114. तच्छब्दसमानार्थस्यच्छ्रुतेर्यच्छब्दोऽ-
प्याहार्यः ।

P. II. 11. 'तत्वा' इत्येतत् 'तनु विस्तारे' इत्यस्य
कत्वाप्रत्ययेन रूपम्, 'उदितो वा' इतीदो
वैकल्पिकत्वादिकारामावः, सोऽत्र वर्णलोपः ।
तत्वा तनित्वेत्यर्थः ।

P. II. 10. यजमानोऽयं हरिश्चन्द्राख्यः जलोदरस्य
व्याघेर्मारकत्वात्, तस्य चास्त्योत्पन्नत्वात् ।
तथा च हरिश्चन्द्रोपाख्याने ब्राह्मणम्—'अथ
हैक्ष्वाकं वरुणो जग्राह तस्य होदरं जज्ञे' इति ।

P. III. 166. मयोभुवः । भवतिरत्रान्तर्णीतप्यर्थः
सुखस्य भावविश्रयः ।

cf. N. 2. 16. p. II. 93.

P. IV. 111. कचित्तु कवतेः शब्दकर्मणः ।

P. II. 251. भुव इति नाथं भूशब्दः पञ्चम्यन्तः
पृथिवीवचनः । 'सावेकाचः' इति विभक्ते-
रुदात्तत्ववचनात्..... किं तर्हि ? आख्यात-
मेतत् ।..... भुवः भवति ।

P. II. 74. तथा च स्मृतिः—पुत्रात्तो नःकाश-
स्मात् पितरं त्रायते सुतः ।

II. 382. सिन्धवो नद्यो गङ्गाया अन्तरिक्षनद्यो

वररुचिः

अद्यापि निरित्येष समित्येतस्य स्थाने ।

P. 35. 'नमो महद्भ्यः' शुनःशेषो विश्वान् देवान्
प्राप्यते ।

P. 35. आशिनेभ्यः अशू व्याप्तावित्यसौ प्रत्ययो
भवति व्याप्तुभ्यः ।

P. 51. सत्सु विद्यमानेषु स्तम्भकुम्भादिषु तायते
तेषां प्रकाशकमित्यर्थः ।

P. 54. प्रास्तु प्रकर्षेण अस्तु भवतु ।

P. 60. तच्छब्दसमानार्थस्यच्छब्दः । तच्छब्दश्रुतेः
योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहार्यः ।

P. 67. तत्वेति तनु विस्तारे इत्यस्य कत्वाप्रत्ययान्त-
स्योदितो वेतीदो वेवति एतद्वृत्तं तत्वा तनित्वा ।

P. 68. अयमपि यजमानो हरिश्चन्द्राख्यो महोदर-
व्याधिना प्रस्तः । तथाहि हरिश्चन्द्रोपाख्याने
श्रूयते 'अथैक्ष्वाकं वरुणो जग्राह तस्य महोदरं
जज्ञे' ।

P. 76. अन्तर्णीतप्यर्थोऽयं भवति मयसः सुखस्य
भावविश्रयः ।

P. 87. वृत्रोऽसुरस्त्वष्ट्रपुत्रो मेघो वा धूमादिसंघातः ।

P. 90. अथवा कवतेः शब्दकर्मणः कविः ।

P. 94. नेदं पृथिवीनामघेयस्य भूशब्दस्य रूपम् ।
किं तर्हि ? लङि वर्णव्यापत्तिरसमावद्य अवयवः
भवति ।

P. 106. पुत्रात्तो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते पुनः
सुतस्तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः पूर्वमेव स्वयं-
भुवेति मनुष्यवचनम् ।

P. 106. सिन्धवो नद्यः सामर्थ्यादिहान्तरिक्ष-

स्कन्दः

वा ।

P.III.9. मृषः मृषं करोतीत्याशुक्तनिर्वचनम् ।
संप्रामकारिण इत्यर्थः । मृषं कुर्वन्तीति विगृह्य
तत्करोतीत्यादिना णिच्.....'अन्येभ्योऽपि
दृश्यते' इत्यादिना किप् ततश्च द्वितीया-
बहुवचनम् ।

P.III.10. पृतन्यतः पृतनेति संप्रामनाम तस्मा-
दिच्छायां क्यच् ।

P. I.119. मृगः सिंहो व्याघ्रो वा.....कुचरः
कुत्सितकर्मा प्राणिबिलमुद्दिश्य चरति ।

P.I.119. अथवा कुचरो गिरिष्ठा इतीन्द्रस्यैते
विशेषणे ।

P. I. 119. गिरिष्ठा गिरिमेषस्तस्मिन् हन्तव्ये
तिष्ठतीति गिरिष्ठाः ।

P.I.36. अन्ये तु 'न निर्बद्धा' इत्यादिना द्योतक-
त्ववाचकत्वविषयामाचार्यविप्रतिपत्तिं समर्थ-
यन्ते ।

P. I. 34. उपेत्य नामाख्यातयोरर्थस्य विशेषं
सजन्त्युत्पादयन्तीत्युपसर्गाः ।

P. I. 35. तत्र केवलस्यापि प्रयोगः । 'यदुद्वतो
निबतो यासि निष्कौशाम्बिः' इति ।

P.II.332. दैव्या देवानां स्वभूताः । हे शमि-
तारः अधिगवावापप्रभृतयः । अपि च
मनुष्या अब्धिर्युप्रभृतयः । .....दुरो द्वाराणि
यज्ञगृहद्वाराणि.....मेघ इति यज्ञनाम
तत्साधनत्वाच्च पशुर्वै मेघ इति तस्य मेघस्य
पत्नी स्वामिनौ देवते अमीषोमौ तयोरर्था-
वेत्यर्थः । .....अमिमुत्कामित्यर्थः । भरत
हरत प्रापयत धरणार्थं रक्षार्थं चेत्यभिप्रायः ।

वररश्मिः

चारिण्यो गृह्यन्ते ।

P. 108. मृष संप्रामनाम मृषं करोति णिच्-
प्रत्ययः । तदन्तात् किप् ततश्च णेरनिटीति
टिलोपः । द्वितीयाबहुवचनमेतत् । मृषः
संप्रामकारिणः ।

P. 109. पृतन्यतः पृतनाशब्दात् संप्रामवचना-
दिच्छार्थे क्यच् ।

P. 109. मृगः सिंहो व्याघ्रो वा.....कुचरः
कुत्सितप्राणिवधमुद्दिश्य चरतीति कुचरः ।

P. 110. यदा कुचरो गिरिष्ठा इतीन्द्रस्यैव
विशेषणे ।

P. 110 गिरिष्ठा गिरिमेषस्तस्मिन् हन्तव्ये
स्थातुं शीलमस्येति गिरिस्थायी ।

P. 114. उपसर्गाः किं द्योतका उत वाचका इति ।
केचिदाहुः उपसर्गा द्योतका इति .....वाचका
इत्यपरे ।

P.114. उपशब्दः समीपवचनः समीपस्था नामा-
ख्यातयोरर्थे विशेषेण व्रजन्ति (स्रजन्ति)
बोधयन्ति द्योतयन्ति इत्युपसर्गाः ।

P. 114. पृथक् प्रयोगो (गे)ऽपि वाचकत्वमेषां
दृष्टम् । यदुद्वतो निबतो यासि निष्कौशाम्बि-
रिति ।

P. 120. दैव्या देवानां स्वभूताः । अधिगुप्रभृतयः
हे शमितारः, उत मनुष्या मनुष्या अब्धिर्यु-
प्रभृतयः । .....दुरो द्वाराणि यज्ञगृह-
द्वाराणि । ..... मेघो यज्ञस्तत्साधनभूतः
पशुरपि मेघ उच्यते तस्य पत्नी स्वामिनौ
तावमीषोमौ तयो रर्थाय.....अमिमुत्कां
भरत हरत.....सगर्भ्यः समाने गर्भे
भवः.....समाने पुत्रे भवः समूह्यः।.....

स्कन्दः

.....सगर्भैः समाने गर्भे भवः । .....सयूथ्यः
समाने यूथे भवः । .....सूर्ये चक्षुर्गमयतात्
सूर्यप्रभवत्वाच्च सूर्यमेव प्रत्यस्य चक्षुर्गमयन्ति ।
सर्वेषां भियमाणानामेवैधर्मकत्वेति वचनं यथा-
न्यायमरणपरिग्रहम् । .....मुखनासिकाभ्यां
वायुं वायव्यं श्वात् संज्ञपयतेत्यर्थः । इयेन
इयेनाकारमस्य वक्षः कृणुतात् कृणुत प्रशसा
शब्देनेति केचित् । स्वधित्याकारावित्यपरे
अथवा प्रशस्तौ बाहू कृणुतादिति सम्बन्धः
शलःदोषणी बाहोरुपरितने द्वे दोषानित्येतेन
P.II.333. शब्देनोच्यते । शलाकाकारे दीर्घे
इत्यर्थः । .....षड्विंशतिश्चास्य वक्ष्यः
पशवस्ता अनुष्ठुया अनुष्ठानेन यत्नेन निश्चयेन
वा कृत्स्नम् उच्येयतात् उत्कृन्तत । एवं
गात्रं गात्रमस्या नूनं कृणुतात् अनतिरिक्तं च
कृणुतात् । कुतः ? ऊवध्यगोहं भक्षिततृणादि
यदजीर्णं पशोरुदरे तिष्ठति तदूवध्यमित्युच्यते
यस्मिन् गृह्यते प्रजायते स ऊवध्यगोहस्तं च
पार्थिवं गतं श्वभ्रं खनतात् खनत । अन्ना
असृक्शब्दस्य लोहितवचनस्य 'पद्भोमासूहृद्'
इत्येवासन्नादेशः, ततस्तृतीया लोहितेन च
रक्षः संसृजतात् संयोजेत । तद्वि पशु रक्षसां
भागः । .....सुशमि शमीचं शमितं च
शमयच्च च शीघ्रं मा विलम्बिष्यम् मा वा
शङ्कां कुरुष्व हिंसेति । धर्म एवेयं हिंसा
शास्त्रविहितत्वात् । अस्य पशोरुत्कर्षहेतुत्वात्
तथा चैतरेयकब्राह्मणे 'पशुर्वै नीयमानः' ।

P. IV. 86. गौरी छान्दसत्वाद् हल्ङ्थादिलोपा-
भावः । गौरी मध्यस्थाना । मिमाय 'माहू माने'
इत्यस्य छान्दस लटि रूपम् । निर्मिमीत
इत्यर्थः । किं ? सामर्थ्यात् कृत्स्नं जगत् । किं

वररविः

सूर्ये चक्षुर्गमयतात् सूर्यप्रभवत्वात् सूर्यमेव
चक्षुर्गमयत सर्वेन्द्रियाणामेव धर्मत्वेनापि
वचनात् यथान्यार्थं कारणपरिग्रहार्थम् । .....
मुखनासिकानिश्चारिणं वायुमस्य वारयत
निरुच्छ्वासं संज्ञपये(यते)त्यर्थः । .....इयेन
इयेनाकारमस्य वक्षः कृणुत कुरुत । .....
प्रकर्षेण शास्यते हन्यतेऽनेनेति प्रशंश-
मुच्यते । स्वधितौ वा शलाकारावित्येके
प्रशसा प्रशस्तौ बाहू कृणुतेत्यनुवक्षः । .....
शलादोषणी शलाकाकारे दोषणी दीर्घे इत्यर्थः ।
.....षड्विंशतिस्य संक्रयः पशवस्ता अनुष्ठं
अनुष्ठानेन यत्नेन कृत्स्ना उच्चावचतां उत्कृ-
न्तत एवं गात्रं गात्रमस्या नूनमनतिरिक्तं च
कृणुत ऊवध्यगोहं भक्षितं तृणादि यदजीर्णं
पशोरुदरे तिष्ठति तदूवध्यं तद्वस्मिन् गृह्यते
प्रच्छाद्यते स ऊवध्यगोहः । तं च पार्थिवं
पृथिव्यां भवं कर्ता खनतात् अन्ना असृक्-
शब्दस्य लोहितवचनस्य पदादिसूत्रेणासन्ना-
देशः अन्ना लोहितेन रक्षः संसृजत संयोजयत
तद्वि रक्षसां भागः .....सुशमि शमीचं
शमितं च शमयत मा शङ्कां कुरुष्व हिंसेति
धर्म एव सा हिंसा शास्त्रेण विहितत्वात् अस्य
च पशोरुत्कर्षो भवति तथा च श्रूयते ।

(अग्रे पाठस्तुटितः)

P. 128. गौरी छान्दसत्वात्सुलोपाभावः । बाहू-
भैतत् । बाहू मध्यस्थानात् .....सा मिमाय ।
माहू माने । मिमीते कृत्स्नं जगदिति शेषः ।
तक्षती कुर्वती सलिलानि वृद्धिलक्षणाणि

स्कन्दः

कुर्वती ? उच्यते । वृष्टिलक्षणानि सलिलानि
तक्षती तक्षतिः करोतिकर्माऽयं कुर्वती
ददतीत्यर्थः ।.....

P. IV.86. सा चतुष्पदी चतस्रभिर्दिग्भिः ।
दिशोऽपि श्रवकाशदानेन सहकारिकारणत्वं
प्रतिपद्यन्ते ।.....सहस्राक्षरा सहस्रमिति
बहुनाम अक्षरमित्युदकनाम बहूदकेत्यर्थः ।
परमे प्रकृष्टे व्योमन् । व्योमेत्यन्तरिक्षनाम
लुक् सप्तम्याः व्योमन्यन्तरिक्षे सप्तमीश्रुतेः
स्थितेति शेषः ।

P. II.78. एवमाख्यानस्वरूपाणां मन्त्राणां यज्ञ-
माने नित्येषु च पदार्थेषु योजना कर्तव्या ।
एष शास्त्रे सिद्धान्तः ।.....औपचारिको
ऽयं मन्त्रेष्वाख्यानसमयः । परमार्थेन तु
नित्यपक्ष इति धिक्कम् ।

P. III.140. सौचीकमग्निं देवा ऊचुः । हव्यं नो
वहेति ।.....(पुरुषः) सबनीयः पशुरुच्यते
.....अथवा पुरु बहुकर्म सुनोतीति पुरुषम् ।

P. III.82. यदा नैरुक्तपक्षे मध्यमस्थाना यमी
तदा मध्यमस्थानो वायुर्वैश्रुतो वा वर्षाकाले
व्यसीते तामाह ।

P. III.21. भोजाय भोजो दाता तस्मै ।

P. III.16. विश्वामित्रप्रयुक्तैः कैबिद्राक्षसत्त्वमि-
त्याभिप्रयुक्तो वसिष्ठ आह ।

P. III. 17. अवान्तरप्रलयादूर्ध्वं प्राग् जगत्प्रेष्यैर्वा-
वस्था । तामियमृक् पराचष्टे । न मृत्युरादितः ।
मर्तृणामभावात् मृत्योर्भावात् । प्रतिद्वन्द्वि-
रुपत्वाच्चाभ्युदयस्य 'अमृतं न' अमृतमपि नैवा-
सीत् । तर्हि तस्मिन् काले न रात्र्या नापि
रात्रे अहः अहो वासीत् प्रकेतः प्रज्ञानमियं

वररुचिः

तक्षती तक्षतिः करोतिकर्मा । कुर्वतीह.....
सा चतुष्पदी दिग्भिर्दिशो व्यवकाशदाने-
नास्य वृष्टिकर्मणि सहकारिकारणत्वं प्रति-
पद्यन्ते.....सहस्राक्षरा सहस्रमिति बहुनाम
अक्षरमित्युदकनाम अक्षयत्वात्.....परमे
उत्कृष्टे व्योमन् सुपां सुलुगिति सप्तम्येकवचन-
स्य लुक् द्रष्टव्यः । व्योमन् अन्तरिक्षे स्वस्मिन्
स्थाने स्थितेति वाक्यशेषः ।

P.142. एवं नैरुक्तपक्षे योजना । औपचारिको
ऽयं मन्त्रेष्वाख्यानसमयो नित्यत्वविरोधात् ।
परमार्थेन तु नित्यपक्ष एवेति नैरुक्तानां
सिद्धान्तः ।

P.143. सौचीकमग्निं विश्वेदेवा ऊचुः हव्यं नो
वहेति सो ऽभिरजवीत्.....
पुरुषं बहुलं कर्म सुनोतीति पुरुषः सबनीयः
पशुरुच्यते ।

P.146. नैरुक्तपक्षे तु यमी मध्यमस्थाना वाक् ।
यमश्च मध्यमस्थानः सा यमी वर्षाकाले ।

P.149. भोजयतीति भोजोऽयं दातोच्यते ।

P.150. विश्वामित्रप्रयुक्तं किल कश्चिद् राक्षसो
मायावी वसिष्ठरूपेण वसिष्ठस्य पुत्रघातं जघान...

P.154. अवान्तरप्रलयादूर्ध्वं प्राग् जगत्प्रेष्यैर्वावस्था
सानयच्छौच्यते न मृत्युरासीत् । मर्तृणामभावात्
मृत्युश्च नासीत् अमृतं जीवनमपि नैवासीत्
प्राणिनामभावात् तर्हि तस्मिन् काले न रात्र्या
नापि रात्रे अहो वासीत् प्रकेतः प्रज्ञानमियं
रात्रिरिदं अहरिति । अथवा प्रकेतः प्रज्ञाप-

स्कन्दः

रात्रिरिदमहरिति । अथवा प्रकेतः प्रज्ञापयिता
आदित्यः स ह्युदयास्तमयाभ्यां रात्र्यहनी
विभजते स नासीत् । आनीत् 'अन प्राणने'
इत्यस्यैव लुङि रूपम् । अजीवीत् केवल-
मित्यर्थः । अवातं शरीरस्याभावात् मुख-
नासिकाभावे ताभ्यां यो नाभिप्रदेशात् प्रयत्नः
प्ररितो ऽनुगच्छति तद्रहितम् । एतदुक्तं
भवति । अलौकिकमेतत्प्राणनं यतः स्वध-
याग्नेन तत्रैव शक्त्यात्मना लीनेन प्रणीतयन्
स्मितवदित्यर्थः तदेकं कारणमात्माख्यम् ।

हः पादपूरणः ।

P.II.502. अपत्यार्थे प्रस्कण्ववत् प्रमगन्दः ।

वरद्विः

यिता आदित्यः स ह्युदयास्तमयाभ्यां रात्र्यहनी
विभजते स नासीत्.....आनीत् अन
प्राणने प्राणितवत् केवलमित्यर्थः अवातं
अवातभाभिप्रदेशमदुत्थितो यो वातो मुखना-
सिकाभ्यां निर्गच्छति तद्रहितमलौकिकमेत-
त्प्राणनमित्यर्थः । स्वधया स्वधाशब्दोऽभवचनः
स्वधयाग्नेन तत्रैव शक्त्यात्मनावस्थितवदि-
त्यर्थः । तदेव कारणमात्माख्यं ब्रह्म तस्मात् ।
हेति पदपूरणः ।

P.16I. प्रमङ्गदः प्रोऽपत्यार्थे प्रस्कण्व इति यथा ।

Appendix VII.

Additions, Corrections And Revised Emendations

VOL. I

P. L.	For	Read	P. L.	For	Read
3. 7.	०दोषैर्दुष्टस्य	०दोषादुष्टस्य	34. 9.	अर्थस्तुक्त	अर्थस्तुक्त
3. 10.	प्रतिपक्षस्य	निजशास्त्राप्रतिपक्षस्य	35. 4.	तज्ञावाभाषित्वेनां०	तज्ञावभाषित्वेनां० Cf. P. 1. 14. 8, 9.
5. 6.	आवननवन्तो	आहननवन्तो	36. 2.	विशेषणम्	विकरणम्
5. 9.	हन्तेः	हन्ते	36. 4.	०द्वविशिष्टा०	०द्वविशिष्टा०
5. 10.	यतो वा	अतः	36. 9.	०द्वपरात्	०द्वपरात्
6. 6.	०लङ्घतेलङ्घते०	लङ्घते लङ्घ्यतेः Cf. N. 4. 10.	37. 2.	भर्तव्यः,	भर्तव्य, vocative
6. 7.	लंसते०	लरयतेः Cf. N. 4. 10.	37. 5.	०रत्वाद्दिशेषणं	०रत्वाद्दिशेषणं,
6. 7.	लज्जयतेश्च	लज्जतेश्च	38. 4.	आयुष्मत एव वा	आयुर्वचन एव वा
7. 1.	०दृष्टाशानम्	०दृष्टाशनम्	38. 9.	वाक्शब्दलक्षणा	धकधकलक्षणा
7. 10.	प्रकरप्रक्षिप्ते	प्रकरे प्रक्षिप्ते	39. 1.	विध्वा	विद्ध्वा
7. 11.	तद्दृष्ट्वा	तं दृष्ट्वा	40. 9.10.	निःसममित्येत० निःसमित्येत०	
8. 4.	Dash after	०र्था should be omitted.	40.	Footnote 17. [सू. ८-७५-९]	
9. 5.	'स्वरितमितः' ह्या०	स्वरितमितो, ह्या० or 'स्वमितित' इत्या०	41. 1.	Put a fullstop after न्योषतात्	
11. 3.	०मपूजनपरञ्च	०मपूजनपरञ्च	41. 6.	दीधमानं	दीध्यानं
11. 10.	अनास्तेनाचष्टे	अनास्तेनाचष्टे	41. 9.	विद्वान्	विद्वन्
13. 4.	प्रागूध्वमित्यर्थः	प्रागूध्वमित्यर्थः	41. 18.	द्रष्टव्यः	द्रष्टव्यः
13. 11.	च Should be added after	चतुष्टयसंख्या	42. 1.2.	शोभने मानेन	शोभिनेन मानेन
26. 1.	यद्वा	यथा	42. 3.	ब्राह्मं	ब्राह्मं
26. 3.	तथापि	अथापि cf. N. 7.3.	42. 7.	समभजमानः	संभजमानः
3. 5.	०मानावस्थाप्रत्य०	०मानावस्थाप्रत्य०	42. 13.14.	०नापरोधर्मः	०नापरोऽर्थः
30. 6.	Add 'तत्' after	उपचारणं	44. 2.	वसतीत्यर्थे कथं	वसतीवरी and नाल्लक्षणानां एकधन are cf. AB. 2.20.5- synonyms of वसतीवरीत्येकध- water cf. S.B. नासु च । 3.9.2.16. तदासु विश्वान् देवान् संवेशयत्येते वै वसतां वरं तस्माद्दसतीत्यर्थो नाम ।
30. 11.	त्वेना श्रित०	त्वेनाश्रित०	44. 4.	दशा पवित्रान्	दशपवित्रान् Cf.
31. 5.	विनाशि०	विनाशि०			
34. 6.	कर्मोपपदे नभस्य	कर्मोपसंयोगोत्पत्त्यै			
34. 8.	द्योतकश्च	द्योतश्च			
34. 8.	कारयति	कायति			
34. 9.	०ब्रन्धेतत्	०ब्रन्धेतत्			

P. L.	For	Read
		1. 45. 5.
45. 2.	'असर्जित	Should be omitted.
45. 5.	द्यावापृथिवी	is also a dual form but the regular classic form is द्यावापृथिव्यौ
47. 12.	वेदमेव तस्य	वेदमेतस्य
48. 13.	अनेकाथ	अनेकार्थ
49. 2.	तस्याश्चिच्छब्दः	तस्यां चिच्छब्दः
49. 8.	'अर्थापय' इति	अर्थाय य इति It is not a quotation.
49. 9.	सुनासो	सुनसो
49. 13.	०वापकुलितम्	०वावकुलितम्
50. 13.	कम्बिद्	कम्बिद्
51. 6.	एते	एवं ते
52. 11.	०रूपमः०	०रूपमा०
53. 4.	कथं	कर्म
53. 8.	Sign of interrogation	is to be put after तद्वाङ् and कश्चासौ, and to be omitted after सर्थः।
54. 9.	वञ्जं	Should be added after दारणाद्वा
54. 9.	तद्वाञ्चौ-	तद्वाङ् ! चौ
55. 1.	Footnote 2,	read भरद्वाज०
55. 1.	०जवेये	Should be omitted.
55. 2.	पराजिगयेन	परा जिगये न
55. 4.	For यस्य समु-	the reading of दायार्थस्य श्रुतेः B. & C. is preferable. See footnote 9.
55. 7.	०मीरययस्ताराप-	०मीरययः, नावा-यय इत्यर्थः Cf Skanda's commen. on RV. VI. 69. 8.
55. 9.	योऽग्निः	यो अग्निः
55. 9.	यो अग्निः कथ्यवाहनः	is a quotation from VS. 19. 65. Cf. RV. X. 16. 11. The reading in

P. L.	For	Read
		the RV. is कथ्य for कथ्य but as the commentator has used the word इति: in his explanation, it is clear he read कथ्य० and derived his quotation from VS.
57. 13.	Add नाम be-	नाम is a syno-
	fore डङ्कनामै-	nym of Water,
	तत्।	see Ngh. 1 12.
58. 5.	स्यन्दन स्वभावा	स्यन्दनस्वभावा
58. 8.	एव शाब्देन	एवशाब्देन
53. 9.	न चेतौ	न चैतौ
62. 7.	अन्यस्थस्वमन्यै०	अन्यतस्वमन्यै०
62. 10.	मधुस्वादु०	मधु स्वादु०
63. 3.	निपात समुदाया०	निपातसमुदाया०
63. 9.	आण्डागर्भस्थानि	आण्डा गर्भस्थानि
64. 5.	अक्षसूक्तमियमृक्	अक्षसूक् इयमृक्
64. 6.	चोरण	चोरेण
64. 8.	Add मा before	काष्ठैत्यर्थः
65.	Footnote 19.	
	प्रोथ	प्रोथु
66. 2.	दंसन इति	दंस इति
66. 4.	स निर्लाभो	सनिर्लाभो
66. 9.	निरूप्य	निरूप्य
67. 8.	कर्तृकारकेन	कर्तृकारके
67. 9.	I propose to	read यमो यच्छ-
	तीति सतः	for यमयोऽभिदिति
		See N. 10. 19.
67. 10.	नि चनेन	निर्चने
68. 12.	तथा	शिष्टं
68. 12.	यद्वाञ्चि०	यद्वा ञ्चि०
69. 14.	०दित्योदितेः	०दित्योऽदितेः
69. 14.	पृष	प्रेतेश
70. 9.	सर्वैर	सर्वस्य वा
70. 10.	यः इवोमि—	यः सोऽमि—
70. 11.	प्रथमसम्बां	प्रथमं पूर्वस्वां
70. 12.	सीमत	सीमात
70. 13.	अज्ञाध्याहार्यः	आह्वानाध्याहार्यः
70. 15.	Emendation	in footnote 14

P. L. For Read

‘काम्तरुधीः’ etc. is cancelled.

71. 3. विवृतादिबः करो- विवृता दिवा क-
ति रोति
71. 5. ०भ्यर्थादतो ०भ्यर्थादभ्यो
72. 12. एव एक
73. 6. कारणमपरमञ्चं कारणं परमञ्चं
73. 14. ध्वरतिहिंसा० ध्वरतिहिंसा०
75. 8. इयत्तयर्थस्याक्षी इयत्तयर्थस्याक्षी
75. 10. विद्वेव विद्वेव
75. 13. कृच्छन्तीव कृच्छन्ती इव
75. 14. नपुंसकस्यात् ‘वा नपुंसकस्य’
‘छीनघोर्नुम्’ Pa. 7. 1. 79.
‘आच्छन्निघोर्नुम्’
Pa. 7. 1. 80.

Footnote 24 [Pa. 7. 1. 79, 80.]

75. 15. कृच्छन्तीति कृच्छन्ती इति
75. 15. गच्छन्तीव गच्छन्ती इव
76. 1. ख खे
76. 1. ०लक्षण लक्षणे
76. 2. कृच्छन्तीवे० कृच्छन्ती इवे
76. 6. ०र्थस्य दर्शन० ०र्थस्यादर्शन०
76. 12. 13. कर्मणः¹⁸, ०कर्मणः, विद्¹⁹०
विद्०
77. 8. यजुर्माह्वणेषु च यजुःपुमाह्वणेषु च
77. 8. येऽप्रवृत्तेऽर्थे ये प्रवृत्तेऽर्थे
77. 11, 13. ०वाक्यार्थं वाक्यार्थप्रति०
प्रति०
78. 3. संभवात् । निष्प- संभवादिप्रयोज-
योजनत्वं तेषां नत्वम् । तेषां
78. 5. निपातोदाहरण० निपातोदाहरण०
78. 7. विज्ञायते विज्ञायते
78. 14. बहुपत्या बहुपत्या
79. 1. बिभ्यन्तो बिभ्यन्तो
79. 1. बाह्यन्तेऽल्पशी- बाह्यन्ते, अल्प-
तत्वात्, शिशिरं शीतत्वाच्छिशिरं
79. 4. The Svarita accent is on वा and not on वा
79. 12. The anudatta accent is on

P. L. For Read

दं and not on द्

79. 15. ०भावः । पूर्वपदस्य ०भावः पूर्वपदस्य
च मध्योदात्तत्वं च मध्योदात्तत्व-
संगतम् । संगतम्
80. 11. प्रतिबचः प्रति वचः
80. 12. हरसे is unnecess-
ary.
सम्प्र० सम्प्र०
80. 13. प्रतिश्रुतिव्यर्थः प्रति श्रुतिव्यर्थः
81. 2, 3. न वै सुविदुरिव ..... Cf.
न वै सुविदुरिव मनुष्या यज्ञं तस्माच्च
सर्वं इवर्ध्नीति ..... दक्षिणामेवैतां
ददाति यज्ञस्यार्थः । इष्टी वा पुनेन
..... काठके ५।१३॥
न वै सुविदुरिव मनुष्या यज्ञम् ।
तस्माच्च सर्वं इवर्ध्नीति । यदक्षिणं
ददाति यज्ञस्यार्थः । कापिठके ५।१३
न वै सुविदुरिव मनुष्या यज्ञं तस्माच्च
सर्वं इवर्ध्नीति । यदक्षिणं
ददाति यज्ञस्यार्थः । कापिठके ५।१३
काठके ८।३॥ कापिठके ५।८॥
82. 2. मयतीत्यर्थितकर्मा मयतीत्यर्थितकर्मा
मां
82. 2. Footnote 4. [निच. ३-१४]
82. 5. विनिमज्ज विनिमज्ज
83. Footnote 2. [यतश्च विनिमज्ज]
Pa. 2. 3.
84. 3. संबिज्ञात० संबिज्ञात०
84. 13. चेच्छब्दश्च शब्द- चेच्छब्दश्च
स्थ- स्थ,
85. 1. आसंजनीति आसंजनीति
86. 10. गितमाह गित् तमाह
87. 2. चाननुगतित्वा० चाननुगतित्वा
Cf. I. 86. 5.
87. 4. यदेतेर्निचि यदेतेर्निचि
88. 2. अशान प्रत्या० अशानप्रत्या०
92. 1. भविष्यत्या भविष्यत्या
92. 8. प्रवृत्तिस्ताम् प्रवृत्तिस्ताम्
93. 9. व्याकरणस्य व्याकरणस्य

P. L. For Read

94. 10. ०विद्यार्थः ०विद्यार्थाः
 95. 1. विज्ञन् निज्ञन्
 95. 8. संयुक्तोचयति संकोचयति
 96. 16. ०महे ०महे
 101. 15. प्रेषण प्रेषण
 104. 5. Anudatta accent is on धी
 and not on ष
 104. 16. ०स्यासौ ०स्यासो

P. L. For Read

106. 8. कुर्वन् कुर्वन्
 108. 9. लिङ्गाभावत् लिङ्गाभावात्
 104. 16. ०पदशार्थ ०पदशार्थ
 118. 6. कल्पितकादित्वा० क.पिलकादित्वा०
 Cf. संज्ञाछन्दसोर्वा कपिलकादीना-
 मिति वक्तव्यम्। महाभाष्य ८।२।१८
 119. 2. प्राणिबिल० प्राणिबन्ध०
 121. 2. ब्रह्मणाध्या० ब्रह्मणाध्या०

VOL. II

P. L. For Read

2. 1. इत्येतत् इत्येतद्
 4. 1. तिरश्च तिरश्चा
 4. 2. ०मयवार्थ ०मयवार्थः
 4. 2. प्रीणनं प्रीणनं
 6. 4. ०वर्णसामा० ०वर्णसामा०
 6. 13. ०प्रारत्नेन ०प्रकारत्नेन
 7. 13. अवकृतायाश्च अवकृतायाश्च
 8. 11. बिस्तर० बिस्तर० See also
 II. 15. 4.
 8. 12. अवत्तमिमि अवत्तमिति
 11. Footnote 25. Read पा. ६-१-३७
 12. 2. ०वृरार्थ ०वृरार्थ
 12. Footnote 5. Read पा. २-१-३९
 14. 7. उकार० उकार०
 15. 2. द्वारो जवतेर्वा प्रवतेर्वा वारयते वा
 is a quotation from N. 8.9.
 16. 1. श्रयनेः श्रयतेः
 16. 2. इकारस्य अकारस्य
 17. 9. ०गन्धि० गन्धि०
 17. 12. त्वा त्वा त्वा
 17. 15. ०रश्मिशब्द रश्मि शब्दं
 18. 2. मांसपचनी मांसपचनी
 18. 8. छट् छट्
 18. 9. सैनानिकेन सैनानिकेन
 18. 10. परस्या परस्या
 18. 13. दिदिहीत्य० दिदिहीत्य०
 19. 1. दिदिहीत्य० दिदिहीत्य०

P. L. For Read

19. 5. दिदिहि दिदिहि
 19. 7. यदादीधे यदादीधे
 19. 12. बप्सन् बप्सन्
 19. Footnot 10. [पा. ६-१-३७]
 20. 7. तत्रेस्थादि तत्रेस्थादि
 21. 2. वित्तिनि क्तिनि
 22. 1. ०तेनासि प्रत्य० ०तेनासिप्रत्य०
 22. 8. ईडामहे ईडामहे
 22. 9. सपर्यन्तः सपर्यन्तः
 23. 3. इत्यविशेषो० इति। अविशेषो०
 24. 1. व्रीहि व्रीहि
 24. 1. ददाति ददाति
 24. 4. ०शब्द ०शब्दं
 24. 7. स्लेच्छ० स्लेच्छ०
 25. 10. त्वा त्वा त्वा
 27. 1. ०ऽध्वर्यावादिषु ०ऽध्वर्यावादिषु
 27. 6. दण्ड्यः पुरुषः दण्ड्यः, पुरुष
 इति, अभि० इत्यभि
 27. 11. दा इत्यस्य दद इत्यस्य
 28. 2. अधारयन्त is unnecessary.
 29. 1. नाष्टिकैः नाष्टिकैः cf मनु०
 ८-२०२ नाष्टिको
 लभते धनम्।
 36. 2. ०षष्ठ्य ०षष्ठ्य
 36. 16. ०र्षातिनेनेति ०र्षातिनेनेति
 42. 3. सादनात् सादनात्
 45. 2. शुक्रा शुक्रौ
 44. 7. मिश्रणसंभवात् मिश्रणसंभवात्

P. L.	For	Read
45. 2.	बोधस्सुप०	बोधस्सुप० (वा + उधस्सु + उप)
46. 11.	अभूम	अभूम
50. 5.	सतां	सतां । cf. RV. SK. 6. 56. 3.

Full stop should be omitted
after सूः

50. 5,6.	०कृति देव०	०कृतित्वादेव०
51. 5.	सुपुम्भ	सुपुम्भ
51. 8.	वषट्	वाट्
52. 1.	०रश्मि०	०रश्मि०
52. 3.	वषट्	वाट्
52. 5.	वष् शब्दस्यैव	वाषट्शब्दस्यैव
54. 3.	तदुह०	तदुह०
54. 4.	वा	वां
54. 11.	वाप्तिरित्यर्थः	व्याप्तिरित्यर्थः
54. 13.	अवांगिद	अवांगिदं
57. 8.	इषया अकार	इषयन् यकार
57. 8.	एवं कर्मासि	एवंकर्मासि
59. 7.	दधति०	दधाति०
62. 14.	चैतद् । उदकानि चैतदुदकानि ।	
63. 7.	०र्निनाम०	०र्निनाम०
65. 1.	पुलिङ्ग०	पुलिङ्ग०
66. 6.	पुलिङ्गाः	पुलिङ्गाः
66. 9.	नपुंसकस्त्रीलिङ्गे	पुंस्त्रीलिङ्गे
68. 4.	पुलिङ्ग०	पुलिङ्ग०
70. 3.	निष्कम्भ	विष्कम्भ
70. 5.	०अन्तराश०	०अन्तःश०
73. 11.	०स्मृते	०स्मृतेः
74. 2.	दूषिता	दूषिता
74. 6.	गतेह०	एतेह०
74. 8.	पुरुषः	पुरुषः
77. 3.	०वात्मानावा०	०वात्मानाव०
78. 1.	०स्तुष्ट्या०	०स्तुष्ट्या
78. 2.	शमस्यै	शमस्यै
78. 6.	जजमानो	यजमानो
80. 14.	कस्माद्	कस्माद्
81. 1.	०पेक्षया दीप्तः ।	०पेक्षयादीप्तो
	भासां	भासा

P. L.	For	Read
83. 6.	अहितेः	अहितेः
84. 2.	०काळ	०काळं
84. 3.	निगमः	निगमः
84. 7.	अवशययः	अवशयय
84. 12.	रसाहरणाच्च	रसाहरणाच्च cf. N 3. 16; 11. 5.
84. 15.	मध्यमञ्च	मध्यमञ्च
84. 18.	प्रक्षणा०	०प्रसङ्गा०
85. 3.	इत्यन्येषां	इति । अन्येषां
86. 4.	रश्मिभि	रश्मिमी
86. 13.	सुमना	सुमना
86. 15.	०ज्योतिरिति	०ज्योतिरिति
87. 16.	०भूता	०भूताः
88. 2.	०कर्मणः । एतद्रूपं ०कर्मण एतद्रूपम्	
88. 2.	संगच्छन्ते	संगच्छन्ते
88. 10.	गतवते	गतवते
89. 2.	उमादः पुरुषः	उतादः पुरुषे
89. 5.	भासां	भासं
94. 1.	बलानीन्द्र	बलानीन्द्र
101. 6.	आकरोऽप्यर्थे	आकारोऽप्यर्थे
101. 8.	कथा	तथा
102. 2.	०रुंनञ्च	०रुंनञ्च
103. 1.	बैश्वानरी०	बैश्वानरी०
104. 1.	०पेक्षायोप०	०पेक्षायोप०
104. 4.	०आणीति	०आणीति
110. 5.	शौभ्यात्	शौभ्यात्
111. 4.	उपरमध्यं	उपरमध्यं
111. 6.	ययतो	य यतो
113. 10.	विस्तीर्णा	विस्तीर्णाः
113. 10.	प्रयुष	प्रयुष
114. 5.	शोभान०	शोभान०
115. 8.	छेदि	छेदि
117. 8.	क्रतुं	क्रतुं
117. 14.	इत्याभ्यास०	इत्याभ्यास०
118. 10.	उपसः	उपसः
118. 12.	०पांस्त्वदेः	पांस्त्वादेः
120. 7.	०त्वाद्येषां	०त्वाद्येषां
123. 5.	०दुर०	०दुर०
123. 16.	स्त्रीपुंस०	स्त्रीपुंस०
128. 7.	अभ्रावृका०	अभ्रावृका०

P. L.	For	Read
128. 8.	आज्जत्तुका०	अज्जत्तुका०
131. 1.	पुनर्देविष्वासी- ति	न पुनर्देविष्वासी- ति
132. 16.	पुनर्देहिनुः	पुनर्देहिनुः
135. 6.	०कुल—	०कुल
136. 5.	मनेः	मनेः
137. 10, 11.	रक्षस्व०	रक्षस्व०
140. 11.	स क्षयः	स क्षयः
143. 5.	अन्धः	अन्धः
148. 16.	अम्बुरायुका०	अम्बुरायुका०
149. 19; 150. 1.	The emended text of mss. A is the following 'विद्यातयत इति वा विद्यातयेति वा' विषिचं यातयति शत्रुमिति विद्यातः तस्य सम्बोधनं, विपूर्वस्य यातयते- वां' के प्रत्यये विद्यातयेति । विद्या- तयेति विद्यातरिति चेति पाठान्त- रम् । The emended text of mss. B. C. D. is the following विद्यातरिति ; वा विद्यातयेति वा । विषिचं याति शत्रुमिति विद्याता, तस्य सम्बोधनं, विपूर्वस्य यातयते- वां' के प्रत्यये धारयः पारय इति वच् तस्य सम्बोधनम् विद्यातयेति । वि- द्यातयेति वा विद्यातयितरिति चेति पाठान्तरम् ।	
151. 5.	मनुष्या—	मनुष्या
157. 6.	त्वावा	त्वावान्
157. 14.	०भर्षस्य	०भानस्य
157. 14.	०र्थोपयोग ।	०र्थे प्रयोग Cf. N. 7. 31.
157. 19.	अग्निघातौ	अग्निघातौ
158. 7.	हरन्ति	हरन्ति
158. 13.	०गमाचै०	०गामचै०
161. 1.	वात्ययानि	वात्ययानि
162. 16.	वादि०	इवादी०
165. 3.	०पपाठः	०पपाठः
165. 5.	०अन्धनो	०अन्धनो
167. 4.	मनुष्य०	न मनुष्य०

P. L.	For	Read
167. 8.	सामान्येन	सामान्येन
167. 15.	सहाये हि	सहायेहि
168. 7.	०आजनेन	०आजनेन
168. 14.	यदा	तदा
168. 17.	अतस्तेषां	ततोतेषां Cf. II. 169. Line 15.
169. 8.	व्याप्यञ्च क्षेत्रञ्च	व्याप्यञ्च क्षेत्रञ्च
172. 8.	कुत एवमुच्यते ?	कुत एवम् ? उच्यते
172. 12.	०समर्थो	०समर्थो
172. 15.	तविष्यते	तविष्यते
172. 16.	सन्तस्तु	सन्तस्तु
172. 16.	तावधिषति	तितावधिषति
173. 10.	मनोज्ञात०	मनोज्ञात०
175. 5.	स इत्युपमा	सत्युपमा
175. 7.	वदेत्	वदिति
175. 13.	न चिन्माथा	न चिन्माथा (न चिद् नु आ था)
176. 7.	स्वरक्षब्द०	स्वःशब्द०
176. 11.	जनयन्तम्	जयन्तम्
178. 1.	इयाहारे (?)	इयाहारे
183. 16.	प्रतिदिस्ता	प्रतिषेचात् (cf. 'जिप्रः संज्ञायां प्रतिषेचः-महाभाष्ये p. II. 92.)
184. 11.	तद्वात् (?)	तद्वात्
184. 18.	भारताः	भरताः
184. 19.	करवः	कुरवः
185. 1.	कस्मिन्मिः	कस्मिन्मिः
185. 9.	अभ्येपितस्य	अभ्येपितस्य
185. 15.	वर्ध	वर्ध
187. 10.	अपित्व	आपित्व
187. 14.	आपः	अपः
191. 4.	होता	इप्ता
191. 6.	चित्रकारी	चित्रकारी
192. 1.	स्वेतवसे	स्वतवसे
192. 10.	म इत्यपमितमः	मत्त इत्यपमित-
	वि	मवि
192. 11.	महो	मत्तो
193.	Footnote 1. कण्ठारम्भस्य कण्ठस्य समाप्ति- निर्देशो न उच्यते नै उच्यते	

P. L.	For	Read
193. 13, 14.	मन्त्रद्वार	मन्त्रद्वार
195. 3.	विस्मरणार्थः	स्मरणार्थः
197. 8.	गतः प्रत्ययोऽपि । ऽपि	गतः प्रत्ययोऽपि । ऽपि
198. 12.	सेनानामनि०	सेना तामनि०
201. 7.	अज्ञानां	अज्ञानाम्
201. 12.	ताति	तानि
201. 12.	बहुस्तुती०	बहुस्तुती०
201. 15.	ऽकृतानि	ऽकृतानि
201. 15.	इष्यते	उष्यते
202. 8.	काशीम्	काशीम्
203. 6.	प्राप्तार्थ०	प्राप्तार्थ०
203. 6.	इयाचकृत् एव इयामचकृत् एव कालेयकार्थं । कालेयकार्थ्याद्य- अवदा०	इयामचकृत् एव दा०
203. 7.	इयाचतेरित्यर्थस्य	इयाचतेर्गत्यर्थस्य
203. 12.	श्वेतस्मां सं	श्वेतस्मांसं
204. 4.	योनिमिति	योनिरिति
204. 20.	भजेन्निरु०	भजेन्निरु०
205. 1.	नमैवाक्या०	नामैवाक्या०
205. 1.	येन	नाम
205. 2.	तो	नो
205. 5.	मिहो०	मंहो०
205. 6.	दर्शयति	दर्शयति
206. 6.	तव	तव
206. 6.	मेहनास्ति	म इह नास्ति
206. 7.	इत्येवं	इत्येवं
206. 8.	असद्वैत्य०	नस्तद्वैत्य०
206. 9.	ऽतश्चा	ऽतावा
206. 9.	ऽस्य द्	ऽस्येदं
206. 11.	आदरणाद्वा	आदरणाद्वा
206. 13.	इक्षुः	इक्षुः
207. 1.	इत्यस्मि । सो- मा०	इति । अस्मिन् सोमा०
207. 2.	इत्याधि०	इत्याधि०
207. 10.	ममेदं (?)	ममेदं
208. 4.	ऽहानाथी	ऽहानी
208. 5.	यथोक्तमन्त्रा०	यथोक्तमन्त्रा०
208. 8.	ऽयोक्त्री	ऽयोक्त्री०

P. L.	For	Read
208. 13.	वाधुपादाय	प्रतिपदावाधुपादाय
208. 13.	विहत्या०	विहत्या०
209. 7.	सजत्येवं को	संतपत्येवं
209. 7.	पक्षीस्था०	पक्षीस्था
210. 3.	उत्तरेणा०	उत्तरणा०
210. 4.	ऽमुत्तारतम्	ऽमुत्तारतम्
210. 5.	विहन्तो	व्यवन्तो
210. 15, 16.	सुपर्ण	सुपर्ण
210. 16.	दीपति	दिधीति
211. 2.	ऽमवाप्नुवन्	ऽमनाप्नुवन्
211. 3.	ऽजाले	ऽजाले
212. 6.	पृथिव्यापि स्वत्सा- ध्वस्य फलस्य ध्वस्य फलस्य द्रव्यं वा	पृथिव्या वा स्वत्सा- ध्वस्य फलस्य ध्वस्य फलस्य द्रव्या वा
212. 16.	वा सन्ति कानि	सन्ति कानि वा
212. 16.	वा	यथा
212. 17.	च सम्बन्धः	गर्दभस्वजात्वा च सम्बन्धः
212. 18.	चोष्णेन च	शीतेनापदभाग- गते चोष्णेन
213. 5.	तात्	'तस्य तात्'
213. 8.	आद्येऽप्येवंरूप	अभ्येऽप्येवंरूपा
213. 9.	यथाक् चोयक्	यथा 'क्तो यक्' [Pa. 4-1-80]
213. 9.	'भत्वासायत्रदे निभजस्ववेद'	'हत्वाय, कश्चू निभजस्व वेदः' RV. 10-28-2
213. 19.	आननकेन	आहननेन
213. 19.	संगत	संगतिम्
214. 5.	कीनाशः	कीनाशाः
214. 6.	शुना	शुनो
214. 6.	भेदम्, उद०	भेदमुद०
214. 12.	शुद्धि	शुद्धि
214. 15.	ऽलक्षणे तत्पूर्तं	ऽलक्षणेन पूर्तं
214. 16.	प्रियमाणं	प्रियमाणः
214. 18.	इषिरेणैव तुर्यमु- त्पत्तिः	मधिर इषिरेणैव स्वस्य म्युत्पत्तिः
215. 3.	तपिष्ठेन	तपिष्ठेन
215. 4.	ऽवाग्निनी प्रजय० वन्वी न प्रजय०	

P. L.	For	Read
215. 5.	तं यच्छति	तमिच्छति यः स
	यद्वा स	
215. 7.	०स्मानो०	०स्मानो०
215. 7.	अभिप्रायाः	अभिप्रायान्
215. 9.	०सन्ति	०सति
215. 9.	०च्छन्ति	०च्छति
216. 4.	०क्षतत्वात्	०क्षितत्वात्
216. 6.	वेत्ये०	वेत्ये०
217. 6.	संपिब	स पिब
217. 15.	दुत्वाद्वा	त्वादुत्वाद्वा
219. 5.	०मनुवदति (?)	०मनुवदति
219. 7.	मनुपि	मनुपि
220. 5.	कापरनाम्ना	चापरनाम्ना
220. 7.	अक्षत संस्कृ- मि	अक्षतं संस्कृर्वन्ति
220. 8,9.	प्रज्ञातार्थत्वाद् वाचः प्रज्ञानं म- नश्च केचित्। अतश्च भाष्ये 'अकृषत भाष्ये प्रज्ञानम्' इत्यभि- धीयते	प्रज्ञानार्थत्वाद् वाचः प्रज्ञानम्, केचित्। अतश्च भाष्ये 'अकृषत प्रज्ञानम्' इत्यभि- धीयते
220. 17.	पात्र०	चात्र०
221. 6.	०तद्वा। अत्र	०तद्वा अत्रम्।
221. 15.	०यमाकारः	०यमाकारः
222. 5.	कृष्णादे०	कृष्णादे०
222. 7.	भाष्येऽपि सत्सं- हित इत्यर्थः। यत इत्यर्थकथनं न कथम्? न न श- च शब्दार्थविवरणं वदार्थविवरणम्।	भाष्ये विततं संहि- त इत्यर्थः। यत इत्यर्थकथनं न कथम्? न न श- च शब्दार्थविवरणं वदार्थविवरणम्।
222. 15.	अपनयन्तीत्यर्थः	अपनयन्तीत्यर्थः
222. 19,20.	वासर इत्ये०	वासरित्ये०
223. 14, 15.	अहस्तत्	अहस्तत्
224. 3.	कर्मणा यदाख्ये- वेनाह।	कर्मणो यदाख्येना- हः।
224. 12.	इकारो	उकारो
226. 4.	य अन्तर (?)	येऽन्तास्ते
227. 10.	एनं	एणं
227. 13.	एन०	एण०
228. 4.	योनेद्देन	योविद्ध्यं
228. 10.	यतिस्त्रो (?)	तितिक्षा

P. L.	For	Read
229. 7.	नाश०	नानश०
229. 10.	शाक०	शाप०
229. 10.	मदीया तब सायकं	मदीयतपोसायकं
230. 11.	०मन्तेरात्मनः	०मन्तेरात्मनः
232. 17.	०करणाभिः	०करणाभिः
233. 8.	तते	पृते
233. 9.	प्रयितुभः	प्रयाभ्याः
233. 9.	०नाम्नी	०नाम्न्या
235. 1.	नः	न
235. 4.	तन्नात्मनि	तन्नात्मनि
235. 5.	एदसत्त्वादनव- गतम्	एनत्सत्त्वादनवगतम्
236. 6.	उदकेचरो वा	सुन्धुरादित्य उद- केचरो वा
236. 9.	अद्यसन्नदनादद्यं	अद्य इत्यदनादद्यं
237. 8.	एषणिन	एषणिनः
237. 13.	छान्दसत्त्वात्। दुसुगागमभिषे	छान्दसत्त्वाद्दुसुगा- गमः। अभिषे
238. 3.	इषितारो	एषितारो
238. 14.	प्रत्युद्भमानत्वा- दहमाब्देन	प्रत्युद्भमानत्वाद्वा- दहमाब्देन
240. 12.	एषिरभावे	एषिरभिभावे
241. 8.	यतः	य इति
241. 14.	अथ	अथ
241. 17.	क्षिप्यमाणे	क्षिप्यमाणे
241. 19.	विमुच्यते	विमुच्यन्ते
242. 1.	शत्रुभि०	शत्रुभि०
242. 1.	द्रव्यमाना	द्रव्यमाना
242. 2.	०र्वांगभूमिः	०र्वांगभूमिः
242. 8.	वहति	हन्ति
242. 13.	मां विहायस	मां चायस
242. 13.	व्यतिना०	व्यतिना०
242. 15.	सजोषसा	सहोषसा
243. 6.	अनेकार्थः।	Should be omitted
243. 10.	सदु०	सेदु०
246. 5.	सामर्थ्यादिवन्	सामर्थ्याद् वनम्
246. 7.	इत्यनुपरणं	इति। अनुपरणं परणं

P. L.	For	Read
246. 8.	०पालस्य	०पालनस्य
246. 9,12.	दाबं	दाब
246. 12.	अकूपरणस्येति	अकूपरणस्येति
246. 13.	वरणं परणं	परणं वरणं
246. 14.	अकूपारः	अकूपारः
247. 12.	क्षपेः	क्षपः
248. 1	आकर्षेण	प्रकर्षेण
248. 11.	व्यवानमि०	व्यवानमि०
250. 5.	०दृष्टावित्यर्थः	०दृष्टावित्यर्थः
250. 10.	अनवगत०	अवगत०
250. 11.	असुक्ष्मस्य०	असुक्ष्मस्य०
250. 11.	०नास्त्वानवगत०	०नास्त्वानवगत०
250. 12.	०णावगत०	०णानवगत०
250. 13.	नैव गताः	ते ऽनवगताः
250. 14,15.	०नैका०	०नैका०
251. 4.	'चकारणान्नु रजाशया'	चरकाणान्नु 'रजाशया'
251. 16.	०रादिष्टो०	०रादिष्टो०
251. 16, 17.	नियुतो	Quotation from वायोरिति Ng. 2. 15.
251. 17.	इत्थम्भूलक्षणे	इत्थम्भूलक्षणे
252. 2.	०जनन०	०जनन०
252. 16.	०रात्रय०	०रात्रेय०
253. 8.	वा प्राप्नुवन्तम्	वा प्राप्नुवन्ति
253. 10.	शुद्धं केवलं	अशुद्धं न केवलं
253. 13.	सहटौ	संहटौ
253. 13.	अनुग्रह०	अनुग्रह०
253. 18.	०मुच्यते	०मुच्यते
254. 6.	वर्धयन्मो	वर्धयन्मो
254. 17.	प्रशस्याः	प्रशस्याः
254. 17.	वसूयवोः	वसूयवः
256. 12.	कृत्यप्रत्ययः	कृत्यप्रत्ययः
256. 18.	सु-	गुर्-
257. 3.	अतीरे बालिश- समा०	अतिरेकबालिश- समा०
259. 7.	०जाय०	०जात०
259. 11.	वा पद्यस्तस्य पातेर्ण्यन्तस्य वा वा पाथिता	पातार्थान्तस्य वा पाथिता
259. 11.	रक्षयितव्येत्यर्थः	रक्षयितव्येत्यर्थः

P. L.	For	Read
260. 8.	जातिवचनः । संज्ञाति०	ज्ञातिवचनः । ज्ञाति०
260. 10.	०रिक्षाख्यातम्	०रिक्षाख्यम्
261. 1.	हे नास्मिन्स्ततः	हे नैकस्ततः
261. 6.	चतुर्थ्या । अत्र	चतुर्थ्या अत्र
261. 13.	शंसु०	शामु०
261. 16.	प्रां पापत्वं	अपापत्वं
261. 16.	दधाति घत्त	दधात घत्त ।
261. 16.	एव एते	एवमेते
261. 19,20.	०दास्तत्वात्	०दास्तत्त्वम्
261. 20.	यो नित्यमुदात्तः	योरित्ययमुदात्तः
263. 3.	०काना	०कानां
263. 5,6.	नित्यं विपूर्व- त्वाच्च स्वयाधि	नित्यमवपूर्वत्वाद्- थाम्स्वयाच्च
264. 16.	०भ्यस्तेः	०भ्यस्तः
265. 3.	०नीमत्तम्	०नामैतम्
265. 4.	अभिनुमि (?)	आ हिनुहि मया-
	मर्यादायाम्	दया
265. 6.	पातिर्न राशे	पतिरीष्टे
266. 5.	एवम०	एनम०
267. 13.	मदनं	मन्दनं
267. 14.	इतिठनौ	इमिठनौ
267. Footnote 17		[पा० ५-२-११५] सूत्रे महाभाष्ये ।
269. 7.	०मपिषिद्धाना०	०मपिधाना०
269. 8.	अवगच्छतमा०	अपगतमा०
269. 12.	दंसयन्त	दंसयन्त
269. 19.	सम्बना	सम्बाना
270. 2.	ददातीत्यर्थः	ददतीत्यर्थः
271. 5.	०मुक्ताभिणं	०मुक्ताभिणं
271. 16.	जनयथै	जनयथै VS.1.22.
271. 21.	मैत्रावरुणीनां	मैत्रावरुणीयानां
272. 20.	निगमो	निगमो
274. 8.	द्वादेशो वा	ऽन्वादेशो वा
274. 11.	अस्य	अस्य
275. 1.	०णादिष्टस्य	०णानादिष्टस्य Cf. line. 14.
275. 2.	इत्यर्थ०	इत्यत्र
275. 15.	ऽस्पृशानर्थः	ऽस्पृशोऽर्थः
275. 18.	०स्पीयार्थ०	०स्पीयोर्थ०

P. L.	For	Read
275. 20.	०मुद्राक्षमिति	०मुद्राक्षमिति
276. 9.	नेददित्थं	रान् ददित्थं:
276. 10.	यस्यासाव०	यस्यासाव०
276. 12.	अजानां च	अजानां
276. 12.	वा Should be omitted	
276. 13.	ऊ	उ
276. 17.	अतिघृणे	आघृणे
277. 1.	०न्दुवे	हुवे
283. 8.	संवत्सरमा०	संवत्सरमा०
287. 9.	०समा०	०सामा०
288. 4.	संश्रुतिकर्मा	संश्रुतिर्गतिकर्मा
288. 5.	असज्जमाने	असज्जमाने
288. 9.	ईशाते	ईशाने
289. 1.	बनुद्वापो	बनुद्भावो
289. 8.	विलुम्पयितु०	विलोपयितु०
289. 9.	०जनना०	०जना०
289. 10.	०र्तुमि०	०र्तुमि०
290. 14.	पतते वा Should be added after पापः ।	
291. 13.	अदन्तेः	अदन्तेः
292. 3,4.	तम् अकूवेन् तम् अकूवन् त्रेधा त्रेधा हु भुवे कम् भुवे कम् । क.	
	१०-८८-१०	
	कवीसे अतिम्	कवीसे अत्रिम्
		क. १-११६-८
292. 12.	०ध्याह०	०ध्याह०
292. 13.	स्तोष्यामि	सोष्यामि
293. 4.	यादशमयैः	यादशमयैः
295. 6.	आचार्यगोवि०	आचार्यवि०
295. 9.	आष्टेयनवगमः	आष्टेयवगमः
295. 9.	अशिष्टेति	आशिष्टेति
295. 9.	क्षीय०	क्षिय०
295. 10.	०क्षयिषी०	०क्षैषी०
295. 10.	०रीरिति	०रीरिति
296.	Footnote 2. RV. १०-८९-६	
297. 6.	०व्यन्	०व्यन्ते
297. 7.	सर्वाङ्गभ्यो	सर्वाङ्गभ्यो

P. L.	For	Read
297. 7.	साक्षाद्यय०	साक्षाद्यव०
297. 13.	क्षियन्ति	क्षियन्ति
297. 15.	यदान्भक्षाः	यदा भक्षाः
298. 19.	कृतिनास्यसंज्ञा- त्वात् किनि	क्षिन् न अस्वाप्त- ज्ञात्वात् किनि
299. 1.	चान्तोदान्तः	चान्तोदान्तः
299. 5.	त्वा त्वा	त्वा त्वा
299. 5.	रथो	रथं
301. 4.	०मविन्दन्	०मविन्दन्
301. 4.	जानानि	जातानि
301. 9.	विन्ददिति	अविन्ददिति ।
301. 9.	विचारणा सर्वा- र्थ०	विचारणासप्तार्थ०
301. 9.	०सङ्गा	सङ्ग०
301. 10.	विन्ददिति	अविन्ददिति
301. 10.	यति	लुङि
303. 7.	अक्षितिवान्	अक्षितवान्
303. 8.	०पक्रमार्थयोग्य०	०पक्रमोपयोग्य०
304. 10.	स्तोवृ	स्तोतृभ्य
304. 12.	०मारोषण०	०मामोषण०
305. 18.	संभर्तुमिः	संभक्तुमिः
305. 20.	परस्यो०	वरस्यो०
306. 3.	०रसत्यङ्गिरः०	०रसत्यप्यङ्गिरः०
306. 11.	०पदालम्भा०	०पदमात्मा०
307. 10.	वराह	वराहव
309. 4.	धृत्या गच्छन्ति	प्रत्यागच्छन्ति
310. 1.	इत्युपपाठस्तोषः	इत्युपपाठस्तासां
310. 5.	पचादियभिक- त्वा०	पचाद्यभिकत्वा०
310. 7.	वृधत्वादितु व- दादितु वा वृ- कृतत्वात्	उच्छादितु प्रवृद्धा- दितु वा वृ- दितु वा ऽवृद्ध- त्वात्
311. 4.	ते तव	तेन
311. 5.	तद्गन्त	तद्गन्त
311. 7.	ब्राह्मणाः संस्थो- मीनवेदवेदं	ब्राह्मणाणां संस्थादी- नपेदवेदं
311. 7.	ब्राह्मणा अपि	ब्राह्मणो ऽपि
311. 12.	रथचक्र०	रथचक्र०
313. 12.	अतीत्युपसर्गश्च	अतीत्युपसर्गश्च ते०

P. L.	For	Read
314. 2.	मां	वां
314. 7.	दत्त	दत्थ
314. 7.	०रतेत्	०स्तोत्०
314. 10.	यथासाविद्य तेन	यथासाविद्येतेन
314. 10, 11.	कथमापस्त- न्तरो अस्मा- दिति ।	असावस्ततरोऽ- स्मादिति ।
314. 11.	एवमेवति	एवमनुयेति
314. 12.	अयमेकतरो युष्मान्	अयमेततरोऽनु- ष्मात्
All the passages are quoted from N. 3. 16.		
315. 5.	०सामन्यात्	०सामान्यात्
315. 8.	सना ^१	सना ^२
315. 9.	यात्त्वञ्चिता- स्यां ^३	या त्वं चिता अस्यां ^४
315. 10.	सिञ्चिताभिः ^५	चिदाभिः ^६
315. 17.	आदितिरसि ^७	अदितिरसि ^८
315. 19.	एधि लभले ^९	एधि भव ^{१०}
316. 3, 4.	मन्यतां माता	मन्यतामनु
316. 6.	०गुणे	गुणं
316. 7.	व माव०	त्वामाव०
316. 9, 10.	चिताहृत्पादि	चिता हृत्पादि
316. 13.	उदारणे	उदाहरणे
316. 15.	०क्षत्राय	०क्षत्राय
316. 21.	०मेव	०मेव
317. 13.	०भेव	भेव
317. 14.	०नामेव	नामेवम्
317. 16.	युग्मं	युग्मं
318. 7.	ऋषिर्मतो	ऋषिर्मन्त्रो
319. 12.	अज्ययानि	अज्ययानि
319. 15.	वसतिः ये पर्येक- धनाख्यम्	वसतीपर्येकधना- ख्यम्
320. 3.	राक्षमभिः	रक्षिमाभिः
320. 5.	यथा	यथा
320. 16.	०वधया अग्न्यानि	०वधादीनि
321. 3.	तुघते इति	तुघतेरिति
321. 6.	तस्य पठितं	तस्यपठितं
321. 7.	मुरण्यति०	मुरण्यति०
322. 7.	ग्रन्थ०	ग्रन्थ०

P. L.	For	Read
323. 5.	संयजते	संयतते
323. 13.	वेष्टाव्यष्टा	वेष्टा व्यष्टा
323. 14.	क्रिया०	क्रिया०
326. 13.	०मते	मतः
327. 16.	०मेने०	०वेने०
327. 18.	उपलक्षयितुं	उपलक्षयितुस्
327. 20.	०मित्यव०	०मित्यव०
327. Footnote 12.		पा. ६.४-१५४
328. 6.	जनयन्ती०	जनयन्ती०
329. 9.	अज्ञाती०	अज्ञाप्रती०
329. 16.	०विशेषः	०विशेषाः
330. 10.	०बोदारणम्	बोदाहरणम्
331. 2.	मन्त्रवृत्त्या०	मन्त्रावृत्त्या०
331. 3.	०साधनेन	०साधनेन
331. 7.	०त्वाविति	०त्वादिति
331. 15.	शमीध्वम्	शमीध्वम्
332. 11.	०न्यता	०न्यतां
332. 14.	सर्वेषां त्रियमा- णानामेवंधर्मक- त्वेति वचनं यथा- न्यायमरणपरि- ग्रहम्	सर्वेन्द्रियाणामेवं- धर्मेत्वेऽपि वचना- द् यथान्याय- कारणपरिग्रहार्थम्
333. 3.	वक्त्रवक्षयः	वक्त्रवक्षः
333. 5.	०नूनं	०न्यूनं
333. 5.	भक्षित	भक्षितं
333. 6.	प्रजायते	प्रच्छायते
333. 7, 8.	इत्येवसमक्षा- देशः	इत्यसक्षादेशः
333. 13.	कृध्वं	कुरुध्वं
334. 4.	हवींषी	हवींषि
334. 17.	वचस्तच्च आहसे	वचस्तच्चिच्च ओहसे । RV. 1. 30. 4.
336. 15.	०तसं शुष्कम्	०तसं न शुष्कम्
337. 7.	०वध्या०	०वध्या०
338. 7.	हरी	हरी
338. 15.	इति०	इति०
339. 2.	पृच्छ्यात्	पृच्छात्
341. 2.	उर्ध्वयश्नुत	उर्ध्वयश्नुत

P. L.	For	Read	P. L.	For	Read
341. 4.	उर्वशिनी०	उर्वशिनी०	362. 9.	मक्षी०	मुक्षी०
341. 10.	नम्पूर्वो	नम्पूर्वो	362. 12.	अतिथेरतिथि-	अतिथे अतिथि-
341. 12.	कर्तृकस्यो	कर्तरि कृत्यो		स्थानीयस्य	स्थानीय
	बाहुलेन	बाहुलकेन	364. 3.	विद्वृतं	विकृतं
341. 16.	०मप्यु इति	०मप्य इत्य-	365. 7.	यथा	पथा
	भक्षस्य	भक्षस्य	366. 10.	विष्वाधो'	विष्वाधो'
342. 16.	०दस्यै	०दस्मे	366. 13.	०मास्नादेशः	०मास्नादेशः
342. 17.	०तामि हत्वा	०तामिह त्वा	366. 16.	जघन०	जयन
344. 6.	०वक्ष्यम्	०वक्ष्यः	367. 1.	गन्तुं गमनशो	गन्तुर्गमनशीलस्य
345. 13.	तेनाप्युच्यते	तेनापि पूज्यते	367. 2.	०वपुषो	०वपुषो
345. 18.	चात्र तच्छब्दा०	च वतच्छब्दा०	368. 1.	वृद्ध शृगाली	वृद्ध शृगाली
347. 5.	ततन्वत्	हत्वेन्द्रः	368. 2.	प्रत्युच्यते	वृष्युच्यते
348. 11.	पतसि	पतसि	368. 6.	शतः	शतं
350. 17.	दिक्क्या०	दिक्क्या	368. 6.	शतमेघान्	शतं मेघान्
351. 2.	०धन	०धनं	368. 10.	विविधादर्श०	विविधदर्श०
351. 10.	अद्वितयानः	अद्वैतयानः	370. 6.	न भसथो	भसथो
351. 15.	सधन्याः	सधन्यः	371. 10.	स्वधाते भूते	हन्धातोर्भूते
351. Footnote 5.		[ऋ ३-५१८]	372. 10.	...संसमेत्य...	तत्त्वसमासमेत्य-
352. Footnote 7.		Manu. 8. 116.			नुष्चानि Phit. S. 78.
353. 2.	०ग्रहाकरणात्	०ग्रहाकरणात्	373. 5.	०स्माक	०स्माकं
356. 6.	संस्तम्भानि	संस्तम्भानि	373. 16.	रुच्य	उरुच्य
356. 10.	गूढतश्च	गूढते च	374. 4.	०भेरार्षम्	०भेरार्षम्
356. 16.	पुंश्चल	पुंश्चल	374. 7.	शिश्रयते०	श्रयते०
357. 1.	०ग्रीहिः	०ग्रीहिः	374. 10.	अन्धे	अन्धे
357. 1.	पदार्थः	पदार्थः	375. 9.	चैतल्लोकत्वात्	चैतल्लोकपालत्वात्
357. 6.	मघ०	मघ०	376. 2.	दूरतममित्यर्थः	दूरतममित्यर्थः
358. 1.	०त्वेन सकर्मक-	०त्वेनाकर्मकत्वात्	376. 6.	केपयमित्य-	केपय इत्यति-
	त्वात्			परोक्ष०	परोक्ष०
358. 2.	पदाधिकेऽधि	पदाधिकेऽधि	377. 10.	०प्रतिषेधं लेखनं	०प्रतिषिद्धलेखनं
358. 2.	इत्यर्श	इत्यर्श	377. 15.	अन्धेऽपीर्म०	अन्धे त्वीर्म०
359. 6.	०माक्रमत्	०माक्रमेत्	378. 13.	महंस०	महंस०
359. 11.	०तमेवेति	०त एवेति	378. 13.	अन्धे निरुद्धोपया-	हन्धे निरुद्धोप-
359. 14.	रूपशुभाभि०	रूप इहाभि०		दित्युक्तत्वात्	चादित्युक्तत्वात् ।
360. 6.	पीतये	पीतये			N. 4. 25.
360. 8.	किञ्चमन्त०	किञ्चमन्त०	378. 16.	उकारस्यादेश	उकारस्यवादेशः
361. 4.	०कृतमपनयमव-	कृतमपनय मस्यै०	380. 8.	शुक्लानि मवीति	शुक्लानि निर्मवीति
	मस्यै०		380. 9.	इच्यते	उच्यते
361. 5.	विस्तीर्णवा	विस्तीर्णवा-	380. 21.	कुणि०	उणि०
	अस्मादेव	अस्मान् देव			

P. L.	For	Read
382. 5.	अलोलो०	अम्बालो०
384. 7.	०मायुन०	०मायुन०
384. 17.	विद्युगस्तनुध्वं	विद्युगा तनुध्वं
385. 1.	मुष्टिन	मुष्टिना
387. 15.	कात्स्न्ये०	कात्स्न्ये०
387. 17.	आशदना०	आशदना०
388. 6.	कोचना०	मोचना०
388. 10.	अभय	अभय
389. 10.	अरुस्त०	अरुस्त०
389. 12.	वृद्धं वर्तित्कारं	वृद्धं वर्तित्कारं
389. 13.	पृथुभवनं	पृथुभवनं
390. 15.	वाणिरि०	वाणीरि०
390. 17.	संलुभित०	संलुभित०
394. 19.	प्रकृतिभूता	प्रकृतिभूमिः N. 7. 4.
395. 7.	केरुहा	विरुहा
395. 14.	जैभ्यो	जैभ्या
395. 15.	०करणा	०करणो
396. 10.	दम्नातिर्वधकर्मो	दम्नातिर्वधकर्मो
397. 11.	निश्रुध्य हारिण	निश्रुध्यहारिणः
397. 11, 12.	०शीलानि अध्यात्म	०शीला निश्र- ध्यात्म
398. 13.	वृषन्	वृषद्
399. 7.	अय	अयं
399. 14.	पुत्रकामः	पुरुकामः
401. 14.	०मन्त्रित्वा०	०मन्त्रित्त्वा०
401. 17.	नोऽस्माकं	नोऽस्माकं
402. 20.	जूकपालत्रादिभ्यः कनिष्ठापदि	'जूकारत्वादिभ्यः किञ्चिदावत्' इति महाभाष्ये ८-२-४.
403. 6.	स्वशोभिः	स्वयशोभिः
403. 11.	०स्मान्	०स्मान्
404. 2.	वृणते	वृणीते
407. 2.	०मेषाधेषण	०मेषाधेषण.
407. 10.	स्वीकारोति	स्वीकरोति
408. 18.	प्रत्यलभं	प्रत्यलभ्यं
410. 18.	व्याघ्रादेशानां	व्याघ्रादेशानां
411. 19.	संश्रिय०	संश्रिय०
413. 17.	पथा	पथा
414. 11.	वाचं	वाचं

P. L.	For	Read
418. 21.	सम्बाधिति	सम्बाधिति
420. 3.	अष्टप्राप्तप्राप्तं	अष्टप्राप्तप्राप्तं N. 5. 28.
425. 17.	विकृन्ततः	विकृन्तजः
426. 1.	क्रव्याद०	क्रव्याद०
426. 1.	पिशाते०	पिशाते०
427. 9.	०पसि०	प्रसि०
427. 12.	यस्यात्तस्मा०	यस्यात्तस्मा०
427. 15.	प्रविष्टं	प्रपिष्टं
432. 2.	०भोगस्या०	०भोगस्या०
432. 11.	ऊमान्	हमान्
432. 13.	वा	वा
434. 5.	०तिना	०तिता
435. 16.	नाम	नाम
436. 18.	०पदे	०मदे
439. 7.	भूम्ना	भूम्ना
439. 17.	शब्दस्यामवच- नस्यादौ	शब्दशब्दस्य माव- चनस्यादौ
441. 10.	नाम्ना०	नाम ना०
441. 18.	तद्ग्रहे	तद्ग्रहे
442. 1.	द्रवजः	द्रवजः
442. 5.	निर्गतादय	निष्गतादय
443. 7.	अष्टाभरायें	अष्टाभरार्थे
443. 10.	०लाक्षिता	०लाक्षिता
443. 15.	०सम्बन्ध०	०सम्बन्ध०
444. 1, 2.	प्रस्थित	प्रस्थिता
447. 2.	०रातं	०रातं
447. 12.	सत्य	सत्यस्य
451. 2.	वनतिः	पनतिः
451. 9.	विपरि०	द्विपरि०
452. 2.	द्विदक्षितध्वं	द्विदक्षितध्वं
454. 3.	जुषत्व	जुषत्व
454. 8.	तमिन्वे०	तमिन्वे०
454. 10.	इन्	इन्
455. 3.	गिरन्	गिरन्
455. 14.	अलुक्	लुक्
456. 3.	हंतवान्	हतवान्
456. 14.	तुजोर्हि०	तुजोर्हि०
457. 17.	०स्या-	०स्यार्थाव

P. L.	For	Read
459. 3, 8.	अपाय	अपाय
460. 1.	इलाबिलाशयः	इलाबिलाशयः
460. 11.	इल०	बल०
460. 15.	स्वबलं	स्वबलं
461. 10	तिरस्त्रीरम्	तिरस्त्रीरम्
464. 11.	अद्भुत०	अद्भुत०
464. 11.	०विर्वचनं	निर्वचनं
465. 1.	०व्याथ०	०व्याथ०
466. 5.	सर्वधनया	सर्वधनं वा
467. 5.	देवज्या	देवयज्या
467. 7.	सन्निहाय	सन्निहाभस्तस्मै
468. 5.	निषज्याय	निषज्यार्थ
468. 15.	०नञि०	०नञि०
469. 1.	अग्र०	उग्र०
469. 1.	दभायन्	दभायन्
469. 4.	इष्टा	द्वेष्टा
469. 10.	अन्वतो	सुन्वतो
469. 19.	।गाङ्ग०	यागाङ्ग०
471. 5.	कुर्वं	कुर्वं
472. 7.	०ऽपरिणामश्च	ऽपरिमाणश्च
472. 10.	विरक्षिविर०	विरक्षि विर०
472. 12.	निपातः स्वार्थे	निपातश्चार्थे
473. 4.	आकारः स्वार्थे	आकारश्चार्थे
473. 15.	०दक्षिमात्	०दक्षिमात्
474. 2.	०विषया	विषयां
474. 16.	सुदीप्तः	सुदीप्ताः
475. 5.	असमाप्तं	सुसमाप्तं
475. 7.	सुसमाप्त०	असुसमाप्त०
475. 10.	वा समाप्तं	वासमाप्तं
475. 18.	०दीप्तया	दीप्तये
476. 10.	सौमि	सौमि
476. 19.	बहानि	बहान्
476. 20.	यदर्थ	मदर्थ
477. 1.	अविघ्नेन	अविघ्नेन
478. 7.	दानं	दानस्य
479. 6.	बृहत्०	बृहत्०

P. L.	For	Read
479. 7.	०यिता	०यितारं
479. 17.	अरिशब्दा०	अर्यशब्दा०
480. 5.	दायिनो	द्विगुणदायिनो
480. 11.	क्त	क
480. 16.	इमान्ये०	इमान्ये०
481. 1.	०जिकास्तथा	०जिकास्तथा
483. 7.	अङ्ग०	अङ्ग०
484. 2.	०दायो०	०दायो०
486. 12.	मङ्गु	मङ्गु
486. 13.	जहते०	गच्छते०
487. 2.	०मान	०मान
487. 6.	०स्येन्द्रः	०स्येन्द्रः
487. 10.	या रात्रिः	या रात्रिः
488. 13.	पवनामः	पवमानः
488. 17.	इष्यते	सुक् इष्यते
Footnote 15. अत्र.....अवेत् is cancelled, cf. महाभाष्ये १.११.		
490. 4.	समावेसु	समानेषु
491. 4.	त्वाधाव०	त्वाधाव०
491. 8.	०शास्महे	०शास्महे
491. 14.	समुत्सं	तमुत्सं
491. 19.	उत्सं	उत्सः
493. 17.	भाष्यते	भाष्यते
494. 5.	पीतं	बितं
495. 11.	विकृदती	विकर्तनदम्ती
495. 16.	०मादिशानात्	०मादिदर्शानात्
497. 16.	अगरथ	अगरथ
498. 3.	०कारो ? जहार	०कारो नो जहार
498. 6.	नेत्यर्थः	नेत्यर्थः
499. 4.	कचिन्मा०	क्याचि मा०
501. 13.	०पस्याह	०पस्याह
501. 15.	०योगत्वात्	०योगत्वात्
501. 15.	योगायै	०योगायैव
502. 3.	कौपीन्यं	कौलीन्यं
508. 10.	धाम्याम्या	धाम्यानां

P. L.	For	Read
4. 15.	०निमित्तः पर	०निमित्तपर
6. 15.	इन्द्रमुक्त्वा	इन्द्रं मुक्त्वा
9. 2.	ऽभिभविषुं	ऽभिभविषुः
9. 4.	उज्जतेर्वा	ओजतेर्वा
9. 4.	उज्जतिश्च	ओजतिश्च
10. 13.	ससमुच्चय०	समुच्चय०
11. 14.	प्रत्याश्रिततया	प्रत्यनाश्रिततया
13. 3.	विकुण्ठनामा	विकुण्ठा नाम
16. 1.	तपस्य	रूपस्य
16. 2.	लुक्	लिट्
17. 9.	०सृष्टेर्वा०	०सृष्ट्या०
17. 16.	नुगच्छति	ऽनुगच्छति
18. 10.	अमु०	आमु०
18. 12.	आपिहितं	अपिहितं
18. 18.	०तत्त्व०	०तत्त्व०
20. 4.	करण०	कारण०
20. 9.	ग्रहीत्	ग्रहीत्री
20. 11.	भजतीयं	भजनीयं
21. 20.	हृदय	हृद इव
22. 3.	प्रावेपाम्	प्रावेपा मा
23. 1.	०वचैर्बहु०	०वचैर्बहु०
25. 5.	न	तत्
25.	Footnote 11. is cancelled. [निरु० १२.१८]	
25. 17.	देवदैवतः	देवतादैवतः
27. 2.	अन्धान्यनित्य०	अन्धान्यनित्य०
27. 5.	०चित्तं	०चित्तं
31. 17.	०स्थानावित्य०	स्थाने इत्य०
38. 3.	कुर्वन्त्याः	कुर्वन्त्याः
38. 12.	यथा	यथा
40.	Footnote 3. Read क्र. for वि	
42. 5.	कल्याणीः	कल्याणी
44. 14.	०स्मभ्यपि	०स्माभ्यपि
45. 6.	अभ्याह्वयन्ति	अभ्याह्वयन्ति
45. 9.	०व्याख्य०	०व्याख्य०
48. 6.	तिसृणां	तिसृणां

P. L.	For	Read
50. 1.	भारत्याद्युस्था-	भारत्या युस्था-
	नत्वम्	नत्वम्
50. 9.	वक्ति सन्तमसा०	भवत्यन्धन्त-
		मसा०
50. 17.	वक्ष्यन्ते	वक्ष्यन्ते
51. 14.	कामयेथाः	कामयेथाम्
52. 13.	गत्वाचे०	गत्वा चे०
52. 14.	जनयत	जनयतु
53. 7.	अवयवो	अवयवा
57. 6.	०स्थानाधिकार०	०स्थानाकार०
67. 3.	०मन्वा	०मन्वा
68. 3.	छन्दः	छन्दः
75. 4.	इत्यर्थः	इत्यर्थः
78. 6.	०तेगति०	०तेगति०
79. 5.	एवास्यामु०	एवास्यामु०
80. 2.	०मन्वत्र	०मन्त्र
81. 14.	नैरुक्त०	नैरुक्त०
81. 21.	करणा०	कारणा०
85. 5.	जातवेद	जातवेदसं
87. 1.	विश्वानरः	विश्वानरः
88. 20.	अधः	अधः
90. 6.	प्रतिपत्तौ	प्रतिपत्तौ
92. 11.	इविष्यान्तीथं	इविष्यान्तीथं
92. 12.	इविष्यान्त	इविष्यान्त
93. 5.	यत्	यत्
93. 6.	उद्यत्	उद्यत्
93. 9.	०शकेनो समासा०	०शकेनैवमा सा०
93. 15.	०स्थानेव	स्थान एव
93. 15.	विश्वान्	विश्वान्
93. 16.	प्रकाश्यात्	प्रकाश्यान्
93. 17.	इत्यलक्षण०	इति लक्षण०
95. 3.	०नरोः स्यात्	०नरो न स्यात्
96. 14.	अधः	अधः
98. 7.	प्रायण०	प्रयाण०
99. 7.	०द्विवि	०द्विवि
99. 9.	Read इव before सम्प्रत्यर्थे	
99. 12.	धामच्छता	धामच्छदा

P. L.	For	Read
101. 17.	भाति नाम्न्त०	भातिनाम्न्त०
104. 13.	तस्थु कर्गमियम्	तस्थुर्कर्गमियम्
105. 1.	०कर्मणो	०कर्मण
105. 16.	मातरिष्णु शब्दे	मातरि णुशब्दे
105. 16.	वा ङु	आङु
105. 18.	इदानीं	इदानीं
106. 14.	०कस्यावशितपा-	०कस्याशित पाका-
	केशाधीनत्वात्	देश तदधीनत्वात्
109. 11.	आदित्यवधौ	आदित्योवसौ
109. 17.	शब्देनानि०	शब्देन नि०
113. 3.	यदेनत् [कुतः ?]	कुतः ? यदेनत्
113. 6.	बलयुक्ता	बलयुक्ता
113. 13.	सत्तारः	सत्तारः
114. 14.	पुलिङ्गस्य	पुलिङ्गस्य
115. 3.	०कथाञ्जित्	०कथञ्जित्
115. 6.	वैयाधि०	वैयाधि०
115. 13.	पुलिङ्गम्	पुलिङ्गम्
115. 15.	०त्येतेषां अपे-	०त्येष आत्मेत्ये-
	त्येतस्य	तस्य
115. 20.	छेत्ता	छेत्ता
116. 2.	द्राविणोदसः	द्राविणोदसाः
116. 3.	पुना क्रतु०	पुनर्क्रतु०
116. 4.	अता०	अता०
116. 5.	मन्त्रे	मन्त्रे
116. 7.	विणोदा	द्रविणोदा
116. 14.	पान्नात्	पोन्नात्
117. 9.	अता०	अता०
117. 10.	०मईतीति	०मईतीति
118. 5.	०ष्वेव	ष्वेव
119. 17.	सवाशनः	दावशनः
119. 19.	सर्पिर्वा यो	सर्पिरासयो
120. 2.	पुलिङ्गस्य	पुलिङ्गस्य
120. 10.	स्थाप्य	स्थाप्य
120. 11.	द्राविणोदस	द्रविणोदस
121. 4.	होम	होमं
121. 21.	अर्चन०	अर्चन०
122. 1.	०व्याप्तिभिः	०व्याप्तिभिः
122. 17.	निघातः	निघातः
123. 4.	आकार०	यकार०
123. 11.	कीता	कृतो

P. L.	For	Read
123. 12.	अथादि	अथापि
123. 12.	० पूणिरूप०	पूण्युप०
124. 6.	क्रम०	क्रम०
126. 4.	पात्रस्थानीयान्	पौत्रस्थानीयान्
126. 6.	याम्त्रन् सर्पति	यात्युत्सर्पति
126. 7.	स्वादाब्दात्	स्वादशाब्दात्
127.	Footnote 4.	क्र० अ२।२
128. 3.	यङ्	यङ्
128. 4.	इत्यादिनाम०	इत्यादीनामनाम०
129. 9.	आधारा०	आधारा०
130. 5.	याति	याम्ति
130. 15.	श्रिय	श्रियं
130. 16.	स्त्रियै	स्त्रियौ
133. 10.	अव्ययारथस्याविष्टयस्योप० [Pa. अ२।१०४] सूत्रे महाभाष्ये वार्ति-	
	कमिदम् ।	
134. 3.	ओहाङ्	ओहाङ्
135. 12.	०त्वाद्व्यधि	०त्वात्क्यधि
135. 13.	मधु	मधु
136. 13.	स्वादेशः	'ते' आदेशः
139. 2.	०दीना	०दीनां
139. 16.	अयते	अयते
139. 18.	कार्थक्यः	कार्थक्यः
140. 8.	स्विष्टं	स्विष्ट—
140. 10.	पुलिङ्ग०	पुलिङ्ग०
143. 3.	यत्तच्छब्दौ	यत्तच्छब्दौ
148. 5.	अभि०	आभि०
149. 16.	पुलिङ्ग०	पुलिङ्ग०
149. 16.	ये	ये
149. 17.	यच्छ्रुते०	यच्छ्रुते०
150. 3.	औसरप०	पौर्व०
150. 11.	०शब्देन	०शब्देन
156. 1.	०वृणा	०वृणां
156. 15.	अभीषाशो	अभीषाशो
157. 11.	०वृक्	०वृक्
157. 12.	यः	यत्र
158. 2.	जयतेर्वा	जयतेर्वा
158. 19.	विमया	विमयाः
160. 4.	पाठेन पशावेका०	पाठवशावेका०

P. L.	For	Read
160. 12.	०काना	०कानां
160. 12.	अत्यथ	अत्यर्थ
161. 1.	केषां ?	तेषां
161. 1.	अन्धादीनि	अन्धाजनीति
161.	Footnote 4. is cancelled. It is a variant.	
162. 13.	०भूते०	०भूते०
163. 5.	वया०	वैया०
163. 7.	जिज्ञाय	जिगाय
165. Footnote 2.		अ १०।७५।५
165. 14.	०गमिनोति	गामिनीति
166. 17.	ग्रीह्या०	ग्रीह्या०

P. L.	For	Read
167. 13.	०श र्थ	०शमार्थ
168. 17.	०पाथ	०पार्थ
169. 2.	अदा	अदां
169. 3.	कुड्-याधि०	०कुड्-याधि०
172. 10.	आदिरसि वान- स्पत्	‘अदिरास्य वान- स्पत्यः’ V. S. I. 14.
172. 10.	इत्याति०	इत्यादि०
172. 10.	ये	यौ
172. 10.	०स्तं	०स्ता
172. 16.	वाङ्मर्थ०	वाङ्मपर्थ०

Vol. IV.

3. 7.	बलाचर०	बलवदाचर०
7. 3.	लुकि भाकि	लुकि भटि
9. 7.	०यती	यन्ती
9. 12.	०रूपम	रूपम्
11. 8.	णिच्	णिच्
11. 15.	०शब्दो	०शब्दो
12. 7.	वसहूर	वसहूर
14. 15.	युगागम०	लुगागम०
15. 7.	वृक्षं स्थं	वृक्षस्थं
15. 17.	०राक्०	०राक्०
16. 2.	०सतवान्	०सितवान्
16. 16.	मध्यम०	मध्यम०
19. 4.	०यात्माभं यत्नीकृत्य	०यात्मायत्नीकृत्य
19. 4.	क्रमिना	क्रमिना
20. 18.	अद्भो०	अद्भो०
21. 2.	सम्भ०	सम्भ०
24. 7.	बठिरयेति	बठिरयेति
24. 10.	अहरपेक्षया	महिमापेक्षया
24. 21.	स्त्री	स्त्रियाः
25. 12.	०पाणिन	०पोऽग्निः
25. 13.	चराथाः	चराथा
29. 18.	तेमिहानि	तेषामिहानि
32. 9.	थञ्जस्व	थञ्जस्व

33. 3.	द्रविण	द्रविणं
35. 13.	०हार	०हारः
36. 15.	०यितु	०यितुं
37. 1.	चनुक्षता	चनुष्मता
38. 13.	धमनि	धमति
38. 16.	रूप	रूपं
41. 6.	० वत्सं०	० वत्सं०
41. 16.	वात	वातु
43. 11.	वेन	वेनः
43. 17.	देवोरक	देवो वारक
43. 18.	रिहती०	रिहती०
44. 2.	०क्षित्वात्	०क्षितत्वात्
44. 6.	यौतेश्च	यौतेश्च
45. 13.	०मित्युक्क०	०मित्युक्क०
47. 4.	स्तुतीच्छया	स्तुतीच्छया वा
48. 12.	०ग्रहीतुं	०ग्रहीतुं
50. 11.	सहायवान्	ऽसहायवान्
50. 18.	०सतत्त्वः	०सतत्त्वः
54. 6.	तथेत्	तथेन्
54. 7.	०हृता	०हृता
57. 2.	चन्द्रो	चन्द्रं
57. 3.	चन्द्रमाः। स	चान्द्रमाः सन्
57. 6.	चन्द्रमाब्दो०	चान्द्रमाब्दो०
59. 2.	जहसि	जहासि

P. L.	For	Read
60. 3.	०रुद्राणार्थः	रुद्राणार्थः
64. 11.	सम्प्रीय०	संप्रीय०
64. 11.	हिरण्यस्था०	हिरण्यस्था०
65. 10.	कचिदुदकस्य	कचि उदकस्य
65. 11.	विद्युत्०	विद्युत्०
66. 2.10.	ऋत्विक्०	ऋत्विक्०
66. 5.	धन्वानि	सुधन्वानि
66. 7.	स्वभिरु०	स्वभिरु०
67. 2.	तद्यथेदम्०	तद्यथेदम्०
67. 4.5.	सेकाटदातादिकं	लटि तनादिकं
67. 8.	०कथं स्यादि०	० कथस्यादि०
68. 12.	०ध्वन्तः	०ध्वन्तः
69. 6.	०रेषा	०रेषां
69. 14.	०भृज०	०भृज०
69. 14.	देहेन	देहे
71. 6.	०ती ।	०तीनां
71. 14.	माप्स्यं	माप्स्यं
71. 16.	दानव०	दानव०
72. 3.	बहुव०	बहुलव०
73. 4.5.	०बुध्यते	०बुध्यते
73. 5.	विवासतिः	विवासतिः
73. 17.	०हृत्यै०	०हृत्यै०
75. 4.	अमणकरणेति	अमणकारणमिति
77. 14.	वदन्ति	वदन्ती
77. 15.	ईश्वराः	ईश्वरा
77. 15.	०स्येश्वराः	०स्येश्वरा
78. 13.	०तिर्देवता	०तिर्देवता
80. 6.	०शंस०	०शंसम०
81. 2.	पृथुस्तुके	पृथुस्तुते
81. 4.	प्रजा	प्रजां
81. 18.	०ह्वयामि	०ह्वयामि
82. 5.	०तिर्दान०	०तिर्दान०
83. 13.	यच्छते०	यच्छते०
84. 8.	रक्षा०	०पक्षा०
84. 17.	प्रवर्धस्य	प्रवर्धार्थस्य
84. 17.	प्रवत्	प्रवत्
86. 1.	लुब्धुस०	लुब्धुस०
86. 3.	कृतं	श्रुतं

P. L.	For	Read
86. 17.	छान्दस	छान्दसं
87. 3.	दिग्भिश्च	दिग्भिश्चावाप्तरः
		दिग्भिश्च
88. 4.	अभीमे०	अभीमे०
91. 12.	धुक	धुक
91. 12.	०याहूयमाना	०याहूयमाना
96. 7.	०विर्ये०	०विर्ये०
96. 8.	०भ्यात्	०भ्यात्
96. 15.	व्या०	व्या०
97. 1.	०त्येके	०त्येके
101. 12.	अप्यन्ते	ओप्यन्ते
103. 3.	०नाम क्रत	०नामक्रत
104. 1.	सर्त्विभिः	सर्त्विभ्यः
107. 15.	०वत्युद०	०वत्युद०
108. 5.	मर्त्येभ्यः	मर्त्येभ्यः
108. 8.	मर्त्येभ्यो	मर्त्येभ्यो
108. 14.	तच्च	तच्च
109. 11.	करोतीति एतेन	करोति इत्येतेन
111. 15.	केचित्तु	केचित्तु
112. 5.	कस्मात्	तस्मान् सामा-
	सामान्यात् ?	न्यात्
113. 1.	उद्गणांय	उद्गणांय
114. 9.	०नाम	०नाम
115. 7.	०मन्थेषु	०मन्थेषां
117. 7.	०स्थय	०स्थया
117. 12.	काम्तिन्कर्मणः	काम्तिकर्मणः
118. 16.	स सन्ति	सन्ति स
119. 10.	यक्षाः	यक्षाः
120. 16.	ह्वयामी०	ह्वयामी०
122. 3.	०विधिष्यन्ते	विधिष्यन्ते
123. 14.	पुङ्क्तिग०	पुङ्क्तिग०
124. 2.	०श्वात्रं	श्वात्र
124. 4.	समस्तार्थः	समस्तार्थः
126. 5.	०कपि०	०कपि०
127. 8.	अत्रा	अत्रा
128. 3.	ब्रह्मणः	ब्रह्मणः
130. 3.	धौरेवा०	धौरेवा०
131. 19.	बुध्य०	बुध्य०
132. 7.	प्रतिगच्छतः	प्रतिगतः

P.	L.	For	Read	P.	L.	For	Read
133.	1.	बै०	पूर्वे०	149.	2.	व्य०	व्य०
134.	4.	आदित्येभ्यो	आदित्येभ्यो	149.	14.	बहुना	बहुनां
135.	7.	व्याप्तस्तै०	व्याप्तारस्तै०	149.	20.	समर्था०	समस्ता०
140.	7.	अस्वा	श्रुत्वा	150.	7.	०म्निद्राण्य	०म्निद्राण्या
143.	12.	वात्मा०	आत्मा०	150.	13.	०समथे	०समथे
144.	6.	केचित्त	केचिन्	151.	13.	०तत्त्व०	०तत्त्व०
144.	13.	सर्नेभ्य०	सर्नेभ्य०	152.	4.	तत्त्वं	तत्त्वं
144.	18.	विना—	विनाश—	152.	7.	वीण०	वीणा०
148.	5.	सञ्जाकृता०	सञ्जादकृता०	152.	9.	वाक्	वाक्
148.	21.	द्यावो	द्यावो	153.	3.	यं	य
149.	2.	वज्रिन	वज्रिन्	157.	16.	०श्रुतेभ्यः	०श्रुतेभ्यः
				158.	18.	ऊह	ऊह

INTRODUCTION.

1. 17; 2. 6, 14, 17; 3. 6, 32 irrelavent irrelevant	47. 5. Col. 1. ०प्रज्ञानां ०प्रज्ञानां
6. 26. ०मति वर्तते ०मतिवर्तते	47. 23, 24. ०तर्कति ०तर्कति
11. 2. line lines	50. 10. Col. 2. ०अभि० ०अभि०
13. 6. Delete is	51. 3. ०वत्वात् ०वत्वात्
14. 4. Col. 1. ०पुत्रस्य ०पुत्रस्य	52. 12. व्रीडयतः व्रीडयति
14. 16. „ 2. ०राष्ट्रि० ०राष्ट्रि०	53. 32. ०न्द्रया० ०न्द्रया०
14. 21. „ 2. ऋषिः ऋषिः	58. 11. Delete full stop after Yashodharman
16. 17. „ 2. ऋषिः ऋषिः	58. 25. ०Vardhan ०Vardhana
17. 4. „ 2. ऋषिः ऋषिः	59. 18. befor before
22. Add after line 9 IV. 126. वृषाकपिः (X. 86. 21) वृषाकपि- रैन्द्र इन्द्राणीन्द्रइच	60. 29. Hunnic Hunnish
23. 17. Add a comma after amplified	61. 1. आतारो आतारो
23. 26. Bhalandan Bhalandana	61. 26. was king king was
26. 25. correspond- correspond- ances ences	61. 27. seriously seriously
26. Delete line 31.	63. 4. ०रहसो ०रहसो
41. 23. संमेषः संमेषः	63. 32. ०महारं विमुखा ०महारविमुखाः
42. 8. ०मिस्था ०मिस्था	64. 12. ०रक्तइच ०रक्तइच
44. 10. वषट् वषट्	64. 29. Visited visited
44. Delete line 11.	65. 6. Put a full stop after identified
	66. 6, 7. Put a comma after which and individual

P. L.	For	Read
69. 24.	Delete full	stop after in
70. 25.	o svamin	o svāmin
73. 20.	तद्वया०	तद्वया०
75. 11.	Put a full stop after a,	which should be in Italic type.
75. 23.	विपरिणम्य	विपरिणमय्य
76. 20.	Put a full stop after	commentary
76.	Delete lines 29, 30, 31, and 32	
77. 19.	मनोज्ञातौ...म-	मनोज्ञातौ...म-
	नोज्ञातावन्त्यतौ	नोज्ञातावन्त्यतौ
78. 31.	Bhāmha	Bhāmaha
79. 20.	oKhra	oKhara
80. 29.	तन्ना यम०	तन्नायम०
81. 27	he	be
83. 19.	Put a full stop after words	
84. 26.	Col. 2. विज्ञा-	विज्ञायवर्चं
	यवर्चं	
84. 32.	Col. 2. या-	यावन्ता
	वन्ता०	

P. L.	For	Read
85. 7. Col. 2.	गच्छन्ती०	गच्छन्ती०
89- 13.	यद्वर्चन	यद्वर्चन
89. 27.	Sukali	Sukuli
92. 16.	dināras	dināras
92. 17.	granteed	granted
93. 6.	वपसुंगृह्य	वपसुंगृह्य
93. 12.	Kulyavāpas	Kulyavāpa
94. 1.	द्वयभेतत्	द्वयभेतत्
95. 23.	wade	made
96. 10.	dināra	dināra
96. 11.	freely	freely
96. 19.	Delete	was
97. 29.	longger	longer
98. 11.	कीर्तिवि०	कीर्तिवि०
98. 14.	प्रत्यक् जोता	प्रत्यक्जोता
98. 28.	lacates	locates
99. 21.	deparure	departure
100. 30.	Delete full stop and put	a comma after Periplus
100. 32.	Romon	Roman

Other works by Dr. Lakshman Sarup.

1. An Introduction to the Nirukta, Oxford University Press, Oxford. 1920.
2. Notes on the Nirukta, Indian Antiquary, May 1921.
3. The Nighantu and the Nirukta—English translation and Notes, Oxford University Press, Oxford 1921.
4. Niyoga and Rights of a Widow. Vedic Magazine, July, 1921.
5. Some Aspects of Slavery, Journal of the Punjab Historical Society Vol. VIII pp. 174-184.
6. Romantic Movement in French Literature. The Modern Review March, 1923.
7. The Vision of Vasavadatta. Messrs Moti Lal Banarsi Das. Said Mitha, Lahore.
8. History of the Burning Glass, Journal of the Punjab Historical Society Vol. IX part I.
9. G. Bernard Shaw—Hindustan Review, Patna.
10. Moliere in Hindi, Panjab Government prize book, Messrs Moti Lal Banarsi Das, Said Mitha, Lahore.
11. Plays of Bhasa. Hindustan Review.
12. A Critical Edition of Nilakantha's Kalyana Saugandhikam, Messrs Moti Lal Banarsi Das, Said Mitha, Lahor 1926e.
13. Maha kavi Bhasa ke Nataka, Oriental College Magazine, May, 1925.
14. Sanskrit Bhasha aur Sahitya ka Europe par Prabhava, Oriental College Magazine, Nov. 1925.
15. Study of Sanskrit Literature in schools—Proceedings of the Panjab Educational Conference and Exhibition, edited by J. E. Parkinson and R. H. Whitehouse, 1926.
16. Eka naya Sanskrit Gadya Kavya—Sarasvati, Allahabad, Jan. 1927.
17. A Newly discovered Prose Romance, the Fifth All India Oriental Conference.
18. An edition of summaries of Papers, submitted to the Fifth All India Oriental Conference, Lahore.
19. Proceedings and Transactions of the Fifth All India Oriental Conference, Lahore 2 Vols.

20. A Critical Edition of the Sanskrit text of the Nighantu and the Nirukta, Published by the University of the Panjab, Lahore,
21. Indices and Appendices to the Nirukta, Published by the University of the Panjab.
22. Thirteen Trivandrum Plays attributed to Bhasa in collaboration with Dr. A. C. Woolner, Oxford University Press, Oxford, 2 Vols.
23. Fragments of the commentaries of Skandasvamin and Maheshvara on the Nirukta, Published by the University of the Panjab.
24. Commentary of Skandasvamin and Maheshvara on the Nirukta, 3 Vols. Published by the University of the Panjab.
25. History of Chess, Oriental College Magazine, May, 1931.
26. Editio Princeps of Tirumalamba's Ambikaparinaya, Oriental College Magazine, Lahore, May 1932.
27. Description of a few Hindi Mss., Oriental College Magazine, Nov. 1932.
28. Uvata and Mahidhara, Grierson Commemoration Volume.
29. Mohinjo Daro, illustrated, Special Archaeological issue of the Ganga, Patna, Jan. 1933.
30. Vahami Rogi—a Hindi translation of Moliere's *Le Malade Imaginaire*, Messrs Moti Lal Banarsi Das, Said Mitha, Lahore.
31. A queen Poetess of Vijayanagar, Festschrift fur M. Winternitz zum Siebzigsten Geburtstag, Leipzig, Germany.
32. India's contribution to World-civilisation—Dayanand commemoration volume.

बद चुकल अन्धकारि तिमिरो चुकलकपसे की गई थी
१५ दिवसे अन्ध अन्ध आवासी चाहिये ।

[illegible]

